

કિશોર
વૅબ : ૧૯૩૬

શિવાજી મહારાજ

કથાર

‘ભાષા-ભક્તિ’

• લોરેન ને ઓલનન કાનનના એ
નીતાનત ઝોંઘયે ભયો પ્રદેશે
છતી લીલા જર્મન લસકડેએ
ને આણ વતી નહી જર્મનીની.
“ભલિષ્ઠતા કેન્દ્ર ગિરા હવેથી
ને આજથી જર્મન દર્શયાત”
રાજ્યે કર્યું આ કરમાન કારમું.

*

એ વાતને યે વરસો વહી ગયાં
ને આમશાળા મહી એક દા’ડો
આવી ચડયાં રાણી નિરીશણાયે
કળા અને કોશલ બાળકોનાં
એક થયાં ખૂણ પ્રનત રાણી:
“માગો, અને આપીશ માગશો તે...”
પૂરું ના વાક્ય થયું હજુ ત્યાં
ઓ એક માથે જ પુકારી ઉઠ્યાં
એ બાળકો: “કેન્દ્ર ગિરા વહાલી.
બીજું કંઈ થે ન ખયે અમારે.”

*

જવલંત આવી નિજ માવભાષા-
પ્રત્યે હાડી ભક્તિ, અનન્ય પ્રેમ,
ના આપણે ડર કરીય ભગશે ?

‘નોતમ’

ગાંધીજીના સહવાસમાં

ગાંધીજીમાં એક વિશિષ્ટતા છે: સારાપણમાં વિશ્વાસ. આપણે સારા હોઈએ તો પછી બીજાને સારો માનતાં આપણને કદી તુકસાન સંવન કરવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. જેમણે અનેક ચિત્રવિચિત્ર કુટુંબોમાં કુટુંબીજન તરીકે કુટુંબોના પ્રશ્નો ઉકેળ્યા છે, રાજકારણમાં જેમનો આટલો દિરસો છે, તેમને જગતને અનુભવ નથી એમ કહેવું એ ધૂણતા છે.

ગાંધીજીના જીવનની બીજી એક વિશિષ્ટતા, ડોઈની પણ નિંદા ન કરવી એ છે. સાવજનિક ભાષણો કે લખાણોમાં તો શું, પણ ખાનગી વાતોમાં અને અંતરમાં પણ ડોઈની નિંદાને તેઓ આવવા દેતા નથી. તેઓ માને છે કે સહયુજ રચાવી છે, હોય તો અંધારું છે. એ કાપમ ટકવાનું નથી, એટલે જ એમનામાં કામાટસિ ભરપૂર છે.

આશ્રમમાં કે રાજકારણમાં અધિકારની વાત આવે ત્યારે તેઓ કહે, “યોગ્યતા નિના અધિકાર પયરો નહિ.”

ડોઈ માણસ શ્રીમંત છે માટે ખરાબ જ હોવો જોઈએ, મુસલમાન છે માટે ગુડો જ હોવો જોઈએ, અંગ્રેજ છે માટે મિનાજી જ હોવો જોઈએ એવા પૂર્વાગ્રહો ગાંધીજી ધરાવતા નથી. એ જ રીતે સંપાત્રી તે પૂર્વનીય જ હોય, સુશિક્ષિત તે વિશ્વસનીય જ હોય, સ્વજન તે કામ્ય જ હોય એવી જૂતિ પણ તેઓ ધરાવતા નથી. બાળકને મા પર જેની શ્રદ્ધા હોય તેવી શ્રદ્ધા એમને સાત્ય અને સરળતા પર છે.

અવિશ્રાંત ઉલોગ એ એમનું અસાધારણ લક્ષણ છે. શરીરમાં ત્યાંસુધી શક્તિ છે ત્યાંસુધી તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી બેસે. આજે પ્રકૃતિ-માતાએ જેટલી શક્તિ આપી છે તેને તો વાપરી જ નાખવી. બીજે દિવસે નવો શક્તિ આવી જ નવાની એવી ખાત્રી સાથે તેઓ રાત્રે સુઈ જાય છે. નકામો પડી રહેલી શક્તિ વિકારો વધારવામાં કામ આવે છે. આમ જોતાં ગાંધીજી બ્રહ્મચર્ય કેમ પાળી શક્યા છે તે સમજી શકાય છે.

જીવનરૂપશી દરેક વિષયનું ઉપવ્રજ્ય સાહિય જે હશે તે અથવા એના તત્ત્વચર્ચાનો ભાગ એમણે પાંચી તરફો હશે. દરેક વિષયમાં નિષ્ણાન હોવાનો દાવો

એમણે કર્યો નથી પણ તે તે વિષયના પ્રખર: શેખોના મુદ્દાના વિચારો એમના મગજમાં આવી ગયા તો હોય જ છે.

આપા મોટા દેહનો આવડો મોટો બાર માથા પર લીધેલો હોવા છતાં એમના મોં પર સદા શાન્ત-સદગ પ્રસન્નતા હોય છે. બાળકો સાથે રમવામાં તેઓ તરફીન બની જાય છે. ગ્રેમ કરવા છતાં બાળકો કેમ ન બગડે તેની જાણનો એમનો અભ્યાસ આદરશૂન્ય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક ગોરી બાઈએ એમને વિષે કહેલું: “ગાંધીજીમાં સ્ત્રીઓના સર્વ વિશિષ્ટ ગુણો છે.” સાવજનિક જીવનના જેટલો, એમના જીવનનો આ અગ્રાત ભાગ, જે જાણે છે તેઓ કબૂલ કરે છે કે સ્વરાજની અગ્રવળ કરતાં સ્ત્રીતાત્તી સેવા એમણે એટલી નથી કરી. સ્ત્રી-તાત્તિને ગાંધીજીના સહવાસમાં માનવાસત્યનો જે અનુભવ થાય છે તે બીજે કયાંય નહિ થાય.

ગોરક્ષા વિષયે ગાંધીજીની જૂતિ “ન્યુચંશ” ખાંના દિક્ષીપ રાજન જેવી છે.

‘આ જીવનમાં મોક્ષ ન મળે તો બીજે જન્મ અંતરજન્મમાં આપણે’ એવી એમની પ્રાર્થના વિદુ-ધર્મની મેવાની ધમશ બતાવે છે.

ઓરિસામાં પ્રવાસ કરતાં એક વખત એમણે કહેલું: “અહીં જ માફુ મૃત્યુ થાય તો કેવું સારું! મને છેલ્લે છેલ્લે મળવા માટે દેશના ખાસખાસ માણસો અહીં આવે અને આ પરિવ્રજક પ્રાંતની હતાશ પ્રજાની સ્થિતિ નજરે જોઈ એમનામાંના ડોઈ ને લાગણી થઈ આવે અને અહીંના આ લોકોની સેવા કરવાનો એનામાં સુદ્ધિ જાગે.” પોતાનું જીવન તો ખરું, પણ મરણ પણ મરણ રીતે જોઈને કેમ શાન આપી શકે તેના તેમને વિચાર રહે છે.

ગાંધીજીને જન્મભાવીને આર્ષાવર્તનો ઉદ્ધાર કરવાની જ ઈશ્વરની દમ્મહા લાગે છે.

-૧૯૩૧ [દત્તાત્રેય ખાલકરજી કાલેલકર મરાઠી ઉપરથી]

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

(૫)

શિવાજી મહારાજ - જન્મ અને કેળવણી

મોગલોએ નિઝામશાહીને સ્વાધા કરીને આદિલશાહી અને કુતુબશાહીને નષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કરી લીધા હતા. શિતાની ઉપર મોગલ આદ-શાહનું આક્રમણ થયું છે એ જોઈ દક્ષિણનાં આ બે મુસલમાની રાજ્યોએ પણ લેખાની સૌજન્યવચ્ચે સડો દર ને કરતાં કેવળ જૂની હબે જ આ આક્ર-મણનો સામનો કરવા માંડ્યો. 'નિઝામી કક્કડી ઉસામી બેંસ' એવા એ જમાનામાં પોતાના શાસક માટે કસબને ગદ્ગદ પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સંધવા નરક ગરદારો ને જાગીરદારોની ટુટિ થાય તો કાંઈ નવાઈ નથી. તેમાં વળી સતોએ અને વિરોધે કરીને ગમદાસે શોકોના સ્વમાનને અગ્રત કયું હતું, તેમનું સંગ્રહન કરી તેમનામાં રજદેશાભિમાનનો મંત્ર કેલાઓ હતો. આવે વખતે રાગ મજે ત્યારે પોતાના મુસલમાન શાસકોની તાગાઈથી હટકી જઈ સતતર દિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર એક પુરુષને આવ્યો. વિંગપુરની નોકરી કરતે કરતે શદાજી બેસિલેએ પૂના અને સુપાની સતતર જાગીર મેળવી લીધી હતી અને તેમાં પોતાની કલ્પના પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રગથે પણ તેણે કરી લીધો હતો. પણ તેની અને મદાગાદની મૂળ કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું કામ તેના પુત્રે જ કર્યું. મદારાદમાં ગ્યોલેકો જાંડની મૂંગી ભાવનાને જાગ્રત કરી તેમાંથી સ્વરાજ્ય કૈયું કરવાનું કાર્ય કરવા માટે જ જાણે ન લેાય તેમ ઈ. સ. ૧૬૩૦માં શદાજી અને નિઝામશાહને ત્યાં શિવાજી મદારાદનો જન્મ થયો. જન્મ વખતે જ રાજાઈને એકદીઆના મૂરં ગદ્ગદે તેનો પિતા કદાઈઓમાં જે પરાક્રમ કરી રહ્યો હતો તેની તોપોની ધરેજુઘાડી મદારાદના આકારને અનુક્રી મૂકતી હતી.

શદાજીએ નિઝામશાહને અને ગાગક શિવાજીને વિંગપુરમાં ન રાખતાં પૂનામાં રાખ્યા હતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિંગપુરના શાહી વાતાવરણમાં ગુલામીના શિષ્ટાચારની કવાયત શીખવાને ગદ્ગદે ગાગક શિવાજી પવંતો અને ખીણીની સતતર દવામાં મદાગદા લાગ્યો. માતાના ખેણામાંથી જ દિંદુધર્મનાં રામાયણ અને મદાભારત જેવાં વીર કાવ્યોનું રસપાન કરી કરીને એની ભાવના ઉત્કટ અને વટ થઈ હતી. એને થયું કે હું કયારે મોટો થાઈ અને કોઈ મદાન વીરકાર્ય કરું. પૂનામાં વિંગપુરના સરદારોના અમીરગદાઓ જેવા સાથીઓ નહોતા એટલે શિવાજીને સ્વાભાવિક રીતે રમવા ખેલવા માટે ઘરતીના નજીકના પુત્રો એવા ખેડૂતોના માડીન્યાઓ માવળા દોરતો મળ્યા. તેમની સાથે તેને સમભાવ જાંધાયો. શોકોનાં સુખદુઃખનું તેને બાન થયું.

એ જેમ જેમ મોટો થવા લાગ્યો અને પોતાના આ માવળા દોરતદારો સાથે કુંગરાઓમાં ઘોડા ખેલાવવા, ગત્તાઓથી રમવું, કુંગરાની ધારો ઉપર જઈ મદાગાદની બ્રમિયું દર્શન કરવું, એવી એવી રમતો રમવા લાગ્યો તેમ તેમ દવાડે દિવસે મદારાદની ગુલામી, શોકોની પામરતા, મુસલમાની સત્તા સામેનો અસંતોષ, ધર્મ ઉપરના અત્યાચાર, દિંદુ સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્યની હૂંટ વગેરે વિશે એને વધારે ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. એણે મુસલમાન શાસનકર્તાઓના જુકમો સાથે તેમની દોહળી સાંસનઅવસ્થા જોઈ લીધી અને શોકોની પામરતા ને દુઃખની સાથે તેમનામાં પ્રગટવા માંડેલાં લીડો જળવાતો જુરસો જોઈ લીધો. આમાંથી એને પોતાના જીવનનો હેતુ મળી ગયો. એણે કમમગ દસ કે ગાર વર્ષની

ઉંમરે અતિથા કરી કે હિંદવી રાજ્ય-સ્વરાજ્ય-સ્થાપનું અતે કેવળ મહારાષ્ટ્રને જ નહિ પરંતુ સારા ભરતખંડને પરચકના દામવમાંથી મુક્ત કરી હિંદુત્વનો ઉદ્ધાર કરવો.

લોકો સાથે કેવી રીતે વાતો કરવી, તેમના કનિયા કેમ પતાવવા, ખેતર ખેડતા ખેડૂતોનાં હુકમોનો શેા ઉપાગ કરવો એ કળા તો દાદાજી કોંડેવ નામના જંગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે શબ્દજીએ રોકેલા પુરપતા સદવાસમાં એ શીખ્યા ગયો. ન્યાયાધિકારીતે મળેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું દુઝવાન હતી સ્વરાજ્યની સંસ્થાપનાની દિક્ષાચા કરવા એ સમર્થ થઈ ગયો.

(૬)

સ્વરાજ્યની સંસ્થાપનાનો આરંભ

દાદાજી કોંડેવની મદદથી પોતાની જંગીરમાંના દેશબુખોનો ટટો મિટાવી શિવાજીએ તેમનામાં એક વ સાધ્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પોતાના નવજુગમાં સાથીઓને લઈ એ તોરણગઢ ગયા અને એ કિલ્લા હસ્તગત કરી તેનું નામ તેણે પ્રચંડગઢ પાડ્યું.

સ્વરાજ્યની દિક્ષાચા માટે ઉત્તરના ધર્મ પણ મુક્ત કરતાં મહારાષ્ટ્ર વિશેષ કાયક હતું. એક તો એ હિંદવીથી દર આન્યું છે. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાંભો દોહણાં થઈ ગયેલાં. તેમાં નથી હિંદીનો બાદસાદ એ રાજ્યોને જ આહિયાં કરવા માગતો હતો. મહારાષ્ટ્રનો મુક્ત પણ કુંગરાળો. પર્વતોની જાંબી જાંબી ધારો એના કુદરતી કોટ હતા. આ પર્વતોનાં માથાં ઉપર જે કિલ્લા બાંધવામાં આવે તો પોતાનું રક્ષણ ઉત્તમ રીતે થવા ઉપરાંત આજુ-બાજુના પ્રદેશ ઉપર દેખરેખ પણ સારી રીતે રાખી શકાય એ શિવાજીએ જોઈ લીધું અને તેણે એક પછી એક કિલ્લા લેવા માંડ્યા, નવા નવા કિલ્લા બાંધવા માંડ્યા. કિલ્લા બંધા કરવા થન નોંધ્યો, લસકર માટે ઘોડા જોઈ એ, દધિવાર

જોઈ એ, દારૂગોળા જોઈ એ. અને એને માટે પણ થન જોઈ એ. એ ક્યાંથી મેળવવું ? જે કિલ્લા ને મુક્ત સ્વરાજ્યમાં ભજે તેની પાસેથી તો કેટલું થન લેવાય ? એના કરતાં દુરમનવા—વિજયપુરના મુક્તકને લૂંટ્યો હોય કે શાહી તિલ્લેરી લૂંટી હોય તો એક થય અને, એ કાગ થાય. વિજયપુરની પ્રગ્ન સમજે કે સ્વરાજ્યમાં વિશેષ મુખ્ય છે.

સ્વરાજ્યના પક્ષમાં લોકો નેઈ સંકેતાદિથી નથી આવતા. શરૂઆતમાં તો તેઓ તેને મદદ નથી આપતા. પણ પછી ત્યારે તેમના પગ તલે પ્રવાદ ચાલવા માટે છે એટલે એ દિવસાચ તરફ તેઓ ભય કે શંકાની નજરે જુએ છે. ‘સત્તા આગળ શાણપણ શા કામમાં આવવાનું છે ? જે સાથે છે તે શું ખોડું છે ? શાંતિથી રહીએ છીએ તેમાં આ ધોંધત શી ?’. એવા ઉદ્દગારો ફાટી તેઓ પોતાની જોશબારામી વૃત્તિનું પ્રદર્શન કરવા ઉપરાંત સ્વરાજ્યના સૈનિકોનો ઉપદાસ કરે છે. શિવાજીને આ અનુભવો થયા જ, પણ જેમ જેમ લોકોને શિવાજીના શુદ્ધ અને મદાન હેતુની ખાતરી થતી ગઈ, શિવાજીનાં પરાક્રમે અને બહિદાનોથી તેમનાં હૃદય ગમગમ થયાં, તેમ તેમ તેઓ તેના પક્ષમાં ભળવા લાગ્યા. એક પછી એક કિલ્લા અને પરગણું સ્વરાજ્યમાં ઉમેરાતાં જ ગયાં. શિવાજીએ ખેતે પણ નવા કિલ્લા બાંધ્યા, એમાં રાયગઢ મુખ્ય હતો.

સ્વરાજ્યના મુક્ત વધવા લાગ્યાં, સૈન્ય પણ વધવા લાગ્યું અને તેની સાથે વિજયપુરનો મુક્તક ઘટવા માંડ્યો અને તેની કલ્યાણની તિલ્લેરી પણ લૂંટાઈ એટલે આ દિક્ષાચા તરફ ઉપેક્ષા કરવી શક નથી એવું આદિત્રસાહે જોઈ લીધું. આદ્યજીખાન નામના તેના એક અભિમાની સરદારે ભરદર્યાનમાં બીડું મડપ્પું કે હું એ ‘કુંગરાના ઉંદર’ને મડપી દઈ એ બિગતા ચળવળીચારે આંખી દર્શિ એણે અતિથા કરી કે કાં તો શિવાજીનું માથું લાપીસ કે કાં તો એને જીવેનો પકડી લાપીસ.

ગમે તેવી આફતો સામે, ટક્કર ઝીંકવાની શિવાઈમાં તાકાત હતી. અને તે જેટલો બદાદર હતો તેટલો જ કળવળો પણ હતો. પોતાના ઉપર ચડાઈ કરી આવનાર અશ્વઝુઝખાનને એણે ખેતર તથા ગામડાં ગાળતો અને મંદિરોના બૂઝા કરતો મળ્યો ત્યારે એને ભયંકર મળ્યો ચડી. પશ્ચુ પોતાના મનને કાણમાં રાખીને એણે અશ્વઝુઝખાનના સાથે હેતુની જતામસ કરી. અને તેણે ત્યાં અશ્વઝુઝખાનનો પોતાનું માથું લઈ જવાનો હેતુ મળ્યો ત્યારે તેણે તેના ગર્ધે કક્ષાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે અશ્વઝુઝખાનને સંધિનું કડેણ મોકલી કોઠકંદાર કરવા પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો. ખાન માથું લેવાની ઉતાવળમાં શિવાઈના નિખાલસ દેખાતા વ્યવહારમાં ભોળાવાઈ ગયો. જાને મળ્યા. અને ખાન જેવો શિવાઈને ઝડપી લેવા જાય છે તેવો જ શિવાઈએ તેના પેટમાં કંદાર મારી તેનો વધ કર્યો. શિવાઈનું માથું લેવા આવનાર અશ્વઝુઝખાને પોતાનું જ માથું ચુમાવ્યું.

આવા મોટા સરદારનો આવો ફેજ થયેલો નેર્મ આદિત્યશાહ ગભરાયો. સિદ્ધી ભેદર અને કાજખાન શિવાઈને નમાવવા આધ્યા. પન્દાણાના કિલ્લા ઉપર શિવાઈ મપડાયો. પણ તે યુક્તિયા નેમાંથી છટક્યો. શાદી સેના તેની પાછળ પડી. પણ શિવાઈને ગચાવવા માટે પોતાનો પ્રાણ વાધરનારની શિવાઈ પાસે ખોટ નડાતી. શિવાઈ વિશાળગદ સદીસત્રામત પડોંચી જાય ત્યાં સુધી આઈમ્લુ દેશપાંડેએ સાગર જેવી સેનાને રોડી રાખી. શિવાઈ મદારાઈ વિશાળગદ પડોંચી ગયા પછી જ તે રણમાં મળે.

વિશાળગદ ઉપર તો પૂરતી મુદસામઝી હતી. સિદ્ધી અને કાજખાન તેને ધેરે નાખીને પડ્યા. પરંતુ તેમના ઝડકરને દાણેપાણી કે વામચારો ન મળે એવો પાંડો અદોગરત ત્યાંની જનતાએ કર્યો દેવાથી અને એમામું પણ બેસી ચૂકું દેવાથી આ જાને સરદારો વિનપુર પાછા ગયા. આદિત્યશાહની ખાનરી ધર્મ કે શિવાઈને જેટ કરવો સરદારો નથી. તેવામાં ખુદ તેના રાજ્ય ઉપર

દિલ્હીના શાદી ઝડકરનું આક્રમણ થતું હતું. જાને સામે કેવી રીતે ટકાય ? તેણે શિવાઈ સાથે સંધિના કોઠકંદાર કર્યો. તેના મુલકની સતત્રતા રંગીકારી અને સંકટ સમયે એકબીજાને મદદ કરવાના કોઠની લેવડદેવડ કરી.

આ સંધિની મદારાઈ ઉપર બારે અસર થઈ. મર્ધ કાઠના અગવળીઆ સાથે વિનપુરનો શાદ સંધિ કરે અને તેના સ્વરાજ્યનો રંગીકાર કરે ? તેની પ્રતિજ્ઞા વધી. એના પક્ષમાં વધારે લોકો આવવા માગ્યા.

સ્વરાજ્યમાં બળેલા મુલકમાં તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરેલા વિતાએલા મુલકમાં લંકાકાટ ન થાય, સ્ત્રીઓની આગર સહાગત રહે, ધર્મના જુલમ ન થાય અને ખેડૂતો સુખી રહે. ખુદ મુલકમાનો શિવાઈની નોકરીમાં આવોને રહેવા માગ્યા.

(૭)

મોગલાઈ સાથે ચડમઝ

વિનપુર સાથે દોરતી ધર્મ એટલે શિવાઈએ મોગલાઈ ઉપર હુમલો શરૂ કર્યો. વિનપુરને ઇતવા આવેલા શાફરિતખાન અને જશવંતસિંહની સાથે તેને મગધનું પડ્યું. સાગર જેવા મોગલ ઝડકર આગળ તેના માથાએ ગિલ્દુ સગાન દતા. મોગલ સરદારોના લરકરી આક્રમણ સામે તેઓ ન ટકી શક્યા. ઇલાથી નદિ તો લરકરી બધથી અનેક કિલ્લેદારો મોગલાઈના છત નીચે ઘસડ્યા.

શિવાઈને વિંતા ધર્મ. લોકોમાં થયેલા બધ સંચાર દર કરવો નેર્મએ. શાફરિતખાન ખુદ પૂનામાં શિવાઈના જ કાઠમદાલમાં સુકામ નાખીને પડ્યો હતો. સરદારો એણે એવો પાંડો જંદોગરત કર્યો હતો કે બદારનું એક મકલું મે તેની આગ વિના અંદર ન ફરકી શકે. પણ શિવાઈની ચતુરાઈ ગમે તેવાની ચતુરાઈને આંડી જાય એવી હતી. એણે એક રાત્રે યુક્તિથી પૂનામાં પ્રવેશ કર્યો અને લાઝમદાલમાં પ્રવેશ કરી શાફરિતખાનના કુકુ અને મપકાનું. શાફરિતખાન બળેલા માથે નારાવા માગ્યા. શિવાઈએ તેને છડી નવાન મારી.

શાર્દૂતખાનની આંગળી કપાઈ ગઈ. શાહી સેના સન્ન થાય ત્યાર પહેલાં તો શિવાજી રાયગદ પહોંચી ગયો.

ગિંદની બોડમાં દાય નાખીને શિવાજીએ શાહી સિંહને છંછેડયો હતો. આથી બોડોમાં અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. શિવાજી પ્રત્યે શ્રદ્ધા વધી. બયમરત ધર્મ શાર્દૂતખાન દિલ્હી આશ્યો ગયો અને કિલ્લાઓ અને સુલક પાછા શિવાજીના સ્વરાજ્યમાં બળી ગયા.

શિવાજીએ હવે આગ્રાનક મોગજાઈનું પ્રખ્યાત સુરત ગંદર હાંટ્યું. મોગજાઈસિંહ છંછેડાયો. ઔરંગઝેબ ધૂંઆઠૂંઆ ધર્મ ગયો. ગિંદની ડેરાગળી શિવાજીએ ખેંચી ? તેણે દિલ્હરમાં અને જયસિંહને શિવાજીને વશ કરવા મોકલ્યા. અને કસાએવા સેનાપતિ દત્તા. આમની સાથે કેવી રીતે જાય ? એક પછી એક કિલ્લા ને પરગણાં શાહી હાકરે છની લીધાં. શિવાજીએ નથી જ સુકિત કરી.

સાથે એક પણ લખિયાર રાખ્યા વગર એ જયસિંહને તેના ડેરામાં મળવા ગયો. નત્રતાથી આજીજીપૂર્વક તેને નિવેદન કર્યું કે 'આ જગાઈ હું કાંઈ મારે મારે કરતો નથી. દિંદુલ્લ પછે પછે લખાય છે એ જોવાતું નથી; તેના ઉદ્ધારને આ પ્રયત્ન છે. મારે આપની સાથે જગડો નથી. દિંદુલ્લનું રક્ષણ થાય, દિંદુ મંદિરો થયે, પ્રજા જલિયાવેરાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થાય એ જ મારી ઈચ્છા છે. હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ આમરી આ લડતની સરદારી લો.'

શિવાજીના મદાન હેતુથી જયસિંહ ખુશ થઈ ગયો. તેણે વિચાર કર્યો: 'આવી મદાન જડને શું કામ રોકી ? દિંદુલ્લનું શું થશે ? વળી મોગજા આદશાદને વિગ્નપુર અને ગોવલકોંડા છતવાં છે. તેવે વખતે શિવાજીને જો પક્ષમાં લીધા કેવ તો એ છત મુગમ ધર્મ પડે.'

એણે ઔરંગઝેબને કાગળ લખ્યો કે 'વિગ્નપુર અને ગોવલકોંડા છતવામાં શિવાજી મદદરૂપ ધર્મ પડશે. આપણે એના સ્વતંત્ર મુલકનો સ્વીકાર કરવો. એ આપણું ઉપરિપાણું સ્વીકારશે. વિધિ

માટે એને દિલ્હી મોકલાવો. શિવાજી જેવાને દુરમન રાખી વિગ્નપુરને છતવું સંકેત નથી.'

ઔરંગઝેબને આ વાન પસંદ પડી. પૂરા કાંટી શિવાજીને દિલ્હી આપ્યા આવવા નિમંત્રણ કર્યું. માર્ગમાં દરેક મોગજા અધિકારીએ તેનો સત્કાર કરવો એવી તાકીદ કરવામાં આવી.

કંઈક દિલ્હી દેશગારની નાડ પારખવા માટે, કંઈક ઉત્તર દિલ્હી વૈસ્તુરિયતિ જોઈ લેવા માટે, અને કંઈક સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે મોગજા સાથેનો જગડો રાંધી ગળવવું માટે, એણે આપ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો. પોતાના પુત્ર સંભાજી અને થોડા એકનાસિયા સૈનિકોને સાથે લઈ એક સ્વતંત્ર રાજ તરીકે એ દિલ્હી જવા નીકળ્યો.

જો પ્રતિજ્ઞા આદિત્રશાહ સાથેની સંધિથી મળી હતી તે મોગજા શહેનશાહ સાથેની સંધિથી ખૂબ વધી જશે એવી શિવાજીને કંઈ સંકા નહોતી. માર્ગમાં ડેંગેર સત્કાર પામતો એ આપ્યા પહોંચ્યો. દિલ્હીશ્વર જેને આદશા આદરસત્કારથી મોકલાવે છે એવો આ શરખમાંથી સ્વરાજ્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર શિવાજી કેવો છે તે જોવા પ્રજા બેઠી. દિંદુલ્લના તારણદાર શિવાજીને ખુદ ઔરંગઝેબને ધર્મી બપખવે એવું ખાન ગળ્યું. 'આદશાદથી આ કેમ સહું જાય ? એની દાનત જગડી. આમ કેદ ઉત્તરમાં શિવાજીને કેદ કરીશું' તો દક્ષિણની છતમાંનો કાંટો સહેજે દૂર થઈ એમ જોઈ એણે શિવાજીને કેદ કર્યો. સુરત ધરિયામી શહેનશાહ દિંદુ સ્વરાજ્યને સ્વીકારે તો એની ધર્મોધતા શા કામની ?

શિવાજી આપ્યામાં કેદ થયો. ત્યાં પણ ધીરજ ન ખોતાં એણે ગોતા ૧૧ સાથીઓને જાંબાને મદા-રાષ્ટ્રમાં પાછા મોકલી આપ્યા. સૌ સરદારો સાથે ખૂબ બળી ગયો. મુસમમાન તેમજ રજપૂત સર-દારોની નાડ પારખી લીધી. અને એક દિવસ જળના કંડેઆમાં ખેસી એ અને એનો પુત્ર સંભાજી કેદખાનામાંથી છટકી ગયા. સંભાજીને ઉત્તરમાં રાખી પોને વેગ ગદલીને મદારાષ્ટ્રમાં આપ્યો. આવીને જમણા જોશથી એણે સ્વરાજ્યનો જગડો કરી ફરકાવ્યો. ખીજના ચંદમાની જેમ ગળ્યો વિરતાર વધવા લાગ્યો.

સિંધુ વિનોદ

ત્રણ વણકરો

એક મામમાં ત્રણ વણકર રહેતા હતા. તે સગા બાઈઓ હતા. એમાંથી મોટા ભેંસ વેચાતી હાઈ આવ્યો. તેનું 'માથું', શીંગડાં તથા આંચળા નોઈને વશોરો બાઈ કહે, 'મોટા બાઈ, આ મુંદર ભેંસમાં મારોયે ભાગ રાખો.'

મોટા કહે, 'મે' આ મુંદર ભેંસના ગાવીશ રૂપા આપ્યા છે, એટલે તારે એમાં ભાગ રાખવો દોષ તો એના ઘણી પેથા આગળ ન ને. એને ગાવીશ રૂપા આપી આવ, એટલે આપણા આ ભેંસમાં સરખા ભાગ રહે.'

થોડી વાર પછી નાનો બાઈ આવ્યો ને એણે પણ ભેંસમાં ભાગ રાખવા કહ્યું, એટલે મોટા બાઈ કહે, 'ખુશીથી, પણ પહેલાં પેથાને અમે આપ્યા છે એમ તુને જાવીશ રૂપા આપી આવ.'

એટલે નાનો બાઈ રૂપા આપી આવ્યો, તે ઘઈને પેથા તો રાંછ રાંછ ચર્ચ ગયો ને કહે, 'એકેએક વાડમાં દેખાવ એની ભેંસનું મૂલ ઠીક થાય છે ગયું!'

ત્રણ બાઈએ હવે દરેક દરેક કે વારાધરતી સૌ બાઈ એક દિવસનું દુધ લિએ, ને પોતાનું બોધરણું રેના આવે. મોટા તથા વશોરો બાઈના વારા આવી ગયા, પણ ત્રીજો દિવસે નાનો બાઈ કહે, 'મારા ઘરમાં બોધરણું ન નથી.' મોટા કહે, 'એ ભારે કાણુઈ આવી. હામ વિના તું ભેંસને દોતીય તો દુધ મેં દેવાય, એટલે નારા મોદમાં દોલને.'

નાનાએ મોટાની આજ્ઞા માથે ચડાવી, અને પછી પોતાને ઘેર ગયો, તો પત્ની કહે, 'દુધ ક્યાં?'

'વાસણ નેડાતું, એટલે મે' તો ભેંસને મારા મોદમાં દોરી.'

'ઠીક છે, એટલે મારે દુધ ન પીતું એમ ને?' પત્ની બોલી. 'અને દુધ ન મરે, તો મારે આ ઘરમાં ન રહેતું નથી.' એમ કરીને એ પિપર ચાલી મં.

પછી ત્રણે બાઈએ પોદસ આગળ નઈને એની રાવ બાઈ, એટલે પોદસે નાના બાઈની વહને બોધાવી અને કહ્યું, 'જે, બાઈ, તમને જે તમારા વર નેટલો ન દુધનો ભાગ મળશે. સતારે એ ભેંસને ફરે ને સાંચે તમે ફરો.'

સૌ કહે, 'તો પછી કાંઈ વધિ નાંદિ-મારે દુધ મેળવવાની ને હાંદિ' વસોવવાનીયે કડકટ મટી.'

વાલજી ગાર્નિંગજી દસાઈ

રાત પડી

રાત પડી; ઘનઘોર અંધારે
સૂરજ ઢાળે કાય;
મનોહર ફૂલ નિઃસાસે:

"ઓ રે વિરાટા લણુ ફૂલ મારે
લાગશે ફૂલી હાય:"

બોલે ફૂલ નામતા ધ્યાસે:
આરમ્ભ એ સ્વડી ઇશદુવારે
ફૂલડાં બેઠતાં રાત
તારા જની ધૂમતા રાસે.

મનુભાઈ ત્રિવેદી

એક મુકતક

[ગદ્ય]

જગનિવાસી તણાં હાસ્ય બેળાં કરી,
અધિકા જેમ રંગો જનાવે;
તેમ આકળ કરી અશુભો એકદાં,
વિશ્વને એનીડાંબી વધાવે.
વદનભાસ કે. જોષી

શિલોંગ

દાક્ષિણીએ જોડી સત્તામ કરતાં ને દુઃખ થયું તે સ્વે પછીના પ્રવાસમાં પ્રકૃતિમાનની ઝોરી શોભા જોવા મળશે તે આશાએ સર્વ જુવાનું. અને સ્વે તો કંચારે આસામનાં ધીચ વનો, તેમાં બેટકતા દાથીઓ, તેમજ અનેક નાનામોટા જંગમપ્રાણો, ચાના ગળીઓ અને છેલ્લે સૌદર્શથી હંસકાળી અલ્પપુત્રાને અનેક રસરૂપે જોવા મળવાની ઉત્સુકતા થતી હતી.

દાક્ષિણીથી શીખા જ શિલોંગ ન જતાં, જરા ચકાવે તરફને બીજાં થોડાં રથોએ પહોંચતાં જતાં એમ નહીં કર્યું. સૌથી પ્રથમ અલ્પપુત્રાને કિનારે વસેલા તેજપુર પહોંચ્યા.

તેજપુર નાનું હોવા છતાં સુંદર અને મુગ્ધ છે. શહેરને ગમે છેડે અનુક્રમે ઉપાટેકરી અને આગ્રિગદ આવેલાં છે. ઉપાટેકરી પર પ્રાચીન સ્થાપત્ય હજુ ઇર્ષ્ય દશમાં સચ્ચાર રહેલું નજરે પડે છે, બધારે અગ્નિગદ એ તો માત્ર દિમાક્કોના ગિમ્પરોના તેમજ વહી જતી અલ્પપુત્રાનાં દર્શનાર્થે જ હોવાને એમ લાગે છે.

પશ્ચિમમાં જ્યારે સૂર્ય દુષ્ક્રાંતિ દતો, ત્યારે અમે તેજપુર છોડી રોશને જઈ રવા દતા. મોટર પૂરપાટ દોડતી હતી. તેની સાથેસાથ લીલાં ખેતરો પહોં દોડી રવાં લેખ તેવો બામ થતો. પશ્ચિમાકાચ મુવર્જરે રંગાવું હતું, ત્યારે જ મેનરોમાં એક પત્ની એક દીવાઓ મૂકવા માંડ્યા અને થોડી વારમાં તો અમે આગળ પર દીવાઓની દાર અમારી આંખ સામેથી પસાર થઈ જતી નેમરે. આ એક અદ્ભુત દેશ હતું. ત્યારે મોટરમાં મોડેતા અન્ય ઉતારુઓને આ વિદેશ પૂછ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો: “દાથીઓના ત્રાસમાંથી બચવા માટે જ આ મેનરોમાં દીવાઓ મૂકવામાં આવે છે.”

બીજા સવારે E. B. R.ના છેડલા રોશન (terminus) આમીનમાં ઉતારી પહોંચ્યા. અહીં

ફરી અલ્પપુત્રાનાં દર્શન થયાં. સામે કિનારે જ પાંડુ આવેલું છે, અને ત્યાંથી જ ગોદતી યદ્દને શિલોંગ પહોંચાય છે. એથી અમારે મામે કિનારે જવાનું હતું.

આટલો જંગમગાંધીની સ્ટીમમાં જ પસાર કરવાનો હોય છે, અને એ સ્ટીમરમાં એક ત્યાં અરેખર અમે નવેલાં છીએ એ જુલો જ ગવા પાલ મોટા સમુદ્ર પર નરતી સ્ટીમરમાં હોઈએ એવો અપાર આવેશે એ જવાબને મનજૂર કરવા સચુર જેવાં જ મોખા ઉગાવા મારી રવાં દતાં અને એ મોખાઓ પર ગેર કરતી સ્ટીમર થોડી વારમાં જ અમને મામે કિનારે પહોંચાડી દીધા.

પાંડુથી ગોદતી કંઈ જલુ દુઃ નથી મોટરમાં અર્ધાં કલાકમાં તો પહોંચી જાય. માર્ગમાં જ કામાકમાનું પ્રખ્યાત મંદિર પહોં જોવા મળે. અમે એ મંદિર જોવા ગયેલા. આ મંદિર એક ઉત્તી ટેકરી પર આવેલું છે. અમે તે ટેકરી પર ચડતા દતા ત્યારે માર્ગમાં કેટલાંક બાવિક બહોતોને જકરા તેમજ અન્ય પશુઓને સર્જ જતાં જોયાં. આથી ઘુસ જ અપાવ આવી મધો કે આ ગધાં જ પશુ સ્વે દેવીના અપરમાં હોમવાનાં!

જ્યારે ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે મંદિરમાં ને પ્રકારની પવિત્રતા હોવાની આશા રામેલી, તેટલી થે પવિત્રતા જોવા ન મળી. આથી અમે આગળ ગયા. એક ઊંચા શિખર પર પહોંચી નીચેથી વહી જતી અલ્પપુત્રા, તેના પડખામાં ત્રપાએકું ગોદતી અને અન્ય રશિયનલોં દેખે નોહાળ્યાં. અહીં આગળ જાત પુત્રાના અનેક નાનામોટા મેટ પથરાયેલા છે.

કડી ગોદતી જવાનો પ્રસંગ મળે તો ત્યાંનાં સૂર્યોસ્તનું દર્શન કરવા ન જૂઠતા. આવો અદ્ભુત સૂર્યોસ્ત જલુ થોડાં રથોએ જ જોવા મળે. અમે સૂર્યોસ્ત સમયે નદી કિનારે પહોંચી ગયેલા. દર દર એ કીચા અકોમાંથી અલ્પપુત્રા પસાર થાય છે,

ગંગાનાં ત્યાં જ સૂર્ય પાણી તેના શીતલ નીરમાં ડૂબી જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે નાનાંમોટાં અસંખ્ય ડોહકાંઓ કરતાં હોય, કરતાં કરતાં કોઈ ડોહકું ડૂળતા સૂર્યના લાંબા પ્રતિબિંબમાં આવી જાય તો કોઈ તેને ઘસાઈને પસાર થવું હોય. નદીના નીર પર સૂર્યનાં આખરી કિરણો ઢળતાં હોય, તેથી જળ ચમકારા મારવું

પરતી કિંડી ખીણ અખૂટ વનરાજીયાં છવાયેલી દેખાય, અને કયાંક કયાંક નાનાંમોટાં જલધોષ પાણી અવસ્ય જોવા મળે.

જેમ જેમ વધારે જિંઘારીએ આવીએ તેમ તેમ ખીણ કિંડી ને કિંડી ગનતી જાય, અને વાહિનિ જસો પાંસનું સ્થાન લેવા માંડે. અને ધીમે ધીમે એવો

એક સમય આવે જ્યારે પાંસ તો કયાં થે દેખા જ દે નહિ, ત્યાં જુઓ ત્યાં ગગન સાથે પાનો કરતાં પાર્શ્વિન જસો જ નજરે પડે. આથી આગળનો આખો માર્ગ ખૂબ જ નિગિયામણો લાગે છે.

ગોદતીનાં જળ્ય સૂર્યાસ્ત

કિરણોને નવાવળું હોય, વળી સૂર્યને આમ ડૂબતો જવાનાં ફર ફરથી વાદળો હોડી આવતાં હોય તેમ કેટલાં થે નાદળ અદીં એકલાં ધર્મ જાય છે. પણ એથી નો કિતરી સૂર્યોત્તમી શોષા અનેકગળી વધી જાય છે. એટલામાં જ સૂર્ય પ્રતિબિંબને સોનેરી રંગે રંગી દેતો જ્વલપુત્રાના આસપાસ જલમાં કયાંય અદૃશ્ય ધર્મ જાય છે. એટલે પછી તો પ્રસન્તી સ્થાને જોવામાં જ રોકાઈ જઈએ છીએ.

અદીંથી શિલોંગ હાંસક (૬૬) માર્ગે ફર છે. ગાંધીચીથી દાર્વિન્સિંગ જવા જેમ ગાની દિશાજનન રેલવે મળે છે, તેમ તેની વ્યવસ્થા અદીં નથી. અદીં નો મોટર જ મળે.

મોટર જવાદથી હુમરાળ માર્ગે પર ચડવા માંડે ડ, ત્યાંથી પાંસનું જસો પુષ્કળ જોવા મળે. ગાણુ

પણ અમે તો રોકોલેંડ જોવું નથી એટલે કેમ કહી શકીએ કે આસામમાં આવેલું શિલોંગ એ 'પૂર્વનું રોકોલેંડ' છે. અમે તો તેનું વર્ણન આપીશું, પછી તમારામાંથી કોઈ રોકોલેંડ જઈ આવ્યું હોય, અથવા જવાના હો, તો તેને શિલોંગ સાથે સરખાવી જોજો.

શિલોંગ સમુદ્રની સપાટીથી પાંચ દમર કુટની જિંઘારીએ સપાટ મેદાન પર વસેલું શુંદર ગંદર છે અને આસામનું પાટનગર છે. તેની ખાસ વિશિષ્ટતા જ એ છે કે આટલી જિંઘારીએ હોવા છતાં સપાટ પ્રદેશ (table-land) છે. ચોતરફથી ગગનચુંબી પાર્શ્વિન અને ખીજાં અન્ય જસોથી ઘીચ ઝાડીથી ઘેરાયેલું છે. અને ખાસી તેમજ જયંતી ટેકરીઓનું હકપ્રસમ છે.

અદીં જલધોષનો નો કંઈ ડિસાગ જ નથી. નાનાંમોટાં અસંખ્ય જલધોષ જોવા મળે. કદાચ આપણે ને જોઈને થાપી જઈએ, પણ એ ખૂટે

નહિ, દરેક એકબીજાથી સીંદર્ભમાં ચડી જાય તેવા. તેમાંથી કયા જલધોધ વધારે સુંદર એ નક્કી કરવું જરા મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ શિશોંગ એ જલધોધનું મોટું ધામ ધર્મ પડ્યું છે.

દાર્જિલિંગ તો આથી થે વધારે બિંચાર્ત્ર એ આવેલું છે, છતાં અહીં ત્યાંના કરતાં હંડી વધારે જણાય. શિશોંગ ચારે તરફથી બિંચા પર્વતો અને ઘીચ જંગલોથી ઘેરાયેલું હોવાને કારણે જ આમ જનવા પામતું હશે.

અહીંની મોહનની રમત ખૂબ વિખ્યાત છે. હિંદમાં આ રમત પ્રથમ રથાને અને જગતમાં દ્વિતીય ગણાય છે.

પુકળ વરસાદ અને આટલી બિંચાર્ત્રને કારણે ચાનો પાક પુકળ થાય છે. દિંદભરમાં જેટલી ચા થાય છે તેનો ૩ ભાગ તો માત્ર આસામમાં જ થાય છે, જો કે મોટે ભાગે આ પાક પરની ખાલેકી વિદેશીઓ જ ભોગવે છે.

સંતરાં તો તમે રોજ ખાધા જ કરો. એટલાં મીઠાં હોય છે. પુકળ સંતરાં તો કલકત્તા જાય છે. શાકપીઠમાં જઈએ તો સોપારી (લીલી)ના દગના દગ પડેલા નજરે પડે.

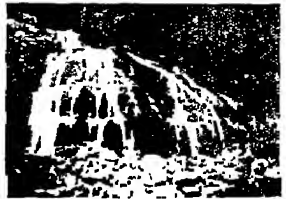
ખાસી લોકોની વસ્તીનું પ્રમાણ મોટું. જંગલમાં 'નાગા' નામની જંગલી-આયુર્ધિક દશામાં ઝવતા લોકો-ગતના લોકો જોવા મળે.

શિશોંગ સુધી આવ્યા પછી ચેરાપુંચ જવાનું કાણુ ચૂકે? ચેરાપુંચ અહીંથી ત્રીસેક માઈલ દૂર થાય. શિશોંગ કરતાં એ હજાર ફૂટ વધારે ઊંચું છે. ત્યાં જવા માટે મોટરો અવારનવાર દોડે છે. અહીંથી કેહ ચેરાપુંચ સુધીનો માર્ગ ઘણો મનોહર છે. લાંબી અને જાડી ખીણ પથ આપણી મોટર સાથે દોડી આવતી હોય તેમ લાગે—એ પર્વતો વચ્ચે એક લાંબો ખાડો ખોદી કાઢ્યો હોય તેમ લાગે. આખી ખીણ અખૂટ વનજીથી ઢંકાર્ત્ર ગઈ છે. આથી

મૃદુલિએ જાણે સુંદર મજાનો મખમલનો લીલો ગાંઠીવો પાથરી દીધો હોય અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે રંગીન છુટાઓ મૂક્યા હોય તેમ રંગમેરંગી પુષ્પો ભાસ કરાવે. વચ્ચેથી શાંત રીતે એક નદી વહી જાય છે. કયાંય કયાંયથી ચળી નાનાંમેટાંં જરંજીઓ ધોધ રૂપે પછડાઈને નદીમાં મળી જતાંં દેખાય. આમ આણું દરથ હૃદયંગમ લાગે.

મોટરમાં અમારી યાત્રુમાં જ એકેસી એક ડોરારી વારે વારે પાન ચાવતાંં જોઈએ અને પૂછ્યું: “કેમ ડોરારી, કેઈ પાન ખાવાની જલુ આદત પડી ગઈ છે?” જવાબ મળ્યો: “આ આદત કેઈ અને એકલોને નથી, અમારા બધા જ લોક આમ દિવસ આખામાં પચાસેક પાન તો અવસ્ય ચાવતાંં જ હશે. એ વિના તો અમને રોગ ન પડે.” તેઓની પાન ખાવાની રીત તમે જાણો છો? પાનને બેવડોચોવડ વાળી ઉપર માત્ર ચૂનો લગાડી સોપારીના મોટા કટકા સાથે મોંમાંમૂકી ચાવવા માંડે!

મોટર લગભગ પહોંચવા આવી હશે ત્યારે હુમ્મસ લેવા માંડ્યું. અને જ્યારે છેક ચેરાપુંચ પહોંચ્યા ત્યારે તો સર્વસ્વ હુમ્મસમાં જ-છવાઈ-

‘કામોલિયન’—અનેક ધારાઓવાળો ધોધ

ઢંકાર્ત્ર મળેલું. આણું હુમ્મસ તો અહીં આખાં-ય ગણાય. પછી તો હુમ્મસ ઓછું થવા માંડ્યું પથુ તે તો વરસાદની શરૂઆત થઈ એટલે જ. આ તો એક મુશ્કેલી ટળી એટલે ખીણ બીજી, થઈ, જો કે ત્યાંના

વરસાદનો આવો અનુભવ નરિનર કુવારે મળતો!
 વળી અંહીનું મદત્ત વરસાદ જ છે ને? જગત-
 ભરમાં ક્યાંય નરિ પડેનો કોય તેટલો એક સામટો
 અવી જ વરસે છે.

એકાદ માર્ગજ દૂર અનેક ધારાઓવાળો
 મોરમાર્ગ ધોધ આવેલો છે. વરસાદમાં પત્તળના ખજ
 એ જગદોષ જેવા અમે ગયા. ખાસ કરીને વર્ષો-
 નાનુમાં જ એમું ગૌંદય અનેકગણું વધી ગય છે.

વરસાદ પીમે પડ્યો એટલે અમે ફરતાં ફરતાં
 મોટરના રેડાને પાછા જઈ પૂરોગયા. નજીકમાં જ
 શાકભાજી દની એટલે જરા ત્યાં સડાર મારી આવ-
 વાની મુઝા થઈ. સંતરા અને સોજારીના કેટલાય
 દગ પડેલા દતા. અમે સંતરાવાળી ગાઈ પાસે
 આવી અટક્યા. તેનો ભાવ પૂછ્યો: 'ઈસા દીયા'
 જવાબમાં માત્ર અમારા સામુ જોયું. એટલે અમે
 ગંગાળીનો પ્રયોગ-કર્ષો: 'એઈ કમલા નીલુરેર
 દાગ કી?' આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. એટલે
 અમારી સાથેના આગામી મિત્રને તેમની બાપા
 અટમાવવાનું કર્યું. એમણે આસામી ભાષામાં
 પૂછ્યું. ત્યારે જવાબમાં તેની 'ખાસો' ભાષાના
 મેચાર શબ્દો સંભળાયા, જે અમે કંઈ સમજ
 ન શક્યા. આથી આખરે તેના દાથમાં ચાર પૈસા
 મૂકી ઈસારાથી સંતરા માગ્યા. એટલે એ જરા
 દસી અને અમારા દાથમાં ચાર સંતરા મૂક્યા.
 આમ રૂકરૂક કરવાનો કંઈ અવકાશ જ અમને
 ન આપ્યો. જે કંઈ આપ્યું તે કંઈને મંગે મોટે
 અમે ચાલતા ચલા.

દવે અમારે શિલોંગની વિદાયગીરી જેવાની
 હતી. આકાશ નો ધનધોર વેરાળેયું. ત્રણે કમણાં જ
 વરસાદ તૂટી પડ્યો. મેંમેરની વનનાથ પણ
 રિષદ થઈ ગયેલી. સૂર્યોદય થયો છે કે કેમ એ જ
 કંઈ ખબર પડતી ન હતી. છતાં ઉકળાટ તો
 વધતો જ જતો દતો.

ઝરમર ઝરમર વરસાદ શરૂ થયો. અમારી
 મોટરનાં ચકો ગનિમાન થયાં. મણે વર્ષો અમને
 મીઠી વિદાય આપવાને જ આવી ના દોષ!

પ્રવાસી

અમાસનો ચંદ્ર

વરસો ઉરે ચંદ્ર રૂડો અમાસનો.
 અધાર કેરાં દળનાં દળોથી
 ઘેરાયલો, લીપણ જંગ ખેલતો
 હેયે વરસો મઠ શશી અમાસનો.
 કિશોરી જેવી શરમાળ આવતી,
 હારી જરી નેન, વિદાય થે જતી,
 મુગ્ધા સમી ળીજ સદૈવ ન્હાળતો,
 હું મુગ્ધ થે, જે નયનો લરી લરી.
 આતેમ-આઠેમ થકી વિકાસતી,
 દિને દિને રમ્યતરા ચતી જતી;
 સૌન્દર્યથી સી કરતી જળાંહળાં,
 ચંદા નલે નીકળતી સહેલવા,
 તદા હું થે સુન્દર એ નિહાળવા,
 જતો ઘણી વેળ લટાર મારવા.
 ને ચંદિરા સૌદશ ને પુનેમની?
 જગાડતી નીરસમાંહિં થે રસ!
 જે ન્હાળતાં કલ્પનહીલુને થે
 થકીક તો કલ્પન-પાંખ ફૂટતી:
 સૌન્દર્ય જેનું રૂપશતાં, અરૂપ
 સુરૂપ થે અર્ધનિમેષમાં જતું.
 નિહાળતી રૂપ તળાવ-આથને
 આસી જતી જે ગમ્મ હાઠમાઠથી:
 તેનાં અનોધાં રૂંપ છે નિહાળ્યાં;
 જે એકલા પૂર્ણ નહીં પીવાનાં
 મિત્રો ચ મંગાથ મહીં કંઈ લીધા.
 આ ળીજ, ચંદા ગમતાં, પરંતુ
 અધાર કેરાં દળનાં દળોથી
 ઘેરાયલો, લીપણ જંગ ખેલતો,
 વરસો ઉરે તો ગચીએ અમાસનો.

પ્રવ્તરામ ન. રાવળ

શ્યામ

(ગ્રા. સાને ગુરુજી)

(૩)

મારો પહેલો મુસલમાન મિત્ર

હુંવે આંખો સારી થઈ હતી. હું હસતો રમતો, રીસતો, ચિડાતો છતાં યે નવું નવું શીખ્યે જતો. એવામાં હું મોંઘો પડ્યો. મને તાવ આવવા માંડ્યો. મામા જરા ગભરાયા. નાના મામા એક અફવાડિયાની રૂઝ લઈ ઘેર રહ્યા. માધવરાવ પણ આવતા હતા. રાત્રે માધવરાવ વચ્ચે વચ્ચે મારી સંભાળ લેતા. એમનો હાથ મારા હાથમાં પકડી રાખી હું પડી રહેતો.

તાવ ધીમે ધીમે ઊતરવા લાગ્યો. જ્યાંના જ્યાંનાં જવાબમાં જવા આપ્યો. ભેવ મામા પાછા નોકરીએ જવા લાગ્યા. તે નોકરીએ જવા તૈયાર થતા ત્યારે હું રડી ઊઠતો. નાના મામા મને પંપાળતા ને કહેતા, 'રયાન, સૂઈ જ, હજી શરીર જતાગર સાડું થયું નથી, માટે જ્યાં ત્યાં ફરીશ નહિ. હું સાંજે વહેલો આવીશ. આવતી કાલે દાડમ લાવીશ, લાં.' હું મામાનો હાથ પકડી રાખતો, એમને જવા દેતો નોતો. પરંતુ મામા પોતાના હાથ ઊંડાવી બારે હાથે ચાલી જતા.

મામાના જવા જાદુ હું હસકાં ભરી રડતો. મામા ગુસ્સે થતાં, કપડો આપતાં. તે કહેતાં, "આમ રડો છો એટલે પાછું માથું ફુગ્યા વગર રહેવાનું નથી." એ શબ્દો મને રડતો અટકાવી શકતા નહિ. ઊંઘતો હું વધારે રડતો. મામા અને તેટલી મારી સંભાળ લેતાં, મારાં કપડાં રોજ બદલાવતાં, પધારીની ચાદર બધાં દિવસે ધોઈ નાખતાં, દાડમના દાણા કાઢી રકાળીમાં મૂકી આપતાં. મોસમોની પેશીઓ કાઢી દેતાં, મારી જરાગર સંભાળ લેતાં. પરંતુ એ જે કરતાં તેમાં આદરતા નહોતી. કર્તવ્ય સંગ્રહ એ બધું કરતાં. એમાં પ્રેમ નહોતો. માત્ર

હૃદયને તે આકર્ષી શક્યાં નહિ. જાનો પ્રેમ, બાઈ-ગર્લનો પ્રેમ, મારીનો પ્રેમ, મામા આપી શક્યાં નહિ. ખરે જ એ કંઈ સહેલ નથી. અન્યતા જાળક પર પોતાના જાળક નેટલો પ્રેમ કરતાં ગીખવું એ સહેલી વસ્તુ નથી.

જે કર્તવ્યમાં હૃદયની લાગણીઓ રેડાઈ નથી, તે કર્તવ્ય મને તેટલી સારી રીતે જાનવવામાં આવે, પરંતુ તે જગતને જતી શકશે નહિ. ગમે તેટલી કુશળતા ને સાવચેતી વાપરી સોનાનાં ફૂલ તૈયાર કરવામાં આવે, પરંતુ એ મુવાસ આપી શકે ખરું? એમાંથી મધ મળે કે? બહે ને તેનાં મૃત્યુ ખૂબ અંકાષ, આખરે એ નિર્જીવ જ ને!

અમેરિકામાં વાન્ટ વિદ્યમન નામનો પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયો છે. મને એ કવિ ખૂબ પ્રિય છે. એના કાવ્યસંગ્રહનું નામ 'નૃણપણી' છે. વિદ્યમન દવાખાનામાં રોગીઓની નિયમિત સંભાળ લેતો. ૧૮૬૧માં ગુલામીની પ્રથા બંધ કરાવવા અમેરિકામાં સંગ્રામ થયો. લડાઈમાં ધાયલ યયેલાઓની વ્યવસ્થા એના દવાખાનામાં થતી. એ જાતે ધાયલ પાસે જતો. ડોક્ટરો જે કાંઈ દવાઓ આપતા તે લેવા સિપાઈઓ આનાકાની કરતા, પણ વિદ્યમને આપેલી કાંઈ અપીણ જેવી દવાઓ જરા પણ આનાકાની કરી વગર હસતે મોંએ એ સિપાઈઓ પી જતા. વિદ્યમન આપ્યો કે એમને મન જાણે સ્પર્શકાશ આપ્યો. વિદ્યમન કોઈકને ગુલામનું ફૂલ આપતો તો કોઈકને પવન નાખતો, કોઈકની પધારી સાફ કરતો; કોઈકને દિમ્ભ આપતો, કોઈકને માથે હાથ ફેરવી આવતો. વિદ્યમન પોતાની સાથે જાણે પ્રેમનું અમર રસાયણ લઈ આવતો હતો.

વરણ. પર પ્રેમનું કિરણ ફેંકે એટલે તે સુંદર લાગશે. અંદરથી તેમજ બહારથી સુંદર લાગશે. રૂમાર પર અત્તરનાં ખિંદુ નાખવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક કાર્ય પર હૃદયના પ્રેમનું અત્તર લગાડે એટલે પ્રત્યેક કાર્ય સુગંધ આપશે.

મામાએ આ કળા સાધ્ય કરી નહોતી. તે ગદ્ય જે કરતાં, પણ કાવા છતાં જે ન કર્યા હોયું. થોડાક દિવસો પછી હું મામા સાથે નિશાળે જવાની દરેક વાત મોંઘા. "મામા ! હું આજુ નિશાળે-તમારી સાથે ? હું ગિરકીટ લેવાનું કરીશ નહિ; છતાંમામાને ખેડી રહીશ ! હું રહે જતો ને મામાને વિનવ્યા કરતો. આખરે મામાનું હૃદય પીગળ્યું-તે મને નિશાળે લઈ જવા સામ્યા.

થોડા જ દિવસોમાં હું મામાની નિશાળનાં છોકરાં સાથે દળી મળી ગયો. હું નાનો હોવાથી બધાં છોકરાં મને ઝડપતાં. અંગ્રેજી પીછળા એ વર્ગ હતો. હું અદમદની પાસે બેસતો. અદમદ ઈમારત પરેંતો. શિવાય એક મોટું પરેંતુ પરેંતો, માથે સાત ટોપી રાખતો. મને અદમદ પાસે બેઠા વગર કે તેની સાથે બોલવા વગર એનું જીવન જ પડતું નહિ. અદમદ મને ગિરકીટ લેવાની આપતો, વચલી રમવાં બમરડા ફેંચવાં અને શીખવતો. મરાઠી કવિતાના અર્થ અદમદ મને કોઈ કોઈ વખત પૂછતો. દંસ-કાકની વાતો એમને ચાહી હતી. માથેવરાંને એ મને વંચાવી હતી. અદમદને હું અર્થ કહેતો. અદમદ દર્શાવે કહેતો, "શ્યામ, વાદ રે, તને અર્થ આપે છે ને મને કેમ નથી આપતો !"

હું તેને કહેતો, "તારી મુસલમાની કવિતા મને ક્યાં સમજાય છે ! એ તો અમારી કવિતા છે એટલે આપે. અદમદ, મને એકાદ મુસલમાની કવિતા શીખવીશ ?"

અદમદ કહેતો, "જેર, પણ તને એ મમકે નહિ."

હું જવાબ આપતો. "મમકે." અદમદની કંઈ વાત મને મરતી.

કોઈક જ દિવસ મામા મને નિશાળે લઈ જતા. તેથી મને ખૂબ મોટું લાગતું. મને અદમદ અને તેનું સાંજુ પરેંતુ વારંવાર વાદ આપતાં.

"શ્યામ, કાલે તું નિશાળે કેમ ગોતો આવ્યો ?" અદમદે મને એક દિવસ પૂછ્યું.

"મામાએ ના પાડી હતી એટલે હું શું કરું ? હું તને કેટલો વાદ કરતો હતો" તું મને સંભારતો હતો."

"વાદ રે વાદ, દોષ, કાલે તો તારા માટે આવતું પણ સામ્યા હતો. જો, દરેક પણ ફક્તમાં જ છે," એમ કરી અદમદે મને એક મોટી ગિરકીટ આપી. હું ગિરકીટ આવતું કામ કરે જતો હતો.

"શું ખાવ છે, શ્યામ ?" મામાએ પૂછ્યું.

"ગિરકીટ. અદમદે આપી."

"એમ જીન પાસેથી લઈ લે ખાધો છે તો તારી વાત છે."

"અદમદ એવો ખરાબ નથી. મામા. એ તો ખૂબ સારો છે. હું એને કવિતાના અર્થ કહું છું."

અદમદ મામાનો વિદ્યાર્થી હતો. અદમદને અંદરથી મામાએ ક્યાં એકાદ મોટો હતો ? પણ આ ગિરકીટ રવામે તો એની નારી ગળાગર તપાસી લીધી હતી. એક દિવસ હું જે અદમદ માટે થેરથી જરૂરના સામ્યા. હું એ અદમદને આપવા મોંઘા. અદમદે કહ્યું, "તું નાનો છે, માટે તું જ એ ખાઈ જા."

"તું જે થોડું લે ને !" મેં કહ્યું.

"શ્યામ, હાવતો મામા તું ખા. અંદરનું બી મને આપ." અદમદે મને કહ્યું.

અદમદ અંદરનું બી મામાને લેતો. એને હાવતો મામાની જરૂર નહોતી. એને એનું દાઈ જેનું હતું, શ્યામનું મીઠું હૃદય એને જોઈતું હતું.

કોઈક કોઈક વખત હું નિગમમાં જતી વખતે નાના કામામાં રમતો જોઈ જતો. એક દિવસ

વચ્ચી રૂઠામાં મેં મામાને પૂછ્યું “ મામા, હું અદમદ પામે જઈને દમખીઓ ખાઉં ? ડોહો કઈ અદમદ પામે જઈ ? પેતા જાડ નીચે ભેગી અમે એ જણા ખાઈએ-જઈ ? કે મામા ? ”

“ અદમદની પામેથી ખવાય ? ” મામા ગુસ્સે થઈ ગયા.

“ ના, પણ અદમદ કયાં દશખીઓ લાવે છે ! મારી પામેથી અદમદ ખાશે. જઈ, મામા- ” મેં આદમદની વિનંતી કરી.

પણ મામાની કોષપણું મુખમુદા જોઈ હું આગળ ભોલો જ નહિ. મેં એકલાએ જ દશખીઓ ખાધી. આ અદમદનો કોળીઓ, એમ મનમાં ભોલતો જતો ને ખાધે જતો એક કોળીઓ મારો ને એક અદમદનો. મારા હૃદયમાં ભેડેલા અદમદને હું ખવડાવતો હતો.

મેં દશખીઓ ખાધી. પણ મને ખૂબ જ પડાવિં કાપજી હતી. પાણીના નળ પામે હું જોલો હતો. એટલામા અદમદ ફાંટો મારી પામે આપ્યો. મારો ચહેરો કાનૂની મંચા હતો, દાઢમાં ખાસી ડોહો હતો, પરંતુ હૃદય જરેજી હતું. અદમદને જતેનાં જ માનં નેવ પણ ભગઈ આપ્યાં.

“ ત્યામ ! શું થયું ? નજ પર પડી ગયો ? કોઈ છોકરાએ તને માર્યો ? કે કામડો દમખીઓ કઈ મંચા ? રા મન, માર્ધ, કયા દુઆં રે.” અદમદ મને ઉપરાડપરી પ્રશ્નો પૂડો, પરંતુ હું બાકી રાકતો નહોતો. અદમદને શું કરવું એ સમગત જ નહિ. એણે ખીસામાંથી રમાલ કાઢ્યો ને મારી આંખો લૂછી. ફરીથી મારાં નેત્રોમાં અશ્રુ કાબરાયાં. અશ્રુભર્યાં નેત્રો જોઈ અદમદે પૂછ્યું : “ ત્યામ, આંખમાં કઈ પડ્યું છે ? આંખ દુખે છે ? ”

“ અદમદ, આંખો ૫ ફૂજની નથી ને કંઈયે થવું નથી. મેં એકલાએ દશખીઓ ખાધી, એ મને ગમ્યું નહિ. હું ડોહો કઈ તારી પામે આવતો હતો, પણ મામાએ મને આવવા દીધો નહિ.”

મામા શબ્દો સાંભળી અદમદ દીસો પડી ગયો.

નેત્રું મોં વીંટું થઈ ગયું. એ સમયની તેની કુખી મુખમુદા હું કરી ચે વિસરી શકું એમ નથી.

ત્યાર પછી મામાએ મને નિશાળમાં કઈ જવાનું ગંધ કયું. “ મામા, મને નિશાળે કઈ જાઓ ને,” હું ડોહો હતો. “ નિશાળે કઈ જવું નથી. રમવું, કાપવું, વાંચવું એ બધું ઘેર જોસોને કરવાનું,” મામા ઉત્તર આપતા. મને ઘેર રહ્યાં રહ્યાં અદમદ યાદ આવતો. ત્યામ આને નહિ તો કાશે અને મારા મારે ખાવાનું પણ લાવતો હતો, આવશે, એ પ્રકારે અદમદ રોજ વાટ જતો હતો. એવા હું મનમાં વિચાર કર્યો કરતો. હું એટ ઉપર કંઈક પણ ચિત્ર કાઢતો અને એને ‘અદમદ’ નામ આપતો. અદમદ પામે હું મનમાં રૂએ જતો. મને અદમદને ત્યાં જવાનું મન થતું, પરંતુ હું અદમદનું ધરનું કેકાણું કયાં જાણતો હતો ? મને યાત્રાવે ૫ કોણ ? ત્યાં કઈ કોણ જાય ? અદમદ પણ મારી પામે કેવી રીતે આવી શકે ? મારું કેકાણું એને કોણ કહેવાનું હતું ? અને વળી મામાને ઘેર આવવાનું, એટલે એ દિગ્મન જ શી રીતે કરે ? અમારી મેંત્રીમાં મામાએ ભંગાણું પાડ્યું.

મેંમાસુ પૂડું થતા આપ્યું હતું. ચરદ મનુ બેસી હતી. આકાશ પ્રકુલિત હતું. નવરાત્ર પણ આપ્યાં. દરમન ગયા. દિવાળી નજીક આવી. કેકણની આમખેટ પણ ગઈ થઈ. દિવાળી પર શોકો ઘેર જવા લાગ્યા. મામા અને ૫ ઘેર મૂકવા આવવાના હતા. અમે પણ તૈયારી કરવા ગોડી.

“ મામા, અદમદને મારા નમનકાર કહેજો. એને કહેજો કે ત્યામ દવે કેકણમાં જાય છે. કહેજો લાં, મામા,” મેં કયું.

અમારે કાપડવાનો દિવસ પામે આપ્યા. મેં મારી એપડીઓ કઈ કીધી, અદમદે આપેતાં ચિત્રો કીધાં, માથવવાંવે આણી આપેતી વીતલમખેલા વાળી એપડી પણ કીધી, મામાએ અપાવેલા ખૂદ પડેથી. મેં ગંધને નમનકાર કર્યો. ચંપાને ‘જઈ’ છું’ કયું. ચંપાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

વિક્ટોરિયામાં બેસી બધાં બંદર પર આવ્યાં. બંદર પર કેટલી બધી ગરદી ! ફટકા, હાથવાળાં, મોંઝાળાં, રમકડાં વગેરે વેચનારાઓની ધમાક પથ ખુલ્લ જ ! મામાએ મને એક મોંઝાળું અપાવ્યું. હું એ વગાડતો બેસી હતો. આગળોટ શરૂ થઈ. બંદર સુધી વળાવવા આવેલાં બધાં પાછાં ફર્યાં. રમકડાંવાળા પથ ચાલ્યા ગયા. આગળોટે ચાલ પાડી. હું મામાને વળગી પડ્યો.

હું આગળોટમાં ફરતો હતો. રત્નચંદ્રીનાં હાથને દોરો બાંધી મેં પાણીમાં કેંકો. હું એને પાણીમાં નચાવતો હતો. “શ્યામ, જરા સુઈ જા,” મામાએ કહ્યું. મેં ઉત્તર આપ્યો, “મારે સુવું જ્યી. પાણીમાં મોખાં લેવાની કેવી મન પડે છે !” “જાડુ નીચે નંભીશ નહિ,” મામાએ મને સારથ રહેતા સૂચના આપી. “સારું,” મેં સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો.

મામા લીધી ગયા હતા. હું ચોપડી ઉઘાડી લેતો હતો. અદમ્ભે આપેલાં ચિત્રો લેતો હતો. એ ચિત્રો મેં પાછાં જરાયર કેકાણે મૂકી દીધાં.

થોડીક વારે મામા જાગ્યા. એમણે કહ્યું, “શ્યામ, અહીં આવ. તને જૂથ લાગી છે ને !” ને અમે બાથું ખાવું શરૂ કર્યું. અત્યારે અદમ્ભને મૂકીને અદમ્ભી દશબીઓ યાદ આવતી હતી, એ સારીય યદના મારી નવર સામે આવી બેઠાં હતી.

“મામા, તમે અદમ્ભને નગરકાર કહ્યા હતા ?”
“હા.”

“પછી એ કઈ બોલ્યો હતો ?” હું ઉત્સુક બન્યો.

“તે દિવસે તો એણે કઈ કહ્યું નહોતું. પરંતુ બીજા દિવસે એ મને એક રમાત્ર આપી ગયો ને કહેતો હતો મારા કે, “શ્યામને એ આપણે ને મારી સમાપ કરેલો.”

“ક્યાં છે એ રમાત્ર ?”

“ખાસામાં મૂક્યો છે. બાથું ખાઈ રહ્યા પછી આપીશ.”

બાથું ખાવામાં મારું મન જ લાગતું નહોતું. રમાત્ર ક્યારે દોરું ? મેં મન. અદમ્ભે આપેલાં

રમાત્ર ! મારાં જીવનમાં બિટી ગયાં. આંખો મામાના ખાસામાં દોરી મારું ને રમાત્રને કલ્પિત સ્વરૂપે જોવા લાગી.

મામાએ હાથ ધોવા ને ખાસામાંથી રમાત્ર કાઢ્યો. મુંદર રેશમી રમાત્ર હતો. મામાએ મારા હાથમાં મૂક્યો. મેં તે લીધા. એ રમાત્ર હું લેતો રહ્યો. “ભાઈ શ્યામ” એના પર લખ્યું હતું.

હું તે રમાત્ર પવનમાં ઉડાડવા લાગ્યો. અમારા નિર્ભય પ્રેમની તે પનાકા હતી. અમારા હૃદયકવનો તે અગરધ્વજ હતો. એ શુભ રમાત્ર સાથે હું રમી રહ્યો હતો, પવનમાં એને નચાવતો હતો, ફરકાવતો હતો.

સ્ત્રીમદના કહેડા પાસે હું બેઠો હતો. પવન ખુલ્લ નંદરમાં હતો. પાણીમાં મોખાં તોડાની ગળ્યાં હતાં. મારા એ પ્રેમધ્વજના સ્વાગતાર્થે મોખાંના કુવારા બિટો રહ્યા હતા—મોખાં બિટળી રહ્યાં હતાં—બેઠે આવતાં હતાં. એમને શું મારા રમાત્ર લેતો હતો ?

“શ્યામ, દિવસે તોડાની ચતો લાગે છે. જા, સુઈ જા, સ્ત્રીમદ ડાકે છે. નીચે બેસી જા,” મામાએ કહ્યું.

“પવન મને ગમે છે. મામા, શુઓ તો ખરા. કેવડાં મોડાં મોખાં બિટળે છે ! મારા રમાત્ર પર પાણી છાંટે છે.”

હું મારા ધ્વજ કરકારી રહ્યો હતો. ત્યારે કે પ્રેમનગરીનો મન. અરે રે ! મન પર હુમલો થયો ! મેરડાં ગયો ! પવન રમાત્ર પર તરપ નાખી ગયો ! મારા રમાત્ર ગયો ! પવન લઈ ગયો ! પવન મારા ધ્વજ લઈ ગયો ! પ્રેમ લઈ ગયો ! હૃદય લઈ ગયો ! જીવનનું સર્વસ્વ લઈ ગયો ! હું પણ સાથે જ ગયો હોત. પવન પાસેથી મારી સંપત્તિ પાછી લાવવા મેં મારા હાથ વગાડ્યા. પણ મામાએ એકદમ મારા પગ તાડ્યા, મને અંદર ખેંચી લીધા.

“મહેંડા છે કે મુંડે ? મદી પડી નહીં ને !” મામા તાડતી કહેવા. મને ચંપકા નુકસાનની કિંમત એમને ક્યાંથી સમાવડ ?

હું રડવા લાગ્યો, ખૂબ જ રડવા લાગ્યો. મામા મને સમજાવતા હતા. પડોશના લોકો પણ મને સમજાવતા હતા. મામાએ એમનો રૂમાલ મને આપવા કહ્યું. નજીક એકેલા યીન લોકો મને મનાવવા ખાતર એમના રૂમાલ આપવા લાગ્યા. પરંતુ એવા રૂમાલોનો દમતો કરવામાં આવે તો પણ મામા મનનું સમાધાન શી રીતે થાય ?

એ ગોળને મામા દાઢમાંનું દાન લેઈવું હતું. એમણે સંપત્તિના સર્વ પત્રોને મારા રૂમાલ તરફ મોકલ્યા; પત્રોએ પણ એમનું કહ્યું માન્યું. સ્વામીની સારી ગંપતિ પત્રન સર્જ ગયા. મારો એ નાનકડો રૂમાલ અનંત સાગરે હૃદયપટ પર ધાવ્યું કર્યો.

સમુદ્રને નળિયે મોતીના ઢગ છે. સમુદ્રને રત્નાકર કહેવામાં આવે છે. એ રત્નાકરને પણ મારા રૂમાલની અદેખાઈ આવી. દિંદમાં દરેક ચીજ છે. અલી સૌંદર્ય છે, ફળદ્રુપ જમીન છે; દરેક પણ અપાર પાક દિંદશ્રુમિ આપે છે. દરેકે નદીઓ દિંદને સમૃદ્ધ જનતાની રહી છે. અલી ધર્મ, જીવવાર, જાનવાર, મોખા એમ દરેક ધાન્ય પાકે છે. અલી સંતાન, મોસળી, કળાં, કાંઈ વગેરે ફળફળાદિ થાય છે. અલી સોનાની ખાણ છે. હીરા પણ મળી આવે છે. સર્વ જાતની વસ્તુઓથી દિંદ ભરપૂર છે. પણ એક વસ્તુની ઊલ્લેખ રહી ગઈ છે. અલી પ્રેમ સાંપડતો નથી, અધુનાવ નિપજતો નથી, દેશ પ્રત્યે સસંગિષ્ટ નથી. અને એ વર્ષામાં વિંદુમુસલમાનના પ્રેમની વાત જ જવા દો. વિંદુમુસલમાનના પ્રેમની કલ્પના પણ અલી સદન થઈ શકતી નથી. એ અકથ માટે, એ પ્રેમ માટે, એ અપાર સાગર સંતાન જૂઓ પાડવા કરે છે. 'આપો, આપો, વિંદુમુસલમાનના પ્રેમનું એક જાંદુ તો મને આપો,' એમ તે સમુદ્ર સેંકડો મોળાંદાગ કહી રહ્યો છે. કિનારા પર માથું ફરી દીને કહી રહ્યો છે. સાગરને એની જૂખ લાગી કે એની તૃપ્તિ લાગી છે. એ અનંત સાગરને એટલા જ ખાતર માનું વેંત જેવડું ચિંથડું આમૃત્ય લાગ્યું છે. એ ચિંથડું ત્રિબુવનવક્ષી હતી. ભારતીય

ભાગ્યની ભવિષ્યકાલીન દિવ્ય પ્રભાવતી, અધિકારમાંની અમરજ્યોતિ હતી. જા, સાગર જા. અમરન દિંદ દેશને એ ચિંથરાનો મેલાન અર્થ જાણાવ. એ ચિંથરામાં વસેલા કુરાન અને વેદનો મદિમા મહા લોકને લેઈથી કહી સંભળાવ.

મિત્રો, સ્વામીનું જીવન અનેકોના પ્રેમ વડે રંગાયતું છે, અનેકોના પ્રેમ વડે, પોષાયતું છે. દિંદુ ને મુસલમાન અને કોમના મિત્રોએ આ સ્વામીને પ્રેમ વલ્લે છે, નાનપણથી જ આપ્યો છે. દરેક જાતે જાણે દરેક મર્મે મને દિંદિત આપી છે. સ્વામીને સર્વેએ પ્રેમામૃત પાવું છે; પણ સ્વામી એનો અલ્લેશી શી રીતે યાચી શકવાનો !

સ્વામી કંઈ આપી શકે એમ નથી. સ્વામીના હૃદયમાં સર્વ લોકો માટે ખૂબ કૃતજ્ઞતા છે. કોઈને સ્વામી જુલી શક્યો નથી એ નાનપણનો અદભૂત આજ્ઞે કયાં હશે ? એ પ્રસંગને આજ્ઞે ત્રીસેક વર્ષ થયાં. એ ગમે ત્યાં હોય ને ! મારા જીવનમાં નો એ અમર ઘર્ષ ગયો છે

સાચું]

અનુ૦ મૂળશંકર પાઠ્યા

કિરણુ

માગર ઘેરાં ગીતો ગાતો
ને વાથુ ધસમમતો ધાતો
સૂરજ ધરતી છેડે જાતો
ને આવે અંધારી રાત !

ઝાળે લક્ષ્મ અનુચૂતિ માટે
ને માછીડા તારક માટે
ને નિજાશુ જ્યોતિ માટે
મારે એક કિરણની વાત !

પ્રભાશંકર ત્રિવેદી

[આ મનનીય લેખના લેખક શ્રી. સતીશચંદ્ર દેસાઈના જે લેખો અને અગાઉ 'દિશાર'માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેઓ હજુ જગતના પૂરા પરિચિત નથી. તેઓ બાલકેળવણીમાં ખૂબ જ રસ લે છે અને સારા અભ્યાસી છે. તેઓ બોમ્બે યુરોપિયન કોલેજના પ્રિન્સીપાલ છે. આ કોલેજ ખાસ કરીને ગ્રજુનિયર અને દોરેશનર રફલ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરે છે. તે કપરાંત, આઈ. સી. એસ. તેમજ બીજા હરીફાઈની પરીક્ષાઓ (competitive examinations) માટે કોલેજ શિક્ષણ આપે છે. આથી આ લેખના વિષયના તેઓ કેટલા અધિકારી લેખક છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

વળી, તેઓ અનેક બાલપ્રશિક્ષણોમાં પણ ખૂબ રસ લે છે. મુંબઈ છતાંમની બાલકન છ બારી.. એટલે અખિલ ભારત બાલક સંઘની શાખાના તેઓ મંત્રી છે. આથી તેમને ૫ થી ૧૫ વર્ષનાં અનેક બાળકોના સંસર્ગમાં આવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ 'માનસશાસ્ત્રના પણ સારા અભ્યાસી છે. આશા છે કે 'દિશાર'ના વાચકો આ લેખ રસપૂર્વક વાંચશે.

-તંત્રી]

કુલેવાય છે કે કોર્ડ મેંકોસેની રમરણશક્તિ એટલી સારી હતી કે એક વખત વાંચવાથી એને યાદ રહી જતું હતું. આવી યાદશક્તિ વિદ્યાર્થીઓને કેટલી કામ લાગે !

અષ્ટાવધાનીઓ આદિ દેકાણે પ્યાન આપી શકે છે, અને ગમે શું થાય છે તે યાદ રાખી શકે છે. દેરી કહેન નામનો એક યુરોપિયન નીચેની દિવાઓ એક સાથે કરી શકે છે : એક વર્તમાનપત્ર વાંચવું, નીચેથી ઉપર અને કાંઈ દિશામાં લખવું, અમુક સંખ્યાઓનો સરવાળો કરવો, અને તેર આંકડાની એક સંખ્યાને બીજી એક સંખ્યાએ ભાગવી. આ એક મનનો ચમત્કાર જ કહેવાય !

સારી રમરણશક્તિની જરૂરિયાત થાણી જ છે. ડો. કેંગલ્ડસ કહે છે ને પ્રમાણે, જન વિનાનો માણસ અથવા રમરણશક્તિ વિનાનું મન તે પાણી વિનાની નદી જેવું છે. જૂલી જ્વાળાથી ઘણાં નુકસાનો થાય છે. એક વેપારીને ચાર વાગે અમુક દેકાણે ઘણા અગત્યના કામચર મળવા જતાવું હતું, પણ દોઢ વાગે એને કોઈ મળવા આવ્યું અને એની વાતમાં એને એટલો ગંધા રસ પડી ગયો કે તે ત્યાં ચાર વાગે જતાવું જૂલી ગયો. આથી દગ્ગરે રૂપિયા દમાવાની એને તક હતી ને તેણે ખોઈ.

યાદશક્તિ કુપ્રાપ્તી ઉપયોગી શક્તિ છે એટલે

એ સારી રીતે કેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘણા એમ માને છે કે રમરણશક્તિ એ કુદરતી શક્તિ છે અને એ મુશ્કેલી સહે નાદિ રોગટસ નામના એક દાકતર એવો દાવો કરે છે કે એણે એવી ગોળાઓ શોધી છે કે જેથી યાદશક્તિ મુશ્કેલી. આ બન્ને શંકા-રૂપદ હોય, પણ એટલું તો ખરું કે જેમ કસરત કરવાથી શરીરના રસાયણો કેળવાય છે તેમ અમુક જાતની માનસિક કસરતો કરવાથી યાદશક્તિ પણ બીકી શકે.

યાદશક્તિ મુશ્કેલી માટે પ્રથમ આપણે એનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. એ કેવી રીતે કામ કરે છે તે સમજવા આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. એક પ્રતિવ્યક્તના શિક્ષક પ્હારીનું યુદ્ધ સમજાવે છે. અને પછી તે કર્મ સાતમાં થયું તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછે છે. એક છોકરાને આવડતું જ નથી. બીજાને પૂછે છે, ત્યારે શિક્ષકને થોડી મદદ કરવી પડે છે. શિક્ષક પૂછે છે, "કર્મ સાતમાં પ્હારીનું યુદ્ધ થયું ! સત્તાસે ને..." એટલે એ વિદ્યાર્થી જવાબ આપે છે, "સત્તાસે ને સત્તાવન." બીજા એક છોકરાને કોઈ પણ જાતની મદદ કર્યા વિના એ સાત ગરોળર યાદ રહે છે.

'મુગ્ધ ગ્રીખવે એટી રીતે ગુણી જડ બેઠે,'
ઉતાં આ પ્રમાણે યાદ રાખવામાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાં
કેર કેમ પડ્યો !

કોઈ પણ દહીકત યાદ કરવામાં ત્રણ ક્રિયાઓની જરૂર પડે છે : અદ્ય, સંસ્મરણ અને ઓળખ (recognition). જે વિદ્યાર્થીને પ્લાસીના યુદ્ધની સાત્ર યાદ ગઈ નહોતી તેણે એ અદ્ય જ કરી નહોતી. જેને શિક્ષકની મદદની જરૂર પડી તેણે તે દહીકત અદ્ય કરી હતી, અને એવું એને સંસ્મરણ પણ હતું, પણ પૂરતી ઓળખ નહોતી. ત્યારે શિક્ષકે એને મદદ કરી કે જે સાત્ર એને યાદ છે તે પ્લાસીના યુદ્ધની જ છે, ત્યારે તેને તે વિષે પૂરી ખાતરી થઈ. જે વિદ્યાર્થીને પૂરેપૂરું આવડતું હતું તેણે ત્રણ ક્રિયાઓમાં નિપુણતા મેળવી હતી.

આ ઉપરથી જણાશે કે જે યાદશક્તિ કેળવવી હોય તો ઉપરની ત્રણ ક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે એમાંથી કોઈમાં પણ મદદત થાય તો યાદ ન રહે. ત્રણ પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ.

ત્યારે કોઈ પણ દહીકત આપણે સાંભળીએ છીએ કે જોઈએ છીએ ત્યારે તે આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે. લોક (Locke) નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ મનને મીણના ચોસડાની ઉપમા આપી છે. જેમ મીણ ઉપર સહેલાઈથી અક્ષરો કોતરી સકાય છે તેમ મન ઉપર દરેક વસ્તુની છાપ પડે છે. અથવા તો, આપણે મનને ફોટોગ્રાફ લેવાના કેમેરાની ઉપમા આપી શકીએ. કેમેરામાં સાડું ચિત્ર લેવું હોય તો પ્રકાશ સારો જોઈએ, અને કેમેરાની ફિલ્મ પણ સારી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે, જે કોઈ વસ્તુ આપણે સારી રીતે યાદ રાખવી હોય, તો તેની મન ઉપર જાડી છાપ પડવી જોઈએ, અને મનથી તે સારી રીતે ગ્રહણ થવી જોઈએ.

યાદશક્તિ કેળવવા માટે ફતી ફતીને વાંચી જડું અથવા ચોટી જડું એ જાડું ઉપયોગી છે. જેમ કોઈ અક્ષર દુર્લભાથી વધારે જાડો જાને છે તેમ પુનરાવર્તનથી દરેક દહીકતની મન પર વધારે જાડી છાપ પડે છે. જે સમજ્યા વિના ગોખ્યું હોય તો

નાવ પોપટિયું જાન આવે છે, પણ સમજને પુનરાવર્તન કર્યું હોય તો સાડું જાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી, મોટેથી વાંચવાથી વધારે સારી રીતે યાદ રહે છે, કારણકે તેમ કરવાથી કાન અને આંખ એ બન્ને દ્રવિયો તન્દ્રીથી જાન મળે છે. આ જ કારણથી નાનપણમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષક પર ઘણું આધાર રાખવો પડે છે. પણ, મોટપણમાં તે એકલો વાંચી શકે છે. મોટેથી વાંચવામાં એક એ ભય રહે છે ખરો, કે લખાણના અર્થ કરતાં મોત્તવાના ઉચ્ચાર તરફ યોગ્ય ધ્યાન મેંચાય; પણ, મનમાં વાંચવાથી મન ગૂંચવાઈ જવાનો ભય વધારે મોટો છે, એટલે વિદ્યાર્થીએ—ખાસ કરીને, નાના વિદ્યાર્થીએ—મોટેથી વાંચવાની ટેવ રાખવી જોઈએ.

સારી રીતે યાદ રાખવા માટે લઘુ રાત્રીને લક્ષ્યવાળી ટેવ પાડવી જોઈએ. ખાસ કરીને, અંગ્રેજી જોડણી સુધારવા માટે જ્યાં જ રાખેલા જાડું જીણવટથી વાંચના જોઈએ. ગુજરાતી રાખેલા પણ જીણવટથી તપાસવા હોય તો તે લખવામાં જૂઝ યોગ્ય થાય. ઘણાને ખબર નહિ હોય કે ‘અસ્ત’ માં ‘ત’ છે, પણ ‘સદસ્ત’માં નથી. તેમજ ‘તત્ત્વ’માં બે અક્ષરો ‘ત’ છે તે ઉપર ઘણાનું ધ્યાન નહિ મળ્યું હોય.

વાંચેલી દહીકત તાઠ કરવા માટે ફતીફતી યાદ લેવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ ખાસ કરીને, કનિષ્ઠાસ જેવા વિષયમાં વાંચેલું ફરી યાદ કરી જવાની જાડું જ જરૂર છે. માટે સારો નિયમ એ છે કે દરેક પેરેગ્રાફ વાંચ્યા પછી તે પર મનન કરી જવું અને એમાં શું આવ્યું છે તે મનમાં ઓલી જવું. આમ કરવાથી વાંચ્યું હોય તે જલદી તાઠું કરવાનો મદાવરો પડે છે. આવી ટેવ પરીક્ષામાં ઘણી જ કામ લાગે છે. તમારામાં જાન મને તેટલું હોય, પણ જો તે કાગળ પર ન લખી શકો તો તે નકાસું છે, જેમ ‘વ્હાઈટલે લેઈફલે’ જેવી મોટી દુકાનોવાળા પોતાના માલનું પ્રદર્શન કરે છે તે જ પ્રમાણે દરેક વિદ્યાર્થીને એના જ્ઞાનનો બહોળા પરીક્ષકને જતાવી દેવાનો હોય છે. સંસ્કૃત શ્રેણીમાં છે તેમ—

પ્રસ્તવ્યં તુ યા વિદ્યા પરહૃતગતં ધનમ્ ।

કાર્યકાલ સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્વનમ્ ॥

માટે દરેક વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ નહિ પણ પ્રદર્શિત કરવાની કળા પણ આવડવી જોઈએ.

આ હિપરથી જાણશે કે અભ્યાસ કરવા માટે નીચેની પદ્ધતિ ગૃહ અનુકૂળ છે. જે વિષય નિશાળમાં લેવાવાનો હોય તે પ્રથમ ઘોડોચણો ઘેરથી વાંચી જવો કે જેથી નિશાળમાં ગરોળર સમજણ પડે. નિશાળમાં ધ્યાન આપ્યાથી તે એવડો સારી રીતે સમજાય. પછી, ઘેર આવ્યા પછી તે જ દિવસે અથવા બીજા દિવસે તેનું પુનરાવર્તન કરી જવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર અભ્યાસ કરવાથી વિષય જલદી આવડી જાય છે.

સારી રીતે યાદ રાખવા માટે પદ્ધતિસર વાંચવું જોઈએ. કોઈ વર્તમાનપત્રમાં ક્રિકેટ વિષેનો એક લેખ વાંચ્યા પછી તરત જ મિત્રોમાં—જગતનું પાતું વાંચીએ તો ક્રિકેટ વિષેના લેખ ગિલકુલ યાદ ન રહે. જે તે લેખની હકીકતો યાદ રાખવી હોય તો તેની પહેલાંના તે વિષેના જ્ઞાનની સાથે એ લેખમાંની હકીકતો જોડી દેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અમુક વિચારોની સાંકળ બનાવી દઈએ તો તે ન તૂટે. વ્યવસ્થિત રીતે જોડાયેલી બિનાઓ યાદ રહે છે, અવ્યવસ્થિત જ્ઞાન જૂલાઈ જવાય છે.

તમારા ચોરડામાં વસ્તુઓ ગમે તેમ પડી હોય તો તેમાંથી અમુક વસ્તુ શોધવી અઘરી પડે છે, પણ દરેક ગરોળર રીતે પોતપોતાના જુદા જુદા ખાનામાં જોડાયેલી હોય તો કોઈ પણ વસ્તુ જલદી જડે છે. તે જ પ્રમાણે મનમાં પણ ખાનાં કરી રાખવાં, અને દરેક ખાનામાં અમુક ગાયતની જ હકીકતો સંધરવી. આમ કરવાથી ધારેલી હકીકતો ધારેલે વખતે સંભારી શકાય છે. આવી પદ્ધતિ ન રાખી હોય તો કક્ષાર્ધવની રાજનીતિ પૂછી હોય ત્યાં લોરન હેરિટ્ઝની રાજનીતિ કળી અવાય અને પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા જ મળે.

કેટલાક વિષયો લખવાથી જલદી યાદ રહી જાય છે. ખાસ કરીને, જેનાથી વિષયમાં મન પરોવાતું ન હોય તેવા માટે લખવાનું ઘણું જરૂરી છે, કારણકે તેમ કરવાથી વિષયમાં ખ્યાન ચોંટી રહે છે. એકન કહે છે તેમ, લખવાથી માણસ ચોક્કસ બને છે. એમાં વાંચવા કરતાં વખત ઘણો વધારે જાય છે, તેથી અત્રગત, બધા વિષયોનો એટલી ચોક્કસાઈથી અભ્યાસ ન થઈ શકે.

આપણો સામાન્ય અનુભવ છે કે જે ગાયતમાં આપણને રસ છે તે આપણને જલદી યાદ રહે છે. તાવ હોય છે ત્યાંમુધો દવા પીવાની યાદ રહે છે, પણ તાવ જાય છે ત્યાર પછી દવા પીવાની હોય છે તે યાદ રહેતી નથી. નાનાં ગાળકોને આંક યાદ રહેતા નથી, પણ પરીની વાર્તાઓ જલદી યાદ રહે છે.

એક માણસે કપ્પુ હાતું કે એની જિંદગીના ત્રણ અનુભવો એને સીધી વધારે યાદ છે: એની નજર સામે એક મિત્રનું ઢૂંપી જવું; એક પર્વત પરનો અદ્ભુત દેખાવ; અને ખગોળશાળામાં દ્વગ્નિમાંથી આકાશનું નિરીક્ષણ.

આનું કારણ એ છે કે જે ગાયતમાં આપણને રસ હોય છે તેમાં આપણું ધ્યાન રહે છે અને તેથી આપણા મનની બધી શક્તિઓ એ ગાયત સમજવા અને યાદ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. લાખશા નરીકે, કોઈ ક્રિકેટ રમનારને શિક્ષણના વિષયમાં રસ ન હોય અને તે યાદ ન રહે; પણ એને પચરંગી મેચના બધા હેવાલો યાદ હશે : કયા વર્ષમાં કોણ એમ્પિયન થયું, કોણે ક્યારે સેન્યુરી કરી અને કયા બોલરે કેટલી વિકેટ લીધી એ બધી માહિતી એને સંપૂર્ણ યાદ હશે. પચરંગી મેચના વીસ દગ્ગર પ્રેક્ષકો કેટલા રસપૂર્વક મેચ જુએ છે! ક્રિકેટ રમનારાઓ દૂર હોય છે અને નાના દેખાય છે તો પણ બોલની પીચ કયાં પડી, કયાં એક થયો અને કઈ સ્ટ્રાઇક કેવી રીતે બીડી બર્ષ એ બધું ધારી ધારીને પ્રેક્ષકો તપાસે છે, અને કેટલીક વાર

અમ્બાયર ઓના ચુકાદો આપે તે પહેલાં પ્રેરણા એમની તાબીથી ચુકાદો આપી દે છે. આટલા સમ-
પૂર્વક જે ભેષુ' હોય તે યાદ રહ્યા વિના
રહે જ નહિ.

જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થીને એના વિષયમાં રમ-
પડતો નથી ત્યારે તેમાં તે પ્યાન આપી શકતો નથી.
પ્યાન ન રહેવાથી વિષય સમજાતો નથી, અને
તેથી તેને તેમાં રમ પડતો નથી. આ પ્રમાણે, માપે
પૂંછડી મોંમાં સીધી હોય તેમ, અગિયત્તું ચક્કર
ધાપ છે. આ ચક્કર તોડ્યું' હોય તો અબધાપ
કરવાના અથા વિષયોમાં રમ દોરો નેઈ એ. આ
દસરતિ જીવવામાં વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકની
ખેતી જ્યાગદારી છે. વિદ્યાર્થીએ જાણ્યું' નેઈ એ
કે અથા વિષયો સરજ દોતા નથી, અને કેટલાકમાં
જાડું મહેનતની જરૂર છે. પ્રખ્યાત ફિલસૂફ અને
અખિતચાલો એન્ડ્રિયોટસે એના શિષ્ય મદાન
સિકંદરને કહ્યું હતું કે જામિતિ શીખવાનો કોઈ
બાદશાહી રસ્તો નથી. એક પ્રખ્યાત શેખકે વિસલજી
હુદિની એની વ્યાખ્યા આપી છે કે ને મહેનત
કરવાની અગાધ શક્તિ છે.

જેમ વિદ્યાર્થીની મહેનત કરવાની ફરજ છે
તેમ શિક્ષકની ફરજ છે કે એ મહેનત જેમ જાને
તેમ ઓછી કરવી. કેટલાક શિક્ષકો જાડું જ
કંટાળા ભરેલી રીતે શીખવે છે, આને દત્તિવાસ
જુગોળ જેવા વિષયો ગોખાવે છે. આથી માત્ર
પોપટિયું જ્ઞાન આવે છે. એક વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષામાં
એક સવાલનો જવાબ આપતાં લખ્યું હતું, “આ
પ્રમાણે મહાશા દાખની પડતી થઈ અને એનો
હેવાલ હવે પછીના પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.”

વિદ્યાર્થીને વિષય સરજ કરી આપવા માટે
શિક્ષકે વિદ્યાર્થી જાણુનો હોય એ દલીલથી શરૂ
કરીને એને નવી જાગતનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ.
દાખના તરીકે, મામની જુગોળથી શરૂઆત કરીને
ત્રધારે વિદ્યાર્થીની જુગોળ શીખવવી જોઈએ. વળી
શિક્ષકે શિષ્યમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.

જીવનનિયમમાં સામકાલિક સમાકરણે શીખવતાં
પહેલાં જે શિક્ષક દક્ષપત્રમાનું “પછી જ્ઞાન ને
પાંચ ‘યાજુ’ ઉપાત્તું પૂછે, તો વિદ્યાર્થીઓને સરજ
જિજ્ઞાસા થાય અને એ વિષય સમજાવેા મહેતો
પડે. ત્રિજાણમિતિ શીખવવા પર્વત પદ અસ્થાવિતા
એની કોનાઈ કેવી રીતે કદાપ એ પ્રશ્ન પૂછ્યા હોય
તો એના જવાબ આપતાં જ ત્રિજાણમિતિના સિદ્ધાંતો
સનાતની શકાય. વિજ્ઞાનમાં જેમ ત્રધારે પ્રયોગો
જાનાવ્યા હોય તેમ તે વિષય ત્રધારે રમખય જાને છે,
અને મામાન્ય રીતે એના પર મુશ્કેલતા આરોપ
મકતામાં આવે છે તે ન રહે.

હવે યાદ દાખવાના કેટલાક સરેશા ઉપાયો છે
તે તમામોએ નીચેના સખ્દો માત્ર એક જ વાર
વાંચીને યાદ દાખવાનો પ્રયત્ન કરો:

૧ ધાણું ૨ પીણું ૩ સોનું ૪ મોંધું ૫ સોંધું
૬ કામળ ૭ ટપાલ ૮ રેલવે ૯ સોડું ૧૦ જનશંદપુર.

આ સખ્દોમાં જે નીચેના સંખ્યા યાદ દાખવો
તો સખ્દો જરૂરી યાદ રહેશે:

ધાણું રંગનું નામ છે, તે જ પ્રમાણે પીણું
એ રંગનું નામ છે. પીળી ધાણું સોનું છે. સોના
સાથે એની કિંમત યાદ આવે છે—સોનું મોંધું છે.
મોંધાથી વિરુદ્ધ વિશેષાણુ સોંધું છે. જાડું સોંધી
વરુ કામળ છે. કામળનો બીજો અર્થ ટપાલમાં
મોકલેલો કામળ થાય છે. તે ઉપરથી ટપાલ યાદ
આવે છે. જાણીપરી ટપાલ રેલવે માર્ગે જાય છે,
એટલે તે ઉપરથી રેલવે યાદ આવે છે. વળી રેલવેના
પાટા સોડાના જાનેશા હોય છે, અને દિંદુતાનમાં
સોડાનું મોટું કારખાનું જનશંદપુરમાં છે.

આ જ સંકલિત વિચારોના સિદ્ધાંતથી જાગકોને
“કોડ, કોર, ચણેા આપ” અથવા “મુલો, મુલો
જાગારે ધોર આપ્યા” અથવા “ખાકે કોડીમડું”
જાડું, જાડું” જેવાં જાગતીનો જરૂરી યાદ રહી
જાય છે.

ઐતિહાસિક ગનાવોનો સાક્ષી કેટલોક વાર
 કાઢીથી યાદ રાખી શકાય છે. ‘સત્તર પંચા
 પારી’ એટલે ૧૭૮૫માં યોરન હેન્ડ્રિચ્સે લિંકુસ્તાન
 ‘ઓગણીસ તરી સત્તાવન’ એટલે ૧૮૫૭
 માંથી સો યાદ કરીએ તો ૧૮૫૭ એટલે વિપ્લવનું
 આવશે. એમાંથી બીજા સો યાદ કરીએ તો ૧૭૫૭
 ને પંદારીના યુદ્ધનું વર્ષ છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં
 ઈન્ડિયા કંપની સ્થાપના એ વર્ષ તો જરૂરી
 રહે એવું છે. નવસરામની ઇતિહાસની
 રસી વાળી કવિતા પરથી ઘણું જાણવાનું મળે,
 એ ઇતિહાસની વિગતો સહેલાઈથી યાદ રહી
 અગ્રેષ્ઠ ઇતિહાસમાં એકડા પશ્ચી ત્રણ છગડા
 એવું વર્ષ ૧૬૬૬નું છે, ને વર્ષમાં કંઠનમાં
 આગ થઈ હતી. એ આગમાં ઘણું નુકસાન
 પણ સાથે સાથે ઘણાં પ્લેગનાં જંતુઓ ગળી
 , એટલે પ્લેગની સાત ૧૬૬૫ની છે. એ જ
 રાની શરૂઆતમાં બીએ આર્સ્ટ ગાદીએ ખેડો,
 સે તે સાત ૧૬૬૦ની છે.

કેટલાક આંકડા યાદ રાખવા માટે પણ યુક્તિઓ
 દાખલા તરીકે, ૧૫૨.૨૦૭ x ૭૩=૧૧૧૧૧૧૧.
 યાદ રાખવું હોય તો ‘પંદર ગાવીસ સુન ને
 , તેના કરો એકડા આઠ’ એમ જોતવાથી
 હી યાદ રહે. તેજની ગતિ સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦
 છે છે તે યાદ રાખવા માટે કવિ દસપતરામની
 ની કીટીઓ ઉપયોગી છે:

કંડમાં મૈત્ર ઘણા કષાય,
 ને કાખ ને છયારી દગર થાય.
 જૂગોળના વિષયમાં પણ વિગતો યાદ રાખવા
 કેટલીક યુક્તિઓ છે. ધાસતેજના ડબ્બા પર
 વા પેટ્રોલના પમ્પ પર બ્રહ્મદેશનું નામ લખ્યું
 છે તે ઉપરથી બ્રહ્મદેશમાં ધાસતેજની ખાણ છે તે
 રહે. ચાના ડબ્બા પર નીલગિરિનું નામ હોય
 એટલે ત્યાં સારી ચા થતી હોવી જોઈએ.
 રાતની જૂગોળ યાદ રાખવા માટે નવસરામનો
 ‘એ ગુરુતો રે’ એ ગરબો ફીક ઉપયોગી
 લિંકુસ્તાનની નદીઓ યાદ રાખવા માટે,

“ગંગા, સિંધુ, સરસ્વતી, ચ યમુના, ગોદાવરી,
 નર્મદા” એ શ્લોક મદદરૂપ થઈ પડે.

જ્યારે છાપવાની કળા શોધાઈ નહોતી, ત્યારે
 ગદ્ય જ યાદ રાખવું પડતું હતું. તેથી સંસ્કૃતમાં
 સૂત્ર કે શ્લોકરૂપે ઘણાં શાસ્ત્રો લખાતાં. પ્રખ્યાત
 વ્યાકરણકાર પાણિનિએ આખું સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ
 નાનાં સૂત્રોમાં લખ્યું છે. જૂના વખતમાં ગણિત
 નેવા વિષયો પણ શ્લોકમાં લખાતા. ભાસ્કરાચાર્યનો
 ‘લીલાવતી’નો પ્રખ્યાત ગ્રંથ શ્લોકોમાં જ
 લખાયેલો છે. કદાચ, આખી દુનિયામાં એકલા
 લિંકુસ્તાનમાં જ આ પ્રમાણે ગણિતશાસ્ત્ર પદ્યમાં
 લખાયું હશે !

કેટલાકને—ખાસ કરીને વેપારીઓ, વકીલો
 વગેરેને,—ઘણા માણસોના સંસ્પર્ગમાં આવવાનું
 અને છે, અને તેઓને ઘણાંનાં નામ તથા મોંઢાં
 યાદ રાખવાનાં હોય છે. મોં યાદ રાખવા માટે તે
 પરનાં ખાસ ચિહ્ન કયાં છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું
 જોઈએ. કેઈની આંખ માંજળી હોય અથવા નાક
 પોપટિયું હોય અથવા ગાત્ર પર ચાંડાં હોય તો
 તે પર લક્ષ આપવું જોઈએ. લોકોનાં નામ યાદ
 રાખવા માટે તે લખવાં જોઈએ. જ્યારે તમને
 કેઈનું નામ યાદ ન આવતું હોય ત્યારે તમે
 વિચાર કરશો તો જણાશે કે તમે એનું નામ કેઈ
 કાગળમાં લખ્યું નહિ હોય. માત્ર સાંભળવાથી જો
 નામ યાદ ન રહે તો તે લખવાં જોઈએ.

ઉપર લખેલા સિદ્ધાંતો અનુસરવાથી યાદશક્તિ
 ઘણી ખાલી શકે. આલીઆ તો માત્ર પદ્ધતિ બતાવી
 છે, પણ જેણે તે અનુસરી હોય તેણે પોતાને
 અનુકૂળ હોય એવી યુક્તિઓ એ ઉપરથી ગનાવી
 લેવી. દાખલા તરીકે, જેણે મનની ત્રણશક્તિ ખીલ-
 વવા મન પર હોડી છાપ પાડવાની શક્તિ ખીલવવી
 હોય તેણે અવલોકન શક્તિ ખીલવવી જોઈએ, અને
 તેટલા માટે જુદી જુદી જાતનાં પાંદડાં પરથી
 આઠ ઓળખતાં શીખવું જોઈએ. સંકલિત વિચાર-

એ રેડિયમ કેવુંક હશે

હચુક હચુક કરતી એક ડોસી કાઠડીને ટેકે ઘોરમેઝ નગરની એક શેરીમાં નીચી નખીને ચાલતી હતી. સામેથી એવાર છોકરીઓ દોડતી આવતી હતી. એમાંની એક વાંકડિયાં ઝૂંઝૂંધાં ધુણાવતી નીચું ધાલીને ડોસીના પેટમાં અથડાઈ પડી ને અચકાઈને પેટ પ'પાળતી ડોસી સામે અસિધાળી પડીને જોઈ રહી. ડોસી પણ એના તરફ જોઈ રહી.

“માઝ, શું જોઈનાંતાં ?” છોકરી ડોસીને દસતી જોઈને આંખોના ડોળા ચુમારતી બોલી.

“તને દોકરી !” ડોસીએ છોકરીને મોઝમાં દબાવો દીધી અને ઉમેર્યું, “તાડું કપાળ શોધ્યું જોઈ એવું નથી. તારો દાથ કાવ, જોઈ.”

છોકરીએ દાથ ધધો.

“અલી, મારગ, ચાલ આવતી દેાય તો. એ તો છપ્પી છે, છપ્પી. તને આખી ને આખી મજગમાં ધાલીને ચાલતી ધશે.” મારગ ને એ દેસ્તોએ એનો બીનો દાથ ખેંચ્યો.

“હેં ડોસી મા !” મરગએ દસતી આંખો ટદા પડે દારી દીધી.

“ઓ, મારી મારી, ઘા દેખાઓ બરી છે : ” ડોસીની દાડી ડગડગી બી.

“મારગ રાણી ધશે ! હેં મારી !” બીજ એએ મારગના દાથમાં મોડું ધાસ્યું, અને મારગની આસપાસ નાચતી ફૂદી બી, “મારગ રાણી, મારગ રાણી.”

“તો રાજ હું જનવાની,” એમાંથી એક છોકરી-એ છપ્પી ડોસીની આંખ મુધી દધેજા ધરી દીધી.

“ના, હું !” બીજએ પડવું નાખ્યું.

જદ છપ્પી ડોસી એક ધડી વાર મારગના

માથા તરફ અકોઆવધી જોઈ રહી અને પડે પોનાવું જદ માથું દસાવતી ચાલતી ધઈ.

•

પ્રોફેસર રકોરોડેરિકાની કાઠડી દોકરી મારગની આજે નવેઅરની ડખીએ જન્મ દિવસ દતો. ૧૮૬૭ઈ મારગમાં એ જન્મ્યા પછી આજે એની ડખી જન્મ માંડ ગિજવાની હતી. એ એની દેસનો સાથે ઉવાળો ધર તરફ દોડતી જતી હતી.

“નારી જાને કહેવા દે,” એકે મારગનો દાથ વિંજતાં કહ્યું, “કે મારગ નો ગળી થવાની છે !”

“ના, ના,” મારગએ ગંબીર ધઈને ધીમેથી વાન કહેવા માંડી, “છે ને, તે છે ને, જાપા વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર છે એટલે હું તો વૈજ્ઞાનિક થવાની.”

“શે, વૈજ્ઞાનિક થવાની ! છોકરીઓ ને વૈજ્ઞાનિક થતી દરી કે !”

“પણ હું મોટી ધઈશ તો...,” મારગએ જાહે આંખો ઉછાળીને કહ્યું.

“તે શું બાપડો ધઈ જવાની ! છોકરીઓ ગંધી જાણડીઓ દાથ ને છોકરાઓ જધા બાપડાઓ દાથ, ખજર છે કે !” બીજએ પોતાવું જાન ગંબીરતાથી રજૂ ક્યું.

“તે બજે, પણ હું તો ધઈશ.” મારગએ જરાક ચિડાઈને બાર દીધા.

“શું ?”

“વૈજ્ઞાનિક. જા ને જાપા જાહે કહે છે, ખજર છે !”

“મારગ, મારગ...” એકાએક એકે ચીસ પાડી ને પાછળ નાચુક દાથ લંબાવ્યો.

મારગએ પાછળ જોયું ને બીધેરી બોલી,

“કોએક, જાપ દે જાપ...કારના જન્મડા !” તલે છોકરીઓ દોડી અને રજતા પડના મારગના ધરમાં

પહેલી મઝ. પછી ઝરખામાં સ્ટકોને લેઈ રહી.

“માળા, રશિયામાંથી રાજ કરવા આવ્યા છે, ખબર છે !” મારગ બીજી બેને સમજાવતી હતી. “યા કહે કે ત્યારે હું જન્મી ય નહોતી ત્યારે કેસેકે આવેલા, આપણે ત્યાં પોલેન્ડમાં, ને આપણે ત્યાં જીવતાની કતલ કરી નાખેલી.”

“ત્યારે તું જન્મી ય નહોતી !” બીજીએ અગ્ન-યથી દેખાડી.

“ના,” મારગએ માથું હલોવું.

“ને, હું !”

“તે હું થું જાણું ? તારી યા જાણે !”

“વેપ વેપ મારગ, મહારાણી !” આ વાતમાં રસ નહિ પડવાથી આ જાણેની વાત સાંભળી ત્રીજી છોકરીએ મારગને જોરથી ખેંચી અને કહ્યું, “યા, જૂમ પાડે છે.” ત્રણે દીવાનખાનામાં દોડી ગઈ.

•

પછી મારગ નિરાશમાં બહી રહી અને કેકોની વિદ્યાપીઠમાં આગળ બહુવા ગઈ ત્યારે જીવતાન ચર્ચ ગઈ હતી અને નાનપણની એની પેલી જાને જેનપણીએને જૂલી ગઈ હતી.

“શો વિષય લેશો ?” મારગને કેકો વિદ્યા-પીઠને અધ્યાપક પૂછતો હતો.

“વિજ્ઞાન.”

“વિજ્ઞાન ?” અધ્યાપક જોઈ રહ્યો. અને બોલ્યો : “સ્ત્રી ચર્ધને વિજ્ઞાન !”

“સ્ત્રીને માથું નથી ? માથામાં શુદ્ધિ નથી ? અને શુદ્ધિમાં શોધ નથી થું !”

“પણ જાણેને માટે વિજ્ઞાન લેવાની અમારી વિદ્યાપીઠમાં મનાઈ છે. સંધવાતું વિજ્ઞાન રીખો.” વિદ્યાપીઠને વડો ડોક વચકાવીને બોલ્યો, અને હમોઈ, “તો ક્યાં જશે ?”

“જે વિદ્યાપીઠ છોકરીએને વિજ્ઞાન શીખવતી હશે ત્યાં.” મારગ મક્કમતાથી બોલી.

“પણ તે ક્યાં ?”

“ઇંગ્લેન્ડમાં.”

“ઇંગ્લેન્ડમાં થું શીખશો ?”

“ડોક્ટરનું.”

પાછો કેકોની વિદ્યાપીઠને વડો ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“કેમ ?” મારગ જોઈ રહી.

“ત્યાં અંગ્રેજ ગાયડીએને ડોક્ટરી કારીગરીએ લેવાની મનાઈ છે. જે વિજ્ઞાનનો ખપ હોય તો પેરિસ જાઓ. પેરિસના વડાએએ ફ્રેંચ નારીએને એ છૂટ આપવા માંડી છે અને તેથી તો યુરોપની સુધરેલી સ્ત્રીએ પેરિસ પહોંચે છે.”

૧૮૮૮ની સાલમાં મારગએ પેરિસમાં એક ઘરના ચોથા મજલાની એક ઓરડી રાખી અને સોરએન વિદ્યાપીઠમાં બહુવા માંડ્યું. મારગ માથા પર મુઠ્ઠીને ડાઘસા ચોથે માળ ચડાવતી, પાણીની માટલી ભરતી, ખાણા માટે ખીચડી સંધતી ને મોડી રાત સુધી માથું ધુણાવતી વિજ્ઞાન વાંચતી સ્ત્રીએ એની ધણી વાતો કરતી હતી કે ગાયડીની જાત ને વળી એને આ લપ શી વળગી છે, વિજ્ઞાનની ! બહુતાં બહુતાં એને એક વિજ્ઞાન બહુતો ભાઈપિંધ જડ્યો. જાને વિજ્ઞાનના પ્રયોગોમાંથી પરવારે ત્યારે એકખીમની આંખમાં લેતાં, એકખીજ તરફ હસતાં, એક ખીમની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતાં.

વિદ્યાપીઠમાં વાત ચાલી કે પીએરી કયુરી અને મારગ ગ્રેમ કરે છે.

૧૮૯૫ની સાલમાં ગ્રેમીએ પરણી પડ્યાં, અને મારગ મેડમ કયુરી બની.

•

ત્યારે વિજ્ઞાનના એક વિચિત્ર વજાને દુનિયા આખી ડોળા ફાડીને સાંભળી રહી. વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનનો વિજય નિરખી રહ્યા. રાન્ટજેને એક જાતનાં કિરણ શોધી કાઢ્યાં ને તે કિરણ એક્સ-કિરણ કહેવાયાં

ત્યારે મી. કયુરી મદાશય અને શ્રીમતી કયુરી મદાશયા પ્રયોગશાળામાં ગરકાય થઈને વિજ્ઞાનની અભ્યસી દેખતાં હતાં. પેશાં એકસ-કિરણો તિન્ને-રીમાં આરપાર કિતરી જઈને સિલ્કા ગતાવતાં હતાં, ખુટની અંદર મારેસી ચૂંકા દેખાડતાં હતાં. લાથની અંદરનાં લાકડાં અને છાતી નીચેની પાંસળાઓ પણ શરમ છોડીને માણસની આંખને આરપાર ઉતારી દેતી. વિજ્ઞાનની વાત તાત્કાલ થઈને મો કોઈ સાંભળી રહ્યું હતું.

ત્યારે મેડમ કયુરી એની પ્રયોગશાળામાં એના સાથીના સાથમાં આંખો અંતરજ્ઞ તથા ત્યાં મુખી, હોઠ ફુપ્પી તથા ત્યાં મુખી, કંઈક શોધતી હતી.

એને એ કંઈક જરૂર: એણે તેને સુરેનિયમ કહ્યું.

એને વળી ખીન્તું કંઈક જરૂર: તેને એણે રેડિયમ કહ્યું.

૧૯૨૧ની સાલમાં કયુરીએ શોધ્યું ને અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ એણે શોધ્યું એને તૈયાર કરી આપ્યું. મેડમ કયુરીને બેટ મળ્યું તે રેડિયમ હતું. એ વરસના ગાળકની આંગળીના ટેરવા પર રહી શકે એટલું એ જ હતું.

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧]

માળા ઉપવા કરવાની કમા ખીલવા ટેવત પર રહેતી વીસ વસ્તુઓની યાદી કરી એક જ વાર ચાંચી જઈને તે યાદ રાખવાની ટેવ પાડતી ત્વેઈએ આવી અનેક જનની યુક્તિઓથી યાદશક્તિ ખીલશે અને મન વધારે પ્રગળ થશે.

કોઈ એમ ન માને કે એની દમન્યુશકિત એટલી નમળી છે કે તે મુઘરી શકે જ નહિ. કુદરતી ઉપચારના વિભાષની પ્રખ્યાત ગનોર મેકેડેન પંદેશાં રોગી હતા, પણ અંતથી કસરત કરીને એમને રોગ કાઢ્યો એટલું જ નહિ પણ ચરીર મજબૂત ગનાયું. શ્રીક વક્તા ઉમોરથેનિસ નાનપણમાં નેનકું

એટલા રેડિયમને તૈયાર કરતાં, ચોખ્ખું કંચું પાણી, દશ હમ્બર દન કોલસાની રાખ થઈ અંદરી, અને પાંચરો દન જેટલા ખીલ મસાવળ પદાર્થો વપરાયા હતા.

એ પાણી એટલું હતું કે એક સરોવર ભર્યું તથા, એ કોલસો અને ધાતુ એટલાં ગંધાં હતાં કે એક મોટી ચાનીસ ડ્રાઈઆની ગાડી-માથાના માર્કો પર દોડતી થઈ જાય અને એમાં હજાર થઈ ગયેલા મસાવળ પદાર્થો જેટલા ગંધા હતા કે તેમને રાખવા માટે જ ત્રીસ ફૂટ સાંખી, પચીસ ફૂટ પડોળી અને વીસ ફૂટ જમી કોડી ગાંધતી પડે.

‘એ વરસના ગાળકની આંગળીના ટેરવા પર રાખવા જેટલું રેડિયમ ગનાવવા આ ગંધી વસ્તુએ થયું મોટી માગે છે ?

અને પૂછી દેવાય છે કે એવું તે એ રેડિયમ કેટલું છે ?

“એવું તે એ રેડિયમ કેટલું હોય છે ?”

પૂછા જ પૂછા: માને પૂછા, ગાપાને પૂછા અને માર:ને પૂછા; કોઈને પણ પૂછા કે એવું તે એ રેડિયમ કેટલું હોય છે વાતું !

અંદરમાં ભદ

બોવતો હતો. પણ દરિયા કિનારા પર જઈ મોંમાં કાંકના મૂકીને મોળાને સંબોધીને બાળણે કહ્યું પછી એની વકતવ્યકળા ખીલો. તે જ પ્રમાણે ગાને પણ કેગરીએ તે પ્રમાણે તે કેગવાય.

આશા છે કે આ લેખમાં સખેશા ઉપાયો અજાણવાથી વિદ્યાર્થીઓ એમની યાદશક્તિ મુધાનીને પરીક્ષામાં ગંધારે સારી રીતે ઉત્તરો લખી શકશે, અને તે સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્તવાથી ખીલશે અને પગ દાખદો થશે.

સતીશચંદ્ર મતાપરાય દેસાઈ

એમ, એસ.મી. (કંડન); ગાર-એટ-નો.

પચાસમે વરસે

કિંગ્સ્ટોન કોલેજ

એને પચાસમે વરસે કોલેજમાં ગિયારો નિદાશ થયેલો ને આણુપ્રીછયો આદના ક્રિસ્તિયની જેમ રવડો દો. દરિયાઈ માર્ગે મુવર્ણુમ્મિ દિંદ પેડેચિત્તની એની આકાશી વાતો કોઈ કાને સાંભળતું નહોતું. જે કે રોનના તે વખતના રાજા ફ્રાન્કો ને રાણી ફ્રાન્સિસાએ એનામાં છુપાયેલ શોધકશક્તિનાં થોડાંધણાં દર્શન કરેલાં ખરાં. એમણે એને એના ગાંડા ને તરંગી દરિયાઈ સાવસ માટે પૈસા આપ્યા હતા ખરા, પણ તો એ પછી છ વરસે ૧૪૯૮માં એની વિદગીને એકાદનમે વરસે એણે જગનની અમર તવારીખગોશીમાં અમર નામનાના બોકના તરીકે નામ નોંધાવ્યું હતું! પચાસ વરસે અગળ આદમી તરીકે વનમાં પ્રવેશ કરીને એણે નવી દુનિયાનો નવો ખંડ શોધી કાઢ્યો ને એ જગવિખ્યાતીની છેલ્લી પાવરીએ ચડી ગયો!

માર્શલ ફ્રાંસ

ગયા મહાયુદ્ધમાં મિત્રરાત્રીની સંયુક્ત સેનાનો સુવોપરી સેનાપ્તિ. કહેવાય છે કે મિત્રરાત્રીને વિજય અપાતી જર્મન સેનાની વિંડનગર્ગને પછાડનાર વિમલી પ્રતિભા માર્શલ ફ્રાંસની હતી. એ ફ્રેંચ જનરલની પચાસમી વરસમાં એના કુટુંબીઓએ જ જન્મી હતી. એને એ વખતે એટલે ૧૯૦૧ની સાલમાં કોકે કહ્યું હોત કે, “ફ્રેંચ, આવતા વિશ્વવિયદમાં જર્મનીને પરાજય આપીને બિરમાકેને દાધે કાન્સે ખાધેલ ૧૮૭૦ની જંગરી દારતું વેર સેવાતું તારા નસીયામાં છે ને તારા જિજ્ઞા કપાળમાં મિત્રરાત્રીના વડા સેનાની થવાતું બાગ્ય મંડાવું છે,” તો એ કહેનારને તે વખતે ગાંડો કહીને દસી કાદન. દસી. એને પચાસમે વરસે, ફ્રેંચ જંગકરમાં એક નાના સરખા અમલદારનું સ્થાન ધરાવનાર માર્શલ ફ્રોસ્ટ ૧૯૧૪માં વિમલ થઈ ગયો. તારે, એની નામના ને એની

નામનાના પડયા આખા જૂખડમાં ગાજતા થઈ ગયા હતા. ત્યારે એ ત્રેસઃ વરસનો હતો. પચાસમે વરસે એને થોડાએ જ ઓળખેલો, ત્રેસઃમે વરસે એને જગતે ઓળખ્યો.

નેવિલ એમ્બરસેધન

અને ગિયારો નેવિલ એમ્બરસેધન! આને તો એ બ્રિટિશ વડોપ્રધાન છે; એની પચાસમી જન્મમાં વખતે એણે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં, પાર્લામેન્ટના ૬૪૦ સભ્યોમાંના એક નાના સરખા સભ્ય તરીકે પ્રવેશ કર્યો. ગાપડો એક અગળયા ખૂણામાં બેસે! જે કે એનો ગાપ ને એનો બાર્ડ તે વખતે પણ બહુ પ્રખ્યાત રાજપુરો હતો એટલે એમને લીધે નેવિલ સાડેજ થોડા થોડા માણુબાળમાં આવેલા ખરા! પણ એ તો પારકાને કારણે આવેલી ખ્યાતિ હતી! ખરી ખ્યાતિ એણે સાઠ વરસની ઉંમર પછી મેળવવા માંડી. ૬૮મે વરસે વડાપ્રધાન થયા. ૬૯મે વરસે એમણે દિટકર સાથે મૂનિચના જગવિખ્યાત કરાર કર્યા. દમણાં બોનેરમાં વરસમાં પ્રવેશતી વખતે એઓ સામ્યવાદી સોવિયેટ સરકાર સાથે જર્મની સામે ત્રિપક્ષી કરાર કરવાની વાટાઘાટ ચલાવી રહ્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ ગતાં આને દવે દિટકર સામે લડન ગરેર કરે છે.

નેપોલિયન

આ વિચિત્ર ફ્રેંચ અન્સો પચાસમે વરસે તો પોતાની સયળી કારકીર્દિ દારી બેઠો હતો. એણે ગાનપણથી જ જંગરી ખ્યાતિ સાથે મેત્રી સાધી. ને યુરોપના મંધાતાની વિંદગીની વડેલી સાંઠ પડી ન પડી ત્યાં તો એનો ખ્યાતિદિન ઢંકાર્ય ગયો.

પચાસમે વરસે તો એ એક સામાન્ય ૧૬ીની માફક સેન્ટ દેસેનામાં મરતા વાંકે થવો સડી રહ્યો હતો. એનો કિં તપનાં, આખા યુરોપને ડરાવનાર, મુગ્ધ વનાર, બાંગનાર ને કાગળ ઉપર લીસોટા ખેંચનારની [અનુસંધાન ૪૫૬ ૨૨

આજનું વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાન્તિ

પૂર્વ ભૂમિકા

સુને ૧૯૧૪-૧૯૧૮નું મહાયુદ્ધ જગતના ઇતિહાસનું મોટામાં મોટું યુદ્ધ હતું. અતિ પ્રાચીન પૌરાણિક કાળમાં યયેલાં યુદ્ધોનાં કલ્પનામિશ્રિત વર્ણનો ઉપરથી પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ યુદ્ધો મહાયુદ્ધની સંખ્યામણીમાં નાનાં હતાં. પ્રાચીન કાળમાં જે મહાયુદ્ધો થતાં તેનાં બાહ્ય કારણો “જર, જમીન અને જોર, એ ત્રણ કલ્પનાનાં જોર” — એવી જે કહેવત સામાન્ય લોકભાષામાં પ્રચલિત છે તે યથાર્થ રીતે પૂરાં પાડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રામાયણ અને ઇલિયડનાં મહાકાવ્યોમાં જે ઘોર યુદ્ધ રામ-રાવણ વચ્ચે અને ટ્રોયન તથા ગ્રીક પ્રજા વચ્ચે થયાં હતાં તેના કારણમાં સ્ત્રીનું અપહરણ કારણભૂત હતું. રાવણે સીતાનું અને ટ્રોયના રાજકુમાર પેરિસે ગ્રીક રાજા મેનેસેસની પત્ની સુંદરી હેલનનું હરણ કર્યું હતું. એને પરિણામે ઘોર સંઘાત જામ્યો હતો. અને સ્ત્રીઓને ખાતર લડાયેલાં યુદ્ધો અદ્વિતીય ખીલણે ચિત્તોડ પર પશ્ચિમી ખાંડે ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી જ નહિ પરંતુ, ત્યાર પછીના કાળમાં પણ દિંદિમાં અને દિંદ બહાર અનેક થયેલાં છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ જમીનને — રાજ્યને — ખાતર લડાયું હતું. પાંડવ-કૌરવ બન્ને પિતરાઈ ભાઈઓ વચ્ચે રાજ્યની વડેચણીમાં તકરાર પડી એ તેનું સુખ્ય કારણ હતું. મદમદ ગીજની જેવા વિજેતાઓના દુઃખડાઓ ધર્મપ્રચાર સાથે ધનની લૂંટ ખાટે પણ થયા હતા.

અર્વાચીન સમય તરફ આવતાં વિનિગિયા એટલે વિજય મેળવીને મહાન થવાની — અમર થવાની — મહત્વાકાંક્ષા એ પણ યુદ્ધો થવાનું એક કારણ બને છે. એલેક્ઝાંડરની ચડાઈઓ, અકબરનાં યુદ્ધો, અશોકનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર તથા આપણા મધ્યકાળના

ઈતિહાસનાં ધણાં યુદ્ધો આ સામ્રાજ્યના સત્તાના અને શક્તિના વિસ્તારની લાગણીને આભારી હતાં. યુરોપમાં પણ હેનીબાક્ક, અને એટીલાથી આરંભીને છેક નેપોલિયન સુધીના સર્વે વિજેતાઓએ કરેલાં યુદ્ધોનું કારણ એ મહત્વાકાંક્ષામાં — શક્તિની અમરતા માટેની ઝંખનામાં — રહેલું છે.

પરંતુ ૧૯મી સદી પછીનાં — તે પૂર્વે પણ ૧૭મીથી આરંભાયેલાં — યુદ્ધોનું કારણ કેવળ સામ્રાજ્ય-પ્રસાર કે ધર્મપ્રચાર ન હતો. અલગત, યુદ્ધો કરનારાઓ દમ્બેશ પોતે સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરવાને બદલે ખીલ પ્રજાઓને શુભામ જનાવતા. પરંતુ આફ્રિકા ખંડમાં યુરોપની પ્રજાઓએ જે પગપડી કરી તેમાં, સમગ્ર જગતમાં ઓછી વસ્તીવાળા ભાગોને પચાત્રી પાંચવાની જે લોહુપતા યુરોપની પ્રજાઓએ દર્શાવી તેમાં, અને જગતના વેપારને પોતાને હાથ કરી અટકાવ નેડા કરવાની જે લોખંડિય યુરોપમાં પ્રગટ થઈ તેમાં, છેલ્લાં મહાન યુદ્ધનાં જોડાં કારણો આવી રહેલાં છે. છેલ્લા વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધનું ખરું કારણ ‘વેપાર’ — એટલે કે અર્થલોભ હતો એ સ્પષ્ટ છે.

અલગત, જ્યારે ભૌતિક શાસ્ત્રની શોધખોળને પરિણામે વેપારમાં અસાધારણ સરળતાઓ મળી અને ખંડ-ખંડ વચ્ચેનાં અંતરો વટાવવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ ઓછી થઈ, તથા મુસાફરી કરવાનાં વેગવાળાં સાધનો પણ ધણાં ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે વિચારોને ઊંડકું એમ લાગ્યું હતું કે જગતમાં દેવે મહાન યુદ્ધો ઓછાં થશે. એમણે ધાર્યું કે બંધી પ્રજાઓ પોતપોતાનો વેપાર વધારવા માટે શાંતિ વધારે પસંદ કરશે.

પરંતુ કાંચે માત્ર ઉત્પન્ન કરનારા પઠાન જે પોતાને કબજે ન કરવામાં આવે અને પોતાનું

તેવાર માત્ર અપાવવાનાં જગતરો પોતાની સત્તા નીચે આવે નહિ તો વેપાર કયાં સુધી નહીં. આપે? એટલે, વેપારનો વિકાસ એ જ મદ્યુદનું એક મુખ્ય કારણ જન્યું કારણકે જે જે પ્રજાઓ આગળોટ, આગગાડી, અને કારખાનાં વગેરેની શોધમાં આગળ હતી તેમણે કાચો માત્ર જનાવનારા દેશો તથા પહોં માત્ર ખરીદનારા દેશો સરૂં કયોં એટલું જ નહિ, પરંતુ એાછી ધરતીવાળા ખંડોમાં જઈને વસાવતો જમાવી દીધી અને બીજી કાર્મ પણ પ્રજા તે વસાવતોની અંદર ન આવી શકે એવી કાપદાની વાડો ઊભી કરી દીધી. એટલે જમાની, ઓરિયા જેવી જે પ્રજાઓ જરા મેળી હતી તેમને યુદ્ધ કરવા સિવાય બીજો ઉપાય જ દેખાયો નહિ.

વળી ભૌતિક શાસ્ત્રોની શોધખોળોને પરિણામે લડાઈમાં પણ એટલા જથ્થા ફેરફારો થઈ ગયા છે કે નોર્મલ એન્જલ નામના શાંતિના પ્રખર ઉપાસક અને ક્ષેત્રકે લડાઈને પરિણામે આર્થિક લાભ યશો એવી માન્યતા એક બ્રમણ છે એવું આંકડાઓ આપીને સાબિત કરવા પ્રયત્ન કયોં હતો. તેનો હેતુ એ હતો કે ૧૯૧૪ પહેલાં લડાઈ કરવા માટે તૈયારી કરતી યુરોપની પ્રજાઓને લડાઈમાં હતવાને પરિણામે આર્થિક લાભો મળશે એવી બ્રમણમાંથી ગયાની જેવી.

આજની લડાઈઓમાં જે અડગત ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે, તે પ્રજાના આર્થિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે છે. અને લડાઈને અંગે પ્રત્યેક પ્રજાને કરજ કરવાની જે કરજ પડે જ છે તેવું આજ સુદાં વાગવાની પ્રજાની આર્થિક શક્તિ હોતી નથી એવું છેલ્લા સુદમાં પણ પુરવાર થયું છે. છતાં, એ વાત વિચિત્ર છે, કે માનવ લગણ કરતો અટકવાને જરૂરે ઊઠતો વધારે ને વધારે યોજનાપૂર્વક સુદાં કરવાની તૈયારી કરે છે.

સુદાં અટકાવવાને જરૂરે વેપાર તેમનાં કારણકે જ આવે છે. એ આજે તો એક નગદ સત્ય છે. ઈટલી અને એનિસીનિયાનું તેમજ ચીન અને જાપાન વચ્ચેનું સુદ એ જ દકીકત પુરવાર કરે છે. અને

આજે જે સુદ કાઢી નીકળ્યું છે તેની પાછળ પણ વેપાર માટેનાં ક્ષેત્રો, અને વેપારને માટેની કાચી વસ્તુઓ મેળવવાનાં ક્ષેત્રો પર પોતાની માસિકી ધરાવવાનો જ સુદો સમાયેલો છે.

પરંતુ સુદનાં દેખીતાં કારણો જરૂર, જમીન અને જોરુ એ છે—અને આપણા જમાનામાં વિજેતાની કીર્તિ અને વેપારના નફાની ઈચ્છા મદ્યુદનોનાં કારણજૂત જાનેલી છે તોપણ આપણે મદ્યુદનોનાં કોંડાં અને સાચાં કારણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. એ કારણો માનવના અંતરમાં આવી રહેલાં છે. માનવના મનમાં મિત્રકત પ્રાપ્ત કરવાની અને વધારવાની પરિશ્રદા—વૃત્તિ આવી રહેલી છે; તેનામાં દ્વિવમાં સત્તા જમાવવાની મોદિની છે, તેનામાં ભોગનૃણ્યા રહેલી છે. માનવની અંદર મદત્વાકાંક્ષા છે તે જવારે શોભ અને ભોગવૃત્તિ તરફ દળે છે સારે માનવ પશુજળનો આશ્રય ધર્ષને પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાન ગીતમ જુદાં જગતનાં દુઃખોનું આ એક મૂળ અદ્ધ સચોટતાથી જોયું હતું અને તેમણે જગતને તેમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ જતાવ્યો છે. મદાન પેગંજર ઈસુએ પણ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો મંત્ર જગતને શીખવ્યો અને વિરોધીઓ સામે પણ એ મદાન પ્રેમતત્વનો જ આચાર તેણે કરી જતાવ્યો.

માનવની સંસ્કૃતિ તેની સુદ કરવાની રીતિમાં અને તેનાં કારણોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. યુરોપની સંસ્કારિતા એટલે માનવજાતિ સમગ્રની પ્રગતિશીલ સંસ્કારિતા એ માન્યતા મર્ધ સદીનાં છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ સુધી વિંદમાં અને એશિયામાં હતી. પરંતુ ત્યારપછી યુરોપમાં અને જહાર પણ વિચારાવા લાયકું કે ગતિ અને પ્રગતિ એક નથી. સગવડો અને સંસ્કારિતા એક વસ્તુ નથી. જુદું એટલું જાણું નકામું જ એમ માની લેવાનું નથી. અંધી જાગતમાં યુરોપ આપણને રહેતો જતાવશે એમ માનવાને કારણ નથી. અને યુરોપ જે રહેતો ચાલી રહ્યો છે તે રહેતો કયાં બધંકર પરિણામો આવી

રહેલાં છે તેની કલ્પના પણ માનવગતિને આવવા લાગી છે.

સંસ્કૃતિની પ્રગતિ સાધવા માટે આપણા ચિંતકોએ સનાતન નિયમો શોધવાના પ્રયત્નો કરેલા છે. એમાંનો એક મૌલિક નિયમ એ છે કે “ધર્મથી માનવ જીવે છે અને અધર્મથી પ્રથમ તે સફળ થાય એમ દેખાય છે—પછી શુભુએને જીતે છે પરંતુ આખરે મૂળથી વિનાશ પામે છે”—“આત્મગતિદાન દિંસા કરનાં વધારે ઉચ્ચ સત્ય છે;” (‘અર્હિયા પરમો ધર્મઃ’)— ને માનવ, ને સમાજ દૈવીસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રગતિની દિશામાં કૃત્ય કરે છે; દૈવીસંપત્તિ માનવને સુકત કરે છે, આસુરી સંપત્તિ તેને જાંધનમાં નાખે છે. જગતમાં કાર્ય કરી રહેલા કોઈ વિરાટ કલ્યાણસાધક નિયમમાં, કોઈ પ્રેમપૂર્ણ સત્તામાં, કોઈ મંગલમય, શિવમય, આનંદમય નિયામક ભગવાનમાં અચ્ચદ્ અદ્વા હોતી એ આવી સાત્ત્વિક દૈવી સંપત્તિનો પાયો હોય છે. ધૃત્વરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર એ સાચો જડવાદ નથી. આખા વિશ્વમાં પશુગણ સિવાય કોઈ ઉચ્ચ નિયમ પ્રવર્તતો જ નથી યા તો પ્રવર્તવો જોઈએ નહિ એવી માન્યતામાં અને એવી માન્યતા ઉપર રચાયેલા આચારમાં સાચો જડવાદ રહેલો છે.

એટલે જ્યારે આપણા ઉપનિષદો પોકારીને કહે છે કે—“ધર્મનું અનુસરણ કરો”— સર્વમય પ્રજુનો સાક્ષાત્કાર કરો,—યા તો ઈસુ ખ્રિસ્ત જ્યારે “પાડોશીને તમારી જાતની પેઠે ચલાનાં શીખો”— એમ કહે છે, કે પછી “કાએ ગાંધે તમારો મારનારને જમણો ગાત્ર ધરો” એવો બોધ આપે છે ત્યારે વિશ્વચંચાળમાં શૂન્યમાં આપો રહેલા કોઈ ઉચ્ચ નિયમનો નિર્દેશ કરે છે, ‘દેખીતા સ્વાર્થી’ લાભ કરતાં ન દેખાતા પરંતુ અચ્ચદ્ એવા એ વિરાટ નિયમને અનુસરવામાં માનવગતિનું કલ્યાણ રહેલું છે.

પરંતુ જગતની પ્રગતિ સીધી લીટીમાં, આપો-આપ, માનવના પ્રયત્ન વગર થતી નથી. પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોની ખેંચતાણ થાય તેમાંથી જ પ્રગતિ

સાધાય એવો નિયમ છે. દેવી અને આસુરી એવી બે પ્રકૃતિની સંપત્તિઓ માનવમાં આવી રહેલી છે. પુરાણોમાં એનાં અનેક આખ્યાનો દર્શાવેલાં અને કથા તરીકે આપે છે. દેવો અને અસુરો જાને બ્રહ્માનાં સંતાનો છે. તેમાંના મતલબ એવા કેટલાક તો બ્રાહ્મણ પણ હતા. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે દેવ અને અસુર એ બેઠે પ્રકૃતિના યુગ્મવાચક છે.

ગીતામાં એ ભોગો બેઠે વર્ણવતાં કહેતામાં આપ્યું છે કે, “દ્વૈ જૂતસર્ગો શોકસ્મિન્દૈવ આસુઃ એવ ચ” (૧૪.૬)—“જગતમાં બે પ્રકારના શોકો હોય છે: (૧) દેવ પ્રકૃતિના અને (૨) આસુરી પ્રકૃતિના. કોઈ પણ માનવમાં એકનો જ અંશ હોતો નથી. સઘળામાં જાનોનાં તત્ત્વો હોય છે. તેમાંથી જે તત્ત્વનો માનવ વિકાસ કરે છે તે તેની પ્રકૃતિમાં આગમ પડતું થાય છે.

તેમાંની દેવ પ્રકૃતિ મોક્ષદાતા ગણાય છે, જ્યારે આસુરી પ્રકૃતિ જાંધનકર્તા હોય છે (૧૬.૫). આસુરી પ્રકૃતિવાળા કોણ?—તેઓ સાચી પ્રરત્તિ શું યા તો નિરુત્તિ શું તે જણતા નથી. સુચિતા, સદાચાર અને સત્ય તેમનામાં નથી હોતાં (૧૬.૭). તેઓ તો હમેશાં એમજ માનતા હોય છે કે જગતમાં ધૃત્વર છે જ નહિ, જગતની કોઈ દૃઢ પ્રતિષ્ઠા જ નથી, જગત કશી પણ સંબંધતા વિનાનું છે અને કામનાઓને સતોપવા સિવાય વળી તેનો બીજો કયો હેતુ હોય? (૧૬.૮)

આસુરી પ્રકૃતિના શોકો ઉમ્મ કમો કરનારા હોઈ જગતના વિનાશના કારણજૂત અને છે (૧૬.૯) તેઓ તો કામનાઓને જ જીવનનું નિયામક શૂન માનીને તેના દુષ્પૂર પ્રવાહમાં તણાયા જાય છે. તેઓ બારે દંભી એને અભિમાની હોય છે. અજ્ઞાનને વશ થઈને દુરાચારી સંકલ્પોને તેઓ પાર પાડ્યા મથે છે (૧૬.૧૦). એમને મન તો કામનાઓને

જ્વાલ્યદને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ૧૬ મો અધ્યાય મનનપૂર્વક વાંચી જવા સલામદ્દ છે.

ઉપભોગ કરવો એ જ ઇવનનું પરમ સાર્થક હોય છે (૧૬.૧૧). અનેક આશાઓના પાશમાં આસુરી પ્રકૃતિનાં શોકો જંધાયેલાં હોય છે, કાગ કોધને વશ વર્તે છે અને કામનાઓના ઉપભોગને ખાતર અન્યાયથી ધન સચ્ચ કરવા ક્ષત્રે છે (૧૬.૧૨). આસુરી પ્રકૃતિવાળો માણસ વિચારે છે કે “આને આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજાઓને પણ મારી કેંકાણે કરીશ—આને આટલું મજબૂત, ભવિષ્યમાં આટલા અપૂર્ણ મનોરથોને પણ પૂર્ણ કરીશ—”. તે સમજે છે કે, “હું જ મદાન છું, હું જ નેતા છું, હું જ પ્રભુ છું; મારા જેવો બીજો કોણ છે ?”—યજ હું કરીશ, દાન પણ હું આપીશ, અન્ન દ કરીશ”—એવી અદંભાવના જેનામાં હોય છે તે આસુરી પ્રકૃતિના માનવો છે. “દંભ, દર્પ અને અધિમાન” એ આસુરી પ્રકૃતિનાં લક્ષણો છે.

આ પ્રમાણે પોતાનું ધાધુ કરનાર, અદંતને પોષનાર અને પૂજનાર, કામનાઓ સંતોષવા ખાતર અપાર દુઃખો સહન કરનાર અને અન્યોને કરાવનાર, પોતાના જ દાષમાં ગંધી સત્તા લેનાર માનવ અસુર બને છે.

દૈવી સંપત્તિ તેનાથી ઊતરી હોય છે. અભય, સત્ત્વ સંશુદ્ધિ, જ્ઞાન, દાન, દમ, યજ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ, અદિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપેશુન, ભૂતદયા, અસોનુપતા, માર્દવ, તેજ, ક્ષમા, કૃતિ, શૈશ્ય, અદ્રોહ, નીતિમાનપણું—એ ગંધા દૈવી સંપત્તિવાળાના ગુણો છે.

દિવ્ય સંપત્તિવાળા માણસો અભય હોય છે. તેઓ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને સદા પ્રયત્ન-શીલ રહે છે. જ્ઞાનની તેઓ સ્વાધ્યાય વડે ઉપાસના કરે છે. પાત્રને યથાશક્તિ જ્ઞાનનું, યા તો ધનનું દાન કરવાને તેઓ તત્પર હોય છે. અધ્યાગામી જ્ઞતિઓનું તેઓ દમન સાધે છે, યજ ભાવનાને ઇવનમાં આતપ્રેત કરે છે; તપથી શક્તિઓને એકાગ્ર, ઉચ્ચગામી, અને સ્પષ્ટ બનાવે છે; મન, વચન અને કર્મની એકતા રૂપી ઋગ્રુતા તેઓ ઇવનમાં

પ્રગટાવે છે; અદિંસાતત્ત્વ પાસન કરી અભય, અક્રોધ, શૈશ્ય, ભૂતદયા, શાંતિ, અપેશુન, ક્ષમા, માર્દવ વગેરેને એકી વખતે પ્રાપ્ત કરે છે; સત્યનું પાસન કરીને સત્યવાદ, સત્યનિષ્ઠ અને આખરે સત્ય-સંકલ્પ બને છે. અક્રોધ વડે તે ક્રોધને હતો છે : માનવમાં રહેલ પશુને તે વશ કરે છે. ત્યાગ કરીને ભોગની શક્તિનું તે શોધન કરે છે. શાંતિ વડે પુરુષની તટસ્થતા અનુભવે છે, તેની શાશ્વત મુક્તિ પામે છે અને કર્મો કરતો છતાં શાંતિ વડે અનાસક્તિ કેળવે છે. અપેશુન ત્રત તેની અદિંસા, અક્રોધ અને ભૂત-દયાનો જ એક અંશ હોય છે. સોનુપતાનો ત્યાગ કરીને કામનાઓથી પર જતી તે નિષ્કામતા સાધે છે, અધ્યાગામી જ્ઞતિઓને સંયમ વડે તે વશ કરે છે. ભૂતદયામાંથી તેની મૃદુતા ઝરે છે. દૈવી સંપત્તિ-વાળો નિર્જળ, કાયર—કાપુરુષ નથી હોતો. તે સાત્ત્વિક, સૌમ્ય, તેજસ્વાત્ હોય છે. અદિંસા, ભૂતદયા અને માર્દવ તેને ક્ષમાવાન પણ બનાવે છે. કૃતિ વડે તે કષ્ટોને સહે છે, શ્રદ્ધાને ટકાવે છે, મદાન કાર્યોને પાર પાડે છે. શૈશ્ય તેની આંતર-પવિત્રતાનો જ એક ભાગ ધર્મ રહે છે. અદ્રોહ એવાની પ્રકૃતિમાં સદા જ ગતી બાધ છે. એવાનો આચાર તે જ નીતિ.

પુરાણોમાં એ પણ ગતાવવામાં આન્યું છે કે અસુરો ધણી વાર પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો—જળ, અગ્નિ, વીજળી, દવા વગેરે ઉપર કાળુ મેળવવામાં ફતેદ મેળવે છે. ત્રિપુર નામના અસુરના પુત્રે ત્રણ દુર્ગ્ધ કિલ્લાઓ હતા. એક કિલ્લો અગ્નિનો બનાવેલો હતો એમ કહેવાય છે. ત્રણે અગ્નિ, વદુણ, વાણ, ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને વશ કર્યો હતા.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મ સામગ્રીથી સુસંપન્ન, સુમર્થ છતાં અંતરનાં તત્ત્વોમાં દરિદ્રી એવા અસુરો અને બીજા ગાણુઓ સામગ્રી, સાધન કે સ્વાય વિનાના છતાં અંતરની સંપત્તિમાં સંપન્ન એવા હોવા એ બેની વચ્ચે વિષમતા સતત ચુદ આપ્યા કરતું હોય છે. દરેક માનવના અંતરમાં—દરેક સમાજમાં પણ—આ દેવાસુર સંમાન ચાલુ હોય છે.

ને માનવ, ને સમાજ, પોતાની અંદર રહેલા દેવી તત્વોનો સ્વીકાર કરીને આસુરી પ્રકૃતિના ઉપર કાળ-વિજય મેળવે છે તે પ્રગતિ સાધે છે. ને આસુરી પ્રકૃતિની તરફથી કહે છે ને પ્રગતિનો વિરોધ કરે છે, માનવજનની પ્રગતિ રોકે છે.

ત્યારે દેવીસંપત્તિ જાણ દૃષ્ટિએ અમદાય અને છે ત્યારે ભગવાન તેને અદાય કરે છે.

આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અતિસંયોજિતતા જગતનામાં આ વિચારો છે: પ્રાચીન-વેદીયા જેવા કાળે એ સંભવિત છે. પરંતુ કોઈ સત્ય કેવળ મૂળ છે તેટલા ઉપરથી તે કેંઈ દેવાને કાયક કરતું નથી. અને આ પૌરાણિક પ્રતીક સત્ય છે એટલું નો આપણે કહ્યું કરવું પડશે.

આનો અર્થ આપણે એવો કરવાનો નથી કે પુરોષની પ્રગતિ આસુરી છે અને આપણે દેવી પ્રકૃતિના છીએ. દેવી પ્રકૃતિ કોઈનો ઈન્તરો નથી. આસુરી પ્રકૃતિ પોતાનામાં નથી એવું પોતાના અંતરને જોવાની દૃષ્ટિ નથી હોતી તેવા માણસ જ કહે. પ્રજા અને વ્યક્તિ તરીકે આપણામાં ને ધોર અગ્નિ, ને આજસ, ને રૂઢિની યુગ્મી પ્રવર્તે છે તે આપણને ભાગ્યે જ માનવતાની કાયકાત આપે—દેવી સંપત્તિ તો કેટલી ચે દુર રહી ! કહીન, સતત, લીધું તપસ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ પ્રજા દેવી સંપત્તિ લાંસક કરી શકતી નથી. ને વ્યક્તિ પોતાનામાં રહેલી આસુરી સંપત્તિના ઉપર સંધ્ય ગાળી શકે છે ને દેવી સંપત્તિનો અધિકારી અને છે.

આ પ્રમાણે તેની પ્રકૃતિની એક જાણ માનવો કોઈ ન દેખતા એવા પરમ સત્યમાં અદા મૂકી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રેરે છે. ત્યારે તેની બીજી જાણ તેની ચેતનાને કાલની ઈન્દ્રિયોની મર્યાદાઓમાં અને કામનાની યુગ્મીમાં જાંબી રાખે છે. અને તે પ્રમાણે આચાર કરવાની દુરજ પાડે છે. પ્રકૃતિના તત્વો ઉપર માનવ વિજય મેળવી શકે છે, તે કામનાઓનો ઉપભોગ કરી શકે છે તથા મતા મેળવી શકે છે. તેથી માનવ મદાન કરે છે ન, પરંતુ જ્યારે તે વિરાટના કોઈ અદસ્ય નિયમમાં અદા રાખી આચાર કરે છે, ત્યારે તે મદાન અને છે—ભૂમિ અને દિવ્ય દેખાય છે. જગતની પોતાની ચેતનાને 'અદ'ની વાડમાં પૂરે છે અને એવી વાડમાં ન પુરાનારને અન્યવદાનુ, મૂખ અને માંડા ગણે છે !

વિરાટ સત્યનો ભંગ કરીને મેળવેલા વિજયો કેવા તો ગિથ્યા-ઈન્દ્રજિત જેવા નીકળે છે તેનું સુંદર ઉદાહરણ છે: મદાયુદ્ધ અને તેના વિજેતા ઓની રિયતિ પૂરું પાડે છે. ને પરાગ્રિત થયેલી પ્રગતિ પતન થાય છે નો આવાં યુદ્ધોમાં વિજેતા પ્રગતિઓનું પતન પણ જોઈએ યવું નથી. પરાગ્રિત પ્રજા દુઃખો ખમે છે તો વિજેતાને પણ સંકેતો વેડવાં પડે છે પરાગ્રિત પ્રગતિ કરના અસત્ય બાર અને દેવાંના પથરો ગણે પડે. કોણ છે તો વિજેતા પાવુ તેનાથી મુકત નથી. છેટલા મદાયુદ્ધને પદિણામે તો આખી દુનિયાના આર્થિક જીવનનું કોઈક ગ્રંથક વધારે યુગ્મયાયું છે.

અખાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

ચાહ]

એરિકમો કુમારની મુસાફરી

ઉત્તર નેડામાં તથા અક્ષરકામાં રહેતા લોકોને એરિકમો કહે છે. દુનિયાના ઠંડા પ્રદેશોમાં નવાં બહુ બરફ હોય ત્યાં-લોકો અનાજ કે પીચું કંઈ ઉગાડી શકતા નથી. એરિકમો લોકો ખોરાકને માટે જંગલી પ્રાણીઓને મારી નાખે છે. અથવા તો બરફમાં છિદ્રો પાડીને માછલી પકડે છે. કેટલીક વખત તેઓને ખોરાક મળતો નથી અને તેઓ ભૂખથી મરી જાય છે.

કેનેડાની શાહી પોલીસ દ્વર ઉત્તરના આ લોકોની બહાદુરીની ઘણી વાતો કરે છે. પરંતુ લગભગ પાંચ વર્ષ પહેલાં પોતાની માતાને મૃત્યુમાંથી ઉગારનાર બહાદુર એરિકમો છોકરાના કાર્ય કરતાં કોઈ પણ કાર્ય વધારે ચરચીતરવાળું નથી.

છોકરાનું નામ તે વાતમાંથી મળી આવતું નથી. તે છોકરાનો ગાપ મરી ગયો ત્યારે છોકરાની ઉમર માત્ર દસ વર્ષની હતી. કુટુંબ માટે શિકાર કરવા જઈ શકે તેવું કોઈ રહ્યું નહોતું. ખોરાકનો જથ્થો લગભગ ખત્રાસ થવા આગ્યો હોતો.

પૈડાં નિનાની નાની ગાડીઓમાં એરિકમો લોકો બરફ પર મુસાફરી કરે છે. આવી ગાડીઓને 'સ્લેજ' કહેવામાં આવે છે. આવી એક ગાડી સાથે તે છોકરાએ છ મોટા એરિકમો કૂતરા ખાંધ્યા. પછી ગાડીમાં બેસીને કૂતરાઓને ચેરિટરિફિકેન્સી નજીક આવેલ મોટા જંગલમાં હાંક્યા. તેની નાની કાળી આંખો તો જંગલી પશુઓની શોધમાં હતી. કોઈ વાર છોકરાને બરફમાં પ્રાણીનાં પગલાં દેખાતા હતા. કૂતરાઓને અટકાવીને પગલાંની પાછળ પાછળ તે ચાલીને જતો. આખરે તેણે એક ઘરણુને શિકાર કર્યો. ઘરણુના શરીરને પોતાની ગાડીમાં નાખતી વખતે તેને ખૂબ અભિમાન આવ્યું હતું.

શિકારને માટે ઘેરથી નીકળ્યાને છોકરાને ઘણું સમય થયો હતો. તેની માતું નામ કુડલુક હતું. તે

પોતાના નાના પુત્ર સાથે ઘેર એકલી હતી-તેને બધા લાગ્યો કે છોકરો ખોવાઈ ગયો હતો. જ્યારે યુવાન શિકારી કુડે'ગને ઘણા દિવસ સાથે તેરશે ખોરાક સર્જને પાછો ફર્યો ત્યારે માતાને આનંદ માતો નહોતો.

બે વર્ષમાં તો છોકરાએ ગાપનું રચાન લીધું. તે માતાને જોઈ તો ખોરાક પૂરો પાડતો હતો. ત્યાર પછી કુડલુક માંડી પડી. વધારે ખરાબ તો એ થયું કે બધા કૂતરા પણ માંદા પડ્યા અને તેમાંના ચાર મરી ગયા. જો બાકીના બે કૂતરા મરી જાય તો જંગલમાંથી વજનદાર ખોરાક લાવવાનું જતી શકે નહિ અને કુડલુક અને તેનાં ગાળકો ભૂખે મરી જાય

થોડા વખત પછી છોકરાને માંડી માતાને છોડીને જવું પડ્યું. કંઈ ખોરાક બાકી નહોતો. તેથી તેને શિકારે ગયા વિના છૂટકો નહોતો. મોટા શાંત જંગલમાં જવા નીકળ્યો. તેણે ઘરણુને મારીને ગાડીમાં મૂક્યાં. પણ તેનું વજન કૂતરાથી ખેંચી શકાય તેમ નહોતું. કૂતરાઓએ ખૂબ જોર કર્યું, પરંતુ ગાડી ત્યાંથી ખસી નહિ. છોકરાએ પોતાના ખભા પર ચામડાં વીંટાળ્યા અને પોતે પણ કૂતરાની સાથે જોડાયો. બધાએ સાથે ખેંચવાનું શરૂ કરતાં ગાડો ચાલવા માંડી. ખૂબ મહેનતવાળી મુસાફરી પછી છોકરો કૂતરા સહિત ઘેર આવી પહોંચ્યો.

છોકરાએ રસોઈ કરી, પણ કુડલુકની માંદગી વધી ગયેલ હોવાથી તે ખાઈ શકે તેમ ન હતું. તેની રિયનિ ઘણી ખરાબ થઈ હતી. છોકરાને બધા લાગ્યો કે તે મરી જશે.

માંદાઓની સંભાળ લઈ શકાય તેવું રચન આજમાં આજુ' ૧૬૦ માર્ચ દર હતું. છોકરાએ ત્યાં પોતાની માતાને સર્જ જવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે માંડી માતાને ગાડામાં બેસાડી. કુડલુકનો ત્રણ વર્ષનો પીંજો પુત્ર ખૂબ ખોરાક સાથે તેની પાસે બેઠો.

કરીથી એક વખત છેકરો ફૂટતા માથે ગાડીમાં બેઠાથો. વજન ધણું હતું પણ છેકરાએ તથા ફૂટતા-એએ ગાડીને ધીમે ધીમે ચલાવી. નાનું ધર તરત જ શબ્દ ફર રહી ગયું.

જંગલી તથા જંગલ, સરોવર અને પર્વતના સગબગ અગવવા મુશ્કેલી ઘડીને દમોશાં છેકરો તથા ફૂટરા બારે વજનની ગાડી ખેંચી જતા હતા. મોટા માણસને પણ રસ્તો શોધવો મુશ્કેલ પડે તેમ હતું. આ રસ્તામાં નાના મંડળને ઘર તથા લોકો બેવામાં આવતા નહોતા. સુસાધરીથી તેઓ જુઓયા ચતા હતા. તેમનો ગંધો ખોરાક તરત જ ખૂટી પડ્યો. શિકાર કરવા જવાનું ગળ છેકરામાં રહ્યું નહોતું. ત્રણ દિવસ સુધી કાંઈ પણ ખોરાક વિના તેઓએ સુસાધરી કરી. છતાં તેઓ ધીમે ધીમે આગળ વધે

જતા હતા. ફૂટરા ખૂબ યાત્રી ગયા હતા. છેકરાને બધા લાગ્યો કે ફૂટરા રસ્તામાં મરી જશે.

આખરે શાકેત્ર સુસાધરી વેગનર રસ્તે આવી પહોંચ્યા. તેમની મુશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો હતો. એરિકમોને મળતા ફેટલાક ગોરાઓ આવ્યા. તેઓએ તેમને ખાવનું તથા ગરમ ધાનગા આપ્યા. ખાધી કુટુંબને તો બેઠેલું મળી ગયું અને તે તરત જ સાચુ થઈ ગઈ. તે તો એમ કહેતી કે, 'માનું જીવન કાન પુત્રને આભારી છે.' પણ છેકરો તો કહેતા કે 'આપણે ગદાફુર ફૂટરાઓનો આભાર માંગવો બેઠેલો. તેમની માંદગીમાંથી સાગ થયા નહોતા છતાં તેઓએ સુમાધરી કરી! ફૂટરાની મદદ સિવાય આપણે જ્યાં મરી ગયા હોત.'

છાલાલાલ માનસિંગ કામંદાર

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫]

અવ્યતથી યુરોપનો નકશો જાલનનાર બેલખાનામાં અટવાતો થઈ ગયો હતો. વોટરૂ ખાતે એની જ ઉમ્મરના ડ્યુક એવ વેલિંગ્ટને એની કારકીર્દી ખતમ કરી નાખી. એ વખતે એ માત્ર ૪૬ વરસનો હતો. એ પછી એ ચાર વરસ જીવ્યો પણ એટલામાં તો જાણે એ વીસ વરસ વધારે ધરડા થઈ ગયો.

પણ એણે એ પહેલાં શું શું કર્યું ને કારણુ ! ૪૬મે વરસે બાંગી જનાર એ જ નેપોલિયન હતો કે જે ૧૬મે વરસે ફ્રાન્સમાં બેલેન્ટન થયો. ૨૬મે વરસે કેપ્ટન થઈને દુશ્મન આગળ બ્રિટિશ સૈન્યને દરાવનાર પણ એ જ નેપોલિયન હતો. એણે ઈંગ્લેન્ડને ૨૮મે વરસે ફ્રાંસને એલિજિયમ આપ્યું; એ ફ્રાંસની સરહદ રૂદાર્ધન નદી સુધી આંધા ગયો ને એણે જ એ હજાર ફેંચ સૈન્યની મદદથી વીસ હજાર ટકોને દગવી ઈલિજિય જીત્યું. ૩૬મે વરસે તો એ નામદાર ફ્રાંસના શહેનશાહ થયા, ને ઈટાલીના રાગ થયા. ૩૭મે વરસે એસ્ટર્લીઝ ખાતે ગોરવવતો વિશ્વ્ય મેળવીને ગર્મિનમાં દેકારો જોખાવ્યો, યુલિયાના રાગ પામેથી જર્મનીનો અડધો મુશ્કેલ પગલી લીધો ને વેરટ ફેલિયાનું રાગ્ય ઊંચું કર્યું.

એડિસન

ઇનિવાર્સમાં જેવો નેપોલિયન તવારીખસધાટ ગણાય તેમ વિજ્ઞાનમાં જલેરા મદાશય એડિસન વિજ્ઞાનસપ્તાટ ગણાય. પણ નેપોલિયન પચાસમે વરસે દુઃખ ને દરદનો દાઝવો મરવાની મદ બેતો તરફ-ડિયાં મારતો હતો ત્યારે એ ઉમ્મરે એડિસન મદાશય રેનિફોન, ગ્રામોફોન ને ઈનકેન્ડિસન્ટ બીજગીક ગોળાની શોધો કરીને જગતને તાજુગ કરતા પરમ ખ્યાતિનો લદાવો લૂંટતા લલેર કરતા હતા. એ વિજ્ઞાનવીરે ૩૪મે વરસે માત્ર એક જ વરસમાં અમેરિકન સરકારના પેટન્ટ રજિસ્ટ્રેશન ખાતામાં પોતાને નામે જુદો જુદો ૧૦૪ શોધોના પેટન્ટ રજિસ્ટર કરાવ્યા હતા !

પણ એણે જીવતાની શી રીતે શરૂ કરી હતી તે જાણો છો કે એમણે છાપાં વેચ્યાં હતાં, ફેરી કરી હતી, ખૂટ પોલીશનાલા થઈ ને લોકોના બેઠા પોલીશ કર્યા હતા, દેશવે કામદાર ને પ્રેસ કામદાર પણ થઈ આવ્યા હતા !

રામભાઈ પટેલ

શ્રીકૃષ્ણ - જીવન.

માનનીય પ્રમુખશ્રી, યુવજીઓ અધ્યાપકો,
ભાઈઓ અને બહેનો,

આજે કૃષ્ણજયંતીનો શુભ દિવસ છે. આ દિવસે કૃષ્ણ ભગવાને સૃષ્ટિને ઉદાર કરવા જન્મ લીધો. તેમનો પવિત્ર જન્મદિવસ ઊજવવા આજે આપણે ગદ્યાં બેઠાં થઈ છીએ.

ત્યારે ત્યારે ભારતવર્ષમાં અધિકાર છત્તર જાય છે, ત્યારે ત્યારે અધારે આથડતા એ જન્મ-સમુદાયના જીવનપંથમાં દીવો ધરનાર એકાદ મૌલસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દત્તર વર્ષ પૂર્વે કનકના કાંગરાએ કરી. એ કાળની ફુનિયાને અમરાપુરી જેવી કાગતી કનકમયી દારામતીના સિંધસનેથી કુચ્છેતના સમરાંગણ ઉપર અજીનને દરીવાર ગાંડીવ સળવનારી ગીતાના ગાનાના ગાગીઓમાં યોગીશ્વર સમા, તપસ્વીઓમાં તપસ્વી સમા, જુદિબ્રમા અને હૃદયઔદાર્ય વિશ્વવંદ્ય ગનેશ એવા કૃષ્ણ ભગવાન થઈ ગયા. આપણે આજે તેમના જીવન પર એક દષ્ટિ નાંખીએ.

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अमृत्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

આર્થીવર્તમાં યદુ જ વરસો પડેલાં શસ્ત્રેન નાખેના એક દેશ હતો. એ દેશમાં યસુતા નદીને કંઠે મથુરા નામનું એક શહેર હતું. આ શહેર મધુ નામના રાક્ષસે વસાવેલું કૌવાથી તેને લોકો મધુપુરી, મધુરા અથવા મથુરા કહેતા. આ વખતે મથુરામાં ઉત્તરેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કેસ નામનો પુત્ર હતો. તે યદુ દુષ્ટ હતો. પોતાના ગાપને કેદમાં નાંખી પોતે મથુરાનો માન ધોષા.

મથુરાની પાસેના એક નાના ગામમાં યાદવો રહેતા હતા. વસુદેવ નામનો યાદવ તેઓનો મુખી

હતો. કંસની ગર્હ્ય દેવકીનાં કન્ય વસુદેવ સાથે થયાં હતાં. કંસને વસુદેવ ઉપર ખૂબ રીસ હતી. એક વખત નારદ તેની પાસે આવ્યા અને કહ્યું : 'કંસ ! વસુદેવનો આક્રમો દીકરો તને મારી નાંખશે માટે સંભાળીને ચાલ !' એ સાંભળ્યા પછી તરત જ કંસે વસુદેવ અને દેવકીને નજરકેદ કર્યાં. વસુદેવને પોતાની જો રાહિયોને પોતાના મિત્ર નંદગોપને ત્યાં રસનાડી ગામથી પડી.

કેદખાનાની દેખરેખ રાખવા કંસે સિપાઈઓ મૂકી દીધા હતા. દેવકીનો આક્રમો ગર્ભ કયો એ ગણનામાં જૂઠ થાય અને એ રહી ગયેલું ગાળક યાદવોનો નેતા થાય, અને પોતાનો નાશ કરે એ ખીકથી કંસે એક વણગાળકને જીવતું ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે એણે દેવકીના છ પુત્રોને મારી નાંખ્યા. રાહિયોના ગર્ભના વણ એ જ લાક ન થાય એટલા માટે વસુદેવે એને નંદને ત્યાં મોકલી દીધી હતી. ત્યાં એને એક ભોજનો દૂધ નેવે પુત્ર થયો. એનું નામ રામ પાડ્યું. પાછળથી એના અનિરૂપ ગળથી એ ગળરામ અથવા ગળ-દેવને નામે ઓળખાયા. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ ગળી પડ્યો. આગળ જતાં દેવકીને આઠમી વાર ગર્ભ રહ્યો. આ ગાળકને મારવા કંસ તરફથી રહ્યો હતો, તેમ એને કાઈ વણ રીતે ગયાવી લેવાની વસુદેવ-દેવકીને વણ નીત અભિલાષા હતી. આઠમે મહિને દેવકીને પ્રસવવેદના શરૂ થઈ. એ સમય શ્રાવણ વદ આઠમની મધરાતનો હતો. વરસાદ જોરથી પડતો હતો. ચોમેર કાળું મેંસ નેવું અધારું ફેલાઈ ગયું હતું. પ્રસ્તિ કાળને દળુ થણા દિવસની વાર છે એવું કાગતું કૌવાથી ચોકીદારો ધોર નિદ્રામાં પડ્યા હતા. આવે સુયોગે દેવકીને પુત્ર પ્રસવ્યો. ચતુર વસુદેવ તરત જ પુત્રને ઉપાડી ટોપકીમાં મૂકી, ચોકીદારોની જીંધનો તથા વરસાદના ધોંધાટનો કાબ જઈ, નદીને કાંઠે આવ્યા. પાળીમાં ચાલતાં ટોપકીમાંના પુત્રનો પગ

આડતાં પાણી ઓછું થવા લાગ્યું અને વસુદેવ નિર્નિશ્ચે નંદને ઘેર આવી પહોંચ્યા. આ જ વખતે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પણ એક પ્રતીક જાણી આપ્યો હતો. યશોદા મુર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી, વસુદેવે છાત્રાભાના યશોદાની શબ્દો પાસે જઈ છોકરાને મૂકી છોકરીને ઉપાડી લીધી અને દેવકી પાસે લાગર થવા. બાળકોની અદ્ભુતપદ્ધતિની તાત વસુદેવ-દેવકી સિવાય બીજા કોઈએ જાણી નહિ. છોકરીએ રડવા માંડ્યું. એ સાંભળી યશોદાએ ચમકી બેઠા. તરત જ જઈ કંસને જણાવ કરી. કંસ ઉતાવળે ઉતાવળે આવી દેવકીના હાથમાંથી કન્યા છીનવી લઈ પથરા પર પછાડવા તૈયાર થયો કે તરત તે છટકી બેઠી ગઈ. ત્રિશળ, ખડ્ગ અને અષ્ટમુગ્ધ ધારણ કરી દેવીરૂપે દર્શન આપી તેણે કહ્યું કે, 'મુદમને' અને મારવાનું મિથ્યા પાપ શાને માટે લેવા તૈયાર થયો છું? તારો વેરી તો ગોકુળમાં પેદા થઈ ચૂક્યો છે. આડતું કહી યોગમાયા અંતર્ધાન થઈ ગયા. આથી કંસ ગભરાયો અને વસુદેવ દેવકીને નવનૃસિંહમાંથી છોડી મૂક્યાં.

નંદને છોકરું હોયું કંઈ ન હતું. તેની સ્ત્રી યશોદાને પટેલ વડેલું જાળક અવતરેલું જોઈ તેમને ખુબ આનંદ થયો. નંદે આખા ગામમાં સાકર વડેલું. જારો દિવસે ડાહ્યામાંથી અને ધામધૂમથી તે જાળકની નામ પાડવાની વિધિ થઈ જાળક જગ કાળો અને શામળા રંગનો હોવાથી તેનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ રંગે શ્યામ હતા પણ તેમનું કપાળ વિશાળ હતું, આંખો અભિયાળી હતી, હાથ લાંબા અને સુંદર હતા, છાતી પ્રગટ હતી અને સુખમુદ્રા ગળ હતી.

કૃષ્ણ અને જળદેવ બાળપણમાં જાણુ રમવાના હતા. આડતાં ન હતું આવડતું છતાં તેઓ આજોદતા આજોદતા કથાના કથાં ચાલ્યા જતા. તેઓ જાને આડતાં શીખ્યા એટલે જોવાળિયાઓના ઘરમાં પેરી જતા, દૂધ દર્દી અને માખણ લઈ પોતે ખાતા અને પોતાના સાથીઓને અવડાવતા. કોડોનાં વાહરડાં

છોડી મૂકતા. આવાં અનેક અટકચામાંથી ગોકુળની ગોવાળણે યશોદા પાસે તકરાર રૂઢી આપતી

એક દિવસ યશોદા કૃષ્ણને ધવરાવતી હતી. તે વખતે ઘરમાં ચૂસા ઉપર દૂધ બિભરાર્થ જતુ જોઈ યશોદા કૃષ્ણને નીચે મૂકી દોડી ગઈ. આથી કૃષ્ણને 'રીસ થી અને છામનું માટલું' લાત મારી કોડી નાખ્યું. મા મારે નહિ એટલા માટે ખૂણમાં સંતાર્થ બેઠો. આ જોઈ યશોદાને 'રીસ થી અને તેણે કૃષ્ણને દોર આંધવાનાં દોરવા વડે ખાંડ-લિયાની સાથે આંધ્યા. કૃષ્ણે દોરડું છોડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ છૂટ્યું નહિ, કૃષ્ણ ખાંડલિયા સાથે ફરતા ફરતા બે ગાડની વચમાં આવી અટકી પડ્યા. જોરથી આંધકો માર્યો તેની સાથે જ જાને ગાડ મૂળમાંથી બિખરી ગયાં. અવાજ સાંભળી નંદ યશોદાએ આવી કૃષ્ણને છૂટા કર્યો. કૃષ્ણને આવી સજા કરવા માટે નંદે યશોદાને કપડો આપ્યો. કૃષ્ણને દોરડું આંધ્યા ત્યાંથી કોડો તેમને દામોદર (જેને પેટે દોરડું આંધ્યું હતું તેવા) કહેવા લાગ્યા.

જેમ જેમ રામકૃષ્ણની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમનાં શુદ્ધિ અને જળ પણ વધતાં ગયાં. કૃષ્ણની પદ્મજાલજાતા પણ વધવા લાગી. શ્રી કૃષ્ણ પોતાની શક્તિથી બે વાર ગાયને દાવા-નાળમાંથી ગચાવી, અતિવ્રષ્ટિ વખતે પોતાની દયથી આંખોની વતી ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડી ગામના કોડોને બેસાડી દિવસ સુધી નીચે રાખ્યા હતા, કાઠીનાગતું દમન કરી પશુનાને નિર્નિષ કરી, જંગલી અધોઝોનો નાશ કરી વનને ભયરહિત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણની મેરસીમાંથી નીકળતો મધુર રસદરસ ગાયોને પણ રિયર કરી દેતો. ગોપીઓની કૃષ્ણ વિષે પદમેશ્વરપણાની નિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધવા લાગી અને કૃષ્ણનું માહત્ત્ય પિછાની તેઓ ભક્તિ કરવા લાગી.

શ્રીકૃષ્ણનામાં કેવળ શુદ્ધિશક્તિ અને શારીરિક જળ ન હતાં પણ એમની વિવેકશુદ્ધિ પણ જામત હતી. એ સમજાણ થવા ત્યારથી ધર્મ અને અધર્મના વિચાર કરતા હતા. છોડની બધા શા માટે પૂજા

કરે છે એ વિશે તેમને શંકા થઈ. ગોપોનાં જીવનનો આધાર ગાયો અને ગોવર્ધન છે. મેઘ કાંઈ ગોપો માટે વરસાદ નથી, તેમ ગોપોના અન્નકૂટથી વરસાદ વધી ઘટી શકતો નથી, પણ ગોપોની પવિત્રતા સંમંજવામાં અને જેને આધાર પોતાનો નિર્વાહ માટે છે તેની પૂજા કરવાનો અર્થ છે. આવા વિચારથી શ્રીકૃષ્ણે ઇત્તપૂજા ગ્રંથ કરાવી ગાયો અને ગોવર્ધનની પૂજા શરૂ કરાવી.

આવી રીતે રામકૃષ્ણનાં આદાર વર્ષ ગોકુળમાં પસાર થયાં. આ ગતિનાં પરાક્રમની વાતો સાંભળી કંસે પોતાના શત્રુને મારવા માટે ગુપ્તધરોને મોકલવા શરૂ થયાં. પણ તેમાંથી કોઈ પાછો આવતો નહોતો.

કંસે બીજા એક ગાજ ગોડવી. દેશદેશના પહેલવાનો મધુરામાં યોદ્ધાઓ ને કુસ્તીની દરીદ્રાઈ રાખી. આમાં બળરામ તથા શ્રીકૃષ્ણને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. તેમને તેડી લાવવા માટે કંસે અકૂર નામના માણસને મોકલ્યો હતો.

રામ અને કૃષ્ણને વિદાય કરવાનો સમય આવ્યો. વિદાય એટલે લગભગ નિરંતરનો જ વિશોગ હતો. એ વેળાનું દશ્ય શુષ્ક હૃદયને પણ રડાવે એવું હતું.

નંદ-પશોદાને એકના એક પુત્રને ખોઈ ખેંચવા જેવું થયું. વ્રજનાસીનાં ચિત્તને કંઈયાએ એવાં આકર્ષી કીધાં હતાં, કે શરીરના રંગથી સાર્થક થયેલું નામ એની પ્રેમશક્તિથી પણ યોગ્ય હતું. વ્રજનાસીઓને મન મધુરી મોરલીવાળા સિવાય કોઈ શ્રેષ્ઠ દેવત હતું જ નહિ. અંતે હૈયું કંઈક કરી વ્રજનાસીઓએ રામકૃષ્ણને અકૂર સાથે વિદાય કર્યાં. કંસને તો આ બે ભાઈ એને મારી નાંખાવવા હતા એટલે તેણે મહાવત પાસે એક મહાન્મત્ત લાથી કૃષ્ણ સામે દોડાવ્યો. કૃષ્ણે વીળળી વેગે ચપળતા પાપરી, લાથીના દાંત પકડી જોરથી ઉખાડી એનું માથું ભાંગી નાખ્યું. આ પરાક્રમ જોઈ કંસના હોશકેશ ઝીડી ગયા. પ્રજાની મદાનુષ્ઠિત કૃષ્ણને મળી. સૌ કંસને દ્વિતકારવા લાગ્યા. કુસ્તીની શરૂ

આત થઈ. ભયંકર દાવપેચ ખેલાયો. ધણો વખત કુસ્તી ચાલી. કૃષ્ણે જોરથી એક મુક્કી મારી ચાણુરને ધમપુરીનો માર્ગ દેખાડ્યો. એટલામાં રામે મુઠિકના પ્રાણ લીધા. હવે કંસનો વારો આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે કંસને રંગમંડપમાં પહોંચ્યા કે તરત જ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

સર્વે યાદવો ધારતા હતા કે શ્રીકૃષ્ણ રાજ્ય માટી મેશે. પણ એમણે એમ ન કરતાં ઉચ્ચસેનને યજ્ઞનમાંથી મુક્ત કરી ખાટીએ ખેસાડ્યો.

યજુર્વેદ ને દેવથી આ સભામાં હાજર હતાં. રામકૃષ્ણ એમને પણ પડ્યા. લાંબે વર્ષ પોતાનાથી વધુ પડેલા પુત્રને જોઈ કંસે આનંદ ન થાય? એમણે બાળ્યુઓથી પુત્રને નવરાત્રી દીધા. શ્રીકૃષ્ણ અદીતી ઉત્તમધિનીમાં સાંદિપની ઋષિના આશ્રમમાં અભ્યાસ કરવા ગયા.

શ્રીકૃષ્ણનું વિદ્યાર્થી જીવન ગદુ આદર્શ હતું. રાજપુત થઈ ને પણ તેઓ ગુરુને માટે લાકડાં કાપી લાવતા અને અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી સેવા કરતા. અદીતે તેમને સુદામા નામના એક ગરીબ બ્રાહ્મણ સાથે મિત્રી ગ્રંથાઈ, જે તેમણે જીવનભર સાચવી રાખી. ગુરુ સાંદિપની પાસે છ માસ ધનુર્વિદ્યા શીખી મધુરા પાછા આવ્યા.

મગધપાતિ જરાસંધ આ વખતનો કુટ અને અભિમાની રાજા હતો. જરાસંધે કૃષ્ણ સામે યુદ્ધ આરંભ્યું તેમાં કૃષ્ણનો જય થયો. થોડા વખત પછી વિદર્ભ દેશના રાજા બીષ્મકે રુકિમળીનો સ્વયંવર રચ્યો. આમાં યાદવોને દત્તક મળી શ્રીકૃષ્ણને આમંત્રણ આપવામાં ન આવ્યું. આમાં તો શ્રીકૃષ્ણના સ્વમાનનો પ્રશ્ન હતો. શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયંવરમાં ગયા પણ તેમને જોઈ ઉચ્ચ કુદુંગનો ક્રોધ રાખનાર જરાસંધ, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ ચાલ્યા ગયા. સ્વયંવરમાં ભંગાણ પડ્યું.

જરાસંધ ધણા સમયથી બળવા કરતો હતો. તેણે બળવાન રાજા કાળયવનને પોતાના પક્ષમાં

લર્મ મથુરા પર હુમલો કર્યો. બાળપુત્ર આગળ શ્રીકૃષ્ણ અને કાળવન વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આમાં કાળવન દાર્થો અને ચાચો મર્યા.

શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી ગઈ સંપત્તિ લઈ દારકા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે દારકામાં આવી મુંદર નમર વસાવ્યું. પોતાના પિતા વસુદેવને મળવાનારોએ ખેસાડ્યા. બળદેવને યુવરાજપદ આપ્યું. પોતાના વિદ્યાશુક સાંદિપનીને યોગદાની દારકામાં પુરોહિત પદે સ્થાપ્યા, સૌને કાંઈને કાંઈ પદની આપી પણ. પોતે કાંઈ પણ ન લીધું. છતાં સદૃશ્યના દત્તા કે આ બધું શ્રીકૃષ્ણને જ આભારી છે.

ઘોડવામાં રકિમણીનાં સ્વયંવરનો સંદેશ આવ્યા કે, હું તમોને મનથી વરી ચૂકી છું. મારા પિતા અને મિથુપાળ સાથે પરણાવવા માગે છે. માટે મને આવી આવીને લઈ જરો. શ્રીકૃષ્ણ મામ ગદાએ એક દેવળની પાછળ છુપાઈ રહ્યા. કુળાચાર પ્રમાણે રકિમણી ત્યાં દર્શન કરવા આવી કે તરત કાળવનને અને રચમાં ખેસાડી યોગ દોડાવી મુક્યા. કૃષ્ણની પાછળ રકિમણીનો ભાઈ સૈન્ય લઈ દારકા પહોંચે તે દાર્થો અને શરમનો માર્થો કુલિંડનપુર ન જતાં ત્યાં જ વચ્ચે રાત્રી ત્યાંપીને રહ્યો.

આ અરસામાં આસામમાં નરકાસુર નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અનેક દેસાની સુદર મુદ્દ છોકરીઓનું દરણું કરી કેદ કરી હતી. છોકરીઓને છોડાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે નરકાસુર પર ચડાઈ કરી તેનો વધ કર્યો અને છોકરીઓને બચાવ્યું કરી. નરકાસુરના છોકરા ભગદત્તને માદીએ ખેસાડી શ્રીકૃષ્ણ દારકા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં શિશુપાળે દારકા પર ચડાઈ કરી તેને બાળી મૂકી. રકિમણી ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણને બીજા સોળ દવર સ્ત્રીઓ હતી એમ કહેવાય છે. પણ એની સાચી સંખ્યા જાણે મનએ છે. શ્રીકૃષ્ણે ફરી પાછી દારકા બંધાવી એની શોભામાં વિશેષ વધારો કર્યો

આ સમયે પાંડવો ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. દુર્યોધન એમને પોતાના જ મહેલમાં

બાળી મુકવાનું કાવતરું રચ્યો હતો. પણ બીમની આકાષીથી તેઓ જલ્દી ગયા. પાંડવો આદ્યજ્ઞના ભેગે દેશદેશાન્તરમાં ભટકી પોતાના દિવસો ગાળતા હતા. વિદુર મિત્રાવ સર્વ તેમને મરો મચેલા સમ-વળા હતા. કૌરવોએ તો તેમની આદિક્રિયા કરીને શોક પાત્ર પાડ્યો હતો.

પાંડવ દેશના રાજા દુષ્યને દ્રૌપદી નામે પુત્રી હતી તેનો સ્વયંવર થવાનો હતો. એક ફરતા ચક્રમાં રહેલા લક્ષ્યને તેનું ધ્યતિચિન્ન નેત્રને જે વીધે તેનું દ્રૌપદી વગરની એવું પણ હતું. ત્યાં સર્વ રાજાઓ આવ્યા હતા. પાંડવો દ્રૌપદીના નેપમાં આવ્યા હતા. દુષ્ય રાજાએ મહેલું પણ કોઈ ક્ષત્રિયથી જિતાવું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અને સાતપત્રિ સમર્થ હતા છતાં ગ્રહ્યા નહિ. દુર્યોધનનો મિત્ર કણ્વ શિકંબા પણ એ સ્વયંવર દ્રૌપદીએ તેને ધનુષ્યને દાખ ન લાગાવ્યા દીધા.

લવે આદ્યજ્ઞોના વારો આવ્યો. અર્જુન કામલો જ ગ્રહ્યા અને નેતત્યેતામાં પણ છતી લીધું. દ્રૌપદીએ અર્જુનને વરમાળા આપી. દ્રૌપદીને લર્મને પાંડવો કુંતીમાતા પામે ગયા. કુંતીએ આશીર્વાદ આપી પાંડવો પાંડવોની પત્ની થયા આજ્ઞા કરી.

બુધિધરને રાજસૂય યજ્ઞ કરવો હતો તેમાં જગમોધ આડે આવતો હતો. તેથી પાંડવો અને જગમોધ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આ બંને વચ્ચે યોદ્ધ દિવસના યુદ્ધ પછી જરાસંધ દાર્થો અને મર્યા. શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધના પુત્રને મારીએ ખેસાડ્યા અને કેદ કરતા રાત્રીએને છૂટા કર્યા, જે ગયા પાંડવોને અનુકૂળ થઈ ગયા.

કસતનું બીજા દુર્યોધનની ડાલીમાં પડ્યું. પાંડવોની સમૃદ્ધિ અને રાજસૂય યજ્ઞમાં ધર્મરાત્રીને મળેલું માન નેત્ર તે કૃષ્ણથી બળવા લાગ્યો અને એણે માતા સત્ત્વિ અને કણ્વ સાથે મસાત કરી પાંડવની સંપત્તિ દરણું કરવાનું કાવત્રું રચ્યું.

શકુનિએ બુધિધરને ગમે એવાં મેલ્યાં મારીને પાસા રમવાનું કબજા કરાવ્યું. પાસા રમવામાં

યુધિષ્ઠિરે નાણાંની, ધનપતિની, અશ્વગચ્છ પતિની હોડ મૂકી પણ જાણમાં લાવી. ધર્મરાજનએ પછી એક પછી એક પોતાના ભાઈએને હોડમાં મૂકવા માંડ્યા અને પોતે પણ મુકાયા છતાં લાવી. આટલું પણ કપડી મામા શકુનિને પૂરું ન આવ્યું. એ બોલ્યો, 'ધર્મરાજન, હજી એક બાકી છે. એ મૂકી જીતીશ તો સર્વ-પાણ્ય આપીશ. તારી સ્ત્રી દ્રૌપદીને પણમાં મૂક.' આવો નિર્જન શકુનિનો જવાબ સાંભળી સભા. 'ધિક ધિક' ખેંકારી બેઠી પણ રાજ્યના અનિવેકની નિદ્રા બેઠી નહિ. તેણે સતી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી. શકુનિએ પાસ નાખ્યા તેની સાથે જ તે બેઠી બેઠી: જીત્યા, જીત્યા. કુર્યોષ્ઠિનને ભાઈ રજરવજા દ્રૌપદીને સભામાં નિર્જનપણે દેવની માફક દસડી રાખ્યા ને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો એક પછી એક ખેંચી બર સભામાં લાવ દેવા લાગ્યા. દ્રૌપદીએ ભીખ, દ્રોણ અને પોતાના પાંચ પતિઓ સામે બેસું પણ કોઈએ એના રક્ષણાર્થે આંખ સરખી જાતી ન કરી. છેવટે અનન્યભાવે શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગઈ. એની એકનિક બક્ષિતપૂર્ણ સ્તુતિથી એનું વસ્ત્ર અનંત થયું. દસરે લાથીના જળવાળો દુઃશાસન વસ્ત્ર ખેંચી ખેંચી યાકચા પણ દ્રૌપદીની સાગ ન લઈ શક્યો. સર્વે સભાસદો દુઃશાસનને ક્રિટકરવા લાગ્યા અને દ્રૌપદીનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદીને વર માગવા કહ્યું. વર માગતાં દ્રૌપદીએ પોતાના પતિઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યાં અને રાજ્ય પાણું લીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રના વરદાનથી કુર્યોષ્ઠિન વગેરે ગંડાજ-ઘાંડડીને પોતાની મહેનત ગરજાડ થતી લાગી. તેથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને ફરીથી જીવગુરુ રામાડી બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વરસ અજાતવાસ ભોગવવાનું નક્કી કર્યું.

દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણ આગળ પોતાનું દુઃખ કહી અતિથય કહ્યાનું કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીની વીતક કથા સાંભળી બોલ્યા કે, જેમના ઉપર તું યોગ્ય કારભાર કુધ્ધ થઈ છે, તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે

કુસકે કુસકે રહે અને તું સર્વ રાજ્યની મહારાજની થઈશ.

વનવાસ પૂરો થયો. પાંડવોએ પોતાના રાજ્ય મટે માગણી કરી. અજાતવાસનું વર્ષ સૂર્યની કે ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ગણવું તે ઉપર મતભેદ થયો. ભાષ્મે પાંડવોની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો, પણ કુર્યોષ્ઠિને ન સ્વીકાર્યો. યુદ્ધ મટે બંને બાજુ લડાઈની તૈયારી થઈ. અર્જુન બે બાજુની તપાસ કરવા લાગ્યો. તપાસતાં બેસું તો આ લડાઈમાં કેવળ સર્ગાવલોકાઓ જ પરસ્પર લડે છે. આવા બચકર યુદ્ધનાં માદાં પરિણામ તેની દષ્ટિ સમક્ષ તરી આવ્યાં. આથી અર્જુનને જાણ થઈ ગઈ. અર્જુનને આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ ને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો તે શ્રીભગવદ્ગીતામાં ગવાયેલો છે. આ ઉપ-દેશથી અર્જુનનો મોહ બિતરી ગયો અને તે લડાઈ મટે સત્જન થયાં. લડાઈમાં પાંડવો જીત્યા. આ યુદ્ધમાં પાંડવોના સર્વ પુત્રાં માર્યા ગયા હતા. માત્ર અભિમન્યુની વિધવા ઉત્તરા તે વખતે સભગાં હતી એના ઉપર જ વંશના વિરતારનો આધાર રહ્યો હતો. પણ છેલ્લે અશ્વત્થામાએ એ મર્ત ઉપર અભાત્ત નાંખી એને મારી નાંખ્યો હતો. આથી એ બાળક મરેલું અવતર્યું. સ્ત્રીઓમાં રુદ્રોદય થઈ ગયો. ઉત્તરા શ્રીકૃષ્ણ પાસે વિલાપ કરવા લાગી. આ શ્રીકૃષ્ણથી સાંભળી રાકાવું નહિ. દયાથી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેઓ ઉત્તરાના ઓરડામાં ગયા. અને એક આસન ઉપર આચમન કરી બેઠા. મરેલા બાળકને પોતાના બેભાનમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, 'મેં આજસુધી મરકરીમાં શુદ્ધ અસત્ય બાળક કયું નથી તે મારાં પુરુષથી આ બાળક જીવતું યામો. કંઈ કે કેમીનો મેં ધર્મથી નાશ કર્યો હોય તો તે બાળકથી આ બાળક જીવતું યામો. આમ બોલતા હતા ત્યાં બાળકનો શ્વાસ માત્રવા લાગ્યો અને તે રુદન કરવા લાગ્યું. આ બાળક તે રાજ્ય પરીક્ષિત, જેને શુકે ભાગવન સંભળાવ્યું હતું એવી પુરાણ કથા છે.

યુદ્ધ પછીનું બાકીનું શ્રીકૃષ્ણનું જીવન ધ્યેય

ખડું દારકા કામમાં ૮ મધુ. મુદામા અને શ્રીકૃષ્ણ સાંદીપનિના આશ્રમમાં બસતા હતા ત્યારથી અને માદ મિત્રો હતા. મુદામાનો શુદ્ધમાસાર ધરૂં મરીથી તાજો હતો. મુદામાની પત્નીથી મરીઆઈનાં હુખ ન મન થવાથી તેણે મુદામાને નાંદુવની પોટતો આપી શ્રીકૃષ્ણ પામે મોકલ્યા. શ્રીકૃષ્ણે મુદામાની ખૂબ આગતાવગતા કરી. શ્રીકૃષ્ણે મુદામાને અખટ રાંધતિ આપી હતી.

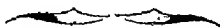
નગ્નમદ એ શ્રીકૃષ્ણના કાળના લગ્નિયોનું પ્રધાન દાખ્યું હતું. એનો નામ કુંવો એ શ્રીકૃષ્ણનું છત્રનધેય હતું. એ ૮ ઉદેશી તેમણે કુંવ, નગ્નમદ. ત્રિશુપાળ અને કૌરવ કૃષ્ણનું નિકંદન કરવામાં આંગોઠા ન હતો આપો. વાતુ દવે એ નગ્નમદ ત્યાંથી જાનરી અવતારમાં બરાયો. શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી વાદવો અમુદિને શિખરે પહોંચ્યા હતા એટલે એ જળ દવે છટી ગયા હતા. માથે શત્રુ ના ગ્યા એટલે વિતારી થયા અને નાગનું છડેચોક મેવન કરવા કાઢ્યા. પરરવં દેવ દિવમે દિવમે વધવા કાઢ્યો. સ્ત્રીઓ ઉપર નિર્ભયપણે આત્યાચાર કરવા કાઢ્યા. આવી વાદવોની સ્થિતિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ દુઃખ થયું.

એક વખત ગદા વાદવો આપુલ સહિત પ્રભાસતીર્થ ગયા હતા. અહીં દાર નાયગાન સામે શરૂ થયો. વાતવાતમાં આસ્તીય પુદની રમુનિઓ શરૂ થઈ. વાદવો એકપ્રીત જોડે વાંચિવાદે ગયા. નેમોથી માળામાળીએ આગ્યા. માળોમાંથી વકાર્થ થઈ થોડી વારમાં શોડીની નહીઓ વડેવા લાગી. ગજરામે પ્રાણુને નિરોધ કરી દેદ છોડવા સખર કિનારે આસન વાળ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ દારકા વર્ષ વમુદેવ-દેવકોના પગમાં માણું મુકી સર્ગ મોકજનક સમાચાર કરી, મેગથી પ્રાણ ત્યાગ કરેવા મદેર વાદર નીકળ્યા અને એક માંડન અદેતી ગળી માયમને કીલી રાખી તે ઉપર જમણે પગ મુકી બહાસન વાળી બેઠા. એટલામાં એક બીજે શ્રીકૃષ્ણના પગના તળિયાને મુગનું મોં વમજ ને ઉપર તાકીને તીર માર્યું. આ રીતે વરગદ-ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અંત આવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણના અંતથી ભારતવર્ષમાં કલિયુગનો આરંભ થયો.*

તુલસીભાઈ માતીભાઈ પટેલ

* નગ્નમદ વિદ્યાપીઠના નગ્નમદ વિનય મંદિરમાં જાનેલું બધાખ્યાન. તા. ૭-૨-૩૯

એકલ હું

હવન અગ્નિ લઈ હુંઝની મરી-
હવન એકલ હું હવતો રહું
કહીત હુંઝ મરી પડવા છતાં-
હવન ને ધમરાવત હું રહું ...

વાસુદેવ જાની

પ્રથમ તો મને -

: પૃથ્વા :

મને હવનશેવમાં પટ વિશાળ દે ગ્યોમશો
વિરાટ રૂપને ધરી ધૂમી હું કમંશેવે રહું
પરન્તુ વળી એથી થે પ્રથમ તો મને એ જ દે
કહી ઉદ્ધ મુસકમશા બૂલું ન હવને પૂજવા.

મૂળશંકર જોષી

ઝડપના રેકર્ડ

વિજ્ઞાનના દરેક ક્ષેત્રમાં યાત્રુ દશકામાં બારે પ્રખતિ ને નવી શોધખોળો થઈ રહી છે. ઝડપનાં ક્ષેત્રમાં મધ્ય આ દશકા ચક્રવર્તી મશીનો. દરેક ક્ષેત્રમાં રેકર્ડો તોડવાનો નવો તપાસો આ દશકામાં નવેવામાં આવે છે.

દશકા પ્રારંભમાં ખસેા માર્શિની અંદરની ઝડપ અતિ આશ્ચર્યજનક ગણાતી હતી. આને અવાજની ગતિના નેટલી ઝડપે વિખાન ઉડાડવાના આવાજ વચ્ચે પણ વાદિસત સાગતા નથી. ઉત્તરનાં, મદાન પ્રજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડ્રો. હેલેન જેવા તો માને છે કે શ્રોતાં જ વચ્ચેમાં ખનિ-sound-ની ગતિ (લગભગ ૭૦૦ માર્શિ દર કલાકે) એ દવાઈ જતાલે બિસ્તાં થઈ જાયે.

આજે એ કલાકે ગણુસો મહર્લે કે એથી પણ વધારે ઝડપે વિખાનો ઉડાડવાના દાખલા અને છે. એા માર્શિથી પણ વધારે ઝડપે પેસેન્જર ટ્રેનો ધુરોપમાં કેટલાક દેશોમાં પ્રયોગ દાખલ દોડાવવામાં આવે છે.

પણ સ્રોથી વધારે ધ્યાન એ એ કોવા ઝડપી રેકર્ડો નોંધાવવાનું ને તોડવાનું. મોટરની અને મોટર મોટ-વાણીમાં આસની મોટર દોડીની વારંવાર ગદશાની આગતમાં ગતી રહ્તું છે. ને તે પણ એક જ વ્યક્તિના પદમ પ્રગુભર્થનું એ ફળ છે. એ વ્યક્તિ ને રેકર્ડમૅડી-Record-mad-

સર માલકમ કેમ્પબેલ. દમણાં જ એમણે (તા. ૧૯-૮-૧૯૬૯) પોતાની મોટર હોઠી-પદ્મુખર્ડ II ને પાણીમાં કલાકે ૧૪૧'૭૪ માર્શિની ઝડપે લંકાને પોતાનું આગણું રેકર્ડ ને કલાકે ૧૩૦'૯ માર્શિ હતું ને તોડીને પાણીમાં મોટર મોટ અસાનવાનો નવો ઝડપરેકર્ડ નોંધાવ્યા છે.

સર માલકમે જમીન ઉપર ઝડપી મોટર દોડાવવાનો રેકર્ડ પણ તોડ્યો હતો. આજથી એ વચ્ચે ઉપર એમના દશમાં જમીન અને જળ ગતિની ઝડપનું રેકર્ડ હતું! પણ ૧૯૩૭માં કેપ્ટન જ્યોર્જ આર્થરિડને કલાકે ૩૧૦ માર્શિ પોતાની મોટર દોડાવી સર માલકમને વડી ગયા હતા.

છેલ્લાં એ વચ્ચેમાં પણ રેકર્ડ નોંધાવવાનું ને તોડવાનું માન સર માલકમને મળે છે.

ઝડપના રેકર્ડની સર માલકમ કેમ્પબેલ: પોતાની મોટરદોડી પદ્મુખર્ડ II સાથે

આને જમીન ઉપર ૩૫૭૫ માઈલની ઝડપે મોટર દોડાવવાનું રેકર્ડ કૅપ્ટન આર્થિસ્ટનના હાથમાં છે. એને તોડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન મિ. જોન કોપ નામનો એક ખ્રિસ્તિય મોટરીસ્ટ કરી રહ્યો છે. હમણાં જ એણે અમેરિકામાં ૧૫૩ માઈલની ઝડપે મોટર લંકી હતી. હાલ એ કૅપ્ટન આર્થિસ્ટનનું રેકર્ડ યોગ વખતમાં તોડીને ૩૫૭૫ માઈલથી પણ વધારે ગતિએ મોટર દોડાવવાનું પોતાનું નયું ને શકવતી રેકર્ડ નોંધાવે પણ ખરા. આને તો જ્યે પાનખર ઋતુમાં ઝડ ઉપરથી વારાફરતી પાંદડાં ખરે છે એમ ઝડપનાં પાછલાં રેકર્ડને નવાં રેકર્ડ તોડી રહ્યાં છે.

આને જવારે લગભગ ૩૬૦ માઈલની ઝડપે મોટર દોડાવવાના રેકર્ડ નોંધાયા છે ત્યારે એ ગળતુડું આત્મન મ્મિક થઈ પડે એમ છે કે માત્ર એ જ વરસ ઉપર ૧૯૩૭માં સર માલ્કમ કેમ્પ-બેલના હાથમાં જમનનો મોટર સ્પીડનો ૩૧૦ માઈલનો રેકર્ડ હતો ! માત્ર એ જ વરસમાં ૪૭ માઈલ ઝડપનો રેકર્ડ આગળ વધી ગયો છે ! તો પા સંગીમાં નિતિએ મોટર દોડાવનારા પણ નીકળશે માનવામાં કંઈ જોડું મણી શકાય ખરું કે !

અહીં એ પણ ધ્યાનમાં ગમવું જોઈએ કે જાર વરસ ઉપર ૧૯૨૭માં લેન્ડ સ્પીડનો રેકર્ડ માત્ર ૧૭૧ માઈલનો હતો ! જાર વરસમાં ૧૭૧ માઈલથી ૩૫૭૫ માઈલ ઉપર ઝડપ આવી ગઈ છે !

વિચિત્ર રિવાજો

દરેક દેશમાં ને દરેક કોમમાં એકબીજાથી સ્ત્રી વિચિત્ર રીતે જુદા પડે એવા રિવાજો હોય કે. વળુ કેટલીક જગતી ગણાતી જાતિઓના કુટુંબક રીતરિવાજો તો ખરેખર વિચિત્રતાની દૃઢ ભાજી જેવો હોય છે.

દા. ત. ફ્રાન્સી નામની એક જાતિમાં પોતાનાં મકાનનાં છાપરાં ઉપર જાગ જતાવવાનો રિવાજ છે. જાગ ઉપર ચડવા માટે (જાગમાં જવા માટે નહિ) ધરતી સ્ત્રીઓ એક વાંસડો ગમે છે. વાંસડામાં ખાંચા પાડીને ઉપર ચડતા માટે પગથિયાં કરવામાં આવ્યાં હોય છે.

કેમેરુન પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ મુંદર હોવાના માટે પોતાની ચામડી ઉપર છરી વતી વિચિત્ર આકાર-વાળા ભૂંડાં કાપ મૂકે છે. સ્ત્રી પછી દવા કરવામાં આવતી નથી. ધા એમને એમ સડીને ચાંદા પડે ને ગાંસના સોથા બદાર હોવાના માટે ત્યારે પુરો એ સ્ત્રીઓને અત્યંત મુંદર મણે છે.

આરામ શેવાની પણ જુદી જુદી રીતો હોય છે. સુધરેલા શેડો આરામ શેવા માટે આરામ પુરતીમાં પડવા પડ્યા છાપું વગેરે કે પાન સીમરેટ ફૂંકે. પણ મોસાલીવેન્ડમાં સોમાલી જાતિના શેડોને આરામ કરવો હોય છે ત્યારે એ કંઈ જુદું જ કરે છે. અબજુ ને અલખડ હોવાથી એમની પાસે આરામ પુરતી કે પેપર ક્યાંથી હોય ? એઓ એક ટાંડીએ દોરડું આંધીને બાંધે ખાંડી સાથે બીજો છેડો લાંબી દે છે. પછી એક પગ એમ ખાંડીના દોરડા સાથે બાંધેલા કટકનો રાખા પથારીમાં પડીને સુઈ જાય છે !

ગાંડુ ટોળીના માણસો અંગીતશાળીન બહુ હોય છે. દરેક માણસને ગાવાનો બારે શોષ હોય છે. હવે કોઈ માણસને સર ને ટળી કદરતી ગલિસ હોય ને એ સાગ ગરેલા તરીકે ખ્યાતિ પામે એટલે ટોળીનો નાપક એની કદર કરવા માટે એની આંખ કોડી નાખે છે. એમનામાં એવી રીતે જ કદર કરવાનો રિવાજ !

વાદળાં

આપણામાંના ઘણાને આકાશમાં હોવાતાં વાદળાંની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ માત્ર વરસાદ વર-માવવા પૂરતો જ હોય છે. ના, એ મિત્રાણ પણ પૃથ્વી ઉપર વસનાં જનપ્રાણીઓને વાદળાં અનેક રીતે ઉપકારક થઈ પડે છે.

વરસાદ આવવા સિવાય વાદળાંનો શ્રીજી મુખ્ય ઉપકાર એ હવામાન-temperature-ને સમધારણ ગમવામાં મદદ કરે છે એ છે. રાત અને દિવસ વચ્ચે ટમ્પરેચર-હવામાનમાં વાદળાંને કારણે ઘણો જોછો તફાવત પડે છે. નહિ તો દિવસે ઘોષ ધણે ને રાત્રે લિમ્બ વરસે એવું હવામાન થઈ જાય. દિવસે વાદળાં સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ઉપર ધરતી આવતાં ગરમ કિરણો વચ્ચે પડવાનું કામ કરે છે. રાત્રે એ તપેલી ધરતી પોતાની અરમી રેડિએશન દ્વારા હવામાં છોડી દેતી હોય છે એને આનંદવાનું કામ કરે છે. રણમાં વાદળાં ન હોવાથી દિવસે સખત ગરમી ને રાત્રે ગમત ફડી પડે છે.

કલ્પદ્રુમ

વર્ષ ૫
સં.ક ૨

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

ઓક્ટોબર ૧૯૭૯

કલ્પદ્રુમે પવિત્ર, કમલ અને દેવી ...
એકમાત્ર દેખાય તે તેજસ્વી, જાણના છે,
તેજસ્ય સુવાન છે તે ન આવી જાણના
પચાની શકે છે.

કલ્પદ્રુમ

કિશોર કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

કિશોર

વર્ષ ૫

ઓક્ટોબર : ૧૯૩૮

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

૧ અનીસ ખંડો વિભાતી (કાવ્ય)...	પૂન્યવાસ	... ૪૧
૨ ભગીરથવિદ્યા	દત્તાત્રેય આચાર્યજી કાલેશ્વરકર	૪૨
૩ પ્રો. કે. ડી. ગાંગુલી	... ડો. વશંત શુ. નાયક	... ૪૪
૪ બલ્યર્થ, લક્ષ્મ અને દેવું	દત્તાત્રેય આચાર્યજી કાલેશ્વરકર	૪૭
૫ ચંદ્રમાને (કાવ્ય)	... પતીક	... ૪૮
૬ છવનરોસાની (કાવ્ય)	... સરોદ	... ૪૮
૭ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	... ગોવિંદરાવ ભગવત	... ૪૯
૮ આજનું વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાન્તિ	... અ'ગાકાસ પુરાણી	... ૫૩
૯ અને એ નથી ગમતું	ગાક દત્તાત્રેય કાલેશ્વરકર	... ૫૭
૧૦ એકામતા કેમ કેળવાય ?	... સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ	... ૬૦
૧૧ કિશોર (કાવ્ય)	... 'વિશ્વ'	... ૬૩
૧૨ સ્વામ	... મુળશંકર પાખ્યા	... ૬૪
૧૩ પાવિત્રી	... શિવજી નેસરપુત્ર	... ૬૬
૧૪ વિનોદ	... રા.	... ૬૮
૧૫ ગાંધીજીના કેટલાક છવનપ્રસંગો	વિદુલભાઈ ધ. પટેલ	... ૬૯
૧૬ ગાંધીજીના	...	... ૭૬
રમકડું	મોહન ઠક્કર	
ગમત્તાભાઈ	કાન્તિજ્ઞાન ગવેરી	... ૭૭
૧૭ રામરોટી	નટવરનાથ પ્ર. શુભ	... ૭૮
૧૮ સારોદાર	ના. શાંતિચંદ્ર ભ. દામકર	... ૭૯

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરમાઈ મિશ્રી : કિશોર કાર્યાલય C/O પ્રદયાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા અમદાવાદ
મુદ્રક : રણછોડજી કેસુરમાઈ મિશ્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૩૦-૧૦-૩૮

વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૪ અર્ધ તથા પરદેશ રૂ. ૬ છૂટક અંક ૦-૬-૦

તમારી પાસે છે ?

કુદરતી દેખાવો

ઐતિહાસિક સ્થાનો

પ્રાણીઓ

કલાત્મક કબારો

ગહેર સંસ્થાઓ

રમતગમત

અથવા

પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના ફોટા.

હોય તો મોકલજો. પસંદ પડેલાં ફોટાની યોગ્ય કિંમત આપવામાં આવશે.

વ્યવસ્થાપક, 'કિશોર'

તમે શું લખશો ?

મનિદાસના પ્રસંગો

વિજ્ઞાનની વાતો

સાદસકથાઓ

પ્રવાસવર્ણનો

પ્રાણીછવનની વાતો

વનસ્પતિસૃષ્ટિનાં રહસ્યો

છવનચરિત્રો

ક્યાકાઓ

ગ્રેરક પ્રસંગો

વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી.

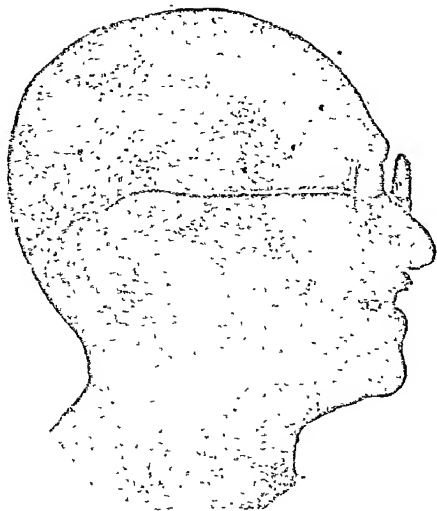
તમારાં લખાણ સાથે ફોટો-

વિગ્રો મોકલજો તો તેમ પછી

ઉપયોગ થઈ શકશે.

તંત્રી : 'કિશોર'

ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

જામનંદ ગાંધીજી

કશીર

બનીશ બંકે વિમાની

બા ! જોજે હું બનીશ બંકે વિમાની,
 બાલમબાની આલમમાં જીડીશ
 હું નહિ પાછી પાની—બા !
 ગરુડરાજ શું વિમાન માફું
 અડઅડ કરતું અડશે;
 પાંખોથી પવન પીંખી નાખીને
 આલમને જઈ અડશે;
 જ્યાંથી પૃથ્વી ય લાગશે નાની—બા !
 વીંધીશ વાદળાં, ખેલીશ વીજ શું,
 ખાડીશ તોફાન ટાઢાં;
 નિર્ભય હૃદયે જીડીશ ચીરતો
 રાત્રિનાં તિમિર ગાઢાં;
 હોંઝ મને કથળકાગ છતવાની—બા !
 વાદળ નાથે વાતો કરતા
 પર્વત નીચા નમશે;
 આતે અમદર ને નવ ખંડે
 વિમાન માફું ભમશે;
 કહેજત કથિશ ગાંધી કવાની—બા !
 જહીં જહીં માફું જશે વિમાન ત્યાં
 દેશદ્રુ નામ ગવાશે
 ભરતભૂમિનો મહિમા જીજ્ઞેા
 દશે દિશાએ છવાશે
 બા ! ગજ ગજ પાતી તારી ફલવાની—બા !

મગીરથવિદ્યા

શ્રી વેદવ્યાસે દિંદની નદીએને લોકસનાતનું નામ આપ્યું છે. રવિશાસ્ત્રે પણ “અદ્વિતિ-જ્યુના-વિગતિત-કરણ-પ્રપથ પીપ્પ”નું ગાયન આતાં યાકતા નથી; પરંતુ ક્યારેક ત્યારે આ નદીએા ભેરનીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને પોતાનાં જાળકોનો નાશ કરવા નીકળે છે ત્યારે વિરમય અને વિજાદથી પૂછવું પડે છે કે આ પોતાનાં જ જાળકોનું જાનદાન લેનારું વાતસલ્ય કયા પ્રકારનું? પરંતુ આપા કેવળ પુન્ય પ્રકોપથી કે કાન્ધમવનાવનાથી જીવનની મમરયાએ ઉકેતાતી નથી જો આપણે એ શક્તિઓમાંથી પૂરેપૂરો લાભ ઉકાવવાની કાયકાત પ્રાપ્ત કરીએ તો ખેતીપ્રધાન દિંદુસ્તાનને તથા શક્તિએા સર્વસમર્થ જનાવી શકશે. લાંબો સમુદ્ર-ત, એકબીજા સાથે દરીદ્રાર્થ કરનારા મગનજીની પર્વતો તથા પૂર્વપશ્ચિમ અને દક્ષિણવાહિની નદીએા, આ તથે દિંદુસ્તાનની અસાધારણ સંપત્તિ છે. જો આપણે વિનાશનો આશરો લઈએ અને ચંચલિચ્છાના આ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરીએ તો દિંદની શક્તિને આપણે જાહ જ સહેલાઈથી દસગાળી વધારી શકીશું. દિંદુસ્તાનની નદીએાનો જ વિચાર કરીએ; એના કરોડો અને અગવને ગંડન પાણીનો આપણે આજે કેટલો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ? સમુદ્રનું પાણી આકાશમાં જઈ વરસાદના રૂપમાં પવતો ઉપર પડ્યું અને લાંબી ફરતે પાછું વહેતુંવહેતું સમુદ્રમાં ચાલ્યું ગયું. આમાં આપણા હાથમાં શું આવ્યું? કેટલીક નદીએાનું પાણી થોડુંધણું ખેતીનાં ઉપયોગી હાય છે, થોડીક નદીએા વદાણો ભારતે માત્ર લાવવા લઈ જવાના કામમાં ઉપયોગી અને છે અને અજ-કાક તો મોટાં શહેરોની ચંદકો એકઠી કરીને તેને વહેવડાવી દેવાનું મટરનું કામ પણ - આ પવિત્ર નદીએા પાસેથી લેવામાં આવે છે. નદીએાનો આર્થ પણ થોડો વધારે ઉપયોગ તો મનુષ્યવૃદ્ધિને મટે થાય છે. આજે જો ખેતી થાય છે તેનાથી વધારે

ખેતી આ નદીએાની નદેરા દ્વારા આપણે કરી શકીએ. જંગાળ જેવા જંગલિયાથી અધિક પાણીગયા પ્રદેશમાંથી વધારાના પાણીને કાઢી નાખવા માટે પણ આ નદીએા કામમાં આવી શકે છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર આ નદીએાનાં પાણીનો વેગનો ઉપયોગ કરી મપૂરિતને માટે કાંદખાનાં પણ ચલાવી મટે, અને જો રેલવે કે મોટર પ્રત્યં આપણે પડવાન ન હોય તો નદીએા દ્વારા મુસાફરી કરીને અને માત્ર લાવવું લઈ જવામાં તેને ઉપયોગ કરીને આપણે તેનું મદદર આજના કંતાં અનેકમાનું વધારી શકીએ છીએ.

નદીએા દ્વારા પદાડોમાંથી અત્યંત રંગમરી એવું ખાનર આવે છે એને પણ આપણે મનુદ સુધી શું કામ વહી જવા દઈએ? એનાં પણ કેવળે લઈને આપણે ખેતીના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકીએ. જો આ કાર્ય સોંપે સો ઠકા પાં ઉનાચામાં આવે તો આજે આ દેશમાં જેટલી વતની પોસાય છે તેનાથી કેટલીય ગણી વધારે વતી સંસ્કારથી પોસાઈ શકે.

આ કાર્ય તો જવારે થાય ત્યારે ખરું, આજની પ્રથ તો આ નદીએા દ્વારા જે મેંકડો મનુષ્યોનું અને દગરો પ્રાણીએાનું બંધાણ થાય છે, તેનું આપણે કેવી રીતે કરી શકાય તે છે. સ્વર્ગનામના કાસીના રાજ અથવા તો રાજપુત્રો આ વિદ્યાનું મારા પ્રમાણમાં અનુદીનન કર્યું હતું. કાસીમાં જ રવો આવતા પૃથ્વી અથવાનો એણે જે ઉપાધ્યો લેખી કાઢ્યો એના કરતાં આજની દુનિયા જાહ આગળ વધી નથી. નદીએાની જાકે તરફ જ્યાંજ્યાં સમતલ જમીન હોય ત્યાંયાં આજે પણ આપણે એ જ ઉપાય અજમાવી શકીએ. નદીએામાંથી અનેક નદેરા કાઢીને જો તેનાં પાણીને સર્પાકારી વાંટી મળે આખી આસપાસ કેવાની દેવામાં આવે તો પાણીનું

એન્ડ એલ્ફ' થઈ ગય અને એની સાથે યુદ્ધમાં આપણા દાંવનો પણ ભેટોના કામમાં ઉપયોગ થઈ ગયે.

આ તો ખૂબો દંડનો થયો. આની પણ આપણે પૂરેપૂરો અનુભવ નથી કર્યો. પરંતુ હવે તો આપણું અસ્તિત્વિદ્યા બહો આપણા પધારી શરીરોને તેમ છીએ. દરેક નદી દર વર્ષે કેટલું પાણી ધાવે છે, પાણી કાપવાનો એનો પ્રદેશ કેમો છે, એટલા વિભાગમાં પધારેમાં પધારે કેટલું પાણી વચ્ચે રહે છે, અને એટલા પાણીના નિકાસ સાથે આપણે કયા કયા અને કેટલા ઉપાયો કામમાં પાવી ગયોએ તેમ છીએ, એનાં 'સર્વે' તથા 'એસિટોટ'—નિરીક્ષણ અને મજૂના—આપણે કેમ ન કરીએ? એને અમે આપણે એક આસ વિભાગ કાપવાનો કમ ન પાછોએ? સિંધના 'સક્કર એરેર' ની મતિ આપવા મારે પડે. પાણીના અડવાસના સરેરાશની નીચે એક નાનકડો પ્રાથમિક 'સક્કર એરેર' ગણાવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાંની મજૂનાથી જે પરિણામે નાસ્તવામાં આવે છે, જે સિંધનાનો નીકળે છે, એનો કાપદો સિંધને પડેલાડવામાં આવે છે. જે પ્રત્યેક દરમ્યાન નાનકડું નમુનાગ્રિત કર્યાંક નૈમિત્ત કરવામાં આવે અને વછી તેના ઉપર ફૂનિય વરસાદ વરસાવી પાણીનું પૂર કર્યાં કેટલું આવે છે તેના અંદાજ કાઢવામાં આવે તો ભેખનામાં બધાં ન્યાના અને જે દર કંચના ઉપાંગ આપણા આપણાં આવી નરો, પ્રત્યેક નર્મસત્તમાં વિભાગી દળની વદદથી એ નવાસવામાં આવે કે પાણીનું વહેનું કયાં આ કેટલું છે અને કઈ દિશામાં છે આ સાથે સાથે જ તેનું એકસ ગાથ પણ તેવામાં આવે.

કમ એકમે વર્ષમાં જ આપણને વદાવન ખગર પડી જતી નેઈએ કે પાણીના પદથી માન-આત્મની રક્ષા માટે કયાંકયાંથી આપણે જમીન નોડતી નેઈએ અને કયાંકયાં ગાથ ગાંધવા નેઈએ.

ત્યારે સાદા સંસારની જમીનનો નકસો આપણી સામે છે, સૂર્ય, પ્રકાશ, દવા અને પાણીનું પણ આપણે માપ કાઢી શકીએ છીએ, ત્યારે એવું ને શું કારણ છે કે સંગઠિત સમાજમાં એકપણ માણસ, પણ કે વરનો નાસ થાય?

આપણે મનુષીએ છીએ કે વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરી ચૂકેલા અમેરિકા જેવા દેશને પણ પૂરથી પોતાના દેશમાં ચક્રેરાની દશા કરવામાં સક્ષમતા નથી મળી. પરંતુ પ્રત્યેક કાર્યમાં વિદ્યુત્તાન પાછળ જ રહેતું નેઈએ એવું કાંઈ નથી. ત્યાંના મોટામોટા વર્તનો દર્શિભોતર દિશામાં છે. એથી કદાચ ત્યાંની આબોધવામાં પધારે અંબના દેવ એ વધારે સંબંધિત છે. આપણા દેશમાં તો પિતામહ દિગમનને કારણે ઉત્તરના કંડા વવનો દંગેમને માટે શેકાઈ ગયા છે. અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના મોડામાં વવનો પણ થયું અંશે નિયમિત છે. સ્વાસ્થિની આસપાસની આબોધવા પણ અનિશ્ચ નથી અને આપણા દેશની જનસંખ્યા પણ એટલી બધી જટિલ નથી. આવી નિયતિમાં વિંદી સરકારની પ્રેરણાથી દિલ્લા તથા બાંગ્લોરનાઓ અથવા તારાઓ આ કાર્ય પ્રત્યે પધાન આપે તો ફૂનિયાના બીજા દેશને એક નવીન ધામ મળી શકે.

સૂર્યવંશી ભગીરથે ત્રણ પેઢીનું કાચ સમજ કરીને મંગા નરીને દિગમનથી કઈને સમજ મૂર્ખી મુન્નવરિયત કરી. નથી પુઝાવ કે છે અને આપણે મળીએ છીએ કે એણે એના પૂર્વજોને અને પોતાના વધાએનો ઉદ્ધાર કર્યો. આપણે ભગીરથ જેવા પૂર્વજોની પ્રેરણા વર્જને આપણા વધાએની રક્ષા અર્થે આ ભગીરથવિદ્યાનું પુનર્જનન શું નહિ કરીએ?*

દસમેય યાત્રાજીવન યાત્રાજીવન

* સિંધી 'ગર્વોત્તર' ૧૯૨૧]

બાગદ, ૧૯૨૬

પ્રો. ડી. કે. ગાન્ઝર

૧૯મી સદીની આખરે દિંદુરતામાં વિજ્ઞાનની કેળવણી અને વિજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા વિશે બાબેજ કોર્મને ખ્યાલ હતો. જ્યાંજ્યાં એ મર્યાદા આચાર્ય રોય અને જમ્સીસ બ્રેક્લી કોર્મિંગ્સ પ્રચારી નહોતા. વિજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા લીધે શા કાચા ધર્મ શકે છે તેના ખ્યાલ માત્ર રેલવેની સંસ્થાઓ સોડોને આપ્યા હતા. એ સમયે યુરોપમાં વિજ્ઞાનમાં રસ લેનાર તેમજ તેના અભ્યાસ કરનાર યુગ કોર્મિંગ્સ નહોતું. એવા સમયમાં પ્રો. ગાન્ઝરને જન્મ યુરોપના વિખ્યાત શહેર મુનખમાં એક માધ્યમ શાળા (સ્કૂલ) કુટુંબમાં થયો હતો.

રૂઝમાં એમના અભ્યાસની તીવ્રતા અને બુદ્ધિ-મતા ખીલી નીકળ્યાં હતાં. રૂઝની અંદર કેટલાંય વિજ્ઞાનનાં સાહિત્યો પડ્યાં હતાં જેનો ઉપયોગ કરવાનું શિક્ષકો સુધારે જાણતા નહોતા. ગાન્ઝરે એ સાહિત્યની ઉપર ચોક્કસ ધ્યાન દેર કરી અને તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો. આમ યુવાન વયમાં જ એમણે પોતાનો વિજ્ઞાન પ્રત્યેનો અનુભવ દર્શાવી આપ્યો. સુરતની સરકારી રૂઝમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી એમણે મુળદરની એક્સિન્ડન કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બી. એસસીની ડિગ્રી ફરટકાસમાં પ્રાપ્ત કરી અને એ કોલેજના કેલે નિભાયા. એ દરમિયાન એમણે રસાયણશાસ્ત્રના વિષયમાં એમ. એ.ની ડિગ્રી મેળવી, એ સમયે મુળદર યુનિવર્સિટીની એ ડિગ્રી સૌથી ઉચ્ચ હતી.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં જ એમને દિંદુરતાની ઔદ્યોગિક અક્રિયતા સામગ્રી લાગી. એમને લાગ્યું કે 'દિંદુર' દારિદ્ર કેટલા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો વિકાસ અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો અભ્યાસ ખૂબ જ આવશ્યક છે. આથી એમણે પોતાના જાનને ઉપયોગ દેવા ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવામાં કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આથી કોલેજ છોડ્યા પછી સુરત જ એમણે મુનખમાં એક ઔદ્યોગિક શાળાની શરૂઆત

કરી, પરંતુ સોડોની ઉદ્યોગનાં કાર્ય એમને પૂરતા વિદ્યાર્થી મળ્યા નહિ અને એ શાળા બંધ કરવી પડી.

આ પછી એમને સિંધની સરકારી કોલેજમાં પ્રોફેસરની જગ્યા મળી, પરંતુ એના તેમણે અટકી દીધી અને એનાથી આજીવન આર્થિક સ્થાયતાથી વંચાવવા કોલેજની પ્રોફેસરની જગ્યા સ્વીકારી. આનું કારણ એ હતું કે વંચાવવાના મદદના મળતી પ્રવૃત્તિને માટે અનેક પ્રયત્નો અને પ્રયત્નો કરવા હતા. આથી ગાન્ઝરને એમ લાગ્યું કે પોતાની ધરમને જરૂર સારવામાં વંચાવવા માટેના અવકાશ મળશે. અને ખરેખર એમના આદર્શોમાંથી ધણીને વંચાવવા માટેના આશ્રય દેવા પાડે પાડવાનું જાણી શક્ય હતું.

એ કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન મદદનાર એ માટેનાં કેટલોક પ્રિન્ટિંગ અને મંચવાળા ઉદ્યોગોની શરૂઆત થી એક નિર્ણય પડી કાઢવાનું કાર્ય ગાન્ઝરને સોંપ્યું. એ નિર્ણયમાં ગાન્ઝરે પ્રતિષ્ઠા કર્યું કે જે સોડોને આપ્યા ઉદ્યોગોમાં રસ લેતા કરના ધૈર્ય તે જાણે એક ઔદ્યોગિક શાળા કાઢવી જોઈએ કે જેમાં જુદી જુદી દિશામાં સોડો કેળવણી કરીને તેના ઉપયોગ કરી શકે. સફળ મદદનાર સંસ્થાઓના પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક આદર્શોને પડોચી વળવા જાનના પ્રયત્નો કરતા અને તેથી પ્રો. ગાન્ઝરની આ મુશ્કેલીને મૂળે અવકાશ આપી ૧૯૨૦માં વંચાવવામાં કલામગન નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. પ્રો. ગાન્ઝરને આ મદદનાર પ્રથમ અભ્યાસ જાનવારનાં આપ્યા. યુરોપમાં આ પ્રકારની સંસ્થા આ પહેલી જ હતી અને આજ સુધીમાં એમાંથી અનેક જાતના ઉદ્યોગો ઝીંપીને આપ્યા હતા વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધો છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ આ શિક્ષણનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર ઉદ્યોગો પણ શરૂ કર્યાં હતાં પણ આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરી રહી

છે, અને સાદા પે દેશમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષે છે, આ પ્રમાણે કલાભવન એ પ્રો. મલ્હારદેએ એક પ્રતિક છે. એ સંદેશોને અનુસરીને ત્યાં પડતી અનેક બીજી સંદેશાઓ નીકળી છે, પરંતુ ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં મુદ્દરકાતમાં તો દરેક એ સંદેશાનું સ્થાન નિરાણું જ છે. આ સંદેશોની અંદર સંસ્કૃતિમાં જાડ થતા જ વિદ્યાર્થી આકર્ષીતા. જણી નવીન સંદેશાની રચના કરવાની એટલે તેમાં પણ પ્રો. મલ્હારદેને આયાત પરિશ્રમ લેવો પડતો. યુગીજ્ઞેષ્ઠતા વિદ્યાર્થીઓ મેળવવા મહેનત લેવી પડતી. અરીય અને મોટા વિદ્યાર્થીને આ કેળવણીમાં રજૂ પડે તેટલા માટે એમણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ધેર સ્થળાંને તેમના ખર્ચે પણ આપ્યા હતા. આવા ત્યાગ અને ખર્ચને લીધે જ આ કલાભવન આવડતી રીતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાનો અનુભવ તેનાં એમને રૂબરૂ માધુમ પડ્યું છે તે જગતનાં આ શિક્ષણમાં સર લેવી કરવી ધૈર્ય નો એ શિક્ષણ માત્ર ભાષાકારો અપણું જોઈએ. આમ જ પરંતુ આજે પચાસ નેપોં આપણે અમલમાં મૂકી શક્યા તેની આગશ્યકતા વિશે બાન થતાં તે માટેના પ્રયત્નો પ્રો. મલ્હારદે આદર્શ હતા. કલાભવનમાંથી એમણે અને એમના સાથીઓએ આ દિશામાં યજ્ઞ પ્રાથમિક કાર્ય કર્યું અને મદ, સલાહકારના આશ્રય નીચે પ્રસિદ્ધ થતી મુદ્દરકાતી અભ્યાસક્રમો અનેક પ્રસંગે પણ જવારે પાડ્યાં. મુદ્દરકાતીમાં વૈજ્ઞાનિક શબ્દો પ્રચલિત થાય તે માટે પણ એમણે યથા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પાછળથી રિડરમાં વૈજ્ઞાનિક મહોદય રચવાની એક સંમિતિમાં નામની પ્રમાણિતી નજાએ એમને પણ નીંચા હતા. ૧૯૬૬માં એમણે કલાભવન હેરાનું નેત્રી સ્થાને આ પ્રવર્તે પણ મદ રહીને જઈ પડી ગઈ.

૧૯૬૧માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કેસો નડીકે એમની નિમ કૂક થઈ. આથી વિદ્યાર્થી કેળવણીમાં યુનિવર્સિટીમાં મોટા પ્રાસંગમાં કરી શકાય તેવા માટે એમણે પોતાનું નિરાધરશાન મુંબઈ

અનેકનું સંગઠનમાં એમને વિસ્તૃત કોષ્ટકમાં વિજ્ઞાનના પ્રક્રિયકારી જગ્યા પછી હતી. એમ. એ.ના અભ્યાસ-ક્રમમાં પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) અને રસાયણશાસ્ત્ર (Chemistry) ના વિષયો સાથે જ સાધવામાં આવ્યા હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓ યદ વિદ્યામાં અર્થસિદ્ધિત થતા. આથી પ્રો. મલ્હારદે આ જગ્યાને વિષયો છૂટા પાડી નીંચાવ્યા, આમાં કુત્રાણી નીંચાવવા શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાયા.

પ્રો. મલ્હારદે વિસ્તૃત કોષ્ટકમાં સાધન થયા કે તરત જ મુંબઈ સંદેશમાં પડેલાં કવિ પણ નવિ સાધનાયેલા તેવો પ્રેમ કાઢી નીકળ્યા. પ્રો. મલ્હારદે આ રોગને મારી દેવાવાનાં અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં ખાસ કરીને એમણે આર્થસાહિત્ય દર્શકોનાંક નામના રસાયણની શોધનો ઉપયોગ કર્યો. એમણે અને એમના વિદ્યાર્થીઓએ આર્થસાહિત્ય દર્શકોનાંકને મોટા વર્ગમાંમાં લેવા કરી મુંબઈ સંદેશમાં છૂટકી મળત પડેલું. પ્રો. મલ્હારદેના આ કાર્યની તે જગ્યાના નર્સ દેવી અને વિદેશી સમપ્રેક્ષકોમાં ખૂબ પ્રશંસા થઈ હતી. પ્રો. મલ્હારદેના આ નવી દવાની શોધ પછીથી તેવા કેટલીક વર્ગેલી કંપનીઓએ મલ્હારદેને ખૂબ પ્રમાણ આપ્યું પરંતુ મલ્હારદે એ શોધનો મને જ પરોપકારક ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ પછી એક વિનયકારક પદનારે પ્રો. મલ્હારદેનું નામ પ્રમાણના જગ્યાનાં પાન મળીનું કર્યું. આકર્ષકિદિતની પહે જે જે વિજ્ઞાનિકોએ સામાન્ય જનસમાજમાં માન્ય પડે તેમાં મદદે અને મહાકારક કાણી કર્યો તે મલ્હારદેના વતનમાંમાં મુજબ પ્રતિબિંબે પાડ્યા છે. અનુક્રમીને વિજ્ઞાનની અનેક કાર્ય કરનાર વૈજ્ઞાનિક તેના કારણે પ્રસિદ્ધિને પાડેલા નીં. પ્રો. મલ્હારદે પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા લેકેલની જગ્યામાં આવે તે માટે હજુ કર્યું નહોતું અને અદે જ મળત મોટા લેકેલો એમને તે અર્થે આપવાના હતા. પરંતુ મુંબઈના રાજકારણના મળ્યાના પુતળોને મલ્હારદેને સાથે પે મુદ્દરકાતી. મલ્હારદેને તેના પડેલમાં પણ મળ્યાના કર્યો.

૧૯૬૮માં કોર્મી મન્નીખોઝ માણસ એક ગને એકેક્ષેનેઝ રોડ (૯૫ મહાત્મા ગાંધીરોડ) ઉપર આવેનાં નાગ્ની વિક્ટોરિયાના મુંદર આરમના મકેદ પૂતળાં ઉપર કાળો રંગ ચડાવી ગયો હતો. આ રંગ દર કરવા દેખાડેશના અનેક વૈજ્ઞાનિકોને એકાચવામાં આવ્યા હતા. પંડુ તેમાંના કોર્મી પૂતળાં પડેના કાળો રંગ દર થઈ શકે એ નહિ. આ સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા સારે પ્રો. ગમ્બરે એ રંગ દર કરવા દેવાની માગણી કરી. એ વખતે દેશી વૈજ્ઞાનિકોના ધણાને બરેસો ન પડે એ તેથી મુંઝવેની યુનિવર્સિટીમાંથી એ મદામકેનને પૂતળાંના માત્ર થોડા ભાગ ઉપર પ્રયોગ કરવાની છૂટ આપી. પ્રો. ગમ્બરે અનેક અખતર પછી એ ઘડ કાઢી નાખ્યો એટલે મર્મની ખાતરી થઈ અને આખા પૂતળાનો રંગ દર કરવાની એમને રજા આપવામાં આવી. આ વખતે મુંઝવેમાં બારે સનસનાટી ઊપજી ચડી હતી. ત્યાં પડેથી નિષ્ણોતો અકચ ન થયા ત્યાં પ્રો. ગમ્બરને મદદગા મળી તેથી પ્રો. ગમ્બરનું માન અતિશય વધી ગયું. પડેદેશથી જે વૈજ્ઞાનિકો દિલ્હીમાં આવ્યા તે પ્રો. ગમ્બરને મળ્યા મિત્રાય રહેતા નહિ. સર વિવિધમ રાએ નામનો નવાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યારે પ્રો. ગમ્બરને મળવા ખામ આવ્યા હતા.

૧૯૦૧માં પ્રો. ગમ્બરે પોતાની સ્વતંત્ર સેપેરેટરી (એકેમગાળા) કાઢી. એમાં એમણે વિદ્યાર્થીઓને બુદ્ધી શુદ્ધી કરવાનું જિલ્લું આપવા માંડ્યું હતું. થોડાં વર્ષોમાં યુનિવર્સિટીએ એની સેપેરેટરીમાંથી તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને એમ. એ.માં પરીક્ષા આપવાની છૂટ આપી. આથી એમને ત્યાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાયા. પ્રો. ડી. ડી. કાગાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'સ્વાયલ્શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ' નામના ચોપાનિયામાંથી નીચેની દર્શકત આ ખાતમાં થોડા પ્રકાશ નાંખે છે. ૧૮૧૫થી ૧૯૦૬ સુધીના ૪૧ વર્ષના ગાળામાં મુગર્મ યુનિવર્સિટીમાંથી માત્ર ૪૧ વિદ્યાર્થીઓએ સાયન્સ સાથે એમ. એ.ની ડિગ્રી લીધી હતી. એટલે મરેગશ દર વર્ષે એકની સંખ્યા આવે છે ! ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૯ સુધીમાં

એક વાલુ વિદ્યાર્થીએ એ ડિગ્રી નેડાની લીધી. ૧૯૦૧થી ૧૯૦૬ સુધીમાં ૨૧ વિદ્યાર્થીઓએ સ્વાયલ્શાસ્ત્રના વિષય સાથે એમ. એ. ની ડિગ્રી લીધી હતી અને એ સર્વે પ્રો. ગમ્બરના વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમ પ્રો. ગમ્બરે વિજ્ઞાનની અને ખાસ કરીને સ્વાયલ્શાસ્ત્રની ઉગ્રવધ્ધીને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આ પછી થોડાં વર્ષોમાં પ્રો. ગમ્બરે જૂતાં અને પીળાં વડી ગમેલાં મોતીને પકેલાંના રંગાં મકેદ અને તેમજની અનાડિવાની ક્રીમિયો શોર્ટી કાઢ્યો હતો. આ ક્રીમિયાથી પ્રો. ગમ્બરને પોતાની સેપેરેટરી નભાવવા મારે નેત્રિતા પેસા તેમજ બીજી વધુ ઉપર પણ થવા સામી. આ ક્રીમિયો પ્રો. ગમ્બરે મિત્રાય બીમ કોર્મી ગળણના નડોના અને તેથી એ માન એમની સાથે જ ગયું !

એમની પાછલી જિલ્લોનું મદત્તનું કાર્ય ને વડોદરામાં એક્ષેન્સિયલ કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કર્મની સ્થાપનાનું હતું. દિલ્હીનામાં એમાં કેમિકલ વર્કર્મથી બીજે નંગનું આ કારખાનું છે. પ્રો. ગમ્બરના કોટીભારકર નામના એક વિદ્વાન વિદ્યાર્થીને એ કારખાનામાં કેમિકલ તરીકે ગણ્યા અને રાજ્યની સલાયનાથી અને પોતાની દેખરેખ નીચે એમણે કાર્ય શરૂ કરાવ્યું આ કારખાનું આજે મુદ્દ જ મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. એમાં દમરો મજૂરો, અને સ્વાયલ્શાસ્ત્રના અનેક વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે. એ કારખાનાને આજે એક શોષણોગનું ખાતું પણ ચાલે છે. પ્રો. ગમ્બરના પ્રખ્યાત વિદ્યાર્થીઓમાં ડો. કુંવરજી નાયક, કોટીભારકર, પ્રો. ડી. ડી. કોંગા, ડો. કે. સી. પંડ્યા, પ્રો. વી. એસ. દુર્ગે, પ્રો. કોલ્કાટકર, વગેરે હતા.

પ્રો. ગમ્બરનું છવનકાર્ય સમાપ્ત થાય તે પહેલાં ૧૯૨૦માં એમનું અવસાન થયું અને મુદ્દરને એક મહાન વૈજ્ઞાનિક ગુમાયો.*

ડો. યશવંત શુ. નાયક
એમ એસસી, પીએચ. ડી.

* પ્રો. વી. ડી. મન્નુમદારના અંગેજી લેખને આધારે

ब्रह्मचर्य, लग्न અને દેવું

[એક પત્ર]

તમારો સુંદર અક્ષરે સંબંધો કામગીરી મળ્યા. તમારી રિયલિટી સમજાવવા પૂરતી વિગતો તમે આપી છે. 'પ્રવચન કરો' એ જ સાચો જવાબ છે, પણ પછી તે જણા છે એ જુ' જલણુ છું; એટલે પ્રવચન કરાવે એ આશાસનના સમયો મોકલો સકાય તેટલા જ મોકલું છું

તમને કોઈ જનજનુ' વ્યસન નથી એ જાણી સતોષ થયો પણ એટલું ગરા નથી. જેને અદ્યત્ન-અભ્યર્ચન પાત્રન કમ્પુ' છે તેણે વ્યસનમાં નહિ ગણાવી એવી અનેક વસ્તુઓના ત્યાગ કરવો જોઈએ. મસાલા, અચાણાં, વગેરે લીધું તમગણતું બોજન શેવાની તમને રેવ નથી તેટલું ગરા છે. જુખા દોરડા આઈને રહેવાની તમારે મટે જરૂર નથી. કપ, ખાંડ, સાક, મીઠું વગેરે વસ્તુઓ પ્રમાણ-બદ છુટથી લઈ શકો છો. જરૂર પડે અપચાર એકડાણમાં ન ક્રેતરો તો મે સાતિ. તેન, તમેની વસ્તુઓ, અને દુશ્મન એટલે કે પચવાના બારે એવી વસ્તુઓ ન ખાના. વાતો બોલો ન ખાના. પેડા, જામુરી વગેરે વસ્તુઓ પણ ન ખાના.

મુખ્ય વાત એ છે કે અભ્યર્ચન પાત્રન એટલે કામચલાઉને જાણવા. એ વિકાર એક જ કારણમાં વસતો હોવાથી તે એક ઉદ્ધિમો સંપન્ન કરો એટલે ગરા, એમ માનવું, એ જ મોટી જાત છે. વિકાર અંખમાં છે, પામકના-વાગના શોખમાં છે, આમવા નેસવાની દગમાં છે, જીનને આકર્ષિત કરવાની ગતિમાં છે, જેની સાથે સમાજમાં ચર્ચા શેવાનો ગથી રેવા સ્વર્ણના પ્રયત્નોમાં પણ છે. આ ગથી જાણનામાં તે જ મશુમિ ન રાખીએ. અંખ ન કરીએ તો અભ્યર્ચનો પ્રવચન (1) અથવા કાવો અર્થ જ છે.

જે જલજનુ' જીવન ગાળવા માગ્યે એ જીએ તેને અનુકૂળ આદ્યિકાની પ્રવૃત્તિ દોવી જોઈએ.

તમે કુચાન છો, અપરિણીત છો, મોજશોખની તમને રેવ નથી, યાની જવાબદારી કોઈકી ગરે એવો એક મોટો બાઈ તમારે છે. આટલી સમગ્ર કમિયે તમને આવી છે ત્યારે ચિંતા રાખી કહે છો કે કટુળોના બાઈ કોચકનાં ગરે જ છે; સમાજસેવા કરનાર ગણ્યાગણ્યા છે. અવિવાહિત રહેવાની અને અભ્યર્ચન કરવાની તમારે ચિંતા દોવ તો સમાજસેવાના જ કેમ ન જ વસાવો કે અને તે સમાજસેવા પાઠના રીતોસી કાલક માગવાની ધરણ ન દોવ, નવરાસ પડતુ જ ફેરસેવાનું કામ કરવું દોવ, અને મોટાની રચણ પણ પ્રવચન દોવ, તે કદરમકદા થતાં જેન પડતી તે તો એમાં જુ' પેાડું!

તમામ-પણે કરેરનાં જોનાં કર જ કરનાં ઉપર અથવા એની મિત્રકન ઉપર દોવ છે. કેમ એ તમારા પિતાને કર જ આપવું તે તમને તેજને આપવું નથી. તમામ પિતાની જોડાંથી અથવા તમારી મિત્રકન મોકલે કર જ આપવું તરો. મિત્રકન ઉપરના તમારો તમામ વક ઉઠાવી મો તો કર જની જવાબદારી એની એક તમામ માથા પડતી કીલડી ગણ છે; પણ એ ગધું ફેરસેવા પાળવા જ આપવું જીવન માગવાનું દોવ તો.

'સદા કેમ નથી કરવું' એવો પ્રશ્ન મને ત્યારે પાડો વિચાર કરેલ. એ કારણો મિલિત દોવ તો જાન ન કરવાનાં નિયમમાં કાવમ રહેને. અને જોનાં મમે તેવાં ચરિત્રાનુ આરે તો તે પીર-પૂર્વક મદન કરને. યાં એટલે બાંની જવાબદારી રહે નથી. તમારી પ્રવૃત્તિ અને તમારી જીવનગતિ જ જેની રીતે રેગેવા કે અનિદ વસ્તુ-

નમે મોટી કમિયનો કરો છે, તે જાણું નથી.

નમારી પામેથી ભાગી ગય. ગમગ પીનાર શેકોની મંડળીમાં હું જઈને એમું નો કાં નો નેએ ત્યાંથી ભાગી જઈ, અથવા મને કાંકો કારી, આ એક દષ્ટાંત પગી નમે ગધું મમછ શો.

નમરે ત્યાં ચાલતી ગધી મારી જાહેર પ્રગતિઓ માથે નમારો સમજાવ અને સંગ્રામ રહે એ કીક છે. પણ કુનરું આ આવ તેમ દરેકમાં ભાગ લેવા અને દરેક કેકાએ શોકું શોડું કામ કરું એમાં એપ નથી. નમારી ગકિનની તોયે આવે એવું કાઈ એક કામ એક જ કામ—પછીને મેગી જાઓ. એટલે આતમતાધા કે શેકેપાળો દોપ વળ નધ નરિ, અને ગધી પ્રગતિ છેડવાની આરમ્પકતા પણ જાણી નરિ.

કુનિયામા કોંગા જાનંત છે. આપણને જે આનંત ધાનક રાગતા હો. એકવાનો જ આપણે વિરોધ કરીએ. અને તે પણ આપણી ગકિત વીષ્ણુર્ધ ન જાય એવી રીતે જ. વડીલોની ગાંતિ એ પણ આપણી કાર્ગકિનમાં આમુક આંશે મૂડીશ છે. નેથી કુવનક ગાયનોમાં મતભેદ હોય ત્યાં એમની ક્રિછાને માન આપવું, ત્યાં મરજરનો મવાક હોય ત્યાં નમતા પૂર્વક અને અદાગીનતાપૂર્વક નક્કમ રહેવું.

દૂકમાં, પ્રગતિની વિરિધતા અને નવરુ ચિતન એ તમને ખુબ નડ્યાં છે એમ મને પામે છે. એ કારણે જીવન કીછડું ધર્મ જાય છે, અને રમનો વ્યભિચાર થાય છે. એક જ કામને વગીને હોંગ કોનરવાથી તમારું જીવન તમને સમાધાન આપશે અને તે પરિપુષ્ટ થશે. સાધના વગરનું સાદિય વાચન એ તપગાર્ધ આગનારું થતી જાય છે. થણા એ દોપ કરે છે એટલા માટે તે દોપ મંડી જતો નથી. એટલે એક પ્રગતિ પાછળ મંડી પડો એ જરૂનું છે. શું કરો છે ને મને જાણવતા રહેશો.

દક્ષામેય ચાલકૂળ કાલેલકર

ચંદ્રમાને

[વસંતનિવસ]

આએ હતો બહુ મને તુજને ગતાઓ લાંગો કરી કર; અને રહતો રિઝાઓઃ 'બહુ' હું કેમ જાણ, ચાંદલિયા! તકારું, જેણે ઉત્તર્યું હતું નમ્ર શિશુતવ મારું? ત્યારે હતો નયનને પ્રિય, ચંદ્ર, જેવો તું લાગતો હૃદયને મુજ આજ તેવો; વાતો મીઠી મદપિ છે ન રહેલ ગાની, તારી રમૂતિ મહી થતી રમૂતિ તેની છાની. ઓંમે તને નિરખતો હું, શયાંક, જ્યાંદે બાતું ભરાઈ હરખે મુજ હેયું ત્યારે; આવેથી બાલપણ ચાંદ મહાનું આપું, ના અરપ ગીરવ હરે મુજ જેહ રાખું! જેના હતા હૃદયમાં મુજ કોડ જાગ્યા તેનાં મગ્યાં કળ મને પ્રભુ પાસ માગ્યાં, હું જે શક્યો કંઈક પ્રાપ્ત કરી યુવામાં તે લશ્મો મુજ જાણાયલ પારણામાં?

પતીલ

જીવનરોશની

અમ અંતર ભાવના વરે
ઝગવી જીવન રોશની અમે;
નવ જન્મ ઉપા લુભાઈ કે
પગલાં નવ્ય સુરચ પાડી દે.
અમ જીવન રોશની વરે
જગ જે દી બનશે ઝળાંહળાં,
અમ અંતર ભાવના બળે
દિન પ્રત્યેક ધરે દીવાળી શા.

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૯

રાજ્યાભિષેક

આઝાદી આપણ પછી જિવાઈએ મોગર મહેશ ઉપર દુમકા શરૂ કરી. ઔરંગઝેબે મોઆઈમ અને જયવંતસિંહને તેની સામે મોકલ્યા. જાનેનો સુબાશ સિવાઈ મળેલો દનો. જયવંતસિંહને ખન આપીને સિવાઈએ વશ કરી લીધો. મોઆઈમને મીઠી મીઠી વાતોથી વશ કરી ઔરંગઝેબ સાથે કેટ જુરેની સંધિ કાયમ કરાવી. સિવાઈની રાજ્યની પદવી માન્ય થઈ. કોંગાણા અને પુરંદર સિવાયના જ્યા કિલ્લા પાછા મળ્યા. પુવાસુપાની જાગીર પણ પાછી મળી. ઔરંગઝેબ સાથેની સંધિ અનુસાર સંજાઈની વતી પાંચ લાખરની મનરાજ મવાવવા ઔરંગાબાદમાં તેણે પોતાના એક સરદારને સમ્પ્રે. વિજયપુરની લડમાં મોકલ અને સરદારપ્રમુખી શિકરાવનાનો દક્ક મળ્યો. વિજયપુરવાળો ગમરાયો. તેણે વાર્ષિક મળુ રાખ આપવાના કમ્પ્લ કર્યા. ગોવરકોંડાએ પણ પાંચ રાખ આપવાના કમ્પ્લ કર્યા.

પણ ઔરંગઝેબની ફાનત બગડી. તેણે મોઆઈમને લખી મોકલ્યું કે સિવાઈને યુક્તિથી કેદ કર. આ વાતની સિવાઈને ખબર પડતાં તેણે મોગરાઈ ઉપર દુમકા શરૂ કરી. આ જ વખતે તેના મિત્ર નાનાઈએ પરાક્રમ કરીને કોંગાણાનો ગદ છતી લીધો. તાનાઈના મત્સને કારણે આ મદનું નામ સિંદ્ધ મદ પાડ્યું. તાનાઈના બાઈ મુણીએ પુરંધરગદ છતી લીધો. મુરત ઉપર સિવાઈએ હાંગો ખારી ત્રણ દિવસ સુધી લૂંટ ચલાવી. તીજે દિવસે મોગર કૌન્વ સત્તા આપ્યું ત્યાર પહેલાં તેા મુરતવાળાઓ પાસે વાર્ષિક ગાર રાખનો કર બરાવવાનું કમ્પ્લ કરાવી એ મદારાપટ્ટમાં પડેલી મળો. પાછા આપીને એક પછી એક કિલ્લા ઝર્પ કરવાણુ મુશ્કેલ ઉપર કમળે કરી લીધો.

આ પછી સિવાઈનું પ્લાન રાજ્યાભિષેક -

કરાવવા તરફ ગયું. રાજ્યાભિષેક કરાવવામાં મુખ્ય ત્રણ કારણો હતાર (૧) પ્રમના હંદવમાં સ્વરાજ્યની ને એક અસ્પષ્ટ બાવના હતી તેને અધિક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થાથી મૂર્ત સ્વસ્થ આપવું. પ્રમ જાણે કે સ્વરાજ્ય એટલે આપું રાજ્ય. (૨) સ્વરાજ્યનું કામ ખૂબ જ આમળ વધી ગયું હતું. મદારાપટ્ટમાં અનેક મોટાં મોટાં કુટુંબો તેના કાર્યમાં બળ્યાં હતાં. આમાંના જે હેરાફેરા હતા તેઓ પોતાને સિવાઈ (જાગીરદાર)ના કરતાં વડિલાતા માનતા હતા. દિંદોડી રાજ્યની કલ્પના જે કે સિવાઈની હતી અને સંગઠન કરી, માટીમાંથી મોં પેદા કરી મદાન દિતવામ તવાવનાર એ પોતે જ હતા છતાં આ નવા હેરાફેરા સરદારો આગેવાની ગારે છૂપી રીતે હરીફાઈ કરતા હતા સિવાઈએ બ્લેઈ લીધું કે મદી દલાલિમાં તેા આ સરદારોની મદગઢ ચાલવાનો નથી પણ મારી પાછળ આ સરદારોમાં આગેવાની માટે જબ્બર ઝગડો જમશે. અને તે સમયે આ સરદારો જ જે માંડોમાટિ ઝગડો તેા સ્વરાજ્યની દિગ્વ્યાસ છિત્તિમિત મર્ફ દુરમનો કાવરો. તેથી આ ઝગડો કાપમનો મિદામી દેવા માટે તેણે રાજ્યાભિષેકની યોજના કરી. તે જમળાને શોકસત્તાનો નહોતો, નદિ ને એણે દર વર્ષે પ્રમુખ મુદ્દાપ એધી જ કોઈક મોદવલુ કરી હોત. રાજ્યાભિષેક પછી તેા જલ્દી તંત્ર અધિક પ્રધાનમંડળ દારા જ ચાલવાનું હતું ને! પછી વ્યક્તિની અંગત મોદાલ્તિના ઝગડાને સ્થાન જ કર્યાથી મોર (૩) સંધિથી મુરતમ્મન સાસુ-કેએ જે કે તેથી સ્વતંત્રતા સ્વીકારી હતી અને તેને વાર્ષિક ખંડણી આપ્યા કરતા હતા છતાં અંદર-પાનેથી તેઓ તેને કેવળ લૂંટારો જ ગણ્યા હતા. પરાસત્યોમાં સ્વરાજ્યની પ્રતિષ્ઠા અને એટલા માટે પણ જાહેર રીતે રાજ્યાભિષેક કરાચી મુખ્યવચ્ચિન નંત્રની સ્થાપના કરવાની જરૂર હતી જ.

રાજ્યાભિષેકના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ધમ્મી આવી. દક્ષિણના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિય ગણે નદિ અને રાજ્યાભિષેક કરે નહિ. ચિતોડના રાખા પાસેથી પોતાના ક્ષત્રિયત્વનું પ્રમાણપત્ર તેણે મેળવ્યું અને કાશીથી માગાબદ્દને રાજ્યાભિષેકનો વિધિ કરાવવા ખાસ આમંત્રણ આપ્યું. ઈ. સ ૧૧૭૪ના જુનની ૧૬ી તારીખે સમારંભ થયો. રાયગઢને તેણે પોતાની રાજધાની જનાવી. 'ક્ષત્રિય કુલધર્મતત્ત્વ શ્રી રાગ શિવ છત્રપતિ' નામની ઉપાધિ ધારણ કરી. જો-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાત્રક, સ્વધર્મ સંરક્ષક અને સ્વરાજ્ય સંરક્ષકની કદને તેણે જગદેવ રીતે પોતાને શિર લીધી. પોતાના મંત્રીઓનાં કારસી નામે જદસીને સંસ્કૃત રાખ્યાં. રાજકારભારમાં વપરાતા કારસી શબ્દોને જદસે સંસ્કૃત શબ્દો યોગવા માટે રધુનાથ પંડિત દ્વારા 'રાજ્યભાષાકોષ' રચાવ્યા. પોતાના મંત્રીઓની વિધિસર નિમણુક કરી. અષ્ટપ્રધાન મંડળનાં બિલબિલ કાર્યોનાં આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યાં. આ રાજ્યાભિષેકને સમયે મલારાષ્ટ્રની જનતાએ જે ઉત્સવ ઉજવ્યો તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આ રાજ્ય શિવાજીનું નહિ પરંતુ મલારાષ્ટ્ર અને દિંદુ ધર્મનું રાજ્ય છે.

રાજ્યાભિષેક બંધા પછી થોડા જ દિવસમાં માતા જીમ્બાર્જનું મૃત્યુ થયું. શિવાજીને તેના દરેક કાર્યમાં પ્રેરનાર અને ઉત્સાહ દેનાર તેની માતા બિમ્બાર્જ જ હતી. ખરી મુશ્કેલીના પ્રસંગે તે તેને ધીરજ આપતી અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાનો દરેકો મૂલ્યવતી, અત્યાર સુધીનાં ઘણાંખરાં કાર્યોમાં શિવાજીની સલાહકાર અને સાક્ષી તેની માતા જ હતી. ચન્નમાંથી સ્વરાજ્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં આ માતાએ કેટલો બધો ભાગ ભજવ્યો એની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય એ જે શિવાજીની કૃતિ હતી તો શિવાજી એ બધી રીતે માતા જીમ્બાર્જનું સંતાન હતું એટલામાં બધા સાર આવી જાય છે. દિંદુલના ઉદારક એવા શિવાજીને જન્મ દેનાર એ વીરમાતાને ધન્ય હો !

૯

સ્વરાજ્યનું મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપ

લોકોએ રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ તો માન્યો. દિંદુ સ્વરાજ્ય માટે તેમને એક પ્રકારનું અભિમાન થયું માંડ્યું. તેઓ જય ઉત્તમ મરતકે કરતા, જાન્યા. પણ આના કરતાં તેમજુ જયારે સ્વરાજ્યના તંત્રનો અમલ જોયો ત્યારે તેમના સ્તનિય અને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

અત્યાં સુધી ખેડૂતો મહેસૂલ કાપરાવનાર જમીનદાર કે કેદારોથી દેરાગ દેગન થઈ ગયા હતા. તેઓ દુશ્મની કરનાં વધારે મહેસૂલ ખેડૂતો પામેથી હેતા અને સરકારમાં આણું બરતા. તેમને ખેડૂતોને જેટલા લૂંટવા હોય તેટલા તેઓ જુરી શકતા ખેડૂતોને જમીનદાર કે કેદારોની ચૂસના શિકાર બનાવતી આ પ્રથમનો દોષ શિવાજીએ જોઈ લીધો અને તેણે સ્વરાજ્યની મુદતી વ્યવસ્થાની નવી જ રચના કરી. જમીનની પેદાશ પ્રમાણે મહેસૂલની ગુકમ નક્કી કરવામાં આવતી અને પ્રત્યેક ખેડૂત અને તે ગામના પટેલ તનારી (કુલકર્ણી) આગળ તે બરી આવતો. ઉત્તરમાં રામનગરથી દક્ષિણમાં મંગાવની નદી સુધીના અને પૂર્વમાં જાગસાણથી નાસિક, પુના, સતારાથી માંડીને દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર સુધીના સ્વરાજ્યના મુકકને એજે માનતોમાં, માનતોને તફોમાં અને તફોને મોજે (ગામડા)માં વહેંચી નાખતો હતો માનતોના મુદતી અધિકારી તે સુમેદાર અથવા મુખ્ય દેશાધિકારી કહેવાતો તે આજકાલના કલેક્ટર જેવો હતો. તફોના અધિકારીને હવસદાર અથવા પરિપત્યાગાર કહેતા અને તેઓ આજકાલના મામલતદાર જેવા ગણાતા. દરેક ગામે મહેસૂલ કાપરાવવા માટે પટેલ અને દિસાળી કામ માટે કુલકર્ણી-તવારી રહેતા. મહેસૂલ અનાજમાં નહિ પરંતુ રોકડ ગુકમમાં લેવાતું. ચતણને માટે શિવાજીએ ટંકરાળ પણ રચાવી હતી.

સ્વરાજ્યમાં લોકોને ન્યાય અપાત સુતબ હતો. નહિ રદાખોતું અરજ કે નહિ વટાણોતું અરજ.

કેળેમાં બધા આઈ આઈ પોતાના ધંધાને પાવમાત્ર કરવાની પણ ખીક નહિ. ગામના કસિયાને નિકામ ગામની પંચાયતદારો જ આવી જતો. આ નિકામ એ પક્ષકારને સંતોષકારક ન માગતાં તો તે પોતાની કસિયાદ ન્યાયાધીશની પાસે રાઈ જતો. કેટલાક મામલા દાનિર ખગસિસ એટલે મંત્રીઓની સલાહ સામે આવતા. આ આવસર પર કોઈ કોઈનાર સલાહનાયક અને મદાસિક નામના એ માણસો પક્ષકારોની ઉચ્ચતપાસ કરવા માટે નિભાતા.

શિવાજીની ઐત્રિક વ્યવસ્થા એની વ્યવસ્થા-શક્તિના સુંદર નમૂનો છે. એનું સૈન્ય થોડેસવાર અને પાવજ એમ બે પ્રકારનું હતું. નવ પાવજ સિપાઈઓ ઉપર એક નાયક, પાંચ નાયકો ઉપર એક દવાસદાર, એ કે ત્રણ દવાસદારો ઉપર એક જુમસેદાર, દસ જુમસેદાર ઉપર એક દળદાર અને સાત દળદારીઓ ઉપર એક સરનોગન રહેતો. પચ્ચસ સુવારો ઉપર એક દવાસદાર, પાંચ દવાસદારો ઉપર એક જુમસેદાર, દસ જુમસેદારો ઉપર એક દળદાર અને પાંચ દળદારીઓ ઉપર એક પંચદળદાર રહેતો. આ કોઈ અધિકારીઓને દિસાળકિતામમાં મદદ કરવા માટે તાબેદાર કર્મચારીઓ રહેતા. થોડેસવારના એ પ્રકાર દળા એક આરંભીર અને જીતે મિસેદાર. આરંભીર પ્રત્યક્ષ સરકારી તોકર હતા. એને થોડા, સામાન અમુકાથ સરકાર તરફથી મળતો. મિસેદાર જોયા કરમળનો ઐત્રિક દળા અને તે થોડા વગેરે પોતાના જ રાખતો. એવા ગદયામાં એને નિયત રકમ મળતી. થોડા પાસેથી ગારોવાર ચીપરાની લે એવું અંધેર નહોતું. મિસેદાર વિરદે નહિ તે માટે તેને આરંભીરની સરકારી પાગમાં બેગવી દેવામાં આવતો. નવા સિપાઈને રાખતી વખતે જૂના સિપાઈઓને તબીબ થવું પડતું. જખમી સિપાઈઓને પોષણ માટે રકમ મળવા કરતી. જૂન સિપાઈઓનાં સગાંસગંધીઓને માટે પણ રકમ મળવા કરતી.

શિવાજીની ઐત્રિક વ્યવસ્થા અત્યંત કડક હતી. કોઈ મૈત્રિક પોતાની માથે એ આદિ કોઈને ગળી

શકતો નહિ. બાદાણુ, જો, માથ, ગાગર કે કુર્મજ માણસને કનડવાની ખનાઈ હતી. બધી જુદ સરકારમાં જતા થતી. જુદ છુપાવાનારને સજા થતી. પરાક્રમ દાખવનારાઓની કહર થતી.

શિવાજીના ૨૪૦ કિલ્લાઓની વ્યવસ્થા પણ સુંદર હતી. કિલ્લામાં ખેરાકપાણી પૂરતાં રહે, શરકર પડતું રહે, આશુમાણના મુત્રકની વ્યવસ્થા માટે માણસો પૂરતાં રહે એને માટે અમલદારો રહેતા. ધાસદાણો, દારૂગોળો, સગારકામ વગેરેનું કામ કારખાનનીસ કરતો અને સુખનીસ જમાઈદીનું કામ કરતો. ગળેનો ઉપરી દવાસદાર કિલ્લેદાર તરીકે રહેતો. તે સમયમાં સ્વરાજ્યના રક્ષણ માટે કિલ્લાઓ અત્યંત આવશ્યક હતા એ શિવાજીની જ શોધ હતી. કુંગરાળ મુત્રકમાં કિલ્લાઓને ઝાણે કુરખન રાષ્ટ્રે કેવી રીતે ? કિલ્લાના વધુ પ્રકાર હતા પહાડી કિલ્લા-ગદ, પાણીમાંના કિલ્લા-જંગલ અથવા કુર્મ, અને ભૂમિહીન મદાસદારો દેર કેંગ લેલેલા આ કિલ્લાઓ સ્વરાજ્યના રક્ષકો હતા એ નો આજે પણ લેઈ શકાય છે.

સ્વરાજ્યના લોકોને નહો કરતા કર સિવાય બીજું કાંઈ આપવું પડતું નહિ. તેમને જુદ કે ખિજરાઓની જગાએ ખીક નહોતી. સ્વરાજ્યની આદશી જગર દિસવાજમાં ખાની જરૂર નો વધુ રહેતો પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાને શિવાજીના રત્નો જુદો જ હતો. યુદ્ધોને કદાચે પ્રજા કરના જોગ નજી કદાચ નહિ અને કુરખનો દેરાન દેરાન થાય એવી તેની ચોજના હતી. શિવાજીની કૂરોની પાછળ આ જ દરદર છે. કિલ્લા ગાંધવા, શરકર રાખવું, દારૂગોળો કે દિસવાજની ખરીદી કરતી આ ખપા માટે પૈસા લેઈએ જ. સ્વરાજ્યની પ્રજા પાસે તે યુ' કામ ચીપરાવા ? કુરખનો પાસેથી જ કેમ ન લેવા ? જે થોડા રાજ્યજીથી સ્વરાજ્યના કાપમાં મદદ નહોતા કરતા તેમની પાસેથી સુખનાઈની કવ્ય લેવું એને સિંગણ પાતાવું કંઈ જ માનતો. જે લોકોની મસેનરમાં યુવાનો બરી લેાય તેમને સ્વરાજ્યના પાઠ બીજ કઈ રીતે મીખતી શકાય ?

સ્વરાજ્યમાં સુખશાન્તિ છે અને આપણે જુદોથી હેરાન થઈએ છીએ એ જોઈને યલોડોને સ્વરાજ્યમાં બળવાનું મન થાય. સુરત એણે આપા હેતુથી જ ભેવાર લૂંટ્યું. મેમસો, વિજયપુર કે ગોવર્ધોડવાળા તેને જુદોથી કહેતા પણ તેની લૂંટ પાછળનું સ્વસ્થ તેઓ જાણી જોઈને જુદી જતા, રાજાગિરિ કે પછી તેણે લૂંટને બદલે આ લોડો પાસેથી થાથ અને સરદારશુખીને નામે ધન લિપરાવવા માંડ્યું. સત્તાના શુભાને શિવાજીએ એકવાર જખી મોકલેલું કે 'તમારા ગાદીસાહેબ અને લશ્કર ગળી તમારા મુલકનું અને લોડોનું સ્થાપ કરવાનું કર્યું છે. તો આ લશ્કરનું ખર્ચ તમારે જ આપવું જોઈએ.' ઔરંગઝેબને જે દિલ્હીમાં જુદીને રાજ્ય કરવાનો તે નવા મુલક છતવાનો લક્ષ્ય હોય તો એને કાદીને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો શિવાજીને વિશેષ લક્ષ્ય હતો. તો સ્વરાજ્ય સ્થાપનારને લૂંટારો કહેવો એટલે 'આ કોટવાલને દોડે' એના જેવું જ કહેવાય.

તેમ છતાં શિવાજી લૂંટમાં કોઈને કનડો નહિ. મામના આગેવાનોને બોલાવી તેમની શક્તિ જોઈને પૈસાની માગણી કરતો. પૈસા ન જ મળે તો ચડાઈ કરી લૂંટ કરતો. લૂંટથી સત્તુની શક્તિ ધટતી અને તેની વધતી. કુશ્મનનું જળા ઘટાડ્યા માટે તો એણે આદિલશાહનું ઉપરિચણું સ્વીકારતા પોતાના બાઈ બધોણ ઉપર કહી દીધું ચડાઈ કરી. અને બધોણએ ઉપરિચણું ફગાવી દીધું ત્યારે તેને કહી દીધું જગીર પાછી આપી.

શિવાજી જુદું જ દીર્ઘદષ્ટિવાળો રાજકર્તા હતો. પોતાના સરદારો કે નોકરો જતે દિવસે શિદ્ધોર થાય નહિ, સ્વાર્થીવૃત્તિ તેમનામાં પ્રવેશી તેઓ સ્વરાજ્યપ્રેમી થાય નહિ તે માટે તેણે બગીચની પ્રથા અને નોકરોને ચેતન તરીકે જમીન આપવાની પ્રથા બંધ કરી દીધી હતી. તે દરેકને રોકડ પગાર નાણાંમાં જ આપતો. આ પ્રથાને ત્યાગ કરી તેના અનુયાયીઓએ જયારે બગીચે આપવા માંડી ત્યારે જ આ જગીરદારો

અંગત સ્વાર્થ સાધવા સ્વર્ગ થઈ સરદારોના મળ લેખેલા માંડ્યા.

શિવાજી નોકરી પણ વંશપરંપરા નહિ આપતો. ગળ્યો નાથ કે સુસ્વસ્થમાં ગડગડ આ ગંગ-પરંપરાની નોકરીની પ્રથા જ કરે છે. શિવાજી સાંપડાત પ્રમાણે અધિકારીઓની નિમણૂક કરતો.

શિવાજીની ધર્મની દષ્ટિ આદર્શ હતી. સામે ઔરંગઝેબ જેવો દલડો ધર્મી કુશ્મન મદિરો ને મુર્તિઓ નાડો દતો, ધર્મપુરતો જાળો દતો અને લોડોને વટલાવતો દતો છતાં શિવાજીએ એક પણ મદિરોની લૂંટ કરી ખેરવી નહિ, એક પણ મુસ્લમાનને બંધન કરણે કનડો નહિ, કુશ્મનનું સન્માન જ કર્યું છે અને મુસ્લમાનને સાવકાન પ્રમાણે જાણી નોકરીઓ પણ આપી છે. એણે કુશ્મનનાના ધર્મની કદી નિંદા નથી કરી. વંધન પ્રત્યે આદર્શ સમભાવ ધરાવનાર શિવાજીના સ્વરાજ્યમાં જુદ મુસ્લમાનો હોંશથી વસવા અને નોકરી કરવા આવે તો કાર્મ નવાઈ નથી.

આ ગધી ગાયનો ઉપરથી શિવાજી કેટલો ઉત્તમ શાસક અને સ્વસ્થપાક દતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. પણ તેની શાસનસ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા તો તેની અમરપ્રધાનમંડળની યોજનામાં જણાઈ આવે છે. આના પાયા ઉપર જ રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓની ક્રમાન્ત લેખી હતી. જગલ્લ ગધા જ પ્રધાનોને જરૂર પડે મુદમાં જવાની આજ્ઞા હતી. જે કે દરેકનાં નિશિષ્ટ કામે પણ નિયત થઈ ગયેલાં હતાં.

૧ શેશવા કે પંતપ્રધાન-ગધા પ્રધાનોનાં કામ ઉપર દેખરેખ નહિ. પખનજો પર સિકકા કે મહેર મારે. લશ્કર અને બીજાં ગધાં ખાતાં તેને જવાબદાર રહે.

૨ સેનાપતિ-સૈન્યને દોરે અને તેનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખે.

૩ અમાત્ય-જમાખચ રાખે અને ફત્તીસ તથા ચીટનીમનાં કામે ઉપર દેખરેખ

આજનું વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાન્તિ

૨

અને કદરતાં કેવળ રથૂડ તત્ત્વોના કાણુ જવારે માનવને આટલી બધી સત્તા આપે છે તે પછી માનવની અંદરનાં તત્ત્વોનો—એટલી એતનાની શક્તિ-એનો કાણુ તેને કેટલી વધારે, કેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની અને શુદ્ધ શક્તિ આપે એ વિચારવા જેવું છે. વરાળ અને વિદ્યુતના કદરતાં માનવની કામગીરી અને અદત્તા ઓછાં જળવાન છે એમ શા ઉપરથી માની જેવું ?

વળી ચેતાની અંદરનાં આસુરી તત્ત્વો ઉપર કાળ મેળવવો એટલે પૃથ્વીનાં જડતત્ત્વોનાં જ્ઞાન-ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિશ્લેષોનો ઈન્કાર કરવો શા તો રથૂડ તત્ત્વોના કાળનો ત્યાગ કરવો એવો અર્થ કરવાનો નથી. પરંતુ રથૂડ તત્ત્વોના કાળથી જે પૂર્વ આજે થાય છે, માનવને વધારે સગવડ આપવાને જલ્દી તેની કામનાઓને વધારવામાં અને પોષવામાં તેમના જે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તે માત્ર દર કરવાની જરૂર છે. આજે જગતની પ્રમાણ એટલી સંપાદિત થઈ છે કે કોઈ પણ પ્રબલ ભૌતિકશાસ્ત્રના વિશ્લેષોનો ત્યાગ કરીને જીવન પણ ધારણ કરી શકે એ શક્ય લાગતું નથી.

જેટલે અંશે પ્રગ્ન અનિષ્ટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવામાં કલેશનું નીવડે છે તેટલી તે જીવવા માટે લાભક નીવડે છે. જેટલે અંશે અંતરનાં કર્ણો ઉપર તે કાળ મેળવે છે તેટલે અંશે તે સંસ્કૃતિને સાચક કરે છે અને તેને આગળ ધોરે છે.

બાંધુકી માનવગતિમાં આ અંતરની ગતિશક્તિ આવી નથી અને એ ગતિશક્તિ પરિણામો વિશાળ. ઉદાર દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નથી; ન્યાં સુધી રાષ્ટ્રવાદની અંધ પુલમાં પ્રવળ્યો ધોરવ થે છે અને તેની ખર્બોઓને વટાવે નહિ ત્યાં સુધી સુદો થયાં કરે. આને “અને સુધરેલા છીએ” —એવો દંબ કે કંઈક રાખનાર માનવને તે ઇશ્વરના કદરે અને તેને ગતિની આપણે કે “હજી તારામાંથી પશુત્વ પડું” ગયું નથી.”

અને છતાં રાની, દિસક પશુઓ વચ્ચે રહેનારને જેમ આત્મરક્ષણ માટે સતત રહેવાની જરૂર પડે છે તે જ પ્રમાણે આવી સુસજ્જ દિસક શોભી પ્રવળ્યો વચ્ચે રહેનાર સારિતક પ્રવળ્યો પણ આત્મ-રક્ષણ માટે ઉપાયો લેતા જરૂરના છે. હજુ સુધી માનવગતિ એટલી સંસ્કારિતા સાધી શકી નથી કે એક પ્રગતિ અલગપણિદાન તેના અંતઃકરણને જાગ્રત કરી શકે.

આ પરિસ્થિતિમાં સમગ્ર માનવસંસ્કૃતિ નિષ્પ્રભમાં છે એ તે સ્પષ્ટ જ છે. જો જગતની પ્રવળ્યો સંસ્કૃતિ જળવવાના કાર્યમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક રક્ષક નહિ કરે તો માનવગતિનું અને તેની સંસ્કારિતાનું ભાવી ધણું જ શોકજનક છે. જે પ્રગ્ન માણ તેમજ અંતરનાં શક્તિ જળવવાનાં સાધનોથી સતત દરી તે જગતમાં વધારે રક્ષાની શક્તિ રક્ષાવવામાં સક્ષમતા મેળવે એવો વધારે સંભવ છે.

ગયા મહાયુદ્ધનું સિંહાવરોકન કરતાં આપણે યુદ્ધનો માનવકલ્પિતતામાં જે વિકાસ થતો આપણે છે તે પણ વિચારીશું.

તદન શાસ્ત્રાત્મકતાં તે રથૂડ શારીરિક જળ જ પ્રધાન હતું. જેનામાં શારીરિક જળ વધારે તે હતો. ત્યારપછી તેમાં ચાત્રી, ઝડપ વગેરે તત્ત્વો પણ આવ્યાં. એકલા જગત માણસની સામે જગત ઓછા જગત પરંતુ આપણ કે ઝડપી હોય તો હત મેળવી શકે છે એ માનવે શાંધી કાઢ્યું. તેની જ સાથે સાથે સંધમાં રહીને ઝડપ કેળવી લડવાની કલા માણસે લાભ કરી. વળી કેવળ શારીરિક શક્તિને કેકાણે પછીથી શક્તિ અને સાધનો દાખલ થયાં. પ્રથમ તો જે જળુ આધ્યાત્મિક કરે અને કુસ્તીમાં જે દરેકે તે હતો—અને પ્રાણ લે.

પછી તો તત્ત્વ, દાઝ, બાઝા, વગેરે થયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ અત્યંત પાનુનાં ટોળાં બેઠાં

અટપટા છે? સામા ધરકર પાસે પોતાને અગાધુ જોવી કેઈ શોધ હોય તો તે વિગે સતત તકેદારી રાખવી પડે છે. પરિણામે શાંતિવા સમયમાં પણ મોટા ખર્ચો કરીને દુષ્ટી યાત્રાની ભેગી-કરવાનાં ખાતાંઓ રાખવાં પડે છે. આથી ધરપર વિશ્વાસ મૂકીને વ્યવહાર કરવાની એક પણ તક પ્રમત્યોને શાંતિના સમયમાં પણ ભાજે જ મળે છે. અનિશ્ચય, અંકાંશીયપણું, જૂનાં વેરઝેર, ફેકાઓ પૂર્વે યોગેશનારો ઉપરથી બંધાયેલા અનુભવોને સનાતન અણવાની વૃત્તિ વગેરે પ્રભુ પ્રગટ વખે દીક્ષી એકતા થવા દેતી નથી. પ્રમત્યો એકબીજાને સમજતી થાય એવી પરિસ્થિતિઓ અને તકો પણ થયી યોજી છે.

બીજો પ્રશ્ન એ પણ છે કે આજનાં યુદ્ધો એટલાં તો અટપટાં અને ભૌતિક શોધખોળોના ઉપર આશ્રય રાખનારાં થયાં છે કે સ્પર્ધાશરૂ થયા પછી સરંજામ કે વંચેલા અનાવનાં શરૂ કરવાં એ તો જોખમભરેલું કામ છે. પરિણામે શાંતિના સમયમાં જ પ્રમત્યો, જેમ સરંજામો અપૂરે પાર કાઢે છે તેમ, સ્પર્ધાનાં દરિયાંમાં, વંચેલા અને સરંજામ અનાવ્યા જ કરે છે. આ સ્થિતિ યદી કદંગી છે. ને નથી? અનાવતી તો પ્રમ સ્પર્ધામાં દારવાનો સંબંધ છે—અનાવે છે તો સ્પર્ધા દીબી થવામાં સંબંધ કિમકે? વધે છે કારણકે દરિયાંરોના દગરા તૈયાર કર્યો પછી તેનો ઉપયોગ તો કરવો જ જોઈએ ને?—

એવા શાંતિના સમય પણ મળે સ્પર્ધાની તૈયારીનો જ સમય બની જાય છે !

વળી સ્પર્ધા થયા પછી પડેશથી આવતો કાચો માત્ર—વેપારમાં અવ્યવસ્થા થવાને કીચિ—અંધ આપ તોપણ સ્પર્ધાનાં સામાનમાં મોટી ખામી નડે. એખિસીનિયાને જોઈતાં દરિયાંરો, કાર્ડોગોના અને વંચેલા મેળવવામાં જે નિષ્ફળતા મળી ને તેના પરાજયનું એક મુખ્ય કારણ હતું.

વળી સરકારોનાં કામને પછેલા બાગ પડેલાં માણસોનાં જળથી કરવામાં આવતો હતો. દાખલા તરીકે કૂચકરવાની, હસારકરવાની કિયા પ્રિપાકીઓ

પરે આશીને વા તો ઘોડા પડે એટલેને કરતા. આજે તરે આગગાડી અને મોટરો થવાને પરિણામે સિપાઈને સળી કૂચ કરવાની કંજર યોજી પડે છે. અને આજે સ્પર્ધા કરનારી પ્રમત્યોમાંથી નેતરી પાસે વધારે જળવાન ગૌકાર્યો હોય છે તે સામી પ્રમત્યોને મોટરો તથા વેપારોના બાગ પડેલાંવા દેતી નથી. દરિયાને કિનારે કરતો વેરો નાખીને પ્રમત્યો જૂન મારીને પડાજીત કરવાના પ્રયત્નો થાય છે.

ઉપર જણાવ્યું જ છે કે આજની સ્પર્ધાઓમાં જિતન-ધરકરી પ્રમત્યો ઇજવને દાનિ ન કરવાનો અસહનમાં ધર્મક્રોધોનો સિદ્ધાંત કેઈ માન્ય કરતું નથી. ઝેરી દવા અને જોંગના યોગાઓ સાંત સફેરીઓ ઉપર પણ પડે છે, નાખવામાં આવે છે. સામા પ્રમત્યું મનોગળ્ય તોડવા માટે સધળા ઉપાયો અવમાનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ, બાળકો, રક્ષો પણ આમાં સડામત નથી. માનવસંસ્કૃતિ માટે, અને માનવમતિની પોતાની દયાલિ માટે આ પરિસ્થિતિ ભયંકર છે.

વળી સ્પર્ધા તો રાખઓ જ કરે, રાખ રાખ વચ્ચે અંશત વેર હોય તો જો સમજો સ્પર્ધામાં દળરો નિહોળે માણસોને કપાતી નાખે—વા તો કેઈ કીર્તિના જૂખો સેવાપતિ પોતાની મદત્તાની વેરી ઉપર દળરોનાં ગરિહાન આવે, કેઈ કેઈવાર ધર્મને નાખે પણ માનવે દળરોને મારી નાખ્યા છે. એટલે કેટલાક એમ માનતા કે રાખઓ નરિ હોય અને પ્રતસત્તાક રાખવ દહો તો પ્રમ પ્રમ આનંદથી એકબીજાને ભેટશે. પરંતુ તે પણ સાચું પડ્યું નથી. પ્રતસત્તાક પ્રમત્યો અને પ્રમત્યોનાં સાજાજાઓ પણ સ્પર્ધા તરફ ધૂણ્યા યાત્રાતો નથી.

સારપછી માનવમતિમાં આ પ્રમાણે પ્રમ પ્રમ એકબીજાની કાપકાપી કર્યો જ કરશે? આ અનિશ્ચિત દશા સદાને માટે ચાલ્યા જ કરશે? જાતોમુખી માનવનાં આંતરમાં સ્વાર્થ અને અદઃવૃત્તિ છે ત્યાં મુખી સ્પર્ધાઓ ચાલ્યા કરશે એમ માને છે. પરંતુ સ્પર્ધા કદિ અટકવાની જ નથી વા તો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે એમ માની શેવું એ મોટી જૂમ છે. કારણકે એનો અર્થ તો એ થયો કે

પાશવતામાંથી માનવ કદિ પણ છૂટવાનો નથી. માનવની ઉન્નતિની આગામી એ માનવતા સિદ્ધિનિર્માણ આપે છે; અને માનવમંદૃષ્ટિને નિષ્કળ બનાવે છે.

માનવનાં અંતરમાં જે તત્ત્વો પડેલાં હોય છે તે તેનાં વર્તનમાં અદાર પડે છે. ધર્મો, દેવો, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને અંતરમાં ટૂંતિઓ ટૂંતિઓ વચ્ચે ઝડપે આપ્યા કરતો હોય છે તે ગાલ્પજનનાં કલ્પદ રૂપે અદાર પડે છે. એટલે લડાઈનું ખરું કાનૂલ દ્રુ કરવા માટે ખરું જોનાં માનવે પોતાની અંદર રહેલી એ અદંતાને અને પરિવ્રજની ટૂંતિને દ્રુ કરવી જોઈએ. આ સિવાયના ગ્રીમ ઉપાયો એટલે કે શક્તિ પ્રચારક સંસ્થાઓ, પ્રભસંધો, અદારથી કબૂલાયેલાં અંધારણા વગેરે તાત્કાલિક ઉપાયો જ ગણાય. એનાથી આખા પ્રશ્નો મુશ્કેલી ઉઠેલ આવેલો નથી માનવ પોતાના દેહના બાનમાં પુરાયેલો રહી અનેક મુનાઓ કરે છે. પોતાના કુટુંબની પરિમિત અદંતામાં ગદીને તે વ્યક્તિ તથા ગાંધીને નિષ્કલ્પકામ નીવડે છે. ગાંધી આગમન થયે છે ત્યારે માનવ રાષ્ટ્રચેતના જોડે પોતાની એકતા સાથે છે. પરંતુ એ રાષ્ટ્રચેતના પણ 'અદં' ભાવથી સુક્ત નથી. જો લડાઈઓ થની અટકાવની હોય તો આજે એટલું તો રૂપક છે કે પોતાપોતાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના એકત્વવાચાપણાનો માનવે ભોગ આપવો જોઈએ. ગાંધીભાવના પણ સંકુચિત રાષ્ટ્રીય અદંતાને પોષે છે અને માનવગમનિની એકતાની આડે આવે છે. માનવમાં માનવગમનિની ચેતના ગતગત થવાની જરૂર છે. 'હું' માનવ છું ' માનવગમનિ એક છે '— એ ભાવના, એ અનુભૂતિ થણા માનવોમાં ગમત સાથ અને તેમનાં જીવનમાં જીતરે તો જ લડાઈનાં કારણોનો તથા તેની વિનાશકારક પદ્ધતિનો શોધ થઈ શકે. પ્રત્યેક માનવી પુરોષિયન, એશિયન, અમેરિકન કે આફ્રિકન તરીકે નહિ પરંતુ પ્રથમ માનવ તરીકે વિચાર કરતો થાય તો અસારે સહાઈનાં કાણો છે તેમાંનાં થળું આપોઆપ દ્રુ થઈ જાય.

અનુભવાન ૪૫૨]

ગમે. જિનાએસા મુવકોની સ્વચર્યા કરે.

૪ પંડિતરાય-ધર્મખાનામાં ખાન આપે પડિતોને પુરસ્કાર આપવો, દેવસ્થાનો કે મસ્જિદોને વર્ધાસન થાંધી આપવાં, વટકાએનાને પાછા લિંકુધર્મમાં લાવવા, એ અર્થો કામો ઉપર તે ખાન આપે.

૫ સચીય-રાત્ત્યા પત્રચવદાર ઉપર દેખ-દેખ રાખે.

૬ ન્યાયાધીશ-પાય વિભાગમાં ખાન આપે.

૭ મંત્રી-ગધી મંત્રગુઓની નોંધ કરી રાજકાર્ય ઉપર દેખરેખ ગમે.

૮ સુમન્ત-પરરાત્ત સાથે પત્રચવદાર કરે. પરરાત્તના દ્વેષોનો સત્કાર કરે. મંધિ કે વિમદ પર ખાન આપે.

ચીટનોસ રાજકીય પત્રચવદાર કરતો અને હડનોસ દાનપત્ર લખતો, કિસ્કેદારો સાથે સંબંધ ગમતો.

શિવાજી આ પ્રધાનમંડળની સલાહ પ્રમાણે જ ચાલતો. આ પ્રધાનમંડળ એ જ સ્વરાજ્યના તંત્રવાદકો. પ્રધાનો વંશપંપરા રહેતા નહિ. એ જમાનામાં આટલું જે શોકનંત્ર દુનિયામાં કર્યાં જે નહોતું. આવા સ્વરાજ્યમાં રહેવાનું અને તેને માટે અભિમાન ધારણ કરવાનું કેને મન ન થાય? કર્યાં મોગલાઈનું સંકેત આસનાની મુક્તનાની રાજતંત્ર અને કર્યાં આ જીવનમાં મુખ, શાંતિ ને ઉત્સાહ પ્રેરતું સ્વરાજ્યનંત્ર !

આજી]

ગોવિંદરાવ ભાગવત

મને એ નથી ગમતું

—મને એ નથી ગમતું.

—શું નથી ગમતું ?

—કે નાનાપણમાં જ આપણું નામ પાડે છે એ નથી ગમતું. આમને પછાત ગણવા જનર નામ પાડી છે છે. એવો વિચાર હોયો તો એને કે ગારમી વસ્ત્રમાંથી દિવસે ગરમ અંગવસ્ત્રો બનાવવા અને આપણને પછે કે તને કશું નામ પડે છે ?

—અને ત્યાં સુધી !

—ત્યાં સુધી મને તેમ જનરે આપણે નથી નથી. આપણે તો એટલું જ માગીએ છીએ કે જનરને વડે નામ ગરવાય.

—ત્યારે હું કહું છું, ગરવાર જનરે હમણા નામ ગરવામાં કરે એ શું ખાટું છે ?

—એ કહી તારા નામે પ્રતિપદ નથી. સાર્વજનિક ત્યાં પેલા કાળિયા પાણી એવા જ કહેતો. નાનાપણથી જ એ પેલાનાં નામ નામ નામ પાડે છે. આપણે સુખીમાં હમણે છુપાવેલા થઈ દો.

—પણ આટલાં ગરમ નામો પચાવવા ત્યાં રહેવા મહેલ ?

—એણું કહી નહિ. એ ગરમ સુધી જુલો આવે, પછી તો જે નામ સાંભળાંએ તે આપણું જ.

—એ તો જરૂર હો. આમ કરવાના કાંઈક આપણું કુટુંબ મદી નથી વળતું.

—એમાં તે વળી કુટુંબ શું ! જે નામ પડ્યું તે પડ્યું.

—એ કુટુંબના પચાત તમે નહિ આવે. એકલા નામ કહેવો પડ્યું એટલે પડ્યું. આજ બાઈ એ મોટાબાઈ દેખીએ તો જે એ આપણને કહેવા જ કહેવાના.

—અને નાનાબાઈ નામ પાડ્યું હોય તો !

—એ તો અસભ્ય છે. આપણા કન્યા નાના

બાઈઓ આપણને નાનાબાઈ, નાનાબાઈ, કરી મોઢાએ ત્યારે કિમતી મુઠ્ઠા પાણી વધારે જેવી લાગે છે.

—અને જે એકવાર નામ આપ પડ્યું તો તે જામ જ મળ્યા. દુનિયાને ડાહ્યા સીધવના એટલી નેપારી થાય તોમે આપણે આપ તે જામ જ રહેવાના.

—જાણી મુલબાવા કિયને રામનંદિકા !

—અને જાત એટલે શું તમો છો ? જુલુપાણ પડ્યું વાત: ન તુ જનનંદિકા !

—એ તો આપણો ગરવા થયો. જીવનનો આપણી આપણા કરે છે: અસીતકાવ્યગાથ. કિંતુ અસીત-નંદિકા: વાત: !

—એ ગરવાર નથી. જનનંદિકા વિષય: કિંતુ વિજયગાથ અસીત: વાત:—એની આપણા કરી નીચે.

—એ તો તમે શ્રેષ્ઠી દવે કવિયુગની વાતો કરના થયા.

—તું જુલું મોલે છે. મારી વાત કવિયુગની નથી પણ કવિયુગ મદારી સત્યયુગ આપણની છે.

—એટલે ! એ મોલે મોટા સત્યકામ કે ! તમારી વાતો દવે ફેડી થઈ છે !

—માંબો તો એવા હો, એ જ્યારે આપણું ગણું ગરવાડ્યું છે. એણે એકવાર આપણને ગાળાં કરી મકામાં તે આપણાથી દવે મોટા થવાનું જ નથી. દરેક જાણ આપણને આટલાં વડેલા થયાં ગાળક નરીકે જ એળાળે છે.

—એમાં તો તે શાની ખાચ છે ! મોટા થાવ તે ધરડા પાણી થાય. ગાળક રહે તે અમર છે.

—હા, નરિંદનસ કહે છે એ થાવ સાચી છે. મોટા થવામાં જીવ જ છે. મોટા થવા એટલે ચિંતા, જરા. વ્યાધિ, મરણ એ ગણું વગરનું જ છે. નાનાથી તો ગમતો જ પાણી થાય.

—જીએ એવું તો કશું નથી. આપને એને જોઈને જીએ નહિ એ મન્ય પાત્ર છે.

—મદદનાર, તમે પદાર ઉપરથી પિતાએ કેટલા ત્રીસા ત્યારે તમે જોકે ન પામી ?

—અરે જોકે તેમનાં ! રંગનામાં આપણું પત્ની પાર ૫૪ીએ જીએ તેવું જગત માણ્યું એટલું જ.

—પણ પ્રત્યક્ષ જગતમાં દર્શન થાય ત્યારે ખરું.

—પણ આપણા નિર્મિતનાં કયાં જમનારનું દર્શન નથી થયું ? એને જુઠા ને કે જમનાર કે શક દેાય છે ?

—ના કે બાઈ, એ જવાનક વિન નરને આગળ આપણાં પણ જોકે નાં.

—જવાનક ! જવાનક મું ?

—જમનાર, જાનક.

—એ જાંના નદેમ છે. જમનાર એટલા જાંના જમના છે કે એમનાં મદદનાર એટલા જાંના પડી મેમને ઊંચાણ મન ત્ય ન થાય.

—ત્યારે જુ કેમ એમને ઊંચાણ પાડે આપણા ?

—હા હા, હું પણ એ જ પૂછું છું.

—જાણ શ્રી તમે જ કહો, તમે કાજ પેન્થી નેમને મળેલા છે તે જુ પડ્યા આપણ જવાનક દાય છે તેથી ? મન્યું પાત્ર એ તો આપણું જીવું જ કહેવાય. ત્યાં જાંના મનના આગમ, જાંના મનના વેગમો. જમનાર પાત્ર ત્યા દેવની કેવળકે ત્રાસાત્રી કરે છે.

માણસને પ્રગતિ કરવી છે, તમા તમા અનુભવો ત્યા છે. એટલા માટે એ નિર્દોષીના નિશાળમાં જાય છે. અને ત્યાં અદ્વૈત વચ્ચે માટે અવન છે. જેમ નિશાળનું મન પૂરું થયું, અથવા નાંદા પડ્યા, અથવા કંટાળ્યા, એટલે આપણે પેં આવીએ છીએ તેમ આ નિર્દોષીનું મન પૂરું થાય એટલે આપણે પાછા પેર જઈએ છીએ.

—માયું, માયું ! પેર જઈએ છીએ કે મનું પડે છે ?

—હા, એ ખરું; આપણે એવા તો રમતિયાળ

આપણે છીએ કે ત્યાં મન ત્યાં જ થોડી જઈએ છીએ.

—દારનો, ગોશોકમાં મયા તો ગોશોક કોડવો આપણને મળતો નથી. અંદોશમાં મયા તો ત્યાં જાય એમ જ.

—કેટલાક ઊંચાણે ઊંચાણમાં જઈને રહે છે એટલે પેર જ માય જુની જાય છે. ત્યાંની રમતો, નિશાળી મંદગના જગમો, પુરુષાસય, જાતોનો વર્ગ અને ગોશિયાઓની ગિયાસાની, અધુ એટલું તો માયું અને તમામું લાગે છે કે મન પૂરું થાય એ મનનું જ નથી.

—એક જાણે તો આપણા કરી છે કે નદેવાને દિગ્રી જેવા નરથી તોનામાં ડગામાં આપણું કીજણ આવે છે એ મા; અને દર મદિને ઊંચાણમાં જમન માટે જે વેગા માકલે છે તે પિતા ! આ આપણા પદાર નાનાપને અમે એજાળતા જ નથી.

—અને કેટલાક ઊંચાણે તો કેટલી રમતોમાં પાત્રે પેર મયા નથી એવા જ દિગ્રી જાતોની પેતાનો જગદુન તોને એ જીના એજાળાવે છે ! માગણને એથી મું થયું દરેક ?

—અરે વેગા માંડેવે જીદ રમતો ટાળી. પડી ન્યાદે જાગક નાનદેવે એવા કાન આમજ્યા ત્યારે ડાણે સર્પ પેર મયો.

—ત્યારે એની નિશાળની કેવળજી જ ખાંડી મળાય ને ?

—કેવાના જમનામાં ઊંચાણે નિશાળે જતા જ નહિ. જતાં ખુબ કટાણે એટલે નિશાળનાં તમા એજનામાં હિલન કરવો પડે. દર નિશાળનો રવાદ એટલે જાંના જાતી મયો છે કે નાકાપેરો પડેથી જ ડગા જામ્યા છે.

—ત્યારે દરે સોફોને એ રીતે મનનવનું જોઈએ.

—કે મુદ્ધેવન તથ તુ વચ્ચિનમસ્કુપનવચ્ચવન મુદ્ધેવનજાનકનું ! વર્તેવનવે વિદ્યુત્ત મુદ્ધે, અર્થ મ વિદ્યુત્ત મુદ્ધેવન મદન પ્રતવ તુ !

—માયું, માયું ! પણ અર્થ જરાયે મનનવો નથી.

—જે માય તેમજ અર્થ કરી જનારવો જોઈએ એવો; આપણે નિયમ કરીએ.

—તો તો પળખાઈ આવતો ઠોકી દેતાં જ પડે.

—ત્યાં કામળી ભણ્યા વગર કોઈ કહે છે ત્યાં અર્થ ભણ્યા વગર માપ તો નેમાં આપનાં શું?

—એના કડતાં સંધિમાંથી કહી દે ને કે તને અર્થ આપડો નથી. અમારે કેટલો કરે છે કે એકે જુદા કરે તેને બીજા જુદા કરવાનો દર છે એમ જ ને.

—તે ત્યારે અર્થ આપે શું?

—તે અમવાન ! આપના દર વારે આંખપીંડે પળ અર્થ આંખપાનો આપ નિમિત્ત મા નિમિત્ત મા નિમિત્ત મા નિમિત્ત.

—આપને એટલું તો નોંધે જ છડે. માંખના ત્યારે અર્થ, તો આપને નહિ.

—ના ના, એટલા કહે, અમે કહેવાક નથી. અમાને અર્થ પૂરો થાય ત્યાં સુધી કમળીની પેઠે જાણ કરીશું. આવીશું નહિ.

—અને નું પૂરો થાય ત્યાં સુધી પળ આપી જવાનો નથી.

—એટલે શું તને ખબર છે કે તારું માપ કયાં પડે? થાય છે કે પળ જવા દે કે ના. અર્થ તો માંખનું.

—આપે એ માંખનું, અર્થ આપે છે, અર્થ એક કરાવે. (પણ એકવારનું જાણ કરે છે)

—આપણા દરે દરે નમારે અર્થ.

—તે જ... ના. જરૂરિયાતના કુ એટલે આ જ પડે તમે જુઓ છે. પથરા માંખનું અર્થ છે ને. તે જમારું આપું પડે નથી. આ પાંચમાળા જુદા છે.

—આ માળા અર્થ !

—એ અર્થ નથી, પળ વિચાર્યું છે.

—(જેના ભાવના ગૂંટે છે) ના ના, એ નહિ માટે. અમે અર્થ આંખપાનો કળાવત આપી દલી, વિચારબળી નહિ. અર્થ અમે જેટલો કરે. માંખપણે આંખપણે અંધારામાં જીવે. પળ વિચારબળી એક કરે. એક નહિ કરીએ.

—એ નહિ માટે. આ કળાવ છે એ તારું જ નથી. તરફ પાછી ફેરવીને જુઓ ત્યાં તારું અપ અપ નિમિત્ત છે. એમાં મનપણી આપને બહેન છે. એ તારું આપું થતું. એ છેડીને આ એ વિચારના પાને કેમ એટલો જાણ નાગી પડતો છે ?

—પણ, પણ, કળાવું તું એના કરતાં વધારે આંખપણું. તને પળ કહેશે તો કાપડના પડમાં જવાનું જ મન થશે.

—ત્યારે નિમિત્તના જ જ દલી કહી દે કે વગરના જવા છે ?

—તે આપું તું જે આપું પામે જવાના આરે ફાળ દશે. પાનનાર વિચારશે. દરે એટલે તું જાણને મનાવેના દરે જે માને પડેનાં પાળાં મળા છે અને તું જાણે એ જાણે, પળ વાળનારને ત્યાં જમારું જાણે જેટલું પળ દશે જ. એટલે આપણે એકલા માટે જ પડવાના. અને પછી તોયું તો એ આપ મનન તારું. ખબરી તમારી દોષ તો એ જમારું મનન નથી.

વિચારનાર છે પાળીએ નાનકાની મળા આને છે એ જાણે તો ?

—ના. જમારું એ જ જ. વિચાર આપની નથી ત્યાં મળી આવે. એકવાર અંદર પડવા પછી એનો તો અપ આને છે.

ફ માંખ ત્યાં તો જેટલાય દરેના દરેના મળવા આપના અને કહે તમે આપના ? જાણે તારું થયું.

પળ તું માંખમાં આરે મનન પડે છે ?

ના કે ના. એ તો આ ફાળે છે. એનાં ને મળે ન પડે એ ખબરી. વિચારમાં એમ કહે ખબર નથી જેમજ માંખમાં પળ કરી મનન નથી.

—અને મળે પછી માંખને કેવું સામનું દશે ?

—એકની પરીણા પૂરી થાય અને પછી કરી જવાનારની ન રહે. અર્થના થતનાં દોરીને પડે. એક એ અને પછી એમ ફાળવાપણું નથી રહેતું. જમારું જેવું આપણને થાય છે.

—તે ? એક જ ? ત્યારે જેના દોરીને કેમ નથી મળતા ?

—એકલા માટે તો એ વાળ દરેકે જાણે જાણે છે.

—આને પાંચમાળે પળ કહ્યું છે.

માનવજાત અર્થ માનવજાત જીવિત્ત્વ !

જાનકેવ પ્રવૃત્તિને નિર્દેશ મન જો થયા ||

આસ જવાબે કહેલું છે

એકાગ્રતા કેમ કેળવાય ?

એક વખત મુંડે દોહા પાંડવોની એકામનાની
 ઘણીની પરીક્ષા લીધી. તેઓને પધાને એક જાડ
 પાંડવ પદી મળી અને તેના પર એકેના એક પાંડવોની
 જગણી આંધ્રી લાકડા કડક. નીકે કંઈ ને પદેનાં
 બુધિવિદ્વંસે દોહા પાડ્યું, “ત્યાં મુંડે દેખાય છે”
 બુધિવિદ્વંસે જગણી આંધ્રીને કે એકામનાની નાન જાડ
 અને એની પાડવળાં આકાશ એકદમ જ દેખાય છે.
 જીતને પાડ્યું, ત્યાં તેને કડક કે એકામનાની
 કાળી પર એકેના પદી અને ને કાળા એકદમ
 જ દેખાય છે. ત્યાં આંધ્રીને નાન જાડ
 પાડવળાં આંધ્રી ત્યાં તેને પદેના ને એક કડક
 કે એકામનાની માત્ર પદી જ દેખાય છે. પાડવળાં
 જગણી દોહા પાંડવો પધાને આપવા કડક ત્યાં તેને
 કડક કે એકામનાની નાન પાંડવોની જગણી આંધ્રી
 ‘આપ છે’

[illegible]

એકામતા માટે અંતિમ લઘુચિંતાઓ
 નવકે એકે એકે તેના અર્થ 'સિદ્ધિ કાવ્ય' એક
 થાય છે. એક મોટા વર્ણન વડે જાણી જાય
 ફાય, અને તે વર્ણનમાં આપણે, માન્ય ને માન્ય
 જાણવતા સર્વે એ એકે આખરે બધાનાં મુદ્દાં
 પૂરું પાડી લઈએ તે દિશાને એકામતા કહેવાય

તમે કોઈ પાત્રે કોઈ વસ્તુનો કેમનેપી કેમ
 કાળે દેખી ત્યારે તમને જાણાય કે તે વસ્તુની
 પાત્રે જેના કંઈકથી તે જાણી દેખાય છે. જન્મકર્મની
 પાત્રજોડે દેખાય મોખમો દેખાય છે. વસ્તુ વસ્તુ
 કે જગત્ની વસ્તુ દેખાય પતી આવે છે. અને પાત્ર
 જાણી દેખાય જ્યારે તે જ્યારે જાણી આવે છે.
 તે જ પ્રમાણે, માનવિક કાર્યકર્તાની અવગતિ
 વસ્તુ અવગતિ પણ છે. જાણે તે અવગતિ જાણી દેખાય

૩. પબ્લ નવારે બીજા બાગે અડપાટ ધાય છે ત્યારે
 અમુક બાગ પડે એકામતાની અગ: પત્ની ન
 ધાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે જેનાં અમક વિપવર્તમાં
એકાદશા ફેગવળી છે તેને જીવા વિપવર્તમાં એવાન-
વાવું આવી જ રહે. સંતત્તુકારમ, નાનિદમરેત્તા
નમેરેનાં જલવા ઉપરથી આપણને ખાતરી થાય છે કે
એવને ક્રિષ્ણદશિખમાં એકસા જ્યાં રૂપ દત્તો કે
તેમોપરિચિત્ત દત્તા છતાં એમનું મંત્રાર્થમાં ચિત્ત
ન દવું. નં-કરનાં કથું છે તેમ: જગ્ગમાર્થી વિમિષવિ.

આપણા દૈનિક જીવન અંતે આપણને આટલી
 ઓછી તરતીનનાની જરૂર પડે છે. નાના-મોટા વિષયોના
 અભ્યાસ માટેની તરતીનના કેવી રીતે કેમપણ તે
 તપાસીએ. તે અંતિના કેટલાક સંદર્ભોના નિર્ણયો છે
 તે અને તે સમગ્ર.

[illegible]

ચાંચાળ' મરૂ કરતાં પહેલાં દેખત પર ને બીજ
 કોઈ ચાંચીઆ દેખત ને જોઈ મરૂતી, નહિ તો ચાંચાળ
 ચાંચાળાં આના પઃ ખાના જરૂર અને મન બીજે દોડી
 જરૂર. કોઈનું પેનમાં શાંતી બદલાવી દેખ અમર
 પેનમિત્ર છાંતવાની દેખ તો ને ચાંચાળાં મરૂ કરતાં
 પહેલાં કરી દેવું; નહિ તો, ચાંચાળાં અમરમરૂતો ને
 પેનમિત્ર છાંતવા રજામાં મરૂતું શેવા જરૂર' પડે.
 ને ત્યાં બીજાં વાતોમાં મરૂ પડી જાય અને બાંચાળાં
 આંતી વાં આમ પડે રહે.

એટલું વાંચતું એટલું રૂપરૂપક વાંચતું. જેમ રસ વધારે તેમ એકાગ્રતા વધારે, માટે બધા જ વિષયો રસિક છે એમ માનવું. મોં જગાડીને કાર્મ મોપડી દાવમાં પ્રજાને બેસવું નહિ કારણકે આવા પૂર્વગદથી વિગત નિરસ બની જાય છે અને તેમાં ખ્યાન રહેતું નથી, જળી. વાંચવાની શરૂઆત કરવાનો દિવસ કે વખત નક્કી કરવામાં વખત ગુમાવવો નહિ, શરૂઆત કરવા માટે સૌથી સરસ વખત 'અત્યાર' નો જ છે. જેમ પરીક્ષામાં સત્તાત્પત્રક પાંચ મિનિટ મોકલે આવે છે અને ઉમેદવારો કૌંથીરા થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે વાંચવાની શરૂઆત કરવા માટે અધીરતાં લેવાની જોઈએ.

આ બધી સચવાઓ ખાતરામાં કોધા જતાં કેટલાકને કાર્મ પણ વિપવમાં મન ધોડવી રાખવું અપશુ' પ્રાગતું' દર્શ. જેમણે પાત્રપલ્કમાં એકાગ્રતાની ટેવ પાડી લેતી નથી એમને પાછળથી તે ટેવ પાડવી અશક્ય પડે છે. પણ મહેનત કરવાથી એવી ટેવ પાડી શકાય છે કારણકે મેકન કહે છે, "રંગ સારીરના રોગો યોગ્ય કસરતથી નાશુદ થાય છે તમ એવી કાર્મ પણ માનસિક આડ નથી કે જે અવ્યવસ્થાથી સુધરી ન શકે.... ને કોમનું' ચિત્ર રિથર ન થઈ શકતું' હોય તો તેણે મહિનશરબના અવ્યવસ્થા કરવું જોઈએ, કારણકે દાખલો ગણવામાં ને એવું' મન વિગત પડશે બસી જાય તો આખા દાખલો કરીથી ગણવો પડે."

તમારી એકાગ્ર ધવાની શક્તિ કંઈક અટો તમારી જુથકરણશક્તિ પર આધાર મેળવે છે. નીચે બે દાખલાઓ આપ્યા છે તે એટલા સ્પષ્ટ છે કે અચેટ યોધા મારણના છેકરનાં પણ આપડવા બોઈએ. ખાત એક જ વાન વાંચવાથી ને દાખલાઓ આપી જવા નીચેએ—

૧. આપારે ખારી જિંમર તમારા કન્ટાં દોરગણી છે; એટલે, કેખાતું' છે કે વું' જવારે તમારા નેટલાં દત્તો ત્યારે ખારી જિંમર તમારા કન્ટાં બગણી દત્તી.
૨. કોઈ પણ એ સંખ્યાના મરવાળાના યજાં (village), અને એ સંખ્યાના વૈરોનો સરવાળો,

એ બે વચ્ચેનો તફાવત તે સંખ્યાઓના મુખાકાન્થી જાણી છે.

તીચેના સવાલ પર બે મિનિટ વિચાર કરો, અને એનો જવાબ કરી શકો છો કે નહિ તે જુઓ: ને ૩ મરથી ૪ દિવસમાં ૩ દિવસ મેકે તો ૧ મરથી ૬ દિવસમાં કેટલાં દિવસ મેકે ?

તમારો જવાબ કેટલા આપ્યો ? - ૨ ! તો ખોટો છે. ખરો જવાબ ૭ છે. થોડા વિચાર કરી જુઓ.

પણ, કદાચ કેટલા પ્રશ્નો કે જે વિદ્યાર્થી નથી તેણે પોતાની એકાગ્રતા ફેરી રીતે કેળવવી ! એણે ફરીથી ચક્રવર્તિ બનાવે ને નશોદરના દાખલા અજુબ ! અલબત્ત, એમ કહે તો જરૂર એને કાપશે થશે. પણ તે મિવાય પણ બીજા કેટલાક ઉપાયો છે.

એકાગ્રતા મેળવવા માટે જિંઝ વિચારની ટેવ પાડવી. અને વિચાર કરવાના પ્રમાણે તો ડાહ્યે ને પચશે આવે છે. આર્થિક, મનઃકીર્ણ કે સામાજિક બાબતોમાં જાણીએના વિચારની મનોબા ના પામતાં દરેક જાણતો નવેનગરી વિચારે કંઈક કોય તો મુંદર માનસિક કેળવણી મેળે. 'શા માટે ?' 'કેવી રીતે' એવા પ્રશ્નો દબેશ પછના કરવા જોઈએ. કલાક મેકનને નાખના પ્રતિભાગાળી બૌતિકમાત્રીની આધ્યાત્મિકા વિષે ખાસ ઉચ્ચેષ છે: તેને માતાગ્ન્ય ઉત્તરથી સંતોષ ન થતો અને દરેક પ્રશ્નો માટે ચાકરશ ઉત્તર મેળવવા મથતો. 'આનું કારણ શું ?' એટલાથી મંતોષ ન પામતાં, 'આનું ખાસ કારણ શું ?' એ પ્રશ્નો વધારે માલિની મેળવવા ને યત્ન કરતો. કિપીના કરતો, "મારી પામે ૭ નોકરા છે અને આનું પાણું માન મંદ એમની પાચેથી મળ્યું છે. એમનાં નામે તીચે પ્રમાણે છે: 'યુ', 'કપા', 'કપારે', 'કેરી રીતે', 'શા માટે' અને 'કોણ'.

આ પ્રશ્નો ને આપણે આપણી જાનને રક્ષત પૂછવા કરીએ, તો એથી એકાગ્રતા ખૂબ કેળવાય, અને પદનિરસ વિચાર કરવાની ટેવ પડે. પદનિરસ વિચારનાળાનો આપણે એક દાખલો મૂકીએ. એક વિવેક શત્રુ નિશાપેથી ધર આપના ત્યારે એને મરડી થઈ દત્તી. આ મરડીનું કારણ શું ? સિવાયનાં

વખત નહોતો કે દવાની અસર હોય. એની માએ પૂછ્યું, “ગરફ કે આર્ક્રીમ કે એવું કંઈ ખાધું હતું?” મનુએ કહ્યું, “હા, પણ બે દિવસ ઉપર.” પછી એની ભેને કહ્યું, “મારીમાં પંખા નીચે બેઠા દગો. પરસેવો થયો હોય, અને એના ઉપર પવન લાગે તો શરીર થઈ જાય.” મનુએ કહ્યું, “ના, હું તો પંખો ચલાવતો જ નથી.” એટલામાં મનુના બાપ એના ડાવાના ઓરડામાં જઈ આવ્યા ને એમણે કહ્યું, “હું દમણાં જ નેઈ આપ્યો કે તારા માથા પરની ગારી ગઈ કાંઈ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી. રોજ તે ગંધ હોય છે. દમણાં રાતમાં હોડા પવન વાય છે તેને જ લીધે તને શરીર થઈ છે.”

એકાગ્રતા કેળવવા પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિની જરૂર છે અને તે શક્તિ કેળવવામાં શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ બહુ ઉપયોગી થાય છે. જ્ઞાન મેળવવાની આ વ્યાખ્યાપદ્ધતિને સોક્રેટિસની રીત કહેવાય છે કારણકે તે તેનો ખૂબ ઉપયોગ કરતો હતો. તમે થોડો વિચાર કરો તો જણાશે કે એના ધણા શબ્દો છે કે જેની તમે સંતોષકારક વ્યાખ્યા નહિ આપી શકો. દાખલા તરીકે, ધર્મની વ્યાખ્યા શું આપશો? ધર્મ એટલે નીતિ? કે પાકપૂજા? કે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા? અથવા, ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ લો. સંસ્કૃતિ શેમાં છે? ઓગ્રવા આત્મમાં, પડેરવા ઓઠવામાં, નીતિમાં, પૈસામાં, વિદ્યામાં કે શેમાં? તે જ પ્રમાણે કલા, વિજ્ઞાન, નીતિ, કવિતા, વ્યક્તિત્વ, ઇશિયારી, સુખ, દારપરસ, આનંદ વગેરે શું છે તેનો જીડો વિચાર કરો તો કલાકોના કલાકો નીકળી જશે. એ શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વેબસ્ટરના કે એવા કોઈ ખીન શબ્દકોષમાંથી મળી આવશે.

નીચે ત્રણ વ્યાખ્યાઓ આપી છે અને તેમાં મા ભૂલ છે તે શોધી કાઢો:-

૧. સાર્વકલ એ બે પૈર્સનું એક ધંત્ર છે.
૨. જાહેરખગર એ લોકોનું ખ્યાન ખેંચવાની એક રીત છે.
- ૩ છૂપી પોલીસ એટલે છૂપી રીતે યુનેગારનં પકડનારી એક સંસ્થા.

પડેલી વ્યાખ્યામાં ‘ધંત્ર’ને કેશણે ‘વાદન’ નેઈએ. ખીનમાં ‘માનની’ નહિજાન કરવાની રીત છે એમ નેઈએ. ત્રીજી વ્યાખ્યા ‘યુના રિંગે તપાસ કરનારી સંસ્થા’ એમ આપી શકાય.

પૃથક્કરણશક્તિ ખીનવવા દરેક પ્રશ્નની બન્ને બાજુ જોતાં શીખવું નેઈએ. ‘દાવની એ બાજુ’ ની વાતમાં જો બંને ઉમરાવોએ સાચી બાજુ નેઈ હોત તો સરવાળો ભયંકર પ્રસંગ ન આવત. કહેવન છે કે ‘એ દાથ વિના તાળી ન પડે’ તે પ્રમાણે ‘ધણીખરી’ લગઈ ઓમાં બંને બાજુનો કંઈક વાંક હોય છે. અગત્ય, એવું અનુમાન નો ન જ કરવું કે બંને પક્ષનો વાંક હોય એટલે એ બંને વાંક મરખા જ હોવા નેઈએ ધણીવાં એવું બંને છે કે એક પક્ષનો જ સગમમ બધો વાંક હોય અને બીજા પક્ષનો વાંક નહિ જેવો જ હોય.

પરંપરા વિરોધી સત્યનાં સુદર દર્શનો એક ખીનથી જીવદી કહેણીમાંથી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે:-

કહેવન

૧. ન બોલ્યામાં નવ યુગ.
૨. જાત્રા દાથ રણિયામણા.
૩. સતોડી તે સદા સુખી.
૪. ધર્મે જય ને પાપે જય.
૫. દેયે તે પુંડે.
૬. હમા વીરસ્ય મુગમ ૧.
૭. દીપે દીપે સરોવર ભરાય.
૮. ઉતાવળે અર્થા ન પાકે ; અથવા, ધીન્જતો કળ મીઠાં છે.
૯. એક કરતાં બે બતા.
૧૦. માયું આપે એ મિત્ર.

ઉલટી કહેવન

- ૧ બોલે એનાં બોર વેચાય.
- ૨ માત્રી સોયાણી વેનર વડી.

- ૬ અરુણાક એ પ્રમતિનું મૂળ છે.
- ૪ પશીને ઘેર ધાડ ને કરાઈને ઘેર કુશળતા.
- ૫ મુખમે' રામ એર અગમમે' છૂટી.' (અથવા,
લાથીના દાંત આપવાના છુદા ને દેખાડવાના છુદા)
- ૬ અકલિમાન મવેલુ સાયુ : ।
- ૭ આંગળી ચાટે પેટ ન ભરાય.
- ૮ સીર્ષસૂત્રી સિદ્ધવતિ ।
- ૯ એકડે એક ને યમડે બે.
- ૧૦ શુભના સાથી કુઃખનાં વેરી.

આ ગાંધી કહેવતોમાં સાચ રહેલું છે, પણ કઈ કહેવત ક્યાં લાગુ પડે તે સંજોગો પર આધાર રાખે છે. આવી શીજી કહેવતો શોધવાનો પ્રયત્ન વાચકે કરવો જોઈએ.

કહેવતો વિષય ખીળ એવા તથા વિષયો છે કે જે વિશે વિચાર કરવાથી આપણી ચિંતનની શક્તિ અને એકાગ્રતા વધે. ખાસ કરીને, વિવાદના વિષય હોય એવી જાને યાશુ તપાસવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. નીચે કેટલાક એવા વિષયો આપ્યા છે:-

૧. કહું છવન વધારે સુખી છે—માનજીવન કે શકેરીજીવન ?
૨. શું વધારે શક્તિમાન છે—ધન કે વિદ્યા ?
૩. વિતાવે દુનિયાને લાભ વધારે કયો છે કે દાન ?
૪. આપણા પૂર્વજો કરતાં આપણે વધારે સુખી છીએ ?
૫. શું વધારે અજાન છે—તરવાર કે કમળ કે વાણી ?
૬. તમને વધારે શું ગમે—જશ કે જર ?
૭. તમને વધારે શું ગમે—ધન કે વિદ્યા ?

આ પ્રમાણે અનુક્રમ વિષય પર વિચાર કરવાથી એકાગ્રતા કેળવાશે. એ શક્તિ કેટલી ગાંધી ઉપયોગી છે તેનો ખ્યાલ સફેદ વિચાર કરવાથી આવશે.

જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો *monochromatic light* માંથી પસાર થઈ કેન્દ્રિજીત થાય છે ત્યારે તેમાં ૨ કે ૩ગળા યાળવાની શક્તિ હોય છે. તેવી જ રીતે, જ્યારે મનની ગાંધી શક્તિઓ અનુક્રમ વિષય પર કેન્દ્રિજીત થાય ત્યારે તે વિષયનો અભ્યાસ ગૂઢ જ સારી રીતે થઈ શકે છે. એકાગ્રતાથી યાદશક્તિ સતેજ થાય છે અને આત્મવિશ્વાસ વધે છે. ઇમર્સન કહે છે કે, “રાજકારણમાં, લુદ્ધમાં, વેપારમાં,—ટૂંકમાં, ગાંધી શ્લેષમાં, એકાગ્રતા એ જ વિજયની કૃત્રી છે.”

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન) ગાર-એડ-વો.

કિશોર

સમસ્ત સદિ કિરણે ઉજળતો,
તિમિરનાં વાદળને ભગાડતો,
નિદ્રા ઘડી માનવને જગાડતો,
આવે નવો યાગક સૂર્ય લાડતો.
સરોવરે પંજર ખૂલ ખીલતાં,
મકરંદ ટોળાં ફુલખાજ ગુંજતાં,
પક્ષીગણો કુંજ નિકુંજ કુંજતાં
આનંદવારિ જન સર્વ ઝીલતાં.
શુદ્ધિ તથા પાથરતાં પ્રકાશને,
ભગાડતો કલેશ-તમિસ્ર ઉરથી;
ખીલાવતાં ભવ્ય ભવિષ્ય આશને,
ભરે કિશોરે ગૂઢ હૃદય—મુરથી.
દીવો નહો સૂરજ એક છે વડો,
ચક્રારે ગૂઢે તેમ કિશોર દીવડો.

(વિજય)

શ્યામ

પ્રો. સાન ગુરુજી

રામનામની ઘેલછા

હું મુંઝવેથી કાકળામાં આવ્યો. પાંચઠ્ઠી મગની નિશાળમાં મારું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું. હું કેટલોક વખત મગની બીના ધારણમાં હતો. એ વર્ગમાં અમારા મામલા ત્રણ ઘોડા પત ભાગવત નામના એક નિમ્મલ દત્તા. છોકરાઓ વર્ગમાં આવે કે તરત જ ગધાઓને એક દારમાં ડાબા કરે, પછી દાખલા મોટી શે અને દરેકને પૂછવા માગે, “નંત યનગર માફ કર્યા છે ? ગૌરકિયા કરીને આવ્યા છે કે ? આખા ઘોડા નાગની નથી !” જે વિદ્યાર્થીઓ ગૌરકિયા કર્યા વગર આવતા તેમને ઘોડા પત ધેન મોકલી દેતા. અમે નંગવા પર યુરમે થના પરંતુ તે જે કરના તે યાન જ દત્તુ શિતજી પ્રથમ મરીઠથી ગડ થવું નેકરે. અવલજના નિંને પાઠ વર્ગમાં વચાવવામાં આવે છે, પણ યાગકો અવલ છે કે નરિ એ ન ક બાગે જ ગિદાકેલું ધ્યાન જરુતું હોય છે.

અંગાગામા ઉચિત્ત દેઅન નામનો એક ગુરુધ કવકતામાં થઈ ગયા ૧૮૫૦ની વાતની વાત છે. હિંદી યાગકો માટે એણે નિશાળ ખોલી. પણ એ નિશાળમાં છોકરા મોકલવાની કોઈ પદ્ધતિ કરે નહિં. ઉચિત્ત દેઅન ધેઢેન કરી છોકરાં માટે બીજા માગેના. એના આશ્રિત અને ઉચિત્તને છેવટે યશ મળ્યો. નિશાળમાં યાગકો આવવા માગ્યાં. નિશાળમાં યાગકો આવે કે તરત જ ગૌથી પડેનાં એ શું કરેતા ? તેઓની આંખો બુઝે. અંગરખાને ગડન નહાય તો દાંડી દેના. અંગરખું કાઢવું હોય તો તે માંની દેના. કપડો મેનાં દોવા તો “અસો, આપણે ધાર્મિક”, એમ કહેના. આ ઉચિત્ત દેઅન કવકતાના લોકો દેવ મમાન ગણતા. એ ન્યારે મરી ગયા ત્યારે એની અમાન્યાઓ ન આવ્યા યુગોપયુગ કે અંજો-

હિંદીય. ઉચિત્ત દેઅન દિંદી લોકોમાં આવશે ગયા બળી ગયેશે તેમજ એના સાક્ષાત્કારની અનભાઈઓ એના તરફ મૃત્યુભરી નજરે દેતા. હિંદી લોકોએ ઉચિત્તને અન્યત્રિધિ કર્યો. એના નામની એક દાર્-મૃદુ કવકતામાં છે.

ઉચિત્ત દેઅન આદર્શ આત્મશિક્ષક દત્તા. અમારા ઘોડા પત પણ આત્મશિક્ષક જ દત્તા પરંતુ એ મોટીની મદાયથી આરોગ્ય શિખવતા. એ શીવાય મગની બીના ધોળુ નિંને ખાસ એવું કે મને યાદ નથી. બીજું ત્રીજું ધોળુ થઈ ગયાં. હું મોથા ધોરણમાં આવ્યો ગમગમ મોઝવાની એ વખતે મને ધેનછા માગેલી હતી. આંખે નિશાળમાંથી આવ્યા પછી તરત જ હું રામનામનો જાપ શરૂ કર્યો, આમતેમ આંદા માર્યે જતો ને એવું જુલુ મવાવે માખેના. મે એક દિવસ પિતાજીને કહ્યું, “મોટાભાઈ, આજે પાંચ દગર ને કાંઈ દસ દગર.” એમણે પછડ્યું, “પાંચ દગર ને દસ દગર મેના ?”

મેં કહ્યું, “મોટી કાંઠો તો ખમા.”
તેમણે કહ્યું, “તું જ કહે.”
“હું રામનામના જાપ કરું છું. કાંઈ દસ દગર થયા, આજે પાંચ દગર.”
“તારું જાપ નક્કમન ગયું.”
“કેમ ?”

“આપણે શું કરીએ છીએ તે યીમન કહીએ તો કેરું સમજું અર્થ નય. ખાસ કરીને અંધર મંજરી આપણે કંઈ પણ કરીએ તો તે કોઈ આગળ મોટી ગલાવવું ન નેકરે. આપણે ગડાશ લોકોએ એમ કહેવાય. અંધરને ગડાશ પસંદ નથી. ત્યાં જ્યાં ગડાશ મેડેલી છે, ત્યાં ત્યાં પ્રજાનો તાપ દેના નથી.”

વિનાશને તે વખતે કહેલું. એવું બાળે અને
સોમણા ભેરથી રૂમડેલું થાય છે. આ પુરું જાહેરાતનો
જે કંટુ થાયું અને "એનાં રતુતિરોતોએ" નબળા
અટિનાં કાર્યો તો ગૌન રહેતો જ રમે વળ્યું છે. એક
એક પુષ્પકળી મહિલા મુશી બોલ્યા ચાલ્યા વગર
ખાશ્યા કરે છે. એકાદ સવારમાં ઝાડ પર ફૂલોની જેમ
આપણે ભેઈએ છીએ, પરંતુ એની પાછળ કેટલી
નપશ્વર્થો હોય છે! ઝાડનાં મૂળ રાતદિવસ નીચે
અશીનમાંથી પાણી ચૂસવા કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવે
છે, તેના આપણે કદી વિચાર કર્યો છે!

મેં જ્યાં કરેવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું,
પરંતુ તે દિવસ પછી પિતાશ્રેણે એ વિરે કદી પણ
વાત કરી નથી. હું ૧૦૮ અણકાવાળી માથા પછી
લેતો નહેતો, કંઈએકે માથા દાઢમાં લીધા પછી
આટલી ગાળાએ મેં ફેરવી એવા અલંકારે મનમાં
ઉપસ થાય છે. મિત્ર રાજાની જે કાર્ય આપણે
કરીએ છીએ તેની ગણતરી કે માપની શી આવ-
રગતતા છે? ગાનું, સ્મરણ દિવસમાં આઠ જ વખત
કરતું એવા નિયમ પાલન પાછું છે! જા તો સદેવ
હૃદયમાં જ હોય. તેનું સ્મરણ થતાં જ તેના બીનાં
થાય એટલે ગમ. ઈશ્વરનું એક જ વખત સ્મરણ
કરે તો ય પુષ્કળ છે ને દાનર વખત કરે તો ય
ઓછું છે. એના સ્મરણની પાછળ જે માથાના રહેલી
છે, તેના પર સ્મરણની મહત્તા આવડે છે.

ચોથા ધોરણમાં દત્તો ત્યારે ગળેસા એક
પ્રમુદ દણ પણ મને સંભરે છે. તે દિવસે અમારા
વર્ગશિક્ષક આખ્યા નહેતા. બીજા વર્ગના શિક્ષક
અમારા વર્ગની દેખરેખ રાખતા હતા. જ્યાં પરથી
કેલેલો કોઈનું નદિ એમ એમણે અમને ગળતીને
કહ્યું હતું. ઊંઘરાએને એક જ જગ્યાએ પૂરી મુકવા
એના જેવા ભયંકર અપવાદ બીજો કયો હોઈ શકે!
શિક્ષક આખ્યા ન હોય તો ઊંઘરાએને રમવા દેવા
અથવા ઘેર જવા કહેવું. વર્ગમાં બેસાડી રાખવાથી
મેટિંગ જ તેમના વિદ્યાસ થયાનો છે!

હું મારા વર્ગના વિદ્યાર્થીએને બકિતવિવચ-
માંથી વાતો કહેતા હતા. ઊંઘરાએ માફી આપવાસ
રેણું વળી બેઠા હતા. વાતો પૂરી થઈ મેં ગપાને
કહ્યું, "દલે દરેક જાણી પોતાની જગ્યાએ બેસી જાઓ.
હું જાપાએ પાસે વારાસતી રાખનારનો જ્યાં કરા-
વવાનો છું." ઊંઘરાએ પોતાની જગ્યાએ બેસી

ગયા. હું એક જણ પાસે રાખનામ બોલાવતો
દત્તો. દરેક કંઈએ દસ વખતે બોલાવતું હતું.

પરંતુ એટલામાં તો બીજાં ધોરણના વર્ગશિક્ષક
સોડી કાઢી આવી પહેરેલા. અમે તથા પોતાની
જગ્યાએ બેઠાતા. દરેક જણ જગ્યા પર બેસી ગયો.

"સોડી શાન્ત થઈ ગયાં. હું એક ઊંઘરાની પાસે બેસી
હતા. તે જગ્યા મારી ન હતી. તેમણે મને વચ્ચે જ
થરી મણેસો લેઈ પૂછ્યું, "સ્વામી, તું તારી જગ્યાએ
બેસી છે?" મેં બીતાં બીતાં ઉત્તર આપ્યો, "ના".

"જગ્યા છોડી બહારી ગા. મારે આખ્યા દત્તો,
જગરાણુ મથાવના લેઈએ છે! જગ્યા પરથી કોઈનું
નદિ, એમ કહ્યું હતું કે નદિ? કેમ બહારી આખ્યા!
બહારી આવી શું કરેતા દત્તો!"

પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના બેસી રહ્યો.

શિક્ષકે કહ્યું, "દાય મર."

મેં કહ્યું, "હું જગ્યા પણ મરવાડ કરેતા નહેતો."

"બોડી" બોલે છે પાછો! દબામાં જગ્યા
છેકરા તારી આસપાસ રોળે લગ્યા હતા કે
નદિ! મેં શું એ લેયું નથી! હું જ દેહકાળો
છે, દાય પર," એમ કહી ગુરુજીએ મારા
ખુશ્કા પગ પર, પીઠ પર સોડીએ મારવા મંડી.

રોનાં રોતાં, પગ પરના સોડીએના મોળ મોળનાં
બોળતાં મેં કહ્યું, "માસ્ટર, માસ્ટર નદિ, હું એમને
બકિતવિવચમાંથી વાતો કહેતા હતા. એમની પાસે
હું રાખનામ બોલાવતો હતા. મારશો નદિ."

"ભેસે ન હોય તો મોટો રાખનામ જગ્યાદો!
બીજા પ્રકાર જ હું ત્યારે તો! નિયામમાં વાતો
કરવાની ન હોય. નિયામમાં નિયામને અવગણ્ય.
પરમ દિવસે વેસક પોણું પૂછ્યું હતું, તે આવડ્યું
દત્તો! મોટો રાખનામવાળો ભેસે ન હોય તો!
વપચપ સામે બોલતાં કઈ-સાવરમ છે કે નદિ!
ન, જગ્યાએ બેસી ન, ફરીથી જગ્યા છોડી છે, તો
દાઢમાં બોમર્સ કરી નાખીશ તમને નવરા બેસાડી
મુકવા ન જ લેઈએ. રહેતા પાઠમાંથી દસ લીટીએ
ગરામર સારા. અક્ષરે જુખી ગયો. હો રહેશો."

અમને વૈદ્ય વળામી તો માથા ગયા. એ વચ્ચે
ત્રણણે અમાણું છંપન કેટલે અંશે સ્વચ્છ કહ્યું હતું!
કેટલું સુંદર, સમૃદ્ધ ને મુખમય થયું દશે વાડુ!
ચાક]

જેની અદ્ભુત અડગતાને પરિણામે પશ્ચિમના દેશોમાં ચીનાઈ માટીનાં વાસણોના હુન્નરનો પાયો નાંખાયો એ ફેન્ચ હુન્નરવીર

પાલિસી

વિજ્ઞાન કે હુન્નરની જે શોધો અત્યારે આપણને સદન હાથે છે તેની ખાતર તેના શોધકોને જે દાદતડકો, જૂજવરસ અને ખીજી મુરકેડીઓ સદન કરવી પડેલી તેનો આપણને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે. એ સામાન્ય લામતી શોધો પાછળ તો અનેક વિજ્ઞાનવીરો કે હુન્નરવીરોનાં જીવન સમર્પણ થયેલાં હોય છે.

આ હુન્નરવીરોમાં પશ્ચિમના દેશોમાં ચીનાઈ માટીનાં વાસણોના હુન્નરનો પાયો નાંખનાર પાલિસીનું નામ જૂઠી શકાય તેમ નથી. તેનો જન્મ ઈ. ૧૫૧૦ના અરસામાં ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં થયેલો. તેનાં માખાપ મરીજ હતો. એટલે પાલિસીને નિશાળની કેળવણી ન મળી શકી. તેના પિતા કાચનું કામ કરતા હતા. પાલિસી નાનપણથી એ ધંધામાં બેઠાલો, તેનામાં ખંત અને હોશિયારી હતી. ત્યાં તેણે આપમેળે થોડું વાચતાં લખતાં શીખી લીધું. થોડું ચિત્રકામ પણ તે શીખ્યો.

પાલિસી અદારેક વર્ષનો થયો ત્યાં એના આપનો કાચનો ધંધો પડી ભાંગ્યો. બાપીકું ગામ પકડીને બેઠો ન રહેતાં તે ઘર છોડી નીકળી પડ્યો. તોડરી કે ધંધો જે મળે એ કરતો કરતો તે ફ્રાન્સ, ફ્લાન્ડર્સ, જર્મની, વગેરે દેશોમાં ફર્યો. ગામ અરિયર જીવનમાં તેણે એક દમકો વિનાની નાંખ્યો. પછી તે પરક્રમે અને તેણે ભટકવાનું છોડી દીધું. સાઈન્ટીસ નામના એક ગામમાં રહીને તેણે કાચ રંગવાનું અને જમીન માપવાનું કામ કરવા માંડ્યું. તેને છોકરાં થયાં અને તેના કુટુંબનું ખર્ચ વધ્યું. કુટુંબની જરૂરિયાતોને

પહોંચી વળવા તેની કમાણી ઓછી પડવા માંડી. તેણે આવકનાં નવાં દારો શોધવા માંડ્યાં. કંઈક નવો જ ધંધો હાથ આવે તો આવક સારી થાય એવો વિચાર તેના મગજમાં થોળાવા લાગ્યો. ધંધેળિયાવાના હેતુથી તે કરવા લાગ્યો. એક દિવસ ચીનાઈ માટીનો એક ચકચકતો સુંદર પ્યાલો તેની નજરે પડ્યો અને એવાં જ વાસણો જનાવવાનું તેને મન થયું. માટીનાં વાસણો પર કયા પદાર્થોનો દોળ ચડાવવાથી આવેલ ચળકાટ આવતો હશે એની તેણે શોધ કરવા માંડી. અનેક પદાર્થોની મેળવણી કરી તેણે પ્રયોગો શરૂ કર્યા. માટીનાં વાસણો તે લાવ્યો અને તે પર પેસી મેળવણીનો દોળ ચડાવી તે તેણે ભઠ્ઠીમાં મકયાં. પણ તેને ફતેદ ન જ મળી. મહેનત, રેમે ને વખત તેણે ગુમાવ્યાં. તેની આવકમાંથી તેના કુટુંબ માટે કપડાં અને ખોરાક માંડમાંડ ખરીદી શકાતાં. પૈસાનો આવેલ કુરુપયોગ તોત્ર પાલિસીની પત્ની તો ખુબ મુસ્સે ધર્મ જતી.

પણ પાલિસી એમ દારે એવો ન હતો. ઉત્સાહ અને આશાથી તેણે તેના પ્રયોગો ચાલુ જ રાખ્યા. પ્રથમ જનાવેલી ભઠ્ઠી નિષ્ફળ ગઈ એટલે તેણે ઘર બહાર ખીજી મોટી ભઠ્ઠી બનાવી. એમાં તેણે પુષ્કળ જળતણ ચાલ્યું, ઘણાં યંત્રો ખર્ચા કર્યાં અને કેટલાંયે વાસણો ફોડ્યાં, તોય તેની ધારણા સફળ ન જ થઈ. પૈસાની તંગીમાં તે સપડાયો. પોતાની ભઠ્ઠીનું ખર્ચ તેને પોતાય તેમ ન રહ્યું. પોતાનાં વાસણોના કુકડા કરી એ ઉપાડીને ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલી નળિયાનાં કાગળાનાં એક ભઠ્ઠીમાં તેને પકવવા સારુ તે ગયા.

પકવવાની ક્રિયા પૂરી થઈ અને ફોર્મ અનેરી આશાથી પોતાના દુકડાઓને તે કાઢવા ગયો—પણ અફસોસ, તેનો આ પ્રયોગ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો !

પૈસાની તંગીમાંથી ગળવા પાલિસી જમીન-આપણીનાં કામ તરફ વળ્યો. પાછા પૈસા કામમાં આવતાં જ તેણે દિ'મતપૂર્વક પોતાના પ્રયોગો કરી કરવા માંડ્યા. જે વર્ષ તેણે આમ પ્રયોગો કર્યો જ કયો. પણ કંઈ સંતોષગળતક પરિણામ ન આવ્યું. તેના પૈસા પણ ખૂટી ગયા. તોપણ એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાસણના મણચો દુકડાઓને તેણે ઢોળ ચડાવવાના પ્રદાર્થથી ખરડવા અને કાચ ગાળવાની ભઠ્ઠીમાં મૂકવા. ચાર કચ્છડે તેણે ભઠ્ઠી ઘોલી. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક તેણે દુકડાઓને ગળાડે કાઢવા માંડ્યા. ત્રણસો દુકડામાંથી માત્ર એક દુકડો ચળકતો રચેલો નજરણો ! અનેક પ્રયત્નો પછીના એક વિજયની કિ'મત ખરે, આતિ ખારે હોય છે. આટલી મહેનત અને આટલા બોગને પરિણામે પોતાના પ્રયોગની આ સફળતાથી પાલિસી ખૂબ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તેની પત્નીને આ સમાચાર કહેવા તે ધેર દોડ્યો. પણ એ બિચારી તેના આ આનંદની ખૂબી શું સમજે !

દશે તેને શામ્ણુ' કે બીજાની ભઠ્ઠીએ કામ નહિ ચાહે. તેથી પોતાને ઘેર તેણે એક ભઠ્ઠી ચણી કાઢી. મજૂર પણ પોતે અને કડિયો. પણ પોતે. તેણે ખૂબ ગળતણુ બેઠું કયું. અને સાધનો પણ એકઠાં કર્યાં. લાગ ચડાવીને વાસણના દુકડાઓ તેણે ભઠ્ઠીમાં મૂક્યા. મીનો પીગળવાની આતુરતાથી રાહ જોતો રાતદલાડો ગળતણુ નાંખતો તે ત્યાં જ બેસી રહ્યો. છ રાત ને છ દલાડાના જીનગરાથી તે ફિક્કો અને પાકડા જેવો થઈ ગયો. પણ પરિણામ શન્ય આવ્યું.

પણ તેણે ધીરજ છોડી નહિ. તેના મનમાં થયું કે તેની મેળવણીમાં જ કંઈકે ખામી રહી ગયેલી હોવી જોઈએ. તેણે જીભે પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેની પાસે પૈસા નહોતા. એક ખિત પસેથી તેણે પૈસા ઉઠીના સીધા અને નવું

ગળતણુ અને નવાં સાધનો સર્થ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. ભઠ્ઠી સળભાવી. ગરમી અતિશય થઈ, પણ એટલાથી મીનો પીગળ્યો નહિ. ગળતણુ ખૂટવા આવ્યું. આ તાપ ઠંડો પડે તો અધી મહેનત ધૂળ મળે. ગળતણુ ખૂટતાં જ તે દોડ્યો. પોતાના જમીનીવાડના ચાંબરા તેણે ઉજોડી ઉજોડીને હોમવા માંડ્યા. પણ મીનો ન પીગળ્યો. દરજ્જો વધુ ગરમીની જરૂર હતી. તેણે ધરમાં દોટ મૂકી. ધરની છાજડીઓ, મેજ, લાકડાનો સરસામાન તેણે ઉઠાવ્યાં અને ભઠ્ઠીમાં હોમી દીધાં. “ પાલિસી માંડે થયો છે ! ” તેની સ્ત્રી, ગાળકો અને પાકડાથીઓ પોકારી બ્રહ્માં. પણ લોકોનાં આ તિરસ્કાર કે અપમાનથી પાલિસી ન જ ડગ્યો. તેણે ચડિના સધી પહેરેલું કમરું પણ ન ગદફડ્યું. તેનાં શરીર ને પૈસાની પૂરી ખરાબી થઈ. પણ આંતે તેને રહેલ મળા.

પણ આ ફતેહ વેચાણને માટે માત્ર તૈયાર કરવા જેટલી મહત્વની નહોતી. એટલે તે માટે તે તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેની પાસે પૈસા તો નહોતા, પણ તેના સદલાખે સાઈન્ટીસના એક વીથીવાળાએ છ મહિના ચુધીનું તેના રહેવાખાવાનું ખર્ચ વહોરી લીધું. પાલિસીએ ફરી એક ભઠ્ઠી તૈયાર કરી. પણ તેનો અંદરનો ભાગ ચક્રમકના પથ્થરોથી ગળાવવાની મૂલ તે કરી મોકી. ભઠ્ઠી ગરમ થઈ ત્યારે પથ્થરો તડાતડ ફૂટ્યા. તેના દુકડાઓ બીડ્યા અને વાસણો પર ચોંટી ગયા. રોગના જરાજરા થયો અને લોહો ઓછી કિ'મતે તે ખરીદવા તૈયાર થયાં. પણ પાલિસીએ તે વચ્ચં નહિ. પૈસાની ખાતર પ્રતિજ્ઞા વેચવાનું તેણે ચોપ ન ધાવું.

પછીના પ્રયોગમાં પાલિસી સંપૂર્ણ સફળ થયો. તેની આવકમાંથી તેના કુટુંબનું શુભદાન આપી શકતું. પણ આટલું જ પાલિસી માટે જરા નહોતું. તેણે ફરતનો અભ્યાસ કર્યો અને કાઠીમીરીમાં ચિત્રકામનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પોતાનાં વાસણો તેણે કલામય રીતે શણગારવા માંડ્યાં. તે ખૂબ કમાયો. જીનગમાં યુગસમૃદ્ધિ આવવા તે બાગસાગા

ધ્યો. તેણે ખનાવેલી એ રકાખીઓ. કંડનમાં ૩૬૦
પાઉન્ડ, વેચાણ ! ફ્રાન્સની રાણીએ તેને પોતાની પાસે
એક મહેલમાં રાખ્યો.

પણ પ્રભુને પાલિસીની દદતાની વધુ કસોટી
કરવી હતી. પાલિસી પ્રેટરેટ ધર્મ પાળતો હતો.
દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં ધર્મને નામે પ્રેટરેટ ઊપર ત્રાસ
વર્તાવવામાં આવતો હતો. પાલિસીને લોકોએ નારિતિક
ગણી કાઢ્યો. તેના કુસ્મનોએ તેના વિરુદ્ધ ફરિયાદ
નોંધાવી. એટલે બેઝોના ન્યાયખાતાના અમલદારો
સાઈન્ડીસમાંના તેના ઘરમાં તેને પકડવા ગયા.
તે સાથે લોકોનું ટોળું પણ ઘરમાં અને તેનાં વાસ્-
ણનાં ચૂરચૂરા કરી નાંખ્યાં. પાલિસીને જેલમાં
પૂરવામાં આવ્યો. તેને જીવતા બાળી મૂકવાની શિક્ષા
દરખાવવામાં આવી. પણ આ વખતે મોન્ટ મારન્સી
નામનો એક અમીર વચ્ચે પડ્યો. પેરિસથી બાર
માઈલ દૂર મિઝેનમાં તેનો એક ખંડો બંધાતો
હતો. તે ખંડમાંની મીનાકારીવાળી ફરસખંદીય કામ
કરે એવો પાલિસી વિના બીજો કોઈ તેને મળી
શકે એમ નહોતું. અમીરે પાલિસીની રાખને ત્યાં
સોધક તરીકે નિમણૂક કરાવી. પાલિસીને સુકિત
મળી. અમીરનું કામ કરવા તે પેરિસ ગયો. ત્યાં
જ્યાં તેણે જ્યોતિષ, ગ્રેતવિષા વગેરે ટોળોને ખુલ્લી
ફીતે વખોડવા માંડ્યા. વળી લોકો તેના કુસ્મનો થયા.
તેને નારિતિક-કાષ્ટ તરીકે જાહેર કયો. પાલિસીને
કેદમાં જવું પડ્યું. ત્યાંના રાજ્ય હેનરી ત્રીજાએ
તેને કહ્યું : “જ્યાં માણસ, તને કુખી જોઈ મને
કુખ થાય છે. ધર્મ ફેરવ. નહિ તો નાદક
મરવું પડશે. લોકોનાં, દયાથી આગળ હું નિરુપાય
હું.” પાલિસીએ જવાબ દીધો : “રાખને જોએ એવું
જોણવાને બદલે આપ લોકોથી ડરીને આમ મું-
મરવાં જોશે છો ! હું શુલ્કથી ડરીને કદાપિ ધર્મ
જદ્દનાર નથી” તેને આરિલ્લના કિસ્સામાં કેદ
કરવામાં આવ્યો. અસાધારણ ધૈર્ય, સતત મહેનત
અને નિર્ભય સાથે જીવનભર વેળાથી રહેનાર આ
નરવીર વૈરક પછી જેલમાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

શિવલાલ જેસલપુર

વિનોદ

“એક હોટેલમાં” એક આદમી ચા પીવા બેઠો.
ધીમેથી ખુરશી ઉપર જ બીજો એક ખાલીપીચી
બેસી રહ્યો હતો. પેલા બીજા માણસે “ચા આવે” નો
ઓર્ડર આપ્યો.

“પડેલો” માણસ : “(બીજાને) ‘અરે’ બાઈ, નમો
આ બેચોરની ગરમીમાં ગરમાગરમ ચા એક ગોળું
ગટગટાવી જવ ખરું ?”

બીજો માણસ : ધીખતી ચા તે વળી એની
રીતે પીવાય ?

પડેલો માણસ : જોશે હું ગટગટાવી ‘ગટ’

બીજો માણસ : તે ન જન્યું તો !

પડેલો માણસ : તો આપણે એક પેમે દારી
જવો. (એમ કહીને બીસામાં એક જ પેમે દારી ને
એકદમ બદાર કાઢી ટેબલ ઉપર મૂક્યો.)

બીજો માણસ : કખૂલ.

(પેલાએ ચા કુકારીને પીવા માંડી.)

બીજો માણસ : (એ જોઈને જીવંતનાં
આનંદમાં) કેમ કુકારવા માંડી ? ગટગટાવી જવાનું
કહેતાં તોને ! બાઈગાલેમ ખોટી શેખી જ કહેતાંના
સખી.

પડેલો માણસ : વારુ બાઈ, શેખી, તમે પેમે
જીવ ને હું દારી. પછી છે કંઈ ? (કહીને પેલા
કપમાંની ચા ધીમેથી પી ગયો.)

દલ આપણે એ જોડેથી કે તેમાં કેવી રીતે
 આવા મદાને પુરુષ થઈ શકે. આપણે આપણે
 તેમના મુદ્દા તરીકે નજર નાખીએ ત્યાં પ્રથમ
 આપણને તેમના એ મદાને મુદ્દા, આપણે અને અર્થમાં,
 નજર પડે. આ મુદ્દા કે જે તેમને મોટા થતા

પછી નહોતા કેળવ્યા. પણ તેનાં બી તો પ્રથમથી જ. તેમના જીવનમાં રોપણેમાં હતાં. ધીમે ધીમે પ્રવળપૂર્વક તે ગુણને આપુછએ કેળવ્યા અને આને તેને આપણે મદન રૂપમાં પરિણમેશા જોઈએ છીએ.

એક વખત તેઓ 'કોઈ નાટક કંપનીનું' નાટક જોવા ગયા. તે દિવસે હરિશ્ચન્દ્રનું નાટક ભજવાયું અને તેણે ગાંધીજીના માનસ પર ભારે અસર કરી. આ નાટક જોયા પછી તેમણે તેમના મનમાં એકડો વખત ભજવ્યું. ત્યારે ત્યારે એના જ વિચારો આવે. રાત્રે રૂપના પણ તેનાં જ આવે. આથી તેમને થયું, "હરિશ્ચન્દ્રના જેવા સત્યવાદી અવાં કાં ન થાય ?" તેથી તેમને સમગ્રપુ કે હરિશ્ચન્દ્રની ઉપર પડેલી તેથી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ અરુ સત્ય. આ પ્રસંગ પછી તેમણે સત્યને પોતાના હૃદયમાં સુખ્ય રચાન આપ્યું. આ ઉપરથી આપણે એટલે જ પડે છેવલો કે અમે તેવા માણસ જે પોતાને સત્યનિષ્ઠ જનાવવા માગે તે તે જની શકે છે. પછી બસ તેની ઉપર વિવત્તિનાં વાદ્ય યોગ્ય !

દંડની સમજ

નીચેનો પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે બોલક છે.

ગાપુછને પોતાની હોશિયારી માટે ગાડુ માન નહોતુ. પણ તેમને પોતાના વર્તન વિષે ગાડુ જ સ્વીકર હતી. અને જો તેમના વર્તનમાં ખોટ આવતી તો તેમને ડગું પણ આવતું. જો તેમને શિક્ષક દ્વેષે અપમાત તો તેમને તે ગાડુ જ અસત્ય થઈ પડતું. એક વખત શિક્ષકે તેમને થાપી તેથી તેમને ગોઠું દુઃખ થયું. પણ આથી મહાદુઃખ તો એ હતું કે તેઓ દંડને પાત્ર ગણ્યા. તેથી તેમને કાગી આપ્યું અને ખૂણ જ રડયા. આમાંથી આપણે એટલું જ સમજવાનું કે કોઈ પણ માણસે પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય ચારિત્ર્ય કેળવવાનું સમજવું જોઈએ. ચારિત્ર્યનો વિચાર કરીને જ જીંદગી આજનોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

અવપણથી જ એ કેટલા પિતૃભક્ત દના એ નીચેના દાખલાથી સારેને સમજાશે.

તેમને પિતાજીની સેવા કરવાની ગાડુ જ તીવ ઠંછા હતી. એટલે નિશાળ અંધ થતી કે તરત જ તેઓ પિતાજીની સેવામાં એકસીન થતા. અને તેથી તેમણે તેમના ભારતર પાસે પિતાજીની સેવા કરવા રંગ માગેલી પણ મળી નહોતી.

એક શાંનવારે નિશાળ સવારની હતી. સાંજે ચાર વાગે કસરતમાં જવાનું હતું. તેમની પાસે શિવરામ નહોતી. આકાશમાં વાદળોં હતાં, તેથી વખતની કંઈ અગર પડી નહિ. વાદળોંથી તેઓ ઈંટરાયા. જ્યારે તેઓ કસરતમાં પહોંચ્યા, ત્યારે તો અંધ જગા રહ્યા હતા. બીજે દિવસે હાજરી તપાસનાં મોદનદાસ ગેરહાજર નીકળ્યા. ગેરહાજર રહેવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેમણે તો સત્ય વાત કહી સભળાવી. પાણુ તે વાત ન માનતાં તેમને એક કે બે આના દંડ કરવામાં આવ્યો. આથી તેમને ખૂણ જ દુઃખ થયું. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા, "હું ખોટો નથી" એ કેરી રીતે સિદ્ધ કરું કે કંઈ પણ ઉપાય ન સૂચ્યો. ખૂણ રેયા. અને સમજ્યા કે સાચું બોલનારે ને સાચું કરનારે શકેલ પણ ન રહેતું જોઈએ. જવટે તે દંડ માફ પણ કરાવ્યો.

દુર્દેયપંડરાનો પ્રસંગ

અહિંસા એટલે બીજાને મારવું નહિ એટલે જ તેનો અર્થ નથી. પણ બીજાને જો આપણે માનસિક કે શારીરિક રીતે દુઃખી કરીએ તો તેને પણ આપણે દિગ્મા કરી હરોવાય. પણ ગાંધીજી તો આનાથી પણ વધારે ઝંડા ઉતારેલા છે. અહિંસા અને સત્ય પાળવાથી બીજાને આપણે જીતી શકીએ છીએ. આમ ગાંધીજી જેને હૃદયપત્રો કહે છે તે નીચેના પ્રમં-ગથી સમજાશે. આ જનાવ દક્ષિણ આફ્રિકાનો છે.

મીન આગ્રમ, નામે એક પક્ષીનું દના. તેને ગાંધીજી સાથે ઠીક ઓળખાણ હતી. કામકાનમાં તે ગાંધીજીની સલાહ લેતો અને તેમનું માન પણ

જાગવતો. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સહત આદરી તેમાં આ પદાણુ પણ રસ લેતો.

તે સત્યાગ્રહની બાકીમાં ગાંધીજી અને બીજા કેટલાક જાણકાર દિંદોઓ પણ જોડાયા. છેવટે સરકાર દારી અને નમતુ આપી સમાધાન કર્યું. પણ આ સમાધાન કેટલાકને ન ગમ્યું. પેલા પદાણુને પણ તે ન ગમ્યું અને ગાંધીજી ઉપર તેને ઘસેલો ચડ્યો.

પણ કાનિને એમ થશે કે સત્યાગ્રહ સાચો થયો! કદરુ એટલું જ કે દિંદોઓ મોટાએક અપમાન-કારક કાયદો થયો હતો. અને તે આ રહ્યો

દિંદોઓએ સરકારને પડવાના કદાવરો અને તેમાં દસ આંગળાની છાપ આપવી. તે સારું કાનિને જરૂર હતું. પડવાનો પાસે ન હોય તો મૂળ થાય!

સમાધાનમાં એમ નહીં થયું કે જેની જુદી દોષ તે પડવાનો કદાવે. ન કદાવવા દોષ તેને ન કદાવવાની છૂટ.

આ કસતને બનિ એક જીવનભા બાંધવામાં આવી. સમામાં ખીર આગ્રમે પૂછ્યું. “આમાં આપણી કઈ જીવ થઈ પડવાના તો કદાવવા સ્થા જ ને?” અંધીજીએ સમાજવ્યુ:

“જેને ન કદાવવા દોષ તેને છૂટ છે જ. નજે બધે ન કદાવશે.”

તેણે પૂછ્યું, “અને આપ?”

જવાબ મળ્યો, “હું તો મોથી પહેલા કદાવીગ અને દસ આંગળાં આપીશ.”

આથી કેટલાકને એમ વાગ્યું કે ગાંધીજીએ સરકાર પાસેથી કાંઈ આપી છે. આવા જવાબોથી પેલા પદાણુ ચિડાયો અને બગાડી આપનાં કહ્યું, “હું ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે જે કોઈ પડવાનો કદાવવા પડેલો જશે એને હું હારે કરીશ.”

આછી ઝડી જઈ ગાંધીજી જોણ જ પોતાનું સત્ય કદાવવા દયા કે તેમણે જવાબ આપ્યો, “ખાઈને દારૂં હું આનંદથી મરીશ. પણ મન નાંદ હોય.”

આ વાતને ચોડેક વખત વીરવે અને પડવાના કદાવવાની તારીખ નક્કી આવી. પેલા પદાણુ પણ બેતણુ પદાણુ હોમો સાથે રમતામાં હોમો રહી.

રસ્તામાં ગાંધીજી પ્રથમ નીકળ્યા. પેલા પદાણુ ગાંધીજી અને બીજા કેટલાક નેતાઓ સાથે પાછળ પાછળ માંડ્યા. થોડું છેક રહ્યું ત્યાં તો મોટો આગરો ગાંધીજીની પકળે જઈ પૂછ્યું, “કદાં જનને હો?” ગાંધીજીએ તો સત્ય વાત કહી સંબળાવી.

આ જવાબ આપતા દતા, ત્યાં તો પાછળથી ગાંધીજી ઉપર ઝડપે સત્યાગ્રહ કદકે પડ્યો. નહત જ ગાંધીજી જોભાન થઈને પડ્યા. પણ આટલેથી પદાણુ ન ચાલકયા. તેમણે કાઠીઓ અને પાટુઓનો મઠ માર્યો. બીજા કેટલાક ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીઓને ગાંધીજીને ગચાવનાં ક્રિત થઈ.

મર મારી પદાણુ નાશ. પણ રસ્તે જવારે પડી પોલીસને રવાણીન કર્યો. ગાંધીજીને પાંચેના મકાનમાં ઝડ જવામાં આવ્યા. ઈન્ને ગડુ થઈ દતી. થોડી વારે બાન આવતાં તેમણે મીઠા આગમ કર્યા છે તેમાં પ્રશ્ન પૂછ્યા. જવાબ મળ્યો કે જેને તે પોલીસે પકડ્યો છે. ગાંધીજીને આથી વધારે દુઃખ થયું અને તેમણે કાઠી મુકાવવા કહ્યું. પોલીસે તેને કાઠી પણ મુકવી.

આપણે જાણ્યું તેમ તેનું સમાધાન તો થયું પણ આફ્રિકાની સરકારે પોતાનું પચન પાછળ નહિ. આથી ગાંધીજીએ ફરીથી સહન ઉપાડી. બહેર કદવામાં આવ્યું કે, “આપણી સાથે સરકાર દોષ રમી છે. તો આપણે ફરીથી સહન ઉપાડવાની છે. આપણે જે મહાજુદાઈથી પડવાના કદાવા છે તેની દોષની કદવાની છે. તો જેમણે તે સહનમાં તંડાણુ દોષ તે પોતાના પડવાના મોકાર્યું.” બીજા પડી કે તરત જ પડવાનો નરસાર વાર્યો.

દોષનો કદવાનો દિવસ નહીં થયો. મોટી સંખ્યા બાંધામાં આવી. અને તેની જગ્યાએ પડવાનાનો કદવો કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ ગચાને પૂછ્યું કે તમે

ઓએ 'આ પરવાના રાજ્યપ્રણાલી આપ્યા છે કે કેમ. સીએ પોતાનો એક મન જણાવ્યો' કે 'અમે' તે રાજ્યપ્રણાલી આપ્યા છે, અને તે - અમારે પાછા પણ નથી બેઠેલા. ત્યાં કોઈ એક જિભે થયો અને પોતાનો પરવાનો આપતાં કહ્યું, "ગાંધીભાઈ, હો આ મારો પરવાનો પણ જાઓ. મારા યુના માટે મને માફ કરો. મેં આપને આગળના નોકીના આપ અરેખર ગણાવ્યું છે."

૧) આ જીમ્સ કોઈ નદિ પણ મોર આગમ. તે માંધીછનો શત્રુ મટી તેમનો આગરક્ષક બન્યો. તેને સમજાવવો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે.

સને ૧૯૪૪ની સાલમાં એક પ્રસંગે ટ્રાંસવાનમાં એક સભામાં ગાંધીજીને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાં કેટલાક મુસતમાન ભાઈઓએ નોંધાવ મચાવ્યું, અને ગાંધીજી ઉપર હવનન હુમલો થવાની નિયતી હતી. ત્યાં તો તે પેલાજો પૈકી મોર આગમ દાયમાં મોટો છરો પકડી આગળ ધપી આવ્યો અને બોલ્યો: "ગાંધીભાઈ ને સરેજ પણ ઇન કરનારને કાર મારી નાખીશ એવી ખાતરી મળ્યો." આ વિકરાળ પકાણની ધમકીથી નોકાનીઓ દગાયા અને વેરાલ ગયા.

આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એક વખતના શત્રુને પણ તેઓ પોતાના વર્તનથી મિત્ર બનાવી શકે છે. એ એક મહાપરિવર્તન હતું. તેથી આપણે મનજવાનું કે જે બાણસ સત્ય અને અપૂર્ણ અહિંસાથી વર્તે તો તેના અમાપ દૈવી નેજામાં અનર્થ જરૂર એક વખતનો શત્રુ પણ અંગત મિત્ર બને, જે તેનું અરેખનું પાલન કરવામાં આવે તો. જે બાણસ મુશ્કેલીઓમાં તેનાં સત્ય અને અહિંસાનાં છોડે તો જરૂર તેનું સારું કળ તો આપવાનું જ.

કોઈને પ્રશ્ન બિડશે કે આપણને ગાંધીજી પ્રત્યે દોષ કેમ નથી થતો અને પ્રેમ જ થાય છે, જવાબમાં કારણ એકલું જ કે જ્યાં સત્ય અને અહિંસા સાથે

કે ત્યાં તેમાંથી જરૂર કોઈ અસૌકિક પ્રેમનો તરે પડેવાનો. અને તેથી તે બાણસ કોઈની ઇર્ષા નદિ કરે. કોઈને શત્રુ નદિ ગણે; સૌને તે સરખા પ્રેમ નગરે ભેશે. અને જે તેનો આપણાં ઉપર પ્રેમ છે તો આપણે પણ તેને કેમ છેલરીએ?

તેમનામાં આવે પ્રેમ ઉભરના હોવાથી કદિ પણ તેઓ કોઈને મારતા નથી. જ્યારે કોઈ આગ્રક કે મોટામાણસ કંઈ જુલં કરે, ત્યારે તેમને ખૂબ દુઃખ થાય છે. કારણકે તેઓ મનને છે કે જે મારામાં કંઈ જીણુ દશે, તો જ મારાથી કરીને તે પોતાનો યુનો છુપાવે છે. તેથી જે કોઈ જલ કરે છે, તો પોતે પોતે માટે ઉપવામ કરે છે. એટલે પોતે જ દુઃખ મદન કરે છે.

આ રીતે તેમણે એક વાર અંદાંડિયાના પેપવાસે કપી લતા. એક વાર એક દિવસ કપી લતા. તેઓ કહે છે કે જાગે દોષ કપી, તેમાં તેના ઉપર મારાથી કેમ ક્રોધ કરાય? મારા પોતાનામાં જ દોષ રહી ગયો દશે, તેથી જ તેને ખાહુ કામ કરવાનું મુશ્કેલું. જે જે પવિત્ર હોય તો મારી પામે રહેનાર આગ્રક મારાથી કરીને પોતાનો યુનો છુપાવે જ નદિ. આવા પ્રેમ પામે કોઈ પણ આગ્રક વશ થયા વિના કેમ રહી શકે?

પ્રેમ છતાં ત્યાગ માટે તૈયારી

નીચેના પ્રસંગથી આપણને સમજશે કે તેઓ કેટલો રોદ રાખે છે. છતાં ત્યાગ કરી શકે છે.

સને ૧૯૦૮માં મલ્યાલમની લડાઈમાં ગાંધીજીની યીજ વખત જેઠની સુભ શર્મ આ વખતે પૂ. કરતુદયા દિનિકસમાં ખૂબ જિભાર લતા. આ અગર મિ. વેરે ગાંધીજીને તાર મારશે જાણાવ્યા. તેનાં મેવાળમાં ગાંધીજીએ નીચેનો પત્ર લખ્યો.

"તારી તથિવનો તાર મિ. વેરે આજે મોકલ્યો છે. મારું હૈયું કોતરાય છે. હું રડું છું. પણ તારી આકરી કરવા આવું એવી રિથિતિ નથી. મલ્યાલમની લડતમાં મેં અધું અપણ કયું છે. મારાથી ત્યાં

આવાય જામલિ. દંડ આપું તો જ આવાય. દંડ તો ન જ આપાય. તું જરા ટિપ્પન રાખે, રીતસર આપ, તો સાડું ઘડી રહેશે. છતાં મારે નસીબેથી તું જાશે જ એમ દરે, તો હું તને એટલું જ કહ્યું છું કે, તું વિરોધમાં પણ મારી વ્યાખ્યામાં જ ચાલી જાય, તેમાં ખાટું નથી. મારું હૈત તારી ઉપર એટલું કે તું મૂલેલી છતાં મારે મન ટીકાયે. તારે આત્મા તો અમર છે, હું તને ખાતરીથી કહું છું કે, જો તારે જવું જ થયે તો હું મારી પાછળ બીજી જીવે તારે જવું જ થશે તો હું મારી પાછળ બીજી જીવે કરવાનો નથી. મેં તને કેટલીક વાર કહ્યું પણ છે. તું હંધર ઉપર આરથા રાખી જવ તો જ. તું મરીશ તો તે પણ સત્યાગ્રહને જોગ છે. મારી કહત તો ખાતર રાજદારી નથી. તે કાન ધાર્મિક છે. એટલે અતિ ચોખ્ખી છે. તેમાં મરતું તોયે શું, અને જીવતું તોયે શું! હું પણ એમ જ જાણી જતા મેં એમણું નહિ કાલે એવી મારી ઉમેદ છે, એવું તારી પાસે માગી લઉં છું.”

આથી આપણે તેમનો રોદ સાથેનો વૈરાગ્ય નોઈ જાણીએ છીએ, તેથી આપણને પ્રશ્ન થાય છે કે તેમને રોદી કહેવા કે વૈરાગી કે આવા રોદ છતાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનપૂર્ણ પડે છે. તે બધા અદ્વી આપવાની જરૂર નથી. આથી સમજાય છે કે ગાંધીજી પ્રથમ પોતાનું અસિદ્ધાન, પોતાનાં રોદીઓનું અસિદ્ધાન અને પછી બીજાઓનું અસિદ્ધાન આપવા નૈવાર થાય છે.

ઉપરની વસ્તુ સમજાવતો બીજો પ્રસંગ આ રહ્યો.

મળ પાઉં ક દરેની કહત સહવાની હતી. આ કહતમાં બે પ્રયત્ન શકિતઓનો ઉમેશ થયો. આજ સુધી તો હમણાં દોના છતાં પણ કોઈ એને કહતમાં જોડવાની મનાઈ કરવામાં આવતી. પણ આ કહતમાં દિંદી ઓછોના જીવ ઉપર થયેલા દુઃખ સામે થવાનું હતું. તેમાં દિંદી ઓછોનું રૂપાન સાચવવાનો પ્રશ્ન હતો અને તેથી જ ઓછોને પણ કહતમાં એવી તેનું નાછી થયું. બીજી શકિત એ કે આ કહતમાં મિત્રમીત્રિયા મજૂરીએ પણ સાથ આપેલ.

નહી તો થયું પણ આપ સ્વપ્ના વિના રવજો કોમ્યુ ગયું સર્વજન્યું છે કે તેથી ગાંધીજીને કામ્યું કે કરતુરના આ કહતમાં જોડાય અને જોડમાં જાય તો તેની પાછળ બીજી સીસકિત પણ આવે. પણ સમજાવનાં કેમ! ગાંધીજી તેનો જ વિચાર કરી કરે અને પ્રસંગની ગાદ લેવા કરે.

એક દિવસ કરતુરના બાબરી તૈવાર કરતાં દનાં તેવામાં ગાંધીજી બીજું કામ્યું કામ કરતા કહતા. કામ કરતાં કરતાં ગાંધીજીએ કરતુરનાને પૂછયું: “તેં નવમ્યું કે? ” “શું! ” કરતુરનાએ વિચારસાધી સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“આજ સુધી તું મારી પરજોતર ઓ હતી. દવે તું મારી પરજોતર ઓ ન રહી.” કરતુરનાએ સહેજ બચાં અગવીને કહ્યું: “એવું વળી કોણે કહ્યું! તમે તો રોજ નવા નવા વૃક્ષો શોધી કરો છે! ”

ગાંધીજી દસતા દસતા બોલ્યા:

“હું કર્યાં શોધી કાઢું છું? પેલો જનમજ રમદેસ કરે છે કે ‘મિત્રતા સમનની જેમ આપણાં સગન કોઈમાં નેંધવામાં નથી. મારે તે ગેરકાયદેસર મળાય અને તેથી તું મારી પરજોતર મુજાપ નહિ પણ રખાત મળાય.”

કરતુરનાએ યુસ્મે થઈને કહ્યું:

“કયું એણે એવું માયું! એ નવરાને આપું આતું કર્યાથી સુએ છે? ”

ગાંધીજી હુંકારી બોલ્યા:

“પણ દવે તમે બેરોં શું કરેલાં અને સરીએ છીએ તેમ તમે પણ લડો. સામી પરજોતર થવું કોણ અને રખાત ન થવું કોણ, તેમજ તમને તમારો આગર વડાકી દેણ, તો તમે પણ અમારી જેમ સરકારની સામે લડો.”

“તમે તો જેલમાં જાઓ છે! ”

“તું પણ તારી આગર ખાતર જેલમાં જવાને તૈવાર થા.”

ગાંધીજીનું આ વાક્ય સાંભળી કરતુરખા નવાઈ પામી બોલ્યાં: “હું, જેઠાં યૈરાંથી જવાય?”

“હું, જેઠાં! યૈરાંથી જેઠાં કેમ ન જવાય? પુરુષ જે સુખદુઃખ ભોગવે તે સ્ત્રીઓથી કેમ ન ભોગવાય? રામની પાછળ સીતા ગઈ. હરિશ્ચંદ્રની પાછળ તારામતી ગઈ. નળની પાછળ દમયંતી ગઈ. અને સદુએ જંગલમાં અનદદ દુઃખ વેઠ્યાં.”

“એ તો બધાં દેવ જેવાં! તેમને પગલે ચાલવાની આપણી શક્તિ ક્યાં છે?”

ગાંધીજીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું:

“એમાં શું? આપણે પણ તેમની જેમ ચલીએ તો તેમના જેવાં થઈ શકીએ; દેવ થઈ શકીએ. રામના કુળનો હું અને સીતાના કુળની તુ. સીતા રામની પાછળ ધર્મની ખાતર ન ગઈ હોત અને મહેલમાં બેસી રહી હોત તો તેને કેઈ સીતામાતા ન કહેત. તારામતી હરિશ્ચંદ્રના સત્યવત ખાતર વેચાઈ ન હોત તો હરિશ્ચંદ્રના સત્યવતમાં ખામી રહેત. તેને કેઈ સત્યવાદી ન કહેત અને તારામતીને સતી પણ કેઈ ન કહેત. તેમ હવે તાર તારી આખર સાચવવી હોય, મારી પરણેલર ગણાવું હોય અને રખાત ગણાવવાના કલંકમાંથી મુક્ત થવું હોય તો સરકાર સામે લડ અને જેઠાં જવા તૈયાર થા.” કરતુરખા થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં પણ પછી બોલી ઊઠ્યાં:

“ત્યારે તમારે અને જેઠાં મોકલવી છે, ખરું ને? હવે એટલું જ બાકી છે. ભણે; પણ જેવનો ખોરાક અને માફક આવશે?”

ગાંધીજી બળાતકારથી જેઠાં મોકલવા નહોતા ચાહતા કારણે તેમાં હિંસા સમાયેલી હતી. તેમણે જવાબ આપ્યો:-

“હું તને કહેતો નથી કે તું જેઠાં જા. તને તારી આખર ખાતર જેઠાં જવાનો ઉમંગ હોય તો જા. અને જેઠાં ખોરાક માફક ન આવે તો ફજાદાર કરજે.”

“જેઠાં સરકાર ફજાદાર આપશે?”

ગાંધીજી ફજાદાર મેગવવાનો ઉપાય મુચવતા બોલ્યા:

“ફજાદાર ન આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરજે.”

કરતુરખાએ હસીને કહ્યું:

“હીક, એ તો તમે મને મરવાનો રસ્તો બતાવ્યો. અને મને કાગે છે કે જેઠાં જમીશ તો જરૂરે મરી જઈશ.”

આ જવાબથી ગાંધીજી ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા:

“હા, હા; હું પણ એમ જ કહેજું છું. તું જેઠાં મરી જમીશ તો જંગલમાંની જેમ જ તને પૂછશે.”

“હીક, ત્યારે નો હું જેઠ જવા તૈયાર છું.” કરતુરખાએ તેમના દૃઢ વિચાર ભાંડેર કર્યો.

આમ ગાંધીજીની મરજાતુસાર કરતુરખાના વર્તનથી દિંદી સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનાં દાર ખુલ્લાં થયાં; અને આજ દિંદમાં જે સ્ત્રીશક્તિની યતિ અને પ્રયત્ન જવાળા પ્રગટી નીકળી છે, તેનું બીજ એ પ્રસંગે શોધાયું.

પ્રતિજ્ઞાના અહિંસા

ગાંધીજી પ્રતિજ્ઞાનો મદિમા ફેટો બળવે છે તે નીચેના પ્રસંગથી જણાશે.

એક દિવસ એક વિદ્યાર્થી જોશનિસર્ગમાંથી આવેલા પોતાના વડીલને મળવા ડરબન ગયેલો. વડીલને બાળક પ્રત્યેની ચમત્કાર કારણે યાજુ કે આશ્રમમાં તેને મિટાવ કે તીર્થાં તમતનતાં ભગિર્યાં વગેરે ક્યાં મળવાનું હતું? તેથી તેમણે અવગણ્યા ઉપરાંત બીજા ભગિર્યાં વેચાતાં લઈ અપાયાં. બાળકને ખાતા ખાતાં તેના મિત્રો સાંભળ્યાં. એટલે તે ભગિર્યાં ફિનિકમ લઈ ગયો. ત્યાં ત્યારે બધા મિત્રો ભેગા મળી ભગિર્યાં ખાતા હતા, ત્યાં એક શિક્ષિકા જઈ ચડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ તેમની આગળ ભગિર્યાં ધર્યાં અને તેમણે તે ખાધાં પણ ખરાં. તે જડેને તે વાત છપાવવા

વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું. પણ એમ કંઈ વાત ફૂપી રહે ખરી ? આ વાતની જગ્યાને એકમે દિવસમાં ખજાર પડી ગઈ. ગાંધીજીને કાને તે વાત પહોંચી એટલે તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું કે તમારી સાથે બનિયાં ખાવામાં તે જડેન દવા કે નદિ ? સૌએ 'હા' પાડી. પછી જડેનને પૂછ્યું પણ તેમણે તો તે વાત સાચી હોવાનો ઈન્કાર કર્યો. આથી ગાંધીજીને થયું આ જનમાં સાચું કેલું ? તેથી તેમણે કહ્યું કે જ્યાં મુશી અને આ ગાયત નિંપે સત્ય દર્શકન નદિ ગળે ત્યાં મુશી હું ખાઈશ જાઉં. આ પ્રતિજ્ઞાથી આશ્રમનું વાતાવરણ ખગલ્યો ગોલું.

તે જડેનને આમાં પોતાની જૂઝ સમજાઈ અને તેમણે બીજે દિવસે દસ વાગે ગાંધીજી આંગળ પોતાની જૂઝ કળ્લ કઠી અને તેને મારે માથે મારી.

આવા ઉપવાસો તો તેમણે ઘણી વખત કર્યા છે. ઉપર પ્રતિજ્ઞાનો મદિમા ગનાવતો જે પ્રસંગ આપ્યો છે, તે તો એક સામાન્ય જનાવ છે. પણ તેમના આમરણાન્ત ઉપવાસો બહુજીએ, ત્યારે જ આપણને તેમની પ્રતિજ્ઞાપાલનની કિમત સમજાય છે. અને એથી પણ વધારે આગળ વંધીએ તો તેમની ઈચ્છા જ્યાં પડેજ્યાં ત્રણ બીપણ પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા નથી ?

અત્યાર મુખીમાં જે કહેશ જીવનપ્રસંગોથી સમજાયું હશે કે આ પ્રસંગો દરિયા આક્રિશ મુશીના છે. આ પછી તેઓ દિંદ પાછા આવ્યા. અને અહીં આવી જે સ્વત્વામ્યદા અને લડનો લડ્યા તેનું વધારે જાણણ નદિ કરનાં એકમે પ્રસંગો કરી હું માનું કયને પૂરું કરીશ.

ગાંધીજીની તબિયત સારી નદિ હોવાને કારણે એક વખત તેઓ માથેરાન દવાકેર મારે ગયા. પણ ત્યાં કંઈ દેશકાર પડ્યો નદિ. દરદ અદુ જ વધી પડ્યું હતું. તેથી તેઓ પાછા આવ્યા અને દાકરને દવાઓ સલાહ લીધી. તેમણે કહ્યું, " તમે દૂધ ન લો, ત્યાં લગી લગાડું ચરીર હું વાળી નદિ શકું. તે વાળવાને સારું તમારે દૂધ લેવું નેહ એ ને શોખડ ને શોખડની પિચકારી લેવો નેહ એ. આટલું કરે તો તમારું ચરીર અચાર કરી ખાંધવાની હું જોરેડી આપું. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યોઃ " પિચકારી આપો પણ દૂધ ન લઉં, કારણકે

તેમને દૂધ ન લેવાનું વ્રત હતું. કરતુરગાએ કહ્યુંઃ " જ કરીનું ધ લેવાય કારણ તમને ગાયબેસ ઉપર કુછાતી દિધા થવાથી તેના દૂધ પ્રત્યે તિરકાર છે." છેવટ જ કરીનું દૂધ લેવાનું નકકી થયું અને તેના દૂધથી તબિયત સુધરવા લાગી.

રોલેટ એક્ટનો વિરોધ

આમ તેમની તબિયત અચાર ન હતી, તેવામાં એક દિવસ તેમના હાથમાં રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ આવ્યો. તેની બહામણો નેહ ગાંધીજી ચમક્યા. તેમણે અમદાવાદ આવી ધી. શંકરલાલ બેંકર વગેરે બીજાઓને મળી આ રોલેટ એક્ટનો વિરોધ કરવાનું ચોખ્ખું ધાણું એટલે સરકારની સામે લડવાનું નકકી થયું અને સૌએ પ્રતિનાયક ઉપર સતીઓ કરી.

ધીમે ધીમે પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સતીઓ પણ ખૂબ સંખ્યામાં આવી અને એ રીતે તેમણે તે કામ પોતાની તબિયતની પરવા કરી વિના ધમધોકાર ચલાવ્યું.

આ રોલેટ એક્ટમાં એવી કલમ હતી કેઃ—
' દેશમાં રાજકોટ વધી પડ્યો છે. ક્રાંતિકારી વર્ગ વધી પડ્યો છે. તો સરકાર કોઈ ખાણસ ઉપર શક આવતાં વગર લોડરે તેને પકડી શકશે અને તેના ઉપર કેસ ચલાવ્યા વગર પણ જેલમાં પૂરી શકશે.'

ઉપસહાર

આપણે તો તેમના બેજણ ગુણોનું અવશેષન કહ્યું. પણ આપણને જણાય છે કે સત્ય અને અદિસાની પાછળ ત્યાગ, ઉદારતા, સેવા, પ્રેમ, દયા અને આત્મજયદાન જેવા બીજા કેટલાય ગુણો છુપાએલા છે અને તે આપણે જ સત્ય અને અદિસાનું પાલન કરતાં ખીલે છે.

આપણે તો પ્રજાને એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની કે ગાંધીજી થયું હતું અને આપણા દેશને કોયે સાવવામાં વધુ ને વધુ કાળો આપો. વિશેષ પ્રાર્થના તો એ કે આપણે તેમનો અભેદ સંદેશો ઝીલવા મારે સાચક બનીએ.

વિદુલભાઈ ધરમદાસ પટેલ

૭ જુલાઈના વિદ્યાપીઠ વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થીઓ અનન્ન ગાંધીજીની વખતે આપણે આપણ.

દાદાને પ્રયાગ જતા જોઈ નાનો સતીશ દોડતો આવીને એમની ગોદમાં બેસી ગયો અને લાડ કરતો કહેવા લાગ્યો: “દાદાજી, મારે માટે એક સુંદર રમકડું લેતા આવજો હોં. લાવશે ને ?”

દાદાએ ઉમળકાભેર ચૂમી લઈ એને છાતી સરસો ચાંપ્યો ને કહ્યું: “વારુ, બેટા, જરૂર લેતો આવીશ.”

આ સાંભળી સતીશના આનંદનો પાર ન રહ્યો. નાચતો ને ફૂદતો એ મિત્રોને પોતાના નવા રમકડાની વાત કહેવા દોડી ગયો.

દાદા પ્રયાગ આવ્યા ગયા.

*

ઘરમાં થતી વાત પરથી સતીશને ખબર પડી ગઈ કે દાદા આજે સવારની ગાડીમાં પ્રયાગથી પાછા ફરવાના છે. જોડયો ત્યારથી એનું મોં પ્રકુલ્લ હતું. રમકડું, નાનું મજાનું રમકડું મેળવવા એનું મન અધીરું બન્યું.

આજે નવું રમકડું આવશે એમ તેણે મિત્રોને તો ક્યારનુંય કહી દીધું છે. એ રમકડું કેટલું બધું સુંદર હશે ? હવે તો મારે ડોઈ દહાડો એકલા

નહિ રમવું પડે. મારા ગોઠિયાએ મારી જોડે કીકા કરશે તો હું મારા નવા દોસ્ત-રમકડા-સાથે રમીશ. આજો દહાડો એની સાથે રમવાની મજા પડશે ! અને હવે તો મધુરીબહેન પોતાની દીંગતી આપવાની ના પાડે તો એનેય મારું નવું અને સુંદર રમકડું જતાવીને ચીડવવાની કેવી ગમ્મત આવશે ?

ગમ્મતના વિચારે સતીશના મોં પર પ્રકુલ્લતાની અજળ છાંટ આવી. હજી એની વિચારમાળા આગળ લંબાવાની હતી, પણ ત્યાં તો બારણે ટકેરા પડ્યા ને, બેઠોતો ત્યાંથી જીછળીને ‘દાદા, દાદા’ કરતો બારણું ઉઘાડવા દોડ્યો. દાદા આવ્યા: સુસાફરીથી થાકેલા ને કંટાળેલા ! દાદાએ ઘરમાં પગ મૂક્યો ન મૂક્યો ત્યાં સતીશે પોતાની નાનકડી હથેલી આગળ ધરી રમકડું માગ્યું. પણ . . .

“બેટા, રમકડું હતું તો મળતું પણ મોંધું બહુ, એટલે ન લીધું.” દાદાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ સતીશનું મોં પડી ગયું, તેનો આનંદ જોતસરી ગયો. ઘડી વાર

પહેલાં અંદ્રના શીતળ તેજમાં હસી રહેતા પોયળાં જેવું પ્રકુલ્લ મુખ, દાદાના આ શબ્દોએ કરમાવી દીધું.

રસમત્ર ચહેરો ઘડીબર તો દાદાના મુખ ભણી તાકી રહ્યો. પછી ધૂરંકે ધૂરંકે દેવા ને, જમીન પર લોટવા માંડ્યું. ગંજીપાના મહેલ જેવા એના ગરમતમિનારા કકડબૂસ કરતા તૂટી પડી. જમીનદોસ્ત ધઈ ગયા! એના શુભાળી ગાલો પર આંસુના રેલા આડ્યા, એનાં સુંદર, વાંકડિયાં બૂંદાં ધૂળમાં રમદોળાયાં!

સતીશને રડતો આંભળી રસોડામાંથી તેનાં મા દોડી આવ્યાં. કલાવી પટાવી માંડ છાનો રાખ્યો, ને આંખો પર ઠરી રહેલાં આંસુ પાલવ વડે લૂછી નાખી, ગોદમાં લઈ બેસી લીધી.

બાળકનું રડતું તે જ વખતે બંધ ધઈ ગયું એ ખરું, પણ તેના અંતરનો સંતાપ તો ન શર્યો તે ન જ શર્યો.

આખો દહાડો એ ઘરમાં જ બેસી રહ્યો. પોતાના ગોઠિયાઓ પાસે હવે તે શું મોદ લઈને જાય? માએ ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે માંડ એણે બે કોળિયા અન્ન ખાધું. સ્વાદ, ગંધાર ને સાંજ, રીસમાં ને રીસમાં જ પસાર ધઈ ગઈ, અને રાત પણ પડી. વરનાં બધાં ચ નિદ્રાધીન ધઈ ગયાં પણ બાળક સતીશને નીંદર નોતી આવતી. એની આંસુની આંધાર એક જ ધ્વનિ પડવાતો હતો :

“છિ : છિ : સતીશ ! તારે માટે તો રમકડું ય મોંઘું !”

મોહન હંફર

બગલાભાઈ

હે બગલાભાઈ ! તમે અહીં નદી-કંઠે જ રહો છો ? ગામમાં કે વગરે તમે કેમ રેખાતા નથી ? નદીકિનારે એકાન્તમાં ધ્યાન ધરવાનું અને તળાવમાં ભેંસે ઉપર બેસવાનું તમને ખૂબ ગમે છે, નહિ ?

અને બગલાભાઈ ! તમે આટલા દૂધ જેવા ભિજળા કયાંથી ? કહેાને. આમ બેસા બેસા જોયા શું કરેા છો ? તમે સત્તજન રેખાઓ છો, જવાળ આપો ને ?

બગલાભાઈ ! તમે અવાજ કયાં વિના શાન્તિથી બેા છો અને ધીર ગંભીર ચાલે ચાલે છો. નહિ ? મોદથી બેાલતા પણ નથી ! બીણાં જનુની હાનિ યાચ માટે ? મોનવત લીધું છે ?

જ

અરે ! આ શું કર્યું ? શું તમે ઝડપ મારીને પેલી મબળની તરની માછલીને પકડી !

હાં, હાં, સમજ્યો; તમારું ન બોલવાનું કારણ. સમજ્યો, તમારી આટલી ધીરતાનું કારણ. સમજ્યો ધોળો ભેજ ધારી પાણી-કંઠે એકાન્ત વાસ કરવાનું કારણ. હું તમારું ધ્યાન અને ધ્યેય બંને સમજી ગયો. બિચારાં, ભલાંભોળાં માછલાંને આમ જ સપડાયો છો ! સત્તજનતાના ટોળ નીચે માછલાં જાવાનું છોડી તમે ગામમાં શું દેવા આવો ?

અ

કાન્તિલાલ અવેરી

દીઝરાયેલીનું પહેલું આપણુ

ગ્રેટ બ્રિટનના ૧૯મી સદીના મદાનિષ્ઠાન ને મોટામાં મોટા સમકાલીન વડા પ્રધાનો દીઝરાયેલી ને એડરટન. દીઝરાયેલી પહેલી વાર પાર્લામેન્ટના અંબ તરીકે ચૂંટાયા પછી એમને આશ્ચર્ય પ્રકર ઉપર બોલવાનું થયું. મદાન વક્તા તરીકે પ્રખ્યાત થવા દીઝરાયેલીના એ પ્રથમ વક્તવ્ય વખતે મોટા ભાગના સભ્યો દ્વિતી બોલાવવા સાગ્યા. પણ અમાપામણ આશ્ચર્યપ્રકાર ધરાવનાર દીઝરાયેલીએ કહ્યું: "તમે માનવનું સભ્યો અને સાંભળવા નહિ માનવા દે તે નહીં જેમી જાઉં." આથી સભ્યો મોટીયા વસવા સાગ્યા. દીઝરાયેલીને યુસ્મે મર્યાદા એવું કહ્યું: "દમવા કન્યાં દુનિયામાં વધારે એવું જીવું કયું નથી, મનુષ્યા?" પણ દ્વાબે સભ્યો એથી નો કિસ્સા વધારે જમરવા ને જોરથી તાગીએ પાડીને ખરખરાર દમવા સાગ્યા. જુવાન ને જાનવંશ દીઝરાયેલી ખૂબ મર્યાદિત થઈ હોયે જેમી મંચા. પણ નેતરમાં નેતરમાં એવીર વરને એવું મર્યાદાને સાંભળાયું: "એ મારેપો, એ ને આપ તે કું જેમી જાઉં" મું પણ એવો મુખ્ય આશ્ચર્ય છે ત્યારે તમે જાપાએ અને સાંભળવો પડે." ને એ દીઝરાયેલીએ બંધી નામું મદાન સિદ્ધિ માપાવવા વડા પ્રધાન તરીકે પાર્લામેન્ટમાં ફેરવીને વાર પોતાના મનવંશી વક્તવ્યો મર્યાદાને સાંભળવામાં.

મે છે. મર્યાદા પણ જુદુ મુખ્યતરીકે મારી મકાવ છે. પણાં પણાં અવનરકિન ધરાવનાં દોષ છે. પણ સી પ્રાણીમાંમાં માનવીની અવનરકિન વધારેમાં વધારે દોષ છે. ૧૮. ૧૮. એક ૪૫ કોષમાં એક કોનિવિય એક બિગાડીને લગાવ મુખ્ય ને સ્વાધીન કરી મે, ત્યારે એવા નોટમાં કોષોના ૪૫ એવા મગીએ એક વિવરમાં મર્યાદાની જાણ છે ને છતાં મોટીથી છુપા કરે છે. એક મીટરમાં એક તમાકુનું બિગાડીન વિષ એ મોટા મર્યાદા મર્યાદા વધારેમાં મારી નાખે છે; ત્યારે એવી નો ફેરવી ને મીટર તમાકુએ તમાકુને છેડે પૂરી નાખે છે. એક પ્રમાણે સામાં એક આવીડોન-મર્યાદા-એવા ફેરવાને દોષ સાગિયાએ મળા નીમે ઉતારી જાણ છે ને એક મોટા મર્યાદાને દોષ વિવરમાં મર્યાદાને જાણ કરી મે છે. અને આમ છતાં એવા ફેરો સામાં એકો મેકન વિવરેલીએ પોતામાં એવા મગીએ પોતાની મરી ઉપરનાં અમાપા મળવામાં આવે છે.

એક એક કરી મકાવ છે પાંડના ૫૮ કોષ મર્યાદા બોલિત મર્યાદાને ખંજ કરીને પણ અવનરકિન મર્યાદાને મળવાની વારે દોષ મળે મે છે એકે મર્યાદા નથી.

દોષ છે. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દરેક ગતની દવામાં અવાગની ગતિ એટલી જ દોષ છે. દગની દવામાં ખનિની ગતિ ઘણી વધી જાય છે, અદગજત, દગથી બારે દવાનું ટ્રેપરેચર મંચુ' દોષ' નેપ્રિએ. આપણી આસપાસ માત્ર દારૂફોજનનું વાતાવરણ દોષ તો આપણે આજે જેટલી જડપે અવાગ સાંભળીએ છીએ એનાથી આદકાળી વધુ જડપે માંબળી શકત સખા દવા-માનના દવાણુ ને ટ્રેપરેચરની સ્થિતિમાં નીચેના ગેસોમાં ખનિની ગતિ નીચે પ્રમાણે દોષ છે:

દારૂફોજન :	૪૧૬૩ ફૂટ	દર મેકેડે	ગતિ.
સામાન્ય દવા :	૧૦૬૦ ફૂટ	"	"
ઓક્સીજન :	૧૦૪૧ ફૂટ	"	"
કાર્બન ડાયોક્સાઈડ :	૮૫૫ ફૂટ	"	"

ધુમારો ક્યાં જાય છે ?

ધુમારો ધન અને ગેસવાળી ઘણી વસ્તુઓનું મિશ્રણ દોષ છે. ધુમારો કોયે આકાશમાં ગયા પછી એમ માં ધન કણો નીચે પડી જાય છે. ખનિજ કોયસો ગળે છે ત્યારે એમાંથી તેથી પદાર્થ નીકળે છે. આથી અકાશમાં ધુમાડા ભેગાં નેક્રનાં વગરકણો પણ જાય છે. આ તૈલી તરવને કારણે જ કોયસાથી કાળાં થયેલાં કપડાં ઉપર પાકા ડાઘા પડી જાય છે. ધુમાડામાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડનો ભાગ દોષ છે, એ વનસ્પતિનું બંધન જની જાય છે. કોયસામાંથી ધુમાડા રૂપે કીરી જતો દારૂફોજન જેસ બીજી દવા સાથે ભળીને એનું જળા જની જાય છે. આમ ધુમાડો ઓગળી-Decompose-જાતે એનો કપાંતરી વિરૂપ થઈ જાય છે.

૨૦.

એક કા અનેક

મૂર્ધ-રવિ, બાનુ, દિવાકર, દિવાંચુ, દિવાસો, દિનાકર, દિનમણિ, દિવામોણ, દિનેધ, અર્ક, સવિતા, અરણ્ય, આદિત્ય, દિગપતિ, બારકર, અદેશ.

ચંદ્ર-ઉદ્, ગોમ, શશિધર, શ્યાંક, સુખાંચુ, નિશાકર, અમૃતનાથ, નંદાત્રનાથ, કળાકાર, કૌમુદી-પતિ, શર્વરીપતિ, દિગપતિ, રત્નપતિ, આદિત્યપતિ, સુધાકર, ગમ્પી, વિદ્યુ આદો, કળાધર, દિગરાજ, દિવાંચુ.

સમુદ્ર-દરિયો, આગર, અર્જુવ, સાવર, જળધિ, વારિધિ, વારિનિધિ, જળનિધિ, ઉત્પિ, અખિધ, પયોનિધિ, રત્નાકર, પારાવાર, મહેરામણ, પયોધર, અદ્રપાર.

પાણી-જળ, વારિ, નિર, જુ, અણુ, પય, આગ, ઉદક, સત્ત્વ.

હાથી-મેગળ, ગજ, દરતી, ઔરાવત, કંજર, માતંગ, ગય, નાગ, કરી, મારંગ.

સિંહ-વનરાજ, કેસરી, મૃગેન્દ્ર, મૃગપતિ, પંચાનન, અગ્નિ, સાવજ.

કમળ-પુંડરીક, કુમુદિનિ, સરોજ, ઉત્પલ, પંકજ, અંબુજ, જલજ, પદમ, આરવિંદ, મિસ્રપ્રમુલ.

કુંગર-પર્વત, પદાડ, ગિરિ, નગ, સૈલ, મદિધર. ગિરિધર, ગિરિવર.

આંખ-અક્ષુ, નયન, દોચન, દગ, નેચ.

સોનું-કૌમ, કાટક, કુંદન, કાંચન, કણુગ, કનક.

ઘોડો-પુરંગ, રથ, અશ્વ, દય.

પવન-મારુત, વા, વાયુ, સમીર, અનિર.

આકાશ-વિયત, નભ, આગ, અંજર, યોમ, ગગન.

શાંતિચંદ્ર ભ. દામકાકર

કુટીર

વર્ષ ૫

અંક ૩

તંત્રી : રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

નવેમ્બર ૧૯૭૯

દેશની સેવા કરવા હું તૈયાર છું, પણ હું
તો તે સત્યને જ કરીશ તે દેશ કોણ જાણ
અને વિચારવાન છે. દેશને જે હું દેવ માની
વંદન કરું તો દેશનું સત્યાવાચન વાચ્યું અણુવા
... દેશથી પણ વધુ અધારે પ્રભુ દેશે છે જેનું
સ્ત્રી માનના નથી તેઓ, હું કહું છું, દેશને પણ
માનના નથી.

-શ્રી રણીન્દ્રનાથ ઠાકુર

કિશોર

વર્ષ ૫

નવેમ્બર : ૧૯૩૬

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

કુદરતની ગોદમાં (ચિત્ર)	મુખપૃષ્ઠ
૧ આત્મઅર્પણ-બળે	નૌતમ ૮૧
૨ કિશોરોને	'અલભારી' ૮૨
૩ ઇશ્વિહીમ આદમ	રામનારાયણ ના. પાઠક ૮૩
૪ વીણા ફૂલ બહાલાં	
વીણા ફૂલ બહાલાં	પતીલ ૮૫
૫ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	ગોવિંદરાવ બાગવત ૮૬
૬ પ્રભુને પ્રથમ (કાવ્ય)	મુળશંકર બેપી ૮૮
૭ અજન્તાની યાત્રાએ	મંગળ દેસાઈ ૮૯
૮ કવિ કહે (કાવ્ય)	યોગેન્દ્ર દેસાઈ ૯૩
૯ સ્વામ (વાતી)	મુળશંકર પાખ્યા ૯૪
૧૦ સત્યની કુંતી	વાકા કાલેલકર ૯૭
૧૧ વન-વાણું (કાવ્ય)	નાથલાલ દવે ૯૮
૧૨ અપાતના અને રમત	વાકા કાલેલકર ૧૦૦
૧૩ એક નદીની આત્મકથા	પોપટલાલ અંબાણી ૧૦૨
૧૪ મેઘરાજની પધરામણી (કાવ્ય)	રાશિનુ ઝોઝા ૧૦૯
૧૫ હસાહસ	રા. જિ. વિ. હેમાણી; સુમતિચંદ્ર પોપટલાલ સાહ ૧૦૯
૧૬ કીરમુક	નવંત શંકરલાલ ભટ્ટ ૧૧૦
૧૭ ખાંભી (કાવ્ય)	મગનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૧૧૧
૧૮ ટપાલની ટિકિટોનાં સંગ્રહનો શોખ	જિજીવન વીરજી હેમાણી ૧૧૨
૧૯ વીર ઝોંગ	કૃષ્ણલાલ ત્રિ. દેસાઈ ૧૧૫
૨૦ પિતાના ધનનો ધણી ક્યો કિરોર !	વ. જી. ગોવિંદજી દેસાઈ ૧૧૭
૨૧ સારોદાર	વ. જી. હેમાણી ૧૧૮
	શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૧૧૮

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રતિદાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા શોખ લેખકોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે ઠાગળની એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં મળવા સંભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરેપૂરું શિનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખને ટૂંકામાં અને બને તેટલો સુદાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાનો હોય એ ઇચ્છતા શોખ છે.

પ્રાસદ ધ્યેલા લેખના પત્ર આઉટપ્રિન્ટ મોકલવામાં આવશે તંત્રી : 'કિશોર' ખાડિયા : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર કાર્યાલય C/O પ્રત્યાગ કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
સુદ્રક : રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૧૦-૧૨-૩૬

(ફોટો : શ્રી અમૃતલાલ પટેલ)

કુદરતની ગોદમાં

કચાર

આત્મશ્રદ્ધા બળે !

[૫મી]

રહે તિમિર ઘોર ઘેરી ઉર મ્હાનું ચોપાસથી
ભીંસાય કુલકોમળું હૃદય વજશી ચૂડમાં;
છતાં સુખન કાઢું કે વહું ન પ્રાર્થના વેવલી
અમેય ઉર હામથી રહું અજૂરી હું જગમાં.

નહી અડચણા અનેક, પથમાં પડ્યો આખડયો,
અને થઈ ઉભો કરી કદમ ચોકે આગે ગઢયો;
પડી વિટમણા, ઝીલ્યા વિધિપ્રહાર સોચે હસી,
થયા અખમ કારી, તો ય નવ પાછી પાની કરી.

ભલે વિવશ વેદના ઉર દહો, શિરે આભ છે
પડો દુઃખતણાં; કદી ન ધરું હીનતા હું ઉરે;
રહું અલગ હામથી હું રણજંગમાં જૂઝતો
અજૂર ઉર ધૈર્ય ને અતલ આત્મશ્રદ્ધા બળે !

નૌતમ

કિ શો રો ને

પત્રાંક-૬

દોસ્તો,

સૈકાઓ પહેલાંની એક વાત છે. અલ્લ ગઝલી નામનો એક મોટો તત્ત્વચિંતક થઈ ગયો. તેની તત્ત્વ જાણવાની તાકાવેલી એટલી બધી તીવ્ર હતી કે આખી દુનિયાનું બધું જ નત્તવજાન તે ગોધી વળ્યો. પરંતુ તેની શોધ માત્ર જ્ઞાનની ન હોતી; તેને જોઈને હતા એવો એક પ્રકાશ જેથી તેના જીવનમાં નવ-મેતન આવે, તેના પ્રાણને નવપલ્લવિત કરે. આમ અનેક વર્ષોની અચાક તપશ્ચર્યા પછી અકસ્માત તેને તે પ્રકાશ લાગ્યો.

હવે તે હિંમરે તેમજ જ્ઞાને વૃદ્ધ થઈ ગયો છે. પરંતુ તેનો આત્મા એક આજ્ઞા જેવો નિદોષ અને આનંદી છે. એક વાર ગદાદત્તા મોટા મેઢા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષો તેમને મળવા આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું: “ગઝલી સાહેબ, આપની હિંમર કેટલી થઈ?” ગઝલીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “માત્ર ચાર વર્ષ.” પેલા બધા જ્ઞાનીઓ તો આશ્ચર્ય પામી ગયા. આપડે મોટો માણસ માત્ર ચાર જ વર્ષનો? કેવી હસવા જેવી વાત!

મને લાગે છે કે તમે તેનો અર્થ સમજી ગયા હશો. આટલેટલાં વર્ષો તો તેમણે જ્ઞાનની શોધમાં ગાળ્યાં, પણ સાચું જીવન તો શરૂ થયું પેલો નવે પ્રકાશ પામ્યા ત્યારથી. આ રીતે તેઓ સાચા દિગ્ગજ થયા, એટલે કે બીજા જન્મને પામ્યા.

ત્યારે આપણામાંથી કેટલા સાચું જીવન ગાળીએ છીએ? માત્ર ખાવાપીવા અને ચોરો જાપલામ્યા સિવાય આપણે બીજો શો અનુભવ મેળવીએ છીએ?

તમે વિજ્ઞાનમાં શીખ્યા હશો કે સૂર્યનાં જે કિરણો આપણે મેળવીએ છીએ તે બધાં કેટકેટલાં હજારો વર્ષોથી ફરતાં ફરતાં અહીં પહોંચ્યા છે. જે પ્રકાશ આપણને ઉઠાડે છે, અને દુનિયાના બધા પદાર્થોને ગોચર કરે છે, તે પ્રકાશની કેટકેટલી સાધના છે? એ પ્રકાશ શા માટે સાધના કરે છે? પોતાના

આત્મપ્રકાશને માટે. આત્મપ્રકાશ કરતાં કરતાં અનેક જીવોનું તે કલ્યાણ પણ કરે છે. તેનો મુખ્ય ધર્મ આત્મપ્રકાશ છે; લોકકલ્યાણ તો તેથી ફલિત થતો ગણ્યો ધર્મ છે.

તો આપણે વ્યા પૃથ્વીમાં મનુષ્ય થઈને આવ્યા છીએ, બધાં પ્રાણીઓથી વેદ ગણ્યોએ છીએ, તેનું પરિણામ શું? આપણે સાચા મનુષ્ય થવાની કેટલી સાધના કરીએ છીએ, જેને આપણે મહાન માનીએ છીએ તેને કેટલે અંશે અર્થાભાવે સમજીએ છીએ?

માણસ કહેવાયવું સહેલું છે, માણસ થવું ભારે છે. થવું એટલે હમેશાં વિકાસ સાધવો. થતો અંત જ નથી.

આપણે એવા માણસને મહાન નથી ગણતા જેની પાસે ઘણું હોય; પરંતુ એવા માણસને મહાન ગણીએ છીએ જે માણસ થયો હોય.

મારી પાસે કેટલાં પુસ્તકો છે તેની સંખ્યાથી મારી મહત્તા નથી અંકાની; મેં કેટલે અંશે તે પુસ્તકોને પચાવ્યાં છે, કેટલે અંશે તેનો અનુભવ-ભગર મેં મારો કર્યો છે, એટલે કે કેટલે અંશે હું અનુભવવાનો થયો છું, તેટલેજ અંશે મારા મુશ્કેલી અંકાય છે.

આપણી ચારે ગાળુ કેટકેટલાં હારપ, કેટકેટલાં ફેન, કેટકેટલી હાથવરાળ, કેટકેટલાં સુખ નેર્મોએ છીએ. આપે જોવાનું, કાને સાંભળવાનું તો અપાર મળે છે. પણ તેમાંથી કેટલું સાચેસાચ નેર્મોએ છીએ, કેટલું સાચેસાચ સાંભળીએ છીએ?

આખી પૃથ્વી આપણને પકકાર કરે છે: તમે માણસ બનો. આવો ત્યારે દોસ્તો, આપણે માણસ થઈએ; આપણા ચિત્તને, આપણા હૃદયને વિશુદ્ધ કરીએ અને નવા નવા પ્રકાશ માટે આતુર રહીએ.

લિ. તમારો

‘અલગારી’

ઇબ્રાહીમ આદમ

પાછલી રાતનો પહોર હતો. ઠંડી રાત સમસમી રહી હતી. પથુ વંખી હજી જગ્યાં ન હતી, માથુસો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં. એ વખતે યંદખનો સુલતાન ઇબ્રાહીમ પોતાના મહેલમાં પોતાના પદમ ઉપર આંગો મીંચીને બેઠો હતો. એના મનમાં અનેક વિચારો બેઠાસુલટી આવી રહ્યા હતા. આખી રાત એણે બેઠા વિના પસાર કરી હતી. આલેશાન મહેલ, રતનજડિત હવપદ્મ, રેશમી તળાઈઓ, સુવાળાં ઓશીંકાં, હાથમાં વીંચકા લઈને ઉભેલાં દાસદાસીઓ, ત્રેમળ બેગમ, પ્રાણીઓ અધિક પ્રિય એવો બાળક શાહમદો, તેમાંનું કંઈ એને મુખ આપી શકતું ન હતું. એ મનમાં વિચારતો હતો: "આ મહેલ, આ સાધનમ્ પતિ, આ વૈભવ, સુખ, એક દિવસ મારે છોડી જવાનાં છે. ખુદાનો પેગમ આવશે અને મારે પહેરે લખડે કદનમાં પોટતું પડશે. મેં દુનિયાનું યું ભણું કંઈ છે? જદખની આવડી મોટી જગીરની ધનદોલત મેં મારા અમનચમન ખાતર ઉઘાડી છે. કુરાને શરીફમાં લખ્યું છે કે 'તારા પરસેવાની રોડી તું ખાજે.' મોટા મોટા પેગંબરો અને ઓલિયાઓ એવું જ જીવન ગુજારતા અને સદા સુખમાં રહેતા."

મહેલને નીચે માળે પોતાના આલેશાન ઓરડામાં કિંમતી હવપદ્મમાં બેઠો બેઠો સુલતાન ઇબ્રાહીમ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરે છે ત્યાં એકાએક ઓરડામાં પ્રકાશ થયો. જગદળતા અજવાળામાં એક તેજસ્વી પુરુષ તેમની સામે આવી બેઠો રહ્યો. બાદશાહે અડિત ચર્ચને એને પૂછ્યું: 'તમે કોણ છો? અને અહીં શા માટે આવ્યા છો?' પેલા આવનારે શાંતિ-પૂર્વક જવાબ આપ્યો: 'મારું બિટ જોવાયું છે તે શોધવા આવ્યો છું.' બાદશાહે આશ્ચર્ય પામતાં સહેજ રોષભર્યો બતાવે કહ્યું: 'અહીં બિટ કેવું?' પેલાએ જવાબ દીધો: 'મેં નીચે માળે બિટ ન મળે તો પછી દીન, દુઃખી, દરિદ્ર, અસહાય, અર્ધબૂખ્યાં

ગરીબોમાં રહેનારો ખુદ, તને આ ધનદોલતની વચ્ચે શી રીતે મળવાનો છે?' આટલું કહીને તે અદસ્ત થયો.

એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એક વાર સુલતાન ઇબ્રાહીમ કચેરીમાં બેઠો છે. દરબારીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો છે. એ વખતે એક આદમી કચેરીના અગીર ઉમરાવોને આજ્ઞા દેતા અંદર દાખલ થયો. બાદશાહે તેને પૂછ્યું: 'આપનું કેમ પધારતું થયું છે?' પેલા આવનારે કહ્યું: 'અહીં આ મુસાફરખાનામાં રાતવાસો કરવો છે.' બાદશાહે કહ્યું: 'આ મુસાફરખાનું નથી, આ તો રાજકચેરી છે.' ત્યારે પેલા ફિરસ્તા જેવા પુરુષે જવાબ આપ્યો: 'તમારા પહેલાં અહીં કોણ રહેતું હતું?'

‘મારા પિતા.’

‘તે પહેલાં કોણ રહેતું?’

‘મારા પિતાના પિતા.’

‘તમારા પછી કોણ રહેશે?’

‘મોટા પુત્ર.’

‘ત્યારે પછી આ મુસાફરખાનું જ થયું ને! એક જય ને બીજો આવે તેનું નામ મુસાફરખાનું કહેવાય.’ આટલું કહી તે પુરુષ ચાલ્યો ગયો. ઇબ્રાહીમ બાદશાહ ફરી વિચારમાં પડી ગયા.

એ વાતને પચ્ચ કેટલાક દિવસ વીત્યા. દૂર દૂર બગીચો, બાદશાહી બગીચો વાવેલો હતો. બગીચાને ખૂણે માળીને રહેવાની છૂંપડી હતી. તૂટેલી ખાટલીમાં ફોટેલી ગોદડી કોઢીને ગરીબ માળી મૂતો હતો. અંજ ઉપર પૂરાં વસ્ત્ર ન હતાં. પાછલી રાતે હજી કુકડા નહેતાં બોલ્યો ત્યાં માળીના ખમા ઉપર કોઈએ ત્રણ ટકોરા માર્યા. સફોળા તે બેઠો થયો. આંખો મોળીને ઉઘાડી. છુએ તો સામે બાદશાહ ઇબ્રાહીમ! માળી બેઠોને પગે પડ્યો, તૂટે અવાજે

બોલ્યો: 'પરવર હોગાર, આપ અત્યારમાં?'
 ઈશ્વાહીમ સુલતાન એક પથુ શબ્દ બોલ્યો નહિ, માથા ઉપરથી પોતાનો કિંમતી મુગટ એણે નીચે ઉતાર્યો. જરિશાની ઝખ્ખો કાઢીને ખાટલી ઉપર મૂક્યો. રેશમી પાચળમો બદલ્યો. બઠ્ઠા જેવો માળી દિગ્મુદ બનીને બેઠો રહ્યો. એની ગંધાતી ફાટેલી રોપી બાદશાહે પોતાને માથે મૂકી. એનું ફરિશું બદલ અને એને એના ચીંચરેલાકા પાચળમો સુલતાને પહેર્યો. કીનખાખના ત્રેણ કાઢીને માળીનાં પગરખાં પહેરી લીધાં. એક પથુ શબ્દ બોલ્યા વિના આકાશ સામે આભારભરી એક નજર ફેંકીને સુલતાન ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં નેશાપુરના જંગલમાં એક પહાડની અંદર જઈને રહ્યો. ઈશ્વરમાર્થનામાં તેના દિવસો પીતવા લાગ્યા. સવારની નમાઝ પઢીને કુહાડો ખાંધે મૂકી, પાસેનાં જંગલોમાં ઈશ્વાહીમ લાકડા કાપવા નીકળી પડ્યા. સાંજ સુધીમાં એક બારો લાકડાં કાપી તૈયાર કરી માથે મૂકી બજારમાં જતાં કોઈ વાર એ આના તો કેદાર વાર દસ પૈસા ઊપજતા. તેમાંથી આઠ અગર ખીચી લેતા. પોતાને બેઠાંજે તેટલું રાખી બાકીનું અન્ન ગરીબોને વહેંચી આપતા. આ રીતે હકની રોટી ખાતા, ઈશ્વરભજન કરતા તેઓ નવ વર્ષ સુધી નેશાપુરમાં રહ્યા.

જેમ સુવાબની સુવાસ એમરે પ્રસરે, કર્તુરીની સુગંધ આપમેળે વાતાવરણમાં ફેલાઈ જાય, તેમ આ ખુદાપરસ્ત ઓલિયાની અસર એક મક્કા સુધી પ્રસરી ગઈ.

એક વાર મક્કા શહેરમાં સમાચાર આવ્યા કે ફકીર ઈશ્વાહીમ મક્કા આવે છે. વાસુંવેગે શહેરમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ. સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો મહાત્માનાં દર્શન કરવા તથા તેમનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર નીકળી નેશાપુરને રસ્તે સામા આવ્યાં.

આ બાલુ મહાત્મા ઈશ્વાહીમને ખબર મળ્યા કે મક્કાવાસીઓ પોતાનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર એકઠા થયા છે અને સાથેય કરવાની તૈયારી ચાલે

છે. એટલે પોતે એક વેપારીના કાફલો, મક્કા જતો હતો તેની સાથે વેપારીને વેચી બંધી ગયા. મક્કા નજીક વેપારીની વજુગાર પહોંચી. એવામાં સામેથી એ મક્કાવાસી જુવાનો આવ્યા. તેઓ ઈશ્વાહીમ સુલતાનના ખબર પૂછવા લાગ્યા. લાગ્યુંજે ઈશ્વાહીમને જ પૂછ્યું: 'ઈ, તમે નેશાપુરથી આવતાં મહાત્મા ઈશ્વાહીમને દોઢા? ' એટલે તેમણે હસીને જવાબ દીધો. મોં ઉપર સહેજ રેશમો લાવ લાવીને બોલ્યા: 'કયો પે...લો પાખંડી ઈશ્વાહીમ! એનું તમારે શું કામ છે? '

'અમે એના સ્વાગત માટે સાંભા આવ્યા છીએ!'

''અરે લાઈ, તમે મક્કાવાસીઓ બહુ ભોળા છો. ઈશ્વાહીમ જેવો કોઈ લુચ્છો નથી. એવા પાખંડીને લલા મઈને ગામમાં ન પેસવા દેશો. આટલું કહેતાંમાં તો પેલા બંને જુવાનોનો પિતો ઊઠ્યો અને તેમણે ઈશ્વાહીમને પકડ્યા. 'હરામખોર. તું જ પાખંડી છો. તને એ મહાપુરુષની ખબર નથી' એમ કહી મારવા દેડ્યા. ત્યાં તો વેપારીના આગેવાનને ખબર પડી. તે એકદમ દોડ્યો આવ્યો અને વચ્ચે પડીને કહ્યું: 'તમે આમને ઓળખતા નથી? એ ફકીર ઈશ્વાહીમ છે. એના જેવો ધ્રુવજાત આ જમાનામાં બીજો કોઈ નથી.' પેલા બંને ખસિયાણા પડ્યા. ઈશ્વાહીમ મહાત્માની ક્ષમા માગી. તેમને માનપાન સાથે સરપસતા આકારમાં શહેરમાં લઈ ગયા અને મોટી મરજીમાં માનપૂર્વક રાખ્યા.

તેમણે કેટલાંક વર્ષો મક્કામાં ગાળ્યાં. મક્કામાં પણ એક સાચા ફકીર તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. બદખુનું રાજ્ય છેડાવતે લગભગ ચૌદ વર્ષ યર્મ થયાં. એકવાર તેમની બેગમ અને શાહબંદો મહાત્મા ઈશ્વાહીમને મળવા મક્કા આવ્યાં. શાહબંદો સુવાન થયો હતો. તેને નાનપણમાં તદ્દન બાળક મૂકીને એના પિતા આવ્યા ગયા હતા. પિતાને મળવાની એને ધણી હેંશ હતી. મારા પિતા કેવા હશે? શું કરતા હશે? એવી અનેક કદપનાઓ એના મનમાં રમી રહી હતી. શહેરના એક તવંગર વેપારીને ત્યાં

તેમણે ઉતારો. ક્યો. સોદાગરને પૂછ્યું: 'મારા પિતા ક્યાં મળશે?' ત્યારે જવાબ મળ્યો: 'તેઓ અત્યારે તો નહિ મળે. જંગલમાં લાકડાં કાપવા ગયા હશે. છેક સાંજે દિવસ આગમે આવશે.' આખો દિવસ બેગમ અને શાહજાદાએ જેમ તેમ પસાર કર્યો. સાંજ પડ્યે વેલા ધનવાન વેપારીના કુટુંબ સાથે બેગમ અને શાહજાદા મરજહ તરફ ગયા. સો જહારના એટલા ઉપર બેસી સુલતાન ઈબ્રાહીમની રાહ જોવા લાગ્યા.

ચોડી વાર પછી સામેથી એક જૂઠું પુરુષને આવતો દોડે. દાદી, મૂછ અને માથાના વાળ ધોળા પુણી જેવા સફેદ થઈ ગયા હતા. શરીર કેડમાંથી સહેજ વાંકું વળ્યું હતું. પગમાં પગરખાં નહતાં. ફોટેલા પહેરણમાંથી અંગ ઉઘાડું દેખાતું હતું. માથે

લાકડાનો ભારો હતો. ચહેરા ઉપર પરસેવો ટપકી રહ્યો હતો. છતાં મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ હતી. ખુદાનું નામ જપતાં એ આદ્યા આવતા હતા. બેગમે દૂરથી ઝોળખી લીધા. શાહજાદો પણ સમજી ગયો. દોડીને પ્રગમાં પડ્યો. આંખમાંથી આંસુની ધારા આવી. બેગમે ભારો ઉપાડી લીધા. પિતાએ પુત્રને છાતીએ માંધો. કાઈ એકેય શબ્દ બોલી શક્યું નહિ. માન ભરી નજરે સૌ આ દિવ્ય દેખાવ જોઈ રહ્યાં. તે દિવસે રાત્રે નમાઝ પઢીને ત્રણે જણ સાથે બેસીને મરજહની ઓરડીમાં ભારામાંથી ઉપજેલી કમાઈની હકની રેડી ખાધી. બેગમ અને શાહજાદો તે દિવસથી જહજનું રાજ્ય છોડીને ખુદાની જદગીમાં અને હકની રેડીમાં મહાત્મા ઈબ્રાહીમના સદાના સાથીદાર જન્યાં.

રામનારાયણ ના. પાઠક
('મુસ્લિમ મહાત્માઓ' ને આધારે)

વીણા ફૂલ બહાલાં, વીણા ફૂલ બહાલાં [જુજંગ પ્રયાત]

: ૧ :

વીણા ફૂલ બહાલાં, વીણા ફૂલ બહાલાં,
હજી ન્યાં સુધી ખીલતું છે પ્રભાત;
વીણા ફૂલ સોહામણ્યાં ને સુન્દત,
વીણા ફૂલોં ને રચ્યો રચ્ય માલા.

: ૨ :

વીણા ફૂલ બહેલાં, વીણા ફૂલ-બેલાં,
રહ્યો છે ખિલી લલ્ય ઉદાન આજ
રહ્યો છે ખિલી તે તમારેજ ઠાજ,
વીણા ફૂલ તેથી ખિલેલાં ખિલેલાં.

: ૩ :

હતું નર્મદા-કાંઠામાં જેહ ગાયું,
પ્રસારી રહ્યું કીર્ણ તે છે પ્રભાત;
હવે વ્દગતું થાય છે જૂજરાત,
વણા કાળથી ને સુતેલું ગણાયું.

: ૪ :

વીણા ફૂલોં, ફૂલ જેવા યુવાનો,
વીણા ફૂલોં બાળકો ને કુમારી,
વયો ન્યાં સુધી જૂજવી છે તમારી,
તમારા સમો ખીલતો છે જમાનો.

: ૫ :

વીણા ફૂલ બહેલાં, વીણા ફૂલ બહેલાં,
તમારેજ છે' ધરણે આ બગીચો;
કરી હાથ ઉંચો કરી હાથ નીચો,
વીણા ફૂલ આ ને વીણા ફૂલ પેલાં.

: ૬ :

વીણા ફૂલ રાતાં, વીણા ફૂલ તાજાં,
તમે વીણતાં વીણતાં ગીત ગાજો,
તમે એ ફૂલોના સખાં સૌંચ થાજો,
સુખી સર્વ રીતે અને છેક સાજાં.

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૦

દરિયાઈ કાફલો અને છેવટનાં યુદ્ધો

શિવાજીની યુદ્ધ કરવાની ખાસ પદ્ધતિ હતી. દુશ્મન મોટું સૈન્ય લખતે લડવા આવે, કિલ્લાને ઘેરા લાલોને પડે તો પશુ ખને ત્યાંસુધી સામી લડાઈ આપત્રી નહિ પણ સૈન્યની આજુબાજુના પ્રદેશમાં એવો બંદોબસ્ત કરવો કે જેથી ચડાઈ કરીને આવેલા સૈન્યને ઘાસઘાણ કે બીજી ખોરાકી મળી શકે નહિ. પ્રજ્ઞના આવા બહિષ્કારથી દુશ્મન હેરાન ચતો હોય ત્યાં વીસ વીસ પચીસ પચીસની ટુકડીમાં તેના ઉપર અચાનક છાપો મારી તેનો દારૂગોળો કે સીંડુસામાન ઝૂંટી લઈ અથવા તેના સૈન્યમાં ગડગડ મચાવી પાછા કુંગરાઓમાં ભરાઈ જવું. મેદાનોમાં ફરતાં ગમે તેટલાં વિશાળ સૈન્યો કુંગરાઓમાં આવી લડાઈઓ સામે ફેટલાં ફાવી શકે? આ લડાઈની પદ્ધતિ ઇનિહાસમાં 'ગનિમીકાવા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વરાજ્યનો મુલક વધારવાની પણ એની આ જ પદ્ધતિ હતી. મોગધાઈમાંના દેશમુખને કે કિલ્લેદારને મળવું, તેનામાં સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત કરવું અને તેને સ્વરાજ્યની કિલ્લાલમાં મેળવી લેવો. છતાં કોઈ દેશમુખ કે કિલ્લેદાર સામે જ પડે તો અચાનક છાપો મારી તેને વશ કરી લેવો. દેશમુખ કે કિલ્લેદાર ગમે તેટલો સામે પડે પણ તેની પ્રજામાં સ્વદેશાભિમાન પ્રગટયું હોય તો શિવાજીનું કાર્ય સરળ બનતું. અને આવું સ્વદેશાભિમાન પ્રગટાવવાનું કાર્ય તો રામદાસ રવાળી અને એમના શિષ્યો કરતા જ હતા.

અરબી સમુદ્રમાં જાંજિરા નામનો એક ખેટ છે અને એ ખેટ ઉપર એક કિલ્લો છે. ત્યાં એક હબ્સી સિદ્દી સરદાર વિળપુરના આશ્રિત તરીકે રહી કોંકણ-પટ્ટીનો મુન્નક સંભાળતો હતો. પણ કણ્ઠકમાં પોતાના

જાઈને મુસલમાની ઝૂંસરીમાંથી મુક્ત કરાવ્યા પછી શિવાજીએ કોંકણપટ્ટીને સ્વરાજ્યમાં મેળવી ત્યારે આ સિદ્દી સરદાર આ પ્રદેશ ઉપર અવારનવાર છાપા મારી પ્રજાને રંજડતો હતો. તેને અંદરખાનેથી વિળપુરની અને પાછળથી પોર્ટુગીઝો, અંગ્રેજો અને સૂરતના મોગલ સુથાની મદદ હતી. એને સોધો કરવા માટે શિવાજી કોંકણપટ્ટીમાં આવ્યો. આખા કિનારા ઉપર વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, રતનાગીરી એવા એવા જળદુર્ગો બંધાવ્યા અને સિદ્દી સાથે સમુદ્રમાં લડાઈ કરવા માટે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો. પોર્ટુગીઝોને વશ કર્યા, અંગ્રેજોને પાંશરા કર્યા અને સિદ્દીએ છતી લીધેલો બધો મુલક પાછો મેળવી દરિયામાંથી તેના જાંજિરા ઉપર હલ્લો કર્યો. શિવાજીનાં વહાણો દર અરખસ્તાન, ઇરાન અને આફ્રિકા સુધી વેપાર કરવા જતાં તેમને આ સિદ્દી રંજડતો તે બંધ થયો. પરંતુ જાંજિરા છતી લેવાનું કાર્ય શિવાજી ન કરી શક્યો કારણકે એટલામાં અચાનક મોઢો પડવાથી તે યુજરી ગયો. સોળ વર્ષની ઉંમરથી પ્રયાસ વર્ષની ઉંમર સુધી અવિરતપણે કેવળ યુદ્ધો જ કરનારું શરીર લાંબો વખત ટકી શક્યું નહિ.

પરંતુ મૃત્યુ પૂર્વે એને મોગલો સાથે લડવું પડ્યું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિળપુર અને મોવલકોડા છતવા ઈતેત્તર હતો જ. તે માટે તેણે પોતાના સરદારો અને લશ્કરને પણ દક્ષિણમાં મોકલ્યાં હતાં. વિળપુર અને મોવલકોડાએ શિવાજીની મદદ માગી. અને આ મદદ માટે જ તેને મોગલો સાથે લડવું પડ્યું. અનેક લડાઈઓ માર્ગે જતાં જતાં શિવાજી જાય ત્યાં દુશ્મનને હારવું જ પડ્યું હોય. પણ એના મૃત્યુ પછી મોગલોના માર્ગમાનો એક કાંટો દૂર થયો.

યુગ પુરુષ

આજે આપણા દેશમાં ગાંધી ન પાક્યો હોત તો ? આજે આપણે ક્યાં હોત ? વિદેશીઓના ભાડૂતી મજૂર બની ગયેલા એવા આપણને સ્વાતંત્ર્યની અસ્થિતા કોણ આપત ? ૧૪ વહેમે અને માન્યતાઓના અધિધારમાં કહોવાઈ ગયેલા આપણા ધર્મના પ્રગટમાં ચેતન્ય કોણ લાવત ? સિદ્ધાન્તિમાન અને ભવથી અકડાઈ ગયેલી આપણી સમાજ (અ) વ્યવસ્થામાં સંસ્કૃતિ કોણ લાવત ? ભૂપર્યાટનવળતા આપણા રાષ્ટ્રને આર્થિક ઉદ્ધારનો માર્ગ કોણ બતાવત ? પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી અધિભાગ બની ગયેલા આપણને આપણી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા કોણ બતાવત ? જેમ ગાંધી આજે ન હોત તો આજે આપણે સાચા દિલ્હી ન હોત તેમ શિવાજી વિશે જૂનાણુ કવિ આઈ ગયો છે કે :

‘શિવાજી ન હોત તો યુગત હોત સખડી.’

શિવાજી એ એ જમાનાનો એક યુગપુરુષ હતો. એણે તે જમાનાની હિંદુ સંસ્કૃતિનો અને હિંદુપ્રજ્ઞનો અધઃપાત બ્રેઈ લીધો હતો. એ અધઃપાતમાંથી બચાવી તેને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવા માટે જ એણે ભારતમાં ‘દિલ્હી રાજ્ય’ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને શરૂઆત મદારાબ્દથી કરી. પોતાની મોઢક વાણીથી અને ઉત્કટ સ્વદેશભિમાનથી તેણે અનેક માણસોને સ્વરાજ્યના કાર્યને માટે એકત્ર કર્યા હતા. અનેક બેઠાંઓએ અને રૂઢિચૂસ્તોએ એનો ઉપહાસ કર્યો પણ તેનો આત્મવિશ્વાસ મેરુના જેવો અડગ હતો. તેનું ચારિત્ર્ય અત્યંત પવિત્ર હોવાથી લોકોને તેના ઉપર અસાધારણ આદર હતા અને પરરાજ્યના લોકો પણ તેના સ્વરાજ્યમાં વસવાનું પસંદ કરતા.

રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કાર્ય એ એક કર્મચોગીની જેમ નિરપ્રહતાથી કરતો. એણે રામદાસ સ્વામીને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું હતું અને એ સ્વામીએ એને વારંવાર સમજાવ્યું ન હોત તો આ રાજ્યોગી સાંસા-

રિક અમડાઓમાં કેટલો વખત રહ્યો હોત એ પ્રશ્ન જ છે. શ્રી સમર્થે એને સમજાવ્યું હતું કે સ્વરાજ્યસિદ્ધિ એ જ આજનો ધર્મ છે.

અને આટલી ધાર્મિકતા છતાં પણ અન્ય ધર્મ પ્રત્યે એનો સમભાવ એટલો અદ્ભુત હતો કે મુસલમાનો જેવા પરધર્મીઓ એની નોકરી કરવામાં અને એના પ્રમજન થવામાં અભિમાન લેતા.

એની લડાઈની રીત એણે જ શોધેલી હતી. બને ત્યાંકુધી શત્રુનો પાસદાણો બંધ કરવો-અસહકાર કરવો અને લાગુ સાધીને સાહસપૂર્વક શત્રુ ઉપર હુમલો કરી તેની રેવડી દાણાદાણુ કરવી એ આજના બહિષ્કારની રીતને મળતું નથી આવતું ? લડાઈમાં એ હંમેશાં મોખરે જ રહેતો. રાજવાલિયેક પછી પણ એ સૈન્યની મોખરે જ રહેતો અને તેથી જ એ તાનાજી, બાજી, સર્ગાજી, મેસાજી, દિરોજી, મોરાર-બાજી, આંબાજી, બાજીમજી, નેતાજી, બાલાજી વગેરે જેવા અનેકાનેક નરવીરોમાં આત્મબલિદાનની વીરશ્રી જગાવી શક્યો હતો.

કેવળ મુઢોમાં જ એ મોખરે રહેતો એમ નહિ, કોઈ પણ નવીન કાર્યમાં, નેખમના કાર્યમાં, એ મોખરે રહેતો. મુસલમાન યાદી ગયેલા બગજી નાવકને શુદ્ધ કરી હિંદુ બનાવી લઈ પોતાની રાજ્ય તેના પુત્રની સાથે પરણાવવાના સામાજિક યુદ્ધમાં પણ એ મોખરે જ હતો. રૂઢિચૂસ્ત સમાજમાં આવા ધમકા કરવા છતાં સ્વરાજ્યના આંદોલન માટે એ સમાજમાંથી જ સંનિકો મેળવવા એ એના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યથી જ બને.

શિવાજી એ એના જમાનાનું ફળ હતો એમાં શંકા નથી, પરંતુ જમાનો આજબીને તેના સ્વરાજ્યને માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો એ વિશેની કલ્પના એની જ હતી. હિંદુ સંસ્કૃતિના ઉદ્ધારને માટે એણે જે જે માર્ગ ચોસ્યા-બળજબરીથી યથેલા મુસલમાનોનું શુદ્ધિકરણ, રાજવંશદારમાં ફારસીને બદલે સંસ્કૃત શબ્દોના વપરાશ માટે રાજભાષાકોષનું સંપાદન, મહાન મોગલ દળ સામે સફળતાથી લડવા માટે

‘ગનિમીઠાવા’નું શોધન, દુશ્મન સાથેની આસપાસમાં કેવળ બળવાળું નહિ પણ કળવાળું વર્તન, આસપાસની સુસતાનીને બદલે તે જમાનામાં અતિશય પ્રગતીય એવા અષ્ટપ્રધાનમંડળ દ્વારા રાજ્યવ્યવસ્થાનું સંશોધન એ બધી એની પોતાની જ કૃતિઓ હતી. એની સફળતાનું કારણ એના દુશ્મનોની કમજોરી નહોતું પરંતુ એના આદર્શ ઉચ્ચ હોવા એ હતું. નહિ તો દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં અસ્તવ્યસ્ત ફેલાઈ ગયેલા મરાઠાઓને મોગલ આદશાહ, વિઘ્નપુરનો આદિલશાહ, મોઢું-ગીઠ રાષ્ટ્ર અને જંજિરાના સિદ્ધી જેવી પ્રયત્ન બળવાન શક્તિઓની સામે સંગઠિત કરી તેણે એક શક્તિશાળી હિંદુ સ્વરાજ્ય આપ્યું એ કેવી રીતે ખતત ? ઇતિહાસકારોએ એના રાજ્યની સીમા, એની ભૌતિક સંપત્તિ, હાથી, ઘોડા, સિપાઈ, નોકર, જર જવહીર વગેરેની રત્નિ ખૂબ દરી છે પરંતુ એણે સુખ અને સડી મથેલા મહારાષ્ટ્રમાં નવજીવનનું જે અમૂલ્ય ચૈતન્ય રેડ્યું તેનાં ગુણગાન કેમ કેઈ કરતા નથી !

એની પહેલાં મરાઠાઓ કેવળ ભાડે રાખેલાં અધેશ જેવા કે વિદેશીઓના ગુલામ હતા. રાજ્યનો કારભાર તો ચલાવતા હતા પણ તે ખીજાને માટે. સૈનિક બનીને તેઓ રણગંજીમાં પોતાનું રક્ત તો રેલાવતા હતા અથવા સધિના કોલકગરોના કારભાર પણ કરતા હતા પણ તે ખીજાઓને માટે. તેઓ કેવળ ગુલામ જ હતા. શિવાજી એ પહેલો જ પુરુષ હતો કે જેણે દલહીના બાદશાહ અને વિઘ્નપુરના આદિલશાહને સિકંત આપી હતી અને લોકોને શીખવ્યું હતું કે આપણે પણ સ્વતંત્ર રીતે યુદ્ધકાર્ય કરી શકીએ છીએ. વળી એણે સ્વરાજ્યની ઉત્તમ રાજ્ય-

વ્યવસ્થા સ્થાપન કરી લોકોને ખતાવ્યું હતું કે રાજ્યનાં વિવિધ ખાતાઓની શાસકશક્તિ આપણામાં છે. તેણે પોતાના જ્વલંત ઉદાહરણથી એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હિંદુઓ પણ રાષ્ટ્રની રચના અને રાજ્યની સ્થાપના કરી શકે છે; સાહિત્ય અને કલા, વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની ઉન્નતિ કરી શકે છે; પ્રયત્ન દરિયાઈ કાંઠા બેળા કરી વિદેશીઓ સાથે દરિયાઈ યુદ્ધો કરી શકે છે, ધરતી અને અવગતિ સાથે વેપાર વ્યવહાર બાંધવા દરિયો ખેડી શકે છે. સારાંશ કે એણે હિંદુઓને પોતાનો પરમ ઉત્કર્ષ કરતાં શીખવ્યો. અને સાબિત કરી આપ્યું કે હિંદુજાતિ કેવળ હર્વિદ્યદાર કે સ્પીટનીસ પેદા કરતી નથી પણ જનપતિ અને જનપતિ પણ પેદા કરે છે. જહાંગીર બાદશાહે પ્રયાગના અક્ષયવટને રોક મૂળ સુધી કાપી નાખાવ્યો હતો અને તેના ઠૂંકા ઉપર ધગધગતા લોટાનો રસ રેડાવ્યો હતો. એ એમ માનતો હતો કે મેં અક્ષયવટનો નાશ કરી નાખ્યો ! પણ એક વર્ષની અંદર જ એ વડે પોતાની જુદી ચાલુ કરી અને એ જુદીના માર્ગમાં આવતી બાધાઓને એક બાલુ ધકેલી મૂકી. શિવાજી પણ એ જ સિદ્ધ કર્યું કે હિંદુત્વનું વૃક્ષ દલ મરી ગયું નથી. તે દલ પણ સદીઓની રાજકીય પરતંત્રતા, રાજ્યવ્યવસ્થાની અનુભવહીનતા અને ભયંકર અત્યાચારોના ભારથી દબાઈ રહેલા છતાં બહુ થઈ શકે છે. નવી શાખાઓ અને નવાં પાન પેદા કરી દલ પણ એ આકાશમાં પોતાનું ચિર ઉઠાવી શકે છે. x

ગોવિંદરાવ ભાગવત

આણ]

x ચંદ્રાચ સરકાર.

પ્રભુને પ્રશ્ન

[શાઈલેન્]

ઉંઘા પર્વત આભને અડકતા ઉંઘાઈઓ એહની, વાયુ સૂરજ ચન્દ્ર તારક ગણો વર્ષા તણી ચે ગતિ, માપ્યાં ભૂતળ લોક પેટ જલધિ ઉંડાણ ચત્રોવતી વિજ્ઞાને કંઈ ના અશક્ય જ ! છતાં —

માપી છાં ન મપાય ? આલતી નથી વિજ્ઞાનની ચે મતિ એવી પેટની ખાડચ કેમ સરજી વિવેચ ! ઉંડી અતિ ?

મૂળરાંકર જોધી

અજંટાની યાત્રાએ

ભોમિયા વિના મારે ભમતી'તા હું'મરા,
જ'મણની કું'કું'જ જેવી હતી;
જેવી'તો કાતરો ને જેવી'તો કંદારા,
સેતાં ઝણુંની આંખ સો'વી હતી.

ઉમાશંકર જેવી

અજંટા અને ઇલોરા વિષે ખૂબ ખૂબ સાંભ-
જેલું. એ વિષે લેખો પણ હીક હીક વાંચવામાં આવેલા.
એટલે એ જોઈ આવવાની ખૂબ ઉત્કંઠા થયેલી. આ
રમ્મજોમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે એ સૌંદર્યધામે જોઈ
આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. અને એમ નક્કી થયું
કે રસ્તામાં આવતાં જતાં ખીખ 'કોઈ' નેવાલાયક
રચણા-અતિહાસિક રચણા-આવે તે પણ જોઈ આવવાં.
એટલે શ્રી. કમ્પ્લી પીસા એક્ષવાળ જૈન બોર્ડિંગ-
માટું'ગા-ના એકનીસ વિદ્યાર્થીઓ, બે મિત્રો અને અમે
બે શિક્ષક મળી કુલ પચીસ જણા સોમવાર તા. ૧લી
મેની રમણીય પ્રજાતે બસમાં નાસિક તરફ જાવડયા.

છતો સુમાર હતો. સર્ચ પણ જાગવાની તૈયારીમાં
હતો. બસ આગળ વધી તેમ ધીમે ધીમે સર્ચ ટેકરી-
ઓની પાછળથી ડોકિયાં કરવા લાગ્યો. બસની
મુસાફરી સામાન્ય રીતે અગવડ ભરેલી અને કંટાળા
ભરેલી ગણાય છે. બસના સહન કરવા પડતા
આંચકાઓ, રસ્તામાં ઊડતી ધૂળના જોરેજોરા એ
વસ્તુ મુસાફરીને જરા કંટાળા ભરેલી બનાવે છે, છતાં
ને માનવી એટલું બૂલી જઈ ચકુઓ ખુશ્કાં રાખી
આહુઆહુની કુદરત સાથે મૈત્રી સાથે તો ઘણો કંટાળો
ઓછો થઈ જાય. મુંબઈથી નાસિક જતાં જે
પાટ આવે છે અને એ રસ્તે જે દરેકો નેવા મળે છે
એવાં દરેકો ખીજ મુસાફરીઓમાં જવડે જ નેવા
મળે છે. લીલીછમ વનશ્રીથી આચ્છાદિત પહાડો,
ઊંડી ખીણોમાં સપોકારે દૂર દૂર વહી જતાં ઝરણાંઓ,
દૂરથી નાના ચુકાદાર જેવી દેખાતી પહાડમાં ફેરી
કાંઠેલી ટનવો—આ બધાં દરેકો મનને મસ્ત બનાવે
છે. આવાં કુદરતી દરેકો જોતાં એમ જ થયું કે આ
મુસાફરી તો પગપાળા જ કરવી જોઈએ.

નાસિક

સાડા છ કલાકની મુસાફરી બાદ લગભગ ૧૨.૧૧
વાગે અમે નાસિક પહોંચ્યા. મુંબઈથી નાસિક મોટર-
રસ્તે ૧૬૫ માઈલ થાય છે. મુંબઈના સમશીતોષ્ણ
હવામાનમાંથી આવતા પ્રવાસીને પહેલો જ કડવો
અનુભવ થાય છે તે ત્યાંના તાપનો. અને પછી તો
એવા કડવા અનુભવોની પરંપરા શરૂ થાય છે. ત્યાંની
સાંકડી, વાંકીચૂરી મંદી મલીઓ, સામું જ ન જેલુ
મમે તેવાં સાંકડાં, અંધારાં, હવા ઉગસ વગરનાં, જૂની
બાંધણીનાં મકાનો—આ બધું જોતાં જોતાં અમે પંચવટી
પર પહોંચ્યા અને ત્યાં ગોદાવરીને કાંઠે ધાડો
મહારાજની ધર્મશાળામાં ઉતારે રાખ્યો.

નાસ્તો કરી બપોરે આરામ લીધો. સાંજે પંચવટી
પરનાં મંદિરો નેવા જાવડયા. એ મંદિરો અત્યારે
સાધના, ભક્તિ, પૂજા માટે નકામા બન્યાં છે. કંઈક
સુંદર, કાંઈક કળામય, કંઈક નવું નેવાની ઇચ્છા
સેવતા પ્રવાસીને તદ્દન નિરાશા સાંપડે છે. 'સ્પૃશ્ય
હિંદુ સિવાય બીજાઓને દાખલ થવાની મનાઈ છે'
એવું પાટિયું લગભગ દરેક મંદિર પર લગાડેલું છે.
મનને પ્રશ્ન થયો: અમે સ્પૃશ્ય કે અસ્પૃશ્ય? કહેવાતા
'અસ્પૃશ્યો' ની જાતમાં ગણાવામાં અમને કોઈને
વાંધો નહોતો. માનવી માનવી વચ્ચેનો ભેદ તીર્થ-
સ્થાનોમાં હિંદુ સમાજે જેટલો રાખ્યો છે તેટલો
કદાચ જગતના કોઈ સમાજે કોઈ તીર્થસ્થળે નહિ
રાખ્યો હોય.

ત્યાંથી અમે દિગંબરોનાં દહેરાં નેવા જાવડયા.
પંચવટીથી લગભગ છઠ્ઠેક માઈલ દૂર એક ટેકરી પર
બે દહેરાં આવેલાં છે. અર્વાચીન છે છતાં નેવાલાયક
છે અને ત્યાં શાન્તિ પડ્યું છે. કુદરત પણ હીક હીક
નેવા મળે છે. ઉપર એક કૂવો છે. પહેલા દહેરાથી
ખીખ ઉપર જવાનાં જે પગથિયાં છે તે જરા વિચિત્ર
લાગે છે. દરેક પગથિયું લગભગ દોઢ ફૂટનું છે. અને

એવાં ૮૦ થી ૧૦૦ પગથિયાં એકી સાથે ચડવાનાં આવે છે એટલે એટલું ચડનાં તો દમ સુકાઈ જાય છે !

બીજી પ્રભાતે ૬૧૧ વાગે અમે પાંડવ ગુફા તરફ બિપડ્યા. નાસિક-સુન્દર રોડ પર નાસિકથી પાંચ માઈલ દૂર એ ગુફાઓ આવેલી છે. દંતકથા છે કે પાંડવો વનવાસમાં અહીં રહેલા—જે કે આજે તો અંદર પાંડવોનું કાંઈ નામનિશાન જડતું નથી. ફટલેક ઠેકાણે ભીંત પર હનુમાનજીનાં જવાં તેવાં ચિત્રો કાઢેલાં છે અને તેને એમ ઘટાવવામાં આવે છે કે એ બીમ ચિત્રકળા શીખતા તેનાં છે ! પણ બીજી રીતે નેઈએ તો અંદર ભુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. અને ભુદ્ધ ભગવાન તો પાંડવોની પછી થયા એટલે એ પાંડવોના સમયની ન પણ હોય. બૌદ્ધ સાધુઓના રહેઠાણ તરીકે એનો ઉપયોગ થતો હોય એ સંભવિત છે. ઉપર પાણીની પણ સગવડ છે. ત્યાં પીસેક ગુફાઓ છે અને જ્વેતરાલાયક છે. ત્યાં જ અમે નારનો ક્યો અને થોડીવાર આરામ લઈ પાછા બાર વાગે ઉતારા પર આવી પહોંચ્યા.

સાંજે સાત વાગે અમે નાસિકરોડ સ્ટેશન તરફ ચાલતા જ બિપડ્યા. શહેરથી સ્ટેશન પાંચ માઈલ છે અને રસ્તો ડામરનો છે.

અમારી પાસે નાસિકરોડથી પહુર સુધીનું કન્સેશન હતું. મેઈલમાં તો મુસાફરી કરવા દે નહિ એટલે એક્સપ્રેસની રાહ જોતાં એક વાગ્યા સુધી પ્લેટફોર્મ પર પડી રહ્યા. સવારે ૨૧ વાગે મન્માડ પા સુધી પ્લેટફોર્મ પર સુઈ રહ્યા અને પા વાગે આનંદાઈનો કિલો જે મન્માડથી ૪ માઈલ દૂર છે તે જોવા બિપડ્યા સવારનો પુણુમા પવન હતો એટલે ચાર માઈલ તો સહેજમાં કાપી નાખ્યા. પણ ચાર માઈલ આવ્યા પછી યે કિલોનું ક્યાંય નામનિશાન દેખાય નહિ ! પાસે જ એક ટેકરી હતી પણ ત્યાં ય કાળા પથ્થર સિવાય કંઈ જ નજરે ન પડે. થયું કે આ આડ માઈલનો ફેરા માથે તો નહિ પડે ? પણ પૂછતાં ખજર પડી કે હતું પહાડમાં બે માઈલ ચડવાનું છે. એ બે માઈલ અમને પેલા ચાર માઈલ કરતાં આકરા લાગ્યા. ખાસ રસ્તા જોતું કંઈ જ નહિ.

નાની એવી ફેરી અને એ ફેરીમાં અંખરામાંથી રસો કાપતાં કાપતાં અમે તો આગળ ચાલ્યાં, અને જેમ આગળ ચડતા ગયા તેમ તેમ કિલોના કોંગરા દેખાવા લાગ્યા અને આખરે ખડેર દાસતમાં કિલોનો દરવાજો પણ દેખાયો.

ખાસ તો ધમણની જેમ ચાલે, અને બધાને તંડસ પણ સખત લાગેલી એટલે પાણી પીધા વરા તો આગળ વધાયા તેમ જ નહોતું. કિલો સાવ ખડેર દાસતમાં—માણસનું ક્યાંય નામનિશાન ન મળે એટલે શંકા થઈ કે પાણી અહીં નહિ હોય તો ! એ લાઈને તપ્પસમાં મોકલ્યા. સફાએ નજરમાં એક ઝરો હતો. પાણી પણ ખૂબ કંઈ અને સ્વચ્છ હતું. સાથે તથ સાંડળી લઈ મહેસા તેને સારી રીતે ખંસાઈ આપ્યો. અને પછી. કિલો જેવા પડે બિપડ્યા. કેટલાક વિચારીએ તો આટલું ચડતે એટલા થાકી ગયેલા કે તેઓ તો ત્યાં જ મેસી રહ્યા આપો કિલો ફરી આવવાનું તેમને મન ન થું કિલો લગભગ ૮૦૦ ફૂટ ઉંચે પહાડ પર છે એ અત્યારે તો છલું સ્થિતિમાં છે છતાં એની મદદ સારી રીતે સમજ શકાય છે. પૂર્વધો પશ્ચિમ બે ટેકરીઓ પર તે પથરાયેલો છે. પશ્ચિમ બાજુએ એ મંદિર અને ત્યાર પછી પાણીનું મોડું ટાંકું પણ આવે છે. ઉપરથી આજુબાજુનું દરય ખૂબ સુંદર લાગે છે.

૧૨૧ ની અઠહાખાદ એક્સપ્રેસ પહોંચતી હતી એટલે કિલો જોવાનું જલદી પતાયું. અને હવે જેતરવાનું સર કર્યું. પાછા વળતાં માર્ગમાં એ ઝરણામાં નાલા. અને લગભગ ૧૧ વાગે મન્માડ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

૧૨૧ ની અઠહાખાદ એક્સપ્રેસ પહોંચી બપોરે તો શેકી નાખે એવો સખત ગરમ પવન વાય અને એવી ગરમીમાં ૨૧ વાગે અમે પંચોરા બેઠ્યાં. અજાણ પહોંચવાના એ માર્ગ છે. એક તો દેન-રસ્તે જલારમ પહોંચી ત્યાંથી અજાણ સુધી મેટર બસ મળે છે. અથવા તો પંચોરા થઈ પહુર અને પહુરથી અજાણ પંચોરાથી પહુર સુધી મીટર ગેરજ રેલ્વે-પ્લેસે

અમનેર રેલ્વે-ઝોન છે તેમાં મેકા. ગાડીને ઊપડવાને ૧૧ કલાકની વાર હતી. અને ગરમી કહે કે મારું કામ એટલે ગરમીમાંથી બચવા નહાવાનું ત્યાં જ પતાવ્યું. પાંચોરાથી પહુર સુધીનો પ્રેશ સાવ ઉત્તર જવ્યો. જે જાતનાં લીલાં હરિયાળાં ખેતરો મુજરાતમાં આપણને નોવા મળે છે એમાંનું કશું જ અહીં નોવામાં નથી આવતું. પાા વાગે અને પહુર પહોંચ્યા.

પહુરમાં નદીકાંઠે ખાવાનું પકાવ્યું. દાળ લાત અને કેરીનું શાક. એ દિવસે ચંદ્રમહલ્ય હવું એટલે વહેલા પડાવ ન ઉઠાવી ચકયા. લગભગ દા વાગે મહલ્ય છૂટ્યું. એટલે ૧૦ વાગે અને તો ચાલવાનું શરૂ કર્યું. હવે ચાલવાની ખૂબ મઝા આવી. ચંદ્ર પણ મહલ્યમાંથી તરતમાં જ છૂટ્યો. પોતાનાં શીતળ, ધવલ કિરણોથી જગતને ઉજળી રહ્યો હતો. અને 'Now the moon walks the night in her silver shoon' એ પોસ્ટર દલા મેરની પકિતએ યાદ આવી. આવા વાતાવરણમાં—પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સોયે કળાએ ખીલ્યો હોય, શીતળ સમીર લહરીએ ઠંડક આપી રહી હોય, ખભે ખગલથેકો લટકાવ્યો હોય, હાથમાં લાઠી હોય—પ્રવાસ કરવો એ જીવનનું એક નીરલ લ્હાણું છે, ખૂબ આલ્હાદજનક છે. I would not like to change it for the kingdom of heaven. અને દૂરના. પેલા તારાઓ! સમર્પિ અને હરણી અને ધ્રુવ-અક્ષખ્ય વર્ષોથી પ્રવાસ કરી રહ્યા છે. એમને કદી મે યાદ નહિ લાગતો હોય? એક દિવસ સમર્પિ અથવા ધ્રુવ યાક ખાવા મેસે તો? પણ એ બધા તો અચ્ચ છે. પ્રવાસી તો પૃથ્વી પર છે જતાં એ તારાઓ કેટલા પ્રેરણાદાયી અને છે!

પહુરથી પાંચ માઈલ દૂર એક ખેતરમાં ખુલ્લા આકાશ નીચે કેમ્પ નાખ્યો. પ્રવાસનો યાક અને ઠંડા મંદ મંદ પવન વાતો હતા એટલે જોષ તો એવી આવી ગઈ કે કચારે સવારનાં છ વાગ્યા તેની ખજાર પડી નહિ. ખાતરકર્મથી પરવારી સાડા છ વાગે અનન્ટા તરફ ઊપડ્યા. ૮ વાગે ફરદાપુર પહોંચ્યા. અહીંથી નિઝામ રાજ્યની હદ સરૂં યાચ છે. પોલીસ મોકી પર અમને

મેસાડ્યા. અમે કાણુ છીએ, શા મારે નીકળ્યા છીએ, વગેરે વગેરે પૂછપરછ કરી. અમે તો જે હતું તે કહ્યું. તે વખતે આર્થસમાજીઓનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો, એટલે અમે સત્યાગ્રહીઓ નથી વગેરે જણાવ્યું. પણ એનો જવાબ વિશ્વાસ મેસે નહિ. એ કહે, "હું તમારી સાથે એક પોલીસને મોકલું છું. તમે કેવસ (આ બાળુએ બધા Carves કેન્ઝને કેવસ એવા અપભ્રંશ નામથી ઓળખે છે) નેર્મને પાછા અહીં આવી પહુર મેગા ચર્ચ જનો." પણ એ તો અમારાથી બની શકે એમ હતું જ નહિ. કારણ કે અમારે તો ઇલોરાની શુક્રાઓ પણ નેવી હતી. અને તેને ખૂબ સમજાવ્યો. આખરે તે પીગલ્યો. જતાં અમારાં બધાધનાં નામ તેણે લખી લીધાં. 'અમારો સત્યાગ્રહ કરવાનો ઇરિહો નથી' એમ પણ અને તેને લખી આપ્યું. આખરે એક કલાકે અમારો છુટકારો થયો. નવ વાગે તો અનન્ટા પહોંચવાની અમારી ધારણા હતી, ત્યાં નવ તો અહીં જ વાગ્યા. હણુ પહાડમાં તણુ માઈલ ચાલવાનું હતું. અને હવે તો તડકા લાગવા માંડ્યો. એટલામાં સફલાએ અનન્ટામાં કામ કરતો એક માણસ અમને મળી ગયો. તેણે અમને ટૂંકા રસ્તો બતાવ્યો. એટલે પોણાદશ વાગે અમે અનન્ટા પહોંચી ગયા.

અનન્ટા

દૂરથી અનન્ટાની શુક્રાએ નાના બાંકાસ જેવી લાગે છે જતાં ય તે અર્ધવર્તુળાકારે હોઈ એ દરમ દૂરથી પણ ખૂબ બધ લાગે છે. દૂરથી આ દરમ બેતાં, અંદર દાખલ થતાં, અને ત્યાંનું પાણી પીતાં તો પ્રવાસનો અર્થો યાક ઊતરી જાય છે. આ સ્થાનની પસંદગી કરનારે પસંદગીમાં સાારો એવો વખત લીધો હશે એવું સુંદર એ સ્થળ છે. નાની એવી નદીને કાંઠે પહાડમાં અર્ધચંદ્રાકારે કોરેલી શુક્રાએ—દૂરથી એ દરમ એટલું લગ્ય લાગે છે કે આપણે એ નોવા જ કરીએ.

અહીં કુલે ૨૬ શુક્રાઓ છે. ફરદાપુરથી અનન્ટાનો અત્યારનો રસ્તો છે તે હમણાં મે વર્ષથી જ બાંધેલો છે અને એ રસ્તા દ્વારા આપણે સીધા ૧ લી શુક્રા આગળ જ આવી પહોંચીએ છીએ. અગાઉના રસ્તાથી પહેલાં ૧૬મી શુક્રા આગળ અવાતું, જ્યાં

આગળ હજી ધસાઈ ગયેલાં પગથિયાં માથામ પડે છે. અને ૧૭મી ગુફા બરાબર મધ્યમાં હોઈ બન્ને બાજુનો મનોહર 'ન્યૂ' નેવા મળે છે. જે ગુફાઓમાં નોઈ શકાય તેવી હાલતમાં ચિત્રો છે એવી ખાસ કરીને ચાર ગુફાઓ છે: નં. ૧, ૨, ૧૬ અને ૧૭. અને તે ક્ષેત્ર લાઈટથી ખતાવવાના પાંચ રૂપિયા લે છે.

ઈસ્વીસનની ૧લીથી ૬ઠી સદી સુધીમાં એ ગુફાઓ ચર્ચ હોય એવા એનો ઇતિહાસ છે. દંતકથા તો એવી છે કે વિષ્ણુ ભગવાનની આત્માથી દેવોના સિંધી શ્રીવિશ્વકર્માએ એ ખાંધી છે. બધી જ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓના એ પ્રકાર છે: ચૈત્ય અને વિહાર. ચૈત્યનો ખાસ કરીને ઉપદેશસ્થાન તરીકે ઉપયોગ થતો; અને વિહારનો રહેઠાણ તરીકે ઉપયોગ થતો. એમાં આગળ એક વરડો, ત્યાર પછી એક વિશાળ ચોરડો હોય છે અને પછી ગર્જદાર, ત્યાં આગળ ભગવાન જુદની પ્રતિમા હોય છે. બન્ને બાજુએ બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવા માટે નાની નાની ચોરડીઓ હોય છે.

અજન્ટા ખાસ કરીને ત્યાંની ભીંત પરનાં ચિત્રોને માટે અજોડ છે. પાંચ જ રંગોનો એ ચિત્રકારોએ ઉપયોગ કર્યો છે પણ એ પાંચ રંગોમાંથી તેઓએ ત્યાં સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે. ગુફાઓની ભીંત, ચાંબલાઓ, ઊત વગેરે ઈંચિયંચની જગ્યાએ એ કળાકારોએ કળાના સાચિયા પૂર્ણ છે. અને કળાકારે જ્યારે પીંછી વળી છેત્લી રેખા દોરી હશે ત્યારે એ ગુફાઓનો દેખાવ કેવો હશે, એ કળાકારોનાં હૈયા કેટલાં ચળવળનાં હશે તેની તો કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

ભીંત પરનાં હલુય જે ચિત્રો રહ્યાં છે તે ભારતની પુરાતન, પ્રાચીન ભગ્વતોને પૂરેપૂરા ખ્યાલ આપે છે. દૂરથી ખાલી ટપકાં જેવી લાગતી એ ગુફાઓ આગ ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષો થયાં ભારતની કળા-શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાની ઉન્નતતાની સાદી પૂરતી હજી મેલું છે. ભારતની સંસ્કારસમૃદ્ધિનો વાવેટા ફરકાવતી એ ગુફાઓ જોઈને વર્તમાનમાં જ માનનારા અને ઉજ્જવળ બાવીનાં સ્વપ્નાં સેવતા

હિંદીને ભારતના ભગ્ન ભૂતમાં પણ સચવાતું મન ચર્મ જાય છે. એ સિંધકામ, એ ચિત્રો જેઈ પ્રવાસી મુગ્ધ બને છે. તેનું હૃદય પોકારી ઊઠે છે: 'Something Superhuman'—અદ્ભુત, અપૂર્વ! માનવ સ્વભાવ જ એવો છે કે જે વસ્તુ કલ્પનાતીત લાગે—મનુષ્યની શક્તિની બહારની લાગે—તેની દૈવી શક્તિની સાથે સાંકળી દે છે.

કહે છે કે ધર્મોએ—મતમતાંતરોએ, ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોએ હિંદની ખૂબ અવનતિ કરી છે, અથવા તો હિંદની અવનતિનું એ એક મુખ્ય કારણ છે. એ મંત્રત્યમાં વતું કે એાણું તરય હશે, છતાં એટલું તો કલા વિના આશનું નથી કે કળાના ઉત્તમોત્તમ અંશોને બહાર લાવવામાં ધર્મોએ જેટલી મદદ કરી હશે તેટલી બીજા કરાએ નહિ કરી હોય. દેલવાડાનાં જૈન દહે-રાંઓ, ઈલોરાની શૈવ ગુફાઓ, અજન્ટાનાં ચિત્રો, દક્ષિણનાં મંદિરો એ વસ્તુનાં સાક્ષી છે.

અને અજન્ટાની ગુફાઓ નેનાં નેતાં પ્રવાસીને પ્રશ્ન થાય છે: કેાણુ હશે આ કલાનો પ્રેક્ષક? 'જેહ જીવનકલા સૌ કલા પ્રેરતી' એવી એ જીવનકલા કોની છે? અને એ ગુફાઓની ભીંતોમાંથી, ઊતમાંથી, રથઓમાંથી પડ્યા પડે છે: 'ભગવાન જુદની'—જેની જીવનની પળેપળ દુનિયા જન્મ, જરા અને મૃત્યુના ત્રિવિધ તાપમાંથી કેમ છૂટે એનાં ચિન્તનમાં જ જતી. 'For now the hour is come when I should quit' This golden prison, where my heart lives caged To find the truth, which henceforth I will seek For all men's sake, until the truth be found.'

—Light of Asia by Sir Edwin Arnold

પળે પળે જોને આવો અંતરનાદ જોડતો એ કારણપૂર્તિ ભગવાન જુદની જીવનકલા આ કલા-ઓની પ્રેરક હતી. અને એના આ અનુશાસન—

'બધાં પાપોથી વિરત થવું, બધા કુશલ (પુણ્ય)નો સંચય કરવો, અને સ્વચિત્તનું સંરોપન કરવું, એ જુદનું અનુશાસન છે.'

'જુદચરિત'માંથી

ની તે વખતના રાજા અને પ્રજાનાં મન પર કેટલી ઊંડી અસર હશે તે અજન્તાનાં ચિત્રો જોતાં તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે.

ગૌતમ બુદ્ધના જીવનપ્રસંગોથી ભરપૂર એ ચિત્રો છે અને તેમાંય કેટલાંક ચિત્રો-સિક્ષાર્થે આવેલા વિરાટકાય બુદ્ધ ભગવાન અને તેની સામે આશ્ચર્ય-ચકિત નમને જોઈ રહેલાં યશોધરા અને રાહુલનાં વામન સ્વર્ણો-કેટલી સચોટતાથી એમની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ભેદ દર્શાવાયો છે-આકાશમાં ઊડતી અપ્સરા અને કિન્નરગણો, નાગરાજ અને કાશીરાજનો સમાગમ, ભાવિક જનોને ઉપદેશ આપતા બૌદ્ધ શ્રમણો, પ્રણયોત્સવ માણતું યક્ષ-દંપતી, વગેરે કેટલાંક ચિત્રો તો આપણા હૃદયમાં ચિરંજીવ કાતરાઈ રહે છે. હાથના મરોડ દર્શાવવામાં જે વૈવિધ્ય છે, કમલ, હંસ, હરણ, હાથી અને બીજી કલાકૃતિઓ (designs) માં જે નવીનતા આણી છે તે અજ્ઞેય છે. અને એ બધાં ચિત્રોનો જીલ્લવટથી અભ્યાસ થાય તો ? ખે હજાર વર્ષ પૂર્વેનો કેટલો બધો ઇતિહાસ એમાં ભર્યો છે ? એ વખતના લોકો, તેમના પહેરવેશ, રીતરિવાજો વગેરે વિષે કેટલું બધું જાણવાનું મળે ?

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે નાસિક તીર્થધામ હોય તો અજન્તા યાત્રાધામ શા માટે ન બને ? નાસિકમાં શું એવું છે જે અહીં નથી ? જલકુંડે અહીં એવું ઘણુંયે છે જે નાસિકમાં નથી. અહીં આ પંચ-વટીનો કોલાહલ નથી પણ નિરવ શાન્તિ છે, કળા છે, સુંદરતા છે, માનવતા પણ છે. સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્યનો ભેદ અહીં આ નથી. ગોદાવરી કાંઠાનું ગંડુ વાતાવરણ અહીં નથી. નાનો એરી નદી છે. નાસિકની ગોદાવરીમાં નહાવાનું મન પણ નથી થતું; અહીં આનંદથી નહાઈએ છીએ.

આજો દિવસ, એટલે ચાર વાગ્યા સુધી, અમે એ યુક્ષો જોયા જ કરી. અને ૨૬ મી યુક્ષાની તેરીસ ફૂટ લાંબી બુદ્ધની સ્તંભી મૂર્તિ પણ જોઈ. યુક્ષો જોવાનો સમય સવારે ૯ થી ૪ સુધીનો છે. અમારો તો બેત્રણ દિવસ ત્યાં જ રહેવાનો વિચાર થયો. પણ પૂછતાં

ખબર પડી કે યુક્ષામાં તો રહેવા દેતા નથી. નદીની રેતીમાં જ પડ્યા રહેવાનો વિચાર થયો પણ ત્યાં તો સંલગ્ન્યું કે જંગલી જાનવરોની ધીક છે એટલે એ જોખમ ખેડવાનું માંડી વાળ્યું. બાકી આજુબાજુમાં તો કાઈ એવું સ્થળ પણ નથી કે જ્યાં અમે રહી શકીએ. ત્રણથી ચાર માર્ઝલ ફર્દાપુર અથવા અજન્તા (ગામ) જઈએ તો બને. પણ એ રીતે ત્રણચાર માર્ઝલ આવવું અને જતું એ પણ જરા મુશ્કેલ લાગ્યું એટલે અમે તો પરાણે, નહૂટકે, અજન્તાને રામરામ કર્યા. નમસ્કાર અજન્તા ! નમસ્કાર એ કળાકારોને અને કળાપ્રેરકને ! નમસ્કાર અજન્તા તને ! ખે હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભારતવર્ષની સંસ્કાર-સૃષ્ટિની રક્ષક અજન્તા, તને નમસ્કાર ! ફરી આવીશ કે સુભગ દિને ! તારી છાયા તજે ગાજેલી જીવનની થોડી અમૃત્ય પળોનાં મધુર સંસ્મરણો તારાં કરવાને !

મંગલ દેશાઈ

☆

કવિ કહે

[મનહરજીંદ]

કોઈ એક કવિ જઈ ધનિકના ઘર વિષે તેને પાય લાગ્યા પછી છેક પાસે બેસે છે તેથી ફૂલ થઈ ધનિ તાર ક્ષેત્રે યોગ્યરે કે “ગરદલ અને તુંમાં અલ્યા છેડું કાંઈ છે ?” ત્યારે ધીમે સાદે કવિ બોલ્યો નમ્ર થઈ “ભાઈ ! હું ને ગદ્દા વિષે છેડું વેંત માત્ર એક છે.”

ચોગેન્દ્ર દેસાઈ

સ રૂપ વાતાં ઉપરથી]

☆

શ્યામ

[પ્રો. સાને ગુરુજી]

૫

નાટક કંપની

અમારા નાનકડા ગામમાં એક વખત નાટક કંપની આવી હતી. અગાઉ કેઈ દિવસ આ ગામમાં નાટક કંપની આવી નહોતી. અમારા ગામમાં લોકોને નાટકનો ખૂબ શોખ હતો. ગામમાં દર વરસે એ નાટક ભજવાતાં-અગ્રણ્યંતુર્ધો ને રામનવમીના ઉત્સવ વખતે. મારા વડીલ બાપુએ એક વખત ગણપતિનું કામ કર્યું હતું. મારા કાકા ઉત્કૃષ્ટ નટ હતા. મુંબઈ કે પૂનાની એકાદ કંપનીમાં રહ્યા હોત તો એમણે નામના મેળવી હોત.

એ વખતે નાટક કંપનીમાં રહેવું એ હલકો ધંધો ગણાતો. મારાં ફેઈનના જમાઈ મારા ગામના જ હતા. એક વખત ગણપતિ ઉત્સવમાં કીચકવધ નાટક ભજવવાનું હતું. તેમાં તે ધર્મરામનું કામ કરવાના હતા; પરંતુ એમનું કુટુંબ વેદવિદ્યાના અભ્યાસી તરીકે અમારી બાબુ ખૂબ અણુતું હતું. એમના કાકાને આ વાત સંભળી ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. આખા કુટુંબને તું રોરવ નરકમાં નાખીશ એમ એ કહેવા લાગ્યા. એમનો બચીને નાટકના પદ્ય લાવવા સાત ગાઉ દૂરના ગામે ગયો હતો. રસ્તામાં તેને સાપ કરચો. કાકા સમજ્યા કે પાપનું પ્રાપ્તિત મળ્યું. અગ્રે બધાં દિલ્લગીર થઈ ગયાં; પણ તે સાપ ઝેરી નહોતો, કારણકે એમને થોડા જ વખતમાં સારું થઈ ગયું. લોક કહેવા લાગ્યા, “દેવકાર્ય માટે થવા હતા, માટે દેવે બચાવ્યા.”

બધી કળાઓની નિર્મિતિ દેવો જ કરે છે, એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઋષિમુનિઓએ આ બધી કલાઓનું સંવર્ધન કર્યું છે. વેદકાળથી માંડીને આપણા દેશમાં નાટકો ભજવાય છે, રામાયણમાં નાટકનો ઉલ્લેખ છે. કારત મુનિએ નાટકસાત્ર સમ્યું

છે. આપણા દેશમાં નાટકકળા, નૃત્યકળા, ચિત્રકળા, ગાયનકળા, શિલ્પકળા એમ બધી જે કળાઓ ઉચ્ચ કક્ષાએ હતી. એ બધી કળાઓનું સંભાળપૂર્વક રક્ષણ કરવામાં આવતું. એ કળાઓનો અભ્યાસ સદ્ભિરુચિ ને સંસ્કૃતિનું લક્ષણ મનાતું. ઉત્સવોમાં નાટકકારોનાં સન્માન યતાં. ઋષિઆચાર્યોમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવપ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગો કરતા. અર્જુન જેવા વીર પુરુષો નૃત્યકળામાં નિપજ્ઞાન હતા. કૃષ્ણ પણ ઉત્તમ નૃત્યકાર ને સંગીત વાદનના બહુકાર હતા. શંકર ને ગણપતિ સુદાં સુદર નૃત્ય કરી બાજુતા.

કળા ને અસની લોકોના હાથમાં બધ તો તે કળાને અનિષ્ટ ગણવામાં આપણે બૂલ ખાઈએ છીએ. વ્યસન ને કળાને શો સંબંધ? કેઈ કળાકાર એકાદ વ્યસનમાં સપડાઈ ગયો હોય તો તેટલા દોષને ખાતર એમની દિવ્ય કલા નિર્લયક ગણાવી નોંધીએ? એના દોષ પ્રત્યે દયા ખાઈ એની કળાની દર દરવી પટે જગતમાં પવિત્ર કેણું છે? મદારાપદ્મના અમર નટ ગણપતરાવ જેથી દારૂ પીતા હતા, તેથી તેમની કળાને તુરંત લેખવી? બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર ને પ્રસિદ્ધ નટ ગિરીશચંદ્ર વ્યસની હતા, એટલે એમની કળાની મહત્તા જ નહિ?

આપણા દેશમાં મનની ઉદારતા ને વિરાગના કંથાંબંધો મળ્યા. એ જ કારણે ‘સીપી’ કળાનો અભ્યાસ થયો હતો. આને ફરીથી એનો ઉદય થાય છે. રવીન્દ્રનાથ નૃત્યને વેગ આપ્યો. ઉદયશંકરે ભારતીય નૃત્યકળાના આત્માની ઝોળખ ફરીથી એકવાર દિંદને, સમસ્ત જગતને કરાવી છે. કળાનો વિકાસ પુનઃ આપણા દિંદમાં થવાનો જ છે. એનાં પૂર્વચિહ્નો આને આપણે નોંધીએ છીએ.

નાટક અત્રિ મહત્વનો વિષય છે. તે નવસૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. નાટકમાં કામ કરતું એટલે પોતાને જૂઠી જતું. જે પોતાને જૂઠી જઈ શકે છે, તે સ્વતંત્ર છે. જે પોતાને જૂઠી શકતો નથી, એ ઉત્તમ કલા-કાર થઈ શકતો નથી. જે તે પાત્રની સાથે એકરૂપ થતાં આવડતું જોઈએ. અજન્તા ને વેરુળની ચુકાઓ પ્રખ્યાત છે. વેરુળની કૈલાસ ચુકા તો અપ્રતિમ ને અતિપ્રખ્યાત છે. તે ચુકા આડમી કે નવમી સદીમાં બનાવવામાં આવી હતી. જે મુખ્ય શિલ્પકારે તે ચુકા બનાવી હતી, તેણે તે ચુકા પૂરી થયા પછી તેના તરફ જોયું. “શું આ ચુકા મેં કેટલી કાઢી છે !” એવા આશ્ચર્યગાર એને જોઈથી સરી પડ્યા, ત્યારે આકાશવાણી થઈ, “ના, એ બનાવનાર દેવી અંશ હતો !” એ દંતકથાનું રહસ્ય એ છે કે ચુકા કાતરતાં શિલ્પકાર પોતાને જૂઠી ગણે હતો. એના હાથમાં ઈશ્વરી શક્તિનો પ્રભાવ હતો. તે ચુકા અપૌરુષેય હતી. એ પથ્થરનાં વેદ-સૂત્રો અપૌરુષેય હાથે લખાયાં હતાં.

ઉત્તમ અભિનય કરનાર પણ એવી જ રીતે પોતાને જૂઠી જાય છે. નાટકમાં આ સુદો મહત્વનો છે. પોતાને જૂસી જનાર પાત્ર પ્રેક્ષકોને પણ એવું મૂળ જીવન જુલાવી શકે છે. બધાં જે એક જ પ્રકારના વાતાવરણમાં તક્ષીન થઈ જાય છે. કળા એટલે પર-ભોજ્ય એકથ. કળા સર્વનાં હૃદયને એક સમુદ્રમાં કુખાવે છે, બધાં એકી સાથે હસે છે, એકી સાથે નાચી જાડે છે, એકી સાથે લય પામે છે. બધાને પોતાનું વ્યક્તિગત જીવન જુલાવી દઈ એકથમાં કુખાવનારી કળાનું સ્થાન ઉચ્ચ નથી એમ કહેવા શકે એમ છે !

મારા દાદાજીને નાટકો જોવાનો ખૂબ શોખ હતો. તેમણે જોયેલાં નાટકોની વાતો મને નાનપણમાં દાદાજી કહેતા ને હું ઉત્સુકતાથી સાંભળતો. શાહનગરવાસી નાટક મંડળી દાપોલીમાં આવી હતી ત્યારે દાદાજી મને એ નાટકો જોવા લઈ ગયા હતા. ત્યારે હું નાનો હતો, પણ પત્તારત્નમાં ગણપતરાવે કરેલું કામ હજી સુધી મારી નજર સામે છે.

અમારા ગામમાં એક નાટક મંડળી આવી. હું ત્યારે નાનો હતો. મહાદેવના દહેરામાં રંગજૂમિ બનાવવામાં આવી હતી. શારદા, રામરાત્ર્યવિયોગ, સૌભદ્રા ને સંભાળ એમ ચાર નાટ્યપ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. મેં ચારમાંથી ત્રણ નાટકો જોયાં.

એક રાત્રે સંભાળનો એલ હતો. શિવાજી મહા-રાજાની માંદગીનો પ્રસંગ રંગજૂમિ પર લાવવામાં આવ્યો હતો. એ સમયે પડદા પાછળ મોટે અવાજે એકદમ બોલાચાલી થઈ રહી. શિવાજીએ ગિજાના પરથી જાકી અંદર દોટ મૂકી. નાટક કંપનીમાં કનિષ્ઠો થયો ! “હું ગાતો હતો ત્યારે તે’ જાણી જોઈ ને હાર્મોનિયમ બરાબર વગાડ્યું નહિ” વગેરે શબ્દો અમને સંભળાવા લાગ્યા. હવે ખરું નાટક જાળવાવા લાગ્યું. રંગજૂમિ પર સંભાળ નાટક ને પડદા પાછળ ખીચી જ નાટક શરૂ હતાં. એક ટિકીટમાં જે નાટકો જોવા મળ્યાં.

પ્રેક્ષકો સિસોટીઓ વગાડવા લાગ્યા, તાળોટા પાડવા માંડ્યા. એ બધા ગામડાના લોકો હતા ! રોજ પર જઈ “અમારા પૈસા પાછા આવ્યો. તમારી મારામારી જોવા ટિકીટ લીધી નથી,” એમ તકરાર કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ગાળો દેતા હતા. બધે જ અબ્યવસ્થા. અંતે વ્યવસ્થાપકે રોજ પર આવી, હાથ જોડી કહ્યું, “ભાઈઓ ને બહેનો, થયેલા પ્રસંગ મોટે હું બહુ જ દિલગીર છું. હવે રીતસર નાટક ફરીથી શરૂ થાય છે. પૂર્વ પ્રસંગને જૂઠી જવાની મહેરબાની કરશે એવી હું આશા રાખું છું.”

પરંતુ એ પ્રસંગ હું કદી પણ જૂઠી થકું એમ નથી. આપણા આ હુ:ખો ને દુર્દેવી દેશની તે ખરી વસ્તુરિથત છે. આપણામાં સદાકારનો પૂર્ણ અભાવ છે એવું એ પ્રતીક છે. કાંઈ પણ સંસ્થા કે મંડળ સ્થાપિ : તે અદ્યપણની સમજવાં. એકેનો ઉત્કર્ષ ખીજથી સહન થતો નથી. ખીજને મળતા યશને લીધે આપણે હર્ષામિથો દાસીએ લીએ. સંસ્થા કે મંડળની કોઈ પણ વ્યક્તિએ મેળવેલી કીર્તિ પર બધાનો દક્ક છે, એના બધા જે લાગીદાર છે એમ

ખરી રીતે મનાવું નોંધએ. એકની કાનિ તે બધાની કાનિ. એને અપયશ તે સર્વેને અપયશ. પણ તે સામુદાયિક ભાવના આપણામાં નથી. એના અભાવે અન્ય લોકો હિંદની મસ્કરી કરી જાય છે. વ્યક્તિને આપણે ક્ષણ વાર પણ બૂલતા નથી. ક્રિકેટની રમતમાં શું યાપ છે? દોઢ કેકનારનો ઉત્કર્ષ એકાદ જાણથી સહન ન થયો હોય એટલે તે તેના દાવમાં ઉડેલો દોઢ જાણીયુછ હોતી દે છે. એને લીધે આખા સંધનો પરાભવ થાય છે. સંધને નીચું નેચું પડે છે. ફૂટબોલની રમતમાં પોતાને જ બધો યશ મળે એ લાલસાએ કેટલાક લોકો એકલા જ દડાને લઇ જવા પલન કરે છે. અન્યા સહકાર વિના એ શક્ય છે કે? પણ સહકાર ઠગારે મળે? જ્યારે દેખાવ ને મત્સરને ખિલકુલ અવકાશ ન હોય ત્યારે. આપણા દેશમાં તો જ્યાં જુઓ ત્યાં દેવ ને મત્સરનો પવન ધુકાઇ રહ્યો છે. એક પ્રાન્તે ખીખ પ્રાન્તને તુચ્છ ગણવેા. એક યાત્રે બીજી યાત્રને હલકી ગણવી. મહારાષ્ટ્રે ગૂજરાતી આગેવાનોને શા માટે સહકાર આપવો? ગૂજરાતે ગંગાકાંઠે જન્મેલાઓનું શા માટે સંભળવું? અને ગંગાકાંઠે જન્મેલાઓએ કાવેરી કાંઠાના લોકોની આગેવાની શા માટે કબ્જાવી? પરંતુ લોકમાન્ય, મહાત્મા ગાંધી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ જેવા આગેવાનો વારે ધડીએ મળવા મુશ્કેલ છે. મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્યો કે ગૂજરાતમાં મહાત્માજીઓ ઉપરાઉપરી જન્મવાના છે? કાંઈ પણ પ્રાન્તમાં જન્મેલ મહાપુરુષ જન્મત હોય છે, ત્યારે આખું રાષ્ટ્ર એને પંથે અનુસરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય હતા ત્યારે રાષ્ટ્ર આખું મહારાષ્ટ્ર તરફ આશાની મીટ માંડી રહ્યું હતું. આજે ગૂજરાતમાં મહાપુરુષ હશે તો રાષ્ટ્ર એ તરફ આશાની નજરે નોંધ રહેશે. એમાં દેખમત્સરને અવકાશ ક્યાંથી રહે? સદૈવ મારો જ પ્રાન્ત રાજકારણમાં હિંદનો ગુરુ બની રહે એનો અર્થ એ જ કે વારંવાર લોકમાન્યો જન્મવા નોંધએ. પરમેશ્વર એવી મહાન વિશ્વતિએ ઉપરાઉપરી મોકલવો નથી. કાંઈ પણ પ્રાન્તને અદકારનું વિષ ન ચડે એટલા ખાતર મહાન વિશ્વતિ એક જ

પ્રાન્તમાં ન મોકલતા જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં, સિન્ન સિન્ન દેશોમાં ઉત્પન્ન કરે છે. મહાન પુરુષ મરેલા હોય ને, તે આપણી જ વ્યક્તિ છે એવી ભાવના જન્મથી નોંધએ.

પણ એ વિશાળ ભાવના છે ક્યાં? દરેક એમજ સમજે છે કે હું એટલે ગાંધી ને તિલક. ગાંધીજીના અનુયાયીઓ શુદ્ધિ વચરના છે, છતી આંખે અંધ છે, તે ઘેટાં છે, તિલકનું રાજકારણ, તિલકનું રાજકારણ એમ ગોખણપટી કરનારા એકલા શુદ્ધિયાળી. શુદ્ધિ એ પ્રકારે વહેંચાતી હોય તો એની શુદ્ધિની દયા જ ખાતી નોંધએ. હું એકલો જ વિચારશીલ, બાકીના લોકો મારા કહેવા પ્રમાણે ભોલતા નથી કે ચાલતા નથી તેથી અંધ છે, એમનામો શુદ્ધિ નથી, તે વિચાર જ કરી શકતા નથી—એવી વિચારસરણીને મૂખાંધ વગર બીજું શું કહી શકાય? ઈશ્વરે મને શુદ્ધિનો દીપક આપ્યો છે તેમ સર્વેને આપ્યો છે. એ દીપકના પ્રકાશમાં જને જે પંથ દેખાય છે તે પંથે એ ચાલે છે. પરંતુ અદકારને કાણુ હડાતી શકે?

સકાદ પરચરને ટાંચી સપાટ ન જતાવે તો ઇમારત કેવી રીતે તૈયાર થાય? એ જ પ્રમાણે જાહેર જીવનની સુદેર ઇમારત ઊભી થાય એ અર્થે દરેક જણે પોતાના મતભેદને બૂલી જઇ કાંઈ સરળ બનાવવું નોંધએ. બીજા લોકોનું એ કાર્ય છે, હું તો રતીભાર પણ નમતું નોખવાનો નથી એવી કાંઈ હડ પકડી એને તો એકપ શી રીતે થાય?

હુનિયામાં સંઘમ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ છે. આવા પીવાની કે મોજમજની બાબતમાં આપણને સંઘમ શીખવવામાં આવે છે. જાહેર જીવનમાં આપણે કહી પણ સંઘમ પાળતા નથી. જે સમાજનું જાહેર જીવન સંઘમવાળું નથી, તે સમાજ કાંઈ પણ ઉત્તમી શકવાનો નથી. એની બધી વ્યકિતઓ હારયને પાત્ર બની રહેવાની.

અનુભૂતિશક્તિ પાંધ્યા

સત્યની કૂંચી

આપણા ધર્મના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રંથો તે ઉપનિષદો ધર્મનું તત્ત્વ જાણના માટે પ્રાચીન આર્યોએ જે જગત્સત્ત્વ પ્રયોગો કર્યા તેનો હેતુ આ ઉપનિષદ છે. ઉપનિષદોમાં અનેક ઋષિઓનાં નામ આવે છે પણ પોતાના તેજથી ઉપનિષદોનો આખો ભૂમિ-ભાગ ભરી દેનાર ઋષિદાતૃ તો યાગવલ્ક્ય જ છે. આજકાલ મોટી મેદનીમાં રાત્રીનો દહાડો કરનાર મોટા દીવાઓ જાંજા કરેલા હોય છે તે જ રીતે યાગવલ્ક્યનાં વચ્ચો ઉપનિષદોમાં ન્યાં ત્યાં રૂબરૂનાં અને પ્રકાશ પાડતાં દેખાય છે.

ઉપનિષદના ઋષિઓ એટલે સત્ય પાછળ મરણિયા થયેલા અખતરાખોરો. સુશોભના વિદ્વાન સમાજસેવકો-એ ભૌતિક પદાર્થો, સમાજન્યવસ્થા અને રાજતંત્ર આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં પુરપાઈથી અસાધારણ પ્રયોગો કર્યા છે. આપણા દેશમાં પણ તે કાળના પ્રમાણમાં આ ત્રણે ક્ષેત્રમાં આપણા લોકોએ આઠાવતા પ્રયોગો કર્યા હતા જ. એટલું જ નહિ, આ ત્રણે બાજતમાં આપણે દેશ દુનિયામાં અગ્રેસર જ હતો; પણ આપણા ઋષિઓએ પોતાનું શક્તિસર્વજ્ઞ બાહ્યવસ્તુઓ કરતાં આંતરવસ્તુની ખોજમાં વધારે ખરચ્યું છે. એકલા યાગવલ્ક્ય આધ્યાત્મ ક્ષેત્રના કોણબસ, ન્યૂટન, અને નેપોલિયન જેવા હતા; એ સાહસિક શોધક, સાર્વભૌમ સાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોને તારવનાર અને તે સિદ્ધાન્તોનું મહા-સામાન્ય સ્થાપિત કરનાર સમ્રાટ જેવા હતા.

એમણે પોતાના સંવાદોમાં પોતાની અલૌકિક શોધની કૃત્તી એક ઠેકાણે આપી દીધી છે.

જાનેન્દ્રિયો તીક્ષ્ણ કરવાથી આપણને સત્ય હાથ લાગશે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. મનદારા

મનન કરવાથી સત્ય સુધી પહોંચી શકીશું એવી માણસની અપેક્ષા હોય છે. સત્ય એ શુદ્ધિનો વિષય છે માટે તર્કનું દષ્ટિવાર તીક્ષ્ણ કરવાથી સત્ય હાથ લાગશે એ વિષે તો ઠાકરને શંકા પણ નથી હોતી. યાગવલ્ક્ય કહે છે કે, “ના, એમ નથી; સત્ય જાણવાનું સાધન તર્ક કે શુદ્ધિ નથી, પણ હૃદય છે. હૃદયેનંદિ સત્ય જાનાતિ; હૃદયેનંદિ એવ સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ભવતિ.” બીજે ઠેકાણે યાગવલ્ક્ય જનક રામને કહે છે:

હૃદય વૈ સમ્રાટ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રતિષ્ઠા, હૃદય વૈ સમ્રાટ પરમં વ્રદ્ધાં |

યાગવલ્ક્યે આ રીતે આપણી ખોજની દિશા જ બદલાવી નાંખી છે. ત્રાજવાથી વસ્તુ તોળવી હોય તો ત્રાજવું નિર્દોષ અને સમ હોવું જોઈએ. શસ્ત્ર-વૈદને વાદકાપ કરવું હોય તો તેનું શસ્ત્ર પણ તીક્ષ્ણ અને શુદ્ધ હોવું જોઈએ. સંસારનું પરમ રત્ન સત્યની ખોજ ને હૃદય દ્વારા જ થવાની હોય તો હૃદય પણ નિર્દોષ, શુદ્ધ, લાગણીવાળું અને સમ હોવું જોઈએ.

યાગવલ્ક્ય પછી હમ્બરેક વર્ષે એ જ સદેશી લઈ એવે જ એક ઋષિ ‘ચાર્લ્સ’ નદીને કિનારે ભગતો હતા. એણે પણ એમ જ કહ્યું કે, ‘જેમનું ચિત્તઃકરણ નિર્મળ છે, તેઓ બાહ્યવાન છે, કેમકે તેમને જ સત્ય જણશે, અને સત્ય દ્વારા તેમને પરમાત્માનું દર્શન થશે.’

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક અજ્ઞાતાનામા ઋષિએ આખો સવાલ દૂંધાવીને કહ્યું છે :

યન્ એતન્ હૃદય મન્યન્થત્વ |

હૃદય અને મન એક જ વસ્તુ છે.

વન-વાણી

“ ઉંટાંટિયો આજ મયો ‘ભગા’નો
 દેવી-દયાથી : દીધી માનતા તો
 માવા પૂરી આજ ચલો બધાંયે
 આંધે જરા જંગલમાં નિરાંતે
 ત્યાં ‘દેવડી’ માત તણી ખડી છે !
 ના દેવી-કામે પડે તો વિલંબ ! ”

૧

કષ્ટતાં ગોળ, ઘી, ભાત મોઢામાં પાણી છૂટતાં,
 બાલકામાં વડો બોલી આમ, તે આમંતો હતા !

૨

“ લે એ, શિવા ! શેર ત્રણેક ચોખા,
 તે તું અધ્યા મોતિ ! ઘી, ગોળ લે લે :
 તું સોમલા ! દોણુકી પાણીની લે;
 તે સૌ બીજાં આજ મળી ચલોને
 રૂડી મજાની કરીએ ઉભણી ! ”

૧૩

એમ સૌ સજ્જ થઈ ચાલ્યા, હર્ષધેરાં પધે જતાં,
 નાચતાં, રૂદતાં આશે ઉભણી મહાણવા તણી !

૧૫

સૌ ખાઘ વસ્ત્ર નિયત રચે ને,
 મૂંઝી જમીને, રહી એક બાલ
 તે પાસ, બીજાં સખળાં દૂંદોને
 વને-ધનોને વનવાયસની
 કૂકો થઈ તે લીલવા જલાવે :
 ને ગમ્મતો, ને રમતો મચાવે :
 ને વાર, વારે દુણુકી ચડેલી
 અમિ તણાં શિર પરે નિહાળે,
 ઉંડે દિલે એક રહેલ આશે
 કે, ભાત કપારે ચઢશે, ખવાશે !

૨૫

*

“ હો ભાત લે એ ! ” વદતાં શિશુએ
 સૌ ખાન બેઠું : સહુ એકાં ધ્યાં;

ને કાઢેડો તોડી ફણી તણે તે,
 ઉંચા, નીચા ભાત કરી, મીઠાવી—
 ને ગોળ તેમાં, પછી ધાર રેડી
 લીની, કરી સૌ રગદોળી એક,
 તે દોણકીને મૂકી મધ્ય સ્થાને
 વીટી વળ્યાં બાલ બધાંય તેને !
 ને રે, પછી તો કંઈ રહેરથી તે
 મંડી પડ્યાં ખૂબ ધરે, ધરે ને
 ખાવા બૂલીને રમતો બધીએ,
 તે એક પાત્રે નહીં અન્ય પાત્રે,
 તે એક ખ્યાતે નહિ ઘેર પામે
 વાણું હવે માત, પિતા કનેથી :
 તે લક્ષતા ના જલ છે ન તો યું
 પીયું ? તમા તે કરતાં ન તેની .
 તે ખ્યાલતા હસ્ત લુછી 'ચડી'થી
 પીયું ધરે જો' જલ પેટપૂર્ણ !

૪૩

તૃપ્તાત્મા ગેલતાં વાટે સાયકાળે ગૃહે વર્ણ્યો—
 આત કાળે તથા દૈને દોણકી-ભાત જે રસાં !

૪૫

ઉપાસના અને રમત

(વિચવરના એક પત્રમાંથી)

ધો. ફાકાસાહેબ કાલેલકર

મૂંઢાં પડીને અહીં આવ્યો છું. અહીંની પધારી પરથી તમારી શી સેવા કરું ? પૂજારી બાપુજીએ અવાર નવાર તમને હું કાગળ લખું એમ સૂચવ્યું છે.

કાગળ કંઈ નિબંધ નથી હોતો. નિબંધ એટલે લખેલું વ્યાખ્યાન, અને કાગળ એટલે લખેલું સંભાષણ. એ એકપક્ષી નહિ ચાલે. હું એ દર અકવાડિયે શકરને કાગળ લખું અને એ એનો જવાબ લખે જ નહિ તો મારું ક્યાં સુધી ચાલવાનું ? શંભુ, કાંતિ કે જ્યન્તિ એ મારા કાગળોનો જવાબ ન આપે તો મારે એમને શું લખવું ? જયસિદ્ધ અને જ્યન્તિ વચ્ચેની દોરતી વધી કે અટકી છે એની મને ખબર ન હોય તો મારે એમને શું પૂછવું ? વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ કે મંત્રી એ મને ત્યાંનો હવાલ લખી મોકલે તો યે કંઈક લખવાનું સહે.

આપણી શાળા ન્યારે રૂપપાઈ ત્યારે ધૂળપત્રી બાપુજી સંપાદનપત્રમાં હતા. એ એમને એક વાર કહ્યું કે, “ શાળાની શરૂઆતમાં આપ અહીં હાજર નથી એ ઠીક નથી લાગતું. આપ દર અકવાડિયે છાકરાઓને ઉદ્દેશીને કાગળ લખો તો તે પ્રાર્થનામાં વંચાય.” બાપુજીએ જવાબમાં કહેલું, “ અહીંના કામમાં હું ભાગ લેતો ન હોઉં ત્યારે મને કંઈ લખવાનું સહે જ નહિ.” આજે ન્યારે હું કાગળ લખવા બેઠો છું ત્યારે બાપુજીના કહેવાની સત્યતા અનુભવું છું. છતાં હું કાગળો લખવાનો તો છું જ.

આજે પ્રાર્થના વિશે કંઈક કહેવાનો છું. એક વખતે આશ્રમમાં બધાં મોટરાંઓએ વિચાર કરી નક્કી કર્યું હતું કે, ‘ પ્રાર્થના ’ એ શબ્દ બરાબર નથી. આપણે એને ‘ ઉપાસના ’ કહેવી જોઈએ. છતાં ‘ પ્રાર્થના ’ એ શબ્દ એટલો જ છે. ઉપાસના એટલે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં રહેવું; ઈશ્વરનો સહવાસ અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

એ વસ્તુ સહેલી નથી. પ્રથમથી જ એની રૂબ પાડીએ તો કાંઈક કાઢીએ. આપણે ગાંધેશ રહીએ તો દરેક વસ્તુ ઉપર કાટ ચડી જાય છે. રહેવાની ઓરડી એ વાર વાળવી પડે છે. તેમ કરીએ તો જ ઓરડીમાં પ્રસન્નતાથી રહેવાય. ખાવાનાં ને રસોઈનાં વાસણો જેટલી વાર વાપરીએ તેટલી વાર બેટકાં પડે છે. અંતે આપણું મંદુું શરીર એ રોજ મસીદસીને ધોઈ ન નાખીએ તો આપણને પોતાના શરીરની એટલી તો સૂચ એ કે પોતે પોતા પાસેથી ભાગવાનું મન થાય. લાજતરમાં પણ એ જ અનુભવ છે. વિદ્યા ઉપરિશ્ચિત ન રાખીએ તો એ કટાઈ જાય છે. રમતિઓમાં લખ્યું છે કે ત્રણે વર્ણના દિવસે બ્રાહ્મણોનું દર્શન નહિ કરવાથી એટલે કે ધર્મોપદેશ નહિ સાંભળવાથી પતિત થઈ જાય છે. અને બ્રાહ્મણ ન્યારે પોતાના સ્વાધ્યાય અને આચારથી બહુ થાય છે, ત્યારે એ પણ પતિત થાય છે. લુદારને ત્યાં ધમણ એકસરખી બરાબર ન ચાલે તો એની ભટ્ટી કસા કામની ન રહે. આપણી પ્રાર્થના એ હૃદય બેટકવાની કે વાળી કાઢવાની ક્રિયા છે. ઉપદેશ સાંભળી સાંભળીને અને ખૂબ ચિંતન કરીને આપણે જે ધર્મસિદ્ધિને એટલે જીવનસિદ્ધિતો નક્કી કર્યા હોય, તેમનું નિત્ય રમરણ અને ફરી ફરી સ્વીકાર ન કરીએ તો, આપણે દહાડે દહાડે કટાતા જવાના ને મેલા થવાના. અખંડ પ્રયત્ન વગર મુક્તિ પણ ટકતી નથી, એમ એક ઠેકાણે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

ઉપાસનામાં આપણે એકાગ્ર ધર્મને બેસીએ. ઉપાસના શરૂ થતાં પહેલાં થોડોક વખત બધા શાંત થાય અને પોતાના આચરણનો વિચાર કરે એ જરૂરનું છે. એકલા એકલા ઉપાસના કરવા બેસે તો શરૂઆતમાં બોધ, આગસ અને અનિયમિતપણું આવી જાય છે. મોટા સમુદાયમાં બેસવું સારું.

સામુદાયિક ઉપાસનાનો આ રમૂળ લાભ થયો. સંઘમાં બેસી ઉપાસના કરવાથી ચારિત્ર્ય સુધરે છે: શુદ્ધ લગ્નવાનની ભાષામાં કહ્યું તો શીલસંવર્ધન થાય છે. સામુદાયિક ઉપાસનાનું મહત્ત્વ શુદ્ધ લગ્નવાને બરાબર ગ્રહણ હવું. મહામદ પેગંબરે પોતાના શિષ્યોને દિવસના પાંચ પાંચ વાર ઈશ્વર આગળ બેઠા કરી મહાન શક્તિ કેળવી. એકત્ર જમવાથી કૌટુંબિક ભાવ પેદા થાય છે, સાથે કામ કરવાથી મંત્રી બંધાય છે, સાથે વિચાર કરવાથી એકપરંપરા પેદા થાય છે, અને સાથે પ્રાર્થના કરવાથી આત્મૌ-પચ્ચનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ વસ્તુ સદૃશ છે. દીર્ઘ કાળથી જ એનો અનુભવ થાય છે. આશ્રમમાં ન્યારે ન્યારે કોઈના ઉપર હું ચિદ્રો હોઉં ત્યારે ત્યારે મને પ્રાર્થનામાં જવાનો સંકેત થતો. છતાં પરાણે ગઈને બેસું એટલે કાંઈક શાંતિ જરૂર વળતી. પ્ર. બાપુજી પાસે આવ્યો તે પહેલાં મારી આખી જિંદગીમાં હું રખડેલ માણસ રહ્યો હતો. આશ્રમમાં આટલાં વરસ સુધી હું એવું મને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય છે. એનાં કારણો ન્યારે તપાસું છું ત્યારે બાપુજીનો અલૌકિક પ્રેમ અને સામુદાયિક ઉપાસના એ બે જ મુખ્યત્વે જડે છે.

આપણો બે ઉપાસનામાં સવારની ઉપાસના વિશેષ મહત્ત્વની છે. આખો દિવસ જાતજાતનાં કામો કરી અનેક લોકોના પ્રસંગમાં આવી ચિત્તમાં વિશેષ પેદા થાય છે. સંતો યાદી જઈ આપણે આરામ સોધીએ છીએ, અને તે ઊંઘના તમોચ્છુમાં આપણને મળે છે. માણસને ગમે તેટલું દુઃખ થયું હોય, ચીક કે અપમાનથી બળી રહ્યો હોય તો પે એમ વાર ઊંઘા પછી તે ગળું હળવું થઈ જાય છે. સવારે ચાર વાગે શરીરનો યાક જીનરેલો હોય છે. માણસ મંદો હોય કે સાલો, એ વખતે શરીરની સત્તાધાતુઓ સામ્યા-વરધામાં રહે છે. નવા નવા સંકલ્પો, વિકલ્પો અને વિશેષો એ વખતે ઝોઝામાં ઝોઝા હોય છે. એ મંદી-સારિત્વમાં સારિત્વ હોય છે. અને શુદ્ધિ પણ એ વખતે પ્રમાણમાં શુદ્ધ હોય છે. એ વખતે ઉપાસના કરવા બેસીએ એ જાદુ લાભદાયી છે. આજે શું હું કરવાનું છે એ વિચાર કરવાનો એ

વખત નથી, પણ જીવનમાં કઈ વૃત્તિ ધારણ કરવાની છે, ક્યા હેતુથી કામ કરવું છે એનો વિચાર એ વખતે કરવો નેઈએ. રસ્તો ઊઘીને જેટલા આડા ગયા હોઈએ તેટલા પાછા આવવાનો તે વખત છે. નાનપણથી ઈશ્વરને શરણુ જવાની, ઈશ્વર એ જ મોટો આધાર છે એમ ધ્યાન રાખવાની ટેવ પડી જાય, તો આગળ જતાં કેટલો લાભ છે! મનમાં જાતજાતના આવતા કુવિચારો સામે ઉપાસના એ ઈશ્વરે બહેલું બખતર છે.

શ્રાદ્ધે મુદ્દને ચોધાય

ચિન્તયેદ્ દિતમામનઃ ।

સવારની ઉપાસના થયા પછી બે વખત મળે તો ગમે તે 'વિષય'ના અધ્યયનમાં એ ગાળવો નહિ, પણ શુદ્ધ ધાર્મિક વાચનમાં ગાળવો. 'મનમર' અથવા અશ્વિનીકુમાર દત્તો 'મક્ષિયોગ' હાલ તુરંત સૂચવું છું. મરાઠી જાણનાર માટે 'તુકારામ' અથવા 'એકનાથી ભાગવત' એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રંથો છે. દિંદીમાં 'કમ્પીર વચનાવલિ' અને 'ગુલસી રામાયણ.' આ બધી ચોપડીઓ આપણે ત્યાં છે. પોતાની પસંદગીની એક ચોપડી નિત્યપાક માટે પોતાની પાસે રાખવી એ સુંદર રિવાજ છે. વિદ્યાર્થી પોતે પોતાની ચોપડી પસંદ કરે અને પોતાની પસંદગી બરાબર છે કે નહિ એ એક વાર શ્રી. કિશોરલાલકાઈને, મહાદેવમાઈને અથવા પૂજ્યશ્રી બાપુજીને પૂછી લે એમ હું સૂચવું છું.

કાગળ લખગ એકાં ત્યાં તો એક વર્ગનું પ્રવચન જ થયું. હવે તમારા કાગળો જેમ જેમ આવે તેમ તેમ મને લખતાં ફાવશે. સવારની કસરત અને સંજની રમત કોઈ ચૂકના નહિ જ હોય. મને તો સવારની ઉપાસના અને સંજની રમત એ જ સૌથી અને સરખાં મહત્ત્વનાં લાગે છે.

અહીં અને મનમાં છીએ. ટાઢ બિલકુલ નિષ્પ્રભિત નથી. કોક દિવસ દડકાયા કુતરાની પેઠે કડકયા ધાપ છે અને કોક દિવસ સાવ ઓળા પડે છે. આજકાલના દિવસો ટાંટના કહેવા કરતાં વાદળોના કહેવા નેઈએ. આ વાદળોની પ્રાતઃભા ઉપર દૃઢ તમને એક વાર લખવાનો છું.

ચિંતય,

લિ.

પોષ વદ ૮, ૧૯૮૨

જાકાની શુભાશિષ્ય

એક નદીની આત્મકથા

નર્મદા

અમારી ચાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે. હું એક મોટા સંઘમાં નર્મદાની જગ્યાએ નીકળ્યો હતો. અમારા સંઘ ચાણોદથી હોડીઓમાં ખેરી શુભપાણી-શ્વર સુધી ગયો અને ત્યાંથી પાછો ફરી નર્મદાનાં તીરસ્થાનો જોતો જોતો ભરૂચને ઝોપારે ઊતર્યો. આ પ્રભાતે તેણે લગભગ ૧૫૦ માઈલ જેટલો પ્રવાસ નર્મદાના પ્રવાહમાં કર્યો હતો.

વળતી વખતે છેલ્લો મુકામ શુકલતીર્થમાં કર્યો હતો. ત્યાંથી રાતના બાર વાગ્યે ભરૂચ તરફ હોડીઓ ઉપાડી. અજવાળી દૂધ જેવી રાત હતી. નર્મદાનાં શાંત અને ગંભીર નીર ઉપર ચાર હોડીઓ ચાલી જતી હતી. સર્વત્ર નીરવ શાંતિ હતી.

વળતી વખતે ચાણોદથી અમારા સંઘમાં એક ફરતારામ વગર નિમંત્રણે લળી ગયા હતા. તે મહાત્મા મારી જ હોડીમાં હતા. તેણે નર્મદાની પરકંમા કરેલી હતી, તેથી નર્મદા વિષે કંઈક માહિતી મેળવવાના ઉદ્દેશથી હું તેમની સાથે વાતે વળગ્યો.

‘સ્વામીજી, હિંદમાં તો પવિત્ર નદીઓ ઘણી છે. ગંગા, જમના, સિંધુ, સરસ્વતી, ગોદાવરી અને કાવેરી એ બધી યે પવિત્ર છે. એ બધીનું માહાત્મ્ય પાર-વગરનું છે, છતાં તેમાંથી એકેની પરકંમા થતી નથી, આ એક જ નદીની પરકંમા થાય છે, તેનું કારણ શું ? પુરાણોમાં ગંગા જમના કરતાં પણ આ નદીનું માહાત્મ્ય વધારે છે.’

‘ગંગા જમના કરતાં આનું માહાત્મ્ય વધારે છે, એવું તો કંઈ નથી, પણ અન્ય નદીઓના કરતાં આ નદીની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે ખરી. ગંગોત્રીથી હરિદ્વાર સુધી ગંગાજળનાં નીર ધણી જ નિમંજળે હોય છે, પણ ત્યાર પછી નિર્મળતા ચાલી જાય છે, કારણકે કિનારા પર આવેલ પ્રત્યેક શહેરનું મેલું પાણી તેમાં

લળે છે. વળી તેમાંથી નહેરો કાઢતી હોવાથી તેમાં ચોમાસા સિવાય પાણીનો ખૂરનો જ રહે. ગોદાવરી વગેરેની પણ છે. આપણા દેશમાં એક નર્મદા જ એવી નદી છે કે જેમાંથી એક પણ નહેર કાઢવામાં આવેલી નથી. તેમજ તેમાં કાંઈ પણ શહેરનું મેલું પાણી મળતું નથી.’

‘તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવેલી નથી એટલે તેમાં પાણીનો જરૂર બાર માસ ખૂરનો રહે એ તો દેખીતું છે, પણ તેમાં મોટાં શહેરોનું મેલું પાણી તો મળે જને ?’

‘ના, નર્મદાને કંઈ કાંઈ મોટું શહેર જ નથી ને ! હુસંગાપાદ અને ભરૂચ સિવાય જેને શહેર કહીએ એવું કાંઈ શહેર તેના તીર પર નથી.’

‘જળલપુર નર્મદા પર નથી ?’

‘ના. એ તો નર્મદાતીરથી ૬ માઈલ જેટલું દૂર છે.’

‘આપે નર્મદાની પરકંમા ક્યાંથી શરૂ કરી હતી ?’

‘અમરકંટકથી.’

‘અમરકંટક એ શું છે ? કાંઈ ગામ છે, કાંઈ ટેકરી છે કે કાંઈ ઝરણું છે ?’

‘હિંદના મધ્ય ભાગમાં એ એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. ત્રણેક હજાર ફૂટ ઊંચો દરો. તેમાં મૈકલ નામનો એક ડુંગર છે, તે ઉપર અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે અને પાસે જ અમરકંટક નામનું નાનુંકરણું ગામકુંડ છે. આ નદીનું મૂળ એ કુંડમાં છે.’

‘અમરકંટકથી રેવા-સાગર-સંગમ સુધીનો પરકંમા માર્ગ તો સારો છે ને ?’

‘ના, પરકંમા માર્ગ ખૂબ જ ચિકટ છે. ઘણા ભાગમાં તો તે પહાડો અને ગાદ વનોમાંથી પસાર થાય છે. અમરકંટક અને મંડલાની વચ્ચેનું મહારણ, ઓંકાર-

શરતી ઝાડી અને શવપાણીની ઝાડી એ ભાગનો ગરતો એટલો બધો વિકટ છે કે તેમા પરકમા-વાસીઓની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધોળની કસોટી થાય છે.

‘પરકમામા ખાવાપીવાનું શું થાય ?’

‘પરકમાનો એક એવો નિયમ છે કે પરકમા વાસીથી પોતાની પાસે થોડું કે ઝાણું ધન રાખી શકાય નહિ શ્રીમત હોય કે નિર્ધન હોય, સૌએ માર્ગમા આવતા સદાવ્રતોમાથી સીધું હર્ષ રમોઈ બનાવીને જમવાનું હોય છે.’

‘પરકમા ક્રૂતા કેલો વખત લાગે ?’

‘અમરકટકથી રેવા-સાગર-અગમ અને રેવા-સાગર-સગમથી પાછા અમરકટક એ પ્રમાણે આખી પરકમા લગભગ ૧૭૦૦ માર્ધવની છે તેને પૂરી કરતા આઠ નવ માસ લાગે.’

‘પરકમા કરવાથી ધણું બળવાનું મળે, ખરું ને ?’

‘એમ કહેવું શું ? આ નદીના બંને તીર પર મૂળથી મુખ સુધી સેકડો તીર્થસ્થાનો છે, સેકડો ઘાટ છે અને સેકડો મંદિર છે એક માધન જેટલું આવે તો ત્રણ-ચાર મંદિરો અને એકાદ ઘાટ આવે જ તેમા વિદ્વાન સાધુઓ સ્નાયીઓ રહે છે પરકમાવાસીને એમના સમાગમનો લાભ સતત મળ્યા જ રહે વળી આ નદીનો પ્રવાહપ્રદેશ એટલ કુદરતી દરયોનો ભડાવ એક ભેઈએ ને એક બૂલીએ કેટલાક ગયો તો એટલા બધા આર્થિક છે કે તેને ભેવા માટે રેશ પડેશના નેકડો પ્રવાસીઓ ત્યાં આવે છે.’

‘અરેખર ! તમે કહો છો તે બધા નાભ મળે, પણ પરકમા કરવી સહેલી નથી તમારા જેવા ત્યાગીઓથી જ તે થઈ શકે અમારા જેવાનું એ કામ નહિ આ નદીમા કેટલાય ધોધ પડતા હશે કોઈ ધોધનો યાત્રિક શક્તિ મેળવવા માટે ઉપયોગ થાય છે ખરો ?’

સ્વામીજીએ હવે ઝામ ખાવાનું શરૂ કર્યું હતું, તથા છે ના પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો નહિ, એટલે હું

પણ પથારીમા લાખો થયો મનમા વિચારમાળા શરૂ થઈ

સ્વામીજી આ નદીની જે વિશિષ્ટતા બતાવી, તે તો સાચી પણ આટલા મોટા જળપ્રવાહનો સ્નાન પાન ઉપગત બીજો કંઈ જ ઉપયોગ નહિ ? તેના એક પણ ધોધમાથી યાત્રિક શક્તિ મેળવતી નથી નહેરુ ઢાંગ આ પાણીનો લાભ એક પણ ખેતરને મળતો નથી અને જળમાર્ગ તરીકે પણ નામનો જ ઉપયોગ થાય છે આવી પાચદશ હોડીઓ માત્ર કે ઉતાડોનો લઈ આવતી જતી હોય, એ કંઈ જળ-માર્ગ તરીકે ઉપયોગ કહેવાય ? સુગપાણીથી અહીં સુધી આવતા ગરતામા આદેશથી વધારે હોડીઓ લાગે જ મળી હશે સ્વામીજીએ કહ્યું તે સાચું જ છે આ નદીને કંઈ એક પણ મોટું શહેર નથી

આના મુન્ને ગિનાગ પર કેટલા બધા ઘાટ છે ? કેટલા બધા મંદિરો છે ? કેટલી બધી ધર્મશાળાઓ છે ? અરેખર ભાવિક લોકોએ મૂળથી મુખ સુધીના દરેક સ્થળને તીર્થનું રૂપ આપી દીધું છે, પણ આ નદીથી આર્થિક લાભ શો ?

દિલ્હમના શિવાલયો માટે બાણ પૂરા પડતા, તીર્થગીરોને ગુપ્તગતનું સાધન પૂરું પાડતું અને થોડાક માછીઓને મજૂરીનું સાધન પૂરું પાડતું નસ, આ પવિત્ર નદીનો આર્થિક લાભ હોય તો તે આટલો જ છે

પણ આ નદીની એક બાબત ભારે નવાઈ જેવી છે આવડી બધી મોટી નદીએ મુખ પાસે નાનો સંગ્રો થેડે ટા મના થો નથી આના જેવડી ગોદાવરી, કૃષ્ણા, મહેંગી અને મદા એ દરેકે નાનામોટા ડેડા બનાવેલા છે આ નીએ કેમ નહિ મનાવો હોય ? કદાચ એમ પણ હોય કે ખભાતના અખાતમા ભગતીના મોળનું ભેર વધારે ગંઢે છે, તેને લીધે નદીએ ધમડી આણે મધને મુખમા કરવાની તક જ નહિ મળતી હોય નહિ તો ડેડા કેમ ના હોય ? આવડી મોટી નદી એ જ મુખે સમુદ્રને કેમ મળે ?

એ વિચ મડેના કન્યાગીના ગીતામન્ત્રિમા પ્રથમ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક હુમે મન્યા હતા,

તેમણે વળી એક અદ્ભુત વાત જણાવી: “ દક્ષિણ હિંદની અન્ય નદીઓની પેઠે આ નદી પણ એક સમયે પૂર્વવાહિની હતી. પણ હિમાલયનો જન્મ થતાં ભૂગર્ભની અંદર વિધ્વાન્દ્રિની સમાંતર જુદા જુદા એ સ્તરશ્રેણી થયા, તેને પરિણામે નર્મદાની હાલની ખીણ જાની અને નર્મદા પશ્ચિમવાહિની બની. કોણ જાણે ખરું શું હશે? એ તો ભૂસ્તર-શાસ્ત્રની વાતો. યાંમાં અનુમાનો. એમાં આપણી ચાંચ કંઈ ખૂંચે નહિ.

આ પ્રમાણે નર્મદા સંજોગે એક પછી એક વિચાર મનમાં આવ્યે જ જતા હતા. હજી વિચાર-માળાનો મેર આવ્યો ન હતો, ત્યાં આંખ મળી ગઈ. અને એક અદ્ભુત સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ. હોડીની બાજુમાં જ એક મોટા મગર પોતાની વિકરાળ મુખકંદરા ખુલી રાખીને પાણીની સપાટી પર રિથર રહ્યો હતો. તેની પીઠ પર લીલા મખમલના જેવી શેવાળની સુંદર ગાદી હતી. તે પર કોઈક બેઠું હતું, પણ તે કોણ છે, તે નક્કી કરી શકાતું ન હતું. તેનો દેહ જનમય હતો અને રંગ તો કંઈ હતો જ નહિ, એટલે નક્કી કરવું સુશકેલ હતું.

આ શું હશે? કોઈ જૂતપ્રેત હશે? જળદેવી હશે? કે નર્મદાજી પોતે હશે? રિથર નેત્રે તેને જોયા જ કરતો હતો, એવામાં રૂપાંતરી ઘંટડી સરખો મંજુલ અવાજ કાને પડ્યો:

‘વત્સ, શલગતો નહિ હો. હું કોઈ જૂતપિશાચ નથી. થોડી વાર પહેલાં તું જેને વિશે કંઈ કંઈ વિચાર કરતો હતો, તે જ હું પોતે છું. મારું નામ નર્મદા. મેં તારો મનોભાવ જાણ્યો છે. તું મારા સમગ્ર પ્રવાહપ્રદેશનો પરિચય મેળવવા માંગે છે, ખરું ને? હું તે કુંકામાં કરાતું છું. સાંભળ :

‘હિંદના હૃદય ભાગમાં અગરકંટક નામનો એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, તેમાં આવેલી મેક્લની ટેકરી એ મારું પિથર. અમે ત્રણ બેનો છીએ: તેમાં હું સર્વથી મોટી છું. મહા અને શોણભદ્ર એ મારી નાની બેનો છે, અમે ત્રણે મેક્લસુતાને નામે ઓળખાઈએ છીએ.

‘મેક્લના કુંગરમાં અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે. તેનો ઘેરાવો ૩૦૦ ફૂટ જેટલો હશે. આકાર કંઈક વિચિત્ર છે. તેને ચાર, છ કે આઠ નહિ પણ અગિયાર બાજુઓ છે. તેના તળેને ફોડીને હું ધરતીમાતાના ઉદરમાંથી જન્મું છું. કેટલાક લોકોની વળી એવી કલ્પના છે કે હું મહાદેવજીનાં શરીરમાંથી પ્રકટું છું અને તેથી જ તેમણે કુંડની અંદર મારા જન્મસ્થાન ઉપર જ નર્મદેશ્વર નામનું શિવાલય બાંધ્યું છે. મને શંકરી એવું જીવનામ આપ્યું છે અને મારા કંકર-માત્રને શંકર સ્વરૂપ ગણ્યા છે.

‘મારી વચેટ બેન મહા ઉજાંજળી છે. તેની ચાંચ પણ સીધી નથી. લોકોએ તેનું નામ અશ્વત્થ પાડ્યું છે, તે કંઈ બોલું નથી. તે વારંવાર તોફાન મચાવી ઉત્કલવાસીઓને ખૂબ જ ત્રાસ આપે છે. પિતાજીએ તેને શિખામણ આપવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું, પણ સ્વભાવનું કંઈ ઓસડ છે.’

‘સૌથી નાનીને શોણભદ્ર એવું નરજાતિવાચક નામ આપ્યું છે. ત્રણે બેનોમાં એ સરીરે વધારે પુષ્ટ છે. મહાના જેવો એ તોફાની નથી, પણ રાડીઓ ભારે છે. હમેશાં જુમળરાડા પાડ્યા જ કરતો હોય. મારા જન્મસ્થાનથી અગિનકોણમાં દોઢેક માઈલના અંતર પર એક નાનો સરખો કુંડ છે, તેમાંથી તે જન્મે છે.

‘પિતાનું આંગણું છોડીને અમે ત્રણે બેનો જુદી જુદી ત્રણ દિશામાં અમારી જીવનયાત્રા શરૂ કરીએ છીએ. હું પશ્ચિમ માર્ગે પ્રયાણ કરું છું, ઉજાંજળી મહા અગિનજાળા તરફ અને રાડીઓ શોણભદ્ર ઇશાન તરફ બેઠે છે. તેને ઇશાન તરફ જતા બેઈ પિતાજીને ચિંતા પેડી હતી કે આ કોઈને પૂજાયાગાળ્યા વિના ઇશાન તરફ જાય છે ખરા, પણ છેલ્લે જરી ક્યાં! એ બાજુએ રતનાકર નથી. ત્યાં તો બેઈ હિમગિરિ છે. મારું થયું કે પતિતપાવની ગંગાજી રસ્તામાં તેને મળી ગયાં અને એ દિશાશૂલેચાને સાથે લેતાં ગયાં.’

એક ક્ષણ વિચારમગ્ન જેવી દશામાં તે મૂર્તિ રિથર જીભ અને બોલી: હવે મારી જીવનયાત્રાની કથા કરું છું.

‘પિતાશ્રુતિ આગણીની શોભા ખરેખર અનુપમ છે ત્યાં નજર નાખું ત્યાં વનરાઈઓ ઊભી છે કંઈક અધૂરું હતું તે માણસોએ પૂરું કર્યું છે તેમણે મદિરાતું એક ઝુંડ ખડું ર્યું છે ત્યાં અપસંગઓને પણ જળક્રીડા કરવાનું મન થાય એવા અમરકટકના કુંડને છોડી બહાર જવાનું મન જ થતું ન હતું. ‘પણ શું કરું?’ દીકનીથી કંઈ જીવનભર પિતૃભા ગહેવાય છે?’

‘કુંડના ગોમુખમાથી બહાર નીકળી પશ્ચિમ તરફ ધીમી ધીમી પગનીએ પાડના માડી પડની જાઉં, આપાડની જાઉં, અને આગળ ચાલુ થોડુંક ચાલી ત્યાં જતાના નામની નદી ત્રણી અને બેને ખૂબ બેટવ્ઝ અને આગળ ચાલ્યા સારે તરફની વનરાઈઓ જોતા જોતા, વાતો કરતા કરતા અને મતો મતતા મતતા ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા

‘વાતોમા કંઈ લાન રહ્યું નહિ કોણ મણે દેશ લાગી કે ખાડો આવ્યો, પણ ધુધાકે રેતી ૬૦ ફૂટ નીચે મનડી પડી પાનેની પછીકુટીમાથી કપિવમુનિ દોડી ચાલ્યા તેમણે પપાળીને કહ્યું બેટા, બેડી થઈ જ બાગકે તો એમ હાવતા ચાલતા પડે મારી એ પછાડાટને (પ્રપાત-ચોધ) લોકોએ કપિલંકારા એવું નામ આપ્યું. ભમ્તજનો, ચોગીજનો અને રસિક જનોનું એ પ્રિય મ્થાન થઈ પડ્યું છે

‘લગડા ખખેરીને બેડી થઈ, ત્યાં નીવગગા મળના આવી. તેનો સત્કાર કરી સાથે લીધી. એકાદ માર્ધવ ચાલી હોઈરિશ ત્યાં ફરીને પાછી એકે જીડા ખડામા પટકાઈ આ પ્રપાત પણ પહેલાના જેવડો જ હતો લોકોએ તેનું નામ દ્વિધારા પાડ્યું છે અને મમજનું નહિ કે એવું નામ શા માટે પાડ્યું જો એથી પછાડાતો વખતે મારા દેહનો દેખાવ દ્વિધ જેવો મફદે લાગતો હોય તો કોણ જાણે

‘વીરોકે માર્ધલનો માર્ગ કાપ્યો હતો, ત્યાં એક અંબોર વન આપું તે વાઘ, વર અને રીંછ જેવા ભયંકર પશુઓથી ભયંકર હતું તેની અંદર જે લોકો રહેતા હતા, તે રાત્રી પશુઓ સગ્યા જ હતા તેઓ

ગોડને નામે ઓગળાતા હતા દાયમા તીંગમમ્મ લઈને આપો દિવસ જગતમા ફરતું દાય પડે તેટલા પશુઓનો શિખર કરવો અને માર્ગભૂયો માણસ બેટી જાય, તો તેને લૂટી લેવો એ જ એમનો ધર્મો હતો

‘આવા વિમ્તપથે પ્રયાણ કરતા મરતા મારા મનમા કંઈ કે જિયારો આવતા હતા “જીવન પચની પસદગી કરવામા મેં કંઈક ભૂલ કરી હોય એમ લાગે છે આ રસ્તે જગતો અને કુગંગ સિવાય બીજું કંઈ જ આવતું નથી માર્ગે પણ પથગળ છે મરતામા ડગને ને પગને જીડા જીડા ખાડા આવે છે સારું છે કે થોડે થોડે અંતરે નવી નદી બેનપણીઓ આરીને ભેટે છે અને સાથ કરે છે એમના જવાનું હોત તો ભોગજ ભળત ને? પણ શું મારી આખી જીવનયાત્રા આવા વિમ્ત માર્ગમા જ વીતશે? મેદાનોમા ફરવાનું અને ખેતરોને ઉપયોગી થઈ પડવાનું મારા ભાગ્યમા નિર્માયુ જ નહિ હોય? પ્રયાણ દોષે પિતાશ્રુને પૂછ્યું હોત તો તેઓ સારો પથ જતાવત ઠીક, બન્યું તે ખરું, હવે કંઈ પૂછતા પાછું થોડું જ જરાય છે? જેના વિધિના લેખ”

‘આવા વિકટ પ્રેક્ષમા ધીમે ધીમે કરતા સવામો માર્ધલ જેટલો માર્ગ કાપ્યો ત્યાં મરતાની ખાડો એક પહાડને ઉભેવો જોયો એટલે માર્ગની દિશા બદલવી પડી પશ્ચિમ દિશાને પડતી મૂકી દક્ષિણ દિશા પડડી સાહેકે માર્ધલ આગળ ચાલી એટલે મડલા ગામ આવ્યું તે મને બહુ જરૂર તેની ત્રણ બાલ્યુએ ફરીને તેને પૂરેપૂરું જોયું કિનારે બેઠેલા પંડ્યાઓ વાતો કરતા હતા, તે પરથી જાણ્યું કે સગસ્તી અને મડનમિત્ર જે ગામ મા રહેતા હતા, તે જ આ ગામ જૂના સમયમા તેનું નામ માહિષ્મતી હતું અને આજે તેને મડલા કહે છે

‘મડલાના લોકોએ મારા દેહ પર હોડીઓ મૂકી અને તેઓ તેમા બેસી આમતેમ ફરવા ચાલ્યા એ જોઈ હું બહુ ગણ થઈ કેવળ પહાડી પ્રદેશમા ભટકતું, અને આસપાસના દરેકો જેવા એમા જીવનની સાચકતા શી? કોઈ પણ પ્રકારે જનનેવા

કરવી એ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તો એ બાબતમાં હું કંઈ જ કરી શકી નથી. પણ હવે એની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

‘મંડલા કે માહિખતીની રંગ લાઇ મેં આગળ પ્રવાણ કર્યું. તેની સાથે માર્ગની દિશા પણ બદલાવી: દક્ષિણ દિશાને પડતી મૂકી ઉત્તર દિશા પકડી. ત્રણેક માઈલ ચાલી હોઈશ ત્યાં માર્ગમાં એટલા બધા ખડકા આવ્યા કે તેની અંદર હું ગૂંચવાઇ ગઇ. પાછળથી મને ખબર પડી કે સદસ્યાક નામના રાજાએ અહીં મને પૂરી રાખવાની તજવીજ કરી છે. એટલે મેં મારા દેહનાં નાનાં નાનાં સેંકડો રૂપ બનાવ્યાં અને ત્યાંથી છત્રંગ મારી નાંધી. લોકોએ એ ઠેકાણાનું નામ સહસ્ત્રધારા પાડ્યું છે.

‘ત્યાંથી વીશેક માઈલ ઉત્તર દિશામાં જ ચાલી, પણ માર્ગ તો એવો ને એવો જ પથગળ હવો. છેલ્લે પાછી પશ્ચિમ દિશા પકડી. હવે હું વિધ્યાના પ્રદેશથી લગભગ ૨૦૦ માઈલ દૂર પહોંચી હતી માત્ર શરીર પણ ઠીક ઠીક થઈ રહ્યું હતું આગળ જતાં મારા માર્ગની અન્ને તરફ આરસના ચક્રચક્રતા ખડકોનો દેખાવ જોવા જેવો હતો તે જોવામાં એટલી બધી હીન થઈ ગઈ કે માર્ગનું જાન રહ્યું નહિ તેથી ૪૦ ફૂટના ઊંડા ખાડામાં પટકાઈ પડી, શરીરના ફેફસેશ થઈ ગયા, એટલું જ નહિ પણ એ ફેદાનાં ઝીણું ઝીણું કણો ચોતરફ બેઠાંથી મારા શરીરે વાદળોના જેવું રૂપ ધારણ કર્યું આ શું માત્ર વિચિત્ર રૂપ ? માત્ર આત્મ વિચિત્ર રૂપ જોઈને લોકો તો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા અને તેનું નામ હુન્વા-ધાર પાડ્યું. ખરેખર, એ નામ ધણું જ બધેએસતું છે. અહીં મારી ધારા ધુમાડાના જેવી જ દેખાય છે. કાળા ડિબાણ જેવા ખડક પરથી પછડાતો અને રૂપેરી વાદળાં સરખા દેખાતો મારો દેહ અતિશય સુંદર લાગે છે. તેનું આબેહુખ વર્ણન તો કવિ જ કરી શકે. એ સ્વર્ગીય દ્રવ્ય જેવાની હું તમને ખાસ લલામણ કરું છું.

‘આ મનોહર રથાન જોઈને મનમાં એમ થઈ ગયું કે આગળ ન જતાં અહીં જ રહી જાઉં તો શું

ખોટું છે ? હુન્વાધાર રૂપે ધીર્જીવિશીર્જી મઈ ગયેલી દેહલતાને સરખી કરી ચોડુંક આગળ ચાલી તો માર્ગમાં એક મળનો સંગેમરમરનો હોજ આવ્યો. બન્ને બાજુએ સો સો ફૂટ ઊંચા અને બે માઈલ જેટલા લાંબા સફેદ સંગેમરમરના ખડકો ઊભા હતા, જાણે બે મોટી આરસની દીવાલો જ હોય નહિ. તેની વચ્ચે જગા બહુ જ થોડી હતી. કોઈ જગાએ ૨૦ ફૂટ અને કોઈ જગાએ ૧૫ ફૂટ-જાણે બે માઈલની લાંબી સાંકડી સંગેમરમરની ખીણ. કુદરત એ કેવી મહાન શિલ્પી છે, તેનો સાચો ખ્યાલ અહીં આવ્યો. સાનવ શિલ્પ ક્યાં અને કુદરતી શિલ્પ ક્યાં ? જગતની ખીણ કોઈ નદીના માર્ગમાં આવી સુંદર ખીણ હશે કે કેમ એ એક શંકા છે. આતું મનોહર રથાન છોડવાનું કાઠને મન થાય ખતું ? પણ શું કરું ? પરિત્રેવને મળતા તત્ત્વપાપક હતી, એટલે કમને એ સ્વર્ગીય રથાનને છોડી આગળ પ્રવાણ કરવું પડ્યું.

‘હુન્વાધાર અને સંગેમરમરની સાંકડી ખીણ : એ બંને રથોના જોવાને એક વખત જરૂર જાજે. પૂર્ણિમાની અગ્નિવાળી રાતે જઈશ તો વધારે મજા પડશે. ત્યાં તને એવો વિદ્રમ થશે કે આ રથો પાર્શ્વ છે કે સ્વર્ગીય ? કુદરતી સૌંદર્યનાં રસિયાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો હોડીઓમાં બેસીને ચાંદની રાતે એ સાંકડી ખીણમાં ફરવાની મેજા લે છે.

‘સંગેમરમરની સાંકડી ખીણની મજા મૂકી આગળ ચાલી. જીવનયાત્રાનો અર્થેક પંથ કષાયો ત્યારે એક શહેરનાં દર્શન થયાં. તેનું નામ દુસંગાવાદ. તેને જોઈ આગળ વધી. રસ્તામાં કોઈ કોઈ રથોના એવાં હતાં કે ત્યાં મારે મારા દેહના બે ભાગ પાડી નાખવા પડતા. એક ભાગને એક રસ્તેથી અને બીજા ભાગને બીજે રસ્તેથી ચાલવું પડતું. માઈલ બે માઈલ એ પ્રમાણે વિભિન્ન વિભિન્ન માર્ગે ચાલ્યા પછી બન્ને ભાગો પાછા ભેગા થઈ જતા. વચ્ચે જે પડતર પ્રદેશ રહેતો તેનો ટાપુ બનતો. મારા પ્રવાહમાં એવા કેટલાય ટાપુઓ છે. ભાવિક લોકોએ કોઈ કોઈ ટાપુ પર નાની નાની ધર્મપુરીઓ વસાવી છે.

‘હુસંજાઆદથી આગળ વધ્યા પછી દક્ષિણ દેશને છોડી માલવ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી પાછી ગાઢ ઝાડી આવી. તેમાં થોડુંક ચાલી હર્ષશ, ત્યાં માર્ગની બરાબર વચ્ચે જ એક કુંગરો આબો. હવે શું કરશું ? થોડી વાર વિચાર કરીને દેહતા બે ભાગ કર્યા : એક ભાગ કુંગરાની ઉત્તર તરફથી અને બીજો દક્ષિણ તરફથી આગળ ચાલ્યો. દોઢેક માઈલ એ પ્રમાણે ચાલી ત્યાં કુંગર પૂરો ધઈ ગયો એટલે બન્ને ભાગને પાછા ભેગા કરી નાખ્યા. .

‘આ પ્રમાણે મારા દેહનો મધ્યમાં જે ટાપુ-જે કુંગર-આવી ગયો છે, તે માંધાતા કે ઐકારેશ્વરને નામે ઝાળખાય છે. જૂના વખતમાં માંધાતા નામનો એક મોટો રાજો ધઈ ગયો. તે આ ટાપુ પર બેસીને તપ કરતો હતો, ત્યારથી આ ટાપુનું નામ માંધાતા પડ્યું છે. ભાવિક લોકો મારા તીરપ્રદેશ પાસે કાંઈ કુંગર કે ટેકરા આવેલો હોય તો તેને મંદિર વિનાનો બાણે જ રહેવા દે છે, ત્યારે આ કુંગર તો મારા દેહની મધ્યમાં જ આવેલો છે, તેને મંદિરો વિનાનો ઉગ્રહ રહેવા દે ખરા ? તેમણે માંધાતાના કુંગર પર એકબે નહિ, પાંચદશ નહિ, પણ મંદિરોનું એક મોટું ઝુંડ બંધ કરી તેને શિવપુરી એવું નામ આપેલું છે. તેમાં મુખ્ય મંદિર ઐકારેશ્વરનું છે. હિંદમાં જે ૧૨ મોટાં ન્યોતિલિંગો છે તેમાંનું આ એક છે. તેની જગ્યા કરવાને હિંદના પ્રતિપ્રાંતમાંથી હજારો શેવો દર વરસે અહીં આવે છે. તેમાંના કેટલાક વધુ શ્રદ્ધાળુઓ આ આખા કુંગરને ઐકાર-મય માને છે અને કાંઈકોઈ ધરમધેલકાં બહુ જ સહેલાઈથી મુક્તિ મેળવી લેવા માટે કુંગરાના પશ્ચિમ તરફના બેચી દીવાલ સરખા ભાગને મથાળેથી મારા દેહમાં પડતું મૂકી જળસમાધિ લે છે ।

‘માંધાતા પહાડ પર જેમ લોકોએ શિવપુરી ખડી કરી છે, તેમ મારા દક્ષિણ કિનારા પર વિષ્ણુ-પુરી અને બલ્લપુરી ખડી કરી છે. એ બંને પુરીઓ પણ મંદિરોનાં ઝુંડ જ છે. હોડીમાં બેસી મારા પ્રવાહમાં ફરવાથી આ ત્રણે મુક્તિપુરીઓનો દેખાવ

ભારે આકર્ષક લાગે છે. કાર્તિકી પૂનમ અને શિવ-રાત્રિ ઉપર અહીં લાખો માણસોનો મેળો ભરાય છે.

‘ભાવિક લોકોએ મારો તટ પરના પ્રત્યેક ઘાટને, પ્રત્યેક કુંડને, પ્રત્યેક સંગમને અને પ્રત્યેક મંદિરને તીર્થક્ષેત્ર બનાવ્યું છે, પણ એ બધાંમાં આ માંધાતા ટાપુ અને તે પરનું ઐકારેશ્વરનું મંદિર એ શિરોમણિ છે. જો તને તીર્થસ્થાનો પ્રત્યે લાવ અને શ્રદ્ધા હોય તો આ ત્રણે ધર્મપુરીઓનાં દર્શન એક વખત જરૂર કરજે.

‘માંધાતાનો ટાપુ મૂકી આઠેક માઈલ આગળ ગઈ એટલી ખેડીઘાટ નામનું સ્થાન આવ્યું ત્યાં મારા દેહને ઝાળંગવા માટે એક પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. તેને બે માળ છે. ઉપલા માળ પર રેલવે છે અને નીચલા માળ પર માણસો તથા વાહનો ચાલે છે.

‘ખેડીવાટથી આગળ જતાં મહેશ્વરનગર આવ્યું. અહલયાપાઈ હોલકરનું નામ તો તે સાંભળ્યું જ હતું. તેનું એ પાટનગર હતું. તેની સમાધિ પણ ત્યાં જ છે. જે ધર્મિજ રાણીએ હિંદની પ્રતેક પવિત્ર નદીના તટ પર ઘાટો, મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ બંધાવેલ છે, તે પોતાના પાટનગરના પાદમાં ચઢીને વહી જતાં મને કંઈ જાણી મૂકે ખરી ? તેણે મારા આખા તટ પર પાર વગરનાં ઘાટો અને મંદિરો બંધાવ્યાં છે. દેવીસરખી એ રાણીની સમાધિ પર પવિત્ર જળ છાટી હું ત્યાંથી આગળ વધું છું. કેટલેક દૂર ગયા બાદ મારી બે ધારાથી ધર્મપુરી નામનો ટાપુ બન્યો છે. પરાંપકારની મૂર્તિ સમા બગવાન દધીચિનું એ નિવાસસ્થાન હતું.

‘ત્યાંથી આગળ ચાલતાં માળવાના મુસલમાન મુસલતાનોનું પાટનગર માંડવગઢ આવ્યું. તેની ચત્તી-પડતીના રંગો આ આંખે બેવા છે અત્યારે તો તે ખંડિષેર રાણું લાગે છે. તેને છોડી થોડુંક આગળ ચાલી એટલે ધોર અરણ્ય આવ્યું. તેમાંથી થોડો માર્ગ કાપ્યો ત્યાં માલવ દેશ પૂરો થયો અને ગરવી ગુજરાત આવી. પણ પ્રદેશ તો પહાડો અને જંગલો.

વાળો જ હતો. પહોડોને અને જંગલોને જોઇને હું હવે છેક જ કંટાળી ગઈ હતી. મારી જીવનયાત્રાનો પોણો ભાગ પૂરો થવા જ્યાંયે હતો છતાં મારા નરીજમાં તે એના એ ડુંગરો અને એનાં એ વનો હતાં.

‘ડુંગરા અને વનોમાંથી ચાલી જતી હતી, તેવામા નાનાં બાળકો માટે લપસણાં પાટિયાં હોય છે ને, તેને મળતો એક ખડક મારા માર્ગમાં આવ્યો. તેને જોઇને મને પણ લપસણાનું મન થયું. એ ખડક પરથી દસદસ કરતી ઝપાટાનું લપસી તો ખરી, પણ છેલ્લે દરીક ફૂટના ઊંડા ખાડામાં ગમડી પડી. લોકોએ મારા આ લપસણા પાટિયાનું નામ ચુરપાણ પાડ્યું છે. ચુરપાટના સહેલાણીઓનું એ માનીતું સ્થળ છે.

‘ત્યાંથી આગળ ચાલી તો માર્ગ કારે વિકટ આવ્યો. માર્ગમાં સર્વજ ખડક જ આવ્યા. એક સ્થળ તો એવું આવ્યું કે એ ખડકની સાંકડી ખીણમાં મારે ગોધાનું પડ્યું. ત્યાં મારે દેહને એટલો બધો સંકારવો પડ્યો કે હવે મારીને ડરણો પણ મને ટપી જવા લાગ્યાં. એ જોઇને એ ઠેકાણાનું નામ લોકોએ દરણુકાળ પાડ્યું. દરણુકાળ મૂકવા પછી કેટલેક અંતરે ગોરાધાટ આવ્યો. હવે હું ઝાડી અને પહોડામાંથી છૂટી. ચુરપાટનું સુંદર મેદાન આવ્યું.

‘મારો દેહ ખૂબ પુષ્ટ બન્યો હતો. મનમાં વિચાર આવ્યો કે કલિંગનાં ખેતરોને પાણી આપી તૃપ્ત કરી શકી નથી. માળવાનાં ખેતરોને પણ તૃપ્ત કરી શકાય નથી. હવે ચુરપાટનાં ખેતરોને તો તૃપ્ત કરું. પણ એ મનોરથ મનમાં જ રહ્યો આચારમાં મૂકી શકાયો નહિ. કયાંથી મૂકી શકાય? હું ચુરપાટના મેદાનમાંથી ચાલી જતી હતી, પણ મારા બંને તીર-પ્રદેશો સો સો ફૂટ જેટલા ઊંચા હતા. એટલી ઊંચાઈ ચડીને ખેતરોને કેવી રીતે પાણી પહોંચાડું? પ્રશ્ન એ મને નીચાણ તરફ જનારી બનાવી છે, એટલે લાચાર બની નિસાસો મૂક્યો અને મનમાં બડબડી : અરે પ્રશ્ન! તેં મને આટલી બધી સમૃદ્ધ બનાવી છતાં એવી પરિસ્થિતિમાં મને મૂકી કે મારી સમૃદ્ધિ કોઈને જરા જેટલી થે ઉપયોગી થઈ શકે નહિ!

‘પણ હવે મારા દેહ પર હોડીઓનો અવરજવર વધવા લાગ્યો હતો. તે દ્વારા માણસો અને માથ બંનેની આવજન થવા લાગી હતી. લોકો આવશે થે મારો ઉપયોગ કરે છે તે જોઈને હું ગાજી થઈ.

‘પતિદેવને મળવાની આવશ્યકતા વધી હતી ખરી, છતાં ચાલ હવે પહેલાંના જેવી ઉતારળી રહી ન હતી. હવે રવજાવમાં કંઈક ફરેલપણું આવી ગયું હતું. એ ઉપકાર ચુરપાટના હતો. ચુરપાટની સમતલ ભૂમિમાં ધીમી ચાલે ચાલતી ચાલતી ચાલે કંટાળી આવે. ધારો પર ભ્રમણાઓ અને માત્રીઓ શોરજકાર કરી રહ્યા હતા. તે સાંભળતી સાંભળતી થોડે દૂર ગઈ ત્યાં મારા દેહે એ ભાગમાં ફેંટાઈ એક નાનો સરખો ટાપુ બનાવ્યો. ભાવિક જનોએ તેનો પણ ઉપયોગ કરી લીધો. ત્યાં અત્રીપત્ની અનમ્બાજીને તપ કરવા બેસારી દીધાં છે. સામે જ રક્તપિત્તીયાં માટે એક આશ્રમ છે. તે મૂકી થોડુંક આગળ વધી ત્યાં મારા રહે એ ભાગમાં ફેંટાઈને એક બીજો ટાપુ બનાવ્યો. તેને એક મહાન વૃક્ષે દેશપ્રસિદ્ધ બનાવ્યો છે. કબીર-વડવાળો એ ટાપુ. ચુરપાટમાં એક મારો જ નામેરી કવિ થઈ ગયો છે તેણે એ વડને ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. કબીરવડની સામે જ શુક્રતીર્થ છે.

‘પતિદેવને મારા આવવાના ખગર મળ્યા હશે, તેમજ મારા મનની અધીરાઈ પણ તેમણે કંઈપી હશે તે પરથી તેઓ પોતે જ મને બેટવા માટે સામા આવ્યા. રતનાકરને બેટતાં મારું શરીર પ્રસિદ્ધ બન્યું. પતિશીલનની અધીરાઈ સમતાં ચાલ છેક જ ધીમી થઈ ગઈ. ધીમે પગલે હું ભરૂચ પહોંચ્યો.

‘ભરૂચ છોડ્યા પછી ગતિ છેક ધીમી કરી નાખી. ટાપુ બનાવવાનું કામ તો હજી થે ચાલુ હતું. ભરૂચ છોડ્યા પછી નાનાંમોટા ચારેક ટાપુ બનાવ્યા. છેલ્લે વિમલેશ્વર ગામને પાદર પતિના દેહમાં સમાઈ ગઈ.

‘બસ, મારી જીવનયાત્રા પૂરી થઈ. મારાથી લોકોની કંઈ જ સેવા થઈ શકી નથી, એ વાતનું

સ્મરણ થાય છે, ત્યારે મને બહુ જ ખેદ થાય છે. પણ પરિસ્થિતિની અતિક્રમતાને દોષ દર્શાવું સાંત્વન લઉં છું.'

એટલું કહી દેવી શાંત થયાં અને તુરંત જ મગધ સાથે જળમાં વિલીન થઈ ગયાં. સ્વપ્નસૃષ્ટિ પૂરી થતાં જ મારી આંખો ઊધરી તો સામે નર્મદાના ખે જોડાએડ પૂલ જોયા. થોડી વારમાં હોડી ભર્યને એવારે આવીને ઊભી રહી 'રેવા માતકી જે' 'જય નર્મદે' એવા એવા જપધોરોની સાથે અમારે સંધ ભર્ય બિતર્યો.

ભર્યનાં મંદિરમાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. તેમાં એક નર્મદાજીવું મંદિર પણ હતું. તેમાં ગયા ત્યારે એક સંન્યાસી નર્મદાજીની આરતી ઉતારી રહ્યો હતો, તે મને બહુ ગમી :

જય જય નર્મદ ફૃશ્વરિ મૈકલસંજાતે ।
નીરાજયામિ નાશિતતાપત્રયજાતે ॥ છુઠા

*

નન્દન વન સમ તીરે સ્વાદુસુધાનોરે ।
વશિત ભવ પરતીરે ધ્મિતાંતક સારે ॥
સકલ ક્ષેમા ધારે વૃતપારાધારે ।
રક્ષા સ્માનતિ ધોરે મગ્નાન સંસારે ॥
પોપટલાલ અંબાણી

❖

મેઘરાજની પધરામણી

અસત્ય, હિંસા, છળ ને પ્રપંચ,
સ્વાર્થાન્ધતા-વન્ધિ થકી પ્રતસ
આ ઉર્વાનો દાહ મટાડવાને
સીંચી રહ્યો છું મધુ સુધાને.
તસ તો ચે ઉર શીત ના થયું,
ધરા તણું, તેથીજ મેઘરાજનું
બુઝાવવા અંતર- દાહ પૃથ્વીના
વર્ષે વર્ષે થતું શું પધારવું ?

'શશિન' ઝોઝા

હંસાહંસ

મોટા બચુ : બા, તે રામને દશરથ રાગએ
રાજપાટ કેમ આપ્યાં ને લક્ષ્મણને નહિ ?

બા : મૂર્ખા, રામ જ્યેષ્ઠ પુત્ર એટલે.

મોટા બચુ : બા, હું ચે તમારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર
ખરો ને ?

બા : હા, કેમ ?

મોટા બચુ : તો હવેથી તું ચે આ સત્, સર
કોઈ ને દુષ્કર્મ એવું કર્યું ન આપતી; મને જ બધું
આપી દેવું પડશે. સમજ ? રા.

*

'છોકરાઓ, સમજવાને ? બે ને બે હંમેશાં
ચાર થાય; તેમાં કહી પણ ફેર પડે નહિ.'

'પણ, સાહેબ !' નાનો જ્યન્ત બોલી બકયો,
'ક્યારેક ક્યારેક બે ને બેથી બાવીસ થાય છે અર ?'

*

વર્ષમાં બપોરણનો એક પાક શીખવતાં શિક્ષકે
કહ્યું : 'જુઓ, જે વસ્તુનો તમે વિચાર કરી શકો
પણ જેને તમે અડકી શકો નહિ તે વસ્તુને ભાવ-
વાચક નામ તરીકે ઓળખાવાય. સમજ્યા કે ?'

'હા,' અમુક છોકરાઓ એકી સાથે બોલી બક્યા.

'બોલ, જ્યન્ત ! એવાં એક નામનું દ્રષ્ટાંત આપ
બોધ એ.'

'સાહેબ, લાલચોળ તપાવેલો લોહાનો સળંગો'
... પેલા વિદ્યાર્થીએ પૂરતી ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

*

ત્રિ. વિ. હેમાણી

મગન:-હવે, છાતોમાનો બેસની. નકર મક્તનો
એક તમાચો ખાઈય.

અમન:-ના. મારે મક્તનો નથી આવો. કિંમત
દર્ધને આવો છ.

સુમતિચંદ્ર પોપટલાલ શાહ

કીસ્કુક

જાપાનમાં કાયોટો નામનું એક બંદર છે. ત્યાંથી દેશનિકાસ થયેલા કેદીઓને દૂરદૂર એક ટાપુમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ કેદીઓમાં ખૂનીઓ, મદા-ભયંકર લૂંટારાઓ, સરકારના નાશને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ વગેરે કેદીઓ હોય છે. કાયોટોથી કેદીઓને ઓસાકા બંદરે લાવવામાં આવે છે. અહીંયાં તેમને સર્ગાવહાલાં અને મિત્રોને મળવાની છૂટ આપે છે.

એક દિવસ વસંતઋતુની સાંજે ઓસાકા બંદર પર આનંદની હેલી ગમી હતી ધણી કેદીઓ નૃત્ય કરતા હતા, ધણીવાર ખડખડાટ હસતા હતા. ધણી પોતાની પત્ની અને બાળકોને ભેટતા હતા. ધણી પોતાના મિત્રો સાથે છેલ્લી વારનું ખાણું લઈ રહ્યા હતા. ધણી પોતાનાં માથાપ પાસે બેસી બૂલોની ક્ષમા માગતા હતા. હવે તેમને સર્ગાવહાલાં અને મિત્રો ફરીથી મળવાનાં નહોતાં. હવે તેમને આ માતૃભૂમિને કાયમને માટે છોડી દેવાની હતી, અને જેલમાં કારમી મજૂરી કરવા જવાનું હતું. બસ, આ છેલ્લી વારનો આનંદ હતો.

પણ . . . એક માણસ જાંત બિન્નો હતો. તેના મુખ પર આનંદ કે દિલગીરી જણાતાં નહોતાં તેને કોઈ મળવા આવ્યું નહોતું.

પાસે ઉભેલા વોર્ડરને નવાઈ લાગી. “બધા જ આનંદ કરે છે અને આ જાંત કેમ બિન્નો છે? શું એને કોઈ સમ્યવહાલું નહિ હોય? વિચિત્ર, કેટલું વિચિત્ર! શું આણું ખૂન ક્યું હશે? હા, એણે એના નાના ભાઈનું ખૂન ક્યું છે.”

સોબી જણવતો હતો કે પોતે વોર્ડર થયા પછી કેટલો દૂર-નિર્દય થઈ ગયો છે. પોતાના પથ્થર જેવા હૃદય ઉપર કેદીઓને આબાધી મારી નાખે ત્યાં સુધી પણ અસર થતી નહોતી. પણ . . . આના પ્રત્યે

તેને પ્રેમ હતપત્ર થયો. તે તેની પાસે ગયો. તેનો હાથ પકડી તેને પૂછ્યું, “કીસ્કુક, તું શો વિચાર કરે છે? તને આવા ભયંકર ટાપુ પર જવાનું ગમશે? કારમી મજૂરી કરવાની! હું ધણી કેદીઓ લઈ જઈ છું. પણ, બધા જ અહીં છેલ્લી વારનો આનંદ કરે છે અને તું કેમ જાંત બિન્નો છે? શું તને કોઈ મળવા નથી આવ્યું?”

“કેદી હરયો, “મને આવા ટાપુમાં જવાનું ધણું જ ગમે છે. નવી ભૂમિ જોવાની મળશે. કેપુ” લાગ્ય! અત્યાર સુધી મજૂરી કરી પેટ ભરતો આવ્યો છું, ત્યાં પણ મહેનત કરીશ અને ખાઈશ.” આટલું કહી તે જાંત બિન્નો રહ્યો.

વોર્ડરને આ કેદી પોતાના કરતાં બધારે સુખી લાગ્યો. પોતે કેવી જિંદગી ગણે છે તેવું તેને લાગ ચડ્યું. પોતે પરણેલો છે, પોતાને ચાર છોકરાં છે, અરે હજી પોતાની દાદીમા પણ જીવે છે. પોતે સાત જથ્થે છે. પૂરતું ખાવાનું અને કપડાં પણ મળતાં નથી. અને મહેનત કેવી કરવાની? કુબ કામ! કેદીઓને નિર્દય રીતે માર મારવાનો! તે બોલ્યો, “કીસ્કુક, તે શું ખૂન ક્યું છે? “શું તે ખરી વાત છે?!”

કેદી ચોડીવાર વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો.

ચોડીવાર રહી તે બોલ્યો, “ખૂન! હા મેં ખૂન ક્યું છે.” તે નવાઈ પમાડે એવું છે. સાંભળો :

“ . . . મારાં માથાપ મરી ગયા પછી હું અને મારો નાનો ભાઈ એકલા રહેતા હતા. અમારે ખીજું કોઈ સમ્ય નહોતું. અમે બન્ને ભાઈઓ અમારા બાપની માફક સખત મજૂરી કરતા હતા : દરરોજ મિલમાં જતા, સખત મહેનત કરતા, પણ પગાર ધણો જ ઓછો મળતો. કોઈક વાર બન્નેય ટંક પૂરતું ખાવાનું મળતાં અમે અમારી જાતને બાબરાણી માનતાં. આવા તો કેટલાય દિવસો

આવ્યા ગયા. એક દિવસ મારા બાઈને તાવ આવ્યો. હું ના કહેતો છતાં પણ તે નોકરી ઉપર આવતો. થોડા દિવસમાં તાવ સખત વધી પડ્યો. પછી હું એકઠો નોકરી પર જવા લાગ્યો. પાછા આવતાં હું તેને માટે ખાવાનું લેતો આવતો. આ પ્રમાણે મને એકલાને મહેનત કરતો જોઈ તે કહેતો, 'ભાઈ, શું કામ તું મારે માટે આટલી બધી મહેનત કરે છે?' હું કહેતો, 'ભાઈ, કાંઈ દિવસ મારો પણ વખત આવે.' આવી રીતે કેટલાક દિવસ પસાર થયા.

“એક દિવસ હું મિત્રમાંથી છૂટી ખાવાનું લઈ સીધો ઘેર આવ્યો. . . . ઘરમાં પેસતાંજ હું થયરી ગયો. મારા હાથમાંથી ખાવાનું પડી ગયું. મારા બાઈની પયારી લોહીવાળી જોઈ મેં પૂછ્યું, 'ભાઈ, આ શું?'

“તે કશું જ બોલ્યો નહિ. તેણે માત્ર પડખું ફેરવ્યું. મેં તેના હાથ લોહીવાળા જોયા. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે બોલ્યો, 'ભાઈ ક્રીસ્ત્યુક, મને માફ કર. હાથ, હવે હું સાંતિથી મરીશ ભાઈ. મને મહેનત કર્યા વિના છવનું ગમતું નથી. ભાઈ, જલદી કર. આ છરી ખેંચી કાઢ, મારા છવને જવાની જગ્યા આપ.’

‘હે! આ શું! ના, ના, હું ડોક્ટરને બોલાવું છું.’

‘ના, ડોક્ટરને નહિ. ભાઈ, હું છરી ચકીય નહિ. જલદી કર ક્રીસ્ત્યુક.’

“હું તો તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેણે આંખો મીંચી. પાછો તે દુઃખથી બોલ્યો, 'ભાઈ, જલદી કર, જલદી કર, છેલ્લી કુરજ બચાવ, આ છરી ખેંચી કાઢ, તારા નાના પ્રાણની ખાતર.’

“હું બોલી, ‘સારું.’ તેના મુખ ઉપર આનંદ દેખાયો.

“મને ચક્રર આવવા માંડ્યા. યરયરતે હાથે મેં છરી ખેંચી કાઢી. એક લોહીની પિચકારો બહાર, સાથે

પાણી બહાર પડ્યું. પાછળ બારણું બંધાયું. એક ડોશીએ પ્રવેશ કર્યો. આ ડોશી મારો ગેરહાજરીમાં મારા બાઈની સારવાર કરતી હતી. તે બોલી, ‘હજી, આ શું કર્યું? ખૂન! તે દોડી. પોલીસ પાસે ગઈ. હું પકડાયો. મેં છરી મારા બાઈ પાસે મૂકી દીધી. તેના નિઃપ્રાણ શરીર પર છેલ્લી નજર નાંખી.

“થોડા દિવસ પછી મારો કેસ આવ્યો. હું ખૂની હત્યો. મને દેશનિકાલની સજા થઈ.”

સોળીનું હૃદય પીગળી ગયું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

અંધકાર વધતો જતો હતો. ધંટ વાગ્યો.

કેદીઓને વહાણમાં લઈ જવામાં આવ્યા. બધે જ રડવાનો અવાજ સંભળાયો. વહાણ બંધાયું. જોતજોતામાં દૂર દૂર અંધકારમાં અદૃશ થઈ ગયું.

જયંતે રાંકરજાલ ભટ્ટ

* ‘Asia’ મા આવેલી એક વાર્તાના આધારે.

ખાંભી

[મન્દાકાન્તા]

ખાંભી જિભી વિજન વનમાં ખાખરાની સમીપે આછી છાયા સતત તપતી ગ્રીષ્મ મધ્યાહ્ન તાપે સિંદૂરે એ હસિત વદને આંદની તેજ ઢાળે સંઘ્રામે કો નવ યુવકનું મર્દ-મૃત્યુ જગાડે. મગનસાલ દસીચંદ દેશાશ

ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહનો શોખ

[કેટલાક છુટાછવાયા વિચારો]

ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહના શોખને 'અફિલેસિ' (Philately) શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આપણી ગરવી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ હતો એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યો નથી કે એ અંગ્રેજી શબ્દની માફક એક જ શબ્દના પ્રયોગદ્વારા ટપાલની ટિકિટોને સંગ્રહવાના શોખની ભાવનાને સમજાવી શકાય. આમ થવાનું કારણ તો એ જ વાસે છે કે ગુજરાતમાં હતો એ શોખ જોમ્સે તેટલો પ્રચલિત થયો નથી એટલે જે ભાવનાનો પરિચય જ એકો હોય તેને માટેનો ખાસ શબ્દપ્રયોગ ન થોળ્ય એ પણ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેથી ત્યાં સુધી એને માટે એવો કોઈ ચોખ્ખો શબ્દ રૂઢ થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપર મુજબ સમજન્યે જ છૂટકો છે. એ શોખ અત્યંત આનંદકારી, લાભપ્રદ તેમજ ફળદાયી તથા રસદાયી છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે.

જગતમાં એવા કેટલાયે શોખ હોય છે કે એ શોખ માટેની આફરીનના કુમારજીવન વટાવ્યા પછી ઘણેપરે અંશે તો ઓસરી જાય છે; પરંતુ બીજી બાજુએ ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહનો શોખ તો ઉમર વધતાં વળી અગેરો આનંદ આપનારો ચર્પ પડે છે. પરિણામે આજે આલમજગતમાં એ ટિકિટોના સંગ્રહ કરનારાઓની સંખ્યા હજારોની કહેવાય છે, પરંતુ ખરેખરા 'ટિકિટ-સંગ્રહકો' (Philatelists) તો યોવનને વટાવીને ધણપણને આંગણે ઉભેલા મનુષ્યો છે એ નોંધવા જેવું છે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે: 'એ ટપાલની ટિકિટોને ઉદ્ભવ ક્યારે થયો અને એ વિશિષ્ટ પ્રકારની ગ્રેજીયા પહેલ પ્રથમ કોને ઉદ્ભવી?' એ પ્રશ્નનો જવાબ ધારીએ તેટલો

સહેલો નથી. અલગત, સિકાઓની માફક એ ટિકિટોની શોધ સદાઓ પહેલાં ચર્પ નહોતી એ સાચું છે. બીજી એ વાત પણ સ્પષ્ટ જ છે કે પત્રોને અમુક નક્કી કક્ષાં રચણાએ પહોંચાડવાની જરૂરમતનાં મહેનતાણાં તરોડે લેવાતી રકમની પહેલ્ય રૂપે જ એ ટપાલની ટિકિટોનું અસ્તિત્વ છે.

એવું કહેવાય છે કે લુદા લુદા દેશોમાં પત્રો પહોંચાડવાનું કાર્ય બિન બિન રીતે કરવામાં આવતું. ઇંગ્લેંડમાં 'પેની પ્લેક' નામની ટિકિટ પહેલ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૪૦માં પ્રચલિત થવા પામી હતી. ટિકિટનાં આલેખનની સંયોજના માટે સૌથી પહેલી ગ્રેજીયા સર જેમ્સે-સ્ટ્રીલિસ નામના અંગ્રેજને યર્ષ હતી. તે પહેલાં સમસ્ત ગ્રેટબ્રિટનમાં એ માટે એવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી કે પત્ર લખનારે નહિ, પરંતુ જેના પર પત્ર લખાયો હોય તેણે જ એ પત્ર લાવવાનું સવળું ખર્ચ આપવું પડતું. એ રીતે નાની નાની રકમો બિન બિન મનુષ્યો પાસેથી વસૂલ લેવાનું તથા તેનો નિસાજ રાખવાનું કાર્ય પૂરતી રીતે અગવડખુર્ચ માસમ પડ્યું હતું; પરંતુ વર્તમાન સુમતી ટિકિટોની પદ્ધતિ દાખલ થવાથી એ બધી મુશ્કેલી દૂર થવા પામી છે, કારણકે એ પત્રને અમુક નિશ્ચિત રચણે પહોંચાડવા માટેનું ટપાલખર્ચ ટિકિટના રૂપમાં અગાઉથી પૈસા લઈને વસૂલ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

ક્રમાંકમાં વળી લુદા જ પ્રકારની પદ્ધતિ યોજાવામાં આવી હતી. પત્રોને તેની ઉપર લખેલાં સરનામે પહોંચાડવા માટે ત્યાં માત્ર અર્ધા પેન્સનું ખર્ચ થતું. અર્ધો આનો આપીને અગાઉથી 'ટિકિટ' (Tickets-રેટીમ્પસ નહિ) ખરીદવામાં આવતી અને એ મોટા કદની 'ટિકિટ' પરગીડિયાં સાથે દોરા વડે જોડી દેવામાં આવતી. આ રીત બિલકુલ

સગવડભરી ગણાતી નહિ એટલે ઇંગ્લાંડમાં રોલેન્ડ હિલે 'સ્ટેમ્પ'ની યોજના શરૂ કરાવી. તે પછી નવ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી ફાંસે પણ ઇંગ્લાંડનું એ બાબતમાં અનુકરણ કરવા માંડ્યું. જર્મનીએ પણ એ પ્રથાને એ વર્ષે અપનાવી હતી. અમેરિકાનાં 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ' (સંયુક્ત સંસ્થાનેએ) ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં ટપાલની ટિકિટનો વપરાશ શરૂ કર્યો હતો. કહેવાય છે કે આજે મેસોપોટમિયા સિવાય, પોતાની ટપાલની ટિકિટનો વપરાશ ન હોય અને પોતીકું 'ટપાલખાતું' ન હોય એવો એક પણ દેશ કે પ્રદેશ દુનિયાભરમાં નથી.

* * *

જગતભરની પ્રગમોમાં સૌથી વિશેષ વિખ્યાત ટિકિટ-સંગ્રહક તરીકે મહુમ્મ શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જનું નામ મશહુર છે. એમની પાસેનો ટિકિટ-સંગ્રહ આજે હજારો પાઉંડની કિંમતનો અંકાય છે. એ સંગ્રહમાંની કોઈ ટિકિટને વેચવા જતાં, એકેકના આજે હજારો પાઉંડ જપજો એવો અડસટો કાઢવામાં આવ્યો છે. કારણ જાણો છો? એવી ટિકિટો આજે વિરલ બની છે અને ખૂબ પ્રવાસ કરવા છતાં તેમજ મોંઝાગી કિંમત આપવા છતાં પણ ક્યાંયથી મળતી નથી. ટિકિટોમાં 'બ્રુસ મોરિશસ'નો ઉલ્લેખ થાય છે. એવું કહેવાય છે કે એ ટિકિટોનું મૂલ્ય, તેમનાં વજનથી અનેક ગણાં સોના જેટલું ગણાય છે. કારણ સ્પષ્ટ જ છે. એવી ટિકિટો ઘણી ઓછી સંખ્યામાં પ્રગટી હતી અને તેમાંની મોટા ભાગની તો નાશ પામી હોય એટલે આજે એ ટિકિટો જાદુ જુજ સંખ્યામાં સંગ્રહાયેલા સ્વર્ણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય છે. એ બાબતમાં મિ. જોન ડી. લેકીએ એક વખતે જાહેર કર્યું હતું તે જાણવા જેવું છે: 'સૌથી વધારે મૂલ્યવાન તેમજ ઉપયોગી ટિકિટ તો મોરિશસની અડી પેન્સની ટિકિટ છે. એ પહેલ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૪૭માં પ્રગટી હતી. એ ટિકિટની કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની કિંમત આંકવી એ ઘણું જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. વીસેક વર્ષ પહેલાં એમાંની પ્રત્યેક ટિકિટનું મૂલ્ય પંદર સોથી

બે હજાર પાઉંડ સુધીનું અંકાતું હતું. પરંતુ ચારેક દાયકા પહેલાં એ ટિકિટો વીસ પાઉંડની કિંમતે એકના હિસાબે પુણજ પ્રમાણમાં ખપી ગઈ હતી અને એ સમયે એ મૂલ્ય અતિઘણું મનાયું હતું. તાત્પર્ય એટલું જ કે વિરલ બન્યા પછી ટિકિટનું મૂલ્ય કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી વધવા પામે છે એ જ મુખ્ય મુદ્દો છે.

૧૮૪૭ની બ્રુસ મોરિશસની એક ટિકિટનું લીલામ સને ૧૯૦૪માં કરવામાં આવ્યું હતું. ટિકિટ-સંગ્રહની દૃષ્ટિએ એ ટિકિટને લાગ્યે જ સંપૂર્ણ કદી શકાય: એ વણવપરાયેલી હતી; વળી તેમાં બીજી ખામી એ હતી કે તેની ઉપરનો યુદ્ધ દૂર સર્પ ગયો હતો. આમ હોવા છતાં પણ, વિરલ હોવાને કારણે, એ ટિકિટનો ગ્રાહક મળી આવ્યો હતો અને પાઉંડ ૧૪૫૦ જેટલું રોકડ નાણું આપીને સફળ સત્રાટ પંચમ જ્યોર્જે એ ટિકિટ ખરીદી હતી.

* * *

ટપાલની ટિકિટ એટલે વર્તમાનયુગનો એક અનોખો ચમત્કાર. આ અતિશયોક્તિ નથી, સાચી હકીકત છે. એ ટપાલની ટિકિટ તો સાગરપાર સહેલાં પહોંચાડનાર ફતતી ગરજ સારે છે. એ ટિકિટ તો વિવિધ રાષ્ટ્રના સંસ્કારની પ્રતિમૂર્તિ સમી છે. સિદ્ધાન્તોની પેઠે એને ફેલાવેો અશકિત નથી. એ ટિકિટ પોતે હજારો માર્કલનું અંતર વીધીને પરબી-ક્રિયામાં બંધ રાખેલા સરેશાઓ પહોંચાડવાનું કાર્ય ફતેહમંદ રીતે કરે છે, અને તેનાં ઉલ્લાસધાનનાં સંસ્કારને બ્યકત કરતાં નાનકડાં ચિત્ર સાથે સાત સાત સાગરને પેટે પાર જઈ પહેંચે છે. આ કાંઈ જેની તેવી અદ્ભુતતા ન કહેવાય.

* * *

ટિકિટનો સંગ્રહ કરવાની રચનાત કરનાર જેમ જેમ એ શોખની પાછળ લાગે છે તેમ તેમ તેને જગતના વિવિધ બનાવોમાં રસ પડવા માંડે છે, ઇનિદાસ અને બુરોગની કેટલીયે અવનવી વાતો

ગણવાની તેમજ સમજવાની તેને લગની લાગે છે. જે દેશની ટિકિટ તે મેળવે છે એ દેશ વિશે કંઈક વાંચવા તે ઇચ્છે છે, એ ટિકિટનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું 'આલેખન' (ડીઝાઇન) તેનું પ્લાન જોએ છે એટલે કલાને જોવાની દૃષ્ટિ કંઈક અંશે કેળવવાની શરૂઆત થાય છે. એ દેશના સિક્કાઓ વિશે પણ ગણવાનું મન થાય ખરું; ટિકિટ પર મુદ્રાંકિત થયેલાં ચિત્રો, નકશાઓ, બાપા ઇત્યાદિ વિશે એક પ્રકારની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેનામાં જાગે છે. પરિણામે એ ટિકિટ-સમાહક પોતે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કુદરતી સંલિપોદ્ધર્મ, કલાદૃષ્ટિ, ઇત્યાદિ માટે શૈખીન થવાનો સંભવ રહે છે.

* * *

ટિકિટ-સંગ્રાહક બનવા ઇચ્છનારે ધણી બાબતો ગણવી-સમજવી થયે છે. કોઈ કોઈ વખતે અમુક દેશની ટિકિટોના સાગ્ર જગ્યામાં મુદ્રાંકિત થતી વખતે કંઈક ડાઘ રહી જવા પામ્યો હોય છે અથવા તો મુદ્રણમાં રંગની અમુક પ્રકારની ખોટી જાંખ રહી જવા પામી હોય છે એવી ટિકિટોનાં પુનર્મુદ્રણ વખતે એ બુદ્ધને સુધારવામાં આવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે એ રીતે જાંખવાળી અથવા તો ડાઘવાળી ટિકિટો કિંમતી ગણાવા લાગે છે અને વખતના વહેવા સાથે તેનાં મૂલ્યમાં અનેકગણો વધારો થતો રહે છે. કારણ ગણવા જેવું છે; એ રીતે ડાઘવાળી અથવા તો જાંખવાળી ટિકિટોની ખોટી સંખ્યા તો વપરાશ દ્વારા નાશ પામે છે અથવા તો શ્રમ થાય છે અને એમાંની ધણી-જ થોડી ટિકિટો સંગ્રહાય છે. એ આછી સંખ્યામાં સંગ્રહાવાથી ટિકિટો માટેની માગણી વધે છે તેમ તેમ તેનું મૂલ્ય વધતું જાય છે.

કોઈ વખતે એવી ટિકિટો પણ મળી આવે છે કે જેનો ઉપર તેની અસલ કિંમત ઊપાયેલી હોય છે, પરંતુ પાછળથી ઠરાવેલી બીજી કિંમતનો આંક એ ટિકિટ પર ઊપવામાં આવ્યો હોય છે. ધણી ચે વાર આવી ટિકિટોનું મૂલ્ય પૂરેપૂરું ઊપજે છે. એવી ટિકિટના દર્શન માટે બહુ દૂર જવાની જરૂર નથી. આ વીસમી સદીના અસ્પૃશ્ય સમયે સમાપ્ત થયેલા

બોર વિગ્રહ પહેલાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમુક પ્રકારની ટિકિટ પ્રચલિત હતી, પરંતુ આજે એ લગભગ અંગ્રેજીની જીત થઈ ત્યારે તેમણે એ સવળી ટિકિટો હસ્તગત કરી લીધી અને તેની મુદ્રા પર V. R. I. (વિક્ટોરિયા-રાણી તેમજ સામ્રાજી) તથા કિંમત તરીકે અર્ધો પેની, પેની વગેરે અક્ષરો ઊપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ દોઢેક દશમ પહેલાં એવી રીતે પાછળથી કિંમતમાં ફેરફાર કરનારા આંક સહિતની ટિકિટો અમુક વખત મુઘી પ્રચલિત થઈ હતી. આજે એવી ટિકિટો પુરતી રીતે મૂલ્યવાન ગણાય છે.

* * *

ટિકિટ સંગ્રહનું કાર્ય અલગત ખરવાળું છે, કારણકે વિરલ અનેલી કોઈ કોઈ ટિકિટની ખરીદી કરવા માટે હાનરે રૂપિયાની રકમ પણ ખર્ચવી પડે છે. પરંતુ એ બાબતમાં એક અનુભવી ટિકિટ મંદ્રાહક જણાવે છે તે પ્લાન પર લેવા જેવું છે. તે કહે છે કે 'વિરલ અનેલી ટિકિટોનો કળજીપૂર્વક સંધરો કરનારો મનુષ્ય કોઈ લાભદાયી ધંધામાં જ પોતાની મૂડી રોકે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જેવું કશું નથી.' આ વાત તદ્દન હસી કાઢવા જેવી નથી. આ રહ્યું તેનું કારણ; અભિગ્રહામના રહીશ વિશિષ્ટ એવરો નામના ગૃહસ્થના ટિકિટ-સંગ્રહમાં એક પેન્સની તથા એ પેન્સની 'મોરિસસ રોમ્પસ' હતી. એ સંગ્રહનું વેચાણ ૨૪૫૦૦૦ પાઉંડમાં થયું હતું. બ્રૂટકાળમાં વેચાવા પામેલા એવા બીજા ટિકિટસંગ્રહોની વેચાણ કિંમત પણ ત્રણશ જેવી છે:

આપરે સંગ્રહ	૪૫૦૦૦ પાઉંડ
ઝેન સંગ્રહ	૩૦૦૦૦ પાઉંડ
પૉલ સંગ્રહ	૧૧૪૦૦ પાઉંડ
થોમસન સંગ્રહ	૭૦૦૦ પાઉંડ

* * *

ટિકિટોનાં કદ પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. વિક્ટોરિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયા જેવાં સંસ્થાનોએ નાનાં કદની રૂપકો ટિકિટો પ્રગટાવી હતી. એવી જ

વીર આંગ

૧૯૩૭ના ઝોગટનો એક દિવસ હતો ઉપાના આજી અમનાળા આક્રમણકારી જપાનની દુકરીઓ ઉપર પડવા લાગ્યા હતા કોર્ટ કોર્ટ વખત મશીનગન કે રાઈફલના મૂક-કૂક અવાજ સનારના થાત અને સુદ વાતાવરણને જગાડતા હતા

પણ થોડો વખત પછી સૂરનારાયણ દેખાયા અને તેમના સોનેરી કિંગ્સો ચાપેધક (Chapric) શહેર ઉપર જીવંત આખા એ શહેરમા નૃતન જીવન આવી ગયું

નોર્થ સેક્રેક્યુન રાડની થોડીક પશ્ચિમે અને હુકાગ રોડ ઉપર જપાનની મશીનગન મગલુના ફનો ફેકી રહી હતી ૭૮ કનાકધી પણ વધારે મમયથી આ મશીન ગન આર્પેઈના ચીના રક્ષકોને ગણસ સમાન નિવડી હતી અત્યાગ્રસુધી તેણે અને ચીના રક્ષકોનો ભોગ લીધો હતો અને અનેને ધાયલ મ્યાં હતા વાગ વાર ચીનના બહાદુર સૈનિકોએ પણ તે મશીનગનના હુમલાને ખાગવા પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ જે સૈનિકો જતા તે પાછા આવતા જ નહિ

પાસેના એ મકાનમા આંગ લી ચુ Ong Lee chu નામનો નૈનિક રહેતો હતો આ આંગે પોતાના અનેક શ્રેષ્ઠ મિત્રોને જપાનની મશીનગનનો કમળો કરવા જતા અને નાહકના તેના ભોગ થઈ જતા કનાકોથી દેખ્યા હતા આ ફોગટ પ્રયત્નનો અંત આણવાનો આંગે વિચાર કર્યો

પોતાના ઉપરી અમરદારોને જણાવ્યા વગર તેમજ તેમની પરવાનગી લીધા વગર આંગ એક હાથમા રાઈફન અને બીજા હાથમા બે ગોળા (grenades) લાઈને ડાનામાગે સાવચેતીપૂર્વક પોતાના મકાનમાથી બહાર નીકળ્યો આંગને આવતો દેખીને જપાનના રક્ષકોએ તેની સામે ગોળાઓ છોડવા માડી આ ગોળાઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની

આશયથી આંગે એ મમનનું રક્ષણ લીધું અને થોડોક સમય સહીસનામન રહ્યો

પણ પછીથી સમયસચકતા વાપરીને તે આંગળ વધવા લાગ્યો તે એકદમ જપાનીઓની મશીનગન ત ફે ન ગયો પણ ધીમેધીમે એક કૂદ અગર વગર અતર માપીને ત્યાસુધી પહોંચ્યો

એ નાક વીતી ગયો બીજે પણ પસાગ થઈ ગયો એ દરમિયાન આંગ મશીનગનવાળી જગોની તાબગ પાછા આવી પડોચો પણ હવે જ ખૂન કટોમ્મીની પગ આવી પડોચી તેણે પોતાની ગાઈફન ફેળ દીવી અને ફક્ત બેથોનેટ અને બે ગોળા વધી પેઠ ઉપર ચાનતો તે આગળ વધ્યો અતર ૧૦૦ ને મશીનગનવાળી જગોથી વીસ વાગ પદર ૧૦ અને ડેવર દસ વારને અતરે આવી પડોચો પણ આમ આગળ વધતા અને આવતા આંગને હજુ કોઈએ જોયો નહોતો

ત ત જ તે ડોકચો અને આગળ વધીને તેણે એક ગોળો ફેક્યો એકદમ માન ફાડી નખે તેવો ધડાકો થયો એના જ જોયો બીજે ધડાકો જમારે આંગે બીજે ગોળો ફેક્યો ત્યારે મર્યો

હવે આંગને સારુ ફક્ત બે જ રસ્તા ખુલા હતા ક્યા તો પોતે નકી કરેલા કાર્પને પૂર્ણ કર્યું છે એ વિચારથી સતોષ માનીને પાછા ફરવાનો, અગર મશીનગનવાળી જગો ઉપર જઈને તેના ફાડનાગો વગેરે કેટલાનો અત આ થો છે તેની તપાસ કરવાનો આંગે મીલે રસ્તો પસંદ કર્યો તેની પાસે હવે ફક્ત એક બેથોનેટ જ હતી

જોયો આંગે જે જગો ઉપર જપાનના સિપાઈઓનો પગલ હતો તે જગો ઉપર પ્રવેશ કર્યો કે એક સિપાઈએ ગોળીઓ છોડવા માડી આંગ આ ગોળીથી એક હાથે ધવાયો પણ પેલો જપાનનો

સિપાઈ તેને વિંધી નાંખે તે પહેલાં તે તેની તરફ ધસ્યો અને તેને ઘેરી વળીને પોતાની બેથેનેટથી ફરી વળ્યો. બન્ને વચ્ચે ટૂંક સમય લડાઈ ચાલી. પણ તેમાં આખરે આગ જીત્યો.

આગ જ્યારે મશીનગનવાળો જગ્યાએ પહોંચ્યો ત્યારે તેણે ચૂરા ધર્ક ગયેલી એ મશીનગનો, પાંચ મરી ગયેલા અગર તરફડિયાં મારતા સૈનિકોને જોયા. જો કે તે પોતે સખત ધવાયો હતો તે છતાં યે આટલા માણસોને તરફડ્યાં દેખીને તેને પોતાની ફરજ બજારી છે એવો સતોષ થયો.

ગોળા ફૂટવાના અવાજથી જ જાપાનીઓએ મારો રાર કર્યો હતો. આગ મશીનગનવાળો જગ્યા ઉપર ખૂંપ્યો અને તરસ્યો રાત લગી રહ્યો. રાત્રે તે ચૂપકાથી સહીસલામતીથી પોતાને મથકે પાછો ફર્યો અને પોતાના મિત્રોને મળ્યો.

ત્યારપછી કેટલોક સમય પસાર થયો. સાંગાહીની લશ્કરી હોસ્પિટલમાં એક માણસ એક ખાટલા ઉપર અંધારામાં ફાંડાં મારતો પડ્યો છે. આ માણસ બીજો કોઈ નહિ પણ પેલો વીર આગ છે. તે લડાઈમાં આંધળો બની ગયો છે અને આજે તદ્દન નિરાધાર અને નકામા માણસ તરીકે ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો તરફડિયાં મારી રહ્યો છે.

જાપાનીઓ સામેના તેના બહાદુર કાર્યને પૂરા દસ દિવસ પણ નહિ થયા હોય ત્યાં તે જ ગોળાનો ઉપયોગ તેણે ક્તેહમંદ રીતે કર્યો હતો તેના જ ભોગ તે ધર્ક પડ્યો.

ડૉક્ટરોએ તેને તપાસ્યો અને બર્બાપ્રાય આપ્યો કે તેની આંખો હવે કદી સારી નહિ થાય.*

કૃષ્ણદાસ ત્રિ. દેસાઈ

* 'આઈનાસ અનસંગ હીરિડ' ના આધારે.

[અનુસંધાન જુઓ પાનું ૧૧૪
ટિકિટો મહુમ સાક્ષાત્તે વિક્ટોરિયાનાં રાજ્યઅમલ દરમિયાન પણ પ્રગટી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં "કેપ એન્ડ ગૂક હોપ" નામના સંસ્થાને એક વખતે ત્રિકોણાકાર ટિકિટ પ્રગટાવવાનો અદ્યતન પ્રયોગ સફળ રીતે કર્યો હતો. દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલાં પારાગરે નામનાં રાષ્ટ્રે પ્રગટાવેલી ટિકિટોનાં કદ વળી ધણાં મોટાં હોય છે.

* * *

વર્તમાનયુગમાં પ્રગટતી સખળી ટિકિટો બારો-કાંઈથી તપાસવામાં આવે તો સ્પષ્ટ રીતે બેઈ યકાષ કે આજે પ્રગટતી લગભગ સધળી ટિકિટો સાદી રીતે મુદ્રાંકિત થયેલી હોય છે. આજનો યુગ એટલે જ ઉતાવળ તેમજ ધમાલનો યુગ. આજે તો સૌ કોઈ ઉતાવળને જ કેમ બોલે વધુ" હોય એવું દેખાય છે. એવા જમાનામાં ટિકિટ જેવી રાજના ઉપયોગની વસ્તુઓ માટે કલાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારવાની જોને પરવા તેમજ કુરસદ હોય !

પરંતુ ગયા સૈકામાં પહેલ પ્રથમ પ્રચારમાં આવેલી સખળી ટિકિટો કાં તો ઉપસાવેલી (embossed) રીતે અગર તો નકશી પાડીને (engraved) મુદ્રાંકિત કરવામાં આવતી હતી. કલાત્મક દૃષ્ટિએ એ ટિકિટોની યોજના અત્યંત રસપ્રદ ગણાય. એવી રીતે પ્રખ્યાતો પારમેસી ટિકિટોમાં મુખ્ય તરીકે નેપા રેકોશિયાની અસલી ટિકિટોની ગણના થાય છે. તે ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની જૂની ૭ પેન્સની, દસ પેન્સની તેમજ એક શિલિંગની કિંમતની ટિકિટો પણ પ્રત્યેક સંગ્રહમાં સાચવવા જેવી ગણાય છે; કારણકે એ બધીં મુદ્રાંકન ઉપસાવેને (emboss) કરેલું હતું.

સંપાદિત] ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાચી

પિતાના ધનનો ધણી કયો દિકરો ?

સલાદીને વિનયપાત્રામાં ને દાનસત્રમાં પોતાનો આખો ખજાનો વાપરી નાખ્યો, એટલે એને પૈસા બીજીના લેવાનો પ્રસંગ બીજો થયો, અને એણે સિક્ક-દરિયાના એક યહૂદી સાહુકાર મેલ્વિઝઝકને બોલાવવાનો વિચાર કર્યો. પણ મેલ્વિઝઝક ભારે લોભિયો હતો તથા સ્વેચ્છાએ ધન કાઢે એમ નહોતો, અને બળ કરીને પૈસા કઢાવવાનું સલાદીને મન નહોતું. તો પછી કરવું કેમ ?

અનંત સલાદીને એક યુક્તિ સૂઝી. એણે મેલ્વિઝઝકને તેડાવીને માનપૂર્વક બેસાડ્યો અને કહ્યું: “જુઓ, બાઈ, બહુ માણસ આગળથી મારા બાણવામાં આવ્યું છે કે તમે બહુ વિદ્વાન તથા ધર્મશાસ્ત્રના બાણકાર છો; એટલે હું તમને પૂછું છું કે યહૂદી, મુસલમાની તથા ખ્રિસ્તી આ ત્રણ ધર્મમાંથી તમે કયા ધર્મને સાચો ગણો છો ?”

મેલ્વિઝઝક સાચે જ વિદ્વાન તથા બુદ્ધિમાન હતો. એણે બોલ્યું કે સલાદીને પોતાને રાષ્ટ્રજાતિમાં રસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને ત્રણમાંથી એક ધર્મને પોતે બીજા બે કરતાં ચડિયાતો લેખને તો પોતે મુલો પડ્યો છે. એટલે એણે કહ્યું, ‘તમે મને પૂછી એ વાત બહુ ઝીણી છે, અને એ વિષે મારા અભિપ્રાય શો છે તે દર્શાવવા હું એક નાનકડી વાર્તા કહું છું.

‘એક ધનાઢય પુરુષ આગળ કંઈક મૂલ્યવાન રત્ન હતાં ને ઉપરાંત એક ભારે વીંટી હતી, તેને વિષે એણે જાહેર કહ્યું કે પોતાના મરણ પછી એ વીંટી જે દિકરાના હાથમાં હોય તે દિકરાને પોતાનો વારસ તથા કુલપતિ ગણવો. આમ જે દિકરાના હાથમાં વીંટી આવી એણે પણ પોતાના વંશજ હારે એ જ રીતે કામ લીધું, અને એના પિતાએ

કહ્યું ‘હવે તેમ જ કહ્યું. આમ કેટલીયે વેદી લગી તે વીંટી વંશપરંપરાએ બેતરી, અને અનંત એક માણસના હાથમાં આવી, જેને સદાચારી, આદરિત તથા સરખા પ્રિય એવા ત્રણ દિકરા હતા. ત્રણે દિકરાએ પાપને કહ્યું, કે મને વીંટી આપજો. પાપે પણ ત્રણેને કહ્યું, કે ભલે, આપીશ. અને ત્રણેને સંતોષવા સારુ એણે ગુપ્ત રીતે એક કુશળ સોની આગળ બીજા બે વીંટી એકી વીંટીના જેવી જ બરાબર કરાવી, તે એવી ચર્ધ કે એને પોતાને પણ જણાય નહિ કે સાચી વીંટી કઈ. અને અનંતકાળે એણે પ્રત્યેક દિકરાને પોતાની વીંટી છાની છાની આપી. એટલે પિતાના મરણ પછી ત્રણેય દિકરા પાપની વીંટી આગળ ધરીને પાપની ગાદીએ બેસવાનો દાંવો કરવા મંડ્યા, પણ ત્રણે વીંટી એકબીજાના જેવી બરાબર હતી, એટલે પાપનો વારસ કયો દિકરા એ પ્રશ્ન બીજો ને બીજો જ રહ્યો, જે હજી પણ એમ ને એમ બીજો છે. અને જનામે આહી, પરમેશ્વર પિતાએ ત્રણ કામને ત્રણ ધર્મ આપ્યા એને વિષે પણ હું એમ જ કહું છું: પ્રત્યેક કામ માને છે કે પરમેશ્વરનો વારસો પોતાને મળ્યો છે; પણ સાચે જ એ વારસો કોની આગળ છે એ સવાલનું હજી નિરાકરણ થયું નથી.’

સલાદીને બોલ્યું કે યહૂદી યુક્તિ કરીને જાળમાંથી બેઠક્યો છે. એટલે એણે પોતાની નિર્ધન સ્થિતિની વાત તેને કરી, તો યહૂદીએ એને જેવડી બોધતી હતી એવડી રકમ ધીરી, અને પછી સલાદીને પણ પૂરેપૂરી પાછી વાળી, તે ઉપરાંત એને બેટ તથા બહુ બહુ માન આપ્યાં. *

વાલ્ડેઝ ગોવિંદજી દેસાઈ

* જૂના પ્રખ્યાત ઇરાલિયન વાર્તાકારની વાર્તા ઉપરથી

અહુણ વિષે કંઈક

પ્રત્યેક વરસે ઝોળામાં ઝોળાં એ અને વધુમાં વધુ સાત અહુણ થાય છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓ માનવું છે; પરંતુ એ સઘળાં અહુણ દુનિયાભરમાં સઘળે રથળે દેખાય એવું કંઈ બનતું નથી.

એવો આસરો કાઢવામાં આવ્યો છે કે પહેલું ચંદ્રઅહુણ થાય તો ત્યાર પછીના પંદરમે દિવસે સૂર્ય-અહુણ થાય છે અને પહેલું સૂર્યઅહુણ હોય તો ત્યાર પછીના પંદરમે દિવસે ચંદ્રઅહુણ નોવાય છે.

સૂર્યઅહુણ અમાસના દિવસે અને ચંદ્રઅહુણ પુનમના રોજ થાય છે; પણ દર વરસે સૂર્યઅહુણની સંખ્યા કરતાં ચંદ્રઅહુણની સંખ્યા દોઢગણી હોય છે અને સૂર્યઅહુણ દર વખતે ચંદ્રઅહુણની માફક રૂપે પહેલું નોઈ શકાતાં નથી.

સૂર્યઅહુણની એક નિયંત્રતા એ છે કે આપણી પૃથ્વીના એક બાગમાં એ સૂર્ય સોળે કળાએ પ્રકાશતો હોય છે, જ્યારે એ જ સમયે આ દુનિયાના બીજા બાગમાં અહુણના અંતરાયને લઈને એ ભાગ પ્રકાશતો બંધ થાય છે અને અમાસ અહુણ થાય છે ત્યારે તો તદ્દન અંધકારનું સામ્રાજ્ય જામે છે. પરંતુ ચંદ્રઅહુણની બાબતમાં એવું બનતું નથી. ચંદ્રનાં અહુણને વખતે આ પૃથ્વીના અર્ધગોળાંમાં જે જે જગ્યા પર ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય તે સઘળે રથળે ચંદ્ર-અહુણ રૂપે પહેલું નોઈ શકાય છે.

સંપૂર્ણ સૂર્યઅહુણ વધારેમાં વધારે કેટલું લંબાય? વધુમાં વધુ બાર મિનિટ ને ચોતીસ સેકન્ડ. અને અમાસ સૂર્યઅહુણ? આઠ મિનિટથી વધારે વખત સુધી એ લંબાતું નથી એમ પુરવાર થયું છે. બીજી બાજુએ ચંદ્રઅહુણની મર્યાદા કેટલી હોય છે?

ઉપબંધાને ગણતરીમાં લઈએ તો સાત પાંચ કલાક, ખરેખરી જાણના હિસાબે પોણાચાર કલાક તથા અમાસઅહુણના સમયે પોણાબે કલાક; આટલા સમયથી વધારે વખત સુધી ચંદ્રઅહુણ લંબાતું નહીં.

મેટન (Meton) નામના ખગોળશાસ્ત્રીની શોધ મુજબ ઝોગણીસ વર્ષનો ગણો વીત્યા પછી બીજીનો ચંદ્ર તથા પુનમની રાત, એ ઝોગણીસ વરસ પહેલાં જે દિવસે હોય તે જ દિવસે ફરીવાર આવે છે. આ ઝોગણીસ વરસના ગણાને 'ચંદ્રચક્ર' (Cycle of the Moon) કહેવામાં આવે છે. એના ગોઠવણના નામ પરથી 'મેટનસ સાર્કલ' (Meton's cycle) નાં નામથી પણ તેને ઝોળા-બાવચમાં આવે છે. એ શોધક ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૨ના અરસામાં થઈ ગયો હતો. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૩૩૦ના અરસામાં કેલ્સીપસ (Callippus) નામના ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રીએ એ બાબતનું વિશેષ સંશોધન કર્યું હતું અને એવું પુરતાર કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો કે એવાં ચાર 'ચંદ્રચક્રો' એટલે છે તે વરસ પસાર થયા પછી એક આખા દિવસની ઘટ લાગે છે એટલે એ છે તે વરસ બાદ એક દિવસ ગણતરીની દૃષ્ટિએ જતો કરવામાં આવે તો જ બીજીનો ચંદ્ર તથા પુનમનો ચંદ્ર ફરીને એના એ જ દિવસે અને એ જ કલાકે આવી રહે. આ 'ચંદ્રચક્ર'ના જેવું જ એક 'સૂર્યચક્ર' (Cycle of the Sun) પણ હોય છે, જેની મર્યાદા ઝોગણત્રીસ વરસની હોય છે. એટલાં વરસ પસાર થયા પછી મહિનાની તારીખો ફરીને ઝોગણત્રીસ વરસ પહેલાં આવી ગયેલા વારે જ આવી રહે છે. આ 'ચંદ્રચક્ર' ની ગણતરીની મહદંશે યેજાનિકા એવા

અનુમાન પર આવ્યા છે કે જે મહિનાની જે તારીખે ગ્રહણ હોય તે મહિનાની તે જ તારીખે તે જ ગ્રહણ ફરીવાર યોગ્યશીલ વરસ પસાર થયા પછી આવે છે. આ ઉપરથી એ 'ચંદ્રચક્ર' અને 'રવિચક્ર' એમ બન્નેની ઉપયોગિતાનો માત્રા ખ્યાલ સૌ કામને આવી શકે છે.

[સપાદિત]

*

‘છાપાનું’ ભૂત’ શા માટે કહેવાય છે?

પત્રકારની દુનિયામાં ‘છાપાનાં ભૂત’ (Printers Devil) થી અગ્નિવ્યૂત તો કાર્મિક જ હશે, પરંતુ એ શબ્દોનો પ્રયોગ સૌથી પહેલાં કોણે પ્રચારમાં આવ્યો એ વાત તો માત્ર થોડાંજો જ જાણતા હશે. સાચી વાત તો એ છે કે અસહનના વખતમાં મુદ્રણપત્ર પરથી છાપેલાં સળંગ પાનાંઓ લઈ લેનારા છોકરાને એ ‘છાપાનાં ભૂત’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો. એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે મુદ્રણવિભાગમાંનાં યંત્રો પાસે સતત કામ કરવાથી એ છોકરાંનાં કપડાં મેલાથેલાં થઈ જતાં અને એ કપડાં પહેરીને ભૂતની પેઠે તે બધે ફરતો દેખાતો હતો. એવું પણ કહેવાય છે કે મુદ્રણયુગની શરૂઆતના સમયમાં ભૂત જેવાં કદરૂપા દેખાવવાળા સીદીઓના છોકરાઓને જ મુદ્રણના કામ માટે એ શરખાનાંઓમાં કામે લગાડવામાં આવતા; અને તે ઉપરથી ‘છાપાનું ભૂત’ એવો શબ્દપ્રયોગ બનરી આવ્યો હોય એમ મનાય છે.

પરંતુ આજે તો જાણતાં કે અગ્નિવ્યૂત પોતાની પત્રમાં કંઈ મુદ્રણદોષો રહી જવા પામ્યા હોય તો સારીયે સભ્ય દુનિયાના પત્રકારો એ દોષોને ‘છાપાનાં ભૂત’ નાં પરાક્રમ તરીકે ઓળખાવતાં પણ અચકાતા નથી.

ત્રિ. વી. હેમાણી

*

ટેનિસની રમત

મોટા માણસો અને કોલેજિયનોની માનિતી યશ્ર પડેલી ટેનિસની રમતનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે:

ઈસવી ચૌદમી સદીમાં ઈંગ્રાંડમાં આ રમત રમાતી હતી એવી હકીકત મળી આવે છે. પણ આ રમત ફક્ત રાજપુરો અને અમીર ઉમરાવો રમતા. આ સમયે ટેનિસ ખુલા મેદાનમાં રમાતું નહતું, પણ રાજગૃહના વિશાળ ખંડમાં ખેલાયું. રમતમાં દોઢાં ઉછાળવામાં આવતો તે સામાન્યણ માણસો જીવી લેતા. કુલદે રમતી રાજકન્યાકાનો ઉલ્લેખ આપણા સંસ્કૃત કવિઓએ પણ કર્યો છે.

ઈ.સ. ૧૮૬૫ના અરસામાં આ રમત આમ-વર્ગમાં જાહેર રીતે રમાવા લાગી જરમિંગ્ડામની પડોડમાં વસતા મેજર વૉલ્ટર વિંગ્ફીલ્ડે આ રમતને જનસમુદ્ધ માટે જાહેર કરી ઈ.સ. ૧૮૭૪માં ટેનિસનું પેટન્ટ મેળવ્યું.

મેજર જેમ્સનું નામ આ રમત સાથે સંકળાયેલું છે અને જ્યાં સુધી ટેનિસ રમાશે ત્યાં સુધી ચિર-સ્મરણીય રહેશે. જેમ્સ વક્રીય અને અગ્ર્યો ખેલાડી હતો. ઈ.સ. ૧૮૭૪માં તેણે ટેનિસ-કલ્પ રચાવી, અને આ પછી પહેલવહેલી ટેનિસ મેચ રમાઈ. આ કલ્પના સજાસદ ડૉ. હેમ્સ અદ્યપિ જીવત છે. મેજર જેમ્સે નેટનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. રેક્ટ વતી રમવાની પ્રથા શરૂ કરી, જે અદ્યપિ પ્રચલિત છે. તેમણે રમવા માટે અગ્ર્ય કાયદા કાનૂન નક્કી કર્યા, જે કે એમાં સમાવવાનું અને અનુભવ પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. મેજર જેમ્સ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં મૃત્યુ પામ્યા.

પણ ઈ.સ. ૧૮૭૭ સુધી આ રમત વિશે લોકોએ વિશેષ રસ ન લીધો આ અરસામાં વિજ્ઞાની ખેલાડીને ઈનામ આપવાની પ્રથા દાખલ થઈ. આથી રમત લોકપ્રિય નીવડી. આ સમયમાં રમવાના દડા રબરના નહતા, પણ કપડાની ચૂથેલી દડીઓનો વપરાશ થતો હતો.

આવર્લેન્ડની મહિલાઓએ આ રમતને સા પ્રથમ અપનાવી. ઈ.સ. ૧૮૭૪માં સ્ત્રીઓની પહેલવહેલી કલ્પ ડબ્લીનમાં રચાઈ. આ પછી ઇંગ્લેન્ડની સ્ત્રીઓમાં આ રમત માટે શોખ જાગ્યો ત્યારબાદ યુરોપની સ્ત્રીઓ રસભર ટેનિસ રમવા લાગી. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં મિસ વૉલ્ટરન ટેનિસ એપિયન બની, આ

બાદ ત્રણ વર્ષે એક પંદર વર્ષની બાળાએ ટેનિસ એન્ટ્રિપ્લનશીપ મેળવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ની સાલમાં ટેનિસના નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં લૉન ટેનિસ એસોસિએશન નામની સંસ્થા રચાઈ.

પછી આ રમતનો ફેલાવો પવનવેગી બન્યો. દેશપરદેશ અને દુનિયાપારના દેશોએ આ રમતને સ્વીકારી. તે ઘરગથ્થુ જેવી થઈ પડી. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ઇન્ટર નેશનલ લૉન ટેનિસ ફેડરેશન નામનો આંતરદેશીય ટેનિસ ખેલાડીઓના સંઘ રચાયો.

હવે તો આ રમત ખેલાડીઓની માનિતી રમત થઈ પડી છે. સ્ફૂર્તિપ્રેરક, અગોની શિથિલતાવિદારક, હાયપગને વ્યાયામ આપનાર, આ પરદેશી રમત અતિશય ખર્ચાળુ હોઈ ફક્ત પૈસાદાર માણસો જ રમી શકે છે. ટેનિસ અમીરી રમત છે.

*

મુસોલિનીની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ

ઈટાલીના તારણહાર મુસોલિનીએ દેશની પ્રજાની કાળાપણટ કરી નાખી છે, એની સુરત બદલી નાંખી છે. સરમુખત્યાર બન્યા પછી એણે ઈટાલીનું પુનરુત્થાન કર્યું છે.

છેલ્લી સદીમાં ઈટાલિયનો કેવા હતા ? નિરતેજ, ચારિત્ર્યહીન, અશ્રદ્ધભંદ, કાવતરાખોર અને ધર્મના વિતંડાવાદમાં રમીપત્તી રહેલા હતા. સ્વતંત્રતાનો ઔરવંતો દેશ અવનતિના આરે ઊભો હતો. એની મહત્તા ઓસરી મઈ દની. પણ મુસોલિનીએ દેશનું તંત્ર હાથમાં લીધું અને દેશને પુનર્જીવન આપ્યું. મઈકાલના અપમાનિત દેશને આજે એણે મવાસામ્રાજ્યોની હરોળમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું. એણે ઈટાલીનોનામાં તાકાત પૂરી ઈટાલિયનોને માડીના મરદં બનાવ્યા.

સત્તાધારી થયા બાદ મુસોલિનીએ દેશની નાડ પારખી. ઈટાલિયન જીવાનોની શારીરિક કુર્જાળતા,

દેશની પડતી અને અવનતિ માત્રનું કારણ છે, એમ તેને સમજાયું. નિઃસંસ્કૃત માણસ આળસનો ભોગ બને છે. એના ઉપર રૂઢી શાસી ચડી બેસે છે. અશ્રદ્ધા, મંદ પ્રજ્ઞતા ધર્મનો કેફ ચડે છે અને વિતંડાવાદ ગમે છે. પરાધીનતા અને ગરીબાઈ એને ગમે છે. મુસોલિનીએ પ્રજાને તંદુરસ્ત બનાવવાનો નિરધાર કર્યો. તંદુરસ્ત માનવીના વિચારો તંદુરસ્ત હોય છે, એવી તેની માન્યતા છે.

આથી તેણે વ્યાયામ પદ્ધતિ શરૂ કરી. વ્યાયામની વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. દરેક શાળા અને કોલેજમાં વ્યાયામ ફરજિયાત બનાવ્યું. વ્યાયામની પરીક્ષા રાખી. નોકરીના ઉમેદવારની "લાયકાત, વ્યાયામ વિદ્યાપીઠના પ્રમાણપત્ર ઉપર નક્કી કરવામાં આવી.

આ ઉપરાંત મુસોલિનીએ ઓ. એન. બી. (O. N. B.) નામની સંસ્થા સ્થાપી. આનું બીજું નામ બેલીસ્લા. આ સંસ્થાના સભાસદો નવ ધી અઢાર વર્ષનાં કિશોર-કિશોરીઓ છે. અગિયાર લાખ જેટલા કિશોર સભાસદો છે. સાત લાખ જેટલી કુમારિકાઓ સભાસદ છે. આજે ઈટાલીમાં ૭ થી અઢાર વર્ષની ઉંમર મુખીનાં બાવીસ લાખ જેટલાં એના સભાસદો છે.

બેલીસ્લાઓ વર્ષબરમાં અમુક સમય પર્યાટનમાં ગાજે છે. તેઓ જંગલોમાં ઘૂમે છે, પર્વતો અને ખીણો ખૂદી વળે છે. નદી, સરોવર અને દરિયો ખેડના હોડી અને હલેસાં લઈ નીકળી પડે છે. આ રીતે બેલીસ્લાઓ શરીર કરો છે, વ્યાયામ કરી દેહ ખડંગ બનાવે છે. સાથે સાથે તેમને રચાયેલી બનવાની પણ તાલીમ આપવામાં આવે છે.

બેલીસ્લાની સિદ્ધિથી અંતર્ગત જર્મની, યુગોસ્લાવિયા, ક્રોએસિયા અને એકસલાવિયા વગેરે દેશોએ વ્યાયામ વિદ્યાપીઠો ખોલી છે. આજે ઈટાલી જગતને યુગસંદેશ પાઠવી રહ્યું છે: "તંદુરસ્ત બનો; તમારા વિચારો તંદુરસ્ત બનાવો."

આ યુગસંદેશ હિંદમાં ક્યારે સ્વીકારાયો ?

શિવપ્રસાદ કુ. ત્રિવેદી

કલિંગ

તંત્રી : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

દિવસ : ૧૯૭૯

હાલુદી કામી જેવે દિવસી થાતિ અને
 દેશિયાની પુનઃસથાપના બેજા માનુ
 શાલકારણ એ કારણ કે પુનઃસથાપનાને બાદે
 બધા સ્થાનેના વડે ન રાજદારી તેમજ આર્થિક
 બેશરૂઆતી દેશની આકાશી પ્રાપ્તિ બનેલી
 મારી આપા છે.

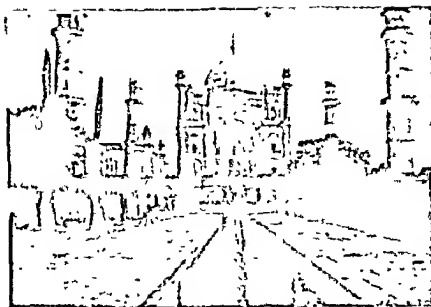
૩૧-૧૨-૭૯

માંથી

કિશોર કાર્યાલય : ચાર મસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

કિશોર

સિંગલ : ૧૯૩૬

શ્રીગીર્ણા મહાદેવ (જોર નાગર)

કશોર

વાંછા

મહેલની આભ - ઊંચી અટારીએ
 દિવાળીની ઝાકઝમાળ રોશની :
 એમાં ન વાંછું બનવા પ્રદીપ હું.
 મારે ઉરે એક અખંડ વાંછા :
 ઉપેક્ષિતા કોઈ ગરીબ ડોકરી-
 એની કુટીરે દીવડી બની રહું.
 ઉવેખાયેલની સાથે ઉવેખાઉં હું ચે ભલે
 અધારો, તેજ શીખાંથી ઉગ્મું કૃતિ એમની.

‘ નૈતમ ’

કિશોરોને

૭

દેસતા,

જુઓ, પેલા ખેતરમાં ખેડૂત રેબાગેય થઈ ગયો છે. ઉપરથી સખન તાપ પડે છે. પૃથ્વીના ઉપર તે જીલમ કરી ગયો છે, બળદના ઉપર તે જીલમ કરી રહ્યો છે, પોતાની જાત ઉપર પણ તે જીલમ કરી રહ્યો છે. શાને માટે? પૃથ્વીને રસાળ કરવાને માટે, ધનધાન્યવાળી કરવાને માટે. આટ-આટલું દુઃખ સહ્યા છતાં ને ઉપરથી અમીટિ ન યાય, તો બધી મહેનત ધૂળમાં મળે. તેથી તે આકાશ સામે મીટ માંડીને બેઈ રહ્યો છે. તેનાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરીને પોતાના ખેતરને ખેડી ગયો છે અને સાથે સાથે ગરસાદની ચાતકની જેમ રાહ બેઈ રહ્યો છે.

આપણે પણ આપણા જીવનને ધૂમ ખેડવાનું છે. આપણાં બધાં સાધનો વાપરીને આપણા જીવન ઉપર જીલમ કરવાનો છે, શુષ્ક સાધના કરવાની છે. પણ શાને માટે? જીવનને રસાળ કરવાને માટે, સમૃદ્ધ કરવાને માટે. સાધના કરવી, કઠોર સાધના કરવી, આજીવન સાધના કરવી એટલું જ આપણા કાજમાં છે; તેમાંથી રસ ઉત્પન્ન થવો, તેને ફળ આવવાં એ ઉપરની અમીટિ ઉપર આધાર રાખે છે. જીવનને ચરિતાર્થ કરવા માટે શુષ્ક સાધના કરવી આપણા હાથમાં છે; તેને અમીમય બનાવવું આપણા હાથથી પર છે.

પણ એ અમી તરફ જ આપણું લક્ષ્ય છે, કાંઈ સાધના લક્ષ્ય નથી. સાધના કરવી એ તો આપણું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ છે, આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે; કારણકે આપણે માણસ થઈને આવ્યા છીએ, પણ થઈને નથી અવતર્યા.

કુનિયાના નેટલા ભેવા લાયક પદાર્થો છે તેટલા બધા બેઈથું, ને કાંઈ સાંભળવા જેવું છે તે સાંભળીયું,

ને કાંઈ સ્પર્શવા જેવું છે તે બધાનો સ્પર્શ કરીયું, ને કાંઈ સુગંધી છે તેની સુવાસ લઈયું, ને કાંઈ આખવા જેવું છે તે બધું ચાખીયું. ને મર્યાદામાં આપણને રહેવાનું મળ્યું છે, તે મર્યાદાનો નીચોવી નીચોવીને રસ પીયું. ને કાળમાં જન્મ્યા છીએ, તે કાળને બરાબર સમજ લઈયું.

આપણને ને સાધન મળ્યું છે તે વડે જીવનને ખેડવામાં જ આપણું ગૌરવ છે. એ સાધનને સુરક્ષિત રાખવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, કારણકે એ એક બક્ષિસ છે. કાંઈને સરસ કંઈ મળ્યો હોય, તો તેને જાળવી રાખવો એ તેનું કર્તવ્ય છે કાંઈને સરસ શરીર મળ્યું હોય તો તેને સાચવી રાખવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. ને મળ્યું છે તેને સુરક્ષિત રાખવું અને તે દ્વારા જીવનને ખેડવું એમાં જ તેનો સ્વધર્મ છે. ને નથી મળ્યું તેને માટે ફાંફાં મારવાં એમાં સ્વધર્મનો ત્યાગ છે. પરધર્મો મનાવદ્.

એટલા માટે જ કહ્યું છે કે મનુષ્યપ્રયત્ન અને ઈશ્વરકૃપા.

પ્રયત્ન કરવા કરતાં કૃપા તરફ મોં વકાસીને બેસી રહેવું તેમાં મનુષ્યત્વનું અપમાન છે. પોતાના પ્રયત્નોમાં ગર્વ રાખીને, કૃપા તરફ ધૂણા બતાવવી તેમાં સજ્ઞાના ગૌરવને નાનપ છે.

તેથી જ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર છે :

તવ ગૌરવે સક્લ ગર્વ

લાજે લેને સદા લાજે મો ॥

તવ ગૌરવે સકળ ગર્વ

લાને જાણે સદા લાને ર.

લિ. તમારો
'અદમ્યગરી'

મરાઠાઓનું ઉત્થાન.

૧૨.

સંભાળ

શિવાજી મહારાજની હયાતિમાં જ સંભાળએ ગાદી માટે બંડ કરેલું. આગ્રાની કેદમાંથી છૂટ્યા પછી ગોરને ત્યાં લાડમાં ઊછરવાથી સંભાળમાં મોજલાપણું અને વિલાસિતા અતિશય પ્રમાણમાં આવ્યાં હતી. આવા માણસના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ આવે ત્યારે તે કોપથી ગાંડે થાય જ. એના બંડને શિવાજીએ મદદમહેનને શમાવ્યું અને તેને પન્હાળગડ ઉપર કેદમાં રાખ્યો. શિવાજીના મૃત્યુ વખતે તે ત્યાં જ હતો.

ગોરાપત પેશવા અને અન્નાજી દત્તો સચિવ રાયગડ ઉપર ભેગા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ગાદી કોને આપવી. દુર્ઘસની સંભાળને ગાદીએ બેસાડવાથી રાજ્ય ઉપર આક્રમક ઊતરશે એવી તેમને દહેશત હતી. તેમાં વળી દક્ષિણનાં રાજ્યોનો વિનાશ કરવાને માટે ઔરંગઝેબ લશ્કર લઈને આવે છે એવી ખબર આવી હતી. આવે વખતે મરાઠા-રાજ્ય સૂન્યવરિયત રહે એની બહુ આવશ્યકતા હતી. એવામાં શિવાજીની એક રાણી સોયરાજાઈએ આ કારભારી-ઓને કહ્યું કે મારા પુત્ર રામરામને ગાદી પર બેસાડી તમે બધા રાજકારભાર કરો. પેશવા અને સચિવને આ વાત પસંદ પડી અને બીજા મોટા મોટા માણસોને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેઓએ રાજ-રામને ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર દૃઢ કરી લીધો. આ વાતની સંભાળને કોઈ રીતે ખબર ન પડે તેવો બંદોબસ્ત કરવા તેમણે બે માણસોને પન્હાળ-ગડના કિલ્લેદાર દિરોજ ફરજંદ પાસે મોકલ્યા. સુમતને કોલકાપુરમાં આ બાબતનો બંદોબસ્ત કરવાની તાકીદ આપવામાં આવી.

પણ કોઈ પણ રીતે સંભાળને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેનો ક્રોધાગ્નિ ભમૂકી બિચો. સંદેશો લઈને આવેલા બે માણસોને તેણે ગડ ઉપરથી નીચે ધસી દીધા. દિરોજ નાઠો. અને બીજા બે સરદારો સંભાળને બંદોબસ્તમાં રાખવા આવતા હતા તેમણે જાજી ફરેલી બોઈ સંભાળના પક્ષમાં જવાનું દુરસ્ત ધાર્યું સેનાપતિ સભાળને મળી ગયો એટલે પેશવા પણ મળી ગયો. રાયગડનો કબજો લઈ પોતાની વિરુદ્ધ જે લોકો હતા તેમને મળ કરવા લાગ્યો. અન્નાજી દત્તો અને મોરોપત પિંગળેને કેદમાં નાખ્યા. સોયરાજાઈને જીવતી ને જીવતી દીવાલમાં ચણી દીધી.

ઔરંગઝેબનો શાહનશાહ અકબર બંડ કરીને સંભાળને આશ્રયે આવોને રહેલો. તેની સાથે મળી જઈને અન્નાજી દત્તો બેરે રામરામને ગાદી પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એવી સંભાળને ગંધ આવી એક વાપની માફક તે રાયગડ દોડી આવ્યો અને આ કાવતરામાં સામેલ હોવા વિશે એને જેમની જેમની ઉપર શંકા આવી તે સદુને મૃત્યુદંડ આપ્યો. અન્નાજી દત્તો અને બાલાજી આવજી ચિટનીસને હાથીના પગ તલે આપવામાં આવ્યા. સંભાળ તદ્દન ચિદાર્થ ગયો હતો. અને કહુયા નામનો એક દુષ્ટ દનોગિયા બાબલુ—પ્રયાગનો બોસલે વંચનો પંડ્યો—તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. તેણે અને બીજા સલાહકારોએ સંભાળને કોપવશ ભેળંને શિવાજીના ઉત્તમોત્તમ માણસોને મૃત્યુને પથે રવાના કરાવ્યાં. અંતમાં, સંભાળની ઓ પેશ્વાઈએ તેની આખો ખોલી ત્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું. તેણે બાલાજી આવજીના પુત્રો ખડો અને નીસોને તેમના પિતાનું

દુમલા આમે સ્વરાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની ગોળાની
કરવી નેઈએ. આને એવા જ પુરુષને રાજ્યાદીએ
બેઠાએ નેઈએ કે જે મદારાષ્ટ્રમાં પૂખી પૂખીને વિદોદી
મરાઠા સરદારોમાં દેવાનિમાન જામન કરે, દુરમનના
દાયમાં પડેલા કિલ્લાઓ પાછા લઈ તેમને બધી રીતે
મજબૂત કરે, મરાઠા સેન્ય હાથું કરી સ્વરાજ્યમાં
સંમતન કરે. અને આવો રાજા રાજરામ વિના ત્યાં
જોખ થઈ શકે? રાજરામને કેદમુકન કરો. તેમને
રાજ્યાભિષેક કરો. તમે બધા અહીંથી જલદી મદારા-
ષ્ટ્રમાં વેરાઈ જઈ કામે લાગો. મારી કે મારા
આજક સિવાજીની ચિંતા કરશો નહિ. રાજરામને કિલ્લા
મજબૂત છે. સ્વરાજ્યમાં શાંતિ રહવાવા પછી તમે
અમને મુશ્કિલ રહેશે લઈ જાવો. લાંબી વિચારણામાં
અહીં જ પડવા રહેશો. તો દુરમન સદુને એકી સાથે
સપાટી રેશે. પછી દેશમાં કાંઈ જોખ કરશે?"

યેશુઆઈના હાથ દેશપ્રેમની, સ્વાર્થત્યાગની
અને દીર્ઘદષ્ટિની બેગ થયેલા સરદારો ઉપર બારે
અસર થઈ. પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કરવા સદુ
વેરાઈ ગયા. રાજરામને એકપછી એક કિલ્લાની
જેવરચા કરવા માડી. કિલ્લા દુરમનના દાયમાં ન
તેની સુચના આપેતા આપેતા રાજરામ આખા
મારાષ્ટ્રમાં ફેર્યા એવામાં ગુઆપુરમાં પકેલ મોગલ
જાવણીમાં પ્રવેશો પુત્ર આરંગજેનના તંત્ર ઉપરથી
મોનાનો કચ્છ સનાજ ધોરપકે ઉપાડી લાગ્યો
તેથી મરાઠાઓમાં સાદસ કરવાનું નું રર થાયું.

મોગલોએ મરાઠાઓને ફેડવાની નરી ચુકિત
શીધી કાઢી. તેમને જગીરની લાલચ આપી. આ
લાલચને વચ ધાવ એવા શુદ્ધ સ્વાથી માજીસો આ
વખતે મદારાષ્ટ્રમાં દત્તા. સ્વરાજ્યને પંથ એ કાંઈ
ફલકેરેશે નથી હોતો. દરેક દેશમાં સ્વાથી અને
દેશદોડી માજીસો દોષ છે જ. રાજરામમાં જ એવો એક
દેશદોડી દત્તો. તેને મોગલોએ દેશમુખીનું પ્રતોજન
આપ્યું. રાજરામ શીધી રીતે તો જીતાનો નહેતો.
સર્પાજ પિસાગ દેશમુખીના પ્રતોજનમાં ફસાઈ ગયો.
તેણે રાજરામ ઉપરનો એક શુભ માર્ગ મોગલોને

ખતાવી દીધો અને મોગલોએ એ માર્ગે રાજરામમાં પ્રવેશ
કર્યો અને યેશુઆઈ અને તેના આજક પુત્ર સિવાજીને
જેદ કર્યા. બારણાને આ કામ કરનાર સરદાર ઉત્તિ-
નખાને મુઠ્ઠીકારખાતો ઇક્કાજ આપ્યો. આ નાના
સિવાજીને આરંગજેન લાડમાં 'સાદ' અથવા
શાદુ કહેતો.

મોગલોમાં નેરે આખું. રાજરામને પકડવા
માટે આરંગજેને લશ્કર મોકલ્યું. એક પછી એક
કિલ્લામાંથી નાશનો નાશનો રાજરામ જિજી પડેલો.
ત્યાં જઈને એણે મદારાષ્ટ્રની ગત્યવસ્થાનો પ્રયત્ન
કર્યો. અષ્ટપ્રધાનમંત્રીની નિમણૂક કરી. આરંગજેને
જગીરની લાલચ આપીને મરાઠા સરદારોને
ફેડવા માંડ્યા તો રાજરામ જગીર અને પદવીઓ
આપવાની પ્રયાશ કરી એમને જીતતા અટકાવ્યા.
એટલું જ નહિ પણ આ જગીરો મોગલાઈના મુલકમાં
આવવાથી મરાઠાઓ એ મુલક ઉપર પોતાનો દર
જમાવવા મોગલાઈમાં ખૂબ ગમત મચાવવા લાગ્યા.

આ પછી મોગલો અને મરાઠાઓ વચ્ચે જે
સંઘામપરંપરા ચાલી તે મરાઠાઓનો જીવનસંઘામ
દત્તો. આ સંઘામમાં મરાઠાઓ નેટકરે જીવતામાં
નિષ્ફળ નીવડે તો મરાઠાઓના સ્વરાજ્યનું નાશ-
નિશાન રહેવાનું નહેતું. આરંગજેનની તૈયારી પણ
ખૂજ દત્તી. મોગલોએ મદારાષ્ટ્રના એક પછી એક
કિલ્લા અને મુલક લેવા માંડ્યા. રાજરામ જિજીમાં
છે એ જાણનાં જિજીને ધેરો લાગ્યો. મરાઠાઓ પણ
જાનને નેપથમે સંઘામ ખેડવા લાગ્યા. મદારાષ્ટ્રમાંના
મોગલ મુલકમાં ગમત મચાવવા માટે ફેટલાક મરાઠા
દત્તા અને બાકીના મદારાષ્ટ્ર બહારના મોગલાઈના
મુલકમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. ગુરુત્વત્તમાં ખંડેરાજ
કામોડે મરો, વરાડમાં પરમેશ્વર ભોંસલે, મોદાવરીના
પ્રદેશમાં દંજનરાવ નિર્જાગર, કોંકણપટ્ટી ઉપર
કાન્દોજ આંધે અને સંતાજ ધોરપકે તથા ધનાજી
જાધવ અધે ધૂમ મચાવવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં કાંજવરમ
અને કાવેરીપાક મુખીનો મુલક મરાઠાઓને ધેર
આવ્યો. અનેક મોગલ મુનેદારો કેદ થયા અને બારે
દંડ ભરીને છૂટ્યા.

પણ જિંજના ઘેરામાં સપડાયેલ રાજરામને ફેંટા મૂકી રીતે કરાવેલો એ પ્રશ્ન મરાઠાઓ આગળ ખડો થયો. ખડોમદ્દલાળ ચિટનીસે એનો પ ઉકેલ આપ્યો. મોગલ સેનામાં કેટલાક મરાઠા સરદારો હતા. તેમનામાં સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત કરીને અને પોતાની જાગીરો તેમને આપી દઈને તેણે રાજરામને જિંજમાંથી છોડાવી નસાડ્યો. રાજરામ મદદારાધૂમાં આવ્યો. મોગલ મુલક ઉપર મરાઠાઓ તૂટી પડવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબ નિરાશ થવા લાગ્યો. એવામાં બાદશાહની ડાવણી ઉપર ચેસુબાઈ અને શિવાજીને છોડાવવા રાજરામને હુમલો કર્યો પણ ડાવણીમાં તેઓ ન હોવાથી આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. મરાઠાઓએ ઉત્તરમાં ઠેક વરાડ સુધી ફરવસુલીની સત્તા જમાવી. એવામાં એકાએક રાજરામ જિમાર પડ્યો. માર્ગમાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦. મૃત્યુપૂર્વે મરાઠાઓની રાજધાની તેણે સતારામાં આણી હતી.

રાજરામના મૃત્યુથી મરાઠાઓ નિરાશ થયા નહિ. તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ આગેવાની લીધી. અગર જો કે આ સમયે મોઢા મોઢા મરાઠા સરદારોનું

મૃત્યુ થયું હતું છતાં મરાઠાઓ ગૂંચરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કલ્યાટક વગેરે મુલકમાં ફરવસુલી કર્યા કરતા હતા. ઔરંગઝેબે આ બધાનો અત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે સૈન્યના બે ભાગ પાડ્યા. એક કિલ્લા લેનાર વિભાગ અને બીજો આ ગડગડ ગચાવનારને વશ કરનાર વિભાગ. કિલ્લા લેનાર વિભાગની સરદારી ઔરંગઝેબે પોતે લીધી. મરાઠાઓના એક પછી એક કિલ્લા એણે જીતવા તો માંડ્યા પરંતુ મોગલોની પૂઠ ફરે એટલે એ જ કિલ્લા મરાઠાઓ પાછા જીતી લેતા. ગૂંચરાત, માળવા વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવા સુધ્ધિકારખાં ગયો. પરંતુ ત્યાંય મોગલસેનાને આવો જ અનુભવ થયો. મરાઠા લશ્કર અત્યંત સાદાર્થમાં રહેતું હોવાથી મોગલ સેનાને જેતાં જ એ વીખરાઈ જતું અને મોગલોની પૂઠ ફરે એટલે ફરીથી જમા થઈ મુલકમાં ગડગડ મચાવ્યા કરતું. મરાઠાઓએ કિલ્લા પાછા લેવા માંડ્યા અને મુલકમાંની તેમની ગડગડ આલુ જ રહી. આથી ઔરંગઝેબ નિરાશ થયો અને ૧૭૦૭માં મૃત્યુ પામ્યો. મરાઠાઓને જીતવાનો એનો પ્રયત્ન આ રીતે નિષ્ફળ ગયો.

નવો ચીલો !

[મિશ્ર - શાદ્દેશ]

નિસર્ગમાં લીન જાની જ્યેં અમે
સૌ જીવતું ધોરણ એક રાખ્યું 'તું
સન્નગ આ ભાવ ઉરે રહેતો :

ક્યારે ધન્ય પળો મળે જીવનમાં જીવો પરાઈ જઈ.

*

પરંતુ આ કાનૂનમાં નવીનતા
ને લાવવા કાન્તિ તણીય ભાવના (I)
પાડ્યો અમે માનવીએ નવો ચીલો

ને હાવાં બસ ફેર આ થઈ ગયો : લોગે બીજાંને જીવું.

મૂળશાંકર જોષી

ગામડું અને રોકડો પૈસો

હું ગામડામાં રહું છું. તમે બધા ગામડેથી આવ્યા છો. આજે ગામડાં તમને પવિત્રમાંની - બજોલ જવાં લાગશે. પહેલાંની શાંતિ, નિરાગીપણું, સુખ, ઉદારતા આજે ત્યાં નથી. ગામડાંની રિથિતિ કદંગી ચર્ધ ચર્ધ છે. શહેર અને ગામડાને સંબંધ તૂટી ગયો છે. ગામડાંના સોફાને પૂછો તો તેઓ કહેશે કે પૈસો મળે તો સુખી ચર્ધજી. ખેતો ક્યાં મળે એમ પૂછો તો કહેશે કે શહેરમાં. આમ બધાનું મોં આજ શહેર તરફ વળ્યું છે. વળી બધા કહે છે કે ધંધામાં કસ નથી. અને તમે પૂછો કે તો તમે ધંધો શા માટે કરો છો? તો કહેશે કે શું કરીએ, બીજું સજ્જત નથી!

જે અનાજ બરોબર પાકે, તો કહેશે કે ભાવ ક્યાં છે? ખાવા અનાજ જોઈએ. તે હોવા છતાં આજે માણસ સુખી નથી. કારણકે તેને તો રોકડો પૈસો જોઈએ છે સુખે જીવવા અનાજ હોય છતાં નકામે રોકડો પૈસો એ જ બધું છે એમ માની તે દુઃખી થાય છે. પૈસો માણસનો સર્વનાશ કરનારો છે. તે શરીરને તાત્કાલિક સુખ આપે છે પણ અત્માનું પતન કરે છે. પૈસા તરફ આપણું મોં હોવાથી જ આપણે હુંડાયા અને શુદ્ધામ બન્યા. પૈસા માટે જ આપણે પ્રતિષ્ઠા, હુબર, ઉલ્લેખ બધું શુભાનું છે. સિકાના મોહથી આપણા સારા સારા માણસો સર-કારના શુદ્ધામ બન્યા છે. હાથપગ એ સાચું ધન છે એ આપણે બૂઝ્યા છીએ. ગામડું છોડ્યું પૈસા માટે, ગૃહઉલોગો છોડ્યા પૈસા માટે. આમ ટૂંકમાં, રોકડા પૈસાના મોહમાં સારીય દુનિયા આજે સપડાઈ ગઈ છે.

પહેલાં આટલી ગરીબાઈ અને આજે છે એટલી ગૃહસ્થાઈ ન હતી. ગામડાંમાં કોઈ પૈસાદાર ન હતો. ત્યારે વેત અને તાડ જોવો તફાવત ન હતો. કોઈની પાસે વેત નેટલી મૂડી હોય તો બીજા પાસે બહુ બહુ તો દોહવેત હોય એટલું જ. ગામડાંમાં ખેડૂતને મદદ કરવા બધા વસતા. બધા મળી ગામડું એક ઘર બનતું. ગામની પ્રતિષ્ઠા બધા પોતાની ગણતા અને તે સાચવવા મથતા. સુધાર, હુદાર, હમમ

સૌ કોઈ ખેડૂતનું કામ વગર પૈસે. કરી આપતા. ખાદ્ય છોકરાં બચાવતો, સારાનરસા પ્રસંગોએ ક્રિયાઓ કરી આપતો, છોકરાં માટે કન્યા અને છોકરી માટે વર શોધી લાવતો. વાણિયો એ મદા-જન કહેવાતો. તે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારો. ગામડાંની જરૂરિયાત સંતોષવાની જવાબદારી તેની. પાકેલા અનાજનો નિકાલ કરવો એ તેનું કામ. અનાજ પાકે ને તૈયાર થાય એટલે ખેડૂત, હમમ, હુદાર, ખાદ્ય વગેરે બધાંને વહેંચે. વાણિયો એ તો ગાંધીજી જેને દરદી કહે છે એવો ગૃહસ્થ. લોકો તેને જાપા, કાકા કે ભાભા કહેતા, બાપા કહેવાય છતાં તે પણ કામ કરે, તેનાં ઘરનાં પણ કામ કરે. કશી મોટાઈ નહિ. કોઈને દાગીના જોઈએ તો તે પહેરવા આપે. મહેમાન આવે કે લગ્ન પ્રસંગે ગાદલાં ગાદાં જોઈએ તો લોકો મદાજનને ત્યાં જઈ લઈ આવે. વાણિયાની મોટી ડેલી હોય તે સારાનરસા પ્રસંગે સૌ કોઈને વાપરવા મળે. મદાજન પાસે પૈસા વધે તો તેનો ઉપયોગ પણ બધા માટે કરે : દૂધો બંધાવે, ધર્મશાળા કરાવે, સંધ કાઢે. આમ તે વખતે રોકડા પૈસાની કોઈને જરૂર પડતી નહિ. સૌ કોઈને ખાવા પૂરતું મળી રહેતું. મોટી શાળા પાકેશાળાઓ નહોતી, મોટરો કે આગગારી નહોતી, તાર ટપાલ નહોતાં; છતાં બધો વ્યવહાર બરોબર ચાલતો અને સૌ સુખી હતા. દમડે ઊંટ પણ દમડું કોને ઘેર? એ રિથિતિ હતી. પ્રભુ પેસાને એજાબતી જ નહિ. નવરા પડતા ત્યારે લેકોપયોગી કામ કરતા. ૨૫-૨૦ ગાઉ ચાલતું તે વખતે રમત વાત હતી. તે વખતે લોક ભોટ નહોતા. એકબીજાના વર્તન અને ચારિત્ર્ય પર સૌ કોઈની નજર રહેતી. પણ સિકાનો મોહ લાગ્યો અને સ્વર્ગ તરફથી આપણે નર્ક બાજુ વળ્યા—સ્વતંત્રતા ખોઈ, શુદ્ધામ બન્યા. સિકા ખાતર આજે સૌ એકબીજાને લૂંટે છે. ઉપરનો નીચેનાને લૂંટે છે. પરિણામે નીચેના કેટલાકનાં ઘર નાજદ ચર્ધ ગયાં છે. રિથિતિ જોઈ દયા આપે છે, કંપારી છૂટે છે.

હું બ્યારે આવી આવી વાતો કરુ છુ ત્યારે આજના જુનાનિયા કહે છે કે હું સત્તરમી સદીની વાત કરુ છુ ! પણ તેજો સમજતા નથી કે આ સત્તરમી સદીનો શબ્દ તો પશ્ચિમનો છે તે દિનસોમા તો ત્યાના લોકો જ ગલી દતા, બ્યારે આપણે તો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા પાચ હજાર વર્ષ પર પણ આપણે મુધરના અને સુખી હતા પૈસા તરફ મોહ થવાથી જ પ્રજાના નીચલા ચરનો આપણે નાશ કરી ગયા છીએ આજના દાકતરો, લેખકો દલાકારો, કવિઓ કાર્ક ગાગડાને બપ લાગતા નથી કાગળ બધાને પૈસો જોઈએ છે ગામડા બિચાગ પૈસો વ્યાધી આપે ?

પગાર વધવાથી સુખી નથી થનાના ને આપણુ જીવન મુશારીય તેને બીએ લઈ જઈશુ તો જ આપણે સુખી થઈશ જરિયાતો વધારવાથી સુખ નથી મળવાનું જરિયાતો જરૂ પૂરતી હોવી જોઈએ પ્રભુએ તો આપણને જે હાથ ને મે પગ વચ્ચે પેટ આપ્યુ છે એ પેટ માટે ગર્ભમા અનાજ પહોચાડનાર શુ આપણને ભૂખ્યા ગમશે ? આપણુ પેટ એ 'બબ્બુ પેટ' નથી આને આપણે દુખી છીએ, કારણકે આપણે નવા પેટ બિલા કર્યા છે પશ્ચિમવાળા કહે છે કે જરિયાતો વધારો તો સુખી થશો આ તો તેમના સ્વાર્થની વાત છે તેમનો માલ વધુ ખર્ચે તેથી તેઓ એમ કહે છે પગાર વધે કે ઘટે તે પર સુખદુઃખનો આધાર નથી.

પૈસો એ લયકર વસ્તુ છે તે પેદા કરતા, વાપરતા અને સાચવતા પાપ કરવુ પડે છે તે પેદા કરતા ધણી શુદ્ધિ અને યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરવી પડે છે અને સાચવતા નિદગી પૂરી થાય છે

આને ગામડામા અને કુલે પેદા છે એ બધી કુલેવા શહેરીઓએ, ગામડામા જતા આવતા શહેરીઓએ, પેસાડી છે પૈસા માટે હાલહાલ કરવામા આને ત્યા જીવન ખતમ થાય છે ગામડે ગામડે હોટલો થઈ છે આ, ખીડી કસુબાએ ઘર મ્યુ છે આ બધામાથી કેમ ઉગારો થશે ?

પહેલા લોકો શહેરમા જવુ હોય તો ઘેઘી ભાથુ બાધી સાથ સગાય શોધી, લામી મળલ કાપી જતા શહેરમાથી જરૂરની વસ્તુ ખરીદી પોટણ ડચકી પાઠા કરતા આને તો મોટરો આવી અને અનેક ખર્ચા વધ્યા છે પૈસો પેદા કરવો એમા અને બચાવવો એમા વણો ફેર છે બચાવવું એ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે તે અહિસક ધન છે એ તો કાર્કને દુખ દીધા વગર પેદા કરેલુ પવિત્ર ધન છે બ્યારે પેદા કરવામા તો કાર્કને દુખ દેવુ પડે અને પાપ પણ કરવુ પડે

આને તો આવક નહિ અને ખર્ચા વધ્યા ખેતીનો દસ ગયો અનાજ ઓછુ પાકે છે વધુ પકવવા જેટલી મહેનત કરવી જોઈએ તે કરવા માટે તાકાત ક્યા ? આને ગામડા મગવાની અણી ઉપર છે છેદના ડચકા ભરે છે આ બધો પ્રતાપ પૈના રોડા રૂપિવાનો છે આને તો ગામડામા કીચર પેલુ છે અને તેજો તો દાટ વાળ્યો છે તેની ચી વાત કરુ ? સૌ કાર્કને હગમનુ ધન કમાનાની દાનત થઈ છે પાપમાલી અને અધ પતનની કાર્ક સીમા છે ?

આ બધી પાપમાનીમાથી બચવા ગામડામા પાઠા જવુ પડશે પહેલા ખૂબ મહેનતે પૈસો મળતો આને તો પૈસો પેદા કરવામા ને પવિત્ર શુદ્ધિ જોઈએ તે વગર મહેનતે આવે છે પૈસાની ઉત્પત્તિ અને વાપર કૃત્રિમ બન્યા છે

પૈસો એ તમારા જીવનનુ સર્વસ્વ છે એ જૂલી જળે તેનાથી જેટલો લાભ મળે એટલો લેને તમારી પાસે અને તમારા જીવનમા ને ઉત્તમ વસ્તુ છે તેને સિક્કાને ખાતર વેચશો નહિ

તમે ને તમારી નજર દેશના મયાણ તરફ રાખશો તો તમારો ધણો ક્ષેષ ગણાશે ને પૈસો મેળવો તે દિદના મો તરફ નેડને ખર્ચેને પૈસા પ્રજા પાસેથી આવે છે એ પ્રજા સામે જોઈને પૈસા ખર્ચેને પૈસા વાગવાથી બીજાને સુખ થાય એરીતે ખર્ચેને

તમારા હાથ એ તમારી મોગામા મોની મૂડી કે તેની કિંમત ભારેમા ભારે છે તેને માન પૈસા માટે ન વેચતા પ્રજાના મયાણ માટે જ ને મૂડીનો ઉપયોગ કરને *

રનિગડ મહારાજ

ચાલાકી

એક લઘ્ય અને અફલાતુન ઝોરડાની અંદર, જે મનુષ્યો અજાણપીથી એકમેકને દીકતા બિઠા હતા. જેમાંથી એકેએ બીજાને ત્યાં જોવાની આશા નહોતી રાખી એમ તેમનાં મુખ પરથી જણાતું હતું. ઝોરડાનું ફરનિયર જોઈ ખાતરી થાય કે ત્યાં ખૂબ પેસાદાર મનુષ્યોનો વાસ હોવો જોઈએ. મરીન લાઈન્સ પર બંધાયેલા નવા મકાનના એક ફ્લેટનો તે ઝોરડો હતો. એટલે તેમાં સારી સ્થિતિની આશા હોવાથી તેઓ અહીં જે ચાર્જ આપ્યા હોય એમ જણાતું હતું. બેઝિના દેખાવ પરથી એટલું કહી શકાય કે પાછળથી આવેલ મનુષ્ય આ ઝોરડાથી અજાણ ન હોય એવા દેખાવવાળો લાગતો હતો.

નાથીઓ એક કપાટની સીમે ચૂંચવામાં રોકાયેલો હતો એટલામાં તેણે દરવાજો ખુલવાનો અવાજ સાંજીયો. પેલો મનુષ્ય દાખલ થતાં જ નાથીઓ બંધી શક્યો કે તે આ મકાનનો જાણકાર હોવો જોઈએ. તેને જોતાં જ નાથીઆના પેટમાં ફાગ પડી અને બીકથી તેનું મોઢું ફાટી પડ્યું. જાણે તેના ખરબચડા દાંત પકડી શખવાની નીચલા જડામાં તાકાત ન હોય તેમ તે લાચાર બની ગયો.

નાથીઓ તંદુરસ્ત નહોતો તેમજ દેખાવડો પણ નહોતો. તેનું મોઢું નાક જણે આંખો અને હોઠ વચ્ચે ડોકિયું કરતું હોય એમ દેખાતું હતું. તેના કપડાંલતાનું પણ કેકાણું નહતું. માથામાં સીંધરા જેવી ટોપી દાબેલી હતી. કાટમાં પાંચ યીગડાં નજરે ચડતાં હતાં. નીચે તેના શરીરના રંગ કરતાં પણ વધારે કાળી પહેલી કાચરી પહેરેલી હતી.

નવા આવેલા પરીજાને જોઈ તેના મુખ પર લાચારી ધાર્ષ આવી. આવા સંજોગો વચ્ચે તેનાથી બહાદુરી બતાવી શકાય એમ હતું જ નહિ. તે નવા આગનુક પાસે આવી દાખ જોડી બોલ્યો: “તમેએ મને વખતસર સપડાવ્યો છે, શેડ.”

“જરૂર; એમાં શે શક છે ?” નવા આવનારે ઠેક પેટ જવાબ વાળ્યો.

નાથીઆ કરતાં તે દેખાવમાં તદ્દન જુરો જ તરી આવતો હતો. જ્યારે નાથીઓએ મેલધિયાં ફેરવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં ત્યારે એણે વેશિગમાંથી મગાવેલા તરતના સફેદ પાટલન તથા લોંગકોટ પહેર્યા હતા. ઉપર મળતી બેંગલોરી ટોપી દેખાતી હતી.

“તું ચોરી કરવા આવ્યો છે તેમાં જરા મે શક નથી. પાકો ડામોસ દેખાય છે,” તેણે કહ્યું. નાથીઓએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

“અરેઅર, તેમજ છે. આવી રીતે તું દેશનું તેમજ સમાજનું લાજુ કરે છે એમ ને ? મને ખાતરી છે કે અહીં આવવા માટે તારી પાસે બીજું કંઈ બહાનું નહિ હોય.” સફેદ કપડામાં સજ્જ થયેલા મનુષ્યે જણાવ્યું.

“ધારી લો કે હું ચોર છું તે શું થયું ?” તે એટલું જ બોલ્યો. પણ જાણે નાસવાની બારી શોધતો હોય તેમ ચારે તરફ વહેમી રીતે જોવા લાગ્યો. આવી રીતે વાતોમાં નાખી, ટૂંકી રીતે હાથતાળી આપવી તે જ વિચાર એના મનમાં યોજાવા કરતો હતો.

“કંઈ નહિ, પણ મારે શિખામણ આપવી જોઈએ કે આગરુદાર મનુષ્યો માટે એ ધધો સારો નથી.”

“હું ધારું છું તમે આ ફ્લેટના માલિક હશે, નહિ ?” નાથીઓએ સવાલ કર્યો. આ સાંભળી નવા આવેલ મનુષ્યના કપાળ પર કરચલીઓ ફરી વળી.

“માલિક ? નહિ. હું પોતે મિ. પ્રવીનકુમાર મહેતા સોલિસિટીટર નથી. હું તો તેમને મળવા માટે અહીં આવ્યો છું. જો તારે મારું નામ જાણતું હોય તો જણાવું. લોકો મને આનંદકુમાર બટ તરીકે ઓળખે છે. હું વકીલ છું.” તે જરા થોભ્યો.

“ તારુ નામ ? ” તેણે પૂછ્યું

“ નાથીઓ ”

નવા આવનારે નાથીઆને ખ્યાનથી તપાસ્યો પછી પોતાના નવા કાર્પન નોડાના ટોથી જમીન પર અવાજ કરતો વિચારમાં બેસી નાથીઆને ધૂળતો નેઈ તે બોલ્યો “ મારે તને પોલીસને હવાવે કરવો નેઈએ ”

“ મહેરબાની કરી માગ પર દયા કરો, ” નાથીઓ કચ્છરીને બોલ્યો

“ શા માટે ? ”

“ હું ત્યાં ઘણો વખત રહી આવ્યો છું, ” એ લાચારીથી બોલ્યો

“ ત્યારે મારી ધારણા ખરી પડી કે તું નાથીઓ કામીસ છે ”

બેનવા માટે નાથીઆના હોઠ ધૂળવા લાગ્યા ગભરાટથી તેની આખમાથી આસુ ખર્ચી બોખગ સાહે તે બોલ્યો ‘ આ વખતે મેં મારી બેરી અને બચ્ચા વાસ્તે કંઈ સગવડ કરી નથી ! ’

આનંદકુમાર થોડો વખત વિચારમાં થોભ્યો નાથીઆને આશા ઉત્પત્ત ધઈ કે તેની આજીવન વકીલસાહેબનું હૃદય પીગળાવ્યું હતું તે ધીમેથી બોલ્યો “ ત્યારે તમે મને જવા દેશોને, સા’બ ? ”

“ તારા જેવા મનુષ્યોને જવા દેવામાં નોખમ છે પણ આવ્યો છે તો જરા આગમ કરીને જ તું મેં મોલિસીટનો એક ધનક છે ” આનંદકુમારે હસીને જણાવ્યું

બહારથી ગમરાતો દેખાતો પણ અદરથી નાસવાની જગ્યા શોધવામાં મચ્યો નાથીઓ બેઠો વકીલસાહેબની મજાક આ વખતે તેને જરા યે ગમી નહિ

વગીરસાહેબે ખીસામાથી કમી કાઢી નાથીઆને પૂછ્યું ‘ બીડી પીત ? ’

“ નહિ, મહેરબાની રોક ”

વકીલસાહેબે એક પોતે લીધી અને બીજી આમલ કરી નાથીઆને આપી

સીગરેટને ફૂક માગતા નાથીઆમાં હિમત આવી

“ મારો તો અહીં આવવાનો વિચાર જ ન

હતો પણ અધારમાં પાછળના બાથરૂમની બાજી ખુલ્લી દેખાઈ એટલે વિચાર ધઈ ગયો વધારે કાફેડા થી વગર જે થોડું વળુ હાથ આવે તે લઈ ભાગવાનો મારો વિચાર હતો ” નાથીઆએ જણાવ્યું

“ મને હમેશા સાચું બોનનાર મનુષ્યો ગમે છે ને તું ખોટું બોલે છે હોત તો તારા ભોગ લાગ્યા હોત અમારા મોલિસીટ સાહેબને પણ તારા જેવા મનુષ્યો ગમે છે ”

“ સા’બ, સાચાબોનો તો ઘણો છે પણ પેટ માટે બધું કરવું પડે છે ’ હવે નાથીઓ જરા ખીલતો દેખાયો

વગીરસાહેબે આડોઅવળી નજર ફેરવી થોડી ઘણી ખુશીઓ આમનેમ ધઈ હતી મુનાના ઝોગમાં નજર નાખતા કમાટ વધુ લો જણાવ્યો અને ત્યાં સીને વિખાયેલી જણાતી હતી

“ નાથીઆ, તું મહુ મેરમર જણાય છે ”

‘ સા’બ હું કંઈ જોલિસનો હમાન નથી ” હમીને નાથીઆએ જણાવ્યું

ખરી વાત છે પણ માગ મિત્રની સીને તારા ખીસામાં રહેવા દઈને હું તને જવા મ્દ શકું નહિ એ ખરું ને ? ’

“ પણ મેં તો કંઈ લીધું નથી, ” નાથીઓ અમનપૂર્વે બન્યો

“ નાથીઆ, હમણા જ તે કંઈ કે તું સાચા બોલો છે ”

સીગરેટનો બેનનો દમ લેતા તે મોન્યો “ મેં કંઈ વધારે લીધું નથી. ’

“ તારા ખીસા ખાલી કરી મધી સીને ટેવત પર મૂક ” વગીરસાહેબે કુશ ઠોડીયો

નાથીઆ પહેલા અચકાયો પણ મચાવ માટે ખીસામાથી તેને સીને કાઢી પડી

“ ને કંઈ જે બાકી ગમ્યું તો જેવના દરવાજા તારા માટે ખુલ્લા છે ”

આ બેલની નાથીઆ પર સારી અસર થઈ. તે ઝપાટાબંધ પોતાના ખીસામાંથી ચીન્ને કાઢવા લાગ્યો.

વકીલસાહેબ સીમરેટનો હુમાડો કાઢતાં તપાસતા બેઠો.

નાથીઆએ બધી ચીન્ને ટેબલ પર રાખી. તેમાં સોનાનું ધડિયાળ, મોતીની માળા, હીરાના એરીંગ, સીમરેટની ફેન્સી કપીઓ, સોનામહોરો, સો સોની પાંચ નોટો વગેરે હતાં.

“બસ, હવે તારી પાસે કંઈ નથી ?” વકીલસાહેબે પૂછ્યું.

“નાથ, સોગંદથી મારી પાસે કંઈ નથી.” નાથીઆએ જવાબ આપ્યો.

“તું બાથરૂમની બારીમાંથી આવ્યો, એમ ને ?”

“હા, સાંબ.”

“જો હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો ત્યાંથી જ પાછો જાઉં. પણ તું તો સામેની બારીમાંથી નાસવાનો વિચાર કરે છે,” વકીલસાહેબે જણાવ્યું.

“ત્યારે તમે મને જવા દો છો, સાંબ ?” તે હસીને બોલે ચતાં બોલ્યો.

“જરૂર. તારી પાછળ ધક્કા ખાવાનું મિ. પ્રલોતકુમાર પસંદ નહિ કરે, અને મારે યે શા માટે જુઓની આપવા માટે ધક્કા ખાવા ?”

“ભગવાન તમારું ભટ્ટું કરે.”

“હીક, હવે જા. હું અહીં રહીશ અને મિ. પ્રલોતકુમારને બધી વાત કરીશ.”

“માગ તરફ તમેને તિરકાર તો નથી આવ્યો ને ?” તેણે જતાં જતાં પૂછ્યું.

“જરાં યે નહિ. ખરા ચોરો ચોરી કેવી સીકતથી કરે છે તે જ મારે જાણવું હતું.”

નાથીઆ ઝપાટામાં નીચે બેસ્યો. આજુબાજુ કોઈ દેખાતું નહિ. એટલે ભગવાનનો ઉપકાર માનતો નાહો. વકીલસાહેબ તેને જતો જોતાં બારીએ બેઠો.

*

નાથીઆ દૂર ગયા બાદ આનંદકુમાર પાછો

આવી ખુરશી પર બેઠો. બીજી સીમરેટ સળગાવી ટેબલ પર પડેલી ચીન્ને તપાસવા લાગ્યો. નજર નાખતાં મોતીની માળા ગૂમ થયેલી દેખાઈ. તે યુરસાથી જીભ ચાવવા લાગ્યો. નાથીઆએ ઊંડતી વખતે સીકતથી માળા સરકાવી લીધી હતી. તે બહુ કીંમતી હતી. પોતાની બેદરકારી ઉપર તેને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો.

આનંદકુમારનો યુરસો પોતાના મિત્રની ચીજ ગઈ તેને માટે નહતો પણ પોતાનો હરીફ ઠગી ગયો તેને માટે હતો. ખરી વાત એ હતી કે તેણે પ્રલોત-કુમારને જ્યેષ્ઠ યે નહોતો. આ બન્ન્ય ઓરડામાં તેની હાજરી નાથીઆની સરખામણીમાં જરાયે કાપડેસર નહતી.

ભપકાદાર પોશાકમાં સળગ થયેલો આનંદકુમાર પણ એક ઠગ હતો. તેના ધધો ચોરીનો જ હતો. આવા હોશિયાર ચોરીના ઉસ્તાદ પાસેથી એક હુખ્યો નોકર જેવો ચોર મોતીની માળા લઈ ગયો તે માટે તેને બહુ અફસોસ થયો. જ્યારે નાથીઆ જેવા ગૂપચૂપ પાછલી બારીએથી ચડી ગભરાટમાં પોતાનું કામ કાઢે ત્યારે તેના જેવા બાદશાહીથી તાણું ખોલી શેઠની માફક પ્રવેશ કરે. કોઈને શક ન આવે એમ કોઈ મકાનમાં ચડે. અમુક તમુકની પૂછ-પરછ કરે અને ખાલી ફ્લેટ જોતાં સીકતથી અંદર પ્રવેશ કરે. કોઈને વહેમ ન આવે કે અહીં ચોર ભરાયો છે. નાથીઆ જેવા બીનઅનુભવી બીખારચોરાને એ સહેલાઈથી ડરાવી હાંકી કાઢે. ને આરામથી બારીક પથ્થુ કિંમતી ચીન્ને ખીસામાં ભરે એટલે કોઈને શંકા ન જાય અને કદાચ કોઈનો બેટો યઈ જાય તો યે ખૂશીથી પોતાનો માર્ગ સહીસહામત રીતે કાઢી શકે. આ બધાનું કારણ એટલું જ કે મોટાં ઘરોમાં તે ભપકાદાર રેશમી કપડાંમાં સળગ થઈ લાવક ગુદરથનો દેખાવ કરી શકે છે. આ બધું એવા લોકોની આલાખને આભારી હોય છે.

ટેબલ પર પાથરેલી ચીન્ને તરફ તેણે નજર ફેરવી આ નજરમાં પેલી ચીન્નેની કિંમત આંકવાની શક્તિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. બધી ચીન્ને સહેલાઈથી વેચાઈ શકે એમ હતી. સોની નોટો લેવામાં જોખમ

હતું, કાગલુકે નબર ઉપરથી પડકાઈ જવાની ધાસ્તી હતી બીજી ચીજો માટે કોઈ પણ દુકાનદાર વગર પચાતે હમરેક રૂપિયા આપી શકે એમ હતું

હવે વધારે વખત સુમાવવાનો અર્થ નહોતો એમ સમજી તેણે મોગરેટની કિંમતી ડબી ઉપાડી, તપાસી, રૂમાનથી સાફ કરી ખીસામા સેંગી તેની જ ગીને ઢીંગના એરીંગ વગેરે ચીજો છુટા છુટા ખીસામા સેંગી દીધી

બ્યારે સોનાનું ધડિયાળ દામમા લીકું ત્યારે દરવાજો ખુલવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. ધડિયાળ તપાસતો તે આગમથી બેઠો; પણ ફેરી આવાકીથી કામ લેવું તેના વિચાર તેના મગજમા ઘોળાયા કગતા હતા

આવનાર મનુષ્ય દાખવ થયો છતાં યે આનંદ કુમારે જરા યે ગમરાયા વગર ધડિયાળ તપાસવાનું પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું

“તમે જ મિ પ્રલોતકુમાર મોનિસીટરને?” પેચે મનુષ્ય પાસે આ ચો ત્યારે હસીને આવકાર આપતા આનંદકુમારે પૂછ્યું

તદન અલબ્યા મનુષ્યને એરી રીતે પોતાના ધરમા આગમથી બેઠેલો જોઈ પહેલા તો સોલિગીટરસાહેબ નવાઈ પાગા પણ અનુભવી હોવાથી મન પર કાંઈ મેજરી જવાન વાળ્યો

“હાજી”

તે લાન ચહેવાળો અને અનુભવી મનુષ્ય દેખાતો હતો એણે ભપમદાર પોશાક પહેર્યો હતો

તે જરા ઠીંગણા બાધાનો પણ મજબૂત મનુષ્ય દેખાતો હતો

“તમને આવેલા જોઈ હું ધરો ખુશ થયો છું,” નાથીઆની માફક ગભરાઈ ન જતા મન પર બરામર કાણ મેજરી તેણે જવાબ આપ્યો

“કેમ? શું બન્યું છે?”

તેણે એરકામા ચારે તરફ નજર ફેંવી ફર- નિચર પોતાની જગ્યાએ ન હોઈ અદરનો કનાટ

ખુનો દેખાતો હતો પીધેલી સીગરેટના દુકા આમ તેમ પડ્યા હતા થોડી ચીજો ટેમલ પર પડી હતી

“તમાગ માટે સારી ખબર નથી મારું નામ આનંદકુમાર છે તમાગ માટે જ હું અહીં થોભ્યો છું,” તેણે હસીને જણાવ્યું

“આ ધડિયાળ અને બીજી ચીજો ટેમન પર કેમ આવો પડી છે? મારી ગેઠાબરીમા અહીં શું ચાનતું હતું?” નવાઈ પામી સોનિસીટરે પૂછ્યું.

“તમારે ત્યાં ચોરી થઈ છે?”

“ચોરી?”

મોનિસીટરે જરાહી જઈ ખુલ્લા પડેલા કપાટના ખાના તપાસ્યા પાછા ફરી ધાસ્તીથી તેણે જણાવ્યું

“હુએ ચોડી કિંમતી ચીજો ઉપાડી ગયો લાગે છે”

થોડી વાગ ચાન્ત ગ્લા બાંધ તેને વિચાર આવતા સોનિસીટરે પૂછ્યું “તમે પોલીસખાતાના માણસ છો શું?”

“નાહી, તેમ નથી હું સ્પેશ કોન્સ્ટેબલ વકીલાત કરું છું નમોમળેગે હું અહીં આવી પહોંચ્યો”

આ સાંભળી સોનિસીટરને વિચારમા પડેલો તેણે જોયો આથી તેના મનમા યે વિચારોની ગતિ ઝડપથી વધવા લાગી મહુ ગોઠવાઈ જતા તેણે પોતાની વાત ઝડપથી ચાલુ કરી દીધી

“માણુના ફેરેટમા ગ્રેહતા ભાઈને હું મળવા માટે અહીં આવ્યો હતો પણ તે મહાર ગયેલો હોવાથી તેને વિષે તમેને પૂછતા વિચાર કંઈ દગવાળે દેાકતા તે આપોઆપ ખુલી ગયો ધણી વખતે પાડોશીએ એરી બામતમા ઉપયોગી થઈ પડે છે અદર દાખવ થતા જ મગમગયેલો ચોર મારી નજરે ચડ્યો ઉતાવળમા બીકને લીધે તે અદરથી બાગલું બધ કરતા ભૂલી ગયો હશે મને જિતા જ તેના મોતીઆ મરી ગયા એટલે બાયરમ તરફ દોડી બાગેમાથી દૂદી પડ્યો. હું તેની પાસે જઈ પડેલું તે પહેલા તે મેજ થઈ ગયો શું કરવું તે વિચારમા મીગરેટ પીતો ભેરો હતો ત્યાં તો તમે આવી પહોંચ્યા ચોર પણ અનુભવી

હોવા નેહએ, કારણકે એણે તમારી સીગરેટ કેસમાંથી સીગરેટ કાઢી પીધી છે. જુઓ, તેના છાપા પડેલા ત્યાં દેખાય.”

તેને મળેલા થોડા વખતમાં આના કરતાં બીજી ચડિયાતી વાર્તા ધડી કાઢવામાં વકીલસાહેબ નેવે બીજો અતુર કોઈ ન હોઈ શકે. આનંદકુમારે તે માટે પોતાની જાતને શાશાંત્રી આપી.

“હું તમારો બહુ આભારી છું. ને તમે વખતસર ન આવી પહોંચ્યા હોત તો મને વધારે નુકસાન જાત,” એટલું બોલી સોલિસીટરસાહેબ ટેબલ પર ટીકતા વિચારમાં બેઠા. વકીલસાહેબ સમજ્યા કે ફેટલી નુકસાની ગઈ તેની ગણતરીમાં તેઓ બેઠેલા હોવા નેહ એ.

“માફ કરજો સાહેબ, પણ હવે મારે જવું નેહ એ. બીજાને મળવું છે. મને ખાતરી છે કે પેલા છુટ્ટાએ તમોને વધારે નુકસાની પહોંચાડી નહિ હોય.” વકીલસાહેબ જવા માટે ઊઠતા બોલ્યા.

“હા, બરાબર છે; હવે વાર લગાડવાની જરૂર નથી. પણ તમારો કાર્ડ મને આપવાની મહેરબાની કરશે? કદાચ પોલીસ તપાસમાં તમારો જરૂર પડે.” સોલિસીટરે જણાવ્યું.

“જરૂર, સા માટે નહિ? કદાચ મારી જરૂર પડે” એટલું બોલી વકીલસાહેબે કાર્ડ કાઢી મર્યો.

કાર્ડ લેવા માટે સોલિસીટરનો હાથ લાંબો થયો, પણ કાર્ડને બદલે તેના મજબુત પંજે વકીલસાહેબના હાથ પર પડ્યો તેણે વકીલનું કાંઈ મજબુતાઈથી પકડ્યું.

“સાહેબ, આ તમે શું કરો છો?” છટા થવા માટે મથતા વકીલસાહેબે જણાવ્યું.

“ચૂપ કર, છુટ્ટા. તું મારા બાલુવાળાને મળવા આવ્યો હતો એમ કહે છે. પણ મને તેનું નામ જણાવી શકીશ?” સોલિસીટરે ગુસ્સાથી જણાવ્યું.

વકીલસાહેબનો ચહેરો સફેદ પૂણી જેવો થઈ ગયો.

“આ સમ્પત્તિ ન કહેવાય. તેનું નામ હમણું જણાવું છું.” ગભરાઈને તેણે જવાબ વાળ્યો.

“તેનું નામ શું?” તેને મજબુતાઈથી પકડી સોલિસીટરે પૂછ્યું.

“હું તે જાણતો નથી. અમે રેશન પર મળ્યા હતા, તેણે ઘેર આવવા માટે મને ટેકાણું આપ્યું હતું. ઉતાવળમાં નામ પૂછતાં હું ભૂલી ગયો. હવે મને જવા દો.” એટલું બોલી તે ધૂજતો જણાયો. અને હવે પોતાનું સવળું નેર એકઠું કરી તેના પંજામાંથી છટકવા માટે ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

આમ કરતાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે સોલિસીટર તેના કરતાં મજબૂત હતો. આ બાબતની તેને ખાતરી થઈ છતાં યે ઉઠવા યત્ન માટે તે સોલિસીટર તરફ ધસ્યો. પ્રયોતકુમારે તેને નેસથી ધક્કો મારી દૂર નાખ્યો. નીચે પડતાં જ તેના ખીસામાંથી એરોંગ સરી પડ્યા.

સોલિસીટરસાહેબ દસી પડ્યા અને મદદ માટે ધંટડી વગાડી.

“બહુ સરસ વાત નેડી કાઢી, પણ એક ભૂલ કરી પહેલાં ખાતરી કરી લેવાની જરૂર હતી કે મારી પાસેના ફૂલેટમાં કોણ રહે છે. ત્યાં તો એક યુરોપિયન વિધવાબાઈ પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ સાથે રહે છે. એમની સાથે કોઈ લાઇ રહેતો જ નથી!” તેને ઊકતો અટકાવી સોલિસીટરે જણાવ્યું.

ધંટડીનો અવાજ સાંભળી લીફ્ટમેન તરત દાબર થયો. સોલિસીટરસાહેબે તેને આનંદકુમારની સલાહ રાખવા થોભાવી ફોન કરી પોલીસને બોલાવ્યો.

આનંદકુમારે વકીલસાહેબને હાથકડી પહેરાવી લઈ જવામાં આવ્યો. આ વખતે એના મનમાં ગંભીર વિચાર આવતા હતા. તેને ગુસ્સો ચડ્યો કે નાંધીયા જેવા બીનઅનુકૂળી જીવપારચોરે પેટા કિંમતી હાર વેચી પૈસા બીમા કપાં હશે; જ્યારે પોતાના જેવો અનુભવી હોશિયાર સફેદ કંગ ઝાડ પર ફળ તોડવા ચડેલ નાના છોકરાની માફક ઝડપાઈ ગયો હતો.

‘તેરા’

શ્યામ

[ત્રી સાને ચરણ]

૬

ધરણીનો શોખ

હું પાંચમા ધોરણમાં હતો. અમારી વાર્ષિક પરીક્ષા થવાની હતી. પરીક્ષા લેવા 'ખરે' નામના પરીક્ષક આવવાના હતા. બધા છોકરા અભ્યાસ ખરાબ કરતા હતા. અમારા હેડમાસ્ટર અમને રોજ જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછી ઉત્તરો મંદામી લેતા.

અને આખરે એ દિવસ આવ્યો. ખરસાહેબ પરીક્ષા લેવા આવ્યા. મોઝા-પાંચમા ધોરણની પરીક્ષા રવિવાર હોવા છતાં એ એ દિવસે લેવાનું નક્કી થયું. જ્યાં પરીક્ષક ગિતર્યા હતા, તે જ મકાને અમને બોલાવવામાં આવા અને બધા દારબંધ જઈને બેઠા. જતી વખતે હેડમાસ્ટર રસ્તામાં પ્રશ્નો પૂછતા હતા. એમણે પૂછ્યું, "સૌથી મોટો પેશ્વા કોણ?" મેં જવાબ આપ્યો, "પહેલો બાજરાવ." હેડમાસ્ટરે જવાબ સુધાર્યો, "નહી—પહેલો માધવરાવ સૌથી મોટો પેશ્વા." ક્વાર્ટર સિપાઈઓને રણજેનમાં લઈ જતો ત્યારે રસ્તામાં કવાયત શીખવતો અમારા હેડમાસ્ટર ગરતે જતા જતા અમને પરીક્ષા માટે તૈયાર કરતા હતા.

પરીક્ષક આગળ બધા છોકરા ઊભા થયા ત્યાર પછી પરીક્ષા શરૂ થઈ ગણિતના દાખલા લખાવ્યા, ઇતિહાસ પર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને કવિતા ગાઈ બતાવી. પરીક્ષક રમૂજ સ્વભાવના હતા, એટલે પરીક્ષાનું વાતાવરણ એણે ગંભીર લાગતું હતું.

એટલામાં મેં હાથે પહેરેલી સોનાની ચૂડી તરફ પરીક્ષકસાહેબની નજર ગઈ. મેં કાને વાળી પહેરેલી હતી એ વિષે અમારો વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સવાદ થયો.

પરીક્ષક : તું અહીં આવ બે તારું નામ શું?

હું : શ્યામ

પરીક્ષક : શ્યામ, આ સોનાની ચૂડીએ તને કોણે પહેરાવી?

હું : બાળશૈક સોનાએ

પરીક્ષક : કાને વાળી કોણે પહેરાવી?

હું : દાદીમાએ

પરીક્ષક : ત્યારે તારો કાન વીધો હતો, ત્યારે તું રડ્યો હતો કે નહિ?

હું : હા રડ્યો હતો

પરીક્ષક : કેટલા દિવસ સુધી કાન દુખ્યો હતો?

હું : થણા દહાડા સુધી દુખ્યો હતો. રોજ રોજે

હું ધીને દીવે શોકાવતો હતો.

પરીક્ષક : આ ચૂડીએ તને ગમે છે?

હું : હા

પરીક્ષક : ચૂડીએ નીચે બે તો ખરો તારા હાથના કામ કેવા થયા છે!

હું : કાળા પડી ગયા છે

પરીક્ષક : વારું એ કાળા કેમ પડી ગયા?

હું : એ જગાએથી ધસીને મેન કાઢી ચમતો નથી નહાતી વેળાએ મેલ કાઢતા કાપતું નથી

પરીક્ષક : રમતા, લખતા તારા હાથને ત્રાસ પડતો નથી?

હું : પહેલા એમ થતું હતું, પરંતુ હવે કંઈ લાગતું નથી

હેડમાસ્ટર અને મારાગારીયા, તોફાનમાં આમાં માણસને માગવાના કામમાં આવે

એ સાબળી બધા હસી પડ્યા છોકરાઓના હાથમાં હું ઘરમી દો પડી ગયો.

હેડમાસ્ટર : શ્યામ! નીચું કેમ બેઈ-હો છે?

પરીક્ષક : બીચ નહિ છે શ્યામ, દાગીના કોણે પહેરે?

હું : ઓઝો

પરીક્ષક : તને પણ દાગીના ગમે છે, તું નાકમાં એક ચૂની ને કાનમાં એગેગ પહેર, ચાલશે ને?

હું : સાહેબ, બૈરાના દાગીના બૈરાં પહેરે. પુરુષના દાગીના પુરુષ પહેરે.

પરીક્ષક : શ્યામ, દાગીના પહેરવા સારું કહેવાય ? તું દાગીના પહેરે તો તને લોકો સારો કહેશે, કે તું સારી રીતે ચાલે તો સારો કહેશે ?

હું : સારી રીતે ચાલું તો.

પરીક્ષક : એકાદ છોકરો ચોરી કરે, પરંતુ એ તેણે બેનચૂ વીંટીઓ પહેરી હોય તો તેને કાંઈ સારો કહે કે ?

હું : ના.

પરીક્ષક : ત્યારે સાચુસ માટે ખરો દાગીનો કયો ?

હું : સારી વર્તણૂક.

પરીક્ષક : બરાબર છે. બીજાને મદદ કરવાથી હાથ દીપે છે. સારી વાતો સાંભળવાથી કાન શોભે છે. તારી આ વાળીથી ઓછા જ શોભવાનો હતો ! હાથ ચૂડી પહેરવાથી શોભે નહિ ચૂડીઓ છે તે એક પ્રકારની બેડી કહેવાય.

હેઝમાસ્તર : બેડી એટલે શું, શ્યામ ?

હું : સિપાઈ ચોરને હાથમાં પહેરાવે છે એ

પરીક્ષક : તો પછી તને એવી બેડીએ પહેરવી મળે કે ?

હું : ના.

પરીક્ષક : ત્યારે આ બેડીઓ કાઢી નાખ ને તને ખરેખર ન ગમતી હોય તો જ કાઢી નાખજો.

આ પ્રમાણે સવાલજવાબો થયા. અમને રજા આપવામાં આવી. બાકી રહેલી પરીક્ષા બીજા દિવસે લેવાની હતી.

છોકરા મારી મસ્કરી કરતા હતા. “શ્યામ બૈરી ! શ્યામ બૈરી !” એમ બોલો મને ચીંટવના હતા. હું રડું રડું ઘઉં થયો હતો. હું સીધો ઘેર આવ્યો. મેં જાને કહ્યું, “બા, હું અત્યારે હાલ બાળશોકને ત્યાં જઈ છું ને ચૂડીઓ કાઢી નાખાવી દઈ” છું. કાનની વાળી પણ કાઢી નાખવાનો છું મને આ દાગીના શું કરવા પહેરાય્યા હતા ?”

બાએ કહ્યું, “તને જ પહેરવાનો શોખ હતો ! કાનવાળી માટે તે જ હક લીધી હતી. જા, ન બોધતા હોય તો કાઢી નાખાવ.”

હું બાળશોકને ત્યાં ગયો. તે ઘેર નોંતા. તેમને છોકરો સીતારામ ઘેર હતો. તેણે મને પૂછ્યું, “શ્યામ, કેમ આવ્યો હતો ?”

મેં કહ્યું, “મારે ચૂડીઓ કઢાવવી છે. આ વાળી પણ કઢાવવી છે.” તેણે કાઢી આપી. હું ઘેર આવ્યો.

મને ખરે જ આનંદ થયો હતો. મારા હાથ એકદમ હલકા ઘઉં થયા હતા. મિત્રો, દાગીના પહેરવા એ જંગમીપણનું લક્ષણ છે, એ આવે મને બરાબર સમજાય છે. એકને ધરમાં પૂરું ખાવા પણ મળતું નથી, ત્યારે બીજાને સોનામોતીથી શરીર સજ્જવે છે, એ હું ભેદિપણ શકતો નથી. જે દેશ પવત્ર નથી, તે દેશના શુભાશોભે આશ્ચર્યો સર્જ્યા એના જેવી શરમ ભરેલી બીજી કઈ વસ્તુ હોઈ શકે ? કૂતરાના કાનમાં સાચાં મોતીની વાળી પહેરાવીએ, છતાં તે કૂતરો જ રહેવાનો. એને કંઠી પણ સિંહનું સ્થાન મળે ?

સ્વતંત્રતા માટે બધા એ દાગીના અર્પણ કરવા ભેદિએ. દેશનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવામાં એનો ઉપયોગ થયો ભેદિએ. ન્યાયમૂર્તિ રાજે ગળામાંના તાલીજને નાનપણમાં ખમીસની અંદર સંતાડી દેતા, ને કહેતા, “ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ભુલે તો તેમને બોલું લાગે ને !”

બધાને જે વસ્તુ મળે એ જ વસ્તુ લેતી. બધા જેનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ હોય, તેનો જ ઉપયોગ કરવો એટલે દેશ મત્સર સમાજમાં વધશે નહિ. ગોપાળ-કૃષ્ણનું જીવન તપાસો. ગોપાળકૃષ્ણ નંદરામનો પુત્ર હતો. પરંતુ એણે કદી હીરામોતીના દાગીના પહેર્યા નોંતા. એને માટે એક જ દાગીનો હતો—કમ મોરનાં પીઠાં—ને વનમાળા. કૃષ્ણ સોનામોતીથી પોતાના દેહને શણગારી ચક્રો હોત, પણ ગરીબ ગોવાળાઓએને સોનામોતીનાં આશ્ચર્યો કાણે આપ્યાં હોત ? કૃષ્ણ ખરી સમાનતાનો ભોક્તા ગણાય. જંગમમાં ઉગેલાં પ્રભુદત કૃષ્ણ દરેક જણ મેળવી શકે એમ છે. કૃષ્ણ ને તેના મિત્રો જંગમમાંથી કૃષ્ણ વીણી લાવી માળાઓ બનાવના ને પહેરતા—જંગમમાં ફરતાં મોરનાં પીઠાં ભેંવ પરથી મળી આવે તેનો મુગટ કરતા. એ મુગટ કૃષ્ણ ને એના મિત્રો માથે પહેરતા. બધાઓના બોત બેસા કરી સાથે જમતા.

વગાડવા માટે વાસની વાંસગી—સાદી તે સહેવાઈથી કાઢી પણ ગેળવી શકે તેવી આમ ઐક્યનો, પ્રેમનો, સમાનતાનો આનંદ કૃષ્ણે નિર્માણ કર્યો ગોપાળકૃષ્ણ આપણા ભારતવર્ષનો પહેલો સમાજવાદી મહાત્મા હતો શ્રીમતોના ઘરના માખણ સૂટી, તે ગરીબ છોકરાઓને વહેવ્યા આપતો. ગોકુળના બાળકો અશ્રમ હોય ત્યાં યે લોકો માખણ વેચવા મથુરા નય એ કૃષ્ણથી સહન ન થયું તેથી તેણે એમના માખણ પકાવી ગોવાળીઆઓને આપ્યા માડ્યા એને કહેનાય ગોકુળનો ગમ્મ ગોપાળકૃષ્ણનું નામ લેવું સહેતું છે, પરંતુ એને જીવનમાં ઉતારવેલા મુશ્કેલ છે ગોપાળકૃષ્ણના ખગ લક્ષ્મી આ હિંમા વસન્તા હોત તે એક માલુ ભૂખમરો, દરિદ્રતા, દુર્મળતા બીજી બાજુ મોજગોખ મોગવિનાસ, ઉડાઉપણુ જેરે પડ્યા જ ન હોત

ઈગાડમાં પદરમાં સૈામાં ચોમસ મૂર નામનો એક વિચાર—પ્રતર્લક લેખક યર્ધ ગયો છે એણે ‘ઉટોપિયા’ નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે ઉટોપિયા નામનો એક કાલ્પનિક ખેટ કંપી ત્યાંના લોકોની મહાન સમૃદ્ધિતિત્વ એ ગ્રંથમાં એણે વર્ણન કર્યું છે

એક વખત કોઈક દૂર દેશના લોકો એમના વહાણમાં ગેસી ઉટોપિયા પામે આની પહેાચ્યા એ લોકોના ગળામાં સોનાના હાર હતા એમના કાનમાં મોતી હતા આગળીએ હીંગની વીટીએ હતી આ બધા ઈર્ષ્યલત્તા પ્રાણી છે એ જ્ઞેવા ઉટોપિયાના લોકો ભેગા થઈ ગયા

“તમારા ગળામાં આ રુ છે? આ દોરડા છે નાખ્યા છે? તમારા કાન કોણે વીધી નાખ્યા? તમે ગુનામ છો?” વગેરે પૂછી તે ઉટોપિયન લોકો પેલા શ્રીમત પ્રાણીઓની મસ્કરી કરવા લાગ્યા પેલા શ્રીમતોને ઉટોપિયન લોકોએ હાથની શ્રીમતાઈ શીખરી

આપણે ત્યાં છોમ્મુ વરસદહાડાનું ચાચ, તે પહેરા જ સોની પાસે એના કાન વિંધાનીએ છીએ પ્રભુના પયજંબર, તાળાં ફૂલ, નાના બાળ મીસા પાંડે છે આપણે ત્યાં નાની બાળાઓને પકડી રાખી તેમના

નાક વિંધાવીએ છીએ બળદને નાધીએ છીએ તેના જેવું જ એ કહેનાય બાળાઓના નાકમાં ચૂની લગાવીએ છીએ કપાટ કે તિનેરીમાથી કોઈ દાગીના ચોરી નય તો એ બીજે આપણે શરીરમાં કાણા પાડી એમને સાચવી ગખવાની જોગવાઈ કરીએ છીએ એ સિવાય તેમ કંગવાનો બોળે શો હેતુ હોઈ શકે?

ખરે પરીક્ષકે નાનપણમાં દાગીનાની અનાવશ્યકતા અને શીખવી ત્યાગાદ કરીથી માગ શરીરે દાગીનાનો કદી પણ સ્પર્શ કર્યો નથી હું મારી બહેનને ઘણી વખત કહું છું, “છોકરીના નામકાન વીધ મા દાગીના પહેગવવાનો શોખ હોય તો હાથે પહેગવ ગળે પહેગવ પરંતુ આ વિંધાની ક્રિયા આપણી ક્રમતા ને જંગલીપણુ ખતાવે છે” તેની છુદ્ધિને આ બધા શાલ લાગે છે પરંતુ આચરણમાં મૂડવાની તેની દિમત આવતી નથી

બીજો નિમ્મે ૧ કરીથી નિરાશમાં ગયો અમારી પરીક્ષા બાકી હતી મારે હાથે ચૂડીઓ નોતી, કાનમાં વાળી પણ નોતી ખરેસાહેમે તે જોયું તેમણે પ્રેમપૂર્વક મારી પીક ચાગડી એ વખતે મને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે!

અમારી પરીક્ષા પૂરી થઈ પરીક્ષક સામે મોગ બાપુજીને ખાસ મળતા બોલાવ્યા એમણે પૂછ્યું “તમાગ છોકરો આગળ બહુવવાના છો? અહીં તે પ્રાચી ધોગણુ મુધી જ છે”

બાપુજીએ કહ્યું, “એક છોકરો પૂનામાં અગ્રેજ ભણે છે એટલે સ્થામને કદાચ ન પણ ભણાવી શકું” પરીક્ષકે કહ્યું, “સ્થામ બહુ જ સમભુ છો રો મને તો લાગ્યો હું ખૂબ ખુશ થયો છું” એ ભણે અને આગળ આવે એમ હું મનુ છું એને ભણાવવાની જો તમે વ્યવસ્થા ન કરી શકતા હો, તો હું એને મારી સાથે લઈ જાઉં એના આગળના અભ્યાસને બધો મદોમત્ત હું કરીશ”

બાપુજીએ ‘વિચાર કરીને જાણાવીશ’ એમ કહ્યું અને એમની સહાનુભૂતિ માટે આભાર માન્યો

બાપુજીએ ત્યારપછી જવાનમાં ના કહેવડાવી. બધાએ એમને ઠપકા આપ્યો : "આવી સરસ તક જવા દીધી," એમ સમાંવડાણએ બાપુજીને કહ્યું.

બાપુજીએ મને કેમ ન મોકલ્યો? એક વખત એક ગૃહસ્થ સાથેની એમની વાતચીત પરથી તેડું કારણ મેં જાણી લીધું.

એક ગૃહસ્થ : તમે ભૂલ્યા. શ્યામને ભણાવવાની બધી ય ચિંતા મરી ગઈ હોત.

બાપુજી : શ્રીમંત માણસને ત્યાં મારા ઊકરોને મોકલતા હું બીજું છું. એને ત્યાં કંઈ બીજા જોવાય તો એને આરાપ એને ત્યાં રહેતા ગરીબ ઊકરા ઉપર આવે. ઉપરાંત શ્યામનો મને પૂરા વિશ્વાસ પણ નથી. એકાદ વખત કંઈક લે જે ખરો, શ્યામને લોકો ચોર કહે. ધરનાં માણસો હોય તો એના દોષને ઢાંકી વાળે, પરંતુ પારકાને શી પડી છે? શ્યામ ભણીને દીર્ઘ નદિ મેળવે તો ચાકશે, પણ ચોર તરીકે ખરાબ નામ મેળવે નદિ એટલે બસ. બીજું એ કે શ્રીમંતોને ત્યાં અનેક જાતના મોઢ ઉત્પન્ન થાય એવું વાનાવગણ હોય છે. શ્યામ કદાચ એમાં ફસાઈ પડે તો? મેં પૂરા વિચાર કરી ના પાડી છે. મારો ઊકરો ભણે એવું કયો બાપ ન ઈચ્છે? ભણશે એના નસીબમાં હશે તો.

બાપુજીના શબ્દો મારે કાને આવ્યા, ત્યારે મને ખોટું લાગ્યું ખરે પરીક્ષકને ત્યાં જઈ શક્યો હોત તો કેટલું સરસ થાત! બાપુજીને મારા પર વિશ્વાસ નહતો. હું કદાચ ચોરી કરું એવી એમને ખીક હતી. હું રીડી પડ્યો. દાગીના કાઢી નાખનાર શ્યામે ચોરી કરી હોત? કેણુ કહી શકે એમ છે? આગળ ઉપર એણે મેનણુ વખત ચોરી કરી પણ ખરી. એ વિશે આગળ ઉપર આપણે જોઈશું. આજે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખો કે સદાચાર એ મનુષ્યને ખરો અલંકાર છે. સ્વાતંત્ર્ય ને સંસ્કૃતિ એ રાષ્ટ્રના અલંકાર છે. સમાનતા ને પ્રેમનું એક જ ઉત્પન્ન કરવામાં જ મનુષ્યત્વ છે.

અનુ० મૂળારાંકર પાઠ્યા

ચાલ]

સાધના

એક દિવસ એવું જોયું કે આકાશો જામ્યો અધાર, મેદાને અથડાયાં સંન્યો, જામ્યો જંગ મહા ખુનખાર. અસિ અસિ સામે અથડાતી, ધાવણ ચોદા પાડે ચીસ, રાજપુત્ર રણમધ્યે ધૂમે, દોડ મૂકે ધારીને રીસ. ધૂળ તણા વરીણ ઉડ્યા, ને ભારે કાલાહલ સંભળાય, અસા દોડે, શસ્ત્રો ખણકે, સહુ ઝડો ઝુંટવવા ધાય. ફેંકે સુરત સૈનિક ત્યાં ઉભો છેક ખૂણે વિચાર કરે, "સાવ છુટી તલવાર થકી તે મુઠ્ઠા કેમ ખેંચાય ખરે? કેવી તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી અસિ વાપરે રાજકુમાર! પરાક્રમે તો હું ય કહું, જે મહાયાં હોય એવાં હથિવાર." એમ કહીને પટકી નીચે તેણે લોહાની તલવાર, યુપ યુપ રણ ઊડીને ચાલ્યો.

આખો ખૂબ ઝઝૂમી રણમાં તે કામે જ્યાં રાજકુમાર, 'પદન પરે ધાવો ઝીલેલા, યાકયા અંગ, છૂટયાં હથિવાર, રાત્રીડીણા એ લડતૈયાએ દીડી ભાંગેલી તલવાર. દોડીને તે કરમાં લીધી, ધરમે ફરી કરતો રણનાદ, નવા વેગથી ધરયો શત્રુ પર ને પળમાં મૂકાવી વાટ. લડીને ભાંગેલી તલવાર, રણક્ષેત્રમાં વથો વિનયને તે દિન થરો રાજકુમાર."

નાથાલાલ દવે

* અમેરિકન કવિ એડવર્ડ રોલેન્ડ કીલના 'ઓપોર્ચ્યુનિટી' એ કાવ્યને અનુવાદ.

વૈજ્ઞાનિક શોધ

દૃષ્ટિ અને યતન

સારું કામ કદી નિષ્ફળ જતું નથી—એકસમુદાય

અજ્ઞાન જોવા અધિકાર નથી—એકસમુદાય

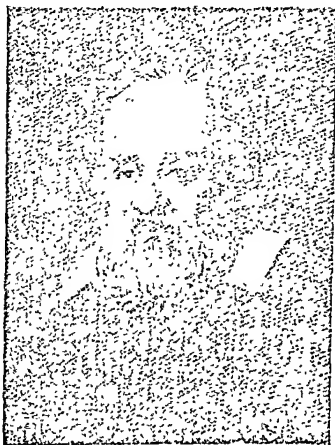
અધાને જ્ઞાન જોવાની છાંયે, પણ તેની કીમત આપનાર થોડા છે.—શુવેનક

સુવારથી કાતરની પાસે પથરા ઉપર એક સાથે રહી એક સાથે એક જ પળે જમીન પર માણસ બેસી રહ્યો છે. ત્રણ સ્ત્રીઓ તેને 'કમ છે અથવા કુદરતે ચોક્કસ અવાજમાં બે હજાર વર્ષોથી બાઈ' એમ પૂછી દ્રાક્ષના બગીચામાં કામે જાય છે. ચર્ચાતા પ્રશ્નો સામે જવાબ આપી દીધો. પેલી માણસ આખો દિવસ ત્યાં જ બેસી રહે છે અને યોગાન છોડી જતાં વિદ્યાપીઠના મોટેરા બબડી તેની નજર એક જ જગ્યા ઉપર ચોંટી રહે છે. પેલી સ્ત્રીઓમાંની એક પાછો ફરતાં બોલી બેઠી છે: 'અરે... ગરીબ બિચારો!' બીજી સાથે સૂર પૂરે છે: 'હા, ગરીબ બિચારો!'

આ માણસ તે કુદરતનો અપ્રતિમ ભક્ત ફેબર હતો. જીવજંતુનાં જીવનમાં કુદરતી કાર્ય-પ્રેરણા (instinct) કેટલી છે અને તર્કબુદ્ધિ કેટલી છે તે શોધવા ધીરજ રાખી તે ત્યાં રાહ જોતો બેઠો હતો. પેલી બાઈઓને તે દયા ખાવા જોવા માણસ લાગ્યો, તદ્દન અશક્ત મનનો લાગ્યો, તેથી તેમણે ઉચ્ચાર્યું: 'ગરીબ બિચારો!'

*

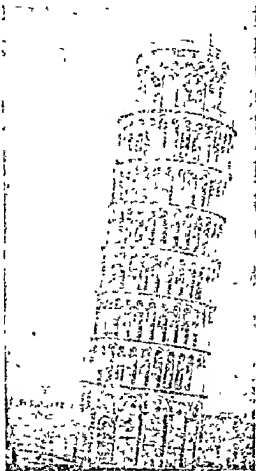
ઈટાલીમાં પેઝાનાને શહેર છે. તેમાં એક વિદ્યાપીઠ છે. વળી ત્યાં એક બાલુ ઢળતો મિનારો છે. ઈ. સ. ૧૫૯૧ માં એક દિવસ તે ઘોળા આરસના મિનારાની પાસે વિદ્યાપીઠના સમયે અને ખીજ માણસો ભેગા થયા હતા. તેમની સમક્ષ એક જુવાન અધ્યાપક દાદરો ચડતાં દેખાયા. સાતમી કમાન પાસેની ગેલેરીમાં તે ગયો. તેની પાસે બે વજનદાર દડા હતા. એકનું વજન ખીજ કરતાં સોગણું હતું. તે બંનેને ગેલેરીની કિનારી ઉપર ગોઠવ્યા, અને એક જ પળે, એક સરખી રીતે, બંનેને છોડી દીધા. બંને એક

ગેલેરીમાં

બીઠ્યા: "આ ધાંધલીયા ગેલેરીમાંથી દાખી દેવા પડશે. સોગણું વજન એકગણા વજનથી સોગણું હડપથી નીચે પડે છે એ માન ખરું છે એવી

આપણી માન્યતા છે. એકગણું વજન અને સો ગણું વજન એક સાથે પડ્યાં એ જોઈ આપણે આપણી માન્યતા છેડી દઈશું એમ તે ધારે છે? સત્તાની આવી અવગણના ભયંકર છે. આપણે તેને આગળ નહિ વધવા દઈએ.” એ રીતે નજરે જોયેલું પોતાની માન્યતા સાથે બંધ બેસાડવા તેમણે ચોપડી-એનો આશ્રય લીધો. અને તેમના મનની શાંતિનો

પૈઝાનો મિનારો

ભંગ કરનાર માણસ તેમનો દુશ્મન બન્યો. પોતાની માન્યતાને પ્રયોગની કસોટીએ ચડાવી અવલોકન વડે સત્તમનો પાયો નાંખવા માટે ગેલીલિયોએ વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ અને ભ્રમ હૃદય મળ્યાં! કિંથિ ચાલતા આવેલા મતના રક્ષકા નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના એ હાલ કરતા આત્માજ છે.

*

હાંડનની ‘શેપલ ઈન્સ્ટીટ્યુશન’ નામની સંસ્થામાં વિદ્વાનોની સભામાં દુનિયાના એક મહાન પ્રયોગકાર બાપ્તિસ્ટ આપે છે. તારના ગૃચળા આગળ એકાએક લોહચુબક લાવતાં તારમાં ધીમે વિદ્યુતપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયોગની બહુ અસર ન થઈ. સભાની લાગણી દર્શાવતાં એક બાઈએ પૂછ્યું: “તમે કહો છો તે પરિણામ આવે તો પણ તેના ઉપયોગ શો?” યાદ રહી નય એવો જવાબ મળ્યો: “નવા જન્મેલા બાળકનો શો ઉપયોગ થશે તે તમે કહી શકશો, બહેન?” આ જવાબ આપનાર અધ્યાપક ફેરેડે હતા.

*

એક વાર ફેરેડે ઈંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ વડાપ્રધાન ઝોડરસ્ટનને અને બીજા કેટલાકને એક પૈતાનિક શોષ સમગ્રવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્યારે તે વિચક્ષણ રાજપુરુષે, ઝોડરસ્ટને, તેને પૂછ્યું: “પણ તે શા કામમાં આવશે?” તરત જ જવાબ મળ્યો: “ચોક્કસ જ વખતમાં તમે તેના ઉપર કર નાખી શકશો!”

***

શિષ્ટ જનોને ફેરેડેની યાંત્રિક ગતિથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાના સાધનની શોધ તુરંત લાગી. સત્તાના નિર્ણય સામે કુદરતના દરખાસ્તોમાં ગેલીલિયોએ અપીલ કરી તે મધ્યકાલના વિદ્વાનોને અવિચેક લાગ્યો. ધૈર્યપૂર્વકનો જીવજંતુએનો અભાસ મહેનતુ આત્મ સ્ત્રીઓને નખખાઈ અને આગસ રૂપે જણાવ્યો. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર આ ત્રણ પ્રકારના માણસનાં આ ત્રણ ચિત્ર છે. અને ત્રણ જુદા જુદા વર્ગનાં માણસોનું તેમના તરફનું વક્ષણ આપણી નજરે પડે છે. પહેલું ચિત્ર કુદરતના ભક્તનું છે. તે જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન શોધે છે. જે પછાદ પાછળ કુદરતનાં રહસ્યો ઢંકાયેલાં છે તેના એક છેડે જરા પણ જીવકાય તે માટે ગમે તેટલો વખત એકી ટીરી બેસી રહેવું પડે તો તે બેસી રહેવા તૈયાર છે. તેને નવાં નવાં સૌંદર્ય જરૂર છે, નવી નવી આશ્ચર્યકારક બીના તેની નજરે આવે છે. દરેક શોધને અંતે મળેલો

સંતોષ તેને માટે પૂરતો છે. પોતાના અભ્યાસની જે કિંમત પોતે આંકે છે તે દુનિયા આંકશે કે કેમ તેની તેને જરા પણ પરવા નથી. કુદરતના આવા ભક્તની જગત દયા ખાય છે. હાંસી ન કરે તો તેનું નસીબ! જેથી પોતાને કે જનતાને ફાયદો ન થાય એવા વિષય પાછળ શા માટે કોઈ વખત બગાડે તે લોકો સમજી શકતા નથી!

મૂર્તિ તોડનાર ગંધીશિષ્યો આથી જુદી જાતનો માણસ છે. તે સત્તા સામે બળવો ઉઠાવે છે. જૂની મૂર્તિઓ જુદી છે તે સાબીત કરવા તે આપુર છે. પોતે જે નવા સત્યનો ખોધ આપે છે, તે તરફ જગત બેઠરકાર છે તેથી તે અધીરો બન્યો છે, પોતે સત્ય જુએ છે તેથી તેને સંતોષ નથી; પોતે જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામ્યો છે તેની બીજાને ખાતરી કરી આપવા તે ઈચ્છે છે. રૂઢિની માન્યતાનો કિલ્લો તોડવા તે એકલે હાથે તૈયાર થાય છે. બધા યુગમાં તે શાંતિનો લાંગ કરનાર છે. મધ્ય યુગના કે તે પહેલાંના વિચારશીલ તત્ત્વવેત્તાઓમાં તેના તરફ જેટલો અણગમો હતો તેટલો જ અણગમો આ જમાનાનાં વિજ્ઞાનમંડળોમાં તેના તરફ છે. પણ ખાતરી રાખજો : આવા ફિરસ્તાના શરીરનો તમે નાશ કરો કે બેઠરકારીથી તમે તેને નિરાશામાં નાખી દો, પણ સત્ય અને સુકૃતની દૈવી જ્યોત વડે જે દીવો તેણે પ્રગટાવ્યો છે તે કદી પણ હોલવાવાનો નથી.

વૈજ્ઞાનિકો કુદરત આજળા ભિલ્લુક નથી તેમજ તેની પાસેથી ઝૂંટવેલાં સત્યોના ઝનૂની વિવાદો નથી. તેઓ કુદરતને બારીકાઈથી અવલોકે છે, તેનાં બળ અને નમજાઈ સમજે છે અને એ રીતે તેને કાષ્ટમાં લેવાનાં સાધન શોધે છે. તેઓ ઊલટમુલટ તપાસ કરે છે, કસોટી કરે છે, પૃથક્કરણ કરે છે અને દરેક જાતની કૃતિ પ્રયુક્તિથી કુદરતનાં રહસ્ય ખુલ્લાં કરે છે. આને માટે શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર છે એવું સમજનાર અપૂટ ધીરજ હોય તો જ ક્ષેત્ર મેળવી શકે. ગમે તે બાબતથી કુદરતનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં માર્ગમાં વિધ્ન નહોતો જ. તેથી પ્રગતિ માટે અધ્યાગ શ્રમ અને તીવ્ર ઇચ્છા જરૂરનાં છે.

* *

પેરોટોએ માણસને નુકસાનકર્તા કુદરતની શક્તિઓ સામે સખત લડત ચલાવી છે. પાંચ વરસ સતત પ્રયાસ કરી તેણે હક્કવાનો ઉપાય શોધ્યો. તે અધ્યાગ શ્રમ ઉઠાવનાર હતો. રાત્રિનો વખત તે શહ જેવાના વખત તરીકે ગણતો. એવો જ વખતનો ઉપયોગ કરનાર મહાન ગણિતશિક્ષક સી. જી. જે. જેકોબી (ધ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૫૧) હતો. 'મારી ગણિતશક્તિ મને કુદરત તરફથી બક્ષિત તરીકે નથી મળી, તે મેળવવા મેં' સખત મહેનત કરી છે. ફક્ત ઉદ્યોગ નહિ, પણ મગજ ચક્રવી નાખે એવું મનન—એવી સખત મજૂરીથી મારી તંદુરસ્તી બગડી છે,' એમ તે કહેતો.

*

ઘણાં વર્ષ ઉપર અમેરિકાના ખગોળવેત્તાઓએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: "જીવંત અમેરિકાનોમાં કાણે ખગોળની પ્રગતિમાં શ્રેષ્ઠ ફાળો આપ્યો છે?" તરત નામ આવ્યું. "સાઇમન ન્યુકોમ્બે." તેણે કંઈ નવીન શોધ નહોતી કરી. પણ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો અને કેટલાક તારાનાં સ્થાન નક્કી કરવા માટેની ગણતરી પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે ચોક્કસાઈથી તેણે અને તેની દેખરેખ નીચે બીજાએ કરી હતી. આવા કામની કીંમત કરનાર ચોક્કસ જનોએ એ માટે તેને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે.

*

ક્રેંચ ગણિતવેત્તા અને ખગોળવેત્તા લાડા દ કલેસેની મદદથી હેલીએ શોધેલા ધૂમકેતુનો ગતિમાં થતી ખસેલની ગણતરી ૭ માસ સુધી સચારસાંજ કર્યાં કરી, તેથી તેની તંદુરસ્તી હંમેશને માટે બચડી. દોઢસો વર્ષ સુધીના દરેક અંશને માટે શુરુ અને ચતિનું તે ધૂમકેતુથી અંતર ગણી કાઢવું ભેઈંચ્યું. તે શ્રમ વડે કંઈ પૈસો મેળવવાનો નહોતો, પણ તેની પાછળ ૭૬ વર્ષને અંતરે જનતાને બીરાવાનાર ધૂમકેતુની ચોક્કસ જગ્યા નક્કી કરવાની ઇચ્છા હતી.

*

કામને માટે, પરિણામને માટે, બદલો મેળવવાનો વિચાર વિદ્યાનના અંધાસીને હોયો આવે છે. શહેનશાહ ત્રીજા નેપોલિયને પેરોટોએ પોતાની શોધો વડે પૈસાનો લાભ કેમ ન હંકાર્યો તે માટે આશ્ચર્ય બતાવ્યું હતું. પેરોટોએ જવાબ આપેલો : “એમ કરતાં વિદ્યાનના સેવકો દલકા બને. હું પૈસાને માટે નહિ પણ વિદ્યાનને માટે કામ કરું છું.” પોતાની શોધો વડે તે ખૂબ ધનવાન બનત. પણ તેણે તે શોધો જનતાને સોંપી અને પોતે સરકાર તરફથી સંધારણ પગાર લઈ રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપકનું કામ કર્યું.

ધન મેળવવું કે વિદ્યાનની સેવા કરવી એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં ફેરડેએ સેવા પસંદ કરી. લોક-ચુંબક વિદ્યુતની શોધ પછી તેની કાર્તિ એટલી બધી ફેલાઈ કે તેની શક્તિના ઉપયોગ માટે વેપારી તે માગે એટલા દામ આપત. પણ વધે લાભ પૌંડની આવક તેણે જતી કરી !

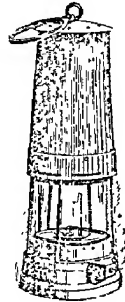
*

કેલ્કસાની કે સોનાની ખાણમાં અંધારામાં કામ કરતાં અકસ્માત વધવા લાગ્યા. પ્રકાશ માટે દીવો રાખી શકાય નહિ તેથી સર હુકી ઉવીએ બે વરસ સુધી મહેનત કરી સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો : ખાણના ધણા સાથે કુટતા વાયુ ઝીણા બારીક કાણાંમાંથી પસાર થતા નથી. એટલે દીવાને બાલુથી બંધ રાખી હવા માટે ઝીણાં કાણાં રાખવામાં આવે તો, દીવાની આજ બહારના વાયુને લાગશે નહિ. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી તે મુજબનો એક દીવો તૈયાર કરવા તેણે વરસો સુધી સતત મહેનત કર્યા જ કરી. આખરે તે સફળ થયો. આ દીવો આજે સેફ્ટી લેમ્પને નામે જાણીતો છે અને તેનાં મોટાં કારખાનાં ચાલે છે. ઉવીએ ધાયુ” હોત તો આ શોધ માટે અડધા ધન મેળવી શકત. તેના મિત્રે તેને તેમ કરવાનું કહ્યું પણ ખરું. પણ તેણે જવાબ આપ્યો : “મારે તેનો ઈન્કાર નથી રાખવો, મારે જનતાની સેવા કરવી છે. તે વિચારથી મને આનંદ થાય છે.”

*

ખાણનાં ગળાંના એક દેહની દવા શોધવા માટે પેરોટો સંસ્થાના સંચાલક હો. રૂને ૪૦૦૦ પૌંડનું ઈનામ મળ્યું. તેણે તે રકમ સંસ્થાને ભેટ કરી. ઈનામના સ્થાપકે તેને એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો : “મેં પ્રયોગો અને શોધો સંસ્થામાં કર્યાં છે. સંસ્થા વડે હું આ સિધ્ધિએ પહોંચ્યો છું. તેને પૈસાની જરૂર પડતાં તે બધા ન થાય એ માટે મેં તે રકમ સંસ્થાને આપી છે. તેને બહુ આવક નથી.” તે કરોડપતિ તે સમયે કંઈ ન ઓલ્યો, પણ મરતી વખતે તેણે સાડાચાર લાખ પૌંડ તે સંસ્થાને ભેટ આપ્યા.

*

સેફ્ટી લેમ્પ

*

એક અખરપત્રીએ ન્યૂટનને લખ્યું : “તમે પ્રશ્નોનો જે ઉકેલ મને મોકલ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા મને પરવાનગી આપશો ?” ન્યૂટનની ઉમર તે વખતે ૨૭ વર્ષની હતી અને એ ઉમરે માણસને કીર્તિ મેળવવાની સ્વાભાવિક અભિલાષા હોય છે. પણ તેણે જવાબ આપ્યો, “હાલે પ્રસિદ્ધ કરો; પણ આ અને આવી બાજતો સાથે મારું નામ ન જોડતા. આથી મારું મિત્રમંડળ વધે પણ પ્રબળી ગણનામાં તેની

શી કોમલ છે તે મને ખબર ન પડે. આ મને રુચિકર નથી.”

ધણી શોધકો પોતે પહેલી શોધ કરી છે એમ જણાવવા પોતાની શોધ અટકાવવા કરે છે. એ માટે ન્યૂટને પોતાની શોધ જાહેર કરવાને કાર્મ દિવસ ઉતાવળ કરી નથી. તેણે ૧૬૬૮માં પ્રતિબિંબ આપી શકે એવું દરખાસ્ત શોધ્યું. પણ તે કેટલાંયે વર્ષ તેની પાસે રહ્યું અને ત્યાર પછી રોયલ સોસાયટીની માગણીથી તેણે તે મંડળને પેલું યંત્ર મોકલી આપ્યું. હાલ તે મંડળ પાસે તે યંત્ર છે. સર્જના કિરણનું પૃથક્કરણ, યુરેનિયમના નિયમ એ બધી શોધોની પણ મોટી જાણ થવા પામી હતી.

ત્યારે વૈજ્ઞાનિક કાર્ય શા હેતુથી થાય? દુનિયામાં મળતાં ક્રાંતિ અને ધનનો કંઈ અર્થ નથી? મુખ્યત્વે કરીને, જ્ઞાનનો પ્રેમ અને શોધનો આનંદ. અને આ મળતાં સાચો વૈજ્ઞાનિક બધી મુશ્કેલીઓ સામે ઝૂમે છે અને જોખમથી તે ખીતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૬૫માં ન્યારે પેરિસમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે એક ઇસ્પતાલના કોલેરા વોર્ડના માળ ઉપર રહી તે રોગનો અભ્યાસ કરવાનું પેરોટોએ માથે લીધું. એક જણે કહ્યું, “તેમાં ધણું જોખમ છે.” “પણ પોતાની ફરજનું શું?” પેરોટોએ તરત તેનો જવાબ આપ્યો. હૃદયહીન પણ એવો જ વીર વૈજ્ઞાનિક હતા. તેણે પોતાની આકાંક્ષા જણાવેલી: “બધાં ધર્મીય તોડી પાડવાં: પછી તે ગમે તેવાં જગરાં હોય; વિજ્ઞાનને ઉચ્ચ કક્ષાએ યજ્ઞવલું; નાની નજીવી વ્યક્તિ-ગત તકરારોથી દૂર રહી તેનો દાખલો બેસાડવો; જૂઠું સિવાય બીજા બધા માટે શમતા રાખવી; કામ થાય એટલે બસ, પછી તે પોતાનું ગણાય કે બીજાનું તેની દરકાર ન રાખવી: આ મારું ભવિષ્યનું લક્ષ્ય.” કુદરતના અભ્યાસને પવિત્ર ફરજ તરીકે

માની અર્પણ થયેલું જીવન મનુષ્યપ્રપત્ત હોતો એવા કાર્મ પણ હેતુ અને આદર્શ ધારી શકે. આ દુનિયામાં કે આધ્યાત્મિક દુનિયામાં કાર્મ પણ સાડું કામ ઉચ્ચ આશાઓ વિના થઈ શકે નહિ. પેરોટો કહે છે, “જે પોતાને માથે પ્રજુ રાખે છે, આદર્શ રાખે છે, તે બાઅશાળો છે: પછી તે આદર્શ કળાના હોય, વિજ્ઞાનના હોય કે સદ્ગુણના હોય. તે આદર્શની અંદર મહાન વિચારોના મહાન કાર્યોના ઝરા રહેલા છે. તે બધા અમર તેજનાં પ્રતિબિંબ છે.

જે બધા જ્ઞાન વિસ્તારી સત્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે તે બધા સુકૃતને માર્ગે છે. તેઓ જુદા જુદા દરિયામાં ફરે છે છતાં તેમનો માર્ગદર્શક તારો એક જ છે. તે અનંત અંતરે આવેલો છે એટલે તેના અંતર સાથે સરખાવતાં તેમના માર્ગ એક જ છે. ત્યારે દરેક વહાણનો કપ્તાન પોતાનો માર્ગ નક્કી કરે અને બીજાનાં પગલાંની પરવા ન રાખે. નવા પ્રદેશ શોધાય તેમના ગુણધર્મ જુદા જુદા હોય પણ દરેક શોધક પોતાના અવલોકનમાં આવેલું હોય એટલું જ વર્ણન આપે. બીજી નિશામાં પહેલાં થઈ ગયેલા શોધકોએ શું જોયું તેની તેને ખબર ન પડે. પણ આરા આગલી બાજુએ અને સત્ય પાછળની બાજુએ રાખી, જે માર્ગ તેના વહાણ માટે નક્કી થયો હોય તે માર્ગે, તેમાં બીજાના માર્ગ ઝાળગવવાના હોય કે ખડક આગળ બીજાનું પડે તો પણ, જાણ આ ભાવનાથી વૈજ્ઞાનિક શોધક અનાદ્ય પ્રદેશ શોધે છે. પેરોટો કહે છે: “મારી પ્રયોગ-શાળામાં હોઉં ત્યારે હું દુન્યવી કે આધ્યાત્મિક એવી બાબતોનો વિચાર કરતો નથી, ફક્ત જે પરિણામ નજરે પડે તે અવલોકું છું, જે વૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિમાં જીવન પ્રગટ થાય છે તે પરિસ્થિતિ શોધું છું.”

ચાલુ]

અંદુલાસ કેશવલાસ અમીન

પરમ તેજસ્વી સૂર્ય

આકાશના વિભિન્ન ગોળાઓમાં સૂર્ય જ પરમ તેજસ્વી છે ચંદ્ર, તારા, ગ્રહ—એ બધું નાશ પામે તો આપણને કંઈ હાનિ નહિ થાય; પણ સૂર્ય પર તો આપણું જીવન જ નિર્ભર છે. સૂર્યની જ શક્તિથી છોડ ઊગે છે, અન્ન ઊપજે છે, આપણે જીવીએ છીએ. જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો જાય છે અને તેનાં કિરણ વાંકાં વળીને આવે છે, ત્યારે ઠંડી પડવા માંડે છે. ઋતુમાં ચાર દિવસ તડકો ન મળે, તો ઠંડી ખૂબ વધી જાય છે. ધ્રુવ-પ્રદેશમાં તો કિરણો બહુ વાંકાં થઈને જ પહોંચી શકે છે, તેથી ત્યાં ગરમીના દિવસોમાં પણ બરફના પર્વતો સમુદ્ર પર તર્યા કરે છે, અને અનેક રથાન બરફથી ઢંકાયેલાં રહે છે. શિવાળામાં તો ત્યાં બરફ જ બરફ દેખાય છે. આથી આપણે સહેજે કંઈપી શકીએ છીએ કે સૂર્ય આપણે માટે કેટલો જરૂરી છે. વૈજ્ઞાનિકોએ ગણતરી કરી જણાવ્યું છે કે સૂર્યનો નાશ થતાં કુલ ત્રણ દિવસમાં જ પૃથ્વી પરના ચળ કે અચળ બધા જીવ મરી જશે; સૂર્યના નાશ પછી બે દિવસમાં વાયુમંડળની બધી વરાળ ઠંડી બનીને પાણી કે બરફ રૂપે પડી જશે. અને પછી એથી તો ઠંડી પડશે કે કોઈ જીવ જ નહિ શકે. ત્યારે આપણા પૂર્વજો સૂર્યની પૂજા કરતા હતા એ શું આશ્ચર્ય છે ?

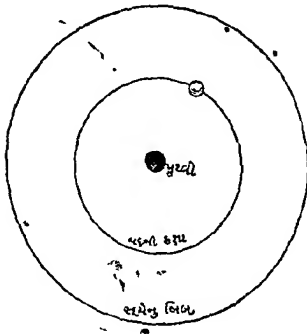
ચક્રઆતથી જ માનવહૃદયમાં જિજ્ઞાસા જાગી હશે કે સૂર્ય શું છે !! શાથી એ આટલી ગરમી અને તેજ હંમેશાં આપ્યા કરે છે ? શાથી તે દરરોજ સવારે નિયત સમય પર જ ઊગે છે ? નિપમાતુસાર ઋતુઓ શેને આભારી છે ? એવા પણ શંકાપૂર્ણ સિદ્ધાંતો પ્રચલિત હતા કે દરરોજ નવે સૂર્ય ઊગે છે અને સાંજે તે સમુદ્રમાં ટૂંપી જાય છે; અથવા તો બે સૂર્ય છે, બે ચંદ્ર છે, બે નક્ષત્રસમૂહ છે, વગેરે. પણ આખરે મનુષ્યે પોતાના બુદ્ધિબળથી આ બધાનો ભેદ પારખ્યો.

આધુનિક વિજ્ઞાન તો ત્યાંસુધી પહોંચ્યું છે— સફળ થતાં થતાં—કે સૂર્યનાં સાચાં માપનોલ, અંતર અને રાસાયણિક બનાવટ સુધાંતી માહિતી મેળવી છે.

અંતર વગેરે :—સૌથી પહેલાં સૂર્યનું અંતર સી. સૂર્ય, પૃથ્વીથી લગભગ સવાનવ કરોડ માઈલ દૂર હોવાની ગણતરી થઈ છે. એકમ, દશક, સો એમ ગણતાર કરોડ, દશકરોડ કણવારમાં બોલી જવાય છે. પણ વસ્તુતઃ સવાનવ કરોડ માઈલનું અંતર કંઈપી શકાય એવું નથી. પૃથ્વી કેટલી મોટી દેખાય છે ? પણ તેના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીનું સીધું અંતર માત્ર આઠ હજાર માઈલ છે. એકવાર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવામાં માત્ર પચ્ચીસ હજાર માઈલની મુસાફરી કરવી પડશે. સવાનવ કરોડ માઈલ ચાલવા લગભગ ચારસો વખત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવી પડશે. અને સમય ? આટલું ચાલતાં વખત કેટલો જશે ? દર કલાકે ૬૦ માઈલ પ્રમાણે રાત-દિવસ ચાલ્યા જ કરીએ તો સવાનવ કરોડ માઈલ ચાલતાં ૧૭૫ વર્ષથી એણું ન લાગે ! દર માઈલે દોઢ પાઈ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ગની ગાડીનો આવવા-જવાનો ખર્ચ સવાસાત લાખ રૂપિયા થઈ જશે. આ યાત્રા માટે જો રેલ્વેનમારતર નોટ ન રવીકારે, તો તેના બદલામાં આપણે તેને લગભગ સાડા-અગિયાર મણ સોનું આપવું પડશે ! સવાનવ કરોડ સુધી કુલ ગણતરી કરવામાં તમને અગિયાર મહિના લાગશે અને તે પણ તમે દિવસ અને રાત એક સરખી રીતે ગણ્યા જ કરે તો. ન તો બિંધો, ન તો ખાવાપીવાને શંકાઓ અને દર મિનિટ બસો સુધી ગણી નાખો તો.

એક બીજા લેખકે સવાનવ કરોડ માઈલની કંપના લાવવા માટે એક સુક્તિ બતાવી છે. ધડીઘર

માનો કે એક ક્ષણમાં તમે તમારો હાથ એટલો વધારી શકો છો કે સૂર્યને પહેાવી શકે તેને અડકવાથી તમારી આગળી દાઝશે ને સામાન્ય માણસ પ્રમાણે એ સૂચના તમારા મગજને પહોંચે, તો ૧૬૦ વર્ષ પછી તમારી આગળી દાઝવાનું તમને બાન થશે સૂર્ય પર કોઈ ઘોર અવાજ થાય, અને તે અવાજ પૃથ્વી પરની ગતિએ નીરવ જગ્યામાંથી પસાર થતો થતો આવે, તો ચૌદ વર્ષ પછી તે પૃથ્વી પર સંભાળારી— સૂર્ય આટલો દૂર છે !

સૂર્યનો વિસ્તાર પણ કંઈ ઓછો આશ્ચર્યજનક છે ? પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનો વ્યાસ ૧૦૬ ગણો છે. આથી એનું ધનકૂળ પૃથ્વી કરતા ૧૦૬x૧૦૬x૧૦૬ ગણુ છે ૧૩,૦૦૦,૦૦ પૃથ્વીને એક બનાવી દબાવે, ત્યારે માંડ માંડ સૂર્ય જેવડો ગોળો બની શકે

સૂર્યની ધનતા પૃથ્વી કરતાં લગભગ ચોથા ભાગની છે. સામાન્ય રીતે પૃથ્વી પોતાના જ માપના પાણીના ગોળા કરતાં સાડા પાંચ ગણી બારે છે. જ્યારે સૂર્ય પોતાના જેટલા પાણીના ગોળાથી માત્ર

સવા ગણી જ છે. સૂર્ય ને થોડો હવડો હોત, તો તે પાણીમાં તરી શકત તો પણ બહુ મોટા હોવાથી તે પૃથ્વી કરતા ૩,૩૦,૦૦૦ ગણો બારે છે

આકર્ષણ શક્તિ - ભૌતિક બુગોળના અભ્યાસથી તમે જાણો છો કે પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે તમે એ પણ જાણો છો કે દોરીને લગત બાધના દોરી તણાઈ જાય છે. ને કાચી હોય તો તૂટી પણ જાય છે અને લગત છટકીને દૂર ચાલુ જાય છે. પૃથ્વીના પરિભ્રમણમાં પણ આ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે ફેર માત્ર એટલો કે અહીં દોરીને બદલે સૂર્યનું આકર્ષણ રહે છે ને તે બધ ચર્પ જાય તો તરત પૃથ્વી છટકીને સીધી દિશામાં જાય, એ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા નહિ કરે.

સૂર્યનું વજન અને અતર ખ્યાનમાં રાખતાં તમે એટલો અંદાજ જરૂર કાઢી શકશો કે સૂર્યનું આકર્ષણ ઘણું બળવાન હોયુ નેપ્રજે. ત્યારે તો તે આટલી બારે પૃથ્વીને નચાવી શકે છે જગતુ ગમે વારંતરિક આકર્ષણ કરતાં તમારુ અનુમાન ઓછુ હોય. પૃથ્વી પર સૌથી મજબૂત ચીજ પોલાદ છે ગણતરીથી ખાતરી મળી છે કે આકર્ષણને બદલે બાધીને પૃથ્વીને ધ્રુવાવરોને ૬૦૦૦ માઈલ વ્યાસના પોલાદના લાખા ૩૩૫થી એને બાધવી પડશે એથી ઓછી મજબૂત ચીજ તૂટી જશે.

સૂર્યની સપાટી પરની આકર્ષણ-શક્તિ પૃથ્વી પરની હાલની શક્તિ કરતા ૨૮ ગણી છે. પૃથ્વી પર એક રોડનો પરચર સૂર્ય પર ૨૮ રોડનો જણાશે આકર્ષણ-શક્તિની કપપના માટે આપણે માની લઈએ કે સૂર્યને કંડો બનાવી શકાય જેથી દાઝયા વગર મનુષ્ય ત્યા ગઈ શકે એમ પણ માનીએ કે કોઈ માણસ ત્યા પહોંચેા પણ ખરો. તો શુ એ ત્યા બસો ગઈ શકશે ? નહિ જ દોઢ મહુનો માણસ ત્યા જર મહુનો થઈ જને એના પગમાં લીખા ગેહવાની શક્તિ પણ નહિ ગેહ વધારે આર્મ્પ્લુથી કોઈ પર જર મહુનો લાગ લાવો હોય એમ એ દગાઈ જશે.

તાપક્રમઃ સૂર્ય કેટલો ગરમ છે, એનો તાપ-ક્રમ શો છે, એ પણ કદાચ અકલ્પ્ય છે. વિચાર કરો કે સૂર્ય કેટલો નાનો દેખાય છે—આકાશમાં સેંકડો સૂર્યને માટે સ્થાન મળી રહે—તો પણ સૂર્ય આટલી ગરમી આપે છે. અનુમાન થયું છે કે ઉનાળામાં બે ચોરસ ગજની ગરમીમાં એક અશ્વબળ (Horse Power) ની શક્તિ હોય છે. જો સૂર્યની ગરમીથી એન્જિન ચલાવવાનો સુગમ ઉપાય જડે, તો કાલસાના ખર્ચ વિના મોટાં મોટાં એન્જિન સહેલાઈથી, માત્ર સૂર્યના તાપથી ચલાવી શકીએ.

હવે વિચાર કરો કે સાધારણ અગ્નિથી આપણને કેટલી ઓછી ગરમી મળે છે. હોળી નજીક જોશ રહી એની આંચનો અનુભવ તમે લીધો હશે. થોડે દૂર એનું પ્રમાણ બહુ ઓછું થઈ જશે. એક માઈલ પર પણ આંચ લાગે એવી હોળી તમે કદાચ શોધો છો? સૂર્ય ઉપરની હોળી તો સવાનવ કરીડ માઈલ પર છે! અહીં પૃથ્વી પર આપણને સૂર્યની આટલી ગરમી લાગે છે, તો સૂર્ય ઉપર જ તે કેટલી હશે?

આ બધી વાતો ઠીકઠીક પ્લાનમાં લઇને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓએ સૂર્યનો તાપક્રમ નક્કી કર્યો છે. એમણે નક્કી કર્યું છે કે સેન્ટ્રેલ થર્મોમિટરથી સૂર્યનો તાપ-ક્રમ ૬૦૦૦ ડિગ્રી થશે. આપણા શરીર કરતાં ચાર-પાંચ ડિગ્રી વધારે ગરમી કદાચ બધાએ અનુભવી હશે. ૧૦૦ ડિગ્રી ગરમીથી પાણી બીકળે છે. ૧૦૦૦ ડિગ્રી ગરમીથી સોનું પણ પીગળે છે. વિજ્ઞાનીની ભઠ્ઠીમાં મનુષ્ય ૪૦૦૦ ડિગ્રી ગરમી પેદા કરી શકે છે. આથી વધારે તાપક્રમ ઉત્પન્ન કરવો અત્યારે મનુષ્યશક્તિની બહારની વાત મનાય છે. પણ સૂર્યની ગરમી તો ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે. અને તે પ તેની સપાટી ઉપર જ! ગણતરીથી નજીક થઈ છે કે સૂર્યની સપાટીએ એક ચોરસઈંચમાંથી ૪૪ અશ્વબળની શક્તિ નીકળે છે. આંગળીના નખ નેટલી સૂર્યની સપાટીમાંથી લગભગ ત્રણ અશ્વબળ નેટલી શક્તિ મળી શકે છે.

સૂર્યમાં ગરમી ક્યાંથી આવે છે? : વિજ્ઞાનનો એક પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે કે વિષમતાની શક્તિ એટલી

ને એટલી જ રહે છે. એ ક્યાં થે પેદા નથી થતી, એનો ક્યાં થે લોપ પણ નથી થતો. શક્તિનું માપ ક્યાંથી નીકળે છે. કોઈ વસ્તુમાં નેટલું વધારે કામ કરવાનું બળ હોય, એટલી એની શક્તિ વધારે દબાવેલી-વાંકી વળેલી ક્રિયાનમાં શક્તિ હોય છે, કારણકે ખુટ્યા પછી તે કામ આપી શકે છે, જેનું કે બોલે જાણી શકે છે, અથવા ચમકાંની ગારી ચલાવી શકે છે. કાલસામાં શક્તિ છે કારણકે તેના બળવાથી ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી એન્જિન ચાલી શકે છે, જે કામ કરી શકે છે. કૂંડાતા પવનમાં શક્તિ છે, કારણકે તેનાથી પવનચક્કી વગેરે ચાલી શકે છે. ગરમી પોતે જ શક્તિ છે, કારણકે તે દારા એન્જિન ચલાવી શકાય છે.

હવે એ વાત પ્લાનમાં લેવી નેમ્સ છે કે સૂર્ય-માંથી હરકમેશ ગરમી બહાર વહા કરે છે, અને એથી શક્તિ પણ નીકળ્યા કરે છે. હવે શક્તિ આવે છે ક્યાંથી? સૂર્ય કેવળ તપ્તપિંડ જ હોય, તો ગરમી નીકળતાં નીકળતાં એક દિવસ જરૂર તે ઠંડો થઈ જવાનો, અગ્નિમાં તપાવેલું લોહું બહાર કાઢ્યા બાદ થોડા વખતમાં થઈ ન્તય છે તેમ. સૂર્ય કેવળ તપ્તપિંડ હોત, તો ક્યારનો થે ઠંડો પડી ગયો હોત. આથી જરૂર આમાં સતત ગરમી જાળવી રાખતું કોઈ તત્ત્વ છે એ વાત તરત ખ્યાલમાં આવશે.

સૌથી પહેલું અગ્નિએ વૈજ્ઞાનિકોનું પ્લાન એમ્યું. કાલસા જેવો કોઈ પદાર્થ બળવાથી જ ગરમી પેદા થાય છે એમ તેમણે નિર્ણય કર્યો. સૂર્ય કેટલો પ્રકાશ અને કેટલી ગરમી આપે છે, અને કેટલો પદાર્થ એને માટે જરૂરનો છે એ વાતનું માપ કાઢતાં જણ્યું કે તે કેવળ ઉત્તમ પદાર્થો જ બનેલા હોત, તો પણ વસ્તુતઃ પેદા થતી ગરમી ઉત્પન્ન કરના તેને કુલ દોઢ હજાર વર્ષમાં જ બળીને ભરમ થઈ જતું પડત પરંતુ આપણી જાણ પ્રમાણે હજારો વર્ષોથી સૂર્ય એવો ને એવો ચમકતો આવ્યો છે. હાલમાં ધણાં ઝાડ એવાં મળી આવ્યાં છે કે જેના શેષાની પરીક્ષા કરવાથી એનું આયુ ૩૨૦૦ વર્ષનું જણાયું છે. વસંત ઋતુમાં ઝાડ જલદી વધે છે,

અને મોટાં થાય છે. કદાચ શિયાળામાં તેમની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. વસંતનું લાકડું પોચું અને શિયાળાનું કઠણુ હોય છે. આવી રીતે દર વર્ષે પોચું અને કઠણુ લાકડું ઝાડની ઊલ નીચે રેશા રૂપે જામતું જાય છે. આથી લાકડું જોવાથી ઝાડનું આયુ તરત જણાય છે. જૂનાં જૂનાં ઝાડનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાઈ આવે છે, કે આજના જેટલાં જ તે વખતે પણ ઝાડ વધતાં હતાં. આથી પ્રત્યક્ષ છે કે કદાચ તે વખતે પણ આજના જેટલી જ ઠંડી પડતી હોય. આ સવાત્રણ હજાર વર્ષમાં સૂર્ય કાંઈ ખાસ વધારે તકાવત હોય એટલો ઠંડો નથી પડી ગયો. ભૂગર્ભવિદ્યાના પ્રતાપથી—પૃથ્વીના પથ્થરનું નિરીક્ષણ કરવાથી—મણી શકાય છે કે સૂર્યની આવરદા કરોડો વર્ષની હશે.

એ આશ્ચર્ય છે કે આટલાં વર્ષોમાં સૂર્ય ઠંડો નથી પડ્યો? ઈ. સ. ૧૪૮૩માં એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એક સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યો કે સૂર્ય પર વારંવાર અગ્નિપ્રકોના વરસાદ પડ્યા કરતો હોયો નોંધ્યો. એનાથી એ ગરમ રહે છે. એ વાત નો સાવ સાચી કે કોઈ પદાર્થને ખૂબ ટીપ્પાથી તેમાં ગરમી આવે છે. જે તમે લોખંડને દસ મિનિટ સુધી ટીપ્પા કરો તો તમે તેને ગરમ થયેલું જોઈ શકશો. આ જ પ્રમાણે સૂર્ય પર ઉલ્કાપાત થતો હોય, તો તેથી અવશ્ય ગરમી પેદા થતી હોવી જોઈએ. ઉલ્કા આકાશીય ઝોળો છે. આપણે ખરતા તારા રૂપે એને જોઈ શકીએ છીએ. વિશ્વમાં કદાચ અસંખ્ય ઉલ્કા હશે. પૃથ્વી ન્યારે એની નજીક જાય, કે એ પૃથ્વીની નજીક આવે, ત્યારે તે આપણી નજરે આવે છે. એ વખતે પૃથ્વીના આકર્ષણ બળથી તે પૃથ્વી તરફ ખેંચાઈ આવે છે, અને સળગી ઊઠે છે. પણ ન્યારે આ સિદ્ધાંતની પરીક્ષા ગણિતશાસ્ત્ર મુજબ કરવામાં આવી ત્યારે તે ટકી શકી નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે સૂર્યના વજન જેટલી ઉલ્કા તેના ઉપર વરસે, તો ૧૦૦ વર્ષ સુધી જ ગરમી પેદા થઈ શકે. જરૂર, વિશ્વમાં સૂર્ય પર પડી શકે એટલી ઉલ્કા તો વેરાયેલી ન જ હોય. નહિ તો, પૃથ્વી પર પણ

દરરોજ રાત્રે તે પડ્યા જ કરત. ત્યારે જે સૂર્ય પર ખરેખર એટલી ઉલ્કા પડતી હોય, તો ત્રણ કરોડ વર્ષમાં જ તે કદમાં બમણો થઈ જાય.

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હેલ્મહોલ્ડ્ટે એ સિદ્ધાંત મૂક્યો કે સંક્રાંતિવાથી સૂર્યમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. સાયકલ-પંખનું મોં બંધ કરવાથી હવા ગરમ થઈ જાય છે. એ પ્રયોગ તમે મતે કરી શકો છો. એ જ પ્રમાણે કોઈવાર વાયુમાંજ સંક્રાંતિવાથી ગરમી પેદા થાય છે. હેલ્મહોલ્ડ્ટનો સિદ્ધાંત એ હતો કે સૂર્ય વાયુરૂપ છે, અને આકર્ષણથી તે અધિકાધિક સંક્રાંતિવાતો જાય છે, આથી એનામાં ગરમી સતત રહેા કરે છે. સૂર્ય ઠંડો નથી થતો એનું કારણ આ જ છે. પરંતુ નીસ વર્ષ પછી ન્યારે લોર્ડ કેપ્લિન એ વાતની ગણનામાં સફળ થયા કે અનન્ત વિસ્તારને કારણે સકુચિત અવસ્થાએ પહોંચતાં કેટલી ગરમી મળશે, ત્યારે હેલ્મહોલ્ડ્ટનો સિદ્ધાંત પણ ખોટો ઠર્યો. કારણકે આ ક્રિયાથી અડી કરોડ વર્ષમાં ફેલાય એટલો જ તાપ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ ગણતરીથી પત્તો મળ્યો. પણ આપણે ઉપર જોઈએ છીએ એ પ્રમાણે સૂર્ય કેટલાંયે વધારે વર્ષોથી ઝળકતો આવ્યો છે.

આ રીતે બહુ દિવસથી વૈજ્ઞાનિકો ચકાવામાં પડ્યા છે. હજી પણ સૂર્યમાં ગરમી ક્યાંથી આવે છે, એ વાતનો પત્તો નથી મળ્યો. પણ ગરમી પેદા થવાની એક નવી રીત હમણાં હાય લાગી છે. આઈનસ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ કહે છે કે પદાર્થ અને શક્તિ ખરું જોતાં એક છે. એકનું રૂપાન્તર બીજું છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થોડાં ધણાં વર્ષ ધયાં ઉપલબ્ધ થાયલ મથાવી મૂકનાર સાપેક્ષવાદનો જ સિદ્ધાંત છે. સાપેક્ષવાદને સૂર્યની ગતિ સાથે ઝાઝો સંબધ હતો, તાપ સાથે નહિ. પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પદાર્થ અને શક્તિ એક જ જાતનાં છે—એક જ છે, અને એનું એકબીજામાં પરિવર્તન થઈ શકે છે.

પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે દરેકે દરેક પદાર્થ-માંથી બચાવક શક્તિ પેદા થઈ શકે છે. સાપેક્ષવાદના

વેપારની ધૂળધાણી થઇ ગઇ. અને, યુદ્ધ પછી, વેપાર ફરી ભીમો કરવાનો ખ્યાલ જ કાઢી નાંખવાનું ગાંધીજીએ, તેમને સમજાવ્યું. એટલે, ઇમામ-સાહેબ ગાંધીજી સાથે જોડાયા, અને પોતે સેવામય જીવનની દીક્ષા લીધી. હિંદમાં આવીને તેઓ સાબર-મતી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જોડાયા, અને ગુજરાતના લોકજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો.

અમૃતસરના ગોળાર હાવાડાંના વિષમ વખતમાં, જોરસદ અને ખારડોલીના સત્યાગ્રહોમાં, કે રેલ સંકટમાં, કે સવિનય હંગામી હડતોમાં—બધાંમાં ઇમામસાહેબ સરદાર વલ્લભભાઈને સાથ આપવા સદા સજ્જ હતા. ગુજરાતમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જે સુસંબંધો છે, તેનો સારો એવો યશ ઇમામસાહેબના પ્રભાવને થતો છે.

ગાંધીજીની ધરપકડ અને પરહેજ પછી, ધરા-સણાના મીડાના અગરો ઉપર લઈ જવાના દરજાના સરદાર તરીકે ઇમામસાહેબની વરણી થઈ, એમાં એમની કારકિર્દીનું મહાન યશસ્વિન્દુ રહ્યું છે. ૧૦વી વધુ ઉંમરના એ ડોસા દેયાના નવજવાન ઉત્સાહથી બે હળર સત્યાગ્રહી સૈનિકોને મોખરે ધમ્યા. તેમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. છ માસની જેલ મળી. કુદરતી રીતે, જેલવાસથી એમની તકુરતી લયડી.

કશીય રાહત માગતી એ એમના સ્વમાનથી મંજૂર નહોતું. નિર્જેળ વીરતાથી એમણે એ બધું સહી લીધું.

ઇમામસાહેબ ખુદાથી ડરનારા પાક મુસલમાન બધા હતા. તેઓ વાણીમાં સદાય ખુદાબોધા હતા. એકનિષ્ઠ મિત્ર હતા. લગભગ પાંચ સુધી દેશની સતત સેવા કરનાર દેશસેવક હતા. તેઓ અને ગાંધીજી એકબોધિયા ભાઈઓની જેમ સાથે રહ્યા હતા. એ પુરવાર કરે છે કે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના હૃદયના એકત્રમાં સાચો ધર્મ કદી બાધા રૂપ હોઈ શકે નહિ—પછી લાલે એ બે વ્યક્તિઓ જાતિ કે ધર્મથી ગમે તેટલી એકમેકથી અળગી હોય.

ધૈર્ય, ઋણીતા, નિશ્ચળ દેશભક્તિ, અને અંગત સબધોની એકનિષ્ઠા—એ બધાં માટે ઇમામસાહેબની રમૂતિ ચિરંતન રહેશે. તેઓ સાચા મિત્ર હતા, સાચા દેશભક્ત હતા, કારણકે તેઓ નેક મુસલમાન હતા.

તેમને પોતાની શાંતિ હકથી મળી છે, અને ધણીને માટે અનુસરવા યોગ્ય એવા દર્જાતને તેઓ વારસો આપતા ગયા છે.

૧૯૩૧

ફાકા ફાલેલકર

સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્

મધો રહું નિર્મળ આરસી થવા,
તાડું મધુરું પ્રતિગિંબ ઝીલવા.

પ્રજ્ઞરામ ન. રાવળ .

અદ્ભુત ઇલોરા

અમે નદીમાં નાહ્યા. ત્યાં જ બાખરી પકાવી અને લગભગ ૫ વાગે-૬ લોરાનો રસ્તો લીધો. અહીંથી (અજન્ટાથી ગયા અંકમાં લેખકે આપણને અજન્ટા સુધીનો પ્રવાસ કરાવ્યો હતો. હવે ત્યાંથી ઇલોરા તરફ લઇ જાય છે.) ઇલોરા જવાના બે માર્ગ છે. એક જરા વિકટ છે પણ તેથી આકંદરા માઇલનો ફેરા બચી જાય છે. અને તે રસ્તો ગુફાઓની સામે જ પહાડ છે તેમાંથી જાય છે. ખાસ રસ્તા જેવું 'કચું' નથી, પગદંડી છે તે પણ સારી નથી, એટલે સફેદ એમાંથી આપણે જ રસ્તો કાઢવાનો રહે છે. અને બીજો રસ્તો તે ગુફાથી અજન્ટા ગામ જવાનો, જે લગભગ ચાર માઇલ દૂર છે અને ત્યાંથી ઔરંગાબાદને રસ્તે જવાનું, જે અજન્ટાથી ૬૦ માઇલ દૂર છે અને ત્યાંથી ઇલોરાની ગુફાઓ ૧૭ માઇલ છે. મોટરનો રસ્તો આ જ છે. પણ પગપાળા જનાર માટે એક ટૂંકો રસ્તો પણ છે. ઔરંગાબાદને રસ્તે કુલમરી નામે એક ગામ આવે છે અને ત્યાંથી ઇલોરા જવાનો ગાડા-રસ્તો છે જે લગભગ ૨૦ થી ૨૨ માઇલ થાય છે.

અમારે તો પગપાળા જવું હતું, એટલે અમે તો વિકટ છતાં ટૂંકો રસ્તો લીધો અને બે પહાડ ઝોળાંગી 'અજન્ટા વ્યુપોઇન્ટ' પહોંચ્યા. અહીંથી અજન્ટાનું દૃશ્ય ખૂબ રમણીય લાગે છે. ફરીને આપણને ત્યાં દોડી જવાનું મન થાય

અજન્ટા અમે ૪ થી ૫ મે ગુરુવારે છોડ્યું. ફરીને શનિવારે અમે કુલમરી પહોંચ્યા. લગભગ ૪૫ માઇલ અમે બે દિવસમાં કાપ્યા. નિઝામનો આ પ્રદેશ કુગરાળ છે. ગરમી સખત પડે છે અને પાણીનો પણ સારો પેઠો ત્રાસ છે. ત્રણચાર માઇલ સુધી તો પાણી કે ગામનું નામનિશાન પણ ન મળે, અને ગામડાંઓ પણ એવાં કે જ્યાં ખાવાને માટે સારા ઝોખા પણ ન મળે. એટલે પગપાળા

આ પ્રવાસ કસોટી કરનારો થઈ પડે છે. કુલમરી એક સુંદર મંત્રાની લીલીછમ વાડીમાં મુકામ કર્યો. કુવામાંથી મશીનથી પાણી ખેંચાતું હોઈ નહાવાની પણ મઝા આવી. બપોરે જમી કરી સાંજ સુધી ત્યાં જ આરામ લીધો. અહીંથી ઇલોરાનો સીધો રસ્તો નહોતો. ગાડા-રસ્તો હતો અને તે પણ બુલાવામાં નાખી દે એવો. એટલે અમે એક ગાડું ભાડે કરી લીધું-ફક્ત સામાન મૂકવા પૂરતું અને સાથે સાથે ગાડાવાળો પણ મોરિયાની ગરજ સારે એ અમારો આશય હતો. ગાડાવાળો કહે : 'ચાર રૂપિયાથી એક પાર્ષ પણ ચોઢી ન લઉં.' વાડીવાળા માણસો કહે : 'તમને ૨ થી ૨૫ માં ગાડું મળશે.' અમે એ ગાડાવાળાને કસી બેસ્યા. ૩૫ સુધી આપવાની તૈયારી બતાવી પણ ગાડાવાળો એકંતો બે ન થાય. એવામાં એ વાડીના જ માલિક કે જે ગામના પટેલ હતા તે આવી પહોંચ્યા અને પછી તો પેલાનો ગામડો ભાપામાં જ ઉધડો લીધો. 'તારે કાઈ ઇમાન છે કે નહિ? પરદેશી ધારીને લૂંટવા બેઠો છે?' વગેરે વગેરે. આખરે એ ત્રણ રૂપિયામાં આવ્યો.

રાત્રે ૮૫ વાગે અમે ઊપડ્યા. રાત અધારી હતી. અમારી પાસે 'એટરી' હતી એટલે રાતના એક વાગ્યા સુધી અર્ધો ઊઘમાં અને અર્ધો જગતા ચાલ્યા કહ્યું. સુલતાનપુર નામના ગામે એક ઝરણાને કાંઈ પાંચેક કલાક આરામ કરી સવારે છ વાગે પાછા ઊપડ્યા. અમને હતું કે નવેક વાગે તો અમે ઇલોરા પહોંચી જઈશું. પણ કેમયે કરી રસ્તો ખૂટે જ નહિ. રસ્તે કોઈ મળે ને પૂછીએ : 'ખુદાખાદ કેટલું દૂર?' જવાબ મળે : 'ચાર માઇલ.' વળી અર્ધો કલાક ચાલીએ ને કોઈ મળે તેને પૂછીએ : 'ખુદાખાદ કેટલું દૂર?' જવાબ મળે : 'ચાર માઇલ.' એ રીતે ત્રણચાર વાર પૂછી બેઠું. પણ 'ચારપાંચ માઇલ દૂર' એવો જ જવાબ મળે. કોઈને કાંઈ નક્કી

ખખર જ નહિ. અગે ચાક્યા. તડકા સારી રીતે ઘર્ષ ગયા હતા અને એમ શેકતા શેકતા લગભગ ૧૧ વાગે ખુદ્દાખાદ પહોંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓ તો કહે: 'આ ખુદ્દાખાદે તો પગના ખુદ્દા કરી નાખ્યા.' તરસ પણ સારી રીતે લાગેલી, જૂખ પણ એટલી જ, લાગેલી એટલે નારતો અહીં જ કરી લીધો. હજુ ઈલોરા પહોંચતાં પહેલાં ત્રણ માઈલ ચાલવાનું હતું! નારતો કરી પાછા ઊપડ્યા અને લગભગ પોણા વાગે ઈલોરા આવી પહોંચ્યા.

ઈલોરા

ચાકેલા હતા એટલે પહેલાં પકાવની તપાસ કરી. અર્ધો માઈલ દૂર એક મહાદેવનું મંદિર છે ત્યાં જ ઉતારો કર્યો. મંદિર જૂનું છે. આજુબાજુ થોડે થોડે દૂર મુસલમાનોના શેખ છે. એ મંદિર 'ધુળેશ્વર' અથવા 'દેવગિરિ' ને નામે ઓળખાય છે. બાજુમાં જ એક ઝરણું છે અને અંદર એક વાવ પણ છે. બગેરે જમી આખો દિવસ આરામમાં જ કાઢ્યો.

પ્રીછ સવારે શૈયાદિ ક્રિયાથી પરવારી, નારતો કરી, અગે ઈલોરા નેવા ઊપડ્યા અને છેલ્લેથી ગુફાઓ નેવાનું શરૂ કર્યું. બધી મળીને ૩૪ ગુફાઓ છે. આશ્વર્ણની વાત તો એ છે કે બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન એમ ત્રણ ધર્મોની ગુફાઓ અહીં છે. ૨૯ થી ૩૪ નંબરની ગુફાઓ જૈનોની છે અને મૂર્તિઓ ઉપરથી એ દિગંબર સંપ્રદાયની હોય એમ લાગે છે. જુદા જુદા તીર્થંકરો તેમના 'લાહન' પરથી ઓળખી શકાય છે. ૩૧ થી ગુફા ખાસ નેવા નેવી છે અને 'છાટા કૈલાસ' એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હાથી આરૂઢ ઈન્દ્ર અને સિંહારૂઢ ઈન્દ્રાણી એ દરેક ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. અજંટા ત્યાંની ચિત્રકળાને માટે અનેક છે, ત્યારે ઈલોરા ત્યાંના શિલ્પ કામને માટે ખેનમૂત છે. ઈલોરાની ગુફાઓ નેતાં આપણને એના શિલ્પીને માટે માન થાય છે, એમની કળા આગળ આપણું શિર ઝુકી પડે છે. 'ઈલોરાનો શિલ્પી' એવી મતકજનું મેં એક ચિત્ર નેચેલું. વિરાટકાય નટરાજનું શિલ્પ એ શિલ્પી બનાવી રહ્યો હતો. એ આડે દરતવાળા

નટરાજ પાસે પેલો શિલ્પી એકદમ નાનો લાગતો હતો. છતાં એ વિરાટકાયનો સરળનહાર તો એ વામન શિલ્પી જ છે એ બહુ જ આમેલુજ રીતે બતાવાયું હતું. અહીં એ નટરાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ નેષ્ટ. આડે હાથ ઊંચી છતાં કેટલી મુરેખ! જરાય ખેડાળતા નહિ. રચૂલ દષ્ટિએ વામન લાગતો માનવી કેટલું વિશાળ, કેટલું વિરાટ, કેટલું ભવ્ય સર્જન કરી શકે છે !

નંબર ૧૪ થી ૨૮ સુધીની શૈવ ગુફાઓ છે. ખાસ નેવા નેવી ૧૪-૧૫-૧૬ છે. મહાભારત અને રામાયણના નાનામોટા પ્રસંગો ખૂબ સરસ રીતે કાતરી કાઢ્યા છે. અને આપણી પાસે એ પ્રસંગો સમજવાની 'ગ્રાહક' હોય તો ચોર રસ પડે છે. કેટલાક પ્રસંગો તો એની મેળે સમગ્ર્ય જાય તેવા છે. ચોનોસે ગુફાઓમાં બે ગ્રેષ્ઠતાની દૃષ્ટિએ નંબર આપવાનો હોય તો પહેલો નંબર નં. ૧૬ 'કૈલાસ' ગુફાને સહેને આપી શકાય. કૈલાસ તો ખરેખર કૈલાસ જ છે. કમલારૂઢ પાર્વતી, ભૈરવ રૂપે સિવજી, રાવણનું કૈલાસદરજી, ચોપાડે રમતાં શિવ-પાર્વતીજી, સિવજીનું તાડવ નૃત્ય, એ બધાં દૃશ્યો કેટલાં પ્રાણવાન, કેટલાં જીવંત લાગે છે. એ ગુફા વિષે ગમે તેટલું વાંચીએ, ગમે તેટલું સાંભળીએ, છતાં નજરે મેંયા વગર એની ગ્રેષ્ઠતાનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે. બીચારાં ચિત્રો પણ ત્યાંનું વાતાવરણ ક્યાંથી પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબિત કરી શકે ! ન્યારે વિજ્ઞાનની ઝાઝી પ્રગતિ ન હતી ધર્મ એ જમાનામાં આખા પહાડમાં ત્રણ ત્રણ માળ કોરી કાઢવા અને એ કાળમોઢ પત્થર પર કળાના આવા ખેનમૂત સામિથા પૂરવા એ વસ્તુ નેતાં જ મનુષ્યની શક્તિની બહારની વસ્તુ લાગે છે અથવા કહો કે કોઈ દૈવી શક્તિ જ એ કરી શકે, અદ્ભુત ભાવના જ એ સર્જન કરી શકે. છતાં એ આપણા નેવા કાળા માથાના માનવીનું જ કામ છે એ એટલી જ સત્ય હકીકત છે. શબ્દકેવળા કોઈ પણ સમ્બો 'કૈલાસ' નું વર્ણન કરવા માટે પૂરતા નથી.

નંબર ૧ થી ૧૩ સુધીની બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. સરખામણીમાં શૈવ ગુફાઓ સીધી સુંદર છે. અજંટા

નેવા પછી અહીંની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં કાંઇ વિવિધતા નથી લાગતી. પણ એથી એની કલાનું મૂલ્ય ઓછું નથી થતું. જૈન ગુફાઓ અને શૈવ ગુફાઓ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. સવારના આઠથી ત્રણ વાગ્યા સુધી એ ગુફાઓ જોઈ.

દોસતાબાદ

સાત વાગે દોસતાબાદ તરફ જીપડયા. એ ઇલોરાથી નવ માઈલ દૂર છે. નામ ઉપરથી લાગતું હતું કે જરા ઠીક ઠીક મોટું ગામ હશે, પણ દસ વાગે પહોંચ્યા ત્યારે જોયું તો એ તો દોઢસો ઘરનું જ નાનું સરખું ગામડું છે!

અહીં તો અમારે ફક્ત કિલ્લો જોવો હતો એટલે રાત્રે ત્યાં જ, દરવાજા પાસે જ, સૂઈ રહ્યા. સવારે પરવાનગી મેળવી ૭ વાગે કિલ્લો જોવા ગયા. આ જ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ આગલાણનો કિલ્લો હોય એમ લાગે છે, જ્યાં ગુજરાતનો છેલ્લો કમનસીમ રાજા કરણધેલો ભરાઈ રહેલો અને પાછળથી નાસી છૂટેલો. એ કિલ્લો રાજા રામદેવે બંધાવેલો. એ

અત્યારે પણ સારી હાલતમાં છે અને નિઝામ સરકાર તરફથી સારી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. એકની પાછળ એક એમ ચારપાંચ તો કાંટ છે. ચારે બાજુ જાંડી ખાઈ છે અને અત્યારે પણ તે પાણીથી ભરેલી છે. અંદર ચાંદ મિનાર, જૂની ઈમારતો અને તોપો જોવા મળે છે. ચારે બાજુએ ટેકરીઓ છે વચમાં આ કિલ્લો અને તેને ફરી વળતી દિવાલો. ખીણમાં છૂટાં છૂટાં પથરાયેલાં ગામડાંઓ, ફરફર વાતો પવન, એ બધાંથી ચડવાને ચાક લાગતો નથી. અગાઉના વખતમાં શત્રુને કંઈ

રીતે ફસાવતા એ પણ એક માણસે મશાલથી અમને બતાવ્યું.

ઔરંગાબાદ

કિલ્લો જોઈ નાસ્તો કરી ઔરંગાબાદ તરફ જીપડયા. ૮ માઈલ. તડકો તો સખત લાગે. પાણી આવે એટલે પાણી પીતા જઈએ. લગભગ ૧૨૫૫ વાગે ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા. કેન્ટોનમેન્ટમાં જ એક ખાનગી મકાનમાં વડ નીચે માંડ માંડ ઉતારો મેળવ્યો. કાણુ જાણે કેમ પણ અમારા આત્માના સમાચાર પોલીસમાં વાયુ વેગે ફેલાયા. જેતણ પોલીસો આવી ગયા. પૂછપરછ

શિવજી ભૈરવ—સ્વરૂપે (ઇલોરાનું એક શિલ્પ)

કરી. એક પોલીસ તો કહે: “તમે બ્રિટિશ હદ છોડીને ચાલ્યા જાવ.” અમારા માટે આ તો અશક્ય હતું. બધાને ખૂબ ભૂખ લાગેલી. રસોઈ પણ શરૂ કરેલી. ઔરંગાબાદ સિટી બે માઈલ દૂર, રેશન પણ બે માઈલ દૂર. ત્યાંનો બપોરનો સખત તાપ—આવી સ્થિતિમાં અમે જઈ શક્યા એ તેમ નહોતું. એક ભાઈને પોલીસ—હેડ પાસે લઈ ગયા અને તેમને સમજાવ્યા. પોલીસ હેડને વિશ્વાસ બેઠો. પણ અમારી ધીરજની આ કસોટી કરનારું હતું. આવી શંકાઓ એ પહેલો પ્રસંગ ન હતો. નિઝામ રેટની હદ શરૂ થઈ ત્યાંથી,

એટલે કે ફાંપુરથી, આ લગભગ પાંચગો પ્રસંગ હતો. અમે ખૂબ કટાવ્યાં. એમ જ થયું કે આ નિઝામ રોટની હદમાંથી હવે ભાગીએ તો સાડુ. રસોઈ અધૂરી જ રહી. ભાત માંડ માંડ કર્યા. દાળ કે કંદી કરવાની ઇચ્છા ન થઈ. ભાતને વધારીને જ સતોષ માન્યો. પાંચ વાગ્યા સુધી આરામ કરી સાંજે રોશન પરની એક મારવાડી ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો !

બીજે દિવસે સવારમાં ઔરંગાબાદ શહેર જોવા બિપડવા. ‘પાનચક્રી’ જોઈ. સુંદર રથજ છે. પાણીના કુંડ છે અને એક બે જગ્યાએ ઉપરથી પાણી પડે એવી ગોડવણ કરવામાં આવી છે. ત્યાં ખાસ જોવા લાયક છે ‘બીખીનો મકરનો.’ શહેરનાદ ઔરંગઝેને તેની બીખીની ચાદમાં એ રાત્રે બંધાવેલો. (એનું ચિત્ર આ અંકના મુખ્યચિત્ર તરીકે આપ્યું છે.) દૂરથી તાજમહાલ જોવા લાગે. પ્રેમ જેવી અમૂર્ત વસ્તુને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો માનવે કેવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે ? ત્યાંથી દોઢ માઈલ દૂર ટેકરી પર ગુફાઓ છે. ધણુખટું શિવપદ્મ નટપ્રાય હાલતમાં છે. અને જયસિંહના ‘સુવર્ણ’ મહાલ ને નામે ઓળખાતું મકાન છે પણ ત્યાં તો અત્યારે સુવર્ણ પણ નથી અને મહાલ પણ નથી. આ બધું જોઈને ગામમાં થોડી ખરીદી કરવાની હતી એટલે સિરીમાં આવ્યા. અહીં અમને પોલીસ ખાતાના એક ભાઈ મળ્યા. અમારી સમક્ષ સહજ ભાવે વાત કરવા લાગ્યા. “હું તો તમારી પાછળ હોરાન ચર્ચ ગયો. ઠેક ખુદા-બાદથી તમારી પ્રવૃત્તિ જોતો જોતો તમારી પાછળ પડાઈ. આજે. આલું છું તમારા. અહીં. આવવાનું સમાચાર પણ મેં આપેલું, મને તો હતું કે ઔરંગાબાદ પહોંચતાં જ તમને બધાને ગિરફતાર કરવા પડશે પણ મારી જાણમાં ચોખ્ખું આવી ગયું કે તમારો ધરદો સત્યાગ્રહ કરવાનો નથી ! આવી ખબર હોત તો મેં તમને ઉતારા માટે ગામમાં જ સાડુ રથજ બતાવ્યું હોત ” એની સહાનુભૂતિ માટે અમે એનો આભાર માન્યો અને અમારી પાછળ એની મરેડો હોરાનગતિ માટે દિવસોજ બતાવી.

સાંજે સાખત પવનમાં ૭ વાગે અમે. ઔરંગા-બાદ હોડયું, અને એ જ રાત્રે ૧૭ માઈલ તો આસાનીથી કાપી કાઢ્યા. અંતકડી રમતા જઈએ અને રસ્તો કાપતા જઈએ. એટલે ૧૭ માઈલ કેમ કપાયા તેની કંઈ ખબર જ ન પડી. જેમણે અંત-કડીમાં ભામ ન લીધો તેમને આ ૧૭ માઈલ આકાશ પડ્યા. અને એનું પરિણામ બીજે દિવસે અમે જોયું. લગભગ ૧૨:૩૦ વાગે એક ડાક બંગલાના ચોગાનમાં રાત ગાળી, વહેલી સવારે યા વાગે ચાલવાનું શરૂ કર્યું. અને ૧૦-૧૦:૧૦ વાગે ટોકા આવી પહોંચ્યા. અહીંથી ક્ષિતિશ હદ શરૂ થાય છે. નિઝામ સૈરહદ અને ક્ષિતિશ હદ વચ્ચે દક્ષિણગંગા ગોદાવરી આવી જાય છે. ગોદાવરી કાંઈ જ પડાવ નાખ્યો. પ્રકૃતિ સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ નિઝામ રોટમાં આપણને જૂઠું જોવા મળતું નથી. ખેતરો પણ સાવ સૂકાં. ક્ષિતિજ સુધી નજર કરીએ પણ કાળી મારી સિવાય કંઈ જ નજર ન પડે—હા, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતનાં દૃશ્ય અદ્ભુત લાગે છે. સંખાના રંગો અકીકિક હોય છે અને રાત્રે, આ પછી આકાશના મિત્રો—પેકા તારાઓ—આપણી રક્ષા કરતા એ જ સપ્તર્ષિ અને દરણી, મૃગશીર્ષ અને ક્રુવ.

ગોદાવરી મૈયા

અહીં ગોદાવરીમાં નદાવાની ખૂબ મઝા આવી. ખૂબ આનંદથી નાહ્યા. કેડ સુધી પાણી અને તે પછી ઠીક ઠીક જેસમાં વડી જાય છે. આપણે અંદર પડીએ એટલે ધીમે ધીમે તણાઈએ. પણ આપણને જરાએ બીક ન લાગે. કાલવનું નામ નહિ. નીચે રેડી. ખૂબ સ્વચ્છ પાણી અંદર પડીએ એટલે જાણે કે ઇ માતા પેતાના હાડિયાને જેલ કરાવતી હોય. હાડ લગાવતી હોય તેમ આપણને ખેંચે. સામા પ્રવાહમાં તરવાની મહેનત કરીએ પણ તરાવ જ યાનું ? ગોદા-વરીનાં મૈયા તરીકે અહીં દર્શન થયાં. ધડીસર થયું કે નાસિકની ગોદાવરી તે આ જ હરો કે બીજી ? કામ કાલેકરે નદીને ‘લોકમાતા’ કહી છે તેનું પૂરેપૂરું સાર્થક અહીં સમજાયું.

અમારો ઘણો કંટાળો અહીં નહાવાથી ઓછો થયો. છતાં અમારી સ્થિતિ બહુવા નેત્રી હતી. દાઢ, તકડા, શૂખ અને તરસની અમારા ઉપર સારી અસર થઈ હતી. કેટલાકના પગમાં ફેફલા પડેલા, કાઈના પગ ફાટી ગયેલા, હોડાં તો લગભગ બધાના જ ફાટી ગયેલા અને બેચાર વિદ્યાર્થીઓ તો ચાલી શકે એવી સ્થિતિમાં જ નહેતાં એટલે અમે અહીંથી અહમદનગર સુધી-૪૨ માઈલ-અસમાં જ ગયા અને રાત્રે નવ વાગે અહમદનગર પહોંચી ગામમાં એક જૈન ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો.

અહમદનગર

બીજી સવારે એટલે ૧૨મી મેએ દૂધપૌઆતો નાસ્તો કરી અમે કિરોલો નેવા બેઠ્યા. કિરોલાને દરવાજો જ એક યુરોપિયન સોદજર બેઠો હતો. એણે અમને રોક્યા. એક તો સોદજર, અને પાછો અંગ્રેજ નહિ એટલે અંગ્રેજ પૂરું બોલતાં આવડે નહિ. માંડ માંડ અમે સમજી શક્યા કે એ તો અંદર જવા માટેનો પાસ માગે છે ! પાસ તો અમારી પાસે હતો નહિ, એ તો પોલીસ કમિશનર પાસેથી મળે. એક બે માણસોને અંદર શું નેવા જેવું છે તે બાબત અમે પૂછી બેઠ્યા. પાસ નેવા જેવું હોય એવું લાગ્યું નહિ, એટલે અમે તો એ કિરોલાને બહારથી બેઠીને જ સતોષ માન્યો. હા એક માઈલ દૂર ચાંદખીબીનો મહેલ ટેકરી પર છે.

સાંજે જ અમે ચાલવાનું શરૂ કર્યું-પૂના તરફ. અહમદનગરથી પૂના ૭૫ માઈલ મોટર રસ્તે થાય છે. ત્રણ દિવસમાં અમે જો રસ્તો કાપ્યો. બેત્રણ માઈલને આંતરે ગામડાં આવ્યાં જ કરે અને પાણીનો પછુ બહુ ત્રાસ ન પડે વહેલી સવારે ૪-૪૧ વાગે તો ચાલવાનું શરૂ કરીએ. ૭ થી ૮ સુધી એમ જ ચાલીએ. પછી કોઈ કુવા, વાવ કે ઝરણાને કાઠે પડાવ નાખીએ. મુખશુદ્ધિ, શૌચાદિ ક્રિયાથી પરવારી નાસ્તો કરી પાછો તથુ ઉકારીએ અને દોડેક કલાક આગળ વધી, ૯-૯૧ વાગે કયાંક વડની હાખ નીચે, પડાવ નાખીએ. પછી સાંજે પાા-૬ વાગે પાહું ચાલવાનું શરૂ કરીએ. અમે સોમવાર તા. ૧૫મીએ સાંજે પૂના પહોંચ્યા.

પૂનામાં પાંચ દિવસ

રેશન પરની મોરારજી ગોકુલદાસની ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો. આરોગ્યબલુવન અને ધર્મશાળાનું આલેશન મકાન બંધાવેલું છે. બધી ભતની સગ-વડતાવાળું છે અને છતાં સાવ મફત છે. પર-આંતમાં યુજરાતીઓની આવી ઉદારતા બેઠે ને આપણને આનંદ થાય છે. પણ સાથે સાથે સખેદ બજાવવું પડે છે કે એ પૈસા ખરચ્યા પછી એની કેવી વ્યવસ્થા થાય છે એની તેઓ બહુ દરકાર રાખતા હોય એમ લાગતું નથી. યુજરાતીઓના જ પૈસા છતાં યુજરાતીઓને જ લાક્ષણી ભોગવવી પડે છે. અહીંના મેનેજર એક દક્ષિણી ભાઈ છે. છત્રોસ કલાકને અંતે સારી બોલાચાલી પછી, અમને ઝોરડી મળી !

પૂનામાં પ્રભાતનગર, રે મ્યુઝિયમ, વેધશાળા (observatory), પેશ્વોનો જૂનો મહેલ વગેરે નેયા. એક દિવસ અસમાં સિંહગઢ જોઈ આવ્યા. પૂનાથી લગભગ પંદર માઈલ દૂર છે. રસ્તામાં ખડક-વાસવાનું સુંદર, વિશાળ તળાવ આવે છે. ઐતિહાસિક સ્થળો સૌંદર્યની દ્રષ્ટિએ ધણીવાર આપણને નિરાશ કરે છે. ત્રણ માઈલ પહાડમાં ચડવાનું હોય છે અને ઉપર ચડવાનો રસ્તો પણ બરાબર નથી. જુલો પણ કયાંય દરિગોચર થાય નહિ. સાથે ફેરી લીધેલી તે ચૂસતા જઈએ અને ચડતા જઈએ. ઉપર તો દૂધ અને દહીં સિવાય બીજું કશું મળતુ નથી. કોઈ વાર માવો પણ મળે. ઉપર સુંદર મજાનો કંડા મીઠા પાણીનો ઝરો છે. કલ્યાણ દરવાજો-જ્યાંથી તાનાજીએ સિંહગઢ પર ચડાઈ કરેલી અને જ્યાં આગળ એ મરાઠાત્યાં આગળ અત્યારે તેના સ્મારક રૂપે એક દહેરી બાંધેલી છે. રાજારામ પેશ્વાની સમાધિ પણ છે. ગણ્યાગાંઠ્યા સૈનિકોની સહાયતાથી સિંહગઢ સર કરવાની તાનાજીની હિંમત અને બહાદુરીને માટે આપણને માન થાય છે. ‘ગઢ આલા પર’તુ સિંહ ગેલા’ એવી કહેતી પણ એ લોકોમાં છે.

પૂનામાં પાંચ દિવસ રહ્યા. અહીં અમે ઠીક ઠીક આરામ લીધો. પહેલાં તો મુંઝઈ જતાં લોનાવક્ષા

અને કાર્લા જવાનો કાર્યક્રમ હતો, પણ અજ-ડા અને ઈસોરા જેવા પછી ગુફાઓ. જેવાની અમને બહુ હોંસ ન રહી. એટલે ૨૦મી શનિવારે સવારે અમે બસમાં મુખર્ષી જવા ઊપડ્યા. રસ્તાના ઘાટમાં કુદરતી દશ્યો જોઈને તો અમે લોનાવજા કાર્લા પડતા મૂક્યાં તે માટે પસ્તાવો થયો. મુખર્ષી નાસિક કરતાં પણ વધારે સુંદર નૈસર્ગિક દશ્યો અહીં જોયાં. જગરજગર પહાડમાંથી રેલવે માટે કોરી કાઢેલી ટનલો જોઈએ છીએ ત્યારે માનવશક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. અને લોનાવજા પછીનો ઘાટનો રસ્તો પણ ખૂબ વાંકાચૂંકો અને ટોળાવવાળો છે. આટલી અક્ષાંટ કુદરતના પૂરતાં નિરીક્ષણ વગર અમે ઉતાવળે માર્ગ કાપી રતા છીએ એનો અમને અંતરમાં વસવસો હતો પણ એ જ ઉતાવળથી અમે ઘર નજીક, (Home, sweet home તરફ) આવી રહ્યા છીએ એનો અમને આનંદ હતો. અને એવી મિશ્રિત લાગણીઓ વચ્ચે અમે ૧૨૧ વાગે તો માટુંગા પહોંચી પણ ગયા.

વીસ દિવસના અમારા આ ટૂંકા પ્રવાસનું સર-વૈધું કાઢીએ તો એ વીસ દિવસમાં અમે લગભગ ૪૫૦ માર્મલ, ટ્રેપ્ઝન અને બસમાં, મુસાફરી કરી અને લગભગ ૩૦૦ માર્મલ પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. ગોદાવરી, પૂર્ણા, પેનગંગા, ભીમા જેવી દક્ષિણની મોટી નદીઓ અમે પગ તળે પસાર કરી. આ 'લોકમાતાઓ' ઉપરાંત જેનું માહાત્મ્ય આપણને પ્રવાસ દરમિયાન સમજાય છે તે વડોદા, નદી અથવા ઝરણાં કાઢે, પ્રવાસોને એક આશીર્વાદ સમ ન છે. બીજાં વૃક્ષો પણ, ખાસ કરીને ફલફળાદિનાં, આપણને ઠીક મદદ કરે છે. રસ્તામાં આવતા હોઈએ, બૂખ લાગી હોય, કેમ્પ ક્યાં નખાશે તે કંઈ નક્કી ન હોય ત્યારે આવાં વૃક્ષો આપણને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓની નજર જ એમની શોધમાં ચારે બાજુ ફરતી હોય છે. તેમાં ફરીનું કે કોકાનું ઝાડ આવે, ખારેક, જાંજી કે શુંદી,

કરમદાં કે અંજીરનાં ઝાડ આવે તો એને ઇન્સાફ આપ્યા વગર આગળ જવાય જ કેમ? પ્રવાસમાં બૂખ પણ આપણને ખૂબ લાગે. ગમે તેટલું રાંધીએ પણ એક દાણો પણ વધે એવું કદી ન બને. બિયડું, કાઈ વખતે ઝોણું પડે.

પ્રવાસથી થાકે લાગે એ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. પણ એથી આપણે જેવાનું હોય એ ચૂકીએ તો પ્રવાસનો આખો આશય માર્યો જાય છે. બિયડું સુંદર રચળો નેવાથી, ત્યાંનો ઇતિહાસ યાદ કરવાથી, આપણો ધણો થાક ઊતરી જાય છે. અમારા પ્રવાસમાં આજું કોઈ વાર બનતું. જે સ્થળે જોવા જવાના હોઈએ તે દૂર હોય એટલે ત્યાં પહોંચતાં થાકે તો લાગે જ એટલે આજા થાકેલા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં દરવાજા આગળ જ બેસી પડે. કિંવો જેવાનો હોય તો કિંવોને દરવાજે પહોંચ્યા એટલે બસ. પછી અંદર જેવાની બહુ ઈચ્છા ન કરે. કોઈ જોયે મિનારો ચડીને ઉપર જવાનું હોય તો કહેશે, 'ઉપર શું જેવું તું', બહારથી જોઈ લઈએ એટલે બસ.' જે વિદ્યાર્થીઓ જોઈને પાછા આવે તેમને પછી જોયા થાસે ને ખૂબ આતુરતાપૂર્વક પૂછે, "ન્યાર્થા જેડો કુરો આય ?" (જેવા જેવું શું છે?) મનમાં એમ જ થતું હોય કે જો 'બહુ જેવા જેવું છે' એવો કંઈ જવાબ મળશે તો થાકેલા લથડિયાં ખાતાં જનું પડશે, નહિતર જેવા વિનાના રહી જઈશું. પણ એમના સફલાગ્રે "ન્યાર્થા જેડો કિં નાય?" એવો જવાબ મળે તો એમને 'હારા' થાય, થાસ નીચો બેસે. પ્રવાસમાં આવી વૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ. 'આટલા બેશું આટલું વધારે' એ જ 'રિપરિટ' હશે. રાખીએ તો જ પ્રવાસનો પૂરેપૂરો આનંદ માણી શકાય છે.

આ રીતે અમે અમારો અજ-ડા અને ઈસોરાનો પ્રવાસ ખૂબ આનંદપૂર્વક પૂરો કર્યો.

મંગલ દસાઈ

વ્યાયામ મંદિર

વ્યાયામ વિદ્યાનો પ્રચાર જૂના કાળથી પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ છે. વચ્ચે આવેલાં સિંધ અને ગુજરાતમાં આ વિદ્યાનો શોખ પહેલાં હતા નહિ પણ છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતે આ વિદ્યામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે. પંદર વર્ષ પહેલાં જ્યારે આશ્રમની સાળામાં અમે લાડી, કુસ્તી, લાલ, લાકડી વગેરે મર્દાનગી રમતોની શરૂઆત કરી ત્યારે કેટલાક લોકો અમને પૂછતા, કે આ તો હિંસાની તૈયારી કહેવાય, તમારી અહિંસા સાથે આનો મેળ કેમ બેસે ? તે વખતે લાંબી લાંબી દલીલો આપીને સિદ્ધ કરવું પડતું કે જે શરીર કેળવે છે, વ્યાયામ કસરત અને મરદાનગી રમતોમાં તૈયાર છે, તે અહિંસાનો ચમત્કાર વધારે સારી રીતે બતાવી શકે. મહાત્માજી પહેલી વાર યરોડા જેલમાં હતા ત્યારે શ્રી શીખ લોકોએ યુરુ કા બાગમાં અહિંસક લડાઈ લાડી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિંસાનું શસ્ત્ર જાણનાર અને પેઢી દર પેઢી સિપાઈના પેશામાં રહેનાર માણસ પણ ધારે ત્યારે અહિંસાનું સુંદર રીતે પાલન કરી શકે છે. આપણી છેલ્લી લડતમાં તો દેશના એક-એક પ્રાંતે અહિંસાની શક્તિ બતાવી છે. ગુજરાતના યુવાનોએ-અખાડાવાળા યુવાનોએ-ધરાસણાની ધરતી પર ધીરજપૂર્વક લાડી ખાઈને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે શૌર્ય અને અહિંસા બંનેનો કેટલો સુંદર મેળ હોય છે.

જે શરીરે નિર્બળ છે, ધારે તો યે સામો ચર્ધ ન શકે એને અહિંસા પોતાનો પૂરો ચમત્કાર ન બતાવી શકે. ઘણી વાર એવા માણસની અહિંસાના મૂળમાં કષ્ટરતા હોવાનો પણ સંભવ રહે છે. અહિંસાને નામે શરીર કેળવવા તરફ એરકારી કરવી એમાં ચોક્કસ પ્રતિબંધ છે. અને અહિંસાની તો જરા યે સેવા નથી.

આજની રમતોમાં મુખ્યત્વે અને બાહ્યની રમત બોક્સિંગે મારા મહારાષ્ટ્રી હૈયાને કેટલો હરખ થયો છે એ શી રીતે વ્યક્ત કરું ? આ બંને રમતો શરીર કસવાની દૃષ્ટિએ, સ્ફૂર્તિની દૃષ્ટિએ અને આત્મ-વિશ્વાસની દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે.

લાડી, લકડી કે તલવાર આજે સ્વરાજ્યની લડન લડવામાં કામ આવશે, એ આવડત હારા આપણે

શસ્ત્રયુદ્ધમાં જીતી શકીશું એમ જો કોઈ માનતું હોય તો તે ભારે ભૂલ છે. શસ્ત્રયુદ્ધની દૃષ્ટિએ આ શસ્ત્રો બહુ જૂનાં કહેવાય, નકામાં કહેવાય. શસ્ત્રયુદ્ધ માટે તો બોરખ, રિવોલ્વર, રાયફલ, હોર્ષડોર, મનવાર અને એરોપ્લેનની જરૂર છે. એને માટે જુદી જ તૈયારી જોઈએ છે. એ માર્ગ આપણે માટે નથી. સરકાર સામે અણગમો બતાવવા માટે સહજસાજ તોફાન કરવા જઈએ તો પણ તલવાર લાડી કામનાં નથી. કેમકે આજની પોલીસ, આજની ફોજ અને આજની સરકાર સમાન શસ્ત્ર લડવાનો ક્ષત્રધર્મ સમજતી નથી. સ્વરાજ્યમાં પણ આપણે સમાન શસ્ત્ર લડવાનો, એ આદર્શ સ્વીકારી શકવાના નથી. આજે તો સરકારે છડેચોક કહે છે કે, તમે રોડાં છીડોડાં ફેંકશો તો અમે ગોળી ચલાવવાના જ. મિસિસ બેસેન્ટ એ વાત કરી ત્યારે લોકો નાહક એમના ઉપર ચિડાયા હતા.

પણ વ્યાયામ, કસરત અને મર્દાનગી રમતોનો ઉપયોગ બીજી અનેક રીતે છે. આજનો જમાનો જુઓ: પ્રજાની શક્તિનો કેટલો દ્રાસ ચર્ધ રહ્યો છે; લોકોને પેટ પૂરતો ખોરાક મળતો નથી, પૌષ્ટિક ખોરાકને બદલે આ જવાં નકામાં પીણું પીવાનો શોખ વધ્યો છે. લોકો નાલુકાર્ધમાં મોટાર્ધ માને છે. માથાપો પાનાનાં બચ્ચાંએને શરીર બચાવવાની સલાહ આપતાં શરમાતાં નથી. વિલાસને જ્યાં ત્યાં ઉત્તેજન મળે છે. નાટકસિનેમા અને કળાને નામે ચાલતી વિલાસિતા યુવાન શરીરને કોતરી ખાય છે એવે વખતે કાલો ધર્મોપદેશ કશું કરી શકવાનો નથી. એના કરતાં શરીરે મજબૂત કરવા માટે, મન પવિત્ર કરવા માટે, સ્વાભિમાન અને તેજસ્વિતા વધારવા માટે કસરત, કવાયત અને મર્દાનગી રમતો એ વધારે ઉપયોગી સાધનો છે. મહેનતમજૂરી અને વ્યાયામ બંને આવશ્યક છે. એકલી મહેનતમજૂરીથી બધું કામ પતે એમ નથી. મહેનતમજૂરીથી શરીર કસાય, સ્ફૂર્તિ વધે, કષ્ટ સહન થાય પણ શરીરમાં જે જીવન કે રજોયુષ્ય જોઈએ છે તે મર્દાનગી રમતો વિના નહિ આવે.

શરીરમાં તોફાન બરેલું હોય અને ચારિત્ર્યની શક્તિથી તે અકુશમાં રહેલું હોય એ જ ઈષ્ટ છે. સવારથી સાંજ સુધી કામ કરીને થાકેલા લોકો પણ જો ઉત્સાહી હોય તો સાંજે થોડીક રમતો રમી એમાં રહેલા વિનોદ અને આનંદદાર મગજના યોગને લગવેા કરે છે. અને એ રીતે પોતાની આવરદા પણ વધારે છે. વ્યાયામ-કસરત-કાયાવતથી મળતી સૌથી પહેલી વસ્તુ એ કે સાત્ત્વિક આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે, આરોગ્ય એની મેળે સચવાય છે. બ્રહ્મચર્ય અને વ્યાયામને તોલે આવે એવું એક રસાયણ વૈદકશાસ્ત્રે શોધ્યું નથી એવેા વૈદકશાસ્ત્રને જ એકરાર છે. યોગ્ય વ્યાયામને લીધે શરીરમાં સ્ફૂર્તિ રહે છે એ સૌથી મોટો લાભ છે. સંક્રમાં વ્યાયામ કરવાથી સહકાર શક્તિ વધે છે, સુઝ કેળવાય છે, ખડતલપણું સ્વાભાવિક થાય છે. વ્યાયામ સાથે જો સહવાસ સારો હોય, ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી હોય તો દિલ્લદારપણું કેળવવામાં વ્યાયામની મદદ ચોક્કસ જણાઈ આવે છે.

સેવાની દૃષ્ટિએ વ્યાયામ આજે જેટલો જરૂરનો છે તેટલો ભાગ્યે જ આ પહેલાં જરૂરનો હતો. આજ જેવી આકૃત પ્રસંગે વ્યાયામવીરોની ઉપયોગિતા ડગલે ને પગલે સિદ્ધ થાય છે. મરજી જેવા મેષી રોગો જ્યારે કાટે છે ત્યારે મોટી સંખ્યાના લોકોને દવાપાણીની અને માવજતની મદદ પહોંચાડવામાં વ્યાયામમંડળોએ જે મદદ આગસુધી કરી છે તે એક જ વસ્તુ વ્યાયામનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા બસ છે. સ્વરાજ્યના જમાનામાં યાત્રાઓ, સરઘસો અને સભાઓમાં અખાડાની તાલીમ અનેક રીતે ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. ચારિત્ર સંગઠન, પ્રજા મંડળન અને સંગઠિત પાયા ઉપર કરવાની સેવા એ ત્રણ ક્ષેત્રમાં વ્યાયામની ઉપયોગિતા અનેક રીતે અને અનેકવાર સિદ્ધ થઈ છે.

મેં કશું કે પુકની દૃષ્ટિએ લાડીલાકડીને ઉપયોગ નથી જતાં સ્વરાજ્યને માટે એ વસ્તુને ઉપયોગ ધણો થવાનો સંભવ છે. આપણી લડત લંબારી અને આકરી થશે ત્યારે પાછળનો અનુભવ જોતાં લાગે છે કે થોડીસખાનું આપણને દયાવવા જતાં, પ્રજાનું સામાન્ય રક્ષણ કરવાની પોતાની મૂળ ફરજ પણ ભૂલી જવાનું છે. વધેલા કામને પહેાંચી વળતું પણ એમને

માટે સુરકેલ હતો. અને દાનત તો લોકોની મુશ્કેલીએ વધારવાની જ હોય. આવી અસાન્નિતી દશામાં યોગી-પહેરાની વ્યવસ્થા પણ કદાચ આપણે જ અલાવવી પડે. આવે વખતે વ્યાયામ મંદિરમાં મળેલી તાલીમ ઉપયોગી નીવડવાની છે. સ્વરાજ્ય મેળવતાં પહેલાં આપણે જેવું તેવું પણ પ્રજાનું રક્ષણ તો કરવું જોઈએ. ઇતિહાસનો અનુભવ જ છે કે પરરાજ્ય જતને સ્વરાજ્ય થાય છે ત્યારે વચલા સન્નિગમમાં થોડીક અવ્યવસ્થા રહે છે. પણ એ અવ્યવસ્થાને કારણે જ લોકોની સ્વરાજ્યની લાયકાત ખાતે છે, કેમકે એક-એક કાર્યમાં સ્વાવલંબન કેળવ્યા વગર છુટકો જ નથી હોતો. મારામારી, તોફાન, ધાડ વગેરે શમાવવા માટે વખતોવખત દોડવું પડે એમાં અકળામણ ગમે તેટલી હોય તો એ બારે કેળવણી તો છે જ. ખરું જોતાં જો લોકો મનજૂત હોય તો દુર્જનોને તોફાન કરવાનું પણ મન નથી થતું. દુર્જન લોકો, સુવાળા લોકો, આજસુ લોકો અને સંક્રમી લોકો પોતાની નખખાઈને લીધે દુનિયાની દાનત બગાડે છે. 'ચાચું' જોઈને દયાવરાનું મન કેને ન થાય ? આ બધા દોષો કાઢી નાખવા એમાં નાનોશરો પરાપકાર નથી રહ્યો.

વ્યાયામ મંદિર એ દરેક ગામનું એક જાતનું ઘરેણું હોતું જોઈએ. વિસ્તીર્ણુ જમીન, એમાં મુંદર બગીચો, ફળજાડ અને ફૂલજાડ વ્યાયામ મંદિરને અંગે હોવાં જ જોઈએ. આવેલાન મકાનની આપણને જરૂર નથી પણ પાકું અને મોટું મકાન હોય તો જોડું નથી. ગામનાં લોકો, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો, સવારસાંજ ત્યાં ફરવા આવે, અને ઝોછીવત્તી કસરત કરીને જાય. આજકાલ મંદિરો પાછળ પેસા બર્બરોને બદલે આવી વ્યાયામ મંદિર જેવી સંસ્થાઓ પાછળ બર્બરો હોય તો કેવું સાડું ! આમાં બધા જ લોકો આવી શકે અને સ્વચ્છતાના, સુધ્ધતાના અને સાદી રહેણીના શાસ્ત્રીય પાઠો લઈને જાય. *

ફાકા કાલેલવર

* ઈ. રા. ૧૯૩૧માં બાદરૂ વ્યાયામ શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

આધુનિક સંસ્કૃતિનાં પ્રતિકોનું સ્મારક

અમેરિકામાં ઈ. સ. ૧૯૩૯માં ભરાયેલા વિશ્વભેળા નિમિત્તે ન્યૂયોર્ક શહેરના વેસ્ટિંગહાઉસના પાયામાં આધુનિક સંસ્કૃતિનાં સૂચક પ્રતિકોને દોડવામાં આવ્યાં છે. આજ પછી પાંચ દહાસ વર્ષના વૈજ્ઞાનિકોની જાણ અને અભ્યાસ ખાતર ૮૦૦ રતજના વજનવાળી કેમ્બ્રિજર ઘાટની પેટીમાં આ જમાનાની સંસ્કૃતિદર્શક ચીજો સંઘરવામાં આવી છે. આ પેટીનું બાહ્ય આવરણ કઢાય નહિ એવી કુપલેય ધાતુનું બનાવેલું છે. બધી ચીજો સાત ફૂટ લાંબી હવા વિનાની જગ્યામાં, નાઇટ્રોજન ગેસ ભરેલા, જલાભેદ આવરણ-ત્રાળા પાથરેલ કાચના ઘરમાં ગોઠવવામાં આવી છે.

આજના વપરાશની ચારસોથી વધુ વસ્તુઓ સંઘરવામાં આવી છે. ફાઉન્ટેનપેન, મિકેનિકલ પેનસિલ, ઘડિયાળ, વિદ્યુતદીપ; તમાકુ પાઇપ, નાણક સિગરેટ, સ્ત્રીઓની હેટ, પ્રસાધનોની ચીજો, ચરમા, દ્રવ્યસ્રા, દંતમંજન, કેમેરા, ફિફ્સ, અસ્ત્રો, ટીન હિચાઇનાનું સાધન, પૈસાના નમૂના વગેરે વગેરેના સંગ્રહ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ ઉપરાંત ધાતુ, કાચનાં કપડાં, રખતર, એસ-એસટોસ; દાણા અને ધાન્ય; અને કોલસાનો નમૂનો, જે પાંચ દહાસ વરસ પછી કઢાય ના હોય, એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે.

આપણા જમાનાનું વૃત્તાંત કચકડાની પટ્ટી પર ચક્ષુમરૂપે ઉતારવામાં આવ્યું છે. જીદીજીદી ભાષાઓનાં પુસ્તકો ફિફ્સેરી વગેરે છે. વળી ભવિષ્યના ઈતિહાસવેત્તાને ફિફ્સનો મર્મ સુગમ પડે તે માટે તેનું

વિવરણ, ન્યૂસપેપર પણ છે. તેમાં આ જમાનાના ઈતિહાસના સ્વતાં વર્ણનો, સુંદર દ્રશ્યો વગેરે છે. માઇક્રોફોન પણ છે.

ભવિષ્યના વૈજ્ઞાનિકો આજથી પાંચ દહાસ વર્ષ પછી ૧૯૩૯ની સાલ આવી તેની જાણ ખાતર દુનિયાભરનાં મ્યુઝિયમોમાં એક પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં ક્રિસ્ટિયન, ચાઇનીઝ, મુસ્લિમ અને સીન્યે કેલેન્ડર છાપવામાં આવ્યાં છે. કદાચ આ લખાણો નાશ પામે તો વર્ષોની ગણતરી માટે ખગોળના સૂચક નિશાનોના નક્ષા પણ દેરવામાં આવી સંઘરવામાં આવ્યા છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિનાં પ્રતિકો સંઘરવામાં આવેલી આ અવિનાશક કેમ્બ્રિજર પેટીને જે સ્થળે દાટવામાં આવી છે તે સ્થળના અક્ષાંશ રેખાંશ પણ છાપવામાં આવ્યા છે.

*

રેલેના બે છાંડો

રાણી એલિઝાબેથના સમયમાં સર લૉડર રેલેએ સૌથી પ્રથમવાર તમાકુનો અને જટાટાનો એમ બે છાંડો ઈંગ્લેન્ડમાં આપ્યા. રેલે નવાપ્રદેશોની શોધ માટે અમેરિકા ગયેલો, ત્યાંથી આ બે છાંડ તેણે આણેલા.

રેલે અમેરિકામાં હતો ત્યારે તેણે ત્યાં ઈંદિયોને તમાકુ પીતા જોયેલા. જ્યારે તે ઈંગ્લેન્ડ આવ્યો ત્યારે તે તાપણી પાસે બેસી બીડીની કિલગત માણ્યો રહ્યો હતો. એટલામાં નોકર આવી ચડ્યો. નોકરે કહી કોઈને બીડી પીતા જોયેલ નહિ અને વળી બીડી જેવી વસ્તુનો તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ એટલે નોકરે તો શેકના મોંમાંથી ધુમાડો નીકળતો જોઈ

વિચારું" કે શેકના શરીરમાં આગ લાગી છે ! બપોની ખૂબ મારી તે એકદમ પાણીની ડાલ લેવા દોડ્યો અને વોલ્ટર કચું બોલેકરે તે પહેલાં તો તે પાણીથી તરબોળ થઈ ગયો. પછી તો નોકરે લોકોને બીડી પીતા બેથા-નોખચો, જુવાનો બધા બીડી પીવા લાગ્યા. અગાઉ તો કોઈ બટાટા ખાતું નહિ. રેલેએ લોકોને સમજાવ્યું કે પાક બગડે ત્યારે બટાટા ખાઈ લોકો મરતા બપો શકે. રાણીએ પોતાના ખાણામાં બટાટા પોરસાવ્યા; એટલે નોખજોને પણ તે વખતે કચવાતા અને તે ખાવા પડ્યા. પણ અખીશએ કહ્યું કે બટાટા ઝેરી છે ! રાણીના અનેક પ્રયત્નો છતાં કોઈ એ બટાટાને અપનાવ્યા નહિ. લોકો બટાટા ભૂંડે મેંએ મૂકવા લાગ્યા !

બટાટાનો આ અદિષ્ટકાર ફ્રેન્ચ રાજા લુઈસ સોળમા સુધી ચાલુ રહ્યો. તે વખતે એક ફ્રેન્ચમેને બટાટાના વાવેતર પર પ્રયોગો કર્યા. રાજાએ આ બાબત પર ધ્યાન આપી જમીન પર બટાટાનું વાવેતર કરાવ્યું. બટાટાની લોકપ્રિયતા વધારવા તે બટનના કાંજામાં બટાટાનાં કુક ઘાલી ફરવા લાગ્યો.

રાજાએ કહ્યું એટલે પ્રજાએ બટાટાને રસીકાવાં. ધીમે ધીમે લોકો તે ખાવા લાગ્યા.

યુરોપ અને અમેરિકાની માંસાહારી પ્રજાના આહારમાં બટાટાની અગત્યતા કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ આપણને નહિ આવી શકે. પણ માનવસ્વભાવ જ એવો છે કે નવી શોધબોળ પરત્વે પ્રથમ તે વિરોધ દર્શાવે છે. તેવી રીતે બટાટાની શરૂઆત વખતે પણ લોકોએ ઉઠાપોઠ ને ઝુમ્મેશ ઉઠાવેલાં.

સ્કોટલેન્ડમાં ધર્મશુરુઓએ બટાટા વિરુદ્ધ ઝુમ્મેશ ઉઠાવેલી. તે ન ખાવા માટે બાઈબલનો આધાર લાવ્યા. તેમણે પ્રચાર કરવા માંડ્યો કે બટાટા ખાવાથી તાવ આવે છે, કોલ થાય છે !

ધીમે ધીમે ઇંગ્લંડમાં રાયલ સોસાયટીએ બટાટાની ખેતીનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. પણ તે વખતના સમાજ સેવકો એ દોરોનો ખોરાક છે એમ કહી તિરસ્કાર દર્શાવવા માંડ્યા. આખરે બેલ્જિયમમાં સાધુઓએ બટાટાને અપનાવ્યા. ખીન્ને

પાક ના કરતાં બટાટાનું વાવેતર કરવા તેમણે લોકોને ફરજ પાડી. લોકોએ સાધુઓને ગળા થતા નેઈ બટાટા ખાવા માંડ્યા !

ઈંગ્લંડમાં અમેરિકન શહેરી બેન્ગમિન થોમ્સને અપંગાલય બોલેલું. ત્યાં સાદા ને પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે તેણે બટાટાની કાંજ શરૂ કરી; પણ તે છાની છપ્પી રીતે !

રાખનો દુકમ, ધર્મશુરુઓનો સહકાર અને ગ્રાંતસાહનથી ઇંગ્લંડને બટાટાનો સ્વાદ ગળે વળગ્યો ને તેનું ઉપયોગી તોલ રસીકાયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ની લડાઈ વખતે જર્મનોએ બટાટાના સફળ પાક પર નિર્ભર રહી એક્ટીસ દિવસ સુધી યત્ન સમરે ટક્કર ઝીઝીઠતી ! બટાટાની આથી વધુ શી મદદતા હોઈ શકે ?

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

*

હિંદ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આધારસ્તંભ છે. ને સામ્રાજ્યમાંથી બીજું કોઈ સંસ્થાન એણું થાય તો આપણે જીવી શકીએ. પરંતુ ને આપણે હિંદને શુભાંતે બેસીએ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પૂર્વ અસ્ત થયો સમજાવો.

લોડ્ડ કૉર્ડન

*

આપણે હિંદને હિંદી લોકોના હિતની ખાતર જીત્યું તૂંથી. આપણે તરવારથી હિંદને જીત્યું છે (કેવી રીતે તે આપણે જાણીએ છીએ) અને તરવારથી આપણે તેને રાખીશું. આપણે હિંદને બ્રિટિશ માલ અને ખાસ કરીને લેક્ટેશિયરનું કાપડ ખપાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ બાડું ગણીએ છીએ.

લોડ્ડ બ્રેન્ડેડ

*

બીજી ગમે તે બાબતોમાં ગાંધીજી આડે રસ્તે ચડી ગયા હોય, પરંતુ કબૂલ કરવું જ પડશે કે રેડિયાની હિમાયન કરીને તેમણે હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈનું સાચું મૂળ શોધી કાઢ્યું છે. પછી ભલે એ રેડિયામાંથી રાજની કમાણી ફક્ત એક કે બે આનાની જ હોય.

હુરોદ્ધ મેન

☆

કુટિાર

૧૫૧ ૫

અંક ૫-૬

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

જાન્યુ-ફેબ્રુ : ૧૯૪૧

જો મા વી ના નેવો દીતે મરી
તે નેહને તેના સ્વદેશની આખવાધી અર
પે તે નંવા મીઃ મટે વીજ માનવી
ખુમામ કરી પટે તે નેમ કરીને પણ
મીઃ નેવેવુ દીતે છે

કવિ તિરુવલ્લુ

આ
(ચિત્રકાર : શ્રી કનુ દેસાઈ)

[શ્રી. કનુ દેસાઈનાં સૌજન્યથી]

કશીર

શહીદની અંતિમ ભાવના

[૫મી]

મહોત્સવ સમાન ધન્ય ચિરવાંછિતા આ ઘડી
ઉપસ્થિત થઈ; ઉમંગભર એ વધાવી લઉં :
સુભાગ્ય, પ્રિય માતૃભૂમિ ચરણે સમુદ્ભાસથી
સમર્પિત કરાય રંક મુજ પ્રાણની અંજલી.

નથી થઈ શકી અનન્ય તવ સેવના જીવને;
રહેલ ફલ પાંદડી તવ પદે ધડું માવડી !
તને હૃદય મંદિરે વિમલ ભક્તિ મિહાસને
વિશન્નિત કરી ઉતારી લઉં અંતની આરતી.

અકંપ ચરણો ! ચઢો મરણમંથ પે,—સ્વર્ગ એ :
વધાવ યમપાથ કંઠ — પ્રિય ભૂમિના પ્રેમને
ગણી અમર પુષ્પહાર, મૃદુ રહેકતો મુક્તિએ.
વિશુદ્ધ જન પ્રાણ ! તોડ જડ શૃંગલાઓ હસી;
નિગડ મહીં ચેતના જળ અમોઘ લેણું કરી
સ્વતંત્ર કરવા સ્વદેશ ઝટ જન્મ લેજે ફરી

પૂનલાલ

કિશોરોને

૮

દોસ્તો!

ઈસપની વાતો જગજગથીતી છે. તમે તો ને વાંચી હશે. ના વાંચી હોય તો જરૂર વાંચી જાઓ. તેમાંની એક સરસ વાત છે. એક વૃદ્ધ પોતાના પુત્રોને મરતી વખતે જણાવે છે: “બેટાઓ, મેં તમારે માટે પેલો ખજાનો દાટ્યો છે. આપણા બગીચાના પેલા ઝાડની આસપાસ ખોદશે એટલે તમને તે હાથ લાગશે. પણ યાદ રાખજો કે મહેનત ખૂબ કરવી પડશે. ત્યારે જ તમને તે ખજાનો મળશે.” એમ કહીને તે વૃદ્ધ પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પેલા ભાઈઓ તો ખજાનાની શોધમાં પડ્યા. કોઢાળી, પાવડા, ટોપલીઓ વગેરે સાધનો લઈને તેમણે તો ખૂબ મહેનત કરી. પરસેવાથી તેમનાં શરીર રેખાંજી થઈ ગયાં. અત્યંત શ્રમ કર્યો પણ પેલો ખજાનો હાથ લાગ્યો નહિ.

હવે દર વરસે તેમની વાડીને પાક ઉધડક લેવાને વેપારી આવતા. આ વર્ષે પણ પરગામથી વેપારી આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો વાડીમાં સુંદર પાક થયો છે. દર વરસ કરતાં ચાર ગણી તેની કિંમત આપવી પડે તેવો પાક હતો.

પેલા ભાઈઓ આવ્યા. વેપારીએ પૂછ્યું. “આ વરસે તો પાક ઘણો જ સરસ થયો છે.” તે ભાઈઓમાંથી મોટા બોલ્યો. “અરે, શું સરસ થયો છે! અમે તો કામ કરી કરીને થાકી ગયા!” “એમ કેમ!” “અરે, અમારા બાપા મરતી વખતે કહી ગયા હતા કે વાડીમાં ખૂબ ખજાનો દાટ્યો છે. મહેનત કરજો એટલે તમને મળશે.” “તે મળ્યો કે નહિ?” “ઘણી મહેનત કરીને થાક્યા, પણ ન જ મળ્યો.”

પેલો વેપારી તો હસી પડ્યો. કહેવા લાગ્યો: “ભાઈઓ, તમે તમારા બાપનું કહેવાનું બરાબર સમજ્યા નહિ. આ તમે તમારી સામે જુઓ છો એ

શું છે? એ શું ખજાનો નથી? તમે ખૂબ મહેનત કરી તો દર વરસ કરતાં તમને ચાર ગણું મળ્યું. આમ ને આમ મહેનત કરશો તો તમારો ખજાનો અપૂટ રહેશે, સમજ્યા? પેલો ખજાનો તો નાશ પામે; આ ખજાનો તો તમે જેમ મહેનત કરો તેમ વધવા જ કરે.”

દોસ્તો! આજે ખજાનો આપણી બધાની પાસે છે. આપણા જન્મદાતા પિતા આપણને જે વારસો આપવાના છે, એ વારસો તો નાશવંત છે. પણ આ જન્મદાતા પિતાએ આપણને જે વારસો આપ્યો છે એ તો કોઈ પણ કાળે ખૂટ તેવો નથી.

આ વિશ્વ એ વાડી છે. એ વિશ્વના ભોગવનારા આપણે બધા ભાઈઓ છીએ. આપણા ઉપભોગ અને ઉપયોગ માટે વિશ્વપિતાએ આટઆટલી સમૃદ્ધિ મૂકી છે. અપાર એ સમૃદ્ધિ છે, અદ્ભુત એ દાન છે.

એ સમૃદ્ધિને, એ દાનને લાપક ચલા, ચાલો આપણે કમર કરીએ. આપણી પાસે જે કોઈ સાધનસામગ્રી હોય તે લઈને નીકળી પડીએ. આપણે બધા એક થઈને મહેનત કરવાનું શરૂ કરી દઈએ. અગ્ર ઉત્સાહથી, નિશ્ચય અદાથી, વીરટેકથી આપણે કામ કરીએ.

એક દિવસ જ્યારે આપણી વાડીમાં વસંત આવશે, — જ્યારે ફૂલ ખીલશે, ફુવારા ઊડશે, ઝાડ ફળશે, કાપલ તદ્દકશે, મોર નાચશે, — ત્યારે કોઈક વેપારી આવશે. આપણે કહીશું: “પેલો ખજાનો તો હાથ લાગ્યો નહિ!” તે વેપારી જણાવશે “દોસ્તો, આ રહ્યો તે ખજાનો. કેવી ખીલી છે આ વસંતધરા, કેવું દીપે છે એ આકાશ! હજુ મહેનત કરો, વળી ચોર રસવની થશે આ ધરા.”

ચાલો ત્યારે, આપણે બધા એ વિશ્વપિતાની વારસો કામે મંડી પડીએ. ને ને, હોં, આપણું નાક ન જળવ!

લિ. વમસી
'અલગારી'

भारतसेवक गोखलेजी

ગોખલેજીને ઇલેલોક છોડ્યાને તેજ વગસ થઈ
 ગયા આ તેજ વગસમા દેશમા કેવુ પગિવર્તન
 થયુ છે! ગોખલેની વ્યથા તે વખતના
 આપણો, ક પનામા પણ ન આવત કે દિ હુસ્તાન
 આ તેજ વગસમા આટની પ્રગતિ કયે, અને આપના
 વીતકો અનુભવશે સાધાગણ રીતે ને ફેફડા એક
 બે એમએમા થાય છે તે એ- દાયકામા થઈ ગયો
 છે તેથી હવે ગોખલેના જીવનની વિગતો આપણને
 જૂની જૂની લાગે છે જના એમના જીવનનો સંદેશો
 હજુ જૂનો થયો નથી, એટલી એક જ વાત એમના
 જીવનની મહત્તા સમજવા માટે બસ છે ઇશ્વરે એમને
 જન્મત અનુદાન સંભોગે આપ્યા ન હતા ભારે
 ગરીબાઈમા એમને કેવળથી મેળવવી પડી હતી અને
 ખૂબ ગોખી ગઈ ત્યારે જ યાદ રહે એવી એમની
 ગિયતિ હતી જના અસાધાગણ ઉદોગ અને ખતથી
 એમણે પ્રતિકૂળ સંભોગેને પોતાની ઉત્તતિના
 પગથિયા બનાવ્યા

દેશની ઉત્તમ સેના કેળવણી દ્વારા જ થઈ શકે છે એમ માનનાર મહારાષ્ટ્રના દીર્ઘદષ્ટિ યુવાનો સાથે બેઠાઈને ગાંધીજીએ ક્યુમ્મસ પ્રેયેજમા પ્રોદેશગ્નુ કામ કરતા જતા હમેશા પ્રિન્સિપાલની રિયનિ બોગની અને પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો. ગળ્જારી હિલયાનમા તેઓ પડેનેથી જ રસ લેતા હતા અને તે વાટે નેમણે દેશની કીમતી સેવા કરી તેમા પશુ હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ અને હિંદુસ્તાનનુ અત્યાન દુર કરવા પાછળ જ તેમણે પોતાની બધી શક્તિ ચોકાઈ કરી હતી. અજ્ઞાન દુર રૂગવા માટે જેમ તેમણે અધ્યાપનનું મન લીધુ તેમ દેશની ગરીબાઈ દુર કરવા માટે તેમણે સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ પશુ ધારણ કરી અને એ વત લેનાર સેવકોને એ સમાજ સ્થાપ્યો. ધાર્મિક વિધિઓ અને માન્યતાઓની કડાકટમા પડ્યા વગર તેમણે જીવનને અને ગમકારણને

ધાર્મિકતાનો પાયો આપ્યો મનડેના શિષ્ય અને
ગૌધીજીના ગુરુ ધર્મવિમુખ દેખાય તો એ ધર્મશૂન્ય
હોઈ જ ન શકે

વિદ્યાર્થી દશાની એમની વિદ્યાનિષ્ઠા, સ્વચ્છાન
અગત્યનાની તેજસ્વિતા અને લાગણીની ક્રમભળતા
વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકૂળિય તો છે જ, પણ વિદ્યાર્થી-
દશા પછીતો એમનો જીવનપ્રવેશ પણ વિદ્યાર્થીઓએ
સમજ લેવો થશે છે

કેળવણી પૂરી કર્યા પછી જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ જ્યારે આવે છે ત્યારે કયા યુવાનને મૂંઝવણ જણાતી નથી? શિયાળામાં ઠંડા પાણીમાં નંદાવા બેઠા પહેલાં જોવા સકાર્ય થાય છે તેવો સકાર્ય, જીવનસકાર્ય દરેક સુખ તરુણને થાય છે અસાધારણ શક્તિ હોય, દિવ્ય દૃષ્ટિ હોય તે તો પોતાને મારે બધું જ ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કરે છે પણ હમેશનો સાવારણ જીવનપ્રવેશ સહેલો નથી હોતો સમાજના આનંદના વચમાં પોતાનું પૈડું ઘુસાડી દેવું એ સહેલી વાત નથી હોતી યુવાનો આજીવન એવે વખતે મેં માર્ગ હોય છે, કાતો અધ્યાત્મિક કરીને તે પોતાનો પ્રવેશ સાધી લે છે, અથવા વૃદ્ધનેવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે સમાજકાર્યમાં જોયો પ્રતિવિત થાય છે તેમને, તેમની ઉમર નાની હોય કે મોટી, આપણા શાઓમાં વૃદ્ધ કહેતા છે એના વૃદ્ધોની સંદર્ભી તમે તેમની ઇચ્છા અને હારવણી અનુસાર કાર્ય કરવું અને તે રીતે મીમતીમાં કીમતી અનુભવ મેળવવો, એનું નામ વૃદ્ધનેવા લોકમાન્ય ટિળકને પ્રસંગવશાત પડ્યો અને લેવો પડ્યો હતો એમના માધી ચિપ્પાણકર બહુ જ વહેના ગુરુ ગણેતા ત્યાર પછી ટિળકને હમેશા કોકનાર ગળડે સાથે તો કોકનાર લાડાગળ સાથે, કોક દિવસ વાનગી સાથે તો કોક દિવસ દિરોગમાં મહેતા સાથે આપણુ પડતું આવી અધ્યાત્મણને લીધે તેમનામાં અપાડાનાજ

આવી ગઈ હતી. રાજકારણમાં તેઓ પ્રતિવાદીભવકર મંદલ થયા હતા.

સૌમ્ય ગોખલેનો રસ્તો જુદાસેવાનો હતો. એમને જુદોના અનુભવનો અને પ્રતિષ્ઠાનો વારસો સ્વાભાવિક રીતે મળી ગયો. જુદોના આશીર્વાદની ફાંફ હમેશાં મળતી હોવાથી, અને તેમના જન તથા કામ કરવાનું હોવાથી એમનામાં લોકમાન્યનું અડતલપણ ન હતું.

જતાં એમનું જીવન કટમય ન હતું એમ નહિ. આથી લાગણીને લીધે એમને સામાન્ય માણસ કરતાં વધારે સોસવું પડતું. માફી પ્રકરણ પછી દેશે એમના પર જે ફિટકાર વરસાવ્યો તે સહન કરતાં તેમને કેટલાં કટ પડ્યાં હશે તેની કલ્પના તેમના જેવા ક્રામજ્ઞ લાગણીવાળા જ કરી શકે. આમ જતાં તેમનું સેવામત અડગ રહ્યું અને પોતાના દેશવાસીઓ પરનો તેમનો વિશ્વાસ પણ ઓછો ન થયો. યતમ'ડપમાં બળિ પહોંચે તેમ માફી પછીની મવાસલામાં તેઓ જઈ પહોંચ્યા, અને અસાધારણ નમ્રતાથી તેમણે સમાજને વરસાવેલા શરમના પોકાર ઝીલી લીધા. એમની સમાજ પરની શ્રદ્ધા આખરે સિદ્ધ પણ થઈ ચૂકી. એ જ મહાસત્તાએ આગળ જતાં બનારસમાં તેમને પોતાના પ્રમુખ ચૂંટ્યા.

ગોખલે વિષે એમના જીવતાં ગૌરવમજ પહોં રહેલી. અને કયા સમાજસેવક વિષે એમ નથી બન્યું ? જતાં લોકમાન્ય ટિળક જેવા પ્રતિસ્પર્ધીએ પણ જેની કદર કરી છે તેને વિષે સમાજમાં ગૌરવમજ રહી તો થે શું ? અને ન રહી તો થે શું ? જ્યારે ગોખલેનો સ્વર્ગ-વાસ થયો ત્યારે લોકમાન્યે મહાભારતની એક જ લીટીમાં એમને વિષેની પોતાની કદર પૂરેપૂરી વ્યક્ત કરી હતી :

મુદ્દર્જ જ્વલિત શ્રેય : ન ચ ધૂમયિતં ચિત્તમ્ ।

એવા તેજસ્વી તારાની ધુધવતિયિ આજે આપણે જાળવીએ છીએ, જેથી આપણને એનું સ્મરણ રહે. માણસ જીવતો હોય છે ત્યારે ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત સમયે ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત વૃત્તિવાળું એનું વ્યક્તિત્વ આપણી વચ્ચે વિચરતું હોય છે. નક્ષર દેહ પડ્યા પછી એનું નામ અને સ્મરણ રહે છે. કાળે કરીને એ પણ જૂંસાઈ જાય છે, અને ફક્ત એનું કાર્ય જ રહે છે. અને જેમ અજ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી પુષ્ટિ રૂપે જ રહી જાય છે, તેમ જ્યારે એ કાર્ય પણ સમાજમાં વ્યાપક થઈ જાય છે ત્યારે એનું વિદિષ્ટ સ્વરૂપ જેવું કશું જ રહેતું નથી. આ એક રીતે નિર્વાણ જ છે. આવા નિર્વાણની ઇચ્છા દરેક કરે.

૧૬-૨-૨૮

કાકા કાલેલકર

પૂષા આ . . .

[શાદ્દંભ]

પૂષા આ ભુમિની મહી કદિ નહીં દીઠા પ્રકાશી શક્યો વા કો બાહ્ય પ્રકાશને વિરમતાં શું વાર લાગી શકે ? કિન્તુ માનવ આત્મ તો જળકતાં પૂષા સમો જ્ઞારથી હેયા આંતર ધૂમતાં ફરી વળી ખુલ્લે ખુલ્લે, રેલતાં ચેતન્યો, કઈ આવતા હૃદયની આગાહી આપી જતો.

ઈન્દુ

જ ફો વ ર ન મ ની

. શેખ સાદી ધરાનના મહાન કવિ હતા. નાના હતા ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે મક્કાની જાત્રાએ ગયા હતા. અસંખ્ય મુસવમાન યાત્રીઓના તંજાઓ ઠોકાવા હતા. નિયમ પ્રમાણે અધાય યાત્રીઓએ રાતના બીડીને નમાઝ પઢવાની હતી. એક રાતે પિતા અને પુત્ર નિયમ મુજબ વહેવા બેઠા હતા. બીજા અધા યાત્રાળુઓ હજુ સૂઈ રહ્યા હતા. સાદી કહે છે- ‘બાપુ! આ સોઝા કેવા આળસુ છે. આ નમાઝનો વખત થયો, તો ય આ લોકો હજુ ધોરે છે’

‘દોઝરા!’ પિતાએ ગળગળા સાથે કહ્યું- ‘ભાઈ! તુ ય સૂઈ રહ્યો હોત તો સાડું ચાત’

સાદી જોઈ રહ્યા, તેમણે પૂછ્યું- ‘કેમ પિદર!’

‘કારણ કે, ત્યારે તું આવાપાક વખતે પારકાની નિન્દા કરવાનું પાપ તો ન કરત ને!’

*

હુઝરત મહમદ પેગમ્બરસાહેબ પોતાના શિષ્યોને કહી રહ્યા હતા: ‘આ વખતે તમારાથી બંને તેટલું આપો.’ ઉમર પોતાની આંધી સપત લઈ આવે છે, અને પેગમ્બરસાહેબના પાક કદમમાં ધરે છે. તે માની બેસે છે ‘જોઈએ હવે, આ વાર તો અણુનકર જરૂર દારશે. મારું દાન જરૂર ચડવાનું’ પણ, એટલે તો અણુનકર આવે છે. ધરતી તમામ સપત પેગમ્બરસાહેબને ધરીને એ બીલા છે. હુઝરત પૂછે છે: ‘અરે! તમે આ બધું લઈ આપ્યા, તો ધરને માટે કેઈ રાખ્યું કે નહિ?’ ‘હા, હુઝરત,’ અણુનકરે કહ્યું ‘અહીં આંધળ વિના જતાજ આપ્યો. ‘રાખ્યું છે આટલું’ ખુદા અને ખુદાનો રસૂબ.’

*

એક સાધુ ચાલ્યા જાય છે. બાઈ તેમને જોઈ રહી છે. ‘મહારાજ!’ બાઈએ સાદ ક્યો: ‘કાંઈ બિચ્છા રીકરશે!’ ‘જેની છબ્બા,’ સાધુએ કહ્યું અને બાઈએ એક કટોરીમાં દૂધ રેડવા માંડ્યું. રેડના

કબીરસાહેબ

રેડના દૂધ બેગી મવાઈ પણ કીતરી પડી. બાઈથી બોલાઈ ગયું: ‘અરે!’

દૂધની કટોરી પડી રહી છે મહારાજ ધર્માંમત પાઈ ગલા છે. ધડી ઉપર ધડી વીની જાય છે. મહારાજ જવા બીલા થાય છે. બાઈ કહે છે. ‘મહારાજ! આ આપનું દૂધ!’ પણ મહારાજ જણે સાંભળતા જ નથી. બાઈ ફરી સજારી આપે છે. પણ સાધુ તો ચાલવા માંડે છે. ફરીવાર બાઈ કહે છે ‘મહારાજ! દૂધ તો પીના જાઓ.’ અને ચાંત ને સૌમ્ય રીતે મહારાજ બોલે છે ‘માઈ! એ દૂધમાં તો “અરે!” પડ્યું છે. મને એ ન ખબર.’

*

‘મં’ અપને રામકો રિઝાઈ’-કબીરસાહેબ બાઈ ગલા છે. પદની એકએક પંક્તિએ મુરસાધના ચાલી રહી છે. યજ્ઞના ચર્ચન અર્ચન ને અગ્નિમંત્ર ભળ્યા જાય છે. ચાંત ને આલસાદ પ્રસરી રહે છે.

રામદાસ ત્યાં ઊભો છે. એની અક્કડ નવજવાની આ અદ્ભુત વાતાવરણમાં વિનમ્ર થઈ જાય છે. 'ચુરહેવ' તેની આંખમાંથી ઝરતા આંસુ સાથે તે કબીરસાહેબના પાદ પંખાળતાં બોલે છે : 'મને એ રામ બતાવોને !' એક દિવસ સાધુઓનું જમણું રખાઈું છે : કબીરસાહેબ કહે છે. " આ રામદાસ જમાડે છે. એને 'રામ' અપાશે મળવાના છે." અને સાધુઓ પણ એ 'રામ'નાં દર્શન માટે ઝંખ્યાં કરે છે. કાઈને ખાવાની ઉતાવળ છે, કાઈને ભજનની ઉતાવળ છે. બધા આતુર છે. ત્યાં તો રાંધણિયામાં બડબડાટ ચાલી રહ્યો. કાંઈ દોડે છે, કાંઈ હાથો ઉછાળી આકૃષ્ટતા બતાવે છે. ખુદ રામદાસ પણ ઊડતો હોય તેમ જાય છે. જુએ છે, તો પેલા માલપૂઢાની પેણીઓ નીચે રંગદોળાઈ ગઈ છે. ખીરની તપેલીઓ દોળાઈ ગઈ છે, અને આખા રસોડામાં બેસે જાણ છાણ કરી મૂક્યું છે.

કાંઈ ઘરસો કરે છે, કાંઈ બરાડા પાડે છે. પણ કબીરસાહેબ તો બહુ કે ગાંધ રહ્યા છે : 'મैं अपने रामको रिखाऊँ'.

હવે શું થાય ! બેસે બધું બગાડ્યું છે ! કેટલાક સાધુઓ બેંસને એનરી ઊભા, તો કેટલાક ડાંગ ઉછાળવા લાગ્યા. અને રામદાસ ! તેણે તો બેંસને મારી મારીને અધઝૂઈ કરી નાંખી. બિચારી જમનેમ છૂટી : લંગડાતી લંગડાતી, લોહી નિમળતી. તે કબીર-સાહેબના આસન પાસે આવી, ત્યાં તો ભક્તરાજ ઊભા થઈ ગયા. એમને ભક્તિરસ આંસુરૂપે વહેવા લાગ્યો; બેંસને ગળે બાઝ્યા, તેને હાથ પસારવા લાગ્યા ! 'ભગવાન ! તારી કસોટી આવી કઠીય નથી થઈ !' એ બોલ્યા. અને ફરી પેલા મીતનો રામદાસના અંતરમાં અવાજ ઊઠ્યો : 'मैं अपने रामको रिखाऊँ !'

૨૧૦

એક પ્રશ્નોત્તરી

કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી હમણાંથી લગ્નના પ્રશ્ન વિષે અંચલ થઈ ગયો છે અને પૂછે છે.—

પ્રશ્ન.—કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં એક એવી ભાવના દૃઢ થતી જાય છે કે પુરુષોને શિક્ષિત અર્થાત્ ભણેલી-જણેલી સ્ત્રી હોવી જોઈએ આ ભાવના કેટલે અંશે યોગ્ય છે ?

ઉત્તર.—વિદ્યાર્થીઓ તરફના આવા અનેક પ્રશ્નો છે.

એ સ્વાભાવિક છે કે શિક્ષિત પતિ પોતાની પત્ની શિક્ષિત હોય એમ ઇચ્છે. જે આપણે ત્યાં બાળ-વિવાહની પ્રથા હજી સુધી ચાલુ હોત તો આપણે દરેક પતિને કહેત કે તૈયાર માલ કરતા સારો એવો કાચો માલ લઈ તેના ઉપર મરજી પ્રમાણે સંસ્કાર પાડો. બગ્નરુ શર્ટ ખરીદવા કરતાં દરજીને ઘેર બોલાવી આપણા માપ પ્રમાણે શર્ટ બનાવરાવવું સાચું છે. આજે એટલે કે જ્યારે પ્રૌઢવિવાહ અને સ્વયંવરની પ્રથા વધતી જાય છે ત્યારે લગ્ન થયા પછી સ્ત્રીને ભણાવવા માટે સમય ધણો ઓછો રહે છે; ભણેલી સ્ત્રી મેળળ્યા પછી પણ બનને પરસ્પર અનુરૂપ થવા માટે ખૂબ કોશિશ કરવી પડે છે અને નવા સંસ્કાર પણ ગ્રહણ કરવા પડે છે.

જે કોલેજના છોકરાઓ એમ માનતા હોય કે અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી જ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આવે છે તો તેમને આ ખ્યાલ ખોટો છે. હિંદુસ્તાનના ક્યોટો લોકો માટે સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાનું જ્ઞાન પૂરતું છે અને તેના સાહિત્ય મારફતે પૂરતાં કેળવણી અને સંસ્કાર મળી શકે છે. લોકતત્ત્વદારનું જ્ઞાન, આદર્શ-નિષ્ઠાની દબતા, ઉદ્યમશીલતા, કરકસર, રસિકતા અને પતિપત્નીના સંબંધમાં સંયમપૂર્ણ ધીરજ, એ વસ્તુઓ જરૂરી છે. આટલી વાતો હોય ત્યાં પતિપત્ની બંને સુશિક્ષિત થાય છે. નિઃપ્રધેયન કરતાં જમાખર્ચનાં હિસાબ રાખવાની લાયકાત, વાક્ય-ચતુરતા કરતાં હરતકીશલ્ય અને વ્યવહારકુશળતા વધારે મહત્વનાં છે.

પતિ-પત્ની બંને મળીને આદર્શ ગૃહજીવન અને સામાજિક જીવન માટે હમેશાં પ્રયત્નવાન રહે. સમાજ માન્ય રાખેલાં ખાન-પાન અને પોષાકમાં પણ ધણા સુધારા અવકાશ છે. હિંદી 'સર્વોદય' માંથી]

ફાકા કાલેલકર

કિશોરીનો ઝલ્લો

તે રાત્રિએ આકાશ ધનધોર વાદળથી છવાઈ ગયું હતું. અને તેની છાયામાં ચંદ્રમા પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

આથી જ મારા ગાડીવાળાએ ખૂબ જોરમાં ગાડી હાંકી મૂકી.

રાત્રિની નિઃશબ્દ શાંતિમાં મારા કાન પર કાંઈક અવાજ પડ્યો.

હું ચમક્યો—કાંઈક આતુરતાથી એ અવાજ સાંભળવા લાગ્યો.

પવનના ઘુસવાટમાંથી એ અવાજ સીધો મારા કાન પર અથડાવા લાગ્યો. મને શક પડ્યો કે મારી ગાડી પાછળ પાછળ એ અવાજ પણ સાથે આવતો હતો. તરત જ મેં ગાડીવાનને કહ્યું : “ સખર.”

ગાડી બિભી રહી.

પછી તો અવાજ બંધ થયો. કશું સંભળાતું નહતું.

ફરીથી ચામૂક વીઝાઈ—ઘોડાઓ ઝગઝગા અને સપાટાનધ ગાડી ચાલવા લાગી.

એટલામાં વરસાદ પડવા લાગ્યો, ઘોડાઓ ભીંજવા લાગ્યા.

પાછા પેલા સ્વરો પવન પર અથડાવા લાગ્યા.

ગાડીવાને ફરીથી ગાડી બિભી રાખી. ગાડીમાંથી હું બિતર્રી પડ્યો. “ આ રૂંદન ! આ કરુણ અવાજો ક્યાંથી આવે છે ? ”

તપાસ કરતાં મારી ગાડીના નીચલા ભાગ પર એક બાળા મેં જોઈ. તે બાળા એકલી બેડી હતી.

હું તે બાળા પાસે ગયો અને પૂછ્યું :

“ બહેન, કેમ રડે છે ? ”

બાળા કાંઈ બોલી નહિ. ઘોડીવાર તે શાંત રહી અને પછી અત્યંત દરુણ સ્વરે બોલી બેડી :

“ મારો ઝબ્બો ! ”

એટલા જ શબ્દો કહેતાં એ બાળા ખૂબ રડી પડી રડતાં રડતાં ગાડીના નીચલા ભાગ પરથી તે નીચે ફરી પડી.

ફરીથી મેં પૂછ્યું :

“ બહેન, તને શાનું દુઃખ છે ? ”

અનાય બાળા બોલી : “ જુઓને, પેલા . . .

• પે...લો મારો ઝબ્બો ! ”

હું સમજ્યો. મારી ગાડીનાં પૈડામાં એક ફાટયો તૂટયો, મેલો ગદો ઝબ્બો વીટળાઈ ગયો હતો ! મેં તે જોયો. એ ઝબ્બો એટલો બધો ફાટી ગયો હતો કે દીવાળતી લુછવામાં જ કામ આવે.

પૈડાના સળિયામાં એ એટલો બધો લપટાઈ ગયો હતો કે મહામહેનતે મેં એ બેંચી કાઢ્યો.

મેં બાળાને પૂછ્યું : “ આ તોફાની રાત્રિએ, બહેન, તું એકલી એકલી ક્યાં જાય છે ? ”

બાળા કાંઈક ગભરાઈ અને બોલી : “ પેલા ગામમાં.”

મેં કહ્યું . “ મારી ગાડીમાં બરાબર બેસી જ.”

ગાડીમાં ગરીબ બાળા બેડી તો ખરી. પરંતુ એને કંઈ ચેન ન પડયુ ગાડી ચાલવા માંડે. અને તે બિચારીની ફીટા પડી ગયેલા આંખમાંથી કળક કળક આંસુ પડવા માંડ્યા. તે બાળા એટલું બધું રડતી હતી કે એના દુઃખને જાણે અંત જ ન હોય.

“ બહેન, તું ગામમાં ક્યાં રહે છે ? ”

રડતાં રડતાં બાળાએ જવાબ આપ્યો :

“ મારું નામ કિશોરી. હું અનાય છું.”

ફરીથી સ્મરણે જગ્યાં હોય તેમ તે પાછી ફરકે ફરકે રડવા લાગી. એ બધું રૂંદન પેલા ફાટી ગયેલા ઝબ્બા માટે હતું.

ગાડી તો સપાટાનધ ચાલતી હતી. ગામ આવી બધું છતાં દુનિયાના રહી ગયેલા એકના એક પ્રિય સાથી, પેલા ઝબ્બા, માટે કિશોરીનું રૂંદન ચાલું રહ્યું !

અમે ગામમાં આવી ગયાં. ધર્મશાળામાં કિશોરીને બનારી માલિકને બધી દહીંકન કદી ઘોડા પેસા આપ્યા. પછી મેં જણાવ્યું :

“આ બિચારીને નવો ઝમ્મો ખરીદી આપજો.”

એટલામાં બાળા બોલી ઊઠી :

“અને જોજો, કાળા રંગનો ગરમ ઝમ્મો જ લાવજો.”

બીજે દિવસે નવો ઝમ્મો મળતાં કિશોરી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

કેટલી નિર્દોષ બાળા અને કેટલી ભયંકર ગરીબાઈ!

*

આજના સંસારમાં શ્રીમતોની એવી સંખ્યાબંધ ગાડીઓ અપાટનબંધ ચાલી જાય છે અને ગાડીના પાછલા ભાગમાં બેઠેલા લાખો ગરીબોના ઝમ્મોઓ એ ગાડીનાં પૈડાં નીચે કચરાઈ જાય છે, એમની જીવનલીલા કચરાઈ જાય છે.

એ લાખોનાં ફેન કેણુ સાંભળશે ?

એકાદ ગાડીવાળો એકાદ બાળાને એકાદ ઝમ્મો આપી દે તેથી કંઈ લાખોનાં કુખોનો અંત આવશે ?

એ ગાડી જ ન હોત તો !

સચિત]

દિલખુશ બ. દીવાનજી

☆

ગણિત-ગમ્મત

/ વ્યાખ્યા :

એક એવી પૂર્ણાંક સંખ્યા શોધી કાઢો કે તે સંખ્યા જે જે નાની નાની પૂર્ણાંક સંખ્યાઓના સરવાળો થતો હોય તે જ નાની સંખ્યાઓ દરેકથી એ બોલી સંખ્યા નિઃશેષ ભાગી શકાય.

પ્રુકાસો :

$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$

હવે ૮૧૨૮ એ એવી પૂર્ણાંક સંખ્યા છે. ૧ : ૨ : ૪ વગેરે તેર તેર નાની સંખ્યાઓના સરવાળાથી આ

૮૧૨૮ સંખ્યા તૈયાર થાય છે. ફરી એ જ તેર નાની સંખ્યાઓમાંથી કાઢપણુ એક સંખ્યાથી આ ૮૧૨૮ નિઃશેષ ભાગી શકાશે.

ચાલી :

આમાં ૧ : ૨ : ૪ વગેરે ૬૪ સુધીની સંખ્યાઓ એક બીજાથી બમણી થતી જાય છે. હવે ૬૪ ની સંખ્યા મેળવ્યા પછી તેના બમણામાંથી ૧ કમતી કરી ૬૪ પછી ૧૨૭ મૂક્યા છે. પછી ૧૨૭ના બમણા ૨૫૪ છે અને ત્યારપછી છતાં સુધી બમણા કરવાની પરંપરા ચાલુ છે.

હવે જેવી રીતે ૬૪ અને ૧૨૭ મેળવ્યા, તેવી રીતે બીજા પણ અનેક જનતા દાખલા થઈ શકે. અને એવી બે સંખ્યાઓના ગુણાકાર તે માગેલી પૂર્ણાંક સંખ્યા થાય.

હવે ૬૪ (એટલે જે સંખ્યા પછી ચાલતી પ્રણાલિકાનો લંબ થાય) થી પહેલી ૭ સંખ્યા છે તે ૧૨૭ પછી (જે સંખ્યા પછી ફરી બમણા કરવાની પ્રણાલિકા ચાલુ થાય) ૬-૧=૫ સંખ્યાઓ આવે.

આવી રીતે બીજી સંખ્યાઓ શોધવા માગીએ તો એવી સંખ્યાઓ શોધી શકાય.

(૨)

$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$

બીજી સંખ્યા ૨૦૧૬ છે, કારણ $32 \times 63 = 2016$. આમાં ૩૨થી પહેલાં ૫ સંખ્યા છે તો ૬૩ પછી ૪ છે.

(૩)

$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$

(૪)

$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$

એથી સંખ્યા ૧૨૦ છે.

આમ, ઘણા પ્રમાણે અનેક સંખ્યાઓ તૈયાર થઈ શકે.

મૂળજી જેકું જોશી

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૪

મરાઠા-રાજ્યનું પુનઃસંગઠન

ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી મોગળોના રાજ કાચુમા ખૂબ ફેફસાર થઈ ગયો તેના શત્રુનાઈઓમા બાદશાહ યનાની હરીફાઈ ચર ચર્ચ આ હરીફાઈમા મરાઠાઓના ગળતો વિનાશ કરવાની કુરસદ જ કોને હતી ? શાહખાન આગળ ઝુલ્ફિકારખાન સાથે લડી જઈ ગદીનશીન થયો એણે બહાદુરશાહ નામ ધાણ્ય કર્યું

મોગલ સેનાની પૂઠ ક્રતા જ મરાઠાઓએ મદદ રાખેલો બધો મુનક પાછો છતી લીધો આ જોઈને ઝુલ્ફિકારખાની સનાહથી બહાદુરશાહે શાહુને કેન્દાથી મુખ્ય કર્યો એને એની આશા હતી કે શાહુની મુક્તિથી મરાઠાઓમા ગાદી માટે તેની અને તાગનાઈ વચ્ચે ઝગડો ચાલશે અને આ ઝગડામા ગૂંચરાવાથી મરાઠાઓ ઉત્તર તરફ આગળ વધી શકશે નહિ

બહાદુરશાહની આશા ફળી શાહુ દક્ષિણમા આવતા જ તાગનાઈનો ગળતપોભ સગળી ગિરચો તેણે મરાઠા સંદારોને સમજાવીને પોતાના પક્ષમા સેના માડ્યા શાહુ એ સાચો શાહુ નથી એની ગપ ઢિડાવી મરાઠાઓમા બે ભાગના પક્ષા કેટલાક સંદારો શાહુના પક્ષમા ગયા અને કેટલાક તાગનાઈના પક્ષમા મરાઠાઓના લોહી આ અત કનદથી રેડાવા લાગ્યા સ્વગળ્યનુ સગ્લણ અને સવર્ધન બાલુએ વહી ગયું વ્યક્તિગત ગળતપોભ ઉપર આલ્યો

નિંયાગર, દાલાડે જેવા મોટા મદારો તાગનાઈના પક્ષમા ગળા શાહુને પક્ષ અલપત કમજોર થઈ ગયો તેના પક્ષમા કેવળ ધનાઢ ગંધવ હતો તેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર પંચ તાગનાઈના પક્ષમા જતો રહ્યો હવે શું થાય ? પંચ ક્યા વખતે શાહુના પક્ષમા એક

પુરુષ હતો તે ધનાઢનો કાગભારી હતો. કુનકણી પૃથી ચડતો ચડતો તે કારભારી પદે આલ્યો હતો તેને મરાઠાઓના સ્વગળ્યની લાગણી હતી દિલીના રાજકાગળની દોષળી દશા તે પાગળી ગયો હતો મરાઠાઓના સ્વગળ્યનું સગળન કરી ઉત્તર તરફ સ્વગળ્ય સવર્ધનાથે પ્રયાણ કરાને મોકલ તે શોધતો હતો તેણે તાગનાઈ અને શાહુને ઝગડો જુદી જ રીતે પતાવ્યો રાજગમની બીજા સ્ત્રી રાજસ બાધને ઉરેકરી કે તારા પુત્ર સલાહને ગાદી કેમ ન મળે ? તાગનાઈ શિવાજીને નામે કાગભાર શાની કરે ? તું બે તાગનાઈને અને તેના પુત્રને કેદ કરે તો તને ને તારા પુત્રને રાજકાગળ મળે

ધાર્યું પરિણામ આ યુ તાગનાઈ અને શિવાજી કેદ થયા ગળસવાઈનો પુન સલાહ ગાદીએ આ પેના મુસરી પુરુષ બાનાજી વિશ્વનાથે જેને કાંદા પુગની ગાદીએ બેમારી ગળપ કરવા મટે થોડો મુનક કાઢી આપ્યો શાહુ સતારાની ગાદીએ બેકો અને મદારાખેના બાકીના મુનક ઉપર ગળ્ય કરવા લાગ્યો બાવાજી વિશ્વનાથ એનો પેશવા થયો બાવાજીએ મોગી સેના લીધી કરીને વિદોહી મરાઠા સંદારોને સીધા કર્યા. જુદા જુદા સંદારોને મોગી મોગી જાગીને આપીને તેણે શાહુના પક્ષમા આવશા તેમને સ્વગળ્યની વાતો મ્હી સગકિત કરી શિવાજીના કાર્યને આગળ ધપાવવાનું મર્તવ્ય સમજાવ્યું અને મરાઠાઓમા સગળન આપ્યું

શિવાજી મદારાજ જાગીની પ્રધાની ગિરદ હતો પંચ બાનાજી વિશ્વનાથને એ પ્રથા ચાનુ થઈ ગિતા ચાલ્યું નદિ ચાહુ અને તાગનાઈ વચ્ચેના કનિયાને કાગળે કેટલાક સંદારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા

હતા. તેમનું સંજ્ઞન કેવી રીતે કરવું ? એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દરેક સરદાર પોતપોતાની જગીરમાં કર વસુલ કરે, ન્યાય કાર્ય કરે અને શાન્તિ રાખે. જનપતિ કે તેના મુખ્ય પ્રધાનોના હુકમ સિવાય પરરાષ્ટ્ર સાથે લુદ્ધ કે સંધિ ન કરે. નિશ્ચિત રકમનો કર સરકારમાં ભરે અને જગીરનો હિસાબ તપાસવાની સરકારી દરખાદાર હિસાબનીસને સગવડ કરી આપે.

જગીરો મળવાથી સરદારોને બહુ આનંદ થયો. કેટલાક સરદારોને મોગલ મુલકમાં જગીરો મળી હતી એટલે ત્યાં તેમણે પોતાનો કબજો જમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રયત્નને પરિણામે મરાઠા રાજ્યનું સંવર્ધન ખૂબ થયું. મરાઠા સરદારોમાં એકય લાવવા માટે બાલાજીએ એક બીજી વ્યવસ્થા પથ્થુ કરી હતી. ખુદ મુખ્ય સત્તાની હદમાં તેમને વતનો આપ્યાં. આ વતનોના જવાબ માટે મરાઠા સરદારોને મુખ્ય સત્તાથી દયાથી જ પડતું અને તેને માટે પરસત્તા સાથે લડતું પડે તો લડવા આવતું પડતું.

જગીરની પ્રથા શરૂ કર્યા વિના બાલાજીને છૂટકા જ નહોતો મોગલોનો દક્ષિણનો મુખેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલક મરાઠા સરદારોને ફેડીને મહારાષ્ટ્રમાં જગીરો આપતો હતો. મરાઠાઓમાં કૂટ પડતી કાંઈ પણ રીતે તેને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો અભિલાષ હતો. ઉત્તરની મોગલો સાત્તાની પડતીમાં આ તદ્દન શક્ય હતું. જગીરની પ્રથાથી તેનો આ દાવ બાલાજીએ નિષ્ફળ કર્યો જે સરદારો નિઝામ પાસેથી જગીરો સ્વીકારી તેના મનસઅદાર બન્યા હતા તેમને તેણે પાછા સ્વરાજ્યતત્ત્વમાં આપ્યા અને છિન્નવિછિન્ન થતા મરાઠા રાજ્યને પુનઃ સંગઠિત કર્યું.

બાલાજીએ કા-હોજી આગ્રેને ૨૬ ફિલા અને જાન્યુઆરી દરિયાઈ કાફલાનો સરખેજ બતાવ્યો. ખંડેરાવ દાલાડેને ખાનદેશની જગીર આપીને એવું આશ્વાસન આપ્યું કે જે તું યુજરાતને જીતીશ તો ત્યાંની જગીર પણ તને મળશે તેને યુજરાત જીતવાનું ઉત્તેજન મળે તે માટે તેને સેનાપતિપદ આપવામાં આવ્યું. પરસોજી બોંસલેને વરાડની જગીર અને

સેનાસાહેબ સુઆતું પદ મળ્યું. ઉદાજી પવારને માળવાની જગીર આપી. કુતેસિંહ બોંસલેને કર્ણાટકની જગીર મળી. પરશુરામ પંત પ્રતિનિધિને નીરા અને વારણા નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ મળ્યો. બાલાજીએ પોતે પુનાની પાસેના ૧૬ મહાલ અને પુરન્ધર તથા લોહગડના ફિલા રાખ્યા. તે રાખીને મુખ્ય સલાહકાર થયો અને ખાનદેશમાં રાજ્યનો કર વસુલ કરવાનું કામ તેણે પોતાની પાસે રાખ્યું. જે જે સરદારો નિઝામ પાસેથી જગીરો લઈ તેના મનસઅદાર બન્યા હતા તેમની જગીરો કાયમ રાખી તેમને મરાઠા રાજ્યમાં આપ્યા. જગીરની પ્રથાથી રાજ્યમાં બહોળાઈ થયો. ખેતી સુધરી. સર્વત્ર સમૃદ્ધિ દેખાવા લાગી.

બાલાજી વિચનાથને હાથે એક બીજું મહાન કાર્ય થયું. આ કાર્યનો સંબંધ દિલ્હીની રાજનીતિ સાથે છે.

ઔરંગઝેબની દક્ષિણ જીતીને તેને મોગલોમાં મેજરી દેવાની અભિલાષા સંપૂર્ણપણે પાર ન પડી. વિશ્નુપુર અને ગોવળકોંડા સિવાય મહારાષ્ટ્રના બીજા મુલકને એ જીતી ન જ શક્યો. એની પછીના બાદશાહ બહાદુરશાહને તો પોતાની દિલ્હીની માદી જ ટકાવવાની પડી હતી એટલે તેણે દક્ષિણ જીતવા માટે સુમેદાર નીમવા ઉપરાંત કાંઈ ન કર્યું. તેની પછી દિલ્હીના બાદશાહ નબળા પડ્યા. દિલ્હી દરબારમાં સૈયદ બાઈઓ નામના બે બાઈઓ કરતા કારવના થયા. તેઓ મનપસંદ પુરખને બાદશાહ બનાવતા. અત્યારે ફરુખશિયર નામનો તેમણે જ ખેસાડેલો બાદશાહ દિલ્હીની માદી ઉપર હતો. દક્ષિણ જીતવાનું તો કયાંય રહ્યું પણ સૈયદ બાઈઓના સક્ષાત્કારથી જીતવાના તે પ્રવાસ કરતો હતો. સૈયદ બાઈઓને આ વાતની ખબર પડી. ફરુખશિયરને સીધો કરવા વારને તેમણે શાહુની મદદ માગી શાહુનો પેશવા પોતાના સરદારોને લઈ ને લશ્કર સાથે દિલ્હી જવા બિપડ્યો. ફરુખશિયરને કાર કરી તેની જગાએ શાહનઅબ્તયારને બાદશાહ બનાવવામાં આવ્યો. તેણે મહમદશાહ નામ ધારણ કર્યું. મરાઠાઓની સહાયના

બહુસામાં તેમને ત્રણ સન્દેશ મળી એક સન્દેશી તેમને દક્ષિણના છ મુખા—વરાહ, ખાનદેશ, ઔરંગાબાદ, બેદર, વિજયપુર, અને હૈદરાબાદની યોથ બેરવાવનાને હક્ક મળ્યો; બીજી સન્દેશી આ છ મુખાઓની સગર દેશમુખી બેરવાવનાની સત્તા મળી, અને ત્રીજી સન્દેશી મરાઠાઓના સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

આ સન્દેશી શિવાજીનો મહારાષ્ટ્રનો જોડેલો મુલક સ્વરાજ્યમાં હતો તે બધો મરાઠાઓને સોંપવામાં આવ્યો. મરાઠા સરદારોએ યુજરાત, ખાનદેશ, વગર વગેરેનો જે ભાગ જીત્યો હતો તે પ તેમને મળ્યો અને તેમના સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર થવા ઉપરાંત ચોથા અને સરદેશમુખી બેરવાવનાને જે હક્ક મળ્યો તેના બદલામાં છ મુખાઓનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ મરાઠાઓને મળ્યું.

આવી રીતે દિલ્હીના રાજપ્રકરણમાં મરાઠાઓ આગળ પડીને ભાગ લેવા લાગ્યા એ મરાઠા ગાંધીના પુનરુદ્ધતિનું જ ચિહ્ન હતું. ખાલાજી વિશ્વનાથના પ્રયાસથી જ મરાઠાઓની ઉત્તર તરફ દિગ્વિજય માટે દૃષ્ટિ મર્ધ મરતા પહેલાં જાગીરદારો અને સરદારો સ્વતંત્ર ન થઈ બેસે અને મુખ્ય સત્તા સાથે તેમજ મહાભાઈ બેઠાએલા ગઢે તે માટે તેણે કરવસલીની ખાસ પદ્ધતિ શરૂ કરી જાગીરદારોની આમદાનીમાં સરદારોનો ભાગ ગણ્યો. અમુક ટકા જાગીરદાર લે, અમુક ટકા સરદારો લે, અમુક ટકા રાજકોળમાં ગમ અને અમુક ટકા શાહુને મળે આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક જાગીરમાં ગાંધીની સત્તા, સરદારોનો હસ્તક્ષેપ તથા સરકારી અમલદારોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. કોઈ જાગીરદારને સ્વતંત્ર થવા માટે તક ન મળવી મુશ્કેલ થઈ તેણે તેમને ગાંધીની સાથે આ રાજ્યવ્યવસ્થાથી બાંધી દીધા.

પહેલા બાજરાવ પેશવા

દિલ્હીમાં રાજનઅખત્યાર મહમદશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો હતો એને પશુ સૈન્ય ભાઈઓની મુનામી ગમતી નહોતી આ જ વખતે નિઝામ ઉન-મુલક નામનો એક મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો બાદશાહીની નગણી સ્થિતિ એ સમજી ગયો હતો આનો લાભ લઈ દક્ષિણમાં મુખા તરીકે જઈ પછી ત્યાં સ્વતંત્ર ગાંધી સ્થાપવાની મહત્વાકાંક્ષા તે સેવતો હતો એ મ સૈયદલાખઓનો દ્રેષ્ટા હતો દક્ષિણમાં શાહુ સ્વતંત્ર ગાંધી થાય અને મરાઠાઓને દક્ષિણના છ મુખાઓમાં ચોથા અને સરદેશમુખી બેરવાવનાને હક્ક મળે એ તેને ફરી રીતે ગમે ? ખાલાજી વિશ્વનાથ દિલ્હીથી આની સન્દેશ લખતે જ્યારે આવતો હતો ત્યારે તેને માર્ગમાં મારી નાખવાની નિઝામની યોજના નિષ્ફળ ગયેલી આથી હવે તે પોતે જ સૈન્યોમાંના એકના મુલ્યથી અને ખીજને હરાવીને દક્ષિણના પ્રાંતોનો મુરો થઈને આવ્યો દક્ષિણમાં મરાઠાઓની ગમતી સત્તાને ઉબેડી નાખવાની તેની આકાંક્ષા હતી.

મરાઠાઓની દૃષ્ટિ ઉત્તર તરફ વાળનાર બાનાજી ને કે મરી ગયો તોપણ એનો પુત્ર બાજરાવ એના જેવો જ મહત્વાકાંક્ષી અને વીર પુરુષ હતો શિનાજી મહારાજની માફક એને પોતાના પિતાના પગલે પગલે આવી ઉત્તરમાં હિંદુષ્ટ પાદશાહી સ્થાપવાની તેને હોશ હતી દક્ષિણમાં નિઝામ કાટારપ છે એ એ બરોગ સમજી ગયો હતો પેશવાપદ કોને આપવું અને મરાઠાઓએ રાજપ્રકરણમાં દૃષ્ટિ કર્ષ રાખવી એની દગમગમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે આ મહત્વાકાંક્ષી જુવાન ભગ દગમગમાં બેઠો થઈને કહેવા લાગ્યો “વિચાર શાનો કરો છે ? દૃષ્ટિ તો છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને આપેલી તે જ હિંદુષ્ટ પાદશાહીની સ્થાપનાનું કાર્ય જ આગળ ધપાવવાનું પડ્યું નિઝામ જેવો કુશળ છે એ વાત સાચી અને દિલ્હી નજીક નથી એ વાત પશુ સાચી.

છતાં બાલાજી વિશ્વનાથ દિલ્હીના રાજકારણમાં એક બાજબી આવ્યા છે. મુશ્કેલીઓ તો હોય. તેમને વટાવવી એમાં જ પુરપાઈ છે. મહારાજા જે મને અધિકાર આપે અને આતા દે તો હું દિલ્હી જઈને ત્યાંના પુરાણા કૃષ્ણના મૂળને જ ઊભેડી નાખીશ. મૂળ ઊભડશે એટલે શાખાઓ એની મેલે નષ્ટ થશે.”

એના આ સ્ફૂર્તિદાયક શબ્દો સાંભળીને શાહુ મહારાજે પેશવાઈનો અધિકાર અને સેનાનું સેનાપતિત્વ બંને તેને આપ્યાં.

નિઝામને પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવી હતી. મરાઠાઓને તેની જ સુઆગિરી હેઠળના ૭ સુઆઓની યોધા અને સરદેશ-મુખી ઊધરાવવાનો હક્ક મળ્યો હતો. તેણે પોતાની રાજધાની ઔરંગાબાદથી હૈદરાબાદ બદલી અને આ હૈદરાબાદ તથા તેની આસપાસના મુઝકમાંથી મરાઠા યોધા વગેરે ન ઊધરાવે એવી ગોઠવણ તેણે બાહરાવની ગેરહાજરીમાં કરી. બાહરાવને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેની અને જેણે ઉપરની ગોઠવણમાં સંમતિ આપી હતી તે પ્રતિનિધિ વચ્ચે ઝઘડો થયો. મરાઠાઓને માહોમાહે લગાવવાનો આ સુદર મોકા છે એમ જોઈ નિઝામે ધનાજી ગળધવના પુત્ર ચંદ્રસેન ગળધવને, રાવરગ્ગા નિબાળકરને અને કોટલાપુરના સભાજીને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને શાહુના જે કર્મચારીઓ કરવસુલી માટે ૭ સુઆઓમાં આવ્યા હતા તેમને હાંડી કાઢ્યા. તેણે શાહુને સંદેશો મોકલ્યો કે કેવળ તમારા જ માણસો નહિ પણ સંભાજીના માણસો પણ કરવસુલી માટે આવે છે. આથી પ્રથમ એ વક્તી થયું જોઈએ કે તમારામાંથી સાચો હક્કદાર કોણ છે.

આ વાત સાંભળતાં જ બાહરાવ સેના લઈને નિઝામ ઉપર દોડી ગયો. તેના મુઝકમાં ધાડો પાડીને અને તેના લશ્કરને અનેક લડાઈઓમાં હરાવી પૈક-જીની પાસે પાકખેડમાં નિઝામને એવી સખત હાર - પી કે નિઝામે શાહુનો યોધા અને સરદેશમુખીનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ આ કર-

વસુલીના કામમાં આવે એવા ફટલાક કિલ્લાઓ પણ તેમને આપ્યા. આ સંધિને મુંગીશિવ ગામની સંધિ કહે છે.

બાહરાવને મનુષ્યોની પારખ ઉત્તમ હતી. ઈમાનદાર કોણ છે, સાહસિક કોણ છે, પરાક્રમી કોણ છે એ તો ઘૂરત પારખી કાઢતો અને એવા મનુષ્યોને એ જાંચી પદવીએ યક્ષવનો. ઘેરાંતો ચારનાર મજ્જદારી આવી જ રીતે પ્રખ્યાત સરદાર મજ્જદાર-રાવ હોલકર થયો અને બાહરાવનો ખિતમતદાર રાણોજી પ્રસિદ્ધ સરદાર રાણોજી સિંધે થયો. ગૂજરાતમાં સત્તા જમાવતા દાલાડેનો મુતાલિક દામાજી ગાયકવાડ આવી જ રીતે પ્રસિદ્ધ પુરુષ થયો.

ગૂજરાતનો તાબો બાદશાહનો હતો પણ નિઝામને તે પોતાના હાથમાં લેવો હતો. આથી તેણે બાદશાહના માણસને બદલે પોતાના માણસને ત્યાં નીમ્યો. આ હમીદખાંએ પાંડે અને દાલાડેને મલી નહીતી પશ્ચિમ તથા પૂર્વના પ્રદેશમાં કરવસુલી કરવા દીધી. એવામાં બાદશાહનો સુબો સરશુવન્દખાં ગૂજરાતમાં આવ્યો. હવે હમીદખાં છૂપી રીતે કર ઊધરાવવા લાગ્યો. બાહરાવે શુલ્ક-દંખાંને કહેવડાવ્યું કે તમે જે મને મને ગૂજરાતની કરવસુલીના હક્ક આપો તો હું ખીજ કોઈને ગરબ કરવા દઉં નહિ. સર-શુલ્ક-દંખાંને મરાઠાઓની આ બાંજગ પસંદ નહોતી, પણ મરાઠાઓને તો ઉત્તર તરફ વધતું હતું એટલે બાહરાવનો બાઈ ચિમાજી ગૂજરાતમાં ઘૂસ્યો. લાગ્યારીએ શુલ્ક-દંખાંએ બાહરાવને ગૂજરાતની કર-વસુલી તથા રક્ષણનો હક્ક આપ્યો. આમ ગૂજરાતમાં મરાઠાઓનો પગ જમ્યો.

ઉદોજ પવાર બાલાજીના વખતથી જ માળ-વામાં પગપેસારો કરતો હતો. દક્ષિણમાં નિઝામ સ્વતંત્ર થવાથી બાદશાહે ગિરધરબહાદુર અને દવાખહાદુર નામના રાજબક્ષ નાગરોને માળવાની સુઆગિરી સોંપી હતી આ બંને જણા માળવામાં મોગલ બાદશાહની સત્તા જમાવવા મથવા લાગ્યા. પવાર, હોલકર અને ચિંદે માળવાના લોકોને પોતાની

તરફ જે ચલા લાવ્યા ત્યારે આ નાગરોએ સખ્તાઈથી લોકોને દાવવા માડ્યા હોઈને મડવીઈ અને જ્ય પુત્રો સવાઈ જ્યસિંહ બાહુરાવના પક્ષમાં હતા મગડાઓ હિંદુધર્મ પાદશાહી સ્થાપે એ વાત એમને ગમતી હતી એટલે બાહુરાવનો ભાઈ ચિમાજી માળવા ઉપર ચડી આવ્યો. ત્યારે એ જ ને નાગરોને મહં કરવાને બદલે અલિખ્ત રહ્યા અને નાગરો પુદ્ગલ મરાઠા બાદશાહે સવાઈ જ્યસિંહને માળવાનો સુતો નીચે લાવે મગડાઓને ઝડપાનું કંઈ કાળજી રહ્યું નહિં કરવસુતી સહેવાઈથી ચલા લાગી અને ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરતાં દાણાપાણી જે કંઈ જોઈએ તે માળે વામાઈ મળવાની ખાતરી મળી માળવા જીતવાઈથી ઉત્તર તરફ ધસતા મગડાઓને દાણાપાણી માટે ડેડ દૂર દક્ષિણ ઉપર આધાર રાખવાનું બધ ચય્યું.

આ જ વખતે જુદેબખડમાં જુદેવા ગજપૂતી પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું જોયેનું ગજમ પાછું મેળવવા મથતા હતા બાદશાહે તેમને દવાવવા માટે મહમદ બજેશને મોકલ્યો તેણે આવીને જુદેબખડનો મુલક જીતવા માડ્યો જુદેબખડનો વીગ ગજમ જનસાલ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો તેને પોતાનો મુલક જ્યો એવી ચિતા થયા લાગી તેણે બાહુરાવને પત્ર લખ્યો.

“જો ગતિ મદ્દ ગજેન્દ્રકો, સો ગતિ મદ્દ હૈં કાજ
વાત્રી જાન સુન્દેલકી, રણો વાજા લાજ,”

આ જીન્દેમદ્દ સદેશ મળતાની સાથે બાહુરાવ જુદેબખડ ઉપર દોડી ગયો અને ત્યાં મહમદ બજેશના લશ્કરને જિતવિજિત કરી નાખી બજેશ જે કિનામાં ભગયો હતો ત્યાંના ગસદપાણી બધ કરાવી દીધા મહમદ નાહો અને જુદેબખડનું રક્ષણ થયું જનસાલે મગતી વખતે બાહુરાવને પોતાનો તોળે પુત્ર ગણી તેને કા પો, હટા, સાગર, ઝાસી, સિરોજ, કુચ, મટોકાટા, હંદવાગર આદિ સ્થળો આપ્યા બાહુરાવે પોતાના શાગિર્દ ગોવિંદપતને ત્યાંની વ્યવસ્થા માટે ગામ્યો આ જ પુરુષ આગળ જતાં ગોવિંદપત જુદેસેના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

સુત્રોશી વગાવતી સધિથી સલાજીને પોતાનું અપમાન થતું લાગ્યું તેથી તે મહારાજા ઉપર ચડાઈ કરી આવ્યો. બાહુરાવ અને ચિમાજી ઉત્તરમાં હતા એટલે તેણે આ હિંમત કરી પણ શાહુએ તેની સાથે સપ કરી તેને કેટલોજ મુનક આવ્યો.

ગૂજરાતમાં નિઝામના હમીદખાને ગદ્યે બાહુરાવનો સંજીવનદંષ્ટા સુત્રો થયો એટલે દાલાડેને એ વાત ગમી નહિ ગૂજરાતમાં બાહુરાવનો હસ્તક્ષેપ તેને કે નિઝામને શેતા પસંદ પડે? મગડાઓમાં ભાગના પાડવાનો આ પ્રસંગ નિઝામને ફરીથી મળ્યો ગજબરાવ દાલાડે લડાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યો અને ડુંડેના લાગે કે ‘બાહુરાવો અમારા રનામી શાહુને કોરે રાખી ગજન પોતાના હાથમાં લે છે તેમને દવાવવા જાઉં છું’ આથી પનાર, બાડે જેવા મોટા મોટા સંદારો તેને મળ્યા તેમની ફોજ ૩૫ હજારની થઈ.

નિઝામના આ કાવનાની ખબર બાહુરાવને મળતાજ તેણે દાલાડેને નિઝામના હાથમાં ગમી મગડાઓમાં ભાગના ન પાડવા વીનવ્યો પણ જ્યારે તે સમજ્યો જ નહિ ત્યારે તેને દવાવવા તે આજ્યો. તેનો એક આગળ ગયેલો સરદાર હારી ગયો તોપણ હિંમત ન હારતા પોતાની પાસે દાલાડેના કરતા અર્ધી સેના હતી છતાં તે દાલાડે ઉપર ધસી ગયો ડોલઈ આગળ સગ્રામ થયો દાલાડે મરાયો એના મદદનીશો કેદ પકડાયા અને લશ્કર ભાગી ગયું આ ગૃહકંપલ પણ શાહુએ શાંતિથી પતાવ્યો દાલાડેના નાનાભાઈ યસવતરાવને મેનાપતિપદ આપ્યું અને તેની મુલકગીરી પિસાજ ગાયકવાડને આપી. ગૂજરાતની કરવસુતીમાં દાલાડે અને પેસવાનો અગવોઅગ્ધ ભાગ નક્કી થયો.

સંજીવનદંષ્ટા મગડાઓ સાથે મળીને ગઢે એ દિલ્હીના બાન્સાહ મહમદયાદને પસંદ ન હોવાથી તેણે તેને પાટો જોનાવી નોંધપુરના અમિમક્ત રાજા અજયસિંહને ગૂજરાતનો સુત્રો બનાવી મોકલ્યો. તેણે પિનાજીને સધિની વાતચીત કરવાને બદલે

બોલાવી મારી નાખ્યો પણ પિલાજીનો પુત્ર દામાજી જન્મજન્મ પુરુષ હોવાથી તેણે અઙ્ગસિંહને ગૂજરાતમાંથી નસાડ્યો. અને ખુદ ભેંધપુર ઉપર હુમલો કર્યો. હવે પછી જે સુબેદારો આવ્યા તેઓ દામાજી સાથે મેળ રાખીને સુભાગિરી કરવા લાગ્યા. યશવંતરાવ વ્યસની પુરુષ હતો એટલે ઘણાખરા કારભાર દામાજી જ કરતો. તેથી જ હવે પછી ગૂજરાતમાં દાલાડે પાછળ પડ્યા રહ્યા અને ગાયકવાડ આગળ આવ્યા.

મરાઠાઓ ન્યાં ને ત્યાં વિજયી થઈ પોતાની સત્તા જમાવતા હતા એટલે નિઝામને બીક લાગી કે રખેને બાદશાહ બાહરાવને દક્ષિણનો સુબો બનાવે. આ અનિષ્ટ ટાળવા માટે તેણે બાહરાવ સાથે સંધિ કરી કે, 'હવે સુબાઓમાં ચોથ અને સરદેશમુખી તમે બેઠરાવજો એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાત અને માળવામાં પણ એ હક્ક હું તમને અપાવીશ.' આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠાઓનું ધ્યાન સદાએ ઉત્તર તરફ જ રહ્યું અને નિઝામને ઉબેડી નાખવાનું એમના ધ્યાનમાં પણ રહ્યું નહિ.

કોંકણમાં મરાઠાઓનો અધિકાર કાનહોજી આંચે ચલાવતો હતો. આંચે સિવાય કોંકણમાં પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજ અને સિદ્દી હતા. સિદ્દીનો પ્રદેશ કાલાખાની નજીકમાં અને આંગ્રેના પ્રદેશને વળગીને હતો. પોર્ટુગીઝોનો પ્રદેશ ઉત્તર કોંકણમાં હતો. અંગ્રેજોને આધીન મુંબઈ સિવાય બીજી કંઈ નહોતું. પણ સિદ્દી અને મરાઠાઓની વચ્ચે જે ઝઘડા થતા હતા તેમાં અંગ્રેજ કે પોર્ટુગીઝ કદીક એક પક્ષમાં, તો કદીક બીજા પક્ષમાં લાગ્યા કરતા હતા. આ સિદ્દી, અંગ્રેજ અને પોર્ટુગીઝોને વશ કરવાનું કામ બાહરાવનું હતું. બાહરાવનું નૌકાસૈન્ય બહુ પ્રમળ હતું. તેણે સિદ્દીનો જંગિરાનો કિલ્લો પણ જીતી લીધો; સિદ્દી નગરો અને મરાઠાઓને વશ થઈને રહેવા લાગ્યો.

માળવાની કરવસુલીની સનદો લેવા બાહરાવ દિલ્હી તરફ ગયો. બાદશાહ ગઝરાયો. છતાં બાહરાવની માગણી માળવા ઉપરાંત બંગાળા વગેરેની ચોંધની હોવાથી લાગઈ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. બાહરાવ

ઠેક દિલ્હી ગયો. મોગલો હાથે પરંતુ બાહરાવને અચાનક દક્ષિણમાં આવવું પડ્યું. એટલે વાર્ષિક ૧૩ લાખ રૂપિયા લેવાના કબજા કરી એ દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો. બાદશાહને બાહરાવ ફરીથી આવે એવી બીક તો હતી જ. તેથી તેણે નિઝામને દિલ્હી બોલાવી તેના પુત્રને ગૂજરાત અને માળવાની સુબાગિરી આપી મરાઠાઓને આ મુલકમાંથી કાઢવાનું તેની પાસે કબજા કરાવ્યું. નિઝામ તૈયારી કરવા લાગ્યો.

બાહરાવને આ વાતની ખબર પડતાં જ તે લરકર લઈને દોડતો જઈ નિઝામ સાથે લીડ્યો. ભોપાળ આગળ ભડકર લડાઈ થઈ. નિઝામન. દાણાપાણી બંધ કરી તેણે નિઝામને સપડાવ્યો. તેને ઉત્તર તરફથી બાદશાહની મદદ ન મળે અને દક્ષિણ તરફ ચિમાજી હોવાથી તે તરફની મદદ પણ ન મળે.

નિઝામ હાર્યો. તેણે પોતાને હાથે બાહરાવને લખી આપ્યું કે માળવા પ્રાંતની સનદ, નમંદા અને ચંબલ નદીઓની વચમાંનો બંધો મુલક અને ફાજના ખર્ચ તરીકે ૫૦ લાખ રૂપિયા બાદશાહ પાસેથી અપાવીશ. આને ઇતિહાસમાં સિરોજની સંધિ કહે છે.

બાહરાવને કેવળ મુસલમાનો સાથે જ નથી લડવું પડ્યું. પોર્ટુગીઝો સાથે પણ લડવું પડ્યું. આ લોકો પંદરમી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને અત્યંત ત્વરાથી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર સત્તાધીશ થયા હતા. તેમના ધાર્મિક જીલ્લો અસલ હતા. પ્રમ બાહરાવ પાસે રાવ ખાવા આવી. બાહરાવનો લાઈ ચિમાજી અરપા સેના લઈને ગયો. વસાઈના કિલ્લાની ત્રણ બાજુએ પાણી છે. એક જ બાજુએ જમીન છે. વળી માંહેમાંહેના હરીફ અંગ્રેજો, વલંદા વગેરે યુરોપિયનો એક થઈ વસાઈનો બચાવ કરવા લાગ્યા. યુરોપિયનોએ જમીનની બાજુએ તોપોનો ભયંકર મારો ચલાવ્યો. એ અગિના વરસાદમાં થઈને પણ મરાઠાઓ કિલ્લો ઝાળગી અંદર પેદા અને યુરોપિયનોને જેર કર્યો. આ વસાઈના મુલકની જીતને લીધે મરાઠાઓની કીર્તિ ખૂબ પ્રસરી.

નાગપુરનો ભોંસલે સાહસિક પુરુષ હતો. પરંતુ તે બાજરાવની ધર્ષા કરતો હતો. બાજરાવ બીજા બાણુ હોય ત્યારે તે મોગલ મુલક ઉપર ચડાઈ કરતો. નિયમ પ્રમાણે તેણે બાજરાવની રજા મેળવવી જોઈએ. પણ તે રાજની બાંજગમાં પડતો નહિ. એને વશ કરવાની બાજરાવ તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યાં તે તેને સમાચાર મળ્યા કે ધરાનનો બાદશાહ નાદીરશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી આવે છે.

એ જોઈને બાજરાવે હિંદુસ્તાનના હિંદુ મુસલમાનને એક કરવા માંડ્યા. તેણે દિલ્હીના બાદશાહને ને નિઝામને પત્રો લખ્યા કે અત્યારે ત્રીજો દુશ્મન આપણા દેશ ઉપર ચડી આવે છે ત્યારે આપણે આપણા ઝંઘડા બંધ કરી તેની સામે યુદ્ધએ. બાદશાહને આ વાત ગમી પણ નિઝામને એ ન ગમી. એની ધારણા ભુલી જ હતી. નજીબી પડતી બાદશાહી ઉપર ધા ધાય તો પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છાનો માર્ગ સહેલો થાય. તે બાદશાહને મદદ કરવા પણ ન ગયો. નાદીરશાહે દિલ્હીમાં આવોને મહમદશાહને સહેલાઈથી દરાવી દિલ્હી છતી લીધું. થોડીક લૂંટ કરીને એ પાછો જવા લાગ્યો. ત્યાં નિઝામે એને સદેશો મોકલ્યો કે બહારથી બારોબાર શું કામ આપ્યા બાંજો છો? દિલ્હીની અંદર જશો તો લાગોને બદલે કરોડોની લૂંટ મળશે. આ સાંભળી નાદીરશાહે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરમાં આઠ દિવસ આગ અને કતલ ચલાવી. એની લૂંટનો તો પાર ન રહ્યો. મયૂરાસન, કાલીદર, વગેરે ઉપરાંત કરોડો રૂપિયાનું સોનું લઈ ગયો. એ ધરાન પાછો જવા લાગ્યો એ નિઝામને ન ગમ્યું. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે નાદીરે મરાઠાઓની બગતી સત્તાને તોડી નાખવી. પછી નિષ્કંટક રીતે પોતે દક્ષિણનો રાજ યુદ્ધ શરૂ. પણ નાદીરશાહ મરાઠા સાથે લડવાનું જોખમ ખેડવા તૈયાર ન થયો. બાજરાવ રજપૂતો અને મરાઠા સાથે મળીને નાદીરને કાઢવાની જખ્ખર તૈયારી કરે છે એ સાંભળતાં જ એ હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પછી નિઝામને તેણે સન્દો વગેરે અપાવવાનું વચન ન પાળવાથી દરાગ્યો અને પછી થોડા જ સમયમાં તે મૃત્યુ પામ્યો.

બાજરાવની યોગ્યતા

• શિવાજીની હિંદવી સ્વરાજ્યની કલ્પનાને ભૂત સ્વરૂપ આપવાનું કામ બાજરાવે કર્યા કર્યું. શાહુ રાજાના દરબારમાં હિંદુપદ પાદશાહીની સ્થાપના માટે દિલ્હીની બાદશાહીના મૂળમાં જ કુહાડી મારી આપવાની વાત કર્યા પછી તે દહાડે દિવસે સ્વરાજ્યની વૃદ્ધિ જ કરતો ગયો.

બાલાજી વિસ્વનાથે સંપદભાષાએ મદદ કરીને કુરુખશિયરને બદલે મહમદશાહને દિલ્હીની માદીએ બેસાડ્યો ત્યારથી જ હિંદના રાજકારણમાં મરાઠાઓનું મહત્વ વધવા માંડ્યું હતું. શુદેવખંડમાં મોગલ સરદારો કનકગત કરતા હતા એટલે માળવા જીવા પછી બાજરાવે શુદેવખંડ જઈને ત્યાંના બદાયસ્ત કર્યો. એના સરદારોએ પણ સરંજામી પદતિને લઈને મહારાષ્ટ્ર બહાર ઉડ્યન કરવા માંડ્યુ. શિદે હોલકર માળવા એળંગી રજપૂતાના અને દિલ્હી સુધી ગયા. દાભાડે ગૂજરાતમાં હતા પરંતુ તે સ્વરાજ્યપ્રેમી હોવાથી તેમને વશ કરીને બાજરાવે ગૂજરાતની બ્યવસ્થા ગાયકવાડને સોંપી. ભોંસલે તો શાહુના પિત્રાઈ. અક્કલકોટમાં એક ભોંસલે હતા તે નિર્વીર હતા. શાહુ તેમને કનકવા તૈયાર નહોતો. એટલે જ એ બાજી મજાલુત ન થવાથી ભવિષ્યમાં એ બાદ અંગ્રેજોને કાપ્યા. નાગપુરના ભોંસલે શાહુના પિત્રા જ. અને વળી તેઓ બાજરાવની ધર્ષા કરતા હતા એટલે તેમણે બાજરાવને સીધો મદદ ન કરી પણ બાજરાવ મોગલ બાદશાહ સાથે લડતો હોય ત્યાં બાદશાહીની બીજ દિશામાં જઈને તે તેના દાડ માંસના લયકા તોડતો. આવી રીતે તે નાગપુર, ગોંડલ, ઓરિસ્સા અને બંગાળા સુધી જઈ પહોંચ્યો. કાનોજ આંધરે પેરાવાનો સરદાર. એણે રાંધણપટીના મોત્રોના સિંદીને જેર કર્યો અને સિંદીને મદદ કરવા આવેલા અંગ્રેજ, ફિરંગી અને વધદાઓને

પણ મહાત્ કયાં. દક્ષિણમાં નિઝામ જેવો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ઝંખનાવાળો બાદશાહનો પ્રજા સુખો હતો. છતાં બાહરાવ તેને વારંવાર જેર કરી આ બધું કરી શક્યો તે તેની કર્તૃત્વશક્તિ બતાવી આપે છે. હિંદુપદ પાદશાહીની સ્થાપના માટે તેણે મરાઠાઓનું મુખ ઉત્તરાભિમુખ કર્યું. ત્યારથી જ નવા નવા કિલ્લાઓ ઉત્તર તરફના દરવાજાઓને દિલ્હી દરવાજાનું નામ અપાવા લાગ્યું.

બોખાળની લડાઈમાં બાહરાવે નિઝામ અને દિલ્હીના બાદશાહને હઠાવ્યા તે 'દોડતી લડાઈ' થી થતુ સાવધ થાય તે પૂર્વે જ અત્યંત કૃતતિથી રાત દહાડો ફૂચ કરીને તેના ઉપર અચાનક હુમલો કરેલો અને તેનું પુલકાન કરવું, અને તે સાવધ થઈને પોતાનું સંગઠન કરતા માટે તે પહેલાં જ ત્યાંથી પાછા ફરવું અને અતિશય ચપળતાથી તેની છાવણીની આસપાસ ફરી વળીને તેની રસદ લૂંટવી, તેની ડાબી ને જમણી પાંખોને તોડી પાડવી અને આમ જર્જરિત થઈ હુમલાઓથી ગજરાઈને તે પાછો હટે એટલે તેના ઉપર ખુરશો હુમલો કરીને તેની ખાખારીખી કરી નાખી એ બાહરાવ અને મરાઠાઓની લડાઈની રીત હતી. અને 'ગનીમી કાચા' એ નામ યોગ્ય નથી. કારણકે કાચા એટલે હુસ્વાષ. મરાઠાઓમાં હુસ્વાષ નહિ પણ ચપળતા હતી.

તથુ બાલુએથી પાણીથી ઘેરાએલા અને યુરોપિયન ઘરોવાળો અને તોપોથી ભરાએલા વસાઈના કિલ્લાને અંગ્રેજો, વલ્લદા ને ફિરંગીઓના બેગા અગ્નિના વરસાદની ખરવા ન કરતાં સામે ધસી જઈ, કિલ્લાને નિસરણીએ લગાડી, ઉપર ચડી જઈ કિલ્લા સર કરવા એ અપ્રતિમ પરાક્રમ કરનાર બાહરાવનો ભાષ યિખાણ અને તેના મરાઠા લેશકરની વીરતાની વાત યાચ એમ નથી.

નાદીરશાહની ચડાઈ વખતે ત્રીજા દુર્રમનની સામે આપણે હિંદુ-મુસલમાન એક થઈ જઈએ એ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ નિઝામમાં નહોતી. સાદતખાન અને નિઝામ નાદીરશાહને ચડાઈ અને

લૂંટ કરવા ઉત્તેજન આપે અને દિલ્હીની કનલ યાચ તે ઉપરથી મુસલમાનો દેશમત્તની પહેલાં ધર્મભક્ત હતા અને અત્યારે પણ તેમનો એ સ્વભાવ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં જાણી આવે છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે હિંદી હિંદુબંધુઓની દોસ્તી કરવાને બદલે તેઓ હિંદ બહારના મુસલમાનો તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. આવા મુસલમાનોને વારંવાર જેર કર્યા કરવા એ બાહરાવને માટે કંઈ નાનુંસનું કાર્ય નહોતું. પણ તેમ તેણે ક્યું.

બાહરાવનું આરમાર તે જમાનામાં આખા જગનમાં સુરત્રેષ્ઠ હતું. તેની હયાતિ સુધી પેશવાની કેકલુપટી ઉપર પૂર્ણ સત્તા હતી. યુરોપમાંથી આરમારી કાઢવા મંગાવીને પણ ડચ, અંગ્રેજ અને ફિરંગી એ ત્રણે મળીને આંગરેનો પરાજય કરી શક્યા નહિ. તે કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં બંધાતાં વહાણો વિવશણ મજસુન અને વેગવાન હતાં. હિંદો કારીગરીનું આ પ્રાવિણ્ય જોઈને અંગ્રેજો વિરમય પામતા અને પોતાના માટેનાં લગાયક મોટાં વહાણ તેઓ હિંદીઓને હાથે મુંબઈમાં જ બંધાવી લેતા. વિલાયતથી આવનારાં વહાણ તકલાદી હોવાથી સામાન્ય ચક્રમો માટે અને વેપાર માટે તે કામમાં આવતાં. આજે આ વાદ કેવળ દંતકથા જ ગણાશે. દુર્વાવર્દીપણું અને નાવિકવિદ્યા કેકલુમનાં કાળી અને આવળા લોકોના હાલોહીમાં એટલી તો પ્રસરી ગઈ હતી કે અંગ્રેજોને અડચણને પ્રસંગે અને તોફાનનું ભેર હોય ત્યારે, તેમના સિવાય બીજા ખલાસીઓ વિશ્વાસપાત્ર લાગતા નહિ આ યુરો અને સાહસિક લોકો અરબી સમુદ્રને તો પોતાના ઘર આગળનું એવાન ગણી કાઢતા. આ કારણે અંગ્રેજો પેશવાની આગળ દોન બની ગયા અને આંગરેનો દ્રેષ કરવા લાગ્યા. કારણકે આંગરેના જહાજ ઉત્તમ, તેમના ખલાસી નીડર અને તેમના સૈનિક કસાયેલા. અંગ્રેજો તેમની આગળ ફિક્કા પડી જતા. હોકામંત કે રાયમાપક યંત્ર અથવા તો દુરદર્શી મોટાં દુર્બિનો પાસે ના, છતાં હિંદી ખલાસીઓ કેવળ અતુલવધી આકાશ તરફ નજર નાખીને આવનારા તોફાનનું ભવિષ્ય ભાખતા

જવાબ

અને તે પ્રમાણે સંરક્ષણની અગાઉથી તૈયારી કરતા. સામાન્ય માણસો જેટલી સહેલાઈથી જમીન ઉપર ચાલે છે અથવા તેા ગાડી થોડા દોડાવે છે તેટલી જ સહેલાઈથી મરાઠા અને ભાંડારી લોકો સમુદ્રમાં તરતા અને વહાણો હંકારતાં. તેમની નિર્ભયતા અને દર્પાવદી કુશળતા જોઇને તેમને જલદવતા કે ભૂતપિ-
યાય કાનમાં મંત્ર કૂટી જાય છે એમ યુરોપિયનોને લાગતું. અંગ્રેજો મરાઠા રાજ્યમાં પશ્ચિમ તરફથી ચંચૂ પ્રવેશ કરી યક્યા નદિ તેનું આ જ કારણ.

હિંદો પશ્ચાતી ભાવના જગાડના અકબર આદશાદે હિંદુ કન્યાઓ સાથે મુસલમાન શાહગઢાઓનો સમ્બંધ બાંધો. તેમ બાહારાવે છુદેખખંડની મુસલમાન રાજકન્યા મરતાની સાથે લગ્ન કરી તેના પુત્ર સમશેરજીને જનોઈ આપવાનો યત્ન કર્યો પણ તેના આ કાર્યને કોઈએ વખાણ્યું નથી.
આશ]

ગોવિંદરાવ ભાગવત

☆

બુદ્ધિકસણી

નીચે આપેલા અંકમાં દરેક કોષ્ટ પછી મહત્વની હકીકત સૂચવે છે. તમે કહી શકો છો એ દરેક અંક શું શું સૂચવે છે? જો તમારા જવાબ અડધા ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં સાચા એટલા પ્રમાણમાં તમારી બુદ્ધિક માહિતીશક્તિ વધારે નક્કર સખજતી.

અ	ચ	ક
૨૧૨	૩ ૧૪૧૬	૧૬૨૨
૧૦	૧૨	૩૨
૧૭૮૯	૧૮	૧૭૬૦
૩૬૫	૧૦૬૬	૭
૧૮૬૦૦૦	૨૦	૧૧
૧૮૧૫	૪૮	૯૮૦૪
	૧૮૧૨	૧૯૪૦

જવાબ માટે જુઓ.

૨૧૨° F પાણીનું બિંદુબિંદુ.

૧૦ બુદ્ધની દશ આઠાઓ.

૧૭૮૯ કેચકંતિનું મહાવિખ્યાત વર્ષ.

૦ ૩૬૫ વરસના દહાડા.

૧૮૬૦૦૦ પ્રકાશની ગતિ.

૧૮૧૫ નેપોલિયનને હાર મળેલી તે વોટર્સના બુદ્ધનું વર્ષ.

૩૦૧૪૧૬ ગણિતમાં મહત્વનું ક્રાષ્ટક. વ્યાસ ને પરીધનો સંબંધ બતાવે છે.

૧૨ એક ફૂટના ઈંચ, એક વરસના માસ, ડાંબના નંગ.

૧૮ મહાભારતના કુરુક્ષેત્રના બુદ્ધના દિવસો મહાભારતનાં પર્વો.

૧૦૬૬ હેરિટગેસની લાગણનું વર્ષ, ન્યારે-વિજેતા વિલિયમને ઇંગ્લેંડ જતુ ને ત્યાં નામન વંશ ચરૂ કર્યો.

૨૦ ટનમાં હંદવેટો, કુડીમાં નંગ.

૪૮ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોની સંખ્યા.

૧૮૧૨ નેપોલિયનના લશ્કરનો રણિયામાં પરાજય થયો તે વર્ષ.

૧૯૨૧ માનગેયુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાનું બંધારણ ને દિમુખી સત્તા હિંદમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં અસહકારના પ્રથમ આંદોલનનું વરસ.

૩૨° F. પાણીનું હિમબિંદુ.

૧૭૬૦ મેલના વાર.

૭ અંકોવાળાના દિવસ.

૧૧ ક્રિકેટમાં ટીમની સંખ્યા.

૯૮૦૪ નવો માણસના શરીરની ગરમીના અંશ.

૦ કંઈ નહિ. ને જ્યાં બધું જ.

૧૯૪૦ ચાલુ વરસનો ઈસ્વીસન.

વૃત્તિ

‘એક એક પૈસા! એક એક પૈસા!’ કહેતો એક વૃદ્ધ રમકડાં વેચનાર ગામની ગલીએ ગલીએ ફરતો. બાલકોનાં ટોળાં આગળ ખાસ ઊભો રહી નવનરી ખાનનાં રમકડાં બતાવી તેમનાં મન આકર્ષતો. બોલવાની પદ્ધતિ અને બાલકો સાથેના વર્તનમાં પારંગત, ગમ્મતી વગેરે તેની આવડતને લીધે તેનાં રમકડાં ખૂબ ખપતાં.

રમુ તો એ વૃદ્ધને લગભગ રોજનો ધરાક જ થઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે એમનો આ સંબંધ વધીને ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો. ઘણાંને આશ્ચર્ય લાગવા જેવી આ મૈત્રી હતી: આક વર્ષનો રમુ અને અઠ્ઠાવન વર્ષનો રસલ! રમુ ગૂજરાતીમાં બોલે અને રસલ હિંદીમાં! કેટલીક વેળા તો એમ પણ બનતું કે એક બીજાનું કહેલું સંપૂર્ણ ન સમજાય તો પણ વાર્તાલાપ આવે જ જતો! આ મૈત્રીથી હવે રમુને રમકડાં મટી પૈસા આપવા પડતા નહિ. તેને જે રમકડું જોઈએ તે મફત લઈ લેવાની તેને છૂટ હતી.

રસલને રમુ જેવડા, તેનાથી મોટા, તેનાથી નાના, તેનાથી પૈસાદાર, તેનાથી સુંદર, ઘણાં ય જુદા જુદા લતાના બાલકો ધરાક હતાં પણ રમુની મિત્રી તેના હૃદયમાં પેસી ગઈ હતી. આખા ગામમાં તે ફરે પણ રમુ પાસે આવી એક વખત તેનું મોં ન જુએ તો દિવસ આખો નકામે ગયો હોય એમ તેને લાગતું. દર રવિવારે ને તહેવારને દિવસે રમુ તેની માસીને ત્યાં રહેતો. તેનાં માસી શહેર બહાર આવેલા બંગલામાં રહેતાં હતાં. તે રમણ તેણે જોએલું ન હોવાથી ગામ બહાર તેણે આંટા મારેલા પક્ષુ તે બંગલો એને હાથ આવેલો નહિ. એ દિવસોમાં એના ધધામાં તેનાથી જરા ય લક્ષ અપાતું નહિ. ઘણી ય વેળા અન્ય બાલ-ધરાકો વડી પડે અને ધહનારમાં જો રમુ હોય તો રસલ તેનો જ

પક્ષ લે. વળી એના ઝોળખીતાઓ સાથે વાત કરતાં બાલકો વિષેની વાત આવે ત્યાં રસલ પોતાના રમુને લાખ્યા વિના રહે જ નહિ. “મા કસમ, રમુ કરે એક હમારા લીરાક હૈ, વહ ઇતના ચાલાક, કચા! બસ બાત મત પૂછો!” વગેરે વગેરે સાંભળનાર કંટાળે ત્યાં સુધી બરડાયા જ કરે. રસ્તે જતાં રમુ જો રસલને જુએ તો હસ્થા વિના રહે જ નહિ. રસલું તો સાધારણ હસતું થાય પણ રસલને તો તે ખુદા પસિથી ખેરાન મળ્યા સમાન લાગતું.

રસલનું બ્યાન ધધામાંથી ઊડી ગયું. રોજ રમુની પાસે આવીને બેસતું એ જ તેનો કાર્યક્રમ થયો હતો.

એક દિવસ રમુના ધરની સામેના ઓટલા પર રસલ અને રમુ બેઠા હતા. રમકડાંની ગાડી ધરને છાંયે અટ્ટીથી આ બે મિત્રો સામે સ્થિર ઊભી હતી. રસલ પોતાની શુભ દાદી પર કાબો હાથ ધીરે ધીમે ફેરવે ગય છે. તેની આંખો રમુના ગળા પર ફરી કાંઈક નિહાળે છે. તે દિવસે રમુને કપાંઈક જવાનું હોવાથી ગળામાં કંઠી પહેરી હતી. સોનું જોઈ રસલનું મન ચલ્યું. તેણે પોતાની ચોરવાની થઈ આવેલી વૃત્તિ રમુ પ્રત્યેના પ્રેમથી દાખી. જાતિ થવી અને તે દાખવી એ બે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિનાં કાર્ય હશે. પણ એક પ્રશ્ન એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેનાથી પૂછાઈ ગયો:

“રમુ, એ કંઠી કીરીકું દેગા!”

“કાઈકું નહિ!” એને જેવી આવડતી હતી તેવી ભાષામાં જવાબ આપ્યો.

“કેમ?”

“કુછ નહિ. નહિ દેના એ જ અચ્છા હૈ!” એમ કહી સ્વસ્થતા મેળવી એ ચાલતો ગયો. તેને આખો દિવસ રમુ અને તેની કંઠીના જ વિચારો આખ્યા કર્યાં એને પોતાના પર તિરસ્કાર આવ્યો. રમુનું પોતાના પ્રત્યેનું વલણ એવી રીતે ક્ષુબ્ધ કરવાનો એને કેમ વિચાર આવ્યો એ એનાથી

સમજાયું નહિ. “ ઉસીકી મારી મંગ લઉં ? ” એવો વિચાર આવ્યો. પણ “ વો પાક લડકા યહ છુરાઈ ફેરે સમઝ સકેગા ? ઈન બાતોસે ઉસીકું ફર રખના અફરી હૈ ! બોલા અચ્ચા !....”

*

થોડા દિવસો રસૂલ રમુ સાથે જરા અતડો રહેવા લાગ્યો, પણ ધીમે ધીમે પેલી જૂલ ભુલાતી મર્ધ ને મળ અનુરાગનું સાધાન્ય રથપાયું. એટલે એક દિવસે રમુએ પૂછ્યું :

“ રસૂલ, ઓ દા’ડે મેં રડી પાયા’તા. તેં બોલ્યા ‘કયું ?’ મેં કીધા ‘કુછ નૈ’ પણ તેં કહ્યું ‘મેં જનતા હું.’ તો આજ કે’ મેં કેમ રડનાંબા ? ”

“ ઓ...હો ! અબ તક તુએ વહ યાદ હૈ ? મૈને કુઝબ બસ બોલ દિયા ! ગમત ! ”

“ નૈ, નૈ, બોલ ? ” રમુએ હઠ લીધી.

રમુમાં રસૂલ એટલો બધો ઝોતપ્રોત થઈ ગયો હતો કે એની ગમે તે બીના તેને કહેવાની તૈયારી હતી. બનેને વચનું અંતર જાણે લાગતું જ નહિ. જે પૂછે - જે માગે - જે કહે તે તે કહેવાની - આપવાની ને સાંભળવાની તેની અતિ તીવ્ર ઇચ્છા કાયમ રહેતી. કેટલીક વેળા તો રમુની સમજશક્તિ બહારની વાતો પણ ઉમંગમાં આવી રસૂલ દીધે જ રાખતો.

“ અચ્છા ! સુન. મેરી સમઝમેં જૈસા આયા થા વહ કહેતા હું. ઓ સચ હૈ યા નહિ વો શીર મુએ કહના પડેગા. ”

“ અચ્છા. જલદી કેને ! ”

“ દેખ. ઓ લડકે કે સાથ મૈં મેરે છોટસે દોસતકી બાત કર રહા થા. તુએ લગા, કયા તેરેસે બી ન્યાદ મુએ કોઈ દોસત હૈ ! કરકે તુએ છુરા માલુમ હુવા ઓર રડને લગા ! સચ બાત તો વહ થી, કે છસકી બાત મૈં કર રહા થા વહ તું હી યા ! ”

તેના જવાબમાં રમુએ માત્ર તેના કંઠ્ય પંખમાં પોતાના કામળ હાથની નેરથી જાણે ગુસ્સાથી લાડ્યુક્ત મુક્કી મારી.

“ પણ હેં રસૂલ, તો અબી બીજું પૂછતા હું : ઓ દા’ડે ‘એ કંઠી કીસકું દેગા ?’ એ કેમ તે પૂછ્યા’તા ? ”

રસૂલની છાતી ધડકવા લાગી. આ પ્રશ્નનો તરત જવાબ આપવા તે તૈયાર ન હતો. એનું વૃદ્ધ શરીર ઉબળુ થઈ ગયું. અનેક વિચારોએ એના મગજને ઘેરી લીધું. એ અર્ધ બેભાન જેવો બની ગયો. થોડા સમયે વિચાર આવ્યો : “ રમુસે કયું છુપાના ? ” અને ના છુપાવવાના હેતુથી એ કવવા લાગ્યો :

“ રમુ, મૈં બહોત નીચ - કમખખત હું ! મેરી સાથ બેઠના ઓર બોલના ઓ બી સજકે લિયે પાપ હૈ ! મૈં બહોત - બહોત ખરાબ હું—”

“ રસૂલ, પાછું ખોટું ખોટું બોલવા લાગ્યા ! ” વચ્ચે જ રમુ બોલી બેઠ્યો પણ એ શબ્દો એના મગજ મુકી પહોંચ્યા નહિ તેણે આગળ ચલાવ્યું :

“ તેરી કંઠી મુએ બહોત પસંદ પડ મર્ધ ! વહ મેરી કરનેકા - ઓર લેનેકા બિચાર મય ન રોક સકા. મેરેકું વહ ચેતી થો—”

“ અબી લાઉ ! ” શુદ્ધતાના પ્રબલિત બિંબ સમ બાલક - વગર સમજે - રસૂલ જેટલો જ ગંભીર થઈ વલો એ નિખાલસ અને પ્રેમયુક્ત શબ્દોએ રસૂલને સંપૂર્ણ વીધી નાખ્યો. અને કદાચ બીડીને રમુ લઈ આવશે એમ લાગવાથી તેને પોતાની પાસે ખેંચ્યો. અને બોલ્યો :

“ ન લાના બચ્ચા ! વહ તેરી હૈ ! મય મૂખ હું કરકે ઝૈસા બિચાર આયા - મય પશુ હું ! દુસરેકી ચીઝ ચોરના વહ પાપ હૈ ! ઓર હમેરે જબ-સેંકી વહ ચીઝ અપની કરનેકી કયા કીમત ! ”...

થોડી ક્ષણો કોઈ જ બોલ્યું નહિ. રમુથી ન સમજાય તેવું વાતાવરણ ઉપરિચિત થયેલું હોવાથી એ તો રસૂલની સામે જ નોંઈ રહ્યો હતો. થોડી વારે રસૂલ બોલ્યો :

“ અચ્છા રમુ, અબી કલ મિલેગે. જાતા હું. ” ગાડી જાણે રસૂલને ખેંચતી હોય તેમ રસૂલ રસ્તે પડ્યો અને રમુ પણ ગિંધમાંથી બીડીને ચાલવા માંડે તેમ ચાલી ઘેર ગયો.

રસૂલે એ પછી ઘણી વેળા રમુને જોયો હતો પણ રમુએ પછી કદિ રસૂલને જોયો નહિ.

તારાની અજાયબીઓ

ઉનાળાની કોઈ રાત્રિએ, અગાસીમાં સૂતાં સૂતાં, આકાશના તારાઓ નિદાળતાં તમને એ વિશે જાણવાનું મન થયું જ હશે. આ તારાઓ શેના બનેલા છે? એની સંખ્યા કાઢવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હશે? એ કેટલા દૂર હશે? વગેરે પ્રશ્નો તમને કાંઈ વાર ઉપરિચિત થયા હશે. એ અને એવા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા આજે પ્રયત્ન કરીશ.

તારાઓ કેટલા હશે?

‘ગણ્યા ગણાય નહિ, વિણ્યા વિણાય નહિ’ એમ તમે કહેશો. પણ તમને એની સંખ્યા આસરે લખવાનું કહું તો તમે કેટલી લખશો? કરોડ, અબજ, પાર્શ્વ કે એથી પણ વધારે? તમે કંઈ ધારી શકો છો? જ્યારે મેં આ સનાદ મારા એક વર્ગમાં પૂછ્યો હતો ત્યારે હોકરાઓએ કરોડથી પાર્શ્વ સુધીની સંખ્યા કહી હતી પણ, તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે, જે તારાઓ આપણથી દેખાય છે તેમની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ છે. (લગભગ એટલા જ તારાઓ આપણી નીચેના અર્ધગોળામાં દેખાય છે.) નરી આંખે આનાથી વધારે તારાઓ દેખી શકાતા નથી. માટે હવેથી, તારાને ‘અગણિત’ કે ‘અસંખ્ય’ તું વિશેષણ નહિ આપી શકાય.

“આ ગણ્યું કેવી રીતે હશે?” એમ તમે પૂછશો. આવી ગણતરી ફેરોઆફ્ટી યંત્ર શકે. ખગોળ-વેત્તાઓને તારાઓમાં એટલો અધોરસ છે કે તેમણે તેની ગણતરી કરી છે એટલું જ નહિ, પણ તે બધાનાં નામ આપ્યાં છે, તેમના ચળકાટનું પ્રમાણ કાઢ્યું છે અને કેટલા શેના બનેલા છે તે પણ શોધ્યું છે. તારાઓનાં સ્વરૂપો જાણવામાં આવ્યાં છે.

ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ શું આટલું નાનું છે? માત્ર ૬૦૦૦ તારાનું? ના, જેટલા તારાઓ નરી આંખે દેખાય છે તેથી પાંચ લાખ ગણા તારાઓ દેખી શકાતા નથી. એટલે આપણી નિહારિકામાં, એટલે જે

નિહારિકામાં આપણી પૃથ્વી અને સૂર્ય છે તેમાં, તારાઓની સંખ્યા ૩,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (ત્રણ અબજ) ની ગણાય છે. વળી દુરબીનથી જોતાં જણાયું છે કે એવી નિહારિકાઓની સંખ્યા વીસ લાખની હશે. તારાઓ શેના બનેલા છે?

જે તત્ત્વોની પૃથ્વી બનેલી છે તે જ તત્ત્વોના તારાઓ અને સૂર્ય બનેલા છે. જેમ પૃથ્વી પર લોહું, સોનું વગેરે ધાતુઓ અને એકસીસીસ, હાઈડ્રોજન, વાયુઓ છે તે જ પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં છે. હજુ સુધી કોઈ તારા પર એવું તત્ત્વ જડ્યું નથી કે જે પૃથ્વી પર ન હોય.

તારાઓ પરનાં તત્ત્વો કેવી રીતે શોધાતાં હશે? તારાઓ કંઈ પ્રયોગશાળામાં લઈ જઈને તેનું પૃથ્વ કરણ ન કરી શકાય. પણ, દરેક તારા એના પ્રકાશ દ્વારા આપણને ગૂઢ સંદેશો મોકલે છે, અને એ એ સંદેશો ઉકેલતાં આપણને આવડે તો તારાઓ વિશે ઘણું જાણી શકાય.

જેમ સૂર્યનાં કિરણોનું પૃથ્વકરણ કરીને એના સાત રંગ જુદા પાડી શકીએ છીએ તે જ પ્રમાણે દરેક તારાના પ્રકાશનું પૃથ્વકરણ કરી શકાય. દરેક તત્ત્વ અમુક રંગનું જ કિરણ ફેંકી શકે. એટલે જુદા જુદા રંગો ઉપરથી તારાનાં તત્ત્વો ક્યાં છે તે શોધી શકાય.

આ પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણોનું પૃથ્વકરણ કરતાં થોડા વખત પર જણાયું હતું કે ત્યાં એક એવું તત્ત્વ છે કે જે પૃથ્વી પર નહોતું શોધાયું. એટલે એવું નામ સૂર્યના નામ પરથી પાડ્યું. ઝીકે લાક્ષમાં સૂર્યને ‘હિલિયમ’ કહે છે, એટલે એ તત્ત્વનું નામ ‘હિલિયમ’ રાખ્યું. પણ, પછી આ સૂર્ય તત્ત્વની શોધ પૃથ્વી પર થઈ. નવાઈની વાત છે કે આ તત્ત્વ પહેલું સૂર્ય પર શોધાયું અને પછી પૃથ્વી પર!

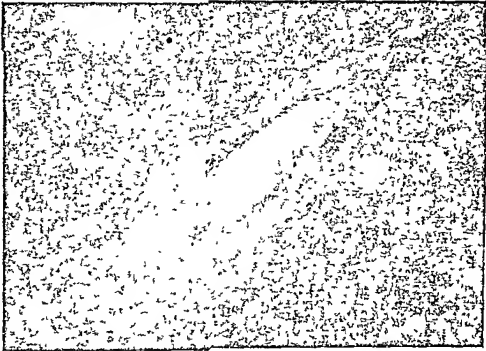
સૂર્ય પશુ અનેક તારાઓમાંનો એક છે. જે આપણે કોઈ તારા પર જઈ શકીએ અને ત્યાંથી સૂર્ય તરફ નજર કરીએ તો તે તારા જેવો જ દેખાશે. આપણને સૂર્ય બહુ મોટો લાગે છે કારણકે તે બહુ જ નજીક છે—માત્ર ૯,૨૬,૦૦,૦૦૦ માઈલ.

તારાઓ કેટલા દૂર હશે ?

ત્યારે આપણે આકાશમાં નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે બધા તારાઓ લગભગ

છો. જે તમને ચંદ્ર પર જવાનું મન થાય તો એવી આગગાડીથી એક મિનિટમાં વીસ વાર તમે ચંદ્ર પર જઈને પાછા આવી શકો. સૂર્ય પર જઈ આવવું હોય તો ત્યાં જઈને પાછા આવતાં એવી આગગાડીથી સોળ મિનિટ થશે પણ, જે તમારે પાસેના પાસેના તારા પર જવું હશે તો તમને બે વર્ષ લાગશે.

અને, આટલું અંતર તો પાસેમાં પાસેના તારાનું. ત્યારે બીજા તારાઓ કેટલા બધા દૂર હશે ?

તારામંડળ

સરખા જ દૂર હશે. પણ તેમ નથી. સામાન્ય રીતે જે વધારે અળંગતા તારાઓ છે તે પાસે છે અને ઝાંખા તારાઓ દૂર છે. પૃથ્વીથી પાસેના પાસેના તારા ૧૨,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (બાર હજાર અબજ) માઈલ દૂર છે.

આ અંતરનો ખ્યાલ લાવવા માટે એક ગણતરી કરીએ. ધારો કે તમે ‘ બ્રહ્મા ગણતરી ’ કરતા એક કરોડ ગણી ઝડપવાળી આગગાડીમાં મુસાફરીએ નીકળ્યા છો. તો એ ઝડપે, આખું પલ્લકારા મારે ઝોટલી વારમાં, તમે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી શકો

તારાઓના અંતરો એટલા બધાં છે કે તે માઈલોમાં મપાતા નથી, પણ તેનું માપ ‘ પ્રકાશવર્ષ ’ થી થાય છે. પ્રકાશની ઝડપ સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની છે. એટલે એક વર્ષમાં પ્રકાશ છ હજાર અબજ માઈલ યાસે આ અંતરને ‘ પ્રકાશવર્ષ ’ (Light Year) કહેવાય છે. પાસેમાં પાસેના તારાનું અંતર બે પ્રકાશવર્ષનું છે. ખગોળવેત્તાઓએ તો પાંચ કરોડ પ્રકાશવર્ષ દૂર રહેલા તારાઓનું ઘણી સારી રીતે નિરીક્ષણ કર્યું છે.

કદાચ તમને આ બધા અંતર સાલળી તે વિષે શંકા આવશે. પણ તેવી શંકા રાખવા જેવું નથી.

એ માપવાની રીતનો કંઈક ખ્યાલ તમને આપુ. આગગાડીમાંથી તમે બેંચું હશે કે આપણી પાસેનાં ઝાડો ધણી જ ઝડપથી ઊભરી દિશામાં જતાં દેખાય છે, તેનાથી થોડાં આંધાં ઝાડો એનાથી ઓછી ઝડપે દોડતાં દેખાય છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદાની પાસેનાં ઝાડો આપણી સાથે આવતાં જણાય છે. દૃષ્ટિમર્યાદાના ઝાડની મદદથી પાસેનું ઝાડ આપણાથી કેટલું દૂર છે તે માપી શકાય છે. ધારો કે અમુક વખતે બંને આપણી સીધી સીટીમાં છે. પછી જ્યારે આગગાડી સો ફૂટ દૂર જાય, ત્યારે એ બે ઝાડને બેડની સીટી આપણી આંખ સાથે કેટલો ખૂણો કરે છે તે ખૂણાનું માપ લેવું. એ ખૂણો એક અંશ (degree) થાય તો, પેલા નજીકના ઝાડનું અંતર આસરે સવા માઈલ છે એમ ગણી શકાય.

હવે ઉપરના દાખલામાં આગગાડીને બદલે પૃથ્વી મુકો. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ૯ કરોડ માઈલની ત્રિજ્યામાં ફરે છે. એટલે આગગાડી જેમ સો ફૂટ ઓલી તેમ આકાશમાં પૃથ્વી ૧૮ કરોડ માઈલ દૂર જઈ શકે છે. અને જેમ પાસેના ઝાડનું અંતર કાઢ્યું તે જ ધોરણે પાસેના તારાનું અંતર કાઢી શકાય છે.

તારાઓ ધણી જ દૂર છે છતાં તેમાંના કેટલાકના વજનનું માપ ખગોળવિજ્ઞાનોએ કાઢ્યું છે.

તારાનું વજન કેટલું હશે ?

આવા પ્રયત્ન કદના ગોળાઓને ભેખવાને આપણી પાસે ત્રાજ્ઞાં નથી. ઝીક ગણિતશાસ્ત્રી આર્કિમિડિસે તુલાનો સિદ્ધાંત ચર્ચતાં કહ્યું હતું કે, “ મને ભ્રેષ્ઠ એટલો લાંબો દાંડો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા બે તમે મને આપી શકો તો હું પૃથ્વીનું વજન કરી શકું.” પણ આવો દાંડો કે ઊભા રહેવાની પૃથ્વીની બહાર જગ્યા એને કોઈ આપી શક્યું નહતું !

આ વજન કાઢવાની રીતની ચર્ચા કરું તે પહેલાં જણાવી દઉં કે સૂર્યનું, કે કોઈ એક સામાન્ય તારાનું વજન આસરે ૨૦૦૦૦૦૦૦ ૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦ (બે અબજ અબજ અબજ) ટન છે (૧ ટન=૫૬ મણ).

આ સંખ્યામાં એક બે મીંડાં ઓછાંવતાં ચર્ષ ગયાં હોય તો તમને ખાસ ફેર ન લાગે. ‘પણ, કુદરત એટલી ચોક્કસ છે અથત્તે તારા કયો છતાં એમના વજનમાં ટનની સંખ્યાનાં મીંડાંઓ લગભગ સરખાં જ રાખ્યાં છે. જેમ ટંકશાળમાં બધા પૈસાઓ સરખા જ વજનના થાય છે તે જ પ્રમાણે તારા બનાવવાના કારખાનામાં બધા તારાઓ લગભગ એક સરખા જ નીકળ્યા છે. અલગત, કોઈક અતિશય મોટા તારાના વજનમાં એક મીડું વધારે હોય છે, અને કોઈક અતિશય નાના તારાના વજનમાં એક મીડું ઓછું પણ હોય બે મીડાંનો ફેર હજી સુધી પડ્યો સાંભળ્યો નથી.

જ્યારે પરમેશ્વરે આ ઘટનાંનું દ્રવ્ય તારાઓમાં વહેંચી આપ્યું ત્યારે તે બધુ સરખી રીતે વહેંચી આપ્યું જણાય છે. આપણી પૃથ્વી પર ધનની વહેંચણીમાં બધુ અસમાનતા જણાય છે. જેમ એક તરફ ફોર્ડ જેવા પૈસાદાર માણસો હોય છે, તેમ બીજી તરફ સૂકો રોટલો પણ ન મળતો હોય એવા ભિખારીઓ પણ હોય છે. જ્યારે પરમેશ્વરે તો બધા તારાઓને લગભગ સરખા જ ‘દ્રવ્ય’વાન બનાવ્યા છે. આ આતમાં પરમેશ્વર સામ્યવાદી હોય એમ જણાય છે !

આપણને સહજ પ્રશ્ન થશે કે અથત્તે તારા, બધા લગભગ એક સરખા વજનના શા માટે હોવા બેધએ ? આની સમજાની ગણિતશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. તારાની અંદર ઊંડાણમાં ધ્રુવર (ether) નામના દ્રવ્યના તરંગો આકાશ ફરે છે, જે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. બે તારાનું કદ સામાન્યથી નાનું હોય તો આ તરંગોનું બળ નહિ જેવું જ હોય છે, પણ વધારે મોટા કદના તારાનો વિચાર કરતાં તારાનું કદ જેમ વધતું જાય છે તેમ તે બળ વધે છે. આખરે એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે ન્યાં ધ્રુવર (ether) ના તરંગોની શક્તિ ઠીક પ્રત્યગ થાય છે અને તેથી બે તારો એ કદથી મોટો થવા જાય તો તે વધારાનું કદ ભાંગીને છૂટું પડી જવાનો ભય રહે છે. આથી બધા તારાઓનાં કદો લગભગ સરખાં જ રહે છે.

જેમ તારો વધારે ઉષ્ણ હોય તેમ તેમાંથી તેનાં તેજ અને ઉષ્ણતાનાં કિરણ પ્રવાહ દ્વારા વધારે શક્તિ વપરાઈ જાય. હવે આપણે તારાઓની ઉષ્ણતા તપાસીએ.

તારાઓની ઉષ્ણતા કેટલી હશે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે વિચારવું જોઈએ કે ઉષ્ણતાનું માપ આપણે થર્મોમિટરથી કરીએ છીએ. વિજ્ઞાનમાં સાધારણ રીતે દાકતર વાપરે છે તે થર્મોમિટર વપરાતું નથી, પણ સેન્ટિગ્રેડ થર્મોમિટર વપરાય છે. આની પ્રમાણે બરફનું ઉષ્ણતામાન શૂન્ય અને ઊકળતા પાણીની વરાળની ઉષ્ણતા ૧૦૦ ડિગ્રી છે. પ્રયોગશાળામાં ગરમમાં ગરમ બઢી ૩૦૦૦ ડિગ્રીથી વધારે ઉષ્ણતા હજી સુધી ઉત્પન્ન કરી શકી નથી. આટલી ગરમીમાં લોહું અને કંકણમાં કંકણ ધાતુઓ પીગળી જાય છે. હવે સૂર્યની ગરમી કેટલી હશે એનું અનુમાન કરો. લાખ ડિગ્રી, કરોડ ડિગ્રી કે અબજ ડિગ્રી ? તમારાં બધાં અનુમાનો ખોટાં છે—સૂર્યની સપાટીની ઉષ્ણતા માત્ર ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે.

આ ડિગ્રીની ગણતરી કંઈક આ પ્રમાણે થઈ છે. એક ચોરસફૂટ તળિયાવાળા વાસણમાં થોડું પાણી લઈને તડકામાં મૂકવું. એક કલાકમાં પાણી કેટલું ગરમ થાય છે તે જાણીએ તો તે ઉપરથી એક ચોરસફૂટ સપાટી પર એક કલાકમાં સૂર્યનો કેટલી ગરમી તેમાં આવી છે તે જાણી શકીએ. તે ઉપરથી એક સેકન્ડમાં સૂર્યમાંથી કુલ કેટલી ગરમી નીકળતી હશે તેની ગણતરી કરાય. કોઈ પણ પદાર્થમાંથી નીકળતી ગરમી એના ઉષ્ણતામાન (ટેમ્પરેચર) ના ચોથા ગુણ (fourth power) ઉપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે ગણતાં સૂર્યની સપાટીનું ઉષ્ણતામાન (ટેમ્પરેચર) આશરે ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે એમ સિદ્ધ થયું છે.

સૂર્યની અંદર જેમ જોડાણમાં જઈએ તેમ ગરમી વધતી જાય છે અને એના મધ્યમિંદુનું ઉષ્ણતામાન ૪,૦૦,૦૦૦૦૦ (ચાર કરોડ) ડિગ્રીનું હશે.

આ ગણતરી ગુણિતશાસ્ત્રની મદદથી થઈ છે. જેમ

સૂર્યના જોડાણમાં જઈએ તેમ ઉપરના દ્રવ્યના વજનને લીધે દબાણ વધતું જાય છે. આ દબાણને વિરોધી કોઈ બળ ન હોય તો સૂર્ય સંકોચાઈ જાય. સૂર્યની અંદર રહેલી ગરમીને લઈને એનું કદ વિકાસ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે, કોઈ પણ જોડાઈએ, દબાણને લીધે સંકોચાવાનું બળ અને ગરમીને લીધે વિકાસવાનું બળ—એ બંને બળો સરખાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપરથી ઉષ્ણતામાનનું માપ કાઢી શકાય છે.

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ

એમ. એસસી. (લંડન); બાર એટ લો.

અપૂર્ણ]

☆

વાવાઝોડું

અવાજથી ઘોર વાવાઝોડું શું કુંકાય ?
છાપરાનાં નળિયાં આ ઉંચાં નીચાં થાય !
સાગરના ગાજતાં શું નીર અથડાય !
ના, ના, આ તો લાંચ લઈ શેક ઝોલાં ખાય !

‘સરોદ’

☆

ડોબે ચોટયા પૈસા ચાર

ટપાલીને ડોબિટના પૈસા દઇ ચાર
કવિને પાકોટ લઇ ખોલતાં વિચાર
થયો મારું કાવ્ય આઠ્યું છપાઈ આ વાર
ત્યાં તો પાછાં વળેલાં કાવ્યની ઘર્ષ ધાર !

‘સરોદ’

☆

અમૂત !

અગરાદિયું ચેકુસ બેઠેલું છે ફર
મહેતાજી પૂછે છે તેને ગેબૂર,
“એવું છે કોણ નહિં જેને અડાય ?”
“સાહેબની ચોટી” આ નામી તે જાય !

‘સરોદ’

☆

શિલોંગ થી કલકત્તા

શિલોંગથી જ વર્ષાની શરૂઆત થઈ ગયેલી, એટલે કેક સિવહટ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી સર્પનાં દર્શન થયાં જ નહિ. માર્ગમાં ધુમ્મસ, વાદળ અને વરસાદને લીધે કુદરતનું હાસ્ય ન ઝીંકાયું. શરૂઆતના લગભગ અગિયારેક માર્મલ મોટર બીચે ને બીચે ચડે છે. બીડી ખીણો ધુમ્મસથી છલકાતી હતી. ન્યાં જુઓ ત્યાં ધુમ્મસ જ ધુમ્મસ. જાણે ધુમ્મસનો જ મદાસાગર સર્વન-રેલાયો ના હોય! ધુમ્મસમા ચે આટલું અદ્ભુત સૌન્દર્ય સમાએલું છે એની તો કદી ખબર ન હતી. ધુમ્મસની પાછળ વનશ્રી, જલપ્રપાત, નાનાંમોટાં ખૂંપડાંઓ, માણસો, દોર વગેરે આંખા આંખા નેવાની બહુ મઝા આવતી.

બીચે ચડવાનું ન્યારે પૂડું થાય, એટલે નીચે ગળસવાનું શરૂ થાય એ 'સ્વાભાવિક' છે. હવે ધુમ્મસ ધીમે ધીમે ઓછું થવા માંડ્યું. થોડી વારે તો જાણે કુદરતે આ ધુમ્મસનો ધાબજો ફગાવી દીધો હોય તેમ બધું સ્વચ્છ અને ખુલ્લું થઈ ગયું, એટલે હાસ્ય વેરતી કુદરતને નિહાળી. મોટર પણ એથી પૂરપાટ દોડવા માંડી.

મોટરે એક અતિ રમણીય સ્થળ પસંદમાં પસાર કરી દીધું, પણ જેમ કેમેરા એક પસંદમાં દસ્ય ઝડપી લે, તેમ અમારી આંખોએ એ દસ્ય ઝડપી લીધું. બે બિંચા અડીખમ કુંગરો બિસા છે, એ બન્નેને નેડોતો એક લાંબો પૂત, પૂતની નીચેથી નીચેથી નદી શાંત ચિત્તે, અડીખમ કુંગરો અને પૂતનું પ્રતિબિંબ ઝીંકતી વહી જાય છે. દૂર દૂરથી દોડતી આવતી, અહીં સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ જ તેનું બિંડાણ દર્શાવે છે. જેટલે દૂર દૂરથી આવેલી તેટલી જ દૂર સુદૂર અંદાદ વનરાજીમાં અનેક વળાંકો લેતી અદસ્ય થઈ જાય છે.

ત્યાંથી આગળ જાણે એટલે સીધા સોટા નેવાં બિંચાં — ગચનચુબી — વૃક્ષો નેવાં મળે. જેમ જેમ આગળ જઈ એ તેમ તેમ ઠેર ઠેર આ વૃક્ષો જોઈએ. જાણે તેનું જ જંગલ ન હોય! આ વૃક્ષો શાનાં હશે? બધાં જ સોપારીનાં વૃક્ષો. સોપારીનાં લુમખા લટકતા જ હોય.

પાંચસાઠ કલાકની મોટરની સફર પછી સિવહટ પહોંચ્યા. ત્યાં પણ વરસાદ ચાલુ જ હતો. એટલે શહેર નેવાં ન રોકાતાં સીધા રેશનને જ પહોંચ્યા.

સિવહટ સુરમાની ખીણમાં વસેલું અને સુરમા નદીને કાંઠે આવેલું સુંદર શહેર છે. આસામમાં મોટામાં મોટું શિલોંગ અને તે પછી બીજું મોટું શહેર તે સિવહટ. સુરમા નદીમાં વહાણવટુ ચારું ચાલે છે. આથી સિવહટ બંદર નેવું બની ગયું છે. માલથી ભરચક અને કેટલાંક ખાલી વહાણોની કતાર જામેલી. નાનાનાના મછવાઓ આગતેમ દોડાદોડ કરતા જ હોય.

નદીને સામે કિનારે રેશન છે. અહીંથી ફરી રેલવે શરૂ થાય છે. અને ત્યાંથી જ બંગાળમાં પ્રવેશ થાય છે.

ગાડી તો રાત્રે બિપડો. એટલે માર્ગમાં કશું જોઈ શકાયું નહિ ક્યારે પૂર્વ બંગાળમાં પ્રવેશ્યા એ તો યાત્રી ખબર પડે? એ તો ન્યારે સવારે જાગ્યા ત્યારે જ જાણ્યું થઈ કે અમે તો ઢાકા પહોંચ્યા આવ્યા હતા! પછી તો અધિકૃત કલાકમાં ઢાકા પહોંચ્યા.

ઢાકાને જહાંગીરનગરના નામે પણ ઘણા ઓળખે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૮માં બંગાળના નવાબ ઇસ્લામખાને ઢાકાને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. લગભગ એક સૈકા સુધી ઢાકા બંગાળનું પાટનગર રહેતું, પણ ૧૭૦૪માં નવાબ મુશીફ કુલીખાને રાજધાની ઢાકાથી

ફેરવીને મુશીંદાખાદ રાખી. ત્યારે બ્રિટિશ સરકારનું હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે ફરી ઢાકા પૂર્વબંગાળ અને આસામનું મુખ્ય શહેર બન્યું. આમ ઢાકા બદલાતું જ રહ્યું છે. અને પૂર્વે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિથી રંગાયેલું, અને ૬૪૫ પશુ એ રંગ જુના ઢાકા શહેરમાં જેવા મળે. (ઢાકાના બે ભાગ પડી ગયા છે, એક જૂનું ઢાકા અને બીજું — બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યા પછીનું — નવું ઢાકા.) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઢાકાનું મહત્ત્વ ધણું છે.

સામાન્ય રીતે નવું ઢાકા જોતું વધારે ગમે. શહેર ગંગા નદીને કાંઠે આવેલું છે. અહીં વહેતી, ગંગાને લોકો શુદ્ધ ગંગા કહે છે. અને ખરેખર અહીં ગંગા ધરડી કોણી જેવી જ દોસે છે. તેના બીજા કિનારે કેટલાંય ગામડાં વસેલાં છે. કિનારા એટલો બધો નીચો છે કે ત્યારે નદીમાં પૂર આવે, ત્યારે કિનારા પરનાં આ બધાં ગામડાં પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અમે હોડીમાં બેસી તેવું એક જલગ્રામ જેવા ગયા. આ ગામડાંઓમાં હોડીમાં બેસી ફરતાં હોઈએ ત્યારે શ્રીનગર (કાશ્મીર) યાદ આવે. ચોમાસાની શરૂઆત થાય એ પહેલાં જ આવાં ગામડાંઓનાં લોકો ગામ ખાલી કરી, નજીકના શહેરમાં ચાલ્યાં જાય છે. જે અત્યંત ગરીબ હોય તેવાં માણસો જ ગામ સાચવતા બેઠાં હોય. અમે ‘ટ્યુડી’ ગામમાં ગયા. તેની મૂળ વસ્તી તો પાંચ હજારની, પણ અમે ગયા ત્યારે તો ત્યાં પૂરા પાંચસો માણસો પણ ન હતાં.

ગામના રસ્તાઓ, શેરીઓ, ખેતરો વગેરે બધું જ જલમય બની જાય છે. આથી ત્યાંનાં લોકોને પારા-વાર નુકસાન થાય છે. આપણે ત્યાં વરસાદ ન હોવાને કારણે દુકાળ આવે છે, ત્યારે અહીં એથી ગીલકું જ બને છે—ખૂબ વરસાદને કારણે દુકાળ આવે છે.

આ જલગ્રામમાં એક ધરેથી બીજે ધરે જવા માટે હોડીમાં જ બેસવું પડે. એક ગામથી નજીકના બીજા ગામમાં પણ હોડીમાં બેસીને જ જવાય. ચોમાસામાં આપણે ત્યાં જેમ સર્વત્ર લીડું ધાસ હવાઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ એક પ્રકારની લીડી

વનસ્પતિ પાણીમાં ઊગી નીકળે છે, જેને તેઓ ‘કોચુરી’ કહે છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં આ કોચુરી જ કોચુરી છવાયેલી દેખાય. હોડીએ આ ‘કોચુરી’માં ચઢીને ભાગી કરવો પડે. અનુદયો માણસ તો જરૂર આવે જમીન માની લેવાની બૂઝ કરે.

અમે ઢાકાથી નારાયણગંજ ગયા. આ સ્થળનું પશુ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. ત્યાંનો જલદુર્ગ ઘણો નિખ્યાત છે. અત્યારે તો તેના ખંડિયર જ જેવા મળે.

નારાયણગંજથી ગોવાલંદા સ્ટીમરમાં જવાની એક અનેરી મઝા છે. નારાયણગંજ મોટું બંદર હોય એમ જ લાગે. કેટલીએ મોટી મોટી સ્ટીમરો, વહાણો લાંગરેલાં પડ્યાં હોય. કાઈ સ્ટીમર ઊપડવાની તૈયારી કરતી હોય, તો કાંઈ સ્ટીમર બંદરમાં પ્રવેશતી હોય. વહાણોમાં માલ ભરાતો હોય. બંદર પર મુસાફરોની ઠંક જમી હોય. આમ સમગ્ર દૃશ્ય એક ધોધાટિયા બંદરનો ખ્યાલ આપે.

બપોરના બે વાગે અમારી સ્ટીમરે લંગર ઉપાડ્યું. માણસો તો ઠંસોઠાંસ ભરેલા, તેમાં પણ અમે માંડ માંડ જગ્યા મેળવી, નિરાંત કરી બેઠા.

નાના નાના મહાબાઓ, પોતાના નાના સફેદ સડ ફફડાવતા અમને વળાવવા ક્યાંય સુધી આવ્યા. સ્ટીમર બંદરથી ધણું દૂર નીકળી ગયેલી. હજુ નારાયણગંજ ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું થોડી વારે તે દેખાતું અદૃશ્ય થયું.

સમુદ્રનો પ્રવાસ તો ધણીવાર અને ધણું લાંબો સુધીનો કર્યો છે. તેની મઝા જુદી છે, અને નદીમાં પ્રવાસ કરવાની મઝા કંઈકે અર છે. સમુદ્ર પર હોઈએ ત્યારે માત્ર ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી સિવાય ક્યાંય નાખી નજર ન પડે—જાણે અનંતતાના મહાસાગરમાં તરતા ન હોઈએ! ત્યારે નદી પરના પ્રવાસમાં તો એવું કશું નહિ બને કાંડા દૃષ્ટિથી બધું દૂર ન હોય, થોડે દૂર જઈએ એટલે કિનારા

પરનાં નાનાંનાનાં ગામડાંઓ દેખાય. સમુદ્રનાં ઘૂંઘવતાં મોગ્ગનાં અવાજ ક્યાં? અને નદીનો શાંત-સૌમ્ય પ્રવાહ ક્યાં? બનેલી તુલના કરવી મુશ્કેલ છે. છતાં જાણે નદીનો પ્રવાસ વધારે આહ્વાદક લાગે છે.

બ્રહ્મપુત્રાનો આ પ્રવાસ યાદ કરું છું, ત્યારે મારાં જૂનાં સ્મરણો તાજાં થાય છે. કાશ્મીરમાં જ્વલમ્બની રખડપટ્ટી, ગૂઝરાતમાં આણેદાદી સુરપાણ સુધીનો નર્મદાનો આહ્વાદક પ્રવાસ, અને આમ બીજા અનેક પ્રવાસો એક સાથે દૃષ્ટિ સંગીપ બસા થાય છે. એની યાદથી આ પ્રવાસની મંત્રા અનેક ગણી વધે છે.

બ્રહ્મપુત્રાને માર્ગમાં કેટલીયે નાનીમોટી બહેન-પણીઓ મળે છે. જ્યાં આગળ જે બહેન મળે, તેટલા ભાગમાં થોડે સુધી તેના નામે જ ઝોળખાય છે. પ્રથમ તો 'શીતલેખા' મળે છે. એ તો બાળક શી રમતિયાળ છે, તેની સાથે સ્ટીમર પણ રમતિયાળ બની ગય છે. પછી આવે છે 'ધવલેશ્વરી.' એ તો ખૂબ શરમાળ, બ્રહ્મપુત્રાને ક્યારે મળી ગઈ, એની પણ જાણ કોઈને થવા ના દે. સ્ટીમર પણ આ શાંત જલમાં નાચતી નાચતી આગળ ધપતી. ક્યાંય કિનારો ખૂબ નજીક આવી જતો લાગે, તો ક્યાંય વળી દૂર દૂર દોડી જતો લાગે.

પોતાનું આગમન સૂચવતી હોય તેમ સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું. ગામ નજીક આવતું દેખાતું હતું. નાનાંનાનાં હોડકાંઓ અને મજલાઓ સામા સત્કારવા આવ્યાં. થોડીવારે 'મુનશીગંજ' આવ્યું. મીકાઈ પર થોડીવારમાં જેમ માખીઓ બાઝી પડે, અને ગણ-ગણાટ શરૂ કરી દે, તેમ સ્ટીમર પહેંચતાં જ નાના-મોટાં મજલાઓ સ્ટીમરને બાઝી પડ્યા અને ઘોષાટ મચાવી દીધાં. અને કંઈ ગળપણની ગંધથી જેમ કીડીઓ ઉઠરાવા માંડે, તેમ સ્ટીમર લાંબી કે તુરંત માણસો ઉઠરાવા લાગ્યાં. ખાવાની ભાતભાતની તોળે — મીકાઈ, ફળ, શાક, દૂધ, દહીં વગેરે લઈને વેચનારા જામી ગયા, જાણે નાનું સરખું ખજાર! માખીઓનો બજાબજાટ અને લોકોનો લેવદેવડનો થોંધાટ.

ફરી સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું, બધો વિનિમય પૂરો થઈ ગયો, અને મીકાઈ પરની માખી કે કીડીઓ જેમ મીકાઈ લઈ લઈએ પછી પાછી ભાગવા માંડે તેમ સૌ લોકો વિખરાવા માંડ્યા. અને ફરી સ્ટીમર ચાલવા માંડી. 'મુનશીગંજ' અદસ્ય થયું.

આગળ ગયા ત્યાં 'પદ્મા'માં પ્રવેશ્યા. કુદરતનું ખરું કાવ્ય તો જાણે અહીં જ વહેતું હોય એમ પદ્માને જોયા પછી લાગ્યા વિના ન રહે. પદ્માની મરતીએ સ્ટીમરને ડોલાવી. અહીં પદ્મા યૌવનવની દીસે છે, અને એની યૌવનની મરતીમાં જ બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને એકમેક ચર્ચ વહેવા માંડે છે. એ અહીં પદ્માને નામે જ ઝોળખાય છે.

પદ્મા જ્યાંથી વિદાય લે છે, ત્યાંથી ધીર ગંધોર 'મેલના' શરૂ થાય છે. તેમાં પ્રવેશીએ ત્યારે ધીર-ભાર તો આશ્ચર્યથી ફિંગ જ ચર્ચ જઈએ, અને પ્રશ્ન થાય: "આ તે નદી કે સમુદ્ર?" જે નદી જ હોય તો આ દરિયા જેવાં મોખાં ક્યાંથી? નદીનો કિનારો ક્યાં? પણ ખરેખર એ તો નદી જ છે. તેનો પટ તેર ચાંદ માઈલ પહોળો છે. પછી તેનો કિનારો ક્યાંથી દેખાય?

વળી સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું. બંદર આવ્યું, હોડીઓની હોડાહોડ, અને લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉમટવા લાગ્યાં. ફરીથી પહેલાંનો શોરઅકાર શરૂ થઈ ગયો. "બાણુજી, રસગુલા, પાંતુઆ, શીંકાડા, જામકી-કથા ચાહીએ?" વળી બીજી ખૂબ સંભળાય "બાણુજી! દૂધ, દહીં લોગે?" અને આવી તો અનેક જાણે સંભળાતી અને ફૂળી જતી. અનેક મુસાફરોએ ખરીદ્યું અને સ્ટીમરે લેપડી

સર્પ ધીમે ધીમે પશ્ચિમમાં સરકતો જતો હતો. અમે સૂર્યની શોભા નિહાળવા સ્ટીમરના આગલા ભાગ પર ગયા. સ્ટીમર જોશબેર પાણી કાપતી, અનેક મોગ્ગાંઓ ઉત્પન્ન કરતી આગળ ને આગળ ધપતી જતી હતી, અને પાછળ એક લાંબો પટા પાંચરની જતી હતી. જમીનની એક ઝીણી અને લાંબી કિનાર દેખાઈ, તેના પરનાં નાનાં ઝૂંપડાં અને થોડાં વૃક્ષો પણ દેખાયાં તે કિનારની પાછળ પણ નદી જ વહેતી હતી. એટલે

આ કિનારા તે કાષ્ઠટાપુનો જ હોવા નોંધે. નદીના બીજા કિનારા પર કેટલાં ચે ધરો, પાદરો પાછા ફરતાં ઢોર, મોડો મોડો પાણી ભરી જતી પનિ-હારીઓ, નદીની રેતમાં આઘોટતાં, ખેલતાં ફૂલતાં બાળકો દેખાયાં. રટીમર ત્યાં જ લાંગરી. પેલી બાજુની ઝીણી કિનાર પાછળ સૂઈ ફૂલવા લાગ્યા. ક્ષિતિજ સુવર્ણ રંગે રંગાયું. સૂઈ નદીના અક્ષત જલમાં ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો, અને છંદલે સધાએ પણ રંગ વેધો. અને પછી ધીમે ધીમે સર્વજન અધકાર વ્યાપી ગયો.

રાત્રે લગભગ સાડા દસે રટીમર 'ગોવાલંદા ઘાટ' પર જઈ અટકી. અહીં જ ગંગા અને ધ્વજપુત્રાને અદ્વિત્ય સંગમ થાય છે. બે મહાન નદીઓ અહીં એકબીજાને ભેટી પડે છે. આ બન્ને સખીઓ એકબીજાને ભેટતી હશે ત્યારે કેવી લાગતી હશે! રાત્રી હોવાને કારણે અને કંઈ નોંધ ન શક્યા. બન્નેના સંગમ પછી ગંગા મૈથા આગળ જતી જતી અનેક મુખે સાગરને મળે છે.

ગોવાલંદાથી ફરી ગાડીની મુસાફરી થર થાય તે કલકતા પહેાંચીએ ત્યારે પૂરી થાય. ધ્વજપુત્રાની છેલ્લી વિદાય લીધી. આસામથી તે અહીં ગોવાલંદા સુધી ધ્વજપુત્રાને અનેક સ્વરો પે નિહાળી. હવે ગોવાલંદાથી આગળ તેનું કેવું રૂપ છે તે વળી ક્યાંકેક નોંધ્યું.

‘પ્રવાસી’

ક્ર

નમાયું

ક્રિયા પતાવી સઘળી, સ્મશાનથી
બાપુ વળ્યા ઘેર બપોર ટાલે,
ત્યાં બારી પાસે નિજ બાલુડાને
વિચારમાં લીન ઉભેલું ભાળી
હતાળ એ હૈયું લરાઈ આવ્યું:
ને દોડીને બાલુડું એ નમાયું
અચું લઈ છાતી સમાલું એમણે!

“બાપુ,” ઘડી વાર રહી શિશુએ
પૂછ્યું: “મને આમ મૂકી અકેલું
આલી ગઈ બા મુજ ક્યાં અચિંતી?”
“બા તારી, બેટા, ગઈ આમ, સ્વર્ગે”
બાપુએ આલ લાણી બતાવતાં
હુંચે ઉઠ્યું ફસડું ભાઈ હુંચે.

રડી રડી અંતર ભાર ઓછો
થયો જરી, સંસ્મરણે જગાડી
ઊડી શમી અંતર ગૂઢ વેદના;
ને થાકથી લોથ થએલ અંગો
હળી પડ્યાં બાપુજીનાં પથારીમાં.
નિદ્રા તણા પ્રેમજન સ્પર્શ માત્રે
સંભારણું સ્વપ્ન મીઠાં બની ગયાં।

બાળી ઉઠ્યું બાળક નીંદમાંથી,
માતા ન દીકરી પડખે સૂતેલી;
ને ઊડીને બેઠું થઇ સદાગું
દોડી ગયું બાવડું બારી પાસે:
ગાળ રહી માબાપ રાત બારે,
ત્યાં માંડીને મીઠા અનંત બ્યોમે
એ ક્યાંય સુધી હતું ત્યાંતું ત્યાં જ
ઊલું રહ્યું શૂન્યમનસ્ક જેવું:
“ઓ! સ્વર્ગ ક્યાં? મારગ એ બતાવો!”
બેબાકળું અંતર બાલુડાનું
બેહોશ મૂકે પ્રશ્ન અનંતમાં આ.
ના ક્યાંયથી ઉત્તર કિન્તુ આવે,
ને બાવરી માત્ર સમી વિલાવરી
સારી રહે તારક અથ્રુ બિનાં!*

મોહન ઠક્કર

વૃત્તધ્વન

“ભગવાન, હવે તો હું ય યાકચો. આ વૃત્ત તો મરે એમ લાગતું નથી. એ તો રોજ ને રોજ, વધુ ને વધુ બળવાન બનતો જતો દેખાય છે. હવે તો આપ જ એને મારવાનો રસ્તો બતાવો. અથવા તો મારા માથેથી આ રત્નમંત્રી રાખ્યો બોલો ઉઠાવી લો.” વૃત્તસુર સાથેની લડાઈમાં હાર ઉપર હાર ચતાં નિરાશ બની ઈંદ્રે વિષ્ણુ ભગવાનને કહ્યું.

“સુરપતિ, તમે આમ નાદિંમત બનશો તો પછી યશું ?” વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા.

“હું તો સુરપતિ કે સુરોતો રખવાળ ? ન્યારે ન્યારે કોઈ અધર્મીનો નાશ કરવાનો હોય ત્યારે સહુ મને આગળ કરે; હું એકલો તે કેટલાકને પહોંચું ?” સુરપતિ આજે પૂરેપૂરા નિરાશ બન્યા હતા.

“તમે એકલા કેમ છો ? બધા દેવો તમારી પાછળ જ છે ને !”

“આપે બરાબર કહ્યું. એ બધા મારી પાછળ જ છે એ હું ક્યાં નાકબૂલ કરું છું ? પરંતુ, ન્યારે લડાઈનો વખત આવે છે ત્યારે એ બધા, આ આગળ કરેલાને ભૂલી, કાણુ નાણુ ક્યાંય જતા રહે છે ? પછી હું એકલો થું કરું, મરું ?”

“પોતાના હાથ નીચેનાંની રક્ષા ખાતર, વખત આવે, એના માથેકે તો મરવું ય પડે !”

“ભગવાન, મારે નથી બોધતું એવું સુરપતિપણું ! આ જન અને આ સામર—સર્વે આપના ચરણે મૂકી આપને પ્રાર્થું છું કે કૃપા કરીને આપ મને મારી પહોંચેથી છૂટા કરો. હું સામાન્ય કોટી દેવતાઓમાં ભલે ભળી જતો ! પરંતુ એથી શાંતિથી જીવી તો શકાશે ને !”

“હા !” ભગવાન વિષ્ણુ અર્થગંભીર હસ્યા.

“હું સાચું જ કહું છું, મહારાજ ! મારે હવે

શાંતિથી જીવવું છે. મને મારી પહોંચેથી છૂટા કરો.” સુરપતિએ તો પોતાનો કક્કો જ ઘૂંટવા માંડ્યો.

વિષ્ણુ ભગવાન ગંભીર થઈને બોલ્યા: “જાઓ, જાઓ; સુરપતિ ! તમે વળી આટલા બધા નિરાશ ચતાં ક્યારથી શીખ્યા ? નિરાશ બનવું તમને શોભે ખરું ? જાઓ, વૃત્તની સાથે સંધિ કરી લો.”

“હે ! હે ! ! સંધિ ? ... વૃત્તની સાથે સંધિ ? અને એ સંધિ કરવા કબૂલ યશું ?” ઈંદ્રના મુખ ઉપર ઉછળાટ હતો.

“હા. એ કબૂલ યશું. જાઓ.” વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા.

—અને ત્રૈલોક્યપતિની આજ્ઞા માથે યાગ્રથી સુરપતિ ત્યાંથી ચાલી ગયા.

૨

એક જાંચા આસન ઉપર મહર્ષિ બેઠા છે. સામે ઈંદ્ર અને બીજા મુખ્ય મુખ્ય દેવો બેઠા છે. ઈંદ્રની જોડે વૃત્ત એના સાથીદારો સાથે બેઠેલા છે. ભગવાન વિષ્ણુની આજ્ઞા પ્રમાણે સુવેદ માટે સુરપતિએ મોકલેલા કહેલુનો વૃત્તે જવાબ વાળ્યો છે કે “ને મહર્ષિઓ વચ્ચે દરમિયાનગીરી કરે તો હું સુવેદ કરવા તૈયાર છું.” આ ઉપરથી બધા આજે સંધિ કરવા એકલા થયા છે.

“પરંતુ,” વૃત્ત બોલ્યો, “ને મારી એક શરત ઈંદ્રને મંજૂર હોય તો જ હું સંધિ કરવા તૈયાર છું. મારી શરત એ છે કે ‘દિવસે અથવા રાત્રે, સૂકા અથવા ભીના તલુખાકા કે હથિયારથી ઈંદ્ર મને ન મારવાનું વચન આપે.’ મારે ઈંદ્રની બધી શરતો સ્વીકાર્ય છે.”

મહર્ષિઓએ ઈંદ્ર સામે બોલ્યું. શી જવાબ

આપવો તે ઈંદ્રને સૂઝ્યું નહિ. “આતું છું, હોં !”
હહી, અડપથી ઊઠી એ તો ગયા ભગવાન વિષ્ણુ પાસે.

જઈને કહ્યું: “મહારાજ, વૃત્ત તો અશક્ય
શરત રજુ કરે છે. એની શરત એ છે કે ‘દિવસે
અથવા રાત્રે, સૂઝા અથવા બીના તણખલા કે
હથિયારથી ઈંદ્ર મને ન મારવાનું વચન આપે.’ નો હું
આ કખૂવ કરું તો જ તે સંધિ તૈયાર થાય.”

“એ જે કહે તે કખૂવ કરો. એના મૃત્યુનો
દિવસ દૂર નથી. એનું મૃત્યુ તમારા હાથે જ
નિમણિયું છે.”

“મારા હાથે એનું મૃત્યુ? તો તો* પછી હું
વચનભંગ થઈ, મહારાજ !”

“એમ નહિ બને. વચનો માર્ગ સૂઝી જ આવશે.”

—અને વિષ્ણુ ભગવાન પાસેથી બધાની વચ્ચે
આવીને એ બોલ્યા: “મહર્ષિઓ! મારા એકાએક
આધ્યા જવાથી આપને ને કાંઈ બોહું લાગ્યું હોય
તો માફ કરવો. પરંતુ મારે ગયા વિના છૂટકા જ
નહોતો. અસુરપતિની શરત ઉપર વિચાર કરતાં મને
લાગે છે કે ને સુલેહ કરવી જ હોય તો પછી એ
શરત પાળવી એ મુશ્કેલ નથી. મારે એ શરત
મંજૂર છે.”

ખીજને તો કાંઈ વાંધો હતો જ નહિ. વૃત્ત અને
ઈંદ્ર વચ્ચે સુલેહ થઈ ગઈ. બધા મહર્ષિઓ પોતા-
પોતાના રથે બેસી ગયા.

૩

સંધ્યાનો સમય હતો. સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો હતો.
એનાં પર્વત જેવડાં બેચાં મોઝાં કિનારા સાથે
અથડાઈને શીશુના ઢગલે ઢગલા ઉત્પન્ન કરતાં હતાં.
અને સંધ્યા, પોતાના રંગો પૂરી એ બધાને અવનવા
રંગે રંગવાની કોરીય કરી રહી હતી.

મૃત્તિકાના બેચા નીકળેલા સુરપતિ ફરતા ફરતા
અહીં આવી ચડ્યા. આજુબાજુ નજર કરતાં તેમણે
સુંદર પાસાદાર અને અગત્યની દરિયાની રેતી ઉપર

ચોડેક દૂર એક આકૃતિ પડેલી જોઈ. પાસે જઈને
જુએ તો વૃત્ત!

વૃત્ત તો દરિયાની ઠંડી રેતીમાં સૂઈ ગયો હતો.
પરંતુ તેને જોતાં જ અત્યાર સુધી ખૂણબેચરે ભરાઈ
રહેલી જૂની વૈરવૃત્તિ સુરપતિના હૃદયમાં રમણ કરવા
લાગી. એમનું હૃદય વૈરવૃત્તિથી ભરાઈ ગયું.

“અહા! કેવી સુંદર સંધ્યા છે!” એમને
વિચાર આવ્યો: “નથી રાત કે નથી દિવસ.....પરંતુ
એની તો ખીજ ય શરત છે: બીના કે સૂઝા તણખલા
કે હથિયારથી ખણુ એને ન મારવો.....શું કરવું?”

એમની નજર સમુદ્ર તરફ ગઈ. પાણીનાં મોઝાં
કિનારા સાથે અથડાઈ અથડાઈને શીશુના ઢગલેઢગલા
બેગા થયા હતા. શીશુને જોતાં જ એમને યાદ આવ્યું:

“આ શીશુ તો નથી બીજું તેમ જ નથી સૂકું;
નથી તણખડું કે નથી હથિયાર! લાવને આ વજ્રને
એ શીશુથી લપેટી લઉં! પછી એ કાંઈ બોલું જ
વજ્ર છે? એ તો શીશુ છે!” અને એમ વિચારી
વજ્રને શીશુથી લપેટી લોહું અને મળે નેમ તેમ
મતાવી, એ ‘શીશુ’નું વજ્ર વૃત્તને માથું.

કહેવાય છે કે એ વખતે ખુદ વિષ્ણુ ભગવાને
એમાં વાસ કર્યો હતો.

આમ અસાવધ વૃત્ત મરાયો.

—અને ત્યારથી ઈંદ્રના નામમાં એકનો ઉમેરો
થયો: વૃત્તન.

કાન્તિજ્ઞાન મે. ગાંધી

☆

ભૂતસંગમ

(અનુક્રમ)

મહાસાગર માંહી બે લાકડાં ક્યાંકથી મળે
મળીને અળગાં થાય તેવો છે ભૂતસંગમ.

—સંસ્કૃત મુલાપિત.

તનમુખ બટ

એક પત્ર

વિદેષારસે

તા. ૧૩-૧૨-૩૯

પ્રિય કિશોર,

તારો પત્ર મળ્યો. તેં તો હમણું હમણું કંઈ ખૂબ વાંચવા માંડ્યું છે ને શું! કેંએ મહિને ભાઈને પત્ર લખવા કુરસદ મળી? બા લખે છે કે કિશોર ન્યારે જુઓ ત્યારે કંઈ ને કંઈ વાંચતો જ હોય છેલા કેટલાક માસથી હું ધજેઉં છું કે તારી સાહિત્ય-સેવનની ખૂબ ઠીક ઠીક બિધડવા માંડી છે. અત્યાર લગી તો હું તને એ વિષે કશું લખતો નોતો, પણ ન્યારે મેં ખાના છેલા પત્રમાંથી જાણ્યું કે તું હવે વાતાંઝિ અને કવિતાઓ વાંચવા લખવા પાછળ જ દિવસનો મોટો ભાગ ગાળે છે, અને અભ્યાસ તરફ પણ વધુ ને વધુ ખેદરકાર બનતો જાય છે, ત્યારે તને સૂચન રૂપે એએક સખ્તો કહેવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે.

ગયા જુથવારે અહીંની શ્રીમતી ગો. પૂ. પી. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટનું એક વ્યાખ્યાન યોજ્યું હતું. વિષય હતો: ‘વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્ય.’ કોલેજથી તે દિવસે કંઈક વહેલો છુટોલો એટલે આ વાતની ખબર મળતાં જ હું ઉપજ્યો. એ આપું ય વ્યાખ્યાન મને એટલું તો મનનીય અને તલસ્પર્શી લાગ્યું કે લઘુલિપિ જાણતો હોત તો એ અક્ષરસહ ઉતારી લીધું હોત! વ્યાખ્યાન દરમ્યાન ટપકાવી લીધેલ ટૂંક નોંધ પરથી એનો સાર તને લખી મોકલું છું—મારી જેમ તને પણ એમાંથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનું મળી રહેશે એવી આશાથી.

આપણા સમસ્ત જીવનમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થા ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ કાળ દરમ્યાન જ આપણે આપણી જીવનચાત્રાનું બાધું બાંધી લેવાનું હોઈ, એ અમૂલ્ય કાળ દરમ્યાન આપણે સેવેલાં સ્વપ્નાં, કેળવેલી ભાવનાઓ, અને મેળવેલા સંસ્કારો માટે પૂરતી કાળજી રાખવાની જરૂર છે. આપણામાં એક કહેવત છે કે “મારે પોષ ને જઠને દે દોષ.” એટલે

કે, શિયાળામાં ન્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી ખૂબ બિધડતી હોય અને પાચનશક્તિ ખીલતી હોય ત્યારે આપણે બને તેટલાં વધુ પોષક તત્ત્વો ન લઈએ, અને પછી ચારજ મહિને શરીરમાં નગજાઈ લાગે કે માંદા પડીએ ત્યારે વાંક કાઢીએ ઉનાળાનો! આપણા જીવનના શીતકાલ સમા વિદ્યાર્થીકાલમાં આપણે જીવનપોષક તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાં જોઈએ. સાહિત્યસેવનમાંથી આપણે એ આવશ્યક તત્ત્વો મેળવવાનાં છે. ઉચ્ચ આદર્શ અને ઉદ્દાત ભાવનાઓ જ આપણા જીવનને ઉદ્દાત બનાવી શકે. વિદ્યાર્થીકાલમાં સંસ્કૃત રાખેલું ભાવનાબળ જ આપણું ભાવિ ધરી રહે છે.

આ કળ (= યંત્ર) યુગમાં પુસ્તકો તો ઘણાખંધ બહાર પડતાં રહે છે; પણ એ બધાં જ કંઈ આપણે વાંચી ન શકીએ; વાંચવાની જરૂર નથી. આપણે તો પોષક તત્ત્વો મળે એવાં શિષ્ટ અને ઉચ્ચ કાટિનાં સત્ત્વશાલી પુસ્તકો વાંચવાનો જ આગ્રહ કેળવતા થયું થયે. આપણે કેવળ આનંદ ખાતર, કે કાળક્ષેપ કરવાના આસપથી પુસ્તકો ન વાંચીએ; આપણે જે કંઈ વાંચીએ એની પાછળ અમુક ખોય હોય, ચોક્કસ હેતુ હોય. આપણે તો રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા! આ ટૂંક વિદ્યાર્થીકાલમાં આપણે ઘણું ઘણું શીખી શકીએ. આવા અમૂલ્ય સમયને કેવળ રંજનાર્થે વેડફી નાખવાનું આપણને જેં પેસ્યાય.

હાથ યાચ્યું એ પુસ્તક વાંચી કાઢતું એનો કશો અર્થ નથી. આપણે રતા વિદ્યાર્થી: અભ્યાસ એ આપણો ધર્મ. આ અભ્યાસમાંથીસ્તો આપણે આપણી જીવનચાત્રા માટેનું પાથેય બાંધવાનું છે ને! વાચનની પણ કોઈ યોજના હોય, પદ્ધતિ હોય. આને માટે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ સૌથી વધુ ફાયદાકારક લાગે છે. આપણે સાહિત્યના એક પ્રકારનો અભ્યાસ કરવા

ધ્વજીએ છીએ ધારે કે આપણે નવલિકા સાહિત્ય વાચ્યુ છે તો આપણે સૌથી પહેલી લખાએલી-પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલિકાથી શરૂ કરી, અનુક્રમે એક પછી એક એમ વાચ્યી. મનકાંવે તેમ વાચવાથી આપણને એ સાહિત્યપ્રકારના ઇતિહાસ અને વિખસનો અષ્ટ ખ્યાન ન આવી શકે, એવું સ્વરૂપ બરોગર ન સમજાય. એ જ રીતે અમુક લેખનની કૃતિઓને અભ્યાસ કરના એ લેખનની ગલી અને હથોટીને વિગત આપણે આપી શકીએ.

મામાન્ય રીતે આપણે હજુ સાહિત્ય જ વધારે વાચીએ છીએ નવલિકાઓ અને નવનકથાઓ વાચવી ગમે એટલી નિબંધિનઓ વાચવી સહેજે નથી ગમતી આપણે ધીમે ધીમે હળવા સાહિત્ય ઉપગત જીવન ચરિત્રો, ઇતિહાસ, ગવનગણ, વિદ્યાન, ઇત્યાદિના પુસ્તકો પણ વાચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ બીજી કંઈ કામ ન હોય, અને સમય કેમ ગાળવો એ જ જોમને સંજોગ ન હોય એવી બેઠક આજણ સોંપણીઓ માટે જ એ નવલિકા નવનકથા છે રહ્યા.

વળી આપણે જે કંઈ વાંચીએ એની નોંધ રાખીએ અમુક પુસ્તક આપણને કેવું લાગ્યું, એમાં કેઈ ખામી જણાઈ? એ વાચતા આપણા હૃદયમાં, આપણા મનમાં શા શા ભાવો ને વિચારો તરંગો ઊઠ્યા, એ બધું એક નોંધપોથીમાં ટપખાવી લેવાની ટેવ કેળવવી. આથી બે લાભ થાય છે એક તો આપણે આપણા વિચારો અને ભાવો મુરેખ રીતે શબ્દોમાં બંધી કરતા શીખીએ છીએ, અને બીજી અમુક અમુક સમયમાં અમુક અમુક પુસ્તકોએ આપણા મન પર શી છાપ પાડી એની નોંધ રહે છે.

આ તો થઈ માત્ર સાહિત્યવાચનની વાત, પણ સાહિત્ય વાચતા વાચતા ક્યારેક આપણને સાહિત્ય સર્જવાના અભિનાયો મળે છે, અને પરિણામે આપણે એકાદ નાના કાવ્યમાં કે ટૂંકી વાર્તામાં આપણી કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ અને લાગણીઓને બહારાવવા મથીએ છીએ શાળામાંથી નીમળતા કેઈ હળ સિખિનમાં આપણી એ કવિના કે વાર્તા પ્રસિદ્ધ પણ થાય છે, ને આપણે પ્રેરણાને મહાન લેખકોની હરોળમાં

રૂકી છઈએ છીએ. અગ્રગણ્ય માસિક પત્રોમાં આગવે પાને ઝળકવાના કેડ મળે છે અને પ્રસિદ્ધિનો આ મોદ આપણામાં 'હળદરને ગાંધીએ ગાંધી' થઈ બેસવાની હીન વૃત્તિને ઉરકેરે છે આપણે પોતાને બિદલન માની આપણી વિકાસ હાથે કરીને રુધોએ છીએ.

સાહિત્યસેવાના કેડ મળે એમાં કંઈ ખોટું નથી પણ સાહિત્યસેવા પણ એનિષ્ઠા અને ઉપાસના માર્ગો લે છે એ ભુવાવું ન જોઈએ અનેક હૃદયતરંગ અને જીદાઆવામ ક્યાં પહોં એકાદ મુદ્દા કવિના લખવા બહાગી થવાય છે એની આપણને તો ત્યારે જાણ્યું ક્યાંથી હોય. આપણે તો ધૂન આવતા કંઈક નખી માર્યું કે વહેલી તકે કાઈ જાણીતા સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલી આપવા અધોગ થઈ જઈએ ઝીએ.

અને છે એ સૌથી અગત્યની એ વાત સાહિત્ય સેવનની પાછળ આપણે એટલા બધા ગચ્છાપચ્છા તો ન જ રહીએ કે જેથી વર્ષો તે પરીક્ષામાં નપાસ થવા વારો આવે ઇતર વાચનમાં શાળાનો અભ્યાસ ન લખી પડે એની ખાસ કાળજી ગખવી ધટે.

તારે યુ વાચ્યુ ને કેમ વાચ્યુ એ તે પુત્રવ્યુ હતું ને? તારા એ બને પ્રશ્નોના ઉત્તર આ નોંધમાંથી મળી રહેશે, અને જ્યાં તને કંઈ મજાજણ હોય વંઈ ન સમજતું હોય તો મને પૂછજે—હું એવું સમાધાન કરવા બનતો પ્રયત્ન કરીશ.

આવની ખાવોસમીએ તો તારી વર્ષગાંઠ ખડુ? આ સાથે જુને વર્ષનું 'સાહિત્યિકી સંદેશ' મોખ્ખુ છું બેટ તને એ ખૂબ જ ગમશે એની મને ખાતરી છે તારી શાળાના પુસ્તકનયમાંથી આ જ લેખનના બીજા પુસ્તકો મેળવીને વાચી જોજે, ત્યાં ન મળે તો આપણા પાઠશાળી વસ્તુમાર્ગને ત્યાં તપાસ કરજે.

આ વખતના 'કર્ણધાર' માટે કંઈ લખી ગખ્યું હોય તો મોખ્ખી આપજે હું નાતાવની ગમ એમાં એકાદ આટો ત્યાં આવી જઈ કદાચ તારે કંઈ મગાવતું કરવું હોય તો લખજે.

આ બાબતે મારા પ્રજ્ઞાન કહેજે એન.

વિ.

મેળભાઈના આથી.

સ્મૃતિ

રાવખહાદુર જીવજીવાલ સેડી પુરાણી ધર્મા-
ગતોના ખોદકામ માટે કાશ્મીર રાજ્ય દ્વારા પુરાતત્ત્વ
અનુસંધાન વિભાગના અમલદાર તરીકે નિયુક્ત
થઈને શ્રીનગર જઈ રહ્યા હતા. એમના પત્ની શ્રીમતી
સેડી સિયાલકોટમાં પોતાનો નવો બંગલો બનાવવાના
કામમાં રોકાઈ રહેવાને કારણે એમની સાથે આવી
શક્યાં નહતાં.

જમ્મુથી નીકળતી વખતે રાવખહાદુરને ચોક્કસ
કહેવામાં આવ્યું હતું કે આજ રાત્રે જ આપ છુતાલ
પહોંચી જશો; પરંતુ રામખન જ હજુ તો ફેટલાક
માઈલ દૂર હતું ત્યાં તો ખબર મળ્યા કે વરસાદને
લીધે આગળની લગભગ દશ માઈલ સુધીની સડક
ખરાબ થઈ ગઈ છે. આ કારણથી જમ્મુ સુધી
આવનારી બધી મોટરો રામખનમાં જ અટકી પડી છે.

ડાક બંગલામાં કયાંય જગ્યા ન હોવાને કારણે
સેડીસાહેબને અનિચ્છાપૂર્વક પણ ત્યાં જ એક કાચા
પાકા — જેવા તેવા મકાનમાં આશ્રય લેવાની ફરજ
પડી. સાથેના નોકરે બીજા બેઠણ પહાડી મજૂરોને
ખેલાલી મોટરમાથી સ્ટેકેસ, બેઝીંગ વગેરે સર્વ
સામાન લઈને ઓરડો સાફ કરી ગોઠવી દીધો અને
જગ્યા સુવા લાયક બનાવી.

પહાડી પ્રદેશમાં સૂર્ય જલદીથી આયમી બળ
છે. હજુ તો પાંચ જ વાગ્યા હતા ત્યાં તો સામેના
પર્વતનું શિખર સંધ્યાના રંગમાં ઝળઝળી ઊઠ્યું.

ચંદ્રભાગા પડાવથી લગભગ બસો ફૂટ નીચે રહીને
વહી જતી હતી. ઊંચાં ઊંચાં ઝાડો વચ્ચે થઈને ત્યાં
સુધી પહોંચતી પગદંડી ઉપર, માયા ઉપર પિતળનાં
બેઠાં રાખી જતી આવતી પહાડી ગ્રામ કન્યાઓ
દેખાતી હતી.

ચોગાનમાં જૂના જમાનાની એક લોહાની ખુરસી
ઉપર બેઠા બેઠા રાવખહાદુર ફાઈલો ઉઘાડવા લાગ્યા.
પરંતુ આમે વખતે મન લખવા — વાંચવામાં નથી
પડેવાતું. સંધ્યાના સોનેરી અને ઝાંખા પ્રકાશમાં

દૂર દૂરનાં વસો જાણે કે સજીવ મૂર્તિઓને આકાર
ધારણ કરતાં હોય તેમ લાગે છે, અને જાણે અજાણે
મનમાં ક્યાં ક્યાંની કલ્પનાઓ આવવા લાગે છે.

સામેની પગદંડી ઉપરથી ફેટલીક સ્ત્રીઓ ધધામાં
ચંદ્રભાગાનું જળ લઈને આવી રહી હતી — કોઈ
જલ્દ તો કોઈ તરુણી તો કોઈ કિશોરી. વધતા જતા
અંધકારમાં સ્પષ્ટપણે કંઈ દેખાય તેમ ન હતું. ધીરે
ધીરે બધી સ્ત્રીઓ ચાલી ગઈ; દુઃખના ભારથી વાંકી
વળી ગયેલી ફક્ત એક સ્ત્રી ખૂબ પાછળ રહી ગઈ.
દુબળી — પાતળી, શરીર ઉપર નાની સરખો બોલણી,
અને કાનમાં ચાંદીની વાળીઓના ભારથી જાણે કે
જીવનપથ ઉપર ચાલવાની શક્તિ તે ગુમારી બેઠી
હોય! અંધકાર ફેલાતો જતો હતો અને એ સ્ત્રી થકુ
ધીમે ધીમે વજ્રોની ધટા પાછળ અદૃશ્ય બની.
રાવખહાદુર ઊડીને અંદર જતા રહ્યા.

*

ઑગસ્ટના દિવસો હતા. રાત્રે ઠંડો ઠીક ઠીક
પડતી હતી. તેમના પડાવ પાસેના પહાડ ઉપરથી
જમ્મુ રાજ્યના ફેટલાક સિપાહીઓ પ્રસિદ્ધ ડોમરા
ગીત — ‘સાડા ચાતણુ અખિયો દો ઝગ્ગે —
લોહી ફેહરે ...’ ગાતા ગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં રાવખહાદુરે ધડિયાળમાં
બેઠું. ફક્ત બાર વાગ્યા હતા.

સહસ્રા ગીત બંધ થયું. ઘેરી નિરતબ્ધતા છવાઈ
ગઈ. રાવખહાદુર પધારીમાંથી ઊભા થયા. બહાર
આવીને નેહું તો. ઝૂંઘણપૂર્વક રાત્રિમાં સામેના પર્વત,
પગદંડી, ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ, ઝૂંઘણપૂર્વક — એ બધું
જાણે નિશીથમાં મળી જઈ એકાકાર બની ગયું હતું.
ફક્ત ચંદ્રભાગા જ ઉજાળવલ, ગહન, ગમ્ભીરપણે વહી
જતી હતી. રહી રહીને સંધ્યા સમયે પાણી ભરનાર
સ્ત્રીઓમાંથી ચાંદીની વાળીઓ પહેરેલી એ વજ્રોની
મૂર્તિની છાયા વારે વારે એમની — રાવખહાદુરની
આંખો સામે ઊઠવા લાગી.

એમણે અંદર આવીને ફરી વાર સૂઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અકસ્માત ગીતના સ્વરોમાં ક્યાંકથી પછી ધીમા ધીમા આવતા ધંટીના અવાજે તેમની લેધ ઉઘડી મૂકી. બીડીને એમણે મકાનનું પાછળનું દાર ખોલ્યું અને લાંબા સમય સુધી એ દરમિયાને જોતા ચુપકીદીથી બેઠા.

એ મકાનના નીચેના કાચા ઘરમાં એક દુકાન હતી. એક બાજુ ચણા, ઘઉં, મકાઈની ખેરિયો, કુંગળી, બટાટા, ગોળ, થોડુંક કાપડ, દીવાસળીઓ અને શીલુખતીઓ વગેરે હતુ; અને બીજી બાજુ એક ખૂણામાં ખાટલો ઢાળી તેમાં બે બાળકોને સુવાડી, ચક્રી પીસતી, મેલું ઝોટણું ઝોટલો એ પહોડી રી — સહવત: એ બાળકોની માતા —

૧

એ અંધારી નિસ્તબ્ધ રાત્રિમાં ધંટીના અવાજે રાવળહાદુરની પુરાણી સ્મૃતિઓ સ્વપ્નની માફક અગૃત કરી — ખૂબ પુરાણી સ્મૃતિઓ . . .

“અર્ધજર્જરિત કાચાંપાકાં ધરાતું બનેલું એક ફળિયું...વચ્ચોવચ એક ફૂલો.....

“ફળિયામાં સૌથી મોટું એક બે માળનું મકાન જે ‘દેવડી’ નામથી ઓળખાતું હતું અને શાકનું મકાન કહેવાતું હતું. એની નીચે આંગણમાં ચાચો — બેસો આંધેલી રહેતી હતી અને એની જોડેના છત્તમાં મુનશીજી ભણાવના હતા!.....

“એ દિવસોમાં મા ઠીક ઠીક દેખાતી હતી. ચાંદીની વાળીઓ, ગંદા ઝોટણાથી ઢોકલું ગોળ વેત મુખ, કેટલીય વેદનાઓના ભારથી ઝુકી ગયેલી આંખો.....

“એમ જ, ક્યારેક બગલમાં, ક્યારેક માથા ઉપર ધોડા રાખી, સવાર સાંજ શ્રીમતોને લાંબાં પાણી પહોંચાડતી અને રાતના કામ માટે દળવાતું અનાજ અથવા તો કાંતવા માટે ૩ લઈ આવતી.....

“પિના એમના ઘેર ઢોરોને સવાર સાંજ ચારી નાખી આવતા અને ખાકીના લાગમાં એક બીજાને સદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરતા!.....

“એ ફળિયાના એક ખૂણામાં એમની નાની સરખી કોટડી હતી, જેના એક ખૂણામાં ચૂલો, લોઢાલો તંબા, પિતળનાં બેચાર વાસણુ વગેરે હતું. જ્યાં ફાલતું કપડું લટકાવેલાં હતાં અને માટીની દિવાલોને અડકતાં મુંજના બે ખાટલા પડ્યા હતા... કોટડીમાં રાતભર ચાંચડ અને માંકડ, શરત રમતા ઉંદરો પણ ખરા જ.....માટીના કોડિયામાં હોવા ફરી, તેના ઝાંખા પ્રકાશમાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી મા ચરખો કાંતતી અને સવારે ચાર વાગે બીડી ધંટી દળવા બેસતી.....

“અને મા પાસે એક — ફક્ત એક જ ઝોટણું હતું. તેનાથી તે બેળે બેળે પોતાનું શરીર ઢાંકતી...

“કાઈ કાઈ વખત ઝાંખરાં જેવા માતાના વાળમાં હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પિતા કહેતા: ‘એમાં ગભરાય છે શું? આપણો પુત્ર ખૂબ હોશિયાર નીકળવાનો છે. મુનશીજી કહેતા હતા કે વાંચવા-લખવામાં એ બીજા છોકરાઓથી (શ્રીમતોના છોકરાઓથી) પણ તેજ છે.’.....

“માતાનો આનંદ હૃદયમાં ન સમાતાં આંખો વાટે બહાર નીકળી પડતો!.....

“એ જ દિવસોએ એ બનાવ પણ બન્યો હતો. એ શ્રીમતો સરકારના લાભને માટે રંગરોઝા મોકલના હતા તેમાં પિતા, માને રાત્રી મૂકીને પણ ભરતી થઈ ગયા.....

“ત્યારે સમજાતું નહોતું કે તે દિવસથી આ દિવસે દિવસે પીળી કેમ પડતી જતી હતી! તે ખૂબ અશક્ત બની ગઈ હતી. ચક્રી પીસતાં, અથવા ચરખો કાંતતાં તેની આંખમાંથી અશુભોની ધારા વહેતી...

“કેટલાક મહિના પછી એણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. ત્રણચાર મહિનાના બાળકને બોળામાં લઈ દુઃખ દર્શિતાની ધડીઓ સહિષ્ણુતાથી મા વિતાવી રહી હતી!.....

“ક્યારેક અર્ધ રાત્રે ઝોટા દૂધને કાચે ઉઘડતું બાળક રડી બેસતું અને ક્યારેક ક્યારેક એ રોતા બાળકને મારા ખાટલામાં સુવાડી મા ફરીવાર નેચથી ધંટી ફેરવવા લાગતી.....

“અચ્ચાન્યતા માણસ કેટલીય લાયકર બૂલો કરી ખેસે છે, જેની સ્મૃતિ ચિરકાળ સુધી અંતરમાં વેદના જગાવે છે! આહા! હું તે વખતે કેવો નિષ્કુર બની ગયો હોઈશ! એક દિવસ મેં એ બાળકને મારા ખાટલામાંથી નીચે ધક્કેલી દીધું. એ પછી તો બધું સમાપ્ત.....

“કેટલું લાયકર રદન હતું! આકાશ પાતાળને બેઠું હોય ત્રણે! બાળક આસું ગયું. એ વિપત્તિ પાશુ માએ સહી લીધી.....

“જાણે કાલ જ બન્યું હોય તેમ યાદ છે. મકાનની છત તૂટી ગઈ હતી અને મા પોતાના લઇને ત્યાં સિયાલકોટમાં ગઈ!.....

“મામાને કેટલાંક બાળક હતાં સિયાલકોટમાં એમની એક દુકાન હતી. સાંજની જ્યારે તેઓ ગાળીઓ, રેવડી કે એવું જ બીજું કંઈ લઈ ઘેર આવતા ત્યારે બધાં બાળકો એમની આસપાસ ફરી વળતાં, અને ધમાચકડી મચાવી ફેટાં—કોઈ ખાંધ ઉપર ચડો જવું, કોઈ પોટકોની ગાંઠ છોડવા લાગી જવું, કોઈ રડવાનું શરૂ કરી દેવું.....

“અને એ વખતે મા છત ઉપર જઈ મને જોશથી છાતી સરસો ચાંપતી અને તારાશોભિત આકાશમાં જોતી—કશુંક શોધવા પ્રયત્ન કરતી હોય જાણે.”.....

*

અંદ આકાશ વચ્ચે આવી ચૂક્યો હતો. પાસેના ઘરમાં ધરીનો અવાજ બધ પડ્યો હતો અને ગદન નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ હતી. પરંતુ રાવજહાદુરને

લોધ ન આવી. એ પછી પશુ લાંબા વખત સુધી એમને એમના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ યાદ આવતી રહી :

“ચરખા—ચક્કીથી મહેનત કરી પંસા બચાવી બચાવી માએ એને કેવી રીતે લાગ્યો—મૈત્રિકમાં સારી યુનિવર્સિટીમાં એ પ્રથમ આવ્યો—શિષ્યવૃત્તિ મળી—બાગળ વધતો ગયો...

“અને જ્યારે એમ. એ. ની પરીક્ષા પ્રથમ નજરે પસાર કરી એ ઘેર આવી રહ્યો હતો ત્યારે રસ્તામાં એને ખજાર મળી કે મા હવે દુનિયામાં ન...થી!”

રાવજહાદુરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું નાના જાળકની માફક તેમનાથી મોટે અવાજે બોલી જવાયું : “મા! ...મા!...આવ..આવ...આજ તારા પુત્ર પામે બધું ય છે...ધન, અશ્વર્ય, આદર, સન્માન, સ્ત્રી-પુત્ર, મિત્ર,—એ બધું ય છે : ફક્ત તું એક જ નથી...”

—અને ત્યારે, એકએક, તેમની આંખો સાથે ચાંદીની વાળીઓ પહેરેલી સ્વર્ગીયા જનનીની પ્રતિમ્બજા જેવી પેલી પહાડી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ ખડું થયું—એ જ માનો ચહેરો...એ જ અપ્રભરેલી આંખો...

*

પ્રાત કાલમાં જ્યારે પહાડી ફૂકડો બોલ્યો અને ચપરાસીએ આવી તેમને સન્નામ કરી, ત્યારે રાવજહાદુરનું મગજ ભારે અને શરીર ગરમ થઈ ગયું હતું*

કાન્તિલાસ મા. ગાંધી

* શ્રીમતી સત્યવતી મહિલકની એક હિંદી વાર્તા હપથથી

☆

એક સંવાદ

ગંધાતા એઠવાડે કીટ પાદબહો, કાગ તેને કહે છે :

“આ માથું ફાડનારી કથમ નહિ તુજને લાઈ હુર્મંધ આવે ?”

બોલ્યો તે કીટ : “શું આ સુળ તુજ વદતું કે ભૂડું પેટ બોલે ?

સુગાળા કાગડાને જગત મહીં કહી કોઇએ ના સુધ્યા છે !”

પ્રાન્તભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા*

હું કલ્યાણકર્તા નિવાસી છું પણ મારી જન્મ ભાષા વદાલી મગડી છે હુનિયામા હું ગમે ત્યા જઈ પણ મગડીના બેચાર શબ્દો ય કાને પડે છે ત્યારે એવો આનંદ થાય છે કે જાણે મરતાને સહનવી ઔપધિ મળી અમ છતાય મેં માગ છનનના સૌથી સાગ દિવસો ને કયાય વિતાવ્યા હોય તો તે ગુજરાતમા જ વિતાવ્યા છે નો મેં હવે બોલીને કાંઈ પણ ભાષામા લખ્યું હોય તો તે પણ ગુજરાતીમા જ લખ્યું છે આજે નો કાંઈ ગને પછે કે તમાગ હૃદયની ભાષા કઈ છે તો મારે કહેવું પડશે કે મારે મન ગુજરાતી મગડી* કળતા જવાય એાઠો વદાલી નથી જન્મભાષા તગેકે મરાઠી, એવાભાષા તગેકે ગુજરાતી, અને પ્રાતભાષા તરીકે કનઠ, આ નથુ ભાષાએનો જ અધિકાર માગ પર હોઈ શકે છતા મેં હવેં દિહીનું કામ માથે લીધું છે

અત્યાર સુધી દિહી મને બગાવર આવડતી પણ ન હતી મેં નાનપણમા કદી દિહીનું ઉચ્ચારણ સગ્ય માલખ્યું ન હતું માગ નાનપણમા લોકો દિહીને મુસલમાનોની ભાષા કહેતા હતા દિહી સસ્ત્રનમાથી આવી છે એમ મેં જ્યારે નવપયુ ત્યારે મને ખલુ આગર્વાં યથુ 'સગ્ગવતો' વગેરે માસિકા જ્યારે મેં વાચવા માડયા ત્યારે દિહી શુ ચીજ છે એની મને ખમર પડી 'ભાગતી ભાગતી' કાન્ય જ્યારે મેં ગમ્યુ ત્યારે મને દિહીનું સાચુ દર્શન યથુ આજે હું મદ્રાસ, અમવાદ, મદ્ર ગોવાડી કનઠતા, પૂના, ધારવાડ વગેરે જગ્યાએ લોકોને દિહી શીખવાની રિનતિ કરું છું તે ભાષા તરીકે દિહીના પદ્ધતને લીધે નથી મારી મગડી ભાષા કાંઈ પણ ભાષા આગમ ગોણુ બની જાય એ હું કદી પસંદ નહિ મુ મારો એ દહ અભિપ્રાય છે કે દરેક પ્રાન્તમા ત્વાની પ્રાતીય ભાષા જ અર્વચ્ચંક થાય બગાળમા પ્રાયમિક કેગવણીથી માડીને સર્વોચ્ચ કેળવણી સુધીનું બધુ જ બહુનર બગાળીમા આનતું નોઈએ મગાળ સરકારનો ગમગરહાર મગાળીમા જ માલકરો નોઈએ મગાળની અદાલતોમા મામાધીસ, વજીન અને સાક્ષી બવા જ બગાળીમા

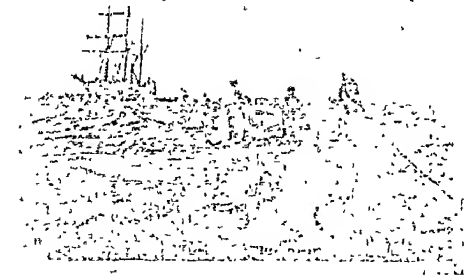
બોલે અને લખે એ જરૂરી છે હું તો એમ પણ ઇચ્છુ છું કે મગાળનું વૃત્તરિચેચન (journalism) અગ્રેજ અથવા દિહીમા ચનાવવાને બલે બગાળીમા જ ચાલવું નોઈએ (બગાળી ભાષા અને દેવનાગરી લિપિમા થાય તો તે વધારે સારુ)

બગાળની જનતાના હૃદય સુધી પહોચવામા મગાળીનું સ્થાન લઈ શકે એની એક પણ ભાષા હુનિયામા નથી બગાળમા સર્વોચ્ચ અને વ્યાપક સ્થાન મગાળીનું જ હોવું નોઈએ બગાળમા બગાળીનો આ જ સ્વાભાવિક અધિકાર છે એને છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન નો કાંઈ ભાષા કરે તો હું એનો વિરોધ કરું

બગાળમા જે બધુ કામ બગાળી ભાષાએ ઇવુ નોઈએ તેમાથી ઘણુ કામ આજે અગ્રેજ કરે છે એ નોઈને મને ઘણુ જ દુઃખ થાય છે આજના દિહુસ્તાનમા અગ્રેજનું જ સ્વાભાવિક સ્થાન હોઈ શકે તે તો અગ્રેજએ લીધું છે જ, પણ જે સ્થાન મગાળીને મળવું નોઈએ તે સ્થાન પર પણ આજ તો અગ્રેજ વિનજમાન છે, અગ્રેજને હકારીને એ સ્થાન આપણે નો દિહીને આપીએ તો બગાળીનું ગત્ય એટલું નાનું થઈ જશે માટે અગ્રેજને હકારીને ત્યા આપણે બગાળીને જ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશુ અગ્રેજની શુવામી ન્વય અને દિહીની શુવામી આરે એથી બગાળી લોકો નેટના નાગાજ ચશે એટલેા હું પણ નાગાજ થઈશ જે વાત મગાળમા મગાળી વિશે ઉપર કહેવામા આવી છે તે જ બીજા પ્રાન્તોમા ગુજરાતી, મરાઠી, પંજાબી, તેનથુ તમિળ, ઇત્યાદિ પ્રાન્તીય ભાષાએા માટે છે

એક વાત ધ્યાનમા નાખવી નોઈએ કે બગાળ, ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ અથવા દિહુસ્તાનનો કાંઈ પણ પ્રાન્ત એક સ્વત્ર ગમ્પ ન થઈ શકે હાથ પગ અથવા માથુ શરીરના અવયવ છે, માત્ર છે જે ફરો તે શરીરથી અતગ થઈ જશે તે જ ફરો તે નષ્ટપણુ થઈ જશે કાંઈ પણ પ્રાન્તના ઇનિદાસને જ્યા સુધી ભારતવર્ના ઇનિદાસ સાથે અનુગમ્પ કરવામા ન આવે ત્યા સુધી તેનો

* આ જેખ મૂળ દિહીમા પત્ર બગાળ મારે, લખેડો અને પ્રથમ બગાળી અનુવાદ રૂપે પ્રગમ થયેડો પાઠજીની એ દિહીમા 'લીપક' એગર (પત્રમ)મ પ્રગમ થયેડો દિહીમાથી અનુવાદક : અદેન વનમાગ પરીખ.

• • • દ્રુવપ્રદેશમાં વિસ્તરેલા હિમસાગરમાં ખાઈ ખતાવવા બંધના દબા કરવા પડે છે તે બતાવતું ચિત્ર.

તેના ઉપર પણ અનેક હિમજળના થરો એક ઉપર એક એમ ખસાયેલા છે, તેની આસપાસ પેસિફિક, એટલાન્ટિક અને હિંદી એ ત્રણ મહાસાગરો વિટળાયેલા છે.

દ્રુવપ્રદેશમાં ઉનાળામાં જ પ્રવાસ કરી શકાય છે. તે વખતે ફરેલા સાગરોનો કેટલોક ભાગ હિમમુક્ત થાય છે. એટલે તે ભાગમાં સ્ત્રીમર ચાલી શકે છે. પણ તેવા ભાગમાંથી ઉનાળો પૂરો થતાં કાંઈ સ્ત્રીમર પાછી ફરી ન શકે તો તે હિમની અંદર કેદ થઈ જાય છે. એમ થાય તો તેને શિયાળો પૂરો થતાં સુધી ત્યાં જ રહેવાઈ રહેવું પડે છે.

ઉનાળામાં પણ એ સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરવો એ વિષ્ણુ વગરનો તો નથી જ તે વખતે ત્યાં નાનાઓટા અનેક હિમગિરીઓ સામુદ્રિક પ્રવાહોની સાથે ધસડાતા ધસડાતા જતા હોય છે. તેના ધણોખરો ભાગ પાણીમાં ડૂબેલો હોય છે. તથા તે એકદમ નજરે પડતા નથી. આવા કાંઈ હિમગિરીની સાથે જો સ્ત્રીમર અથડાઈ પડે તો ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ટાઇટેનિકની જે દશા થઈ હતી તેવી જ તેની પણ થાય.

દ્રુવપ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાનાં મુખ્ય બે સાધન છે: (૧) સ્પેઈન અને (૨) રશી.

સ્પેઈન એ પૈકાં વગરની એક તરેહની ખાડી છે. તેને રેઈનગિર કે કૂતરા જેવી બધી છે. સ્ત્રી એ આ કૂટલાંબી અને ચાર ઈંચ પહોળી લાકડાની પટ્ટી છે. તેને પગ સાથે બાંધી તેની મદદથી હિમ પર સરકતાં સરકતાં ચાલી શકાય છે. પણ તે પ્રમાણે સરકવાનો જો મહાવરો હોય, તે જ તે પ્રમાણે સરકી શકે છે.

દ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસમાં કેટલાંક જીવલેણ જોખમો પણ છે ત્યાંના હિમના થરો સર્વ સ્થળે કંઈ એક સરખી ધાડાઈના હોતા નથી. કાંઈ કાંઈ ટેકાણે તે છેક પાતળા પણ હોય છે. એવા થર પરથી પાસ થતાં તેમાં ગરક થઈ જવાય છે, અને ત્યાં હિમસમાધિ બને છે.

આ પ્રદેશમાં વખતોવખત કસાની ભયંકર વૃદ્ધિ થાય છે. એવી વૃદ્ધિમાં સપાટાઈ ગયા તો પછી ભાગ્યે જ બચી શકાય. આવી વૃદ્ધિમાં સપાટયેલા અનેક સાહસિક વીરોનાં કબેરોને આ પ્રદેશ પોતાના ઉદરમાં સમાવી દીધાં છે.

આ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાનો હોય, ત્યારે શરીરનો કાષ્ઠપિંડ ભાગ ખુલ્લો રાખી શકાતો નથી. જો કાંઈ અંગ ખુલ્લું રહે તો તે ઠંડીથી લચકી પડે છે અને તેના પર જખમ પડે છે.

ડૉ. નેન્સનની હુકડી : એમાનીન ડૉ નેન્સન છે.

આ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરનારાઓથી લાખો સમય ધસપસાટ બિંધી પશુ શકાતુ નથી, કારણકે તેમ ચતા કદાચ હમેશને માટે તે ઉધેલો જ રહે છે ત્યાસુધી શરીરની હાલચાલ ચાલુ રહે છે, ત્યાસુધી અહીંની વિકરાળ ઠંડી બધુ અસર કરી ગઈ નથી, પણ જો હાલચાલ બંધ થાય તો તે પોતાનું જોગ અજમાવવા લાગે છે.

ઉપર પ્રમાણે બધાં ડગલે ને પગલે મૃત્યુની બેઠ લેવાને તૈયાર રહેવું પડે છે, એવા વિષ્ટ પ્રદેશમાં જો નર-પ્રાણી આચડ્યા છે તેની ગેમાચક કયા હવે કહું છું.

ડૉ. નેન્સન

ધુવપ્રદેશને દૂંઠનારાઓમાં ડૉ. નેન્સનનું નામ મોખરે આવે છે. તે નોર્વેજિયન હતો. તેનો જન્મ નોર્વેના જૂના પાટનગર ક્રિસ્ટિયાનિયામાં સને ૧૮૧૧માં થયો હતો. એકનીસમે વઝે તેણે પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કરી પ્રાણિશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે ગ્રીનવેડની સફર કરી. ગ્રીનવેડ એટલે ધુવપ્રદેશનો નાનો ભાઈ. ગ્રીનવેડની સફરમાંથી જ તેને ધુવપ્રદેશનો અવાસ કરવાની પ્રેરણા મળી.

તા ૯મી મે સને ૧૮૮૮ના રોજ નેન્સને નોર્વેનો દ્વિતરો છોડી ગ્રીનવેડ તરફ કૂચ કરી. સગાથમા ત્રણ નોર્વેજિયનો અને બે લેવરેડરો હતા. તે પ્રથમ એક ડેનિશ બોટમાં બેસીને આફસવેડ ગયો. ત્યાંથી ગ્રીનવેડ જવાને મચ્છીમાંથી એક બોટ પકડી. પણ રસ્તામાં તરતા દિમગિરીઓનો બેટો થયો. દિમગિરીઓ એટલા બધા હતા કે તેના સપાટામાંથી બચીને બોટ દુકારવી એ લગભગ અશક્ય જેવું લાગ્યું એટલે તેમણે બોટને પડતી મૂકી અને એક દિમગિરી પર ચડી બેઠા દિમગિરીની સાથેસાથે તેઓ ગ્રીનવેડને દિનારે જાતર્યા પામે જ એક્ટિમેનું મહેશણ હતું તેમની બાલુમાં પોતાનો તંબૂ ભર્યો ક્યોઈ પછી આસપાસના પ્રદેશની માહિતી મેળવી.

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટના રોજ પોતાના સાથીઓ સાથે નેન્સને આ ટાપુનો દિમાચ્ઠાદિન મધ્યપહાડ ઉત્તલધવાનું શરૂ કર્યું કાઈ ટુકાણે દિમના પડમાં ખૂચી ન જવાય માટે દરેક પોતાની કંમરની આસપાસ એક દોરડું બાંધી તેનો બીજો છેડો પોતાની રેઈફર્જ ગાડી સાથે બાંધી ગળ્યો હતો. પ્રદેશ ખાડોટ્ટગવાળો હતો. તેથી રેઈફર્જને દહારતા ખૂબ શ્રમ પડતો હતો. તેઓ

સવારથી સાંજ સુધી આસતા ત્યારે પાંચ કે ૭ માઈલનો જ રસ્તો કાપી શકતા. એમ કરતાં કરતાં તેણે હિમાચલદિત આડે હળવે ફૂટ બિંચાઈનો મધ્ય પ્રદેશ ઓળંગ્યો. રસ્તામાં ન મળે કોઈ મનુષ્ય, ન મળે કોઈ પ્રાણી કે ન મળે કોઈ પંખી. નીચે હિમ અને ઉપર આકાશ.

રાત્રિની વિકરાળ ઠંડીમાં શરીર થીજી ન ગય તોટલા માટે તેઓ ઘણી સાવચેતી રાખતા હતા. તબીબી અદર ખુલ્લા સૂતા નહતા. પણ રેઈનકોટના ચામડાંની કાચળીમાં ભરાયને બબ્બેની બેડીમાં સૂતા હતા.

પવનનું તોફાન, કરાનો વરસાદ અને ઠંડીના સપાટા એટલા બધા ભયંકર હતા કે તેમાં ટકી રહેવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન હતી. સૌથી ખોટી મુશ્કેલી પીવાના પાણીની હતી આવી અનેક મુસીબતોમાંથી પસાર થઈ તા. ૧૯મી સપ્ટેમ્બરે તેઓ મીનકોનને પશ્ચિમ કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં એક નાની સરખી હોડી તૈયાર કરી. તેની મદદથી કિનારે કિનારે પ્રવાસ કરી ગોડ્ડા આખ નામના એરિક્સોના રહેઠાણમાં પહોંચ્યા. પછી ત્યાંથી સ્પેશ પાછા ફર્યા.

આ પ્રવાસમાં ડૉ. નેન્સને હિમપ્રદેશના પ્રવાસનો સારો અનુભવ મેળવ્યો. હિમપ્રદેશના પ્રવાસમાં કઈ કઈ જનતની મુસીબતો વેઠવી પડે છે, અને તેમાંથી શી રીતે પાર બીતરી શકાય તેની સારી માહિતી મળી.

ધ્રુવખિંદુ તરફ પ્રયાણ

ડૉ. નેન્સને મીનકોનને પ્રવાસ કરતાં ધ્રુવ-પ્રદેશમાં સામુદ્રિક પ્રવાહો અને વાયુની ગતિ કયા નિયમે થાય છે, તેનો ઘણો સારો ખ્યાલ આવ્યો હતો. તે ૧૨મી તેણે અનુભવ કર્યું કે ઉપર મહાસાગરના એકાદ પ્રવાહની મદદ મળી ગય તો ખોટને કે ધ્રુવખિંદુ સુધી લઈ જઈ શકાય.

આ પ્રયોગને સિદ્ધ કરવા માટે તેણે ફ્રેમ નામનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું એક જહાજ તૈયાર કરાવ્યું. તેના તળિયાનો આકાર ગોળ હતો. દીવાલો અતિશય મજબૂત અને ટકાઉ બનાવી હતી, જેથી તે બાજુ પરથી થતા હિમના દબાણની સામે બરાબર ટકાવ

કરી શકે. તેનું વજન માત્ર ૪૦૦ ટન જ હતું. તેના પર ૧૨ માણસોને ૫ વર્ષ પર્વત ચાલે તેટલો ખોરાકનો જથ્થો સંગ્રહવામાં આવ્યો હતો. ધ્રુવપ્રદેશમાં પાંચઠ માસનું અંધારિયું હોય છે, તે વખતે પ્રકાશ મેળવવાને પીગ્મી ઉત્પત્ત કરવાનો કાયદોગો પણ સાથે રાખ્યો હતો. કપડાં એવી જાતનાં તૈયાર કરાવ્યાં હતાં કે થોડાં કપડાં પહેર્યે પુષ્કળ હાંફ મળે.

તા. ૪થી જૂન ૧૮૯૩ને દિવસે પોતાના સાહસિક ને ખડનક સાથીઓની સાથે નેન્સને ધ્રુવખિંદુ તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. નોર્વેને કિનારે કિનારે ચાલી છેક ઉત્તરે આવેલી ઉત્તર ભૂશિરને ઓળંગી ઉત્તર મહા-સાગરમાં આવેલ વેગાટસ ટાપુને કિનારે તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં રહેતા એરિક્સો પાસેથી તેમણે ૩૪૦ ફૂટના ખરીદ કર્યાં.

નેન્સનની કલ્પના એવી હતી કે ધ્રુવખિંદુ તરફ જતો કોઈ સામુદ્રિક પ્રવાહ નહિ મળી આવે તો હિમ ઉપર ચઢીને ચાલતા જવું પડશે. તેમ થશે તો ફૂટના બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. ત્યાંથી તેઓ કારા સમુદ્રમાં ચઢીને મેસ્યુરિકન ભૂશિર સુધી ગયા. રસ્તામાં તેમણે કેટલાંક રેઈનકોટ લીધાં.

સપ્ટેમ્બર પૂરો થયો કે સાગર ઠરવા લાગ્યો, નેન્સનનું જહાજ ફ્રેમ રિયાકોહ ટાપુ પાસે પહોંચતાં જ હિમખડોથી ઘેરાઈ ગયું. તેને ૭ મહિના સુધી ત્યાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. કાયદોગોને ચાલુ કરવા માટે એક પવનચક્કી બિતી કરી. આખો ઓક્ટોબર ભારે કાળજી રાખવી પડી, કેમકે હિમના ચર પર ચરો વધ્યા જતા હતા. તેના દબાણને ફ્રેમ સહન કરી શકશે કે કેમ, તે જોવાનું હતું. હિમચરો વધતાંની સાથે ફ્રેમ પણ ઉપર ઉપર આવતું ગયું. તેથી તે હિમચરોની સામે ટકી રહ્યું.

ચોતરફનું દૃશ્ય સુનકાર અને વિકરાળ હતું. નવેમ્બરની ૨૭એ નોર્માન્ડળમાં અપૂર્વ અને બહુ-રંગી ઉગસ દેખાયો. તેને જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. એમ કરતાં કરતાં '૯૩ની સાલ પૂરી થઈ અને '૯૪ ની બેડી. ફ્રીને પાછી હિમચરોની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને ફ્રેમને પોતાના ટકાઉપણની ફ્રીને પરીક્ષા આપવી પડી.

તપાસ કરતાં નેન્સનને જણાયું કે, હિમચરોની નીચે બહુ ધીમે ધીમે કોઈ સામુદ્રિક પ્રવાહ વહી રહ્યો છે અને તેની ગતિ ઉત્તર તરફ હોય એમ લાગે છે. એટલે એ પ્રવાહની સાથે ફેમ પણ થોડું થોડું ઉત્તર તરફ આગળ વધતું હોવું જોઈએ. નેન્સનનું આ અનુમાન સાચું હતું, કારણ કે ફેક્કુઆરીની રજીએ ફેમે ૮૦મા અક્ષાંશને ઓળંગ્યો હોય એમ નેન્સનને જણાયું. પણ ત્યારબાદ ફેમ સામુદ્રિક પ્રવાહની સાથે પશ્ચિમ તરફ જતું હોય એમ લાગ્યું. ફેક્કુઆરીની આખરમાં પ્રજળ હિમવર્ષા થઈ અને પવનનાં પ્રચંડ તોફાનો થયાં. ફેમ પર રાખેલી નાનો નાની નૌકાઓ અને રેલેફઝ ગાડીઓ હિમચરોની નીચે દબાઈ ગઈ.

માર્ચ, એપ્રિલ, મે અને જુન આગ્યા અને ગયા. તે દરમિયાન ફેમની ગતિ પશ્ચિમ તરફ જારી રહી. ગતિ છેક મેંદ હતી. જુલાઈ અને ઓગસ્ટમાં હિમચરો પીગળતાં સમુદ્ર ખુલ્યો થયો. ઓક્ટોબરની છેલ્લી તારીખે ફેમ ૮૨મા અક્ષાંશ પહોંચ્યું. કેટલેક દિવસે ૮૩ મા અક્ષાંશ પહોંચ્યું. પણ તેની ગતિમાં ઝાઝો વધારો થઈ શક્યો નહિ અને ઠંડીનું જોર વધવા લાગ્યું.

હવે નેન્સને વિચાર કર્યો કે ફેમ ગોઠળગામની ગતિથી ચાલે છે. આ પ્રમાણે જતાં તો પાંચ વર્ષે ય ધ્રુવભિદ્ધ પર પહોંચારો નહિ. માટે હવે ફેમને અહીં છોડીને પગમાં રહી ચઢાવી હિમ પર સરકતા સરકતા જવાનું કરીએ તો થોડા જ વખતમાં ધ્રુવભિદ્ધ પર પહોંચી જવાશે.

નિશ્ચય થતાં કે. સ્વરૂપને ફેમ સૌંપો જોહોન્સનને સાથે લઈ નેન્સને ૧૮૯૫ના માર્ચમાં ધ્રુવભિદ્ધને જવાને હિમ ઉપર પગપાળો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. સાથે રેલેફઝ ગાડી, ફૂજરા, કાપાક નામની નાની હોડી અને બે જણાને ત્રણ માસ ચાલે એટલા ખોરાક લીધો.

ઝીનજોડો હિમમય પ્રદેશ ઓળંગતા નેન્સનને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તે આ વખતે ઘણો જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. પહેલા અડધાડિયામાં તેમણે ફીક ફીક માર્ગ કાપ્યો, છતાં હિમગિરિઓને ઓળંગીને આગળ વધવું એ કંઈ સહેલું ન હતું. આગળ જતાં સાથે લીધેલા ખોરાક ખૂટી ગયો. હવે શું કરવું? છેલ્લે નિરુપાયે

પોતાના સાથી કુતરાઓનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો પડ્યો. બંને જણા એટલા બધા અશક્ત બની ગયા કે સવારથી સાંજ સુધીમાં ૯ થી ૧૦ કલાક સુધી ચાલતા હતા, છતાં બહુ જ થોડું અંતર કાપી શકતા હતા. તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય, એ જાણે કુદરતને સુચતું ન હોય, તેમ હવે આગળ વધવામાં અનેક વિધો બિના થયાં પ્રજળ હિમવર્ષા ચાલુ થઈ, તેને લીધે દિશાઓ દેખાતી બંધ થઈ ગઈ. નેન્સને ઘણો ધીરજ રાખી પણ છેલ્લે તેનો નિશ્ચય ડગ્યો. તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે અહીંથી આગળ વધવાનો આગ્રહ રાખવો એ મરણને નોતરવા સરખું છે. એટલે નિરુપાયે તેણે પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. જે ટેકણેથી તે પાછો ફર્યો, તે સ્થળ ૮૬ અક્ષાંશ પર હતું. ત્યાંથી ધ્રુવભિદ્ધ માત્ર ૨૬૦ માઇલ જ દૂર હતું. નેન્સને આત્મસંતોષ લીધો કે આજે ૮૦મા અક્ષાંશ પર જઈ શકાયું નથી, તેમાં કંઈ વાધા જેવું નથી. હું નહિ તો મારો કોઈ ભાઈ નજીકના લવિખ્યામાં એ સ્થળે પહોંચશે જ. ત્યાં જતાં રસ્તામાં હિમસમાધિ લેવી, તેના કરતાં તો અહીંથી પાછા ફરી આપણો અનુભવ જગતને જણાવવો એ હદાપણુ ભરેલું છે.

પાછા ફરતી વખતે પણ તેમના પર સંકેટાની પરપરા ચાલુ રહી. ક્યારેક કુતરાના માંસ વડે, ક્યારેક સીસ માછલી વડે, અને ક્યારેક વધ્યાસખ્યા ખોરાક વડે તેઓ પેટનો ખાડો પૂરતા હતા. મે, જુન અને જુલાઈ વીત્યા છતાં ફેમ ક્યાંય નજરે પડ્યું નહિ. આખરે ઓગસ્ટની ૮મી તારીખે તેઓ જોસેફ નામના ટાપુ પાસે પહોંચ્યા. બે વર્ષના ગાળા બાદ તેમને જમીનનાં દર્શન થયાં. ફેમને છોડ્યા પછી તેમણે હિમ ઉપર એકંદર ૭૦૦ માઈલનો પ્રવાસ પગપાળો કર્યો હતો. તેઓ છેક શક્તિકીન બની ગયા હતા. તેથી થોડા દિવસ એ ટાપુ પર વિશ્રાંતિ લેવાનું ઠરાવ્યું. ત્યાં વોલરસ, સીસ અને રીંછની પુષ્કળતા હોવાથી તેમને ખોરાક મેળવવાની મુશ્કેલી નહીં નહિ.

પછી તેમણે કંઈમાંથી બચવા માટે કિનારા પર ચામડાં અને હાડકાં વડે એક નાની સરખી ચૂંપડી

વિજ્ઞાનના અજ્ઞાત રાહીદો

માનવકદયાણુ અર્થે અપૂર્વ સાહસ, હિંમત કે વીરતાથી આત્મસોગ અર્પનાર કેટલાય મહાન આત્માનાં નામનિશાન પણ આજે આપણે જાણતા નથી. એક પ્રસંગે આવા પંદર માનવીઓએ બત્રીસા બત્રીસોતે મરીને જનતાને જીવવાનો માર્ગ શોધ્યો, તેની આ કથા છે. જે માનવી માટે તેમણે જીવન સમર્પણ કર્યું તે કદાચ તેના કીર્તિસ્થંભ કે પાળિયા બાંધવા વીસરી ગયો હશે; તેમનાં યશોગીત ગાતાં કે અમર ગાથા રચતાં ઇતિહાસકાર ચૂકી ગયો હશે; યશ, ધન, કીર્તિ કે પારિવ પ્રસિદ્ધિ તેમને કદાચ વરી નહિ હોય; છતાં કુદરતના ચોપડે તેમનાં નામ અમર અક્ષરે લખાઈ ગયાં છે અને પનામાની નહેર ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં સુધી માનવી તે માનવોપયોગી કીર્તિસ્થંભ નીરખી તેમને યાદ કરતો રહેશે.

ગેલો શીવર (Yellow fever)-પીળિયો પિત્તજ્વર મચ્છરથી પ્રસરે છે એમ વિદ્વાનોની એક કમિટીએ અનુમાન દોર્યું. પણ આ અનુમાન પ્રયોગોથી સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક સત્ય ન ગણાય. મચ્છરથી પ્રસરતા આ મહામારીના અખતરામાં ભોગ આપવા માનવી જ નેઈએ. પીળિયા તાવની સૌધ રૂપી યજ્ઞમાં માનવનું બલિદાન જ અપે. કમિટીને અધિક્રાતા રીડસાહેબ ટેલ નાંખે છે કે કોઈ બત્રીસા બત્રીસા તૈયાર હો તો બહાર આવો. અને બીજો દિવસ પંદર માના પુત્ર હાજર થાય છે. રીડ તેમને અખતરાનું જોખમ સમજાવે છે. પણ કોઈની હિંમત એસરતી નથી. બધા માયું હાથમાં ધરીને જ આવેલા રીડ આટલી તૈયારી નેઈ બદલા રૂપે પૈસા આપવા ઈચ્છા બતાવે છે તે આ બત્રીસાની દુકરી નાકબૂલ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પૈસાની સીધી યા આડકતરી વાત હોય તો અખતરા માટે

તેઓ તૈયાર નથી એમ પણ કહી દે છે! આમ, કોઈ પણ લાલચ વિના, કંઈ પણ બદલાની આશા વિના, મોતનું નોતડું સ્વીકારીને, અખતરા માટે હસતે મુખે તૈયાર થાય છે.

પીળિયો પિત્તજ્વર કેમ ફેલાય છે તે નક્કી કરવાનું હતું :

(૧) પીળિયા પિત્તજ્વરના દર્દીના શરીર પરનાં કપડાંમાં, મળમૂત્રમાં કે ઊલટીમાં રહેતા ચેપી; અમર

(૨) મચ્છર વાટે.

આ માટે બે મૂંપડીઓ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવી. એક મૂંપડીમાં પીળિયા તાવથી મરી ગયેલ દર્દીએ વાપરેલાં કપડાંસત્તાં ગાદલગોદમાં ચાદર જે મળમૂત્રથી ને ઊલટી રક્તથી ખરડાયેલ હતાં તે રાખવામાં આવ્યાં અને તે ઘર મચ્છરથી સુરક્ષિત રખાયું. બીજું ઘર ચોખ્ખું હતું પણ તેમાં ચેપી મચ્છરો ધરવામાં આવ્યા. પહેલા ધરવાળા જાણે લગ્નમાં નાનમાં મહાસતા નહોતે તેમ દર્દીના પાપગ્રન્થા, ચાદરા જેમાં ઊલટીઓ ઝાડાપેશાબ ચયેલા, જેમાં લોહી વગેરેના ડાઘ હતા, તે હસી હસીને હોંશથી વાપરવા લાગ્યા. વીસ વીસ રાત્રી આ અધોરી વાસમાં તેમણે માળી અને તો યે નવમાંથી નવે માણસ જીવતા બહાર આવ્યા. બીજા ઘરમાં બહુ સાફસફ હતું પણ પીળિયા તાવના ઝેરવાળા મચ્છરો ખૂબ કરડે તેવી ગોઠવણ હતી. આમાંના છ ભક્ષીરોમાંથી પાંચને પીળિયો તાવ આવ્યો તે તે મરણ પામ્યા. પણ હજી પૂર્ણ કસોટીમાં કંઈક ઊંચુપ રહી. કદાચ આ અખતરામાં કિતરેલા માનવીમાં કંઈ વ્યક્તિગત ખાસિયત હોય તો ! પહેલા ઘરમાં ગમે તેવા ચેપી પણ ન મરે એની જ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ હોય તો ! આ ઉપરની આકરી કસોટીનો કસ દેવા પહેલાં અધોરી ઘરમાંથી

[અનુસંધાન ૫. ૨૦૧]

તા. ૬ મી મે ૧૮૯૬

અણિયુદ્ધ નીકળેલા નવમાંથી જેને ઝેરી મચ્છરો કરડાવ્યા અને પરિણામની રાહ જોવાઈ. આ બંનેને પીત્તીઓ તાવ લાગુ પડ્યો અને છેવટે વિજ્ઞાનના અખતરાની વેદી પર જાનનો ભોગ આપી માનવીને જ્ઞાન આપી ગયા કે પીળિયો તાવ મચ્છરથી પ્રચાર પામે છે—દર્દીનાં કપડાંલતાં કે મળમૂતનાં એપથી નહિ. આ જ્ઞાનના પરિણામે વિજ્ઞાનની સહાયતાથી આ મચ્છરો સામે મોરચા મંડાયા અને પનામા નહેરની યોજના સફળ થઈ. સુએઝની નહેરનો બાંધનાર દેવ ઇંગ્લેન્ડે દેલેસેપ્સ (De Lessop) બળે વખત આ યોજના પાર પાડનામાં નાસીપાસ થયેલો. વીસ હજાર ગોરા અને ઈંડિયન, તેમજ હાસી કામદારોની સંખ્યાની નો ગણતરી પણ નહિ એટલા માણસો લઈને તે ગયેલો. થોડા વખત પછી તે જંદર પર વહાણ પાછાં આવનાં એક પણ જીવો માનવી ન દેખાયો ! ફક્ત મચ્છરને કારણે જ આવું લયંકર ધામ તે બન્યું હતું. મચ્છરનો આ ત્રાસ ઇંગ્લેન્ડે કળા કે કરામતને સફળ થવા દે તેમ નહતું. આ પંદર અજ્ઞાત બત્રીસાના આત્મભોગે આ પીળિયા તાવનું સાચું કારણ આખરે શોધી શકાયું.

સાચું કારણ જડી જતાં મચ્છરોનો નાશ કરાયો, પનામા નહેર બંધાઈ, આદલાંટિક અને પેસિફિકનો સંબંધ જોડાયો, ઇંગ્લેન્ડે સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં અને હજાર માનવી પીળિયા તાવના ભોગ બનતા બચી ગયા.

આ સિદ્ધિની પાછળ આ અજ્ઞાત બત્રીસાઓનો મહાન આત્મભોગ કારણભૂત છે. વિજ્ઞાનની આવી અનેક સિદ્ધિઓ પાછળ અનેક શહીદોએ પોતાના પ્રાણ અર્પ્યા છે.

‘ડો. વિનોદ’

બનાવી. તેની અંદર તેમણે ૬ મહિના ગાળ્યા. તા. ૧૯મી મે ૧૮૯૬ના રોજ ત્યાંથી તેઓ સ્વદેશ તુરંત જવાને ઊપડ્યા. પ્રથમ રિપબ્લિકનન જવાનું ધાર્યું. સ્લેઈજ પર સદ ચડાવવાથી મુસાફરી બહુ જ તરાથી ધર્ષ, પણ જુન બેસતાં હિમચરો પીળળતાં સમુદ્ર યુદ્ધો થયો એટલે સ્લેઈજ નકામી ધર્ષ પડી. પછી તેમણે વાંસની હોડીઓનો ઉપયોગ કર્યો.

રસ્તામાં એક ટાપુ પર મુકામ કર્યો હતો. રાતનો સમય હતો. બંને જણા ઊંઘતા હતા. તેવામાં કંઈ બાંધેલી હોડીઓ છૂટી ગઈ. જહોન્સનને આ બાબતની ખબર પડતાં જ તેણે નેન્સનને જગાડ્યો. ઢાળુનો પણ વિશ્વાસ કર્યો વિના નેન્સને હિમજળમાં ઝંપલાવ્યું અને મહામુસીયતે હોડીઓને હાથ કરી.

આવી આવી અનેક વિદ્યબુદ્ધિઓમાંથી પસાર થયા પછી તેની કસોટીનો છેડો આવ્યો. તા. ૧૭મી જુનને દિવસે તેમને એકાએક એક બોટનો જોરા થયો. તે બોટ એ ભાગમાં આવેલ અજાણ્યા ટાપુઓની શોધ અર્થે ફરતું હતું. તેના કેપ્ટને આ બંને બહાદુર નાવિકોને પોતાની બોટ પર લઈ લીધા અને તેમને ગોવેને કિનારે ઉતાર્યા.

તેમના દેશબાધિઓએ તેમનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો અને તેમની પાસેથી ધ્રુવપ્રદેશની રામાંચકથા સાંભળી. ડો. નેન્સને તેમને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે મારી બોટ ફેમના અને તે પરના ખજાસીઓના તમે કંઈ સમાચાર સાંભળ્યા છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે તે પહેલાં તો દરથી ફેમને કિનારા તરફ આવતું તેણે જોયું ! નેન્સનની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુની ધારાઓ છૂટી.

આ પ્રમાણે ધ્રુવપ્રદેશનો તેનો પહેલો પ્રવાસ પૂરો થયો.

ખીજા પ્રવાસની કથા હવે પછી.

પોપરસાસ અંબાણી

કલમ અને શાહી

શીલા એક પત્ર લખતી હતી. લખી રહ્યા પછી તે લખવાનાં સાધનોને દૂર ચૂકવી હતી ત્યાં ખડિયાને તેનો પગ લાગ્યો. તેનાં કપડાં પર શાહી પડી અને મોટા કાળા ડાઘ પડી ગયો.

શીલા તરત જ પાણી લેવાને દોડી પહોં તેનાથ્થે ડાઘ ધોવાયો નહિ. તેથી તે બહુ નારાજ યર્ષ. તે બોલી બેઠી : “અરેરે ! હવે ડાઘ નહિ ખાય !”

ન્યારે શીલાની માતાએ શાહીનો ડાઘ જોયો ત્યારે ક્રોધ સખત પ્રવાહીથી ધસીને તે ડાઘ કાઢી નાખવાનો તેણે યત્ન કર્યો. જો કે ડાઘ લગભગ જતો રહ્યો, પરંતુ પ્રવાહી બહુ સખત બનાવટનું હોઈને તેટલા ભાગમાં કપડાંના રંગ જતો રહ્યો અને લીલા રંગમ પર બેડોળ સફેદ નિશાની રહી ગઈ.

શાહીના ડાઘ દૂર કરવાનું મુશ્કેલ કેમ છે તેનું કારણ છે. લખાણનો રંગ ન ચાલ્યો જાય તે ખૂબ જરૂરનું છે. કાગળ પર સુકાઈ ગયા પછી સારી શાહીમાં ફેરફાર થતો નથી. તે સહેજ કાગળની અંદર જાય છે. એટલે ન્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે સહેલાઈથી નીકળી જતી નથી. લખવાના કાગળનો દુકાડા સાથે સાથે ધસીએ તો જ શાહીનો ડાઘ દૂર થાય. તે જ કારણથી લખવામાં ધમેલ જુલને આપણે ધસી નાખીએ છીએ ત્યારે આપણે કેટલીક વાર કાગળમાં કાણું પાડી દબાવે છીએ.

સારી શાહી સહેલાઈથી પાણીથી ધોવાઈ જતી નથી. ૧૯૨૨ માં ઇંગ્લિશ નામની મોટી સ્ટીમર ફ્રાન્સ નજીક બ્રિટિશ વ્યાપારમાં ફાંપી ગઈ હતી. તે વહાણમાં ધણું સોનું હતું. આંકે વર્ષ પછી કેટલાક તરનારાઓ સોનાની શોધ માટે સમુદ્રની તળિયે પહોંચ્યા. થોડુંક સોનું મેળવવા ઉપરાંત ‘ઇંગ્લિશ’ માંથી તેઓને કેટલાક ઉપયોગી કાગળો મળી આવ્યા. કાગળો દરિયામાં આંકે વર્ષ સુધી રહ્યા છતાં લખાણ સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવું હતું. લખાણ બચુ-બચેકે શાહીમાં હતું. આખા જગતમાં આફ્રિકા તથા શાળાઓમાં આ શાહી વપરાય છે.

શાહીની વાત તે જ લખાણની વાત છે. હજારો વર્ષો પહેલાં માણસો પોતાના વિચારો લખવા માંડ્યા.

શરૂઆતમાં તો કેટલાક દેશોના લોકો વિચારોના ચિત્રો કાઢવા લાગ્યા. આસુવાળી આંખનું ચિત્ર દિલ્હીની દર્શાવતું હતું. બેબિલોનનાં લોકોનું ચિત્ર લખાણ ૮૦૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. વર્ષો જતાં બેબિલોનના લોકોનું લખાણ નિશાની દ્વારા થવા લાગ્યું. V આવા આકારની નિશાનીઓ, જુદા જુદા અર્થ બતાવવાને જુદી જુદી રીતે એક-વચમાં આવતી હતી ચીન, ઇંગ્લિશ અને અમેરિકાના માયા લોકો ચિત્રચિહ્નો ઉપયોગ કરતા હતા.

ધણું કરીને પહેલું લખાણ ‘બ્રહ્મ અથવા પથ્થર પર કરવામાં આવ્યું’ હતું. ધણા વહેલા સમયમાં લોકો નરમ ચીકણા પદાર્થ-માટી-પર લખતા. તેને પછી ગરમ કઠોને કંચુ કરવામાં આવતો હતો. તેઓ વાસણ, છીપ, લાકડું તથા બીજા પદાર્થો પર લખતા હતા.

ન્યારે લોકોએ અવાજ દર્શાવવાને પહેલી નિશાનીઓ શોધી ત્યારે તેઓએ અક્ષરો પણ બનાવ્યા. ગ્રીક લોકોએ અક્ષરોનો સમૂહ બનાવ્યો. આ અક્ષરોને ગ્રીક લોકોએ મૂળાક્ષરોનું નામ આપ્યું. બીજા પ્રજાએ ગ્રીક મૂળાક્ષરો વાપરતી હતી. તેઓએ કેટલાક અક્ષરો બદલાવ્યા અગર બીજા અવાજ દર્શાવવા બીજા અક્ષરો કર્યા. અંગ્રેજો નોડાક્ષરો ગ્રીક નોડાક્ષરો પર રચાયેલા છે.

પ્રાચીન સમયના માટીના લખાણથી ખૂબ જગ્યાની જરૂર પડતી. માત્ર રાજાઓ અને શ્રીમંત લોકો તેનો સંગ્રહ કરી શકતા. એસીરિયાના રાજા અશુર બનિપાલ પાસે આવાં લખાણોનો મોટો સંગ્રહ હતો. ઇંગ્લિશના લોકો પણ માટી પર લખતા. ત્યાર પછી તેઓને કાગળ બનાવવાનો વિચાર આવ્યો. ‘પેપિરસ’ના છાંડમાંથી તે બનતો હતો. પેપિરસ પરનું શાહીનું લખાણ ૪૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનું ઇંગ્લિશમાં મળી આવ્યું છે. પેપિરસ પર લખવાની લોકોને કષ્ટતા આવી ત્યાર પહેલાં લાંબા સમયથી લોકો શાહી વાપરતા હતા. ત્યાર પછીના સમયમાં ખાસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલ જતાવરના ચામડાનો લખવાના સાધન તરીકે ધણા દેશોમાં ઉપયોગ થતો હતો. રોમન લોકો ધણી વખત પાટિયા પર પાથરેલ મીણ ઉપર લખતા હતા. લોહા જેવા કંચુ પદાર્થની

બનાવેલ કલમ તેઓ વાપરતા હતા જૂના રિવાજો ધીમે ધીમે નાશ પામે છે ક્રિસ્ત ૧૦૦૦ વર્ષ અગાઉ ફ્રાન્સમાં મીણ ઉપર લખવાનું ચાલુ હતું

ફ્રાન્સના એક માણસે કહ્યું છે કે લોકો બ્યારથી ખમીશ પહેરતા થયા, ત્યારથી મુસ્લિમ કાગળની વપરાશ શરૂ થઈ છે કાગળો બનાવવામાં જોઈતા ચીંથરા જૂના ખમીશ પૂરા પાડવા લાગ્યા

૪૦૦૦ વર્ષ પહેલા ચીનના લોકોએ શાહી બનાવી ઘણે ભાગે કાગળ પણ પહેનવહેલા તેઓએ બનાવ્યા હતા આજ તો આખી દુનિયામાં કાગળ વપરાય છે કાગળનો મોટો ભાગ લાકડામાંથી તથા 'એસ્બાસ્ટો' નામના ઘાસમાંથી બનાવવામાં આવે છે ૫૦૦ ખૂબ કીમતી પુસ્તકો મટિના સારામાં સારા કાગળ તો ચીનના લોકો ઓઝામાં ઓઝા મે હજાર વર્ષ પહેલા મનાવતા તેવી જ રીતે બનાવવામાં આવે છે જૂના ચીંથરાનો નુકસાન માવો કરી ઝીણું કાગળ થાય ત્યાં સુધી તેને દયાનવામાં આવે છે ચીનના લોકો જે શાહી બનાવતા તે ધાતુ તથા ચોટી જાય તેની હતી તેથી તેઓ લખવા માટે પીટી વાપરતા હતા ચીન તથા જાપાનમાં નાની પીટી હજુ પણ વપરાય છે જે આપણે દીરા ઉપર રકાખી કરી રાખીએ તો તેમાં કાગળ પદાર્થ-જેને આપણે મેસ કલોએ છીએ તે ચોટી જાય છે મેસનુ બીજુ નામ કાર્બન છે ચીના લોકો શાહી બનાવવામાં મેસનો ઉપયોગ કરતા હતા ચીંથરા પ્રવાહી સાથે તેનું મિશ્રણ કરીને તેઓ તેના ચોસલા સૂકવતા હતા લખનાર આ ચોસનાને પાણીમાં ઝાગાળીને શાહી બનાવતા હતા આ જાતની શાહીને સીસાપેન તથા શાહીના ચિત્રોમાં તથા નવાં મકાનોના પ્લાનમાં હજુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનું બીજું નામ હિંદી શાહી છે, કારણકે હિંદમાં તો તે પ્રાચીન કાળથી જાણીતી છે રોમન લોકો એક જાતની માછીનીમાંથી કાળા રંગનું પ્રવાહી મેળવીને તેની શાહી બનાવતા હતા

ઈજિપ્ત અને બીજા દેશોમાં ઘણી જાતની કલમ વપરાતી હતી સામાન્ય રીતે બરૂની કનખનો ઉપયોગ થતો હતો ઘાસ જેવા પાણીમાં ઊંચતા ઊંચા છાંસમાંથી કાપીને તેની અણી કાઢવામાં આવતી હતી મેસમાંથી બનેલી શાહી બરૂની કલમમાંથી બરોમર ઉતરતી નહોતી પાતળી તથા ઓછું ચોટી જાય તેવી શાહીની જરૂર હતી

કોઈ કોઈ વખત ઝાડો ઉપર જીવજંતિઓ ગાઠો ઉપન કરેલી હોય છે આ ગાઠો અને ઝાડના બીજા ભાગોમાં તથા ઘણા છાંસમાં 'ટેનિન' નામનો એક પદાર્થ થાય છે

મુખ્યત્વે ઝાડની ગાઠોમાંથી લીધેલ ટેનિનમાંથી એક નવી જાતની શાહી બનાવવામાં આવી ગાઠોને જૂકા કરીને પાણીમાં મિશ્રિત કરવામાં આવે પછી ટેનિનવાળા પાણીને લોહના ક્ષાર સાથે મેળવવામાં આવતું આ શાહી આઝ વાદળી અથવા લીલા રંગની થતી હતી પહેલા તો અક્ષરો બહુ તેજસ્વી દેખાતા નહોતા પણ હવા લાગવાથી તેમાં ફેરફાર થતો હતો અને બ્યારે તે સૂકાઈ જતા ત્યારે તેનો રંગ બહુ ખબેક થઈ જતો હતો નવી શાહીથી મોટી ખોટ પૂરી પડી અને લોકો વધારે ઝડપથી તથા વધારે સહેલાઈથી લખી શકતા હતા

લાખા સમય પહેલા ઈંગ્લેન્ડમાં શાહી વેચનારા માણસો ગામડે ગામડે ફરતા હતા શાહી વેચનારા શાહીનો મોટો ખાટલો તથા કલમનો જથ્થો સાથે લઈ જતા હતા તે સમયમાં લગભગ દરેક જણ લાના પીછાની બનાવેલ કલમ વાપરતું હતું શાહી વેચનાર ગામડામાં ફરતા ફરતા ચાલતા હતા કે જ્યાં કરીને લોકોનું તેના તરફ લક્ષ્ય ખેંચાય અને પોતાને શાહીની જરૂર હોય તો માફ આવે

ઈ સ ૧૮૩૨માં લંડનના હેનરી સ્ટીવન્સનને શાહી સુધારવાનો વિચાર આવ્યો લોહની ગાંઠ સાથે તેણે ખાસ પ્રકારના રંગની મેળવણી કરી તેથી કરીને લખાણ મળુ લખનાર થયું આ જાતની બહુ ખબેક શાહી લગભગ દરેક દેશમાં વપરાય છે

છાપનાની શાહી મેસ, તેલ અને થોડી ખાસ અથવા ઓકટ વસ્તુની બનાવવામાં આવે છે લખવાની શાહી કરતા તે ઘાટી હોય છે તે તરત જ સૂકાઈ જાય તે ખાતર તેમાં બીજા પદાર્થો મેળવવામાં આવે છે દર વર્ષે છાપાના હજારો પુસ્તકો, માસિકો તથા વર્તમાનપત્રોનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે, તે જાપવામાં વપરાતી શાહી, એક માણસના મનમાં આવતા વિચારો તથા બનરો બીજાને જણાવવા માટે માણસે કરેલી પ્રાચીન શોધ છે તે માફ આવતાં સહેજે આશ્ચર્ય થાય છે

છાપાસાહ માનસિ ગ હામદાર

અગ્રેષ્ઠ પાંચી]

વૈજ્ઞાનિક શોધો

દષ્ટિ અને ચતન

[ગતિકથી ચાલુ]

“ચાલુ સિદ્ધાંત કે માન્યતાથી વિરુદ્ધ જાય એવી બાબતો વિજ્ઞાનમાં ઘણી વખત નજરે પડે છે. પણ બારીકાઈથી સખત કસોટી કર્યા પછી પણ, તેમાં ફેર માલુમ પડે તો તેને વળગી રહી ચાલુ સિદ્ધાંત કે માન્યતાને તથા દેવા નોંધાયે. બારીક અવલોકનને અતિ ખોટો માલુમ પડે એવો કોઈ પણ સિદ્ધાંત ટકાવી શકે એવી સત્તા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈ નથી. વૈજ્ઞાનિક કાર્ય ખુલા દિલથી ચલું નોંધાયે. પહેલાં બાધેલા વિચારની અસર દૂર રહેતી નોંધાયે, અવલોકનો બારીકાઈથી તપાસેલાં હોવાં નોંધાયે, તેમાંથી અનુમાન સાવચેતીથી કાઢેલાં હોવાં નોંધાયે, અને આગળ પ્રયોગ કે સુદ્ધિની કસોટીમાં ન ટકે તે વાક્ય ફેરવવાં નોંધાયે.

“તરવશોધક દરેક સૂચના ધ્યાનમાં લેવી પણ નિર્ણય પોતે કરવો; દેખાવ અને માન્યતાથી દોરાઈ ના જવું. કોઈ મત ખાસ પોતાનો ન કરવો-તેમાં કોઈને પોતાનો ચુરુ ન માનવો; એટલે કે તેણે માણસને પ્રમાણ ન ગણવાં પણ સત્યને પ્રમાણ ગણવું. આ ગુણો હોય અને ઉદ્યોગ ભજે તો તે કુદરતના મંદિરમાં ફરી શકે, છૂપાં રહસ્ય બહારી શકે.”

:—ફેરે

*

“વૈજ્ઞાનિક સત્ય પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ નથી ચલું-પણ ધીરજથી અવલોકનથી અને પ્રયોગથી ભજે છે. દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન મહેનતથી મેળવવાનું છે. આગળ પ્રવૃત્તિ જારી રહે એવું પ્રેરણાત્મક બળ આપે એવો સિદ્ધાંત રચાવી શકાય તે માટે ધણાને તે દિશામાં કામ કરવું પડે છે.

“પોતાની જ સખત ટીકા અને તપાસને લીધે વૈજ્ઞાનિક શોધકના મનમાં ઉદ્ભવતા વિચાર, આશા,

ક્રિયા પણ ફળીચૂત નહિ ચતાં હોય તે કુનિયા બાંધે જ જાય છે.”

ફેરે

છેક સુધી ખત રાખી શકાય તે માટે વિજ્ઞાનનું કાર્ય પવિત્ર માનવું નોંધાયે, એવી માન્યતાના ઉત્તેજન વિના ઘણા શોધકો માર્ગમાં અટકી પડે છે. પણ ખોજકામના દુળ ઉપર હાથ લગાડનાર વૈજ્ઞાનિક કદી પાછો ફરતો નથી. તેને ખબર છે કે તેને બહોળા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું છે તેના ચાસ સીધા છે, તેની જમીન યોગ્ય વખતે ખીજ વાવવા તૈયાર હોય છે અને તે જે જ્ઞાનનો પાક ઉતારે છે તેનો ખીજને લાભ મળશે એ ઉપર તેની તુલનાના આધાર છે. તે પૈસાને માટે કામ કરતો નથી પણ કામ યોગ્ય છે, તેમાં તેને રસ છે માટે તે કામ કરે છે.

કુદરતનો અભ્યાસ મનુષ્યને ઉચ્ચ કક્ષાએ ટૂંકે છે અને તેના જ્ઞાનની કિંમત અંકાય તેમ નથી, છતાં ધણા તેની તરફ લક્ષ આપતા નથી. પરિણામ એ થાય છે કે, સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકોમાં વિજ્ઞાનની સારી વાત પણ ચોક્કસાઈથી કહેલી હોતી નથી. આપણા નેતાઓ અને સલાહ લેવા લાયક સજ્જનો ઝાંખાં તેમજ ખીજ સાધારણ પ્રસિદ્ધિઓમાં કુદરતની રમ્ય બાબતોમાં તેમજ તેના દેખાવોમાં ધણું અજાણ બતાવે છે અને તેમને ક્રેડીટીયેક વાર વિજ્ઞાનની સાદી પરિભાષા પણ આવડતી હોતી નથી. તેઓ તે બાબતમાં આધળાના નેતા જેવા હોય છે અને હોય તો તેમાં કાણો રાગ હોય છે. ફળસરેલા મનુષ્યે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બંનેનો પરિચય મેળવવો નોંધાયે એ સ્વીકારવામાં આવે તો આવું ન બને.

ફાંસના શહેનશાહ નેપોલિયન ત્રીજાને એક જર્મન અતિથિએ વિનંતિ કરી, “મને શરીરવિજ્ઞાનના મહાન

વિચારદ લોર્ડ બનાઈને મેળવી આપો, તેની સાથે ઝોળખાણ કરાવો.”

“તે કેણુ છે?” રાજએ પૂછ્યું.

“તે આપના રાજ્યના એક મહાન વૈજ્ઞાનિક છે.”

ખરેખર, વૈજ્ઞાનિક માત્ર પોતાના દેશમાં અને પોતાના દેશજીવોમાં જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત બીજે બધે પૂજ્ય છે.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની કેટલીએક ઝોળખાણ થયા વગર કેળવણી પૂરી થઈ કહેવાય નહિ એ દરે સમ-ભયું છે. ટેનિસન અને સ્કોટનાં પુસ્તકો જેવાં જ ડાર્વિન અને ફેરડેનાં પુસ્તકો માનનીય છે. વિજ્ઞાન વિના સાહિત્યની તાલીમ, રચક જાણમાં ફેરવાવાની શક્તિ વિનાના વિજ્ઞાનના જ્ઞાન જેવી અધૂરી છે.

તમારી ઇચ્છા છે કે કેળવણીથી સત્યને માટે અપૂર્વ પ્રેમ જન્મે? તો અભ્યાસક્રમમાં કુદરતને રચાન આપો. કારણકે તેના વહેવારમાં દરેક ખોટા સિદ્ધાંતો જરાપણ આનાકાની વગર કાપી નાંખવામાં આવે છે. તમારે નીતિની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી છે? તે પણ કુદરત શોખારી, કેમકે તેમાં દરેક કર્મીનું ફળ છે અને દરેક દુષ્કૃત માટે શિક્ષા છે. દુનિયાની ધમાલચી છેતરાય નહિ એવું માનમ ઉત્પન્ન કરવું છે? તો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની તાલીમ ઉપર લક્ષ આપો. તેથી સત્યાસત્યને વિવેક કરવા માટે જરૂરી બારીક તપાસની ટેવ પડશે. કામનું ગૌરવ અને આત્મભોગના ધર્મની સમજણ વધારવાં છે? તો વિજ્ઞાન તરફ વળો; તેમાં બીજાના લાભ માટે સતત શ્રમ કરવાની જરૂર પડે છે. નવી પ્રગમમાં કૃતિમ સતોષ અને સતત ધમાલની ઇચ્છા ન લાવવાં દેવાં હોય તો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી જીવનમાં જે ઉમદા દર્શિબિંદુ ઉદ્ભવે છે તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરો. સત્ય માટે લાગણી, ધીરજ, સંખર્ષ વિચાર, જરાબદારી, શિસ્ત અને સ્વાશ્રયી કાર્ય એ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શીખવે છે. અને સૌને બીજાને આદર્શરૂપ શોધકના જેટલી તેની જરૂર છે.

કુદરતનું કોઈ પણ રહસ્ય જાણવાનો આનંદ દુનિયાના કોઈ પણ લાભ કરતાં વધારે છે. તે

આનંદ દુનિયાના ધનની જગા લે છે અને બીજાથી બીજા લાભ ઉઠાવે છે ત્યાં તે નિરવાર્ય કાર્ય કરવું શક્ય બનાવે છે. બીજા ધંધામાં જોડાયેલાનો જીવનમાં રસ ઓછો થઈ જાય છે ત્યારે વૈજ્ઞાનિકમાં કુદરતનો પ્રેમ અને જિજ્ઞાસા અમર હોય છે. હંમેશાં આનંદમાં રહેનાર વૈજ્ઞાનિક નેસક લીડીને કોઈએ પૂછ્યું: “તમને જિંદગી ઉપર કંટાળો નથી આવતો?”

“ના, બધાં સુધી અભ્યાસ માટે એક પણ આંતરડાનો કોટ હોય, જૂના યુગના પ્રાણિનું હાડકું હોય, ત્યાં સુધી મને કંટાળો નહિ આવે.” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

કુદરતના અભ્યાસમાં પૂર્ણ સતોષ મળે છે અને હંમેશાનો રસ પડે છે તેનો પુરાવો ધણા વૈજ્ઞાનિકો આપે છે. રોબર્ટ બોઈલ કહે છે. “પ્રયોગ કરવાના આનંદમાં બધું ભૂલી જવાનો રસ મને પ્રયોગશાળામાં મળે છે.” તે કહે છે: “મને મૃત્યુની બીક લાગે છે તે એટલા માટે, કે પછી બધું” અને પ્રત્યક્ષ થશે એટલે મારો શોધ કરવાનો આનંદ જતો રહેશે!”

ડો. એ. આર. વોલેસની ટદ્દમી જન્મતિમિ હતી. કાલોરાડો વિદ્યાપીઠના પ્રાણિવિજ્ઞાનના વર્ગે અભિનંદનનો પત્ર મોકલ્યો હતો. તેના જવાબમાં તેમણે લખી જણાવ્યું હતું:

“કુદરતના આશ્ચર્યજનક બનાવોથી મને જીવનમાં આનંદ અને દિલાસો મળ્યા છે. મેં આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ એક છોડ જોયો ત્યારથી તે આમાઝોન નદીનાં ભવ્ય જંગલો જોયાં, તે ત્યાંથી મલાયા દ્વીપકલ્પ કે બધાં દરેક ખેટમાં આશ્ચર્યજનક નવીનતાઓ અને સૌંદર્ય નવા નવા આનંદ લાવે છે તે જોયો, ત્યાં સુધી કુદરતે મને નવો ને નવો આહવાદ આપ્યો છે. અને તેના અગણિત પ્રશ્નોમાંના કેટલાએકનો ઉકેલ લાવવામાં અજબ રહસ્ય અને ભચ્ચતા મારામ પડ્યાં છે. આ મારી કંઈક જંગલ જેવી વાડીમાં વનરપતિ જીવનની વિવિધતા મારા પહેલાંના આનંદને ફરી જન્મ આપે છે, અને ઝડપના ફેરફારથી થતી અસર મારા ઉપર પહેલાંના જેવી જ થાય છે. કુદરતનાં રહસ્ય અને સૌંદર્ય જે મેં ભોગવ્યાં છે

અને હજી ભોગવું છું” તે તમને પણ પ્રાપ્ત થાઓ. એવી શુભેચ્છાઓ હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક મોકલું છું.”

સૃષ્ટિના વિકાસનું મુખ્ય કારણ કુદરતી પસંદગી છે એ મહાન સિદ્ધાંત ડાર્વિને શોધી કાઢ્યો. જે શોધવામાં વોલેસે તેની સાથે કામ કરેલું. ડાર્વિને આખી જિંદગી કુદરતના આનંદમાં ગાળી. “કુદરતના જ્ઞાનમાં અને મનુષ્યના સુખમાં મારાથી બરાબર વધારો નથી થઈ શક્યો,” તે વારંવાર કહેતો. “વિજ્ઞાનને અનુસરવામાં અને તેની પાછળ જિંદગી ખર્ચવામાં મેં ધણું સારું કંઈ” છે એમ હું માનું છું.”

વૈજ્ઞાનિકો પહેલો અને છેલ્લો વિચાર આ જ હોય છે : ‘આટલું થોડું થયું અને કેટલું બધું કામ હજી બાકી છે !’ મરણ પહેલાં ન્યૂટને નીચેના યાદગાર શબ્દો કહ્યા હતા : “દુનિયા મારા વિષે શું ધારશે તે હું જાણતો નથી, પણ જ્યાં સત્યનો મહાન સાગર શોધ્યા વિનાનો પડ્યો છે તે સમયે વધારે લીસો અસાધારણ પત્થરનો ટુકડો કે વધારે સુંદર રાંખલો શોધી કાઢવામાં વખતે વખતે આનંદ માનનો દરિયાકિનારે રમતો છાંકરો હોઈ એમ મને લાગે છે.”

ન્યૂટનની પોતાના કામની આ ગણતરી પણ તેને માટે જર્મનીની રાણીને એક ગણિતવેત્તાએ કહેલું : “ન્યૂટન પહેલાંના બધા ગણિતવેત્તાઓના કામનો સરવાળો કરીએ તો પણ ન્યૂટનનું કામ તેમના કરતાં ઘડી જશે.”

સર વિલિયમ હર્સચેલે યુરેનસ ગ્રહ શોધી કાઢ્યો ત્યારે ઈંગ્લાંડના રાજા ત્રીજા જ્યોર્જે તેને પોતાના દુરશ્ન સાથે દરબારમાં બોલાવ્યો. “આવી નજીવી બાબતને મહાન કહેવામાં આવે તે બતાવી આપે છે કે તેઓ કેટલા બધા ખાતર છે ! આથી ધણું સારું દરબીને બનાવવાની અને તાજુખીભરેલી દિવ્ય ચીજો જોવાની ખારી ઉમેદ છે.”

જેમ જ્ઞાન ઓછું તેમ માણસને પોતાના જ્ઞાનથી

સતોષ વધારે; જેમ માણસ મહાન, તેમ તેને પોતાની ત્રુટિઓનું સારી રીતે જ્ઞાન. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં રોકેટલાંડની વ્લાસગોની વિદ્યાપીઠમાં હોર્ડ ફેલિવનની જુનિયરિસ ઊજવવાતી હતી. તેને માન આપવા દુનિયાના વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનવિચારો ભેગા મળ્યા હતા. તેમણે વિજ્ઞાનસેવા માટે તેને મુખ્યાર્થપાદી આપી તેના બદલામાં ફેલિવને જવાબ વાળ્યો :

“૫૫ વર્ષ સુધી ખંતથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માટે મેં જે અથાગ શ્રમ લઈ પ્રયત્ન કર્યો છે તેના પરિણામ માટે મને જેનો ‘નાપાસ’ એ શબ્દ જરૂર છે. ૫૦ વર્ષ ઉપર શરૂઆતમાં અધ્યાપક તરીકે હું જે જાણતો હતો અને મારા પ્રતિવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેના કરતાં હાલ મને વિદ્યુતશક્તિનું, લોહચુંબકની શક્તિનું, આકાશ, વિદ્યુત ચુરુત્વવાળો પદાર્થ અને રાસાયણિક સમાર્પણ (affinity) વચ્ચેના સંબંધનું જરા જે વધારે જ્ઞાન નથી.”

ફેલિવને પોતાના દિવસોમાં મનુષ્યના બધા માટે પ્રતિવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કરવામાં કોઈ પણ માણસના કરતાં વધારે કામ કર્યું છે. છતાં ફેલિવને સતોષ તેના મનમાં નહોતો; પણ વૈજ્ઞાનિકનું સર્વવ્યાપી આકાશતત્ત્વ અને વિદ્યુત અને લોહચુંબકની શક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધ સમજવાને ૫૦ વર્ષ સુધી ખંતથી પ્રયત્ન કર્યો હતા તે ફળીભૂત નહોતા. યથા તે માટે નાઉમેરી હતી. સમુદ્રપાર તારના સંદેશ મોકલવાની શોધ, હોકાધન અને સમુદ્રની જિંદગી માપવાની દોરીમાં કરેલો સુધારો, પદાર્થના ધર્મ સંબંધી સેકેડો બાપલે માટે કુદીબંધ વૈજ્ઞાનિકો જિંદગી પૂરી કરે. પણ તે બધાને એક કરનાર પદાર્થના પ્રજ્ઞા ઉકેલના સિદ્ધાંત આગળ તે બધું તેને તુરંત લાગ્યું. આકાશતત્ત્વ અને પદાર્થના સંબંધનો કોયડો ઝીકર્યો એટલે કુદરતના રહસ્યના ભંડારમાં જનતા પ્રવેશ કરશે એમ તે સમજ્યો.

ફેલિવ સમ્રાટ હેસના અવવાસી હોય છે. એક પ્રથમ ઊકલ્યો, એક સિદ્ધાંત જરૂર, એક વિજ્ઞાનકાર પડે

યશુ કે તેને બદલે હમરો ન સમગ્રય તેવા પ્રશ્નો, સિદ્ધાંતો, કાર્યો સામા આવવાના જ

વિશ્વની સગામણીમા મનુષ્યપ્રાણી ધણું અપ છે પણ તેનું મન તેને જાણે ને જાણે દોરે છે અજીત આશા વડે તે બહાદુરીથી શિખરે પહોચવા પ્રયત્ન કરે છે આનાશના તાગાનું સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ છતાં, અનંત અવકાશ તેનો મર્વ ઉતારી દે છે, તેને નમ્ર બનાવે છે છતાં તે અગમ્યપ્રા પ્રદેશમા પોતાની શોધ કર્યા જ કરે છે અને તે કામ તેના ઝોમંગના ડોકા કરી કરશે

સગ જે જે ચોમસન એડ જમાએ લાખે છે
“ જેમ જેમ આપણે જાણે એક શિખર ઉપરથી બીજે શિખર ચડીએ છીએ તેમ તેમ નવા મુદ્દર પ્રદેશ આપણી નજરે પડે છે પણ આપણું ધ્યેય જોઈ શકતા નથી, ક્ષિતિજ દેખાતી નથી, દૂર હજી ગયા શિખર દેખાય છે ત્યાં ચડતા હજી વધારે બહોળા મુદ્દર દૃશ્ય દેખાશે, પ્રભુના કાર્ય મહાન છે એની જાડી લાગણી ઉદ્ભવશે અને એ સત્યને વિજ્ઞાનની દરેક પ્રગતિ બળ આપશે ”

ગ્રીસ દેશનો એક ખગોળપ્રેમી આકાશનિરીક્ષણમા એવો ગુચાર્ક મ્યો હતો કે તે ચાલતા ચાલતા કુવામા પડ્યો તેની દાસી બોલો “ આકાશ નીગમતા પગ આગળ ચુ છે તે ન દેખાયુ ! ” દુનિયાદારીના વહેવાગ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ, ન્યારે આકાશના વિચારો કરનાર ધણા માણસો દાસીને પાત્ર થયા હશે આકાશમા ઊડાંગના મન અને તેની મહેચ્છાઓની દાસી કરનારા હમેશા જગતમા હોય છે જ તેમ છતાં અનેક રસૈવિહારીઓ ઉત્પન્ન થતા રહે છે એ આશ્ચર્ય છે !

ચાલ]

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન

વે હુચકા

ઇન્ડિયાના વડાપ્રધાન સ્ટેનલી બોલ્ડવીન ન્યારે પાર્લામેન્ટના સામાન્ય સભાસદ હતા ત્યારે તેમને પાર્લામેન્ટમા પણ કોઈ ઝોળખતું નહોતું. પણ તે વડાપ્રધાન થયા પછી પણ લોકો તેમને કેટલા ઝોળખતા હતા તે વિષે એક વાત બોલ્ડવીન પોતે જ કહે છે વડાપ્રધાન થયા પછી થોડા જ વખતમા એકવા- એક માણસ તેમને મળ્યો, એટલે તેણે તેમને કહ્યું

‘ તમારો ચહેરો ક્યાંક જોયો હોય એમ લાગે છે. ’

‘ મારું નામ સ્ટેનલી બોલ્ડવીન ’

‘ બરોનર હવે ઝોળખાણ પડી પણ હમણા શો ધધો કરો છો ? ’ ન

*

લેડી બોલ્ડવીન ન્યૂયોર્કમા મરાયેલા અખિલ વિશ્વ પ્રદર્શન (World's Fair) જોવા પોતાના પતિ સાથે ગયા હતા ત્યાં તેઓ જનરલ પોટર્સ ફ્યુટ્યુરમ (Futurama) નો વિભાગ જોવા ઇચ્છતા હતા પણ તેમને બધાની પેઠે ગઠ જોતા હાગમા જામા રહેલું ન હતું તેથી તેમણે પોતાના પતિને આ નાત કરી અને સીધા જોના જઈ શકાય એવી ગોડવચ કરવા જણાવ્યું અને મોહરની (સ્ટેનલી બોલ્ડવીન) ધિગ્નિત કોન્સનને રેલિફિનથી જણાવ્યું, તે કોન્સને વાર્સિ ઝટનના ક્ષિતિજ એલચીને જણાવ્યું, નવી જ પર્ગિ ગિયતિ જોતા તે એવચીએ લડનની પગદેશ કચેરીને તાગથી પુઝા યુ, પગદેશ કચેરીએ અમેરિકાના એવચી જો કેનેડીને અપીલ કરી સુદ્ધિશાળી જો કેનેડીએ સીધો જ અખિલ વિશ્વ પ્રદર્શનમાના જનરલ મોટર્સ-વાળાને તાર કપો એક ગ્રેસ એજન્ટ ધીમેધા લેડી બોલ્ડવીન નજીક આવ્યો, તેમને ગિદીમાથી બહાર આવવા જણાવ્યું અને કહ્યું “ આપ જગા પણ ચિંતા ન કરશો આપની હું પૂતી સલાળ ગાખીશ પધારો. ”

૨.

૧

વિવેકબ્રજનો વિનિપાત

શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હરશિરે,
પડવા માંડેલી પડી પાછી! ટકી ન દર દરશિરે.
પડી, ગિરિ પર, ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી—
અવની પર આળોટતી ચાલી, ધૂળવાળી ધણી ચાલી.
મલિન ગંગા, ક્ષાર સમુદ્રે પેડી અતે એ તો,
બ્રહ્મ થયું જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો!
બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો!

—ગોવર્ધનનરામ ત્રિપાઠી

વિવેક એટલે સારાસારનો ભેદ સમજવાની શક્તિ,
સારું શું અને નરકું શું તે સમજવાની શક્તિ. જે
માણસ સારા નરકાનો ભેદ સમજતો નથી, અથવા
સમજ્યા છતાં તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તે વિવેકબ્રહ્મ
કહેવાય એમ જે માણસ વિવેક ચૂકે છે, તેની
પડતી થાય છે, એમ કવિને કહેવું છે.

આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કવિ એક ઉદાહરણ
આપે છે. ગંગા પહેલાં સ્વર્ગમાં વહેતી હતી, એ
ખૂબ જાણીતી કથા છે. સ્વર્ગ એ જોવામાં જોયું
સ્થાન ગણાય છે, ખૂબ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે,
એટલે એને શુભ કહેવું છે. શુભ એટલે સફેદ. સફેદ
રંગ નિર્મળતાનો સંચક છે એટલે અહીં શુભનો
અર્થ પવિત્ર એવો થાય છે. શુભ સ્વર્ગ એટલે
પવિત્ર સ્વર્ગ. સૌ કોઈ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે
ઝંખે છે. એની સરખામણીમાં બીજું કોઈ પણ
સ્થાન હલકું, નીચું જ ગણાય આમ છતાં, આ
વસ્તુ સમજ્યા વિના—સારું શું અને નરકું શું એનો
વિચાર કર્યા વિના એટલે કે વિવેક કર્યા વિના, ગંગા
સ્વર્ગ છોડીને શંકરને માથે જોતરી. આમ એ વિવેક
ચૂકી, વિવેકબ્રહ્મ થઈ એટલે પછી શંકરને માથેથી
દિમાલય પર્વત ઉપર જોતરવામાં પણ એને કરો.
સંકાય રહી નહિ. દિમાલય કરતાં તો શંકરનું

માથું વધારે ઉચ્ચ સ્થાન ગણાય, પણ જેણે સારા-
સારનો વિવેક મૂક્યો હોય તે આવો વિચાર શોનો
કરે? આથી જ ગંગા શિવને માથેથી પાછો દિમાલય
ઉપર જોતરી. આમ એણે હેડે પડવા માંડ્યું એટલે
એ દિમાલય ઉપર પણ ટકી નહિ. ત્યાંથી પાછો એ
પૃથ્વી ઉપર જોતરી. હવે તો એનું એટલું બધું પતન
ચર્ચ ચૂક્યું કે એનામાં ધૂળ, કચરો વગેરે અગુદ્ધિઓ
પણ દાખલ થઈ. એનું પવિત્ર પાણી અગુદ્ધ બન્યું.
એ આ ધરતીની ધૂળમાં આળોટવા લાગી—જાણે
એને કોઈ જાતની લાજભયાંદા જ રહી નહિ. આમ
ધરતી પર આળોટવાને લોધે મલિન બનેલી ગંગા
આખરે ખારા સમુદ્રમાં જઈને બળી ગઈ. જેમ
સ્વર્ગ એ જોવામાં જોયું સ્થાન ગણાય છે, તેમ
સમુદ્ર એ પૃથ્વી ઉપર નીચામાં નીચું સ્થાન છે.
આમ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને વસનારી ગંગા વિવેકબ્રહ્મ
થતાં પડવા માંડી એટલે છેક નીચામાં નીચે સ્થાને
પહોંચી ગઈ. ક્યાં દેવોનું નિવાસસ્થાન પવિત્ર સ્વર્ગ
અને ક્યાં નદીઓ વાટે આખી પૃથ્વીનો મેલ સંચરે
ખારો સમુદ્ર! ગંગાનું આ તે જેનું અધઃપતન! આ
અધઃપતન શાથી થયું? એ વિવેક ચૂકી, એ વિવેક-
બ્રહ્મ થઈ તેથી. જે વિવેકબ્રહ્મ થયું તે અનેક રીતે
વિનિપાત કહેતાં અધોગતિને પામે; જેની શુદ્ધિ બ્રહ્મ
થઈ તે અધોગતિને જ પામે, એમ કવિનું કહેવું છે.

આ કાવ્ય સંસ્કૃત કવિ જાનકીદરિના નીચેના
શ્લોક ઉપરથી રચાયેલું છે :

શિર. શાવં સ્વાત્. પયુષ્પતિરિસઃ કિનિષ્પત્ત્વ
મહીપ્રાદુત્તુગાવનિમવનેથાપિ જલધિમ્ ।
અબોડયો ગંગેયં પદસુપગતા સ્તોકમયગ
વિવેકબ્રજાનં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥

આ મૂળ સંસ્કૃત મુખાશિન સુંદર મુક્તક છે.
(મુક્તક વિશે જુઓ : કાવ્યપરિચીનન, 'કિશોર', વર્ષ
૧, અંક ૧) છતાં, આ તેનો શુભરાતી અનુવાદ
મુક્તક બન્યો નથી. કારણ એમાં કડીઓ વધારે

યર્ધ ગર્ધ છે કવિએ ને છ લીટીને. છપો કે કુડ-
ળિયો લખ્યો હોત તો તે એક સુક્તક ખની જાત,
પણ અહીં ત્રણ કડીઓ કરી છે એટલે સુક્તક
ન બન્યું

આ કાવ્યમાં કવિએ પોતાના કથનના સમર્થનમાં
ગવાવતરણના પ્રસંગનો ઉપયોગ કર્યો છે એ કથા
એવી છે કે, સગર રાજાને એક ગણીથી સાંઠ હજાર
છોકરા થયા હતા અને બીજી રાણીથી અસમજસ
નામે એક છોકરા થયો હતો એણે જ્યારે મગ
આરબ્યો ત્યારે યજ્ઞના ઘોડાનું રક્ષણ કરવાનું કામ
પોતાના સાંઠ હજાર પુત્રોને સોંપ્યું તેઓ ઘોડાનું
રક્ષણ કરતા તેની પૂઠે પૂઠે ફરતા હતા એવામાં
ઈન્દ્ર એ ઘોડાને ચોરી જઈને પાતાળમાં જ્યા
કપિલમુનિ તપ કરતા એકા હતા ત્યા બાધી
આવ્યો આ સાંઠ હજાર જીવાનો જ્યારે ધરતી
ખેદીને ત્યા પહોંચ્યા અને ઘોડાને એક ઝાડે બાંધ્યો
તેણે ત્યારે તેમના મનમાં લગારે શકા રહી નહિ
કે આ ઋષિ જ ઘોડો ચોરી લાવ્યા છે તેમણે
અનેક અડપલા કરી તેમની સમાધિમાં ભગ પાશો
ઋષિનો ક્રોધ હાથ ન રહ્યો અને તેમણે આખ
ખેલતા જ તેમાંથી અગ્નિની જ્વાલા પ્રગટી અને
તેણે એ સાંઠે હજારને બાળીને ભસ્મ કરી દીધા
જ્યારે સગરને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે
અસમજસના પુત્ર અશુમાનને ઘોડો લેવા મોકલ્યો
તેણે કપિનમુનિને નમ્ર ભાવે પોતાના કાકાઓના
ઉદ્ધારનો માર્ગ પૂછ્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સ્વર્ગમાં
રહેલી ગંગા પૃથ્વી પર ઊતરે અને આ તારા કાકા
ઓની રાખને પલાળે તો એઓ સર્ગતિ પામે આથી
એણે તપ આરંભ્યું એની જિજ્ઞાસુ તપમાં પૂરી
થઈ એટલે એનો પુત્ર દીલિપ તપ કરવા લાગ્યો
તેનું અવસાન થયું એટલે તેનો પુત્ર ભગીરથ તપ
શ્રધ્ધા કરવા બેઠો આમ ત્રણ ત્રણ પેઢીની તપશ્રધ્ધાને
અંતે ગંગા પૃથ્વી પર ઊતરવા તૈયાર થયા પણ
તેમણે કહ્યું કે, હું જો સીધી પૃથ્વી ઉપર ઊતરીશ

તો તો ઠેક પાતાળમાં જ પહોંચા જઈશ માટે મને
ઝીલનાર કોઈક સમર્થને શોધી લાવ ત્યારે ભગીરથે
શકરની પ્રાર્થના કરી અને તેઓ ગંગાને ઝીલવા
તૈયાર થયા આમ ગંગા આકાશમાંથી શિવને માથે
ઊતરી પણ તે શિવની જટામાં એની ગૂંચનાઈ ગઈ
કે તેને ગંગા જ જડ્યો નહિ આખરે ભગીરથની
પ્રાર્થનાથી શિવે એ લટ છોડી અને તે વાટે ગંગા
બહાર નીકળી દિવાલના પગ વહેવા લાગી, પછી તો
આગળ ભગીરથ અને પાછળ ગંગા, એમ કરતા કરતા
હરદ્વાર પાસે થઈને ઠેક સુઘ્રવન આગળ પહોંચી
સાંઠ હજાર સગરપુત્રોની રાખને પાવન કરી આખરે
ગંગાએ સેકડો મુખે સાગરમાં પ્રવેશ કર્યો

આની ગંગાની કથા છે હવે અહીં વિચારવાનું
એ છે કે જો આ કથા છે એવી ને એની આપણે
લઈએ તો તો એમાં ગંગાને દોષ દેવા જેવું કશું નથી,
જોનકું સગરના પુત્રોની સર્ગતિ થાય એટલા
માટે એ સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી ઉપર આવી,
એમાં એની પરાંપરા વૃત્તિ પ્રગટ થાય છે, અને
એ માટે કવિએ એની સ્તુતિ કરવી જોઈએ પણ
આ દ્રવિતા લખવામાં કવિએ આ આખી કથા લીધી
જ નથી એમણે એનો એટલો જ અંશ લીધો છે
કે ગંગા પહેલા સ્વર્ગમાં રહેતી હતી, ત્યાંથી પડતી
પડતી ધરતી પર આળોટતી ઠેક ખારા સમુદ્રને જઈને
મળી આમ આખા વૃત્તાંતનો એક જ અંશ લઈને
એમણે પોતાને જે વહેતું હતું તેને પુષ્ટિ મળે એવું
ઉદાહરણ બનાવી લીધું એટલે આ દ્રવિતા સમજનામાં
આખી કથા ઉપયોગી નથી જેટલો ભાગ ઉપયોગી
છે, તેટલાનો જ ઉલ્લેખ કવિએ જ રમ્યા કર્યો છે
બાકીના તરફ ધ્યાન દોર્યું જ નથી આ વસ્તુ જો
ખ્યાલમાં ન આવે તો કાઈના ઉપર પરાંપરા કંગવા
નહિ કોઈનું બંધુ કંગવા આપણે ધસાડુ નહિ, વગેરે
વિચિત્ર પરિણામ નીકળે—જે કવિને ઇષ્ટ નથી

નગીનદાસ પારેખ

શ્યામ

[પ્રો. સાને ગુરુજી]

૭

પૂનાં ભણી

હુંવે શું કરવું એ પ્રશ્ન મારી સમક્ષ ખડો હતો. પાંચમું ધોરણ તો મેં પૂરું કર્યું હતું. ખૂબ વિચારોને અંતે મને પણ પૂને મોકલવાનું નક્કી થયું. મારા મોટાભાઈ પણ ત્યાં જ હતા. મુખર્ષિવાળા મામાની બદલી પૂને થઈ હતી. અમે બંને એમની પાસે રહેવાના હતા.

હું પૂને આવ્યો. શરૂઆતમાં મને મોકલતું નહતું. નિશાળમાં મારું નામ પણ દાખલ કરાવ્યું નોતું. મામા કહેતા : “તને ઘેર ભણાવીને પછી એકદમ અંગ્રેજી ત્રીજીની પરીક્ષામાં બેસાડીશું.” ભાઈ એ મને કમ્પો શીખવવા માંડ્યો. અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત હવે થઈ ચૂકી હતી.

હું રોજ ૬ કલાક પાણીએ સ્નાન કરતો. ભાઈ ને હું બે જગ્યા હોજ પર નહાવા જતા. પાછા આવતી વખતે બાદલી ભરીને પાછી લાવતા. એક દિવસ મારા હાથ-માંથી બાદલી હોજમાં પડી ગઈ. ભાઈ મારા પર ગુસ્સે થઈ ગયો. મારી અખિના હોજ ભરાઈ ગયા. પાસે જ એક ગૃહસ્થ સ્નાન કરતા હતા, એમને મારી દયા આવી. હોજમા પડીને તેમણે બાદલી કાઢી આપી. મેં એમના તરફ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નેત્રું.

મામાને ત્યાં દેવપૂજનનું કાર્ય મારે ભાગે આવેલું હતું. મામાને ત્યાં વસેલા દેવોમાં દત્તની એક મુદર મૂર્તિ હતી. પારિજાતક પુષ્પોતો દાર બનાવી હું તે મૂર્તિને પહેરાવતો. અમારી ડેલીમાં જ પારિજાતકનું વૃક્ષ હતું. દર ગુરુવારે દત્તની મૂર્તિને લીંછુ ધરી સ્વચ્છ બનાવતો. પૂજામાં મને ખૂબ રસ પડતો. કારણ પૂજામાં વાર લગાડીએ તો પુણ્ય મળે ને ઉપરાંત મામા પાસે ભણવાનો વખત પણ આવે છે. એ માટે મેં આ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી.

મામી અમને યાને બદલે કાંજી આપ્યાં. કાંજીમાં આદુના દુકડા તાખનાં. આ કાંજી અમને ખૂબ ભાનતી, અમે બે જગ્યા ધરાઈને પીતા. જમવાનો વખત થવા આવે એટલે હું પાટલા માંડતો, ચાળી વાડકા મૂકતો, સ્વચ્છ પાણીની વટલોષ ભરતો, ચટણી-લીંછુ પીરસતો.

જન્મા પછી મામા એદિસે જતા ને ભાઈ નિશાળે જતો. ઘેર હું એકલો જ રહેતો. મને કંટાળો આવતો. અમારી ડેલીમાં જનાઈન નામનો એક છોકરો હતો. તેની સાથે મારે મંત્રી જોડાઈ. હું એ જનાઈન મોઈદંડા રમતા. મોઈદંડામાં હું નિષ્ણત હતો. અમે ખરા બપોરે રસ્તા પર રમતા. એક વેળા મેં જોરથી ટહુકે માર્યો. મોઈ સંજુણુ કરી એક ઘરડો ડોસીને વાગી. એણે તો સતત વાગવાનું ચલાવી—વધારે ને વધારે જોરથી ગાળો દેવા માંડી. સ્ત્રીએ લડવા બેસે છે ત્યારે એમની જીભ પર વાગેરી નાચતી હોય છે. હું ને જનાઈન નાહા, ઘરમાં પેસી ગયા. પેલી ભાઈ તો ડેલીના ઉપર પર બીજો રહીને બધાને ચોપાવતી હતી.

એ સ્ત્રીના ગયા પછી મામીનો રિતો ઊઠળા આવ્યો. બધી ય ડોપ મારે માથે ફલવાયો. “અત્યારે ખરા બપોરે રમવાનો વખત છે? માથું ફાટી જાય એવો તો તાપ પડે છે, ને આલ્યા રમવા મોઈદંડા! અહીં મોઈદંડા રમવા આવ્યા છો કે ભણવા! હાથમાં ચોપડી લેવાની તો બાધા જ છે! ટાંપું પણ ક્યાં કોઈનું કરવું છે? બપરદાર હવેથી બપોરે રમવા ગયા છો તો! આજે એ ડોસીને વગાડ્યું, કાલે બીજા કોઈને વગારી બેસશે. કોઈની આંખ ફૂટી જાય તો! એ બધી પંચાત અમારે.

બેસો ચોપડી લઇને વાચતુ ન હોય તો આ રમાને લઈ લીચકા પર બેસો ”

મને ખૂબ લાગી આનુ પરતુ અહીં તો ગડવાની પથુ મનાઈ હતી અને એ અનુનુ મૂંચાકન કરનાર પથુ કોણ હતુ ? મે ચોપડી લીધી ને ‘ પ્યે એટલે રમતુ ’ ‘ પ્યે એટલે રમતુ એમ ગોખતુ શરૂ કર્યું મેવાનું બધ યથુ તો હવે ‘ રમતુ ’ શબ્દતુ રટણુ ઢરવુ એવો મનમા નિશ્ચય કર્યો

સાળે ભાઈ ને તેના મિત્રો બેડે હુક્યારેક ક્યારેક બહાર ફરવા જતો પર્વતી બેઈ, ત્યાથી દૂર સિંહગડ બેસો, પર્વતીતુ બોલતુ બેથુ “ આ બોયગમા થઈ ઘોડા જતા એની અદર ઘોડાના કાળનાનો નિશા નીચો પથુ છે, ” એમ ભાઈ મને કહેતો. ટુળસી બાગ ને બેલનાગ બેયા બેલબાગમા મૂર્તિ કરતા મોગ મને વધારે ગમ્યો ત્યા લગણુ મે મોર બેયો જ નો’તો મોગના પીછાની અદર આવેલી દેવમૂર્તિ હું બેતો હતો

ભાઈએ મને ટિળકની ડેલી બતાવી ટિળક વિષે કેટલી ચે દતકથાઓ તે બખતે વિદ્યાર્થીઓમા ફેલાયેલી હતી ભાઈ મને એ બધી કહેતો ત્યારે ટિળક છ વર્ષની જેલની સગ્ન બોગની રહ્યા હતા મામાને ત્યા ટિળકની છબી હતી ખી નીચે લોક માન્યતા ધૈર્યભાઈ ગભીર શખ્ડો લખેવા હતા અમે જે ડેલીમા રહેતા હતા, ત્યાથી થોડેક જ દૂર લોખ માન્યનો ‘ ગામકનાઝ નાડો ’ હતો મે કેટલી ચે વખત એ વાડા તરફ કુતૂહલવૃત્તિથી બેથુ હશે

હું પૂનામા હતો પથુ મન પૂનામા નો’તુ મને કોઈક કોઈક વખત એમ થઈ આવતુ કે અહીંથી જતો રહું ગત્રે સુઈ રહેતી વખતે હું ભાઈને કહેતો “ મને શુ કરવા આ જગલમા બોલાવ્યો ? મને જગા ચે ફાવતુ નથી ” ભાઈ ગુસ્સે થઈ મને કહેતો “ સુઈ જા હવે મારે બતી બધ કરવી છે ” પથુ બતી બધ થતી તો મને બધ આવતી નહિ કોકણુમા ઘેર ગત્રે દેવધરમા દીવો સળગતો જ હોય, તેથી આખી રાત ધગમા પ્રકાશ ગહેતો દીવાના પ્રકાશમા સ્વાની મને ટેવ પડેવી, એટલે અધારામા

બિંબ આવે નહિ ચોપાસ અધાર જામેવો હોય, ત્યારે સુખે કોણુ સુએ ?

આજે ભાગતવર્ષમા સર્વજન અધિકાર જામ્યો છે જ્યા જુઓ ત્યા અજ્ઞાન ને રૂઢીના બધન ખરી રીતે તો કોઈ પથુ સ્વચ્છ બેસી શકે નહિ વિવેકાનંદ એક દિવસ ગત્રે રડી પડેલા એમનુ આશીર્વાદ બિનબધુ એમ મિત્રે એમને પૂછ્યુ “ ગત્રે બધ આવી ન હતી ? આશીર્વાદ બીનુ કેમ છે ? પાણી ઢળ્યુ હતુ ? ” વિવેકાનંદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “ આ ભાગત વર્ષમા માણસોને પશુ જેની અવસ્થા ભોગવતા બેઈ કોણુ સુખે બધી શકે ? હરિજનો ને સ્ત્રીઓની આપણે કેવી હીન દશા કરી મૂકી છે ? એ બેવા પ્રયત્ન કરીએ તો કોણુ નહિ ગડે ? ”

મિત્રો ! ચારે પાસ અધિકાર હોય, ત્યા સુધી બધશો નહિ અધારામા દીપક પ્રગટાવો પછી ક્ષણનાર બધશો તે શોભાને નાનપણુમા મને અધારામા બધ આવતી નહિ, એની સ્મૃતિ થતા આજે હિંદીઓ કેમ બિધે છે, એ મને આશ્ચર્યજનક લાગે છે

એકાદ વખતે રાત્રે ગધેકુ બૂકે છે ત્યારે આ હિંદવાસીઓ સર્વજન દુખ, દારિદ્ર્ય અજ્ઞાન હોવા છતા પથુ કેમ બિધે છે તે એ ગધેકુ કહેતુ હશે ! હિંદવાસીઓની નિદ્રા માટે તે ગધેકુ દુખ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમને જગાડના મધે છે હિંદમાતાના ખોળામા, ધૂળમા આળોટનાર, આખો દહાડો ફરતા ગદી મળે ત્યાથી પેટ ભગનાગ, મરણુ પર્ષત વિના તકરારે શ્રમ કરનાર ને ગત્રીના વખતે રડનાર આ ગધેકુ એટલે મહાન માતૃભક્ત એમ હું સમજુ છુ

“ ભાઈ, બેસો ગહે પહેલા મને બિધવા દે પછી તુ બતી બધ કર, ” એમ હું કહેતો શરૂઆતમા હું બિધ્યા પછી ભાઈ બતી બધ કરતો પથુ આગળ જતા મને પથુ અધારામા બધ આવવા માડી ગુનામીની એક વખત ટેવ પડી એટલે એની અદર જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે જાણતો દીડો જાણુમા જ રહેતુ પસંદ કરે છે.

ધૂવડને અંધારું જ પ્રિય હોય છે. મને પણ એમ જ થવા લાગ્યું.

મામાને ત્યાં મારું મુખ્ય કાર્ય મામીની રમાને રમાડવાનું હતું. બપોરને વખતે હું એને લઈ હોંચકા પર બેસતો ને ગીત ગાતો. રમા મારી પાસે રહેતી. એને હોંચકાની ટેવ પડી ગઈ હતી. હું એને નીચે મૂકતો તો એ રોવા લાગતી. આખરે હું કંટાળતો એટલે રમાને ચૂટી ખાણતો. હોંચકા પર રહેતી નથી એમ મામીને કહી શકાય એ ખાતર હું હોંચકા ખાતો ત્યારે રમાને ચૂટી ભરી લેતો. અતે રમા બેંકડો તાણતી. એણે બેંકડો શરૂ કર્યો કે મને વિજય મળ્યો સમજી. આખરે મામી હાંક મારતાં : “લાવો, એને અહીં લાવો.” આશ્વાસનના એ શબ્દો કાને અથડાતા ને પછી હું મુકત થતો.

કોઈક વેળા શાક લેવા માટે હું જનાર્દન સાથે શાક માર્કેટમાં જતો. જનાર્દન સાથે રહી હું એક નવી વિદ્યા શીખ્યો માર્કેટમાં જામફળવાળી બાઈઓના ટોપલા ભરેલા જ હોય. ટપ ઈંટ સફાઈપૂર્વક એકએ જામફળની તફાવત કરી લેવાની વિદ્યા જનાર્દન મને શીખવી. પરંતુ એક દિવસ મારી બરાબર ફરજતી થઈ. તે દિવસે જનાર્દન મારી સાથે નોતો. હું એકલો જ હતો. એક ટોપલીમાંથી મેં જામફળ તફાવત્યું. પણ પાસેની વેચનારીએ એ જોયું. એણે મારી ગરદન પકડી, શાકવાળી બાઈઓ કેવી જમરી હોય છે, ને પૂનાવાસીઓને જ પૂછજો. “ચાલ, તને પોલિસને હોંડોળે. બાહ્યજીને હોંડોળે થઈ ચોરી કરે છે ?” એ પૂછ્યું અને ખૂબ દમ દીધો. મારી આસપાસ લોકોનું ટોળું જામ્યું હતું. “જવા દે, છાકરો કે,” એમ કોઈએ કહ્યું. છેવટે પરમેશ્વરે મારી ઝંજીર રાખી. એ બાઈને વાતસલ્યભાવ પ્રગટ થયો. “નાનો છે એટલે જવા દઈ” છું. મૂંછે બગી કાત તો તો પોલિસજેટ પર જ લઈ ગઈ હોત.” એણે મારી મુક્તિ કરી. હું ચરમથી નીચું જોતો હતો. બાપુજીએ ખરે પરીક્ષકને ત્યાં મને કેમ ન મોકલ્યો તે હવે મને સમજાયું. મારા જીવનની અંદર મારી દૃષ્ટિએ ન અડનારા કોઈ ખૂબ વહેલા એમને જાણ્યા હશે.

આમ હું પૂનાના અનુભવ લઈ રહ્યો હતો. પૂનામાં પુણ્યશાળી ને વિદ્યાર્થ વિદ્યાર્થી થવા આવ્યા હતા, પરંતુ પૂનાને લામટો થવાનાં લક્ષણો અહીં તો પ્રગટ થતાં હતાં. હું અભ્યાસ કરતો નોતો, તેથી ભાઈ શરૂ થતો. તે સખ્તો પૂછે, વાક્યો સમજાવે, એકાદ વખત મામા પાડ વંચાવે. મામાની શિક્ષણપદ્ધતિ નાનપણમાં જ મુર્ખમર્મમાં અનુભવી હતી એ કોઈ પદ્ધતિનો મને પૂરો અનુભવ થવો બાકી હતો. આ સ્થાનની પૂનામાં ફરજતી થવાની હતી

૮

પલાયન

પૂનામાં રહેવું મને જીવલે કંઠક થઈ પડ્યું હતું. પાપો હોત તો કોઈક રથે બીડી ગમે હોત, હરણ હોત તો નાસી ગયો હોત એમ મને મનમાં થતું. નાનપણથી જ મને પક્ષીઓ ખૂબ ગમતાં. હું પક્ષી હોત તો કંતું સરસા ભૂરા ભૂરા આકાશમાં ઉડવન કરત, લીલાછમ ધરમાં રહેત. પવન પર લીંચત, મોંમાં ફળ ખાત; પક્ષી ખૂબ સુખી હશે એમ મને લાગતું. બીડતું એ આત્માનો ધર્મ છે, ને બીડવા ન દેવું એ આ માટીના દેહનો ધર્મ છે.

સ્ત્રીઓનો સામાન્ય સ્વભાવ છે કે સાસરા પક્ષનાં માણસોની નિંદા કરવી. પતિ સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે શા માટે એમને સહાનુભૂતિ થતી જોઈએ ? એમાં સ્ત્રીઓને દોષ દેવો અસ્થાને ગણાય. મનુષ્ય સ્વભાવ જ એવો છે. પિયરનાં પ્રેમાળ માણસોની સ્તુતિ ને સાસરા પક્ષનાં માણસોની નિંદા સામાન્ય રીતે ઠેરલાં જ હોય છે. હું નિરાણે જતો નહિ, એટલે સદા યે ઘેર જ રહેતો. બપોરે જમ્યા પછી વાસણકપડાં ધોવાય એટલે સ્ત્રીઓના અડા જાએ, ને સ્તુતિસ્તોત્રો ને નિંદાપુરાણ ચામે ધણી વાર એમની વાતો મારા સાંભળવામાં આવતી. પોતાના વિષે ખરાય અભિપ્રાય કેને ગમે ? અમારા બંને ભાઈઓના બોલો ધણીખરે મામા પર જ હતો. ઉપરાંત હું ત્યાં ગયો ત્યાર પછી મારાં એક માસી

એમને ત્યાં લણવા રવાના હતાં; એટલે આ બધું મામીથી થી રીતે સહન થઈ શકે? અને તે સહન કરે પણ શા માટે? મામીના કટુ શબ્દો મારે રોજ સાંભળવા પડતા. મારે ત્યાં રહેવું ને માથું કાપવું સરખાં હતાં. મને ૫ થતું કે આપણે શા માટે એમને બોનરૂપ થવું? પરંતુ જવું ક્યાં? આ વિશાળ જગતમાં જઈ ક્યાં? આ સહાનુભૂતિ વિનાના અન્ય જગતમાં ક્યાં જઈ? કેના તરફ આશાની મીટ માંડું?

આ મનોવ્યાપારને એક વસ્તુએ પુષ્ટિ આપી. મારા બાપુજીને કોકણમાં સ્વદેશીની ચળવળને અંગે છ મહિનાની સજા થઈ. એ સમાચાર, મેં 'કેસરી' માં વાંચ્યા. મામાને ત્યાં 'કેસરી' આવતું હતું. મારા બાપુજી જોવામાં ગયા. જોવામાં એમનું શું ચશે એના વિચાર મનમાં આવતા હતા. એમને કદ સહેવું પડશે. જો સંજોગો અનેક વાતો લોકોમાં ફેલાયેલી હતી. ફટકા મારવામાં આવે છે, સોપા ઘોંચે છે વગેરે, જો એટલે નરક, એમ જ લોકો માની બેઠા હતા.

મારું મન અસ્વસ્થ હતું. શું કરવું એ સમજાય નહિ. પૂતા તો છોડવું જ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. હું દત્તની રોજ પૂજા કરતો હતો. ગુરુચરિત્રની પોથી પણ એ પૂજામાં મૂકેલી હતી. એ પોથીમાં દોઢ રૂપિયો હતો. એ પેસાની ૫ પૂજા થતી. એક રૂપિયો ને એક અધેલી. પૂજા વખતે મેં આ પવિત્ર દોઢ રૂપિયો ઉપાડી લીધો. પૂજા ચક્ર. જમણ પત્યું. ભાષ નિશાળે જવા બિપડ્યો. "સ્વામ, શબ્દો ગોખી રાખજે. મોઈદંડા રમતો નહિ પાછો," ભાષએ સૂચના આપી. પણ મારાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. હું નાસી જતાનો હતો. નિશાળમાંથી પાછો ઘેર આવશે, ત્યારે હું ઘરમાં નથી એ જાણતાં જ ભાઈને કેટલું લાગી આવશે? એની મેં કંપના કરી. "રહે છે શા માટે? કેમ લણવું નથી? બાપુજી તો જોડમાં ગયા. તારે હવે સમજવું જોઈએ. આંખો લૂછી નાખ. હું જઈ છું, હાં." મને સમજતી ભાઈ નિશાળે ગયો.

અગિયાર થઈ ગયા હતા. ખાર વાગે મુંબઈ લોકકમ બિપડતી હતી. એ ગ્રહીમાં મુંબઈ જતાનું મેં ફાળ્યું.

મારાં બે ભાણાંતર પાકમાળાનાં પુસ્તકો, મુગ્ધો, ઘોતિયું ને એક ઓઢવાનું લઈ, મામી જમતાં હતાં ત્યારે હું ગુપ્તરૂપ ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. હું વારે વારે પાછળ જોતો હતો : કોઈએ મને જોયો તો નથી, કોઈ પાછળ આવતું તો નથી ને, એવી મનને શંકા થવા કરતી હતી.

હું છુધવાર પેડમાં આવ્યો. બે આના ભાઈ ઠરાવી એક ટાંગામાં બેસી ગયો. હું સ્ટેશને આવ્યો. મેં અરધી ટિકિટ કઢાવી. દોઢ રૂપિયામાંથી ઓઢ આના ગયા. એ વખતે પૂતાથી મુંબઈની ટિકિટનો સવા કે દોઢ રૂપિયો પડતો હતો. હું ગાડીમાં બેઠો. મારી દૃષ્ટિ ગભરાયેલી હતી. ચોરની પેટે લપાતો સંતાતો હું બેઠો હતો. એક બે વખત મેં અશ્રુ પણ ટપકાવેલાં.

અમારો ડ્રો ભરાઈ ગયો. મારી બેઠક બારી પાસે હતી. સિટી વાગીને ગાડી બિપડી. મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. પરંતુ હવે મુંબઈ ક્યાં જવું? મુંબઈમાં નાના મામા હતા. એમનું ઠેકાણું હું જાણતો હતો, કારણકે નાનપણમાં હું ત્યાં જ હતો. એ મામાનો મારા પર પ્રેમ હતો. એમને જ ઘેર જઈ. નહિ તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં હું બીજા કોને ઘેર જઈ શકું એમ હતું? મનમાં એ વિષે વિચાર ચાલી રહ્યા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ભાણાંતર પાકમાળા ઉઘાડી હું શબ્દો ગોખતો. ફરીથી પાછો પુસ્તક બંધ કરી હું બહારની શોભા જોવા કરતો.

ચોમાસાના દિવસ હતા. લોનાવદા ને કરજત વચ્ચે તો અપ્રતિમ સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા મળે છે, કોઈક રચણે સર્વત્ર વાદળ ચડી આવેલાં હોય છે, ત્યારે ગાડોની બહાર કંઈ જ દેખાતું નથી. જોડી ખીણો ને ચુકાઓ વાદળોથી ભરી નાખેલી લાગે છે. ગજનમાં વિદાર કરતાં શુભ વાદળાં! કેટલેક ઠેકાણે પર્વતોનાં શિખરો આસપાસ પાણી ભર્યા જળાનાં. વચ્ચે જ એકાદ પ્રવાહ કુંગર પર થઈ નીચે પડતો. ત્યાં વાદળ આડાં આવનાં નોતાં, ત્યાં પર્વતના શરીરમાંથી વહેતા નિર્મળ જળના ઓષ દૃષ્ટિગોચર થતા. પવિત્ર અસંખ્ય જનોઈઓ ધારણ કરી છે

વચ્ચે વચ્ચે હું થોડુંક પેલા યુવક તરફ જોઈ લેતો. જ્યાંજ્યાં એ મીડું દસી લેતો. એટલામાં મારી આંખમાં કંઈક પડ્યું. હું આંખ યોગવા લાગ્યો. આંખમાં પહેલી કાંકરી ખૂંચતી હતી. મને ખૂબ તાસ થતા માંડ્યો. હું મારા ખમીસનો છેડો મોંમાં નાખી, ફૂંદી, ગરમ ખતાવી આંખ શેકવા લાગ્યો. તો જે આંખ ડુખતી હતી.

નજીક બેઠેલો પેલો યુવક જરા વધારે નજીક આવ્યો. “જામે રહે જરા, ભાઈ ચોળીશ નહિ. મારા રૂમાલ વડે ધોમેથી કાંકરી કાઢી લઉં છું,” એમ કહી એણે મારું માથું પકડ્યું.

હળવે રહી રૂમાલનો છેડો આંખમાં ફેરવી તેણે કાંકરી બહાર કાઢી. એ કાંકરી એણે મને બતાવી. કાંકરી નીકળી એની મને ખાતરી થઈ. આંખ સ્વચ્છ બની, કચરો નીકળી ગયો, કીક થયું.

મેં પેલા યુવક તરફ દૃતગતિ ને ગ્રેમપૂર્વક જોયું એની ગ્રેમસેવાએ અમારી વચ્ચે ઉમેસો અવકાશનો પર્વત હડાવી દીધો. અમે એકઠીમા સાથે વાતો કરવા મંડ્યા. ખાસ કરી એ યુવક જ મારા વિષે પ્રશ્નો પૂછતો હતો. સદાનુભૂતિથી સાલજનાર મળે છે, ત્યારે મૂંઝા માનવહૃદય ખાલી થાય છે. એણે પોતાનો ભાથાનો રૂબો ઉઘાડ્યો. અમે બંનેએ ખાતું શરૂ કર્યું.

“શ્યામ ! શરમાઈશ નહિ. તને ભૂખ લાગી હશે. દસ વાગે તું જમ્યો હોઈશ. મુંબઈ મામાને ત્યાં પહોંચતાં મોડું થશે. ખા. મારે તો થાણા રેશને બિતરવાનું છે,” પેલા યુવકે કહ્યું.

“તમે મારું નામ ક્યાંથી જાણ્યું ? મેં હજી મુંબઈ તો રાત્રે ‘કંચુ ગંડા’ !” મેં આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“પેલું જો તારા યુસ્તક પર રહ્યું.”

“એ અગ્રેજ નામ મેં જ લખ્યું છે.”

“અક્ષરો સારા છે ! ને નામ પણ કેટલું મધુરું !”

“તમને શ્યામ નામ ગમે છે ?”

“હા.”

“મને નથી ગમતું. મને રામનું નામ ગમે છે.

રામનું નામ મધુરું છે. બધા જે બાળો રામ રામ કહે છે.”

“બધા એટલે કાણ ?”

“મારુનિ, વિબીપણ, ને રામરી રામનામ જ્યાં દર્તા શરૂ પણ રામ રામ કહે છે. જટાયુ રામનામ લેતા.”

“તને ક્યાંથી આ બધી ખબર ?”

“મેં બધું જે વાંચ્યું છે. મને બધી ખબર છે રામનામને પ્રભાવે સેતુ બાંધતી વખતે પથ્થર તથા રામવિજયમાં છે કે નહિ ?” મેં રૂઆબને પૂછ્યું.

કટાણુ રેશન ગયું. દરે થાણા આવવાનું હતું. મુંબઈમાં ગાડીવાળાને કેટલા પૈસા આપવાના એ મેં પૂછી લીધું. સાત વાગવા આવ્યા હતા. ગાડી પૂર વેગમાં જતી હતી. તે મોડી ઘડી હતી, તેથી વધારે લાગેલા વખતનું અંતર એ બરી કાટવા માગતી હતી.

“તમે થાણામાં જ રહો છો ?”

“ના.”

“તમારું ઘર ક્યાં આવેલું છે ?”

“પવન પર.”

“બનારસો મા. પરંપૂર્ણને પણ રહેજ માં રથાન હોય છે. ખરું કહો. તમે ક્યાં રહો છો ?”

“ત્યાં જઈશ ત્યાં મારું ઘર. પવન ગમે ત્યાં જઈ શકે છે, વરસાદ ફાવે ત્યાં જઈ શકે છે; તેથી રીને જ મારું સમજે.”

“એટલે તમારે સર્ગાવહાલાં કોઈ નથી. માજાપ નથી ? ભાઈબહેન નથી ? તમે એટલા છો ?”

“મારે કોઈ નથી. આમ કહીએ તો એટલે છું; નહિ તો મારે કેટલાંય ભાઈબહેન છે.”

“એટલે ?”

“આર લીનાવાળા ઘરનાં ભાઈબહેન નહિ મોટા ઘરનાં એ ભાઈબહેન.”

“તમારે બે ઘર છે ?”

પેલા યુવકે મધુરું હાસ્ય ફેલાવ્યું. એણે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો. તે વખતે એની મુખમુદ્રા કેટલી સારિત્વક, પ્રેમભરી જણાતી હતી.

“શ્યામ, તુ નાનો છે તને એ બધું શી રીતે સમજવું? આમ જો, આપણે હંમેશા ગદીએ છીએ તે નાનું ધર, ને આ જગત એટલે મોટું ધર માનાપતું સગા ભાઈપણેનવું નાનું ધર મારે હવે રહ્યું નથી હું આ જગતને મોટું ૨૨ સમજું છું આ જગતના ધરમા રહેતા લાખો માણસો આપણા ભાઈપણેન ખરા કે નહિ? તુ મારો એક નાનો ભાઈજ છે ને? આ મોટા ધરનો ભાઈ” આ યુવક મને અદ્વૈત શીખવી રહ્યો હતો

“પણ આપણે કામચલાઉ ભાઈ મન્યા છીએ ફરીથી આપણે કયા મળીશું? ખરો ભાઈસદા એ સાથે હોય છે તમે ફરીથી મળશો?” મેં પૂછ્યું

“શ્યામ, હું કદાચ તને પાઠો ફરીથી નહિ મળું તુ મને ફરીથી દેખીશ નહિ પરંતુ ખીજાઓ મને મળશે, ત્યારે તુ મને યાદ આવીશ જોને ભાઈ માટે ખરી લાગણી છે, તેને જગતમા ભાઈની ખોટ નથી” એમ કહી એણે બે ચરણુ ગાઈ મતાવ્યા

“પ્રેમાયે ભરલે વારે,
ભાઉ હે ઝાલે સારે”

એ ચરણો ગાતી વખતે એણે આખો બધ કરી હતી તેણે આખો ખોલી, ત્યારે તેમા અશ્રુ ચમકી રહ્યા હતા તેનો કંઠ ગૂંચવેલો થયો હતો અમારી આસપાસ પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હતું એ બે ચરણુ તે દિવસની સાયંસધ્યા હતી સધ્યાના ઉપસ્થાનના તે પ્રેમમત્ર હતા તે બે ચરણુ નવા ગાયત્રીમત્ર હતા

થાણા સ્ટેશન નજર આવે, ગાડી ઊભી જ ન રહે તો કેટલું સારું! મને યોનાવે, ડોનાવે, બેસાડે, જુએ, હસાવે, ગડાવે તો! એની સાથે સદા ગહેવાતું હોય તો! બે પક્ષી રમતા ફરશે બને જુદા ન પડીએ તો! પરંતુ લાગણીયન્ય ગાડી ઊભી રહી, ને ફુટ થાણા આવ્યું પેના યુવકે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો ને તે નીચે ઊતર્યો ગાડી ઊપડી ત્યાં સુધી તે મારી ખારી પાસે ઊભો હતો

મેં એકદમ પૂછ્યું “તમાર નામ?”

યુવકે કહ્યું “માધવ”

“તમારું નામ હું બૂલીશ નહિ”

“અને નાના શ્યામને માધવ પણ શી ગીતે બૂલી શકશે?”

“પેલી બે લીટીઓ ફરીથી ગાઈ સભાગવશે? તમારી યાદગીરીના સ્મારક તરીકે એ સભાગતો ગદીશ હું તે મોટે કરો હર્ષિય”

“એ લીટીઓ તને ગમી ખરો કે? મેં આજ સુધીમા એ બેજ લીટીઓ લખી છે, આગળ કંઈ મેળ ખાધો નહિ મારા કાન્ય એવે એ બે લીટીઓ સાભળ

“પ્રેમાયે ભરલે વારે,
ભાઉ હે ઝાલે સારે”

ગાઈને ઝડો હવાઓ મિમોગી ફૂટી ગાડી ઊપડી અમાગ હાથ છૂટા પડ્યા, પણ જીવ જીવથી જડાઈ ગયો હતો માધવ ને હું એકમીગતને જોઈ શકીએ ત્યાં સુધી જોઈ રહ્યા હતા માધવ દેખાતો બધ થયો માધવે હૃદયમા વાપમતું ચાન લીધું માધવ માગ જીવનમા દિન્ય ગીત પ્રમાણે મધુર સ્વગીય તાન પ્રમાણે ચિરકાળ ગહેશે. માધવે કહેલું “આ બે લીટી માગ કાન્ય” પરંતુ એણે તો સાગ જીવનને કામચલાઉ ખના યુ હતું પ્રેમમત્ર કાન્યોની શ્રુષ્ટિ કરનાર કવિવગે ને પ્રેમમત્રની વાર્તાઓના કગના કરનાર વાર્તાપડિનોના જીવનમા પ્રેમ રનેદ, દયાનો એક છાગે પણ મગે તો અડોસાગ્ય જીવનમા શાન્દિક પ્રેમ ખૂન છે, પ્રત્યક્ષ પ્રેમનો અભાવ છે

આ ભારતવર્ષમા વૃષ્ટ કાણ છે? બધા યે કુમળીઆ, ગડગાન કરનાર દીન, દરિદ્રી છે આખો સમાજ લાયક ને નીતિસ જાણાય છે

માધવ! અરધા કનાકનો એવો પરિચય પડ્યું એ ધડીઓ ને પગો પગ ધ્રુષ્ટી મહોર દેવામા આવી જીવનયાત્રામા કદી કદી આવા ઉદાત્ત ને પવિત્ર દર્શન થાય છે એ દર્શનની સ્પર્શની સુવાસ આગમન મળ્યા કરે છે, જનમોજનમ વાપર્વા જના સિનક રહે છે એકાદ સુદર પડી આવે, ક્ષણવાર બેસે, મધુરકવચ

છે તે જોતો તે જોયો રહ્યો. પણ તેમાંથી ધૂણી સિવાય બીજું કશું બહાર ન આવ્યું. આ ધૂણી સીધી આકાશ તરફ જવા લાગી.

પણ થોડાક સમય પછી આ ધૂણી જોગી થવા લાગી. ને તેમાંથી એક મોટો રાક્ષસ, બન્યો. આ રાક્ષસનું માથું આકાશમાં હતું જ્યારે તેના પગ જમીનને ચ્છકતા હતા. તેનું માથું દેવળના ઘુમટ જેવું હતું અને તેના પગ ચાંબલા જેવા હતા. તેનું મોં યુક્ત જેવું હતું જ્યારે તેની આંખો અગગતા દીવા જેવી હતી. તેના શરીરે ભૂખરા લાંબા વાળ હતા.

આવા ભયંકર રાક્ષસને જોઈને ગિચારો માછીમાર ધૂળવા લાગ્યો. રાક્ષસે પણ તેની સામે જોઈને કહ્યું: “હે માછીમાર! મરવા સારું તૈયાર થા.” માછીમારે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “મેં તમને આ શીશીમાંથી મુક્ત કર્યા છતાં તમે મને શા માટે મારી નાખો છો?”

રાક્ષસે કહ્યું: “મેં પરમેશ્વર સામે બળવો કર્યો હતો. પરમેશ્વરે મને પકડ્યો અને આ શીશીમાં પૂરીને દરિયાની મધ્યમાં ફેંકી દીધા. ત્યાં હું એક હજાર વર્ષ રહ્યો. અંદર રહ્યા રહ્યા મેં વિચાર કર્યો કે જો કેાઇ પણ મને મુક્ત કરશે તો હું તેને પૈસાદાર બનાવીશ. પણ ઘણા વખત પછી મને પાછો શુક્સો આવ્યો અને જે માણસ મને મુક્ત કરે તેને મારી નાંખવાના સપથ લીધા. એટલે હવે તું મરવાને તૈયાર થા.”

જ્યારે માછીમારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણે આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું: “મને માફ કરો. મને ન મારો.”

રાક્ષસ બોલ્યો: “ના, એ નહિ બને. મારા સોગંદ છે એટલે તારે હું કહું એ ઘીતે મરવું જ પડશે.”

માછીમારે જોયું કે આ રાક્ષસ કેાઈ પણ રીતે તેને છોડશે નહિ ત્યારે તેણે બચવાના અનેક રસ્તાઓ વિચારવા માંડ્યા. અંતે થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: “મહુને ખાતર હું એક સવાલ પૂછું તેનો ઉત્તર આપો.”

રાક્ષસે જ્યારે પરમેશ્વરનું નામ સાંભળ્યું ત્યારે તે પણ ધૂળવા લાગ્યો અને તેણે જલ-દીથી માછીમારને સવાલ પૂછવાનું કહ્યું.

માછીમાર બોલ્યો: “આટલી નાની શીશીમાં તમે રહી કેમ શક્યા? તેમાં તો તમારો પગ અગર હાથ પણ ન રહી શકે! ત્યારે તમારું આથું શરીર કેમ રહી શકે?”

રાક્ષસ બોલ્યો: “હું અંદર સમાઈ શકું છું તે શું તું નથી માની શકતો?”

માછીમાર બોલ્યો: “જ્યાં સુધી હું જોઈ નહિ ત્યાં સુધી ક્યાંથી માતું?”

આ સાંભળીને રાક્ષસે પોતાના શરીરને હલાવ્યું અને ફરીથી પાછો ધૂણીમાં ફરવાડ ગયો. ધૂણી પાછી આકાશે ચડી અને ધીમે ધીમે જ્યાં સુધી પૂરી ન થઈ ત્યાં સુધી શીશીમાં દાખલ થઈ. જ્યારે ધૂણી બહાર ન રહી ત્યારે માછીમારે તરત જ તેને પાછો અચ્છ દઈ દીધો. વળી પાછા શીશીમાં પુરાયેલા પેલા રાક્ષસે છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. પણ પેલો આછીસાર તે શીશીને પાછી દરિયામાં ગણડાવી દેતાં બોલ્યો: “પેલી શીશીમાં તું એક હજાર વર્ષથી વધારે રહ્યો છું. પણ હવે તું દુનિયાના અંત સુધી તેમાં રહે કે જ્યાં તું કેાઇને કશું તુકસાન કરી શકે નહિ.”*

કૃષ્ણલાલ ત્રિ. ઈસા

* ‘એક હજાર અને એક રાત્રિ’ ઉપરથી

સર્વના સાધારણ ધર્મો

નીચેનાં ત્રીસ લક્ષણોવાળો ઉત્તમ ધર્મ સર્વ મનુષ્યો માટે સાધારણ કહેવામાં આવ્યો છે:

‘સત્ય, દયા, તપ, શૌચ, સહનરીક્ષતા, યોગ્યા-યોગ્ય વિચાર, માનસિક સંયમ, ઈન્દ્રિય સંયમ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, દાન, સ્વાધ્યાય, સરળતા, સંતોષ, મહા-પુરુષોની સેવા, પ્રવૃત્તિમાર્ગનાં કર્મોથી ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થવું, મનુષ્યોની નિષ્ફળ દિવાઓનો વિચાર, વૃથા બોલવું નહિ, આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે એવું નિત્યચિંતન, પોતાના અન્નાદિ ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી બીજાં પ્રાણીઓને યથાયોગ્ય ભાગ આપવો, સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપ દેવ વિરાજે છે એવી શુદ્ધિ રાખવી, ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, પૂજા, નમન, દાર્શનિક સંખ્ય અને પોતાના આત્માનું તેમને સમર્પણ.

‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માંથી]

*

બ્રહ્મચારીના ધર્મો

બ્રહ્મચારીએ શુરુકુળમાં વાસ કરવો, જિતેન્દ્રિય થવું, ગુરુનું હિત કરવું, ગુરુની પાસે દાસની પેઠે નમ્ર રહેવું અને ગુરુ ઉપર દઢ પ્રેમ રાખવો. તેણે મિતાહાર કરવો, ચતુર થવું, શ્રદ્ધાળુ થવું, જિતેન્દ્રિય થવું, અને ગુરુ બોલાવે ત્યારે તેમની પાસે અત્યંત સંયમ અળવી અધ્યયન કરવું. તેણે ઉપયોગ હોય તેટલો જ સ્ત્રીઓમાં તથા સ્ત્રીવશ પુરુષોમાં વ્યવહાર રાખવો. યુવાન સ્ત્રી એ અગ્રિય છે, અને યુવાન પુરુષ યીજ્ઞા ધીના ધણ જેવો છે. માટે એકાંતમાં પોતાની પુત્રીના પણ ત્યાગ કરવો. દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ જે

કાંઈ જાણ્ય છે તે કેવળ આભાસમાત્ર જ છે એવો નિશ્ચય સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર દ્વારા કરીને જીવ ન્યાં સુધી ઈશ્વરરૂપ થતો નથી, ત્યાં સુધી ‘આ સ્ત્રી છે’ ‘આ પુરુષ છે’ એવો ભેદ દૂર થતો નથી; અને તે ભેદ ન્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી ‘અમુક વસ્તુ ભોગ્ય છે’ એવી શુદ્ધિ રહે છે. માટે સ્ત્રી આદિથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે. એ નિયમ ગૃહસ્થને માટે પણ છે અને સંન્યાસીને માટે પણ છે. ગૃહસ્થે સ્ત્રી પાસે ઋતુ સમયે જ જવું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના પુરુષે એ પ્રમાણે ગુરુ-કુળમાં નિવાસ કરીને પોતાના અધિકાર મુજબ શકિત પ્રમાણે અંગો અને ઉપનિષદો સહિત વેદાધ્યયન કરી તેમના અર્થનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. અને પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો અથવા સીધા સંન્યાસાશ્રમમાં આલ્યા જવું.

‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માંથી]

*

સર્વધર્મસારસંઘ

ધર્મની ઈચ્છા રાખનારા મનુષ્યોને અહિંસા જેવો કોઈ પણ ઉત્તમ ધર્મ નથી. . . .

બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ, કામનાઓના ત્યાગપૂર્વક સતોષીપણ છે. નિર્ધન મનુષ્યે ધર્મને માટે પણ ધનની ઈચ્છા ન કરવી. જેના પગમાં પગરખાં છે, તેને સર્વ પૃથ્વી જેમ કાંઠા-કાંકરા, વિનાની જ છે, તેમ સતોષી મનવાળાને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે. અસતોષીનું તેજ, વિદ્યા, તપ અને યશ નાશ પામે છે. વિષયની કામનાઓના લોકથી સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થઈ કરનારને, આત્મામાં રમણ કરનાર અને

અજગરહતિથી આશ્ચર્ય થવાવતાર જેવું સુખ કેમાંથી હોય? સમગ્ર દિશાઓને જીતીને કે આખી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરીને પણ મનુષ્ય લોકના અંતને પામતો નથી. મનુષ્યે જનનજનના સંકલ્પો નહિ કરીને કામને જીતવો; કામનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને જીતવો; ધનમાત્ર અનર્થરૂપ છે એવી દૃષ્ટિ કરીને લોકને જીતવો; આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને ભય જીતવો; આત્માનાત્માનો વિવેક કરી શોક તથા મોહને જીતવા; મહાપુરુષોની સેવા કરીને દંભ જીતવો; મૌન વડે યોગમાં વિદ્યારૂપ લોકચાર્તાદિને જીતવો; શરીર ઉપરની નિરપ્રદતાથી હિંસાને જીતવી; ભયભારક પ્રાણીઓનું જ દિન કરીને તેઓ તરફના દુઃખને જીતવું; શારીરિક દુઃખનો યોગઅગથી જય કરવો; સાત્ત્વિક આહાર વગેરેથી નિદ્રાનો જય કરવો; સત્ત્વગુણથી રમેયુષ્ય તમેયુષ્યનો જય કરવો; અને સર્વ પ્રકારની શાંતિથી સત્ત્વગુણનો જય કરવો. આ બધા ઉપાયો કહેવા ખાતર બતાવ્યા છે. પુરુષ કેવળ એક ગુરુભક્તિથી પૂર્વોક્ત સર્વ કામાન્તિ અનાયાસે જીતી શકે છે.

‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માંથી]

હંડનની કુટ હેન્ડિપટલ

ફોનોનું દવાખાનું! કેવું વિચિત્ર! આનું દવાખાનું હંડનની પ્રખ્યાત કુટ માર્કેટમાં આવેલું છે. કુટ ડોક્ટરોનો આદર્શ, રોગનું નિવારણ નહિ પણ ફાગવટ છે. આ દવાખાનામાં દરદીએ તો મરી જ નવાનું છે; નહિતર એના સંસર્ગથી અન્યને રોગ લાગી જાય.

વૈજ્ઞાનિકો શરીરના રોગો સામે લડે છે ત્યારે અહીં ડોક્ટરો ફોનોનાં દરદો, મોહવાટ, સંધો અને નીકાશ: આ બધા વિષયો પરત્વે મોધજોશ થકાવે છે. સંપૂર્ણ સંજીવન લેખોરેટરીમાં કોડીનપ ડોક્ટરો કામ કરી રહ્યા છે.

બાળીને નવાઈ પામશે કે મારી અને તમારી શેઃ એપલ કુટ આસોચવાસની ક્રિયા કરે છે! કુટ-ગોટરો અમુક સમયમાં એપલની ધાસોચવાસની ગતિ ઉપરથી, તેની ઉમ્મર ને દશા જાણી શકે છે. અહીં નીકાશ માટે ફોનોની લોબકાત કસવામાં આવે છે. નીકાશનાં ફોનો સારાં રહે એ તો જોવાય છે જ, પણ તે ઉપરાંત તેમની જાન સુધરે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. ફોનો સાચવવા માટે કેટલું ઉચ્ચતામાન જોઈએ, ફોનો ક્યારે પાકી જીરે વગેરે બા મનો કહોવાયેલાં ફોનો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે.

લેખોરેટરીની એક ઓરડીનું ઉચ્ચતામાન ૨૨° ફેરનહાર્ફટ રાખવામાં આવ્યું છે. અહીં ડોક્ટરો આટીક પ્રદેશનો પહેરવેશ પહેરી દરદીઓને તપસે છે. અહીં એપલ પથરા જેવાં સખન ને ખીંટી દોકાય એવાં બની જાય છે. કાંઈના માથા પર ફેંકવામાં આવે તો તેના પ્રાણ લે!

લેખોરેટરીમાં વજનનો કાંટો એક ઓસના ૨૨૬૦૦ લાગનું વજન કરી શકે એવો તાણક છે. પોટેન્શીઓમીટર ફોનોની ખટાસ નોંધી શકે છે. ફોનોના ડોક્ટરોએ પ્રયોગોદ્વારા નક્કી કર્યું છે કે એપલ ૩૬° ફેરનહાર્ફટ, પીઅર ૩૨° અને ક્રાસ ૩૬° ફેરનહાર્ફટ લાંબા સમય સુધી સ્થગી રહી શકે છે.

શિવ

૧૫૫

અંક ૭

: રણછોડજી કેસુરભાઈ ભક્ષી

માર્ચ ૧૯૪૦

....વિદ્યા ને શિક્ષણના જ્ઞાનનું કાર્ય સધાવે છે.
 બાલિ-ક્રમેઢ, મમતા, દયા, પ્રણય, સહભાવ
 ભુરાગ, પ્રીતિ, દીપ્તિ, વૃદ્ધિના કાર્ય હતા.
 શિષ્ય, માયુ, ઉત્તમ, સત્યવચન, સત્યવ્યવહાર
 સત્યવિચાર, પવિત્ર વ્યવહાર, સાન
 હસાડ, ધૈર્ય, વીર્ય, તેજ, જ્ઞાન, વિનય
 હૃદય, હૃદયતા, નિરહંકારિતા, નિરુપદ
 સાર્થશીલતા દીપ્તિ હતા ઉચ્ચાનું કાર્ય શિષ્ય
 જ્ઞાનથી વિશ્વાસ, યમથી ભક્તિ, અને હૃદય
 યની ઉત્પત્તિ છે. વિશ્વાસ, બલિ અને કાર્ય
 માનવધર્મનું મૂળ છે.

શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

કિશોર

વર્ષ ૫

માસ : ૧૯૪૦

અંક ૭

અનુક્રમણિકા

૧ દેવન પિપ્પલ	મુખપૃષ્ઠ
૨ વીરવંત (કાવ્ય)	પૂનસાલ ૨૨૫
૩ કિશોરોને	'અલગારી' ૨૨૬
૪ કાવ્યપરિશીલન	નગીનદાસ પારેખ ૨૨૭
૫ ગ્રેયબેલ (કાવ્ય)	દેવસાલ પટેલ ૨૨૮
૬ સ્થાપ	અનુ મૂળદાસ પાખ્યા ૨૩૦
૭ કીટી (કાવ્ય)	મગનલાલ દલીયદ દેસાઈ ૨૩૪
૮ સામાજિક દષ્ટિ	શ્યામ પાલેલકર ૨૩૫
૯ વાલ્મીકી પ્રશ્ન (કાવ્ય)	'સાધિન' એમ્.આ. ૨૩૬
૧૦ કાવ્ય જુવું (કાવ્ય)	મોહન હમ્મર ૨૩૬
૧૧ સુભાષિત (કાવ્ય)	'પુરુષીક' ૨૩૭
૧૨ મરાઠીઓનું ઉત્થાન	ગોવિંદરાવ ભાગવત ૨૩૭
૧૩ કેટલાક દુચકા	ન. ૨૪૦
૧૪ તારાની આગવગીઓ	સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ ૨૪૧
૧૫ બે આગવગી (વાર્તા)	પનાસાલ પટેલ ૨૪૫
૧૬ અને ત્રણ શરવીરા (કાવ્ય)	રમણલાલ બટ ૨૪૬
૧૭ અમેલિયાના સૌથી સમૃદ્ધ વિશુવન વિ. હેમાચી	૨૪૭
ચાન્ડેલની પાતરકથા.	
૧૮ વસંત (કાવ્ય)	'બારદાસ' ૨૪૭
૧૯ ખરી પડતી કૃષ્ણાને (કાવ્ય)	મોહન હમ્મર ૨૪૭
૨૦ લાખ	લીમુભાઈ શ. ગોદિલ ૨૪૮
૨૧ મુખપ્રદેશ અને તેને દૂંદનારાઓ	પોપટલાલ અંબાજી ૨૪૭
૨૨ તેજાન (કાવ્ય)	પૂનસાલ ૨૪૯
૨૩ સારાદાર	ગોપીજી; શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૨૪૨

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રતિષ્ઠાસ્થા પ્રસંગે,
વિદ્યાનંદી વાંચી, સાહસ પ્રસંગે,
પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાંચી,
જીવનચરિત્રો, શ્યામલાલ, કિશોર
પ્રસંગો, વ્યાસામ અને રમણેની
માદિતી વગેરે વગેરે આપવામાં
આવે છે. ચિત્રો, ગ્રંથો - લેખ
લેખકોમાં ચિત્રો પશુ પ્રવાસમાં
વાંચે છે.

સૂચના:

લેખો સારા અપૂરે કારણે
એક જ માત્ર લખવા વિનંતિ છે.
લેખક, પોતાના લેખને સ્વિચ
બનાવવા પ્રયત્ન કરે તે સારું
ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે.
(અમર, ચિત્રો કયા પ્રમાણમાં
લખવા સજાવ છે તે જાણવા
વિનંતિ છે.)
ન. રશીકારાઓના લેખો પદ્ય
મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ
લેખ સાથે જ સોંપવાની.
ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો
પાછા મોકલવામાં આવશે નહીં.
લેખક દરેક પત્રિકાવાર સર
તેમજ લેખ સમિતિ પોતાનું
પૂરપૂરું ધ્યાનમાં લખી જણાવવું.
લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ
લેખ દૂરમાં અને બંને તેલથી
આગર અથવા લેખ સામાન્ય રીતે
બે ત્રણ પાનના દોષ એ પ્રયત્ન
ચોખ્ખા રહે.
પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના લેખના પાન
અ.ઉ.પ્રિ.નું સંપર્કમાં આવશે
તેની : 'કિશોર'
ખાતિ : અમરવાડ

જાહેર ખબરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ પ્રધર્મ : શીરામજીની શેરી, ખાતિવા, અમરવાડ

સામાન્ય : કિશોરમાં રૂ. ૪-૦૦, પ્રમાણ તથા પત્રિકાના રૂ. ૧-૦૦-૦ અથવા રિપ્લેસ ૧૦ પૃષ્ઠક ૦-૧-૦

પ્રકાશક : રણજીભાઈ હરેભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૦ મ. - આરતીનિવાસ-સોલપુરી, એલિસબ્રિજ, અમરવાડ
મદદ : મહિલાલ જનસલાહ શાલ. નવમજાન પ્રિ. પ્રેસ; પીંડાર શાલ, અમરવાડ.

पि. शि. २
मा. १८४०

शु. व. प्र. दे. य. ना. शि. ध. ३
के. ए. न. मि. य. टी.

કચ્છી

વીર્યવંત

ઘેરાઈને વાદળનાં દળોથી
ભલે ઘડી સૂર્ય વિલુપ્ત થાયઃ
વિખેરી તેને ધન અંતરાયો
અતે અનંતે સવિરાજ રાજશે. ૧

મસ્તાન હસ્તીતણી જંગી મેના
ઘેરી વળે સિંહલુસૂતને ભલેઃ
છવંગ મારી ગજમસ્તકોને
વિહારતો કેસરી વીર ગાજશે. ૨

વિદ્યે ખચ્ચે જીવનપંથ ભીંચો;
પસંદ તેને કરી વીર્યવંત
કરી પદાકાંત દુરંત બાધા
પાગી પ્રયત્ને શુભસિદ્ધિ માણશે. ૩

પૂજાનાથ

એટલે એનો હાર ત્યારે હવે જ છુટાવું એ સર્વથા ઉચિત છે, એવો પણ કંઈક ભાવ આમાંથી નળે છે. x

અને આ શુભકાર્ય માટે દિવસ પણ કેવો શુભ આવી મળ્યો છે! આજે તારા નામની પૂર્ણિમા છે—કવિનાં પત્નીનું નામ માણેકજાઈ છે, તેનો લાભ લઈને કવિએ માણેકકારી પૂતમનું આ રીતે સચન કર્યું છે. કવિએ બીજે પણ કેટલેક ઠેકાણે વ્યક્તિનાં નામો આ રીતે ગૂંથેલાં છે. એ એમની એક રીત છે. જુઓ 'પિતૃતર્પણ' નામનું ગીતાનું અર્પણકાવ્ય અને 'ગુરુદેવ નમો નમઃ'. આ પદ્યમાં 'સુદિન' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'સુદીન' કરવો પડે છે, એ સારુ લાગતું નથી. સમ્પ્રત શબ્દોમાં દ્વિવ દીર્ઘના ઉચ્ચાર સાથે છૂટ લેવાય તે શાસતી નથી, છતાં ત્યારે એવા ઉચ્ચારથી કેઈ અનર્થ ન થતો હોય, ત્યારે તો આપણે એ ખૂલીને નિહાવી લેવા જેવી ગણીએ. પણ ત્યારે, અહીં બન્યું છે એમ, એવા ઉચ્ચારથી નવો શબ્દ જ બની જાય અને તેનો અર્થ તદ્દન ભૂટે જ થતો હોય, ત્યારે તો એ હોય જ ગણીવો જોઈએ. આ જ કવિના 'ગિરનારને ચરણે' નામના જાણીતા કાવ્યની છેલ્લી કડીમાં આ પદ્ય આવે છે.

યાદ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ,

એમાં 'પીતા'નો ઉચ્ચાર 'પિતા' કરવો પડે છે અને એ સાંભળતાં વેત આપણા મનમાં સંસ્કૃત 'પિતા' એ શબ્દનો સંસ્કાર નળે છે. એ હોય ગણાય

આજે માણેકકારી પૂતમનો—શરદ પૂતમનો દિવસ છે. કોઈક પોતાના ટકુકા વડે ગગનને ગગનથી રહેા છે, (બોલનાર પંખી માઠા નહિ પણ નર હોય છે,

x આની સાથે સ્વ. શ્રી. રમણભાઈનું પાઠના પર્વત નું અર્પણ સરખાવવા જેવું છે:

જે પુણ્યના દલ જોલીને જન સ્વપ્નને પ્રમથ કરે, અધિકારી તે મધુમદિકા એ મધુતણી પેહલી કરે; તુજ સ્પર્શથી મુજ ચમુ ને કંઈ સ્વપ્નનમું ને લાગિયું, ઇન્દ્રનમ્રપી તે તુજ વિના દે! નથ કેને અપિયું ?

એટલે કવિએ અહીં 'કાકિના' એવો સ્ત્રિલિંગ પ્રયોગ કરવાને બદલે પુરિલિંગ પ્રયોગ કર્યો છે. અને કીકી જેવું શરણ કહેતાં સસલાતું ચિહ્ન ધારણ કરીને, બ્રહ્મી પાડીને (કેઈ પણ અપ્રસન્ન યાત્ર છે ત્યારે આપણે બ્રહ્મી ચક્રાવી એવો પ્રયોગ કરીએ છીએ, અહીં એથી બીજો લાવ વ્યક્ત કરવા 'બ્રહ્મી પાડી' એવો પ્રયોગ કર્યો છે.) એટલે પ્રસન્ન થઈને અમી વર્ણવનાર પૂર્ણ ચંદ્ર બિગ્ધો છે. સંસ્કૃતમાં 'શશાંક'નો અર્થ 'ચંદ્ર' થાય છે. 'શશ' એટલે 'સસપુ' 'શશાંક' એટલે 'સસલાતું' ચિહ્ન જેમાં છે એવો 'ચંદ્ર' પણ અહીં કવિએ એ શબ્દ કેવળ સસલાતું ચિહ્ન એ અર્થમાં જ વ્યાપર્યો છે. અહીં ચંદ્રમાં દેખાતા કાળા કાળાઓને કવિએ ચંદ્રના ગોરા મોં પરની આંખની કાળી કીકી અને ભમર જેડે સરખાવ્યા છે.

માણેકકારી પૂતમનું વર્ણન કર્યા પછી, એ દિવસે ચંદ્રની પૂજા કરવાનો વિવાજ હોય છે એટલે, કવિ કહે છે કે મેં ચંદ્રની તો પૂજા કરી. હવે તારી પૂજા કરું. ચંદ્રની પૂજા પુણ્યવંદનાદિ બાલ સામગ્રી વડે કરી, પણ તારી પૂજા તો રસની સુગંધે જ શોભે. રસની સુગંધે એટલે અંતરની ભાવનાઓ રસરૂપ પાર્શ્વે જે કાવ્યોમાં ગૂંથાઈ છે, તે મારાં કાવ્યો વડે. જેમ આપણે દેવતાની પૂજા કરી તેની આગળ આપણી વાંછા પ્રગટ કરીએ છીએ તેમ કવિ પણ આ પૂજા કરી પોતાના અંતરની વાંછા—આગણી પ્રગટ કરે છે.

આ પછીની ચાર પદ્યોમાં કવિએ પોતાના અંતરની વાંછા પ્રગટ કરી છે. કવિ કહે છે કે અત્યારે વિશાળ પૃથ્વી ઉપર ચારેકાર મનોહર ચાંદની પથરાયેલી છે. એ ચાંદનીના જેવું જ મનોહર, વિશાળ, કમ્પાણકારી, બિંદી આશિષથી ભરેલું, પુણ્યશુદ્ધ, (પુણ્ય જેવું શુદ્ધ—પવિત્ર), મૃદુ, ઉર્જાવન, અને વહાલરંગી (વહાલના રંગવાળું, વહાલથી રંગાયેલું, વહાલભર્યું) એવું તારું તે અલૌકિક એક હાસ્ય પું હસજો. અહીં 'તે' વિશેષણ સમજવા જેવું છે. 'તે' એટલે કયું? કવિએ અહીં દાસ્યને બીજાં જે અનેક વિશેષણો લગાડ્યાં છે, તે તો આપણને ઝઠ સમજાય

છે, પણ આ 'તે' દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે, તે વિચારવા જેવું છે. કોઈ ખૂબ ગાણીતી પ્રસિદ્ધ વસ્તુને સૂચવવા આપણે 'તે' વિશેષણ વાપરીએ છીએ. અહીં કવિ પણ 'તે' વિશેષણદ્વારા આ હાર્યનું પ્રસિદ્ધપણું સૂચવવા માગે છે. તે હાર્ય એટલે તારુ પ્રસિદ્ધ હાર્ય, તારુ. જે હાર્ય મને પરિચિત છે, જે મેં અનેકવાર જોયું અનુભવ્યું છે તે હાર્ય. એનો અર્થ એવો પણ થયો કે કવિપત્નીનું હાર્ય સદા આવું જ હોય છે. તે ઉપરાંત 'તે' નો એક અર્થ અનિર્વચનીય એવો પણ થાય છે. અનિર્વચનીય એટલે જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવું. એ અર્થ પણ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. જો કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે જો એ અનિર્વચનીય છે, એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, તો ઉપર આટલાં બધાં વિશેષણો લગાડી વર્ણન કર્યું કે બીજું કંઈ? તો તેનો જવાબ એ છે કે એટલાં બધાં વિશેષણો લગાડી એનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં એનું પૂરું વર્ણન કરી શકાયું નથી, એના

કેટલાક ગુણો કહેવા બાકી જ રહી ગયા છે, જેને માટે ભાષા અધૂરી પડે છે. માટે એ હાર્યને અનિર્વચનીય કહ્યું છે.

એમણે હાર્યને લગાડેલાં આ સિવાયનાં બીજાં વિશેષણો અને ચાંદની સાથે કરેલી તેની તુલના ખૂબ ખૂબ ચમત્કારક છે. એટલા માટે કે એમાં દંપતી વચ્ચેનો રોદ સર્વાંશે સૂચિત થયો હોવા છતાં વિદ્યાસિતાની છાંદ સરખી આવી નથી. દાંપત્યજીવનનું જે મંગલ સ્વરૂપ છે, આનંદમય, પવિત્ર અને રોદમય સ્વરૂપ છે તેનું જ કવિએ અહીં સૂચન કર્યું છે. દાંપત્યજીવન પણ વિશાળ હૃદયે કન્યાણીની ભાવનાથી પ્રેરાઈને ગાળવાનું છે એ વસ્તુ કવિએ અહીં મુંદર રીતે અંગિત કરી છે.

આખા કાવ્યમાં વ્યાપેલું રોદ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ તો કાવ્ય વાંચતાં જ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

નગીનદાસ પાણેખ

ગુણભેદ

(વસંત-અનુષ્ટુપ)

સારા દિલે ધવલ રંગ થકી છવાયું,
ભૂકે છતાં ખરસદા કટુતા ભરેલું;
કાળી છતાં નિશાદિ કોકિલ ગાય મીઠું;
સૌના હૃદે નિત ભરે સુર મોદ જિન્દ.

વળી છે વાહળી કાળી, છે વિદ્યાધાર એ છતાં;
રૂપ સૌ કામનાં છે શાં? વિનાનાં ગુણ ને જશ.

કેશવલાલ પટેલ

શ્યામ

[પ્રો. સાને ગુરુજી]

૯

કરીથી પૂના

હું નાસીને મુંઝઈ આવ્યો. મામાને ત્યાં હું મુખરૂપ છું એવો તાર પૂને મોકલવામાં આવ્યો. મને મુંઝઈ આવે લગભગ એક અઠવાડિયું યઈ ગયું હતું. પ્રથમ તો હું આખો દહાડો ધરની બહાર ક્યાંય ગયો નહિ, પરંતુ બીજા દિવસથી ગેલેરીમાં રમવા માંડ્યો. દરે રમવા લાગ્યો. ઘેર હું ઘોડો ઘોડો અભ્યાસ પણ કરતો. 'નવનીત' વાંચતો. નાના મામા ઘોડું ઘોડું શીખવતા. એમ અનિશ્ચિત કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. એનું અનિશ્ચિત ફેટલા દિવસ ચાલે!

પૂનેથી મોટા મામાનો પત્ર આવ્યો. સ્થામ શા માટે ત્યાં નાસી આવ્યો, હવે તે કેમ ચાલે છે વગેરે બાબતોની પૂછપરછ કરી હતી. નાના મામાએ મને તે પત્ર બતાવ્યો. તેમણે કહ્યું, "આ પત્રનો ઉત્તર તું લખી મોકલી આપ. આ ઠોડું કવર લે, સરનામું લખતાં આવડશે ને?" મેં "હા" કહી. મામા ઓફિસે ચાલ્યા ગયા. આ વખતે તે પોસ્ટખાતામાં નોકરી કરતા હતા, ડેંગરીની નિશાળમાં નહોતા.

મેં મારા પત્ર શરૂ કર્યો, સર્વે કારણોના ઉલ્લેખ કર્યો. મામી વિશે, મામાની કૌશલરી શિક્ષણપદ્ધતિ ને બાપુજીના જીવનવાસ વિશે લખ્યું. ફેટલા લાખો પત્ર મેં લખ્યો હતો! તે પત્ર મેં બે વખત વાંચી નેંધો, અંતે પોસ્ટમાં રવાના કર્યો. મામી વિશે મામાને લખેલું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. શ્વસુરપણનાં માણસોને મામી નિંદા ચલાવે છે એમ મેં લખ્યું હતું આજે મને એ જુઓને ખસ્તાવો થાય છે. એ ઉંમરે મને આ બધું શી રીતે સમજવું? ત્યારે શુદ્ધિ એટલી પ્રયત્ન નહોતી. મામાએ મને પત્ર લખી મોકલી આપવા કહ્યું હતું. "તું લખી રાખ, હું વાંચી

નેંધશી." એમ કહ્યું હોત તો તે વાંચીને, શું થાય છે, શું અચોગ્ય છે, તે એમણે મને સમજાવ્યું હોત પણ મામા તે વાંચવાના હોત તો તે પત્ર મેં ખુશ દિલથી લખ્યો જ ન હોત. મને દાખી દેવાની તેમની બિલકુલ વૃત્તિ નહોતી. તેમણે મને સ્વતંત્રતા આપી. એ સ્વતંત્રતાનો મારે સંયમપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો નેંધતો હતો. જે સંયમ પાળે તેને જ સ્વતંત્રતા શોભે સ્વાતંત્ર્યેચ્છુ માણસ સંયમી હોવો નેંધજી.

મારા પત્ર તો પૂના પહેંચી ગયો હતો, બાણ છૂટ્યું હતું. બોસેલો શબ્દ, છૂટેલું બાણ પાછાં આવે ખરાં? મામાના હાથમાં પત્ર પડ્યો. મામા મામી પર ગુસ્સે થયા, મામાનો પૂનાથી બીજો પત્ર આવ્યો. 'સ્થામની મરજી હોય તો તેને પાછો પૂના મોકલી આપજો. એને નેંધ મને આનંદ થશે. પરંતુ એની અહીં આવવાની બિલકુલ મરજી જ ન હોય તો ખરી ત્યાં રહે એ જ ઠીક છે.' એમ તેમણે લખ્યું હતું. મુંઝવેલાળા મામાએ મને શિખામણ આપી હું આવ્યો તે રાત્રે તેમણે ગુસ્સે યઈ મને બે લગાવી દીધી હતી, તે માટે એમને ખસ્તાવો થયો. તેમણે મારી પીક પર હાથ ફેરવનાં કહ્યું, "સ્થામ! પૂને જઈશ પામો? આતું ગાંડપણ ચાપ કે? મોટા મામાનો સ્વભાવ કોખી છે, પણ એમનું હૃદય સફટિક જેવું નિર્મળ છે. તે અત્યંત ઉદાર છે. તે સખ્યમેનને, ગમ્મતને અને તને લથાવવા ઇચ્છે છે. આજના સમયમાં કોણ કોને મદદ કરે છે? એમના જેવા લાઈ છે એ અમારું મોટું સફલાગ્ય! આવા મામા બીજો ક્યાંય નહિ જો એ ઈશ્વરના ભક્ત છે, દાતની આગળ તખ્તે ભઈ એ ઈશ્વરના ભક્ત છે, ત્યારે એટલું બધું તારાતપ અનુભવે છે, કે આંખોમાંથી અશ્રુ ડળે છે. ઈશ્વરના ભક્તો ફૂં

હોય છે ? એમની પાસે રડી કેંદ્ર શીખ. એમના જેવા બુદ્ધિશીલ અને શુદ્ધિવાન મનુષ્યો મેં દલો મુખી જોયા નથી. એમની પાસે ખૂબ શીખ. સંસ્કૃત વાંચ. આગળ ઉપર શિષ્યવૃત્તિ પ્રેમજન્ય. જન પૂતે પાછો જન. રડીશ નહિ મેં તે દહાડે માર્યો હતો, માટે રડે છે ? સ્યામ ! અરે પ્રેમ કરે છે તે જ કાષ્ઠિક કાષ્ઠિક વખતે મારે પણ છે. જે પ્રેમ કરે છે તેને એકાદ વખત શિક્ષા કરવાનો પણ અધિકાર છે, મેં માર્યો ને પછી તું જીવી ગયો. પણ તને મારનારા આ મામાને આખી રાત જીંધ ન આવી. તે વખતે તું નાસી આવ્યો હતો. એને ઉત્તેજન આપવું યોગ્ય ગણાત નહિ "

મામા કહેતા ને સ્યામ સાંભળતો. પૂતે જવા હું તૈયાર થયો. નીકળતી વખતે મને ખોટું લાગ્યું. એક પ્રકારની શરમ, અપમાન, અનેક લાવ મનમાં જાણી રહ્યા હતા. બધાને નમસ્કાર કરી હું નીકળ્યો. મામાએ મને ગાડીમાં બેસાડ્યો ને વાપરવા આઠ આના રોકડા આપ્યા. ગાડી જાપડી. હું રડી પડ્યો, ધીર ગંભીર મામાને પણ રૂમાલથી પોતાની આંખો લૂછવી પડી.

હું ફરીથી પૂતે જઈ છું ? પાછો એ જ કંટાળા-ભર્યો જીવનક્રમ ! પરંતુ એ સિવાય બીજો શો માર્ગ હતો ? મારા બાપ આનંદસથી જેટલા વિચારો થઈ શકે તેમ હતા, તેટલા વિચારો હું કરતો હતો. એટલામાં યાજ્ઞા યાદ આવ્યું. માધવ ! દિવ્ય નક્ષત્રની પેઠે મારા જીવનમાં શણુવાર અઝઘૂરી આવ્યો ગયેલ માધુર્વસાગર માધવ ! ફરીથી એ મળશે કે ? જોના પાછો એ મળે ? માધવ એટલે પવન, માધવ એટલે મુસાફરી કરનાર અમ. એ હિમાલય પાસે હશે કે રામેશ્વર પાસે, કાણ જાણે ! ગમે ત્યાં હશે, પરંતુ અમાગી સ્યામને હસતો હશે. માધવ ! તારા જેવા જીવનશાતા છોડીની સર્વત્ર જરૂર છે, જન. રથને રથજે ફરતો રહે. લોકોનાં દુઃખસંતાપ દૂર કર, કલેશચિંતા ઓછી કર.

માણુ રોડને કોણ કોણ ચડે છે, તે મેં એકી-નગરે જોયા ક્યું. માધવ દેખાયો નહિ. હું નારાજ થયો. માધવ મળી ગયો હોત તો સ્યામ સદાને

માટે તેની સાથે જ ગયો હોત. સ્યામનું જીવન આજના કરતાં પવિત્રતર, મધુરતમ ને સુંદરતમ થયું હોત. પરંતુ મારા જીવનની મતે જેટલી ચિંતા છે, તેથી અધિક ચિંતા આ જીવનધન દેનાર પરમ શ્રીમંતને પ્રભુને છે. મારું જીવન એની દૃષ્ટિબહાર હોતું નથી.

હું પૂતે આવ્યો, રસ્તામાં મેં કંઈ પણ લીધું નહિ કે ખાધું નહિ. ખાવાની એ દિવસે મને ઇચ્છા જ થઈ નહોતી. પૂતો રોડને જીનરો ને લાડાની ગાડી કરી ઘેર ગયો. શરમાતો, નીચે મચકે હું મહોલકામાં પેડો. "સ્યામ આવ્યો, સ્યામ આવ્યો," એમ બધાં કહેવા લાગ્યાં. ભાઈ ઘેર હતો. શણુવાર કાંઈ બોલ્યુંઆદ્ય નહિ મેં ભાઈને કહ્યું, "ભાઈ ! આ સ્યામ પર ગુરસે થશે નહિ, બધાં મને માફ કરો."

ભાઈએ કહ્યું, "એ વાતને અમે કાંઈ ફરોથી સંભારવાના નથી. જાણે કંઈ જ બન્યું નથી એવી રીતે વર્તવાનું અમે બધાંએ કરાવ્યું છે."

હું ઘરમાં ગયો. મામા મારી સાથે બોલ્યાં નહિ. રમા મને જોતાં જ હસી પડી તેણે મને ઓળખ્યો. હું તેને ચૂંટી ખણ્યો હતો, તેમ ગમાડતો પણ હતો. રમાને લઈ હું તરત હી ચડા પર જઈ બેઠો. હીચક પર બેસી માધવે શિષ્યવૃત્તિ ચરણ હું મુંઝ રહ્યો હતો.

પ્રેમાયે ભરલે વારે
ભાઉ હે આલે સારે.

શરૂઆતમાં મહોલકાનાં છોકરાં મારી મરકરી કરતાં. "સ્યામને કહેશો નહિ કંઈ; નહિ તો સ્યામ નાસી જશે ને પછી એ બધું આપણે માથે આવે." મને સંભળાવવા માટે એમ બોલાવું. રમતમાં મને લેવામાં આવતો નહિ કાષ્ઠિક કહેતું, "સ્યામને રમાડો ને ! જુઓ પેડો બેઠો રહ્યો !" ત્યારે બીજું કાષ્ઠિક બોલી બેઠું : "નારે ભાઈ, મોઈ મોઈ વાગી બેસે તો સ્યામ સનારા નાસી જાય." ધીમે ધીમે મરકરી ઓછી થતી ચાલી. વાતાવરણ નિર્મળ થયું. હું છોકરાંમાં ભળવા લાગ્યો, મળવા લાગ્યો.

હું અજ્ઞાસ પણ હવે સારી રીતે કરવા લાગ્યો. મામાના મનનું પણ સમાધાન થતું. સ્યામ રખડી આવ્યો, પણ પહેલા દરતાં મુઠ્ઠીને આવ્યો છે, એમ મામા એમના મિત્રો આગળ કહેતા. અરબી ભાષાની મુંઝવણ વાર્તાઓ ને બીજાં પુસ્તકો મને વાંચવા મળતાં. બપોરને વખતે ગરબાં મારતી મહોલ્લાની સ્ત્રીઓને મદાસારતની, ભક્તિવિજયની, કૌમિની અથમેયની વાતો હું કહેતો. એમને એ ગમતી ને કહેતી, “શ્યામ, તને આ બધી વાતો ક્યાંથી આવડે છે? એ બધી ક્યારે તે વાંચી?” એકાદ વખતે ભક્તિવિજયમાંથી યાદ કરેલાં કાવ્ય હું બોલતો. એના મૂળ કાવ્યમાં મારાં પોતાનાં ચરણો બનાવી મૂકી દેતો. મહોલ્લાની ધાર્મિક વૃત્તિવાળી સ્ત્રીઓને એ બધું ગમતું.

શ્યામની મદત્તા વધતી ચાલી, તે સર્વને પ્રિય લાગવા માંડ્યો અમે રહેતા હતા, તે ઘરના માલિકને ત્યાં સ્ત્રીસામાજ્ય હતું. એને ત્યાં સ્ત્રીઓનાં ખાતાં હતાં. એની જગે ઉધારની વીગતો મેંએ રખાતી, ત્યાં બાળવટાવના ધધા માલના. શ્યામ પાસે પંચ-રાસિના દિસાળ, સાદા બ્યાજના દાખલા આવે. બપોરને વખતે હું હોંઝકાપર બેસી આ કામ કરતો.

એ સ્ત્રીસામાજ્યમાં સાસરે આવેલી એક બહેનને જે મદદ હું કરી રહ્યો હતો, તે સૌથી પવિત્ર કાર્ય હતું. અહીં તેને ખૂબ દુઃખ હતું. પીયરમાં તો તે બધાની માનીતી હતી. તેનાં માથાપ મરી ગયાં હતાં દાદાએ તેને બેઠેલી હતી, મોટી કરી હતી. તે કહેતી, “શ્યામ! વારેવારે મને પીયર સંભરે છે, દાદા મને માણકી કહેતા, હીરુ કહેતા, બેટા કહેતા. મારી માણકીને શું કહી બોલતું, એમ તે હસનાં રડતાં પૂછતા. શ્યામ, હું હવે કંઈ નાની છું? અદાર વર્ષ મને થયાં. છતાં મેં પીયર ગઈ છું, ત્યારે દાદા કહે છે, “બેટા, પેલા રંગીત પાટલા પર બેસ તું” અને તેવડી મોટી ચર્ચ, તો ય મને તો નાની જ લાગવાની. બેસ પેલા પાટલા પર, દાદા પાસે શરમાવાનું હોય? ગાંડી!” શ્યામ, દાદાને મારા પર કેટલો બધો પ્રેમ! પરંતુ અહીં તો બીજું નરક છે! ખરેખરે વનવાસ છે આ! અહીં બોલુચાલુ કોની

સાથે! કોની પાસે વાત કરવી? તું છે અહીં એક શ્યામ, મારે ભઈનથી. તું જ મારો ભઈ છે એમ સમજું છું. તારી આગળ મન લગતું ધાય છે.”

મિત્રો! ત્યારે હું નાનો હતો. પણ માણેકબહેનને એકેએક શબ્દ મને યાદ છે. દુઃખની કહાણી છી રીતે બુલાય? કુખિયાના, પીઝિના આદિ સ્વરો દેના કાનમાં ઘૂમી નહિ રહે? જ્યંત તબખાઓ સમી માણેકની શોકકથાઓએ મારા હૃદયમાં કાચનું સ્થાન લીધું છે. સાસરવાસના બપોર, નિરાશ સંસારમાં આ એકલા છોટા શ્યામને તેને આશરે હતો. આ શ્યામ નાનો છે. એને સ્ત્રીઓની વેદના ક્યાંથી સમજાય? મારા હૃદયની યાતના શ્યામ છી રીતે સમજી શકશે એને માણેક કદી વિચાર કદી નહિ. જ્યંતો માણસ તબખાલાને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. માણેક શ્યામ પાસે બેસી બધી વિતક કથાઓ કહેતી. હું તેનો વિશ્વાસપાત્ર હતો. શ્યામ પાસે મેં પોતાનું અંતઃકરણ બોલી દેતો.

એક દિવસ માણેક મને કહે, “શ્યામ, તને શું કહું? કાલે મને એ કહે, “તાડું નાક જ કાપી નાખું. તાડું નાક ચપડું છે, મને એ જોતું ગમતું નથી! તથા તથા વખત કાતર લાઈ દોડી આવ્યા. ને કહે, ‘ઉઝારી દઉં કે નાકનું ટીપું?’ શ્યામ! મને ઘણી વખત સળેખમ યાય છે, ત્યારે તે કહે છે, ‘તું ગેધાતી છે. સદાય તારા નાકમાંથી લીંટ લગતું હોય છે!’” એમાં હું શું કહું? નગ ઉપર આપેલ ત્રાડો પોવાનું. નાનપણમાં દાદા કેટલી મારી કાળજી રાખતા. પાણીમાં રહેવાથી શરદી ને સળેખમ યાય એમાં મારો શો વાંક? એટલા માટે એ કહે છે કે ‘નાક કાપી નાખીશ’? ત્યારે મને પરવ્યા શું કરવા? મને એમણે લગન પહેલાં ક્યાં જોઈ નહેાતી? પેલા જોઈ એમણે મને પસંદ કરી છે. ત્યારે જ્યારે પીયર ગઈ છું, ત્યારે કંઈ ને કંઈ નવો દાગીનો દાદા એ કરાવી આપે છે. એમના જ ઘરમાં એ આવે છે. એટલા માટે તો એમણે મને જીવની રાખી છે પીયરની એરેટ અહીં લાવવા માટે મને જીવની રાખી જ પડે ને! નહિ તો મને ક્યારની

કેદારજી પાડી દીધી હોત! બધાંય ગીધાં છે. મારે આમ બોલવું ન જોઈએ. પણ કહું છું તે જરાય ખોટું છે કે? મને હેરાન હેરાન કરી નાખી છે એમણે!”

માણેકને ત્રાસ દેવા તેનો વર નવી નવી યુક્તિઓ શોધતો. એક દિવસ સાંજે એકદમ પહેલવાન જેવા તેના ચારપાંચ મિત્રોને તે લઈ આવ્યો ને માણેકને તેણે કહ્યું, “અંધારી અમને ભાખરી શાક બનાવી આપ.” માણેકે ચૂસી પેટાવ્યો. શાક બનાવ્યું, ભાખરીઓ શેકી. પરંતુ એ લોકો માણેકની કસોટી કરી રહ્યા હતા. ભાખરીઓ બનાવી બનાવી એના હાથ ફુપી ગયા, છતાંયે પેલાઓનાં પેટ ભરાયાં નહિ. લગભગ નવ વાગ્યા સુધી આમ ચાલ્યા કર્યું. ચૂસા પાસે બેસી બિચારી માણેકની આંખો લાલચોળ થઈ હતી. “ચાલો, ઊડો, અરધા બૂખ્યા રહ્યા” એમ માર્મિક વચનો કહી કટ્ટામશ્કરી ચલાવતા ભારતમાતાના સુપુત્રો હાથ ધોવા બેઠ્યા. વરુના ત્રાસમાંથી દરિયુ છૂટી. આટઆટલું કર્યા છતાંયે તેને સાંભળવું પડ્યું. ગરીબ બિચારી માણેક!

એક દિવસ તો માણેક ખૂબ ચીક ચડે એવી વાત કહી. તેણે કહ્યું, “સ્વામ, હમણાં હમણાં તો એ ચીચક્રિયા માટે સંડાસમાં જતા નથી. ઉપર જ નીજે માણે ચીચક્રિયા કરે છે! મને કહે છે: ‘સાફ કર.’ સ્વામ, મારા પર કેટલો જુલમ ચલાવે છે! મને એ બધાં આમ હેરાન કરે છે! મારી તરફ એ બધાં સારી રીતે વર્તે એ માટે દાદાજી દર વખતે મને કંઈ ને કંઈ આપે છે. ને અહીં તો તેમનું અત્યાચાર્ય ને દ્વાપ્રયોગ વધ્યાં જ કરે છે. ગુપચૂપ હું નરક સાફ કરી દઈ છું. ઊંઘારાની ગંદકી મા દાટે જ છે ને? પછી ઊંઘારાના બાપની ગંદકી દાઢવામાં શો વાંધો, એમ મનમાં થાય છે. પણ સ્વામ! માંદગીને પ્રસંગે હું જરૂર એમ કરું. સાળસમા હોય ને આમ કરે છે. માત્ર ત્રાસ આપવા ખાતર આમ કરે છે, બીજું શું?”

માણેકઅજેનની તે દિવસની મુખમુદ્રા હું કદીયે બૂલી શકું એમ નથી. ‘ઊંઘારાની ગંદકી માતા

કાદતી નથી કે? પછી ઊંઘારાના પિતાની ગંદકી દાઢવામાં શો વાંધો?’ કેટલો ઉદાર વિચાર તેના મનમાં આવી ગયો! ખરેખર, કોઈક કોઈક વખત પત્નીને પતિની માતા થવું પડે છે, પતિની સંભાળ ગ્રાખવી પડે છે. પરંતુ માણેક શું બહુ મોટી હતી? સત્તર અઢાર વર્ષની તે હતી. કેટલી નરકચાતના તેને ભોગવવી પડતી હતી! ઈશ્વરે તેના પતિને નીરાળી શરીર આપ્યું હતું, મજબૂત પગ આપ્યા હતા, પણ પગે ચાલી સંડાસ સુધી જવાની તરફી તે સદ્ગૃહસ્થ લેતા નહોતા. સત્તાંધી દાસી મળી છે, પછી એટલોય ત્રાસ પગને શા માટે દેવો, એમ તે નરાધમ મનમાં સમજતો હશે-મનમાં જ નહિ, માણેક સમક્ષ નિર્લજ્જ પડે એ કહેતો હતો. આવા માનવજનના ખાઈ બદલા લોકોને જોઈ કેટલું દુઃખ થાય છે! માણેક પર અપાર પ્રેમ કરનારા દાદા આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શક્યા નહિ. માણેકને સાસરે શા માટે મોકલતા હશે? ‘નરકમાં હું માણેકને મોકલીશ નહિ,’ એમ સ્પષ્ટ એમણે કેમ ન લખ્યું? લોકલગ્ન ને આખર આ શબ્દોથી તે બીતા હતા. માણેકના પ્રાણ કરતાં ફિટીની આખરની એમને વધારે કિંમત હતી. સમાજ બંડખોર થશે નહિ ત્યાં સુધી આ અનંત આપતિ શી રીતે દૂર થાય? આ બંડ સ્ત્રીઓએ જ જગાવવું જોઈએ. ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

માણેકનાં સ્મરણો આજે પણ મારા હૃદયને સંતાપે છે. નાનપણમાં મને થતું, “માણેકના વડના નાકે પથ્થર મારવો. તેને એકદમ વખતે હોંચકા પર બેઠેલો જોઈ નાક પર મુકો મારી નાસી જતું.” પરંતુ દુઝળા, બીરુ સ્વામને દિંમત થતી નહોતી. દુઃખનો બિસરો કાદતી માણેક રડતી ત્યારે હુંય રડી પડતો, મારાં તે અશ્રુ માણેકના મર્માંતિક જખમને મલમપટ્ટી જેવાં થઈ પડતાં!

માણેક મારી પાસે પિયર પત્ર લખાવતી. તેના પત્રો હું જ ટપાલમાં નાખી આવતો. પત્રમાં ત્યાંના દુઃખનું વર્ણન એ કરતી નહોતી. મોઘમ મોઘમ લખાવતી. પિયરનાં ખીંકાં સ્મરણો જ એમાં ભર્યાં હોય. માણેકના સ્વામ બાલવેષક હતા. માણેક બોલતી

ને હું તે લખતો :— “દાદાજી! તમારી માણેક નાની જ કેમ ન રહી? હું સદાય નાની હોત તો તમારા બોળામાં હંમેશાં બિંધી જાત, તમારી યાત્રીમાં જમત, ને ગ્રેમ-લાડથી તમને કોળિયા ખવડાવત. ખરેખર હું શા માટે ઊંચી વધી, મોટી થઈ? અને જરા મોટી થતાં જ તમે મને શા માટે ધરમંથી કાઢી મૂકી? તમને હું કંટાળો આપતી હતી? માથાપ નાનપણમાં જ મરી ગયાં હતાં. દાદાજી, તમે જ મને લાડ લાડાવ્યાં છે. હવે કેટલા દિવસ લાડાવવી? થઈ મોટી, જવા દો સાસરે-એમ તમને થયું હશે! દાદાજી, હું મોટી થઈ, તો તમારી સેવા કરત, તમારાં કપડાં ધોઈ નાખત, તમારાં પાણીનાં વાસણો ધસી ચકચકિત કરત ને તમારી પાસે રહી હોત. અરો મારો જીવ ગભરાઈ મરે છે. હું જીવતાં મૂએલી છું, દાદાજી! આ બધું તમને શું કરવા લાખું? તમારા હૃદયને શા માટે સંતાપું? પરંતુ તમને ન લાખું તો કોને લાખું? કોની પાસે હૃદય ખોલી વાત કરું? તમારી લાડકવાળી માણેકને આ દુનિયામાં બીજું કાણ છે? એક તમે જ.”

આવી જાતના તે પત્ર લખાતા. માણેકને સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડતું. પત્ર લખવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નહોતી. હું નાનો હતો, છતાં ય જોતજોતામાં

પત્ર લખી નાખતો. નાનપણમાં સવારમાં વહેલો છીડી કિટા જ ઘૂંટતો, તેથી મારા અક્ષરો સારા આવતા.

માણેકને કોઈક વખત ધરમાં જામડળના કચ્છ મળતા, ત્યારે તે એના આ બાકમિત્રને બુલતી નહિ આ પત્રલેખકને માણેક એક દુકડો આણી આપતી માણેક મને એક સૂચના હંમેશાં આપતી. “સ્થામાં હું તારી આગળ જે જે વાતો કરું છું, તે બીજા કોઈને કહેતો નહિ. કોઈની આગળ બોલતો નહિ.” આજે માણેક આ સૃષ્ટિ પર હયાત નથી. તેનું ક્ષેત્ર જીવન લાંબો વખત ટકતું શક્ય જ નહોતું. હું ત્યારે પૂનામાં નહોતો. માણેકને આશાસન દેનાર સ્થાય પૂનામાં લાંબો વખત રહેતો નહોતો. થોડા જ વખતમાં પૂના છોડીને કોંકણમાં જવાનો હતો. કોંકણમાં બીજા ચાર વર્ષ એને પસાર કરવાનાં હતાં. માણેકનાં દુઃખ આજે મેં મારા હૃદયમાંથી પ્રગટ કર્યાં છે. ભારતીય મહિલાઓની હજી ૫ કેવી દયાજનક દયા છે તેતમ્મતી ધ્યાનબહાર ન જાય, એ ખાતર મેં આ વર્તન આપ્યું છે. માણેક આ બધું સહન કર્યું. એ માણેકને શતદાઃ હકિતમય પ્રણામ કરવા સિવાય બીજું હું શું કરી શકવાનો હતો?

ચાલુ] .

અનુ૦ મૂળશંકર પાખ્યા

કીડી

[મન્દાકાન્તા]

કીડી કેવી કણ કણ ગ્રહી . ધાય ? તે પેળ લાઈ :
લંડારો જો, સતત શમથી પ્રાપ્ત મોંઘી કમાઈ.
મૃત્યુ સંગે રમત રમતી કાર્યસિદ્ધિ ન ચૂકે;
છે ખંતી એ રજકણ છતાં, માનવી, શીખ લે કે !

મગનલાલ દલીયંદ દેસાઈ

સામાજિક દષ્ટિ

મુંબઈમાં રહેનાર નાનાં છોકરાંએને એટલી જ ખબર હોય છે કે પીવાનું પાણી નળમાંથી આવે છે. ચોમાસામાં પીવા જેવું પાણી આકાશમાંથી પડે છે એ ખરું, પણ એ તો કપડાં પલાળવા અને રસ્તા પર કાદવ કરવા માટે જ. પાણીનો નળ એ તો સ્વાભાવિક વસ્તુ છે, હમેશને માટે છે, અને એની જ રહેવાની. નળ ક્યાંથી આવે છે, અને નળમાં પાણી કેણુ પૂરું પાડે છે, એનો વિચાર કરવાની જરૂર સરખી એ છોકરાંએને જણાતી નથી.

આપણી સામાજિક વ્યવસ્થામાં કાંઈક એવું જ થયું છે. હમરો વરસથી જે સંસ્કૃતિ આપણે ત્યાં કેળવાઈ એની અને એની પાછળના અસાધારણ પ્રયત્નની કલ્પના કે કદર આપણે કરી શકતા જ નથી. શરીરને જેમ રોજનાં સ્નાન, ખોરાક, કસરત અને આરામથી તાણું રાખવાનું થાય છે, ઘરની જેમ રોજ ને રોજ અને વરસોવરસ મરામત કરવાની હોય છે, તેમ સામાજિક જીવન ટકાવવા અને એનો વિકાસ કરવા નિત્યજાગૃતિ, નિત્યવિચાર, અને નિત્ય-પ્રયત્નની જરૂર છે; એ જાણે ધણાખરા, અને કેટલાક જાણદાર ગણાતા લોકો પણ ભૂલી ગયા છે. રૂઢિપ્રિય તેમ જ ઉત્પાતપ્રિય બને જાતના લોકો સામાજિક કલ્યાણનો વિચાર જ ભૂલી ગયા છે. જૂનું ટકાવવામાં અથવા તોડવામાં, નવું દાખલ કરવામાં, અથવા એનો વિરોધ કરવામાં ત્યાં ત્યાં આંધળાપણું જ દેખાવા લાગ્યું છે.

વિચારશીલ લોકોમાં સમાજહિતના આદર્શ અને માર્ગ વિશે મતભેદ હોય એ સમજાય એવી વસ્તુ છે. એક બાળુ સુધારવા જતાં થીજ બાળુ તરફ દુર્લક્ષ થવાનો અને તે બગડવાનો સંભવ છે એ પણ અનુભવની વાત છે. પણ નરી જડતા અથવા નરી બેજવાબદારી અને ઉન્નતબળતા એ જ ત્યાં પ્રેરક કારણ હોય ત્યાં કશા સારાની આશા જ ન રખાય.

ધર્મશાસ્ત્ર હોય કે સમાજશાસ્ત્ર, કાયદો હોય કે

રૂઢિ, એનો મૂળ ઉદ્દેશ લોકોના હિતનો—કલ્યાણનો જ હોઈ શકે. એ મૂળ ઉદ્દેશ લોકો ભૂલી જાય તો અશુદ્ધિ ફેલાવાની, અને ફેરફાર કરો કે ફેરફારનો વિરોધ કરો, સમાજનું ગાડું ઊંધું વળવાનું. આંધળા લોકોના હાથમાં શાસ્ત્રો સુરક્ષિત છે એમ તો કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રે કહ્યું કે માન્યું નથી. દષ્ટિ વગર બધું જ વ્યર્થ છે. આવા અનુભવ પછી જ કવિએ લખ્યું:

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा सास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥

આ સ્વયંપ્રજ્ઞા કેળવવાનું કામ કેળવણીનું છે. પણ કેળવણી જ ત્યાં માણસને પરપ્રત્યયનેયશુદ્ધિ કરી નાખે છે, પારકા દેશના, પારકા સમાજના ઇતિહાસ, અનુભવ અને આદર્શ ઉપર રચાયેલા સિદ્ધાંતોનું સત્ય શામાં રહેલું છે, એનાં મૂળિયાં કઈ જૂનિમાં છે, ક્યાં સુધી પહોંચેલાં છે એનો ત્યાં વિચાર નથી, અને પારકા સિદ્ધાંતોનું ચલુતર ખોટા પાપા પર કરવામાં ભૂલ રહેલી છે, એ પણ ત્યાં ધ્યાનમાં આવતું નથી, ત્યાં લોકો સુરક્ષિત છે એમ કેમ કહેવાય ?

હિંદુસ્તાનમાં અનેક જાતની ચર્ચાઓ ચાલે છે, પણ તેમાં મુખ્ય તો ત્રણ છે : સમાજનું અર્થશાસ્ત્ર, સમાજનું રાજકારણ, અને સમાજનું ધાર્મિક જીવન. આ ત્રણે એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. ત્રણે દિશામાં આપણા પ્રવાસનું પરિણામ નહિ જેવું આવે છે, એ જ બતાવે છે કે આપણા આકલનમાં જ કાંઈક મોટી ખામી છે. સાચે રસ્તે જરાક પણ આપણે જઈએ છીએ ત્યાં ભારે શક્તિ પેદા થયેલી આપણે જોઈએ છીએ. પણ હિંમતને અમારે અથવા પુરુષાર્થને અમારે આપણને એ રસ્તો અવ્યવહારુ જણાય છે. આજની પરિભ્રમણમાં અવ્યવહારુ માર્ગ એટલે સ્વાવલંબનનો માર્ગ, મડેનનો માર્ગ, દીર્ઘોઘોગનો માર્ગ, એવો અર્થ થઈ ગયો છે. દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી છે, સાચું જોખમ કઈ

૨૩૬ : કિશોર માર્ચ : ૧૯૪૦

દિશામાં છે, સાચી શક્તિ કઈ રીતે કેળવાય, એ કશાનો જાણે કોઈ વિચાર જ કરતું નથી. પશ્ચિમી વેપાર અને પશ્ચિમી દોરને લીધે આપણા ઉપર જે જીવલેણ આક્રમણ આવી પડ્યું છે તેનો ખ્યાલ નથી મુસલમાનોને, નથી હિંદુઓને. અને હિંદુઓમાં પણ આત્મરક્ષણને માટે જે શુદ્ધ દષ્ટિ અને પ્રસંગ જોટલા મહાન યવાની શક્તિ જોઈએ છે તે ક્યાં છે ? બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તરનાં ઋષિ યજ્ઞાધ્યાયી શું હિંદુ સંસ્કૃતિ કે હિંદુ જાતિ ટકવાની હતી ? અને હ કશો અસ્પૃશ્યોને અન્યાયથી દૂર રાખી, એમનું જીવન વિરામ અને વિપ્રમય કરી, એમને પોતાના શત્રુ બનાવે શું હિંદુ સંગઠન થવાનું હતું ? અંગ્રેજોનો દેશ કે એમની નિંદા કરે સ્વરાજ મળવાનું નથી. હિંદુ-મુસલમાન એક બીજા સામે એરેર કેળવી પોતપોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરી શકવાના નથી. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તર એક બીજા સામે સંગઠિત થઈ હિંદુ જાતિને સુરક્ષિત રાખવાના નથી અને અસ્પૃશ્યોને હજી એ દૂર રાખી હિંદુ ધર્મ ટકી શકવાનો નથી. અસ્પૃશ્યોનો તિરસ્કાર કરનાર અને એમની સામે શાસ્ત્રવચનો ટાંકનાર હિંદુઓને જોઈ નજર આગળ નીચેનું ચિત્ર ખડું ઘાય છે : સાપતા મોઢામાં સપડાયેલો દેડો પોતાનું મોઢું ખોલી માખીઓને ગળી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧૯૩૧

ફાકા ફાલેલ્લકર

વાદળને પ્રશ્ન

રેખા ધરી રીંખ્ય બહાર વાદળી
ને હાર્દ તારું ક્યમ છે કલુષિત ?
સંકેત શું માનવને કરંત કે :
'માનવી માંય સમાન હું ઘણાં.'

‘શશિન્’ ઓઝો

ધૃત્યે જનું

આદર્શ છે હોય અસાધ્ય એથી
શું હારીને હામ પ્રયત્ન ત્યાગ્યા ?
ના, ના, રહી નિત્ય પ્રયત્નશીલ
ધૃત્યે જનું ધ્યેય સમીપ, જૂઝતાં !

મોહન ઠક્કર

સુભાષિત

રત્નો અમૂલ્યાંથી ન દેવ રીઝ્યા,
ન બી'ક પાગ્યા વિપથી જરાયે;
સુધા વિના ના વિરમ્યા; ચળે ના
મહાપુરુષો નિજ નિશ્ચિતાર્થે.*
'પુ'ંડરીક'

* સંસ્કૃત સુભાષિત પરથી

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૭

મરાઠા રાજ્યનો મુખ્ય શાસક

બાહાદુર બાહુરાવ પેશવા

બાહુરાવ પેશવા બ્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે મરાઠાઓની સત્તા દક્ષિણની બહાર માળવા, ગૂજરાત, વગડ, ગોડવન વગેરે સુધી પહોંચી હતી. ઉત્તરના આ પ્રાંતોમાં ચોથ અને સરદેશમુખી જીવ ગવવાને માટે મરાઠા સરદારોની નિમજૂદ ચર્ચ ગઈ હતી. કોઈકુપટ્ટી ઉપર મરાઠાઓનું આગમન સર્વશ્રેષ્ઠ હતું અને યુરોપિયન પ્રજાઓએ વસાઈમાં મરાઠાઓના હાથનો સખત માર ખાવાથી તેમણે પણ મનબાર તરફ ગભ્ય રચાપવાની મહત્વાકાંક્ષા જતી કરી હતી તેમણે કોરોમંડળ કિનારા તરફથી કર્ણાટક તેમજ નિઝામના મુનકમા પ્રવેશ કર્યો દક્ષિણમાં નિઝામ બે ક્રે મરાઠાઓના હાથે વાર વાર હાર ખાતો હતો છતાં તેણે બાહુરાવનું ધ્યાન ઉત્તર તરફ દોરતો દક્ષિણમાં પોતાનું રચાત મજબૂત કરવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો દિન્દોળી બાદશાહ મહમદશાહ હતો પણ તેની પંડાશમાં જ રોકાઈ અને પડાણો ઉભા પામતા હતા નિઝામ તેમજ અરોધ્યાનો સરદારજગ બાદ શાહીને બચાવવા પ્રયત્ન કરતા પણ તે નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી નહિ તેમને દરેકને સ્વતંત્ર ગભ્ય રચાપવાની અભિન્યાસ હતી અને એ અભિન્યાસની આડે રોકાતા અને પડાણો આવે તેથી તેમનો નાશ કરવા સરદાર જગ ઇચ્છતો હતો અને મરાઠાઓનો નાશ કરવા નિઝામ પેતરા ગ્યતો હતો.

મરાઠાઓ ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યા હતા ખરા પણ જંગીરની પદ્ધતિને લીધે તેમનામાં મુખ્ય મરાઠી સત્તાનો પ્રચાર કરવાના કરતા પોતાની જંગીર વધારવાની જ આગમ્મ વધારે હતી તેથી જ દાખારે, બોસને જેવા સરદારો કૂનીને નિઝામના પક્ષમાં જતા રહેલાભિમાનને બદલે અગત્ય વ્યર્થ જ પોતાનો ભાગ બજવતો હતો.

આવે વખતે પેશવા કેણુ થાય ? કાવાદાવા ચાલવા લાગ્યા રઘુજી પોતાના હસ્તકને પેશવા કરવા મથતો હતો પણ બધામાં વિશેષ કર્તૃત્વવાન અને પ્રભાવશાળી બાહુરાવનો પુત્ર બાવાજી બાહુરાવ જીર્ડે નાનાસાહેબ હોવાથી પેશવાઈનો પોશાક તેને જ મળ્યો.

કર્ણાટકમાં રઘુજીએ જર્ધને ગિયિનાપ લીના મુસન-માન અધિમરી ચદાસાહેબને કેદ કરી સત્તાગ મોકલી આપી. પરંતુ નિઝામે ગિયિની મરાઠાઓનો પગ કાઢી ત્યાંના મુરારાવ ઘોગપડેને દૂર કરી પોતાના હસ્તક અન્વરુદ્દીને કર્ણાટકનો નવામ મનાવ્યો.

રઘુજી બોસલે નર્મદાની ઉત્તરમાં પેશવાના મુનકમા ગળ્યડ મચાવતો હતો એટલે ત્યાં પેશવાએ યશવતગવ પવારને મૂકી રોજી ઉપર રોકે બેસાડ્યો.

પેશવાને માળવાની સનદ હતી સુધી મળી ન હતી તે મળવાનો પ્રસંગ આ પો બગાળામાં અલિ વર્દીખા નામનો એક પુરુષ નવામ થયો હતો રઘુજી કર્ણાટકમાં હતો તેનો લાલ લઈ તેણે ઓગિસ્તાની કટક ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં પોતાના માણસ મીંગ હમીયને નીમ્યો પણ આ મીંગહમીય ફૂટ્યો અને તે જ બીરો. રઘુજીની મદદથી અલિવર્દીખાની સામે થયો મરાઠાઓના શાણા મિદાગ ચો બગાળામાં દુગતી સુધી બેસી ગયા બાદશાહ અલિવર્દીખા માંમે મહેસૂત મેકવવાનો તમદો કરતો હતો ખાએ બાદ શાહને કહ્યું ' મને મરાઠાઓની ચડાઈમાંથી બચાવો ' બાદશાહે સરદારજગ અને બાહુરાવની મદદ માગી બાદમાં બાવાજીને માળવાની મનદ આપી બાહુરાવે

પાછળ નિઝામે મરાઠાઓને અમુક મુલક આપવાનું કબજ કરેલું થયું તે કબજત એવે પાળી નહિ તેથી બાલાજી પેશવાએ સદાશિવરાવ બાઉને સેના આપી નિઝામ ઉપર ગોકલ્યો. 'એના પશુમાંથી ઈશ્તિદિમ માર્દી મરાઠાની તોફરીમાં આવીને રહ્યો હતો. તે સદાશિવરાવ સાથે ગયો. ઉદ્ગીર આગળ જળખર લડાઈ થઈ એમાં નિઝામને એવી તો સખત દાર ખવરાવી કે નિઝામે સિક્કા મોહોર ગોકલીને સદાશિવરાવને પસંદ પડે એવી શરતોએ સધિ કરવાનું કહેલું મોકલ્યું. આ સંધિથી ચરસીરગઢ, છુરાનપુર, દોલતાબાદ, સાલેર, મુલેર અને નગર મળીને ૭ કિલ્લા મરાઠાઓને મળ્યા અને બીજા પ્રદેશ મળીને નિઝામના રાજ્યનો લગભગ અર્ધો મુલક મરાઠાઓને મળ્યો.

ચાલુ]

ગાવિંદરાય ભાગવત

☆

કેટલાક હુચકા

સુખસિદ્ધ મરાઠી નાટકકાર રામ ગણેશ ચક્રવર્તી સાથે કોઈક મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં કરતાં એક માણસ એટલો તો ચિડાઈ ગયો કે ગુસ્સામાં તે ગુસ્સામાં તે બોલી બેઠ્યો: "બસ, થયું. આજથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મૂખ માણસ સાથે બોલવું જ નહિ."

ચક્રવર્તી: "મેં કયાં દહ એવો નિશ્ચય કર્યો છે? હું તો ક્યારનો બોલું જ છું."

*

ઈંગ્લંડના અસિદ્ધ લેખક ચાર્લ્સ લેબ્સ બોક્સિમાં મોડા જતા. એકવાર એ બોક્સિને મોડા પહેાંચ્યા એટલે એમના ઉપરીએ કહ્યું, "લેબ્સ, તમે શાજ સવારે કાગે મોડા આવો છો?"

"હા. પણ હું તેના બદલામાં સાંજે વહેલો જાઉં છું ને!" લેબ્સે જવાબ વાલ્યો.

*

ન્યાયાધીશ: તું કહે છે ને કે આ માણસે તારી કેટલીક વસ્તુઓ ચોરી છે? તો એ આરોપીના સામાનમાંથી તું તારી કોઈ વસ્તુ ખતાવ.

હરિયાદી: જી, આ જુઓ મારો દાથરમાલ. એના ખૂણા ઉપર 'બી' એવી નિશાની કરેલી છે.

ન્યાયાધીશ: પણ એ નિશાની ખાતરીલાયક નહિ કહેવાય. એમ તો આ મારા ડુગાલ ઉપર પણ 'બી'ની નિશાની કરેલી છે.

હરિયાદી: બરાબર છે, મારા એવા બે રૂમાલ ખોવાય છે!

*

લોડ' બર્કનહેડ: (છૂટાછેડાના મુદ્દામાં એક સાક્ષીને) તમારું લગ્ન થયું છે કે ?

સાક્ષી: હા, થયું છે ખરું.

લોડ' બર્કનહેડ: કેની સાથે થયું છે ?

સાક્ષી: 'બેરી સાથે.

લોડ' બર્કનહેડ: વાહ, પુરુષ સાથે કદી કોઈનાં લગ્ન નહોતાં! તમે જાણો છો ?

સાક્ષી: હા, જાણું છે.

લોડ' બર્કનહેડ: કેનાં ?

સાક્ષી: મારી બહેનનાં!

તા રા ની અ જ ય પી ઓ

[ગતાકી ચાલ]

ઝાયા અકમા આપણે જોયુ કે આપણી નિદા
ગિકામા તાગની સખ્યા ત્રણ અમજની છે તાગના
તરવે પૃથ્વીના જેવા જ છે, તારાઓના અતરે પ્રકાશ
વર્ષ (light-year) થી મપાય છે, તારાનું વજન
આસરે બે અબજ પરાઈ ટન (૧-૨૬ મીડા)
હોય છે અને સૂર્યના મધ્યગિદ્ધ પાસેની ઉષ્ણતા ચા
કરોડ ડિગ્રીની છે હવે તાગઓ વિષેની કેટલાક ખીજી
અજાણ્યમીઓ તપાસીએ

તારાઓ ભ્રમણ કેવી રીતે કરે છે ?

જ્યારે આપણે આકાશના તાગઓ જોઈએ છીએ
ત્યારે આપણને ખ્યાલ નથી આની શક્તિ કે એમના
ત્રીજા ભાગના તારાઓ બેવડા છે આ બેવડા તાગઓ
એક જ હોય એમ દેખાય છે, પણ દૂરનીનની મદદથી
જણાયું છે કે તેના બે ભાગ હોય છે, અને તે ભાગો
એકનીમની આસપાસ ફરે છે

સૂર્ય પણ એની ધરીની આસપાસ ફરે છે એના
ગિગ પર દેખાતા ડાઘાઓના અવલોકન પરથી આ
ભ્રમણની ગતિનું માપ કરાયું છે

આ ભ્રમણની શક્તિ કયાથી આવી ? અમને
ટનના મોટા ગેળાઓ કેવવાને માટે ટ્રેલી બંધી
સક્તિની જરૂર પડે ? અમનના વખનમા પૃથ્વીનું
ભ્રમણ પણ લોકો કાંપી શખા ન હતા તો આવા
પ્રચડ તાગઓના ભ્રમણનું તો પૂઠુ જ થ ?

કદાચ તમે કહેશો કે ગુરુત્વાકર્ષણના બળને લીધે
તાગઓ ફરી શકે છે, પણ તે નરોનર નથી ભ્રમણની
શક્તિ કયાથી આવે છે એ પ્રશ્નના જવાબમા હું
સાગો સવાબ પૂછું છું, ‘એ ભ્રમણ અટકાવવાની
શક્તિ કયા છે ?’ એટલ તાગઓ દમેશ ક્યાં જ
કવાના

એક ચક્રી ટેમન પર ફેર ઊંચે તો થોડા વખન

પૂઝી અટકી જાય છે, કાગળ કે એને ટેમનની સાથેનો
ધસારો નહે છે એ ટેમનને પોલીશ કરીએ તો
ચક્રી વધારે વાગ ફેરે જે પ્રમાણમા ધર્ષણનું ગળ
ઘટે તે જ પ્રમાણમા ચક્રી વધારે વખત ફરી શકે
આ પ્રમાણે વિચારતા જ્યારે ધર્ષણનું મન શન્ય થઈ
જાય ત્યારે ચક્રી દમેશને માટે ક્યાં કરશે એમ
સિદ્ધ થાય છે ને જ પ્રમાણે તાગઓને ધર્ષણ નથી
એટલે ગોળ ગોળ ક્યાં ફરે છે

હવે એક બીજે સવાબ જોએ થાય છે ચક્રીને
શરૂઆતમા ફેવવા માટે કાઈએ શક્તિ વાપરી તેની જ
રીતે શરૂઆતમા તાગઓને શક્તિ કયાથી આવી ?
આ સવાબનો જવાબ કાઈ આપી શકતું નથી કવિ
ઓમગ બખામના શબ્દોમા કહીએ તો “ એવા
બાગથા પાસે આવી પહોંચો કે એની કૂંચી જડી
શકી નથી ” વિતાનીઓને આ હકથી વધારે જવાની
છટ પરમેશ્વરે આપી નથી મૂળ દ્રવ્ય કયાથી આવ્યું
અને મૂળ ગતિ કયાથી આવી એ વિતાનના અણ-
ઉકવાયેથા પ્રશ્નો છે

તાગઓની પેડે પાગ શું હશે ?

કેટલીક વાગ તાગઓ જોના આપણને મનમા
વિચાર આવે કે ધારો કે આપણે એક તાગ પર
ગયા ત્યાંથી દૂરના તાગ પર ગયા એમ ક્રતા કરના
આધેમા આધેના તાગ પર ગયા આગળ ક્યું તેમ
પાય કરોડ પ્રનાશર્ષ ફરે ગરૂના તાગઓ ગેધાવા
છે, એવા કાઈ તાગ પર જઈએ તો એની સામી
બાલુ થ દેખાય ? વગી, ને તાગની મખ્યા મુકગ
કરેલી છે તો બધા જ તાગની સૃષ્ટિની ચેડી પાગ
થ હશે ?

“ અનન આમશ ” એમ કદાચ તમે જવાબ
આપશો, પણ અણુનિષ્ઠ વિગ્ઠાન જુરો જવાબ આવે
છે દમણના વિચારો પ્રમાણે આકાશ અનન નથી

છતાં અમર્યાદિત (finite but unbounded) છે. જો આકાશ અનંત હોત તો ધરોણ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં આખા વિશ્વનું દર્શન શી રીતે કરી શક્યા હોત? આકાશ અમર્યાદિત છતાં અનંત નથી એ હકીકત તમે સમજી શકશો એમ હું જ્ઞાતા એ આશા રાખતો નથી, પણ એવો અર્થ એમ થાય છે કે આકાશમાં જે તમે પૂર્વ દિશામાં અગત્યના અગત્યે માઈલ મુસાફરી કરો અને સીધી લીટીમાં આત્મા કરો તો પશ્ચિમ દિશામાંથી તે જ જગ્યાએ પાછા આવશો. આ ન જ બની શકે એમ તમને લાગશે, પણ પહેલાં પૃથ્વીની આસપાસ ફરવાથી એ જ રથજે અવાય છે એ લોકો કંઈ નહોતા શકતા, અને આ સમજાવું તો એનાથી ઘણું વધારે અધરું છે.

આકાશ અનંત નથી એટલું જ નહિ પણ તેની ત્રિજ્યાનું માપ પણ ધર્મ સકયું છે ને તે દસ કરોડ પ્રકાશવર્ષ લાંબી છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે તેનું ઘન માપ પણ કાઢી શકાય છે. એની ગણતરી કરતાં જગ્યાએ કે સમસ્ત આકાશનું કદ ચાર અગ્ર પરાધર્મ પરાધર્મ (ચોગડો ને સાડ મીંઠા) એટલા ઘન માઈલ અસંતવામાં આવ્યું છે.

આ સંખ્યાનો ખ્યાલ આવવા માટે એક ખગોળ-શાસ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ આપ્યું છે. ધારો કે ઉપર લખેલી સંખ્યા એટલા રૂપિયા ગણવા છે. રૂપિયા ગણતાં વાર લાગે, દસ હજારની નોટોથી પણ એટલા રૂપિયા ગણતાં વાર લાગે એટલે મોટા ચાંકડાના ચોકોથી ગણીયું તમે જાણો છો કે ચોકમાં કરોડો ને અગત્યની રકમ લખી શકાય છે. માટે આખી પૃથ્વી પરના બધા માનવીઓની એટલી મિલકત છે એટલી રકમનો દરેક ચેક બનાવીએ. ચેક ગણનારની ઝડપ એક સેકન્ડમાં સાધારણ રીતે બે ચેકની હોય. આ પ્રમાણે ચેકો ગણાતા હોય, અને માત્ર એક માણસ નહિ પણ આખી મનુષ્યજાતિ ચેકો ગણવાના કામમાં જ રોકાયેલી હોય, અને માનવજાતની ઉત્પત્તિથી તે અત્યાર સુધી મનુષ્યો એ ચેકો ગણવાનું જ કામ કર્યા કરે, ને એટલા રૂપિયા

ગણી શકાય તે સંખ્યા, અને ઉપર આવેલી સંખ્યાનું પ્રમાણ, તે એક સોપારી અને પૃથ્વીની વચ્ચેના પ્રમાણ જેટલું યશે.

કોઈ તારામાં પ્રાણીઓની વસ્તી હશે કે?

ધણા લોકો એમ માને છે કે ધણા તારાઓમાં આપણા જેવા માણસો રહેતા હશે, પણ આ માન્યતા તદ્દન બુદ્ધભરેલી છે. તારાઓની મરમી એટલી બધી હોય છે કે સાં આપણા જેવાં પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ.

પણ, કદાચ તમે કહેશો કે જેમ સૂર્યની આસપાસ ફરતી પૃથ્વી છે તેમ કોઈ તારાની આસપાસ ફરતા મહેલો નહિ હોય? આ સવાલનો જવાબ યોક્તસ આપી શકાતો નથી, પણ હમણાંની પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે આ અગત્યે તારામાંથી આપણા સૂર્ય સિવાય બીજા એકેની આસપાસ ગ્રહમંડળ નથી. ત્રીસ ટકા જેટલા તારાઓ ફરતાં ફરતાં લાંબી ગય છે અને તેના બે કક્ષઓ એક બીજાની આસપાસ ફર્યા કરે છે. બીજા બધા એમની ધરીની આસપાસ ફરે છે.

ત્યારે આપણું સૂર્યમંડળ કેવી રીતે પેદા થયું હશે? કેટલાય હજાર અગ્ર વર્ષ પૂર્વે એક મોટો તારો સૂર્યની પાસેથી-એટલે, થોડા જ અગ્ર માઈલ દૂરથી — પસાર થયો તેથી સૂર્યમાંથી દ્રવ્યના ભાગ છૂટા થયા અને તે તેની આસપાસ ફરવા લાગ્યા. આવી રીતે સૂર્યમંડળ થયું હોય એમ હમણાંની માન્યતા છે.

જોવો અકસ્માત સૂર્યને થયો એવો બીજા કોઈ તારાને થયો હોય એ ધણું જ અસંભવિત છે, કારણ કે આકાશમાં ખાલી જગ્યા પુષ્કળ છે. પ્રસિદ્ધ ખગોળવેતા સર એડ્વિન એવી ગણતરી કરી છે કે પૃથ્વીના કદના જેટલી પોકળ જગ્યામાં જે વીસ દસ આમનેમ ફેંક્યા હોય ને તે ફરતાં ફરતાં એકબીજાની પાસે થોડા જ વારના અંતરમાં આવવાનો જેટલો સંભવ છે એટલો જ સંભવ બે તારાઓને પાસે આવવાનો છે. એટલે બીજા કોઈ તારાને આપણા જેવું ગ્રહમંડળ હોય એ ધણું જ અસંભવિત છે.

હવે આપણા સૂર્યમંડળનો વિચાર કરીએ
વાસ્તવિક રીતે મગગ, બુધ વગેરેને તારાઓ ન કહી
ચંદ્રાચ માન્ય કે ખગોળશાસ્ત્રીની ભાષામાં સૂર્ય ને
સૂર્ય જેવાને જ તારા કહે છે, અને મગગ બુધ વગેરેને
અદ્ર દેહવામાં આવે છે

સૂર્યના અદ્રોમાંથી મગગ ને બુધ સિવાય કોઈ
દેકાણે પ્રાણી કે જાડપાન હોવાનો સંભવ નથી બુધનું
કદ લગભગ પૃથ્વી જેટલું જ છે અને સૂર્યની પામે
હોવા છતાં ત્યાં ગમ્મી અસહ્ય નથી કાચુ કે ત્યાં
વાદળા પુષ્પ ગહે છે પણ ત્યાં પ્રાણુવાયુ (ઓક્સિજન)
છે કે નહિ તે નક્કી કહી શકાતું નથી વળી ઘણું
કરીને ત્યાંની બધી જીવન પ્રાણીથી છતાંયેલી છે એટલે
ત્યાં મગગનું સામાન્ય હોય એ બનવાભેગ છે

મગગમાં ઓક્સિજન છે, અને ત્યાં વગભગ બધી
જીવન જ છે, દિગ્ધો નથી, પણ વાતાવરણમાં બીનારા
છે અને લાંબા વરસાદ પડે છે હોય એ સંભવિત છે
ત્યાંની હવા ઘણી જ ઠંડી કે, ત્યાંના વિદ્યુત્ત્વ પા
સૂર્યાસ્તને સમયે પ્રાણી ઠંડી જાય એટલી ઠંડી પડે
છે અને બીજા ભાગો તો તેથી પણ વધારે ઠંડા છે

ત્યારે મગગનો અદ્ર કુમીનથી જેવામાં આવે
છે ત્યારે ત્યાંની સપાટીના ગગ ત્યાંની જુદીજુદી
ઝડપોમાં જુદાજુદા ભાગે છે જેમ આપણી પૃથ્વી
પર ઝડપોએ લીધે જાડપાનનો ગગ બદલાય છે તેમ
ત્યાં થતું હોય એમ જણાય છે એટલે આ ઉપરથી
એમ અનુમાન થાય છે કે ત્યાં વનસ્પતિ હોય તો
પ્રાણીઓ કેમ ન હોય? ભાવન નામના ખગોળવેત્તાએ
મગગના દેગેમાફમાં થોડી મીની લીટીએ જોઈ હતી
એવો એવી દની કરી કે કુદરતી બનાવટ કોઈ
દિવસ ઠંડ સીધી હોતી નથી કોઈ નદી છે જ સીધી
લીટીમાં વહેતી હોય એમ જણાયું નથી તેથી તેને
તે લીટીએને મગગની નદરે કહી અને પૃથ્વી ઉપરથી
પણ દેખાય એવી મોટી નદરે ખોદનાગ મનુષ્યો
પણ જ જુદાસાગી હોના જેવું એમ તેને જણાયું
જય આ મત દર મુખી ખગોળવેત્તાઓએ સ્વીકાર્યો
નથી હાનુ, વળી એક ખગોળવેત્તાએ એમ કહ્યું છે

કે મગગનો જુવાનીનો સમય વીતી ગયો છે એવો
પૃથ્વીના જેવા જ પણ, પક્ષી કે પ્રાણીઓ ત્યાં વસના
હોય એ અસંભવિત છે મગગની જુવાનીના ઉત્તરેબના
અનુસંધાનમાં આપણે તારાઓની ઉમરનો પ્રત અર્થોશું

તારાઓની ઉમર કેટલી હશે?

આ પ્રશ્ન જ કદાચ હાસ્યાસ્પદ લાગશે એ પ્રશ્નનો
અર્થ કદાચ કોઈ કરે કે અમુક હમ્મર અમ્મર વર્ષ
પર કોઈ તારા ન હતા, અને પછી એમદમ પ્રાણી
ઓની માફક તારાઓનો જન્મ થયો આવું તો ન જ
બની શકે એ દેખીતું છે પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓ એમ
માને છે કે અતિશય, યુગાણુ જૂનાગમમાં માત્ર દ્રવ્યના
દ્રશ્ય ગત્યો હતા અને પછી યુર વાકર્ણના મગધી
તે ગત્યોનો વધારે ને વધારે પામે આવવા લાગ્યા
અને ગત્યોના તારાઓ નધાયા આ નિદાનને
આધારે સૂર્યની ઉમર ૫,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
(પાંચ હમ્મર અમ્મર) વર્ષની ગણાય છે સૂર્ય આપણી
ઉમરના પ્રમાણમાં પૃથ્વી માળખીની ઉમર ઘણી નાની
છે-માત્ર એમથી એ અમ્મર વર્ષની

તારાઓનો પ્રત્ય ક્યારે થયો? જો તારાઓનો
જન્મ હોય તો તેને મૃત્યુ કેમ ન હોય? માણસ મૃત્યુ
છે મરણ કે એને સામાન્ય રીતે કોઈકે ગગ યાત્રુ
પડે છે તેવી જ રીતે તારાઓને જન્મથી જ દાય
ગગ લાગુ પડે છે દાય કે જેમ દાનના ગગમાં
માણસ દરરોજ ક્ષીણ થતો જાય છે, તે જ પ્રમાણે
તારાઓ પણ પ્રથમ માટે એમની અસ્તિત્વ ના
કરિને ક્ષીણ થતા જાય છે પાંચ હમ્મર અમ્મર વર્ષ
મુખી આપણી ગમ્મી બને તે જન્મે ખગ્મી નાખ્યા
તે જના દર એનામાં આપણી મી રાખિ ગ્મી છે
એ જ નવાઈ જેવું છે તોપણ સૂર્ય પૃથ્વી અસ્તિત્વ
અસંપાન નથી ધીમે ધીમે તો ૫૫ નાંવ થશે
“નામ નેનો નાશ” એ લોકાન્તિ માંથી કહે

કેટલા વર્ષ પછી સૂર્યનો પ્રત થશે તે દર નક્કી
થઈ શક્ય નથી એનો નાશ થવને દર એના મા
એના ૧૫ ૦૦૦,૦૦,૦ ૦,૦૦,૦૦૦ (પાંચ હમ્મર
અમ્મર) વર્ષ થશે અદરે આપણને કોઈને જ નગરની

જરૂર નથી. આ ઉપરથી એક રમૂજ હુકમો વાદ આપે છે. એક સપ્તાહમાં લાપલુકતાએ કહ્યું કે - પૃથ્વીનો પ્રલય પાંચ હજાર અગ્ર વર્ષ પછી થશે. લાપલુ પૂરું થતાં એક ઓનાઝને થોડી ચિંતા સાથે સવાલ પૂછ્યો, " તમે પૃથ્વીના પ્રલય માટે કેટલાં વર્ષ કહ્યાં? " લાપલુકારે કહ્યું " પાંચ હજાર અગ્ર વર્ષ. " સવાલ પૂછનારના મોં પર સંતોષની લાગણી છવાઈ ગઈ અને છટકારાનો દમ ખેંચીને તેણે કહ્યું. " હવે મને નિરાંત થઈ. મેં તો ધાર્યું હતું કે તમે માત્ર પાંચ અગ્ર વર્ષ જ કહ્યાં હતાં "

એક દિવસ સૂર્યનો પથ પ્રલય થશે. " જે જાણું તે જાણ " એ નિયમમાં સૂર્ય પથ અપવાદરૂપ નથી. સૂર્યની જેમ બીજા તારાઓનો પથ નારા થશે અને બધું દ્રવ્ય આકાશમાં વિખેરાઈ જશે " સ્વર્ગ છે સંસાર " એ આખી સૃષ્ટિને લાગુ પડો શકે છે.

તારાઓનો પુનર્જન્મ થશે ?

જ્યારે બધા તારાઓનો પ્રલય થશે ત્યારે બ્રહ્માંડની સ્થિતિ કેવી થશે તેના ખ્યાલ આવી શકતો નથી જો મનુષ્યના પુનર્જન્મમાં આપણે માનીએ તો તારાનો પુનર્જન્મ કેમ ન હોય? આ ખ્યાલમાં મતભેદ છે અને એ સવાલનો જવાબ ખગોળના જ્ઞાન કરતાં પોતાની પસંદગી પર વધારે આધાર રાખે છે. કેટલાક પુનર્જન્મવાદીઓ એમ માને છે કે ફરી પાછું બ્રહ્માંડ શરૂ થશે અને નાટકનો બીજો એક ભાગ શરૂ. ખગોળશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક ઉત્ક્રાંતિવાદીઓ એમ માને છે કે બ્રહ્માંડ અચૂક હેતુસર સર્ગાયું છે અને એ હેતુ સિદ્ધ કરીને જ્યારે એનો પ્રલય થશે ત્યાર પછી એના ફરી જન્મ નહિ થાય.

ઉપર આપેલા બ્રહ્માંડના આયુષ્યના આંકડાઓ આપણને બહુ મોટા લાગે છે પણ હિંદુઓનાં પુરાણોમાં એના જોડશી મોટી સંખ્યાઓ આપેલી છે. ૧૭૨૮૦૦૦ વર્ષ=કૃતયુગ, ૧૨૬૧૦૦૦=ત્રેતાયુગ, ૮૬૪૦૦૦=દ્વાપરયુગ, ૪૩૨૦૦૦=સત્ત્વયુગ, એ ચાર યુગોનો એક મહાયુગ=૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ ૭૧ મહાયુગ=૧ મન્વંતર=૩૦૬,૭૨૦,૦૦૦ વર્ષ. :૧૪ મન્વંતર=૧ કલ્પ=૪,૩૨૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ. ૨ કલ્પ=૧ બ્રહ્માનો દિવસ. ૩૬૦ બ્રહ્માના દિવસો=૧ બ્રહ્માનું વર્ષ. ૧૦૦ બ્રહ્માનાં વર્ષ=મહાકલ્પ=૩૧૧,૦૪૦,૦૦૦, ૦૦૦,૦૦૦, વર્ષ. જો મહાકલ્પ પછી સૃષ્ટિનો પ્રલય થવાનો હોય તો આ સંખ્યા ખાસ ખોટી ન ગણાય.

આટલાં વર્ષોની ગણતરીમાં મનુષ્યજીવન કેટલું દૃઢ જણાય છે! આ વિચારે આપણામાં નમ્રતા આવશે જોઈએ અને પ્રભુની સૃષ્ટિને નીરખીને એના પ્રત્યેનો લગ્નિભાવ વધશે જોઈએ. ગાંધીજી કહે છે તેમ આકાશદર્શનથી આપણી ધર્મભાવના વધવી જોઈએ. એક વખત કેપ્લર નામનો ખગોળશાસ્ત્રી દૂરથીનખાંથી જોતો હતો, અને એના કેટલાક મિત્રો એને માટે રાહ જોતા હતા. જ્યારે કેપ્લર પોતાનું કામ પૂરું કરીને એના મિત્રો પાસે આવ્યો ત્યારે એક મિત્રે કેપ્લર શું કરતો હતો તે પૂછ્યું. કેપ્લરે જવાબ આપ્યો, " આ સૃષ્ટિ વિશે પ્રભુના શું વિચારો છે તે જાણવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો. " આવી જ ભાવનાથી જો ખગોળવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે ધર્મભાવનાને ઘણી સુંદર રીતે પોષી શકે અને મનુષ્યજાતિનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે.

સપ્તર્ષી]

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન) બાર-એટ-લો.

બે ભાઈબંધ

ધીરો અને વીરો બે બચપણના ગોડિયા હતા. છેક નાનપણથી સાથે ખેતતા આવ્યા હતા થોડાડ મોટા થયા ત્યારે પણ એક જણ ભેગા જ બાળ અગવતા મધ્ય ગોવાળિયા ભેગા મળી ગમનીયા ભજવતા કે ગમ્મનો વેશ ઝાડતા પરંતુ તેમણે ધીરો રામ થતો તો વીરાનો પાંક લક્ષ્મણનો હોય જ, વીરો બે રામ થતો તો વીરો એનો દીવ ન જ બનવાનો અને બે ધીરો સિપાઈ બને તો વીરો ખુશીથી ચોગ થવા કમ્લ થતો. 'કાઈ કાઈ રિસ ટાકડી કે બીજુ કાઈ કુળ ખાવાનું ગોવાળિયાને મન પણ થતુ ધીરો અને વીરો બેક જણ લગોટ બીડી ઊપડતા ગદ જેવી વાડમા પણ બાકારા પાડી ધાર્યું કામ પાર પાડતા, પરંતુ બે ધીન વગર વીગને જવાનું હોય કે વીરા વગર ધીરાં જવાનું હોય તો પહેલા તો જવા માટે ભેમાથી એગ્ય કમ્લ જ ન થાય, અને બે થાય તો કામમા ડર્ બનીવાગ ન પડે ગોવાળિયા કહેતા 'કઈ નહિ ભાઈ એ તો ગમનદમણ બે ભેગા હોય તો જ ગમન આવે'

આમ એક પછી બીજો દિવસ ઊગેનો અને એવી જ રીતે આથમતો ધીરો અને વીગને પણ દિશોરોની ગમતમા જગ્યા મળ્યા લાગી મોઢડાની, ગેડીદાની અને ખાગપાટની ગમતો પૂર બેસથી રમવા લાગ્યા પરંતુ તેમા તો મેડેજીને લુહાલુહા પક્ષમા જ વહેચાવુ પરંતુ એમને એમા કઈ હર્-શોક પણ ન હતો મેક જણુ એમને ખબે દાય ભેરવી' એક બાજુ ચા થા જતા કર્કડ ગૂસપુમ રી પાછા ફરતા 'પાણીના પરગોળિયા' એમ ખેનના ખોલતા મેક પક્ષના અગ્રણીઓ આગળ આવી નવા નવા ગોડવેના નામ—કાઈવાગ તો કુભાગ અને ગચેડાની બેડી પણ મનતા તો કાઈવાગ વગી કહેતા ધાળીમા નાચતો લેવો કે બાગબાગ વાડો ઢેકનો લેવો.'

પેનામથી એક જણ મરજમા આવે તો માગી

લેનો ધાળીમા નાચતાનુ નામ ધારી ધીરા એક પક્ષમા જતો, બાગબાગ વાડો ઢેકનારનુ નામ ધારી વીરો બીજા પક્ષમા જતો રમન શરૂ થતી ઘણીવાગ બેક પક્ષમા તમ્પરારો થતી કાઈકાઈ વાગ માથ માથે પણ આવી જતા આકગ રવમાવનો વીરો પણ ધીગ સામે બાહો ચડાવતો, પરંતુ ધીરા દસી પડતો, વીગને માવડે ઝાલી કહેતો, 'બે ચાન ખળામા જઈએ એમને વાહે આપણે શુ કામ લડી મગીએ ?'

એમ કગતા કરતા એમના બાગ ગોડિયાઓ પણ મોટા થવા લાગ્યા અને ધીગ વીગએ પેના લુવાનોથી ગમન આદગી રાજ ધીગનો અને વીરાનો એ બે પક્ષ જ પડે છે પરંતુ કાઈ દિવસ તકરાગ થતી નથી થાય છે તો થોડીક વારમા જ પની જાય છે અને વગી પાછી ગમત શરૂ થઈ જાય છે

ગામના લુવાનો ઘરસસાગમા પડ્યા એમની જગ્યા ધીરા વીગએ સલાળી યુવાનીના ચદતા લોહીમા પણ બેક જણુ સાથેના સાથે જ ગદ્યા એકને મેળે જવાની ઇચ્છા હોય તો બીજો વગર આનાકાનીએ નવાગ થતે એની નામગજ હોય તો બીજો પણ જવાનુ ઇધ ગખતો

એ- દિવસ વીગએ ધીગને કહ્યુ ' ધીગ, છ ન છે વા મકાઈના ડોડા ખાવા દતા ?'

ધીરો મમજ ગયો એ ખેતગની પાછની મકાઈ મકાઈ વડાઈ હી હતી આજ બે ચૂકે તો પત્રી બાગ મદિનાને પથે વાત પડે ધીગએ કહ્યુ 'એમા તે શી મોટી વાત છે? આજ ગમે પેટ ભગેને ખાઈએ.'

'એ ખડુ, પગુ ગમે ખેતગે ગત છે એનુ ન' વીગએ કહ્યુ

'ભને ને ચુનો, તુ મહેતો હોય તો એને એન વીને જઈએ'

'તો તો મજા નંદ હા, ધીગ' એવા એ મામમા

હાંસ માર્યા કરે છે પણ એ ય જાણે કે કોઈકે પડ્યા છે, ' વીરાએ ખુશ થતાં કહ્યું.

બેઠ જણુ ફરતા ફરતા રામાને ઘેર આવ્યા. રામો પણ એમના જેવો જ જીવાન હતો. તેણે તમાકુ ભરી બેઠ જણુને ચક્રમ પાછું, આડીતેડી વાતો કરી, બેઠ જણુ હાડ્યા. ધીરાએ જતાં જતાં કહ્યું: ' રામભાઈ, બંદક લઈને ચૂલો તો છે, પણ આજની રાત સંભાળજો જરા. '

' કેમ ? ' રામાએ પૂછ્યું

' કોઈ માળા નીચેથી ડોડા ના ભાગી જાય. '

' અરે કાંઈ ગાંઠો થયો ? એક દિવસ હજારે ખેતરના ડોડા ખાનાર હું, તે આજ મારા ડોડા કોઈ ખાઈ જશે ? એ વાત તો બહી જાણે ધીરા, આ રામદાના ડોડા ખાતાં ખાતાં ક્યાંય બદકની ગોળી ન ખાઈ બેસે. કાલ્યા પોચાથી તો પૂરી નદી જ નહિ જોળાય ને ? '

' ડોડા ખાય છે કે ગોળી એ તો આ રાત જાણે, ' વીરાએ કહ્યું, અને બેઠ જણુ હસતા હસતા ચાલતા થયા.

માગીને ખાધા હોત તો રામો કંઈ ના પાડે એમ શ્રેષ્ઠ હતો ? ગામના ઘણા લોક એ પ્રમાણે ખાતા હતા ને ૪ પરતુ ધીરા વીરાને માગીને ખાવામાં કંઈ જાણે કંઈ સ્વાદ જ નહોતો લાગતો. ઉપરાંત રામાને થોડાક પરચો પણ દેખાડવો હતો.

અડધી રાતે બેઠ જણુ પોતપોતાની તલવારો લઈ જીપડ્યા. વચ્ચે આવતુ રમશાન વડાવી નદીને સામે કાંઈ આવેલા રામાના ખેતરની વાડે જઈ જિભા. કાળની જીલ જેવી તલવારો મ્યાન બહાર કાઢી રામો ધીમે ધીમે કશુંક ભજન ગાતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે બામે ભારે પડકાર પણ દેતો હતો. ખેતરમાં પેસવાનું ખોડીગારું હતું. પરંતુ કોઈ શું જાણે કે ધીરો વીરો ડોડા ખાવા આવ્યા હતા ? એ વિચારે તલવારથી ચોરિયા કાપી નાખ્યા, છીંકું પાડી અંદર પેડા. સામે જ હાથ હાથના ડોડા ડોડી રહ્યા હતા.

સાવચેતીથી રામાના માળા તરફ આવવા લાગ્યા. એટલામાં રામાનો અવાજ કાને પડ્યો: ' સંભાળજો હોં ? આ કાળની માસીને ખોળામાં રાખીને જ ખેડો છું. '

ધીરાવીરાને હસતું આવ્યું. વીરાએ ધીરાન. કાનમાં કહ્યું:

' આજ આખીય રાત આમ જ કર્યા કરવાનો વિચારો. '

બેઠ જણુ મકાઈની પાંતડો વચ્ચે જડ્યા કરતા માળાથી રાસવા છેડે આવી જિભા. એક બાલુ રામો કોઈ ચીન લલકારી રહ્યો હતો. બીજી બાલુ ધીરાવીરો દાતરડાની પેટે તલવારથી ડોડા કાપી ખોળા ભરવા લગ્યા. રામાનાં ગીન પૂરાં થયાં પરંતુ ધીરાવીરાનું કામ તો હતું ચાલુ જ હતું. ખોળા ભરાઈ ગયા અને બેઠ જણુ આવ્યા હતા, તેમ પાછા લગ્યા. વીરાએ છીંકું નીકળતાં કહ્યું: ' ધીરા, રામો વિચારો સવારના પહોરમાં જોશે ત્યારે તો એને શુંનું શું થઈ જશે. '

' થઈને ય બીજું શું કરવાનો હતો ? આપધાત કરે તો ભલે, ' કહી ધીરા હસવા લાગ્યો.

વીરાએ નદીનો કાંઠો ઊતરતાં ઊતરતાં કોઈકે દોહરો લલકાર્યો. અને ત્યારપછી તો ધીરાવીરાએ એક વાલિયાનું ઘર પણ ફાડેલું. પરંતુ આ કામ ગોખનું નહોતું. વીરાને વાલિયા ઉપર વેર હતું. એને લીધે ધીરાને પણ દોરાનું પડતું હતું. રાત્રીના સાંડ-સામા આવતાં આવતાં સહેજજ બચી ગયેલા. ત્યાર પછી ધીરાએ જળ મૂક્યું કે કોઈ દિવસ ચોરી કરવી નહિ. વીરાને પણ ક્યું. ' વીરા, આ ચોરીનો હસમ ચસકો છે હો ! મે તો આજથી જળ મૂક્યું છે; તુંય મૂકી દે. '

વીરાએ હસીને કહ્યું: ' જ...સ ! એટલામાં કરી ગયો ? '

જવાબમાં ધીરા ફક્ત હસ્યો.

વીરાએ સહેજ ગરમ થતાં કહ્યું: ' ધીરા, ચોરી કરવી એ કાંઈ નાના હોકરાના ખેલ નથી; એમાં તો

ધીગએ તેને સમજાવ્યો કે શૂરાતન હોય તો દેખાડવાના બીજા ધણાય ગગ્તા છે પરંતુ વીગએ તો સામેથી મહેલું માયું 'ના, ના, ધીગ।' એ તને આવો બીકણ બિચારી તો ન હતો ધાર્યો.'

અને આ વાતચીત પછી પણ વીરો ધીગના વાક્યોને મર-ગીરે જ લેખતો તેથી જ તેણે એક દિવસ ધીગને કહ્યું 'ધીગ, આ મુખી જીચી જીચી પાનીએ ફરે છે પણ એને એમ દન પાણીમા બેસાડી છઠ્ઠે તુ કહેતો હોય તો એને નવો મળદ કયા-પગપે ઉતરી પાડીએ

ધીગએ યસીને ના તો પાડી એ પાડો પરંતુ વીગને પણ આ કામ મવા માટે શેકયો

વીગને ખાતરી થઈ કે ધીરામા પહેનાના જેવું 'પાણી' નથી ગયું, ટરેલી વાત માટે તેને સહેજ પગલાવો થયો ધીગની શિખામણ ગળે લેતી રોય તેવો ટોગ કરતા કહ્યું ના ના, આ તો મું ખાની મરકરી કુ છુ માંગે એવો વિચાર છે એમ જોઈ માની લેતો' કંડી હમનો હમનો ચાનનો થયો

પરંતુ બીજા મદિનામા જ મુખીનો સો રૂપિયાનો બળદ ખોવાયો ચારે ગાણુ તપાસ કરતા મુઠે પણ મળી આવ્યો અને ચોગનો પણ પત્તો લાગ્યો વીગને જેન બેગા જ થયું પડત પરંતુ ધીગના અને વીગના નગાએના પ્રયત્નથી વળી બચી ગયો ગામગામનો મામનો હોવાથી મુખીએ પણ લાચુ ચોડું કર્ક ન કર્યું બળદ તાથે પાચપચીસ રૂપિયા લઈને જ સમજાવવા

પરંતુ વીગના મનમા ખાતરી થઈ ગઈ કે આ વાત ધીગએ જ કરેલી ધીરા વચ્ચે પડેલો અને એને લોધે જ જેનમા જતો બચ્યો, એ માનતે ધીગનો બચાવ ગગ્તા ગગ્તા વીગના મગજમા ઊંડો પુગવો જ પૂર્યો, તેને થયું 'પોતાની પાડી દાખા જ તો ભાઈમદેવ વચ્ચે પડ્યા હતા' તે મનમા મનમા બચડયો 'પણ તુ એમ ન જાણુને ધીરિયા કે તુ તારી આ આજ્ઞાની નથી જાણુતો અને એ

દિવસ ધીગને મુણાવી પણ લીધું 'ધીગ, તુ એમ ન જાણુતો કે હું કશું નથી જાણુતો' પણ ચાદ મખને ને એક દિવસ આવું વેગ ન વાણુ તો નજે ફતરીને પેટ જ-મ્યો હનો.'

ધીરા મમજા ગયો તેજે વીગને માનત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે તો કીધો વધારે મુઠે થઈ ગયો જીએ આવ્યું તેમ ખોનવા લાગ્યો ધીગને નાન્યુ કે આમાથી ઊંડી કયા પ મારમારી થઈ એમનો તે ચૂપચાપ ચાલનો થયો વીગના મામાપે પણ ધીગને ભાડવામા કર્ક બાની નડોતુ ગમ્યુ

આ મધુ એણુ હોય તેમ ધીગના પિતાએ અને ગામ લોકોએ તેને જૂના જેન વાદ દેવગવી વધારે બાગવા માડયો? ધીગ, કેવો જાઝા હેનમા ગાઈયા પડ્યા ને? અમે તો મડેના જ હનાને કે ભાઈ ચોડામા મીડાશ.'

ધીરા આનો શો જવાબ આપે? આ વાતને બે માસ વીતી ગયા મેમના ઉનાળાનો સમય હતો દુધ જેવી અજવાળી રાત હતી ગામ પહેના ધડેતુ ખડુ થઈ પગવગેયો ધીગ ફરે ફરે ગામ ગદાગ આરેવ ખજામા આ થો બીજા જુવાનો નેને જોઈ ખુશ થયા કહ્યું 'આજ તો ધીગ બજન ગા દોસ્ત' મ્દો તેના હાથમા તમૂરો મૂક્યો

કોઈ કોઈ ખજામા ધડેના એગ પડ્યા હતા અબમાથી વગતી દુધમન ચાની પીને થગને હોય તેવા ગોતાના હગ ચારેપા ચગી ગયા હતા એમાથી ઊંડતી મીઠી દોગમ દવામા પ્રમગી ગદી હતી અને ભર્યાવનમા મદાનની વમતના ધીગ ધીગ વાચગ વાઈ ગયા હતા ધીગએ તમૂરો હાથમા લીધો બો હટા ગએ ભજન ગાવા માડ્યા એમ ગાયુ મીજુ ગાયુ અને એમ જોન જોનામા અધી ગન પસાર થઈ ગઈ એમ છે તુ ભજન ગાઈને મધ કંવાતુ નકી દસ પડી ધીગએ વળી એક ભજન વડે મ્યું પરંતુ માડ અધુ થયું હો, ને નેમને મેને એમ દિવસગી પડી 'ગડને , પડને આજગ આવજો.'

બધાય જીવમાન ખડા થઈ ગયા, ખૂમ આવતી હતી એ બાલુ દોડવા મંડવા. પરંતુ ધીરો સહેજ ચંબી ગયો. સામે દેખાતી આંધી ઝાળો પરથી તે સમજી ગયો કે કોઈકનો ઘાસઘોંઘો માર્યો બળી રહ્યો છે, ફાણમાં તેણે કંઈક વિચારી લીધું, અને જમણા હાથ તરફ ફેંટાઈ ગયો. દરજીદાર બરેલી અને લાકડોનો ટેકો લઈ થોરિયાની વાડો ફેંકીને તે એક નાકા આગળ જઈ ચંબી ગયો. ધરતી સાથે કાન માંડ્યો પગનો અવાજ પારખી કાઢ્યો હોય તેમ વાડ સરમો દબાયો. અવાજ નજીક અને નજીક આવતો હતો. તેણે લાકડી તૈયાર રાખી અને ખેંદાટ દોડી જતી વ્યક્તિના પગ વચ્ચે ધાલી દીધી. બીજી જ ફાણે તેના ઉપર ચઢી ખેંદો, ગળુ પકડવા જાય ત્યાં તો વીરો દેખ્યો. ધીરો બોલી પડ્યો 'કાણુ વીરો ?'

ગામ લોકોના અવાજ નજીક અને નજીક આવતા હતા. વીરો માંડ બોલી શક્યો 'ધીરો મને બચાવ ! ગામવાળા આ વખત મને નહિ છોડે ! મેં તારો જ માથો . '

ધીરાએ તેને ઊભો દરતાં કહ્યું 'તું આ વાડમાં ન સતારી રહે. હું વારને અવગી દેરી જઈ છું.' અને તરત જ ધીરાએ વાડની છત્રંગ મારી. એક મેતર વડાવતાં ને ખૂમ મારો 'આ બાલુ...આ ન.....ય આ જ.....ય ! આ બાલુ આવતો...હજીએ છી.....' કહેતો કિલકારી કરતો ધીમે ડગલે દોડવા લાગ્યો. આખુ ય ગામ એ તરફ ખેંચાયું.

નદીકંઠે જઈ ધીરો ચંબી ગયો આવી પહેલેલા ગામના જીવનોને સળગાવતાં બાળ્યો : 'એ જન જન ! છટકી ગયો જન !'

કોઈ કોઈ જીવાનોએ નદી કિતરવાનો વિચાર જણાવ્યો. પરંતુ ધીરાએ ના પાડી : 'હવે એ ઝાડીમાં હાથ આવે ખરો !' કહી ગામ તરફ વળ્યા.

ઘેર આવી ધીરાએ જોયું તો ઘાસઘોંઘો હાલેલો માર્ગો તેડી પાડ્યો હતો. ધીમે ધીમે ઘાસ બળી

રજુ હતું. તેણે પિતાને જાના રાખતાં કહ્યું : 'અરે મૂલો બળી ગયો તો ! તમે કેમ ફિકર કરો છો ! કાલ અતારે તે પાછો ફરે ભરી દીધો જાણે !'

ગામલોકોમાં આ માર્ગો બાળનારનું નામ ચર્ચાવા માંડ્યું. એક મોંઝે વીરાનું નામ બોલાવું હતું. પરંતુ ધીરાએ ના પાડી : 'એ બધી ખોટી વાત છે. તમારા દરતાં હું વીરાને વધારે જાણ્યું છું ; મને તેમ બોલે, આરો મારું નુકસાન તો એ કદી ન કરે.' કહી એકઠો જતુને તો જંગ લેવા માટે બોલી, બોલના પછુ અંધ કરી દીધા : 'પારખ દરતી પચાતમ્ પડયા વગર જાણે જાનામાના. હું જાણું છું કે તમે બધા મને ને વીરાને લદાવી મારવા માગો છો.'

બપોરનાફડકતા લોકો ચાલના થયા

બીજો દિવસ સવારમાં ધીરો વીરાને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો તેને ગાડું સમુ કરતો જોઈ પૂછ્યું : 'કેમ ગાડું તૈયાર કરે છે, વીરા ? બાડું ભરવું છે કે શું ?'

વીરાએ ફિક્કું દબાં ધીગ સામે જોયા વગર જ કહ્યું : 'બાડું ભરવું તો છે, -પછુ વગર પેસે.'

'એટલે ? કંઈ સીધી વાત તો કર,' કહી ધીરો એને મદદ કરવા લાગ્યો. 'હું જોઈ છું એ ફીક કંઈ છું ધીરા !' અને નરમ અવાજે ઉમેયું : 'હુંગરે ચાર લેવા જવું છે, આ સિવાય ધીરાએ તેની લાશાખ આવેલી આંખો પછુ જોઈ.

તે સમજી ગયો કે વીરા બાળી નાખેલી ચાર પાછી ભરી આપવા માગે છે તેણે વીરાને ચોપાડ તરફ ખેંચતાં કહ્યું. 'લે ચાલ ચાલ હવે જાનામાનો, એવું હશે તોય એની આટલી બધી ઉનાવળ શું છે ? આપણ એ જાણ મંડીશું, તો પચ્વીસ પાળા લેવા કરી છશું. લે તમાકુ ભર, ચાલ હવે.'

વીરાએ આંખોના ખૂણા સાફ કરી નાખ્યા. તમાકુ ભરી લાવી ખેંદે જાણુ દમ લગાવી એકા.

આસપાસ જોતાં ધીરાએ પૂછ્યું : 'પછુ મને તો એ થાય છે કે તે ક્યું તે ક્યું ત્યારે આવું

કાચું કેમ કયું ? અજવાળી રાતનો ય તને ખ્યાલ ન રહ્યો ?'

વીરાએ ફિક્કું હસતાં કહ્યું : 'ખ્યાલ ને રાખ્યો હોત તો તો બધાય રહેત, ધીરા ! પણ મારે એવું કંઈ કરવું હતું થોડું, કે બધો ઘાટ થી રાખું ?' કહી નિશ્વાસ નાખ્યો. બોલ્યો : 'ગઈ રાતે હું મારા ખજામાં સૂઈ રહ્યો હતો. હેટું હોત્રા છતાં ય શીળી રાતનાં તારાં ભજન ચોખ્ખાં સંભળતાં હતાં. એક વાર તો મનમાં થયું કે હું ય તારી પાસે આવીને બેઠું. પણ કેણે જાણે ને એકાએક શું સૂઝ્યું ! મારી આંખોમાં ઝેર ભરાઈ આવ્યું—' તમે ગાઓ ભજન, હું દેખાડું છું !' આમ કરી હું જાણ લઈને સીધો તારા માળાએ પહોંચ્યો. ખૂબી તો એ છે ધીરા, કે જાણું જરા ખોટીને ચાર વચ્ચે મૂકવા ગયો એટલામાં એની મેળે લાડકા થઈ ઊઠ્યો. માળા ઉપરથી ફટકો મારી નાંઠો પથ્થર—

ધીરા વચ્ચે બોલ્યો : 'હોય વીરા ! ગુસ્સો આવે —

છે ત્યારે માણસ આંધળો જ થઈ જાય છે; એ વખત એ કરેલા મગજે વિચાર જ નથી કરતો. પણ ખરું પૂછે વીરા, તો મને તો આમાં ભગવાનની કૃપા જ દેખાય છે. ચાર તો ફરી ય મળશે પણ તું ગયેયો પાછો ન'તો મળવાનો ! ચાર બળી એ કીક જ થયું !'

વીરાએ નેરથી શ્વાસ લેતાં કહ્યું : 'કીક તો થયું ધીરા, પણ આ તો હાથનાં કર્ણાં હૈયે વાગ્યાં ને ?'

'હૈયું હતું તો હૈયે વાગ્યાં, નહિ તો શું વાગવાનાં હતાં !' કહી વીરાનો હાથ ઝાલી ઊભા થતાં કહ્યું : 'લે, ચાલ મારે ઘેર જઈએ, આ મૂકીને ડોસા વાટ નેતા હશે'

અને હાથમાં હાથ રાખી બેઠે જણે બીજે ગામ થઈ ધીરાને ઘેર જવા નીકળી પડ્યા.

લગભગ આખું ય ગામ તેમની તરફ નેવા લાગ્યું— જણે કંઈ કૌતુક ન નિહાળતાં હોય !

પત્રાસાલ પટેલ

અમે ત્રણ શૂરવીરો

રાતના એકમે વાગે એલો હું સુતો હતો, અણચિંત્યો ગયો જંગી; પાછલા એરડામહી પેટીઓ વટતી જાણે, ધ્યાન યે બહુ થતા સાંભળી; ધીમે રહીને બારણું ખોલી ખદાર ને, એક બે મિત્ર બોલાવ્યા પાડોશી ને થતા હતા. મનથી એવ ડાલ્યા તે દોરડું, લાકડી લઈ, હાથમાં લઈને બતી ચાલ્યા સૌ તંપાર થઈ. લાકડી, દોરડાવાળા ઊભા બે બેઠે બાદુએ બારણાની; ધરી બતી હાથની, આસને રહી સાંકળ દૂરથી ખેલી ખદાદૂરી એકી કરી. ખોખાશે દોરડાવાળે ખાધો ખૂન દમામથી, અડાળી લાકડી બીજે દીવાલે ખૂન નેરથી; મુઝાયેલું રૂધાચું ખદાર જવા મથી રજુ ઉધાડું બારણું ત્યારે, બિલાડું ખદાર નીકળું.

રમણસાલ ભટ્ટ

અંગ્રેજી ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ

શબ્દકોષની ઘડતરકથા

‘શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય ખરેખર અત્યંતજીવંત છે.’—અજ્ઞાત

‘કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દકોષ એ તે ભાષાના એટલે કે તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક છે.’—કાકા કાલેજકર

કોઈ પણ એક ભાષાના શબ્દો દ્વારા દર્શાવી શકાય તેવાં તેમજ મનુષ્ય માત્રને સુવ્યવસ્થિત થઈ શકે એવાં જ્ઞાનનો સંગ્રહ એટલે શબ્દકોષ; કારણ કે સઘળાં સાચાં જ્ઞાનને શબ્દો મારફતે જ દર્શાવવાનું હોય છે, એટલે એક ભાષાના સઘળા શબ્દોનો પરિચય આપણે સાધી લઈએ તો એ ભાષાને લગતાં સર્વ સાધારણ જ્ઞાનની નજીક આપણને થઈ કહેવાય.

અસંખ્ય એવા સઘળા શબ્દોનો સમાવેશ કરનારા શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય એ કંઈ જેવું તેવું સાહસ કે કહેવાય. ભૂતકાળમાં ઇંગ્લેન્ડમાં એમ મનાતું કે અંગ્રેજી ભાષાનો કોષ બનાવવા માટે અમુક પ્રકારની કારકુનગીરીને લગતી મદદ વડે કોઈ પણ સાધારણ મનુષ્ય કોષની રચના કરી શકે; અને એ રીતે શબ્દકોષના નામને શોભાવે એવો પહેલો અંગ્રેજી કોષ ઈ. સ. ૧૬૧૬માં ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રગટ થયો હતો; તેના યોજકનું નામ હતું જોહાન બુલ્લોકર (John Bullokar) અને એ કોષનું નામ હતું ‘The English Expositor’. એ કોષમાં એકલા શબ્દોનો જ સંગ્રહ નહોતો, પરંતુ શબ્દોનાં સમજાવવા માટેની વ્યાખ્યાઓ ઉમેરીને તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં સૌથી પહેલો જ કોષ મુદ્રિત થયો હતો તે સને ૧૫૦૦માં પ્રગટ્યો લેટિન-અંગ્રેજી

શબ્દકોષ હતો. તે કોષનું નામ ‘ઓર્ટસ વોકાબ્યુલોરમ્’ (Ortus Vocabulorum) હતું. એનો શબ્દાર્થ ‘શબ્દોનો બગીચો’ એવો થાય છે. ત્યાર પછી એવા બીજા કેટલાક કોષો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ઈ. સ. ૧૫૭૩માં કેમ્બ્રિજમાં વસનારા બેરેટ (Barrett) ‘ઓલ્વેરી’ (Alvearie = Bee-hive = મધપૂડો) પ્રગટ કર્યો હતો. એ કોષની રચના માટે એ બેરેટ અને તેના શિષ્યમંડળે રાતઠહાડો તનતોડ મહેનત કરી હતી. એ કોષનું નામ તેણે ‘મધપૂડો’ એટલા ખાતર રાખ્યું હતું કે વિદ્વાનો અને મધમાખીઓનાં જીવનમાં રહેલું જ્ઞાન જન તેમજ મધુપ્રાપ્તિ માટેનું સામ્ય અભ્યારી માત્રની નજર સામે રહેવા પામે અને તે દ્વારા વધુ મનન અને ચિંતન કરવા તે પ્રેરાય; — એ કોષની રચનામાં તેનું એ દલિર્જિદુ હતું.

સત્તરમા સદ્કામાં ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, ઈટાલિયન અને પોર્ટુગીઝ ભાષાના અભ્યાસમાં અંગ્રેજોને મદદ રૂપ નીવડે એવા આસપાસી કેટલીક શબ્દપોથીઓ (word-books) પ્રગટ થવા પામી હતી. અંગ્રેજ અને વેન્સ ભાષાનો શબ્દકોષ પહેલપ્રથમ વિલિયમ સેલ્સબરીએ (William Salesbury) સને ૧૫૪૭માં પ્રગટ કર્યો હતો.

સદંતર અંગ્રેજી ભાષાને જ લગતો શબ્દકોષ રોબર્ટ કૉડ્રે (Robert Cawdrey) નામના

એક શિક્ષક રચ્યો હતો. તેનું નામ હતું: ટેબલ આલ્ફાબેટિકલ ઓફ હાર્ડ વર્ડ્સ' (Table Alphabetical of Hard words) અને તે સને ૧૬૬૪માં પ્રગટ થયો હતો.

સને ૧૬૨૩માં હેન્કરિ કોકરમે (Henry Cockeram) તેની શબ્દપોથી પ્રગટ કરાવી હતી અને તેનું નામ પાડ્યું હતું 'અંગ્રેજી શબ્દકોષ' (English Dictionary). એ કોષના પહેલા ભાગમાં ક્યા પ્રકારના અક્ષર શબ્દોનો સંમૂહ કરવામાં આવ્યો હતો તેની વાનગી નીચે સુખ્ય છે:—

Acersomick : જેના વાળ કઠી કાપવામાં આવ્યા ન હોય તેવો.

Adcorporated : પરસ્પરો Married.

Bubulcitate : ભરવાડના ઊકારાની પેઠે બૂસો પાડવી.

Collocuplicate : પૈસાદાર થઈ જવું. To enrich.

ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના શબ્દભંડોળમાંથી ચૂંટણી કરીને ઉપર જણાવેલા શબ્દો જેવા બીજા અસંખ્ય શબ્દોનો સમાવેશ એ અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ રીતે અંગ્રેજી ભાષાને ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના શબ્દોના ભારથી લદવાનું મદાદુષ્ટ કાર્ય એ સમયે કોષકારે કરી રહ્યા હતા, એમ આવા કોષો પુરવાર કરી રહ્યા છે.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૭૨૧માં નેથેનિયલ બેઈલિસ (Nathaniel Bailey) નામના કોષકારે 'યુનિવર્સલ ઇટિમોલોજિકલ ઇંગ્લીશ ડિક્શનેરી' (Universal Etymological English Dictionary) એ નામથી એક કોષની રચના કરી હતી અને તેમાં બની શક્યા તેટલા વધુ અંગ્રેજી શબ્દોનો સમાવેશ કરવાનો પહેલપ્રથમ પ્રયત્ન એ કોષકારે કર્યો હતો એ નોંધપાત્ર ગણવું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૭૫૫ ડોક્ટર ન્હોલનસને તેનો 'ડિક્શ-

નેરી ઓફ ઇંગ્લિશ લેન્ગ્વેજ' શીર્ષક કોષ પ્રગટ કર્યો હતો. એ કોષની રચનાની પૂર્ણાવુતિ કરતાં તેને પૂરું સાત વર્ષ લાગ્યાં હતાં, અને કહેવાય છે કે ડોક્ટર ન્હોલનસને એકલે હાથે એ કાર્ય પાર પાડ્યું હતું. અલગત, પોતે નિશાની કરી રાખેલાં અવતર-જોના નકલો કરવાનું કામ કેટલાક મદદનીશો પામેથી તેમણે લીધું હતું. એ કોષ માટે કહેવાય છે કે અગાઉના સમયના કોષોને તેણે બુઝાવી દીધા હતા. એ તદ્દન ખરું છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે અંગ્રેજ વિદ્વાનો તેમજ વાઙ્મયસંવેદીને ૨૫૪ રીને ચૂકી આવ્યું કે અંગ્રેજી વાઙ્મય યોદ્ધાઈ વધતું જતું હોવાથી તેમજ બીજી ભગિની-ભાપાઓમાંથી ભજા-બધ શબ્દો અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં આમેજ થતા રહ્યા હોવાથી કોઈ પણ વિકસિત રવરૂપવાળો આદર્શ રૂપ કોષ એકલે હાથે સફળતાપૂર્વક રચાવી શકાય એ તદ્દન સંભવિત નથી.

આવી વસ્તુરિયતિ હોવા છતાં પણ ઈ. સ. ૧૮૦૭માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સરચાનોમાં વસવાટ કરી રહેલા નોઆદ વેબ્સ્ટરે ઓગણ-પચાસ વર્ષની ઉમરે 'અમેરિકન ડિક્શનેરી ઓફ ઇંગ્લિશ લેન્ગ્વેજ' નામનો કોષ રચવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. એ કાર્ય હાય પર લીધા પહેલાં એક લેખક તેમ જ લેખણીકાર અને ખાસ કરીને તેની 'વેબ્સ્ટરની શબ્દપોથી' (Webster's Spelling Book) ને માટે તેને સારી સરખી ખ્યાતિ મળી ચૂકી હતી. પોતાના એ કોષ માટેની સામગ્રી એકઠી કરવા પાછળ તેણે તેનાં જીવનનાં કેટલાંયે અમૂલ્ય વરસો પસાર કર્યાં હતાં-તે એટલે યુધ્ધ કે, સને ૧૮૦૭ પહેલાં જે વરસો તેણે એ કાર્ય પાછળ લીધાં હતાં તે ઉપરાંત બીજાં એકવીસ વર્ષ મુશી સનન કાર્ય કર્યો પછી તેના એ કોષની સચોળતાની સમાપ્તિ તે કરી શક્યો હતો. એ કોષમાં તેણે સિનેરથી એંશી હજાર શબ્દોના અર્થસમજાવવા માટેની મુદ્દર વ્યાખ્યાઓ રચી ગયાવી હતી.

એ વેબ્સ્ટરના સમય પછી કોઈ પણ એકલા અટૂલા સંપાદકે અંગ્રેજી કોષ રચવાની હામ બીડી નથી. એ કોષકારના મૃત્યુ પાદ પ્રગટેથી સને ૧૮૬૧ની

‘ધ સેન્ચરી ડિક્શનરી’ તથા સને ૧૮૯૩ની સાલની ‘ધ ર્થ-ડિક્શનરી’ અગ્રગત એ કોષકાર વેન્ડરના નામ પર ચઢેલી છે એ ખરું છે; છતાં પણ સાચી વાત તો એ છે કે પ્રખ્યાત અભ્યાસીઓનાં વરસો સુધીનાં સંપાદનકાર્યાનાં સફળ તેમજ સતત પ્રયાસોનાં ફળરૂપ એ કોષો નીવડી ચૂંયા છે. અને તદ્દન નવા કોષોની ગરજ સારે એવા સાબિત થઈ ચૂંકા છે.

સૌથી છેલ્લી વાત અંગ્રેજ ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ કોષની ઘડતરકથાની છે ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હોર્નેર સ્વયં-સેવકોની એક મંડળીએ સમગ્રા અંગ્રેજ રાજ્યોના અર્થ તેમજ ઉપયોગ સમગ્રવનારો એક સંપૂર્ણ શબ્દકોષ રચવાની સામગ્રી એકઠી કરવા માંડી હતી, પરંતુ એમની એ શ્રેષ્ઠતાને પાર પાડવાની ખ્યાલેશ બર આવી શકી નહિ, કારણ કે સંજોગોએ તેમને તૈયારી આપી નહિ એટલે એ કાર્ય એટલેથી જ અટકી ગયું.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૭૭માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીને હસ્તક ચાલતા કલેરેન્ડન પ્રેસે આપી ચે યોગના સંભાળી લીધી. અને ડૉ. જેમ્સ મરે (Dr. James Murray)ને એ કોષનો મુખ્ય સંપાદક નીમવામાં આવ્યો. એ સમયે એમ માનવામાં આવ્યું હતું કે મજદૂર કોષનું કદ ૭૦૦ પૃષ્ઠી વધવા પામશે નહિ અને લગભગ દશ વર્ષના ગાળામાં એ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ શકશે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં ડૉ. મરેને માલુમ પડ્યું કે પોતે હાથ ધરેલાં કાર્યની સમાપ્તિ માટેના તેણે કાઢેલા અડસટો ખરેખર ભૂલમરેલો હતો.

પછી તો મુશ્કેલીઓનો ભાર ઓછો કરવા માટે ખાસ સચેવેલાં પુસ્તકોમાંથી વિવિધ પ્રકારનાં અવતરણો એકઠાં કરવા સારુ સ્વયં-સેવકોને ફરીવાર ખાસ પ્રકારની નવી અપીલ કરવામાં આવી. જેને પરિણામે દુનિયાભરમાંથી આકેસો કરતાં પણ વધુ વાચકોએ અવતરણોના સંગ્રહના કાર્યમાં મદદ કરી અને ૩૦ જેટલા ઉપસંપાદકોએ ઈર્ષ પછુ મહેનતાણું લીધા વગર પોતાની સેવાઓ આપવાનું માથે લીધું. તથુ વરસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં દશ લાખ જેટલાં બીજાં

અવતરણોનો સંગ્રહ તૈયાર થયો અને એ રીતે તે કોષ માટેના શબ્દોની ઉપયોગિતા સમગ્રવનારાં અવતરણોની કુલ સંખ્યા પાંચેસ લાખ જેટલી થવા પામી. એ સઘળાં અવતરણોને ભુદાભુદા વિશાગોમાં વહેંચી નાખીને તેમને પદ્ધતિસર ગોઠવી દેવામાં પણ આવ્યાં. અને એ અવતરણો એ આ કોષની ખાસ વિશિષ્ટતા ગણાય છે.

હાર બાદ સને ૧૮૮૫માં ડૉ. મરેએ અને તેના મદદનીશોએ ઓક્સફર્ડના કાયમનો વસવાટ સ્વીકાર્યો. પૂરાં તેત્રીશ વર્ષ સુધી ડૉ. મરે સતત રીને પેનાનાં કાર્યમાં વ્યહોનિશ મંડયો રહ્યો અને તે દરમિયાન અંગ્રેજ ભાષાના શબ્દકોષ માટેના અર્ધો જેટલા શબ્દો માટેની રીતસરની રચના તો તેણે પૂરી કરી લીધી હતી. તેનાં એ કાર્યની કટરસનાસી તરીકે સને ૧૯૧૫માં તેને ‘સર’ના ઇતિહાસની નવાજેશ કરવામાં આવી; પરંતુ એ જ વર્ષના ભુલાઈ માસમાં તે સ્વર્ગે સોધાચ્યો.

તેની જગ્યાએ ડૉ. હેન્રી બ્રેક્લી આવ્યો અને ૧૯૨૩ના એ મહિનામાં થયેલાં તેના અવસાન સુધી મુખ્ય સંપાદક તરીકેનું કાર્ય ખૂબ ચીવટપૂર્વક તેણે બાળવ્યું હતું. અને એ રીતે અંગ્રેજ ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય પૂરું થયું.

સને ૧૯૧૩માં અમેરિકામાં પ્રગટેલી ‘ધ ન્યુ ર્થ-ડિક્શનરી’ના સંપાદનમાં ૩૮૦ જેટલા નિષ્ણુતોએ મદદ કરી હતી, પણ આ ‘ઓક્સફર્ડ ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી’નું સંપાદન તો બેનમૂન હતું. તેના મુખ્ય સંપાદક ડૉ. મરેના નામ પરથી તેને ‘મરેઝ ડિક્શનરી’ (Murray's Dictionary) તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. એ શબ્દકોષનો પહેલો ભાગ સને ૧૮૮૫માં પ્રગટ્યો હતો અને છેલ્લો એટલે દશમો ભાગ ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયો હતો અને એ કોષમાંના ખગોળવિદ્યા, વનરપતિશાસ્ત્ર, રસાયણવિદ્યા, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ભૂત્તરવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને એવા બીજાં અનેકાનેક વિશાગોનું સંપાદનકાર્ય તે તે વિષયના ખાસ નિષ્ણુતોને હસ્તક સોંપાયું હતું. એમાંના કોઈ એક નિષ્ણુતની યુગ્મશ નહોતાં કે તે આખા ચે કોષની

રચના કરી બતાવે-એટલું કપરું એ કાર્ય હતું.

આ જગત્કરત કાર્યની તૈયારી દરમિયાન કેટલીક નોંધપાત્ર ઘટનાઓ પણ બનવા પામી હતી, જેમાંની એક આ રહી: એક સમયે સર જેમ્સ મરેને બર્ફ-શાયરના એક ડૉક્ટર મારફ્ટ પાંડિત્યસરી ટીકાઓ-વાળાં અવતરણોની એક કિંમતી નોંધ મળવા પામી હતી. એ સામગ્રી ડૉ. મરેને એટલી તો ઉપયોગી માલૂમ પડી કે એ ડૉક્ટર મારફ્ટ પેલી ટીકાઓ લખનારા અંગ્રેજ પડિતને એક્સકુઝ આપવાનું તેણે નિમંત્રણ પાઠવ્યું. તેના જવાબમાં ડૉ. મરેને ખગર મળ્યા કે પેલો અંગ્રેજ સાહિત્યસેવક એક્સકુઝ સુધી આવી ન શકે એવા વિપરિત સંલોગોમાં હતો. એટલે ડૉ. મરેએ ઇર્ફશાયરની મુદ્રાકાત લેવાનું રાખવાનો સંદેશો તેને મળ્યો. એ બર્ફશાયરની મુદ્રાકાત લેતી વખતે ડૉ. મરેને ખરેખરી અગત્યની વસ્તુ મળીવા મળ્યું કે પેલો પડિત તો બ્રેમરની ગુનેગારોની ઘીવાનારાળા (Lunatic Asylum) નો એક દરદી હતો. વધુ તપાસ કરતાં ડૉ. મરે જાણી શક્યા કે એ પડિત તો અમેરિકાના આંતરવિદ્ય દરમિયાન લશ્કરમાં સર્જનની પદવી પર રતો તેને 'કપાણ' (Stump Stroke) નો રોગ થતાં તેને પરિણામે એક સળંગે સને ૧૮૭૨માં તેણે એક ખૂન કર્યું હતું અને તેથી જ તેણે બ્રેમરની ગાંડાની દરિયાકાંઠામાં લગભગ ૨૫ વર્ષ જેટલો લાંબો જીવનિવાસ સેવ્યો હતો. ડૉ. મરેએ એ ગાંડાની મદદને પોતાના કાર્યમાં આશીર્વાદરૂપ માની હતી.

એવો એ એક્સકુઝ શબ્દકોષ આજે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રમાણરૂપ કોષ ગણાય છે. અને તેમાં ૪,૨૫,૦૦૦ શબ્દોનો દૃષ્ટિકાંડ, તેમજ સાચો ઉપયોગ, તેમનાં મૂળ તેમ જ તેમના વિવિધ અર્થોની સમગ્રવદ માટેની વ્યાખ્યાઓથી ભરપૂર છે. એને મરે સ.ચુ. જ છે કે 'એ કોષ વિદ્યા તેમજ રોમાંચથી ભરપૂર છે અને તેમાં સંગ્રહિતો એક પળ કણ નિરપયોગી જણાયો નથી.'

ત્રિભુવનદાસ વીરજીભાઈ ટેમાળી

વસંત

(ભાવદાન)

આવી વસંત! આવી વસંત,
ફૂલડાંને આડપાને આવી વસંત,
કેસડાં રંગભર્યે, આવી વસંત,
પવનની લહેરમાં, આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૧
ફાલડાના કંઠમાં આવી વસંત,
પંખીનાં ગીતમાં, આવી વસંત,
ઉપાના રંગમાં, આવી વસંત,
સંધ્યાના છેડે, આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૨.
મોરલાની પીંછીમાં, આવી વસંત,
સૂરજના તેજમાં, આવી વસંત,
હોળી, ધૂળેટી લાવી વસંત,
બાળકોશું ખેલવા આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૩

ભારદ્વાજ

ખરી પડતાં ફૂલડાંને

[: રોગ :]

નાજુક નમણું ફૂલ, ખીડ્યાં ત્યાં ખરતાં ભાળી
તમને, કકળી જાહે ફૂળી આંતરડી મારી !
પરોઢિયે તો ખીડ્યાં, થઈ ના જાણે વેળા
ખરી પડી ત્યાં તમે મળ્યાં માટીની લેળાં !
પડી તો થોભો ભાષ ! સૂરજ આવ્યો ના માથે,
સંધ્યા આરતી સુણી સહુએ જાણું સાથે !
અમેય તમ શું ખીડી ખરી પડતા જ અકાળે,
શબ્દન શા ઘડી હસી સરી પડતા જ સર્વે !
ચંદ્ર રોજની જિન્દગાની આ ચાંદની જેવી,
“ જે જાણું તે જાણ ” અટળ એ નિયતિ કેવી !*

મોહન ઠંકર

* રોજ દરોજના ' ૬ ' રંગીન : સ ' ઉપરથી ચલિત.

લાખ

ગ્રામોદ્ધારની રેડ્ડ ચાલતાં આપણને લાગ્યે જ ખ્યાલ આવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ખીપણ, ખીપણ કે લાખ તરની ડાંગો ઉપર ચોંટેલી રાતી, ધોળી, ફૂગ વળેલી લાખ જગતમાંથી ખસી જાય તો ધરધર વાગતાં ગ્રામોદ્ધાર એકાએક બંધ થઈ જાય. પરંતુ દિંદમાં જીવજતી લાખના પચાસ ટકા તો એ રેડ્ડ બનાવનારાં કારખાનાંઓ જ પચાસી જાય છે. લાખ ધણી કિંમતી વસ્તુ છે એ પહેલી નજરે તો હસવા જેવી વાત લાગે છે. પણ દિંદ દર વરસે ૭ થી આઠ કરોડ રૂપિયાનો લાખનો વેપાર કરે છે, એ જાણ્યા પછી એ વાત હસવા જેવી નહિ લાગે.

લાખ નીચેના ઉપયોગમાં આવે છે :

હિંદુસ્તાનમાં

૧. જંગલીઓ, રમકડાં, પીતળનું વારનિશ. બનારસ, જયપુર અને મૈસૂરના ચેનાપટ્ટણ શહેરમાં લાખનું મુંદર નાણુક કામ થાય છે;
૨. કાંઠા, બોખીન;
૩. તલવારની મુક એસાવામા;
૪. બંગડીઓના ગાલા અને સીસ કરવાની લાખની બનાવટમાં;
૫. વારાફરતી અગરબ અને લાખના પડથી બનતા 'મોકિનાઈટ' નામના પદાર્થમાં;
૬. ગ્રામોદ્ધાર રેડ્ડજની બનાવટમાં.

પરદેશમાં

૧. ગ્રામોદ્ધાર રેડ્ડજ અને ચિયાનોના રાગ બનાવવામાં;
૨. વારનિશ અને પોલિશ. સારામાં સારી લાખમાંથી એરોપ્લેનનું વારનિશ બનાવવામાં આવે છે;
૩. લીથોમાફની શાદી, સીકીંગવેક્સ. રંગ વિનાની લાખ લુદીઝીદી જાનની સુગંધી લાખની લાકડીઓ બનાવવામાં;
૪. ફેટ ને અક્કડ બનાવવાને પારદર્શક પદાર્થની બનાવટમાં;

૫. ચામડા અને કૅનવાસને બદલે હલે સેલેક (લાખ)

બટની રા બનાવવામાં પણ વપરાય છે;

૬. સ્ક્રાફોર સીમનસીંગ અને બોંબની બનાવટમાં;

૭. આરિસાની કસાર્ધ કરવામાં;

૮. ઢાળાના કામમાં;

૯. ઇલેક્ટ્રિક કામમાં અવાહક પદાર્થ તરીકે;

૧૦. ચોકેટ્ટના કવર તરીકે;

૧૧. વહીણોનાં તળિયાંમાં પોલાદનાં પતરાં ઉપર પાણીનો ધસારો અટકાવવા લગાડવામાં આવના પેઇન્ટ તરીકે;

૧૨. દરિયાના તારનાં દોરડાંની બનાવટમાં;

૧૩. રંગ વિનાની લાખ ઇમિટેશન હાથીદંત તરીકે. ખાસ કરીને બીલીપાર્ડના દડા, સ્વચ્છ, દાંનિયા, દૂધસર, આગ સંકેલવાના સળિયાના હાથાની બનાવટમાં અને કાગળ તથા ચામડાના વારનિશ તરીકે;

૧૪. શુદ્ધ કરેલી 'સેલેક' મોટા ચંદ્રકો તથા સિક્કાઓની કાઈબનાવવામાં, કિમતી દસ્તાવેજોના સીસ કરવામાં તથા છુટપોલિશની બનાવટમાં. લાખની કિંમત આટલી બધી વધારે હોવાનું કારણ એના કેટલાક ગુણ છે—

૧. પાણીમાં અદ્રાવ્યતા અને બીજા સોંવા પ્રવાહીમાં દ્રાવ્યતા.
૨. બીજા ચીકટા પદાર્થો કરતાં વધારે કઠણતા. અને કોઈ પણ દવાખાનની સ્પર્શે ટકર ઝીલવાનો ગુણ.
૩. સ્થિતિસ્થાપકતા અને લીસી સપાટી ઉપર ચોંટી રહેવાનો ગુણ. પાનળામાં પાતળું તેનું પડ કરી શકાય.
૪. ઢાળાના કામમાં વધારેમાં વધારે ચોક્કસતા તથા રેખાઓ ઝીણામાં ઝીણી હોવા છતાં પડી પાડવાની ગુણ.
૫. ઇલેક્ટ્રિક પદાર્થોમાં તેની અવાહકતા.

ઝાડે ઝાડે અને ડાળીએ ડાળીએ ફરી લાખ ભેગી કરી ખેતરુ આને શેર શહેરમા વેચી દેતા આપણા હિંદી ગરીબ મજૂરને તેની કિંમત કાણુ સમજાવે ? ગણુ મહાન વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીમ્યા પહેલા લાખનો ભાવ મળુના ૧૨૦૦ રૂપિયા હતો, લગાઈ દરમિયાન તે વધીને રૂા ૧૪૨૦ સુધી પહોંચ્યો હતો ! છતાં આપણા મજૂરોના નરીયામા તો ખેતરુ આના જ રહ્યા હતા કોઈ પણ વસ્તુના ભાવમા લાખના ભાવ નેટલા ભગતીઓટ ભાગે જ આવતા હશે

હિંદુસ્તાનમા લાખનો ઉપયોગ નવો નથી મહાભારતના સમયમા પાંડવોને લાક્ષાગ્રહમા બાળી મૂવાનુ વાવતરુ થયોતો ઉ નેપ છે ઇસુના ત્રીજા શ્વેકામા એક અગ્રેજ લેખક હિંદમા ગતા ગાટકામમા લાખની વપરાશ હોવાનુ લખી ગયો છે મોળમા શ્વેકામા બાદશાહ અગમ પોતાના મહેનના બારી બાગણુ લાખના વારનિશથી ચન્ચકિત બનાવતો ' આઈ-ને-અકમરી ' તેની સાક્ષી પૂરે છે

લાખના આગળના ઉપયોગનો ઇતિહાસ એટલે છે ના ત્રણચાર દાયકાઓનો ઇતિહાસ શરૂઆતમા તો રેશમના ગાટકામમા તેનો જ ઉપયોગ થયો પણ હાલ દરેક રંગના મળ સમા ' એનીનાર્મન ' ના ગંગો થતા એ ઉલોગ નાશ પામ્યો

લાખ એ એકના હિંદુસ્તાનની જ પેગલ છે ક્ષત્રદેશ, હિંદી ચીન, અસામ, અને વ્યોડિયામા પુષ્કળ લાખ થાય છે લાખનો ઉલોગ હોટાનાગપુર, ઓરિસાનો ઉત્તરભાગ, બગાળાની પશ્ચિમમા અને ક્ષત્રદેશમા કે આ ઉલોગનું કેન્દ્રસ્થાન મિઝાપુર છે લાખનાં જતુઓનુ જીવન

લાખના જતુઓનુ જીવન બહુ ગસિડ છે આપણને નવાઈ લાગશે કે ટાકણીના માથા જેવડા લાખના જતુઓ આપણને લાખો ગિયાની આવડ આપે કે ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ચોટના નરી આખે દેખાતા ડાડા એ સ્વદ્મ-શકિત વચ વડે જોતા ખરી રીતે તો ગુલામી ગંગના આખ અને પગવાળા લાખના જતુઓ જ છે ,

ઉનાળામા જૂન મહિનાની અધવચે આ ઓકટોગની શરૂઆતમા એમ બે વાગ એ જતુઓનો વિમસ થાય છે પણ મેસર રાત્રમા અનુકૂળ હવાપણુને લીધે દરવરે લાખના પાંચ પાક ઊનરે છે

૨૧-૭ સવારે સૂર્યપ્રભાગમા લાખની ઇધિગો (લાવા) પેદા થાય છે માદા જતુએ બનાવેના લાખના પડમા આવા પુષ્કળ ગુનામી ધીમી ગતિ કરતા જતુઓ જન્મે છે ચાગપાય અડવાડિયા સુધી આવા હમ્બરો જતુઓ દરોગ પેટ થયા જ રહે છે જન્મ સમયે લાખના એક જતુનુ કદ ઇચના પચ્ચીશમા ભાગ જેવકુ હોય છે પૂરો વિમસ પામેના જતુનુ કદ ઇચના બારમા ભાગ જેવકુ હોય છે જન્મ પામતા જ બધા જતુઓ ધીમી ગતિએ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર કોઈ સારી ગસાર ડાળીને પોતાનુ નિવાસ ચાન બનાવવા ચાની નીકળે છે કહેવાય છે કે તે બાગ ફૂલ લખાઈ એકીમાથે ચાક્યા વિના કાપી શકે છે પંડેને જ દિવસે બે કોઈ સારી ડાળી ઉપર પહોંચી ન શકે તો તેમાનો ઘસો ખરો ભાગ મરી જાય છે જન્મ પામની વખતે પણ ખગમ થવા, ખડમાચી અને ડાળીઓ પર દૂદના વાદળ અને ખિસકાલી વગેરે ને લઈને તેઓનુ મજબુમમાણુ ધણુ હોય છે

પણ જે લાવાં આ બધી અગચ્છો સામે ટક્કર ઝીની સારી ગસાર ડાળી સુધી પહોંચી શકે છે તે લા જ તેના ઝીણા પગ અને રસ ચૂમકાની, વાળ કરતા પણ ઝીણી નગી વડે, ચોગી જાય છે એમ વખત ચોટલા પછી માદા લાવાં દી ખમની નથી બે ખમે તો તેનુ મો તૂટી જાય છે અને મરી જાય છે જેમજેમ લાવાં રસ ચૂસે છે તેમતેમ લાખ નામનો ચીમ્જો પદાર્થ તે પોતાની ચામડીની અથીઓમાથી બહાર કાઢવા લાગે છે શરૂઆતમા તો પાદર્યક પાતળો રસ જ નીકળે છે પછી તે જતુઓ પોતાની ચામડી ઉનાગી નાખે છે અો માન નગી અને મો વડે જ ચોગી રહે છે હવે તેના રાગમાથી વધારે ઘટ ચોમદાથાગો પદાર્થ તેના યગી ઉપર કાટવાની પેડે જમવા લાગે છે અને તેમા આવેના નણુ ડિદોવારે તે ચાસ લે છે, તેના મોમાથી જે

ધોળા ચીકણા પદાર્થ નીકળે છે તે આપણને ઝાઝળી ઝાળીઓ ઉપર છાંરી વળેલી દેખાય છે. નર લાવીમાં કાંઈ જનનો ફરફાર થતો નથી અને તે થયેલી ઘોડી જ લાખ પેદા કરી શકે છે. લગભગ છ અડવાડમાં પછી નર લાવી તેના લાખના પડમાંથી છૂટું થાય છે અને માદા લાવીને ફળદ્રુપ કરી મરી જાય છે. માદા જંતુઓ બીજા મહિના સુધી વધ્યા કરે છે. અને પછી તે રસ ચૂસવાનું બંધ કરે છે. ઇંડાં મૂકીને તે પોતાની જ બનાવેલી લાખની કચરમાં ધીમે ધીમે મરી જાય છે. બીજા પખવાડિયામાં એ ઇંડામાંથી લાવા નામના જંતુઓ પેદા થાય છે.

અને ફરી પાછો એ ક્રમ ચાલુ થાય છે.

લાખનો પાક વધારે પ્રમાણમાં ઉતારવાને માટે ખીજાં ઝાડોમાં લાખના જંતુઓને દાખલ કરવાની ક્રિયા કરવી પડે છે. ઇંડાંમાંથી દબું લાવી નીકળ્યા ન હોય તે પહેલાં લાખવાળી ડાળી બરાબર કાપી તેના બંને છેડા નવા ઝાડની ઝાળીઓને અડે તેમ બાંધવામાં આવે છે જેથી લાવા નીકળ્યા પછી ડાળીના કાંઈ પણ છેડેથી નવો ઝાળીઓ ઉપર જઈ શકે છે. લાખની બનાવટ

લાખ તૈયાર કરવામાં ઘણી જ ધીરજ અને મહેનતની જરૂર છે. એ એક એવો હાથઉલોગ છે કે જેમાં હજી સુધી ચંત્રવાદનો જમાનો પણ કાંઈ ફરફાર કરી શક્યો નથી.

પહેલાં તો લાખને ઝાળીઓ ઉપરથી છૂટી પાડવામાં આવે છે, ચોખ્ખી અને લાકડાના દટકાઓના ભેગ વિનાની લાખ પહેલાં નંબરની લાખ બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. અને બાકીમાંથી બીજા અને ત્રીજા નંબરની લાખ બનાવવામાં આવે છે. દલકી ઝાખને આગણીમાં આળી નાખે છે. અને જે નીચે પડે છે તેની દલકામાં દલકી જનની લાખ બને છે. સાખને પહેલાં તો ચક્કીમાં ધોસવામાં આવે છે અને વૃષકામાં નાખી ઝાટકી નાખે છે, ત્યાર પછી સિમેન્ટની ટુંડીઓમાં ચોવીસ દલાક સુધી તેને પલાળી રાખે છે. ત્યાર પછી કુંભાર જેમ માટીને ચીકવે છે તેમ મજૂરો તેને પગ વડે ખૂચ ગૂંદે છે અને પાણીને આછરવા દે છે. આથી કચરો બધો ઉપર તરી આવે

છે. તે કચરાને ચૂકવીને તેમાંથી બને તેટલા લાખના ક્ષોભ લઈ લેવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી જ્યાં જેટલો પણ રંગ પાણીમાં ન આવે ત્યાં સુધી આ રીતે લાખને તથા વખન ધોવામાં આવે છે. પછી તેને ચૂકવીને આખી લાખ તથા બૂદી એમ બેઠા પાડવામાં આવે છે.

અમુક જનના ચીકણા પદાર્થો (Arsenic and pine resin) બેળરીને લાખને એક સાંકડી લાંબી બે પડવાળી થેલીમાં મૂકવામાં આવે છે. તેનો આસ બે-ત્રણ ઈંચ અને લંબાઈ દસ-આઠ વાર હોય છે. પછી તેને એક લાંબી નીચી બટ્ટી સાથે રાખવામાં આવે છે. જેમ જેમ લટ્ટીના તાપને લાગે અંદરની લાખ ઝાગળે છે તેમ તેમ મજૂરો તેના બે ય છેડેથી વળ ચડાવતા જાય છે. તેથી પ્રવાહી લાખ થેલીમાં પડવાથી ગળાઈને બહારની દીવાલ ઉપર ઝમે છે. પછી એક નિષ્ક્રાંત (roaster) પહેળા છાંડ વાળા ઝાગરથી તેને બેળી કરી એક બીની પથ્થરની શીથા ઉપર નાખે છે. ત્યારે બીજવાર લાખ થેલીમાંથી બહાર ઝમે છે ત્યારે આ લાખ પાછી તેની સાથે ઝોડાડવામાં આવે છે. અને તે નવી લાખ સાથે મિચ થઈ જાય છે. આ ક્રિયા બીજી લાખ એકસરખી ઘટ્ટતા ધારણ કરે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે.

આ આખી ક્રિયા બે નિષ્ક્રાંત માણસ ઉપર આધાર રાખે છે. એક લાખ પકવનાર (roaster) અને બીજો લાખના ઢાળા-પાટ પાડનાર (stretcher).

પછી તે લાખને તાંડનાં પાંદડાં વની એક માટીની નળી ઉપર ચોપડે છે. નળીમાં સતત ગરમ પાણી વહેતું હોય છે. ત્યાર પછી કપમાંથી તેને પોલિશ કરી નળી ઉપરથી લઈ લેવામાં આવે છે.

આવી બે ફૂટ લાંબી અને દોઢ ફૂટ પહેળી લાખની પાટો હાથ, પગ અને મોં વની પકડી, વારે ધરીએ તાપમાં ગરમી આપી નરમ કરતાં તેની ૪'x૫'ના માપની પાટો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે લાખ ઉપરની બધી ક્રિયાઓ સમાપ્ત થાય છે. પાટોને ફરી એક વાર ચૂકવીને તેની લાકડીઓ પાડવામાં આવે છે અને દેશપરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

લીખુલાઈ રા. ગોહિલ

ધ્રુવપ્રદેશ અને તેને હૂંઠનારાઓ

૨

ડૉ. નેન્સન પૃથ્વીના ઉત્તર છેડા સુધી પહોંચી શક્યો નહિ. છતાં તેની સાહસવાતાનાં વળુનો સાંભળી તેમાંથી કેટલાંયને પ્રેરણા મળી. વળી નેન્સનની યાત્રાથી સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું કે—જે પ્રયત્નમાં આજે સિદ્ધિ મળી શકી નથી, તેમાં આવતી કાલે, નજીકના ભવિષ્યમાં, સિદ્ધિ મળશે જ. અને ડૉ નેન્સને આપૂરું મહેતું કામ પૂરું કરનારો કોઈક નીકળશે જ.

અને જન્યું પણ તેમ જ. થોડા જ વખતમાં ધ્રુવમિદુ સર કરવાને એક સાહસિક વીરે કમર કસી. તે એક સ્વીડિશ હતો. તેનું નામ પ્રો. આન્ડ્રે. અલ્વાર સુધી કોર્પે એ નહિ કંપેસો એવો એક નવો જ માર્ગ તેણે પકડ્યો. તેણે એની કંપના કરી કે દિવસ પડે પડેથી સરકતાં સરકતાં ધ્રુવમિદુએ ક્યારે પહોંચાય? તેના કરતાં આકાશમાર્ગ શું ઓછો? ત્રીજો કે ચોથો દિવસે ધ્રુવમિદુએ જઈ પહોંચવ. પ્રતિજ્ઞાપાર વાપુની મદદ વિમાનને મળશે એટલે તેને હંકારવું પણ સહેલું થશે.

તેણે પોતાની આ કંપના સ્વીડનના રાજ્ય સમક્ષ રજૂ કરી. રાજ્યએ તેને સત્કારી અને સદાય આપવાનું કબજા કર્યું. લોકોને આ ખાતરીની જાણ થતાં તેમણે પણ સાડું ફૂંડ એકઠું કરી ઉપલીકંપનાને અજમાયો લેવા પ્રો. આન્ડ્રેને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આન્ડ્રેને જોઈતી ખાતરી અનુકૂળતા મળી ગઈ. તેણે ધ્રુવયાત્રા અર્થે એક વિમાન તૈયાર કરાવ્યું. તેનું નામ ઇગિઝ રાખ્યું. પ્રથમ તે સ્વીડન રસ્તે સ્પીટ્ઝબર્ગન ગયો. સાંધી તા. ૧૧મી જુલાઈ ૧૮૮૩ના રોજ જાપોરના બાર વાગે એ સાંધીએની સાથે ઇગિઝમાં બેસી ઉતરધ્રુવ તરફ જોડ્યો. એક કલાકમાં તે ઇગિઝ ત્રણ દળાર ફૂટ જેટલી ઊંચાઈએ પહોંચી ગયું અને થોડી જ વારમાં દટ્ટિમ્બોદાની પેતી પાર

નીકળી ગયું. જેટલી ગતિથી તે ધ્રુવમિદુ તરફ જાયું હતું, તેટલી ગતિ જે કાયમ ટકી શકત, તો તે ત્રીજે દિવસે ધ્રુવમિદુએ જઈ પહોંચત.

પણ એ ગણતરી જે અને તો રૂપે જ રહી.

ઇગિઝ કયાં સુધી હેમખેમ પહોંચ્યું છે. તેના સમાચાર જગતને જણાવવા માટે આંદ્રિએ પોતાની સાથે થોડાંક કબૂતરો રાખ્યાં હતાં. દરેક અક્ષાંશ ઓળંગતી વખતે એકેક કબૂતરને સ્વીડન તરફ મોકલવામાં આવતું હતું. તેવું એક કબૂતર તારીખ ૧૫મી જુલાઈને રોજ સ્પીટ્ઝબર્ગન ટાપુની નજીકમાં સીકોને ચિહ્નર કરી રહેલ આદમન નામના વડાણ પર જીનડું. તેની કેટે બાંધેલી ચિટ્ટી વાંચતાં જણાયું કે— તા. ૧૩મી જુલાઈની બપોર સુધી ઇગિઝ ક્ષેમકુદાળ હતું. અને તેણે બ્યાસીમા અક્ષાંશ વૃત્તને ઓળંગ્યું હતું.

પણ ત્યારપછી બીજું એક જ કબૂતર આવ્યું નહિ. તેમજ ઇગિઝનું અને તેની અંદરના યાત્રીઓનું શું થયું, તેની કંઈ જાણ લાગી નહિ. ધણી દિવસ રાદ લેવા પછી લોકોએ અનુમાન કર્યું, કે ઇગિઝ કોઈક ઠેનાણે દિમખ પડે પર પટકાર્ષ પડ્યું હશે. અને તેની અંદરના ત્રણ વીરોનું બિલિદાન એ માનવમક્ષી બ્રૂમિએ લીધું હશે.

*

આ દિવામાં ત્રીજો પ્રયત્ન કરવાને એક ઇટાલિયન તૈયાર થયો. તેનું નામ ડ્યુક લુઈગી. તેણે પોલર-સ્ટાર નામનું એક મજબૂત વડાણ તૈયાર કર્યું. અને ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસને માટે જોઈતી સંપૂર્ણ તૈયારી કરી. લુઈગી એક રાજકુવર હતો. તેણે અલ્પસંખ્યા દિમાન્હ દિન શિખરો ઉપર અનેક આરોહણો કરેલાં હતાં.

પ્રથમ તો તેણે ધ્રુવપ્રદેશને પંથે પોતા જે જે યાત્રીઓ હયાત હતા, તે દરેકની મુશાકાત લીધી.

અને તેમની પ્રવાસ ક્ષાઓ તેમને મુખેથી સાંભળી. આ પ્રમાણે ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસને લગતી, બની શકે તેટલી માહિતી મેળવ્યા પછી, સને ૧૮૯૯ના જુન માસમાં તેણે પોતાની નૌકા પોલર સ્ટારને ધ્રુવપ્રદેશને પધે દેખારી. કેન્ઝ એસેસેસ નામના દ્વીપસમૂહ સુધી પહોંચતાં કંઈપણ વિશ્વ નકશું નહિ, એ દ્વીપસમૂહમાંના પ્રિન્સ રૂડોલ્ફ નામના ટાપુ પર મુકામ કરી દિમાળો ત્યાં જ પૂરા કર્યો. એ પ્રદેશનો દિમાળો એટલે એક મોટી સળગ અધારી રાત્રિ. ત્રણચાર મહિના સુધી ન ચાપ સૂર્યદર્શન કે ન મળે કયાંયથી પ્રકાશનું કિરણ. ઇટાલિયન લોકોને આ તરેહનો શિયાળો ભારે ભયંકર અને આકરો લાગે એ દેખીતું છે છતાં પણ રાજકુવર લુઈગીએ પોતાના સાથીઓને હિંમત આપી, એ ભયંકર દિમાળને પસાર કર્યો.

શિયાળો પૂરા થતાં, એપ્રિલમાં તેણે કે. કેમીની સરદારી નીચે થોડા સાહસિક માણસોને ધ્રુવખિંદુ તરફ રવાના કર્યા. તે લોકો સ્વેઈજ ગાડીઓ સાથે હિમખંડોને ખૂંદતા ખૂંદતા ધ્રુવ તરફ આગળ વધ્યા. પણ ૮૬૩ે અક્ષારે પહોંચતાં, તેમની હિંમત ખૂટી ગઈ. એટલે એ ઠેકાણે ઇટલિયનો રાષ્ટ્રધ્વજ રાખી, લાંચી તેઓ પાછા ફર્યા. ડૉ. નેન્સન કરતાં કે. કેમી ૨૬૦ માર્ચલ આગળ ગયો હતો. પણ ધ્રુવખિંદુ હજી ૨૪૨ માર્ચલ દૂર રહી ગયું.

*

ધ્રુવ પર પહેલવહેલો પગ મૂકનાર કે. પિયરી

ધ્રુવખિંદુ પર પહોંચવાની મહેન્ટાથી અનેક સાહસિક યાત્રીઓએ હિમપ્રદેશના આફટ હિમપ્રદેશોને ખૂંદ્યા, કેટલાકો એ હિમખંડોની સાથે જૂઝતા જૂઝતા સદાને માટે ત્યાં જ સ્થતા. અને કેટલાક હતાશ થઈ પાછા ફર્યા. પણ આખરે કુદરત અને માનવીના એ લાંબા રણસંગ્રામમાં માનવીનો વિજય થયો. માનવજાતિએ એ અજેય ગણુતા ધ્રુવખિંદુને એક દિવસ પાદાક્રમ કરી નાખ્યું. નિસર્ગની સામે વિજય મેળવનાર એ નરવીરનું નામ હતું કેપ્ટન પિયરી.

તે અમેરિકન હતો. તે એક નહિ, બે નહિ, પણ સતત વીસ વર્ષ પર્વત હિમખંડનું ખેડાણ કરી

ધ્રુવખિંદુએ જઈ પહોંચવા મથ્યો હતો. આખરે તેને જયપત્રી વરી. મહમદ મઝનવીએ હિંદ પર જેમ સત્તર સ્વારીઓ કરી હતી, તેમ કે. પિયરીએ ધ્રુવપ્રદેશ પર એક પછી એક આઠ સ્વારીઓ કરી હતી. છેલ્લી સ્વારીમાં તે કેક ધ્રુવખિંદુએ જઈ પહોંચ્યો.

કે. પિયરી અમેરિકાના નૌકાખાતામાં ઈન્જનેર હતો. તે એક દિવસ વોશિંગ્ટનમાં જૂનાં પુસ્તકોની એક દુકાને જઈ ગયો. ત્યાંથી તેને ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસોનું એક જૂનું પુસ્તક મળ્યું. તેમાંની રામાયક અને અદ્ભુત પ્રવાસકથાઓ વાંચતાં જ તેને શરૂ થયું. અને એ માર્ગે અધૂરું રહેલું કામ પૂરું કરવાની તૈમના તેના અંતરમાં જાગી. ધ્રુવપ્રદેશને પાદાક્રમ કરવાના કાઠ સેવનારાઓમાં જેવી શરીર-સંપત્તિ અને મનની અગમ્યા હોવી જોઈએ તેવી, તેનામાં હતી. તેણે મનમાં ચાંક વાળી કે કાં તો ધ્રુવખિંદુએ પહોંચ્યું, અને નહિ તો હિમખંડોમાં સદાને માટે શયન કરવું.

તેણે પ્રથમ તો હિમખંડોના પ્રવાસનો અનુભવ મેળવવાને ઝીનલેંડના હિમાચારનો પ્રવાસ ખેજો. તેમાં ભયંકર વાદળો, અખંડ હિમવર્ષા, અસહ્ય ઠંડી અને હિમખંડો પરથી સ્વેઈજ દ્વારા પ્રવાસ કરતાં પડતી મુશ્કેલી, એ બધી બાબતોનો ઠીકઠીક અનુભવ મેળવ્યો.

વધારે અનુભવ મેળવવા ફરીતે ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ઝીનલેંડનો બીજો પ્રવાસ તેણે શરૂ કર્યો. તેમાં તેણે એ ટાપુના ઉત્તર કિનારાનો પત્તો મેળવવાનું કારણ હતું. આ વખતે તેની પત્ની પણ સાથે હતી. ઠાઈટ નામનું તેનું જહાજ ઝીનલેંડના પશ્ચિમ તટ પર આરથું જતું હતું. એવામાં કિનારા પરથી એક જળરો હિમશિલા ધસી આવી. તેની ચોટ જહાજના સુકાનને લાગી. સુકાનનું ચક્ર છૂટું પડી વેગથી જતું હતું. તે જતાં જતાં પિયરીના પગ પર ફરી વળ્યું. તેના પરિણામે પગનું હાકું મોરાઈ ગયું. આ પ્રમાણે મુશ્કેલી આવી પડ્યા છતાં પિયરીએ આગળ વધવાનું ચાલુ રાખ્યું. અને ઝીનલેંડના વાયવ્ય તરફનાં ભાગમાં આવેલ જહેલસાઉન્ડ પાસેના 'તટ પ્રદેશને પત્તો

મેળવ્યો અને ત્યાં એક મૂંઝડી તૈયાર કરી તેણે શિયાળો ત્યાં જ ગાળ્યો.

એરિક્કોને ખમર પડી કે કાઈ અમળ્યો અને અરસુત માણસ આપણા ટાપુને કંઈ આવીને મહેલો છે એટલે તેને જોવાનું કુતુહલ થેલા થતા, મરફના ઢગલા ખૂદી ખૂદીને તેઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા પોતાને જોવા આવેલા એરિક્કોના ટોળામાં પુરુષો ક્યા અને સ્ત્રીઓ ક્યા, તેના નિષ્કૃપ્ત મિસિસ પિયરી કરી ચકી નહિ તેનું કારણ એ હતું કે જોવા આવનાર દરેક જાણે સીન માછલીના ચામડામાંથી તૈયાર કરેલ એક સળો જ પોષાક પહેર્યો હતો. સ્ત્રીઓની તેમજ પુરુષોની ઊંચાઈ પણ લગભગ સળી જ હતી અને પુરુષોના મોઢા પર દાઢી મૂઝ જેવું કંઈ જ ન હતું.

શિયાળો પૂરો થયો. પાછા ફરતા ઝીનરેડનો હિમાચલિન પ્રયત્ન પથારી ઝાળવાનું નક્કી કર્યું. એરિક્કોએ પિયરીને આ સાહસ ન કરવાનું બહુ બહુ અમળ્યું પણ તે પોતાના નિશ્ચયમાંથી હમો નહિ તેણે મૃત્યુનો સામનો કરવાની તૈયારી કરીને થોડાક ચૂટી નાંદેના બહાદુર એરિક્કોની સાથે એ પ્રયત્ન પડ રહે પાર કરવાનું શરૂ કર્યું. ગરતામાં અનેક વિટબણાઓ વેગીને બે માથે સામે પાળ પહોંચી ગયો.

પાંદરના સર્વોચ્ચ શિખર પછી તેણે જ્યારે ચોતરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તેને બધી બાજુએ સાગર દેખાયો. એટલે ઝીનરેડ એ એક ટાપુ છે, એ વાત તેણે જગતને પહેલવહેલી જણાવી આ મોઢા જાન જાયમ ન્યોઆફિન્સ સોસાયટી તરફથી તેને અપૂર્વ માન તથા ચદ્રક મળ્યા.

આ સાહસપૂર્ણ પ્રવાસમાં પિયરીની સાથે જ એરિક્કો દના તેમને પિયરી પ્રત્યે અપૂર્વ આદર અને મમતા બધાવા. તેનું પર્ણિવાસ એ અન્ય કે ત્યારપછીના પિયરીના પ્રત્યેક પ્રવાસમાં તેમણે તેને હાર્દિક સાથ આપ્યો.

ઝીનરેડની બીજી સફર પૂરી કરીને ૧૮૯૭ના જુલાઈમાં પિયરી થોડાં જાઓ ત્યાં પછી મુવનિદુએ

કઈ રીતે પહોંચવું તેની ચોક્કસતા જા તેનું ચિત્ત પરાવાયુ.

ધ્રુવપ્રદેશનું ખેડાણ કરવાનું કામ વળીને જ વર્ષો તેણે હાથ પર લીધું આ વખતે પણ તેની બહાદુર પુત્તી સાથે હતી તેણે પ્રવાસમાં જ એમ કન્યાગતને જન્મ આપ્યો તે તેનું પહેલું સતાન હતું. એરિક્કો મોને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેઓ ખૂબ જ ખુશ થયા અને મેકડો માંડિતો હિમ પ્રવાસ ખેડી, તેમના ટોળેટોળા પિયરીની પુત્રીને જોવા માટે આવવા લાગ્યા.

૧૮૯૪ તથા ૧૮૯૫ એ બંને વરસ પિયરીએ હિમપ્રદેશમાં મુખ્ય ગાળીને ગાળ્યા પણ મુવનિદુ તરફના પ્રયાણમાં કંઈ ખામ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ. બીનદુ તેને અને તેના સાથીઓને ત્યાં અનેક વિટબણાઓ વેકરી પડી એટલે તે થોડા વખતને માટે સ્વદેશ તરફ પાઠો કર્યો.

પણ પિયરી નક્કી કરેલા ખેડાણે સિદ્ધ કર્યા વિના થોડા સ્વચ્છતાથી બેસી શકે તેવા ન હોવા અને ૧૮૯૬ તથા ૧૮૯૭ના વર્ષો વળી પાછા તેણે એ હિમવાતામાં જ ગાળ્યા.

સને ૧૮૯૮માં પિયરીએ આર્ક્ટિક કન્યા નામની એક સરયા ગાળાપન કરી ત્યાંથી મારી ઈ. મ. ૧૯૦૬ સુધી અવિગતપણે ઉત્તર મહાસાગરના ખેડાણ ચાલુ રાખ્યા ઈ. મ. ૧૯૦૭માં તેણે હેન્ડા બ્રિશ પમેથી મુવનિદુએ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ ૮૪ના અક્ષરથી આગળ જઈ શકાયું નહિ ત્યાં પછી ઈ. મ. ૧૯૦૬માં આગળ વધીને ૮૭માં અક્ષર સુધી પહોંચ્યો ત્યાંથી મુવનિદુ ૧૭૫ માર્ચના જોડનું જ દર ગઈ ગયું પણ તે દરમિયાન સુધી દર જ રજુ લાગવાગ ૧૮ વર્ષ પરાત મુવનિદુને પદાક્ષત કરવાના પ્રયત્ન કર્યું સુધી તો અધૂરાને અધૂરા જ ગયા.

પણ પ્રયત્નની પર જગીરે શું અસાધ્ય છે? કુદરતની અગ્રેય શક્તિઓને પણ પ્રયત્ન પડવાથી મહાત કરી શકાય છે એક પ્રમત એવું બીજું કે

આવતા હરત અને વિદ્યાર્થી

પ્રશ્ન : હું વિદ્યાર્થી છું છતાં કેન્સિસનો ચાર આનાનો સમય છું. તમે કહેો છો કે વિદ્યાર્થીને દર-મ્યાન મારે આરતી લડતમાં સક્રિય લાગ ન લેવો. તો પછી આઝાદીની લડતમાં વિદ્યાર્થી આલમ કઈ રીતનો ભાગ લે એવી તમે અપેક્ષા રાખો છો ?

ઉત્તર : પ્રશ્ન પાછળની વિચારસરણી અસ્પષ્ટ છે. આઝાદીની લડતમાં આલમ જ છે અને પ્રભુ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક પ્રાપ્ત કરશે ત્યાં સુધી આલમ જ રહેવાની. હું આજે નેઈ ચકુ છું ત્યાં સુધી મારો ઇરાદો વિદ્યાર્થીઓને શાળાકેલેજે છોડી બહાર પડવા કહેવાનો નથી. કોરોડો આમ પ્રભુ સર્વિય જંગમાં નહિ જાણે છતાં કોરોડો લોકો વિવિધ રસ્તે લડતને

મદદ પહોંચાડશે :

૧ વિદ્યાર્થીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક સિસ્ટપાલન શીખીને લડતને મદદ કરી શકે. તેઓ રાષ્ટ્રકાર્યનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો અને ખાતાઓની આગેવાની લેવાને સારુ લાભકારી મેળવે.

૨ તેઓ કમાણીની કારકિર્દીએ પાછળ પડતું મેલી અભ્યાસ પૂરો થયે પ્રત્યક્ષેક થવાનો ઉદ્દેશ રાખે.

૩ તેઓ પોતાને મળતી અરજીમાંથી રાષ્ટ્રીય ફંડમાં આપવા માટે અમુક નાણું જુદું કાઢે

૪ તેઓ કામો વચ્ચે, પ્રતિ વચ્ચે અને ન્યાતો વચ્ચે પરસ્પર સંપ કરાવે. હરિજનોને જુદાં લાભચારો અને ભોજીસારો સાધે અને તે ખાતર પોતાના રેજિસ્ટ્રાર જીવન વહેવારમાંથી અસ્પૃશ્યતાની તમામ નામનિશાની ખૂંસી કાઢે.

૫ તેઓ નિયમિત કાંતે, પ્રમાણિત ખાદી સિવાય બીજું કંઈ કપડું ન વાપરે અને ખાદીરૂં કરે.

૬ તેઓ દરરોજ નહિ તો દર અડવાડિયે અમુક સમય પોતાની સંસ્થાની નજીકના એક કે વધુ ગ્રામોમાં સેવાકાર્ય કરવાને અર્થે જુદો કાઢે અને રમ્યો હોય ત્યારે દરરોજ અમુક સમય રાષ્ટ્ર-સેવામાં આવે.

એવો સમય અવગત આવે કે ન્યારે અગાઉની જેમ વિદ્યાર્થીઓને બહાર પડવાનું કહેવાનું જરૂર થઈ પડે. આરો સંહાર ને કે એછો છે છતાં મેં હવે સચ્ચી તે હમે જો વિદ્યાર્થી આલમે અગાઉથી લાભકારી નહિ કેળવી હોય તો મારું ચાલતા સુધી હું તેવો વખત આપવા નહિ છું.

‘હરિજનજન્ય’

તા. ૧૮-૨-૪૦

ચો. ક. ગાંધી

*

એરોપ્લેન ઉડ્ડયનની મર્યાદાઓ

ઉડ્ડયનના ઇતિહાસમાં જર્મન પાયલટ વેન્ડલનો ગયા એપ્રિલમાં કલાકના ૪૭૦ માઈલની ઝડપે ઊડવાનો રેકર્ડ છે. આ જગતરેકર્ડ હમણાં બુનાર્ડ ૨૦૨૦ના પાયલટે તોડ્યો. માનવીયો કદી ન જીડી શકાયું હોય તેટલી, કલાકના ૬૩૦ માઈલની ઝડપે, તે જીડ્યો. પણ ઉડ્ડયનશાસ્ત્રના વિશારદો કહે છે કે એરોપ્લેનની ઝડપની મર્યાદા કલાકના ૧૦૦ માઈલની છે. આ મર્યાદા કયા ધોરણે પર બાંધવામાં આવી હતી ?

સૈંકા પહેલાં વિશારદો કહેતા હતા કે કલાકના ૬૩૦ માઈલની ઝડપ દેઢને માટે વિધાતક છે. અને પછી તો એમના આ વિધાનમાં પણ સુધારા થતા ગયા અને હવે તો એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સીધી લીટીમાં ઊડવાનું હોય તો ગમે તેટલી

ઝડપ હોય પણ માનવદેહને જરાપણ નુકસાનકર્તા નથી. તો પછી કલાકના ૧૦૦૦ માઈલની ઝડપે ઉડુન કેમ ના થઈ શકે? શરીરની દૃષ્ટિએ તો આથી વધુ ઝડપ માટે વધી નથી. પણ કેટલાંક ભૌતિક અને યાંત્રિક કારણોથી આ ઝડપ શક્ય નથી.

પૃથ્વીના પરિઘમણે લીધે આપણે કલાકના ૧૧૦૦ માઈલની ગતિએ અવિરત ફરી રહ્યા છીએ. અને આને લીધે એરોપ્લેન ઉડુનમાં વળાંક લેતી વખતે તેની કલાકના ત્રણસો માઈલથી વધુ ઝડપ હોય તો, ગમ્ય કેન્દ્રીય માનવદેહ પર સહનશક્તિ ઉપરાંત થમની અસર ઉપખમે છે. આથી વળાંક લેતી વખતે તેની ગતિ ધીમી કરવી જોઈએ. એરોપ્લેનની ગતિ અવાજના વેગ (અવાજનો વેગ - Velocity - કલાકના ૭૫૦ માઈલ છે) જેટલી થાય છે ત્યારે પ્રત્યાઘાતી તરંગો અગર તો જેને એન્જિનિયરો 'કામ્પ્રેસીબિલિટી બરબસ' કહે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. 'કામ્પ્રેસીબિલિટી બરબસ' એરોપ્લેન પર એકની ગરજ સારે છે. એરોપ્લેનની, અવાજના વેગથી વધુ ઝડપ થાય તો હવા કાપી ના શકાય; સરતનો દ્રાસ થાય અને પાંખો સમનોલા સાચરો ના શકે. આ કારણોથી એરોપ્લેનની વધુમાં વધુ ઝડપ કલાકના ૫૭૫ માઈલની હોઈ શકે, એવી મર્યાદા આંકવામાં આવી છે. અત્યારે ૫૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચા ઊડવાનો રેકર્ડ છે, અને વધુમાં વધુ ૬૧ થી ૬૫ હજાર ફૂટ ઊંચી શકાય એવું કહેવામાં આવે છે. માનવદેહની દૃષ્ટિએ આ મર્યાદાઓ નથી આંકવામાં આવી. ઓકિસજનનો પૂરતો જલ્દી હોમ અને એરોપ્લેનના ઇન્જિન જેવી બધ અને ગરમ ઓરડી હોય તો માણસથી એક લાખ ફૂટ કે સો માઈલ ઊંચા કેમ ના ઊડી શકાય? ઊડી શકાય. પણ યાંત્રિક કારણોથી આ મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે. વધારે ઊંચા ઊડવા માટે સ્પિન્ડલ માટે હવાનો જથ્થો જોઈએ; અતિશય પાતળી હવાને 'પકડનાર' પ્રોપેલર જોઈએ અને બીજા યાંત્રિક સુધારા જોઈએ. આ બધી મર્યાદાઓ અત્યારની ડિઝાઈનનાં એરોપ્લેન માટે છે. રોકેટ ઘાટનાં એરોપ્લેન માટે ઝડપ કે ઊંચાઈની મર્યાદાઓ નથી. રોકેટ પ્લેન ગમે તેટલું

ઊંચું ઊડી શકે; ચુસ્તવાઈથી જાણ હોવા છતાં ચે કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ઝડપે તે ઊડી શકે!

હમણાં એક બોમ્બર થોમ્સ વિના ૭૧૬૨ માઈલ સતત ઊડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં એક પ્લેન સત્તાવીસ દિવસ સુધી સતત હવામાં તરતું રહ્યું હતું. સોધી લીટીમાં ઉડુન કરવાનું હોય તો આધુનિક પ્લેન અવિરત ૧૩૦૦૦ માઈલ ઊડી શકે; પૃથ્વીની પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરી શકે.

ચાલુ જમાનામાં ઘણી શોધો થઈ છે, પણ એરોપ્લેનની શોધમાં સુધારા અને પ્રગતિ ટાંચ સુધી જઈ પહોંચ્યાં છે. રાઈટ ભાઈઓએ સૌથી પ્રથમ ઉડુન ક્યાંને પૂરાં પચાસ વરસો પણ વીતશે નહિ તે અગાઉ આ શોધમાં શક્ય એટલી બધી પ્રગતિ અને પરિપૂર્ણતા આવી જશે.

*

સી. સી. સી.

ભણેલાઓની બેકારીનો પ્રશ્ન ફક્ત હિંદમાં છે એવું કંઈ નથી. અમેરિકા જેવા શ્રીમંત અને વૈજ્ઞાનિક દેશમાં પણ એક વાર ભણેલાઓની બેકારીનો પ્રશ્ન મુંઝવતો હતો. આ કારણે પ્રશ્ન સાથે બાય લીડવા સિવિલિયન કોન્ઝર્વેશન કોર્પ્સ (સી. સી. સી.) નામની રાષ્ટ્રધનરત્ન સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી. પાંચ વરસના ગાળામાં લગભગ વીસ લાખ બેકાર યુવાનોએ આ સંસ્થાનો લાભ લીધો એ એની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા પુરવાર કરે છે.

અવ્યાસ પૂરો કરી બેકાર છૂટકા ગણતા ૧૭ થી ૨૩ વરસની ઉંમરના યુવાનો સી. સી. સી. સંસ્થામાં જોડાય છે : યુવાનો નેશનલ અને ગ્રેટ જંગલોમાં કામ કરે છે. ત્યાં ઝાડો રોપે છે; જંગલોમાં વાહનમાર્ગ માટે પાકા રસ્તા બાંધે છે; પૂલો અને ટેલિફોન લાઈન અને આગ જેવા માટે ઊંચા મિનારા બાંધે છે; પ્રજાના આનંદ માટે કીડાંજીવો અને મુંદર બગીચાઓ સર્જે છે અને આ ઉપરાંત જંગલના કુદરતી વિદ્યાસ અર્થે કાર્યો કરે છે. સી. સી. સી.ના સભ્યો વેરાનમાં લીલોછમ વાડીઓ બનાવવાનાં કાર્યો કરે છે.

આ ઉપરાંત સભ્યોને રેલ અને આગ જેવા સંકટના સમયે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી તાલીમ આપવામાં આવે છે. કૃષિશાસ્ત્ર, પ્રાણિશાસ્ત્ર અને અન્ય ઉપયોગી જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. સભ્યોને પ્રવૃત્તિ કે શિક્ષણ માટે કશું ફરજિયાત નથી. જોને જો રુચે તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે; પ્રિય હોય તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. ત્યાં ખાસ શિક્ષક નથી. જૂનો સભ્ય નવા સાથીઓને શિક્ષણ આપે. દરેક સભ્ય ઊંચનીચ અને ધર્મજાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના એકસપોથી રહે છે અને ભાઈચારા વધારે છે. સંઘ્યા સમયે બધા સભ્યો એકત્ર મળે છે અને રોજિંદા બનાવો અને સામાજિક પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચલાવે છે. આજે ત્રણ લાખ યુવાનો આ સંસ્થાનો લાભ લઈ રહ્યા છે.

સભ્યોને રહેવા માટે હવાઉત્તરવાળું મકાન આપવામાં આવે છે. ભોજન, કપડાં, પુસ્તકો અને પ્રવૃત્તિને જોઈતાં સાધનો આપવામાં આવે છે. દરેક સભ્યની માસિક એકિક (Basic) રેશ ૩૦૦૦ રૂાલર છે. તેમાંથી ૧૦૦ રૂાલર માસિક ખર્ચમાં વપરાય છે અને બાકીની રકમ સભ્યના નામે જમા મૂકાય છે કે તેનાં માન્યાપત્રે મેટ્રીકલાવી આપવામાં આવે છે. સુંદર શરીર અને જીવન વ્યવહારમાં શિસ્ત, સદાકાર અને સ્વાસ્થ્યની જરૂરિયાત સમજતા થઈ સભ્યો સંસ્થામાંથી બહાર પડે છે.

અમેરિકાની મી. સી. સી. સંસ્થા, જર્મનીનું કાર્પ અને ધ્વજમાં સંપૂર્ણ લરકરી એવું નવજુવાનોનું અરોએપ્રેસ્ટ ડાર્નરટ, મેંડગ, પ્રેટાલિનું 'ઓ. એન. બી.' મંડળ અને ચીનની યુવક પ્રગતિ : આ બધી યુવક પ્રવૃત્તિના નાદ જીલ્લતી વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ છે.

દિલ્હીમાં યુવકો માટે કયો સંસ્થા છે ?

મધમાળોનું જ્ઞાન

કેમિસ્ટ્રીની જીવનજાનસાત્રની પ્રયોગશાળામાં આર. હીટરૂં મધમાળોના જીવનનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. સવારમાં નવ વાગે તે મધમાળોને ખાંડ અને પાણી આપે છે. મધમાળો ત્રણે કે સમય જાણી શકતી હોય કે ટકારા સાંભળી શકતી હોય તેમ બરાબર નવ વાગે ટાલે મળી ઊઠતી આવે છે. પંજુ માળો સાંભળી તો શકતી નથી એટલે નિર્ણિત

વખત જાણવાની એમને નિર્ણયિત અજળ શક્તિ હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. આ વિશે વધુ ચોક્કસ કરવા ડો. હીટરૂં મધમાળોના જે ભાગ પાડ્યા. બીજા ભાગને બપોરના બે વાગે ખાંડ આપવાનું નક્કી કર્યું. તો અજાણથી વચ્ચે માત્રમ પડ્યું કે માળો પોતાના નિર્ણિત સમયમાં અહીં ચોક્કસ છે. માળો રાતો રાત જોઈ શકતી નથી પણ વર્ણપટ્ટના (Spectrum) વાયોલેટ રંગની પાર ત્યાં આપણી નજર જોઈ નથી શકતી ત્યાં તે જોઈ શકે છે. એમને હીલો રંગ પસંદ છે. વાંકી અને ગૂંચવાડા ભરેલી આકૃતિઓ માંખોને પ્રિય છે; ચોરસ અને વર્તુલાકાર આકૃતિઓ અપ્રિય છે.

હાસ્ય કે ક્રોધ ?

મનુષ્યના મોં પર ૬૬ માંસપેશીઓ (muscles) છે. પચાસ માંસપેશીઓ સંકોચાય ત્યારે મોં પર ક્રોધના ભાવ દર્શાવાય છે. હાસ્ય માટે તેર માંસપેશીઓને સંકોચાવું પડે છે. હાસ્ય આનંદજનક તો છે જ અને એમાં માંસપેશીઓને એ. છું કાપ કરવું પડે છે એ પણ જાણવા જેવું છે.

ચુરનું બહોળું કુટુંબ

ગઈ સદીના અંત સુધી ચુરને ચાર ચંદ્ર છે એવી ગણ્ય હતી. ડા. બનાર્ડે પાંચમે ચંદ્ર શોધ્યો. હીક વેધશાળાએ છઠ્ઠા, સાતમા અને નવમા ચંદ્રની શોધ કરી. આઠમા ચંદ્રની શોધ ડીનિય વેધશાળાએ કરી હતી. પણ હમણાં કેલિફોર્નિયાની વેધશાળાએ ૧૦૦ હિંચના બાસવાળા કાચના દૂરબીનથી અજાણ પમાડે તેવી શોધ કરી છે. એણે ચુરને દશમા અને અગિયારમા ચંદ્રની ભેટ ધરી છે. આ ચંદ્રો બહુ જ ઝાંખા છે; અને બીજા દૂરગોળીયી જોઈ ન શકાય એવા છે.

લાખોપતિ જોસ હીક હીક વેધશાળાનો સંસ્થાપક છે. તેણે કદી દૂરબીનમાંથી નિરીક્ષ્ય તો કર્યું નથી પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી વેધશાળા માંખવાતી અને તેમાં મોટામાં મોટું દૂરબીન ગોઠવવાની તેને મુશ્કેલી હતી. તે વેધશાળા જેવા જોઈ તો જીઓ નહિ, પણ દૂરબીન મૂકવાની મોટી બેસણી નીચે પોતાને દાટે એવું મરનાં અજાત તે લખી ગયો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

કુટુમ્બ

વર્ષ ૫

અંક ૮

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

એપ્રિલ : ૧૯૪૦

પ્રધાન ધર્મ સંસ્થામાં વીર્યમ્ દોષ છે. પ
 િકો પર્વાય શોધે છે અને ધર્મને નીચે ઉતારે
 નાને સ્વતંત્રતાદેવી બલિદાન પામે છે...
 કોઈ એમ ન પૂછે કે બોધમાં બોધ કેટલું આપ
 તે માટે.

કાશી કાલેશ

15212

વર્ષ ૫

એપ્રિલ : ૧૯૪૦

અંક ૮

અનુક્રમણિકા

૧ મોસાના અશુભ કામ આઝાદ (કિરો)	મુખપૃષ્ઠ
૨ તંદાગત આત્મને (કાવ્ય)	૨૬૫
૩ કિરોશને	૨૬૬
૪ કાવ્યપરિચીલન	૨૬૭
૫ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	૨૭૦
૬ પુરુષોત્તમદાસ ટંડન	૨૭૩
૭ વાતચીત કરવાની કળા	૨૮૦
૮ અટ્ટો (કાવ્ય)	૨૮૪
૯ મામાને મેર (વાર્તા)	૨૮૫
૧૦ બેદ (કાવ્ય)	૨૯૧
૧૧ વનદુની રસમરી વાનો	૨૯૨
૧૨ મો. અશુભ કામ આઝાદ	૨૯૪
૧૩ ચિતોદ્રગઢ	૨૯૭
૧૪ સામાન્ય જ્ઞાન	૩૦૧
૧૫ સારોદાર	૩૦૨
	૩૦૩
	૩૦૩

કિરોશમાં ઇતિહાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, આશ્ચર્યજનક વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, ગ્રેષ્ઠ પ્રસંગો, વ્યાપામ અને રમનોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા થોડા લેખોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

મૂલ્યના-

લેખો સારા અમુકે કાગળની એક જ બાજુ સખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પ્રકારનાં મળવા સભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.) ન રવીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે, પોરટની ટિફિનો લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિફિટ ન મળી દરી તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખકે દરેક પત્રવ્યવહાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરેપૂરું સરનામું સખી જણાવવું. લેખકને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દરેકમાં અને બને તેટલો મૂલ્યસર લખે લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનનાં હોય એ ઇચ્છતા થોડા છે.

પ્રસિદ્ધ લેખકોના લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે. તારી : 'કિરોશ' ચાર રૂપા, ખાડિયા : અમદાવાદ

બાહર અગરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ અધર્મ : શ્રીરાજની શેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ

જવાબ : પિંડમાં-દા. ૪-૬-૪૦ બર્મો તથા પરદેશના દા. ૬-૬-૪૦ અથવા સિસિંગ ૧૦ છૂટક ૦-૬-૪૦

પ્રકાશક : રજુકોશ્ટ ડેમુરમાર્ક મિત્રો : ૧૨ જ, બારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસિસિંગ, અમદાવાદ મુદ્રક : મંજિલાલ જગનલાલ શાહ ધી નેવપ્રભાત પ્રિં. પ્રેસ, ધીરાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૭-૪-૪૦

કિશોરોને

૧૦

દેસતો !

૭૫૫ કેટલાક પત્રોમાં મેં જે વાતો તમારી આગળ રજૂ કરી તે એટલા માટે કે મારે તમને બે નવા શબ્દો શિખવાડવા હતા. હવે એ શબ્દો સમજવા માટે તમારી તૈયારી ચર્ચા ગઈ છે. એ બે શબ્દો-છે : વીરાચાર અને પશ્ચાચાર.

વીરાચાર એટલે વીરને જાજે તેવું આચરણ, પશ્ચાચાર એટલે પશુને જાજે તેવું આચરણ. પશુ વીર કેણુ અને પશુ કેણુ ?

વીર એટલે નર, અર્જુન જેવો પરાક્રમી, માનવ. તે જે કંઈ કરે તે માત્ર પારકાની દોરવણીથી નહિ, માત્ર આસપાસના વાતાવરણથી હિતેન્નિત થઈને નહિ; પરંતુ તેનામાંથી જે કંઈ જાગે, તેની શુદ્ધ બુદ્ધિને જે કંઈ સમગ્રભાવે કલ્યાણકારી લાગે, તેના વિશુદ્ધ હૃદયને જે કંઈ ઉત્તનિશીઝ જણાય, તે પ્રમાણે તેનું આચરણ ધ્યાય. માત્ર અંધા દિવાળી ભોગવે છે માટે તે દિવાળી ભોગવના નથી, અંધા ઉત્સવો જીજવે છે માટે તે જીજવના નથી. -તેના જીવનમાં જ્યારે આનંદનો રસ છલકાય, ત્યારે તેની દિવાળી, ત્યારે તેના ઉત્સવ. દરેક વર્ગે કેટલાય તહેવાર આવે છે અને જળ છે, પણ તેમાંથી કેટલા આપણને માણસાઈ તરફ ઈર્ષ્યા જાય છે ?

આપણુ ગુજરાતના સાદાર કવિ બળવંતરાય ઠાકોરે, હિંદેરી પોતાનાં બાળકોને શિખામણ આપે છે તે કાવ્યમાં 'પૌરુષ જ્યોતિ' શબ્દ વાપર્યો છે. એ શબ્દ સમજવા જેવો છે. વીરમાં હમેશાં પુરુષત્વનો પ્રકાશ હોય છે. જેવી રીતે આપણે સંસારમાં મોટાંમોટાં યુદ્ધોની વાતો સાંભળીએ છીએ, તેવી રીતે આપણા દરેકના અંતરમાં પણ એવાં, એથીયે ભયંકર, યુદ્ધો થાય છે. આપણામાં એક બાલુથી ફેવી ગુણો હોય છે, બીજી બાલુથી આસુરી ગુણો હોય છે.

તમે ભુદ્ધ ભગવાનનું નામ સૌંભાળ્યું હશે. ભુદ્ધ ભગવાન જ્યારે મહારાજાનો પ્રકાશ મેળવવા માટે તપ કરતા હતા, ત્યારે, કહેવાય છે કે, તેમના અંતરમાં માર સામે મહાબુદ્ધ સાક્ષરું હતું. આ માર એટલે કામ. જ્યારે તેમણે માર ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે તેઓ ભુદ્ધત્વ પામ્યા. જિતેન્દ્રિય થયા વગર કંઈ પણ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

આ મારના વિજયમાં આપણું પુરુષત્વ છે, અને એ જ છે મુક્તિ. જ્યાં સુધી આપણે ધ્વન્દ્વોના ગુલામ છીએ, ત્યાં સુધી સાચા પુરુષ કે નર કે વીર કહેવાવાને લાયક નથી જ્યારે ધ્વન્દ્વોને વશ કરીએ, ત્યારે જ પુરુષ થયા કહેવાઈએ.

ઉપરના કાવ્યમાં જે 'પૌરુષ જ્યોતિ' ની વાત કરી તે આ વાત છે. એ જ વાત વીરને લાગુ પડે છે. એવા વીરની પૂજા એ જ વીરપૂજા. એવા વીરનું આચરણ એ જ વીરાચાર.

અને પશ્ચાચાર ! વીરથી બહુ આચરણ તે પશ્ચાચાર. માત્ર બહારની રિયલિતે વશ થઈને પરાધીન જીવન ગાળવામાં પશ્ચાચાર થયો. તમારામાંના કેટલા સાચી વિદ્યા મેળવવાનો રસ હોય છે માટે ભણે છે ? રસ ન હોય છતાં માત્ર અંધાં ભણે છે માટે ભણતું એ થયો પશ્ચાચાર. ગ્રેમ રમું છે, લગ્ન કોને કહેવાય વગેરે વિષે કંઈ પણ જાણવા વગર માત્ર અંધાં પરણે છે માટે પરણતું એ થયો પશ્ચાચાર. 'ધન્નિકાખ ઝિન્દાબાદ' એટલે યું, આપણા શરીરને અણખે - અણખે ભારતમાતાની મુક્તિની તમજા હરદમ છે કે નહિ, એ બધું વિચાર્યા વગર, માત્ર અંધા બોલે છે માટે બોલવામાં થયો પશ્ચાચાર. જે શિક્ષા, નિર્ધારણ અંદરથી ન જાગે, પણ માત્ર બહારની કોઈ સંસ્કાર કે વ્યક્તિના આદેશથી ગમે તેમ પણ પાળતું જ પડે. -તો તે થયો પશ્ચાચાર.

ત્યારે દેસતો, તમે સમજી ગયા હશે કે વીરાચારમાં મુક્તિ છે, પશ્ચાચારમાં ગુલામી છે.

જે વીર છે, એ પ્રતિજ્ઞા લે કે ન લે છતાં એનું નિઃશર પ્રતિજ્ઞામય છે; જે પશ્ચાચારી છે, તે પ્રતિજ્ઞા લે છતાંય ગુલામીને જ વંધારનારો છે.

દેસતો, મુક્તિ તો અંદરની વસ્તુ છે. જે અંદરથી મુક્ત છે તેને કાણ બાંધી શકે તેમ છે ? તેને પોતાની મુક્તિ જેવી વહાલી છે, તેવી પારકાની પણ વહાલી છે. તેથી જ તે પારકાઓની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારતો નથી.

ત્યારે, ચાલો ફગાવી દો આપણાં બંધન, ચાલો વીરાચારી થયા મથીએ.

શિવ તમારો

• 'અસંગારી'

જાવન રશીન

૩

પ્રાર્થના

[૫મી]

પ્રેમો, શિશુ નમ્યુ. નમ્યું જ મરું સર્વદા એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સુધ્ધ અન્ય એમા હુદુ.
જુએ ગિયુતી ખરી નિગરની બધી લાલસા,
અને વળી જુએ—એકી ફરી ફરી તરંગો ઉપર
પ્રસારી નિમ મેલ ફીણ વમળો અરે કીટો
હમે અમિત. ને રામે તદપિ ખાર મૂકી નતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની! અરે, પ્રેમો!
વડે ફરીફરી તરંગદવ ક્યાં થકી એટલા?
હરો પવનસંતતિ? હરધિની જ વેલા હરો?
દીરો નદિ દીમે અમર તિમિરગદ્ગરો આતમમા
ધમે વળી ધરો ત્યદા થકી તરંગન્યો જ એ?
અદ્ય-અવધી વળી નિગરના જૂના પાપથી
ખયાવ! નય આપ! આ વિમલ સોન પોતાપણે
વડે, સન્નિવ એધઅર્થ ધરો તને, હે પ્રેમો!

— શ્રી. બ. ક. કોટાર

લેખક 'પ્રેમનો દિવસ' એ નામની અદાર
કાવ્યોની એક કાવ્યમાલા લખેલી છે. એમાં એમણે
એક યુગવના પ્રેમજીવનની જુદી જુદી કેટલીક ઘડોનાં
ચિત્રો આલેખ્યાં છે. અહીં ઉતારેલું કાવ્ય આખી
માવામાં આકર્ષે છે. એ પહેલાંનાં કાવ્યોમાં કવિએ
એવું બતાવેલું છે કે, યુગલ વચ્ચે પ્રેમનો ઉદય
થાય છે ત્યારપછી સેવા અને ઉચ્ચ જીવનની ધૂનમાં
નાયક નાવિકા પ્રત્યે ઉદાસીન બની જાય છે. આમ
બને વચ્ચે વિશેષ યનાં નાયક આત્મપરીક્ષામાં
જીનરનાં તેને પોતાની મહિનનાનું જાન થાય છે. એ
જાનને લીધે તેનામાં નમ્રતા આવે છે; અને ફરી બને
મળે છે ત્યારે નાવિકા નાયકનાં આત્મનિદાનાં વચનો
અવગ્રહી કાદી તેને પોતાનો સખા-સાથી બનવા

અને પોતાને સાથે લઈને જીવનમાં ઉત્તતિ સાધવા
કહે છે. આપણ બને ભેગાં યર્ધ નવી આશાભરી
સૃષ્ટિ રચીશું, એમ કહી તે પૂછે છે કે બોલ, ગીત
ગાવું છે? પ્રાર્થના કરવી છે? અને ત્યાર પછી
પ્રાર્થના આવે છે.

શરૂઆતની એ પંક્તિઓમાં નાયકની નમ્રતાનો
ઉલ્લેખ છે, અને એ નમ્રતા સદા દરે એવી પ્રાર્થના
છે. હે પ્રભુ, આત્મપરીક્ષણને પગિણામે માનું શિર
તારે ચરણે નમ્યું છે, તે હમેશાં નમેલું જ રાખું
એટલો સરુદ્ધિ તું મને આપજે. એમાં જ ખીલું
બધું મળ્યું હું મોની લઈશ.

આ પછી, પોતાના હૃદયમાં વારંવાર જે
મહિનતા જાગી આવે છે, તેની સાથેનાં યુદ્ધમાં
પોતાને કાયમનો જય મળે એવી પ્રાર્થના નાયક કરે છે.

માણસની પોતાની ઇચ્છા જીવન વિશુદ્ધિને માર્ગે
જ ગાળવાની હોય, તેમ છતાં તેની એ અભિલાષા
અને ઇચ્છાની વિરુદ્ધનાં જ કામો તેનાથી વારંવાર
થવા કરે, એવું બને છે. આ અંતર અને બાહ્ય
વચ્ચેના વિરોધ, સંઘામ માનવહૃદયને વલોલી નાખે
છે, તેમાંથી છૂટવા તે ખરા દિવસી ઝખે છે, અને
એમાં ઈશ્વર તેને સદાય ધાય, પોતાના દિવસી સાચી
આંકડાઓ જ વિજયી નીવડે એવું કરે, એવી તે
પ્રાર્થના કરે છે.

ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થતા ખંડમાં નાયક કહે છે
કે હે પ્રભુ, તું શિશુ તબીબ એટલે કે તારા બાળક
રુએ જે તું તેના અંતરની ખરી લાલસા હરેતાં
તીવ ઇચ્છા થો છે, તે પણ જુએ છે, અને વળી
માનું જીવન કેવું ચાલી રહ્યું છે, તે પણ તું જુએ છે.
આ જીવનપ્રવાહનું વિષયે વર્ણન ચાગ્યાંય અને
જ લીટીમાં કરેલું છે. કવિએ જીવનને સરિનાના
પ્રવાહ સાથે સરખાવ્યું છે. મારી જીવનસરિતાના

ઉપરના તથા ઉપર અમિત એટલે અગણિત તરંગો ફરી ફરીને ઊઠે છે, અને તે મેલ, ફીચુ, વમળો અને કીટકો મુદ્દાં ત્યાં પ્રસારે છે—ફેલાવે છે—ફેલાવીને લસે છે—તંબે છે—બટે છે. આ તરંગો સમય જતાં શમી તો જાય છે, પણ પોતાની પાછળ ખાર મૂકતા જાય છે. નાયકની પોતાની ઇચ્છા તો પોતાનું જીવન શુદ્ધ જ રાખવાની છે, આમ છતાં એના જીવનમાં વારંવાર એવા ઉઝાળા આવે છે, જે મહિન વિચારો અને વાસનાઓ, ક્રોધ અને અહંકારના ફિરોટા અને વિષમ વમળો પણ પેદા કરે છે. આવા ઉઝાળાઓ શમી તો જાય છે, પણ પોતાની પાછળ ખારાશ મૂકી જાય છે—એને લીધે જીવન તો ખારુ થઈ જ જાય છે. આમ કહીને પછી એ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે અરે, આ મારા જીવનની સરિતા ! નાયકનું અતર આ પરિસ્થિતિથી કેવું વલોવાઈ જાય છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આ ઉદ્ગારથી આપણને આવે છે.*

આ પછીના ખંડમાં નાયક આ બધાનું નિદાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે—કારણ શોધવા મથે છે, અને તે સંબંધે તે અનેક તર્કો કરે છે. તે કહે છે કે આવા એટલે મારા અંતરથી હું જેને ઇચ્છતો નથી એવા આ તરંગો ક્યાંથી આવતા હશે ? શું એ પવનને લીધે ઊડતા હશે ? સમુદ્રની ભરતીને કારણે આવતા હશે ? કે પછી નદીની અંદર જ દેખાવ ન દેખાવ એવાં અધારાં ઊંડાણો હોય છે તેમાંથી એ વારંવાર ધસી આવતા હશે ? નદીમાં

* આ કાવ્ય પાછળ કવિએ જે ટિપ્પણ આપેલું છે તેમાં એમણે લખ્યું છે.

‘નદીના પાણીની ડપથી તરંગિન સપાથી, અને તે નીચેનું જળપદ, એમ એનો બે ભાગે વિચાર કરીએ, તેમ અહીં નાયક પોતાની જીવનસંસ્થિતિ માં બે ભાગે હોવાનું પ્રક્ટિને કહે છે. તે કહે છે: માટું ‘અગ્નિ’ પોત જુદું છે પણ મારા આચરણેમાંથી ધણું મારા અતરની ખરી લાવસાઓને અનુરૂપ બની આવતાં નથી, પ્રતિબિંબ જ બને છે.’

આ ઉપરથી લાગે છે કે એમણે નાયકના જીવનના સાચા પોતને તથા અતરની લાવસાને નીચેનું નીચકું પડ ગયેલું છે, પણ કવિતામાં વપરાયેલા રૂપકમયી એ વસ્તુ શ્રીની થતી નથી. આથી મેં અહીં જરા ભૂરી રીતે અર્થ કર્યો છે.

મોખાં આવવાનાં જે તણુ કારણો તે બધાં ય અહીં ગણાવ્યાં છે. એ જ વસ્તુ માનવજીવનને લાગુ પાડ્યાં, આવા, મેં અંતરથી ન ઇચ્છેલા ઉઝાળા ક્યાંથી ભગતા હશે ? કેવળ અકસ્માત હશે ? અથવા જે સંસારસાગરનો હું અગ્રીભૂત છું તેમાંથી એ આવતા હશે ? કે પછી મારા પોતાના અંતરના અધારાં ઊંડાણમાંથી એ આવતા હશે ? એનો અર્થ થાય.

એ ગમે ત્યાંથી આવતા હોય, અથ્થ એટલે કે અકસ્માતને લીધે આવતા હોય તો અકસ્માતથી, ભવ કહેનાં સંસારમાંથી આવતા હોય તો સંસારથી, અને મારા અંતરનાં જૂનાં પાપમાંથી આવતા હોય તો તેનાથી તું મને બચાવ ! આ વિષમ શુદ્ધમાં તું મને જાય આપ ! અને આ મારા જીવનની વિષમ કહેતાં શુદ્ધ સરિતા પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપે વહે અને પોતાનો જલસારાસિ તારે ચરણે પૂર્ણના અર્ધરૂપે ધરે એવું કર, હે પ્રભુ !

આપણે હિંદુઓ એમ માનીએ છીએ કે જીવન અથવા આત્મા પોતાના સ્વાભાવથી શુદ્ધ છે, અને એટલા માટે કવિએ એને વિષમ સ્રોત પોતાપણે વહે એમ કહેલું છે.

આમ કવિએ આ કાવ્યમાં માણસના મનની અદર ચાલતા મથનનું નિરૂપણ કર્યું છે. આવા સદૃશ મનોવ્યાપારોને પણ વિષય કરવા એ આપણી નવી કવિતાની એક વિશેષતા છે; અને એ એવી વસ્તુને પણ ઉચિત લાગણીમાં પિગાળીને રસ નિષ્પન્ન કરી શકે છે, એ એની વિશેષ શક્તિ પણ છે.

આ કાવ્યનો છંદ સળંગ અંગેય પૃથ્વી છે. સળંગ એટલા માટે કહ્યો છે કે, લીટી કે કડીની મર્યાદાને એ પાળતો નથી. સામાન્ય રીતે છંદની પકિત કે કડીમાં વિચાર કે વાચનનો અમુક ખંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો હોય છે. એને લીધે એટલા લાગેને એક જાનની પૂર્ણતા મળે છે. પણ આ કવિતામાં તેમ થયું નથી. પહેલી પંક્તિને અંતે ‘એટલો’ શબ્દ આવે છે, પણ તે તો બીજી પંક્તિમાં આવતા ‘મિત’ શબ્દનું વિશેષણ છે. અને એથી જો આપણે આ કવિતા માવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આ પંક્તિને અંતે આવતાં આપણે કંઈક વચ્ચે, વિરામ ચિન્હ જ અટકી ગયા છીએ એવું લાગશે. એ જ રીતે ચાર ચરણે

વૃત્ત પૂરું થાય, એટલે ત્યાં વિચારને અને વાક્યને પૂર્ણવિરામ આવવું જોઈએ. પણ અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે ચોથી પંક્તિને અંતે વાક્ય ૯૭ ચાલુ જ છે, અને એ વાક્ય તો ટૂંક છઠી પંક્તિને અંતે પૂરું થાય છે. આમ આ કવિનામાં કવિએ અર્થના વિરામોને જ મુખ્ય ગણેલા છે, અને હંદની ગેયતા અને તેના વિરામો સાચવવા પ્રયત્ન કરેલો નથી, આથી એ વૃત્તને સર્ગગ અગ્રેય વૃત્ત કહ્યું છે.

આ કવિતા વિચારપ્રધાન અને અગ્રેય છે, એટલે એનું વાચન પણ એ જ દષ્ટિએ, વિચારને ખ્યાલમાં રાખી, એના જ વિરામોને માન આપી કરવું જોઈએ, આરોહ અવરોહ પણ અર્થને અનુસરતા જ આવવા જોઈએ. અહીં ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થતો ખંડ ચડતો જાય છે, અને એ પંક્તિને અંતેનો વિરામ લીધા પછી ચોથી પંક્તિના છેલ્લા અક્ષર 'ર' નો ઉચ્ચાર અર્ધરપટ અછડતા જેવો હોઈ ત્યાં સહેજ વિરામ મળી જાય છે, અને ત્યારપછી તો ટૂંક છઠી પંક્તિના બીજા શબ્દ પાછો વિરામ મળે છે. ત્યાર-પછી તરત જ 'શમે' શબ્દ પછી વિરામ આવે છે. એ વિરામ પછી અવાજ અને વાચનમાં અવરોહ આવે છે અને સાંતમી પક્તિ તો કેવળ ઉદ્ગાર જેવી જ વાંચવાની છે. ત્યારપછીની ચાર પંક્તિઓમાં નાવકની કારણ શોધવાની મથામણ છે અને તે પ્રશ્નપે જન્મી થયેલી છે. એનું વાચન આપણે વિચાર કરતા કરતા મનને પ્રશ્ન પૂછતા હોઈએ એ રીતે જ થવું જોઈએ આ પછી આવે છે કાવ્યનો અંતિમ શ્લોકો. એમાં ફરી વાર આરોહ આવે છે. બારમી અને તેરમી પંક્તિમાં જે ઉપરઉપરી 'આ' આવે છે તે ગરાબર ભારપૂર્વક ઉચ્ચારવાના છે, અને તે બંને ભારમય હોઈ કાવ્યના અર્થને પ્રગટ કરવામાં ખૂબ મદદ કરે છે. ભુઓ :

અરુ-અવધી વળી નિગરતા તૂંત પાપથી
જથાવ! જથ આપ! આ વિમલ સોત
પોતાપણે વડે,

અહીં કાળા બનાવેલા સાત 'આ' ને લીધે આખા પાંડોનો લય કેટલો બધો ગંભીર અને અર્થાનુકૂળ વિસ્તારવાળો અને છે એ જોતા જોતું છે. આ કવિના તમે અર્થ અને ભાવ ઉપર લક્ષ રાખીને વાંચશો તો બીજી પણ કેટલીક ખૂબીઓ તમને જણાયા વિના રહેશે નહિ. ત્રીજી અને ચોથી

પંક્તિમાં 'ધ' નાં ઉચ્ચારણોને લીધે જાગતું એક પ્રકારનું ચુંબન, નવમી પંક્તિમાં આવતા એ પ્રશ્નોનો પાક, દસમી અને અગિયારમી પંક્તિમાં 'દોસે નહિ દોસે' અને 'ધસે વળી ધસે' એ જે આરંભના ખડાનું ઉચ્ચારસામ્ય, 'અગર તિમિરમંદિરા'—એમાં 'ર', 'ર', 'ર', 'ગ', 'ધ', 'ર' ના ઉચ્ચાર-માંથી તેમજ ચૌદમી પંક્તિમાં 'ઝોલ અધ્ય' માંથી જોતો અર્ધાનુકૂલ ધ્રુવ, એ બધું તમારા કાનને આકર્ષ્યા વિના રહેશે નહિ.

આ કવિનાનો અર્થ કરનાં વચલા ભાગમાં આપણને ખૂબ મહેનત પડે છે, એ તમે જોયું હશે. એનું કારણ રચનાની ક્ષિપ્રતા છે. ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થઈ છઠી પંક્તિને અંતે પૂરું થતું વાક્ય બહુ લાંબું તો ન કહેવાય, પણ એમાં જે રચાનો એવા છે ત્યાં અન્વય વિષે જરા ભ્રમ પેદા થાય છે. ચોથી પંક્તિમાં 'ઊડી ફરી ફરી તરંગો ઉપર' એ શબ્દોનો અર્થ જાણે 'તરંગોની ઉપર ફરી ફરી ઊડી' એવો હોય એવો ભાસ થાય છે, અને એ 'ઊડી' ક્રિયાપદનો કર્તા બોળવા મન રાકાય છે. તે જ રીતે છઠી પંક્તિમાં આવતા 'દોસે અમિત' શબ્દોનો સંબંધ પણ એની પહેલાં જ આવેલા 'દીટકા' શબ્દ સાથે જોડાઈ જાય છે. આથી આખું વાક્ય ગોટાઈ જાય છે અને અન્વય અને અર્થ ઝટ રપટ થતાં નથી. એ આખા ખંડનો અન્વય આ પ્રમાણે છે :

(હે પ્રભુ! તું) શિશુ તણી ખરી નિગરની બંધી લાલસા ભુએ (છે,) અને વળી (પ્રવાહની) ઉપર ફરી ફરી ઊડી નિગર મેંઝ ફીણ વમળો અરે કીટકા પ્રસારી લસે. ને શમે તદ્ય પાર મૂકી જના, અમિત તરંગો ભુએ છે.

એની જ નહિ પણ કંઈક અંશે અરપટ પંક્તિ બારમી પણ છે. 'અદ્ય-ભવથી' એ શબ્દોથી કવિનો ઇચ્છોલો અર્થ તરત સમજાતો નથી. પણ આ બંને દોષ એવા છે કે એક વાર આપણે કાવ્ય પૂરું વાંચીએ છીએ અને એના અર્થને તત્તુ દાઢમાં આવે છે, એટલે આપણે પોતે જ એ બંને અરપટવાને દહારી દઈ શકીએ છીએ, અને આખા કાવ્યનો રસ માણી શકીએ છીએ.

આ કાવ્ય કોનેટ બંધમાં રચાયેલું છે એટલે કોનેટ કહેવાય. કોનેટનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ વાર જોઈયું.

નગીનદાસ પારેખ

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૯

પાણીપતની લડાઈ (૧૭૬૧)

શિંદે અને હોલકર ઉત્તર તરફ વધતા હતા ત્યારે હોલકરે શિંદેને લાડકાઓ કે અટકથી રામેશ્વર સુધી મરાઠાઓનું એકજન રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું છે, ફક્ત નજીબખાને એક ધોરો જ વચમાં રહ્યો છે; એને દરાઆ પછી પેશવા આપ્યા ભારત ઉપર એક-હથ્થુ સત્તા ચલાવશે. પછી તમને ને અમને કેાણ પૂછશે? આથી શિંદે ભોળવાયો અને નજીબખારીપી દંટકને બચાવવાનો તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

શિંદેને ઉત્તરમાં ત્રણ કામ કરવાનું પેશવાએ ફરમાન કર્યું હતું: (૧) લાહોરના સૂબાનો બદાલ્યસ્ત કરવો; (૨) નજીબખાને વશ કરવો; (૩) શુભ-ઉદ્દેશવાની મદદથી બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરવી.

શિંદેએ લાહોરનો બદાલ્યસ્ત કર્યા પછી નજીબખાંએ અને શુભએ શિંદેને ભોળાઓ. નજીબખાંએ શુભને જીતીને બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરવાની કબૂલાત આપી પણ અંદરખાનેથી તે શુભ તથા બાદશાહને મળીને અબ્દુલ્લીને બોલાવતો હતો.

શિંદેને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેણે નજીબખાને નજ કરવાની તૈયારી કરી નજીબખાને મદદ કરવા આવતા શુભને માર્ગમાં જ રોકી રાખવાનું તેણે ગોવિંદપંત બુદ્ધિભેને કહ્યું, પણ તેનાથી આ કામ થઈ શક્યું નહિ. આથી દતાજી શિંદે અબ્દુલ્લીનો સામનો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ગોવિંદપંત રાજા ઉપર છટકી ગયો. અબ્દુલ્લીને તોડાવવા માટે વજીર ગાજીઉદ્દીને આદમગીરને કાર કર્યો. શિંદેએ હોલકરને મદદે બોલાવ્યો પણ નજીબખાં-ધર્મપુત્રની સામે લડવા એ શેનો આવે? દતાજી એકલા હાથે લડ્યો, દુશ્મનને પાછો હઠાવ્યો, પણ પોતે મૃત્યુ પામ્યો. મરાઠા પાછા હડયા.

આથી પેશવાએ સદાશિવરાવ કે જે સમસ્ત દક્ષિણને જીતવાની તૈયારી કરતો હતો તેને લેવા સરદારોની સાથે ઉત્તરમાં મોકલ્યો. સદાશિવરાવે ગોવિંદપંતને લખ્યું હતું કે નજીબખાં ને શુભ ભેગા ન મળે એવું કરજે પણ તે એ કરી શક્યો નહિ. શુભ અબ્દુલ્લીના પક્ષમાં સામેલ થયો. આથી પ્રથમ નજીબખાં અને શુભને હરાવવા તે ચાલ્યો. આ બંનેના લશ્કરમાં દણોપાણી ન પહોંચે, એમને મુલક બાળીને ખાખ ચાપ એવું એવું કરવાનું ગોવિંદપંત બુદ્ધિભેને સોંપવામાં આવ્યું. સદાશિવરાવ પોતે દિલ્હી પહોંચી ગયો.

મરાઠા દિલ્હીમાં પહોંચતાં જ બધા દુશ્મનો ગભરાવા લાગ્યા. શુભ મરાઠા સાથે ભમવા મથવા લાગ્યો. નજીબખાંના કહેવાથી આવવા માટે અબ્દુલ્લી પસ્તાવા લાગ્યો. ખુદ અબ્દુલ્લી સધિ કરવા તત્પર થયો પણ સદાશિવરાવે અબ્દુલ્લીની પૂરેપૂરી ખબર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

દિલ્હીની ખાસી ગાદી ઉપર એણે અલિગઝરને શાહઆબમનું નામ આપી બેસાડ્યો અને પોતે વજીરી કરવા ચાલ્યો. શુભને વજીરી જોઈતી હતી તેથી નિરાશ થઈ એ ફરીથી અબ્દુલ્લીના પક્ષમાં ગયો. લાઉએ દિલ્હીના દીવાને-આમનું જન તોડાવ્યું. અને એ ધન શેકડાનું વેતન આપવામાં ખરડ્યું. આથી જન નારાજ થયો અને લાઉને છાડીને ચાલ્યો ગયો.

તેમ છતાં લાઉએ અબ્દુલ્લી ઉપર હાપો માર્યો. અબ્દુલ્લીના લશ્કરને દણોપાણી મોંઘાં મળવા લાગ્યાં. મરાઠાઓ જીતી અણી ઉપર આવ્યા. પરંતુ એ કંઈ. ગોવિંદપંતને જે જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તે તેણે ન કર્યું.

ભાઉ દિલ્હી છોડીને અન્ધથી ઉપર ગયો ત્યારે અન્ધ લીના દાણાપાણી બધ કરવાનું કામ છુદેનેને સોંપવામાં આયુ હતું પણ તે બધ કરવાનું ક્યાયે રહ્યું ખુદ મરાઠાના દાણાપાણી જ બધ થઈ ગયા મરાઠા લશ્કર ભૂમે મરવા લાગ્યું

અતે ભાઉએ જાણે માર્યો અન્ધ ની દારવા લાગ્યો પરંતુ વિશ્વાસરાવ પડ્યો એટલે ભાઉ દાથી ઉપરથી ઊતરી યોડા ઉપર બેસી રણમાં ધસ્યો મરાઠા લશ્કરે સેનાપતિને ન જોવાથી નાસવા માડ્યું ભાઉએ જ્યવાદ વગડાયા પણ કોણ માને ? તેમાં વળી હોલકના વશકમાંના એક હન્ટર પડાણે મરાઠાઓ ઉપર જ ધસી ગયા આથી મરાઠા લશ્કરમાં ભગણ પડ્યું નાસભાગ થઈ અને મરાઠાઓ દાર્યા સદાશિવરાવ અને વિશ્વાસરાવ મરાયા, દત્તાત્ર, ગોવિંદપત જેવા સરદારે મર્યા, સૈનિકોને કેટલો કચ્ચરવાણ નીકળી ગયો તેનો સુમાર ન રહ્યો એક વેપારીના પત્રમાં સાકેતિક બાપામાં ઉત્તેજ છે તે ઉપરથી મરાઠાઓના તુકસાનની કપના થઈ શકે છે તેમાં લખ્યું હતું બે મોતી ગયા, સત્તાવીસ મહેરોરે ખોવાઈ ગઈ, અને પરચૂરણ રૂપિયા કેટલા ગયા તેનો સુમાર નથી લગભગ એ લાખ મરાઠા બૃમિશરણ થયા

આલાજ આજગવને ઉત્તર તરફ આવતા માર્ગમાં આ સમાચાર મળ્યા તેથી તે લગભગ ગોડો થઈને મરી ગયો (ઈ સ ૧૭૬૧)

(૨૦)

નૈકસૈન્યનો પપુ નાશ

ઉત્તરમાં પાણીપતના યુદ્ધથી જેમ મરાઠા સત્તાને જંગ ધક્કો લાગ્યો તેમ દક્ષિણમાં તેમના આગમરનો પણ વિનાશ થયો કાન્હોજ આગ્રે મરી ગયા પછી તેનો પુત્ર તુનાજ સગેન થયો, કોકણપટ્ટી ઉપર તેની ધામ અગ્નિ હતી મુરોપિયનોના કેટલાયે વહાણ તેના સુવર્ણદુર્ગ અને વિજયદુર્ગના મિત્રામાં કેદ પડ્યા હતા એમ કહેવાય છે કે તેના વખતમાં અગ્નિ

સમુદ્રમાં પોટુંગીઝો, ફેચો અને અગ્રેનેને એની એટલી બધી ધાક લાગતી કે એ બાલુથી મુન મેળવવાની કોઈ આશા જ તેમણે મૂકી દીધી હતી

પણ એવામાં એમની આશાના સુરોદિવા ચિદ્ર દેખાવા લાગ્યા તુનાજ એ પેશવાની ઈર્ષા કરતો હતો તાગનાઈ સાથે દાભાડે અને રધુજ ભજેના તેમ તેય ભજેનો આથી તે કામ્યુમાના ઘાઘણોને હમેશા કનડયા કરતો હતો એની કનડગત બધ કરાવવા કોકણમાંના પેશવાના સરદારે અગ્રેનેની મદદ માગી અગ્રેને તે ગજ થઈ ગયા એ બંને વચ્ચે એની શરત થઈ કે (૧) સર્વ વખતે આરમાગ અગ્રેનેના તાનામાં ગે પછુ કારભાર બનેની સમતિથી થાય, (૨) તુનાજના જે જે જહાજ પકડાય તેમને અને પેશવા અર્ધા અર્ધા વહેચી લે (૩) અગ્રેનેની મદદના બદલામાં બાનકોટ, દિમ્તગઢ અને બીજા પાંચ ગામ અગ્રેનેને મળે, (૪) આગ્રેના કિનારામાં જે કઈ દ્રવ્ય, સામાન, ગોળો દારૂ, તોપ હત્યાદિ વસ્તુઓ મળે તે મરાઠાઓને જ મળે

વિજયદુર્ગ ઉપર મરાઠા અને અગ્રેજ ચડી આયા છે એ સાંભળીને તુનાજએ મરાઠાઓ સાથે સંધિની વાતચીત શરૂ કરી હવે હુમલો બધ પાડવો જોઈતો હતો મરાઠાઓએ તે બધ પાડ્યો પણ અગ્રેને ક્યા માનતા હતા ? એમને તો કોઈ પણ રીતે વિજયદુર્ગ મેળવવો હતો હાથમાં વિજયદુર્ગ આવે તો કામ્યુપટ્ટી હાથમાં આવે અગ્નિ સમુદ્ર ઉપર સત્તા મળે તેમણે જમીનમાં મિત્રના ઉપર મારો શરૂ કર્યો નજીકમાં જ તુનાજનું આગમાગ હતું તેના ઉપર અગ્રેનેએ તોપનો મારો ચલાવ્યો આગમાગમાં આગ લાગી અને બધું આગમાગ ભસ્ય થઈ ગયું લોકો અગ્રેનેને શરૂ કર્યા ગયા અગ્રેનેએ સંધિની શરતોના ભંગ કરી મિત્રનામાં લૂટફાટ ચલાવી લગભગ ૧૦ લાખનું ધન અગ્રેજ અધિપતિઓએ આપસમાં વહેચી લીધું તુનાજ કેદ થયો

પેશવાએ અગ્રેનેને બાનકોટ અને પાંચ ગામ આપી વિજયદુર્ગ મરાઠાઓને મોપી દેવા કહ્યું પણ અગ્રેને શાના માને ? છેવટે બાનકોટ અને દત્ત ગામ

આપવાનાં. અંગ્રેજ માણ ઉપર વધારે જડાત નહિ ઉતારવાની અને વિજયદુર્ગની લૂંટ પાછી ન પડાવવાની એવી શરતો કરી ત્યારે અંગ્રેજોએ વિજયદુર્ગ પાછો આપ્યો.

આ પછી પેશવાએ ધુલપ નામના માણસને મરાઠા આરમારતો ઉપરી નીમ્યો. પરંતુ તુલાજીની તાકાત તેનામાં કયાં હતી? પરિણામે અંગ્રેજો અને ખીજા યુરોપિયનો અરબી સમુદ્રમાં પ્રવળ થવા માંડ્યા.

તુલાજી એ બ્રાહ્મણને કનડો હોતો તો પેશવાએ તેને પ્રેમથી વશ કરી લેવો ભેજતો હતો. તેને બદલે તેનો નાશ કરવાની તેણે મરાઠાઓની પોતાની સત્તા ઉપર જ કુહાડો મારી લીધો હતો.

(૨૧)

દુકા દણિ, સ્વાર્થ વૃત્તિ અને અભિમાન એ કોઈપણ માણસને નીચે પાડવા માટે પૂરતાં છે. રાખ્ત્રને માટે પણ એવું જ છે. બાલાજી બાહરાવ જોઈ નાનાસાહેબ પેશવાના સમયમાં મરાઠા સત્તા એના પરમ ઉત્કર્ષે પહોંચી હતી. દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી અને પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી ભારતમાં મરાઠાઓની જ હાક વાગતી હતી. નિકામ અને હૈદર પેશવાઓની કૃપા વાજતા હતા, રજપૂતો અને મોગલ બ્રાહ્મણના સૂબાઓ પણ મરાઠા સત્તાને નમતા હતા અને ખુદ મોગલ બ્રાહ્મણ પણ મરાઠાઓની કૃપાદૃષ્ટિથી જીવતા હતા. ભૂમિની માફક દરિયા ઉપર પણ મરાઠા આરમારતા ધ્વજને દુનિયા નમતી હતી. આમ જતાં મરાઠાની પાટીનાં ખીજા પણ આજ પેશવાના વખતમાં ચેપ્યામાં આનાં કારણો પણ આ પેશવાની કારકીર્દિમાં જ જડી આવે છે.

શિવાજી મહારાજના સ્વરાજ્યની કલ્પના નજીક યઈ ગઈ હતી અને તેને બદલે નાગીર અને પોતાનો

સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિ મરાઠા મંડળના હરેક સરદારમાં આવી હતી. મરાઠા સ્વરાજ્યની બાજ્યે જ કોઈને પડી હતી. દરેકને પોતાની જાગીર રહે, વધે અને પોતાનાં કરતાં ખીજો કોઈ ચડી ન જાય એવી જ પડી હતી. આનું પરિણામ એ આનું કે મરાઠાઓ દિંદમાં દિંદુ એકપણ જગતની ન શક્યા. પાણીપત વખતે રજપૂતો મરાઠા સાથે બળતાં અચકાયા, ગોવિંદપંત છુદેલેએ શિસ્ત અને આચારનું પાલન કરતાં આંખ આડા કાન કર્યાં, શિંદે અને હોળકર વચ્ચે દેવ રહ્યો અને આંખે અને પેશવા વચ્ચે પણ મોટાઈની હરીફાઈ ઉત્પન્ન થઈ, એ મરાઠાઓની ટૂંકી અને સ્વાર્થદૃષ્ટિ અને મિથ્યા-ભિમાન જ બતાવી આપે છે. આણે જ મરાઠાઓના ઉત્થાનને રોકી રાખ્યું. રોકી રાખ્યું એટલું જ નહિ પણ મરાઠાના પતનનાં ખીજાં રાખ્યાં.

પાણીપત પછી માધવરાવ પેશવા, મહાદણ શિંદે, નાના ફડનવીસે મરાઠા સત્તાનો ધ્વજ દિંદના ગગનમાં ફરકતો કરવાના અને રાખવાના પ્રયાસ કર્યા પણ તેમાં તેઓ ઠેક સુધી ફાટ્યા નહિ તેનું કારણ પણ નાનાસાહેબના સમયમાં દેખાઈ આવતી મરાઠાઓની નયજાઈઓ જ છે. આ જ નયજાઈઓ આગળ જતાં વધી અને તેમણે મરાઠાઓની સત્તાને શિવાજી મહારાજની સ્વરાજ્યની ભાવનાને નટમટ કરી નાખી.

કતિહાસના આ રંગો આજે આપણને મોઢક થઈ પડે એમ છે, પરંતુ તેમનું વર્ણન આ લેખ-માળાની મર્યાદા બહાર જતું હોવાથી તે વિશે કંઈ પણ ન લખતાં આ લેખમાળા અહીં જ પૂરી કરવામાં આવે છે.

સંપૂર્ણ]

ગોવિંદરાવ ભાગવત

હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના એકનિષ્ઠ કર્ણધાર

શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન

દુઃખપાતાળના નાના શરીરવાળા લોકો કોઈ કોઈ વખત ફક્ત પોતાની આખના તેજથી તેમ જ ભારે અવાજની જનસમાજ ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડે છે જો આ બંને ગુણો સાથે હૃદયની આર્થતા અને જીવનની તપશ્ચર્યા મળે તો પછી પૂછવાનું જ શું ? જાણે સોનું અને સુગંધ મળ્યા ! શ્રદેય શ્રી પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીના આ બંધી વસ્તુઓ છે જ્યારે તે જુસ્સામાં આવીને મે વે છે ભારે તેમના નાનાશા શરીરમાં તેમના વિચારોનો વેગ સમાતો નથી તેમના ગળાની નમો ફૂલી જાય છે અને એમ લાગે છે કે તેમનું બહુ પાનળું શરીર જે ન કરી શકે તે તેમની અદ્ભુત સકંપશક્તિ કરી દેશે એમ તો તે એકદમ સરળ છે અને સ્વભાવે ખૂબ મુલાયમ છે તે બાળકની જેમ તરત સંતોષ પામનારા તથા સેનાલાનીના જેવા નિગ્લિખાની છે પરંતુ પોતાના વિચારો તેમ જ કાર્યપદ્ધતિમાં તેમના જેવા આગ્રહી ભાગ્યે જ કોઈ હશે વળી લોકો પોતાની મહત્તા કાક્ષાઓ સામે પોતાના સિદ્ધાંતો ઢીલા કરી દે છે ટંડનજીએ પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોના પાલનની સામે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો વિચાર સગ્ગે પશુ કર્યો નહિ હોય ટંડનજી 'શક્ત' પશુ છે અને 'ભક્ત' પશુ છે આ એક વાતમાં જ તેમના સ્વભાવનું રહસ્ય અને તેમની તપશ્ચર્યાનો મર્મ છે

અઠ્ઠાનીસ વર્ષ પહેલાં નવજીવાન પુરુષોત્તમદાસે માલવિષ્ણુની સમક્ષ સકંપ કર્યો હતો કે દેશમાં હિંદીની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને માટે દિલોઝનીથી પ્રયત્ન કરીશ એ બંનેએ મળીને રાજેન્દ્રપ્રાશુ જેવા દેશના અનેક હિંદીબક્તોને એકઠા કરી લીરા અને હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના કરી રાજ્યાતથી જ સંમેલનનો ઉદ્દેશ હિંદીને દેશના વ્યવહારમાં અગ્રસ્થાન

આપવાનો હતો બીજી ભાષાઓના સાહિત્ય સંમેલનો કોઈ વખત કુલમર્થની નિંદ્રા લેતા હતા, કોઈ વખત ગંગના હતા, કોઈ વખત ભિક્ષા હતા, કોઈ વખત બેઠા થતા હતા કોઈ વખત બેશમા આવી જતા હતા તો કોઈ વખત નિરાશામાં ફૂરી જતા હતા પરંતુ હિંદી સાહિત્ય સંમેલન તો પ્રયાગની ગંગાની જેમ અખંડ ધાગથી વહેતું જ ચાલુ છે દેશના મોટા મોટા રાષ્ટ્રસેવકો અને સાહિત્યસેવકો આ સંસ્થાના સથાપક યર્થ સૂચક છે પરંતુ સંમેલનના કર્ણધાર તો એના જન્મદિવસથી માડીને આજ સુધી શ્રી ટંડનજી જ ગયા છે પહેલા પ્રધાનમંત્રીના હોદ્દે રહીને, પછીથી તેના સલાહિત બનીને અને આજે એના કાશાધ્યક્ષનું સ્થાન સ્વીકારીને સંમેલન-સંસ્થાની નીતિ તથા ધૂસરી તે દોરી રહ્યા છે

ટંડનજીએ પ્રયાગમાં વક્રોવાત કરી, નાલા રાજ્યની દીવાનગીરી કરી, એકનું સચાલન કર્યું, સમુક્ત પ્રાતના રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં મદત્તવનો તેમ જ સન્માનપાત્ર ભાગ લીધો લાવા લગ્નપતરાયના અવસાન બાદ તેમના 'લોકસેવક મંડળ'નું નેતૃત્વ પણ તેમણે સ્વીકાર્યું છે આમ અનેક રીતે તેમણે રાષ્ટ્રની સેવા કરી છે પરંતુ તેમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય, એકમાત્ર ચિંતા અને ઉપાસના તો હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જ છે જેમણે આખા જીવનમાં એક નાની શી કવિતા, સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખાપેથી આપેલું એક વ્યાખ્યાન અને એક પુસ્તકની નાનીશી પ્રસ્તાવના બાદ કરતા હિંદી સાહિત્યને કશું જ નથી આપ્યું તેમણે જ હિંદી સાહિત્યની અશુભ અને અજ્ઞેડ સેવા કરી છે

સાહિત્યકારો અને પડિતો મોટા ભાગે સ્વભાવે અન્યા હોય છે ઈર્ષ્યા અને મિત્રજાળોરી તો જાણે તેમણે 'સ્વર્ગને નિઘન શ્રેય' જેવા બનાવી મૂક્યા

હોય છે. આવા લોકોને સાથે રાખીને એક ખૂબ મોટી સંસ્થા સ્થાપવી અને સાહિત્યસેવીઓ તેમ જ સ્વરાજ્યસેવીઓને એક હારમાં લાવવા એ કાર્થ નાનીસૂતી કસામત નથી. રેલગાડીના બે ડબ્બા બંધારે એક બીજા સાથે અથડાય છે ત્યારે તેનો ધક્કો સહન કરવા માટે વચ્ચે એક મજબૂત અને ખૂબ સહનશીલ સ્ત્રીંગ રાખવામાં આવે છે. તેને 'બફર' કહે છે. ડબ્બાની સલામતી માટે બધા ધક્કો આ બફરે સહન કરવો પડે છે. સંમેલનને સાચવતાં સાચવતાં કોણુ જાણે કેટલીયે વાર ટંડનજીને બફરની દશા સ્વીકારવી પડી હશે. એમના જેવા સ્વાભિમાની અને નિરપૂહી સાચા સેવક માટે આ કાર્થ જેવી તેવી તપશ્ચર્યા નથી. બ્યારે કાર્થવાત તેમની સમજમાં નથી ઉતરતી ત્યારે તે પોતાનો અભિપ્રાય સાફ સાફ મનરેર કરી દે છે. પરંતુ સાથે સાથે તેમનામાં એ ચુલ્ક પચુ છે કે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યા પછી તે પોતાના સાથીઓને કદી પચુ મધ્ય દરિયે છોડી દેતા નથી.

*

*

*

[શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજી તથા તેમણે જન્માવીને ઉઠેલા હિંદી સાહિત્ય-સંમેલનનો વિશેષ પરિચય થાય તે માટે તેમની સાથે સને ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસમાં થયેલી મારી મુલાકાતનો હેવાલ નીચે અપાયા છે. શા.કા]

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સૌથી જૂની સાહિત્યક સંસ્થા છે કે બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ એ બાબતની જરૂરી ચોક્કસાઈ કરી નથી. તો પછુ એ વાત તો બેઝકલ શંકા વગરની છે કે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સાહિત્યક સંસ્થાઓ સાથે સરખાવતાં તે ઠીક ઠીક જૂની છે. બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વિશેષતા છે. જે પ્રાંતોમાં હિંદી એ જ મુખ્ય ભાષા છે ત્યાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પ્રાંતીય સાહિત્ય સંમેલનને મદદરૂપ બને છે, પરંતુ આ સંમેલનનો ઉદ્દેશ પ્રાંતીય નથી. એક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, હિંદી સાહિત્ય સંમેલન એ નામ જ બરાબર નથી. 'અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રભાષા સંમેલન' એવું આ સંસ્થાનું નામ યથાર્થ હોઈ શકે બધી પ્રાંતીય ભાષાઓની મદદ લઈને, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ રાખી, બધાનો સહકાર સાધી, સર્વોગ સ્વદેશી સંસ્કૃતિ પોષવી એ જ આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે. લોકમાન્ય જેવા

તેમનામાં ગુરુભક્તિ તેમ જ બીજાઓને સંભાળવાની શક્તિ એ ખાસ ચુલ્કો છે. કાર્યસેવમાં જે કાર્થ સેવકો તેમના સંબંધમાં આવે છે તે બધાની તરફ ટંડનજીનો આ ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે.

જે ટંડનજી હિંદુ-ઉર્દૂના ગ્રંથકામાં ફાર્સી પાત તો સંમેલનનું વહાણ મુકાનવિહોણું બનીને તોફાનમાં ઊધું વળીને ક્યારનું ઊત્તરિત થઈ ગયું હોત. પરંતુ તેમની હિંદી પ્રત્યેની ભક્તિ તેમને મુમત્સુમાનોનો દેવ કે ઉર્દૂનો ભાવ શોષવતી નથી. તે તો ખૂબ તપાવેલા સોના જેવા મદાસક્તા-નિષ્ઠ છે, સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય છે અને પૂરેપૂરા સ્વરાજ્ય-ભક્ત છે. તેમની સંમેલનસેવા સ્વરાજ્યસેવાનું જ એક મહત્વનું અંગ છે. તેમની સાહિત્યક અભિરુચિ તેમની સંસ્કારિતા તથા જીવનસમૃદ્ધિમાંથી નીકળેલી છે. શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન જેવા સેવક જે ભાષાને મળ્યા છે, તે ભાષાનો ભાગ્યેણ્ય નિશ્ચિત છે.

મનોવારી, ૧૯૪૦

ફાકા કાલેલકર

રાષ્ટ્રીય આગેવાન જેમ પોતાના પ્રાંતનો જ વિચાર કરતા ન હતા પરંતુ બધા પ્રાંતો તરફ પ્રેમ રાખી તેમજ બધાને મદદ કરવા તૈયારી રાખી આખા રાષ્ટ્રનો આત્મા ગળત કરતા રહ્યા, તેની રીતે હિંદીએ, બધાં પ્રાંતીય સાહિત્યોની મદદ લઈ, ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંગોષન કરવું છટ છે અને તે માટે તેણે ભારતીય હૃદયનું વાહન બનીને અંગ્રેજ સાથે સલામ ગ્રંથકા રહેવું પડે છે. પરિણામે 'સ્વરાષ્ટ્ર ભાષા' કે 'પર રાષ્ટ્રભાષા' નો પ્રશ્ન ખડો થાય છે ત્યારે બધા પ્રાંતોના રાષ્ટ્રીય ધૃતિવાળા ભાષાભક્તો હિંદીનો પક્ષ લે છે.

આવી અદિતીય સંસ્થાની સ્થાપના કરી, અખંડ ગમતિ રાખી તેનું સંગોષન કરનાર રાષ્ટ્રપુરુષ મેલ છે, કેવા છે તે જાણવાની ઇચ્છા કોઈ પણ પ્રાંતના લોકોને થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ કારણે મેં શ્રી. બાપુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીની ખાસ મુલાકાત લીધી હતી.

‘આસ મુલાકાત નો અર્થ’ એ નથી કે આસ એ માટે જ હું અદ્દાખાદ ગયો હતો. ન્યારે ત્રિવેણી-સંગમપુનિત પ્રયાગક્ષેત્રમાં કાંઈ પણ કામ હોય છે ત્યારે હું ટંડનજીને ત્યાં જ ભીટું છું. શબ્દભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ એ જ અમારા બન્નેની વચ્ચે ‘સમાન-ધર્મ’ નથી. અને બન્ને મોટા ભાગે એક જ પ્રકારના કુળાહારી હોયે; અને ત્રીજી વાત એ છે કે શ્રી. ટંડનજીમાં પ્રાંતીયતાનો અંશ પણ નથી. નાની નાની બાબતોમાં અમારા મતભેદ હોય છે. પોતાના મતભેદોને મીઠા શબ્દોની ચાદર નીચે દાંકી તેની તીવ્રતા ઓછી કરવાની શક્તિ અને શક્તિ, એ બન્ને, ટંડનજીમાં નથી. એમને તો જે ક્ષિત્તિમાં હોય છે તે જ છાશ ઉપર આવે છે. એ કદાચ એમનો સ્વાધ્યાયશુભ હોય અથવા તો નાના જેવી રિયાસતમાં દીવાનપદ પર રહ્યા હોવાને કારણે તેમનામાં આ પ્રકારની હાકિમી આવી ગઈ હોય. શ્રી. ટંડનજી પોતાની ભાષા અને આચારમાં ‘આસ આશ્રી’ છે. તાર્કિકતા અને નીતિનિપુણતા સાથે સરખાવતાં સદ્વર્તિ અને ભાવનાની અસર જ તેમનામાં વિશેષ હોય છે.

મેં ન્યારે તેમને કહ્યું કે આપની મુલાકાત લેવી છે ત્યારે તેમણે એ વાત હસી કાઢી. મેં આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે ‘આપણે લાહોરમાં તો મળવાના જ હોયે, તે વખતે મને પકડો’, એમ કહીને એ પ્રસંગ ટાળ્યો. અને તેમની ટેવ પ્રમાણે તે લાહોરમાં વખતસર આવ્યા જ નહિ.

આ વખતે ન્યારે હું પ્રયાગ મહિલા વિદ્યાપીઠના દીક્ષાન્ત ઉત્સવને કારણે અદ્દાખાદ ગયો હતો ત્યારે મેં તેમને ફરીથી પકડ્યા. આ વખતે મેં મારા પ્રશ્નો તેમની સામે ધરી જ દીધા અને કહ્યું કે આ સવાલો આપ જોઈ લો. આવતી કાલે તે વિષે વાતો કરીશું. તેમને તે વખતે જવરી કામ હતું તેની મને ખબર હતી. તેથી મેં ‘મારું’ અર્થુ કામ આ જ રીતે પતાવ્યું. હા ના કરતાં કરતાં તે મારા સવાલો વાંચી ગયા. પછી તો તેમને તેની જ ધૂન લાગી. તેમનું કામ અને બીજાને આપેલો સમય બાજુએ રહી ગયાં. મુલાકાત

માટે બોલાવેલા મિત્રોને બહાર ખેસવાનું કહ્યું અને તેમની એ તપશ્ચર્યા-પૂર્ણ વીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ બોજવા માંડ્યો.

પત્રકારોને મુલાકાત આપવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. શબ્દોનો પ્રયોગ તોલ્લી તોલ્લી કરવો પડે છે. માણસ સહેજ પણ એક કે બીજી બાજુ ફળી પડે કે તરત જ આ પત્રકારો વાત કરનારની આખી વાતને ઉલટાવી નાંખે. મને સમજાયું છે કે કાંઈ દુર્જીવિવાલો પત્રકાર ચાહે તો ટંડનજીને ચક્કરમાં નાંખી દે. ‘મહોં એક અને બહાર બીજું’, એવી તેમની નીતિ ન હોવાને કારણે ન્યારે કાંઈ પણ વિષય ઉપર તે બોલવા ખેસે છે ત્યારે તેની સજોયાગ અર્થા કરવા લાગે છે આ દિવસે એક જ કલાકમાં એમણે એટલી બધી વાતો કરી કે એટલામાંથી મને તો પા સદીનો ઇતિહાસ સળી ગયો. તેમાંથી મારા પ્રશ્નોને લગતી બાબતો અર્થાં ઉતારું છું.

મેં મારા પ્રશ્નોની શરૂઆત બરાબર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી કરી.

પ્રશ્ન: દ્વિદી સાહિત્ય સમેલનની રચાપનાની કદખત પહેલવહેલી કયાંથી ઉદ્ભવી?

જ્વાર: શરૂઆત તો કંઈક જુદી જ રીતે થઈ છે. તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક જ લિપિનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ કામ કરવા માંડ્યું હતું. તેમાંથી આ સમેલનો જન્મ થયો. જો કે શરૂઆતમાં તો કદખતો પણ જુદી હતી. વિદ્વાનો અધ્યયન અને સંશોધનો કરે, નિબંધો વાંચે એવી ભલતની કાંઈક કદખતો હતી.

પ્રશ્ન: રાજ્યગાણુએ પણ સમેલનની રચાપનામાં ભાગ લીધો હતો ને? તેમને પણ સરચાપોમાંનાં એક કહી શકાય ને? તે એક વખતે મને કહેતા હતા કે તે જન્માનામાં અમારામાંના કોઈને પણ કદી કદખતો જ ન હતી. અમને તો કાંઈ ને કાંઈ કરવાની જ લગતી લાગી હતી એ આશ્ચર્યની વાત નથી; કારણકે ‘હમ કુછ ન કુછ કર તમેગે’નો એ જન્મનો હતો.

જ: પણ તે વખતે મારા મગજમાં એવો ખ્યાલ

તો દત્તો જ કે આખા દેશમાં એક જ રાષ્ટ્રભાષા દેવાની જોઈએ, અને તે માટે દિંદીનો પ્રચાર કરવાનું જરૂરી છે. અમારા પ્રાંતમાં લોકોની ભાષા દિંદી અને સિપિ નામની દેવા છે. જ્યાં અમારે કાર્ટનાં બધાં કામ-કાજ ઉદ્યોગમાં જ કરવા પડે છે. પશ્ચિમ માલવિવસ્થાએ મને ગ્રાંતસાદન આપ્યું અને આ કામ માટે ઉપાકરણો જોઈએ એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી. હું તેનો પ્રધાન મંત્રી બન્યો. અને સારથી સમજાવવા સાથેના મારા સંબંધ શરૂ થયો છે. દિંદી વિદ્યાપીઠ કાઢવા મુશ્કેલી તો મારી દિંમત પડેલી ન હતી તો પણ મારા એવો અભિપ્રાય તો દત્તો જ કે ને દિંદીની પરીક્ષાઓ શરૂ કરવામાં આવે તો તે ખૂબ જ લોકપ્રિય થશે અને તે પરીક્ષાઓ મારફતે દિંદીનો સારો પ્રચાર થશે તથા અમારી પ્રગતિ તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાશે.

વચમાં જ મેં ટંકનગરને પૂછ્યું : આપના પ્રાંતની સરકાર દિંદી પ્રચારને કેટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળ છે ?

ટંક : સરકારનું એવું કાર્પ નિશ્ચિત ધોરણે જાણતું નથી. જેવા અધિકારી દેવા તેવી સરકારની નીતિ માલુમ પડે છે. તદાન શરૂઆતમાં, જ્યારે દિંદીનું કશું જ સ્થાન ન હતું ત્યારે, એક સાદેજ એવા આપના દત્તો જોમને દિંદી પ્રત્યે કાર્પિક આરથા હતી. તેમજે અમને થોડું ગ્રાંતસાદન આપ્યું. પણ પાછળથી તે રિયલિટી ન રહી.

મેં : તો અન્યારે સરકાર દિંદીની વિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાય ?

ટંક : સરકાર દિંદીની વિરુદ્ધ છે એમ તો ન કહી શકાય. પણ દિંદીની પ્રગતિ એક રાષ્ટ્રીય દિશ્વચ્ચ છે તે જોઈને સરકારની સલાહનુમતિ મેળવી પડી ગઈ. જ્યાં જ્યાં દિંદીપ્રચાર થાય છે ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ જોરવાર થાય છે તે કારણે આ દિશ્વચ્ચ માટે સરકારને શંકા રહ્યા કરે છે.

મેં : પણ આપનું સંમેલન રાજકારણથી તો અલગ છે ને ?

ટંક : શરૂઆતથી જ આ સાવચેતી મેં રાખેલી છે.

જ્યાં દિંદી પ્રત્યે આરથા છે તેમને પણ અમારી સાથે લીધા છે. તેથી તેમનામાં પણ આત્મીયતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે અને સંસ્થાનું સ્વરૂપ વ્યાપક બન્યું છે. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર તથા નામની સિપિ પ્રચારમાં જેટલું રાજકારણ અનિવાર્ય તરીકે આવે તેટલું તો અમારી સંસ્થામાં દેવા જ.

મેં : સંમેલનના મૂળ ઉદ્દેશોમાં આપે આ વળતર રાખ્યાની મને ખબર છે.

ટંક : શરૂઆતથી જ મારા એવો ખ્યાલ હતો કે, 'દિંદી સાહિત્ય સંમેલન' એ નામ અમારી સંસ્થાને 'પદ્મ બેસનું નથી. પણ તેને બદલવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો નથી. ઉદ્દેશોનું સ્પર્ટીકરણ કર્યું લીધું; અને મારે માટે એટલું બસ હતું.

ફેવર તાત્વિક ચર્ચા કરવાના ઇરાદાથી તેમને જરા ઉત્તેજિત કરનાં મેં પૂછ્યું : સંમેલનના પ્રધાન મંત્રી, અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ બનીને આપ સંમેલનના કાર્યો જોઈને બરાબર ઉપાડના રહ્યા છો. પરંતુ

* દિંદી સાહિત્ય સંમેલનના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે :
દેશભાષી વ્યવહારો આદર કાર્યો કે સુલભ કરને કે લિપિ રાષ્ટ્રલિપિ દેવનાગરી આદર રાષ્ટ્રભાષા દિંદી કે પ્રચાર બદલે કે પ્રચલન કરના.

દિંદી ભાષાનો અધિક સુલભ, મનોરમ આદર લાભદાયક બનાવે કે લિપિ સુલભ સમય પર ઉચકે અભાવો કે પૂરા કરના આદર ઉચકી સૈદ્ધી આદર વૃદ્ધિ કે સંચોધન કે પ્રચલન કરના.

દિંદી ભાષી પ્રતિ કે સરકારી પ્રબંધ, દેશી સંસ્કૃતિ, પાઠશાલાઓ, કોલેજો, વિશ્વવિદ્યાલયો, યુનિવર્સિટીઓ આદર અન્ય સંસ્થાઓ, સમાજો, જનસમૂહો, તથા બચાવ, જમીનદારી આદર અલગ કે કાર્યો મેં દેવનાગરી આદર દિંદી ભાષા કે પ્રચાર કે ઉલ્લેખ કરતે રહેના.

મુખ્ય શિક્ષા-પાઠ સુલભો મેં દિંદી કે અનુસાર લેખન કરને આદર બદલે કે લિપિ પ્રચલન કરના.

દિંદી ભાષા દ્વારા પત્રોચ્ચ શિક્ષા દેને કે લિપિ ચિત્રવિદ્યાલય સ્થાપિત કરના.

દિંદી સાહિત્ય કે સબ અંગોની પુષ્ટિ આદર ઉત્તરિ કે

આપે કાંઈ પણ જાનની સાહિત્યસેવા કરી નથી, અથવા તો પત્રગર તરીકે પણ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી નથી—

મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય તે પહેલાં જ તે બોલ્યા. આ બંને વાત પૂરેપૂરી સાચી નથી મને શરૂઆતથી જ સાહિત્યનો ખૂબ શોખ હતો હું તો ઇતિહાસ સંશોધનમાં જ પડવાનો હતો અને વિદ્યાર્થી હતા તે જમાનામાં ઇંગ્લેન્ડનો તથા યુરોપનો ઇતિહાસ નવી ઢંભે લખાતો હતો તે વખતે મારામાં પણ તેવા ઉત્સાહ આવ્યો હતો હું ઇચ્છતો હતો, અને આજે પણ ઇચ્છુ છું કે આપણા જે લોકો સ્વદેશી સંસ્કૃતિ સારી રીતે સમજ્યા છે તેઓ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખે પણ શું કરું? રાજકીય હિલચાલમાં પડતા જ બધા સકંપો ધૂળમાં મળી જાય છે મારી મૂળ રુચિ સાહિત્યની હોવાને કારણે હિંદી વિદ્વાનો સાથેનો મારો સંબંધ આજસુધી કાયમ રહ્યો છે હિંદી વ્યાકરણમાં લિંગવ્યવસ્થા અવરિચિત છે તે વ્યવસ્થિત કરીને સર્વસામાન્ય નિયમો તથા મુખ્ય મુખ્ય અપવાદો નક્કી કરીને રાષ્ટ્રભાષા સુગમ બનાવવાની મુશ્કેલી મારા હૃદયમાં છે એ કાર્યની યોજના પણ મારા મનમાં નિશ્ચિત છે પરંતુ તે લખી નાખવાનું આજસુધી મારાથી બન્યું નથી આ વર્ષે કરવાનો હતો ત્યાં વચમાં 'ચૂટણી' આવી

મ. હિંદી ભાષાના લિંગબેદ અમને મહાગાંધી-એને એટલા ખટજતા નથી, પણ મદ્રાસીઓને તો ખૂબ હેરાનગતિ થાય છે દરેક શબ્દનું લિંગ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે, અને તેમાંથી અગતી, ફારસી વગેરેની પાછળ પડીને તમે લોકોએ આત્મા, પુરતક અને એવા શબ્દો પણ સ્ત્રી-લિંગી બનાવી મૂક્યા છે

ટ પણ એમાં છે શું? સંસ્કૃતમાં પણ શબ્દોના લિંગ સાંકેતિક જ છે ને? સર્વસામાન્ય નિયમો બનાવવામાં આવે અને પછીથી તે પ્રમાણે કાંઈ બ્યારહાગ કરે અને તે કદ ન થાય તો એ તે બોલું ન ગણવામાં આવે એટલે બસ

જ નિયમો બે. મોટે ભાગે રૂઢિને અનુસરનારા હોય અને રૂઢિભાગને વિકૃત તરીકે સ્વીકારવામાં

આવે તો મને લાગે છે કે કશી ખાસ મુશ્કેલી નહિ આવે

પણ મારે કાંઈ લિંગ-સુધાર-સમિતિના સભ્ય તરીકે ચર્ચા કરવી ન હતી મેં એકદમ વિષયાતર કરીને તેમને પૂછ્યું રાષ્ટ્રભાષાને હિંદી કહેવી જોઈએ કે હિંદુસ્તાની કહેવી જોઈએ એવા જે નામનો ઝઘડો છે તે બાબતમાં આપનો શો અભિપ્રાય છે?

'બેશક હિંદી,' ટાંચળ ખૂબ જોરમાં આવીને બોલ્યા, પરંતુ તરત જ જગ નરમ પડીને કહેવા લાગ્યા ગાંધીભાષાને હિંદુસ્તાની કહેવામાં આવે તો મારો કશો વાધો નથી તમે ખુશીથી હિંદુસ્તાની કહો પણ ઔચિત્ય પણ એક વસ્તુ છે હિંદી એ નામ રૂઢ છે, નાનું છે ઉપરાંત આ નામમાં ગાંધીયતા પણ છે તેને બદલવાનો વિચાર તદ્દન અપ્રસ્તુત છે નકામી જીદ કરીને હિંદીને બદલે હિંદુસ્તાની શબ્દ શા માટે લાવવામાં આવે?

મ આપનું કહેવું મને માન્ય છે પરંતુ હિંદુસ્તાની શબ્દ પણ ઓછો રૂઢ નથી અને તેમાં પણ ગાંધીયતા છે તે માટે તો અમે 'હિંગ-હગ' જેમ 'હિંદી-હિંદુસ્તાની' શબ્દ બનાવો છે આને નિર્દોષ સમાસ રહેવો જોઈએ ને? એમાં ક્ષિત્રી એટલે હિંદુસ્તાની એમાં ક્ષેત્ર નથી

અ પ્રશ્નની ચર્ચા હું આગળ ચલાવવા ઇચ્છતો ન હતો. તેથી મેં આજકાલ જેની ચર્ચા મધ્યે જ થતી હતી એ સલાવ હેડચો મહેવનના અધ્યક્ષ દગ વગસ ચૂટવામાં આવે છે તો આ વરસે એ પદ કેને આપવું જોઈએ, કાની સેવા વધારે થઈ છે, અને કેને ખૂબ વ્યોગદ્ધ હોવાને કારણે આ વર્ષે સભાપતિ બનાવવાનું ખૂબ જરૂરી છે?

આની બાબતોની, સમેલનની મોસમમાં ખૂબ ચર્ચાઓ આવે છે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસવાળા અને ગાંધીવાળી પુરોષા શા માટે દબાય કરે છે એવી ફગિયાદ હિંદીમાં પણ શરૂ થઈ ચૂકી છે મારો પોતાનો મત એવો છે કે આપણે સન્માનિત બનાવવાના ધરાણી કાંઈને સભાપતિ બનાવતા

નથી. આખું વર્ષ પૂરી લગનીથી કામ કરે અને ભાષાની ઉત્કલિતા કાર્યમાં સદાય રૂપ થાય એવી જે લાયક વ્યક્તિ હોય તેને જ સત્તાપતિ બનાવવામાં આવે. તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હોતું નોંધવું. રાજકારણીય પુરુષો સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરે છે, કદી કદી ભાષાભિમાનની પણ દેહડી કરે છે તે માટે તેમને બરાબર પારખીને લેવામાં આવે. પરંતુ સાહિત્યની સર્વોચ્ચ અને ઉચ્ચત્તમ સેવા રાષ્ટ્રીય વૃત્તિવાળા લોકોએ જ કરી છે એ વાત જૂલરી ન નોંધવું. અને તેથી કોઈ વ્યક્તિની રાજકારણીય સેવા તેને અધ્યક્ષ ચૂંટવાના કાર્યમાં આધારૂપ ન નીવડવી નોંધવું. એ પણ યાદ રાખવું નોંધવું કે અનન્ય સાહિત્યસેવીઓને પણ સન્માનની લાલસા તો હોય છે. તેટલા માટે જ મેં ટંકનજી પાસે આ પ્રશ્ન મૂક્યો.

પ્રશ્ન : દિંદી સાહિત્ય સમેલનના અનેક ઉદ્દેશોમાં 'સાહિત્ય સેવકોત્તુ સન્માન કરવું, સમેલનની તરફથી તેમને ઉપાધિ વગેરેથી વિમૂલિત કરવા', એવો પણ એક ઉદ્દેશ છે. પરંતુ ગયા પચીસ વર્ષમાં એક જણને પણ ઉપાધિ અપાઈ છે કે ? સરથા તરફથી કોઈનું બહુમાન કરવામાં આવે તે પહેલાં સંસ્થાની પણ કોઈક પ્રતિજ્ઞા હોવી નોંધવું એ સાચી વાત છે, તેથી રાષ્ટ્રમાનનાં પાંચદસ વરસ કોઈને પણ ઉપાધિ ન અપાઈ હોય એ વાત સમજી રાખાય છે. પરંતુ આજે તો સરથા 'મંગલાપ્રસાદ પારિતોષક' જેવડું રૂ. ૧,૨૦૦ નું રત્નદળીય પારિતોષક દર વરસે આપે છે. 'સેકસરિયા પારિતોષક' જેવું બીજું પારિતોષક પણ આપે છે. સંસ્થાએ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ જેવી અખિલ ભારતીય સંસ્થાને જન્મ આપ્યો છે. રાષ્ટ્રના મોટા મોટા લોકોએ સમેલનનું અધ્યક્ષપદ શીલાનું છે તો હવે કોઈને બહુમાન કરવા માટે વાર્ષિક અધિવેશનના અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવે અને કોઈ અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યસેવક અધ્યક્ષ બન્યા વિના સ્વર્ગવાસી થઈ જાય તો છુદ્ધ છુદ્ધ પક્ષો એકબીજા સામે ઝુરેમો ફાલેલે તેના કરતાં આપણે સીધા સીધા બહુમાનની ઉપાધિ જ કેમ ન આપીએ ? રાષ્ટ્રભાષા સમેલનની 'સામે મોહ' રાષ્ટ્રીય કાર્ય છે. ત્યાં કામ કરનારા

લોકોએ જ સત્તાપતિ બનવા આગળ આવવું જોઈએ. આપણે કોઈને વહાણુને કમાન કે લશ્કરને સેનાપતિ કોઈ બહુમાન કરવા બનાવવા નથી.

હં : આ પ્રશ્ન તમે મને પહેલાં પણ પૂછ્યો હતો. પરંતુ સાહિત્યવિદોમાં અંદર અંદર ફરી ફરીકાઈ હોય છે તેની મને ખબર છે. ત્યાં એક વખત ઉપાધિઓ આપવાની રાષ્ટ્રવાદ થઈ કે તરત જ ઈર્ષ્યા અને મત્સરનું બળર તેજ થઈ જાય. અને તાણી જોઈને આ વાતને ટાળી છે.

મેં. ટાળી ક્યાં છે ! સત્તાપતિ કોને બનાવવા એ પ્રશ્ન જોમો કરોને એ જ ઈર્ષ્યા અને એ જ મત્સર આગળ આવવાનું કરે છે. કાંતો ઉદ્દેશોમાંથી જ એ વાતને કાઢી નાંખવી નોંધવું અથવા તો સાહિત્યવિદોને પદવીઓથી અલગ કરીને જાંઘે ચડાવવા માંડવું નોંધવું.

આ બાબત મેં આટલે જ છોડી કારણ આ વર્ષે મદાસના સમેલન માટે ત્યાંના લોકોએ જમના-લાલજીનું નામ સૂચવેલું અને મેં તેનું સમર્થન કર્યું હતું. હું સમજું છું કે ટંકનજીએ સાહિત્યકારોના સતોષને માટે કવિવર મંદિરોશયજીનું નામ સૂચવ્યું હતું. તેથી મારા આ પ્રશ્નની ચર્ચા, આ બાબતમાં કરા પણ નિર્ણય પર પહોંચ્યા સિવાય, અવળે રહેતો ચડી હતી. એટલે મારા એક મદારાષ્ટ્રીય મિત્રે પૂછેલા સવાલ મેં તેમની સમજ મૂક્યો : નાનાં નાનાં દિંદીની સીમા પ્રાંતીય ભાષાઓની સીમાને લાગેલી હોય છે ત્યાં ત્યાં ક્ષણો જિંદગી અમારા કે તમારા એ પ્રકારને ક્રમશઃ કોઈ કોઈ વખત જોએ થાય છે. અને પછી જો રાષ્ટ્રભાષા હોવાને કારણે દિંદીનો રીકાર કરવામાં આવે તોરે પ્રાંતીય ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પ્રસંગે દિંદીવાળાઓએ ન્યાય અને ઉદારતા દાખવવી ન નોંધવું !

હં : તમારો પ્રશ્ન મારો સમજમાં જ નથી આવ્યો. દિંદી રાષ્ટ્રભાષા હોય તો એની સીમા શાની ? એની સીમા તો આખો ભારતવર્ષ જ છે. પ્રાંતીય ભાષાઓને ચોતપોતાની સીમા હોય છે. દિંદીની તેવી સીમા હોવાનું કોઈ કારણ નથી.

મેં નોયું કે ટંડનજીની સમજમાં મારો પ્રશ્ન આવ્યો નથી. તેથી મેં ફરીથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું : આપે હમણાં જ કંઈ કહ્યું તે બાબતમાં મતભેદ છે જ નહિ. પરંતુ કેટલાક ભાગોમાં બે ભાષાઓ ચાલે છે. કેટલાક લોકોની જન્મભાષા હિંદી-હોય અને બીજા કેટલાકની ગુજરાતી અથવા મરાઠી હોય તો એ ભાગની ગણતરી કયા પ્રાંતમાં કરવી જોઈએ એ મહત્વનો મુદ્દો છે. એ ભાષાઓના પ્રકાશકોને આ પ્રશ્ન ખૂબ દે છે. એવી સ્થિતિમાં જો હિંદી હાથ-પગ પહેાળા કરે તો તેટલા પ્રમાણમાં તેમના પેટ ઉપર પગ મૂકાય છે એવો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે છે તે કારણે જ મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. *

ટં: હવે સમજ્યો. મારો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે હિંદીએ હાથપગ પહેાળા કરીને કોઈ પણ પ્રાંતીય ભાષાના ક્ષેત્ર પર આક્રમણ ન કરવું જોઈએ. એમાં પૂછવાનું છે જ શું? આ તો ન્યાયનો સવાલ છે.

આવો જ એક બીજો પ્રશ્ન એક મિત્ર તરફથી મેં પૂછ્યો : પૂરેપૂરું મગદી પ્રદેશમાં રહેનાર અને સારી રીતે મરાઠી બોલનાર (ખાનગી વાતચીતમાં પણ મરાઠી વાપરનાર) લોકો મરાઠી શ્રોતાઓ સમક્ષ હિંદીમાં ભાષણ કરે તો આપને પસંદ ?

ટંડનજીએ હસતાં હસતાં મને પૂછ્યું : ' અહીં કાલેલકરજી, આખી સામે તો આ ફરિયાદ નથી ને ? '

મેં કહ્યું : હું શું જાણું? હું તો મહારાષ્ટ્રમાં ધણુંખડું મરાઠીમાં જ બોલું છું. જો કે મારી મરાઠીમાં પણ હવે તો ગુજરાતી અને હિંદીની ખૂબી ચાલી ગઈ છે. હા, મહારાષ્ટ્રીય શ્રોતાઓને રાષ્ટ્ર-ભાષાનો પાઠ આપવા માટે મારી ' રાષ્ટ્રીય ' હિંદીમાં કદી કદી બોલું છું. જો કે લોકો રાજ હોય તો જ તેમ કંટું છું.

ટં: એ તો તમે કીક કરો છો. તો તમે તમારા મિત્રને મારી તરફથી કહી દેજો કે મારો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે મહારાષ્ટ્રી જન્મતા સમક્ષ મરાઠી જાણનારાઓએ મરાઠીમાં બોલવાનું જ સામાન્ય ધોરણ રાખવું જોઈએ. એમાં કશા સંદેહને સ્થાન નથી. આપણે યોછા પ્રાંતીય ભાષાઓના વિરોધી છીએ ?

* * *

મળવા આવેલા લોકો મિત્ર્યાર બેસી બેસીને ચાટી ગયા હતા. તેમણે પુછાવ્યું કે અમે ચાલ્યા જઈએ ? ત્યારે જ અમે બંને હસતા હસતા ઊઠ્યા. તેમની પાછળ ડોમેસની ' ચૂટણી ' પડી હતી જ્યારે મારી પાછળ શોશિફ્ફણની ચિતા. અને સંગમલાલજી તરફનો માણસ એવું પૂછવા આવ્યો હતો, કે મારામાં મહિલા વિદ્યાપીઠ જેવા જવાની ઇચ્છા હતી કે ગંધાધમુનાના સગમગ્ધાને સ્નાન કરવા જવાની શ્રદ્ધા ?

વાતચીત કરવાની કળા

તમે કાઈ એવા માણસની સાથે વાત કરો છો કે જેની સાથે વાત કરતાં તમે ધાકા જ નહિ—જેની વાત કરો ત્યારે—Talking Company Unlimited—થાય? અને, તમને એવા માણસ પશુ મળ્યા હશે કે એ ત્યારે વાત કરે ત્યારે તમને મનમાં એમ ધાય કે ‘હવે એ જલદી બોલવાનું પૂરું કરીને જાય તો સારું.’ આવી બે વ્યક્તિની સરખામણી કરતાં, વાર્તાલાપ કરવામાં કયા ગુણો ખીલવવા લાયક છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે.

પહેલાં, વાતચીતના કયા કયા હોપેથી દૂર રહેવું તે તપાસીએ. નીચેના પ્રકારના લોકોની વાતોથી આપણને કંટાળો આવે છે : (૧) વચમાં બોલનારા, (૨) કડવું બોલનારા; (૩) ગુંદરિયા; (૪) વિરોધ કરનારા; (૫) વણમાગી શિખામણ આપનારા; (૬) ઊઘટ તપાસ કરનારા; (૭) અપ્રિય સત્ય બોલનારા; અને (૮) અભિમાન કરનારા.

હવે આ બધા પ્રકારો તપાસીએ.

૧ વચમાં બોલનારા .

કેટલાકને એવી ટેવ હોય છે કે આપણને પૂરું બોલવા જ ન દે. પોને બોલવામાં ખૂબ જ વખત લે અને ત્યારે આપણે આપણી બોલવાની તકનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ ત્યારે પશુ વચમાં બોલીને આપણી દલીલ સાંભળે જ નહિ. આવા લોકો ખરેખર નાસતામક છે.

૨ કડવું બોલનારા :

કેટલાક લોકો વાત કરવા એસે ત્યારે કોની સાથે વાત કરે છે તે ખ્યાનમાં રાખ્યા વિના સામા માણસની લાગણી દુખાય એવું બોલે છે. એક વખત એક લાગણી ત્યાં એક ગાંધીવાદી અતિથિ તરીકે આવ્યા હતા. છતાં એ અતિથિ સાથે વાત કરતાં યજમાને કહ્યું કે કોંગ્રેસવાળાઓ છૂંટારા છે...વગેરે, કેટલીક વાર લોકો

આવું જાણી લેખન બોલે છે. પશુ કેટલીક વાર સામા માણસના અભિપ્રાયની માન્ય ન હોય એટલે બૂધમાં ખોટું લાગે એવું બોલાર્થ જવાબ છે મારે વાત કરની વખતે નીચેની પાંચ વસ્તુઓ બરાબર ખ્યાનમાં રાખવી—કોની સાથે વાત કરો છો, કોને વિશે વાત કરો છો, કેવી રીતે, ક્યારે, અને ક્યાં વાત કરો છો. *

૩ ગુંદરિયા :

આવી જાનના લોકો વિશે એક અદ્ભુત રમૂજ લેખ એક ગુજરાતી માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં ગુંદરિયાના પ્રકારો જણાવ્યા હતા. અનેક જાનના ગુંદરિયાઓ હોય છે, પશુ બધામાં એક સામાન્ય તત્ત્વ એ હોય છે કે એઓ હજારો વાતો કરે છે, પશુ ‘હવે જલ્દિય’ એટલા શબ્દો કહેતા નથી કેટલાકને પોતાનાં સારીરિક દરોગો જ વાત કરવા મગે છે: “ગયે વરમે મને ઉધરસ થઈ હતી, પશુ તે વખતે હવે વૈદ્યની દવા કરી તેથી ફાલો થયો. એણે તો મને દવા ચાલુ રાખવાનું કહ્યું હતું. પશુ કામે જવાનું હોય એટલે દવા ચાલુ ન રાખી શકાઈ, એટલે વળી પાછી ઉધરસ થઈ આવી છે...”

આવી જાનનું ટીકણુ તેઓ કરે છે. કેટલાક ધરમ માણસોને પોતાના નાનપણના બનાવોનું વર્ણન વારંવાર કરવાની ટેવ હોય છે. કેટલાક ઉચ્ચ પુવાનો રાજકીય વિષયો પર ખૂબ બોલીને કંટાળો આપે છે. હું એક ભાર્મને ઓળખું છું કે જે એમ માને છે કે સામ્યવાદીઓ બહુ મોળા હોય છે, એટલે પોતાને ‘અનાર્કિસ્ટ સિન્ડિકેલિસ્ટ’ (anarchist syndicalist) ના મોટા નામથી ઓળખાવે છે. એમને “કેમ છો?” એમ પૂછીએ તો “મજામાં” એમ જવાબ આપીને, પછી તરત મદાસમાંની જોડ

* Five things observe with care—

To whom you speak, of whom you speak.
And how, and when, and, where.

કાઠીને રાજકીય બાબતની ચર્ચામાં ઊતરી પડે. એસેફ એડિસન નામના અગ્રણી લેખકે આવી વ્યક્તિ-ઓની બહુ ટીકા કરી છે. એક વખત એ એક મુંદરિયાને મળ્યા ને કહ્યું, “આજની હવા તો બહુ જ સૂકી છે.” એટલે તેણે જવાબ આપ્યો: “હા, ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધના ગાદીએ આવ્યા પછી ઇંગ્લંડમાં સારી હવા થઈ જ નથી.” આમ કાઠીને ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધના રાજ્યની નિંદા કરવા પર એટલો તો ઊતરો પડ્યો કે એડિસનને બોલવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહિ.

કેટલીક વાર ભાષણકારો પણ સમજી શકતા નથી કે ઓનાજનો કટાણી ગયા છે, અને પોને બોલવાનું ચાલુ રાખી ઘણો વખત લે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ ઇંગ્લંડમાં કહ્યું હતું તેમ હિંદીઓ ભાષણ કરવા માટે ત્યારે સમયનું ભાન રાખતા નથી, અને ગોળમેજી પરિષદમાં એ દોષ સુધારવાની કેળવણી આપવા માટે એમણે ઇંગ્લંડના મુખ્યપ્રધાન રામ્સે મેક્ડોનલ્ડને આભાર માન્યો હતો.

૪. વિરોધ કરનારા

કેટલાકને એવી ટેવ હોય છે કે આપણે જે કહીએ તેનાથી ઊંધું જ કહે. આપણે કહીએ કે દાર્નિપેધથી ફાપદો થયો છે તો તેઓ કહેશે કે એનાથી કેટલા દાર્નના દુકાનદારોની પાવમાલી થઈ છે, સરકારને વધારે કર નાખવો પડ્યો છે, મહાસભાની વિરુદ્ધ ધણી લોકો થઈ ગયા છે, અને એકંદરે, દાર્નિપેધનો સુધારો ઘણો જ ભૂખભરેલો છે. કોઈ સાંજે તમે એકલા હો અને આવા માણસની સાથે તમારે ફરવા જવાનો વિચાર હોય તો ભૂલેચૂકે પણ એમ ન કહેતા, “ચાલો, આવો છો ફરવા?” કારણ કે એમ કહેશે તો તરત જવાજ મળશે: “ના, મારે નથી આવવું.” પણ જો તમે એમ કહેશે કે “આજે વાદળોં છે એટલે ફરવા જવાનું” મન થાય એમ નથી.” તો એ કહેશે: “મારે તો ફરવા જવું છે.”

એક વખત એક માણસ ખચ્ચરની ગાડી હાંકતો તળાવ પાસે આવ્યો, અને તેણે ગાડી બીકી રાખી. થોડા વખત પછી ગાડી ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખચ્ચર ચાલે જ નહિ. એટલે એ ગાડી પરથી

ઊતર્યો અને ખચ્ચરના મોં પાસેની લગામ જોરથી આગળ ખેંચવા માંડી. પણ એ જોમ આગળ ખેંચે તેમ ખચ્ચરે પાછળ જવા માંડ્યું, અને ગાડી લગભગ તળાવની કાંઠે પર આવી પહોંચી. એટલામાં ત્યાંથી એક બાઈ જતી હતી તેણે આ દૃશ્ય જોઈને માડીવાળાને કહ્યું: “તમને ખચ્ચર જેવાં પ્રાણીઓ પાસેથી કેમ કામ લેવું તે આવડતું નથી.” એમ કહીને એણે ગાડી પાછળ ખેંચવા માંડી એટલે તરત ખચ્ચરે આગળ ખેંચવા માંડ્યું અને ગાડી-વાળાની મુકેલો દૂર થઈ! આવા ખચ્ચરના ગુણવાળા માણસો પણ વસે છે, અને એ દુર્ગુણ જાણે અજાણે આપણામાં ન આવે તે માટે આપણે બધાએ ખાસ સાવધ રહેવું ધટે છે.

૫. શિખામણ આપનારા

કેટલાક લોકોને સામાને શિખામણ આપવાની બહુ ટેવ હોય છે. ‘હવે તમે ખાદી પહેરવાની શરૂ કરો;’ ‘આ ધર તમને નાનું’ પડે છે માટે ધર બદલો;’ તમારો દરજી સારાં કપડાં નથી સીવતો. એટલે અમારા દરજીને આપો.’ વગેરે અનેક વણમાગી શિખામણો આપણને આપે છે. આવી શિખામણોની અસર નથી થતી એટલું જ નહિ, પણ ઊંચડું શિખામણ આપનારાઓ અપ્રિય થઈ પડે છે.

આવી શિખામણોનું એક દર્શાત માર્ક ટ્વેઈન નામના હાસ્યરસિક લેખકે આપ્યું છે. એને એક વાર શરદી થઈ હતી અને એટલા બધા ઉપચારો લુદા લુદા માણસોએ બતાવ્યા કે તે અજમાવતાં એની શરદી ઘટવાને બદલે વધી. ‘હાસ્યમંદિર’માં સદગત રમણભાઈ નીકકે વર્ણન કર્યું છે કે એક જાણુને આંગણી થઈ હતી ત્યારે એને લુદા લુદા માણસો તરફથી ઘણા ઉપચારો સૂચવવામાં આવ્યા હતા, પણ એ કશાથી એને ફાપદો થયો નહિ ત્યારે લોકો આવા ઉપચારો બતાવે છે ત્યારે આપણે તેને અજમાવીશું જ એવી ખાતરી આપણી પામેથી લે છે, અને વળી કેટલાક તો તેથી વધીને ક્યા વેદ કે દાકતર પાસે જવું એ બધાની વિગતવાર સૂચનાઓ આપે છે.

કદાચ, કોઈ વાચકને લાગશે કે શિખામણ આપવી એ પરાપકારની વાત છે અને તેથી બીજાને મદદ થઈ શકે. પણ એમાં વિવેક રાખવાની જરૂર છે. ઉપરેલો ન દાતાઓ ચાહે તો ત્યાં જાય. વગર વિવેક સામાની સાથેના સંબંધ વગેરેનો વિચાર ન કરતાં આપણે આપણને એટલા મોટા શું કરવા માનતા કે આપણી દૃષ્ટિએ દેખાય તે જ સાચું? વળી શિખામણને લીધે કડવાશ ઉત્પન્ન થતી હોય તો એવી શિખામણ આપવાની જરૂર શી છે?

રસ્તા પર જતાં કોઈ માણસના ખૂટતી દોરી નીકળી ગઈ હોય, અને તમે પરાપકારથી એને ખૂટતી દોરી બાંધી લેવાનું કહો તો તમારો આભાર માનવાને બદલે 'મારા ખૂટતી દોરી નીકળી ગઈ છે એમાં તમારે શું કરવા ક્ષમાપણ કરવું?' એવા અર્થની દૃષ્ટિ તમારી સામે ફેંકી તે ચાલ્યો જશે.

દુનિયામાં શિખામણ લેવા ઇચ્છનારાઓ કરતાં આપણા ઇચ્છનારાઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. જેઓને સૌથી વધારે શિખામણની જરૂર છે એને તે સૌથી ઓછી મળે છે. અગ્નિચક્ષુ યોગી વક્તા ન હોઈને :

પણ કોઈ કહેશે કે આપણી સલાહ માગવા આવે ત્યારે પણ ન આપવી? ના, કારણકે ઘણી વાર લોકો સલાહ માગે છે ત્યારે એ જે કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેનું અનુમોદન સાંભળવા જ ઇચ્છતા હોય છે. એડિસન કહે છે કે અમુક વ્યક્તિને પરણવા ઇચ્છતી સ્ત્રી એના લગ્નનાં કપડાં ખરીદે છે અને ત્યાર પછી જ એને પરણવું કે નહિ તે વિષે મિત્રોની સલાહ પૂછે છે. કારણકે પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં કેવું લાગે તે જાણવા આવે છે તેનો એ જ હાથનો આધાર. હિપોક્રિસ નામના એક ઓકેને પોતાથી ઘણા નીચા દરજ્જાની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું હતું, એટલે તે આખતમાં એણે એના મિત્ર ફિલેન્ડરની સલાહ પૂછી. ફિલેન્ડરે પોતાનો પ્રામાણિક અભિપ્રાય આપ્યો અને એ સ્ત્રી હિપોક્રિસને પરણવા તદ્દન નાલાયક છે એમ ભારપૂર્વક જણાવ્યું. આથી હિપોક્રિસ ગુસ્સે થયો, અને તે જમાનાના રિવાજ

પ્રમાણે, તેણે બીજો દિવસ ફિલેન્ડર સાથે હાથપૂક કર્યું અને એને મારો નાખ્યો. આવી જ ગતિના એક બીજા પ્રસંગે સીલિયા નામની એક છોકરીએ એના પ્રેમીને વિષે એની સખીની સલાહ પૂછી. સખીએ બહુ જ નિખાલસતાથી અભિપ્રાય આપ્યો, પણ એને વધુ બોલતી અટકાવીને સીલિયાએ કહી દીધું કે એણે તો એની સાથે પંદર દિવસ પર છાનાં લગ્ન કરી દીધાં હતાં!

૬. ઊંડા તપાસ કરનારા

કેટલાકની સાથે વાત કરીએ છીએ ત્યારે કોઈ કોર્ટમાં આપણે સાક્ષી હોઈએ અને આપણી ઊંડા તપાસ થતી હોય એવા અનુભવ થાય છે. આપણા પર પ્રશ્નની પરપરા વરસે છે. આપણને પૂછાતા પ્રશ્નો ન ગમતા હોય, અને આપણે અણગમેા સભ્ય રીતે બક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તે છતાં એ પ્રશ્નધારા અટકતી નથી. 'તમે પરણેલા છો?' 'કેટલાં છોકરાં છે?' 'શી નોકરી કરો છો?' 'શો પગાર મળે છે?' 'ક્યાં રહો છો?' 'બંગલો તમારો પોતાનો છે?' વગેરે સવાલોના જવાબો અનિચ્છાએ આપણને આપવા પડે છે. જેની સાથે જરાયે ઝોળખાણ ન હોય, અથવા બહુ જ થોડી ઝોળખાણ હોય તેઓ આવા અંગત પ્રશ્નો શી રીતે પૂછી શકતા હશે?

હુંગ્રીમાં અંગત પ્રશ્નો પૂછવા એ ઘણું જ અસભ્ય ગણાય છે ત્યાં તો 'તમારું શું નામ છે?' અથવા 'તમારી ઉંમર કેટલી?' એ પ્રશ્નો પણ અંગત ગણાય, અને પૂછવા માટે અચોચ ગણાય. આ તો આપણને વધારે પડતું લાગે. પણ આપણી દ્રેનોમાં ઉતારાઓનો અંગત પ્રશ્નોનો ત્રાસ આપણા સમાજના ગહેર અભિપ્રાયથી નાશુદ થાય એ ખરેખર ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

૭ અગ્રિય સત્ય યોગનારા

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે જે એમના મનમાં આશ્રય તે એમણે કહી જ રહેવું જોઈએ. આમ

કરવાથી એમને ધણા શત્રુઓ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે કાણને કાણો કહેવો જ નોઈએ અને એ ગુણને તેઓ નિખાલસતા કહે છે, અને તેમ ન કહે તો દંભ કયો કહેવાય એમ તેઓ માને છે. દાખલા તરોકે, કોઈ મિત્રને ત્યાં જમવા ગયા હોય અને શાકમાં મીઠું વધારે હોય તો તેઓ માને છે કે ‘શાક ખારું છે’ એમ કહેવાનો આપણો ધર્મ છે અને મૂંઝા રહીએ તો તે દંભ કયો કહેવાય. પણ એવી ટીકા કરવાને બદલે જે વસ્તુ સારી થઈ હોય, જેમકે ભજિયાં, તો તે ‘સારાં થયાં છે’ એમ કહીએ એમાં અસત્ય અથવા દંભ કયાં છે? વળી અપ્રિય હકીકત પણ વિવેકભર્યા શબ્દોમાં કહી શકાય :

“અધાને અયો કહે, લાગે કડવા વેણુ
ધીમે ધીમે પૂછીએ, કેમ ગયા તુજ નેણુ.”

સત્ય દ્રૂયાત, પ્રિય દ્રૂયાત, ન દ્રૂયાત સત્યમપ્રિય ।

સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, પણ અપ્રિય સત્ય ન બોલવું, એનો અર્થ એમ નથી થતો કે, અપ્રિય સત્ય બોલવાનો વખત આવે ત્યારે આપણે સત્ય ન બોલતાં અસત્ય બોલવું. પણ જ્યાં જરૂર ન હોય ત્યાં અપ્રિય સત્ય ન બોલવું એક વખત એક ગૃહસ્થ કોઈ પારસીને ત્યાં મળવા ગયા. તે વખતે એ પારસી ભાઈ હળમ આવવાની રાહ બેળા હતા, પણ તેને બદલે આ ગૃહસ્થ આવ્યા એટલે એમને કહ્યું : “માફ કરજો, પણ મે તમને હળમ જાનિયા.” આ અપ્રિય સત્ય કહેવાની કંઈ જરૂર હતી ?

ત્યારે કોઈ બનાવ બન્યો હોય અને તે વિષે અપ્રિય ટીકા કરવાનો સભવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે જ બનાવનું કોઈ સારું સ્વરૂપ હોય તો તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને તે ગાળતમાં તેનાં યોગ્ય વખાણ કરવાં. સંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા પ્રમાણે દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ કર્યું હોય તો તેમાંથી હંસ દૂધ જ પ્રહણ કરે છે (હંસસીર વિવેક ન્યાય). તેમ ગમે તેવા બનાવમાંથી પણ સારા તત્વ

પર દષ્ટિ રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક વખત જસસ કાર્પેટ એમના શિષ્યો સાથે એક રસ્તા પરથી પસાર થતા હતા તે વખતે રસ્તા પર એક કૂતરાનું મુકડું પડ્યું હતું. શિષ્યોએ ‘કેવો દુર્ગંધ આવે છે !’ ‘કેવું ગંદું દેખાય છે !’ વગેરે ટીકાઓ કરી પણ કાર્પેટે કહ્યું : “એના દાંત કેવા સફેદ અને સુંદર છે !” આમ કહેવામાં કાર્પેટ અસત્ય બોલ્યા કહેવાય ?

સંબંધતાની ખાતર આપણે અસત્ય ન જ બોલીએ, પણ મનમાં આવતા બધા વિચારો દર્શાવવા એ તો અસંભવતા જ કહેવાય. એમ કરનામાં આવે તો દુનિયામાં રહેતું બહુ આકરું થઈ પડે. શ્રી ધનસુખભાઈએ ‘પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા’ ની વાનમાં અપ્રિય સત્ય કહેવાનાં ગેરફાયદાઓ બતાવ્યા છે એ વાતમાં પ્રતિજ્ઞા નામની છોકરીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે મનમાં આવે તે સત્ય હકીકત કહી જ નાખવી. આ પ્રતિજ્ઞાને લંધિ એને અનેક સુરેકો નડી હતી ને એ પ્રતિજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવી પડી હતી. કોઈ ભાવણકર્તાનું કથન આપણને કંટાળો આપતું હોય પણ એટલા માટે ‘ખેમી જાઓ, ખેસો જાઓ, તમને જી ચકીને ફેંકી દેવાનું મન થઈ ગય છે’ એમ કહેવું એ મૂર્ખાઈ ભરેલું ગણાય. કોઈ ગર્વયાનું ગાયન આપણને પસંદ પડ્યું ન હોય તો એનાં વખાણ ન કરીએ, પણ ગાયન માટે એનો આભાર માનીએ એમાં જ આપણી સમ્મતા છે. આ દર્શિયું દુરવવાનો સવાલ છે. એક વખત અમેરિકાના પ્રખ્યાત ધનિક રોકફેલરે એક માણસને દક્ષિણ અમેરિકામાં વેપાર કરવા મોકલ્યો. એ માણસની કંથી ભૂથ ન હોતી તે છતાં વેપારમાં કમનમીને દસ લાખ ડોલરની ખોટ આવી તે વખતે એ માણસને ધમકાવવાને બદલે એ ખોટ બાદ જતા રહેકી બચન તરફ નજર રાખી રોકફેલરે એને કહ્યું : “તમે સાક ટકા જેટલા પૈસા બચાવી શક્યા છો તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમે બહુ સરસ કર્યું.”

અપ્રિય સત્ય કહેવાથી બોલનારને તે કથાનો સંતોષ માત્ર થાય છે, પણ તે સિવાય એને બીજો

કાંઈ ફાથરો થતો નથી. બિડદું, કેટલીક વાર એવા સંયોનાં માર્ગ પરિણામ આવે છે.

૮. અભિમાન કરનારા

કેટલાક આપણી સાથે વાત કરે ત્યારે આપણે હૃદયમંજુર જોઈએ અને પોતે બહુ જ મોટા હોય એમ તેઓ આપણી સાથે વર્તે છે. એમની વાતોમાં એમની મોટાઈનું જ વર્ણન હોય છે : “કાલે મારે જવનરને મળવાનું છે; પરમ દિવસે જાહેર સભામાં મારે પ્રમુખ થવાનું છે; વળી સાંજે મારા મિત્ર સર રતનમજી દુગ્લંડથી આવવાના છે.....વગેરે.” આવી વાતોથી આપણા પર મોટાઈની છાપ પાડવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જાય છે. એમની સાથે વાત કરતી વખતે આપણે મનમાં કહીએ છીએ કે “ભલેને તમારી જાતને તમે ગમે તેટલા મોટા માનવા હો, પણ તેથી હું મને તમારાથી જરાયે બિનરતો ન ગણું.”

કેટલાકનો આડંબર હાસ્યારપદ હદ સુધી પહોંચી જાય છે. એક વખત કેટલાક મિત્રો સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં સાથે બેઠા. થોડા જ વખતમાં એમાંના એકે કોઈના પૂછવા વગર કહ્યું : “સાધારણ રીતે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસું છું, પણ આજે જ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠો છું.” આવી રીતે બીજા કરતાં પોતે ચડિવાતા છે એમ બતાવવાથી શો ફાથરો? અને ખાસ નોંધવા લાયક હકીકત તો એ છે કે એ બાઈનો પહેલા વર્ગનો ખાસ માંદરાથી ચર્ચિત એટલે ત્રણ લોકસ રોશન વચ્ચેનો જ હતો.

કેટલાકને અસંગત વાત કરીતે પણ પોતાની મોટાઈ દેખાડવાનો શોખ હોય છે. એક વખત એક બહેને એમનું બેડમિંટનનું રેકેટ એક બાઈને બતાવ્યું. એ બોલે, બાઈએ કહ્યું કે સારું છે એટલે તે બહેન તરત જ બોલી બોલ્યાં : “બાર રૂપિયાનું છે.” આ કિંમત કહેવાની કંઈ જરૂર હતી ?

એક વખત એક પારસી શેડને ત્યાં કોઈ મળવા આવ્યું. મળવા આવનાર માણસે પૂછ્યું : “શેડ છે કે ?” એટલે એમનાં પત્નીએ જવાબ આપ્યો : “હમણાં જ રૂપાના પ્યાલામાં પાણી પીને મોટરમાં બેસીને બહાર ગયા.”

કોઈ આપણને કેટલા વાગ્યા એમ પૂછે એવા જવાબમાં આપણે કદીએ કે “મારી સોનાની રેડિયમનાળી એનિય ધડિયાળમાં ચાર વાગ્યા છે” તો કેવું હાસ્યારપદ લાગે ?

આ બધા હોયો વાર્તાલાપમાં ન આવી જાય તે માટે દરેક માણસે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ અને તેને માટે નાનપણથી જ તાલીમ લેવી જોઈએ.

વાર્તાલાપ દરમિયાન બીજાને આકર્ષવા માટે કમા ચુલો ખીલવવા જરૂરી છે તે આવતા અંકમાં જોઈશું.

અપૂર્ણ]

રતીશચંદ્ર મ. દેસાઈ
એમ. એસ.સી. (લંડન); બાર-એટ-લો.

અટૂલો

એકાકી આ વાદળ શો, અટૂલો
હું ચે ભરી જીવન-વ્યોમ, મહારૂં
સર્વસ્વ સંજીવન સંચી, કાં ના
વેરાનનાં અંતર તપી ઠારૂં ?
'નૌતમ.'

મામાને ઘેર

સ્ટેશનને થયાં દલુ એ વર્ષ થયાં હતો. ગામની નિશાળના મહેતાજી હોકરને લાથાવવા ઉપરાંત દિવસમાં બે વખત આવતી ટ્રેનને વખતે સ્ટેશન માસ્તર તરીકે કામ કરતા. હું ડબ્બામાંથી ઊતરતો હતો ત્યાં જ તેમણે મારી પાસે આવીને દયામગ્ને ચહેરે ટિકિટ માટે હાથ લંબાવ્યો. તેમની આંગળીએ તેમને પાંચેક વર્ષનો હોકરો ટિકિટ ચેક કરવાનું લોહાનું પકડ, ફક્ત ટિકિટમાં કાણા પાડવા કરતાં કાંઈક વધારે ઉપયોગ મારે સરખાવું છે એમ બતાવવા ખાતર, તેનો રમકડાં તરીકે ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો. મારી નીજ ટિકિટ મળવાથી કાંઈ ઠાઠ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ધાર્યો કરતાં વધારે માહર્સ મળવાથી આશ્ચર્ય સાથે જે સુખની લાગણી અનુભવે છે તેવી જ લાગણીને અનુભવ કરવા લાગ્યા. હું ઊતરી ગયો એટલે ડબ્બાનું બારણું બંધ કરી, સ્ટોપર ઈધી, ટ્રેનને ઉપડવાની સંજ્ઞા બતાવવા, લીસો વાટો નહિ હોવાથી અથવા કદાચ હશે છતાં ઘેર કાંઈ ખીજ ઉપયોગ માટે રોકાઈ ગયો હશે તેથી, કાંઈ માંદા માણસના મોઢા ઉપરથી માખીઓ ઉડાડતા હોય તેમ બેચણ વખત હાથ હવામાં વીંઝવો અને ટ્રેઈન ઉપરી.

આમ તો દરેક વેકેશને જઈ ત્યારે મામા તેમના કારકુન નરસિંહભાઈને કાંઈ વેડે પકડેલ કણખીના ઉઝળા ફૂલ જેવા ગોઠા પાથરેલ ગાડા સાથે સ્ટેશને ગોકલે જ. પથ્રુ આ વખતે જ માટું પોસ્ટકાર્ડ વખત-સર મળ્યું નહિ હોય તેથી, કાણુ જાણે કેમ પથ્રુ ગાડીમાંથી નીચે પગ દેતાં જ ‘પુત્રી મધાને લાણુ-ભાઈ! છે તો ચારી પેટે ને! ઓહો! બદ્ધ કાકુ કરી ગયા!’ વગેરે નરસિંહભાઈના જે સંબોધનોની આશા રાખી હતી નેમાંના એકે ૫ સાંજગવા ન મળ્યા.

મધ્ય હમણું જ આથમ્યો હતો. અરણીના ચોરાની ધખ બે માઈસ દૂર જતાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. સ્ટેશને વાહનમાં એક રેંકડો મળી ચકતો હતો તે પથ્રુ આજે ગામના મુખી પટેલની દીકરી આવું વગીને આવવી હોવાથી ન મળી ચકચો.

પગે ચાલીને જવા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. મેં ચાલવા માંડ્યું. દીવા ચાપ તે પહેલાં તો અરણી પહેંચી જતું હતું. સાથે સામાનમાં તો થેલી સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું એટલે તે આખન તો મુરેલી નકોતી રસતો તદ્દન નિર્જન હતો. ચક્રુયે ફરકતું નહોતું. સાથે કાંઈ વાત કરવાવાળું હોય તો રસતો જલદી ખૂટે એમ કહેવાય છે તેથી તેનો પ્રયોગ કરી બેવા કાંઈ માણસ મળી જાય તો સારું એમ થયું. થોડું ચાલીને વેંકળામાં ઊતરતું પાતું હતું. વેંકળાની બન્ને આલુની ઊંચી બેખડો અને વચ્ચેની સાંકડી ફરીની કટપનાએ સડેજ ચરધારી ઉત્પન્ન કરી. કાંઈ સથવારાની જરૂર હવે ખરી જણાઈ. આગળ પાછળ નગર ફેકી પથ્રુ કાંઈ મળ્યું નહિ.

આગળ ચાલતાં રસ્તાએ વળાંક લીધો ત્યાં સંખ્યાના ગ્રંખા ઉઝળમાં થોડે દૂર કાંઈ જલ્લું દેખાયું. હવે મનમાં શાંતિ થઈ કે કાંઈ સાચ પુરાવે તેમ છે. ખુરું. પહેલાં તો વિચાર કર્યો કે તેને અવાજ કરી જાનો રાખી સાથે થઈ જઈ. પરંતુ મારો સાદ તેના ધાનને પહેંચી ચકવાને અસમર્થ હતો. મેં ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું છતાં તેની અને મારી વચ્ચે અંતર સરખું ને સરખું જ રહ્યું. તેની ચાલવાની ઝડપ ધણી જ સારી હોય તેમ લાગ્યું. છેવટે મારે હોડ્યું પડ્યું.

નજીક ગયો તેમ ખેતરથી પાછા વળતા ખેડૂત જેવો તે લાગ્યો. તેને માથે તાજા જ વાદેશ મઝાઈના પૂળાની નાની ભારી હતી અને ખંબે લાંબી લાકડી આડી રાખી હતી તેને છેડે મેડુંધાણ કાળું પોટતું લટકતું હતું. તેની ચાલમાં કાંઈ સ્વચ્છને મળવાની આશુરતા હતી.

મારા ખૂટનો અવાજ સાંભળી તેણે પાછળ જોયું. હું પથ્રુ જાણે ધણી વખતની પરિચય હોય તેમ તેના સામું જોઈ રહ્યો. જવાબમાં તેણે મીકું દાસ્ય કર્યું.

‘આમ કયાં લગી!’ એણે પૂછ્યું.

‘અરણી.’

‘હીક હીક.’

‘તમે?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું ય અરણી.’

‘ખેતરેથી આવતા હશો?’

‘ના, રે; અમારે ખેતર કેવું?’

‘તમે ખેડૂત નથી?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના બાપ.’

‘હાર?’

‘મેર હીઝ.’

થોડો વખત વાતચીત વગર પસાર થયો, રસ્તા પર હોડો પવન ફૂંક્યો શરૂ થઈ ગયો હતો. મફલર સરખું, દરતાં મેં પૂછ્યું:

‘ગામ કેટલું દૂર હશે?’

‘હજી તો બે ખેતરવાં મારગ માંડ કાપ્યો છે.’

બાકીનો રસ્તા કેમ કપાયો તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. પૂછવા ખાતર જ મેં પૂછી નાખ્યું:

‘અરણીમાં શું કામ કરો છો?’

‘અરણી નથી રે’તો.’

‘ત્યારે ક્યાં રહો છો?’

‘રહું છું તો ડોકામરડીને નેસડે.’

‘ત્યારે અરણી જવાનું કેમ થયું?’

વાત આગળ વધારવા મેં પૂછ્યું ચાલુ રાખ્યું. છેલ્લા પ્રશ્નોને જવાબ તોલે ન આપ્યો. અણે કે મેં પૂછ્યું જ નથી એમ તેણે આલ્યે રાખ્યું થોડી વારે મેં તેના સામું બેવાથી એકાએક પૂછ્યો પ્રશ્ન યાદ ન આપ્યો હોય તેમ કહ્યું:

‘હા, અરણીને? હા. અમરતુ હતો. અમારે ગરીબ માણસોને તો ન્યાં શેર. બાજરી જડે ત્યાં જવું.’ તેણે એકે જોડો નિસાસો નાંખ્યો.

તેનો અવાજ પવનના કીચા સુસવાટ સાથે બરાબર મળી ગયો. તેના સફેદ નેણું જોડી જિતરી ગયેલી જૂદાં આંખો ઉપર જિતરી આપ્યા.

મને લાગ્યું કે તેના અરણી જવામાં કંઈ રહસ્ય.

‘પણ કંઈ વડું — કામ વગર કોઈ થોડું કયું જાય છે?’

‘જાય બાઈ જાય.’

મને જરા હસવું આવ્યું.

‘તમે પણ કેવી વાત કરો છો? ઉદેશ વગર માણસ કાંઈ કામ નથી કરતો.’

‘ઈ બધું હીક છે. હવે તો કળાજગ છે ને બાઈ!’

‘કલજગ’ને અને કામને તેના બોલવા પ્રમાણે શો સંજોધ હશે તે હું ન સમજી શક્યો. કલ્પ વૃત્તિથી મેં પૂછ્યું.

‘શું ત્યાં દૂધ વેચવા જાઓ છો?’

‘ના, બાઈ.’

‘ત્યારે શું કામ તે તો તમે કહેતા નથી.’

‘વાત જાવા છોને ચાખ્યાય તમે ચલુ...’

‘ના, ના; વાત તો કરો. એમાં શો વાધો છે?’

‘વાધો આધો તો કાંઈ નહિ.’

‘બસ, તો પછી બોલતા કેમ નથી?’

‘પેટમાં રાખવાની વાત છે. આ તો તમે સાચા લાગો છો તે કહું છું.’

‘તમે તમારે મેફિર રહો ને.’

‘મારી ગાય છે. અહીંના મામલતદારને થેર. શું સમજ્યા?’

‘હા, તમે વેચી હશે.’

‘ના, બાઈચાખ ના; નેસડે બાંધી’તી. મામલતદાર સાહેબના પટાવાળાની બદનગર ચર્ચ, એને દેખીને પરાણે છોડી આપા.’

‘પરાણે છોડી ગયા?’

‘હા બાપ. પણ એમાં એનો ૫ શો લાંક? બચ લસાની નજરુ દરી રહે એની ગાય હતી. એને નોંડેની શેર લોહી ચડે. બીલું વેતર હડું પછુ જુઓ તો અણે કે હાથી જાઓ. કામરી તો મારે કામરી જ હતી. એનાં વખાણુ શું કરું? અંધે પડખેના પાંચપચી

માઠિમાં તો એની જોડ નહોતી. દીકરી કરતાં સારી પેરે રાખી હતી. માનશે વાત ?

‘સાયું. પણ પરાણે એ લઈ જ ન શકે. તમે કામદેસર તેની સામે...’

‘પણ મારા કરમમાં જ નહિ લખી હોય એમાં કોઈ શું કરે? છોડી તો ગયા પણ માડું જીવતર બચાવતા ગયા.’

અંધારું થતું જતું હતું છતાં તેની આંખમાં આવેશ જળજળિયાં દેખાયા વગર ન રહ્યા.

‘કેમ શું?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ તે દિંની ધડીને આજનો દિ’ અં પુનઃમે વરસ દિ’ ચારે પડું. પણ મેં કાળિયો ધરાઈને ધાતે નથી ખાધું. રોટલાનું બટકું મોઢામાં નાખું છું ને કૂચા વળે છે. માનશે વાત ?’

‘હા. બની શકે.’

‘આ રોટલા ભેળા લીધા છે ને,’ લાકડીને છેડે બરા-વેલ પોટકું બતાવતાં કહ્યું, ‘તે એના કાનમાંથી બગા ને ઇનડિયું વીણી કારવીને પછી નિરાને પડખે ખાવા બેસીયોને તમે ગળે બેસાડો.’

‘આ લીધું એને માટે લઈ જાઓ છો ?’

‘ત્યાં લગણ મારી પાસે હતી ત્યાં લગણ લીધું ખવરાવીને જ ઉઠેલી હતી. હું મારે કાક દિ’ જુઓ. મુઈ ગદું, બાકી એને બાપડીને લીલા વિના બીજી ચીજ નથી ખનાવી. આ તે દિંની બીજી ગમે ઈ ચીજ નીચે પણ કોઈને અડવાવાળી નહિ.’

‘એમ ?’

‘હા, બગિબ. મામજતદારસાહેબને ત્યાં તો લાકડના ધરની પૂનાઈ છે છતાં જુએ મેરે એમ નથી. ઈ વાતની તો મારા જીવને ટાંક છે. પણ મને દેખ્યા વિના એક તથ્યખપુ ય મોઢામાં નથી નાખતી. મારો હાથ ફર્યા એટલે જાણે ધપાઇને ડાહી. પશુને નિચારાને બોલતું છે થોડું ?’

એટલામાં ગામની બહાર આવેલા રામમંદિરની કાસરનો અવાજ અંજાણો અને નગી બીરની ઝંપમાં પેમના એ વૃક્ષ માજસ ક્યાં અને ક્યારે જુડો પડી ગયો તેની ખજા રહી નહિ.

શેરીમાં મામાનો ચંદુ અને હોરા રમતા હતા ત્યાંથી મને જોઈને ‘પ્રવીણમાઈ, પ્રવીણમાઈ’ કરતાં વળગી પડ્યાં અને ડેક્કીની અંદર પેસનાં જ મામી રવિવાર હોવાથી કાગળ હજી મળ્યો ન હોવાથી પગે ચાલતાં આવવું પડ્યું તે માટે ધણી જ દિવસીરી દર્શાવતાં વાળુ માટે તૈયારી કરવામાં ગુંચાયાં.

જમીને બહાર ઓશરીમાં આવ્યો ત્યારે મામાનો પટાવાળો દોસિયા ઉપર માદ્યું ગિઠાવી રતો હતો. પગથિયા પાસેની ચાંબડીને અંદેરીને વાળદ પગથ્યેથી કરવા તૈયાર બેઠો હતો. મોપારી ખાતો હતો ત્યાં મામના મુખી પટેલને ઘેરથી માણસ આવેને કહે

‘આલો બાણામાઈ, સત્પનારાયણ બગવાનની કથા સાંભળવા.’

આગસા દિવસનો ઉમ્મરો હોવાથી અને એ માર્ધસ આશ્યો હોવાથી આંખ અને પગ બન્નેએ જલદી મુઈ જવાની નોટિસ ક્યારની આપી દીધી હતી તેથી મારે આ આમંત્રણનો ખેદ સહિત અંદરીકાર કરવો પડ્યો. પગથ્યેથી કરવાને તૈયાર બેઠેલા વાણુંદને પણ મારા પગ નહિ મળવાથી નિરાશ થઇને ઘેર જતું પડ્યું.

થોડી વારમાં ઘસવસાટ જાંચ આવી ગઈ.

કાણ જાણે કેમ પણ રાતમાં એસિની આંખ બીધી ત્યારે અર્ધનિદ્રામાં ફળિયામાં હાપરા હેઠળ બ.થેવી ગાયના પગ આગળ કોઈ બોભો મોટે માંડીને બેઠું હોય તેનું લાગ્યું અને ગાયના આંચળમાંથી દૂધની મેગો ફૂડીને એની મેલે પેલા બોભો ધરી બેઠેલા માણસના મોઢામાં પાની હોય તેવો આભાસ થયો. એકને એક પડખે કપાળનો સ્ત્રોત દતો તેથી પડખું તપી ગયું હતું તેથી બીજી બાજુ પડખું ફર્યો. આંખ મીંચાળાને થેડો વાર થઇ ગયો ત્યાં ધૂમ દેવાને ડેક્કીની હીંગ બહાર અવાજ થયો અને દું ઝગમોને મ્મમો ગયો. ખીંડીએ ટીંગાની થેલીમાંથી ટોર્ચ ફેંકીને જોયું તો ફળિયામાં માથ મકાઈનું રાકું આવતી બેઠી હતી.

ગોદડું માથા મુંધી ખેંચીને દું મુઈ થયો.

‘વિરંચી’

શ્યામ

[શ્રી. સાને ગુરુજી]

૧૦

પૃથ્વરના દેવ

પુનામાં આવી હું ક્રિકેટ જોતાં શીખ્યો. જુદી જુદી નિશાળો વચ્ચે મેચો ચાલવાતી. લાઈ ને તેના મિત્રો એ જોવા જતા. તેમની સાથે હું પણ જતો. હરી-કાષ્ટિઓ ખૂબ જ તીવ્ર બનતી. અનેક દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત બનતી. છોકરાઓ વાતો કરતા; 'રૂંપ નીચે કિન્નરે મારતરે મંતરેલાં લીંબુ દાટ્યાં છે, તેથી એમની નિશાળ છૂતી.' આ પ્રકારની અનેક વાતો છોકરાઓ કરતા. હું નિશાળે જતો નોંતો. કાષ્ટિ પણ નિશાળ પ્રત્યે મને પક્ષપાત પણ નોંતો, હું તટસ્થ રહેતો. ક્રિકેટની રમત જોવી વખતે એક જ વસ્તુ તરફ સદાયે મારું ધ્યાન રહેતું—એટલે મહસોઆની પૂજા.

ઠેકડેકાણે વિદ્યાર્થીઓ 'મહસોઆ' તૈયાર કરતા. પથરા પર કોઈક લાલ શાહી રેડતા, કેટલાક લાલ સાક વડે પૃથ્વરનું માથું રંગતા. પૃથ્વરને લાલ બનાવ્યા સિવાય એના દેવ શી રીતે બની શકે? મહસોઆ તૈયાર થાય એટલે છોકરાઓ કૂલપાન તોડી લાવે. મહસોઆની પૂજા માટે કૂલપાનની જરૂર પડતી. તે પ્રમાણે બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ હાજર રખાતી. છોકરાઓના બટ, ચંપલો, જોડા વગેરે પણ પૂજામાં અત્યંત જરૂરના બનતાં વિગ્યાનાં ચિહ્નો જે નિશાળ માટે જણાતાં, તે નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ કૂલપાનનો મોટો ઢગલો બનાવી દેતા. પરાગ્વ્ય તરફ ધકેલાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ દેવની પાસે જોડાનો ઢગલો કરતા.

છોકરા દેવને કહેતા, 'આ દડાએ ચાર રંગો કૂટકા લાગવો જોઈએ, નહિ તો પછી આ જોડો જોશે છે?'

વિરુદ્ધ પક્ષ દેવને કહેતો: "આ દડાએ બેટસમન જોડવો જોઈએ, નહિ જોડે તો જોઈ લેજો. આ ચંપલ ને.હું!"

છોકરાઓની ઈચ્છા પ્રમાણે થતું ત્યારે દેવને કૂલ ચડાવાતાં પણ એમની મરજી વિરુદ્ધ થતું ત્યારે જોડા વડે મહસોઆની પૂજા થતી. કેટલીક વખત બને બાલુએથી એકો સાથે જોડા મળતા, કારણ બેટસમન જોડાને 'પણ નહિ ને કૂટકા ય લાગતો નહિ. એવે વખતે બને પક્ષનો કોઈ ગિયારા મહસોઆ પર બેસતો. દેવને જોડા લાગ્યા પછી, જે એકાદ સરસ કૂટકા લાગી જાય તો દેવને કૂલો ચડાવાતાં—પણ સાથે સાથે ધમકી ય અપાતી: "યાદ રાખ, આવા જ કૂટકા લાગવા જોઈએ, નહિ તો આ કારેયો જોડો જોશે છે ને? અહિંયાં ગમ્મત નહિ ચાલે!"

પૃથ્વરની દેવની આવી અનિશ્ચિત પ્રથાઓ આપણે નિર્માણ કરી છે. દેવની બાધા રૂબે તો નારિયેળ વધેરીએ, નહિ તો એને જોડે મારીએ. પૃથ્વરના દેવોની પૂજા આપણે ત્યાં રૂં છે. ત્યાં ત્યાં સિદ્ધ લગાડેલા પૃથ્વર તરફ જોનાર લોકોની દૃષ્ટિ કેવી હોય છે, તે આ પરથી સમજાશે.

આપણી મુરાદ પાર પડે તો દેવ સાચો, નહિ તો ખોટો. દેવના સંબંધમાં આટલો જ પુરાવો આપણે ત્યાં ત્યાં ધરીએ છીએ. થોડાંક વર્ષો પરી વાત છે. વરસાદ પડતો નોંતો. ઠેકડેકાણે લોકોએ મહાદેવને મહિના સુધી અભિષેક કર્યો. મહિના પછી વરસાદ આવ્યો. લોકો કહેવા લાગ્યા: "અમારા અભિષેકના પ્રતાપે વરસાદ આવ્યો." એક શુદ્ધ મને કહે: "શ્યામભાઈ! તમે કુવાનો 'દેવ છે' એ વાતને ખોટી ગણી કાઢો છો, પણ વરસાદ આવ્યો કે નહિ?" મેં તેમને જણાવ્યું: 'બંને વરસાદ ન પડ્યો હોત તો તમારા દેવ ખોટા થઈ હોત ને! વરસાદ પડે એટલે દેવ, ને ન પડે ત્યારે દેવ નહિ,

એમ જ સમજવું ને ? દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા આવી ન હોય, તમારી શ્રદ્ધા કરતાં અમારી શ્રદ્ધા અધિક પ્રબળ છે. ” તેમણે કહ્યું, “ અમારા કરતાં તમે વધારે શ્રદ્ધાળુ ? અમારા અભિપ્રેક્ષી તો મરકરી કરે છે ને પાછા કહે છે કે અમે શ્રદ્ધાળુ ! ”

હું ખોલ્યો, “ વરસાદ પડ્યો તો ય વાહવાહ ! ને ન પડ્યો તો ય વાહવાહ ! મારો દેવ એથી કંઈ જવતો નથી કે મરતો નથી. દેવ તારે કે મારે. છતાં યે તેના પરથી શ્રદ્ધા ઓછી થતી નથી, એ જ ખરી શ્રદ્ધા. ધૈર્ય જીવનનું અમૃત આપે કે મરણનું વિષ આપે, છતાં યે બન્નેમાં દેવની કૃપા જોડે જણાય તેની જ શ્રદ્ધા ખરી. મૃત્યુના રંગરાગ દેખાડનાર કારણ કાલીનાં દૂર નેત્રોમાં પ્રેમસુધાની ગંગા જે જોઈ શકે છે તેની જ શ્રદ્ધા ખરી. મહાત્માજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા, તે ન્યારે પાર પડ્યા, ત્યારે તેમણે એમના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. એમણે એમાં શું લખ્યું હતું ?

‘ ધૈર્યકૃપાએ પાર જીત્યો. કદાચ મારો દેહ પડ્યો હોત તો ય દેવની અપાર દયા જ ગણત. ’

“ એને કહેવાય શ્રદ્ધા જે હાથે માતા શિક્ષા કરે છે, એ જ હાથમાં અમૃત હોય છે એ બાળક જાણે છે. તેથી મા મારી રહે છે કે તરત જ એની સોડચમાં લપાઈ રડી પડે છે. બોળામાં સુવાડી એ જ હાથ એને યાખડે છે, ખરી શ્રદ્ધા સહેલી નથી. શ્રદ્ધા એટલે મરણ. શ્રદ્ધા એટલે શૂનો પરનો લાકુ ! શ્રદ્ધા એટલી સરતી નથી.

“ પરંતુ તમારી શ્રદ્ધા એ બનતું શ્રદ્ધા છે. એવી દમ વિનાની શ્રદ્ધાને તિલાંજલી આપવી જોઈએ. વીરને જાને તેવી શ્રદ્ધાની જરૂર છે. તમારા જેવાઓની અભિપ્રેક્ષા ઊપવાળી શ્રદ્ધા કરતાં, દેવનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનાર કપટ વક્તા - કર્મવીર અધિક શ્રદ્ધાળુ છે. પોતાના પ્રયત્નો પર તે સંપૂર્ણ આધાર રાખે છે. મારી પછી આવનાર મારું કાર્ય પૂરું કરશે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. ”

મિત્રો ! મૂર્તિપૂજાની પ્રથા આપણે દૂર કરવી

જોઈએ. મૂર્તિની પૂજા કરનારા આપણે બધા જગતમાં એવા છોડી બેઠા છીએ, પ્રેમ વિનાના ગુણ બન્યા છીએ. મૂર્તિપૂજાનો ઉપયોગ શો છે ? પથ્થરમાં યે હું સૌન્દર્ય શોધવા પ્રયત્ન કરીશ, એટલે પથ્થરને પણ તુચ્છ માનીશ નહિ. તે પથ્થરનું સુખ સૌન્દર્ય હું પ્રત્યક્ષ બનાવી તેને વંદન કરીશ. સારા જગતમાં તુચ્છ મનાતી વસ્તુઓને ઉચ્ચ ગણવી, સૌન્દર્યસિંધુ માનવી, એને કહેવાય મૂર્તિપૂજા. પથ્થરમાં સૌન્દર્ય જોનાર માણસમાં સૌન્દર્ય શોધવા પ્રયત્ન નહિ કરે કે ? પરંતુ પથરાને પૂજનાર શિક્ષક છોકરાને પથરો કહી સોડીઓ લગાવે છે. તેને તે વિદ્યાર્થીની દિવ્યતાની ઝાંખી કેમ ન થાય ? એ દિવ્યતા પ્રગટાવવા માટે પ્રેમ-ભક્તિથી આજન્મ મહેનત તે કેમ નથી કરતો ?

પથ્થરને પણ લાગણી હોય છે, એમ આપણે કહીએ છીએ. પથ્થરના મૂંગા દેવને લાકુ ભાવશે કે માખણુ ને સાકર ભાવશે એ આપણે નક્કી કરીએ છીએ, પરંતુ આપણી આસપાસ બોલી ચકતાં, હાલતાં ચાલતાં લાખો લોકો ચૈતન્યમય દેવ છે. તેમને બપોરે નૈવેદ્ય - ચાળ ધરાવાયો કે નહિ, એની આપણે જરા યે તપાસ કરતા નથી. પથ્થરના દેવને સોનાચાંદીના મુગટ છે, એને પહેરવા રેશમી પીતાંબરો મળે છે, પરંતુ અહીં લાખોને ઠંડીના દિવસોમાં માથે વિંટવા કપડું મળતું નથી, થરીરે પહેરવા ચીંથરાં નથી. આવી જ આપણી મૂર્તિપૂજા ને ! તે મૂર્તિમાં જે ખરા દેવ વસતા હોય તો શું કહે ? ધૈર્યકરતાં લાખો સંતાનો અન્ન અન્ન કરતાં હોય, ત્યારે પથ્થરના દેવને અન્નકૂટ ગમશે ? લાખો સંતાનોને ઓઠવા પાથરવાનાં ફાંફાં છે, દેવને પીતાંબર ગમશે ? તમારાં એ પીતાંબરો દેવને સાપ જેવાં લાગશે. તમારા તે મુગટો દેવને ઠાંઠાળા લાગશે. તમારા ચંદનની અર્યા અમિની જેમ દંધ કરશે. એકાદ ભાગ્યચાળી માતાને ખૂબ જ સંતાનો હોય, ને એમાંનાં એકમે સંતાન બીજાનાં કરતાં વધારે શક્તિવાન નિવડે એમ માની લેા. બીજા ભાઈઓની આ બે ભાઈઓ બિલકુલ સંભાળ લેતા નથી;

એમને નથી આપતા ખાવા કે પહેરવા. ભાઈઓની બધે સંભાળ નહિ લેતા હોય, પરંતુ માની પાસે એ એ જાણી જાય છે; ને કહે છે, “મા! અમે તારી સેવા કરવા માગીએ છીએ. આ કપડાં લે, દાગીના લે.” ત્યારે માતા શી જવાબ આપશે? તે કહેશે, “દીકરાઓ, પેલા ગરીબ ભાઈઓને તો ભાવ પશુ પૂછતા નથી. એમને ખાવા મળે છે કે નહિ, એની જગ્યા કાળજી તમે રાખો છો? મારાથી આ શી રીતે લેવાય? પેલા તમારા ભાઈઓને આપી આવો એટલે મને પહોંચ્યું સમજે. મારાં છોકરાંનાં ડાર્યા બેસી ગયાં છે, તે પાછાં જાંચાં આવશે, એટલે મારા ય ગાલ આનંદથી ફૂલશે. મારાં છોકરાંને એકવા પાઘરવા પહેરવા મળે એટલે મને મહાવજો મળ્યાં માનીશ. પરંતુ ન્યાં સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે તમે નહિ કરો ત્યાં સુધી આ વસ્તુ-ઓને હું શી રીતે સ્પર્શી શકું? તમે મને પ્રેમથી સમજાવો, છતાં અંદરથી તો હું શોકાશિથી બળી ખાખ થઈ જાઉં. સર્વે ભાઈઓ પ્રેમપૂર્વક એકબીજાની સંભાળ લેતા એકત્ર રહે એમાં માતાની ખરી પૂજા છે.”

ઈશ્વરને આપણે એક તરફથી માતા ગણીએ છીએ ને બીજી તરફથી એનાં લાખે સંતાનોને લાતે મારીએ છીએ. ઈશ્વર જે ખરેખરી માતા હોય તો તે માતાની નજીક બધાં સંતાનો કેમ ન જઈ શકે? અસ્પૃશ્યો, હરિજનો ઇન્દ્રિય પ્રમાણે માતાનાં ચરણો પાસે શા માટે જઈ શકતા નથી? એ હરિજનોને દૂર રાખીએ છીએ. એમને દૂર રાખવાથી પૃથ્થરમાં દેવ રહેતા નથી; એ એકલા પૃથ્થર જ રહે છે, અને એની સામે હાથ નેડાનારો પશુ પૃથ્થર જ બીજો હોય છે. દૂર રહેતાં સંતાનો માટે માતાને કાળજી હોય છે, એવી રીતે જેને બધાં હાથૂત કરે છે, તેની જ પાસે ઈશ્વર વસે છે.

લોકો કહે છે, “હરિજન બધે આવશે તો ચાલશે, પરંતુ મંદિરમાં એ જરાયે ન ચાલી શકે.” હું એમ કહું છું કે “બીજો રથજે બધે પ્રતિબંધ

કરો, પણ મંદિરમાં તો પહેલાં આવવા દો.” મંદિરને મંદિરત્વ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ એ પૃથ્થરમાં દેવત્વ આવશે ઈશ્વર આગળ, હું બ્રાહ્મણ, હું ઉચ્ચ, એવા બેદ શા માટે બીજા કરવા? ન્યાં બધા બેદમાયો મૂલી જવા નોંધીએ, ત્યાં જોઈએ, ચોટલી, ગોત્ર, અટક, નામ એનું વિરમરણ શા માટે ન થયું જોઈએ? ઉચ્ચપણાના ચંદ્રકા, શ્રેષ્ઠત્વના ચાંદ છાતીએ બરાબી એ ત્રિભુવનસુંદર, કારુણ્યસિંધુ, જગન્નિયંતા પાસે જવાતું હશે? અરે ઈશ્વર પાસે જાતિઅકિતના બેદભાવ બૂલી જાઓ. ત્યાં મોટપણ સંભાળવાતું! ત્યાં માટીના કણ ચાઓ, પાણીના ધિંદું બતો અને અનંતતામાં મળી જાઓ. બધાને આવવા દો. આવવા દો માતા પાસે એનાં બધાં સંતાનોને. પાવિત્ર્ય ને પ્રેમનું એમનું પૂર આવવા દો. ક્ષણવાર બેદાતીતતા, અદ્વૈત સર્વને અનુભવવા દો.

જે દેવ પાસે બધી જનતા જઈ શકતી નથી, તે દેવ નથી. તમારી પ્રતિષ્ઠાની, તમારા ગર્વની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જે દેવની હોત તો સર્વે જણ નિરપવાદ ત્યાં નમ્રપણે નમન કરતાં, એકત્ર થતાં હોત. ન્યાં ક્ષણવાર બધાં અહંકારને બૂલી શકે, ક્ષણવાર આપણે બધાં ઈશ્વરનાં સંતાન છીએ એમ લાગે, એવા એકાદ પવિત્ર સ્થાનની સમાજમાં જરૂર નથી? આવું વાતાવરણ ન્યાં હોય, એ જ ખરું મંદિર. ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં કહેલું છે, “અવજાનન્તિ મા મૂઢા. માનુયો તત્તુમાશ્રિતમ્” ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, “મનુષ્યો ભૂત, પ્રેત, પિશાચ ને પિતૃઓને પૂજે છે, વૃક્ષોને પૂજે છે, પરંતુ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો, ‘હું’ માત્ર મને કિંમતી છે.” મનુષ્યની અંદર વસેલા ઈશ્વરને કાઈ એળખતુ નથી. ખરો મૂર્તિપૂજક નારિતક જાણતા મુસલમાનમાં પણ અપ્રકટ સાધુત્વ જોશે, તે તેની સેવા કરશે, ખરો મૂર્તિપૂજક હરિજનોની સેવા કરશે. સર્વત્ર હું માંગત્ય જેવા પ્રયત્ન કરીશ, પથરાઓમાં યે તે માંગત્ય હું જોઈશ ને નાગીશ-કૂદીશ એમ ખરો મૂર્તિપૂજક માનશે. મારી મૂર્તિ કાઈ બાંગી શકે એમ નથી. એક મૂર્તિના કાઈ એ દુકાશ કરશે, તો મારા બે દેવ

બનશે. મૂર્તિના જેટલા વધારે હુકડા કરશે તેટલા અધિક શાલીગ્રામ બનશે. આખરે મૂર્તિ ફેાડનારે જ થાંકશે, અને તેને પણ સમગ્રશે કે મૂર્તિપૂજા એટલે એક પ્રકારની અનંતતાની પૂજા, 'નિરાકારની પૂજા ! બને છેડા આખરે મળવાના. મૂર્તિપૂજના વિચાર કરીએ તેટલા બધા જ રમ્ય લાગે છે.

પરંતુ આપણે મૂર્તિપૂજા સંકુચિત કરી છે, કેટલેક ઠેકાણે એની વિકૃતિ કરી છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ તેને પ્રતિષ્ઠાની વસ્તુ ઠરાવી છે. મારુતિપૂજાએ બાધાનું સાધન બનાવ્યું છે. મૂર્તિપૂજનાની માધુરી, પવિત્રતા, લગ્નતા, દિવ્યતા અનુભવવી—અનુભવવા પ્રયત્ન કરવો એ મહાન વસ્તુ છે.

ધૃશ્વરની ખરી પ્રાર્થના એટલે નિઃશબ્દ પ્રાર્થના. ત્યાં 'હું' 'તું' શબ્દો નથી, 'લે-રે' શબ્દો નથી. ત્યાં કંઈજ નથી. મળી જતું. ભૂલી જતુ, એ સર્વેમાં મહાન પ્રાર્થના ! કેાઈક સ્થળે મે વાંચ્યું છે કે, "Sleep is the best prayer—પ્રાનાન્ત નિદ્રા સર્વોત્તમ પ્રાર્થના છે." એનું રહસ્ય આ જ છે. નિદ્રામથી વિશ્વની શક્તિઓ સામે નમ્રતાથી ઊભા રહી એમાં વિલીન થવું, એ જ ખરી પ્રાર્થના.

શ્રી. રવીન્દ્રનાથે એક ઠેકાણે 'સાધના'માં લખ્યું છે, "હું ફરવા મળે" ને અકસ્માત વાદળ ચઢી આવે, ધૂળના વટોળ ચઢે, ઘૂસો નાચવા લાગે, મારા શરીર

પર ધૂળ પડે, આંખોમાં કાનોમાં ધૂળ પેસી જાય, કપડાં ભરી નાખે તો હું એ વાદળ—વટોળીઆ પર શા માટે ગુસ્સે થાઉં? જગન્નિષંતાને શા માટે દોષ દઉં? 'આવડો મોટો હું ફરવા નીકળ્યો હોઉં', રચ્ચ કપડાં પહેયાં હોય, ત્યારે પવન શા માટે ધૂળ ઉડાડે? પવનને એટલી સામાન્ય જુદિ ન હોય? 'એમ મારે શા માટે કહેવું જોઈએ? ખેશક, નજ કહેવું જોઈએ. 'સૃષ્ટિ નૃત્ય કરી રહી હોય ત્યારે મારે પણ નૃત્યનાં તરંગોમાં તણાવું જોઈએ. વૃક્ષો ઊભી રહ્યાં હોય, ત્યારે મારે ય ઊભાવું જોઈએ. મારે એ ધૂળના ગુલાલે રંગાવું જોઈએ,' એમ કહી વટોળરૂપી વિશ્વનૃત્યમાં મારે પણ આંખોમાંથી નાચવું જોઈએ."

"મન મસ્ત હુવા, તમ કયોં બોલે."

ધૃશ્વરની અંદર, આ જગન્નિષંતા ને સંચાલકની શક્તિમાં એકરૂપ થઈ જવું—આનંદથી. હર્ષથી કાઈપણ જાનની શંકાઓ સેવ્યા વિના એકરૂપ થઈ જવું, એ જ ખરી પ્રાર્થના કહેવાય. પેલો દાદુ પિંજરો પિંજણના તુંઈ તુંઈ અવાજે વચ્ચે કહેતો, "તૂ હિ તૂ હિ પ્રભુ તૂ તૂ તૂ!" ધૃશ્વર એકલો જ સત્ય : હું કંઈજ નથી.

ચાહું]

અનુ० મૂળશંકર પાધ્યા

લેદ

જ્ઞાની કહે : 'જુદિ થકી હું જાણું,'
કહે કવિ : 'ને કરવા મથું છું,'
ઋષિ કહે : 'તે દગથી લહું છું,'
મમી^૮ કહે : 'અંતરમાં અનુભવું.'

'પુ'ડરીક'

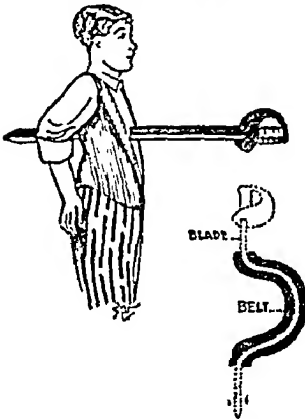
જાદુની રસભરી વાતો

[જાદુનો એક પ્રકારના આશ્ચર્યજનક પ્રયોગો કરી બતાવે છે. એમાં ખાસ કરીને બંતીય જાદુનર કો. પી. સી. ચરકાના પ્રયોગો અગ્રામાન્ય પ્રકારના જાદુનર છે. જાદુનરમાં અર્ધઆમાન્ય એવા પ્રયોગો પણ એનો એકની લાક્ષણિક દેખે કરે છે. ખાસ કરીને દાષવેગી તોડાઈ, ટેન આવનાં અનાક પાટા ઉપર લેખાઈ ગયાંને બેખાઈ ચૂકે જઈ છઠ્ઠી જાડું, ખાસકરના પાટા આંખે બાંધી બરખાનરે અડધું કે મોટા અણતરી, બંધ પેટીમાં ભરાયેને અંદરથી બહાર નીકળે. વગેરે પ્રયોગો એનો એકની લાક્ષણિક દેખે કરે છે; એ વિશે અપાઠના 'મિશ્ર'ના અંગ્રેમાં જાદુનરમાં આજું દર્શ. આ લેખમાં એનો પેટમાંથી ખંજર બાંધી બહાર કાઢવાની તથા નિભેરીમાંથી છઠ્ઠી જાડાની કામત સમાવે છે.

—તંત્રી]

પેટમાં ખંજર ભોંટી બહાર કાઢવું

“મારા એક સાથીને દર્શાવે જાએ રાખી એક ધારદાર ને લાંબી તલવાર હું એના પેટમાં દુલાવી દઉં છું. તલવાર આરપાર નીકળી જાય છે. ને પછીવાર પીઠ પાછળ લોહી જમ્ નીકળતું દેખાય છે. એ જોઈને

ચિત્ર નં. ૧

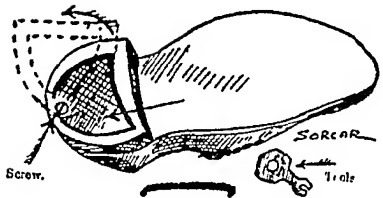
જાદુનાનો સાથી અદક બનીને ઠામે છે, દેખીની રીતે વલવાર એના પેટ ઘોસારથી લારીને પાછળ અધેકા માવમ પડે છે. પણ જાનુમાં બારેકા ચિત્ર પ્રમણે મામકાના પટા ચાંપે લગાઈક ધાતુની એક ચપટી પોલી નળીમાંથી તલવાર કહી રીતે પસાર થતી દેખે છે ને દિટિત્રમ તતો દેખે છે તે માલમ પડે છે.

પ્રેક્ષકો અચંબો પામી જાય છે. દરે આ કામત અજમાવવા માટે શું કરવામાં આવે છે તે જોઈએ.

મારે સાથી કેટ, જેટ વગેરે પોલાક પડેરીને લામે દોષ છે. એ પોલાક નીચે અગાઉથી એના પેટ ફરને એક પોલો ચામકાનો પોટ લગાડવામાં આવ્યો દોષ છે. એ ચામકાના પટા સાથે અર્ધવર્તુળાકારે ધાતુની એક પોલી નળી લગાડવામાં આવી દોષ છે. બરડા આગળ ચામકાના પટાના બકલ સાથે ધાતુની નળીનું મોં ખુલ્લું દોષ છે. જ્યારે હું લાંબી તલવાર લઈને મારા સાથીના પેટમાં દુલાવવા જઈ છું ત્યારે ભારે કામતજરી ચાલાકીપૂર્વક ધાતુની નળીના અગ્રભાગે જે બીજું કાણું દોષ છે તેમાં ધોંચી દઉં છું. (પણ એ વખતે કામતકારે અતિ સંભાળ એ ખાતરની રાખતી જોઈએ કે તલવારની અણી એ કાણુમાં જ દાખલ થાય. એમાં ચાલાકી, દેખાવ ને હનાવળ પણ એટલી કરવી પડે છે કે પ્રેક્ષકોને દિટિત્રમ થાય ને એમને એમ જ લાગે કે તલવાર સાથીની નાભિમાંથી પેટમાં જ દુલાઈ ગઈ છે) એક સખત આંચકા મારીને હું તલવાર આરપાર ભેંડી દઉં છું, (જુઓ ચિત્ર ૧) જે બરાબર પાછલે ભાગે ધાતુની નળીના કાણુમાંથી બહાર નીકળે છે. હું મારો જાદુગરી દમામ જાવવા માટે ને એ રીતે પ્રેક્ષકોને મુશ્કેલ કરવા માટે અચુક જાનનો ફેસ પણ લગાવી દઉં છું. દરે જ્યારે તલવાર દુલાવી દીધાની અસર બરાબર થઈ દોષ છે તે વખતે તલવારની અણી જે પાછળ નીકળી જાય છે તે અણીને એક નાકું દોષ છે. એ નાકામાં એક દોરી બરાબરની પછી હું પાછળથી તલવારને સોંકરી ખેંચી કાઢું છું. પ્રેક્ષકોને દિટિત્રમ વધારે વારતલિક થાય છે. કેટલીક વાર

• એમાં જે તલવાર વાપરવામાં આવે છે તે ખૂબ જ વજી જાય એવી દોષ છે.

લોહી નીકળવાનો દેખાવ કરીને પ્રેક્ષકોને વધારે ચીતરી ચડાવવા માટે જાનુઆરી પેલી ધાતુની નળીમાં લાલ પ્રવાહીની કાયળી મૂકે છે. અંદરથી પસાર થતાં આ ચામડાની કાયળીમાં ચર્મને તક્તવાર પસાર થાય છે, કાયળી તૂટે છે ને પ્રવાહી બહાર રેલાય છે! પ્રેક્ષકોને લાગે કે માણસના શરીરમાંથી લોહી વહી રહ્યું છે! અને તક્તવાર પણ લોહીએ રંગાર્થ બધ છે!”

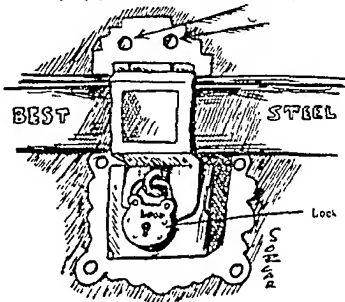
ચિત્ર નં. ૩

તિબેરીમાંથી છટકી જવું

શ્રી. સરકારની બીજી આશ્ચર્ય-જનક કરામત પેટીઓ કે તિબેરી-માંથી છટકી જવાની છે. એમણે એકવાર ચેલેન્જ ફેંકી હતી કે એ પોતે તાળાંકૂચીથી જડેલ કોઈ પણ પેટી કે તિબેરીમાંથી છટકી જાય એમ છે. એટલે કે કોઈ પણ એમને ક્યમળમાં રાખી શકે એમ નથી. એમના આ પ્રયોગોનું વર્ણન કરતાં એઓ જણાવે છે કે “આ દેખીતી રીતે તાળુબ કરનાર કરામત પાછળ રહેલી કુક્તિ બહુ સામાન્ય ને સાદી છે. બધી જાતની તિબેરી કે પેટીપટારામાંથી છટકી જવું બહુ મુશ્કેલ કામ નથી. સામાન્ય રીતે ટ્રંકા,

પેટીમાંથી બહાર નીકળવા માટે જાનુઆરી ચિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રેડના એડી નીચે બાલુમાં પડેલાં સાધનો સતારી રાખે છે. અંદર જઈને ઉપર પ્રમાણે એડી ખોલી એ ઓનરોથી બોલ્ટ, સ્ક્રૂ વગેરે કાઢી નાખી પેટીના ઢાંકણને જુદું પાડી દે છે. તાજું તે એવું બંધ ન રહે છે. બહાર નીકળી સ્ક્રૂના કાણામાં સ્ક્રૂ બરાબર બેસાડી દે છે.

પેટીઓ કે તિબેરીઓનાં મળજગરને સામાન્ય રીતે સ્ક્રૂથી જડવામાં આવ્યાં હોય છે. (જુઓ ચિત્ર ૨) આ સ્ક્રૂના બોલ્ટ પેટીની અંદરની બાલુએ હોય છે. એનો હેતુ બહારની બાલુથી એ તાજું ખોલ્યા વિના ખોલી શકાય નહિ એ હોય છે. પણ અંદર બરાબેલ માણસ તો પેલા બોલ્ટ કાઢી સ્ક્રૂ દીઠા કરીને ધબ્બી સહેલાઈથી ઢાંકણથી મળજગર બુદાં કરી શકે. (આ પ્રયોગ કરતી વખતે જાનુઆરી પેટીમાં પુરાવા પછી

ચિત્ર નં. ૨

તિબેરી જેવી બધું પેટીને તાજું લગાડેલું માલમ પડે છે. જાનુઆરી અંદર બરાબ એમ છે. ફરને પડેલાં ઢાંચે દેવામાં આવે છે.

એની આસપાસ પડેલાં ઢાંચે દેવામાં આવેલાં હોય છે. જાનુઆરી બહાર નીકળીને મળજગર બરાબર કરી દીધા પછી પડેલાં કાઢી નાખવામાં આવે છે; તો પ્રેક્ષકોના સાર્નદાશ્ચર્ય વચ્ચે જાનુઆરી બહાર બીજા હોય છે ને પેટી તાજા સાથે વાસેલી પડી રહી હોય છે.) આ પ્રયોગ કરવા માટે છીણી કાનસ વગેરે જોઈએ તે હું મારા ખાસ તૈયાર કરાવેલાં બટની એડીમાં જડી રાખું છું (જુઓ ચિત્ર ૩). આ એડી ખોલી હોય છે અને ઉગાડાંક ચર્મ રામતી હોય છે. પેટીમાં ભરાઈને જાનુઆરી બટની એડીની અંદર છૂપાવી રાખેલાં સાધનો બહાર કાઢી સ્ક્રૂના આંટા દીઠા કરી નાખી મળજગર છૂટાં પાડી દે છે. પછી બારણું ખોલી બહાર નીકળી મળજગર જોડી દે છે. પડેલાં ખસેડી લેનાં પેટી બધ પડેલી હોવા છતાં જાનુઆરી એના દમાબહાર ફેસમાં અક્ષર બનીને બીજો હોય છે!

રામભાઈ પટેલ

બાંધી ફરમાવી. છેવટે એમને રાંચીમાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. સદાકત આશ્રમના રયાપક મહંમ મન્નદરજ દક્કો ધારાસભામાં પ્રથમ પૂછ્યો ત્યારે સરકારે જવાબ આપ્યો હતો કે આ તો બંગાળના બળવાખોરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

પણ પરિણામ ભુલું જ આવ્યું. સેંકડો મુસલમાની કોંગ્રેસમાં જોડાયા અને મુસ્લિમ લીગના મંચ ઉપરથી પણ કોંગ્રેસની જ વાતો થવા લાગી. ચાર વર્ષ નજર-કેદમાં રહ્યા પછી ૧૯૨૦માં તેઓ છૂટ્યા. અને છૂટતાંની સાથે જ ગાંધીજીના વચ્ચેની કાર્યક્રમમાં તેઓ જોડાયા.

૨૨મી માર્ચ ૧૯૨૦ના દિવસે અસહકારની યોજના કસવા માટે જે ચાર મંત્રીવરો ભેગા મળ્યા હતા તેમાં ગાંધીજી, લાલા લજપતરાય અને હકીમ અજમલખાનની સાથે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ પણ હતા. એટલે તેઓ પોતે અસહકારના એક પ્રણેતા છે. ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાથી તેઓ આ મહાન રાષ્ટ્રવચનું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે. ૧૯૨૧માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (હાલ ડયુક ઓફ વિન્ડસર) હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે વખતે દેશમંદુ દાસ સાથે તેઓ પણ બંગાળનું નાવ ચકાવતા હતા, અને તે જ સાલમાં ડિસેમ્બરમાં સરકારે તેમને ૧ વર્ષની જેલ આપી. તે વખતે અગત્યત આગળ મૌલાનાસાહેબે જે વિદ્વાતભરી કેશિયત રજૂ કરી હતી તેને ગાંધીજીએ અસહકારના મહાન નિર્મલ તરીકે પ્રશસ્તિ આપી હતી. આજે પણ એ મહાન નિર્મલ વાચન કરતાં અનેરો આનંદ અને અનેરી શદ્ધા બીજને છે, અને એ મહાન પડિતને માટે કન્યવાદના ઉદ્ગારો નીકળી પડે છે.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તેમણે નાફરવાદીઓ અને ફેરવાદીઓના ઝઘાણી પતાવટ માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા અને ૧૯૨૩માં દિલ્હીની ખાસ એકઠના પ્રમુખ-પદે એમની પહેલી વખત વરણી થઈ. કોંગ્રેસના છતાદાસમાં ૩૫ વર્ષની ઉમરનો ભુવાન પ્રમુખ આ એક જ હતો અને છે.

૧૯૨૬માં થોડો વખત દિલ્હીમાં રહી મૌલાના-સાહેબ પાછા કલકત્તા ગયા અને '૩૦ અને '૩૦

પછી જે રાષ્ટ્રવ્યાપી લડતો ચાલી તેમાં તેઓ મોખરે રહ્યા છે. લગભગ ૧૯૨૦ થી તેઓ મહાસમિતિના સભ્ય છે. અને '૩૦ પછી તો તેઓ કારોબારી સમિતિના સહાસદ રહ્યા છે. આજે તો દરલામદ અને ઇસ્લામીઓના દરેક પ્રશ્નમાં તેઓ ગાંધીજીના ભલાસપાત સલાહકાર છે.

તેઓ આજે રાષ્ટ્રપતિ છે. પણ સ્વભાવે અને જીવનની સાચી પ્રવૃત્તિએ સાહિત્યસેવક છે. ૧૯૨૧માં પોલીસોએ તેમની હસ્તપ્રતોનો નાશ કરેલા ત્યારે તેમને આઘાત લાગ્યો હતો અને વિવશ થઈને કંઈ હતું મેં તો રાજદારી અને સાક્ષરી જીવનનો મેળ સાધવા આટે જખ્ખર મહેનત કરી છે અને હજી કરીય પણ બીજી બાજુ હું મારાં પુસ્તકોનો મંજ ખકકતો હતો અને બીજી બાજુ ચિનગારીની મિજ-બાની આપતો હતો.

પોતે સ્વભાવે શાન્તિ પ્રિય છે. થોંધાટ તેમને ગમતો નથી, અને એથી વિશાળ મેદનીઓ આગળ વારંવાર એલવાનું પણ એમને રુચું નથી.

વાચનનો એમને અપ્પૂટ રસ છે. અને કલાનો સુધીએ એકધારું વાંચ્યે જાય છે. જ્યારે પણ એમની મુલાકાતનો પ્રસંગ મળે ત્યારે એ વાચનાકલ્પમાં હોવાના જ. ચરબી ભાષાસાહિત્યના એ ચરતાજ છે. ઉર્દૂ અને ચરબીના એ જશવંતા હવે છે.

તત્ત્વચિંતન એમને પ્રિયતમ વિષય છે. કુરાનના એમના અનુવાદે સમગ્ર ઇસ્લામી આલમમાં એમની પ્રતિષ્ઠા બેસાડી છે અને ઇસ્લામી માત્ર દિલ્હી કે હિંદુસ્તાનના મૌલાના સાહેબને એ રીતે જોળામે છે.

હજી તો એનો ત્રીજો લાગ તૈયાર કરી રહ્યા છે. હવે સમગ્રજગતે કે એક સાહિત્યસેવક જતાં તેઓ આ રાજદારી ઝંઝાવાતમાં કેમ પડ્યા હશે? લો. મા. ટિળકની જેમ જેલે જ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને પ્રકાશમાં મૂકી છે.

૧૯-૧૮ વર્ષની નાલુક ઉમરથી આ પર્વત હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં એમણે રાષ્ટ્રીયતાનું અને ઉદાર ધાર્મિકતાનું બી વાવવાનું અવિરત પ્રયત્ન કર્યા છે અને એક અને અખંડ ભારતવર્ષ બીજું કરવામાં આ મહાન દિલ્હીનો અમૂલ્ય ફાળો છે.

શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

ચિતોડગઢ

‘બાણુજી! આ તમે પથરાઓમાં શું ભુજો છો? નવો રાડો પડ્યાં છે, આંખને ય ન ગમે તેવા તેમના આકાર છે ને તેનાં તેમનાં રૂપ છે. અને છતાં, તમારી નેણુ અરે! ભીની ચર્ધ ચર્ધ!’ મારા સાથી ભોમિયાએ કહ્યું. એ બિચારાને શી ખબર હોય! પથુ આ જ મૈદ ઉપર ગુજરાતીપણું સગપથુ છે તે એ શું જાણે? ‘એક ઇડરના વનકેસરી બાપ્પારાવ’ એ મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલની પંક્તિ મારી જીલ ઉપર એકદમ ફરવા લાગી, અને પછી તરત યાદ આવ્યું: ‘પ્રાણુ’ ચિતોડ યસાંબ.’

એ ચિતોડ! એના પથરે પથરે પ્રેમ ને શૌર્યની ગાથાઓ છે. એની ટોચ ઉપર જોશીને તમે નીચે ને બાણુએ નેવા લાગો, એટલે રાજપૂતોનો પ્રાચીન ધર્મ એક પછી એક ચિત્રો રજૂ કરશે. એણે માત્ર શરવીરો જ નથી આપ્યા, એણે રાખૂવીરો આપ્યા છે, ઉત્તમ કોટિના બક્તો આપ્યા છે, અને પંડિતો ય આપ્યા છે.

ગુજરાતને તો એ મેવાડ સાથે આજે ય સંબંધ છે. આજે પથુ મેવાડીભાષા જાણે ગુજરાતીની સગીમહેન હોય એમ પ્રતીતિ આપે છે. અને, મીરાં! મીરાં જેટલાં મેવાડનાં છે, તેટલાં ગુજરાતનાં છે. ‘સાંઢવાળા સાંઢ શબુગારજે, જાઉં સો સો રે કોરા’ એ મીરાંની વાણીના રણકા કોના હૃદયને હલાવ્યા વિના રહ્યા હશે? એ ‘સો સો રે કોરા’ ક્યાં? ‘ડાબો એવો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમ-માંલ—’ હવે મીરાં દ્વારકાનાં થયાં.

પથુ, આપણે તો ચિતોડ નેવા નીકળ્યા છીએ ને? આ જૂની નવી વાતો અને એ બીના પ્રસંગો આપણે સાથે રાખશું. હજુ, ચિતોડગઢનું સ્ટેશન તો આવ્યું નથી. પથુ બારીમાંથી મજસકે જરા ડોક દાઢો! જોશે જાણે ગાનની સાથે વાત કરીને પરમ તત્ત્વની પિઠાન માટે પ્રણિપાત કરી રહેલો ગઢ ઝાંખો બૂરો

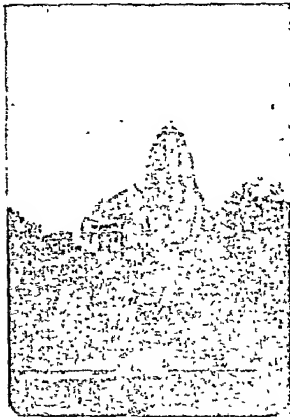
દેખાય છે. થોડી વારમાં તો વહાણુ વાય છે. એટલે પથુ, એનાં દર્શન વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, અને નક્તા રમણીયતા ધરે છે. ગાડીના સ્ટેશનથી હજુ તે દૂર છે. પથુ હવે ગાડી નહિ જાય.

આપણે ટાંગો કર્યો, અને જેએક કલાકમાં ગઢના પગ આગળ આવી જોશો. ચાર ગાઉ જેટલો એ દૂર છે. દરિયાની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફૂટ જોશે આ જોશે છે, આપણને તેનો ખ્યાલે ન આવે. અને, આ રાત્રી બાંધો હશે, એમ વિચારવા માંડોએ ત્યાં તો ચારે બાણુએ બસ પર્વતોની જ દાર ખડી થયેલી દેખાય. આ અરવલ્લીની કુંચરમાળે આપણા હિંદુઓની અનેક વાતો જોઈ છે, આપણી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની અનેક બિચમપાથરના એ સાક્ષી છે: તમે જાણો છો, એ આપણા બારતવર્ષનો અતિપ્રાચીન પર્વત છે—પુદ્દિ હિમાલય કરતાં ય એ ધરડો છે.

તો, હવે ગઢમાં જઈશું? ના, આ નાનું સરખું ગામ જોઈએ. આજે કયું જાણવા જેવું નહિ મળે એ ખરું, પથુ એનાં ધરો ગુજરાતનાં ધરોથી જરા ભુદાં છે એ તો ખ્યાનમાં આવશે. પર્વત ઉપર રહેવાને આવાં જ ધરો જોઈએ. પથુ, તમે પૂછશો, આ ચિતોડ કોણે બંધાવ્યું હશે? એ તો પુરાતત્ત્વ-સંશોધકનું કામ. લોક તો કહે છે, લગભગ ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ બંધાયું હતું, અને ઈ. સ. ૭૨૮ની સાલમાં બાપ્પા રાવણે એને રાજધાની કર્યું. કહે છે, તે વખતથી જ ચિતોડગઢ મેવાડના ૮૪ ગઢોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો. તેના ઉપર ૮૦ જળાશયો હતાં, અને એને ૮૪ ચૌડાં હત્યાં. આજે પથુ આ જાહોજલાલીને સ્મરાવે એવાં અવશેષો જડે છે.

ગઢ ઉપર પહોંચવાને માટે સાન દરવાજામાં થઈને પસાર થવું પડે છે. પહેલો દરવાજો ‘પાડનપોળ’ ના નામથી ઓળખાય છે. ત્યારપછી ‘ફોદપોળ’ ‘હત્રમાનપોળ’ વગેરે ૭ દરવાજા વચાવીએ ત્યારે

મીરાં મંદિર

ગઢની ઉપરના મુખ્ય ભાગ તરફ જઈએ અને ત્યાંથી શરૂઆત કરતા આપણને પહેલાં 'નવલખો ભંડાર' નાં અવશેષો નજરે પડે છે. ચિતોડ ને વખતે રાજધાની હતું ત્યારે ખજાનો અહીં રહેતો હતો. ભંડારની જમણી બાજુએ એક ચોક છે ત્યાંથી કુદરતી સૌંદર્ય જોવાની મઝા પડે છે. વળી ચિતોડ ગામને દેખાવ પણ રમણીય લાગે છે. આગળ જતાં તોપખાનું આવે છે. અસહની તોપો જતાં લાગે છે કે તે વખતે પણ કળા હતી તે બધી તોપોમાં ને મોટામાં મોટી તોપ છે તેની લંબાઈ ૩૨ ફૂટ છે અને નવ ઈંચના વ્યાસનો દાંડો ગોળો ફેંકવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. અને તે રાણા સંગે રત્નેદ્રપુર સિક્કિના પુઠમાં વાપરી હતી એવી દંતકથા છે. તોપખાતાની સામે સ્વામિકમલ લામાશાના મહેલનાં અવશેષો નજરે પડે છે. ફક્ત રજપૂતો શરવીર હોઈ લાઈ જ કરી જાય છે અને તેનામાં કળા જેવું કંઈ જ હોતું

નથી એવી આપણી માન્યતા ખોટી પાડવા માટે જ મળે ત્યારે હોય તેવી એક 'કલાકૃતિ' તોપખાતાની બાજુમાં જ છે. તે કલાકૃતિને 'જૂંગાર મેડી' બહારની તેમજ અંદરની દીવાલોમાં ઉત્તમ રચનાની કીર્તિ કારીગરી માલુમ પડે છે. અંદરના ભગ્નમાં ને મૂર્તિઓ હતી તેના હાથ, પગ, મસ્તક જમિયાં માલુમ પડતાં હતાં. 'જૂંગાર મેડી' જૈન મંદિર છે અને તેમાં શાંતિનાથની મૂર્તિ હતી અને તેની સ્થાપના ખરતર ગચ્છના આચાર્ય, જિનસુરીશ્વરે કરી હતી. જૈન મંદિર હોવા છતાં તેમાં બધા દેવેની મૂર્તિઓ હતી, એ એક ખાસ વિશિષ્ટતા હતી. કહે છે, રાણા કુંભાના કર્મચારીના પુત્ર ભેગમે, ઈ. સ. ૧૪૪૮ની સાલમાં, નવ લાખને ખર્ચે આ મંદિર બંધાવ્યું હતું.

આગળ જતાં મહારાણા કુંભાના મહેલનાં અવશેષો માલુમ પડે છે. તે મહેલ લગભગ અર્ધે માઈલ લાંબો છે અને ઘણો જ જૂનો છે. આ જ મહેલમાં જેણે મેવાડનું સુર્યવંશી રાજાઓનું એ સિમોદિયા કુળનું ગૌરવ વધાર્યું છે તે મહારાણા પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો. પ્રતાપનું નામરખવ કરનાં જ

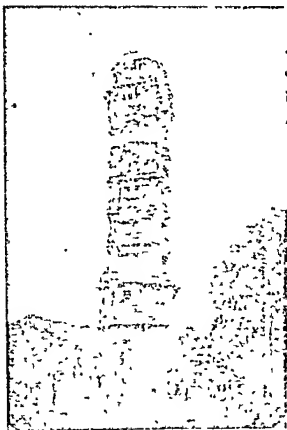
પ્રતાપી વીરની મૂર્તિ, કાળરૂપ ધરી બિંબી, નમ્યાની વાત રી એની વિશ્વને તુલ્યકારી આંખ આગળ આવે છે.

એ મહેલની દીવાલમાં જૂરા પથ્થર બેઠેલા છે તે ઘણા જ જૂના છે. અહીં આગળ એક ભોંયરું છે અને તે છેક સામુવડના કુંડ સુધી ગય છે અને એમ માનવાને કારણ મળે છે. આ મહેલમાંની રાણીઓ સ્નાન વગેરે કાર્ય માટે કુંડ પર જવા માટે આ રસ્તાનો ઉપયોગ કરતી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ટોડ પોતાના 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' માં આ જગ્યાને જૈનર સ્થાન તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ આ ભોંયરું નેનાં તે વાત અચક્ય જેવી લાગે છે. જૈનર માટે ઘણું મોટું સ્થાન નોંધ્યું — એટલે બહુ મોટા પ્રમાણમાં પહોળી જગ્યા નોંધ્યું અને વળી આ ભોંયરું મહેલમાં આવેલું હોવાના કારણે આ વાતને ટેકા મળતો નથી. આ મહેલનો મુખ્ય

દેવાને પિતૃજનો હતો અને તે દેવાને અકબર કૃતેહપુર સિદ્ધીના જાહંગીરના જોધપુર મહેલમાં લઈ ગયો. તેની આજુમાં સ્વામિમક્ત ધાત્રી પતાનો મહેલ આવેલો છે કે જોણે આજક મહારાજને બચાવવા માટે પોતાના પુત્રનું બલિદાન આપ્યું હતું.

આગળ જતાં આપણને એકસામટાં ૨૭ મંદિરોનો સમૂહ હતો તેનાં ખંડિયેરો દેખાય છે. આ બધાં મંદિરો ૧૧મી સદીનાં છે અને તેની પર્યટની કારીગરી ધણી જ ઉત્તમ છે. ૧૪૪૮ની સાલમાં વિજયના વરાહ અવતારનું આ મંદિર કુલાએ બંધાવ્યું હતું. આની દક્ષિણમાં એક નાનું મંદિર છે, ત્યાં મીરાંબાઈએ સ્વામનાથની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી હતી. એટલે તે મીરાંમંદિરના નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ આ કુલ-સ્વામમંદિર તથા મીરાંમંદિર ધણું જ નજીક આવેલાં હોવાથી બધા લોકો આ મોટા મંદિરને પણ મીરાંમંદિરના નામથી ઓળખે છે. અને વળી મીરાંમંદિર તથા કુલસ્વામ મંદિરમાં જવાનો રસ્તો પણ એક જ છે. અને મીરાંબાઈ એક પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી કવિ હોવાના કારણે પણ લોકો આ બે મંદિરના સમૂહને ‘મીરાંમંદિર’ ના એક સુપ્રસિદ્ધ નામથી ઓળખે છે.

આ જોઈ રહ્યા પછી એક ધણી જ અજાણની ઐતિહાસિક કૃતિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. ચિત્રોડના રેશનેથી ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જે અગમ્ય કૃતિ આપણે જોઈએ છીએ અને જેને જોવાની ઇચ્છા આપણે રાહી શક્તા નથી-એ કૃતિ પાસે પહોંચતાં આપણને થાય છે કે દિલમાં કંઈક કલા જેવું છે-અને હતું. એ કલાકૃતિ તે બીજી કંઈ નહિ જ, પણ ‘લયસ્થંભ’ કૃતિ આને જોવાને માટે ખાસ જાહરાગમથી-પુદ્ગલ પરોડથી પણ-અનેક સુસાક્ષર આવે છે. એને જોઈએ છીએ ત્યારે ગૂંજરાતનો લોકો ચિત્રી યાદ આવે છે. ચિત્રપદગાના ઉત્તમ નમૂનારૂપે એ ત્યાં જ આજ દાયકાઓથી હોતો છે. મદારાણા કુલાના વખતમાં માળવાનો રાજા મદમદશાદ લશ્કર લઈ ચિત્રોડ પર ચડી આવ્યો. ગૂંજરાતનો રાજા અકમદશાદ એની મદદે આવ્યો. બંને સોદાન-

લયસ્થંભ

પુરની લડાઈમાં માર્યા. તે વિજયની યાદમાં આ રથંભ બંધાયો હતો. કહેવાય છે કે આ રથંભને બાંધતાં દશ વર્ષ લાગ્યાં હતા ચિત્રપદગા એટલું બધું ઉત્તમ છે કે માનવી તેને જોઈને અચ્છંદી દુનિયામાં ગર-કાવ થઈને શતમન બની કાઠો રહે છે-જ્યો કે સ્વપ્ન જોતો હોય. સર્વ દેવાની મૂર્તિ એમાં કારી કાઢવામાં આવી છે.

જાંચાઈ ૧૨૨ ફૂટ. પરંપ્રિયાં ૧૨૭. અને નવ માળનો બનેલો એ રથંભ, નિચિના ભાગમાંથી ૨૦ ફૂટ પહોળો, મધ્યમાં ૧૩૫ અને ઉપર ૧૮૫ ફૂટ પહોળો છે. બરેબર એ ‘એ દિતોની યાદી’ રૂપે કાઠો છે.

લયસ્થંભથી આગળ જતાં આપણને પચિની મહેલ, કાળકા માતાનું મંદિર, સાસુવડનો કુંડ, ચૂલકુંડ, ગોમુખકુંડ વગેરે જોવા મળે છે. અસલ

ન્યાં પાંચની મહેલ હતો ત્યાં હાલ ઉદ્દેપુર દરબારનો મહેલ છે. પહેલાં સૂર્યકુંડ આવે છે અને તેની સામે કાળકા માતાનું મંદિર છે. મંદિર ધણું જ જૂનું છે અને ઇ. સ. ૮૦૦ની સાલમાં બનાવ્યું હોય એવું ત્યાંના લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. મંદિરની સામે કુંડ છે. એ કુંડ જ સૂર્યકુંડને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એને માટે એવી દંતકથા ચાલે છે કે ચિતોડના રાણાએને લડાઈમાં મદદ કરવાને માટે એક ઘોડે-સ્વાર દરરોજ બહાર આવતો અને શત્રુસંહારમાં મદદ કરતો. ચિતોડના રાણાએ સૂર્યવંશી હોવાને કારણે આ કુંડનું નામ સૂર્યકુંડ રાખવામાં આવ્યું છે. આ કુંડ ઘણો જ પવિત્ર મનાતો હતો અને હજી મનાય છે. આ કુંડમાંથી દરરોજ મદદ કરવા આવનાર ઘોડે-સ્વારની મદદ દેવાથી કહેવાતી અને તેથી ચિતોડના રાણાએને હમેશાં જય થતો એમ માનવાને કારણ મળે છે.

હવે રણા એ કુંડો. એક ગૌમુખકુંડ અને બીજો સાસુવહુનો કુંડ. ગૌમુખકુંડમાં હમેશાં પાણી નવું આવ્યા જ કરે છે અને તે પહાડોમાંથી આવે છે. આ પાણી શિવલિંગ ઉપર પડે છે. સાસુવહુનો કુંડ એ એક જ છે પરંતુ કુંડના એ જુદા જુદા ભાગોમાં સાસુઓ અને વહુઓ નહાતી હોવાના કારણે તેને સાસુવહુનો કુંડ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાંતો આટલું નેઈ રહીએ છીએ આપણે ગદને એક નાકે આવી રણા હોઈએ છીએ. અહીંથી પણ નીચે ગામ તરફ જોતાં સુષિસૌંદર્ય નિહાળવાની સુંદર તક મળે છે. આખા ગડમાં રૂપાં પછી ગૌમુખ કુંડનું પાણી પીવાથી આપણને ચઢેલો થાક ખરેખર ઊતરી જાય છે. બીજી દિશાએ ‘કીર્તિસ્તંભ’ આવેલો છે. તે પણ પથ્થરની કારીગરીનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

આટલું બધું જાણ્યા પછી એક અગત્યની વાત રહી જાય છે તે જોઈએ કાઈ કહેશે ચિતોડમાં તો જૈનદર કરનારી વીરાંગનાઓ હતી તેમને વિશે કાઈ વાત નથી આવતી પરંતુ જૈનદર સ્થાન કેને કહેવું એ બહુ જટિલ પ્રશ્ન છે. ખરું જોતાં ચિતોડને જૈનદર-ભૂમિ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. એટલે અમુક જ જગ્યાને જૈનદર સ્થાન કહેવું યોગ્ય નથી. તેરતેર હજાર સતીઓને બળવા માટે કેટલી જગા જોઈએ? તે ઉપરથી આપણે કદાચ સકીયું કે અમુક જગ્યાને જૈનદર સ્થાન નામ આપવું વ્યાજબી નથી. આગળ આપણે જે મહારાણા કુંભાના મહેલના અંદરના ભાગને ‘જૈનદર સ્થાન’ કહેવાનો દાખલો જોઈએ તો તે વાત લગભગ અશક્ય પુરવાર થઈ છે તે મહેલની આજુબાજુની જગ્યાને મુખ્ય સ્થાન તરીકે મણીએ તો વાંધો નથી કારણકે ચિતોડની મહારાણીઓની મુખ્યદના કાષ્ટની ચિત્રાઓ ત્યાં યઈ હોય એમ માનવામાં બિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી.

ચિતોડ વીરભૂમિ છે—હતી. આજે તો આપણે માન તેનાં ખડિયેરો નેઈ ભૂતકાળની મહોજલાલી યાદ કરીને રાચવાનું જ રહ્યું. ખરેખર, જ્યારે આપણે ચિતોડના કિલ્લામાં ઊભા હોઈએ છીએ. ત્યારે આપણા દિલના મહાન રજપૂત રાજાઓએ કરેલાં પરાક્રમના ગૌરવથી આપણી છાતી ફૂલે છે. શત્રુના હાથમાં પકડાઈને પોતાના શીયળને બચમાં મૂકવા કરતાં પોતાના પતિઓને હસને મુખે કેસરિયાં કરવા વિદાય દઈ રવહસ્તે ચિતોડમાં ચાલવાનું પસંદ કરતી એ ચિતોડની શરતીર રજપૂતાણીઓને આપણા હૃદયે વંદન હો !

વંદન હો વીરભૂમિ ચિતોડને !

હરિલાલ ઝિજરત્નલાલ અક્ષડ

સામાન્ય જ્ઞાન

તમે જાણો છો ?

૧. મોરનાં પીછાંમાં રંગ છે કે ?
૨. પ્રકાશની ગતિ કેટલી ?
૩. ચંદ્ર ઉપર હવા છે કે ?
૪. વાતાવરણના ઉપલા થરમાં કયો વાયુ હશે ?
૫. આકાશમાં વીજળી થાય ત્યારે કડાકા શાથી સંભળાય છે ?
૬. હીરા અને કાલસો એ બન્ને એક જ તત્વના બનેલા છે ?
૭. તાવ માપવાનું થર્મોમિટર બિજળતાં પાણીમાં ધોવાય કે ?
૮. દરેક વનસ્પતિને ફૂલ હોય છે કે ?
૯. બહેલને માછલી કહી શકાય કે ?
૧૦. હિમાલય એક વાર સમુદ્રની નીચે હતો એ વાત ખરી કે ?

જવાબ

૧. મોરનાં પીછાંમાં જે રંગ દેખાય છે તે માત્ર તેના ઉપર પડતા પ્રકાશના વિખેરણથી (વિખેરાઈ જવું તે) ઉત્પન્ન થાય છે. પીછાંની અંદરના તાંત-ણામાં રંગ હોતો જ નથી. સૂર્યની સામે અથવા પ્રકાશિત દોવાની સામે ધરીને પીછાંમાં યદ્યપિ જોરો તો અંદર રંગ માણુમ પડશે નહિ.
૨. પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડની ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલો છે. એટલે કે પૃથ્વીની ફરતે પ્રકાશનું કિરણ ફરતું હોય તો એક સેકન્ડમાં લગભગ સાત વાર ફરી શકે.
૩. ચંદ્ર ઉપર કોઈપણ જાતના વાતાવરણનો અભાવ છે. જે ચંદ્રની સપાટી ઉપર હવા હોત તો એની સપાટી દેખાય તેટલી સ્પષ્ટ બેઈ શકાત નહિ.
૪. સૌથી હલકામાં હલકો વાયુ હાઈડ્રોજન છે, એટલે પૃથ્વીના ઉપલા વાતાવરણમાં માત્ર હાઈડ્રોજન રહેલો છે.
૫. આકાશમાં વીજળીનો ચમકારો થાય એટલે તેટલા ભાગમાંની હવા એકાએક ખૂબ ગરમ થઈ જાય છે. હવા ખૂબ ગરમ થાય એટલે ખૂબ વિસ્તાર પામે છે અને તેથી કડાકા થાય છે.
૬. હીરા એ માત્ર કાલસાનું બીજું સ્વરૂપ છે.

કાલસો કાળો હોય છે. હીરા ચળકાટવાળો અને પાસાવાળો પદાર્થ છે. હીરા ઘણો સખત થયેલો કાલસો જ છે. કાલસો પોચો હોય છે. જમીનમાં ખનિજ કાલસા ઉપર ખૂબ દબાણ થવાથી લાંબે કાળે સ્ફટિકરૂપે હીરા પેદા થાય છે. હીરા પથ્થુ કાલસાની પેઠે બળી જાય છે.

૭ તાવ માપવાનું થર્મોમિટર બિજળતાં પાણીથી ધોઈ શકાતું નથી, કારણકે એ થર્મોમિટરની અંદર પાણી રહે તે નળી આશરે ૧૧૦ ડિગ્રી (ફેરનહિટ) જેટલું ટેમ્પરેચર (ઉષ્ણતામાન) થાય એટલે આખી વિસ્તૃત થયેલા પાણી વડે ભરાઈ જાય છે. પાણી બિજળે તે ટેમ્પરેચર ૨૧૨ ડિગ્રી ફેરનહિટ જેટલું હોય છે, એટલે પાણી વધુ વિસ્તાર પામે છે અને તેથી અંદરની નળીમાં જગા ન મળવાથી પાણી થર્મોમિટરને તોડી નાંખે છે.

૮ વનસ્પતિના બે વિભાગ છે. જે વનસ્પતિને ફૂલ આવે છે તે સપુષ્પ અને જેને ફૂલ ન આવે તેને અપુષ્પ વનસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. હંસરાજ, ખિસાડીની ટાપ, ફૂગ, લીલ, સેવાળ વગેરે વનસ્પતિને ફૂલ આવતાં નથી. એ વનસ્પતિમાં ઉત્પાદન કરવાનું કાર્ય તેનાં પાંદડાં અથવા ભાગો કરે છે.

૯ બહેલ સમુદ્રમાં રહેનારું ગરમ લોહીવાળું પ્રાણી છે. એ સમુદ્રમાં રહે છે એટલે એને માછલી ગણવામાં આવે છે, પરંતુ એ માછલીથી ઘણી રીતે ભુલ્કું પડે છે. એને શ્વાસમાં હવા નેઈએ છે.

૧૦ હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર પ્રદેશ (પંજાબ, રજપૂતાના સંયુક્ત પ્રાંત, તથા ટિબેટ અને હિમાલયનો પ્રદેશ એક કાળમાં ખૂબ નીચાણમાં હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રદેશ સમુદ્રની અંદર દૂબેલો હતો. ઉત્તર તરફના પ્રદેશના દબાણથી એ ભાગ એવઝર્મને ઊંચે આવવા લાગ્યો અને કાળક્રમે સમુદ્રની બહાર નીકળીને પથ્થુ ઊંચે વધી ગયો. હજી પથ્થુ હિમાલય અને તેની દક્ષિણેના પ્રદેશ ધીમે ધીમે ઊંચે જાય છે.

ડૉ. યશવંત શુ. નાયક

એમ. એસ. સી. પી. એચ. ડી.

અર્થ સાતમે થાય છે. આ રીતે ઓકટાબર એટલે આઠ અને ડિસેમ્બર બાર આવાં નામ આપ્યાં. નૅનસ દેવના નામ પરથી જન્યુઆરી નામ આપ્યું.

ચાંદ્ર માસની ગણતરી પ્રમાણે વરસના ૩૫૪ દિવસ થયા. રોમનોને બેક્રી નંબર ના ગમ્યો એટલે એમણે આમાં એક દિવસ ઉમેરી વરસના ૩૫૫ દિવસ ગણ્યા. પણ વર્ષના તો ૩૬૫ ફે દિવસ એટલે ૧૦ ફે દિવસની ખામી આવી. રાજકારણના મહત્વના પ્રકરણો અંગે અને શિવાળો ઉનાળો બરાબર ઝડપુ પ્રમાણે આવે એટલા માટે રોમન સેનેટ અવારનવાર એક મહિના વધુકા ગણતું.

જુલિયસ સીઝરને આ ના ગમ્યું. તેણે પહેલી જન્યુઆરીએ વર્ષનો પ્રારંભ ગણવાનું જાહેર કર્યું અને વરસના ૩૬૫ દિવસ બનાવવા ફેબ્રુઆરી સિવાયના દર બીજા મહિનામાં એક દિવસ ઉમેરી દીધો. પોતાના નામ ઉપરથી સાતમા મહિનાનું નામ જુલાઈ રાખ્યું. સીઝરની ગોઠવણી પ્રમાણે ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ અને દરેક મહિનાના વારાફરતી ૩૧-૩૦ દિવસ અનુક્રમે રહ્યા.

પણ હજુ દિવસની ખોટ બાકી રહી તે ઓગસ્ટને સુધારી. તેણે દર ચાર વરસે એક દિવસ વધારે ગણવાનું રાખ્યું. પોતાના નામ ઉપરથી તેણે આઠમા મહિનાનું નામ ઓગસ્ટ રાખ્યું. આ તો ઠીક પણ જુલિયસના નામ ઉપરથી જુલાઈ માસના ૩૧ દિવસ હોય તે પોતાના નામ પરથી ઓગસ્ટ માસના ૩૦

દિવસ રહે એ તેને અપમાનભર્યું લાગ્યું. એથી એણે ઓગસ્ટના ૩૧ દિવસ નક્કી કર્યા. આ ફેરફારથી પાછળના મહિનાઓનો ક્રમાંક બદલાયો; વળી આ વધારાનો દિવસ મેળવી લેવા ફેબ્રુઆરીમાંથી એક દિવસ ઓછો કર્યો, એટલે એના ૨૮ દિવસ કાયમ થયા. આ પ્રમાણે બે હજાર વરસો પૂર્વે ગોઠવાયેલું ઓગસ્ટસનું કેલેન્ડર અત્યંત પ્રચલિત છે.

આજુ કેલેન્ડરની અપૂર્ણતાથી વેપારી કામકાજમાં અગવડતા આવે છે. તેથી ઈ. સ. ૧૯૨૩માં લીગ ઓવ નેશન્સે કેલેન્ડરને સંપૂર્ણ બનાવવાની યોજના-ઓની માગણી કરી. ધણી યોજનાઓ ધરવામાં આવી પણ આમાંની ક્કા બે ઉપયોગી છે. એક યોજના એવી છે કે વરસના તેર મહિના ગણવા અને મહિનાના ૨૮ દિવસ રાખવા, વરસ પૂર થાય એટલે એક દિવસ વધારે ગણવો. અને દર ચાર વરસે જુન માસમાં એક દિવસ વધારે ગણવો. બીજી પદ્ધતિ બાર મહિનાના વરસને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખવાની છે. ત્રણ ત્રણ મહિનાના ચાર ભાગલા પાડવા. દરેક ત્રણ મહિનાના ભાગલામાં પહેલા મહિનાના ૩૧ દિવસ ગણવા અને બાકીના બેના ૩૦ દિવસ ગણવા, વરસના અંતે એક દિવસ વધુકા ગણવો અને તે સનિવાર જ હોવો જોઈએ. ખેસતું વરસ સનિવારે જ આવે એવી આ યોજનાની ગણતરી છે. દર ચાર વર્ષે જુન મહિનામાં એક દિવસ વધારે ગણવાની યોજના આ પદ્ધતિમાં પણ છે.

શિવપ્રસાદ કુ. ત્રિવેદી

૧૫૧ ૫

૨૫૬ ૬

તંત્રી : રણછાડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

મે : ૧૯૪૦

હું સદા ઉત્તમ આચારી પ્રવણ હું
સદા ઉત્તમ ઉપદેશકોને અને ઉત્તમ
સમાજને રહે, તે જ હું ઉત્તમ બ
પ્રવણ કરી રહું. જે ઉત્તમ બાળકો
પ્રવણ કર્યું છે તે મારા મનમાં બોલે -
હવે મનન થઈ તે આત્મામાં રિયર
ઉત્તમ પ્રવણ અને ઉત્તમ બાળકોને
જે મારામાંથી કોઈપણ દિવસે અદર્શ ન
સત્ત્વને મદલ કરવામાં મારા મનમાં
વેગ દો. મારી વ્યક્તિ હિન્દુ મનુષ્ય
પવિત્ર કર્મનું કારણ બને. જ્ઞાનરૂપી
મારામાં અજાગિત રહે. જેથી કોઈપણ
મારામાં અજ્ઞાનરૂપી અપકાર વ્યાપી રહે
સુશ્રવણ, સુમનન, સુદર્શન અને જ્ઞાનમય
જે ચાર મારામાં નિરન્તર રહે.

કિશોર

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રકાશના પ્રસંગે,
વિદ્યાનની વાતો, સાદસ કથાઓ,
પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો,
જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક
પ્રસંગો, વ્યાપામ અને રમતોની
માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં
આવે છે. ચિત્રો મુકવા ચોખ્ખ
લેખોમાં ચિત્રો પણ મુકવામાં
આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે કાચગતી
એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે.
લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર
ખનાવવા ધ્યાનથી હોય તો સાથે
ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે.
(અક્ષર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં
મળવા સભવ છે તે જણાવવા
વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા
મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટો
લેખ સાથે જ મોકલવી.
ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો
પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ.
લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સથે
તેમજ લેખ સાથે પોતાનું
પરિપૂર્ણ ચિરનામું લખી જણાવવું.
લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ
લેખ દૃઢમાં અને બને તેટલા
મુદ્રાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે
બે ત્રણ પાનના હોય એ કમ્પા
ચોગર છે.

પ્રસિદ્ધ યએલા લેખના પાંચ
આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે.
તાંત્રી : 'કિશોર'
ચાર રૂપા, ખાંડિયા : અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

વર્ષ ૫	મે : ૧૯૪૦	અંક ૯
૧. રવ. દીનજી એન્ડ્રુઝ	મુખ્યચિત્ર	
૨ હાસ્યને (કાવ્ય)	નોતમ	૩૦૫
૩ કિશોરોને	'અલગારી'	૩૦૬
૪ સોરાષ્ટ્ર અને રતમ (વાર્તા)	સુનીલાલ પુ. ખારોડ	૩૦૭
૫ 'દીનન-દુઃસહારીનો' કૌન ?	પ્રજ્ઞાદેવ વાલેચ્છ	૩૧૧
૬ કાવ્યપરિચીત્ર	નગીનદાસ પારેખ	૩૧૩
૭ મરાઠાઓની પડતી યાદો થઈ ?	ગોવિંદરાવ ભાગવત	૩૧૭
૮ રામુ કેંકરીવાળો (વાર્તા)	'ધવલ'	૩૨૦
૯ વાચન (કાવ્ય)	તનુજીભ બટ	૩૨૧
૧૦ વાતચીત કરવાની કળા-૨	સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ	૩૨૨
૧૧ હીરા અને તુષારચિન્દુ	દે. વા.	૩૨૭
૧૨ પ્રજ્ઞા ક્યાં ? (કાવ્ય)	કુંવરજી જી. બટ	૩૨૮
૧૩ સ્વામ (ચાલુ વાર્તા)	મુળચંદ્ર પાખ્યા	૩૨૯
૧૪ પવિત્રતા	અંબાલાલ પુરાણી	૩૩૪
૧૫ સામાન્ય યાંત્ર	ડૉ. યશવંત નાયક	૩૪૦
૧૬ ખોરાક		૩૪૧
૧૭ સારોદાર		૩૪૨

સુધારો

માર્ચ મહીનાના 'કિશોર'માં ૨૪૩ મે પાને ખીન ફકરામાં પડેલી ને
ખીજ લીટીમાં 'લુપ' જગ્યાએ છે. ત્યાં 'શુક' એમ સુધારો લેવું.

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેમર્સ શુકલ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાંડિયા : અમદાવાદ

લવાજમ : કિશોરમાં રૂ. ૪-૬-૦ અમ તથા પરદેશના રૂ. ૧-૦-૦ અથવા શિશિમે ૧૦ પુટલ ૦-૬-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેમ્પરભાઈ મિસ્ત્રી ૧૨ બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ : ધી નર્મદાભાત પ્રિ. પ્રેમ, ધોડાટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૧૦-૫-૪૦

શ્રીમદ્ધુ સિંહ

કશીર

હતાશને

શાને સખા તું ગતકાલ શોધતો
 હારી બધી હામ હતાથ યેને
 નસીબને નાહક દોષ દેતો
 બેસી રહો આમ ઉદાસ ચિત્તે ?
 સખા તને, તું સરખા યુવાનને
 શોભે વળી આમ હતાથ થાવું ?
 થા સાબરો, કમ્મર લે કસી, ને
 શૂકાવ પાછો, ભઠ્ઠીર, જંગમાં !
 હું તો ગણું યૌવન એ જ ધન્ય
 જે રહેજ એવા વિજયે કુલાઇ
 બેસી રહેવા કરતાં અજયને-
 દુર્જયને-છતી જવા શૂંઝતાં
 પરાજયો સૌ સ્મિતથી વધાવે
 ને બેવડી ઉલટથી ફરી ધાય જંગે !

નોતમ

કિશોરોને

૧૧

દોસ્તો,

ખરેખર, આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે આ જમાનામાં આપણે જન્મ્યા છીએ. દુનિયાએ નહિ એથેલી એવી મોટી મોટી ચળવળો અને કદપનામાંય ન આપે એવી વિજ્ઞાનની શોધોનો આ જમાનો છે.

તમે આખા જગતના સમાચાર તમારા ધરના નાનકડા ખૂણામાં ખેસીને વાંચી શકો છો. આખી પૃથ્વી જાણે કે ખૂબ નિકટ આવતી હોય તેમ લાગે છે. હજારો માર્કસ દૂરના સદેશાઓ આવે છે અને જાય છે; હજારો માર્કસ દૂરનાં ભાષણો, ગાન વગેરે આપણે એક નાનકડા યંત્રદ્વારા સાંભળી શકીએ છીએ. માણસની શુદ્ધિનો કેવો પ્રભાવ છે, તેણે રથજ ઉપર કેવો મહાન વિજય મેળવ્યો છે !

અને આપણે ધરને આંગણે તો જુઓ ! કેવી મહાન વિશ્રુતિઓ અવતરી છે ! પેલો 'ભથ્થ ડોસો' અદિસા અને સત્યનાં સૂત્રોથી આખી આલમને પડકારી રહ્યો છે. એક દિવસ, હજારો વર્ષો પહેલાં, આર્કિમિડીસ નામના મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પણ એવો પડકાર કરેલો. તેણે કહેલું કે જો મને જગતની બહાર કયાંક જલા રહેવાની જગ્યા આપો, તો આખી પૃથ્વીને ઊંચકી ખતાવું. આ દરિનારાયણની સેવા કરનારો પણ કહે છે કે મને સાચું અદિસક જૂથ આપો અને જુઓ હિંસા તેના સામે કેટલી ટકે છે !

અને પછે દૂર દૂરના એક આશ્રમમાં ભારતમાતાની સંસ્કૃતિનાં ગાન ગાનારો દિગ્દશિવાજો દવિ આખા જગતને પોતાના દેશને આંગણે અતિથિ તરીકે બોલાવી રહ્યો છે. આપણાં અમૃતનાં સંતાનોની વાણી તે આખી પૃથ્વીમાં સંભળાવી રહ્યો છે. જગતને કાષ્ઠપિય ખૂણે યતા અન્યાય અને અમાનુષી આચરણથી તેની હૃદયથી એકદમ ઝલુઝલું ઊઠે છે ! અને છતાં તે ગાન આનંદનાં ગાનારો છે !

અને પછે દક્ષિણ ભારતમાં પરદેશી રાજ્યમાં એક યોગી વર્ષો થયાં આખા વિશ્વનો ઉત્થતિ માટે તપ તપી રહ્યો છે. તે નથી કાઢીને મળતો, નથી કાઢીને દેખાતો. એક નાનકડા ઝોરમાં કાષ્ઠ ન કળી શકાય તેવી એકાગ્રતાથી પોતાનું કાર્ય તે કરી રહ્યો છે.

અને... હમણાં જ જેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો, એવો તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ! તેણે તો આપણાં અમૃતનાં સંતાનોની વાણી વનસ્પતિ દ્વારા સંભળાવી ! 'આ જગતમાં બધું જ ચેતન છે, કાંઈ જ ન જ નથી' એ ઉપનિષદના સૂત્રને તેણે પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું.

દોસ્તો, આ બધાનાં નામ તો તમે જાણો જ છો. ના જાણતા હો તો જાણી લેજો. તથા જ મેં તમને શરૂઆતમાં કહ્યું કે આપણે ભાગ્યશાળી છીએ. જે યુગમાં ભવિષ્યનો ઇતિહાસ ધડનારાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે, જે યુગમાં જગતનું ભાવિ ધડનારી ચળવળોમાં ભાગ લેવાનું મળે, તે યુગમાં જીવંત એ કેવું સફલામ !

આપણા યુગરાતમાં એક કહેવત છે :

'અડીકડી વાવ ને નવધણ કુવો,
જે ન જુએ તે જીવતો મુઓ !'

તમને નથી લાગતું કે આ યુગમાં જન્મ્યાં છતાં જેણે આ યુગને ધડનારી વિશ્રુતિઓનો કાંઈ જ પરિચય સાધ્યો નથી તે જીવતો જ મુઓ છે !

શિવ તમારો
'અસંગારી'

સોરાળ અને રસ્તમ

જૂના જમાનામાં જ્યારે ઇરાનમાં પારસીઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે ત્યાં રસ્તમ નામનો એક મશહૂર પારસી લાવૈયો થઈ ગયો. એ જામ જેવો બળવાન ને કદાવર હતો અને અત્યુત્તમ જેવો પરાક્રમી ને વિશ્વવિજયી હતો.

સરહદી પ્રદેશના એક જંગલમાં શિકાર કર્યા પછી ખાઈપીને એ બપોરી ગાળનો હતો ત્યારે રક્ષ નામનો એનો ઘોડો ચરતો ચરતો જરા દૂર નીકળી ગયો. ને રસ્તમે જીડીને જોયું તો ઘોડો ન મળે ! પગેરું કાઢતાં કાઢતાં સમનગાન નામક તુરાની શહેરમાં એ ગયો અને ત્યાંના કાકોરને કહ્યું, 'મારો ઘોડો તમારા ગામમાં કાઈ લઈ આવ્યું છે તે તરત મને સ્વાધીન કરો, નહિ તો તમારી વાત તમે જાણ્યા !'

કાકોરે કહ્યું, 'ખમૈયા કરો ! આપ તો મોટા માણસ છો. આપનો ઘોડો અહીં આવ્યો હશે તો ક્યાં જવાનો છે ? હું તપાસ કરાવું છું.' દરમિયાન આપનાં પગલાં અમારે ત્યાં ક્યાંથી ? ચાલો દરબાર ગદમાં. અમને આપની મહેમાનીનો લહાવો લેવા દો.'

આમ રસ્તમ દરબારગદમાં મહેમાન થયો. કાકોરે એના માનમાં મોટી મિજલસ કરી પાન, પાન, તાન અને ગાનની રેલમહેલ જીડી. અને એમ કરતાં રાત પડી.

મધરાતે શયનખંડનું એક બારણું અણધારું ખૂલ્યું અને રસ્તમની આંખ પર અણધાર્યાં અજવાળાં પડ્યાં. એ ઝગી ગયો અને જુએ છે તો ખંડમાં જાણે કાઈ પરીતો પ્રવેશ થયો છે ! રસ્તમને દિગ્મુઢ નેઈ એ પરી જેની સુંદર કન્યાએ કહ્યું, 'હું સમનગાનની રાજકુમારી તહેમિના છું. આપના બાહુબળ ને પરાક્રમની ચાચાએએ મારી નિદ્રા લૂંટી લીધી છે. હું આપને વિનવતા આવી છું કે કૃપા કરીને મારા પિતા પાસે માઠું માથું કરો.'

'પરાક્રમ કે મરણ એમાંથી એકને જ વરવા રખાતા મારા જેવા આદમીને પરણવામાં તમે શું સુખ જુઓ છો ?' રસ્તમે આ અણધારી માગણીથી મૂંઝાતાં જવાબ આપ્યો.

'એમાં આપ મને કશું અનુપયુક્ત કે અણકલ્પું કહેતા નથી. આપના જેવા એકલવીરના એક માત્ર વીરપુત્રને ધવડાવતાં, રમાડતાં અને ઉછેરતાં પિયરમાં પડયે પડયે પથ હું મારી જાતને પન્ન માનીશ.'

'પણ અહીં તો હું મારા ઘોડાને શોધવા આવ્યો છું. મારા એ યુદ્ધસંગાથીને શોધ્યા વિના મને ખીછ કાઢ વાત ગમવાની નથી.'

'એની આપ ચિંતા ન કરશો. મારે એ અપાવવો, પછી છે કાંઈ ? એ અહીં આવ્યો છે તેમાં પથ આપનાં દર્શનની મારી જાંખના જ કારણશ્રુત છે.'

છેવટે તહેમિનાની દરબારત કબૂલ કરવામાં આવી ને સવારે કાકોર આગળ રજૂ થતાં એમણે પથ તેનો સ્વીકાર કર્યો.

લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમાં યુદ્ધવીર રસ્તમ તો પોતાના પ્રિય અશ્વ પર સવાર થઈને દેશ ગયો. પણ જતે જતે એ પોતાનું એક આશ્ચર્ય આપતો ગયો ને તહેમિનાને કહેતો ગયો કે 'ને પુત્રી અવતરે તો આ એના અંગેએ પહેરાવજે ને પુત્ર અવતરે તો એને હાથે પહેરાવજે.'

નવ માસ પછી તહેમિનાને એક પુત્ર સાંપડ્યો ને એનું નામ સોગબ પાડવામાં આવ્યું એ હાથી જેવો બળવાન ને પ્રચંડકામ હતો. પાંચ વર્ષની ઉંમરે એ શેરને હરાવવાની હિંમત બીડતો ને દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મોસાળમાં એની સામે ટકવાની કાઈ જુવાનડો લાગ્યો જ હિંમત કરતો. રસ્તમના રક્ષથી જ ઉત્પલ થયેલા એક પાણીદાર વહેરા પર એ સવારી કરતો ને ધરતી ધ્રુમવતો.

રુસ્તમે તુરાનના શાહ અફરાસિયાબને અનેક વાર હરાવીને ધૂળ ચાટતો કર્યો હતો. એથી એ રુસ્તમ અને ધિરાન પર વેર વાળવાની હંમેશાં તક શોધ્યા કરતો. સોરાબની માને બીક હતી કે સોરાબની પ્રયત્ન શક્તિ ને સાહસપરાયણતાની વાત રુસ્તમને કાને જશે તો એ એને પોતાની પાસે બોલાવી લેશે ને અફરાસિયાબને કાને જશે તો એ એને મારી નાખવાનું કાવતરું કરાવશે.

પણ સોરાબ એમ જાણે કે કાંઈ એવો નહોતો. માતાને પૂછી પૂછીને એણે પોતાના મહાન કુળની બધી વિગતો જાણી લીધી ને ધિરાન અને તુરાન બંનેને કબજે કરવાનાં, પોતાના પિતાને મળવાનાં, બાદશાહ થવાનાં ને પોતાની માતાને રાજમાતા બનાવવાનાં સ્વપ્નોથી પ્રેરાઈ એણે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. દાદાએ એને ઉતેજન આપ્યું. ને માતાએ નાજૂટકે એને વિદાય આપી. ને પોતાનો ભાઈ જંદ રઝમ જે રુસ્તમને બરાબર ઝોળખતો હતો તેને સાથે મોકલી સોંપણું કરી કે 'ભાઈ, બાપ-દીકરાનો બેટો થાય ત્યારે સોરાબને રુસ્તમની ઝોળખ આપજે. અબાણુતાં એ આખડી ન પડે.'

બીજા બાલુ અફરાસિયાબને સોરાબની આ લડાયક તૈયારીઓની ને ધિરાન જીતવાના ચત્રાગતાટની વાત મળી એટલે એણે પણ તક સાધી. કુમાર અને ખારમાન નામના પોતાના પ્રખ્યાત સરદારોની સરદારી નીચે એક જંગી લશ્કર તૈયાર કર્યું ને સોરાબને એની સરદારી લેવાનું ને કડક કરવાનું કહેણું મોકલ્યું. અફરાસિયાબની યોજના એવી હતી કે ધિરાન પર ચડાઈ લઈ જવાય તો રુસ્તમ બહાર પડ્યા વિના રહેવાતો નથી. એટલે આ છોકરો છેવટે સુધી એના બાપને ઝોળખી ન શકે એટલી વ્યવસ્થા થાય ને બાપદીકરાને અથડાવી મરાય, તો સોરાબના જીવાન લોહી આગળ ધરડો રુસ્તમ મર્યો પડ્યો છે. ને એક વાર આમ રુસ્તમ મર્યો તો બોળા સોરાબનો કાંટો કાઢવાના હજાર રસ્તા થઈ રહેશે.

સોરાબે અફરાસિયાબનું કહેણું સ્વીકાર્યું. અને

બંને લશ્કરો લઈને એણે ધવલગઢ નામના ધિરાનના એક નજીકમાં આવેલા કિલ્લા પર હુમલો કર્યો. એમાં એને સફળતા મળી. હજાર નામનો ધવલગઢનો પ્રખ્યાત સેનાપતિ કેદ પકડાયો ને ત્યાંની સૂબો પોતાનાં માથુસો સાથે છૂપા માર્ગે નાસ્તી છૂટ્યો.

આ હારની ખબર થતાં ધિરાનનો બાદશાહ જંગી લશ્કર લઈને રુસ્તમ સમેત ધવલગઢ પર ચડી આવ્યો. ધવલગઢની સામેના મેદાનમાં પડાવ નાખ્યા પછી સૂર્યાસ્ત થતાં દુશ્મનોનો પોષાક પહેરીને રુસ્તમ દુશ્મનોની ડાવણીમાં બાતમી મેળવવા ઘૂસી ગયો. કેટલીક ચર્ચા નિહાળ્યા પછી ત્યાં એ જંદ રઝમની નજરે ચડ્યો. ને કોઈ નવતર બાંધાતો અવનવો સૈનિક લાગતાં એણે કબજા લઈને હાથ પકડીને પૂછ્યું, 'અધ્યા બિઓ રહે! કેણુ છે? આમ અજવાળે આવ! મને તારું મોં બોવા દે.' જવાબમાં જંદની ગરદન પર માત્ર એક વજ્રમુદ્રિનો પ્રહાર થયો. ને એ ઝાક તૂટી પડે એમ માન્યું થઈ ને તૂટી પડ્યો.

સોરાબને મામે મરાયાની ખબર પડી ત્યારે મારનારની ખૂબ તપાસ કરાવવામાં આવી પણ એ તો બિલ્લીપગે કપારનોય પોતાને મુકામે પાછો પહોંચી ગયો હતો એટલે કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. સોરાબે સતારમાં આનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જરૂરી તકદારીના હુકમો કરી આરામ કર્યો.

સવારમાં વહેલા બીડીને સોરાબે લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પોતે શસ્ત્રસજ્જ થઈ ને એક ટેકરી પર ગયો ને ત્યાં ધવલગઢના ગિરફતાર સેનાપતિ હજારને બોલાવી ધાડધમકી અને સ્વતંત્રતાની નેધનની લાલચોથી શત્રુકળના તંબુઓ ઝોળખી લેવા માંડ્યા. હજારે બધા તંબુઓની સાચી બાતમી આપી પણ રુસ્તમના તંબુની વાત આવી ત્યારે બીજાનું નામ દોહું ને એવું કહ્યું કે 'એ તો હજી આવ્યો પથુ નથી.' એના દેશપ્રેમી દિલને લાગ્યું કે રુસ્તમનું ખરું ઠેકાણું હું બતાવીશ તો સોરાબ સૌથી પ્રથમ ત્યાં જ હુલ્લો લઈ જશે ને આ જીવાન બેદા સામે ન કરે નારાયણ ને ધરડો રુસ્તમ ન દૂડી શક્યો તો ધિરાન પરદેશીઓને હાથે જશે.

સોરાળ પોતાના પિતાને મળવા ને ઝોળખી લેવા ખૂબ આતુર હતો. પણ એની આતુરતા આમ અણસતોખી જ ગઈ ને લડાઈ નો ડંકો વગાડવાનો વખત થયો. એટલે ઝંદગઝમના મૂનનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને એણે ધરાનના શાહના તથુ પર જ પ્રથમ હુમલો કર્યો. ધરાની લશ્કરનો કુચ્છરધાણુ વળી ગયો ને શાહની જિંદગી જોખમમાં આવી પડી. રુસ્તમનો એ આરામનો દિવસ હતો. બીજા સરદારો સોરાળ સામે ન ફાવે ત્યારે જ પોતે બહાર પડવાનો હતો. પણ હાહાકારના આ સમાચાર અને શાહના કાકલૂદીભાઈ કહેણાથી રુસ્તમ પોતાનો તથુ છોડી ગયું. પ સવાળ થઈને રણક્ષેત્ર પર આવ્યો. સોરાળનું વિશાળ વલ્લસ્થળ, પાડા જેવી ખાધ અને બગાડ પોતાના જેવા જ અગપ્રત્યગો ભેઈને એ બોલી ઊઠ્યો. ' શો ભેદો છે ? માગ વડુવા સામ અને નરીમાનનું જ જણે પ્રતિમિય ! શત્રુદળમાં આ કોઈ અનોખું જ શરીર છે ! '

છેવટે નક્કી થયું કે બંને લશ્કરોએ કાપાકાપી બધ ગખવી ને પ્રથમ સોગમે રુસ્તમ ભેડે ૬૬૦ યુદ્ધમાં ઊતરવું આ માટે જગ દૂર એક એમત ગ્થગ પસંદ કરવામાં આ પુ ને ૬૬ શર કરતા પહેલાં સોરાળ બોલ્યો :

' તમે ઘગડા છો મારી એક જ સુક્તીના ઘગડા છો. હજી પાછા જવું હોય તો જાઓ '

' મનમાં ખાડ ન ખાઈશ મને જેટલા વગસો થયા છે એટલા તો તને દદાડા પણ નહિ થયા હોય સાચુ કહું તો તારા જેવા દૂધમનને ભેઈને મને ચાપ છે કે મળે જવા દઉં તુગન શુ ધરાનજગમાં અન્નેડ એવા તારા દેદને શુ મૃત્યુ જ ધરે છે ? મારા દિલમાં તને ભેઈને કોઈ અણધાર્યું વહાન બિપજ છે '

આ સંખેડો સભગતા સોગમનું દિન લાગણીથી હવમલી બિચુ એ બોલ્યો, ' રાખો ! હું તમને એક સવાળ પૂણ તમારું કુળ કુણ છે ! મને લાગે છે કે તમે નરીમાનના કુળના છો ને રુસ્તમ તમે પોતે જ છો. સાચુ જ બોલ્યો હું રુસ્તમને જ ગોધુ છું '

રુસ્તમને આ પ્રક્રમાં કાઈ જુદું જ સમજાયુ એણે વાત ઉડાવી, ' રુસ્તમ અઢી ક્ષયાથી હોય ? એ તો ધરાનનો શેર છે એ તારી ભેડે ૬૬માં ઊતરે ? ' છડ ! '

• ' ત્યારે તમે કાણુ છો ? '

' હું ? હું તો એક અપજન છું મારે નથી રાજ કે નથી તાજ '

સોરાળ આ જવાબથી નિરાશ થયો. તહેમિનાએ રુસ્તમનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે આ પુરથને બગાડ લાણુ પડતું હતું. પણ અફસોસ ! એ રુસ્તમ હોવાનો ઈન્કાર કરતો હતો !

પડી ૬૬ શર થયું ને ત્રણ દિવસ ચાલુ પહેલે દહાડે ભાલાથી શરૂઆત થઈ ભાયા ભાખી ગયા ત્યારે ધનુષ્ય ગાણુ દાય ધગવામાં આવ્યા એ પણ નિર્દુશ ગયા. ત્યારે રુસ્તમે કૂદીને સોગમનો આમડાનો કમરપટો પકડ્યો ને પોતાનું બધું જોગ વાપરીને એને ઘોડા પગથી તોડી પાડવા એક સખત આચકા માર્યો. પણ સોરાળ ચરચો સગ્ગો નહિ બિનટો જવામમાં રુસ્તમના ખભા પર સોગમની ગદાનો એક વજ્રપ્રહાર થયો ને એની પીડાએ રુસ્તમ કૂદીને દસ કદમ દૂર જઈ બોલો આમ લડતા લડતા ને એક બીજા પર જોગ કીકતા ત્યારે બંને લોથલોથ થઈ ગયા ને પરસેવામાં પણ લોહીના ટીપા આવવા માડ્યા ત્યારે બીજો દિવસ મળવાનો વાવેદો કરી મને છટા પડયા

પણ રુસ્તમે વચનબગ કર્યો. વીનળી વેગે એ પાછો ગયો ને પોતાનું લશ્કર લઈને તુગની લશ્કર પર તૂરી પડ્યો. સોગમ આવના મુધીમાં તો જાકે ખુવારી થઈ ગઈ પણ દુમાને કીક કીલી ને પછી તો મોગમ આવ્યો એટલે એણે એનો પૂરો બદલો આપ્યો

ગત પડી ને મુદ્દ મધ ગયું ત્યારે મે ગમે દુમાનને બોલાવીને રુસ્તમ વિરે પૂઝપૂઝ કરી પણ દુમાને પણ અફગસિયાનની ચોગળા પ્રમાણે એમ જ કહ્યું કે 'જેને આપ રુસ્તમ ધારો છો તે રુસ્તમ નથી જ'

કરી દહર પાસે પથુ આતમી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો
પથુ એણે પથુ એવું જ કહ્યું !

બીજે દિવસે કુસ્તીનો જંગ જ ખેલવાનું નક્કી
થયું. ને લાંબી ચડસાચડસી ને બારે ઝડેમત પછી
દાવ આવતાં સોરાખે રસ્તમને ચત્તાપાટ પહોંચ્યો તે
છાતી પર ચડી બેઠો. સોરાખ પછી રસ્તમનું માથું
ધસી છુટ્ટું કરવાની તૈયારીમાં હતો. ત્યારે રસ્તમે
ખંધાઈથી કહ્યું, 'તને કુસ્તીના જંગની સમ્મતા
અવડતી લાગતી નથી. શત્રુને બે વાર પહોંચે એ
ને બે વાર એની છાતી પર ચડી 'મેસયુ' ભેઈએ.
પછી ત્રીજી વાર જ પૂરો કરાવ.'

બોળા દ્વિમત્ત એ સમ્મતાનો રવીકાર કરી
બેઠો ગયો ને બીજે દિવસે લાંબા મળવાનું નક્કી કરી
ખાતે પોતપોતાને ઘોડે બેસી ચાક્યાપાક્યા પોતપોતાની
ઝાવણી પર ચાલ્યા ગયા. રસ્તમને પૂરો કરવાની
આ તક સોરાખે જવા દીધી એ ગળથુતાં છુમાને ધણો
અફસોસ કર્યો ને સોરાખને અપાય એટલો મીઠો
હપકો આપ્યો. ને એવો કોઈ નિયમ નથી એમ પથુ
કહ્યું. પથુ સોરાખે એને શાંત થવા કહ્યું ને બોલ્યો :

'તમે ફિકર શુ કામ કરો છો ? મારા ખંજામાંથી
એ છુટ્ટો કેટલા દહાડા છટકવો છો ? એના શા
ભાર છે ?'

પથુ ત્રીજે દહાડે અણધાર્યું જ બન્યું. લાંબી
ઝપાઝપી પછી સોરાખ રસ્તમના દાવમાં આવી ગયો.
રસ્તમ એને પહોંચી છાતી પર ચડી બેઠો. ને ગઈ

કાલે બહુવેલી સમ્મતા કારે મૂકી સોરાખની છાતીમાં
ખંજર પહોંચાવી દીધું !

સોરાખે એક બેંડી આદ નાખીને કહ્યું, 'અફસોસ !
મારા પિતા રસ્તમનો મને બેટો ન જ થયો. પથુ ચાદ
રાખજો ! આનું વેર એ લીધા વિના રહેવાના નથી !'

વીજળી પડે એમ આ શખડો રસ્તમના કાન
પર પડ્યા ને એ સમસમી ગયો. એના દિલનો બધો
શત્રુભાવ એસરી ગયો. દિશ પુત્રપ્રેમથી ધસી બેઠ્યું
ને ફાટતે અવાજ ને ફાટતી આંખે એણે પૂછ્યું,
'હૈ ! હૈ ! શું કહ્યું ? હું રસ્તમનો દીકરો છું ?
સામિતી છી ? રસ્તમ તો હું પોતે જ છું. શું મેં
મારા ફીકરને ખીરી નાખ્યો ?'

જવાબમાં સોરાખે કહ્યું, 'મારા કાથ પરનું
બખતર ખસેડો ને જુઓ મારા પિતાએ આપેલું
ધરણું !'

રસ્તમે તેમ કહ્યું ને લોહીના આંસુ વહેતી આંખોએ
જોયું કે વિધિના લેખ કેટલા દૂર છે !

મરતે મરતે સોરાખે એક વિનંતી કરી કે
'તુરાનના લશ્કરને હવે અડશે નહિ. એ તો મારે
જોરે અહીં આનું હતું.' રસ્તમે એનો રવીકાર કર્યો.

તહેમિના આ સમાચાર મળ્યા પછી મૂરી મૂરીને
મરી ગઈ. રસ્તમ જીવતા રહી પથુ જુદાવસથાના
આ ધાથો એનું દિશ તો ભાગી જ ગયું.

ચુનીલાલ પુ. ખારોટ લા. વિ.

‘દીનન-દુઃસ્વહારિણી’ કૌન ?

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

અમારે પ્રેસથી આશ્રમ સુધી જવાનું થયું. સવાલ ચારપાંચ માઈલનો હતો. ભાડાનો ટાંગો લેવા અમે ગયા. અમે કહ્યું: ‘અમે પોણામે રૂપિયા આપીશું. આશ્રમ સુધી ચાલો.’ પહેલાં અમે અમારો ટાંગો રાખ્યો હતો, પણ ઘોડા અને ટાંગાની બરદાસ કરનાર કોઈ સારો માણસ ન મળવાથી અમે અમારી એ વ્યવસ્થા કાઢી નાખી હતી. એક ટાંગો કેટલું કામ આપી શકે છે, ઘોડો કેટલું દોડી શકે છે, ઘોડા અને આદમીની પાછળ કેટલું ખર્ચ આવે છે એ બધાનો અંદાજ અમે કરી લીધો હતો. આ હિસાબ કરી લઈને જ અમે આશ્રમ સુધી લઈ જવા માટે ટાંગો પોણામે રૂપિયામાં બોલાવ્યો હતો. પાંચઠ ટાંગાવાળા દોડી આવી અમને ઘેરી વળ્યા અને પોતપોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યા. એક ગરજુ ટાંગાવાળાએ કહ્યું: ‘હું દોઢ રૂપિયામાં આવવા તૈયાર છું.’

‘પણ અમે દોઢ રૂપિયામાં જવા તૈયાર નથી. અમારે તો પોણામે રૂપિયા જ આપવા છે,’ એવો અમે જવાબ આપ્યો. બધા ટાંગાવાળા અવાઝે ચર્ચ ગયા. તેમને માટે આ નવો જ અનુભવ હતો. પછી તો પૂછ્યું જ શું ? ‘મારા ટાંગામાં ચાલો’ ‘મારા ટાંગામાં ચાલો’ એવી છુમાછુમ શરૂ થઈ. અમે કહ્યું: ‘પહેલાં તો તમારો ઘોડો કેવો છે એ અમે જોઈશું. જેનો ઘોડો સરસ હશે એટલે કે જે ઘોડાને સારી રીતે ખવરાવતો હશે, જેના ટાંગામાં ગાદી ઉપર સ્વચ્છ ખાદીની ચાદર પાથરી હશે, જે દારૂ નહિ પીતો હોય અને બીડીનો ધૂમાડો નહિ કાઢતો હોય, તેના ટાંગામાં અમે જઈશું. રસ્તામાં પગે ચાલતા લોકોને ગાળો દેતો હશે, સારું ખોટું કહેતો હશે તેના ટાંગામાં નહિ ખેસીએ.’

રોજ અમારે આવી વાતો થતી હતી. આનું પરિણામ અમે ઘોડા જ દિવસમાં જોઈ શક્યા. જે અમે દોઢ રૂપિયામાં જત તો ગરીબોના ચાર આના રોજ ચૂરી શકત. પણ તેમની જરા યે સેવા ન કરી શકત. ટાંગામાં બેકા બેકા ટાંગાવાળા સાથે અમે વાતો પણ કરતા હતા. તેના ધરમાં કોણકોણ છે, બચ્ચાંની મા મરી ગઈ હોય તો હવે બચ્ચાંને કોણ ખવરાવે છે, બચ્ચાં બપોરના કોની પાસે રહે છે, વગેરે બધી વાતો અમે પૂછી લેતા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે કઠિનાઈઓનો સામનો કરતાં પણ કદી દિંમત નહિ હારેલો ટાંગાવાળો અમારી સહાનુભૂતિભરી વાતો સાંભળીને પીગળી જતો હતો અને તેની આંખમાં ઝળહળીઆ આવી જતાં.

મારે ધાસ અને દાણા સસ્તાં થયાં ત્યારે અમે દોઢ રૂપિયા આપવાનું શરૂ કર્યું. બીજા લોકો તો એથી યે ઓછું આપતા હતા. પણ આટલા વખતમાં કેટલા યે ટાંગાવાળા સાથે અમારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. તેઓ પોતાની વાતો કરી કરીને અમારી પાસેથી દીક સમાધાન અનુભવતા હતા. એમનો અને અમારો સંબંધ માણસ માણસ વચ્ચેનો સંબંધ બન્યો હતો.

* * *

જેઓ ઉપરની વાતનું રહસ્ય સમજ્યા હશે તેમને ખાદી મેંધી શાથી થઈ છે તેનું રહસ્ય નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર નહિ રહે.

ખાદી મેંધી નથી થઈ. આપણે જાણી જોઈને તેને મેંધી કરી છે. ખાદી પહેરનાર અને ખાદી બનાવનાર બન્ને ભાઈભાઈ છે એ સિદ્ધાંત મુજબ

આપણે ચાલીએ છીએ. સુતર કાંતનારાની મજૂરી આપણે દોઢી કરી દીધી છે તો પણ ખાદીની કિંમત રૂપિયે આઠ આના નથી વધારી. ક્યાંક ચાર આના વધારી છે, તો ક્યાંક બે આના. અને ફેટલીક જતોમાં તો વધારી પણ નથી. જો ખાદી પહેરનાર અને ખાદી બનાવનાર એક કુટુંબ હોય તો બંધાનું ભડું કરવું, બંધાના દિતની દૃષ્ટિ રાખવી તે આપણું કર્તવ્ય છે. બંધાનો ઉદ્યય થવો જોઈએ બંધાનું કલ્યાણ ચાલે તેવી દૃષ્ટિ આપણે રાખવી જોઈએ. જે માણસ ખાદી બનાવે છે તેને ખચર છે, અથવા ખચર હોવી જોઈએ, કે ચોતે ખાદી પહેરનાર, મનુષ્યપ્રેમી સંજ્ઞાનો એક વિશાળ કુટુંબમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. આ જ ખાદીનું 'ખરું' કાર્ય છે.

* * *

હું મોટે ભાગે બધા પ્રતિમાં ફરતો હોઈ છું. રેલમાં, નદી ઉપર હોડીમાં, મોટરબસમાં અને પગે ચાલીને ફરવાની તકો મને મળી છે. મેં જોયું છે કે જ્યારે કોઈ ગરીબને કંઈ પડતું હોય છે, કોઈ દુર્જન સતાવતો હોય છે, અથવા કોઈ પ્રકારની બીડ આવી પડી હોય છે ત્યારે તે દીન બનીને નિરાશ જોવા ચાલે જાય છે, અને કોઈ મદદ કરી શકે એમ છે કે કેમ, કોઈ હૃદય ધરાવનાર છે કે કેમ, એવી આશાભરી આંખે જુએ છે. તેની નજરમાં કોઈ ખાદીધારી ચડે કે તરત જ તેના હૃદયમાં આશાનો ઉદય થાય છે, તે તેની પાસે પહોંચી જાય છે અને અપીલ કરે છે કે, 'જીઓ, હું કેવી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. મને કાંઈક મદદ કરો.' અને બહુધા તેને તેવી મદદ મળે પણ છે.

ભારતમાં સેંકડો લોકો અસહ્ય દરિદ્રતાને કારણે પીડાય છે. તેવું મને એટલું દુઃખ નથી, જેટલું

ગરીબોનો કોઈ બેલી નથી એવા અનુભવથી કરોડો લોકો નિરાશામાં રૂબેચાં છે તેના કારણે છે. મનુષ્ય-હૃદય પરથી જોને વિશ્વાસ ભઠ્ઠી ગયો છે તે ખરેખર નાસ્તિક છે. પણ એ નાસ્તિકતાનું પાપ નિરાશ બનેલા ગરીબો પર નથી પણ તેમને નિરપવાદ નિરાશ બનાવનાર આપણા ઉપર છે.

આ નિરાશાના સામ્રાજ્યમાં અથવા તો ગદન અધિકારમાં અપવાદરૂપ ફિરણ માન ખાદી જ છે. ભારતની નિરાધાર જનતા માનવા લાગી છે કે અમને જો કોઈનો પણ આશરો હોય તો તે ખાદીધારીઓનો છે. એક જગ્યા જ્યાં લોકોને ખૂબ કંટ હતું અને અમે તેમને મદદ કરી રહ્યા હતા ત્યારે લોકો અમને 'સફેદ પોલિસ' કહેતા હતા. ખાખી અથવા કાળા પોષાકવાળી પોલીસ પ્રજામક્ષક છે, સફેદ પોષાકવાળી પ્રજામક્ષક છે, એમ પણ તેઓ કહેતા હતા.

રવરાત્ર્ય તો જ્યારે મળવાનું હતો ત્યારે મળતો જ, હિંદુસ્તાનની ગરીબી જ્યારે દૂર થવાની હતી ત્યારે યરો, પણ હજારો વર્ષથી દબાઈ ગયેલી જનતાની આંખોમાં જોને કારણે આશાનાં ફિરણો પેદા થયાં છે તે ખાદીની કિંમત મારે મન સૌથી વધારે છે. ખાદીની કિંમત દસગણી વધી જાય તો પણ જો જનતામાં તેને કારણે એવો વિશ્વાસ પેદા થાય કે અમે અનાથ નથી, અમારે માટે મરી ફીટનારા લોકો આ દેશમાં મોજૂદ છે, તેઓ અમને ભાઈબહેન સમજે છે અને ભાઈબહેનના જેવો અવહાર કરવા માટે તૈયાર છે, તો હું કહીશ કે ખાદી ખૂબ જ સરતી છે. *

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯.

* મૂળ હિંદી ઉપરથી

શ્રી રામચરિતમાનસ

૪

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

“ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિહાળથી,”
લવની હજારી ભગી નવોડા આસુ ઢાળી. ૧

“મોથી કળી હૃદયની સુકમાર મારી !
કાળે તને મધુર નિદરમાલી કરી !
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રવંડ,
તે ભૂથી કાણુ રમતું અહીં મૃત્યુ સગ ?” ૨

એવું વદી ન રણધીર નવીન નાથ
દાણે ધીરે ધબકતું હર હર સાથ;
ખાંથી ગુલાબળી અહાલિદુ ધારે,
એવા કપોતપર આંસુ ધીરે સમારે;
ને સ્પર્શી ત્યા અપરથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછ ફરી ફરી પ્રિયલદને નિદાળી;— ૩

“મું છે ? મોઠી ! મયું મું ? આવડીકેમ કોપી ?”
મુગ્ધા ફરી હૃદયસાથ ધીરેથી ચાપી. ૪
હજેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયા પતિનેનમા,
લગ્યા હીં પડોમા આસુડા ગૃથીને નવા. ૫

કરી કહ ઠાએ કાઈ અગેઝા ફાણુ એ રહે;
પત્રી હીન બની સ્વપ્નાવળી વાર્તા બધી કહે;— ૬

“આને નાથ ! બન્યુ વિપરીત,
તમને તે કહું શી રીત ?
ભણે પુરુષવેશ ન ધારી
મેં અથે કરી ઉ સવારી; ૭

ધારી ધનુસાણુ હું ચાલી.
મૂનથાણા વનપથ ગાલી;
સુદર એક ત્યા સદમાર;
તે પર એકું છે સુકમાર ૮

જુગત કપોત કેડું મીડું,
કરતું પ્રેમકેલિ રીડું.
મૂર્ખાં હું ખરે બની કાંઈ
બીજાં કાંઈ સંજ્યું નાદિ; ૯

ને સાર ફેંકી નર તરુડાળ—
પરથી પાડિયો તાડાળ;
સદસા ત્યાંહી અગ્નિનવાળ
ઠાપની કપોતકેરે ભાળ; ૧૦

ફહતો એક અગ્નિ કરાળ
આગ્યો મુજ અને બારી ફાળ;
જિહ્વા તીમ નયલી અનેક
મુજને વાંદી વળિયો એક. ૧૧

છાડી સર્વ ખીલ અંજ
અગેઝો ધરો નિરાંક;
હજીને એકદમ પત્રી ભગી
કરવા રુદન હું તો લાગી. ૧૨

એમ વદીને નાર સદસા આંસુ રેડવી;—
“સ્વપ્નાનો શો સાર દરો કારો નાથ, યો ! ૧૩
અમાગળી હું મોઠાં ઠાપી મતિ રાળે ગૂચી !
બીજું નડ્યુ નદિ કાંઈ કપોત પ્રેમી શો દર્વેયો !” ૧૪

શાને મોઠી ! તું ગજરાથ અરે અતિગે ?
આ સ્વપ્નામાદી નવ વાત્સલ્ય કાણ હીસે;—
ને ! પેલી વાની ગ્લુફુંડિમ રમ્ય પેાર !—
રે ! અથા ! અથા ! સખિ ! કંઠ દબે તંછોડ. ૧૫

“વાંલા ! નોંય કુહિલાદ,
એ તો પ્રેમ આન્યો આન;
બંધન કંઠનું કામ છાડું !
મુજને ભય નથી કંઈ શેડું; ૧૬

પેલી અગ્નિકેરી ગાળ
આને યો ! જુઓ, શી કરાળ !”

૮ અરે પેલી ! એ મું બકરી ! બધી એ સ્વપ્નપ્રભા;— ૧૭

ઘામ ને ! મુજ કાંઈ ખૂખાતો.
‘સખ વડો’ કહ એમ પુખાતો;
નદિ વિવંલ દબે રતો પ્રિયે !
કરી ન ધર્મ વન્યો નથી ફરિયે. ૧૮

“સતિયથર્મ” ને પ્રિય થાય,
તો તો કદી કોઈ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અળગા રહેવી એ રીત;
પેલી તીવ્ર અભિન્યાળ
મુજ પૂરેળ ભરે ચિરકાળ,
તેનાથી બચાવે નાય!
અળગાનો તમે નવ હાથ.”

૧૯

૨૦

“છે એક ને રાજા નિર્જાનો જ પાતા:
વાંધી! હવે સ્થિર થઈ ધર ચિત રાના—
ને દેખું આ અસિ પછે સમજે અર્તન,
ને ચિત આ સમજીને બન્યું વેગવત.”
અધર વેગ યદી અધરે અડી,
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી,
સ્થિર અશ્વ પહોંચી પાછો રહે—
દુરગતનાં પગલાં યુવતી મુજે.
દિપાર થયો કાલ, પદ્મોદય ગયો રૂપી;
ભૂલી ત્રિકાલને મુન્ધા અનિમેષ રહી ભૂલી.

૨૧

૨૨

૨૩

— નરસિંહરાવ

અમા કાવ્યનાં પાત્રો મહાભારતનાં છે, પણ
પ્રસંગ મૂળ મહાભારતમાં નથી. આને મળતો પ્રસંગ
લૌકિક મહાભારતમાં આવે છે. ત્યારે અભિમન્યુ
અકબૂદ ભેદવા જવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે કદાચ એ
કુદમાં એનું કંઈ અમંગળ થાય તો આ નવવિવાહિત
દંપતીને હેતુ મળવાનું પણ ન બને, એ બીકે વિરાટ-
નગરમાં રહેલી ઉત્તરાને બોલાવવા વેગિલી સાંઠ
નોકલવામાં આવે છે, રાતોરાત તે વિરાટનગર પહોંચે
છે. ત્યાં રાત્રે ઉત્તરાને પણ ભાવિ અમંગળ-પ્રચ્ચક
સ્વપ્નાં આવ્યાં હોય છે. તરત જ તે સાંઠ પર રવાના
થાય છે. પણ અહીં પહોંચનાં રાત પૂરી થઈ જાય
છે. અભિમન્યુ યુધ્ધે જવા બપોડી ચૂક્યો હોય છે
ત્યાં ઉત્તરા આવી પહોંચે છે. અભિમન્યુના રથને રોકે
છે. બને એક તંદુમાં મળે છે. અને ત્યાર પછી
અભિમન્યુ પાછો આમળ વધે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના
‘અભિમન્યુ આખ્યાત’માં આ બધા પ્રસંગો વિગતે
વર્ણવેલા છે. મૂળ મહાભારતમાં તો ઉત્તરા સૈન્ય
સાથેની સ્ત્રીઓની હાવણીમાં હોય એમ લાગે
છે. પણ ત્યારે અભિમન્યુ અકબૂદ ભેદવા ચડે છે

ત્યારે ઉત્તરા એને રોકવા મથે છે એનું વર્ણન નથી.
એટલે લૌકિક મહાભારતને આધારે જ લેખકે આ
પ્રસંગ યોજ્યો છે. આમ છતાં ઉત્તરાને એમણે કુદ
ભૂમિ ઉપર જ મૂળને અનુસરીને રાખી છે જે
કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ આવશ્યક હતું. ઉત્તરાને
આવેલું સ્વપ્ન કવિનું પોતાનું યોજેલું છે. ત્યાં સુધી મૂળ
પાત્રોના સ્વભાવનિરૂપણમાં કરી હાનિ ન આવતી
હોય અને આખા પ્રસંગનું સ્વરૂપ પણ તદ્દન બદલાઈ
જતું ન હોય ત્યાં સુધી કવિને પૌરાણિક પ્રસંગમાં
આવા નાના નાના ફેરફારો કરવાની છૂટ રહે છે.

કાવ્યની શરૂઆત કવિએ કયાના એવા ચિંદુઓથી
કરી છે કે જેથી વાચકના ચિતમાં એકદમ કુટૂહલ
વેદા થાય છે, જાણે ઝગમગને જાગે છે.

‘ધાઓ, ધાઓ, અરે નાય! હગારો અમિઝાળથી’

ઉત્તરાની આ ભયભ્યાકુળ ઉક્તિ વાચકના મનમાં
આ શો પ્રસંગ છે એવી તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન
કરે છે.

એ એની ભયનરત ઉક્તિ સાંભળીને પાસે જ
સતેસો અભિમન્યુ તેને આશ્વાસન આપે છે. એની આ
ઉક્તિના પૂર્વાર્ધમાં એનો ઉત્તરા પ્રત્યેના પ્રેમ અને
ઉત્તરાધર્મમાં પોતાની શક્તિ વિશેનો એનો વિશ્વાસ
તરી આવે છે. આમ કામળ અને પ્રચંડ ભાવ ભેગા-
ભેગી વ્યક્ત થયેલા હોઈ એ વિશ્વાસને લીધે વાચકના
મન ઉપર એની અસર સચોટ થાય છે. વળી
પૂર્વાર્ધમાં કવિએ વર્ણી પણ કામળ વાપર્યાં છે અને
ઉત્તર ભાગનો અને ખાસ કરીને ‘અભિમન્યુ પતિ
પ્રચંડ’ એ શબ્દોનો ઉત્તર જ એવો થાય છે કે
તેમાંથી શક્તિનું ભાન થાય.

ત્યાર પછી અભિમન્યુ ઉત્તરાની ભયને લીધે
ધક્કતી છાતી પોતાની છાતી સાથે દબાવે છે, તેના ગાલ
પરનાં આંસુ લૂછી નાખે છે, અને તેની ભીતિનું કારણ
પૂના વહાલપૂર્વક પૂછે છે.

અહીં અભિમન્યુ માટે વાપરેલાં બંને વિશેષણો
— ‘રણધીર’ અને ‘નવીન’—સાક્ષિપ્રાય વપરાયેલાં

છે. બીજી કહીમાં અભિમન્યુની ઉક્તિમાં શક્તિનો જે
ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ તેને વધારે
દર્શાવવા માટે પહેલું અને એમનાં લક્ષ્ય થયાંને બહુ
કાળ ગયો નથી એમ સૂચવી તે દારા એના પ્રેમની
સુકુમારતા અને સમજતાનું સૂચન કરવા બીજું વિશેષણ
વાપર્યું છે. એ બીજી કહીની પહેલી પંક્તિમાં અર્ધ-
અર્ધા ઉપરાઉપરી ત્રણ આવર્તનો થવાને લીધે
તેમાંથી એક પ્રકારનું વિશેષ સંગીત સંભળાય છે,
અને બીજી પંક્તિમાં બીજી વારના 'ઉર'માં 'ઉ'નો
ઉચ્ચાર દીર્ઘ કરવો પડે છે તેટલી ક્ષતિ જતી કરીએ
તો હૃદયના ધ્રુવકારા કાને પડે છે.

એવું વહી જ રણધીર નવીન નાય
દાએ ધરિ ધબકતું હર હર સાય

પાછલી એ પંક્તિમાં એક સુંદર ઉપમા દારા
કવિએ ઉત્તરાના ગાંધની લાલી, સુંકોમળતા, સૌંદર્ય અને
સુંવાળપનું સૂચન કર્યું છે.

આમ અભિમન્યુ સમે વીર પતિ પોતાની
પાસે છે, એ ભાનથી અને તેની આશ્વાસનવાણીથી
જરા શાંત થઈ તે નીચેથી લેવું જુએ છે—એની
લાંબી લાંબી પાંપણોમાં આંધુનાં બિંદુ હજી ચમકતાં
જ હોય છે. થોડો વાર ચૂંતી રહી તે સ્વપ્નાની
વાત કહી સંભળાવે છે. સ્વપ્નમાં ઉત્તરા પુરુષવેશ
ધારણ કરી ધનુષયાણ હાથમાં લઈ થોડે ખેસીને
વનમાં શિકાર કરવા જાય છે. ત્યાં એક આંખાના
ઝાડ ઉપર તે કબૂતરના બોડાને પ્રેમથી ગેલ (કેલિ)
કરતું જુએ છે, અને એકાએક બાણ મારી નરપંખીને
તોડી પાડે છે. નરપંખી પક્ષમાં વેંત જ કપોતીના
કપાળમાંથી ભયંકર અગ્નિજ્વાળા પ્રગટે છે અને દૃઢતી
આવીને ઉત્તરાનો એટલો પકડે છે. ત્યાં ઉત્તરા જાગી
જાય છે, અને ભયથી હોસી ફાટે અવાજે પોતાના
પતિને મદદ માટે પુકારે છે અને શેવા માંડે છે. અહીં આ
સ્વપ્નની વાન કહેવા માટે કવિએ ત્વરિત ગતિવાળો
ઉચાર ઇંદ વાપર્યો છે. આને લીધે ગમરાઈ ગયેલી
ઉત્તરા ભરાયેલે શ્વાસે ટૂંકા ટૂંકા વાક્યપંડોમાં
વાન કહેતી હોય એવો આપણને અનુભવ થાય છે.

સ્વપ્નની વાત કહ્યા પછી એ ફરી એકાએક
રોઈ પડે છે અને આ સ્વપ્નનો શો ભયંકર અર્થ
હશે એ પોતાના પતિને પૂછે છે. (સ્વપ્નમાં થોજેલું
નરપંખીનું મૃત્યુ અને અગ્નિજ્વાળનું ઉત્તરાના અંબોડાને
પકડતું અભિમન્યુના ભાવિ મૃત્યુનું અને ઉત્તરાના
ભાવિ વૈધવ્યનું સૂચક છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.)
એને અમંગળ શંકા થવા માટે છે અને પ્રેમી
કપોતને મારવા માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ઉત્તરાની આ
ઉક્તિમાં 'મોઈ' જેવો ગ્રામ્ય ગણાતો શબ્દ વાપરી
કવિએ એમાં ખૂબ સ્વાભાવિકતા આણી છે, અને
એથી કાવ્યની અસરકારકતામાં અને એટલે જ
સુંદરતામાં પણ વધારો થયો છે.

અભિમન્યુને મુધ્ધે ચડવાનો સમય થઈ ગયો છે,
એટલે તે 'સ્વપ્નાં કદી સાચાં હોય નહિ, તું શા
માટે આટલી બધી બીએ છે?' કદી થોડાને બોલાવી
પોતાનું ગળું છોડવી જવાને ઉતાવળો થાય છે. આ
એની ઉતાવળ કવિએ પંદરમી કહીના ઉત્તરાર્ધમાં
એની ઉક્તિમાં સરસ રીતે ગૂંચી દીધી છે. એ ઉત્તરા
સાથે વાત કરતાં કરતાં જ વચમાં 'થોડો લાવો
થોડો લાવો' એમ બોલી લેડે છે અને તરત જ કહે છે:
'સખિ! કંઈ હવે તું છોડ.' અહીં ઉક્તિની સક્ષિપ્તતાને
લીધે ઉતાવળ સૂચિત થઈ છે. આમ અભિમન્યુ
મુદ્ધે ચડવા ઉતાવળો થાય છે, પણ ઉત્તરાને હજી
સ્વપ્નમાં જોયેલી અગ્નિજ્વાળ સતાવની હોય છે એટલે
તે દુઃક્રિનાદને પણ મેઘગર્જના ગણી અભિમન્યુનો
કંઠ છોડતી નથી.

પણ ત્યાં તો અભિમન્યુનો થોડો ખૂંખારા કરવા
માટે છે એટલે તે 'માંડી, શું બંધે છે? હવે અગ્નિ-
જ્વાળ કેવી! એ તો બધી સ્વપ્નની ભ્રમણા છે. જો,
હવે તો મારો થોડો પગ મને રણે ચડવાનું કહી રહ્યો
છે. હવે વિશંખ ન થાય. સ્વપ્ન કદી ધર્મ ન
છોડે—ન ચૂકે,' એમ કહે છે.

ઉત્તરા અભિમન્યુનું હૃદય વાક્ય પકડી લઈ
ખૂબ ચતુરાર્થકરો જવાબ આપે છે: 'તમને જો
ક્ષત્રિયધર્મ વહાલો હોય તો તો એ ધર્મ તો એમ

કહે છે કે લાખો પ્રયત્ને પશુ અમળાનું સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. તમે પશુ મારી પાછળ બમતી પેલી અગ્નિજાળથી મને બચાવો અને મને એકલી મૂકીને ન જાઓ.

આમ અહીં કવિએ અભિમન્યુ આગળ ધર્મ—
કરજ—કર્તવ્ય અને પ્રેમ વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ બિરો કર્યો છે. અભિમન્યુ પોતે કર્તવ્યનો પક્ષ લઈને બોલે છે ત્યાં પ્રેમ પશુ કર્તવ્ય જ છે એવો ઉત્તરોએ જવાબ દીધો છે. માતૃ અમળાનું રક્ષણ કરવું એ તમારું ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય જ છે. અહીં અમળા શબ્દ સાહિત્ય વપરાયો છે.

પશુ આ ચતુરાઈથી મૂંઝાપા વિના અભિમન્યુ પીર ચિત્તે જવાબ વાળે છે કે નિર્જાનું રક્ષણ કરનાર તો એક સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર જ છે. અથવા, સત્ય જ નિર્ભજ સૌનું રક્ષણ કરનાર એક ઈશ્વર જ છે. હું કોણ તારું રક્ષણ કરનાર ? માટે હવે તું સ્વસ્થ થા, અને શાંતિ પડ. આમ અભિમન્યુ એને ધીરજ આપે છે ત્યાં તો રણરૂમિ ઉપર અસંખ્ય તલવારોને ચમકતી જોઈ તેનું ચિત્ત પશુ ચમકીને આવેશમાં આવી જાય છે, અધીરું બની જાય છે. તે ઝટપટ એક સુબન કરી, ઘોડો પલાણી ધસી જાય છે, અને

તુરગના પગલા યુવની સુણે.

આંખ આડું અચ્ચનું પડ આવી જતાં તે દેખતી નથી, માત્ર સાંભળે જ છે—કેટલું સરસ સૂચન છે. વળી એ પકિતમાં ઘોડાના ડાબલાનો પડ્યો પશુ સંભળાય છે: તુરગનાં પગલાં.

જેતજેતામાં તો પતિ દહિમમાંદાની પાર ચાલ્યો જાય છે, ઘોડાના ડાબલા પશુ સંભળાતા બધે ચર્ચ જાય છે, છતાં ઉત્તરો હજી ત્યાંની ત્યાં જાય અને અનિમિષ નખને બિભી રહે છે. દિશંતમાં પ્રસરેલી એની આ અનિમિષ દૃષ્ટિ, અને એની આ રિયર મૌન મૂર્તિ વાયકના ચિત્તમાં એવી સમજ રેખાઈ અકોઈ જાય છે કે કાવ્ય પૂરું થયા પછી લાંબો કાળ સુધી એ મૂર્તિ જાણે સાથે જ એ પ્રત્યક્ષ જોતો હોય એવું લાગ્યા કરે છે.

આમ આ કાવ્યનો અત્યંત ખૂબ કલાત્મક—અસર-કારક થયો છે. જેમ કાવ્યની શરૂઆત કર્યાં કરી એ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય છે, તેમ અંત કર્યાં લાવવો એ પણ એટલો જ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય છે. આ વસ્તુ વધારે સમજવા માટે એક વસ્તુ નોંધવા જેવો છે. જ્યારે શ્રી. નરસિંહરાવે આ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે તો આ અંતના શ્લોક પછી પશુ બીજા બે શ્લોકો એમણે લખ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે હતા :

દીર્ઘ એ દિન ને ! વીરો મુખજો મેઘવન્દી;
વાટ જોતી રહી મુઝા અગોષા ચિત્ત મનથી. ૧૪
શત્રુએ લાવિયા વાર્તા દૂત દુઃખકરો ધણી,—
અભિમન્યુ પડ્યો યુદ્ધ-મુઝા મૂર્છિત એ પછી. ૧૫

પશુ એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં શ્રી. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાંત)ના જેવામાં આવ્યું અને તેમણે આ છેવટના બે શ્લોકો કાઢી નાખવા પ્રયત્ન. શ્રી. નરસિંહરાવ લખે છે : ' આ ૨૪ અને ૨૫ માં શ્લોક કાઢી નાંખતે મને કાણુભર દુઃખ થયું હશે, પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાત્મક વધારે સારું સંધાનું હતું તેથી મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો.' તમે પશુ જોઈ શકશો કે એટલો ભાગ કાપવાથી કાવ્ય વધારે અસરકારક બન્યું છે.

આ કાવ્ય જેવાં છવનના કોઈ એક પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યોને ખંડકાવ્ય કહે છે. મુગરાતીમાં એવાં કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરનાર પશુ એ જ શ્રી. મણિશંકર ભટ્ટ હતા. 'વસંત વિજય', 'ચક્રવાક મિથુન', 'દેવવાની' એ એમનાં અતિ પ્રસિદ્ધ અને કલાત્મક ખંડકાવ્યો છે. શ્રી. નરસિંહરાવને પશુ એ કાવ્યો વાંચ્યા પછી જ ખંડકાવ્ય લખવાનું સંકલ્પ હતું. એક જ કાવ્યમાં ભાવ પ્રમાણે છંદો બદલવાની શરૂઆત પશુ શ્રી. મણિશંકરે જ કરેલી અને પછી તો તે રીત આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રિય થઈ પડી છે.

નગીનદાસ પારેખ

મરાઠાઓની પડતી શાથી થઈ ?

શ્રી. કેળાકર મરાઠાઓની પડતીનાં મુખ્ય બે કારણો જણાવે છે: એક એ કે તેમનામાં માંહોમાંહે સત્તા મેળવવાની હરીફાઈ હતી અને એકતા, શિસ્ત કે રાષ્ટ્રાભિમાનનો અભાવ હતો; અને બીજું કારણ તેમની પાસે ક્વાલિટી લરકર તેમ જ સુધેરેલી યુદ્ધસામગ્રીનો અભાવ હતો. આ દરેક બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ.

શાહુની કારકીર્દિમાં પ્રથમ સરંજમી સરદાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા તે જ આગળ જતાં ભારે યર્થ પડ્યા. શિવાજી મહારાજથી તે શાહુ મહારાજ સુધી શિવશાહી હતી શાહુના મૃત્યુ પછી આનું સ્થિત્યંતર પેશવાઈમાં થયું અને માધવરાવ પેશવાના મૃત્યુ પછી પેશવાઈનું સ્થિત્યંતર ફરુક્ષીશીમાં થયું. માધવરાવ પેશવા સુધી મધ્યવર્તી સંસ્થા નેરમાં હતી. તેના મૃત્યુ પછી તે સંસ્થા નાના ફૂનવીસની પાસે ગઈ અને પછી કમઝોવત યર્થ. ફરુક્ષીસની સત્તાને સરંજમી સરદાર બહુ ગાંઠતા નહિ. દરેક સરદાર પોતપોતાના સરંજમને સંભાળવા તરફ ધ્યાન આપવા લાગ્યો અને મરાઠાઓનું રાષ્ટ્રકાર્મ પાછું પડવા લાગ્યું. મધ્યવર્તી સંસ્થા ને પ્રયત્ન હોત તો આમ ન બનત.

તુળાજી અંગ્રેનો નિઃપાત કરવા માટે પ્રથમ નાનાસાહેબ પેશવાએ અંગ્રેજોની મદદ લીધી. ત્યાર પછી રાધોબા અંગ્રેજો પાસે ગયો. શાણા ગણાતા નાના ફૂનવીસે પણ પોતાનો અધિકાર કાયમ રાખવા માટે અંગ્રેજો સાથે વાતચીત શરૂ કરી હતી. છેલ્લા બાજીરાવે તો મરાઠા રાજ્યની લગભગ માલકમ સાહેબના હાથમાં સોંપી દીધી! ઇન્દિસના સંશોધકોએ માધવરાવ, આનંદીમાઈ વગેરેના અસહ પત્રો ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે કે અંગ્રેજો ધરમાં ઘૂસવાના એ ભવિષ્યવાણી મરાઠા મંડળમાંના ડાહ્યા માણસોએ પહેલેથી જ લાખી હતી. અંગ્રેજો આગળ ઉપર આપણને બારે યર્થ પડશે એવી ખબર

હતી છતાં આપણા શાણા મુત્સદ્દીઓએ તેમને ધરમાં લેવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કર્યો. રાધોબાના રાષ્ટ્રદ્રોહી કલહને સમયે પેશવા, શિદે, હોલકર વગેરે બધા મરાઠા સરદાર એક થઈને લડ્યા તેથી તેઓ અંગ્રેજોનો પરાજય કરી શક્યા. અંગ્રેજો નિઃજમના દોસ્ત થયા હતા છતાં સન ૧૭૮૫માં બધા મરાઠા એક થઈને નિઃજમ ઉપર ચડાઈ કરી ગયા ત્યારે તેઓ નિઃજમની મદદ દોડી ગયા નહિ. મરાઠા ને એક થઈને આપણી સામે લડવા આવે તો તેમની આગળ આપણે ટકી શકવાનાં નથી એ વાત અંગ્રેજો ખરાબર જાણતા હતા. તેથી જ તેમણે પ્રથમ પેશવાને બગલમાં લીધો, પછી શિદે-બોંસલેનો પરાજય કર્યો અને ત્યાર પછી યશવંતરાવ હોલકરને ટોપી કાઢ્યો! મરાઠા ને એક થઈને અંગ્રેજો સાથે લડ્યા હોત તો તેઓ હાર પામત નહિ અને મરાઠા રાજ્યનો નાશ આટલો જલદી ન થયો હોત.

મરાઠાઓમાં શિસ્તનો પૂર્ણ અભાવ હતો એ સિદ્ધ કરવા માટે વચારે વિવેચનની જરૂર નથી. લડાઈ ચાલતી હોય ત્યારે ચડી ગયેલા પગારને માટે દોલતરાવ શિદેના શિલેદારો તેના તંત્રુ પાસે હક કરીને કેવી રીતે બેસી રહેતા અને તેથી ખુદ શિદેને મ અપવાસ કરાવતા એ વાત તો સુવિદિત છે.

શ્રી ખરે કહે છે કે “ મરાઠાઓમાં દેશાભિમાન બિલકુલ નહોતો; બહુ તો રાજ્યાભિમાન હતું એમ કહી શકાય ” જે રાટલો આપે તેની ચાકરી કરવી એ જ કેવળ મરાઠાઓની મહત્ત્વાકાંક્ષા. શિવાજી મહારાજના સમયથી માંડીને ઠેક પેશવાઈની આખર સુધી મરાઠા મરાઠા સામે લડ્યા છે. નિઃજમના પક્ષમાં મરાઠા હતા, અંગ્રેજોની દેશમાં ચે મરાઠા હતા અને તેઓએ જ મરાઠાઓ સાથે લડીને મરાઠાઓનો નાશ કર્યો છે. શ્રી ખરે કહે છે કે “ દેશાભિમાન—એ સદૃશ્યની પેદાશ જ નો હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત ઘાય છે તો મરાઠાઓના ભાગે એનો કેટલો અંશ આવવાનો હતો ? ”

હવે આપણે કવાયતી લશ્કર વિશે થોડા વિચાર કરીએ. અરાધમા સૈકાના અંતમાં હિંદુસ્તાનમાં નાનાંમોટાં બધાં સંસ્થાઓમાં યુરોપિયન લોકોને ચાકરીએ રાખીને તેમની દ્વારા કવાયતી ફોજ તૈયાર કરાવવાનો રિવાજ સાર્વત્રિક હતો. દક્ષિણમાં મૈસુરના વાઘયો માંડીને ઉત્તરમાં પંજાબના સિદ્ધ સુધીના અને પૂર્વમાં બંગાળના નવાબ અને નાગપુરના ભેંસલેયો માંડીને પશ્ચિમમાં જયપુર અને કેરલની રાજ સુધીના બધા રાજ્યોએ ધન ખર્ચીને કવાયતી લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું હતું. કવાયતી ફોજના મુખ્ય પુરસ્કર્તા પાટીલસુવા મહાદેવ શિંદે હતા. ડી બોયન નામના નેપોલિયનની તાલીમમાં તૈયાર થયેલા ફ્રેંચ અમલદારને પોતાની ચાકરીમાં રાખીને તેની દ્વારા તેમણે કવાયતી લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું હતું. આ ડી બોયનના લશ્કરના ખર્ચ પેટે તેને અંતર્વેદીમાંના બાવન પરાગણીના પાંત્રીસ લાખનો ફળદ્રુપ મુલક સોંપવામાં આવ્યો હતો. ડી બોયનના લશ્કર ઉપર મરાઠાઓનો ભગવો ઝડો ફરકતો નહોતો. પણ સેવૌયનો 'શુભકોસ' ચમકતો હતો. આવી વસ્તુ મહાદેવ શિંદે જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના સેનાનાયકે અને મુત્સદ્દીએ કેમ ચાલવા દીધી એ એક કૂટપ્રશ્ન જ છે. આતુંજ નામ માયા કરતાં પાઘડી ભારે! ડી બોયન એટલે તો પ્રયણ થયો હતો કે જો તેને આ કોસ દૂર કરવા પાટીલસુવાએ ફરમાવ્યું હોત તો તેણે પોતાની તોપો અને ફોજને શિંદે સામે ખડાં કર્યાં હોત! એ એક મોટા રાજ જેવો જ હતો. આવી જ બીજી ભૂલ પાટીલસુવાએ કરી હતી. તેમણે આ કવાયતી લશ્કરમાં અરબ, રાંગડા, પૂરલયા, જાટ, પઠાણ વગેરે જાતિના લોકો રાખ્યા હતા અને તેમની ઉપરના બધા અમલદારો યુરોપિયનો હતા. આતું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજો સાથે શિંદેની લડાઈ થતાં જ અંગ્રેજોના જાહેરનામાં અનુસાર બધા યુરોપિયન અમલદારો નોકરી મૂકીને ચાલતા થયા. આગ્રામાંની પલટણો તો દારૂગોળા, હથિયાર અને ખજાનો લઈને અંગ્રેજો સાથે ભળી ગઈ.

અલીગઢ, કાંપલ, આગ્રા અને દિલ્હીમાં પરાજય

પામ્યા પછી ડી બોઈને તૈયાર કરેલા લશ્કરના મસ્તક વિનાના ક્યુધે લાસવારીના મેદાન ઉપર વિકરાળ તાંડવ કર્યું અને પ્રતિપક્ષનો ખૂબ વિનાશ કર્યો. પણ અવશેષ રહેલું એટલું પૂરું થતાં જ તે ક્યુધ નિશ્ચેષ્ટ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો તે પાછો ઊઠ્યો જ નહિ. ઉપર જણાવેલા "પરદેશી લોકોએ અમારે માટે લડાઈઓ કરવી અને સ્વદેશી માવળાઓએ કોડી, દેવધર અને કુટુંબકીયાને સંભાળવાં એવી તે સમયે રિયતિ હતી" એમ થી ખરે કહે છે તે તદ્દન સત્ય છે. કવાયતી લશ્કરમાં મરાઠાઓની ભરતી કરીને તેનું રાષ્ટ્રીય સૈન્ય મરાઠાઓએ કેમ ન કર્યું? માવળાઓની ઉત્તમ લડવૈયા તરીકે શિવાજી મહારાજના વખતમાં ખ્યાલિ હતી એટલું જ નહિ પણ ગયા યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં પણ આ જ મરાઠા અને માવળા લોકોએ ભારે યૌર્વનાં કામ કર્યાં છે અને ખુદ યુરોપિયન અમલદારોએ તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. પણ આ વાત તે વખતના કોઈપણ સેનાનાયકના ખ્યાનમાં આવી નહિ એ આશ્ચર્યની ખિના છે. કવાયતી લશ્કરમાં અમે શિખાઉ હતા અને તેમાં પૂરા હોશિયાર થઈએ ત્યાર પહેલાં જ તેમાં નિષ્ણાત એવા યુરોપિયન રાષ્ટ્રો સાથે અમારી ચકમક થઈ તેથી જ અમારો વિનાશ થયો એમ કેટલાક કહે છે. તે ખરું હોય તો પણ કેટલાક દિવસના અનુભવ પછી આગળ ઉપર અમે અમારું રાષ્ટ્રીય લશ્કર તૈયાર કરી ચક્યા હોત.

યુદ્ધસામગ્રીમાં તો મરાઠા પાછળ જ રહ્યા. ક્યુ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ યેવરીએ પાસેથી તેઓ તોપો, બંદૂકો અને દારૂગોળા ખરીદ્યા અને તેનાથી લડતા. પેશવા, શિંદે વગેરે સરદારોએ તોપો અને બંદૂકો તૈયાર કરવાનાં કેટલાંક કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં પરંતુ તેમની ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે યુરોપિયનો રાખ્યા હતા. મરાઠા કેમ નહિ? મરાઠાઓમાં આટલી પૂર્વતા નહોતી. પેશવાના તોપખાના ઉપરના સરદાર પાનસેએ આખી ઉમરમાં ભાગ્યે જ તોપ ફેડી હતી. તો પણ તોપખાનાની હકુમત તેમના વંશમાં જ ચાલ્યા કરતી હતી.

મરાઠી સત્તાનો ઉદય શિવાજી મહારાજે કર્યો. તેને મધ્યાહનમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન પહેલા બાહ્યરેલે કર્યો અને છેવટે મહાદેજ શિંદેએ હિંદુસ્તાનની બાહ્યરેલ મૂકી આ રાખી મહાદેજ પછી એ પેશવાઈના આખરના સમયમાં વશવતરાવ હોલકર, અમીરખાન પંડ્યા શિંદેના શેષુવી સરદાર, આપુ ગોખે, રામચંદ્ર અપ્પા પટવર્ધન, આપ્પાસાહેબ બોસલે નાગપુરકર, બોસલેના સરદાર ગણપતરાવ મુમેદાર, સતારાના ચતુરસિંગ બોસલે વગેરે ઉત્તમ સેનાનાયકો હતા. પણ આ બધા સેનાનાયકોને એક સૂત્રમાં ભેડી તેમની પાસે રાષ્ટ્રકાર્ય કાગી લેનાર એકપણ લાયક નેતા તેમના પક્ષમાં નહોતો.

સર આલ્ફ્રેડ લાયક કહે છે કે ‘અમારું નસીમ પાધુર તેથી અમાગી તૈયાની થતા પૂર્વે મરાઠાઓનું અને અમારું યુદ્ધ શરૂ થયું નહિ’ પાણિપતમાં મરાઠાઓની એક પેઢી ભેડે કે કપાઈ ગઈ તો પણ અંગ્રેજોએ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવાની ઉતાવળ કરી નહિ તેઓ મરાઠાઓની શક્તિથી વાકેફ હતા પ્રથમ બગાળા અને મદ્રાસ તરફનો મુલક સર કરીને ખૂબ પૈસો ભેગો કર્યો, નવા સૈન્ય તૈયાર કર્યા અને વસાઈની સધિ કરીને પેશવાને પોતાના પગમાં સપાડાવ્યા પછી જ તેમણે મરાઠા સરદારો સામે ખુલી તગવાર ઉગામી અને તેય બધા સામે એકી વખતે નહિ પણ જુદે જુદે સમયે અંગ્રેજોની “લાગશ પાડીને રાજ્ય ધરવાની—Divide and Rule—નીતિ”નો એમણે આ લડાઈમાં કેવો સફળ પ્રયોગ કર્યો એ વાતથી દિદીઓએ પૂરા વાકેફ રહેવું જોઈએ.

રિયાસતકાર કહે કે મરાઠી રાજ્યના વિનાશનું મુખ્ય કારણ બાહ્યરેલ પેશવા અને દોલતરાવ શિંદેનો દસ વર્ષ અવ્યવસ્થિત કારભાર છે વાઘનો શિકાર, નતંકીઓના નાયગાન, ગગરેગી પતંગ અને સાકંભારીના ખેલો એમાં જ દોલતરાવ નિમગ્ન રહેતો બાહ્યરેલ પેશવાના ચાળા તો પ્રસિદ્ધ જ છે “સદાએ પાચદસ સ્ત્રીઓથી વીંટળાઈ રહેતું એવો વિલાસ માહુલીના મહેનમાં ગગાનાઈ ગળ્યાચીયણુ વિધવા સ્ત્રી, તેના શરીર ઉપર પોતાનો મદાની પોશાક અને ઝવેરાત પહેરાવી તેને ગાદીએ બેસાડી પોતે ખીદમતદાર થઈને આમર દોળવા લાગ્યા” આવા અનેક પ્રકારના ચાળામાં છેલ્લા બાહ્યરેલ પેશવાઈ ગુમાવી એમાં કઈ નવાઈ જ નથી મરાઠાઓને અંગ્રેજો વિશે મિલકતુલ માહિતી નહોતી તેઓ આના કાથી, છે કેટલા, તેમની શક્તિ કેટલી છે વગેરે બાબતોમાં મરાઠા તદ્દન અજ્ઞાન હતા. મરાઠાઓનું ભૌગોલિક અજ્ઞાન પણ રાજ્યનાશનું એક કારણ બન્યું અંગ્રેજો સાથે લડાઈ શરૂ થતા જ ભારે જુદી જુદી ખમરો આવતા માઠી ત્યારે આ ખમરોથી તાસી ગયેનો એક સરદાર લખે છે આ સા .. અંગ્રેજો છે કેટલા ? ભા ને ત્યા તેઓ જ દેખા દે છે આ શું છે એ કાર્ડ સમજાવું નથી.

વસાઈની સધિ વિશે શ્રી ખરે લખે છે “શિવશાહીના સ્વાતંત્ર્ય સૌભાગ્યનું કુકુમતિલક તેના જ એક નાકાન ઝેકરાએ આ મધિના ફરફીઆથી ભૂસી નાખ્યું” આ વાક્યમાં ખૂબ અર્થ છે એમ આપણને લાગશે.

ગાવિંદરાવ લાગવત

[મરાઠી ઉપરથી]

રામુ રેંકડીવાળો

‘ચૂણીયા ને મણીયા, ખારાં ને મીઠાં, લ્યો રે કોઈ પૈસાના શેર—હાં રે, લ્યો રે કોઈ પૈસાના શેર,’ ધીમી હલકે એ ગાતો. એના કંઠે મધુર હતો. એના કંઠમાં દઈ હતું. એની ધીમી હલકે ગાવાની ટેવ જનતાને મુગ્ધ કરતી. જનતા એના કંઠથી આકર્ષાતી. એ કોઈ નામાંકિત સંગીતકાર ન હતો, એ કોઈ પ્રખ્યાત ગાયક ન હતો, એ કોઈ નામચીન સંગીતાચાર્ય ન હતો; એ હતો રામુ રેંકડીવાળો.

મુંબઈના પ્રખ્યાત મહોલ્લામાં એની રેંકડી સાથે એ આઠ વાગ્યે આવતો. ઝટપટે ઝટપટે રેંકડી ઝટપટે અનુકૂળ ફોર્મથી લરપૂર રહેતી. સવારથી સાંજ સુધી એ એકધારું કામ કરતો. બપોરે જમી પાછો એ જ રમણે આવી પહોંચતો. એ નાનીશી ચૂંગી રાખતો. દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર પીતો. આખાએ દિવસની એની સહચરી ચૂંગી હતી. એના સંપર્કથી એ ઊનાળાની વસમી લૂ બૂલતો, શિયાળાની કંકડતી ટાઢ બૂલતો અને ચોમાસાનાં અણધાર્યાં ઝાપટાં બૂલતો. આમ એનું જીવન દિવસે ચૂંગી સાથે વહેતું અને રાત્રિએ એની પત્ની રેણુકા ને પાંચ વર્ષના બીજાલા સાથે વહેતું.

રામુ ગામડાનો હતો. રેણુકા એના પાડોશના ગામની એની નાતની છેકરી હતી. રામુ શરીરે ખડતલ, એકવડી દહીનો, શ્યામવર્ણો અને જુવાન-જોષ યુવક હતો. રેણુકા દેખાવડી હતી. રેણુકા ઊંઘાંજળી ન હતી. એનામાં શહેરની વેવલાઈ ન હતી. એ તો હતી ગામડાની સાદી, સરળ છેકરી!

રામુ અને રેણુકાએ કંઈ રોહલસ કર્યાં ન હતાં. બંને પહેલેથી એકમેકના પ્રેમમાં ન હતા. બંનેના પિતાએ સંબંધ નેણ્યો હતો. રામુ અને રેણુકા લગ્ન-ક્રમથી નેણ્યાં. બંને મુંબઈઆવી નાના મહોલ્લામાં નાની શી ઓરડીમાં રહેવા લાગ્યાં. રામુ રેંકડી લઈને

લતે લતે ફરતો. એ માલ સારો રાખતો. એ બાવ પથ્રુ સારો લેતો. આમ રામુએ જીવનસંક્રામ આરંભ્યો.

રામુને પોલીસદાદા સનાવતા. મ્યુનિસિપાલિટીના ખટારાથી એ સનત કરતો. એના જીવનમાં આ બંનેની ‘હાક’ની માફક બીક રહેતી.

‘એય સાલા રેંકડીવાલા ! ક્યોં મ્તેમે’ રેંકડી ખડી રખખી હૈં” પોલીસે રામુને દમ ભીડાવ્યો.

હિંદના હિટલર અને મુસોલિની નેવા હોય તો મુંબઈની પોલીસ નેત્રી, ગરીબ પાસે હિટલર જેમ ગઈ જીરે છે, અને મુસોલિની માફક એ ગજબામાં માલ સેરવતો જાય છે. ‘ચેરીમતી’ મળતાં એ ચાલ્યો જાય છે. એનામાં હિટલરની દાદાગીરી નજરે પડે છે અને મુસોલિનીની દુરતા નજરે પડે છે.

“દાદા, મેં લે જતા હું. આ ધરાકુ દે દેના દો. ફીર મેં ચલા જલંગા.” પોલીસસાથે વાતચીત કરતાં રામુ ગજરાતો. અડધું ખરું જોડું દિંદીમાં બોલી તે જવાબ આપતો. રામુ પોલીસને આપણીના બે આના આપતો અને તે પાછો નિર્ભય ખનતો.

આમ રામુને તકલીફ રહેતી. ધીમેધીમે એણે મુંબઈના એક પ્રખ્યાત મહોલ્લામાં જગ્યા શોધી કાઢી. ત્યાં પોલીસની બીક ઓછી હતી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીના ખટારાની બીક વધુ હતી.

રેણુકા ઘેર થોડું કાંતતી. એમાંથી એ થોડુંકે કમાતી. આમ બંનેનું જીવન મુંબઈમાં જતું. રામુ ઘેર આવી રેણુકાને જીવનમાં મઝા આવે એવી વાતો કરતો. પોલીસ દાદાની વાતો કરી પોલીસોની મરકરી કરતો. આમ બંને પતિપત્નીતો ગૃહસ્તંસાર સુખે ચાલતો.

ત્રણેક વર્ષ પછી રેણુકા એક બીજા પુત્રની માતા બની.

‘રામા, હવે આપણું અર્થ વધ્યું, નહિ? હવે તારે ને મારે વધુ મહેનત કરવી પડશે’ રેણુકા બોલી.

‘રેણુ! આપણે ભીખવાને બણાવીશું. ખાલીસ્ટર બનાવીશું. પછી આપણો ભીખડો મોટો સા’બ બનશે” રામુ પોતાના લાડીલા માટે મદત્તવપૂર્ણ કંપના કરતો બોલ્યો.

*

*

દિવસ પછી દિવસ, મહીના પછી મહીના વહેવા લાગ્યાં. બીણુ સાત વર્ષનો થયો. રેણુકા હવે વધારે કામ કરતી. રામુ નિયમિત ઘેર આવતો અને ભીખાને સાચવતો.

‘રામા! હવે ભીખાને ઇસ્કાલે ક્યારે મૂકવો છે? વેલો લણશે તો વેલો વેલાત જશે.’ રેણુકાએ કહ્યું.

‘રેણુ! પરમ દિવસે ગુસ્તવાર છે તારે મૂકશું. કાલે એને પાટી ને પેન લાવી દેશું.’

*

*

સવારે રામુ પોતાની રે'કડી લઈ દરરોજની જગ્યાએ ગયો. સુંદર રીતે માલ ગોડવી દીધો. હલકી લહરે ગાવા માંડ્યું: ‘અણીયા ને મણીયા, ખારાં ને મીંકાં, કોઈ હ્યો પૈસાના શેર—હાં રે, કોઈ હ્યો પૈસાના શેર.’ આવતી જતી જનતા સાંભળતી હતી.

“ અધ્યા રામલા, દોડ....દોડ, મ્યુનિસિપાલને ખટારો આપ્યો. ” એક જાણીતા ફેરિયાએ જમ મારી.

રામુ રે'કડી લઈ દોડવા ગયો. ખટારો આવી પહોંચ્યો. બળજબરીથી રે'કડીનો માલ ખટારામાં પડ્યો- ઘોડોડે ખટાર પછુ ટોળાયો. ખાલી રે'કડી રામુ સામે રહી. રામુ નિસ્તેજ આંખે રે'કડી નેઈ રહ્યો. અધુએ એ ગુમાવી બેઠો હતો. એની સહચરી ચૂંગી પણ ન હતી. રે'કડીના બંને છેડા પર હાથ ટેકવી એ બેઠો.

રામુએ હજી એક પાઈનો પણ વેપાર નહોતો કર્યો. આજ એણે એક આશાની મહાન ઇમારત બાંધી હતી—જમવા જતાં ભીખલા માટે સ્લેટ ને પેન લઈ જવાની આશા સેવી હતી.

“ ભીખલા માટે હવે હું સ્લેટ ને પેન કેવી રીતે લઈ જઈશ? ભીખવાની—મારા લાડીલાની— પહેલી જ માગણી હું પૂરી કરી ન શક્યો ! ” રામુ વિચારમાં લીન થઈ ગયો.

એની દૃષ્ટિ અનંત આકાશમાં ભીખવાની મૂર્તિને નીરખી રહી. એની આંખમાંથી બે બિનાં બિન્દુ ગાલ પર સરી રે'કડો પર પડ્યા.

‘ ધવલ ’

વાચન

(અનુષ્ટુપ)

પૂર્વઝહો થયા શાન્ત, દીપમાળા નવી દીડી
જ્ઞાનવિજ્ઞાનને કાંઠે, છીપો જ્યારે નવી વીણી
કંઠે તથ્યો લુલાવીને રમ્ય સત્યો દિખાવતી
વાણીઓ આર્ષ નયને, સરી સાક્ષ્ય અર્પતી.

તનસુખ ભટ્ટ

વાતચીત કરવાની કળા

[બાંધકામ માટે]

૨

ગુણ અંકમાં, વાર્તાલાપ કરવામાં કેટલા દોષો તપાસવા જેવા છે તે આપણે તપાસ્યું. એ દોષમાંથી મુખ્ય રહીયું તો આપણે આપણી વાતોથી બધાને પ્રિય થઈ પડીયું. એટલે આપણા વાર્તાલાપથી બીજાને આકર્ષવા માટે ક્યા ક્યા ગુણો કેળવવા જેવા છે તેનો આપણે વિચાર કરીયું.

આપણી વાતચીત તે આપણા અનુભવનું પ્રતિબિંબ છે એટલે જેમ તે મુજબ તેમ આપણી વાતચીત વધારે રસિક થાય. આપણા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવા માટે નીચેના ગુણો આશર્યક છે:— (૧) પ્રેમભાવ; (૨) વિવેક; (૩) સામાન્ય સામગ્રીમાં ધીરજ; (૪) એના દરિયાઈનું અવલોકન; (૫) આનંદ; (૬) હાસ્યરસ; (૭) વાર્તાલાપના વિષયોની પસંદગી; અને (૮) વિષયોની વિવિધતા.

એ દરેક પ્રકારનો જવાબીયતથી હવે વિચાર કરીએ.

૧ પ્રેમભાવ

ઉપરના ગુણોમાં પ્રેમભાવ સૌથી અગત્યનો છે અને એ ગુણ હશે તો એની મેજે બીજા ગુણો કેળવાશે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં આપણે જે અહિંસાનો પાઠ શીખ્યા છીએ તે જ ગુણ બીજા ક્ષેત્રમાં આ પ્રેમભાવ છે તે તેનો ઉપયોગ વાતચીત કરવામાં કરવો જોઈએ. આવા પ્રેમભાવથી લોકોમાં મન આકર્ષી શકાય છે.

એક વખત અમને થોડા મિત્રોને મળ્યો કેવી ચાલોમાં રહે છે તે જોવાનું મન થયું. એ ચાલોમાં કામ કરતા એક મીશનરીની સાથે અમે ત્યાં ગયા. અમે રસ્તા પર ફરતા હતા એટલામાં ચાલોમાંથી ઘણું નાનાં છોકરું આવી પહોંચ્યું અને મીશનરીના હાથ પર વળગવા લાગ્યું. એ મીશનરી એમની સાથે એવી

તે શી વાતો કરતો દશે કે જેથી તેઓ આટલાં બધાં આકર્ષાતાં દશે એવો મને વિચાર આવ્યો. એમને એમનારી અદર્ય દોરી તે મીશનરીના પ્રેમભાવ દ્વારા.

તમે કદાચ અખિલ દિલ્લી બાગીચોની સંસ્થા- 'અખિલ દિલ્લી બાગીચ સંઘ' અથવા 'બાગીચ-ભારતી'—એ નામ સંભળ્યું દશે. એ સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકે 'દાદા' (ગોપાલભાઈ) એવું તખલ્લુસ રાખ્યું છે. 'દાદા' બાગીચોમાં ખૂબ બગીચાં છે કારણ કે એમનામાં પ્રેમભાવનું આકર્ષણ છે.

ત્યારે મદાત્મા ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે ઉચ્છેદ ગયા હતા ત્યારે તેઓ ત્યાં એક ગરીબ સલાખી રહેતા હતા અને ત્યાંનાં બાગીચો ગાંધીજીના મિત્ર બની ગયાં હતાં કારણ કે ગાંધીજી બાગીચો પ્રત્યે ખૂબ જ રોડ ધરાવે છે.

અમેરિકામાં જન્મતા એક બનાવનાર ધર્મને ત્યારે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે એના જીવનની કોઈકની સાચી શી છે ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે એને એક જોનારાંએ પ્રત્યે પ્રેમભાવ હતો. બીજા એક-લીએ માને છે કે જોનારાંએ મૂખી છે અને એમને છેલ્લાં એ રમત વાત છે; પણ ધર્મને મનમાં કહેતા: "આ બધાં જોનારાંએ અહીં મારા જેવો જોવા આવ્યાં છે એટલે હું એમનો નાણી છું. એમને લીધે મારો જીવનનિર્વાહ થાય છે."

૨ વિવેક

પ્રેમભાવને લીધે વિવેકની લાગણી સદાજ આવે નય છે. સામા માણસની લાગણી કોઈ પણ કારણ-સર ન જ દુખવતી એમ આપણે નિશ્ચય કરીએ. ઉચ્છેદમાં સામાન્ય વાતચીતમાં તેઓ વિવેક ધણે બળવે છે, એ કે એમની પાલાંમેન્ટમાં અસમ્ય અને

ઉદ્ઘાટનિયાં આચરણે કેટલીક વાર થાય છે ખરો એમની સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે ને કોઈના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આપણે અભિપ્રાય જાહેર કરવો હોય તો તે વ્યક્ત કરતા પહેલાં “માફ કરજો” એમ કહેવું પડે દાખલા તરીકે, કોઈ અંગ્રેજને આપણે કહીએ કે હિંદુ-મુસલમાનોના પ્રશ્ન આપણે અદ્ય અંદરનો છે અને એમાં અંગ્રેજોને નિરમત ન હોવી જોઈએ અને ને એને આપણા મતથી જુદા પડવું હોય તો કહે “માફ કરજો, પણ હું એમ માનતો નથી” કેટલીક વાર ચોખ્ખી રીતે વિરોધ બતાવવાને બદલે તેઓ “I don't know” એમ કહે છે પણ એનો અર્થ “હું તમારા મતને સમત થતો નથી” એમ થાય છે વળી, ઈંગ્લેન્ડમાં ટપાલી ટપાલ આપે અથવા નોકર પાણી આપે તો એને પણ “થેન્ક યુ” કહેવું જોઈએ “Thank you,” “Please,” “Sorry” અને “Excuse me” નો એઓ વારંવાર ઉપયોગ કરે છે તેથી એમની વાતચીત બહુ મીઠાસહરેલી લાગે છે

આવા વિચારો હું કેટલાકને જણાવુ છું ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ એક જાતનો ઢોંગ કહેવાય દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યારે ગાંધીજી ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં એમની સાથે હરમન કેલનમેક નામના એક જર્મન ગૃહસ્થ પણ સાથે રહેતા હતા એમને બંધી જાતના ઢોંગ પર બહુ તિરસ્કાર હતો એક વખત વાતચીતમાં એક હિંદી ભાઈએ એમને “સોરી” કહ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું, “શા માટે તમે ‘સોરી’ કહો છો, તમે દીલગીર તો દેખાતા નથી?”

આવા સવાલનો હું એવો જવાબ આપુ છું કે અંગ્રેજમાં ‘સોરી’ કે ગુજરાતીમાં ‘અરે’ કે એના જેવો બીજો શબ્દ કોઈને આપણાથી રહેજ પછી તકલીફ પડી હોય તે માટે વાપરી શકાય છે, નહિ તો એટલી નજીવી તકલીફ વ્યક્ત કરવા માટે કયો શબ્દ છે? આપણે કોઈને ચોપડી હાથેહાથ આપતા હોઈએ, અને ચોપડી જમીન પર પડી જાય તો આપણે ‘સોરી’ કહીએ છીએ કારણ કે તેમ થવાથી સામા માણસને અડધી ભેડક ખોટી થવું પડ્યું અને

એને થોડી તકલીફ પડી. આ તકલીફ માટે દીલગીરી પ્રદર્શિત કરીએ તેમાં ઢોંગ ક્યા છે?

તે જ પ્રમાણે ‘થેન્ક યુ’ શબ્દ પણ વિવેક માટે વાપરી શકાય આપણે કોઈની ફાઉન્ટન પેન વાપરવા લીધી. હોય અને તે એને પાછો આપતી વખતે એને ‘થેન્ક યુ’ જરૂર કહી શકીએ. એમાં આપણા મો ઉપર આભારની લાગણી જવાઈ રહેલી હોવી જોઈએ એવી જરૂર નથી ગુજગતી ભાષામાં આના સમાનાર્થક શબ્દ બીજા ન જડે તો એ વાક્ય જ આપણી ભાષામાં અપનાવી લેવા જેવું છે.

કોઈ કહેશે કે ગાંધ મિત્રો વચ્ચે આવો વિવેક બતાવવાની જરૂર નથી શેક્સપિયરે ‘જુલિયસ સીઝર’માં કહ્યું છે કે ત્યારે મિત્રો એકબીજાને વિવેક બતાવવા માટે ત્યારે એ એમની મિત્રતા ધટવાનું ચિહ્ન છે. એક કવિ નબે છે તેમ.

“‘પધારો’, આવજો’, ‘મેસો’ વૃથા એ વાદ શા સારું?
‘પધારો’ એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના”

આ ત્રિપથમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે એમની અને મિસિસ પોલક નામના અંગ્રેજ બાઈની સાથે કેટલીક વાર ચર્ચા થતી, જેની વિગતો મિસિસ પોલકે એમની *Mr Gandhi, the Man* નામની ચોપડીમાં આપી છે મિસિસ પોલક કહેતા કે જેમને આપણા સ્વજન ગણીએ એમની તરફ પણ આપણે બીજાના પ્રત્યે જે વિવેક વાપરીએ છીએ તેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ ગાંધીજી કહેતા હતા કે સ્વજન એ આપણા શરીરના અંગ જેવા છે આપણા હાથને આપણાથી વાગી ગયું હોય તો આપણે એને ‘સોરી’ નથી કહેતા, તે જ પ્રમાણે આપણે સ્વજનની પ્રત્યે વર્તવું પછી, ગાંધીજીની ને આપણી સરખામણી થઈ શકે? સ્વજનને ખાતર એ જેટલો આત્મભોગ આપવાને તૈયાર છે એટલો આત્મભોગ આપણે આપી શકીએ? એટલે, સામાન્ય નિયમ તો એવો રાખવો જોઈએ કે બધા પ્રત્યે પૂર્ણ વિવેકબર્ણ વર્તન રાખવું.

૩. ધીરજ

વાતચીત કરવામાં ધીરજની ખાસ જરૂર છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે આપણે જે કહેવાનું હોય તે કહેવા માટે એટલા અધીરા થઈ જઈએ છીએ કે સામે માણસ શું કહે છે તે સાંભળવાની તરફી લેતા નથી. ખાસ કરીને ઉચ્ચશાળેલા વાદવિવાદ થતા હોય ત્યારે આવું ઘણી વાર બને છે. કેટલાક તો એવા હોય છે કે તેમનું મન જીતવાનો બાદશાહી રસ્તો એ કહે તે સાંભળ્યા કરવાનો હોય છે. રસપૂર્વક ધ્યાન દઈને સાંભળ્યા કરવાથી સામાને વાતચીત કરવાની મજા પડે છે. કોલેટન કહે છે કે આપણામાં વાતચીત કરવાનું દેવો જેટલું આતુર્ય હોય તેા પણ એવાં કેટલાંક પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે કે જેમની સાથે વાત કરવાને બદલે એ કહે તે સાંભળ્યા કરીએ તો એમને વધારે આનંદ થાય છે.

પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા ગેલીલિયો માટે કહેવાય છે કે જ્યારે કાર્ડ એની સાથે દલીલ કરતું ત્યારે એ એવું પૂરેપૂરું સાંભળતો એટલું જ નહિ, પણ એની દલીલ કેવી રીતે વધારે મજબુત થાય તે બતાવતો, અને ત્યારપછી તેની દલીલનું ખંડન કરતો. આમ કરવાથી સામા માણસને એની પોતાની દલીલ કેટલી નબળી છે તેનો જરોબર ખ્યાલ આવતો.

આપણે ધીરજથી ઘેરનું સાંભળીએ છીએ ત્યારે એના ઉપર આપણે સારી ઝાપ પાડી શકીએ છીએ.

૪. સામાના દૃષ્ટિબિંદુનું અવલોકન

આપણે હંમેશાં સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ બર્ન્સ કહે છે :

"Would to God the giftie gi' us.
To see ourselves as others see us."

(બીજા જે દૃષ્ટિથી આપણને જુએ એ દૃષ્ટિથી પોતાને જોવાની શક્તિસ પરમેશ્વર આપણને આપે !)

એક વખત અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ કન્યું હતું કે એની ધારણામાંની ૭૫ ટકા જે ખરી હોય તો

એથી વધારે ખરી હોવાની એ આશા રાખતું નથી. પોતાની ધારણાઓમાં જે રૂઝવેલ્ટ જોવાને પણ આવડે એ બહુ વિધાસ હોય તો આપણી ધારણા માટે આપણને પૂરેપૂરો વિધાસ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને છતાં, આપણે સામાને "તમે ખોટા છો." "એ બને જ કેમ ?" "એ અશક્ય છે," "તમારી માન્યતા તદ્દન જૂઠ્ઠાભરેલી છે" એવાં એવાં વાક્યો કરીને બહુ આપણામાં જ બહુ જ્ઞાન સમાઈ ગયું હોય એમ બતાવીએ છીએ.

કેટલીક વાર વાદવિવાદમાં બન્ને ખરા હોય એમ પણ બને છે. "દાસની જે બાલુ"ની વાતમાં બન્ને સત્યા હતા, પણ કાર્ડને સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાનું સૂઝતું નહિ. સત્ય એક પાસા પાડેલા રીસ જેવું છે. એને જુદા જુદા પાસાઓથી જોઈએ તો એમાં જુદા જુદા રંગો દેખાય છે; તે જ રીતે, જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી એક જ સત્યની જુદી જુદી બાજુઓ દેખાય છે.

૫. આનંદ

જો તમારે તમારી વાતોથી લોકપ્રિય થવું હોય તો "નિબનન્ટ હંમેશાં બાહ્ય, મસ્તીમાં મગ્ન લેજો." એ કુનિયા પ્રત્યેનું તમારું દૃષ્ટિબિંદુ અતિશય ગંભીર અને નીરસ હશે તો તમારી વાતો પણ તેવી જ હશે અને તે સાંભળવાનું કાર્ડને ગમશે નહિ. માટે આશાવાદ કેળવો.

આશાવાદી અને નિરાશાવાદીમાં ફરક એ છે કે જ્યારે આશાવાદી દુઃખી સંજોગોમાંથી સુખ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સારે નિરાશાવાદી સુખમાંથી પણ દુઃખ શોધે છે. આ સ્વભાવો વચ્ચેનો તફાવત એક દુષ્કામાં બતાવાયો છે. એક આશાવાદી અને એક નિરાશાવાદી: એ બેમાંથી નિરાશાવાદી સ્વર્ગમાં ગયો, અને ત્યાં જોના માથાની આસપાસ તેજ બતાવવાં એને તેજ્યક (halo) આપ્યું અને વગાડવાં સારંગી આપી ત્યારે એ બખડવા લાગ્યો : "આ તેજ્યક મને બંધબેસતું આવતું નથી, અને આ સારંગીના તાર તો બસરા છે." આશાવાદી નર્કમાં ગયો અને

ત્યાં ખૂબ અગ્નિ સળગતો હતો એટલે એણે કહ્યું :
“અહીંયા બીજું ગમે તે ખરાબ હશે, પણ એટલું
કહેવું જોઈએ કે અહીંના કોલસા બહુ સરસ છે!”

જો કોઈ નિરાશાવાદી અને આશાવાદી સરખત
પીતા હોય, તો અંધુ’ વ્યાસ સરખત પીધા પછી નિગ-
શાવાદી કહેશે : “હવે તો અંધુ’ ન વ્યાસ ગયું!”
પણ આશાવાદી કહેશે : “હજી તો અંધુ’ પાકી
રહ્યું છે.”

આશાવાદી માણસ લોકપ્રિય થાય છે કારણ કે
બધા ન આનંદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે માટે,

Laugh, and the world laughs with you,
Weep, and you weep alone,
For sad old earth must borrow its mirth
But has trouble enough of its own
માટે, વાત કરતી વખતે પ્રસન્ન મો રાખજો

મુંબઈ ઇલાકાના માજી વડાપ્રધાન શ્રી ખેરને
એક વક્તાએ ‘હસતા મુખ્ય પ્રધાન’ કહેલા અને
એમના સ્મિતથી એમણે ધણાને મુગ્ધ કર્યા છે
ચીનના લોકોમાં કહેવત છે કે જે હસી ન શકે
એણે કોઈ દિવસ દુઝાન ઉનાડી નહિ

પણ કદાચ કોઈ પૂછશે કે કુદરતી સ્મિત
આવતું ન હોય તો કૃત્રિમ સ્મિત કેવું? કૃત્રિમ
હાસ્ય એ ધણું ન શુભ અને નીરસ લાગે છે
પણ તમે એકલા હો ત્યારે જો હસવાનો પ્રયત્ન
કરશો તો તમે ખરેખર આનંદી થઈ શકશો.
સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે આપણી લાગણીની
આપણા શરીરના અવયવો પર અસર થાય છે
આ વાત ખરી છે. પણ સાથે સાથે શરીરની
અસરની લાગણી પર પણ અસર થાય છે એમ
પ્રો. વિલિયમ જેમ્સ જેવા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે
છે. દાખલા તરીકે, જો તમે આરામ પુરવશી પર
નિવૃત્ત થઈને બેસશો અને આંખ મીંચીને સહેજ
ઊંડા શ્વાસ લેશો તો તમને ઊંઘ આવવા જેવું
થશે. તેજ પ્રમાણે, તમે જો હસવાનો પ્રયત્ન કરશો
તો ખરેખર મન પ્રફુલ્લ રહેશે.

મિ ફ્રેચરે સ્મિતના ફાયદાઓ નીચે પ્રમાણે
ગણાયા છે -

એના પંસા બેસતા નથી, છતાં એ ધણુ મુખ
ઉત્પન્ન કરી શકે છે

જેઓ સ્મિતની દ્રાણુ લે છે તેને લાભ
થાય છે, અને જેઓ દ્રાણુ આપે છે તેને નુકસાન
થતું નથી.

એ થતા એક ફાણુ થાય છે, પણ એની
બીજાઓ પરની અસર કેટલીક વાર વર્ષો સુધી
રહે છે

કોઈ એટલા સમૃદ્ધ નથી કે એના વિના
ચલાવી શકે; તેમ કોઈ ગરીબી એવી નથી કે જેને
એનાથી થોડો પણ ફાયદો થવા વિના ન રહે.

એનાથી ધરમા મુખ વધે છે, વેપારમાં પ્રધો
વધે છે અને મિત્રો વચ્ચે રહેલ વધે છે.

એ ચાકેવાનો વિસામો છે, અને હતાશનું
આશાકિરણ છે, અને દુઃખીઓનું ઓસડ છે

છતા કોઈ એને ખરીદી શકતું નથી, કે ચોરી
શકતું નથી કારણ કે એ વસ્તુ લેવાની નહિ પણ
આપવાની જ છે

માટે, વાતચીત કરતી વખતે, તારાપોરવાળા ફોટા-
ગ્રાફ્ટની વાત યાદ રાખજો : “હ, જરા હસતું
મોઢું ગાખજો, બીજું બધું તો તારાપોરવાળા સલાળી
લેશે”

૬ હાસ્યરસ

તમારી વાતોમા જો તમે થોડો હાસ્યરસ લાવી
શકો તો જેમ મરીમસાલાથી ખાવાનું સ્વાદિષ્ટ થાય
છે તેમ તમારી વાતચીત રસભરી થશે, તમે જો
તેવા ગહીર કામમા નિમગ્ન હો તોપણ તમે ધારો
તો હાસ્યરસ ફેળવી શકો. કદાચ હિંદુસ્તાનમા સૌથી
વધારે કામ કરનાર મહાત્મા ગાંધી હશે. છતાં એ
કેટલીક વાર બાળકની જેમ ખડખડાટ મોટેથી હસે
છે, અને ઘણી વાર વિનોદ કરે છે. એમણે દરિજનના
ઉદ્ધાર માટે કમર બાપા સાથે મુસાફરી કરી તેમો

ઉત્સેખ કરતાં એમણે ‘દરિગ્ન’ માં લખ્યું હતું કે “જેમ મહારી માંડાને ફેરવે છે તેમ ફરર ગાપા મને આખા દિવસતાનમાં લઈ ગયા.”

આવી રીતે પોતાની સામે થોડા જ મરકરી કરી શકે છે. એનું કારણ એ છે કે આપણા બધામાં એટલો બધો અદલ્તાવ હોય છે કે એવી મરકરીથી એ અદલ્તાવને દાનિ પહેચે તે આપણને નથી ગમતું. સામાની મરકરી કરતી વખતે એ પ્ધાન રાખતું નેપ્રએ કે એની લાગણી કુખાવી ન નેપ્રએ એટલું જ નહિ, પણ એ મરકરીથી લોકોનું એના પ્રયેનું માન એણે શું છે એમ એને લાગતું નેપ્રએ નહિ. નિર્દોષ મરકરીથી સ્તેદલાવ ધણે વધી શકે છે.

કેટલીક વાર હાત્પરસથી સામાને સચોટ જવાબ આપી શકાય છે. એક દિવસ પ્રધાન અંગ્રેજ નાટકકાર બર્નાર્ડ શો કાઈ બાર્ડને ત્યાં પાર્ટીમાં ગયા હતા. એની સાથે વાત કરતાં શોએ એ બાર્ડના અહેરાનાં વખાણુ કર્યાં. બાર્ડએ કહ્યું, “હું દિવસીર છું કે હું તમારા અહેરાનાં વખાણુ નહિ કરી શકું.” શોએ જવાબ આપ્યો, “મારી જેમ જુઠું બોલોને.”

શોને બીજો એક દુચકા વાદ આવે છે એક વખત એક સુદર ફિંગરન્ટારે શોને એની સાથે પચણુવા કહ્યું અને દલીલમાં જણાવ્યું કે “આપણને છોકરાં થાય તેમાં તમારી શુદ્ધિ અને મારૂં સૌંદર્ય આવે તો કેટલાં દીપી નીકળે ?”

શોએ તરત જ માર્મિક જવાબ આપ્યો: “પચુ ધારો કે છોકરાંઓમાં મારૂં સાંદર્ય અને તમારી શુદ્ધિ આવે તો !”

ઈંગ્લાંડના માણ પ્રધાન લોર્ડ ન્યૂનજે એક સત્રમાં જહુ હસાવે એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો. એઓ લિખરશ હોઈને આયર્લેન્ડ વગેરેને સ્વરાજ આપતું નેપ્રએ એવો મત ધરાવના હતા. ભાષણમાં એમણે કહ્યું કે બધાને સ્વરાજ આપતું નેપ્રએ: આયર્લેન્ડને, સ્કોટલેન્ડને, વેલ્સને—એટલામાં પાછળથી

એક વંત્રે બ્રમ પાડી, “નરકને.” લોર્ડ ન્યૂનજે કહ્યું: “I like every one standing up for his own country” (દરેક જણ પોતાના વતન માટે તરફેણ કરે એ મને ગમે છે.)

૭. સામાને લગતા વિવધતા

ઉપરના નિયમો વાદ રાખીને તમે વાર્તાલાપ કરશો તો તે ખરેખરો રસમય થશે વાતચીત કરતી વખતે આપણને શું ગમે છે એના કરતાં સામાને ક્યો વિષય ગમે છે એ પ્ધાનમાં રાખીને એ વિષય પર વાત કરવી. આપણને સિનેમા નેવા ન ગમતાં હોય પણ જેની સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ એને સિનેમાનો ખાસ શોખ હોય તો ‘દમજાં કાઈ સિનેમા નેયું ?’ એમ પૂછીએ તો એ સારી રીતે વાત કરી શકશે. વિચાર્યોને સાધારણ રીતે એના અભ્યાસ વિષે પૂછવાનું આપણને મન થાય, પણ એ આપણને ખતર હોય કે એને અભ્યાસ કરતાં ક્રિકેટમાં વધારે રસ છે તો કુલ કે કોલેજ વિષે પૂછવાને બદલે ક્રિકેટ મેચની વાત કરવી. આમ કરવાથી તમે એને એનું મન બોક્ષવાની તક આપી શકશો, અને તમને પણ કંઈક નવીન ગણવાનું મળશે.

આ જ ધોરણને અનુસાર મોટાંની સાથે મોટાં જેવી અને નાનાંની સાથે નાનાં જેવી વાતો કરવી. થોડા દિવસ પર અમે શ્રી. બાલકાસ.હેમ ખેરને એક શિશુ સમેશનમાં નિમંત્રણ આપ્યું હતું. એમણે લગભગ અરધો કલાક બાળકો સાથે વાતો કરી પણ તેમાં રાજકારણના વિષયોનું કે કેસિસનું નામ પણ દીધું ન હતું. એમણે બાળકોને આનંદમાં રહેવાતું, ઉચ્ચ નીચનો ભેદ નહિ રાખવાતું અને દિમતવાળા ચવાતું કહ્યું. શ્રી. ખેરના ભાષણમાં બાળકોને ધણે રસ પડ્યો અને ભાષણ પછી એમણે શ્રી ખેરને સવાલો પણ પૂછ્યા.

૮. વિવિધતા

વાતચીતના વિષયમાં વિવિધતા હરો તો તે વધારે રસમય થશે. જેમ ભોજનમાં ભારે મિશ્રાજ અનુસંધાન ૫. ૩૩૩

હીરો અને તુષારખિન્દુ

એક મૂલ્યવાન હીરો ખેતરમાં ઊંચા ધાસ ને ડેઈઝી વચ્ચે પડ્યો હતો ને એની બરાબર ઉપર કપતા ધાસ ઉપર ઝાંકળતુ મોઢું દીપુ ડરતુ ડરતુ વગેરે હતુ માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હતો

સવારે અશુભોદય થયો ત્યારથી નમ્ર તુષારખિન્દુ હીરા સાથે જોવા કરતો હતો, પણ એવા મોટા માણસ હારે બોલતા એની જીભ ઊપડતી નહોતી

ત્યાં તો એક પતંગિયુ આની ચડચુ એણે હીરાને જોઈને જણ્યું, 'શેઠજી, નમસ્તે' 'નમસ્તે,' હીરો ચીપીચીપીને બોલ્યો

ત્યાં તો પતંગિયાની નજરે તુષારખિન્દુ ચડ્યો, અને એણે એના સામી આગળી કરીને હોગને પૂછ્યું 'આ આપના કાંઈક સગા થાય કે, શેઠજી?'

હીરો ખડખડ હસ્યો, ને બોલ્યો, 'કાંઈ વાત છે? પણ પતંગિયાભાઈની છુદ્ધિ કેટલોક ચાલે? હાલતો આ, જોઈએ, તારુ મોઢું ઘણું કર મને આ હલકા, કમગત, તુચ્છ નિર્માલ્ય તુષારખિન્દુને તોલે ગણવાવાળો આ થો છે તે!'

પતંગિયુ બોલ્યું 'પણ શેઠજી એ તમારા જેવો રૂપાળો નથી?'

'રૂપ! ' હીરો કહે, 'એ નિર્લજ્જ તુષારખિન્દુ મારી નકલ કરે છે એટલું જ અને રૂપ હોય તો પણ ધન વિના એ શું કામનું? એ તો જાણે—

રૂપ નીર વિષુ, ધેનુ ક્ષીર વિહી, મદિર દીપ વિના

રૂપ તથા ધનનો સમાગમ થાય તો આખું જગત તમારે પગે પડે જગત મને કેમ પૂજે છે એ હવે સમજાય છે?'

એમ કરીને એ તો ચમકવા મડ્યો, એટલે પતંગિયાએ અત્યંત ન જવા સારું આંખ આડા હાથ કર્યો

તુષારખિન્દુ બાપડો આ બધું સામળનો હતો, એટલે એને એટલો ખેદ થયો કે ધરતી માર્ગ આપે તો જાણે હમણા સમાઈ જઈ

એવામાં એક ચડાળ જમીન ઉપર આવ્યો ને હીરા ઉપર ચાચ મારી પણ નિરાશ થઈને એ બોલ્યો, 'અરેરે, મેં જાણ્યું કે આ મૂલ્યવાન તુષારખિન્દુ છે, પણ ત્યાં તો નકામે હીરો નીમ્યો પાણી વિના મારું ગળું સૂકાય છે, ને હું તરસે મરવાનો છું.'

'સાચે જ? ' હીરો બોલ્યો, 'તું મરીશ તો કેનો ગમે કુંવારો રહી જાય એમ છે?'

પણ તુષારખિન્દુએ તરત જ લલ્પ સકંપ કર્યો પૃથ્વીમાં સમાવાનો વિચાર ખોટો હતો એટલે એનો એને પગતાવો થયો કેમકે ખીમનો જીવ બચાવવા એ પોતાનો જીવ આપી શકે એમ છે તે તેણે જાણ્યું

'હું કાંઈ તને કામ આપુ એમ છે? ' એણે નમ્રભાવે પૂછ્યું

ચડાળે હળી પડતુ માયું બસ કરીને કહ્યું, 'હે અનુપમ મિત્ર, તું ધારે તો મારો જીવ બચાવી શકે'

'તો ઉવાડ તારું મોઢું'

એમ કરીને તુષારખિન્દુએ તણખલા ઉપરથી ચડાળની સૂકાઈ ગયેલી ચાચમાં

પડતુ મૂક્યું x

૬૫

પ્રભુતા ક્યાં ?

[વસંતવિલસ]

સત્કાર્ય ને સરલતામય માનવીમાં,
સદૃશ્ય ને મુશીલ શાંત દલાધરોમાં;
નાચતી રનેહ સ્નેહ સરિતા બધીમાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૧

વાડી તણા હરિત વિટપ મંડપોમાં,
અલમસ્ત યોગી સમ સુંદર પર્વતોમાં;
પસરાવતાં સુરભિ પુષ્પ પ્રકુલ્લતા ન્યાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૨

વર્ષા તણા વિપુલ મેઘ તણી ઘટામાં,
સંદીપ્ત વિદ્યુત તણા ચમકાર માંહી;
ટહુકાર ભક્ત મયુરો કરતાં સુખે ન્યાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૩

આનંદયુક્ત સુરગાયક વારિધિમાં,
કોકિલ કંક, મૃદુ વાદ્ય તણા ધ્વનિમાં;
આકાશ, તારકગણો, રવિ, ચંદ્રમામાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૪

નિર્દોષ હાસ્ય ધરતાં મૃદુ બાળકોમાં,
ને રાધ્વાગ્ય ઘડનાર વિધાયકોમાં;
સુમન્દ લહેર કરતાં સુસરોવરોમાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૫

ઉદાર દિલનો મજૂર શિવરામ

બાળકોમાં અનુકરણવૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિકેટની રમતો ચાલતી હોય છે, ત્યારે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઘરના બાળકોમાં, રસ્તા પર, છોકરાં ક્રિકેટ રમે છે, ક્રિકેટની જ વાતો કરે છે બાળકોની રમતની જે ઋતુઓ હોય છે. ક્રિકેટની પેઢે પતંગની, ભમરડાની, ને જો જો, આટાપાટાની પણ ઋતુઓ આવે છે. ક્યારે ક્યારેક મોઈદાની રમતોમાં જોર રંગ આવે છે. બાળકોની ઋતુઓ ને તેમાં થતા ફેરફાર નિશાળમાં ચાલના જૂગાળના વિષય સાથે શીખવવા જેવા છે.

વધારે વરસાદ નહીં, વધારે તાપ નહીં એવી હવામાં ક્રિકેટ શરૂ થાય છે હાલરો ને આસો ક્રિકેટના, કારતક-માગસર લામરડાના, મહા-ફાગણની શુભ ચાંદની આટાપાટા ને જો જો માટે હોય છે. ઈપળી-પીપળીની રમત ચેત્ર-વૈશાખમાં ઝાડોની શિતલ ઘટામાં રમાય છે. પરંતુ બાળકો પ્રભુનાં પયગંધરો હોવાથી કોઈ પણ રમત મરજી મુજબ ગમે ત્યારે રમી શકે તેમ છે ને રમે પણ છે.

હું પૂનામાં ક્રિકેટ જોવા જતો. કોકણમાં ગેરી દડો અને રમતા, પરંતુ આ લોકોએ ને પાટિયાનો દાવ કોકણમાં એટલો બાપક નોતો, અને ગામડાંમાં તો હજી ધણાઓને એની ખબર પણ નથી. તાલુકાના ગામથી નાના પ્રદેશોમાં એની મજલ પહોંચી નથી. અંગ્રેજ નિશાળ આવી કે એની પાછળ દડો આવ્યો જ !

અમારી હાલોમાં એક પૈસાદાર વૃદ્ધ ગૃહસ્થનું કુટુંબ રહેતું હતું. એમના બે પૌત્રોને એમણે ક્રિકેટનો બધો સામાન આપી આપ્યો હતો. એમની

પાસે દડો હતો, બેટ હતાં, સ્ટમ્પ હતા, હાયમોર્મ હતા, પગે બાધવાનાં પંડ હતાં. કશું જ બાકી નોતું. રોજ ક્રિકેટના સામાનનો ભારો બેચકી ખુલ્લા મેદાનમાં તેઓ રમવા જતા.

મને તેમની ઈર્ષ્યા થતી. ક્રિકેટ રમવાની મને ઈચ્છા થઈ આવતી, પરંતુ હું કોતી સાથે રમું ? હું નિશાળમાં જતો નોતો, એટલે નિશાળિયા મિત્રો પણ મારે માટે નોતો અને ક્રિકેટ રમવાનાં સાધનો ? પાસે નોતો દડો કે નોતી બીજ કોઈ પણ ચીજ. એ બધી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ શી રીતે કરવું, એનો હું ખૂબ મનઃપૂર્વક વિચાર કરતો.

આખરે બીજાનો દડો લાવવાનું મેં ઠરાવ્યું. લોકડાંના સ્ટમ્પ બનાવવાનું નો ક્યારનું જે બ્યાનમાં આવી ગયું હતું. હું એકલો જ ત્રણ લોકડાં બોત પાસે જામાં કરતો. ને બીલા વડે એ લોકડાંને ઠોકવાનો પ્રયત્ન કરતો. દોડતો આવી, હાથ ગોળચક્કર ફેરવી હું બીકું ફેંકતો. એમ મારી એકલાની જ રમત ચાલતી. પરંતુ ઉપનિષદમાં ઘઠાની ચિંતા પેઢે “એકો ડહ વહુ સ્યામ”-હું એકલો છું, અમારી સંખ્યા ક્યારે વધશે, અમે જે ક્યારે થઈશું, એમ થયા કરતું. અને અંતે જનાઈને મારી હાંકને આવકારી.

જનાઈને ને હું ક્રિકેટનો અભ્યાસ, સંપત્તિ સાધનો વડે કરવા લાગ્યા. દેવની પૂજા કરતી વખતે ખૂટતી ચીજો અક્ષત નાખી ચલાવી લેવાનું હું શીખ્યો જ હતો. ‘મહાવચ્ચાર્થે અક્ષતાં સમર્પયામિ, તાંબુલાર્થે અક્ષતાં સમર્પયામિ,’ એમ હું નાનપણમાં બોલતો. એ જ પ્રમાણે ‘સ્ટમ્પાર્થે ઈન્ધન’ સમર્પયામિ’ એમ હું કહેવા લાગ્યો. બાળવાનાં લોકડાંના અમારા સ્ટમ્પ થતા. રોજ નવા સ્ટમ્પ. આગલે દિવસે

તકામાં મુકાઈ ગયેલા રૂપ બીજે દિવસે ચૂલામાં સરસ સળગતા. જ્યાંદેને દેવદારના પાટિયાનું બેટ બનાવ્યું હતું, પણ બીજી આગળ ટકવાનું એવું ગજું શું! કંઈકરને દેવદારનું તેમજ બીજાનું વૃક્ષ પ્રિય છે. એનાં બે વૃક્ષોનો સમન્વય અમારી રમતમાં મેં કર્યો હતો. પરંતુ દેવદારનાં પાટિયાં જલદી ફાટી જતાં; ને બીજાં પણ વધારે ટકનાં નહિ.

એક દિવસ બીલાનો દોઢો અમારી કહેલીમાં રહેતા એક છોકરાને વાગ્યો. યધુ! અમારી રમત બંધ પડી. આવા માથું ફેડી નાખે તેવા કંઈક દડા લઈ કહેલીમાં નહિ રમવાને વટહુકમ નીકળ્યો. કાલદાનું ઉત્સવન કરનારને ધરમાં માર પડશે એવી જાહેરાત પણ કરવામાં આવી. કંઈક દડાથી રમવાની મનાઈ કરવામાં આવી તો ખરી, પણ પોતે દોઢો લાવે ક્યાંથી? રજરનો દોઢો તો જલદી ફાટી જાય. અમારાં બેટ સામે રજરના દડા શી રીતે ટકે!

પેલા શ્રીમંત નજીરાઓ મને ચિડવના હતા. તે અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા:

એક : લાવને બીજું.

બીજો : શું કરવા? ઉકાળો કરવો છે કે શું?

ત્રીજો : ના, ના; આપણે એનો દોઢો બનાવીશું.

બીજો : અને બળનણના રૂપ કરીશું.

પહેલો : બીલાનો દોઢો કોઈને વાગશે તો?

બીજો : વાગશે તો રમત બંધ. રમવાની મનાઈ થશે.

ત્રીજો : પછી તો આપણે મમરા જ ફાકતા ખેસવાના.

હું તેમના પર ગુસ્સે થયો. તેમને બેચાર લગાવી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ. એટલામાં પેલાઓમાંથી એક કહ્યું: “સંભાળીને બોલો; મને રીસ ચડશે તો નાસી જઈશ; કોકણમાં જતો રહીશ; છાશ, લાત, મગ, ને તાંદળજની લાજ,” એ શબ્દો એણે નાકમાંથી ઉચ્ચાર્યા. મારા તરફ જોઈ હસતા હસતા તે છોકરાઓ ચાલ્યા ગયા.

મારા નાસી જવાનો નિર્દેશ થતો જોઈ હું ઠરી જ ગયો. મને કોઈ ચક્રો હતો, પણ હવે એકદમ

આશિયાળો બની ગયો. કોઈ જતો રહી, તેની જગાએ મને લગ્ન આવી. નીચે મસ્તકે હું રડવા લાગ્યો. હું બીંત પાસે જઈ ઊભો. આંખોમાંથી અનુ વહેનાં હતાં.

એ બીંત પાસે શિવરામ નામનો કડીઓ કામ કરતો હતો. તેની નજર મારા પર પડી. મને રડતો જોઈ શિવરામનું હૃદય પીગળ્યું. પથ્થર ફેડનાર શિવરામનું હૃદય શુદ્ધ હતું. પથ્થરને જોડનારે તે હતો, હૃદયો તોડનારે એ નોતો.

“શ્યામ, કેમ રડે છે?” તેણે મને પૂછ્યું.

હૃદય વધારે ભરાઈ આવ્યું. શિવરામ કામ છોડી પાસે આવ્યો.

“શ્યામ! માંડીઆ, રડીશ નહિ શું યધુ!” તેણે પ્રેમભર્યા અવાજે પૂછ્યું. “પેલાં છોકરાં મને ચિડાવે છે. મારી પાસે દોઢો નથી તેથી મારી મસ્કરી કરે છે,” મેં રેતાં રેતાં કહ્યું.

“દોઢો હું તને આપીશ.”

“પણ તમે લાવેલો દોઢો હું લઉં તો ધરમાં બધાં મારા પર ગુસ્સે થાય.”

“હું વેચાતો નહિ લાઉં. ચોંચરાનો દોઢો સીવીને હું તને લાવી આપીશ.”

“ચોંચરાનો દોઢો! તો તો કેટલું સરસ! તે બહુ કંઈક પણ નહિ હોય. કોઈને વાગે તો તરસર પણ ન કરે. ચોંચરાનો જ દોઢો સારો,” મેં તાળીઓ પાડી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

“અને એ પાછો દેશી કહેવાય. રવેશી દોઢો. પરદેશી દોઢો વેચાતો શા માટે લેવો? પરદેશી ચીજ આપણાથી વેચાતી ન લેવાય,” શિવરામ કડીઓ બોલ્યો.

“બરાબર છે, બરાબર છે. મારા બાપુજીને પણ પરદેશી ચીજો ગમતી નથી. તેમને સ્વદેશીને કીધે ૭ મહિનાની શિક્ષા થઈ છે. શિવરામ, મારા બાપુજી જેલમાં છે. હું સ્વદેશી દોઢો લઈ રહું છું, એમ ત્યારે એ જાણશે ત્યારે એમને કેટલો આનંદ થશે! ખતું ને શિવરામ?”

મારા આપુછને સ્વદેશીને અંગે શિક્ષા થઈ છે એ સાંભળી શિવરામ આનંદમાં આવી ગયો. મારે માટે તેને અધિક સહાનુભૂતિ પ્રગટ થઈ.

“સ્થામ, આ કહેલી પાસે જ લોકમાન્યનો વાડો છે.”

“મેં તે જોયો છે. હું હળવે રહી અંદર ડોકિયું કરી લઉં છું.”

“તેમને છ વર્ષની સજા થઈ છે. દેવ સમાન તે છે.” શિવરામે હાથ જોડ્યા. મેં પણ શિવરામનું અનુકરણ કર્યું.

મિત્રો! લોકમાન્યના, ન્યાયમૂર્તિ ગુનડેના, નામદાર ગોખલેના, સાર્વજનિક કાકાના પૂનામાં આ શિવરામ કડોઆ જેવા સ્વદેશવતપારી લોકો કટલા હશે? લખતાં વાંચતાં શીખેલાઓએ જેટલાં પાપ કર્યાં હશે તેટલાં ખીન્ન કોઈએ નથી કર્યાં. એમણે જ પરદેશીને પ્રચાર ને ફેલાવો કર્યો. પરદેશી પરતુની બેલતીચાલતો બહુરે ખજર એટલે શિક્ષિત ને શ્રીમંત લોકો. ગુલામીના ખરા ભોક્તા એ લોકો છે. આ શિવરામ કડોઆ અપચપ વાંચી નહિ શકતો હોય, પરંતુ બધાથી વધારે કેળવાયેલો એ કહેવાય કે નહિ? મહાન દેશભક્તને સાદા એના હૃદયે ઝીલ્યો. મહાપુરુષના રાખડો એના હૃદયમાં સદાને માટે અંકિત થયા. ‘દડો ચીંધરાતો બનાવી આપીશ’ એમ શિવરામે કહ્યું. ચપોચપ જપાની રમકડાં છોકરાંના હાથમાં દેનારા વિચારશૂન્ય મિત્રજખોર સુશિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો! આ અમણ શિવરામ પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં મને શું કહેતો હતો તે સાંભળો.

ગામડાના સુથારે મનાવેલાં લોકડી રમકડાં વડે રમી તમારાં છોકરાં નાનામાંથી મોટાં નહિ થાય? એ રમકડાં ભણે બોડાળ હોય, પણ એ જ ખરીદા. “અમે સૌંદર્યના ઉપાસક છીએ. દેશના કારીગરોની બેદરકારીને શા માટે અમારે ઉતેજન આપવું? અમારે એમને બોધ આપવો જોઈએ. એ સિવાય તેઓ કલાને સુધારશે નહિ. હજારો વર્ષ પછી પશુ આજની પેઠે લોકમાના કડાઓને રંગ ચઢાવી

પૂતળીઓ તરીકે વેચશે,” એમ નવીનતા ને સૌંદર્યના ઉપાસકો કહેશે. પરંતુ એમને સૌંદર્ય જ જોઈતું હોય તો હું એમને ખીન્નું સૌંદર્ય બતાવીશ. દેશના ગરીબ કારીગરોને ઉતેજન મળશે, તેમનાં સંતાનોને પેટ ભરી ખાવા મળશે, તેમનાં બાળકોના ગાલના ખાડા પુરાંશે, તેમના ગાલ ગુલામી થશે, તેમના મુખ પરની લાચરતા ચાલી જઈ તેને રથને ગુલામી રંગ ચડશે, ત્યાં સૌંદર્ય પ્રગટશે. તે પ્રભુનાં પથરાંબરા-જીવતાં પૂતળાં આનંદથી નાચવા કૂદવા લાગશે. તે રમણીય મધુ પૂતળાં તમને દુઆ દેશે. આપણા ગરીબ કારીગરોએ કચકડાની ઉત્કૃષ્ટ કલા ક્યાં જઈ શીખવી? પરતંત્ર દેશમાં કોઈ કંઈ શીખી શકે ખરો? ગુલામી સર્વભક્ષક છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી થશે કલાનો વિકાસ. આજે કલાના વિકાસ માટે ક્ષેત્ર હોત તો સ્વતંત્રતાની કંઈ જ આવશ્યકતા ન હોત.

પરંતુ ભણેને ગમે તેટલી દલીલો કરવામાં આવે! જેમને નછકા મૃત્યુનું દુઃખ જોવાની ટેવ નથી, કિંવા તે દુઃખ ન જોઈ શકે એટલી જેમની ઈન્દ્રિયો જડ થઈ છે તેમને આ બધું ક્યાંથી સમજાય? ‘દેશી બધું ખરાબ, દેશી બધું બોડાળ’ એમ કહી પરદેશીના જ ગુણ એ ગારો, અને એને જ ઉતેજન આપશે. ‘લાચક હોય એ જ જીવે’ એવો સિદ્ધાંત પાછો મૂકશે. પરંતુ ‘નાલાયક દરો તેમને ૫ મઠદ આપી લાયક બનાવીશું’, અને બધા રે જીતીશું’ એમ એ મહાપંડિતો કહી નહિ કહે.

“સ્થામ, તું વાર્તા કહે છે ને? મને એક વાર્તા કહે,” શિવરામે કયું.

મેં શિવરામને એક વાર્તા કહી. કામ કરતાં કરતાં તે સાંભળતો હતો. પછી મામીએ મને દાંક મારી એટલે હું ચાલી ગયો. શિવરામ કામે આવે ત્યારે હું રોજ દાની ઉપરાણી કરતો. તે ‘બૂઝી ગયો’ એમ કહેતો. આખો દિવસ કામ કરી શિવરામ થાકી જતો. તેને વખત પશુ મળતો જોઈએ ને? “સ્થામ, તને દડો જરૂર બનાવી આપીશ. ખરે જ, એક દિવસ જરૂર લાવી આપીશ,” એમ તે મને કહેતો.

પવિત્રતા

સ્વચ્છતા, શુદ્ધિ, વિશુદ્ધિ, નિર્મળતા, શ્રુતિના વગેરે શબ્દો ગુજરાતીમાં લગભગ સમાન અર્થમાં વપરાય છે. પવિત્રતા પણ એવો જ ભાવ દર્શાવે છે. પરંતુ તેમાં ભેદ છે.

નિર્મળતા મેલની ગેરહાજરી, તેને દૂર કરવાની ક્રિયા સૂચવે છે : અસલ વસ્તુની અંદર લાગી ગયેલ વિગતીય તત્ત્વોથી કે પદાર્થોથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે જુદી પાડવાની ક્રિયાનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્વચ્છતા આજકાલ, મોટે ભાગે, બાહ્ય વસ્તુની ચોખ્ખાઈ-ઝેલી કે શહેરની, ઘરની, ઓરડાની, - દર્શાવવા માટે વાપરીએ છીએ, - જો કે “સ્વચ્છ અંતઃકરણ”, “સ્વચ્છ યાને સાદ્ દાનત” એમ અંતરની સ્વચ્છતા માટે પણ તે વપરાય છે ખરે. શ્રુતિ યાને સૌંદર્ય પણ અશુદ્ધિમાંથી સુક્રિાના અર્થમાં રૂઢ થયો છે.

પરંતુ પવિત્રતા એટલે નિર્મળતા, અને વિશુદ્ધિ જ કેવળ નથી. પવિત્ર વસ્તુમાં તે પોતે નિર્મલ હોવા ઉપરાંત બીજી મલીન કે અશુદ્ધ તત્ત્વને કે વ્યક્તિને શુદ્ધ કરવાનો ગુણ પણ હોય છે. જેમ સોનાના વાસણને કાંટ લાગતો નથી તેમ પવિત્ર વસ્તુને અશુદ્ધિનો ઝાઝ લાગતો નથી. અગ્નિ, તીર્થ, સંત પુરુષ એ સઘળાં પવિત્ર ગણાય છે.

દેહલાક ધર્મોમાં અગ્નિ પવિત્ર મનાય છે: એની ઉમ શિખામાં જે કાંઈ નાંખવામાં આવે છે તેને પણ તે પાવન કરે છે. બેગવાણું સોતું અગ્નિમાં નાંખવાથી તેમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ બળીને ખાખ થઈ જાય છે અને વિશુદ્ધ કાંચન જ માત્ર છેવટે બાકી રહે છે. આમ પવિત્ર વસ્તુ સત્ય રૂપી મુવલ્યને બચાવે છે અને અશુદ્ધિઓનો નાશ કરે છે.

એ સ્થળ અગ્નિ ખડું નોતું માનવના અંતરમાં જીર્ણગતિ કરવા માટે, ઉત્તરિય

થવા માટે, જે સતત જાગત બાવના હોય છે, જે સંકલ્પ હોય છે તેથી રૂપક માત્ર હોઈ શકે છે. એ અંતરનો અગ્નિ પણ, સ્પૂલ અગ્નિની પેઠે, અંતરની મલિનતાનું વિશોધન કરી શકે છે.

અગ્નિની પેઠે તીર્થ પણ પવિત્ર ગણાય છે. તીર્થયાત્રા કરવાથી પાપ ધોવાય છે એવી માન્યતા બધા ધર્મોમાં પ્રચલિત છે. દેહલાક રોગોમાં દવાના કરતાં પણ દવાફેર વધારે, અને વધારે જલદી, લાલ કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે, અંતરના વ્યાધિ મટાડવા માટે, માનસિક ત્રિકારોને દૂર કરવા માટે, તીર્થયાત્રા ઉપયોગી થાય એ સમજી શકાય તેવું છે. યાત્રા કરવાથી રોજના સંકુચિત વાતાવરણની ધરેકમાંથી, સ્વાર્થી જીવનનાં એનાં એ કુઝાણામાંથી, પરિચિત સ્થળકાળના બધેતોમાંથી માનવ મુક્ત થઈ શકે છે. તીર્થસ્થાનમાં થઈ ગયેલ જૂતકાળના સંતોતથા મહાત્માઓનું સ્મરણ થાય છે, તીર્થના દેવો તથા તેમનો ગદિમા જાણવામાં આવે છે, તીર્થરૂપે દેશના ઇતિહાસનું અને સંસ્કારિતાનું સ્મરણ અને સાતત્યનું જ્ઞાન જાગૃત થાય છે, પ્રકૃતિનાં સુંદર દર્શ્યો જોઈ અંતરમાં વિશ્વની સુંદરતાનો અને વિરાટતાનો ખ્યાલ આવે છે, તથા સંત પુરુષોનો સમાગમ થાય છે. આ બધાં કારણોને લઈને યાત્રા કરનારની માનસિક દૃષ્ટિમર્ધાલ વિશાળ થવાનો ધણી સંભવ રહે છે.

પરંતુ યાત્રાનો ખરો લાભ લેવા માટે યાત્રાળુએ પોતાના અંતરમાં ફેરફાર કરવાની તત્પરતા સહિત યાત્રા કરવી જોઈએ; કેવળ રખાડવા માટે, કે ઝોગ કરવા માટે પર્વટન કરીએ તેને યાત્રા ન. દહેવાય. એને માટે શક્તિ, ભક્તિ, શુદ્ધ યવાની ધગશ વગેરે તરત્રે અંતરમાં જાગૃત હોવાં જોઈએ.

સંતસમાગમ યાને સત્સંગ પણ પવિત્ર ગણાય છે. ઉત્તર આત્માનો સ્વાભાવિક સૌરભ પવિત્રતા છે. કપુર મૂઢવાથી જેમ નેત્રી આલુબાળુની

વાતાવરણમાં ફેટલાં જનુંઓ આવી શકતાં નથી અને આવે તો જીવી શકતાં નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્તન આત્માની આલુઆલુના વાતાવરણમાં અપવિત્ર રૂત્તિઓ આવી શકતી નથી અને આવે તો ટકી શકતી નથી.

આ પ્રમાણે તીર્થ સંત વગેરેની આલુઆલુ રહેતું એક પ્રકારનું વાયુમંડળ આપણને નિર્મળ થવામાં સહાયમૂત થાય છે.

પોતાની અશુદ્ધિનું, મલિનતાનું ભાન માનવના અંતરને યુગળાવે છે, અને જતાં પોતાના અંતરમાં રહેલી અશુદ્ધિઓનું, મલિનતાનું, પાપટ્ટિઓનું ભાન ન થયું હોય એવો માનવ મળવો મુશ્કેલ છે. એવો માનવ માનવ નહિ પરંતુ પશુ થા તો દેવ હોવો નેર્મ્ એ. માનવ અપૂર્ણતાઓથી ભરેલું પ્રાણી છે અને તેની અપૂર્ણતામાં કેવળ અશક્તિનો અને અજ્ઞાનનો જ નહિ પરંતુ અશુદ્ધિઓનો અને વિકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

અને અંતરની અશુદ્ધિઓ આપણને સાલે ન શકે એવા આપણને છપું ભાન હોય છે કે આપણા અસત્ સ્વરૂપમાં અશુદ્ધિઓ નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ત્યાં સ્થાન પણ નથી. આપણો આત્મા પવિત્ર છે એવું જ્ઞાન અંતરમાં હોય છે. દુઃકમાં, અંતરનાં ઊંડાણમાં એ અશુદ્ધિઓ આપણને વિમલ તીય લાગે છે,—“આપણી નથી” એવું ભાન થવા કરે છે. જે અશુદ્ધિ આપણો સ્વભાવ જ હોત તો આપણને તેનો ડંખ લાગત નહિ અને જતાં, પોતાના અંતરમાં સત્તન જન્યત એ ભાન પ્રત્યે તદ્દન અધિર થઈને માનવ સાવ પશુ જેવો પણ થઈ જઈ શકે છે. જેના અંતરમાં પોતાની અશુદ્ધિનો ડંખ નથી લાગ્યો તેનામાં હજી સાચી માનવતા જાગી નથી એમ સમજવું.

અશુદ્ધિ અધીય વર્તનમાં કે દિવામાં જ પ્રગટે છે એવું નથી આપણે ઉપર નેર્મ ગયા કે અશુદ્ધિઓનું મજા અંતરમાં હોય છે, સુદ્ધ ચેતનામાં હોય છે. અશુદ્ધ રૂત્તિ, મલિન વાસના, અધમ ભાવ, અસત્ય વિચાર વગેરેમાંથી જ અશુદ્ધ વાણી તથા અશુદ્ધ આચાર જન્મે છે.

એટલે અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા ઇચ્છનારે કેવળ આચારની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા કરતાં અંતરની શુદ્ધિઓ કરવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું નેર્મ્ એ. અજ્ઞાન, આચારની શુદ્ધિ પ્રાથમિક પગલા તરીકે પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈ પણ ખોટું નથી.

• યજ્ઞઆતમાં આપણે પવિત્ર ગણાતી બાલ વસ્તુઓ, જેવી કે અગ્નિ, તીર્થવાત્રા, સંતસમાગમ વગેરે વિશે વિચાર કર્યો. પરંતુ તે ઉપરાંત આંતર પવિત્ર ઉપાયો પણ છે જેમનો આશ્રય અંતરમાં લઈ શકાય છે.

પ્રભુ-પ્રાર્થના એ એવી એક પવિત્ર વસ્તુ છે. પ્રભુનામરમણ પણ એટલું જ પવિત્ર ગણાય છે. મદાન અંગે જ કવિ શેક્સપિયર કહે છે કે “પ્રાર્થના કરવાથી જે વસ્તુઓ સધાય છે તેનો જગતને ખ્યાલ પણ નથી હોતો.” પ્રાર્થનાનો અને પ્રભુનામનો શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રય લેવાથી અંતરની મલિનતા દૂર કરવામાં ઘણીવાર સકાય મળે છે. પ્રભુ પતિતપાવન કહેવાય છે તેનો અર્થ પણ એ છે કે અશુદ્ધ માનવ પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરી શકે એવો તેનો મદિમા છે.

ઘણીવાર પ્રભુ નામની પેઠે ધર્મના આધાર રૂપ પવિત્ર ગણાતાં પુરતકો જેવાં કે ઉપનિષદ, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ વગેરે વાંચવાથી પણ અંતરની શુદ્ધિ કરવામાં મદદ મળે છે.

વળી પોતે કરેલાં પાપોનો કે દુષ્ક્રોધો સાથા દિશથી કરેલો પશ્ચાત્તાપ-પરતાવો પણ પવિત્ર હોય છે. પશ્ચાત્તાપ પણ એક પ્રકારનો અંતરનો અગ્નિ છે જે પાપને બાળી નાંખે છે, અને માનવ અંતરને વિશુદ્ધ કરે છે.

માનવજીવનમાં ફેટલાંક સંજોધો પવિત્ર હોય છે તેઓ પણ ઘણીવાર અંતરને વિશુદ્ધ કરે છે. માતાપિતા સાથે બાળકનો, ગુરુ અને શિષ્યનો, પત્ની વાર ભાઈ અને બહેનનો, તથા મિત્રો વચ્ચેનો સંજોધ જગ પવિત્ર હોય છે એ સંજોધ વડે પણ માનવ પોતાના અંતરને કાંઈક અંગે વિશુદ્ધ કરી શકે છે. વિચિટ્ર રીતે પવિત્ર એવા બીજા સંજોધો પણ હોઈ શકે છે.

શુદ્ધિ પ્રવળ વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; ત્યારે પવિત્રતા આપોઆપ પ્રગટે છે, તે મેળવી શકાતી નથી. અખાસાસ પુરાતી

બેઝદખી માટે સગ

ઈરાનના બાદશાહ અબ્બાસના એક ઉમરાવે તેના ઘેર એક દિવસ મિજબાની ગાંફી રાત્રનના મોટા મોટા ઉમરાવો અને બાદશાહને તેમાં આમંત્રવામાં આવ્યા.

ખાણું પૂરું થયા બાદ મહેમાનોને દારૂ ધરવામાં આવ્યો. સૌએ તે પીધો અને નશામાં સૌ બેઠોડા બની ગયા.

બાદશાહને પણ આમલ કરી કરીને પુષ્કળ દારૂ પાવામાં આવ્યો. તેને તે ખૂબ જ ચડ્યો. દારૂના નશામાં ને નશામાં બાદશાહ તો ઉમરાવનાં અંતઃપુરના દરવાજે જઈ પહોંચ્યો. અને અંદર જવા લાગ્યો.

દરવાજે દરવાન બેઠો હતો. તેણે હાથ ભેડીને કહ્યું : “જહાંપનાહ! આ તો અંતઃપુર છે.”

બાદશાહ દારૂના તણામાં ભાન બૂલી ગયો હતો. તેણે કમર પરની તલવાર પર હાથ નાખ્યો અને બેઠી બોલી બેઠ્યો “મને રોકનાર તું કેણુ? ચાલ હાં બેવકૂફ, નહિ તો માથું ધડ ઉપર નહિ રહે.”

દરવાને માથું નચાવી ઉત્તર આપ્યો : “ગરીબ નવાઝ! બહે એમ કરો. પણ આ દેડમાં ગ્રાણુ છે ત્યાં સુધી મારા માલિકનાં અંતઃપુરમાં પરપુરને નહિ જવા દઉં. જન જન્ય તો બહે જન્ય. પણ માલિકને નિમકદરામ નહિ નીવડું.”

એટલામાં બીજા નોકરચાકરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બાદશાહને ખૂબ નશામાં બેઠે એક અસાધ્ય ખંડમાં લઈ ગયા, અને તેનો નશો ઉતારવાના ઈલાજ કરવા લાગ્યા.

થોડીવારે બાદશાહનો નશો ઊતરી ગયો. બધી વાતની બાદશાહને ખબર પડી ગઈ. તે ખૂબ શર.

મંદિ બની ગયો અને પરતાવો કરતો કરતો ચૂપચાપ પેતાના મહેલ તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે આ વાતની ખબર ઉમરાવને પડી. ઉતાવળે ઉતાવળે તે બાદશાહની પાસે ગયો. કુરનીચ બગલની તે બેઠ્યો : “હજુર! દરવાનની બેઝદખી માટે માફી માથું છું. આજથી જ હું તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકું છું.”

“એને અહીં બેલાવી મંગાવો, હું જ એને સગ કરું છું.” બાદશાહે જણાવ્યું.

દરવાનને બેલાવી મંગાવવામાં આવ્યો. તે તો ટીસોડસ થઈ ગયેલો. ફૂજતો ફૂજતો બે હાથ ભેડી તે બેઠો રહ્યો.

ઉમરાવે તેને બેઠે બાદશાહને કહ્યું : “જહાંપનાહ! આપને ફાવે તેવી સમ્પત સગ આપ એ કાફરને કરો.”

બાદશાહે કહ્યું : “ઉમરાવ! તમે તેને રમ્મ આપો છે તેથી હું કશો ખુશ થયો છું. આજથી જ હું તેને મારી નોકરીમાં દાખલ કરું છું. તેને હું મારા અંગરક્ષકોનો સરદાર નીમું છું.”

“આવી બેઝદખી છતાં?” ઉમરાવ ચમક્યો.

“હા. દારૂની ઘેસબમાં બેઝદખી તો મેં કરી છે. ઉમરાવ! તેણે તો તેના માલિકની પૂરી વફાદારીથી નોકરી બગલવી છે. તેમ કરતાં તેણે મારી પણ શરમ નથી રાખી કે નથી જનનની પરવા કરી આવા નિમકદવાજા નોકરની તો યોગ્ય કદર કરવી બેઠેએ.”

ઉમરાવ તો દિન જ થઈ ગયો.

શિવસાલ લેસકપુરા

આપના ઝના બાહકસાટા

શરીરશાસ્ત્ર અને વૈદક માટે નોખેલ પ્રાધિક્ષ વિજ્ઞતા પ્રો. ઇવાન પેટ્રોવીચ પાવલાવ મહાન રશિયન વૈજ્ઞાનિક ચર્ચ ગયા. તેમણે શરીરશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનું પુરોગામી કાર્ય વિશે અમૂલ્ય શોધો કરી છે. તેમણે જીવનમાં શેષ વર્ષો બે સ્ત્રીઓના વાંદરા પર પ્રયોગો કરવામાં ગાળ્યા હતાં. પાવલાવની ઉમદા વૈજ્ઞાનિક શોધોથી મુખ્ય બની લેનીને એમની પ્રાણીસેત્રી વર્ગીકૃત લેનીનમાડથી થોડે દૂર આવેલું કાંદુથી ગામ વિશાળ પ્રયોગશાળા બાંધવા તેને ગહીસ આપ્યું.

કાંદુથીમાં અપ્રતિમ પ્રયોગશાળા બાંધવામાં આવી છે. અહીં પ્રાણીઓના મનઃક્રમનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. શક્તિઓનું રહસ્ય જાણવા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે.

પ્રયોગશાળામાં ખાસ કરી એકઠો કુતરાઓ અને બે સ્ત્રીઓના વાંદરાઓ પાળવામાં આવ્યા છે. નર સ્ત્રીઓનું નામ રોડેક છે. માદાનું નામ રોઝા રાખવામાં આવ્યું છે.

રોડેક અને રોઝાને રહેવા માટે નોખી નોખી જગ્યાઓ છે. તેમના માટે સુસજ્જ રસોડું, દવાખાનું, કસરતશાળા અને બન્યાં માટે પ્રવૃત્તિશૃલ્ પથ છે. આ ઘરમાં બોજનખંડ અને એમાં સ્વચ્છ દેવલ અને ખુરશીઓ છે. શયનશૃલ્માં નોખી નોખી સંધાઓ રાખવામાં આવી છે. રહેકણ પાસે મોટો બાગ અને વિશાળ જગ્યાશય પથ છે બાગમાં સ્ત્રીઓના દંપતી લટાર મારવા નીકળે છે.

માનવીનાં જેવા જ આચરણ અને વર્તનવાળા રોડેક પર પ્રયોગો કરવામાં સરળતા મળે એ દૃષ્ટિ-નિદ્ધી માનવીને પણ અદેખાઈ આવે એવું મુખાતિ-શય જીવન આ વાંદરાને વ્યતિત કરાવવામાં આવે છે.

પ્રાણીજગતમાં શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ મોખરે ગણાતું અને માનવ સિવાય પ્રાણીજગતમાં વધુમાં વધુ અક્ષય ધરાવનાર સ્ત્રીઓના વાંદરાની દેહરચના માનવીને ઘણે અંશે મળતી આવે છે. એનાં વર્તન, વ્યવહાર અને આચરણ પણ માનવીના જેવા જ હોય છે. તો આ પ્રાણીથી માનવ, શક્તિની દૃષ્ટિએ નહીં પણ શુદ્ધિની દૃષ્ટિથી મોટો અને મહાન કેમ છે ? આ પ્રાણીઓના મનઃક્રમનું શક્તિઓ અમુક હદે આવી અટકી કેમ પડે છે ? એ શક્તિ-

એને બહેવાવની અટકાવનાર ક્યાં કારણો હશે ? વાણીનાં શક્તિ અને સામર્થ્યથી મનવી અને વાંદર વચ્ચે ક્યાં અને કેટલા ફેર પડ્યો ? આ મુદ્દાઓ પર પાવલાવે રોડેક પર પ્રયોગો શરૂ કર્યાં હતા અને ઈ. સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં એમના ચલુ બાદ અધાપિ એ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા છે.

જે ઉમ્મરે માનવીનાં બાળકો પાનપા પમલી કરે છે તે ઉમ્મરે એટલે ત્રણથી પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે સ્ત્રીઓના જ્ઞાનશક્તિઓ કુદિત બની જાય છે. રોડેક પરના પ્રયોગોની શીઘ્ર ઉતારવામાં આવી છે. રોડેક પરના એક પ્રયોગ હું નીચે ઉતારું છું. ગાંઠને પૌરુષેય રમતો પ્રિય નથી એ જાણવા જેવું છે.

જ્યારણની મધ્યમાં તગ્ના પ્લેટફોર્મ પર કાલ અને ફોલો રાખવામાં આવ્યાં હતાં રોડેકને પણ એક બીજા તગ્ના પ્લેટફોર્મ પર ઊભો રાખવામાં આવ્યો હતો. તેની પામે જ્યારણના તળિયે પડેલો એવી લાંબી લાકડી હતી. રોડેક મિથ ફોલો નોંધ લેખાગો. ફેટા મારી નેતાથી જોરાક લાય કગલ તેમ નહોતું. એટલે તેણે લાકડીનો પદ બતાવવાની તગ્ગીન વાપરી નોંધ. આ પછી લાંબી ફાગ લાવવા તે પ્રવૃત્ત થયો પણ પાણીમાં પડવાના ભયે તે ખમચાયો.

પ્રયાસોમાં નિષ્ફળતા મળવાથી રોડેક સીકાગો. નેપોલિયનની જેમ તેણે આગ્રનેમ આંગ મારવા મંડ્યા: પામે ઉમેલા ગ્રામને ધમકાવી નેપો. વળા નીચે જોસી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરી નેપો અને હવે નિરાશા પામી તે પ્લેટફોર્મ ઉપર આજોટવા લાગ્યો. વળી પામે તે લાયમાં લાકડી લઈ નેતા પર અખતાર અજમાવવા મંડી પડ્યો. ધણા અખ-તાર બાદ તેને સમજાય પડી કે લાકડાનું દલેલું બનાવી રેતાનું પ્લેટફોર્મ તે જોરાક સમીપ લઇ જઇ શક્યો.

રોડેકની સ્વાધ્યયો પ્રયત્નશીલતા અને તેમાં મળેલી સફળતામાં વળગેલી જાનનકરને એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક "દેશ-ઉદ્ધવન" (Inchong-olution) કહે છે. ડો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

જોજી રિજલ : ફિલિપાઈનનો ગાંધી

એશિયામાં ફિલિપાઈન દ્વીપસમૂહ છે. પહેલાં તે દ્વીપ સ્પેનની સત્તા નીચે હતો. ત્યાંના લોકોએ પોતાનો મૂળ ધર્મ અને માન્યતા ત્યાંની સ્પેનનો ધર્મ, ભાષા અને ગેલેરીકરણી સ્વીકાર્યા હતાં. જ્યાં સ્પેન દેશે તે પ્રજાને સ્વગત આપ્યું નહતું એટલે તે પ્રજાએ સ્વગત માટે પ્રયત્ન ચળવળ શરૂ કરી સ્પેન સરકાર કરી વાદ કરી, કરી દમનનીતિ આચરીને તે પ્રજાને ધ્યક્ષી હતી ને વખતે ત્યાં એક ગાંધીના અવતાર થયો એ 'ગાંધી' ને 'જોજી રિજલ'.

જોજી રિજલ પોતાના દેશની દર્દશા ઉપર આંસુ વહાવી રહ્યો હતો. વિગીઓને દાણે પોતાના દેશ-ભાઈઓની હત્યા બહેનોનું અપમાન અને નીતિનું ખૂન થતું જોઈને ધણે દરખ થતું હતું. તેણે સધાગ માટે કુવક મંરચાઓ રચાવી, સમાચાર પત્રો કાઢ્યાં, ભાષણો દાગ જનતાને જાગૃત કરવા માંડી. ગાંધીજીની માકક તેણે પ્રજાને શાંત રહેવા કહ્યું.

આથી સ્પેન સરકારને આ માલમ ભયંકર લાગ્યો. એને પકડી કેદમાં પગલા વિચાર થયો તે વાતની જોજી રિજલને ખબર પડી ગઈ. આથી તે ચપક્ષીદોષી ક્રાંસ તરફ નારી ગયો, અને ત્યાં કાયદાઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

ક્રાંસમાં જ તેણે એક નવલકથા લખી. તેમાં તેણે સ્પેન સરકાર એના દેશ પર જે જનતા અન્યાયો ગુજારી રહી હતી તેનું ચિત્ર ખેંચ્યું. પુસ્તક સાચી ધટનાને આધારે લખવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તકની ભાષા અને નેમાંનું લખાણ એટલાં સજીવ હતાં કે ફિલિપાઈનમાં ઘેર ઘેર એની ચર્ચા થવા લાગી. સ્પેન સરકારને તેની જાણ થતાં તેણે તે પુસ્તક સ્પેનમાં આપતું અટકાવ્યું. પણ લોકો આ પુસ્તક માટે એટલા ઉત્સુક થઈ ગયા હતા કે તેને ચોરીજપીથી છાના-માના લાવવા માંડ્યા. લોકો છૂપી રીતે તે વાંચતાં અને ચોધાર આંસુએ રડતા.

આ નવલકથાના પ્રચારથી જોજીનું દિલ ઉરકે-રાયું. તેને વધુ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે એક બીજી

નવલકથા લખી. તે પહેલી કરતાં પણ વધુ મંદર હતી તે પણ ક્રાંસમાં ઊંધાવો અને ચોરીજપીથી ફિલિપાઈન મોકલી આપી. આ પુસ્તકે તો આખા દેશમાં આગ લાગાડી. લોકો ખુસ્તી રીતે સરકારની નિંદા કરવા લાગ્યા. સ્પેનના અમલદારો જોજી ઉપર દાંન પીસી રહ્યા હતા. જુલેચુકે જો તે મળી જાય તો તેને કાચો ને કાચો ખાઈ જાય!

પણ જોજી સ્પેન સરકારથી જરા પણ ન ડર્યો. એણે જે કાંઈ પુસ્તકમાં લખ્યું હતું તે તેની સખી આંખે જોયેલી આખતો હતી. એની પાસે તેનાં પ્રમણો મોઝાદ હતાં. પછી તે શા માટે કરે ? તે કાંઈ પણ અદાલતમાં પોતાનો કેસ સાબિત કરી શકે તેમ હતું.

અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ તે ફિલિપાઈન ગયો. અહીં લાખો સ્ત્રી-પુરુષો તેનું સ્વાગત કરવા તેની સામે ગયાં. જ્યારે તે વંદાણમાંથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે આખા સહેરમાં ધામધૂમ થઈ રહી હતી. તે જનતાનો મિત્ર હતો. પોતાના રામ પધાર્યા હોય તેટલી ધામ-ધૂમથી જનતાએ તેનું સ્વાગત કર્યું.

સ્પેન સરકાર પણ તક શોધી રહી હતી. જોજી ઉપર નિંદ્રા ફેલાવતું પુસ્તક લખવાનો આરોપ તો હતો જ. એટલે તેને પકડવામાં આવ્યો. આથી જનતામાં ખૂબ ખળભળાટ મચ્યો. ખાનાખરાખો થયા વિનાં રહેશે નહિ એવી બધાને ખાતરી હતી. પણ જોજીએ, બેડીઓ પહેરી પોલીસની વચ્ચે ઉભેલો હોવા છતાં, કહ્યું : “ શાંત રહો.”

જોજી ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. કેસ તો ખાલી નામને જ ચલાવવામાં આવતો હતો. સરકારે તેને સજા કરવાનો પહેલેથી જ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. કેટલાક દિવસ ન્યાયનું નાટક ચાલ્યું ને આખરે તેને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી. એને જાણીથી વીધવાનો ફેંસલો આપવામાં આવ્યો.

ફોજનો એક રસાલો જોજીને આખા સહેરમાં ફેરવી કિલ્લાની સામેના મેદાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેની હાથકડી ખોલી, એની આંધર ફોજના સિપાઈઓ ખડા હતા.

કેતાને કહ્યું, “તમને ગોળીથી ઠાર કરવાનો મને હુકમ મળ્યો છે. તમે સામેથી ગોળી આવી પસંદ કરો છો કે પાછળથી?”

નેજીએ કહ્યું, “સામેથી.”

“એ તો હુકમ વિરુદ્ધ છે,” કેતાને કહ્યું.

“શું પાછળથી ગોળી મારવાનો હુકમ તમને મળ્યો છે?”

“હા, હું દિલગીર છું કે મને એવો હુકમ મળ્યો છે.”

“શું તમે આ હુકમને ફેરવવા કાશીશ કરી શકો એમ નથી?”

“દિલગીર છું કે તેટલો મને અધિકાર નથી.”

“તો પછી તમને હુકમ મળ્યો હોય તેમ કરો.”

કેતાન શરીર હલો. પરંતુ હુકમની વિરુદ્ધ એ શું કરી શકે? તેણે એક ક્ષણ પછી કહ્યું, “ને તમારે કોઈને તમારો અંતિમ સંદેશો કહેવો હોય તો મને કહેા; હું તે પહોંચાડીશ.”

નેજીએ તેને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું, “મારા દેશભાઈઓને આટલો સંદેશો કહેજો કે ‘જરૂરિયાતના ગુલામ ન બનશો.’ બસ એટલું જ. હવે તમે તમારુ કામ ખતમ કરો.”

એમ કહી નેજીએ આંખો અંધ કરી દીધી તરત જ “ધાંપ” “ધાંપ”ના અવાજ આવ્યો.

આ વીર દેશભક્તની લાશ જમીન ઉપર હળી પડી.

સ્પેન સરકારે તેની હત્યા કરી પોતાની માત્ર પાશવિકતાનો જ પરિચય નહિ પણ એની પીઠમાં ગોળી મારી પોતાના હલકાપણનો પણ પરિચય કરાવ્યો.

નેજી તો મરી ગયો. પણ તેનો ઉપદેશ આજે પણ હવામાં યુગ્મે છે અને ફિઝિપાઈનની પ્રગ્લને નવજીવન બક્ષે છે.

મૂળ લેખક પ્રેમચંદજી

અનુવાદક : અનિલમ્

ગણિતગમ્મત માટે એક વિચિત્ર કોયડો

જો કોઈ મનુષ્ય એવું કહેવાની ક્ષમતા કરે કે એક એટલે બે, તો તો તેને ગણિત જ ગણીને

હક ધૂત કરવામાં આવે; પરંતુ એવું નથી. ગણિત-શાસ્ત્ર એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ન કલ્પેલી નવાઈઓ એ શાસ્ત્ર રૂપી સાગરમાં ઢૂંઢાકી મારનારને મળી રહે છે. આમ હોઈને એ શાસ્ત્રના નિયમોને અવગંજીને જ એક એટલે બે એમ સાબીત કરી શકાય છે ખરું. દુનિયા ભરેને કહે કે એક એટલે બે કોઈ કાળે બને નહિ, પણ નીચે આપેલાં દર્શાવેલ મનનપૂર્વક અવલોકનારને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે કે ‘અરે! આ તો ૧=૨ સાબીત થાય છે.’

જુઓ, તમે એક એટલે બે એમ માનવાની જ ના પાડો છો, પણ આ વાતની તો ભાગ્યે જ ના પાડી શકશો કે

$$૧-૩=૪-૬$$

હવે બન્ને બાજુએ ૬ ઉમેરશો એટલે નીચે પ્રમાણે આવી રહેશે:—

$$૧-૩+૬=૪-૬+૬$$

$$\therefore (૧-૩)+૬=(૪-૬)+૬$$

$$\therefore ૧-૩=૨-૩$$

આ બન્ને સ્વક્રમમાં ૩ સામાન્ય હોઈ તેને લઈ લેતાં, તમે જો માનવાની ના પાડો છો તે જ વાકી રહે છે કે ૧=૨.

આવો બીજો કોયડો શોધી કાઢવા મહેનત કરશો ખરા?

[આ કોયડાને સાબીત કરનારી ઉપર બનાવેલી પદ્ધતિમાં કોઈ પ્રકારનો હેતુભાસ (Fallacy) માલુમ પડે તો તે શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરો જ આનંદ આપશે; ન શોધી શકો તો એ કોયડાના ઉકેલનું સ્વસ્થ હવે પછી રજુ થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધરજો.]

—ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાશી

સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રશ્નો

૧૧. વાળમાં તેજ નાંખવાનું કારણ શું ?
૧૨. જાશ વધુ ઘટ્ટ છે કે માખણ ?
૧૩. વાદળમાં વીજ થાથી ઉત્પન્ન થાય છે ?
૧૪. ફટકડોને તપાવીએ તો શું પરિણામ આવે ?
૧૫. ઘઉં અગર જુવારના ખોરાકને જેમ વધુ ચાવીએ તેમ વધુ મીઠા કાગે છે તેનું કારણ શું ?
૧૬. વનસ્પતિનાં ફૂલોને રંગ હોવાનું કારણ શું ?
૧૭. પૃથ્વીના તળમાં કેવા પદાર્થો હોવા જોઈએ ?
૧૮. સિંધુ નદીમાં ઉનાળામાં પૂર થાથી આવે છે ?
૧૯. માછલીને દવા સિવાય ચાલી શકે કે ?
૨૦. પુષ્કેતુ પૃથ્વી સાથે અથડાય તો શું પરિણામ આવે ?

ઉત્તર

૧૧. જે વાળમાં તેજ નાંખવામાં આવે તો બધા વાળ છૂટા રહે. જ્યારે વાળમાં તેજ અથવા પાણી હોય ત્યારે પ્રવાહીના પૃષ્ઠકર્ષણ (પુલ્કલી સપાટીમા જે તાણ અથવા એચ કરવાનો શુણ્ રહેલો છે તે) ને લીધે બીના વાળ એક બીજાને ચોંટી જાય છે અને જ્યાં સુધી તેજ અથવા પાણી જોડી ન જાય ત્યાં સુધી વળગીને રહે છે.
૧૨. જાશની ધનતા (ઘટતા) વધુ છે, કારણકે માખણ જાશ ઉપર તરે છે. એકસરખા કદના જાશ અને માખણનું વજન કરીએ તો માદૂમ પડશે કે જાશનું વજન વધુ થશે.
૧૩. દુધમાં પવનના પ્રવાહોથી, ખરતા તારાઓ વડે વગેરે અનેક કારણોથી વીજળીના સૂક્ષ્મ ભારવાળા વાયુના કણો પેદા થાય છે. એ વીજળીના ભારવાળા કણો ઉપર વાદળ જલદીથી બંધાય છે. એ વાદળ જ્યારે તેનાથી બેઝટા વીજળીના ભારવાળા વાદળની નજીક આવે ત્યારે એ જતનથી

વીજળી વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે અને તે બન્ને એકમેકની સાથે બળે ત્યારે દુધમાં વીજળીના ચમકારો પેદા થાય છે.

૧૪. ફટકડોના પહેલવાળા ગાંઘડામાં પાણી રહેલું હોય છે. એ પાણી આંખે ઢેખી શકાતું નથી તેમજ દાય વડે પરખાતું પણ નથી, કારણકે એ પહેલવાળા (રફ્ટિક) પદાર્થો બંધારણમાં રહેલા હોય છે. આથી ફટકડોના રફ્ટિકને (પહેલવાળા ગાંઘડાને) ગરમ કરીએ તો તેમાંથી પાણી ધીમે ધીમે જોડી જશે અને ફટકડોના પહેલવગરનો જૂકો રહી જશે.
૧૫. આપણાં મોંમાં જે લાળ ક્રે છે તેમાં એક જાતનો રાસાયણિક પદાર્થ રહેલો હોય છે. જેમ ખોરાકને ચાવીએ તેમ એ તત્ત્વ ખોરાકમાં સારી પેઠે બળે છે. આથી ખોરાકમાં રહેલા પિદ્મય અન્ન (કાંજનું તત્ત્વ, રટાર્થ) માં ખાંડ પેદા થાય છે. આમ વધુ ચાવીએ તેમ વધુ ખાંડ પેદા થાય છે અને તેથી ખોરાક મીઠા અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. લાળમાં રહેલા આ પદાર્થને અંગ્રેજીમાં એન્ઝાઇમ (enzyme) કહેવામાં આવે છે.
૧૬. વનસ્પતિનાં ફૂલોનું કાર્ય બીજા ઉત્પાદન કરવાનું હોય છે. એ કાર્ય થવા માટે ફૂલોમાં જે પુષ્કેસર હોય છે તેના માથા ઉપર રહેલાં રજકણો (પરાગરજ) જોડીને સ્ત્રીકેસરના માથા ઉપર પડવા જોઈએ અને તેમ થાય તો જ સ્ત્રીકેસરના રક્ષમાં બળીને તેમાંથી બીજાશયમાં ફળ પેદા થાય છે. આ પરાગરજને પુષ્કેસર પરથી સ્ત્રીકેસર ઉપર ઉડાડવાનું અથવા લઈ જવાનું કાર્ય જંતુઓ કરે છે. એ જંતુઓને અને પતંગિયાને આકર્ષવા માટે ફૂલોની પાંદડીમાં, રંગો હોય છે.
૧૭. પૃથ્વીમાં પથ્થા જોડાણમાં બહુ જ ગરમ પદાર્થો રહેલા છે. પૃથ્વીની અંદર, એટલી બધી ગરમી

ખેરાક

વજન વધારવા માટે

ખાદ્યના બટાટા તેના પાણી અને જાલ સાથે લેવા. ખાદ્યનું સરખું એકલું લેવું. એ ઉપરાંત દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવું. અનુકૂળ આવે તો સૂતાં પહેલાં ગરમ દૂધ, ઘી અને દળદર લેવાં. દૂધમાં સાકર ન નાખવી. ન ભાવનું હોય તો મધનો ઉપયોગ કરવો. જેમને બાધ ન હોય તેમણે દૂધમાં ઈંડાને સારી રીતે એક કરીને લેવું. ડોડ-લીવર ઓઈલ, કે હેલીસટ-લીવર ઓઈલ એ દૂધની સાથે લેવાથી બહુ મપાથી વજન વધે છે; પણ ઈંડાં અને આ શીશીઓ ઓછામાં ઓછા ચારથી છ મહિના લેવાવાં જોઈએ. દૂધની અંદર કેળાને મસળી મધ સાથે લેવાથી પણ વજન વધે છે. દૂધ અંજીર કે ફૂટેલા ઘઉં એ પણ વજન વધારવા માટે સરસ ઈલાજ છે. જે ખૂબ મહેનત કરે છે તેને માટે બદામ કે અડદની દાળ દૂધમાં ઉઘાળીને લેવાની બાલામણુ છે. કસરત કરતાં પહેલાં દૂધ, ઘી અને દળદર ચરીર ઉપર ચોળવાથી કસરત વધારે કરી શકાય છે અને તેથી પણ વજન વધે છે.

ઝિંચાઈ વધારવા માટે

દૂધ, કેળાં, ગાજર, બદામ, મગફળી, ખજૂર, ચણાની માચી દાળ (ખૂબ ચાતીને) અને અંજીર લેવાં. ગળાની યાદીરાઈ ઓછીને પોપણ મળે એ માટે કાચી ભાજી, જેમાં કાકડી, કુખીજ, તાંદળજો, પાલક વગેરે હોય છે તે લેવા. પાલાભાજી ન લાવે તો તેનો રસ લીધું નાખીને લેવો.

એ. આ. સમિતિ પત્રિકામાંથી]

છે કે તેમાં દરેક પદાર્થ પીગળી જાય છે અને માત્ર ધગધગતો લાવારસ (પ્રવાહી પદાર્થનો અતિ ગરમ રસ) રહેલો છે. જ્વાળામુખી પર્વતદ્વારા એ રસ કોઈકવાર બહાર આવે છે.

૧૮. સિંધુ નદી હિમાલયમાંથી નીકળે છે. હિમાલયમાં ઊંચાં શિખરો ધણુ ખૂબુ ગરમથી ઢંકાયેલાં હોય છે. જ્યારે ઉનાળો આવે ત્યારે એ ગરમ પીગળે છે અને તેથી ઉનાળામાં એક સામટું પાણી ધસી આવે છે. આથી રીતે હિમાલયમાંથી નીકળતી બધી નદીઓમાં પણ ઉનાળામાં પૂર આવે છે.

૧૯. માછલીને પણ શ્વાસ લેવા માટે હવાની જરૂર છે, પરંતુ જોઈએ તેના કરતાં વધુ હવા મળે તો માછલી મરી જાય છે. પાણીમાં થોડી હવા ઓગળેલી હોય છે જ. એ પાણી માછલી મેં વડે અંદર લઈ એની ચૂંઈ વાટે બહાર કાઢે છે અને તેમાં રહેલી હવાને શ્વાસમાં લે છે. માછલીને પાણીની બહાર કાઢીએ તો તેને ખૂબ પ્રમાણમાં ઓક્સિજન મળે છે અને તેથી તે તુરંત મરી જાય છે.

૨૦. એવું મનાય છે કે ધૂમકેતુમાં રહેલા પદાર્થો બહુ જ વાચુરૂપ અને તદ્દન પાતળા હોય છે. આથી ધૂમકેતુની વચ્ચે પૃથ્વી આવી જાય તોપણ ખાસ નુકસાન ન થાય. ધૂમકેતુ એટલે પૂજકો તારો. એ કોઈક વાર જ દેખાય છે.

ડૉ. યશવંત સુસામભાઈ નાયક

*

મુદ્રાણ : એપ્રિલ અંકમાં પૃ. ૩૦૧ ઉપર જવાબ ૮, છેલ્લું વાક્ય : એ વનરપતિમાં બીજ ઉત્પાદન કરવાનું.....

દીનબંધુ એવરૂંસ ગયા !

દીનબંધુ આર્થો ફિચર એવરૂંસ જગતના અને ખાસ કરીને હિંદના દીનજનોની-દરિદ્રનારાયણોની સેવા કરતા કરતા આખરે ૬૯ વર્ષને વયે ગઈ તા ૪-૪-૪૦ ને રોજ બપોરે કલકત્તાના ડૉ રિચોડન્સ નર્સિંગ હોમમાં આપરેશન પછી અવસાન પામ્યા. તેમનો જન્મ તા ૧૨-૨-૧૮૭૧ ને રોજ થયોલો જગતમા આજે જે કંઈ વિરલ સાચા ખિરતી છે, જેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશને હૃદયથી સ્વીકારીને પાળે છે, તેમાંના એક દીનબંધુ હતા. હિંદના દીનજનોની સાચી સેવા કર્યાને કારણે એમને પોતાના જ નૃતિયંધુ અંગ્રેજોને હાથે ઘણું સહેલું પડ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમા ન્યારે હું ઊગાણાથી દેશમાં આવતો હતો, ત્યારે તે પ્રદેશના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે એ દીનબંધુને નાઈ-રોમ્બીમાં મળવાનું થયેલું પ્રથમ જ વારના એ મિલનમાં મને એ મહાપુરુષના માહાત્મ્યને પરિચય થયેલો. તેમના જ આગ્રહથી મારે તે પ્રસંગે પાણુ એક પંખવાડિયા માટે ઊગાણામાં જવાનું થયેલું. અને ત્યાર પછી જુન ૧૯૨૦ માં એમના જ આગ્રહથી શાન્તિનિકેતનમાં-ગુરુદેવના એ આરણ્યક આશ્રમમાં-ત્રણ વર્ષ સુધી રહેવાનું મને સુભાગ્ય મળેલું. એ ત્રણ વર્ષ હું એમના છેક સાન્નિધ્યમાં રહેલો અને એ પ્રસંગે એમણે મને કહેલી વાતોનાં અને એમના આચારના અનુભવનાં પુણ્યરમરણો હું કદાપિ નહિ ભૂલી શકું. એમાંના થોડાં આજે પાછાં યાદ કરું.

દિલ્લી કોલેજની ત્યાગાઘટના

ગ્રાનસંપાદન માટે હું વારંવાર એ શુરને ચરણે બેસતો. એમણે મને જણાવ્યા પ્રમાણે, એક વાર દિલ્લીની સેન્ટ રીડીન્સ કોલેજમાં એમની પાસે

પ્રિન્સિપાલનો અધિકાર હતો, તે દિવસોમાં સરકારે લાલા લગ્નપનાયને પકડી રંગૂતમાં પૂરી દીધા. એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તે દિવસે હડનાળ પાળવાની રમ્મ એમતી પાસે માગી. રવદેશક્ત વિદ્યાર્થીઓને એમણે હસને મોંએ રમ્મ આપી અને કોલેજના જ મકાનમાં એ પ્રસંગ વિશે સજ્જા ભરવાની પણુ રમ્મ આપી એક અંગ્રેજ જ આમ અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે વિરોધભાવ દેખાડે એ સરકારને કેમ પાલવે! સરકારે તેમની પાસે ખુલાસો માગ્યો. 'લાલાજીને પકડવામાં દેશને સરકારે રપષ્ટ અન્યાય કર્યો છે એમ જણાવી વિદ્યાર્થીઓને એ અન્યાય પ્રત્યે તિરસ્કાર પ્રગટ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, એમ મારા આત્માને લાગ્યું ને તે પ્રમાણે મેં વર્તન કર્યું તેમાં કંઈ ચે ખોટું' કર્યું નથી. પણુ સરકારને મારા જેવો શિક્ષક રચતો ન હોય તો કોલેજમાંથી રાજીનામું આપવા પણુ તૈયાર છું,' એમ જણાવી એમણે ખુલાસો ને રાજીનામું એક જ પરબોડિયામાં ખીડી દીધું! અને ત્યારથી એમણે ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ અને મહાત્મા ગાંધીજીના સંપર્કમાં રહી દરિદ્રનારાયણની સેવાનું વન લીધું. ત્યારથી મોટે ભાગે એ શાન્તિનિકેતનમાં જ રહેવા લાગ્યા. રવીન્દ્રનાથને એમણે ગુરુપદે રથાપ્યા, પણુ ગાંધીજીને તો મિત્રપદે રથાપ્યા અને તેથી એ ગાંધીજીને 'મોહન' અને ગાંધીજી એમને 'આર્થો' કહીને જ બોલાવતા.

દીનબંધુની દીનકથા

હું શાન્તિનિકેતનમાં હતો તે વારે એક વાર્ષિક ઉત્સવને પ્રસંગે ત્યાંના મોતી મહેતરને વધેલું મિશન ખૂબ મજસું ને તેણે ખૂબ ખાધું. પરિણામે તેને ઝાડા થઈ ગયા, કંઈક તાવ પણુ આવ્યો. અને તે વાતની ખબર

દેતી. પરિણામે ત્યાં દિંદોઓમાં ખૂબ અનાચાર પ્રવર્તેલો અને ઝીંઝો ગમે તે પુરુષને ગમે ત્યારે ઝોટી બીજા ગમે તે પુરુષ સાથે જઈ રહેતી. આમ તે અનિશય ઉચ્છૃંખલ બની ગયેલી. અને દિંદોઓ પોતાના પ્રત્યેના સરકાર તરફના અન્યાય માટે તેની સામે લડતા, તેમાં ઝીંઝો પોતાની ઉચ્છૃંખલતાને બળે અગ્ર લાગ લેતી. આ જોઈને દીનબંધુએ એ ઝીંઝોને પૂર્વની રાજપુતાણી સાથે એક યેષમાં સરખાવેલી. મેં એમને બનાવ્યું કે વીરાંમના રાજપુતાણી સાથે શીજીની ઉચ્છૃંખલ દિંદવાણીને સરખાવે તો એ વીરાંમના રાજપુતાણી લાગે ! દીનબંધુએ એ સત્ય તરત સ્વીકારી લીધું અને એ લખાણ ઉપર એમણે પોતે પોતાની કલમ વડે છેકા મૂક્યો ! એમની સત્યપૂર્ણતા તો આવાં કેટલાંય ઉદાહરણ આપી શકાય.

દીનબંધુની અહિંસાપૂર્ણ

એ દિવસોમાં પાછા એ કેન્સા ગયેલા. અંગ્રેજોના દિંદોઓ પ્રત્યેના અન્યાય વિરુદ્ધ એમણે પ્રયત્ન પોષાર ત્યાં ઉઠાવેલા, એ સાંભળી ત્યાંના અંગ્રેજો એમના ઉપર સત્કારીત્વા યર્ષા ગયેલા. એક વાર દીનબંધુ નકુરને ગેરોને યર્ષાને જતા હતા. ત્યાંના દિંદોઓ એમને માન આપવા દેશન ઉપર એકઠા થયેલા, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક અંગ્રેજો બીજે જ હેતુએ ત્યાં ગયેલા. લાગ જોઈને એ અંગ્રેજોએ દીનબંધુને હાંધી પકડ્યા, બળ કરીને તેમને બારી બહાર ખેંચી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. દીનબંધુ બારી પકડી ગઈ રહ્યા આ દેખાવ દિંદોઓ કેમ જોઈ રહે ? પેલા અંગ્રેજો ઉપર એ ધમકા. દીનબંધુએ પરાણે બારીથી હાથ ઝોડી દિંદોઓને વાર્યો. અહિંસાપૂર્ણ એ દીનબંધુએ દિંદોઓને વાર્યો ના હોત તો એ અંગ્રેજોના ત્યાં જ બૂઝા બિડો જનને પરિણામ શું આવત તે કહેવાય નહિ. પણ એમના વચ્ચેથી તે વેળાએ તો એ અંગ્રેજો બચી ગયા. પણ એ વાત ત્યાંની સરકારને પહોંચી અને સરકારે એ અંગ્રેજોને દીનબંધુની માફી માંગવા ફરજ પાડી. દીનબંધુએ આશ્રમમાં આવ્યા પછી મને એ વાત કરી અને 'મારા દેશ બંધુઓના કૃત્યથી મને ખૂબ લાજ આવી,' એમ

કહેતાં એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ! શી અહિંસાની શક્તિ ! પણ અરે, આજે એ દીનબંધુ આપણામાં નથી !
(પાટીદાર 'માર્ગી)

નરસિંહભાઈ પટેલ

મોખો જવાબ

ક્રાંતિ દેશના ચૌદમા લુઈ નામના સમ્રાટે એક દિવસે તેના એક હજુરિયાને પૂછ્યું : 'તમને રેપેનિશ ભાષા આવડે છે ?'

'નહિ, હજુર !' એ ભાષા મને આવડતી નથી, પણ હું તે શીખી લેવા આગ્રહી જ પ્રયત્નો આદરીશ.'

રામના એ પ્રશ્નથી પેલા હજુરિયાની કંપના થઈ જ સનેજ થવા પામી અને તેથી તેણે કાની લીધું કે રેપેનની રાજસભામાં એલચી તરીકે હાથ તેને મોકલવાની ધિંકાઈ જ તેના માલિકે એ પૂછ પરછ કરી હતી. તેણે તો જિજ્ઞાસુઈ રેપેનિશ ભાષાનો અભ્યાસ આદરી દિધો અને થોડાક મહિનામાં એ ભાષા પર પોતાનો સારો કહેવાય એવો કાબૂ જમાવી દીધા પછી એક દિવસે ગામ પાસે વાતવાતમાં તેણે જણાવી દીધું : 'હજુર ! હવે મને રેપેનિશ ભાષા સારી રીતે આવડી ગઈ છે તે ભાષામાં હું વાતચીત કરી શકું છું' તેમજ તે વાંચી-લખી પણ જાણું છું.'

સમ્રાટે એ સાંભળીને કહ્યું : 'ખરેખર ! મને હર્ષ થાય છે કે હવે તમે 'ડોન કિસ્કોટ' અસલ સ્વરૂપમાં વાંચવાને શક્તિમાન થશો. એ પુસ્તક હાલપરસની અવનવી તાકતથી ભરપૂર છે.'

મહુતાનું એક દિરલુ

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ-લેખક તમ્સન હોગાર્ડ 'શી' [shale] નામની નવલકથાનું વાંચન કરતાં એક અંગ્રેજ બાઈને તેમાં વ્યાકરણની એ બહો માલમ પડી આવતાં તેણે તે બુલેતો ઉલ્લેખ કરતો એક પત્ર એ નવલકથારને લખ્યો. તેના જવાબમાં એ રાઈડર હોગાર્ડે એ રીતની બહો દર્શાવવા માટે એક ગીતીનો એક મોકલો આપવા ઉપરાંત હૃદયપૂર્વકનો આભાર માન્યો હતો.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

ପୃଷ୍ଠ ୫

ଅଂକ ୧୮

ତାରି : ୧୫ ଡିସେମ୍ବର ୧୯୮୦

୧୯୮୦

ଏହି ଚିତ୍ର ଆମ ବାହାରରେ

ଆସିବାର ଦିନକୁ

ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବ

ଆମର ଦିନକୁ

x

ମଂତ୍ର ମଂତ୍ର ମଂତ୍ର

ଶିଳ୍ପ ଆମ ଦିନକୁ

ଆସିବ

ଦିନକୁ

ଆମର ଦିନକୁ

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ : ଆମ ଦିନକୁ : ଆମ ଦିନକୁ : ଆମ ଦିନକୁ

કિશોર

વર્ષ ૫

જૂન : ૧૯૪૦

અંક ૧૦

અનુક્રમણિકા

૧ વડોદરા	મુખ્યચિત્ર	
૨ ગદ્ય (કાવ્ય)	હરિલાલ પંડ્યા	૩૪૫
૩ આપણું અવકાશ સહવાસીઓ	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૪૬
૪ જીવન દાન	સુનીલાલ પુ. બારોટ	૩૪૮
૫ સાચી હજ	ગોપાળદાસ પટેલ	૩૪૯
૬ પૌદ શિક્ષણ કે સાક્ષરતા પ્રચાર ?	વાલ્મીકીચંદ્ર	૩૫૧
૭ કાવ્યપરિશીલન	નગીનદાસ પારેખ	૩૫૩
૮ કુવપ્રદેશ અને તેને દૂંભારાઓ	પોપટલાલ અંબાણી	૩૫૫
૯ દેવાળદે	નૌતામ	૩૬૨
૧૦ મિત્રો કેમ વધારાય ?	સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાંધ દેસાઈ	૩૬૪
૧૧ સ્વામી (ચાલુ વાર્તા)	મૂળશંકર પાખ્યા	૩૬૮
૧૨ બિલાડીની કથા	દિલ્લુચંદ્ર બ. દિવાનજી	૩૭૧
૧૩ વૈજ્ઞાનિક શોધો	અંકુલાલ કેશવલાલ અમીન	૩૭૨
૧૪ શબ્દ-અર્થ	મળજી નેહુ ભેષી	૩૭૬
૧૫ બે અને બે સ્વાતંત્ર્યની ખાજી	દત્તાત્રેય દાસ્તાને	૩૭૭
૧૬ તમે જાણો છો ?		૩૭૮
૧૭ આરોગ્ય અને વ્યાયામ	છેટાલાલ પુરાણી	૩૭૯
૧૮ સારાદાર	ત્રિભુવન વી. હેમાણી	
	શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૩૮૩

લેખકોને

કિશોરમાં ઉત્તિહાસના પ્રસંગો, વિજ્ઞાનની વાતો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મુકવા યોગ્ય લેખોમાં ચિત્રો પશુ મુકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં મળવા સમર્થ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની રિક્કિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. રિક્કિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખકે દરેક પત્ર-વ્યવહાર સચે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરુંપૂરું સંસ્કારનું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દૂકમાં અને બને તેટલો મુદ્દાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાનો હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પ્રસિદ્ધ અભિજ્ઞા લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે. તારી : 'કિશોર', ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ.

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્મ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ.

લવાજમ : હિંદમો ફા. ૪-૦-૦૦ બર્મા તથા પરદેશના ફા. ૬-૦-૦૦ અથવા શિક્ષિંગ ૧૦ મુદ્દક ૦-૬-૦૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેશરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, બારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
અદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ : મી નવપ્રભાત પ્રિં. પ્રેસ, લીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૩૦-૬-૪૦

આપણે અણગણ્યાં સહવાસીઓ

જો કાઈ આપણને પૂછે કે, તમારાં ઘરમાં કાણ કાણ રહ્યો છે, તો સહેજે આપણે આપણાં બાળપણના તથા માતાપિતા વગેરે કુટુંબી જનોને ગણાવીશું. પરંતુ ઈશ્વરની સૃષ્ટિનો ખ્યાલ રાખીને જો જવાબ આપવો હોય, તો ખીમ પશુ કેટકેટલા જીવોને ગણાવવા જોઈએ, એની તમે કદી કલ્પના કરી છે? આજે આપણે એ વિશે થોડો વિચાર ફોડાવીએ.

ઈશ્વરની સૃષ્ટિ જોઈએ તો તેમાં એટલા બધા જીવોના પ્રકારો જોવા મળે છે કે, તે અસંખ્ય જ છે એમ કહેવું જોઈએ. કેટલાક જીવો તો એટલા ઝીણા હોય છે કે નરી આંખે તો તેમને તમે જોઈ જ ન શકો. એમને સૂક્ષ્મ જંતુ કે જીવાણુ કહેવામાં આવે છે. એવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કે જીવાણુઓને આપણે છોડી દઈએ, અને નજરમાં આવે એવાં જીવંતો જ ખ્યાલ કરીએ, તોપણ તેમની સંખ્યા તમને નવાઈ પમાડે એવડી મોટી છે. એ બધા જીવો પશુ આપણા સહવાસી થઈ આપણા જ ઘરમાં રહે છે. તેમને આપણે આપણાં બાંકુમાં નથી ગણતા; પરંતુ આપણે એમની ચિંતા તો રાખવી જ પડે છે, કેમ કે તે ન રાખીએ તો કદાચ આપણે જીવવું જ મુશ્કેલ થઈ જાય. જીવવિદ્યામાં પારંગત થયેલા વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, જો દુનિયામાં અનેક પ્રકારની જે જીવાંત જીવોમાં આવે છે તે અખાધ રીતે બીજાં જાય, તો જગતમાં માણસને જીવવાને માટે જગા જ ન રહે, તેની બેઠી તેઓ ખાઈ જાય, તેનાં બકામ તેઓ જ ભરી કાઢે; અથવા, તેના શરીરમાં રોગજીવે પેસી જઈને તેના જ અંત આવે! પરંતુ, આપણી કહેવત પ્રમાણે, ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં પશુ 'શેરને માથે સવા શેર હોય છે', તેને લઈને અનેક જીવો, પેતપોતાની મર્યાદામાં રહે છે. તે બધામાં માણસ વિશેષ કાવે છે, કારણ કે તેને પ્રભુએ ભુદ્ધિ આપી છે, તે દારા એ પોતાનું ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ સરસ રીતે ચોજા શકે છે.

પશુ એ કાત એટલે રહેવા દઈને આપણે આપણાં સહવાસી જીવોના વિચાર તરફ વળીએ. આપણું પોતાનું શરીર જ પહેલું જોઈએ. તેમાં સારા નરસ, રોગના અને આરોગ્યના અનેકવિધ જીવાણુઓ રહેલા છે, એ વાત તો છોડીએ. આપણે એ સૂક્ષ્મ જીવાણુની વાત અત્યારે નથી કરતા. પરંતુ આપણા શરીર પર, આપણું લોહી પીને જીવતા જંતુઓ છે તે વાદ કરો. લીમ્બો અને ન્યૂ આપણા માથામાં રહે છે. માથાના વાળના જ રંગની એ જીવાંત કેટલી ત્રાસદાયી છે! એની ઈડાળ પશુ તે માથામાં જ મૂકે છે; તેની વિજા પશુ માથામાં જ હોય છે. દેરને જેમ જૂનો અને કૂતરાને જેમ જિજોડા વગમીને રહે છે, તેમનું જીવન જ એમનાં શરીર પર નમે છે, તેમ જ આ જૂનું જીવન આપણા પર નમે છે. જૂની ઈડાળમાંથી લીમ્બો થાય. આ જીવાંત માનવ લોહી પર જ નમે છે. એક ખીજ જાતની જૂ હોય છે, જે શરીરની ચામડી પર વળજેલી રહે છે. તેના રંગ ચામડીના રંગમાં બળી જાય એવો હોય છે. એને આપણે ચામ-જૂ કહીએ છીએ. આ જીવાંત આપણી ગંદી ટેવેને કારણે ચામ છે. બરોળર માથું હોળવા ચોળવાથી ને શરીર સાફ રાખવાથી જૂ નથી થતી.

હવે શરીર બહાર નજર કરો. તો જ્યાં ત્યાં ત્રાસ દેતી માખ તમને તરત વાદ આવશે. ચોમાસાની ઋતુમાં તો તેના ત્રાસ પાર વિનાનો વધી જાય છે. એ આપણી મંદપર ખાઈ જાય છે એ એક જરૂર નેરસો લાગે છે; પશુ એને અન વિજા અને પકવાન સરખાં જ છે: વિજા પરથી બીડીને પકવાન પર આવવામાં એને કશી વાર નથી કે શીયતો બાધ નથી! આ એની ગંદી આદતને લઈને એ આપણે માટે બારે જાખમકારી બને છે. દોસેરા, મરડો, ટાપકાઈડ, ક્ષય વગેરે રોગોનો એ પ ફેલાવનાર કુદ જીવે આ માખ જ છે. પરંતુ એમાં એનો દોષ શું કામ કાઢે? આપણે જો સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમો બરોબર સાચીએ, તો માખની જોખવાબદાર

મસ્તીમાંથી બચી શકીએ. કાંઈ નહોં તો, એપ તો ન જ ફેલાવવા દ્યોએ.

માખથી ઊતરતે નંબરે તમને મચ્છર યાદ આવશે. અમુક ઝડપમાં એ વિશેષ વધે છે એ ખડું; પરંતુ વધધટ છતાં આપણે ત્યાં આ જીવડાનો ત્રાસ આખું વર્ષ ચાલુ જ હોય છે. માખ તો કરડતી નથી, કેમ કે એને ડંખ નથી. મચ્છર પાસે તો દાકતરની પિચકારી જેવી સોય કે તીણી કરવતી હોય છે, તે દ્વારા એ આમડી બેઠે છે, અને પછી ચૂંદ જેવા પોતાના એક અંગ વડે તે આપણું લોહી પીએ છે. તેની જ સાથે એ ટાઢિયાં તાવનાં જંતુ પણ આપણામાં ધુંસાડે છે. બધી જાતના મચ્છર આ જંતુ ફેલાવનારા નથી હોતા. પરંતુ, એટલી વાત તો સિદ્ધ થયેલી છે કે ટાઢિયો તાવ કે મહેરિયા મચ્છરના ડંખથી ફેલાય છે.

કીડી, મોકોડી અને ઊધઈ એ બીજાં આપણાં સહવાસી છે. તેઓ જમીનના પેટાળમાંથી નીકળી આવે છે; ત્યાં તેઓ રહે છે ને ખોરાકને માટે ઉપર આવે છે. તાપ કે ગરમીથી અને ભીનાશથી એ ત્રણે સરખાં ભાગનારાં છે. ઠંડકમાં કામ કરવાનું તેમને ફાવે છે. ઊધઈ કદી ખુશ્વામાં તમે નહિ જુઓ. બારીબારણા વગરનાં લાંબી લાંબી મલીઓ જેવાં પોતાનાં ધરોમાં જ તે રહે છે. કીડી મોકોડી ખુશ્વામાં ફરે છે અને દરમાં રહે છે.

ત્યારપછી વંદા અને કરોળિયાને યાદ કરવા ભૂઈએ. કરોળિયા એક રીતે આપણને મદદકર્તા જંતુ છે. આપણા ધરમાં જળ પાથરીને તે રહે છે, ને તેમાં નાનાં નાનાં અનેક જીવડાને ફેલાવીને તે ખાઈ જાય છે. માખ પકડાય તો તેને પણ એ છોડતો નથી. પરંતુ તે અસ્વચ્છતા પર જ નબે છે, એ આપણને ન પાલવે.

વંદો ફૂંકળી જગામાં થાય છે. ગંદકીની એને મિત્ર નથી. તેથી જગડમાં કે એવા ખૂણાખોરાગની ગંદી જગામાં તે વિશેષ જોવામાં આવે છે. માખ કરતાંય ગંદી ટેવોવાળો એ મજાયા. કદાચ એ પણ રોગ ફેલાવતો હોય. પરંતુ વિદ્વાન એ

વિષે ચોક્કસ કંઈ કહેતું નથી. એક વાત એને વિષે જાણવા જેવી છે તે એ કે વંદાને માકડ બહુ ભાવે છે; એને તે ખોળાને ખાઈ જાય છે. છતાં ત્યારે માકડ કેમ ધરમાં રહે છે, એમ તમને લાગશે. એનું કારણ એ છે કે, માકડને પરમેશ્વરે એનું પાતળું શરીર અને સદૃજ્યુદ્ધિ આપ્યાં છે કે તે જીણી તરાડો કે કાણાંમાં ભરાઈ જઈ શકે છે.

માકડ પણ આપણા રાતનો દોસ્ત છે. તે માણસના લોહી પર જ જીવે છે. એક વાર લોહીથી તમ થાય તો એક વરસ સુધી પણ તે જૂખ ખેંચી શકે છે! જૂખી માદા છડાં નથી મૂકી શકતી. પરંતુ એક દહાડો આપણે એને મળ્યા એટલે બસ.

કરોળિયો તથા બીજાં જીવડાને ખાનારી ગરોળી પણ આપણે જૂલજો ન જોઈએ. કીવાલ પર ફરતી એ જોવામાં આવે છે. જો આપણાં ધરને સાફ કરીને જીવજંતુ વગરનાં કરવામાં આવે તો કદાચ ગરોળી ઝોઝી થાય. ગરોળી ઝેરી પ્રાણી છે. તે કરડે તો ઝેર ચડે છે, અથવા તેનો ગંધ ખાવામાં આવે તો ચડે છે, એમ આપણે માનીએ છીએ.

હવે તમને કદાચ યોર કે આપણા ધરનાં રહેનારાંની યાદો પૂરી થઈ. ના, હજી તો બીજાં ધણું રહ્યાં. ધરને ખોરાકનો કોડો જુઓ. તમારી ચોપડીઓ અને કપડાં જુઓ. અરે, તમારા અનાજની કોડીઓ કે કપા જુઓ. આ બધાંમાં કેટલી બધી જાતના જીવો રહે છે! ચોખાની સફેદ ઈયળ, ચાકના કીડાં, ચણા મગ મઝ વગેરેના દાણા શરી ખાઈ ગંધાતું બોટતું, ધડેમાં ચડતો લાલ રંગી ચાંચ-વાલો ચાંચવો કે ધનેડું—આ બધાંને ત્રાસ ફેલાવે છે એ તો ધરની માતાને પૂછો તો ખજાર પડે. અને લોટ પડી રહે ત્યારે તેમાં જાગ્યાં બાજે છે તે પણ શું છે! એક જીણી જીવાત જ એ છે.

આપણે જાણીએ કે અનાજ તથા ચાક વગેરે આપણે જ છીએ. ના; આપણી અગાઉ અસ્વચ્છ જીવો આપણા જ કોડરમાં રહ્યા રહ્યા એ ખાતર છે, અગાઉ છે, અને પોતાના નરકથી મેંદુ કરે છે!

જીવંત દાન

ઈસાનીસેનાના સાતમા સેનાની વાત છે. મદી-
નાની જીભામસીદમાં ઈસ્લામના મહાન મંડાવારી
હઝરત ઉમર-બીન અલીફ-સાદ પોલાકમાં એક
સાદી શેતરંજ પર મોંયું મૂકીને આરંભ લેતા હતા.
મુનેગારને અચૂક સમ્મ પહોંચાડતો એમનો સાટંકો
એમના હાથમાં હતો. આંખ મીંચાઈ ન મીંચાઈ
ત્યાં એક લશ્કરી ટુકડીએ એક કેદી સાથે ત્યાં
પ્રવેશ કર્યો. કેદીનો પોષાક બાદલાઈ હતો. ચરીર પર
કીમતી ઝવેરાત ઝગારા મારતું હતું. અને કેડમાં
હોરામાણેથી જડેલા મુકાવાળા મૂંઝવણ તણવાર
રાજની કાઠથી લટકતી હતી.

આ કેદીનું નામ અશહોરમુજા હતું. ઇસ્લામે
ધૂળ ચાટતી કરેલી પ્રસિદ્ધ ખુશરુઓની ઈશાની
સંતતનનો એ એક મશહૂર સિતારો હતો. ઇસ્લામી
વિજેતાઓ સામે એ વારંવાર બહાદુરીથી લડ્યો
હતો. પણ દરેક વખત એની હાર થઈ હતી. દરેક
હાર વખતે એણે સુલેહની શરતો કરી હતી. ને
જ્યારે જ્યારે લાગ કાઢ્યો ત્યારે- ત્યારે એને ઘોળી
પીને એણે ફરીથી માથું જીંચડ્યું હતું. ઇ. સ.
૬૪૦ માં તોસ્તરના કિલામાં ભરાઈને એણે હઝરત
ઉમરના લશ્કરને મદિનાઓ સુધી હફીવું, અને
એમની ભારે ખુશરી કરી. છેવટે જ્યારે કોઈ ઉપાય
ન રહ્યો ત્યારે હોરમુજા પોતાના લશ્કર સાથે શરણે
આવ્યો. પણ એણે એક શરત કરી કે મારો ન્યાય
હઝરત ઉમર સિવાય કોઈ ન કરે. આરંભ સેનાપતિએ
એ શરત કબૂલ કરી. ને તદ્દનુસાર તોસ્તરના
કિલામાંથી મળેલી ધનદોલતના રાજબાગ સાથે
હોરમુજાને લશ્કરી પહેરા નીચે હઝરત સમક્ષ રવાના
કરવામાં આવ્યો.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એમ હઝરત ઉમર
જ્યાં સત્તા હતા ત્યાં એ પહોંચ્યો. ત્યારે આજુબાજુ
જોતો એ જોયો, 'અલીફ ક્યાં છે? એમના હજૂ-

રિયા ક્યાં છે? એમના અંગરક્ષકો ક્યાં છે?' એને
ખબર નહોતી કે ઇસ્લામની આ નવી સંસ્તનમાં
આવા કોઈ રજવાડી કાંદામાં કે અંગરક્ષકોની સેનાની
અલીફને જરૂર જ નહોતી!

આ ખબરને અવાજથી હઝરત જાગી ગયા,
હફ લઈને એકા થઈ ગયા અને કેદી કોણ છે એ
સમજી જઈને બોલ્યા, 'આ અને આવાઓનું માન
મુકાવનાર ખુદાની, જેટલી તારીફ કરું એટલી
ઓછી છે!'

હઝરતના હુકમથી હોરમુજાનો રાજવેશ ઉતારી
લેવાયો ને એને સાદાં કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં.
પછી હાથમતિ સાટંકો રમાડતા રમાડતા હઝરત
બોલ્યા, 'બોલ! વારંવાર તેં કરારોનો જાંમ કેમ
કર્યો? તારો બચાવ શો છે? તને મોતની સમ કેમ
ન કરતી?'

'ગરીમ પ...ર...ન...ર! મારે કહેવાનું છે એ
આજુ' કહી રહ્યું ત્યાં સુધી અને જીવવા દેવામાં
આવશે? મને વચ્ચે જ કોઈ મારી તો નહિ તાંબે?'
હોરમુજાએ લથડતે અવાજે અને ધ્રુજતે પગે
જવાબ આપ્યો.

'તું સલામત છે! કહેવાનું કહી દે. મારી આજા
વિના અહીં તારો કોઈ વાળ, સરખો વાંકો કરે
એમ નથી.'

હારપછી કેદીએ પોતાને હોંચે હાથ મૂક્યો ને
'તરસપી કાકડા સુકાઈ જાય છે, ખાલો પાણી
આપો' એવી વિનંતી કરી. હઝરતના હુકમથી તરત
જ એના હાથમાં પાણીજરો ખાલો મૂકવામાં આવ્યો.
પણ તે પીતાં પહેલાં કેદી ફરી ધ્રુજવા માંડ્યો ને
બોલ્યો, 'ના, પાણી પીતાં મને ડર લાગે છે! રખેને
અજાણતાં જ કોઈ મારું, ડોકું ઉડાવી દે!'.

'તારી નિહાળી સલામત છે, જ્યાં સુધી તું
[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૦]

સાચી હજ

મેસદમાનોમાં હાલ અટક હોય છે, એ તમને ખબર હશે. આ 'હાલ' શબ્દ અરબી 'હજ' શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. હજ એટલે યાત્રા-મુસાફરી. તે પરથી મક્કાની તીર્થયાત્રાને હજ કહેવામાં આવે છે અને તે કરનાર હાલ કહેવાય છે. હજ કરવા ઈસ્લામના પાક ધર્મને મક્કા જવું જોઈએ અને ત્યાંથી પાછા આવતીને અમુક વ્રતનિયમો પાળવા જોઈએ, એના મારો છે.

અખડુસ્લા કરીને એક મહાત્મપરવી પુરુષ હતા. પાંડિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તે એવા તો નિપુણ હતા કે, લોકો તેમને 'શાહલશાહે આસ્મા' એટલે કે ઉલ્લેખ કે પંડિતાના સમ્રાટ કહેતા. તે એક વખત મક્કાની હજે ગયા હતા. હજનું કામ પૂરું કરીને તે કાયાના મંદિર પાસે સૂઈ ગયા. ઊંઘમાં તેમણે એક સ્વપ્ન જોયું કે, સ્વર્ગમાંથી જાણે બે ફિરસ્તા વાતચીત કરતા કરતા પૃથ્વી પર ઊતરે છે.

પહેલો ફિરસ્તો પૂછે છે : આ વર્ષે કેટલાં માણસો હજ કરવા આવ્યાં હશે ?

બીજો ફિરસ્તો : ૭ લાખ.

પહેલો : તેમાંથી ખુદાએ કેટલાં માણસોની હજ સ્વીકારી ?

બીજો : એકેની પણ નહીં.

આ વાતચીત સાંભળી અખડુસ્લા બહુ દુઃખી થયા, અને સ્વપ્નમાં બોલવા લાગ્યા, 'અરે ! દુનિયાનાં ભૂદાં ભૂદાં સ્થળોએથી આવતાં બધાં માણસો અનેક તકલીફો વેડીને અહીં આવ્યાં, તે તમામની મહેનત શું નિષ્ફળ છે ?'

એટલામાં બીજો ફિરસ્તો વાત આગળ ચલાવી તે બોલ્યો : દમસ્ક નગરમાં એક ચમાર છે; તેનું નામ અલી-અલ-ગોકક છે. જો કે તે મક્કામાં આવ્યો નથી, છતાં તેને મક્કાની યાત્રાનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.

આ સાંભળી અખડુસ્લા 'આશ્ચર્ય' પામ્યા અને ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠ્યા. તેમને દમસ્કમાં જઈ તે માણસનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા થઈ, અને તરત

તેમણે સફર શરૂ કરી. દમસ્ક પહોંચી અલીનું ઘર શોધતાં-શોધતાં અંતે તે અલી પાસે પહોંચ્યા.

અખડુસ્લાએ પૂછ્યું : તમે શો ધર્મો કરો છો ?

અલીએ કહ્યું : હું જોડા સીવું છું.

અખડુસ્લાએ તેને એકંદામાં લઈ જઈ પોતાના સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ, તે મોટી ચીસ પાડી બેભાન થઈ ગયો. થોડીવારે હોંઘમાં આવતાં તે કહેવા લાગ્યો :

"મને ત્રીસ વર્ષથી મક્કાની હજ કરવાની તીમ અભિલાષા છે. તેથી જોડા સીવી હું થોડા થોડા પૈસા ભેગા કર્યા કરતો હતો, આ વર્ષે પૂરતા પૈસા ભેગા થયા છે એમ માની હું હજ કરવા જવા તૈયાર થયો; પરંતુ એટલામાં મેં મારા પડોશીની દુઃખી દશાની વાત સાંભળી. તેના કુટુંબને સાત દિવસના વાખા થયા હતા અને તેનાં બૂખે ટળવળતાં બાળકો એક મરેલા પ્રાણીનું માંસ રાંધી ખાવા તૈયાર થયાં હતાં.

"એ વાત સાંભળી મારા અંતરમાં 'જીડુ' દુઃખ થયું : 'અરે, પડોશીનાં કુમળાં બાળકોને ટળવળતાં મરીને હું હજ કરવા જઈ' !' તેથી હજ માટે એકલા કરેલા તમામ પૈસા લાવીને મેં મારા પડોશીને આપ્યા અને કહ્યું : 'આ પૈસા મેં મક્કાની હજ કરવા ભેગા કર્યા હતા; પરંતુ તારાં બૂખે મરતાં બાળકો માટે એ પૈસા હું તને આપી દઉં છું'. તેમાંથી તેમને તું અન્ન-વસ્ત્ર લાવી આપજે."

આ સાંભળી અખડુસ્લા બોલ્યા, "અરેબર, ફિરસ્તાએ સ્વપ્નમાં જે કહ્યું તે સાચું છે. તારી જ હજ ખુદાના દરબારમાં પહોંચી અને તેમણે તે સ્વીકારી છે; કારણ કે તે તારા પ્રુણ્યનો વિચાર કર્યા વિના, તારા હજ માટેના પૈસાથી એક ગરીબ કુટુંબને અન્ન-વસ્ત્રની તંગીમાંથી બચાવીને તેને ઇવનદાન આપ્યું છે, અને એમ હજનું પુરુષ પણ કમાવે છે.

['મુરિલમ મહાત્માએ' ઉપરથી]

ગોપાળદાસ પટેલ

[અનુસંધાન ૫. ૩૪૭]

એને ધીરૂધ વગેરેના પાંજરામાં કે કાકલામાં
થતો પેસો મૂળાળો લોહીવર્ણો જીવ ! એને આપણે
કંસારી કહીએ છીએ. કંસારી ઉપરાંત. ચોપડીઓમાં
એક રૂપેરી નાંજુક જીવડું થાય છે તે જોયું છે ? આ જીવ-
ડાને કાગળ બહુ જાહે છે. ચોપડીઓ સંધરનારને તો
આ ઉપરાંત પશુ બીજાં જીવોથી સંભાળતું પડે છે.
પરંતુ કંસારી એને આ રૂપેરી જીવ તો ખરેખર
ચોપડીખોર છે. આ રૂપેરી જીવને અંગ્રેજીમાં 'સિસ્ટર
ફિશ' (રૂપેરી માંછલી) કહે છે. આપણે એનું નામ
રૂપાપરી રાખી શકીએ.

આપણાં અનેક સહવાસીઓની આ યાદી હજી
પશુ લંબાવી શકાય. વાણિયા, માકડિયાં, ફૂદાં વગેરેનો
ચોખાસાનો પાક તો હજી આપણે ગણ્યો નથી. આ
બધા વિશે જાણ્યા પછી, એક વાત તો તમને બરા-
બર મન ઉપર કસશે કે, સ્વચ્છતા અને વાળમૂક
તથા સફાઈ કેટલી બધી જરૂરની વસ્તુ છે; તેના
વગર એક દહાડો પશુ જીવો ન જોઈએ. તેથી હિંદુ
સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં તો એને ઘરનો એક નિત્યવસ્તુ ગણ્યો છે.

તા. ૧૧-૬-૪૦

મગનભાઈ દેસાઈ

[અનુસંધાન ૫. ૩૪૮]

પાણી પી ન રહું ત્યાં સુધી તને કોઈ મારનાર નથી,
હજરતે ખાતરી આપી.

હજરતના આ શબ્દો જોવાયા ન, જોવાયા ત્યાં
તો હોરમુઝાએ ખાલાનું પાણી જમીન પર ઢોળી
દીધું અને જોઈયો, 'મારે પાણી શું કરવું છે ? મારે
તો જીવવું છે. ને ! હજરતે મને, હવે જીવનલાન
આપ્યું છે !'

જુદા ! હજરત તારી જીક્યા. તારો તો
મરે જ છૂટકો છે !'

'પશુ એ પાણી પી લે. ત્યાં સુધી આપ
નામદારે જ એને જીવતલાન આપ્યું છે ને !' પાસે
ઉભેલાઓ વચ્ચે પડ્યા.

'વિચિત્ર ! એણે મને ત્યારે તો- છેતર્યો ! પશુ
જેણે આટલા બધા મોમિનોનું (સાચા મુસ્લિમોનું)
લોહી રોયું છે, ને તે ય ઉપગ્રાહાપરી દગલગાજીયી,
તેને હું ચી રીતે જીવતો જવા દઉં ?' હજરતે રોષ
ઠાણ્યો.

હોરમુઝાની ચાલાકીથી મુઝાઈને છેવટે હજરત
જોડ્યા, 'તારી દગલગાજી છતાં તારો ઉગારો કર-
વાનો હવે એક જ ઉપાય છે. તું, ધરલામ કબૂલ
કરવા તૈયાર છું ?'

'નામદાર ! હું આ જ ધડીથી મુસલમાન છું.
ખુદા એક છે ને મહમ્મદ સાહેબ એમના
પેગંબર છે.'

હોરમુઝાને તરત આજાદ કરવામાં આવ્યો. સૌ
ખુશ થયા. એક સારી રકમ હજરતે એને જીવાઈ
તરીકે આપી આપી. તે ત્યારથી ધરલામનો આ
દુરમન ધરલામનો મિત્ર થયો ને ધરિાનનો શેષ ભાગ
જીતી લેવામાં ને ત્યાંની ધરલામો સદતનત કાયમ
કરવામાં એની સલાહ કીમતી થઈ પડી.

મુનીલાલ પુ. આરેફ બા. વિ.

પ્રૌઢ શિક્ષણ કે સાક્ષરતાપ્રચાર ?

પ્રૌઢ શિક્ષણના સવાલનો, દુનિયાના બધા દેશોમાં નિકાલ થઈ રહ્યો છે, હિંદુસ્તાનમાં પણ સ્વરાજ્યની હિલચાલ સાથે આ વિષયનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે. જે લોકોને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય છે તેમને રાજકીય અધિકારો મળી શકે છે. લોકતંત્રની પદ્ધતિવાળા દેશોમાં રાજરાજેશ્વર ગણાય એવું કાંઈ પણ હોય તો તે 'વોટ' જ છે. એ વોટની કૃપાદૃષ્ટિ વડે જ મહત્ત્વાકાંક્ષી લોકો રાજસત્તા પોતાના હાથમાં ટકાવી શકે છે. નાગરિક તરીકેના અધિકારો પામવાને માટે માણસ માટે કેટલીક અઘડીઅચ્છી યોગ્યતાઓ જરૂરની હોય છે, પણ તે યોગ્યતાઓની ઝોળખ સહેલી નથી. એ યોગ્યતાઓની સાબિતી તો તેનાથી પણ મુશ્કેલ છે. તેટલા માટે નાગરિકપણના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે એવી હાથકાતો કરાવવામાં આવી છે. જે ઉપયોગી છે અને સહેલાઈથી ઝોળખી શકાય છે.

આમ લોકતંત્રવાળા દેશોમાં રાજકીય હકને કારણે સાથીઆ-પ્રચારનું મહત્ત્વ અસાધારણ રીતે વધી ગયું છે. સાક્ષરતા પ્રચારમાં પણ લખી શકતું નેઈએ એ ખાસ જરૂરનું નથી. માણસ પોતાની સહી કરી શકે તે પૂરતું છે અને જાપેલી બાબતો માણસ સમજાવવાનું વાંચી શકે તો તે સાક્ષર બની બચે છે.

જે લોકોને નાનપણમાં નિશાળે જવાની તક મળી તેમજ નેઓ ધેર પણ શીખી ન શક્યા તેમને સાક્ષર બનાવવાનો પ્રશ્ન દરેક રાષ્ટ્રે પોતાના હાથમાં લેવો પડે છે. એમ ન કરવામાં આવે તો લોકતંત્રની સ્થાપના જ અશક્ય ઘટ્ટ બન્ય છે. જેમની પાઠશાળાઓમાં નાની ઉંમર વીતી ગઈ છે અને જે લોકો પદ્ધતિસર શીખવા માટે ઉત્તરદોની પાસે જઈ શકે તેમ નથી, તેવા લોકોને વાંચવા લખવાની તાલીમ આપવી એ રાજકર્તાઓ તેમજ અધિકારાકાંક્ષી લોકનેતાઓની સામે બેભોડો સડુથી ભારે સવાલ છે.

પરંતુ જેમને સમ્રાટ વોટની ઉપાસના કરવી નથી અને નેઓ અધિકાર મેળવવા પાછળ પડ્યા નથી તેમની દૃષ્ટિએ કેવળ સાક્ષરતા પ્રચારને પ્રૌઢ શિક્ષણ કરી શકાય નહિ. પ્રૌઢ શિક્ષણ એટલે પ્રૌઢોનું અક્ષરજ્ઞાન એવો સંકુચિત અર્થ સા માટે કરવામાં આવે ? પ્રૌઢ શિક્ષણ એ પ્રૌઢોને માટે જ હોય તો તે શિક્ષણથી જીવનની, જ્ઞાનની, કૌશલ્યની અને યોગ્યતાની વૃદ્ધિ થવી નેઈએ.

પ્રત્યેક દેશવાસી ચારિત્ર્યની કિંમત સમજી શકે એવું જ્ઞાન જે આપે તેજ પ્રૌઢ શિક્ષણ નામને લાયક છે. અક્ષરજ્ઞાન એ તો માત્ર સાધન છે. અક્ષરજ્ઞાનમાં જીવનના જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો નથી. એ તો કેવળ જ્ઞાનનું એક નાનું સાધન છે, ફક્ત ઝોળખ છે. માત્ર અક્ષરજ્ઞાનને લીધે માણસમાં 'સદ્-અસદ્' બુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી.

પ્રૌઢ શિક્ષણમાં તો જીવનસાક્ષર્યને માટે જે કુશળતા જરૂરી હોય છે તેનું પ્રાધાન્ય હોવું નેઈએ. પરિચિત સમજી શકનારી બુદ્ધિ-શક્તિનો તેમજ સમાજહિતને માટે વ્યક્તિએ પોતાના જીવનનું નિયમન કરવાની તૈયારીનો તેમાં સમાવેશ થવો નેઈએ. રાજ્યતંત્ર તેમજ સમાજતંત્ર કેવી રીતે ચાલે છે તેની માહિતી ઝોળખમાં ઝોળખ પ્રૌઢ શિક્ષણમાં મળીને મળવી જ નેઈએ.

આજકાલ અર્થતંત્રની સત્તા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે અર્થશાસ્ત્રના થોડા પરિચય વિના પ્રૌઢ શિક્ષણ પૂરું થઈ શકતું નથી. શહેરના તેમજ ગામડાંના રસ્તા ઉપર કેવી રીતે ચાલવું નેઈએ, દૂવા અને નળ પાસે ક્યા ક્યા નિયમોનું પાલન કરવું નેઈએ, ટપાલ-ઑફિસ, તાર ઑફિસ, જકાતનાં નાકાં તેમજ બેંકોમાં વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો નેઈએ રેલ્વે, યાત્રા, મેળો, થિયેટર વગેરે સ્થળોમાં ભયારે બીડ થાય ત્યારે ક્યા ક્યા નિયમોનું પાલન

કરવું નેઈ એ, આગ લાગે અથવા રેલ આવે, ધરતી-
કંપ થાય, અથવા વટોળિયો આવે તો એવા સમય
પર બીજાનાં દિલોની રક્ષા કેવી રીતે કરવી નેઈ એ
એ બધી બાબતોમાં લોકોને તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિને
જ આપણે પ્રૌઢ શિક્ષણ કહી શકીએ. નોટનેા અધિકાર
મળતાં કઈ કઈ જવાબદારીઓ આવે છે તે તો પ્રૌઢ
શિક્ષણમાં શીખવવું જ નેઈ એ. જે દેશમાં અનેક
ધર્મો અને પથો છે ત્યાં બધાની સાથે હળીમળીને
રહેવાનું જ્ઞાન અને તેને અનુરૂપ જીવન-કળા જેનાથી
મળે તેને જ આપણે પ્રૌઢ શિક્ષણ કહી શકીએ.

આ બધી બાબતો અક્ષરજ્ઞાન વગર પણ આપણે
જનતાને આપી શકીએ છીએ. એક માણસ વાંચે અને
પોતે સમજી જાય તે જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સદ્વ્યવહાર નથી.
એક માણસ વાંચે અને જોખમાં જોખ દસવીસ માણસ
સાંભળે તે જ્ઞાનના સામાજિક પકન-પાકનનો કાર્યક્રમ
રાખવો નેઈ એ. પકન-પાકનની વ્યવસ્થા આનાથી
પણ વધારવામાં આવે, નિરક્ષર લોકોને સારાસારા અંધ
વાંચી સંભળાવી તેમનાં જ્ઞાન અને વિચારશક્તિ

વધારવામાં આવે ત્યારે જ પ્રૌઢ શિક્ષણનો સફળ
વધુ મુશ્કેલ માર્ગ આપણે વટાવી શકીશું.
જેઓ પોતાનાં હાથમાં પુસ્તક લઈને વાંચી શક્યા
હોય તેવા લોકો 'શ્રાવણ વર્ગ' મારફતે પ્રૌઢ શિક્ષણનો
પ્રચાર સફળી વધુ કરી શકશે.

સારું સાહિત્ય વાંચી સંભળાવવું, વર્તમાનપત્રોમાં
આવતી બજારમાંથી સંબંધ ધરાવતી બજાર સંબ-
ળાવવી, નાના મોટા પ્રયોગો કરી બતાવવા, પ્રશ્નો-
ત્તરી મારફતે શંકાનિવારણ કરવું, એ બધાં પ્રૌઢ
શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગો છે. તેને માટે જ્યારે પ્રૌઢ
શિક્ષણનાં 'પરિવારકો' દીક્ષા લઈને નીકળશે
ત્યારે કાંઈ કાર્ય થઈ શકશે. જેવી રીતે 'હરિદાસો'
અને 'પુરાણીઓ' વૈજ્ઞાનિકમંનાં પ્રયોગો પ્રચાર કરવા
માટે પોતાનું જીવનસમર્પણ કરતા હતા, તે રીતે
પ્રૌઢ શિક્ષણની દીક્ષા લઈને પ્રૌઢ 'પરિવારકો'ની એક
નવી સંસ્થા, એક નવો વર્ગ અને એક નવી પરંપરા
કાયમ કરવી નેઈ એ.

હિંદી 'સર્વોદય' માંથી] કાકા કાલેલકર

જાલપરશાન

૫

માનસસર

અંતર ઊછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !
દોભ થયો ટુનિમાં અતિથય તરંગ જળમર ચાલેઃ
માનસસર માડું ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ દાલેઃ
ચાલક ન મેળ્યું હો ! સહસા

હાથ ! વધે જલ અપ દોગે સ્થવ, ઉવટરે ! શું ચારો
નાટક પાળ પ્રચંડ ભરાવોઃ હા ! શી રીત સમારો ?
જલજલ ન ચળ્યું હો ! સહસા

આવે ઉચ લગળા ઉપર, તોફાન ખડું ભમેઃ
નાડું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સધ વિરામે ?
પાણું ન વળ્યું હો ! સહસા

રંગ ગયો બદલાય, ખરેખર નિર્મલતા પશુ જી !
જલરોના ભમરાવા માંડી, પાળો પશુ ગઈ ખૂડીઃ
સ્થલ સાથ લળ્યું હો ! સહસા

ઉપર ઘસ દોળાય જયેથી મસ્ત ધોલવા દોરેઃ
જંગ ભરાબર થાયાં નિર્જલ પરિસીમાને તેડેઃ
આખર ન કળ્યું હો ! સહસા

મહિષાસુર રત્નજી બટ (કાંત)

માનસ એટલે મન. માનસસર એટલે મનરૂપી
સરોવર. વળી માનસસર એ નામનું એક સરોવર
ખરેખર છે પણ ખડું, એ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ
લઈને દિવસે આ કાળમાં મનનું સરોવરરૂપે વર્ણન
કરેલું છે.

કાલનું જે વસ્તુ છે તે પહેલી કડીમાં જ કહે-
વાઈ ગયેલું છે, અને ત્યાર પછીની કડીઓ એ મૂળ
કથનને વધારે બળવાન અને અસરકારક કરતી જાય છે.

કવિને શું કહેવું છે ?

‘ અંતર ઊછળ્યું હો ! ’—મારા અંતરમાં ઉછાળો

આઓ, મારું અંતર ઊછળવા લાગ્યું, અને ‘સહસા
ધૈર્ય ગળ્યું હો !’—મારું ધૈર્ય એકાએક ગળી ગયું.
ધૈર્ય એટલે ધીરજ. પણ અહીં એ શબ્દ ખામ
અર્થમાં વપરાયેલો છે. આપણા મનને સ્વસ્થ રાખ-
વાની—આપણા ચિત્તની સમતા ટકાવી રાખવાની જે
શક્તિ તે ધૈર્ય અથવા ધૃતિ. ત્યાં સુધી માણસની
ધૃતિ કાયમ હોય છે, ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ
ચાંત રહે છે, તે પોતાના ચિત્તનું સમનોલપણું ગુમા-
વતો નથી, કાંઈ પણ વૃત્તિ તેને ચળાવીને બેનાડો
કે હાવરોખાવરો બનાવી શકતો નથી. પણ જ્યારે
માણસની ધૃતિ ખૂટી જાય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત
સ્વસ્થ ચાંત રહી શકતું નથી, કાંઈપણ વૃત્તિ તેને
ખગમળાવી મૂકે છે. અહીં દિવસે એવો જ ધૈર્ય-
મ્યુતિનો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. ધૈર્યમ્યુતિ કઈ વૃત્તિને
લીધે થઈ છે એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી, અને આ કાવ્યના
રસાનુભવ માટે સ્પષ્ટ કથાની જરૂર પણ નથી.

ચિત્તવૃત્તિમાં ખૂબ ક્ષોભ કહેતાં ખગમળાટ કયો
છે, અને તેમાં જળમર તરંગો ઊડવા માડ્યા છે.
ચિત્તને અહીં સરોવરની ઉપમા આપી છે એટલે
ચિત્તમાં ખગમળાટ થયો એટલે સરોવરમાં દિવસચાલ
શરૂ થઈ. અને સરોવરમાં ખગમળાટ થાય એટલે શું
થાય ? મોળા જ ઊછળવા માટે ને ? અને મોળા
ઊછળવા માટે એટલે પાણી કંઈ નિર્મળ રહી શકે
નહિ, કહોળાઈ જ જાય. તેમ ચિત્તમાં પણ જ્યારે
ખગમળાટ જાગે ત્યારે પછી કાંઈ પ્રકારની નિર્મળતા
રહેતી નથી, આખું ચિત્ત કહોળાઈ જાય છે, બધી
વૃત્તિઓ સેજસેજ થઈ જાય છે, ઉપર નીચે થઈ જાય
છે,—અને આવા ભયંકર તોફાનનું પરિણામ શું
આવશે તે પણ કાંઈ કળા શકતું નથી. આટલું
કવિને કહેવું છે, અને લગભગ તે બધું પહેલી કડીમાં

કહેવાઈ ગયું છે. આમ છતાં એ કથનની સચોટ અસર તો પછીની કડીઓ જ નિપજાવે છે. ચિત્ત પોતાની સ્વસ્થતા-સમતા ટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ શોભ એવો પ્રયત્ન છે કે એની સામે એનું કંઈ આવડતું નથી, પ્રસવનાં પૂરે પેડે તેનું જોર વધતું જાય છે, અને આખરે બધે જળજળ બધાકાર થઈ ગયું છે, એવી પ્રયત્ન અસર તો પછીની પંક્તિઓ જ જમાવી શકે છે.

સરોવરમાં જામેલા તોફાનનું વર્ણન કરીને કવિએ આ ચિત્તશોભનો ખૂબ તાદસ ચિતાર ખોડી ક્યો છે. કાવ્યમાં ઉપમાદિ અલંકારો એ બહારનાં આગતુક નથી હોતાં પણ કાવ્યના અંગીભૂત હોય છે, એ આ કાવ્યમાં બરાબર અનુભવાય છે. અહીં કવિને જે કહેવું છે, તે સરોવરની ઉપમા આખા સિવાય બીજી કંઈ રીતે આટલી સરસતા અને સચોટતાથી કહી શકત એ આપણને સૂઝતું નથી. માનસ-આપાર જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુને વ્યક્ત કરવા માટે વાચકને અનુ-ભવગમ્ય કરવા માટે આવી સર્જના સમર્થ ઉપમા કવિએ ચોજી એમાં જ એમની પ્રતિભા રહેલી છે.

પહેલી કડીમાં સરોવરમાં ખળખળાટ થયો, મોજાં ઊઠવાના માંડ્યો એમ કહીને પછી બીજી કડીમાં પાણી વધવા માંડ્યું, જગ્યા ઓછી પડવા માંડી, હવે શું થશે?—એમ કહી એ સરોવરની શી સ્થિતિ-છે, તે ચાર જ શબ્દોમાં પણ ભારે સચોટ-તાથી કહ્યું છે: ‘નાજુક પાળ પ્રચંડ ભરાવો.’ આમાં ચોક્કસો વિરોધ અને તે વ્યક્ત કરવા વાપરેલા શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ અર્થપોષક છે.

પાણી ભરાતું ગયું પછી તો ભારે ઉઠાળા આવવા લાગ્યા, તોફાન નમ્યું, અને એ સરોવર

નાનું હોવા છતાં દેખાવ, ભવાનક બની ગયો. અહીં પણ એવા જ વિરોધ દ્વારા કવિએ પોતાના વક્તવ્યનો ચોટ આણી છે: ‘નાનું સર, દેખાવ ભવાનક’. આ તોફાન હવે શી રીતે જલ્દી યાંત પડે?

પછી તો કંઈવારમાં બધો રંગ—દેખાવ બદલાઈ ગયો. પાણી એનું તો કહોળાઈ ગયું કે તેની નિર્મળતા પણ રહી નહિ, પાણી તો નાજી કાઈ સંવ કૂચ કરતું હોય એમ ઊભરાતું ચાલ્યું; અને પાણી પણ ફૂટી ગઈ. હવે રણું શું? જળ અને રથળ બધું એકાકાર થઈ ગયું. આ કડીમાં ‘જલસેના’ શબ્દ ચોજીને કવિએ કેવું સ્પષ્ટરેખ ચિત્ર ઊભું કર્યું છે! ‘જલસેના ઊભરાવા માંડી’ એ, શબ્દો વાંચતાં જ આપણી નજર સામે પાંખને છુટાડીને ઊભરાતું સરોવર ખૂંક થઈ જાય છે.

પાળ ઉપર થઈને ચારે કોરથી મસ્ત—ગાંડા જેવા ધોધવાઓ ફોડવા લાગ્યા અને જંગ જ્યાં બરાબર નમ્યો ત્યાં પાળ પણ બિચારી પૂરી ગઈ. હવે શું પરિણામ આવશે એ કાંઈ સમજાતું નથી.

આખા કાવ્યમાં વ્યાપેલું સ્વરોનું અને વ્યંગનોનું અર્ધાનુકૂલ અને ભાવપોષક સંગીત કાવ્યના સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે અને આપણને વારંવાર એનો અનુભવ કરવા લલચાવે છે. કવિએ કરેલું વર્ણન એવું તો રસભર અને તાદસ છે કે આખું તોફાન નાજી આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોઈએ—અનુભવતા હોઈએ એમ લાગે છે. અને એથી કાવ્યમાં વખૂંદેવો ચિત્તશોભ કેવો પ્રયત્ન છે, એનો આપણને પૂરો ખ્યાલ આવે છે એમાં જ આ કાવ્યની સફળતા રહેલી છે.

નગીનદાસ પાંદેખ

ધ્રુવપ્રદેશ અને તેને દૂંઢનારાઓ

[૩]

દક્ષિણ ધ્રુવ કેમ શોધાયો ?

સાહસિક અને શોધક વીરોની કુતુહલવૃત્તિને પૃથ્વીના ઉત્તર છેડાએ નેટલી આકર્ષી હતી, તેટલી દક્ષિણ છેડાએ આકર્ષી હોય તેમ જણાતું નથી. તેનું એક કારણ એ પણ હોય કે દક્ષિણ છેડો માનવવસવાટથી ધણો દૂર છે.

પૃથ્વીના ઉત્તર છેડા બૂખડાથી ઘેરાયેલા દિમસાગરમાં છે, ત્યારે દક્ષિણ છેડા મહાસાગરોથી ઘેરાયેલા દિમખંડમાં છે. ઉત્તર છેડાને પાદાકાંત કરવા માટે નેટલા પ્રયત્નો થયા છે, તેટલા દક્ષિણ છેડાને પાદાકાંત કરવા માટે થયા નથી. તેમજ ઉત્તર તરફના ધ્રુવપ્રદેશે નેટલાં વીર નરોનાં બલિદાન લીધા છે, તેટલાં દક્ષિણ તરફના ધ્રુવપ્રદેશે લીધાં નથી. છતાં દક્ષિણ ધ્રુવની આકંમલકથા ઉત્તર ધ્રુવની આકંમલકથા નેટલી જ રોમાંચક છે. આજે એ કથા કહું છું.

પૃથ્વીના દક્ષિણ છેડા પર આસ્ટ્રેલિયા જેવડા એક ભૂખંડ છે, એ વાત હમણાં સુધી છેક અંધારામાં હતી. દક્ષિણ આટલાંટિક, દક્ષિણ પેસિફિક અને દક્ષિણ ઈંદી મહાસાગરમાં પ્રવાસ કરતાં કોઈ કોઈ નાવિકનાં નાવો પ્રતિઆપાર વાયુ વડે ધસડાઈ ૧૬ અક્ષાંશની પેલી ગેર ગયેલાં ત્યારે ત્યાં કેટલાક ટાપુઓ જોવામાં આવ્યા હતા. વળી વહેલ, સીલ અને વોલ્ફરસના સિકાર અર્થે કેટલાક નાવિકો દક્ષિણ સાગરમાં ઘણે દૂર નીડળી ગયેલા, પણ તેમને ત્યાં સદામુખ હીલીજા ખાતી દિમપાળે આટકાવ્યા હતા. એ દિમપાળ સુધી પહોંચેલા ખલાસીઓ પાછા ફર્યા બાદ પોતાના પ્રવાસનાં વર્ણનોની સાથે સાથે એનું કહેતા કે દિમપાળની પેલી ગેર એક ગોટા ખંડ છે, પણ દિમપાળોને એવા વિના ત્યાં જઈ શકાય તેમ નથી.

વીસમી સદીનું વડાણું વાયું અને દક્ષિણ ધ્રુવ ખિંદુને સર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. સને ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એ 'મિફુ ઉપર કે. એમ'ડસને નોર્વેના રાગની પનાકા પહેલવહેલી બીડતી કરી.

એ અગિયાર વર્ષના ગાળામાં એક પછી એક ચાર આકંમળો થયાં. ત્રીજું અને ચોથું આકંમલ જુદે જુદે સ્તરોથી પણ એક સાથે થયાં હતા અને તે બંને વિજયી નીવડ્યાં હતાં. છેલ્લું આકંમલ વિજયી થવાની સાથે કર્ણાત બન્યું હતું.

હવે આ ચારે આકંમળોની કથા ટૂંકમાં કરીએ.

પહેલું આકંમલ

ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં ઇંગ્લેંડમાં કેપ્ટન સ્કોટની સરદારી નીચે ૪૦ વીરોની એક ટુકડી દક્ષિણ ધ્રુવ ખિંદુ સર કરવાને તૈયાર થઈ. 'ડિસ્કવરી' મામના જહાજમાં એત્રણ વર્ષ સુધીનો યોરાક અને બીજાં સાહિત્યો લઈ તેમણે ન્યૂઝીલેંડ તરફ પ્રવાણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૧ ના નાતાલની શરૂઆતમાં ન્યૂઝીલેંડથી દક્ષિણ સાગરમાં ફર્ય કરી. એકાદ અડવાડિયા પછી સામે દિમપાળોની લાંબી ધાર નજરે પડી. દક્ષિણ ધ્રુવખંડને ફરતો અને સમુદ્રમાં તરતો એ એક પ્રકારનો કુદરતી કાટ છે. તેને એવા વિના ધ્રુવપ્રદેશમાં પેસી શકાય તેમ નથી. સ્કોટના જહાજે મંડા મુસીબતે એ દિમકાટને એક ડેકાજોથી તોડ્યો અને તે રોસ સમુદ્રમાં ટાપલ થયું. રોસ સમુદ્ર એટલે દક્ષિણ ખંડના કિનારા પામેનો સમુદ્ર. કિનારાથી થોડા અંતર ઉપર રોસ નામનો એક ટાપુ છે, તેના પર તેઓ બીચારાં અને ત્યાં વરસ બે વરસ નીચે તેનું નિવાસ-સ્થાન બનાવ્યું—ફેબ્રુઆરી, ૧૮૦૨.

ધ્રુવપ્રદેશમાં ઉનાળામાં જ જઈ શકાય. શિયાળામાં તો ત્યાં ચાર માસની અંધારી રાત હોય. દક્ષિણ ગોળાર્ધનો ઉનાળો એકાદોઅરથી શરૂ થઈ માર્ચ સુધી ચાલે છે. ધ્રુવનિહિત તરફ જવાની તમ્બીજ એ જ સમયમાં થઈ શકે.

કે. સ્કોટની હુકડીને સાત આઠ માસ પર્વત ઉનાળો બેસવાની રાહ ભોંઈને રોસ બેટના નિવાસ-સ્થાનમાં રહેતું પડ્યું. પણ સાત આઠ માસ સુધી કંતું શું ? ખાતું પીતું અને ઊંઘતું એટલી જ પ્રવૃત્તિ હોય, તે સાત માસ સાત વરસ જેવડા લાંબા થઈ પડે, એટલે સ્કોટે કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ શીધી કાઢી.

માર્ચ માસ બેઠો એટલે શિયાળાની શરૂઆત થઈ. એપ્રિલ, મે, જૂન અને જુલાઈ : એ ચાર માસની ત્યાં રાત્રિ હોય છે. એ ધીર રાત્રિને શી રીતે પસાર કરવી ? કંઈ ચાર માસ પર્વત કુંભ-કર્ણની જે નિદ્રાનો આચરો થોડો જ લેવાય છે ? તેમણે ત્યાં એક કામચલાઉ પિયેટર બીજું કર્યું અને તેમાં વખતોવખત નાટ્યપ્રયોગો થવા લાગ્યા. એક જગ્યાએ એક હસ્તલિખિત સામયિક શરૂ કર્યું.

હિમખંડની ધીર રાત્રિ પૂરી થઈ પ્રભાતનો સમય ચાલતો હતો. તે વખતે કેટલાક સાહસિકો કિનારાના પ્રદેશમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. તેમણે વિશાળ હિમભૂમિ પર જોડી જોડીમાં બેઠેલાં વિચિત્ર આકારનાં લાખો પંખીઓ જોયાં. તેમનો દેખાવ અદ્ભુત અને ચિત્તકર્ષક હતો. જાણે મંગાના તટ-પ્રદેશમાં કાઈ પર્વણી ઉપર સ્નાનાર્થે આવેલાં લાખો સ્ત્રીપુરોનો એળો ભરાયો હોય નહિ ! ફર એટલેા હતો કે આ પક્ષીમેળો તકન નિસ્તબ્ધ હતો—નહોતું કાંઈ હાલતું કે નહોતું કાંઈ ચાલતું.

દક્ષિણ ખંડનાં એ જળચર પંખીઓ પેંચુઇને નામે ઓળખાય છે. તે પાણીમાં તરી શકે છે, તેમ જ જમીન પર ડાહલું ડાહલું ચાલી શકે છે, પણ બીડી શકતું નથી. તેને પાખો હોતી નથી. પાંખને બદલે હાથ હોય છે. તેને ઉપયોગ તે તરવામાં કરે છે.

ફરવા નીકળેલાં સહેડાધીઓને એક રથજે પ્રાણ-

ધાતક હોનારનો સામનો કરવો પડ્યો. તેઓ દિવસ રાત્રિ ઉપરથી ચાલ્યા જતા હતા, તેનામાં એ ઠેકાણે દિવસય દરમિયાન આવી તે 'પરથી એક પછી એક ત્રંજી જણ નીચે ગળડી પડ્યા. તેઓ કાળી દાઢમાંથી આવરણ હશે એટલેજ બચી ગયા. ધ્રુવ-નિહિતના આક્રમણમાં જે સંકટપરંપરા આવવાની હતી, તેની અહીંથી શરૂઆત થઈ.

એકાદોઅર બેઠો અને ઉનાળો શરૂ થયો એટલે કે. સ્કોટે ધ્રુવનિહિતની યાત્રાનો આરંભ કર્યો. રોસ ટાપુથી ધ્રુવનિહિત ૮૦૦ માઈલ દૂર હતું. એ વિશ્વ યાત્રાની તૈયારી બરાબર કર્યા પછી તા. ૨ જ નવેમ્બરે તેમણે ધ્રુવખંડના પ્રદેશનું ખેડાણ આરંભ્યું. તેમની સાથે ૪ સ્વેજ અને ૨૦ દિમફૂતરા હતા. આ યાત્રામાં કે. સ્કોટની સાથે કે. શેક્ટન તથા કે. વિલ્સન એ જ વીરો હતા.

બધો પ્રદેશ દિમથી આગળિત હતો, તેની સાથે જાણે નીચો હતો. ધરતી પર જે દિમ પડેલો હતો, તે પોયો હોવાથી તેમાં પગ ખૂંચી જતા હતા. ત્રણે સાહસિકો ધીમે ધીમે માર્ચ કાપતા હતા. પણ જાણે એ દિમખંડ પોતા પર થતા આક્રમણથી ગુસ્સે થઈ આક્રમણકારીનો સામનો કરતો હોય તેમ વાદળાં, હિમ અને પવનનાં પ્રલયકારી તોફાનો એક પછી એક થવા લાગ્યા.

એક પછી એક વીરો ફૂતરાએ દિમસમાધિ લીધી, એટલે માલથી બરેજી સ્વેજે હંકારવાનું કામ સ્કોટ અને તેના બે સાથીઓ પર આપ્યું. તેઓ તા. ૨૫ નવેમ્બરે ૮૦ મા અક્ષાંશ પહોંચ્યા. એ તરફનો પ્રદેશ દિમના યર પર યર ખડકાઈને બનેલા દિમરાશિ સરખો દેખાતો હતો. થોડે દૂર એક ગિરિ-માળા નજરે પડતી હતી. તેનું કાંઈ શિખર ૧૦ હજાર ફૂટ, કાંઈ ૧૨ હજાર ફૂટ અને સર્વોચ્ચ શિખરે ૧૫ હજાર ફૂટ ઊંચું હતું. એ ગિરિમાળાનો નામકરણ સંસ્કાર હજી સુધી થયો ન હતો, તેથી કે. સ્કોટે તે ક્યો અને તેને 'માઉન્ટ મોર્ખમ' એવું નામ આપ્યું.

જાણીતીયાજીવાળા એ દિમપ્રદેશમાંથી બોલે બરેજી સ્વેજે હંકારતાં હંકારતાં આગળી વધતું એ

બારે મુસીમતભરેલું હતું. આખો દિવસ ચાલતા ત્યારે મોડા ત્રણથી ચાર માઇલનો માર્ગ કપાતો હતો. આમ ગોકળગાયની ગતિએ આખો ડિસેમ્બર પૂરો થયો ત્યારે તેઓ ૮૨મા અક્ષાંશ પહોંચ્યા. હવે તેમની પાસેનો ખોરાક ખૂટવા આવ્યો હતો તેની સાથે દિમિત પણ ખૂટવા આવી હતી, તેથી આગળ વંધવાનું છાટી દઈ ત્યાંથી પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. દુષવંદિત ત્યાંથી ૫૦૦ માઇલ દૂર હતું. પાછા ફરતાં રસ્તામાં અનેક વિદગ્ધાઓ આવી. મોટામાં મોટી વિદગ્ધા ખોરાકની હતી. તેમને ખોરાક વિના કેટલાય દિવસ અથાવનું પશું પણ તેમનું આપખાનું હતું બાકી હતું તેથી તેઓ મરણના મુખમાંથી ઊટકીને જેમ-તેમ રોસ ટાપુ બેળા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે દક્ષિણ દુષવંદિત પરનું પહેલું આક્રમણ પૂરું થયું.

બીજું આક્રમણ

દક્ષિણ દુષવંદિત ઉપર બીજું આક્રમણ કરનાર કે. રોકોટને. પહેલા આક્રમણમાં તે કે. રોકોટનો સાથી હતો અને ૮૨ મા અક્ષાંશ સુધી પહોંચવામાં તથા જૂખનાં અને બીજાં દુષો વેડવામાં તેની સાથે જ હતો.

તેણે સાહસિક વીરોની એક ટુકડી તૈયાર કરી તથા બધી જાતની તૈયારી કરી ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં નિમરોડ નામના જહાજમાં દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. કે. રોકોટને રસ્તે જ તે વિના વિદેને રોસ ટાપુ પર પહોંચ્યો અને ત્યાં મુકામ નાખ્યો. કે. રોકોટે જે રથે મુકામ નાખ્યો હતો તેથી કે. રોકોટનેનો મુકામ ૨૦ માઇલ દૂર હતો.

માર્ચ મેડો. શિયાળાની શરૂઆત થઈ. પરાક્રાશની ટૂંકી, અને ધોર અંચારી રાત્રિ આવવાની તૈયારી થતી હતી. તેના આવતાં પહેલાં મંડળીમાંના પાંચ સાત સાહસિકોએ પાસે જ રહેલા માઉન્ટ ઈરિસ નામના જવાળામુખી પર આરોહણ કર્યું. તે પર્વત ત્યાંથી બહુ દૂર ન હતો. ૨૦ માઇલના અંતર પર હતો, પણ રસ્તો અગ્નિપરવાળો હોવાથી ત્યાં પહોંચનાં

૭ દિવસ લાગ્યા. ૯૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ચડ્યા ત્યાં કુદરતે નિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું. ભયંકર વાદળ ધોરામાં અને પહાડ પરથી તલેટીમાં ગવડારી નાખે એવો ઝંઝાવાત વાવા લાગ્યો. હવે શું કરવું? આશ્રય ક્યાં હશે? ઉઠેલે તેમણે પોતપોતાની આમડાની ચેલી ખેલી તેમાં દરેક જણ પેસી ગયો અને ટાઢ દિવસ સુધી તેઓ સ્તનન પડી રહ્યા. પછી પવનનું જોર ઓછું થયું અને વાદળ વિખેરાયાં એટલે તેઓ અર્ધ-ચેલીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને બાકી રહેલું સાકા ચાર દળર ફૂટનું આરોહણ શરૂ કર્યું. સાકાતેર દળર ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા એટલે જવાળા-મુખીનું મુખ દેખાયું. તેમાંથી દળર ફૂટ જેટલી ઊંચી જવાળાઓ નીકળતી હતી. અંદરના ભાગમાંથી ધોર ગર્જનાઓ કાન પર પડતી હતી. મુખ અર્ધો માઇલ પહોળું અને દળરેક ફૂટ ઊંડું હતું. આ તે જવાળા-મુખી કે આ દિમિતદેશની સમડી? એ સાહસિક વીરોએ મુખની આસપાસ ફરીને પોતાની ટાઢ ઊઠાડી અને પછી ત્યાંથી મુકામ તરફ પાછા ફર્યા.

શિયાળો પૂરો થતાંની સાથે જ રોકોટને ત્રણ મહિના ચાલે તેટલો ખોરાક સાથે લઈને પોતાના ત્રણ સાથીઓ સાથે દુષવંદિત તરફ પ્રયાણ આદર્યું. તેને પહેલી સફરનો અનુભવ તાજે જ હતો, તેથી એક જ માસમાં તેઓ ૮૨મા અક્ષાંશ સુધી નિર્વિધે પહોંચી ગયા. ત્યાર પછી અગ્નિપરવાળો પ્રદેશ આવ્યો તેની સાથે એક પછી એક મુરેડોઓ પણ આવી. થોડુંક આગળ વધ્યા ત્યાં માર્ગમાં એક ગિરિમાળા આવી તેને ઓળંગીને આગળ જવાનું હતું.

ડિસેમ્બર મેડો. ડિસેમ્બર એટલે એ પ્રદેશનો ભર ઉનાળો. સર્પનાં કિરણો શુભ દિમિતશિષિ પર સનન પડવાને લીધે આંખે ઝાંઝરાં થતાં હતાં. અને અધારો આવવાની ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. જ્યાં ત્રણે સાહસિક વીરો આગળ ને આગળ ધપે જતા હતા. એવામાં તેમનો માર્ગ એક મોટી વિમનુદીમાં બન્યો. નદીની બેઝ આજુબી કરોડો ઓળામાં ઓળાં દળર ફૂટ ઊંચી તો દરી જ. નદીમંતિ દિમિ ધોમે ધોમે ઉતર તરફ સરકતો હતો. તેમાંથી પચાર થતાં

ધુવખિંદુ નક્કી કરતા અમુકોનના માથીઓ

૪ સ ૧૯૧૦ના આગસ્ટમા તે નોવેંથી જીપચો અને ડિસેમ્બરમાં સમુદમાં પહોંચ્યો. પછી વહેવ ઉપસાગને કઠિ જીતરી ત્યા મુકામ કર્યો પણ ત્યાં તો જીનાળો જીતવા આગ્યો. એટલે તેને ૭ સાત માસ સુધી ચિયાળો માળવાને ત્યા જ રહેવુ પડ્યું પણ તે ત્યા કઈ છેક નવરો બેઠો નદિ પ્રથમ તો તેણે ધુવખિંદુ સુધીનો માર્ગ નક્કી કરી નાખ્યો અને રસ્તામા ફેટલે ફેટલે અતરે ટપ્પા જોડવવા તેની યોજના ધડો નાખી ઉપરાત ફેટરાક ટપ્પામાં જોરાક અને બીજી વસ્તુઓનો સમ્મલ કરી લીધો.

આ પ્રમાણે ધુવયાત્રા માટે જરૂરની તૈયારી થઈ ગઈ ત્યા તો ચિયાળો પૂરો થઈ જીનાળો બેઠો, એટલે એક પણ દિવસ ન ગુમાવતા પોતાના પાંચ સાથીઓની સાથે તે ધુવખિંદુ તરફ જીપચો અરેખર તે કોઈ મુત્ર ચોંધાડિયે નીમ્જો દરે અથવા તો તે અરેખર બાજુ ચાલી દરો એવુ બન્યુ કે વહેવ ઉપસાગના ખિંત્રાગથી માડીને ઠેક ધુવખિંદુ સુધીના માર્ગમા તેને બહુ જ ઝોછાં સહો નહતા તેના સાથમાં ૫ બીરો અને ૫૦૦ દુધમૂતરા દના તેમાથી કોઈને

કઈ જ ઈન્જિન થઈ નહિ ન જોરાક ખૂટ્યો કે ન જોઈ બાકર તોફાન નડ્યુ લીનડુ, તેઓ જેમ જેમ ધુવખિંદુ તરફ જતાગયા તેમ તેમ દવા વધુ ને વધુ આદસાક સાગી દોઢ માસનો એકધારો પ્રવાસ કર્યા બાદ તા ૧૪ મી ડિસેમ્બરે તેમને સોનાનો સુન્ન લાગ્યો.

ધુવખિંદુ માત્ર ૨ માર્ચન દુર હતું દિવસ બીમતાં જ નારતો કરીને તેઓ પૂર ઉમાદ ને આનદમાં જીપચા કોઈ કોઈની માથે બોનતું ન હતું પ્રત્યેક વ્યક્તી જાની દર્ખથી જીજન દલી જ્વેતજ્વેતામાં તેઓ ધુવખિંદુ ઉપર આરી પહોંચ્યા.

એમડસને પોતાના સાથીઓ સાથે નોવેંની ગાળપનામા તે ઠેકાણે લાબી કરી અને પોતાના રાતના નામની ત્રણ વ્યયોપાખા કરી જે ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર દક્ષિ ધુવખિંદુ ગરેધું છે, તેનું નામ પોતાના રાતના નામ પરથી 'દેકાને' ગાખ્યુ તે પ્રદેશની ઊંચાઈ ૧૦૦૦૦ ફૂટ છે.

એમડસને એ ગિયરિંદુ ઉપર જતા રહી ચોતરફ નજર નાખી તો તેો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ એ ત્રણબીની ગોક દિશા દેખાઈ નહિ ત્યા માત્ર એક જ દિશા દેખાતી હતી આગળ ઉત્તર.

પાછળ ઉત્તર, જમણા હાથ તરફ ઉત્તર અને ડાબા-શકે નહિ, તે તો કંઈપણ જ રહ્યું. વિધિનું વિધાન અગત્ય છે. બિચારો સ્ટોટ કુવર્નિંગ્સને પહેાંચ્યો તો ખરા, પણ માત્ર ૧ મહિનો ને ૪ દિવસ મોડો ! એ બિંદુ પર પ્રથમ પગ મૂકવાનું તેના ભાગમાં નહિ નિર્માયું હોય. તે બિચારો શું કરે ? કુવર્નિંગ્સ પર ઊભેલી રાવટીમાં જઈને જોયું તો ત્યાં કેટલીક વસ્તુઓ હતી. તેમાં એક કવર પણ હતું. કવર ખોલ્યું તો તેમાં નીચે પ્રમાણેનો કાગળ હતો:

એમંડસને એ ઠેકાણે એક રાવટી ઊભી કરી અને તેને 'પોલીસીય' એવું નામ આપ્યું. તેઓ પોલીસીયમાં થોડા દિવસ આનંદથી રહ્યા અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન ચિત્તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

ચોથું આક્રમણ

ચોથું આક્રમણ ત્રીજીની પેઠે વિજયી તો નીવડ્યું પણ તે કશાંત બન્યું. આક્રમણકારોને વિજય મળ્યા બાદ તેમનો એ ભૂમિએ ભોગ લીધો હતો.

કેપ્ટન સ્ટોટ પહેલું આક્રમણ કર્યા પછી તેનો ઉત્સાહ જરા પણ ઓસર્યો ન હતો. કુવર્નિંગ્સનાં જ તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. તેણે બીજી વાર જવાનું કરાવ્યું અને તેને માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી. ચાર વરસ સુધી ચાલે તેટલો ખોરાક અને બળતણ સાથે લીધાં અને તે પ્રદેશના ઐનુભવી સાથીઓની ટુકડીને લઈ સને ૧૯૧૦ ના. ડિસેમ્બરમાં રોસ ટાપુના કિનારા પર ધાણું નાખ્યું.

સને ૧૯૧૧નો શિયાળો ત્યાં વીતાડી ઉતાળો ખેસતાં જ તેઓ કુવર્નિંગ્સ તરફ બીપડ્યા. પણ દેવ જાણે પ્રથમથી જ પ્રતિકૂળ જણાયું. ચોતરફ ધનધોર વદળો ઊવાયાં અને પવન તથા હિમનું તોફાન ચાલુ થયું. છતાં તેઓ એ બધાનો સામનો કરીને આગળ ને આગળ ધપવા લાગ્યા. કાં તો કુવર્નિંગ્સ પહેાંચ્યું અને નહિ તો મરણશરણ થયું એવો સંકેપ કરીને જ તેઓ નીકળ્યા હતા.

તેમનો સંકેપ સિદ્ધ થયો. તા. ૧૮ થી જાન્યુઆરીએ સ્ટોટ અને તેના ચાર સાથીઓ કુવર્નિંગ્સ પહેાંચી ગયા. પણ ત્યાં તેમણે શું જોયું ? કુવર્નિંગ્સ ઉપર એક રાવટી ઊભી હતી. અને તેના પર નોર્વેજિયન વાંકેટો ઊડી રહ્યો હતો. રાવટીની બહાર એક સ્કેન્ડ પડી હતી. સ્ટોટ અને તેના સાથીઓ આ બધું જોઈને રિયર થઈ ગયા. તેમના મહેરા પર વિપાદની વાદળી ઊવાઈ ગઈ અને તેમનો ઉત્સાહ અદશ્ય થઈ ગયો.

દશ દશ વર્ષના આવરત પ્રયાસોનું પરિણામ શૂન્યમાં પરિણમ્યું જણી તેના અતંકરણને જે-વેદના, થઈ હશે તેનું વધુન થઈ

વહાણા સ્ટોટ,

આ રથળ ઉપર મારા પછી તમે જ પગ મૂકશો, એમ હું ધાટું છું. જો તેમ બને તો આ રાવટી તમારું સ્વાગત કરશે. રાવટીમાં કેટલીક ઉપયોગી ચીજો રાખી જાઉં છું, તેનો તમે ખુશીથી ઉપયોગ કરજો. અંદર નોર્વેના રાજા ઉપરનો એક પત્ર છે, તે મહેરબાની કરીને તેમને પહેાંચાડાવો. તમારી વંશતી મુસાફરી સુખરૂપ નીવડે એમ ઈચ્છું છું.

તમારો વિશ્વાસુ
એમંડસન

કાગળ વાંચી સ્ટોટ ઊંડો નિસાસો મૂક્યો. જે કાર્તિ પોતે મેળવવા ઇચ્છતો હતો, અને જેને માટે દશ દશ વર્ષથી જીવસટોસટનાં સંકેટો વેડી જોઈ મત ઉઠાવી હતી, તે બીજાને ફાળે ગયેલી જોઈ તે કેવળ હતાશ બની ગયો.

સ્ટોટ અને તેના સાથીઓએ કુવર્નિંગ્સ પર થોડો વખત વિચારી લીધી અને ત્યાં એક સ્તંભ ખોડી તેના પર સુનિયન જોડને ફરકતો કરી ત્યાંથી બળ હાથે પાછા ફર્યા. પણ કુદરત તેના પર રૂડી હતી અને એ ભૂમિ આ વીરાતું બિંધદોન માગતી હતી, તેથી વળતા પ્રયાણમાં તેમના પર આપત્તિનો એકધારો વરસાદ જ વરસ્યો.

એમનાર કંડીનાં મોઝાં ફરી વળ્યાં. પવન અને હિમશિલ્પે પ્રલયકાળનું રોદરૂપ ધારણ કર્યું. જાણે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાના હોય તેમ પાંચે વીરો અખટ હિમંત રાખીને વાટ કાપતા હતા. તેમાં પહેલો ભોગ મૃત્યુસનો લેવાયો. હિમનદી ઓળંગતાં તે બરફમાં ગરક થઈ ગયો.

કેટલાક વખત પછી ઈંગ્લેન્ડ ઓટ્સ ડુક્યો તેના પગ ઠંડીથી એટલા બધા થીજી ગયા હતા કે તેનાથી ચાલી શકાય તેમ હતું જ નહિ. તેમની પાસે હવે જંજીર પણ ખોરાક હતો નહિ. જે ડેકાણે રસ્તામાં ખોરાક ગળવામાં આવ્યો હતો, તે જગા ઢર માર્બલ દૂર હતી. જો તે રથને પહોંચી શકાય તો જ બચાવ થાય અને નહિ તો ચારે જગ્યાને ખરફને સાથે લઈ પડે.

ખરફનું તોફાન વધુ ને વધુ પ્રચંડ થવા લાગ્યું. ઓટ્સે જોયું કે તેનાથી હવે આગળ ચલાય તેમ નથી. પોતાને ખાતર પોતાના ત્રણ સાથીઓને મરણુ-શરણુ થવા દેવા તેના કરતાં પોતે જ મરણુશરણુ થઈ તેમને છૂટા કરવા એ ઠીક કહેવાય. એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી સાથીઓની નજર ચૂકવી તે ખરફના તોફાનમાં દોડી ગયો અને થોડે દૂર જઈ દિમસમાધિ લઈ લીધી.

બાકી રહેલા ત્રણ જણાએ ખરફના પ્રચંડ તોફાનમાં પણ આગળ ધપવાનું ચાલુ રાખ્યું. ખોરાક-વાળો મુકામ માત્ર ૧૧ માર્બલ જ દૂર હતો પણ ત્યાં તો તોફાન એટલું જોરમાં આવ્યું હતું કે તેમનાથી પા માર્બલ પણ ચાલી શકાય તેમ હતું નહિ. એટલે તેમણે ત્યાં જ તંજૂ બિભો કર્યો અને ચામડાની થેલીઓમાં પેસીત તંજૂમાં સૂતા.

બસ, એ સૂતા તે સૂતા જ. એ તંજૂ અને એ સ્થાન તેમનું સમાધિસ્થળ બન્યું. તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૧૨ના રોજ ત્રણ સાહસિક નરાનું બચિદાન એ દિમજૂમિએ લીધું.

કે. રફોટની મંડળી ઉનાળો પૂરો થતાં પણ પાછી નાંફી, ત્યારે તેનો શોધ કરવાને ઈ. સ. ૧૯૧૨ના ઓક્ટોબરમાં ડૉ. એટકિન્સન પોતાના બે સોજાતીઓને સાથે લઈ નીકળ્યો. તેમણે રસ્તામાં એક ડેકાણે એક રાવટી જોઈ. તેની અંદર ડેકિયું કયું તો ત્રણ વીર પુરુષોના મૃત દેહોને જોયા. તંજૂની બદાર ત્રણ રતેજ પડી હતી. તેના પર જનજનતા અનિજ દ્રવ્યોના અનેક નમૂનાઓ હતા.

એ ત્રણે દેહોને દિમમાં દફનાવ્યા અને તેના પર દિમચિલાથી કાજરો ચણી. પછી કે. રફોટની ડાયરી અને બીજી ચીજો સાથે લઈ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા જગતે જયારે વિગતવાર આ કરુણકથા સાંભળી ત્યારે સર્વ કાંઈને આઘાત લાગ્યો.

આ કરુણ ઘટનાને બન્ને આજકાલ કરતાં ૨૮ વર્ષ થઈ ગયાં. તે દરમિયાનમાં કોઈએ એ વાત જરૂર જૂમિમાં બટકવાની ઈચ્છા કરી નથી. માણસનું કુતૂબ એક વખત શરૂ થયું તે શરૂ.

પોપટલાલ અંબાણી

દેપાળદે

હતા દેપાળદે નામે પ્રભવત્સલ રાજવી
જે અહોરાત રે'તા'તા પ્રભનાં હિત ચિંતરી.

ધખ્યા હતા ધોમ ખરાખપોરના,
ખેડૂત સૌએ હળ છોડી છાંચે
બેસી નિરાંતે લયવારી સાથે
આવેલ લાતું ખટકાવી ર્યા'તા
ને ધોરીએ શીતળ છાંયડીમાં
દિ'નો ખપો થાક ઉતારવાને
વાગેળતા નીરણુ જ'પી ચ્યા'તા,
એવે સમે રાજવી વેશપટ્ટી ૧૦
એકાદ સાધી લઈ, ખેડૂતોનાં
નિહાળવાને સુખદુઃખ જાતે
મહેલના લોગવિલાસ છોડી
ભગી રહ્યા ખેતર અંખરાંમાં !

અચિંતા એક ઠામે ત્યાં થ'લી દેપાળદે જતા
“આ તે છે સ્વપ્ન કે સાચું ?” હૈયે એમ વિમાસતા !

ધખી રહ્યા ધોમ ખપોરના ને
બીજા બધા ખેડૂત સાંતી છોડી
છાંચે નિરાંતે લયવારી સાથે
આવેલ લાતું ખટકાવી રયા છે ૨૦
ત્યારે અહીં લોહીતું પાણી સીંચી
ને સાંતીડે ભેતરી ખાયડીને
મૂવા વાકે જીવતા ધોરી ભેડે
ખેડૂત કે' ખેડી રહ્યો હજીયે !
રે, ડાકુ કે ચોર છુટારૂનેયે
આવે કટાણે નથી કાંધ મારતા.
ને ખેડૂ આ ઘોંચી પડાણું મારી
હાકી રહ્યો ખાયડી બેલ જેમ !

સગી આંખે નિહાળ્યું ચે સાચું કેમ મનાય આ ?
“કેતું દુઃસ્વપ્ન આ ભેડું ?” રાજવી આંખ ચોળતા !

નથી નથી સોણબું, સત્ય આ તો !
એ બણુતાં વેંત જ દોટ મૂકી
દેપાળદે ખેડૂત પાસ ખેડોચ્યા
ને પૂછી રયા પ્રેમથી આમ એને :
“અરે લલા લાઈ શું કામને તે
બિચારી તારી ધરવાળીને ચે
છે છાંતીડે ભેતરી બેલ ભેડે ?”

“શું કંડે, લાઈ, લાચાર એવો હું, નહિ તો વળી
મારોયે દિ' ઉડેયે છે કે સાંતીએ ખેરી ભેતરું ?

“હતી ઘણે મારી કનેય ધીંગા
ધોરી તણી ભેડ અભેડ એવી,
પરંતુ આ બે ત્રણ વર્ષ માઠાં
ગયાં, અને પોર પડયો દકાળ
-જાણે બીજો છપ્પનિયો-ઈ એમાં
ખૂટી જતાં નીરણુ; ભેડમાંયલો
મરી ગયો એક, અને બીજો આ
જીવી રહ્યો તે થમની જ આળસે !
ગાંઠ નથી એક ફટી બહાર
જે આપીને ધોરી હું લાવું બીજો,
ને હોય આ વાવણીટાણું માથે
એવે સમે કોણ દિયે ઉછીનો ?
નથી બીજો કાંઈ ઉપાય : ને આ
વહી જતું વાવણીટાણું સાચવી
વાવી ન લો' ધાન અતારના તો
ખાઈ શું હું ને શું ખવાડું આમને ?
નસીબ મારાં જ ફટેલ એવાં !”
હહી, ઉડો એક નિસાસ નાખી,
ને આમળી પૂંછડું ધોરીનું એ
મંડી ગયો ખેતર ચાસવા ફરી !

ખેડૂની રામકા'ણી આ સાંભળી રાજવી ઉરે ૬૦
ઉઠકાપાત મચ્યો જાણે, નેને અશ્રુ ઉનાં ઝરે !

“કળી કળી છવ કપાય મારે
છાંયાં સમી રેયત આ રીઘાતી
જોઈ; અરે દોડ, અને જઈને
માં માગિયાં ચૂકવી મૂલ, ધીંગા
ખે જોડ ધોરી લઈ આવ બહેલો !”
માથે ચડાવી વચનો નૃપાળનાં
સાથી વળ્યો ગામભણી ઉતાવળો,
ને રાજવી ખેડૂત દંપતી ભણી
ફરી, કહે વસલ આમ એમને:— ૭૦

“ઘડીક તું ને ઘરવાળી તારી
ખેસો અહીં શીતળ છાંયડીમાં
ત્યાં સાથી મારે પળવારમાં તો
ખેજોડ ધોરી લઈ આવી પૂગશે !”
વાતસલ્યથી નીતરતા નૃપાળનાં
આ વેણુ કિન્તુ જડ ખેડૂંદેયે
સ્પર્શનાં નહીં, ના ઉર ભીંજ્યું એતું !
એ તો કહે: એક ઘડીય ખોટી
થવું અતારે નહિ પાલવે મને;
વહી જતું વાવણીટાણું મારું
ન સાચવું તો ભરખી જ નાથને
ભૂતાવળો ભૂખમરાની ભૂંડી
આને, મને, ને અમ છોડુકાને !”
ને આમ બોલી, ડચકારી ધોરીને
ઉતાવળો હાકલવા મથી રહે:
“ને તે છતાં આ ઘરવાળીની જો
દયા તને આવવી હોય પ્રગ તો

પડે જ તું ત્યાં ઘડી જોતરાઈ
છોડાવ એને મર સાંતીએથી !”

નો'તો આ બોલતો ખેડૂ, વીતેલાં વીતકો જ ત્યાં
ખેડૂની પાસ બોલાવી રહ્યાં'તાં ઠટુ વેણુ આ !
“ઘણી ખુશીથી” કહી રાજવીએ
જરીય જોણું મનમાં ન આણતાં
ખેડૂતની ગાયડીને છુડાવી
જાતે જ ત્યાં ધૂંસરી કાંધ લીધી
ને જોતરાઈ જઈ ધોરી જોડે
મંડી ગયા સાંતીડું ખેંચવા એ !
પૂરો થયો ઉથલ એક ત્યાં તો
ધોરી લઈ માણસ આવી પૂગ્યો
ને જોઈને રાજવીને પનોતા ૧૦૦
ધોરી બની ધૂંસરીએ નૂતેલા
ચર્ચ ગયો દિગ, અવાક, મૂઠ !

☆

દીવાળી ફકડી આવી, લોલા દહેર થઈ રહી,
ડુંગ શું ખેડૂંદેયાયે હિલોળે ચડતાં તહીં !

☆

કહે છે લોક કે'તી કે રત્નગર્ભા વસુધરા
ખેડી'તી રાજવીએ ત્યાં અમૂલાં રત્ન નીપજ્યાં !

☆

આજેય આ રાજપુરીણી કયા
સંભારીને સોરઠવાસી ખેડૂઓ
હરો લીને અંતર પોરસાતાં :
પરંતુ કયાં રાજવી આજ આવા ! ૧૧૦

‘ નીતમ ’

મિત્રો કેમ વધારાય ?

કુદાચ કોઈ વાચકને લાગશે કે 'મિત્રો કેમ વધારાય?' એનો જવાબ સાવ સહેલો છે. એ કહેશે કે મિત્રો વધારવા હોય તો બને તેટલી સદ્ગતિ ને કીર્તિ સંપાદન કરવાં કારણ કે શ્રી. ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ લક્ષ્મી ને કીર્તિ ન્યાં ન્યાં નલ્ય
છાયા જેવા મિત્રો પૂરે ધાય. ”

પણ, આવા મિત્રો સાચા હોતા નથી.

શ્રી. ગોવર્ધનરામની એ જ કવિતામાં કહ્યું છે:

“ મને મિત્રતામાં એ ન કાંઈ,
એ તો સ્વાર્થની છે જ સગાઈ. ”

કોઈ પૈસાદારને ધેર લમપ્રસંગ હોય તે વખતે એમને ઘણા મિત્રો હોય છે એમ દેખાય છે, પણ બે એના પર વિપત્તિ આવી પડે તો તેઓ, એને ત્યજીને ચાલી જાય છે—એમ મધની આસપાસ લમતી માખીઓ મધ જતાં ચાલી જાય છે તેમ પૈસા જતાં એવા મિત્રો ચાલી જાય છે.

તેવી જ રીતે કીર્તિ કે સત્તાને લીધે આકર્ષા-
યેલા મિત્રો ખરા હોતા નથી. આ બાબતનું સત્ય કાર્ડિનલ ગુરિઝને સમગ્રયું હતું. ત્યારે એ રાજાને માનીતો હતો, ત્યારે એને સેંકડો મિત્રો હતા, પણ ત્યારે રાજા એના પર ગ્રસ્ત થયો ત્યારે એના બધા મિત્રો અને અનુયાયીઓ એને છોડીને ચાલ્યા ગયા.

આવાં દૃષ્ટાંતો જોઈને કેટલાક માને છે કે સાચી મિત્રતા દુનિયામાં હોતી જ નથી. શેક્સપિયરના એક નાટકમાં લખ્યું છે કે “ઘણીખરી મૈત્રી ટોચ કે અને ઘણીખરી પ્રીતિ મૂર્ખતા છે.” પણ આવા અભિપ્રાયો ઘણાના હોતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે ત્યારે એક બાલુ એકન જેવા કુદ મિત્રો હોય છે ત્યારે બીજા બાલુ કેમ ને પિયિયાસ જેવા સાચા મિત્રો પણ હોય છે.

બે આપણે આપણું મિત્રમંડળ વધારવું હોય તો આપણને બધામાં બની જતાં આવડતું જોઈએ,

અને મોટાનાના અને ઊંચતીચતા બેઠે જૂઠી જૂઠીને બધાની સાથે સમતાથી વર્તતાં આવડતું જોઈએ.

કેટલાક એમ માને છે કે બીજાને આકર્ષવા માટે પોતે પૈસામાં, કીર્તિમાં કે બુદ્ધિમાં બીજા કરતાં કેટલા ચડિયાતા છે તે બતાવવું જોઈએ, પણ તેમ કરતાં તેઓ બીજાને આકર્ષી શકતા નથી; ઊલટું, કેટલાકને એમના પ્રત્યે ઘણા ઊપજે છે. બે કોઈ પૈસાદાર માણસ આપણને આજ નાખવા એની નવી મોટરની વાત કર્યા કરે અથવા કોઈ જુદિસાગી સમાજવાદી કાર્ક માલસના મદાન સિદ્ધાંતોની વાતો કર્યા કરે, તો કદાચ ને ઘણું માટે તેઓ આપણા કરતાં ચડિયાતા છે એમ આપણને લાગે પણ આપણું હૃદય એમના તરફ ન જ આકર્ષાય. જેમ પાણી એક જ સપાટી પર રહે છે તેમ આપણે પણ આપણાથી યજના કે ઊતરતા દરજ્જાના લોકો કરતાં આપણા દરજ્જાના લોકો સાથે જ વધારે મજી રાકીએ છીએ. સમાનસીલ વ્યક્તિને જ સહાય.

૧૯૧૯ ની સાલ પહેલાં આપણી ઠિંદી મદા-
સના ગરીબ લોકોને આકર્ષી રાકી ન હતી, કારણ કે મહાસમાના તે સમયના નેતાઓનાં લગ્ન પોષાક અને લલકલવાં લાણીઓથી એમની અને ગામડાંની પ્રજા વચ્ચે ખૂબ અંતર પડ્યું હતું. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ સાદાધનેા મંત્ર નેતાઓને શીખવ્યો, પોતે છેક જ સાદો પોષાક પહેર્યો અને ગામડાંના લોકોને સાવસહેલી લાપામાં રાજકારણ સમજાવવા માંડ્યું ત્યારે જ ગામડાંઓમાં જગતિ આવી. પ્રથમ લોકો અંજતા ખરા, પરંતુ જે સહાનુભૂતિ આપી શક્યા નહોતા તે સહાનુભૂતિ એમની સાથે એકત્રિત થતાં સુવ્રજ થઈ.

ત્યારે કોઈની સાથે આપણે મોટા હોએ એવી રીતે વર્તીએ છીએ ત્યારે એની સહાનુભૂતિ મેળવી શકતા નથી. મુનબના માણપ્રધાન શ્રો. ખેરને એક

દિવસ એક પૈમાદાર એફિમર મળતા બધા. એફિ-
સર મોગી મોગી વાતો કરી અને પોતે સમાજસેવા
કર્યા ઇચ્છે છે એમ કહ્યું પણ જે રરતા શ્રી ખેગ
ખતાવતા હતા તે એમને પસંદ ન પડ્યા, કારણકે
એમને મોટા ગદીને ગરીબ પર ઉકારા મગતા હોય
એવો દેખાવ કરવો હતો આખરે શ્રી ખેરે કહ્યું
“ હું નાનો હતો ત્યારે કિખારીઓને પૈસો પૈસો
ફેફા જતો, પણ મારા દાનથી એમને મારી પ્રત્યે
માન ન થયું બિનહું, કિખારીઓ મનમા મનમા કહેતા
લાગ્યા કે આની પાસે આટલા બધા રૂપિયા છે
એમાથી પૈસો પૈસો ફેફા છે એમા ઉપકાર, કરતો
હોય એવું શું બતાવે છે ? ”

આખરુ બધાની અદગ વધારે પડતા પ્રમાણુમા
અરિમતા (egoism) હોય છે કદાચ તમને આ
વાક્ય અતિથયેક્તિ ભરેનું લાગશે, અને એમ
માનતા હશે કે એ નિયમમા તમે પોતે અપવાદ છો
પણ જો તમે પ્રામાણિકપણે તમાગ માનસનું પૃથક્
કરણ કરશો તો ધાર્યા કરતા ઘણી વધારે અમિતા
તમાગમા છે એમ તમને જણાઇ આવશે

મિ બ્રાન્ડ રસેન એક ચોપડીમા લખે છે
‘ વાચક, તને કોઇવાર પુસ્તકના એક ટીમાગ પામે
ખીજ ટીકાકારના વખાણુ કરવાનું દુર્ભાગ પ્રાપ્ત
થયું છે ? ” અગ્રેજમા કહેવન છે કે ‘ એક જ ધધે
કરતા બે માણસોના વિચારો કોઇવાર મળતા
આવતા નથી * ”

આપણે આપણુ એટલું મદત્ત માનીએ છીએ કે
આપણે બધાથી મોટા હોઇએ એ જ આપણને ગમે
છે એક વખત ન્યુયોર્કની ટેનિફાન ક પત્રીએ કરો સખ્દ
ટેનિફાન પત્રની વાતચીતમા સાથી વધારે વખત વપગાય
છે તેની તપાસ કરી તેમા જ પ્રાય કે ૧૦૦ વાતચીતોમા
“ હું ” સખ્દ ૩૬૬૦ વખત વપગયો હતો !

ત્યારે તમે ખીજ સાથે પડાવેનો મુખ ફોટોગ્રાફ
જુઓ છો, ત્યારે તમે કોનો ફોટોગ્રાફ પડેનો જુઓ
છો ? તમને તમારામા જોડેનો રમ છે તેડેનો ખીજ
કોઈમા નથી હોનો

આવી અમિતા માત્ર સામાન્ય માણુઓમા જ
હોય છે એમ નથી મહાન પુરુષોમા પણ તે હોય
છે અને દેશસેવકોમા પણ તે દેખાય છે વીસ વર્ષ
સુધી દિદુત્તાનની નિસ્વાર્થ સેવા કરનાર મધ્ય
પ્રાતુના માણુ મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. ખરેની પડની આ જ
કારણને લીધે થઈ એઓ મુખ્ય પ્રધાન હતા જના
મહાસમાની કારોવારી સમિતિના સભ્યો કહે તે
પ્રમાણુ કરનું એ એમની અરિમતાને દીણપત
આપનારુ લાગુ

આની અરિમતા દરેક માણુગમા છે એ મહાન
સત્ય જો તમે યાદ ગખરો અને સામાની અરિમતાને
હાનિ ન પહોચાડનારુ ખ્યાન ગખનો, તો તમે વણા
મિત્રો બનાવી શકશો ‘ હમેશા સામાને અગત્ય
આપવી ’ એ સુવર્ણ નિયમ છે વાતચીતમા ‘ હું
અને તમે જઈશું ’ એમ કહેવાને બદલે ‘ તમે અને
હું જઈશું ’ એમ કહેવું જોઈએ

જો આપણે ખીજના મુખસમગક અને એમના
આનદનો હમેશા ખ્યાવ રાખીશું તો આપણુ મિત્ર
મડળ ઘણુ મોટું થશે આ સત્ય રન સિદ્ધ છે એમ
વાચખે લાગશે, અને જના એ નિયમનું C વન આપણે
એક દિવસમા કેટલીયે વાર ફરીએ છીએ ‘ આપણાથી
ઉમરમા નાના અથવા આપણા હાથ નીચે કામ
કરનારા ૫૦ કેટની વાગ ચીકાર્ડ એ છીએ ‘ વાનચીત
કરનામા કેટનીએ વા’ ઉરકે’ઈ જઈએ છીએ ?
આપણને જ ગમતા વાતચીતના વિષયો કેટલી વાગ
રોધીએ છીએ ? આપણી મોટાઈ બતાવવનો કેટલી
વાગ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ?

ઘણીવાર દુખાનગ પણ ધગક પ્રત્યે વિવેક
ગખતા નથી ‘ તમે જઈ રહ્યા ’ અથવા ‘ નોતું
લેવું ત્યારે મહેનત શું મામ કરાવી ? ’ એવા અનિવેજી
વાક્યો પણ ધગખને સામગવા પડે છે મને જ જો
ધગક પ્રત્યે વિવેક વાપરવામા આવે તો તેમની અખ્યા
ખૂજ જ વધે એટલે વેપાનો સુવર્ણ નિયમ એ છે કે
ધગક કહી ખોટો હોય નહિ, * એટલે કે ધગક ખેગ
છે એમ એને કાઈ દિવસ કહેવું નહિ. વિવેકને અગાવે

કેટલીક વાર અસંતોષ પામેલા ધરાકને પણ સતોષ આપી શકાય છે. એક વખત એક ધરાક ભૂરા કોટ વેચાતો લીધો. થોડા દિવસમાં કોટનો રંગ અમીસને લાગવા માંડ્યો એટલે કોટ લઈને તે વિશે ફરિયાદ કરવા દુકાને ગયો. ત્યાં દુકાને એકેલા વેચનારે કહ્યું, “અમે સેકંડો કોટ વેચ્યા છે, પણ આવી ફરિયાદ અમારે કાને આવી નથી.” એટલી વારમાં દુકાન પર એકેલા બીજા એક વેચનારે ઉમેર્યું, “થોડો રંગ તો જીતારે. આવા સોંધા કોટમાં એમ જ થાય.” ધરાકને આનાં અનિવેર્ય વાસ્તેથી ખૂબ જ ક્રોધ ચાલ્યો. એટલામાં દુકાનનો માલિક ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે ધરાકની ફરિયાદ શાંતિથી સાંભળી એટલું જ નહિ, પણ તે માટે દિલગીરી દર્શાવી. જ્યારે ધરાક બોલવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે શેઠે કહ્યું, “તમે કહો તે કરવાને હું તૈયાર છું.” આ વિવેકથી ધરાકને શું કરવું તેની સજ્જ પડી નહિ. પછી શેઠે કહ્યું, “તમે આ કોટ અંકવાડિયું વાપરી લુઓ. રંગ જીત્યાં જ કરશે તો હું તમને કોટ બદલી આપીશ. તમને તકલીફ પડી છે માટે માફ કરજો.” ધરાકે કોટ ફરી વાપરી જોયો તો રંગ જીતરતો બધ ઘઈ ગયો હતો.

વિવેક અને મીઠાશથી ધણા મિત્રો મેળવી શકાય છે. એક મધના ટીપાની આસપાસ કેટલી માખીઓ ભમે છે ? તે જ પ્રમાણે તમારામાં મીઠાશ હશે તો તમારી તરફ ધણા મિત્રો આકર્ષાશે.

મીઠાશથી તમે તમારું બૂરું ધ્વજનારાને પણ જીતી શકો. જેવી રીતે ભપરો વાંસમાં કાણું કરી શકે છે, પણ કમળમાં ભરાઈ ગયો હોય તો તેમાં ગુંગળાઈને મરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે દુષ્ટતા દુષ્ટતા સામે ઝઝૂમી શકે છે પણ પ્રેમ આગળ તે હારી જાય છે.

મીઠાશ ધણા પ્રકારની હોય છે. એનો એક પ્રકાર એ છે કે કોઈએ આપણે માટે કંઈ પણ કર્યું હોય તો તેની કદર કરવી જોઈએ. મેં એવું ધણી વાર જોયું છે કે જલસામાં એક બાજુ ગવૈયો ગાતો હોય અથવા છોકરીઓ ગરબા ગાતી હોય અને બીજી બાજુ સાંભળનારાઓ વગર સંકોચે વાતો કરતા હોય. આ ધણું જ અસભ્ય છે, અને ગીત

પૂરું થયા પછી તાળી પાડવાથી એ અસભ્યતા બુદ્ધિમંત્રી નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં જલસાઓમાં લોકોને ગીત ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય તોપણ તેઓ શાંતિ રાખે છે. ફ્રાંસમાં એક જલસામાં હું હાજર હતો તે વખતે એક જણને સીગારેટ પીવાની ના પાડવામાં આવી કારણકે તેમ કરવાથી ગાનાર પ્રત્યે અસભ્યતા દર્શાવી જાય. જેમ ગાનાર આપણને આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ આપણે પણ એને શાંતિથી સાંભળીને એની કદર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જ્યારે કોઈ આપણી સેવા પ્રેમથી કરતું હોય ત્યારે તે સેવા ગમે તેટલી નાની હોય તોપણ તેની કદર આપણે ખુદલા હૃદયથી કરવી જોઈએ. મહાન વ્યક્તિઓ નાની સેવાઓની પણ બહુ કદર કરે છે જેમકે—

રાખરીડા જેર, સુદામા કે તાંડુલ,
રુચિ રુચિ ભોગ લગાવો;
દુર્વોધનના મેવા ત્યાગો
સાચ વિદુર ધર ખાધો.

જો તમે કોઈ મિત્રને ત્યાં મળવા ગયા હો અને કોઈ નાનો છોકરો તમારે માટે ખુરશી લઈ આવે અને તમે કહો ‘કેવો ડાહ્યો છોકરો છે !’ તો એ બાળકને ‘કેટલું’ ગમે ? તમારે માટે પાણી લાવે અને તમે ‘થેંક્યુ’ કહો અથવા એવી કોઈ રીતે એની સેવાની કદર કરો તો એ કેટલો રાજી થાય ? છતાં, આવી ઝીણી બાબતો પર આપણે ‘કેટલું’ લક્ષ આપીએ છીએ ? આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂઝુ ધણુ મળીને વર્ષ બને છે અને કણકણ મળીને કુંગરાઓ બને છે, દયાનાં અને પ્રેમનાં નાનાં નાનાં કૃત્યોથી આ જગતને સ્વર્ગના જેટલું સુખી બનાવી શકાય. *

જેમ નીમળની સેવાની કદર કરવી જોઈએ તેમ બીજામાં કોઈ પણ સારો ગુણ જોઈએ અથવા એનું

* Little deeds of kindness,
Little words of love,
Help to make earth happy
Like the heaven above.

કોઈ સારું કાર્ય જાણીએ ત્યારે તેનાં આપણે વખાણ કરનાં જોઈએ. પોતે જે કરે તેનાં વખાણ સાંભળવાની ઈચ્છા દરેકને હોય છે. ‘પ્રશામત પ્રુદા કો ભી ખ્યારી હૈ’ એમ કહેવાય છે. તમે જાનરમાંથી વસ્તુઓ ખરીદી લાગ્યા હો, અને તમને કોઈ કહે, ‘તમે છેતરાયા’ અથવા ‘કચરા જેવો માથ આગ્યા છે’ તો તમને કેવું લાગશે ?

આવી ઈચ્છા નાનામોટા દરેકને હોય છે. રોમના સમ્રાટ નીરોને એના સંગીતનાં વખાણ કોઈ કરે તે બહુ જ ગમતું. એ મરણપથારીએ હતો ત્યારે એક મિત્રે એને કહ્યું, “ તમારા મૃત્યુથી જગત એક સમ્રાટ ખોશે એના કરતાં એક સગીન-ચાક્રી ખોશે એ વિચારથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે.” આ વખાણ નીરોને ઘણું જ ગમ્યાં હતું (જે કે એમ કહેવાય છે કે નીરોને સંગીત સારુ આવડતું નહોતું).

ઇમર્સન કહે છે, “ દરેક માણસ કંઈ ને કંઈ જાજતમાં મારાથી અડિયાતો છે. તે જાજતમાં હું એની પાસેથી શીખી શકું છું.” માટે ન્યાં તમે

કંઈ પણ સારું જુઓ ત્યાં એનાં વખાણ કરો. તમે કેટલા મોટા છો અને કેટલું જાણો છો એનો વિચાર કરવાને બદલે બીજા પાસેથી તમે કેટલું શીખી શકો છો તેનો ખ્યાલ રાખો. કહેવાય છે કે નેપોલિયન પોતાના પત્નની પાસે મધમાખીનું ચિત્ર રાખતો કારણકે મધમાખીની ચંચળતા અનુકરણીય છે. જો દુનિયાનો મદાન વિજેતા નેપોલિયન એક મધમાખી પાસેથી શીખી શકે તો મારા-તમારા જેવા આપણી આસપાસના લોકો પાસેથી કેટલું બધું શીખી શકીએ ? હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ-મુસલમાન અંકચ માટે આપણને ધણી મહેનત કરવી પડે છે, ત્યારે સહકારનો મુંદર ઢાખસો આપણે ડાડી જેવાં નાનાં પ્રાણી પાસેથી લઈ શકીએ છીએ.

આ પ્રમાણે જો આપણે બીજાઓની કદર કરીને એમની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને ઘણા મિત્રો થશે.

અર્પણ !

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય ટેસાર્ડ
એસ. એસી સી (લંડન), બાર-એટ-લો.

ભારતવર્ષમાં ગાયના દૂધનો મહિમા ગોપાળ-કૃષ્ણે વધાર્યો. ગાયના દૂધ જેવી શુણ્ણકારી અન્ય વસ્તુ નથી એમ કહેવાય છે. પરંતુ જે દેશમાં ગાયને દેવતા ને માતાનું બિરદાવણું આપવામાં આવ્યું છે, તે દેશમાં આને ગાયનું દૂધ દત્તા માટે પણ પૂરતું મળતું નથી. ત્યાં ભોંઈએ ત્યાં ગાયના દૂધની અછત. સિવાજી મહારાજે ગાયોના સરકણુ માટે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરી નહોતી. એમના જ મહારાષ્ટ્રમાં આલખ્યાને ગૌમાતાનું દૂધ મેળવતાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડે છે.

મહારાષ્ટ્ર આને બેંસના ઘીદૂધ પર પોપાય છે. મહારાષ્ટ્ર નામનો જ ગોળકત છે, કૃતિથી બેંસનો ઉપાસક હરે છે. માતાના દૂધ વડે મહારાષ્ટ્રની ઉછેર થતી નથી. આહારની બે આમાર પર અસર થતી હોય તો બેંસનાં ઘીદૂધની પણ મહારાષ્ટ્ર પર અસર થતી હોવી ભોંઈએ. ગાયના દૂધથી આળસ આવતી નથી. ગાય કદી કાદવમાં આળોટતી નથી, ખાઓચિયામાં ફૂંકીએ મારતી નથી. ગાયથી દુર્ગંધ સહન થતી નથી. ગાય સામાન્ય રીતે વધારે વખત બેસતી નથી, ધણુંખરું ઊભી હોય છે. ગાયના દૂધ પર ઉછરનાર રાષ્ટ્ર આળસુ હોતાં નથી, કાદવમાં સડતાં નથી, સદા તે ખડાં હોય છે. દેશને માટે પ્રાણ આપનારા લોકો ત્યાં વસે છે. ગાયના દૂધથી પ્રાણસની જીંદગી વધે છે એમ જાપાનમાં પ્રયોગથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. જાપાનમાં ઊંડરને નાની ઉંમરમાં દૂધ દેવાના ખૂબ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જાપાની લોકોની જીંદગી વધારવા જાપાન સતત પ્રયત્ન કરે છે.

મહારાષ્ટ્રના લોકોની સરાસરી જિંદગી બોધી થતી જાય છે. શરીરની જીંદગી સાથે મન ને શુદ્ધિની

જીંદગી પણ બોધી થાય છે. જાંચી સરીરને વિરાળ મન મહારાષ્ટ્રમાં દિવસોદિવસ નિર્મળ ને દુર્દશાવાળાં જનતાં જાય છે. ગાયના દૂધથી શરીરની જીંદગી વધે છે, તે ઉપરાંત મન, હૃદય ને શુદ્ધિ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનાં બને છે એ નિઃશંક છે. પણ મહારાષ્ટ્ર એ ખાખતમાં કેટલો કાપડો ઉડાવે છે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. બેંસના ઘી-દૂધના શુણ્ણ મહારાષ્ટ્રીઓના અંગમાં ધીમે ધીમે બનરે છે. બેંસને ફૂંકીએ મારવી ગમે છે, બેંસને કાદવમાં આળોટવું ગમે છે. સંકુચિતપણાનાં ખાઓચિયામાં મહારાષ્ટ્રીઓને રહેવું પ્રિય લાગે છે, કાદવ મત્સરના કાદવમાં રહેવું તેમને ગમે છે. પાડાના શુણ્ણ અમારામાં જાણાય છે. સર્વે તરફ વાંકી નજરે ભેંતું, ઉન્મત્ત ધર્મ સર્વેને મારવા દોડવું, અને કોઈને પણ ઉપયોગી ન થતું એ પાડાના શુણ્ણધર્મ છે. પાડો એકલો જ રૂઆળાંથી શિંગડાં ચડાવતો રહેવાનો. એ નથી જાણતો સદાકર કે ઉદારતા. સંત અને વીર પુરુષોના મહારાષ્ટ્રમાં આ દુશ્મણો આને ફૂંકી નીકળ્યા છે. આપણા પૂર્વ-જેએ યમરાજનું વાહન પાડો ગણ્યો છે. એમાં મહાન અર્થ સમાયેલો છે. જે લોકો પાડા પેટે કૂપાં હરે છે અને કંઈ ઉપયોગમાં આવતા નથી, જે લોકો ઉન્મત્ત બની બીજાને મારવા માટે જ દોડે છે, જે નિરુદ્ધોની બની પૂજાકાદવમાં આળોટવા હરે છે, એમના પર મૃત્યુ જરૂર આવડે યશે. જે રાષ્ટ્રો આળસુ બની પડ્યાં રહે છે અને કદાચ ઊંડે જ તો એક બીજાને મારવા માટે જ ઊંડે છે, તે રાષ્ટ્રો પર મૃત્યુદેવની સ્વારી થાય છે. આને ભારતવર્ષને મૃત્યુની જાયા લાગી છે, કારણ પાડાના શુણ્ણદાય રાષ્ટ્રમાં રથને રથને બ્યાપક બન્યા છે.

‘બેસને કાદવમાં પડી રહેતું ગમે છે, તેમ એના પૂજકોને પણ ગંદકીમાં પડ્યા રહેતું ગમે છે. ગામડાંમાં જઈને જુઓ : ગામડાં ઉદરકાએ પર વસેલાં છે એમ જાણીશો. લોકો શૌચક્રિયા માટે દૂર જતા નથી. તેઓ ત્યાં ત્યાં ગંદકી કરી મૂકે છે. શહેરમાં તો લોકો છોકરાને ધરતી સામે બહાર રસ્તા પર શૌચક્રિયા માટે બેસાડે છે. પૂનામાં એક ડહેલીમાં રહેતી બાઈએ એક દિવસ એના છોકરાને બહાર શૌચક્રિયા માટે બેસાડ્યો. નગરપાલિકાના નોકરે તે છોકરાને ઉકાડી મૂક્યો. છોકરા રડતો રડતો ઘરમાં ગયો. તેની મા નાગણ પેકે ફૂંકાડા મારતી બહાર આવી. તેણે નોકર પર ગાળોની વૃષ્ટિ કરી. અંતે તેણે કહ્યું, “સ્વરાત્મ્ય મળવા દે, પછી જોઈ છું કે મારા છોકરાને કેણુ ઉકાડે છે !” આ શબ્દો મેં જાતે સાંભળેલા અને આ પ્રસંગ સગી આંખે જોયેલો. એ શબ્દોથી મને માત્ર એટલા પૂરતો આનંદ થયો કે લોકોનાં જીવનમાં સ્વરાત્મ્ય શબ્દ ચૂકા સુધી તો જઈ પહોંચ્યો છે. સ્વરાત્મ્ય એટલે સ્વાતંત્ર્ય. સ્વરાત્મ્ય એટલે પોતાના હાથમાં સત્તા હોવી એમ સ્ત્રીઓને સમજાયું છે અને એમને એ જોઈએ છે. પરંતુ એમને ગંદકીમાં સડવાની અને ગંદકી કરવાની સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. મરજીમાં આવે ત્યાં કચરો નાખવા, એકવાક ફેંકવા, અને શૌચક્રિયા માટે જાહેર રસ્તા પર બેસવા તેમને સ્વરાત્મ્ય જોઈએ છે !

આવા આ અવગુણો બેસના દૂધધીના સેવનથી નિર્માણ થયા છે. પીંછા તો ગાયતું જ દૂધ પીંછા, નહિ તો બીજા કોઈનું નહિ, એવાં ઘત લેનારા લોકો નીકળવા જોઈએ. ગાયના દૂધની માગણી થયા વિના ગાયતું સંવર્ધન અને સંચોપન બરાબર થશે નહિ. જેમ પહેલાં ૭૭-સાતસાત રૂપિયા ખરચી ખાદીનાં ધોતિયાં કેટલાક વાપરવા લાગ્યા ને તેથી જ પછી ખાદીનો વપરાશ વધ્યો, તેમ ગાયતું દૂધ પણ સર-આતમાં મોઢું પાડી, પરંતુ આરંભ થયો જ જોઈએ. ગાયતું દૂધ પીનારાઓના સંધ સ્થપાવા જોઈએ. ત્યાં મોદુક પ્રાચનના સમારંભો થવા જોઈએ. મનુષ્યને ઘતો આવશ્યક છે, પરંતુ તે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે

બદલાતાં હોવાં જોઈએ. જન વિનાનો મનુષ્ય એટલે ગધેડો, એમ સતોએ લખ્યું છે. આ યુગમાં હું ખાદી વાપરીશ. હું ગાયના જ દૂધનું સેવન કરીશ. હું બીજા વસ્તુઓ શક્ય તેટલી સ્વદેશી જ વાપરીશ, જન કંઈ પણ શારીરિક મહેનત કરીશ. અસ્પૃશ્યતામાં માનીશ નહિ, ઇત્યાદિ ઘતોની સર્વેએ દીક્ષા લેવી જોઈએ. એનું પાલન અધરું છે માટે જ કરવા યોગ્ય છે. પછાત રાષ્ટ્રોએ આગળ વધવા ‘અપરું’ એ શબ્દનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. તેને બધું જ સહેલું ને સસ્તું જોઈતું હોય તો તેનો ઉત્કર્ષ કદી થે થશે નહિ.

મામાને ત્યાં બેસતું જ દૂધ લેવામાં આવતું. પરંતુ નાની છોકરી માટે ગાયનું દૂધ લેવાતું. ગવળી પાસે જઈ બેસને નજર સામે આવે દોવડાવતા. હું ને મોટાભાઈ ત્યાં જતા, પરંતુ અમારી આંખમાં ધૂળ ફેંકી અમને તે ફસાવેલો. વટલોઈ દોધમાં પકડી બેસ નીચે એ બેસતો. પહેલી ધાર વટલોઈમાં અંદરની બાજુ પર વગારતો, ધારનો અવાજ સંભળાતો અને અમે માની લેતા કે વાસણમાં પાણી નથી. પરંતુ એમાં ખરે જ પાણી રહેતું. બેચાર ધાર બાજુ પર વગાડી અમારા મનનું સમાધાન દોનાર કરી દેતો. પણ એક દિવસે અમે તેને પકડ્યો. હંમેશા મુગળ વાસણ લઈ તે બેસ નીચે બેઠો. અમને શંકા આવી કે વાસણમાં કંઈક છે. દોનારે ટણકે દઈ ધારનો અવાજ કર્યો. ને હું જાણી ગંદકીમાં થઈ આગળ વધ્યો. “બેસ વગાડો, અહીં આવશો નહિ; હાત મારશે, શિંગડાં બટકાવશે, બડકશે,” એમ ગવળી ને ગવળણ કહેવા લાગ્યાં. છતાં યે હું આગળ વધ્યો. પાસે જઈ મેં વાસણ હાથમાં લીધું ને જોયું તો અંદર પાણી ! ગવળી ગવળણનાં મોં ઊતરી ગયાં. “આંચળ ધોવા માટે લાવેલો, તે અંદર જ રહી ગયું,” એમ તે કહેવા લાગ્યો. પરંતુ એ નિરર્થક હતું. અમે બને ભાઈઓ દોષે બરાબા. અમારા પગે હાથ મૂકી ‘ફરીથી હવે આવતું કરીશ નહિ,’ એવા ગવળાએ સોમંદ આધા. અમે નાનાં બાળકોએ એને ધમા આપી.

વૈજ્ઞાનિક શોધો

સત્ય અને સાબિતી

“દરેક પ્રતિભાસાળી વ્યક્તિમાં પહેલો અને ઠેકઠો જરૂરનો શુભ સત્ય પ્રતિ પ્રેમ છે.”

“માણસમાં એ તેટલી મહાન શક્તિઓ હોય પણ તેનામાં સંત્યરોધકતાની દિવ્ય શક્તિ ન હોય તો તે વિજ્ઞાનનું એક પણ મહાન કાર્ય કરી શકતો નથી.”

“સત્યની સામે રહેવું હોય તેને ઊંચે અને આગળ વધવું જોઈએ.”

જે. આર. લોનેસ

“જે પરમેશ્વર પોતાના એક હાથમાં નિર્દોષ સત્ય રાખે, અને બીજા હાથમાં હંમેશાં સત્ય તરફ પ્રગતિ કરવાની શક્તિ રાખે અને તે સાથે મારી હંમેશાં જૂઠાં યાજ્ઞ એવી શરત રાખે અને કહે, ‘પસંદ કર,’ તો હું તેના બીજા હાથ તરફ તપાસી નહું અને કહું ‘હે જરૂરના તારા, આ મને આપો; શુદ્ધ નિર્દોષ સત્ય તો ફક્ત તમારે જ માટે છે.”

ઈ. ઇ. હોફ્મન

વૈજ્ઞાનિક હંમેશાં સત્ય માટે જ પોતાના દિવસ ગાળે છે, અને સત્ય માટે દુનિયાની સામે ઝઘૂમવા તે તૈયાર હોય છે. પ્રયોગશાળામાં કે ખેતરમાં, શીખવાની શરૂઆત કરે ત્યારથી પોતાનું આખું જીવન વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી અનુભવે છે કે, બરાબર અવલોકન કરી તેની સાચી નોંધ કરવામાં આવે તો જ યોગ્ય પરિણામ લાવી શકાય છે. સત્યને માટે ચીવટભરી દરકાર એ તેની પ્રકૃતિનો ભાગ થઈ રહે છે, અને તેની શોધવાની ક્રિયા તેના જીવનમાં શુદ્ધિ રેડે છે. પ્રકૃતિના અભ્યાસ માટે નામના મેળવી હોય તેના કોઈ પણ માણસનું જીવન પાંચો તો તમને માલમ પડશે કે વૈજ્ઞાનિક માનસ માટે બીજા બધા યુગ્મો કરતાં સત્યની કિંમત વધારે છે.

પ્રકૃતિનું સત્ય શોધવા સહમાનસ જરૂરનું છે. ‘સશોધક’ને પરિણામ મેળવવાની આશા રાખે છે અને જે પરિણામ મેળવે છે તે બે વચ્ચે ધણો તફાવત છે. પણ પોતાની આશા ત્યજ કઈને જે

નવો પ્રકાશ પડે તેને અનુસરે તો જ તે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમાં યોગ્ય વધારો કરી શકે. વિજ્ઞાન જે શુદ્ધ સોનું છે તે આ પદ્ધતિથી મેળવેલાં પરિણામ અને સિદ્ધાંતોને આભારી છે. સામાન્ય સિદ્ધાંતને ન અનુસરે એવા દાખલાનો અભ્યાસ કરીને, અપવાદ ઓળખી કાઢવાની દૃષ્ટિ હોય તો, પહેલાં નફી કરેલા વિચાર પ્રમાણે ન હોય તેવા દાખલાઓને દૂર કરવાને બદલે તપાસવાને તૈયાર માનસ હોય તો જ પ્રગતિ થઈ શકે છે.

આર્સ્ટ ડાવિન્ચનું ખાસ લક્ષણ ‘આ’ જ હતું. તે કુદરત સમક્ષ બિભે રહેતો અને સામાન્ય નિયમથી જે કંઈ ફેરફાર હોય તે તરત નોંધ શકતો. તેનો પુત્ર કહે છે: મારા પિતાની વાડીમાં એક માંતીતો માળી હતો તેને તે પ્રયોગનું પરિણામ કહેતા. પરિણામ બિંદુ આવે તો માળી ખુસ થતો, પિતા નાસીપાસ થતા, પણ એટલું જ કહેતા કે એ નાના પ્રાણીઓ તેની ધારણા પ્રમાણે ન વર્ત્યાં. પણ તેમને તેથી જરાએ ગભરાટ ન થતો અને

ધણીવાર તેમાંથી નવી શોધ થતી. અવલોકનથી પોતાની માન્યતાને ટેકા જતો રહે એટલે સત્યના પ્રેમને લીધે તે નહિ ધારણું પરિણામ આવતાં તેની ફરી તપાસ કરવા લાગતા.

વિજ્ઞાનનો શોધક નિયમના કપવાદને આવકાર આપે છે; એ નિયમની તેણે કસોટી કરી છે અને તેમાં ખામી માલમ પડી છે એટલા માટે નહીં, પણ તેની ખાતરી થાય છે કે હજુ નવું જ્ઞાન મેળવવાનું છે તે માટે. આ બાબતમાં સામાન્ય માણસના માનસથી વૈજ્ઞાનિક માનસ જુદું પડે છે. સામાન્ય માણસે થોડા દાખલાના અનુભવથી પોતાનો મત બાંધે છે અને જે માન્યતા તેમને ગમતી હોય છે તેની વિરુદ્ધ જતી બાબતોને દૂર રાખવામાં ચતુર હોય છે, બધું સત્ય સાપેક્ષ અને થોડા વખતનું ગણે અને સ્વીકારાયેલા નિયમની બહારનો દાખલો મળતાં આનંદ પામે એવું માનસ તેઓ સમજી શકતા નથી. નિરપેક્ષ સત્ય માણસ ન સમજી શકે, પણ કુદરતને શુદ્ધ મનથી નિહાળી જોયેલી વસ્તુઓ સંબંધી સત્ય હકીકત રજૂ કરતી એ દરેકથી બને તેવું છે.

વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આવું માનસ કેળવે છે. સત્યની પવિત્રતા માટે હક્કલનીને ધર્મના જેવું જન્મ હતું. વિજ્ઞાન કે સમાજ સત્ય વિના ટકી શકે નહીં. વિજ્ઞાનના બધા કાર્યનું લક્ષ સત્ય પામવાનું છે.

સત્યનો પ્રેમ એ શરૂઆત છે, એ અંતિમ ધ્યેય છે. તે પોતાના મિનારાની ટાય ઉપરથી આકાશનું નિરીક્ષણ કરતા ખગોળવેત્તામાં તેમ જ દરિયાની રેતી તપાસનાર સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના અભ્યાસીમાં છે, વૈજ્ઞાનિક જીવનના હૃદયમાં છે. આ 'જાવનાથી કુન્ડરતના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું છે અને એ જાવના હરો તો જ તેના મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે.

જ્ઞાનની પેટીની આ એકલી ચારી છે. તે બંધ છે, તાળું વાસેલું છે. પણ ચારી તમારી પાસે છે. ધીમેથી અને દૃઢતાથી તાળું ખોલો. કઈ ચારી? સત્યનો પ્રેમ. બીજી ચારી નહીં એસે. ગમે તેટલી ચતુરાઈથી પણ ખોટી ચારી તેને નહીં ઉઘાડી શકે,

હથોડી નહીં તોડી શકે. પણ સાચી ચારી વડે બાળક પણ સહેલાઈથી ઉઘાડી શકે, ઉઘાડે છે.

મનુષ્ય છે ત્યાં સુધી સત્યની શોધ રહેશે, કારણ કે સત્યની શોધ એટલે જ્ઞાનની શોધ. વૈજ્ઞાનિક સત્યમાં અનંત છે જ નહીં. એટલે તેમાં 'બસ આ જ ખરું' એમ ના થઈ શકે. જ્યાં આ જૂનાથું કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અટકી. તેના સેવકો બધા યુગમાં, ધર્મની બાબતમાં જેમ થયું છે તેમ, નવી વિજ્ઞાને જન્મતાં જ ગૂંગળાવી નાખવાના.

પૃથ્વી ઉપર જીવન શરૂ થયું ત્યારથી તેમાં વિકાસ થયો છે. નવાં અને વધારે ઉમદા શરીરો પ્રગટ થયાં છે. બળ અને કદમાં ધણું પ્રાણીઓ માણસ કરતાં ચડિયાતાં છે, પણ જ્ઞાનને લીધે તે સર્વોપરિ છે કુદરતની શક્તિઓ ઉપર પૂર્ણ અંકુશ મેળવી તેને પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે એ દિવસની નજીક વિજ્ઞાનની દરેક શોધ મનુષ્યને લાવે છે. એક જીવથી બેસી રહેવાનું નથી પણ અળખ્યા પ્રદેશમાં ફરી ફરી જઈ છતો મેળવવાની છે. મનુષ્યે પોતાના જ્ઞાનના ભંડારમાં પેટી દર પેટી વધારો કરવો જોઈએ. જે માણસ પોતાની પ્રગતિ પ્રગતિમાં ફાળો આપતો નથી તે પોતાનું ધન દાટી બેસી રહેનાર આજસુ જેવો છે.

આજુને જે વારસો મળ્યો હોય તેમાં ઉમેરો ન કરીએ તો મનુષ્યનો વિકાસ થાય નહીં, કોઈ પણ પ્રાણીનો વિકાસ થાય નહીં. ધણું એવાં પ્રાણીઓ છે કે જે યુગોના યુગો પહેલાં જે સ્થિતિમાં હતાં તે સ્થિતિમાં આજ પણ છે. એમ થાય તો પ્રાણી-વિકાસ અટકે. પોતાના તેમ જ બીજાના અનુભવથી શીખીને મનુષ્યજન આ સ્થિતિએ પહોંચી છે. જે જ્ઞાન વડે મનુષ્ય પશુસૃષ્ટિથી ઊંચે ચઢ્યો છે તે જ્ઞાનમાં વધારો કરી આજુ આપણી જન પ્રાણેનું દેવું, અવિધ્યની પ્રગતિ દેવું વાળવું જોઈએ.

વિશ્વનું સર્મચક્ર વડે મેળવેલું જ્ઞાન એક ખોલની ઢળો છે. તેની સપ્ત રિચિનિ જોઈ શકાય તેની નથી. એટલું કમ્પ્લ કરવામાં આવે તો વિજ્ઞાનની મુક્તિ થઈ રહી. કુદરત કોઈ પણ અગ્નિને

કોઈ પણ પેઢીને (generation) સત્યનો ઇન્કાર નથી આપતી, તેમ પોતાના નામનો સરમુખ-ત્યારપણનો હક પણ નથી આપતી. તેના માર્ગ પોતાથી સમજી શકાય તે પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક સત્યને માટે કામ કરવાનું છે. પણ તે બાંધખોળી પ્રગતિ માટે દ્રશ્ય છે, તેથી વધારે નથી. તેને પછીથી ચનાર પ્રગતિનાં કાર્યો નક્કી કરવાની કે તેની સ્વતંત્રતાની હદ બાંધવાની સત્તા નથી. સંપૂર્ણ સત્ય મળ્યું એમ માણસો માને કે તેઓ શોધને અટકાવવાનાં, અને પોતાનાથી જુદી દૃષ્ટિએ જોનાર ઉપર જીલમ કરવાનાં. વિજ્ઞાનમાં આ રિયલિટી ન જોઈએ: તે સો શોધ, તપાસને મોતર છે, દીકાને આવકાર આપે છે, અને જૂનાં સત્યોની જગા લે અથવા તેમની પૂર્તિ કરે એવાં નવાં સત્યો પ્રગટ થતાં તે આવડે પામે છે.

જુદી જુદી દિશામાં માણસો સત્યની શોધમાં ફરે છે ત્યારે તેમને માલૂમ પડે છે કે પહેલાં ચર્ચ મેચલા શોધકોની જૂલો સુધારી તેઓ શીખી શકે છે, અને એ રીતે દીકા કરવામાં તેઓ ઉદાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં મતભેદોત્તરના જીલમને માટે જરા પણ સંભવ નથી.

વિજ્ઞાન નથી કહેતું, "મારો બાઈ ચા, નહિ તો મારી નાંખીશ." તે એમ કહે છે, "મને અનુસર, તને પ્રકાશ મળશે." તે કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે વાક્ય શ્રદ્ધાની બાજત તરીકે માની લેવાનું નથી કહેતું, પણ સત્ય નોંધ તરીકે, શુદ્ધિભાષ્ય અનુમાન તરીકે માનવાનું કહે છે અને જોણે તેની કસોટી કરવી હોય તેને પોતાની મેળે તેમ કરવાની છૂટ છે.

રાજકીય બાજતોમાં ભાગ લેનાર પોતાની રાજીને સત્યથી વધારે ગેલે, પરદેશ સાથે રાજકીય વ્યવહાર રાખનાર પોતાના દેશ માટે સત્ય સંતાડે, વકીલ અસીબ માટે સત્ય સંતાડે, પણ વૈજ્ઞાનિકની તો ફરજ છે કે જેને તે જોગે પણ તેણે સત્ય મેળવવું.

વિજ્ઞાનનું ધણું મર્થ એવી રીતે થયું જોઈએ કે તેમાં બદલાની આશા ન હોય, કોઈ એની કદર કરે તેની આશા ન હોય, માણસો ચાનની

પ્રગતિ પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચો નાખે છે. જ્યો તે માટેની શોધખોળ માટે પૂરતાં સાધન ને બીજી બીજી તેઓ મેળવી શકતા નથી. અને કોઈ મદદ ત્યારે આપે છે કે જ્યારે તેની જરૂર નથી હોતી. વળી જે બિલકુલ મદદ વિના ચલાવી શકે એમ હોય તેવાને મદદ આપનાર નીકળે છે, પણ સામાનિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા પછી જેની પાસે કંઈ રહેતું નથી એવા શોધકને કોઈ મદદ આપવા નથી જતું. ન્યૂટન પોતે એક વાર એટલી સંક્રામણમાં આવી પડેલાં કે રાયલ સોસાયટીના લવા-જમનો સિવાય આપી શક્યો નહોતો.

સુરખ્ખી ચનારની જરૂર નથી પણ આવકારિક રીતે ઉત્તેજનની જરૂર છે. શોધખોળની ઘાંઘી પામેલા જીવનોને પોતાના કામ માટે ચેતન સાધન મળે એ જરૂરનું છે. ડૉ. જોન્સને કોષ લખવા માંડ્યો અને એક અગ્રીર પાસે પૈસાની મદદ માગી. તે વખતે તે અગ્રીરે કંઈ ન આપ્યું, પણ 'મંથન' કામ પૂરું થયું ને મદદની જરૂર ન રહી ત્યારે મદદ આપવા માટે તેણે જીજ્ઞાસું. તે વખતે જોન્સને તેને ચોગ્ય જવાબ આપ્યો.

વૈજ્ઞાનિકો શોધ માટે પૈસાની જે માગણી કરે છે તે પોતાના અગત લાભ માટે નથી કરતા. કેટલીએ શોધને મદદની જરૂર હોય છે અને તે માટે પૈસા કેટલા જીજ્ઞા હોય છે, એ વૈજ્ઞાનિકો જ જાણે છે.

વિજ્ઞાનની આનંદની વહેંચણી માટે સ્થિતિ એસોસિયેશનની કમિટી એસે છે: તેની બેકક વખતે ૪૦ મુખ્ય માણસો ૧૦૦૦ પૌંડની આનંદ ફેરા રીતે વહેંચતી તેની ચર્ચા કરે છે. અને દરેક સાખાને તેમાંથી ૫ થી ૧૦ પાઉંડ લાગે આવે છે. આમ એ આનંદમાંથી કાગળ-ટિકિટો ખર્ચ પણ નથી નીકળતો. શોધકના મજબૂમાં એક પેની પણ નથી જતો. પણ ફંડ ટૂંકે હોવાથી બધાના હક જોઈ વહેંચણી કરવી પડે છે.

રાયલ સોસાયટી પાસે ન્યૂટનનું પ્રિન્સિપિયા નામનું પુસ્તક ઊંપવા પૈસા નહોતા, તેથી તેના

મિત્ર હેલીનો અર્થે તે છાપવામાં આવ્યું. વિદ્વાનના મંડળોની સ્થિતિ તે વખત કરતાં આજે કંઈ સુધરી નથી. સમાસદો પોતાના લવાજમમાંથી કરેલી શોધો પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેઓ પોતાની નિવસથનો ભોગ આપે છે, કેટલાક પોતાના પૈસાનો પણ ભોગ આપે છે. તેનું કારણ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થાય એટલું જ નહિ પણ દુનિયા તેનો છટથી ઉપયોગ કરે, એ છે.

વૈજ્ઞાનિકની આ પરાપકારી જાવના દુનિયાદારીને માણસ નહીં સમજે. વૈજ્ઞાનિકો અમુક દિશામાં જાનની પ્રગતિ આપે તે માટે મંડળોએ રચે છે અને બીજા તેમાંથી પ્રકાશ મેળવે, લાભ મેળવે તે માટે પોતાની શોધો પોતાને અર્થે પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે સ્વાર્થો લેખી માનસ કદી સમજી શકે તેમ નથી. પ્રેટ્રિયટનની સરકાર રોયલ એસોસિએશન મારફત વૈજ્ઞાનિક મંડળોને તેમના કામ માટે માત્ર ૧૦૦૦ પાઉંડ વહેંચે છે, જ્યારે આમની સમાના સમાસદો કેટલાએ દબાર પાઉંડ માત્ર ટપાલ-ટિકિટોમાં ખર્ચો નાખે છે !

પોતાની રાજીની શોજના બર લાવવામાં તથા

અંગત બાબતો માટે વખત માળતાર અને પગાર લેનાર રાજદારી માણસને રોયલ સોસાયટીના ફેરો માટે પૈસા નક્કી કરી જુના કાલવાનું કહેવામાં આવે તો તે અમયગ થશે છતાં વિજ્ઞાનનું કામ વધારે અગત્યનું છે તે માટે જેમન હોઈ જ શકે નહીં. સારા મકાનમાં દજદગ સાથે પૂર્ણ જમકામાં અમુક વિવિધ સંબંધી નમજી બાબતો ને દલીલો મોઢવામાં મદીના અને વર્ગો ગુમાવવામાં આવે છે. પ્રગતે તેથી કોઈ જાનનો લાભ હશે કે કેમ તે વિશે શંકા જ છે; જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો સાધારણ ધરમાં રહે છે, પોતાની શોધો વિશે ચર્ચા કરે છે, તે શોધો પાછળ પુષ્કળ સમય અને પૈસા ખર્ચે છે. આખરે તે શોધને પ્રસિદ્ધ કરવા પૈસા મેળવવા ખાતર કોઈ શ્રીમંત પેટ્ટી પાસે જતું પડે છે ! રાજ્યની આધુનિક પ્રગતિ માટે જાગે વિજ્ઞાનને આજારી છે, તેમ છતાં તે રાજ્ય પ્રતિ-વિજ્ઞાન અને વિદ્યાનની બીજી શાખાઓ માટે જો કંજુસાઈ કરે છે તેનું વધાર્થ વર્જન કરવાને એકાદ સ્વિકૃતી જરૂર છે.

અંદુલાસ દેશવસાસ અમીન

કોઈ પણ પેઢીને (generation) સત્યનો ક્રિયાર્થ નથી આપતી, તેમ પોતાના નામનો સરમુખ-ત્યારપણનો હક પણ નથી આપતી. તેના માર્ગ પોતાથી સમગ્ર શકાય તે પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક સત્યને માટે કામ કરવાનું છે. પણ તે બધીધ્વની પ્રગ્નને માટે દરદી છે, તેથી વધારે નથી. તેને પછીથી ચનાર પ્રગ્નનાં કાર્યો નક્કી કરવાની કે તેની સ્વતંત્રતાની હદ બાંધવાની સત્તા નથી. સંપૂર્ણ સત્ય મળ્યું એમ માણુસો માને કે તેઓ શોધને અટકાવવાના, અને પોતાનાથી જુદી દષ્ટિએ જોનાર ઉપર જીલમ કરવાના. વિજ્ઞાનમાં આ રિયતિ ન જોઈએ: તે તો શોધ, તપાસને નોતરે છે, ટીકાને આવકાર આપે છે, અને જૂનાં સત્યોની જગા લે અથવા તેમની પૂર્તિ કરે એવાં નવાં સત્યો પ્રગટ થતાં તે આનંદ પામે છે.

જુદી જુદી દિશામાં માણુસો સત્યની શોધમાં ફરે છે ત્યારે તેમને માલૂમ પડે છે કે પહેલાં યર્થ ગણેલા શોધકાની બૂલો સુધારી તેઓ શીખી શકે છે, અને એ રીતે ટીકા કરવામાં તેઓ ઉદાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં મતમતાંતરના જીલમને માટે જરા પણ સંભવ નથી.

વિજ્ઞાન નથી કહેતું, “મારો બાઈ યા, નહિ તો મારી નાંખીશ.” તે એમ કહે છે, “અને અનુસર, તને પ્રકાશ મળશે.” તે કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે વાક્ય શ્રદ્ધાની આગત ત્રીકે માની લેવાનું નથી કહેતું, પણ સત્ય નોંધી તરીકે, જુદાશ્રદ્ધા અનુમાન તરીકે માનવાનું કહે છે અને જેણે તેની કસોટી કરવી હોય તેને પોતાની મેળે તેમ કરવાની ફરજ છે.

રાજકીય આજતોમાં બાગ લેનાર પોતાની ટાળીને સત્યથી વધારે મેળે, પરદેશ સાથે, રાજકીય બ્યવહાર રાખનાર પોતાના દેશ માટે સત્ય સંતાડે, વંકીલ અસીધ માટે સત્ય સંતાડે, પણ વૈજ્ઞાનિકની તો ફરજ છે કે એ તે મોઝે પણ તેણે સત્ય મેળવવું.

વિજ્ઞાનનું ધણું કામ એવી રીતે થવું જોઈએ કે તેમાં બદલાની આશા ન હોય, કોઈ એની કદર કરે તેવી આશા ન હોય. માણુસો જ્ઞાનની

પ્રગતિ પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચો નાખે છે. પણ તે માટેની શોધખોળ માટે પૂરતાં સાધન ન હોય એને તેઓ મેળવી શકતા નથી. અને કોઈ મદદ ત્યારે આપે છે કે જ્યારે તેની જરૂર નથી હોતી. વળી જે, બિલકુલ મદદ વિના અસાધી શકે એમ હોય તેવાને મદદ આપનાર નીકળે છે, પણ સામાજિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા પછી જેની પાસે કંઈ રહેતું નથી એવા શોધકને કોઈ મદદ આપવા નથી જતું. ન્યૂટન પોતે એક વાર એટલી સંક્રામણમાં આવી પડેલો કે રાયલ સોસાયટીના લલા જમને શિર્ષીંગ આપી શક્યો નહોતો.

મુરખ્ખી ચનારની જરૂર નથી પણ આવહારિક રીતે ઉત્તેજનની જરૂર છે. શોધખોળની તાલીમ પામેલા જીવનને પોતાના કામ માટે ચોખ્ખા સાધન મળે એ જરૂરનું છે. ડો. જોન્સને કોય લખવા માંડ્યો અને એક અખીર પાસે પૈસાની મદદ માગી. તે વખતે તે અખીર કંઈ ન આપ્યું, પણ ‘મથનું’ કામ પૂરું થયું, ને મદદની જરૂર ન રહી ત્યારે મદદ આપવા માટે તેણે જણાવ્યું. તે વખતે જોન્સને તેને ચોગ્ય જવાબ આપ્યો.

વૈજ્ઞાનિકા શોધ માટે પૈસાની જે માગણી કરે છે, તે પોતાના અગત લાભ માટે નથી કરતા. કેટલીએ શોધને મદદની જરૂર હોય છે અને તે માટે પૈસા કેટલા જીજ હોય છે, એ વૈજ્ઞાનિકા જ જાણે છે.

વિજ્ઞાનની ગ્રાન્ટની વહેંચણી માટે બ્રિટિશ એસોસિયેશનની કમિટી એસે છે: તેની બેક વખતે ૪૦ મુખ્ય માણુસો ૧૦૦૦ પૌંડની ગ્રાન્ટ ફેવી રીતે વહેંચવી તેની ચર્ચા કરે છે. અને દરેક શાખાને તેમાંથી ૫ થી ૧૦ પાઉંડ ભાગે આપે છે. આમ એ ગ્રાન્ટમાંથી કાગળ-ટિકિટો ખર્ચ પણ નથી નીકળતો. શોધકના ગજવામાં એક પેની પણ નથી જતો. પણ ફંડ ફૂંક હોવાથી બધાના હક નોંધ વહેંચણી કરવી પડે છે!

રાયલ સોસાયટી પાસે ન્યૂટનનું પ્રિન્સિપિયા નામનું પુસ્તક જાપવા પૈસા નહોતા, તેથી તેના

મિત્ર હેલીનો 'ખર્ચે' તે છાપવામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનનાં મંડળોની સ્થિતિ તે વખત કરતાં આજે કંઈ સુધરી નથી સમાસદો પોતાના લવાજમમાંથી કરેલી શોધો પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'તેઓ પોતાની મેવરાશનો ભોગ આપે છે, કેટલાક પોતાના પૈસાનો પણ ભોગ આપે છે. તેનું કારણ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થાય એટલું જ નહિ પણ દુનિયા તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે, એ છે.

વૈજ્ઞાનિકની આ પરોપકારી જીવન દુનિયાદારીનો માણસ નહીં સગાજો. વૈજ્ઞાનિકો અમુક દિશામાં જ્ઞાનની પ્રગતિ થાય તે માટે મંડળોએ રચે છે અને ખીજા તેમાંથી પ્રકાશ મેળવે, લાભ મેળવે તે માટે પોતાની શોધો પોતાને 'ખર્ચે' પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે સ્વાર્થો લોભી માનસ કદી સમજી શકે તેમ નથી. ગ્રેટબ્રિટનની સરકાર રૉયલ એસોસિયેશન મારફત વૈજ્ઞાનિક મંડળોને તેમના કામ માટે માત્ર ૧૦૦૦ પાઉંડ વહેંચે છે, જ્યારે આમની સજાના સમાસદો કેટલાએ હજાર પાઉંડ માત્ર ટપાલ-ટિકિટોમાં ખર્ચો નાખે છે !

પોતાની ટાળીની ચોજના બર લાવવામાં તથા

અંગત બાબતો માટે વખત ગાળનાર અને પગાર લેનાર રાજદ્વારી માણસને રૉયલ સોસાયટીના ફેલો માટે પૈસા નક્કી કરી જુદા કાઢવાનું કહેવામાં આવે તો તે અન્યથા થશે છતાં વિજ્ઞાનનું કામ વધારે અગત્યનું છે તે માટે બેમત હોઈ જ શકે નહીં. સારા મકાનમાં દબદબા સાથે પૂર્ણ ભમકામાં અમુક વિષય સંબંધી નવળી બાબતો ને હ્દયો શોધવામાં મહીના અને વર્ષો ગુમાવવામાં આવે છે. પ્રમોને તેથી કોઈ જાતનો લાભ હશે કે કેમ તે વિષે શંકા જ છે; જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો સાધારણ ધરમાં રહે છે, પોતાની શોધો વિષે ચર્ચા કરે છે, તે શોધો પાછળ પ્રબળ સમય અને પૈસા ખર્ચે છે. આખરે તે શોધને પ્રસિદ્ધ કરવા પૈસા મેળવવા ખાતર કાષ્ઠ શ્રીમંત પેઢી પાસે જવું પડે છે ! રાજ્યની આધુનિક પ્રગતિ માટે જાણે વિજ્ઞાનને આભારી છે, તેમ છતાં લે રાજ્ય પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની ખીજ શાખાઓ માટે જે કંબુસાઈ કરે છે તેનું 'યશસ્વી' વર્ણન કરવાને એકાદ સ્વિકૃતી જરૂર છે.

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન

ગણિત-ગમ્મત

વ્યાખ્યા:—

એક કાટખૂણુ ત્રિકોણમાં પાયા=Base નો માપ આપ્યો હોય તે ઉપરથી લંબ=Perpendicular અને કર્ણ=Hypotenuseનાં માપ શોધી કાઢવાં તેમાં થતો એ કે એ ત્રિકોણની ત્રણે બાજુનાં માપ ગણિતશ્રેણી = Arithmetical progressionમાં આવવાં જોઈએ.

પ્રકાશ:—

(અ) જો પાયાનો માપ ૪ થી નિઃશેષ ભગાય એવી સંખ્યામાં હોય તો લંબ અને કર્ણનો માપ પૂર્ણાંકમાં આવે.

(વ) જો પાયાનો માપ ૪ થી નિઃશેષ ન ભગાય તો તે બે સંખ્યાઓ અપૂર્ણાંકમાં આવે.

હવે પાયાના પોણા તે લંબ અને પાયાના સવાયા તે કર્ણ.

(અ) પ્રત્યક્ષ:—

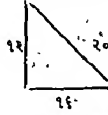
(૧) આમાં પાણે ૪ છે અને તેને ૪ થી નિઃશેષ ભાગતાં ફલ ૧ આવે. હવે $૪ \times ૦.૧૧ = ૩$ લંબ અને $૪ \times ૧.૧ = ૫$ કર્ણ.

માટે જવાબ:—૪ પાણે, ૩ લંબ અને ૫ કર્ણ.
ખાતરી 1—

$$૪^૨ + ૩^૨ = ૫^૨ = ૧૬ + ૯ = ૨૫.$$

ટીપ:—૩ : ૪ અને ૫ એ ત્રણ ગણિતશ્રેણીમાં છે કારણ દરેક વચ્ચે અંકનું સમાન અંતર છે, કારણ પાયાને ૪ થી ભાગતાં ૧ ફલ આવે. હવે પાયાને ૪ થી ભાગતાં જે ફલેક આવે તેટલો જ તફાવત બધી સંખ્યા વચ્ચે રહે.

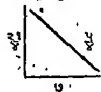
વ (૨) આમાં પાણે ૧૬ છે અને $૧૬ \div ૪ = ૪$ ફલ.

માટે દરેક વચ્ચે ચાર ચારનું અંતર આવશે.
 $૧૬ \times ૦.૧૧ = ૧૨$ લંબ અને $૧૬ \times ૧.૧ = ૨૦$ કર્ણ.

$$ખાતરી-૧૨^૨ + ૧૬^૨ = ૨૦^૨ = ૧૪૪ + ૨૫૬ = ૪૦૦$$

વ પ્રત્યક્ષ. (૧) આમાં પાણે ૭ છે માટે $૭ \times ૦.૨૨ = ૧.૫$ લંબ

અને $૭ \times ૧.૧ = ૨.૫$ કર્ણ.
ખાતરી:— $(૧.૫)^૨ + ૭^૨ = (૨.૫)^૨$
 $= ૨.૨૫ + ૪૯ = ૫૧.૨૫$

ટીપ:—આમાં $૭ \div ૪ = ૧.૭૫$ એટલે ત્રણ બાજુના માપ વચ્ચે ૧.૭૫ નું અંતર ગણિતશ્રેણીની રીતે છે.

(૨) આમાં પાણે ૧૦ છે માટે $૧૦ \times ૦.૨૨ = ૨.૨$ લંબ અને $૧૦ \times ૧.૧ = ૧૧$ કર્ણ.
ખાતરી:— $(૨.૨)^૨ + ૧૦^૨ = (૧૧)^૨$
 $= ૪.૮૪ + ૧૦૦ = ૧૦૪.૮૪$

ટીપ:—આમાં $૧૦ \div ૪ = ૨.૫$ એટલે ત્રણ બાજુ વચ્ચે રાતો તફાવત છે.

આવા દાખલા નીચેની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પણ રજુ થાય છે:—એવી બે વર્ગસંખ્યા શોધી કાઢો કે તેમનો સરવાળો પણ વર્ગસંખ્યા થાય અને એ ત્રણે વર્ગના વર્ગમૂળ ગણિત-શ્રેણીના પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ.

મૂળજી જેડુ જોવી

બે. અનોખા સ્વાવલંબી બાળકો

નોંલવાડી પરિશ્રમાલયમાં એક શ્રમશી કાર્યકર્તાના બે નાના છોકરા બેત્રણ મહિનાથી કાંતવા માટે આવે છે. તે છોકરા ત્યાંના નથી; પણ તેમના પિતા કાર્પ કામને અંગે કેટલાક દિવસો માટે નાલવાડી આવ્યા છે તેથી તે છોકરા પણ ત્યાં રહે છે.

હું એક દિવસ સહજ પરિશ્રમાલયમાં જઈ ચડ્યો, ત્યાં તે બાળકોની કાંતવાની રીત અને મરોડે મારુ ધ્યાન જોયું. એમની કાંતવાની રીતમાં સકાર્પ, સુતરાર્પ, સુંદરતા, ઉચિત બેઠક અને વ્યવસ્થિતપણું હતું. મને એ ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે એ બાળકો અહીં મુજૂરી માટે કાંતતા હશે. પણ એમની સાથે વાતચીત કરતાં એમને વિશે અનેક નવી વાતો મારા ગળુવામાં આવી.

દેખાવમાં બાળકો ૮-૧૦ વર્ષની ઉંમરના લાગતા હતા. મેં તેમને પૂછ્યું: 'તમારી ઉંમર કેટલી?' મોટા છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો: 'બાર.' નાનાએ જવાબ આપ્યો: 'નવ.' મેં પૂછ્યું: 'કેટલી લટીઓ કાંતો છો?' છોકરાએ કહ્યું: 'કાર્પ વખત દસ, કાર્પ વખત બાર કાંતું છું.' આ સાંભળીને મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે આ છોકરા પોતાની રાશ્ટ્ર કમાઈ લે છે. એમના કાંતવામાં પીંજવાનું પણ સામેલ છે. બન્નેની કુલ મુજૂરી ૨ મહિના ૧૦ દિવસમાં (મહિનો=૨૮ દિવસ) રૂ. ૧૧-૧૨-૦ થઈ; એટલે કે મહિને રૂપિયા પાંચ. એમાંથી એક અથવા સવા રૂપિયા ખાદી માટે અનામત રાખી લેવામાં આવે છે. આમ એમને રૂ. ૩૩૩ અથવા ૪ રોકડા મળે છે.

મને એ ખબર હતી કે છોકરાના પિતા થોડા દિવસ માટે બહારગામ ગયા છે. પણ મા ઘેરે હશે એવા ખ્યાલથી મેં પૂછ્યું: 'તમારી મા શું કરે છે?' છોકરાએ કહ્યું: 'તે પણ ગામ ગઈ છે.' મા-બાપ તેમને મૂકી બહાર ગયાં છે એનો જરા પણ વસવસો એમના અહેરા પર દેખાતો નહોતો. તેઓ ખુશ હતા. તેમની મા બહારગામ ગઈ છે સાંભળી મેં પૂછ્યું: 'તો તમે બોજન ક્યાં કરો છો?'

છોકરાએ તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તર આપ્યો: 'અને ઘેર જ હાથે રસોઈ કરી લઈએ છીએ.' દસ-બાર વર્ષના છોકરાને ઘર સોંપી મા-બાપ બહારગામ ગયા અને તે છોકરા ઘર સંભાળે એ, જોઈ-જાણી ખરે જ હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

છોકરા પોતે રસોઈ બનાવે છે એવું સાંભળી તેમનું જીવન જરા નજીકથી જોવા ઇચ્છા થઈ. તેથી એક દિવસ સવારે ૧૧ વાગે તેમના મકાને ગયો. પ્રભાતર (નાનોભાઈ) ચૂલાની નજીક બેઠો હતો. તેને પૂછ્યું: 'કેમ લાઈ, આજે અત્યારે રસોઈ બનાવો છો?' પ્રભાતરે કહ્યું: 'બપોરની રસોઈ તો કરી લીધી છે. આ તો સાંજને માટે છે. આજે સાંજે ઘર લીધું છે. સાંજે કાંતી, ફરી આવ્યા પછી સમય રહે નહિ તેથી પાંદુરંગે (મોટાભાઈ) હમણાં જ બનાવી દીધું છે.'

આ છોકરાની દીર્ઘદષ્ટિ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. મેં તેને તેના દૈનિક કાર્યક્રમ પૂછ્યો. પાંદુરંગે તે જણાવવા માંડ્યો:

'સવારે ૫-૩૦ વાગે બિડું છું. શીય જઈ આવી, હાથ મેં ધોઈ, પહેલાં તો નાસ્તા માટે રાખ (કાંઈ) બનાવું છું અને બપોરને માટે રાંદી અને દાળ બનાવી દઉં છું. નાસ્તા કરી ૭ વાગે કાંતવા માટે જઈ છું. ૧૧ વાગે પાંદો ફરી, નાહી, બોજન કરી, વાસણ માંડું, ફરીથી કાંતવા માટે જઈ છું. સાંજે આવ્યા પછી ખિચડી અથવા ભાત બનાવું છું. બોજન કરી વાસણ માંડું લઈ અંધારું થઈ જતાં પહેલાં ઘર બંધ કરી આશ્રમમાં જઈ છું. સાંજે કાર્પ કવિતા અથવા કાર્પ સુંદર મોઝિક કુંદરજ પાસેથી શીખી લઉં છું. પ્રાર્થના પછી ત્યાં આશ્રમના આંગણમાં જ સૂઈ જઈ છું. સવારે ધણુખરુ કલાકે પ્રકાશની જરૂર પડે છે. એટલા વખત માટે એક નાની સરખી ચિમની સળગાવવી પડે છે.'

હું તો સાંભળી જ રહ્યો. પછી મેં પૂછ્યું: 'બપોરમાંથી ચીજવસ્તુ કોણ લાવે છે, કાર્પ?' છોકરાએ જવાબ આપ્યો: 'હું વળી.' અને પછી,

૩૭૮ : કિશોર જૂન : ૧૯૪૦

તો જુવાર, ધઉં, ચોખા, ઘાળ, તેલ, ગોળ આદિ ચીજોના બજારઆવ અત્યંત બેલકવા મંડી ગયો. મહિને ૩ રૂપિયા બોજનખર્ચ, અને ૧૧૧ મકાન-ભાડું વગેરે તેમનો માસિકખર્ચ પણ જાણ્યુવા મળ્યો. છોકરાના હિસાબમાં કદાચ કોઈ ફરક હોઈ એમ ગણીએ તો પણ મહિને ૧૧૧-૨૨૧.૧ બોજન-ખર્ચના, તેથી તેમના ખોરાકની કલ્પના આવી શકે છે. રાજ માખણ વિનાની છાશ પીએ છે. બસ, એમના ખોરાકમાં જે કંઈ તરત છે તે આ છે.

એક દિવસ સાંજે ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ખેતરમાં છોકરાને સાંડીયા વીણતા જોવા. માન્યું કે કોઈ રમત રમતા હશે, તેથી ત્યાં જ પૂછી જોયું. તેમણે હસીને જવાબ આપ્યો. 'બાળવા માટે થોડું બળતણ ભેળું કરીએ છીએ.' ઈંધણુ, બજાર ખરીદી, રસોઈ અને શેણ—બધી બાબતોમાં સ્વાવશ્યની.

મેં મહેનત કરનારા બીજા બાળકો પણ જોવા છે. પણ આ બાળકોની વૃત્તિમાં, અને તેમની સિકલમાં જે આનંદ, સંતોષ અને તાજગી જોવાં તે તેમની વિશેષતા હતી. બન્ને ખામગાવની રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. તેઓ કહેવા લાગ્યા: 'ત્યાં અમને કાંતવાનો અને બોજન બનાવવા વગેરેનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે.' થોડા સરખા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી જો બાળકોમાં આટલું પરિવર્તન દેખાઈ આવે છે, તો અમારી સમસ્યા પકડી (વર્ધા-બોજના)થી જે નવી પેઢી તૈયાર થશે તે અચૂક અધિક તેજસ્વી થશે એમાં સંકેદને સ્થાન નથી.

આટલી નાની વયમાં આ છોકરા ઘર સંભાળવાની જુરમેદારી પણ ઉપની શરૂઆત એ બતાવવા ખાતર આ લખતો નથી. આ ઉમરમાં એમના સિર પર આ રીધિતિ આવી પડી એ આપણી સામાનિક દુરવરમાનું ઘોનક ગણ્યું જોઈએ. પણ તે જુદો સવાલ છે. આવા કટમથ જીવનમાં પણ આ બાળકોની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની તાજગી અને ઉત્સાહ દેખાઈ આવ્યાં તેને કોઈ તેમના તરફ મારું ધ્યાન એવાયું અને એમને વિશે કોઈક લખવાની ઇચ્છા મને થઈ આવી

૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૦.

તમે જાણો છો ?

સામાન્ય રીતે માણસનું વજન તથા હૈય વધવાની ઉંમર ૧૨ થી ૨૦ વર્ષની ગણાય છે. ઉંમર સામાન્ય રીતે છોકરા કે છોકરીનું સરેરા વજન તથા હૈયાર્થ કેટલાં હોવાં જોઈએ તે આંક રસિક થઈ પડશે.

છોકરાનું

ઉંમર	વજન સરેરાશ	હૈયાર્થ સરેરાશ
૧૨	૭૬	૪-૭
૧૩	૮૨	૪-૮
૧૪	૯૦	૪-૧૧
૧૫	૧૦૦	૫-૨
૧૬	૧૧૫	૫-૩૧
૧૭	૧૨૬	૫-૬
૧૮	૧૩૨	૫-૭
૧૯	૧૩૫	૫-૭૧
૨૦	૧૩૭	૫-૭૧

છોકરીનું

ઉંમર	વજન સરેરાશ	હૈયાર્થ સરેરાશ
૧૨	૭૬	૪-૭
૧૩	૮૪	૪-૯
૧૪	૯૦	૪-૧૧
૧૫	૯૮	૫-૧
૧૬	૧૦૨	૫-૧
૧૭	૧૦૫	૫-૨
૧૮	૧૧૨	૫-૨૧
૧૯	૧૧૫	૫-૨૧
૨૦	૧૧૫	૫-૩

દત્તાત્રેય દાસ્તાને

એલિસબિથ આરોથ સમિતિ પત્રિકા નં. ૧ માંથી

આરોગ્ય અને વ્યાયામ

તમારી સાયકલની તમે કેટલી બધી સંભાળ રાખો છો? તમે તેને લૂંટી ઝાટકી વળગેલી ધૂળ દૂર કરો છો તથા તેને લાગેલો કચરો દૂર કરી તેને સાફચ઼્છ રાખો છો. તથા જરૂરી જગ્યાએ તેમાં તેજ પથૂં પૂરો છો. તમારી ધડિયાળ તથા ઇન્ડિયેનની પથૂં તમે કેટલી બધી સંભાળ રાખો છો? સાયકલ, ધડિયાળ તથા ઇન્ડિયેન એ બધાં ઉપયોગી પથૂં નિર્જીવ થતો છે. તમે તે થતોની આટલી બધી સંભાળ શા માટે રાખો છો? એ થતો સારાં હોય તો તમને સારું કામ આપી શકે તેટલા માટે તમે તેની આટલી બધી સંભાળ રાખો છો. તમારું આ શરીર એ તમારા મનનું આગ્રાધારી થતું છે. તમારા મનનાં આશા તથા મનોરથો એ શરીર દ્વારા પૂરાં થાય છે. તમારું જીવંત શરીર સાયકલ તથા ધડિયાળ જેવાં નિર્જીવ થતો કરતાં કેટલું બધું કીમતી તથા કેટલું બધું ઉપયોગી છે. શરીર સારું હોય તો જ તમે જીવનનાં સુખો ભોગવી શકો છો. તમારા મુખકુ બનો આધાર તમારા શરીરની રિયતિ પર છે. જેની સાથે તમારે આટલો બધો નિકટ અને નિત્યનો સંબંધ હોય તે શરીરને સારું રાખવાની બાબતમાં તમે બેદરકાર રહો એ કેવું કહેવાય? અને તમારું શરીર કાંઈ નિર્માલ્ય કે તુચ્છ વસ્તુ નથી. એ તો આત્માનું મંદિર છે. એને ખૂબ સ્વચ્છ, દૃઢ અને સુંદર રાખવું જોઈએ. શરીર સારું રાખવું એ આત્માનાં પૂજનનો વિધિ છે.

કહેવતો માણસાનતાના અનુભવોને સમ્બંધ આપે છે. આમ હોવાથી કહેવતોમાં ઘણીવાર ખૂબ સ્ત્ય સમાયેલું હોય છે. આપણામાં એક કહેવત છે કે શરીરમાય ચલુ ધર્મગાનમ્! એનો અર્થ એવો છે કે બધા ધર્મ સાધનાનું મુખ્ય સાધન શરીર છે. ખરેખર, આ બધી કહેવતોમાં ખૂબ નક્કર સત્ય સમાયેલું છે.

આરોગ્ય એટલે શું?

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આરોગ્ય કાને કહેવું? આરોગ્ય એ શરીરની અમુક રિયતિ દર્શાવવા માટે વપરાતો શબ્દ છે. તો એ રિયતિ કેવી? આરોગ્ય એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે, અને તેની વ્યુત્પત્તિ ઓરોગ્સ માત્ આરોગ્યમ્ છે. રોગથી મુક્ત એવી શરીરની રિયતિ તે આરોગ્ય એવો તેનો અર્થ થાય છે. માત્ર આપણે ત્યાં જ નહિ પણ સામાન્ય રીતે આખી દુનિયામાં સામાન્ય જનતામાં આરોગ્યનો અર્થ જ ખ્યાલ છે. માણસને કાંઈ રોગ ન હોય તથા તે પથારીવશ ન હોય એટલે તે આરોગ્ય ગણી શકાય એવી સામાન્ય જનતાની આરોગ્ય વિષે માન્યતા છે. આરોગ્યની આ વ્યાખ્યા બરાબર અને ચોક્કસ નથી. રોગરહિત શરીરવાળા તથા પથારીવશ ન હોય એવા તમામ આદમીઓને આરોગ્ય કહેવામાં આવે તો તે વર્ગમાં શરીરની જુદી જુદી રિયતિ-ઓના એવા આદમીઓ આવે કે તે બધાને આરોગ્ય કહેવા એ દેખીતું ગેરજાણબી જણાય. રોગ વગરના તથા પથારીવશ ન હોય તેવા આદમીઓના વર્ગમાં તો માયકાંગલા, ફૂંક મારે છીડી ભય એવા, મરવાને અભાવે જીવતા, દરજીના ગજ જેવા પાતળા આદમીઓ પણ આવે; મોટી ફાંદવાળા ગણપતિ જેવા મોટાળા અને કડંગા શરીરવાળા, મેઠાકુ દુકાનદારો પણ આવે અને ભેર, ભેસ અને ભેમથી હલચલતા પડ-છદ શરીરવાળા નવલોહિયા યુવાનો પણ આવે. જેમાં આવી અને આટલી બધી એકએકથી જુદી શરીરરિયતિ-વાળી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય એવી આરોગ્યની આ વ્યાખ્યા બ્યાજબી નથી, એ સહેજે સમજાય એવી વાત છે. ખરું જોતાં શરીરની અંદરનાં હૃદય, ફેફસાં, અન્નનળી, યુદ્ધ વગેરે શરીરની અંદરનાં અંગો, શરીરની મંસપેશીઓ તેમજ મગજ-આપ્તું શરીર વધારેમાં વધારે કામ કરી શકે એવી શરીરની રિયતિને આરોગ્ય કહેવી જોઈએ.

પણ અહીં એક પ્રશ્ન એવો ઊઠે છે કે શરીરને આનું આરોગ્ય રાખવાનો હેતુ શો ? માંદા ન રહીએ એટલેથી ન ચાલે ? ફરીએ હરીએ વાંચીએ લાખીએ રોગનાં નિવૃત્તકર્મ કરી સફીએ તો પછી જોર જોસ અને જોમતી શી જરૂર છે ? એવું પણ કહેનારા છે કે નખળા પણ મરવાના અને સમજા પણ મરવાના, તો પછી શરીરને મજબૂત કરવાની માયાફાંડ શા માટે કરવી ? આ બધા પ્રશ્નોનો એક જ જવાબ છે. આપણા જીવન દરમિયાન એવા ધણા પ્રસંગો ઊભા થાય છે, જે વખતે સાધારણ પ્રસંગના કરતાં ઘણું વધારે ખર્ચ વાપરવાની જરૂર જણાય છે. એવે પ્રસંગે બળ ન હોય તો જીવનનો બચાવ કરી શકાતો નથી, કોઈ દુઃખીને મદદ કરી શકાતો નથી, તેમજ રાષ્ટ્રની સેવા પણ થઈ શકતી નથી. ઉત્ક્રાંતિમય જીવન જીવી, વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકાય એટલા માટે આરોગ્યની જરૂર છે. એ જ આરોગ્યની કિંમત છે. આરોગ્ય પોતે કાંઈ ઇશ નથી. 'આરોગ્ય ખાતર આરોગ્ય' એમ કહેવાનો કાંઈ અર્થ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, ઉત્ક્રાંતિમય જીવન અને વધારેમાં વધારે સેવા એ ઇશના સાધન તરીકે જ આરોગ્યની કિંમત છે. નમળાંઓને પીડવા માટે, દાદાગીરી કરવા માટે, કે અર્ધભણે સતોષ માટે બળવાન શરીર નથી. આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું હવે સમજાશે કે આરોગ્યની બાબતમાં માત્ર શરીરની રિધતિ પૂરતી ન આપી શકાય. પણ તે આરોગ્ય શરીરના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પણ યોગ્યું જોઈએ. ટૂંકામાં, શરીર ખાતર શરીર નહિ, પણ 'સેવા ખાતર શરીર' એ મુદ્દાલેખ નજર આગળ રાખી સેવા કરવા માટે વધારેમાં વધારે લાખ જ બનાવે એવી શરીરની રિધતિને માટે આરોગ્ય શબ્દ વપરાયો જોઈએ.

આદર્શ આરોગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

જોર, જોસ અને જોમતી જીવનજીવું આરોગ્ય ફરી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તમારામાંના ઘણા એમ માનતા હશે કે બાયામ અથવા કસરતથી એવું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે બાયામ એ

બહુ સારો ઉપાય છે, એ વાતની નાનહિ. પણ એમ માન કસરત કરે પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે એમ માનવાની ભૂત્ર ના કરો. કસરતથી શરીરની જીવનશક્તિ વધે છે, તથા રોગોનાં દુમલા સામે ટકવાની શક્તિ આવે છે એ વાત ખરી, પણ કેન્સર, ટ્યુબરક્યુલોસિસ, ટાઈફોઇડ, ટાઇફોઇડ, એવા રોગોનાં જંતુઓથી થતા રોગો સામે ટકવાની શક્તિ બાયામથી આવતી નથી. ખાવાપીવામાં, નાહવાપોષવામાં, કપડાં પહેરવામાં વગેરે બાબતોમાં આરોગ્યરક્ષાના નિયમો ન પાળો તો કાંઈ માત્ર બાયામથી શરીરને કસી દઈ જતાવવાથી તમારામાં રોગોનાં જંતુઓ સામે ટકવાની શક્તિ ન આવે. શરીરને આરોગ્ય રાખવા માટે તમારે બાયામ કરવો જોઈએ. પણ જોડે જોડે આરોગ્યના નિયમો જાણી લઈ તેને અનુસરી વર્તવાનું પણ રાખવું જોઈએ.

તમે કસરત કરતા હો પણ તમારો ખોરાક નિઃસ્તવ્ત હોય તો તમારું શરીર કેમ કરી સાડું અને બળવાન થાય ? તમે જે ધાન્ય લાપરા તે ખાતર વિતાતી ઊતરી ગયેલી જમીનમાં પકવેલું હોય અથવા તેને જોઈએ તેટલું પૂરું પાણી ન મળ્યું હોય તો તેનું કસ વિનાનું ધાન્ય તમારા શરીરનું પોષણ સારી રીતે કેમ કરીને કરી શકે ? વળી તમે મીઠા જીરું, ચણે દળેલો લોટ, વાસી અને સોય નાંખી મડવેલી શાકભાજી, બેજસેજીઆ ઘી અને તેલ તથા 'સાપરો' દૂધ પીના હો, તો તેવા ખોરાકથી તમારું શરીર કેમ કરીને આરોગ્ય અને બળવાન થાય ? કસરતના પ્રમાણમાં તમને પૂરતો ખોરાક ન મળતો હોય, તમે દહાડામાં એક શર જેટલું દૂધ પીતા ન હો, તો તમારું શરીર કેમ કરીને બાયામ ? આવા સંજોગોમાં કસરત કરવા છતાં તમારું શરીર ન ખીંચે અને તમે કસરતનો વાંક કાઢો, એ બાબતની નંધી. તમે સારો અને પૂરતો ખોરાક ન લો અને પરિણામે તમારા શરીરનો બાયામ સારો ન થાય તો તેમાં કસરત ગિયારી શું કરે ? બીજી બાજુ તમે કાંઈ ધોરણ વગર પૂર્ણ દાખીને ખાવાની ટેવ રાખો, તમને કમ-ગિયાત હોય, તોપણ તમારું શરીર બરાબર સારી

રિયતિમા રહી શકે નહિ તમે પીવાનું પાણી તથા દૂધ અને બીજી ખાવાની ચીજો તદ્દન રવચ્છ હોય એ આમતની તમે દરકાર ન કરો તો એ ચીજો વાટે શરીરમાં દાખલ થતા રોગના જનુઓને લીધે તમને ભતભતના રોગ થાય તો તેમાં વાક કોનો ? તમારા ઘરઆંગણા તથા ઘરને ફરતી જગા ગદી અને ગોશ હોખ અને પગિણામે રવચ્છ નહિ પણ અશુદ્ધિઓ તથા જનુઓથી લદાયેલી હવા તમને મળતી હોય તો તમારું લોહી પૂરું રવચ્છ ન થાય અને પરિણામે તમને શરીર બારે બારે લાગે તમારું માથું ચંદેલું રહે, તમે નિરુત્સાહી રહો તેમાં શી નવાઈ ?

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી તમને સમજતો કે કસરત ઉપરાત ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી, ચોખ્ખો અને પૌષ્ટિક ખોરાક, હવાઉત્તરવાળું ઘર, શરીરની ગરમી એક સગળી રાખે એવા ઝડપુને અનુસંગતા કપડા તથા જીવનની બધી બાબતોમાં રવચ્છતાનું ઊંચું ધોરણ જાળવવાની ટેવ-એ મધ્ય સન્નેગી હોય ત્યારે જ કસરત પૂરેપૂરી ફાયદો આપે છે તમારે કસરત પ્રમાણસર અને માફકસર કરવી જોઈએ કસરતથી શરીર દૃઢ અને આરોગ્ય થાય છે એ વાત ખરી, પણ જોડે જોડે તમારે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રમાણસરની કસરત અમૃતવૃંદ છે, જીવનનું રસાયણ છે, જ્યારે દૃઢ બહારની વધારે કે જોઈએ તે કરતા ગણી ઓછી કસરત એ ઝેરૂં છે વળી કસરત નિયમિત રીતે રોજ થાય તો જ શુભ આપે છે એક મહિના કસરત કરી વળી પદર દલાડા ન કરો એમ અનિયમિત રીતે કરેલી કસરતથી શરીરને કદી ફાયદો થતો નથી ઘણા ઊંડા પરીક્ષા પાસે આવતા તેઓ કસરત કરવાનું બંધ કરે છે પરીક્ષા પાસે આવતા તેઓ કસરત શા માટે બંધ કરતા હશે તે મને સમજતું નથી આખું વર્ષ નિયમિત અભ્યાસ નહિ થયો હોય તો કસરતમાંથી અર્થો દલાક કે કલાક બચાવી તેનો ઉપયોગ વાચવામાં કરવાથી કાઈ લાભ થઈ જવાનો હતો ? એ તો શ્રમ છે અને અભ્યાસની કમત શરીરના આરોગ્ય કે તા વધારે છે ? બહુભણ્યોને ખૂબ ભણી, પણ તમે માનકાગના તથા નિર્માન જેવા હો,

તો તમે જીવનના સુખ પણ શા ભોગ્યો અને તમે ધા મારીને કામ પણ શું કરો ? શરીરના આરોગ્યને ભોગે ખૂબ ભણી વહેલા મરવા કમતા કે નમળા જીવવા કરતા ઓછું ભણવું વધારે સારું છે ખરું જોતા તો તમે ભણવાની જેવી અને જેટલી કાળજી રાખો છો, તેટલી જ કાળજી તમારે કસરતથી શરીરને દૃઢ અને આરોગ્ય બનાવવાની રાખવી જોઈએ વ્યાયામ કેવો કરવો જોઈએ ?

છેલ્લો પ્રશ્ન એ જોયો થાય છે કે વિવાર્ધિઓએ કેવો વ્યાયામ કરવો જોઈએ ? આ પ્રશ્ન ખરેખર બહુ રસિક તેમ જ મુદ્દાનો છે કેટલાક લોકો એવું માને છે કે શરીરની માસપેશીઓ મોટી થાય અને પરિણામે શરીર અલમરત અને ધીંગુ થાય તથા આદમી બળવાન થાય એવી કસરત આદમીએ કરવી જોઈએ શરીર ભરાવદાર અને બળવાન થાય એ વાત કાઈ ખોટી નથી, એવું શરીર એ કાંઈ અનિષ્ટ નથી, પણ એવો એક જ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી કસરત કરવાથી શરીરનો પૂરો અને છટ વિકાસ થતો નથી આપણા શરીરની માસપેશીઓના ત્રણ પ્રકારે વિકાસ થઈ શકે એમ હોય (૧) તેનું વડ વધે તથા પરિણામે તેની કાર્યશક્તિ વધે, (૨) તેની કામ કંવાની ઝડપ વધે, તથા (૩) શરીરની માસપેશીઓ પરસ્પર મેળમાં કામ કરવાનો શક્તિ પ્રાપ્ત કરે

માસપેશીઓના કદ તથા બળ વધારવાને માટે દડ, એકંક તથા મલખાબ જેવી કોઈ કસરત આપી દુનિયામાં નથી એ કસરતથી શરીરને ખૂબ મજબૂત અને બળવાન બનાવી શકાય છે માસપેશીઓના કામની ઝડપ વધારવા માટે દોડવાની સરત સારી છે શરીરની બધી માસપેશીઓ પરસ્પર મેળમાં કામ કરે તથા પરિણામે સૌ ગતિઓ સુદર તથા લાલિયભરી થાય એવું કરના માટે દોડ, વિવિધ કૂદકા, દડા તથા બીજી ચીજો કે કવાની રમતો તથા ટાળીયક રમવાની રમતો બહુ ઉપયોગી છે તમારે દડ, એકંક મલખાબથી શરીર દૃઢ બનાવવું જોઈએ, દોડવાની તથા બીજી ઝડપી હીલચ લોવાળી રમતોથી ઝડપ વધારવી જોઈએ, અને વિવિધ રમતોથી શરીરની માસપેશીઓને પરસ્પર

મેળમાં કામ કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો નોંધ્યો. આવી કસરતોથી તૈયાર થયેલા શરીરનો ઉપયોગ અકસ્માત તથા નોખામના પ્રસંગોમાં થઈ શકે તેટલા માટે તમારે જાતના બચાવની શક્તિ કેળવવી નોંધ્યો. આપણા જીવન દરમિયાન દુઃખડો, ધાડ, મવાલીઓની દાદાગીરી, વગેરે અનેક એવા પ્રસંગ આવે છે કે જે વખતે જાતનો બચાવ કરવાની જરૂર ઊભી થાય છે. એવે પ્રસંગે જો માર્ગ આદમી મટે ઉઘાડા રહે છે : કાં તો તે સંપૂર્ણ અહિંસક રહી અન્યાયનો સામનો કરતાં ખપી જાય; અથવા તો અન્યાયીઓની સામે થઈ લાડે. આમાંના બીજા માર્ગ માટે અંગબળની તેમજ સ્વબચાવની કળા રીખી લેવાની જરૂર છે. એવે પ્રસંગે કાપર થઈ નાસી જવાનું કે દીનતા બતાવવાનું કેવળ નિંદાને પાત્ર છે. સ્વબચાવને માટે કુસ્તી, લકડી તથા લાડી વગેરે ધણાં ઉપયોગી છે. આપણા પર ઝોછા કે વધારે આદમીઓએ હુમલો કર્યો હોય તેવે પ્રસંગે જેની આંખ એવા હુમલાથી ટેવાયેલી હોતી નથી તે જોર હોવા છતાં ગમરાઈ જાય છે. આમ હોવાથી એવા પ્રસંગ માટે આંખ ટેવાય તેટલા માટે અખાડામાં ‘બુધવારી’ ‘ટેકરી યુદ્ધ’ તથા છુટી મારામારીના કેમો ગોઠવવા નોંધ્યો. ‘બુધવારી’નો કંમ દર બુધવારે રાખી રાકાય. એમાં

પ્રથમ એક આદમી બેઠક લઈ અખાડામાં જોડે અને તેની ઉપર બીજો તેનાં પીડ તથા બોચી પર કેસેડા લગાવે. બીજા ઉપર ત્રીજો એમ ઉપરઉપરી છ કે સાત આદમીઓને ઢગ થાય. એવામાં જોર કરી તળેનાં માથુસ નીચેથી છુટાં થતાં જાય. જૂના અખાડાઓમાં આ કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. ‘ટેકરી યુદ્ધ’ માં એક ટેકરી પર પાંચસાત ઊભા રહે અને બીજા નીચેથી ઉપર જવા મથે અને ઉપરના તેમને ટેકરી પર ન આવવા દેવા મથે. શરીરને ઈજા થાય એવું ન થાય એટલી સંભાળ આ રમત રમતાં રાખવી નોંધ્યો. હાથમાં લકડીવાળા આદમી પર પાંચસાત આદમી એકસામટાં વૂટી પડે અને તે પોતાનો બચાવ કરે અથવા કોઈ પણ હથિયાર વિનાના આદમી પર ઉપર મુજબ આદમીઓ વૂટી પડે અને તે પોતાનો બચાવ કરે. એ બધામાં હેતુ જાનના બચાવનો છે એ સાફ છે. સામા પર આક્રમણ કરવામાં કે બીજાને પીડવા કે સતાવવામાં કે દાદાગીરી કરવામાં બળનો ઉપયોગ કરવો એ બળનો કુરુપયોગ છે. આ વાત દરેક અખાડાના સંચાલકે પોતાની સંસ્થામાં આવતા સભ્યોના મન પર ઠસાવવી નોંધ્યો.

છાત્રાસલ પુરાણી

‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપો’

આ નામ કેટલાએ સાંભળ્યું છે? જહીંદરના બુકસ્ટોલ પર જરા બારીકાઈથી નજર ફેરવનારને ‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપો’ નામનાં પુસ્તકનું દર્શન અવશ્ય થયું જોઈએ. એ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠો, ફેલ્ડાં તુરત જ જણાઈ આવશે કે એ પુસ્તક એટલે સમસ્ત ભારતવર્ષની રહેવોગોના બોમિયો. સદરહુ બોમિયાનું એવું વિચિત્ર નામ પાડવાનું કારણ પણ જણવા જેવું છે: જ્યાં જ્યાં ઇક્સપો નામના એક મુદ્દકે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં પહેલવહેલું ‘ઇક્સપો મંથલી ગાઇડ’ એ શીર્ષક નીચે તેને પ્રગટાવ્યું હતું. તેના પહેલા અંકમાં જનીસ પૃષ્ઠો હતાં અને તેમાં ઇન્ડિયાની તેતાળીશ રહેલા લાઈનોનાં સ્વીપર રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આજે પણ એ ‘ગાઇડ’ (બોમિયો) નિયમિત રીતે પ્રગટતી રહે છે. આપણાં ભારતવર્ષમાં પણ જુદી જુદી રહેલા લાઈનોને લગતી સંપૂર્ણ માહિતી એ ‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપો’ નાં નિયમિત પ્રગટ થતાં પુસ્તકમાંથી મેળવી શકાય છે.

સંપાદિત]

*

‘વહાણ’ ને કયી જાતિમાં ગણુશો ?

‘વહાણ’ ને કયી જાતિમાં ગણુ? કેવું, ઇટા-લિયન, રેપેનિશ અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓમાં તેને નરજાતિમાં ગણવામાં આવે છે. જર્મન તથા સ્વિડિનેવિયન ભાષામાં તેની કાઈ જાતિમાં ગણના થતી નથી, એટલે તેની સામાન્ય જાતિ (common gender) મળાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેનું સ્થાન નારીજાતિમાં જ છે. આ રીતે નારીજાતિમાં તેની ગણના થવાનું એક કારણ એવું મળી આવે છે કે પ્રાચીન ગ્રીક ભોક્ષા તેમની સાગરદેવી રૂપે

પૂજતી આથેનીના માનમાં વહાણોને પણ નારી-જાતિનાં નામથી સંબોધતા અને એ ઉપરથી ‘બીન’ ગાંધોમાં પણ એ વહાણની નારીજાતિ પ્રચારમાં આવી હોય એમ મનાય છે.

આપણી ગીર્વાણ મિરા રૂપે પ્રખ્યાતિ પામેલી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ‘શિપ’ (ship) ને માટે તો ત્રણેય જાતિઓના શબ્દો મળી આવે છે: નરજાતિમાં ‘પોત’, નારીજાતિમાં ‘નીકા’ અને નાન્યતર જાતિમાં ‘યાનમ્’ અથવા ‘પ્રવહણમ્’ કે ‘જલયાનમ્’.

ત્રિભુવન વી. હુમાણી

*

ઈસવી સન

ઈસવી સન પહેલાં રોમન શક પ્રચલિત હતો. રોમ શહેરના ખાતમુહત્તના દિવસથી આ શકની શરૂઆત થયેલી તે કાઈરિટના જન્મ પછી પાંચ સિકા સુધી વપરાશમાં રહ્યો. પણ ઇ. સ. ની ૫૩૨ની સાલમાં જ્યારે કાઈરિટના અનુયાયીઓની સંખ્યા જલવતર થઈ ત્યારે રીસીઆના કાયોનીસિયસ નામના સાધુએ કાઈરિટના જન્મ દિવસથી ઇસવીસનની શરૂઆત ગણવા, ધિરતી જગતને આદેશ કર્યો.

કાયોનીસિયસે નક્કી કર્યું કે રોમન શક ૭૫૩ ના ડીસેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે કાઈરિટના જન્મ થયો હતો. આ પ્રમાણે તો ઇ. સ. ની શરૂઆત ડીસેમ્બરની ૨૫મી તારીખે થતી જોઈએ, પણ રોમન વર્ષ જન્યુઆરીથી શરૂ થતું હતું. તેથી વેપાર વ્યવહારમાં અનવશતા ના આવે એટલા માટે ૧ લી જન્યુઆરીએ ઇસવીસનનું વર્ષ શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. આ રીતે ઇ. સ. ની શરૂઆત કાઈરિટના જન્મ-

વર્ષથી નહીં પણ એક વરસ બાદ થઈ ગયા. પણ વખત જતાં સંરોધનકારીએ જાહેર કર્યું કે કાંઈકરતો જન્મ રોમન શક ૭૫૩ ની સાલમાં નહોતો થયો પણ તે અગાઉ પાંચઞ વરસ પહેલાં થયો હતો. એટલે ઈસવીસનની શરૂઆત કાંઈકરતો જન્મ દિવસથી નહીં પણ એમના ૭૫૩ વર્ષથી થઈ ગયા !

સાગરની ઊંડાઈ

પાસિફિક, આટલાંટિક અને હિંદી મહાસાગરનાં ઊંડાણનો તાજ લેવા માનવીએ ઘણાં વરસો સુધી પ્રયાસો કર્યા છે. પૃથ્વી વિશાળ છે, એથી યે વધુ વિશાળ અને ગંભીર સાગરનાં માપ કાળા માથાના માનવીએ લીધાં છે. પૃથ્વી પરના ઉચ્ચતમ પર્વતની ઊંચાઈ જેટલાં જ ઉદધિનાં ઊંડાણ હોય છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ મહાસાગરોનાં જુદાં જુદાં સ્થળોની ઊંડાઈ દર્શાવવા નકશા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ૭ હજારથી વધુ સ્થળોએ સાગરોની ઊંડાઈ ૭ હજાર ફૂટથી વધારે છે. ફિલિપાઈન્સના દક્ષિણ ટાપુ પાસે સાગરની વધુમાં વધુ ઊંડાઈ ૬ માઇલ ને ૪૧૪ ફૂટ જેટલી નોંધવામાં આવી છે. આટલાંટિકમાં વેસ્ટ ઈન્ડીઝની ઉત્તરે વધુમાં વધુ ઊંડાઈ ૪૫૬૧ ફેધમ (૧ ફેધમ એટલે ૭ ફૂટ) છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ઈસ્ટ ઈન્ડીઝની દક્ષિણે ૩૮૨૮ ફેધમ ઊંડાણ માપવામાં આવ્યું છે. પચાસ સ્થળોએ સાગરની ઊંડાઈ ચાર હજાર ફેધમથી વધુ માલમ્ પડી છે. સાગરની ઊંડાઈ સરાસરી ૧૦ થી ૧૫ હજાર ફૂટ ગણી શકાય. પૃથ્વી પરના ઊંચામાં ઊંચા પર્વતની ઊંચાઈ જેટલી જ સાગરની ઊંડાઈ હોય છે અને વધુ ચોક્કસ કહીએ તો સાગરની ઊંડાઈ પર્વતની ઊંચાઈ

કરતાં એકાદ માઈલ વધુ થવા જાય છે. પર્વતની ટોચ પરથી અવરોહણ કરતાં કરતાં સાગરના તળ સુધી મુસાફરી કરતાં વ્યક્તિને અગિયાર માઈલની સફર ખેડવી પડે.

હાડકાંની ઉપયોગ

હાડકાંમાંથી માનવોપયોગી ધણી ચીજો, ખર્તે છે એ જાણી આપણને આશ્ચર્ય થવા વિના નહિ રહે. હાડકાંમાંથી કારખાન બાપસફ્ટફોઈની મદદથી ચરબી છૂટી પાડવામાં આવે છે. આ ચરબીમાંથી સાણ અને મીથુનલ્ક બનાવવામાં આવે છે. ચાર્બના કલેની બનાવટમાં હાડકાંની રાખ વપરાય છે અને આવી જ રીતે ચાર્બ-પોલીસમાં, રંગાટીકામમાં અને ખાંડને શુદ્ધ કરવામાં હાડકાંના ઓલસાને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાવાના છરીકાટાના હાથા, બટન વગેરે હાડકાંની બનાવટ છે એ તો જાણીતી વાત છે, પણ એમાંથી બનાવેલું જીલેટીન મિઠાહારી ખોરાકની બિજા બિજા વાનીઓમાં, અને કેમેરાની ફિલ્મની બનાવટમાં વપરાય છે એ જાણવા જેવું છે. હાડકાંમાં ફોસ્ફરસ અને નાઇટ્રોજન છે તેથી તેનું ઉમદા ખાતર થાય છે.

હાડકાંમાંથી બોમ્બની બનાવટની વસ્તુઓ મળી રહે છે. હાડકાંમાંથી માનવોપયોગી તેમજ માનવ-સહારક વસ્તુઓ મળી રહે છે એ નોંધવા પાત્ર છે. હમણાં હંગેરી દેશના વિદ્યાર્થીઓ ઘેરઘેરથી અને વીશીઓમાંથી હાડકાં ઉધરાવી રહ્યા છે. આમાંથી થતી કમાણી નેશનલ ફ્લાઈંગ ફંડમાં આપી દેવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ દેશસેવાના કાર્યમાં ફાળો આપી રહ્યા છે.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

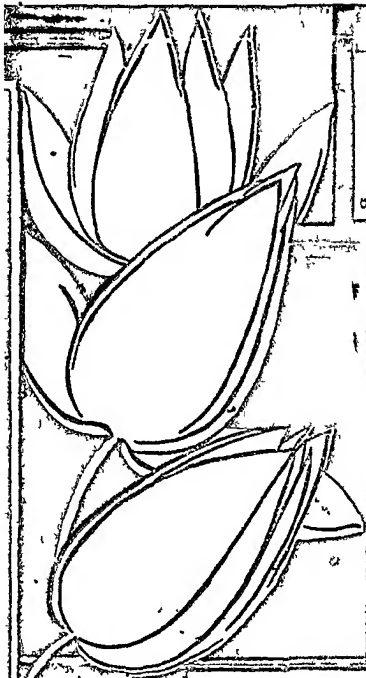
કરકાર

પૃષ્ઠ ૫

અંક ૧૧

તંત્રી : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

જુલાઈ : ૧૯૪૦

નકાત નવા વિનયમા હમેશા રાચવા
કરત એકાદ સ્વપ્ન પડીને પોતાની બધી
શક્તિ, આમ્રહ ને પુરવાર્થ તેની સિદ્ધિ
પાઠ્ય ખરચી નાખવા, એમા કાઢ્ય એક
મજા નથી ?

જેને જુવાનીમા મહાન યવાની કમ્બા
નથી થઈ-અને ઘણાને થતી ન નથી-
એના અવનનો છેલ્લા આડોડો લખાઈ ચૂક્યા
છે અને તે લગભગ મૂલ્ય છે.

-ધૂમકેતુ

કિશોર

વર્ષ ૫

જુલાઈ : ૧૯૪૦

અંક ૧૧

અનુક્રમણિકા

૧ રવ. ચમનભાઈ વેળ્યવ	મુખચિત્ર
૨ આરામ-પ્રિયતા નહિ, ખડનલપણું	કિશોરલાલ મહારાજા ૩૮૫
૩ કિશોરોને	'અલભારી' ૩૮૬
૪ કબીર અને નાનક	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૮૭
૫ કાવ્યપરિશોલન	નગીનદાસ પારેખ ૩૯૦
૬ 'ન ત્વહં કામયે સર્ગમ્' ૧	દે. વા. ૩૯૩
૭ ગૌરી-વ્રત	કાકરાહૈવ કાલેલકર ૩૯૪
૮ મિત્રો કેમ વધારાય ?	સનીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ ૩૯૫
૯ એન આખ્યાયિકામાંનો એક પ્રશ્ન	૩૯૬
૧૦ રણડની ગદ્યદાસ્તમાંથી	૪૦૨
૧૧ શુન-શૌપતી કથા	ગોપાલદાસ પટેલ ૪૦૪
૧૨ ચોમાસુ માળીએ	કાકરાહૈવ કાલેલકર ૪૦૮
૧૩ સાધુચરિત ચમનભાઈ	રામનારાયણ ના. પાંડે ૪૦૯
૧૪ જાડુના પ્રયોગો	રામભાઈ પટેલ ૪૧૫
૧૫ સ્થામ	અનુ. મૂળચંદર પાખ્યા ૪૧૭
૧૬ સામાન્ય જ્ઞાન	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક ૪૨૦
૧૭ ચોમાસે (કાવ્ય)	મોહન ૪૨૧
૧૮ સારોહાર	સિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૪૨૨

લેખકોને

કિશોરમાં છૂટિહાસનાં પ્રસંગો, વિલાસની વાતો, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમનોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા ચોગ્ય લેખોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો 'સારા અક્ષરે કામળની એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સ્વચ્છ બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સારે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કથા પુસ્તકમાં મળવા સભવ છે - તે જગ્યાએ વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પેતાનું પૂરુંપૂરું સિરનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દરેકમાં અને અને લેટ લેખો મુદ્રાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાંના હોય એ ઇચ્છતા ચોગ્ય છે.

પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલા લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે તાંત્રી : 'કિશોર'.

આર રરતા, આડિયા : અમદાવાદ

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, આડિયા : અમદાવાદ.

મુબંકના એજન્ટ : મેસર્સ સી. જમનાદાસની કું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબંક

લાવાજમ : કિશોરમાં રૂ. ૪-૦-૦ બર્માં તથા પરદેશના રૂ. ૧-૦-૦ અથવા શિશિંગ ૧૦ છૂટક ૦-૧-૦

પ્રકાશક : રણજીભાઈ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ, બારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જીવનલાલ શાહ : પી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ધોડાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૩૦-૭-૪૦

કિશોર
જુલાઈ : ૧૯૯૬

કાલિયાવાડના મુક સાધક
સ્વ. સમનભાઈ દેવગુપ્ત

કચ્છ

આરામ-પ્રિયતા નહિ, ખડતલપણું જોઈએ

“ ૧૯૧૮માં આપણા રાષ્ટ્રને વિજય થયો, ત્યાર પછી લાગ કરતા મુખ્યેનની વૃત્તિને આપણા લોકો વધારે માન આપવા શ્રાવ્ય છે લોકોએ ત્યાગ થોડો કર્યો, પણ કુચ્છનો વધારે હતો. મહેનત ટાળવા પ્રત્યે વલણ રહ્યું પરિણામ, આને આપણા દેશ પર હુમલો કરી વળ્યું છે.”

જર્મનીને શરણે જવા માટે પોતાની પ્રજાને ખુલાસો કરતાં ક્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાન માર્શલ પેતેએ કરેલા બાપણુમાર્થી ઉપરનો ફકરો ઉતાર્યો છે. મને આ વાક્યમાં જરા એ અતિશયોક્તિ લાગતી નથી. હું માનું છું કે જે વાત ક્રાન્સ માટે માર્શલ પેતેએ જણાવી છે, તે જ બીજાં હારેલાં રાજ્યો માટે એ સાચી હોય. x x x x

સુખચેન-પ્રિયતા, આરામ-પ્રિયતા, કદી કાઈ જીએ ચડેલા દેશને પાડવા વિના ગંધી હોય એવું મેં જગતના ઇતિહાસમાં ક્યાં એ વાંચ્યું નથી. મહેનત, કસાયેલા, કંઠેણ જીવનમાં રસ લેનારા લોકોને હાથે રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોની રચાપના, અને આજસુ, મોજમજ-પરાયણ તથા સુવાળા વંશજોને હાથે તેમનો નાશ—એ બધા એ દેશોના ઇતિહાસોનો સાર કહી શકાય.

અધ્યાત્મને માર્ગે તેમજ સમૃદ્ધિને માર્ગે ચડવાની સાધના એક જ છે. પડેલા રાષ્ટ્રને ફરીથી ઊઠવાનો માર્ગ પણ તે જ છે. તે માર્ગ સાદાઈનો છે, શોખનો નહિ; આઠ નવ કે વધારે પણ કલાક પરિશ્રમ કરવાની હોંશ અને શક્તિ ધરાવવાનો છે, જે કલાક કામ કરી બાર કલાક નીરાંત ભોગવવાનો નહિ; વર્ષમાં આઠ દશ વાર નિર્દોષ, સાદાં મનોરંજનો મેળવવાનો છે, અકવાડિયામાં ત્રણ ચાર વાર સિનેમાની મોજ તથા રોજ રોજ હોટેલના ભોગ અને રેડિયોના કકંડ સંગીતથી રીઝવાનો નહિ; પોતાનું જ્ઞાન વધારવા માટે જ્ઞાનવર્ધક સાહિત્યસેવનનો છે, રાત આખી ધૂળ જેવી નવલકથા કે જસસી વાતો પાછળ ઉત્તર કરવાનો નહિ મોઢા આગળ આખને આંજી નાખે તેવો પ્રકાશ અને પાછળ ધુમાડો ને ધૂળનો પ્રસાદ ખવાડનાર મોટરના જેવી ભોજનમ સરકૃતિ આપણા ઉપયોગની નથી. સહેલાણીપણું દેશને સ્વરાજ નહિ અપાવી શકે અહિંસાને માર્ગે પણ નહિ, હિંસાને માર્ગે પણ નહિ x x

દેખતો,

સહેજ આરામ લઈને વળી પાછા આપણે મળ્યા. અત્યાર મુખી આપણે જાતજાનની આડી-અવળી વાતો કરી. આપણા ચિત્તનું પૂથકરણ કરવાના હજવા હજવા પ્રયાસો પણ આપણે કર્યા. અને એ બધામાં સરખે રહેલો બાવ તો તમે ગ્રહણ કરી જ શક્યા હશો.

દને આપણે ભુજા જ ક્ષેત્રમાં વિહરીએ. એ ક્ષેત્ર છે આપણો દેહ. મેં 'ક્ષેત્ર' શબ્દ જાણીએ છીએ વાપર્યો છે. જો ક્ષેત્રમાંથી આપણે અન્ન ઉત્પન્ન કરવાના છીએ, તેને આપણે કટકટલી રીતે સાચવવું પડે છે ? બહારથી વાદ કરીને જમીનને હળ વડે ખૂંચ ખેડી પડે છે. અને ત્યારે જ ખીનું વાનેતર ફળે છે.

તેની જ રીતે આપણું શરીર પણ ક્ષેત્ર છે. તેનું ચારે બાજુથી સરક્ષણ કરવું પડે છે, કારણકે તેમાંથી કુટુંબપોષક, દેશપોષક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પણ બગાડવું કસવાનું છે, ખેડવાનું છે, જોથી કરીને આપણામાં રહેલું બી વિકસિત થાય.

આપણાં શાઓ કહે છે કે મનુષ્યનો દેહ નાશ-વંત છે, ક્ષણભંગુર છે. માટે તેનામાં બહુ મોહ રાખવો નહિ, તેની સાથે મમત્વ બાંધવું નહિ. પરંતુ બીજા બાજુથી એમ પણ કહ્યું છે કે શરીર એ જ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે. આપણે જીવનમાં જો કંઈ કરીએ છીએ તે દેહના સાધનથી જ કરીએ છીએ. જો દેહ નિર્જાળ હોય તો ચિત્તથી વિચારેલા ધણા આદર્શોને આપણે આજારમાં આણી શકતા નથી. જો દેહ બળવાન હોય અને ચિત્ત કલ્યાણપરાયણ હોય તો ધણાં ધણાં સાગ્ર કામ આપણે કરી શકવા સમર્થ થઈએ છીએ. તેથી જ કહ્યું છે કે દેહ એ મોહું અને પ્રથમ સાધન છે.

આપણે એક દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ એક સંગીતશાસ્ત્રી છે. તે કોઈ એક તંત્રવાદ બળે છે. માની લેા વીણા. તેને માટે વીણા સંગીતને વ્યક્ત કરવાનું મોહું સાધન છે. તેનામાં રહેલો સંગીતનો રસ જો માત્ર-પોતે જ અનુભવી શકે છે, તે ત્યારે બહાર

પ્રગટ કરવો હોય છે, ત્યારે કોઈ બાહ્ય સાધનની જરૂર પડે છે. જો તે તેના સાધનને બરાબર સુચવ-રિયન ન રાખે, સુમેળવાળું ન રાખે, સમજવાદી ન રાખે, તો તેમાંથી સંગીત પ્રગટે નહિ અને કદાચ પ્રગટે તો તે વિસંવાદી થાય, માત્ર કાનને ખીડા દે. એ સાધનનું તેને વારંવાર જતન કરવું પડે છે. તેના તારો બહુ તાણેલ પણ નહિ, તેમ બહુ ઢીલા પણ નહિ, એવા રાખવા પડે છે. તેના સાધનની જેટલી તે માવજત કરે, તેટલી તેની સાધના સાધ્યને વ્યક્ત કરતી જાય.

તમે ભગવાન છુદ્ધનો એક પ્રસંગ વાંચ્યો જ હશે. યોધિવૃક્ષની તથા અગ્ર નિશ્ચય કરીને જ્યારે તેઓ છુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાને દેહદમન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેની પરાકાષ્ઠાએ એક વાર તેમનો દેહ હળી પડ્યો. તેમને તરત જ લાગ્યું કે કથાક ખામી છે. તેથી ભ્રમત થઈ જઈને તેમણે પ્રથમ આવી મળેલું પીણું સ્વીકાર્યું; તેથી કરીને તેમના દેહમાં ચૈતન્ય પ્રગટ્યું. -અંતે તેમણે નક્કી કર્યું કે બધી બાજોમાં મધ્યમ માર્ગ જ શ્રેષ્ઠ છે. કાયાને બહુ કલેશ પણ નહિ આપવો, તેમ તેનું બહુ લાલન-પાલન પણ નહિ કરવું; તેનું દમન પણ નહિ કરવું, તેને ભોમવિદ્યાસમાં પણ રચીપચી નહિ રાખવી. જેવી રીતે વીણાને ખૂબ તંગ કરતા જઈએ તો પરિણામે તાર તૂટી જાય છે અને ખૂબ ઢીલો રાખીએ તો તેમાંથી સ્વર નીકળતા નથી, નેવી રીતે કાયાને પણ જો ખૂબ દુઃખ દઈએ તો તેથી સાધ્ય સરતું નથી, અને જો તેને ખૂબ એકાગ્રાસમાં રાખીએ તો તેમાંથી જીવનનો કોઈ હેતુ સરતો નથી. બન્ને રીતે સાધ્યને નુકસાન જ છે.

તેથી જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, શરીર એ એક મોહું સાધન છે—

શરીરગાયં રાજ ધર્મસાધનમ્ ।

શિવ તમારો
અક્ષમારી

કબીર અને નાનક

૧

૨

આપણા દેશમાં ૧૨ થી ૧૬ સૈકાના ગાળામાં જે અનેક સંતો યર્ષ ગયા, તેમાં કબીર અને નાનકનાં નીમ કદાચ વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એ વર્ગોના ગણો એટલે આપણે ત્યાં ઈસ્લામ ધર્મ અને મુસલમાનોનું રાજ વધવાનો સમય હતો. આ એ મહાત્માઓ પોતાના જમાનાના હિંદુ તથા મુસલમાન બેઉ લોકોમાં પ્રિય હતા. એમના અનુયાયીઓમાં બેઉ ધર્મના લોકો જોવામાં આવે છે. આ બેઉ મહાત્માઓના મરણ વિશે એકસરખી એક લોકકથા ચાલે છે, તે પરથી તમને આ સમ્યેક સમજશે.

કબીરજીએ ત્યારે દેહ છોડી ત્યારે એમના હિંદુ અને મુસલમાન એકાએક વાદવિવાદ ચાલ્યો: હિંદુઓ કહે, “અમારા ગુરુના શયને અમે અમિદાદ કરીયું.” કબીરજીના મુસલમાન ભક્તો કહેવા લાગ્યા, “ના, અમને એમને જુમિદાદ કરવા દેવા જોઈએ; અમે એમને કબરમાં દાટીયું.” આ વાદવિવાદ તો પછી વધી પડ્યો. વચમાં પડી એક ભલા ભકતે કહ્યું, “ભાઈ ઓ, એક ગુરુના એકાએક આમ લડવું એ તો શોભાવનારું ન કહેવાય. ચાલો, પહેલાં આપણે સૌ આપણા પ્રિય ગુરુજીનાં દર્શન કરીએ.” દર્શન કરવાને માટે, શય પર ઓઢાડેલી ચાદર કે કંઈ ખસેડવામાં આવ્યું. ત્યારે એક નવાઈ પમાડે એવો ચમત્કાર બનેલો સૌએ જોયો: શયને બદલે ચાદર નીચેથી ફૂલોનો ઢગ નીકળ્યો ! ઝવડાનો અંત સહેલો ધર્ષ ગયો: અર્ધા ફૂલ હિંદુઓએ અને અર્ધા ફૂલ મુસલમાનોએ લીધાં. આ વાત પરથી એટલું જણાય છે કે, કબીરજી હિંદુ મુસલમાન બેઉ કોમમાં માનીતા હતા.

આથી જ વાત નાનકના મરણ વિશે પણ કહેવાય છે. એમને વિશે એક લૈકિક દુહો પણ આ જ અર્થ બતાવનારો અત્યાર સુધી યોગ્ય છે:—
ગુરે નાનક સાદ કબીર,
દિ દુશ્મનુરે, મુસલમાનકા પીર.

કબીર અને નાનકમાં કબીર પહેલા ચલા હતા. એમના જીવન વિશે ખાતરીયંદ હકીકતો યોગી મળે છે. જે મળે છે તે જાણત વિદ્વાનોમાં કેટલોક મતભેદ પણ છે. તેમનો જન્મ ઈસ. ૧૩૯૮ની સાલમાં એક વિધવા બ્રાહ્મણીને પેટે થયો હતો એમ કહેવાય છે. તે બ્રાહ્મણીએ પોતાની શરમ છુપાવવાને માટે, જાળક કબીરને જન્મનાંવેત છોડી દીધા. નીમા અને નીરુ નામનાં કાશી પામે રહેતાં એક મુસલમાન વણકર દંપતીએ એ જાળકને જોયું અને પોતાને ઘેર આપ્યું. તેમણે એને ઉછેરીને મોટું કર્યું. આ રીતે, કબીરજીનાં પાલક માતાપિતા મુસલમાન વણકર હતાં. કેટલાક કહે છે કે, એ જ એમનાં જન્મ દેનારાં માતાપિતા હતાં. એ વિરોધરૂં શું તે નક્કી કરવું અશક્ય છે. પરંતુ એટલી વાત સા માને છે કે, તે મુસલમાન વણકરને ત્યાં જીવ્યા હતા, અને વણકરીથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા.

કબીરના સમયમા રામાનંદ કરીને એક પ્રખ્યાત સંતપુરુષ કાશીમાં પોતાના મકમાં રહેતા હતા. સૌ વર્ણનાં હિંદુઓ તેમના શિષ્ય ધર્મ શકતા, હતા. હનમ, જાદ બેફાલ, ચમાગ, ગરાસિયા જેવા પણ એમના શિષ્યો હતા. નાનવણથી કબીર ધર્મપરાવણ હતા. એમણે વિચાર કર્યો, મારે રામાનંદના શિષ્ય થવું જોઈએ. પરંતુ મુસલમાન ગણાતા કબીરને કેણ મંત્ર આપે ? કેઈએ એનો ઉપાય દેખાડ્યો.

રામાનંદ રોજ પરાંદિને ગંગા પર સ્નાનસ્થલા કરવા આવતા. કબીર એક દિવસ એમના માર્ગમાં ગંગાપાટના એક પગથિયા ઉપર વચ્ચે ચૂતા. અંધારામાં રામાનંદનો પગ એમના ઉપર પડ્યો, અને મોઢામાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો, ‘અરે રામ, કેઈ ક્યરાયું કે શું ?’ કબીરજી તરત ઊઠીને ઊભા થઈ ગુરુજીન સાદાંચ નમસ્કાર કરી ઘેર ગયા. ત્યારથી એમણે માની લીધું કે મને ગુરુજીએ રામ-મંત્ર આપ્યો અને ચરણરજથી

પાવન કર્યો. પછી એ મંત્ર જપતા જપતા એ પોતાની સાધના કરવા લાગ્યા.

તમે જાણો છો કે કપીરનાં ભજનો ખૂબ લોકપ્રિય છે. રાવજીદયાવાળા ભરથરી જેવા સામાન્ય લોકથી માંડીને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સુધીના વિધવિધ લોકોને કપીરજનોનાં ભજનો વહાલાં છે. લોકભાષા હિંદીમાં તે બધાં છે. તેની હૃદયવેધી સરળ ભાષા સૌને મુગ્ધ કરે છે, અને મધુર સંગીતમાં તે ગવાય છે. તેથી તેના ભાવો પણ તરત મન પર ચોટી જાય છે. શુરુ નાનકે પણ મોટા ભજનિક હતા. તે પણ ભજનો લલકારતા. મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, કપીર, નાનક, સુરદાસ, વૃણસીદાસ વગેરે અનેક ભક્તોની સાદી લોકભાષા અને સંગીતમય ભક્તિ એ એક મોટી આસિયત છે. તેથી તેઓ આમ-જનતામાં ખૂબ પમપેસારો કરી શક્યા છે. કપીર નાનકની મહત્તા પણ એ જ વસ્તુમાં રહેલી છે. ઇશ્વર એક જ છે અને તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ તથા સાદું, મહેનતુ અને નીતિપરાયણ જીવન ગાળવું એ આ ભક્તિનું એક અંગ છે—આવો સાદો ઉપદેશ તેમને હતા. અને એ ઉપદેશ તેઓ નાતગત કે ધર્મોના વાડાઓના ખ્યાલ વગર મનુષ્યમાત્રને કહેતા. આજ પણ કપીરજનો અનુયાયીઓ સામાન્ય લોક છે; તેઓ તાંબૂરાથી ભજનો ગાઈ એટલે જ કહે છે; કપીરજની વાણીના “બીજક” નામના મથનો પાક કરે છે. તેઓ કપીરપંથો કહેવાય છે.

અને શુરુ નાનકના અનુયાયી શીખ કહેવાય છે. તેઓ પોતાને એક અલગ કામ કહેવડાવે છે. તેમનું મૂળ રહેઠાણ પંજાબ પ્રાંત છે. હવે તેમના આદિ શુરુ નાનકની થોડીક વાત જોઈએ.

૩

શુરુ નાનકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૬૬માં હાહોર પાસે આવેલા તાલવંડી કરીને એક નાના ગામમાં થયો હતો. આ ગામને આજ નાનકાના કહેવામાં આવે છે, અને પોતાના આદિપુરુષો જન્મસ્થાન તરીકે શીખ લોકો તેને વાત્રાનું ધામ ગણે છે. તેમનું

મરણ ઈ. સ. ૧૫૩૬માં કરતારપુર કરીને એક ગામમાં થયું. આ કરતારપુર ગામ શુરુ નાનકે જ વસાવ્યું હતું. અને ત્યાં તે જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં ખેત તરીકે રહેતા હતા. તે ગામ પણ શીખોનું એક વાત્રાનું સ્થળ આજ ગણાય છે.

શુરુ નાનક જન્મે હિંદુ હતા, અને તે વિચારમાં સુધારક હતા. નાનપણથી તેમને ધર્મનું ખતું રહસ્ય જાણવાની તાલાવેલી હતી. આપણા નરસિંહ મહેતાની જેમ, તે પણ બાળવાને બદલે નાનપણમાં સાધુ-સતોમાં જ ભક્તતા, તેમની સેવાચારી કરતા, અને એમાં જ આનંદ માણતા. આથી તેમણે બાળતર તો કાંઈ ન શીખ્યું, પણ દુનિવા બહુ જોઈ. તેમણી તે ચકોર અને વિચારવંત પુરુષ સમજાયા કે, ખરા ધર્મ જેવી વસ્તુ આજે એકે ધર્મ પાસે નથી રહી; ધર્મને નામે તેનો આડંબર જ ચાલે છે.

સુલતાનપુર કરીને એક ગામમાં નાનકનો બનેડી સરકારી નોકરીમાં હતા. તેની સિફારસથી નાનકને પણ ત્યાંના સુખાના કાકારીની નોકરી મળી હતી. તેથી નાનક ઉંમર લાયક થયા ત્યારે સુલતાનપુરમાં રહેતા. રાજ સત્તારે નહીંએ તે રનાનસંખ્યા કરવા જતા અને નોકરીના સમય પછી સંતસમાગમમાં વખત ગાળતા. આવી તેમની દિનચર્યા જોઈને સૌ કોઈ એમને સાધુ પુરુષ માનતા.

એક દહાડો સત્તારે તે સંખ્યા કરવા ગયા હતા. ત્રણ દિવસ થયા છતાં ત્યાંથી પાછા ન આવ્યા, તે પરથી લોકોએ માન્યું કે એ મરી ગયા. પણ જોયે દિનસે એ તો આવી પહોંચ્યા. લોકોએ પૂછાપૂછ કરવા માંડી કે, ક્યાં ગયા હતા, ક્યાં ગયા હતા? પરંતુ નાનકે તો મોંમાંથી એકે અક્ષર જ ન કાઢે. બધાને લાગ્યું કે એ તો ગાડો થઈ ગયો. પણ બન્યું હતું એમ કે, એ ત્રણ દિવસના એકાંતમાં નાનકને ધર્મનું રહસ્ય લાગ્યું હતું. એક અકાલ સમયે પ્રશ્ન છે, અને બાકી બધા કંઈ છે એમ તે સમજ્યા હતા. બીજે દિવસે નાનકે એક જ વખત કહ્યું, “કોઈ હિંદુ

નથી કે કોઈ મુસવમાન નથી'; અને પછી ફકીરના વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ સુવતાનપુરથી ચાલી નીચ્છ્યા.

હવે તે દેશાટન કગ્વા લાગ્યા તે જમાનામાં દેશાટન કરવું એટલે અનેક ન્તીર્ધધારીઓમાં ફરતુ નાનક આખા દેશમાં ફરી વળ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તે મક્કા સુધી પહોંચી આવ્યા હતા, એમ ઇતિહાસકારો ખતાવે છે.

એક વખત તે દરદારમાં હતા, ત્યારે ત્યાં મોટા મેળો હતા. નદીના પાણીમાં ઉગમણે મોટે ઊંચા રહી લોક પિતૃઓને પાણીની અજ્ઞપિ આપતા હતા નાનકે આધમણી બાળુ મો કરી પોરો પોરો પાણી દેવા માંડ્યું. પાસે ઊભેલા પંડાઓ આ જોઈને પૂઞવા લાગ્યા, 'એ અંધા, આ શું કરે છે?' હડે કસેજો નાનકે જવાન આપ્યો, 'મારા ગામના ખેતરને પાણી પાડે છું.'

'અરે જેવકૂક, ગામના ખેતરને અહીંથી પાણી કેવી રીતે મળે!' પંડાઓએ દસીને કહ્યું.

નાનક કહે, 'કેમ? જો તમે પેના લોકોના પિતૃઓને સ્વર્ગ સુધી પાણી મોકલાવી શકો છો, તો મારું ખેતર તો પાસે જ છે.'

આવા આવા તો અનેક મજેદાર પ્રસંગો નાનકની યાત્રામાં જન્યા હતા એક મક્કાનો પ્રસંગ જાણતા જેનો છે ગુરુ નાનકે મક્કામાં ગયા ત્યારે એક દિવસ રાતે મક્કાના પવિત્ર પથ્થર કાનાની

મરિજદમાં સતા હતા સવાગમાં એક મોઢાવોએ જોયું કે કોઈ મુસાફર કાળા તરફ પગ ફગેને સૂતો છે તે નાનક પોતે હતા પેલા મુઢાવોએ નાનકને કહ્યું, "એ મુસફર, તું કેમના પગ કરીને સૂતો છે એવું તને જ્ઞાન છે? કાળા તરફ તે પગ ફગે યાવ?"

નાનકે કહ્યું, "ભાઈ, ત્યારે જો બાળુ ઈશ્વરનું ધામ ન હોય તે તરફ તું માગ પગ ફગે દે" એ સામળી મુ'નાને ગુસ્સો ચડ્યો અને પગ પકડીને બીજી બાળુ ફેરવી દીધા પણ આ શો ચમત્કાર! મુઢાવો હવે તે બાળુ કાના દેખાવા લાગ્યો એટલે એણે વળી પગ ફેરવ્યા; ફરી પણ એમ જ દેખાય. મુ'ના ગભગાયો તેને થયું કે, આ કોઈ ઈશ્વરનો આલિયો છે તેણે નાનકની ક્ષમા માગી નાનકે બેઠા થઈ તેને ધર્મનું સચું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. અમુક ક્રિયા કરવી કે ન કરવી, અમુક ખાવું કે ન ખાવું, એવી બાબતો પર ધર્મનું ખરું રૂપ નહીં. એક અંધા કે ઈશ્વર છે અને પવિત્ર જીવનથી તે રાજી થાય છે એ સમજી બધા વર્તે એ અંધાને પ્રિય છે.

આ પ્રમાણે તે હિંદુ મુસવમાન એવા કશા ભેદભાવ વગર સત્યધર્મ લોકને સમજાવતા આ બાબતમાં એ અને કળીર એકસરખા વર્તનવાળા હતા. કોમ કોમ વચ્ચે, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે આમ ધર્મની સત્ય સમજૂતી મારફતે મેળ સાધવાનો એમનો અમર સંદેશો આજ પશુ વાદ ગમવા જેવો છે.

મગનભાઈ દેસાઈ

ગાવપરિશીલ

ચિત્રવિલોપન

સંધ્યા રમડે ધરીને હજગે
આ શુક્રતારાકણીને શી રંગે !
ને સિંધુમા નૃદ યઈ ગયેલો,
જેતી રહી રસ યદી રવિનાથ પેલો. ૧
પ્રીતેથી પીતી સુખ વર્તમાન,
ને ભાવિનાં રમ્ય સુખીતી ગાન,
સ્વપ્ને ન જોતી અતિ નૃદ ઘેરું
એ ચિત્ર દૂર વસતું ક્યકાળ કરું. ૨
માવિત્રી સિંધુમા બહેતી, તરંગો બેઠળે તહો,
નાવડુ નાચતું તેમા આવતું જો ! દીરો અહો.
યુવતી તે વિરો બેઠી બાજકી છાનીએ ધરી,
પ્રેમ વાતોલ્લખના પ્હાના અમોક્ષા શા વલ્લા ધરી. ૩
“ નાવડું ” હંકારજો
વેગથી, સંભાળથી,
જો ખલાસી કુશળ જો !
આ મોંઘી છે મુજ બાજકી.” ૪
લાડકી મુજ બજવિરો
આવી એક જ માસથી,
તો ય મુજ હઈડે વરો
હિન અણુગણ્યા ત્યમ ભાસતી.
સિંધુતટ પેલો જાય
ફૂર્જ પર્વત ટોચ ને,
તાલ ત્યા તુજ વાટકી
જોતા જાના ધરી મોહને,
ચાશું બેજા ફાણમહો,
કીર્તિ વિરહ જ બેઠીને,
પ્રથમ દર્શન અપાંક્તા
કંઈ યુગ્મને કારો તને.
નાવડું આ સિંધુમાં
બેઠળે કંઈ વેગથી,
હૃદય પણ મુજ નાચડું
દે તાલ તેને પ્રેમથી.
પ્રેમ સંકળ ને રી
મધુર બે-અમ-હારી

શ્રીકૃતી દંડ તેહને
તું કનક કદી વણ મૂવળી. ૧૧
ફૂર્જ પર ને ! ફરફરે
ધવળ કર-અચલ પણે;
હઈડું આ કંઈ ઘરથરે,
ને પ્રેમ મત્રો સા બણે ! ૧૨
હા ! મીઠું બુલ્બુલ માહરું !
ફૂજડું કલરવ કરે,
લાડકી ! તુજ એ અમી
પીતાં ન મન વૃત્તિ ધરે,
તાલને તુજ કુળને
એ રીડા હું મુણવને
મત્સ્યલેકી સ્વર્ગની
કંઈ દીપ્તિ ફાણ બજાવને.
મીઠકી જો ઓમમાં
શુકકણી સી સોભતી !
હા ! તદાપિ મુજ લાડકી
એથી નુચિર અદકી અતિ. ૧૪
ખૂત બાવિ બૂલતી
સુખ હીરોળે બૂલતી
સંઘ લઈ મુજ પૂતળી
આનંદ સિંધુ હું બૂમ. ”— ૧૫
“ જો ! આ આમ એકાન્તેક
નાવડું વાડું વણિયુ છેક !
ધાઓ ! અરે છવનનાથ !—
લાડકી ! બર તું મુજને બાથ ! ” ૧૬
“ ખલાસી ! બચાવો !
અરે કોઈ આવો !—
“ ફાસિયું ! આવુ !
શિશુ સાચ લાડુ ! ” ૧૭
નિમિષ મહો જ ફૂડું નાવડું સિંધુ માંડી,
મધુર મુખ છળિઓ ને મઈ ને ! બસાઈ !
હૃદય-હૃદય સંધ્યા શુક સાથે સમાયાં,
તિમિર મહો જ શૂઠાં સિંધુએ ગાન ગાયાં. ૧૮

—શ્રી. નરસિંહરાવ

• એમાં કાવ્યનું વસ્તુ કવિને એક મૃત્યુદેખમાંથી મળ્યું હતું. રત્નાગિરિ જિલ્લામાં સાવિત્રી નદીના મુખ આગળ બાનકાટને કિલ્લો અને ગામ આવેલાં છે. ત્યાંના કચ્છરસ્તાનમાં એક કૌર ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26 and Ellen Harriet, aged 32 days, the beloved wife and daughter of Arthur Malet of the Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants, were drowned on the bar of the river on the night of the 6th December 1853.”

ભાવાર્થ—મુજબઈની સિવિલ સર્વિસવાળા આર્થર મેલેટનાં પ્રિય પત્ની અને પુત્રી મેરી સોફિયા મર્સિયા (ઉંમર વર્ષ ૨૬) અને એલન હેરિયેટ (ઉંમર દિવસ ૩૨) ના અવશેષો અહીં કબર થયા છે. એ બંને, બીજા તેર ખાદયા અને નોકરો સાથે, ૧૮૫૩ના ડિસેમ્બરની ૬મી તારીખની રાતે નદીના દાંડા ઉપર ડૂબી ગયાં હતાં.

આ વાંચતાં કવિના ચિત્તમાં આપું ચિત્ત ખડું થયું હશે—પતિને મળવા જતી નવસતાનવતી માતાના હૃદયમાં જંગેલી લાગણીઓ અને ભીમિંઓ કંપનાદારા કવિએ અનુભવી હશે અને એને પરિણામે આ કાવ્યની રચના થઈ હશે. કવિનો વિશાળ સમજાવ અને તાદ્ય ચિત્ત ખડું કરતી કંપના એ બેના સંયોગથી આપણે આ કાવ્યમાં એક અતિ કરુણ ઘટનાનું અસરકારક—સદાને માટે ચિત્તમાં છપાઈ રહે એવું ચિત્ત પામીએ છીએ.

કાવ્યની શરૂઆતમાં કવિએ કુદરતનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે જ એવી ખૂબીથી કર્યું છે કે આખા કાવ્યના વસ્તુનું સૂચન એમાં આવી જાય છે. એમ તો પહેલી એ કડીમાં કવિએ કાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રસંગનો સમય જ કહ્યો છે, કે તે વખતે સાંજ હતી પણ એ સાંજનું વર્ણન કરતાં કરતાં એમણે સંધ્યાને માતાની, મુનાશયજીની પુત્રીની, અને સાગરમાં આશ્રયી એલા રવિને પતિની ઉપમા આપી એ

વર્ણનમાં ખૂબ સજ્જવા આણી છે. (‘શુક’ તો પુલ્લિંગ નામ છે, ‘તારો’ પણ પુલ્લિંગ નામ છે, અને કવિએ અહીં એને પુત્રીની ઉપમા આપવી હતી એટલે ‘શુકનારાકણી’ એવો સ્ત્રીલિંગ શબ્દ થોડો લોધો છે.) વળી સંધ્યા અને શુક આપણી નજર સમક્ષ છે, તેમ આ કથામાં પણ માતા અને પુત્રીને આપણે નેહાં શકીએ છીએ અને રવિની પેઠે પિતા દુર્ગની પાછળ છુપાયેલો અદૃશ્ય રહેલો છે.

બીજા ક્ષેત્રમાં સંધ્યા જેમ પોતાના બોળામાં રહેલ શુકકણીને રમાડવાના આનંદમાં જ મગસૂલ છે, અને એને ભવિષ્યમાં પોતાનો લય થવાનો છે, સંધ્યા વીતીને રાત્રિ દેલાતાની છે, એનો સ્વપ્ન પણ ખ્યાલ નથી, તેમ કથામાં પુત્રી ઉપર મુગ્ધ બનેલી માતા બૂન અને ભાવિને વીસરી નાઈ કેવળ વર્તમાન મુખમાં જ મગ્ન બનેલી છે, અને તરતના ભવિષ્યમાં પતિના મિલનથી થનાર આનંદનાં મધુર સ્વપ્નાં જ સેવ્યા કરે છે. એને પણ થોડી વારમાં આ દુનિયામાંથી લોપ પામી જવાનું છે, એનો સગાર ખ્યાલ નથી.

આમ અત્યંત ખૂબીથી કાવ્ય વસ્તુનું સૂચન થાય એ રીતે પ્રસ્તુત પ્રસંગનો સમય વર્ણવ્યા પછી કવિએ એ ઘટનાનું વર્ણન શરૂ કર્યું છે, અને સરિતા અને સાગરના સંગમ આગળ ન્યાં તરંગોનું નેર વધારેમાં વધારે હોય છે ત્યાં નાવડીને તરતી બતાવી છે. તે નાવડીમાં માતા પોતાની પુત્રીને ડાંગી સરસી લઇને બેઠી છે. તેને ઢોંગેથી જાણે પ્રેમ અને વાતસલ્ય ભીમરાઈ રવાં છે.

પ્રકૃતિ પછી હેમખેમ બાળકને લઇને એ પતિને મળવા જાય છે એટલે એના મનમાં આનંદ તો જાણે માનો નથી. એ આનંદના ઉમંગમાં એ ધડીમાં ખલાસીને ઉઢેદીને, તો ધડીમાં પુત્રીને ઉઢેદીને, તો ધડીમાં વળી સ્વપ્ન એમ ઉંઝારો દે છે. ઢડી પાંચમીથી તે પંદરમી સુધી એના આ આનંદાંશારો વર્ણવાયેલા છે અને એમાં આપણે એ માતાનું હૃદય જોવા પામીએ છીએ. ખલાસીએને ઉઢેદીને એ કહે છે:

નાવકું હંઠાએ
વેગથી, સંભાળથી,

અહીં 'વેગથી' અને 'સંભાળથી' બંને શબ્દો ખૂબ આભિપ્રાય વપરાયેલા છે. 'વેગથી' એટલા માટે કે એ વિરહ પછી પોતાના પતિને મળવાં અધીરી થયેલી છે, અને 'સંભાળથી' એટલા માટે કે એની સાથે એની પ્રાણુથી પણ વદાલી પુત્રી છે.

આ પુત્રી આવી તો છે એક જ મહિતો થયાં—

તોય મન હૈયે વશી

દિન આજુમઝ્યા ત્યમ ભાસતી.

આ એના પ્રેમની ઉત્કટતા બતાવે છે. પ્રેમને લીધે ટૂંકા સંબંધ પણ લાંબો—જાણે જન્મ-મોજ-મનો હોય એવો લાગે છે. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના 'જુનું પિયરબર' નામના કાવ્યમાં પણ આવો જ ભાવ વ્યક્ત થયેલો છે. અહીં તે કાવ્ય પણ વાંચવા જેવું છે. માતાનું હૈયું નાવડીના ઝોલા સાથે તાલ મિલાવી ઝોલે મડે, દુર્ગ પર ફરફરતા કરે—અચ્ચ કહેતા રૂમાલ સાથે ઘસઘરા લાગે, એ બધું પણ એના પ્રેમ અને આનંદના ઉછાળાનું જ સૂચક છે.

કાઈ માતા કહી પોતાના બાળકના કલરવ (મીઠા અવાજ)થી ધરાઈ છે કે આ માતા ધરાય ? એ તો કહે છે કે તું તારા કાલા બોલ સંભાળાવી તારા બાપુને આ મર્થલોકમાં પણ ક્ષણબર સ્વર્ગ સુખનો અનુભવ કરાવજે.

આકાશમાં શૂકને ઝળકતો એઈને તેનું સૌંદર્ય એના ધ્યાનમાં આવે છે, અને તે એ બાળકને બતાવવા બળ છે, અને ત્યાં એની નજર પાછી બાળકી ઉપર પડે છે અને તેની સરખામણીમાં એને શૂકનું સૌંદર્ય પણ ઝાંખું પડતું લાગે છે. આમાં પણ એનું માતૃહૃદય અને વાતસલ્ય જ વ્યક્ત થાય છે.

આમ આનંદ અને ઉલ્લાસના ઊત્તરામાં એ બોલે છે કે હું તો અત્યારે મારી બાળકી સાથે આનંદસાગરમાં બૂડી ગઈ છું. જરાબર એ જ ક્ષણે નાવડી એકાએક વાંકી વળે છે અને બૂડવા માંડે છે.

આમ એની ઉક્તિનો ઉલ્લેા શબ્દ કવિએ ખૂબ સચ્ચ મૂકેલો છે. 'બૂડી' કહેતાં જ નાવડી બૂડવા માંડે છે.

નાવડી વાંકી વળતાં બચમાં એ પહેલાં તો રવાભાવિક રીતે જ પોતાના પ્રિયજનને પોકાર કરે છે, અને બાળકને પણ પોતાને વળગી જવાનું કહે છે. પણ પછી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં ખલાસોતે સાદ કરે છે, પણ ત્યાં તે પ્રસંગ એટલો વિકટ બની બળ છે કે 'અરે કાઈ પણ આવો' એમ તે પુંકારી બેઠે છે. ક્ષણાર્ધમાં જ એને ખારી ઘાય છે કે હવે કાઈ જ બચાવી શકે એમ નથી, મૃત્યુ નિશ્ચિત છે એટલે છેવટે એ ઈશ્વરને સંબોધીને જ કહે છે કે 'હે દયાસિંધુ, હું આપું છું અને સાથે મારી બાળકીને પણ લાવું છું.' આમ એ અસહાય થઈને ઈશ્વરનું શરણું સ્વીકારે છે.

નાવડી વાંકી વળવા માંડી ત્યારનું વર્ણન ત્વરિત ગતિવાળા ઉધાર છંદમાં કર્યું છે, અને એની છેલ્લી છેલ્લી ઉક્તિએ અર્ધ ભુજંગીમાં ગૂંથી છે. એથી વચનો ખૂબ ટૂંકાં—આવી પરિસ્થિતિમાં રવાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચારાય એવાં અને એટલા વેગથી બોલાયલાં સાચવી શક્યાં છે એ એની વિશેષ ખૂબી છે.

ત્યારપછી છેવટનો શ્લોક આવે છે. કાબના આરંભ જેટલો જ અંત પણ સુંદર છે. હવે પણ ત્વરિત ગતિથી બિપડતો અને પાંછળથી લંબાતો માલિની પદ્મ કરેલો છે. 'નિમિષ મહી જ ફળું નાવકું સિધુ માંભી' અને માતાની અને પુત્રીની મધુર સુખ છબીઓ જોતજોતામાં બૂંસાઈ ગઈ. સાગરના ઉદરમાં સંધ્યા અને શૂક બંને સમાઈ ગયાં—રાત્રિનો અધકાર ફેલાઈ ગયો અને એ અધકારમાં જ સાગર શાકધેરાં ગીત ગાતો રહ્યો.

અહીં પણ માતા અને પુત્રોના નાશનું સૂચન સંધ્યા અને શૂકના અસ્તથી સાધ્યું છે, અને કાબનો સમારોપ સરસ અને સુંદર બનાવ્યો છે.

નગીનદાસ, પારખ

‘ ન ત્વહં કામયે સ્વર્ગમ્ । ’

[‘ સ્વર્ગ’ની અને કામના નથી ’]

ચીનદેશમાં પો ચીઆ નામે બાદશાહ હતો.

તે બહુ લોકપ્રિય હતો, પણ પૂર્વજન્મના કાર્ત્ત્વ દુશ્ચરિતને કારણે એને દીકરા નહોતો. પો ચીઆ અમરાવતીના અતિથિ થાય પછી સિદ્ધાસન ઉપર બિસનારો એના પ્રાસાદમાં ન બેળે.

એટલે પો ચીઆ તથા એની રાણી પશ્ચિમાફ્રિકાની જાત્રાએ ગયા, અને ત્યાં જઈને દેવ આગળ સતાનની માગણી કરી એની પ્રાર્થના સફળ થઈ, ને એને ઘેર ત્રણ બાળક અવતર્યાં, પણ ત્રણેય કન્યા જ થઈ ગઈ કહે, ‘ આપણે તો પુત્ર જોઈએ નહીં દી-પીથી દીવાનો અર્થ થોડોક સરે છે ? ’

પો ચીઆ બોલ્યો, ‘ સાચું, પણ એ તો દૈવાધીન વસ્તુ છે, ત્યાં આપણે શો ઉપાય ? આ ત્રણે દીકરીઓ પરણશે, અને હું છાયાપોકમાં જઈ પછી એક જમાઈ ગાદીએ બેસશે. ’

ત્રણેમા કનિષ્ઠ કુવરી મીઆઓ શાન બાદશાહને બહુ વહાવી હતી, એટલે એના વર પોતા પછી સિદ્ધાસનારૂઢ થાય એવી બાદશાહની અભિનય બની, પણ મીઆઓ શાનને તો કન્યાકુમારો જ રહેવાના ઠોક હતા ‘ પિતાની આજ્ઞા બાગવી એ પાપ છે, ’ તે બોલી ‘ પણ રાણી થવામાં શો સાર ? એ તો નદીમાં પડેલો ચાદનીનો પડજાયો, જે સવાર પડે એટલે હુપ્ત થાય મારે તો આત્મા ઉપર ચડેલો મેલ ધોઈને શુદ્ધ બનવું છે, માદાની સારવાર કરી છે તથા રાકની બીડ બાગવી છે. મારે પરણવું નથી ’

આ જાણીને પો ચીઆ બાદશાહને રોષ ચડ્યો. એણે તોફારને હુકમ કર્યો કે ‘ કુવરીને વાડીમાં નાખી આવો, એટલે એ બૂબે મરે ને ટાંકે ફરે. ’ પણ વાડીમાં તો પવનદેવતાએ કુવરીને આહાર પહોચાડ્યો, ને ચાદાએ એને ફક્ત આપી.

પછી તો કુવરી ધોળી ચઢીવાળા સાધ્વીઓના આશ્રમમાં ગઈ. રાત્રે સાધ્વીઓને કહેવગવ્યુ કે એને કંઈક કામ આપજો, જેમી એ માધ્વી થની આજમી જાણ પણ પાછી જગવા ને લાખાના ભારા આજવાનું કામ કુવરીને મળ્યું તે એને દેવદૂતોએ કરી આપ્યું.

આ સાધ્વીઓને બાદશાહના કાપે માઝા મૂકી, ને એણે સાધ્વીઓના આશ્રમને આગ લગાડી પણ એ આગના ધુવાણ બેગી મીઆઓ શાનની પ્રાર્થના આકારો ચડી એટલે એકદમ મેધાબર ગાળ્યો, વરસાદ વરસ્યો અને આગ હતી ગઈ.

રાણીના કહેવાથી બાદશાહે કુવરીને ચાલવાને માર્ગે એક મંદિર ગયા પો, ને ત્યાં શાનનાન તથા ખાનપાન ઝોક્યા પણ તોય કુવરી લગ્યાઈ નહિ. એટલે બાદશાહે કુવરીનું ડોકું ઊડાડી દેવાની આજ્ઞા કરી પણ કુડાડી જેવી એના ગળાને ચડી એવી કુડાડી જ લગી ગઈ અને એક સિદ્ધ આપ્યો, તે કુવરીને પોતા ઉપર બેસાડીને ચાલતો થઈ ગયો.

કુવરીને તો મૂર્છા આવી ગઈ, પણ મૂર્છા વળી ને એણે આખ ઊંચાડી તો એક નીવઅધારી તરણ એની આગળ આવ્યો ને કહ્યું, ‘ મીઆઓ શાન, આ તમે નરકે આપ્યા છો, ત્યાં માણસને એના દુષ્કૃત્યને સારુ દડ થાય છે યમરાજે મને કહ્યું કે કુવરીને અદિ બધું બતાવો અમે સાબરુ છે, કે તમારો પ્રાર્થનાથી શાનું નિવારણ થાય છે, એ સાચું ? અને તમે હમણાં કાઈક પ્રાર્થના કરો તો અમે સાબરુએ. ’

મિઆઓ શાને જેવી પ્રાર્થના કરી એવો જ અધકાર હડી ગયો નગ્ન નગ્ન મટીને જ્યોતિર્મય સ્વર્ગ બન્યું તથા જમીન ઉપર પચગ ગીફૂલ ખીલી ઊઠ્યા.

મિઆઓ શાન મર્વલોકમાં પાછી આવી, અને પોતાની સાધનાને યોગ્ય રચણ ગોતવા મંડી ફરતા ફરતા તે પૂરો નામે ખડકમય એટ ઉપર આવી ને ત્યાં નવ વર્ષ લગી પ્રાર્થના કરી, એણે કેવળ સુવિચાર જ કર્યા અને અતે સિદ્ધ બની, એટલે દેવો એના દર્શન કરવા આવ્યા, તથા અમરાવતીપતિ મહેન્દ્રે એને સ્વર્ગમાં આવવા નોતગી કન્યાકુમારી, અમરાવતીના પ્રમથમય દ્વારમાં પણ મુકવા જાણ છે ત્યાં તેણે પાછું વળીને મર્વલોક જોયો, અને કોટિ કોટિ કુખિયાનો આત્મનાદ સાબરુઓ, એટલે એની સભાજ સંવા સાનુ એ પાછી વળી તે દિવસથી એનું મિઆઓ શાન નામ મળીને જ્ઞાન ધીન (પ્રાર્થના સમર્પનાગી) એનું નામ પડ્યું * દે. વા

ગૌરી-વ્રત

[એક પત્ર]

આપણે ત્યાં આશ્રમમાં કન્યાઓ ગૌરીવ્રત પાળે છે એ સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થયું. ચોમાસાના દિવસોમાં કઢોળ ન ખવાય, સાક ન ખવાય તે તો સાદું જ છે. મત જેટલે દરજ્જો ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારેલો સંયમ છે તેટલે દરજ્જો તે સારી વસ્તુ છે જ, એટલે છોકરાઓ કે છોકરીઓ પોતાની શક્તિની અજમાયશ કરી, માળાપ કે શિક્ષકાનાં પાકતાં છતાં, હઠપૂર્વક તેમની પાસેથી રળ મેળવી શકે છે અને તે પાર પાડે એ ખૂબ ઈચ્છવા જેવું છે. કેળવણીનું એ એક મહત્વનું અંગ છે, જેમ અખાડામાં કસરત કુસ્તી વગેરે કરીને શરીર કસાય છે તેમ પ્રતો દ્વારા સંકલ્પશક્તિ કેળવાય છે.

પણ ગૌરીવ્રતને આપણે ત્યાં રથાન ન હોઈ શકે એમ હું માનું છું.

આશ્રમમાં રહેનાર બધાં છોકરાછોકરીઓ અવિવાહિત રહેશે એવી આશા મેં સેવી નથી; એવી અપેક્ષા પણ નથી. આશ્રમમાં રહેલાં બધાં જ ધ્વજચર્ચ પાળે છે એમ પણ નથી. છતાં અખંડ ધ્વજચર્ચ એ જ, આપણે બધાનો આદર્શ છે. ધ્વજચર્ચમાં ન માનનાર આશ્રમમાં રહે જ શા માટે? આદર્શ સુધી જ ન પહોંચી શકે તે રસ્તામાં પોતા જોશું રથાન જોઈ ત્યાં ગોઠવાઈ જાય છે. પણ અંતે એ પણ આદર્શ તરફ જ જવા માગે છે એમ તો દરેકના હૃદયમાં છે જ. આવા આપણે ગૌરીવ્રતને ઉત્તેજન ન જ આપી શકીએ. છોકરીઓ ધ્વજચારિણી રહે એ જ આપણે ઈચ્છીએ. અને એ જ જાતની આપણી કેળવણી પણ હોય. છતાં જે પરણવા ઇચ્છે તેના તિરસ્કાર ન કરતાં, તેના કરતાં જુઓ આપણે કેવા ઈષ્ટ છીએ એવો ડોળ ન કરતાં, એના વિચારને વધારી સ્પર્ધા એ વિવાહ એ કાંઈ અપવિત્ર વસ્તુ તો નથી જ.

સારા પતિ મળે એ ઈચ્છાથી ગૌરીવ્રત કરવામાં

આવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ગારી એ હિંદુ સમાજ આગળનો ઉત્તેજન આદર્શ છે એ વિશે ચર્ચા નથી. પણ ગૌરીએ કાંઈ સારા પતિ મળે એવો સંકલ્પ કરી તપશ્ચર્યા કરી ન હતી. એણે તો મહાદેવનો સ્વર્ગ-વર કપેા હતો, અને સારા કે નરસો પણ મહાદેવ જ મારે જોઈ એ છે એ સંકલ્પથી એણે તપસ્યા આદરી હતી આજે આપણે ત્યાં સ્વર્ગવરની પ્રથા રહી નથી, એટલે છોકરીઓને કેવો વર મળે એ એમના પૂરતો તો નરસિંહનો જ સંવાદ છે. જે વસ્તુ આપણા હાથની નથી તે વસ્તુ માટે આપણે ઈશ્વરને શરણુ જઈ તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. છોકરીઓ પ્રાર્થના કરે કે 'હે પ્રભુ! મારાં વડીલોને સદ્-ભુદ્ધિ આપ, અને તેઓ મારે માટે મનપસંદ વર શોધી કાઢે એવું કર.' પતિની પસંદગી જો પોતાના જ હાથમાં હોય તો આવી પ્રાર્થના કરવાપણું નથી રહેતું. પછી તો પોતાને સન્મતિ આપવા વિશે પ્રાર્થના કરવાની રહી.

દેશના આજના જુવાનો કેવા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. અને છોકરીઓ કેવી છે એ પણ નથી જાણતા એમ નથી. આવામાંથી જ છોકરીઓને પતિ અને છોકરાઓને પત્ની મળવાનાં છે ને? એના કરતાં છોકરીઓ જો ઈશ્વરની એવી પ્રાર્થના કરે કે 'હે પરમ ધ્વજચારી! અમને ધ્વજચારિણી રહેવાની જ પ્રેરણા અને શક્તિ આપ, અને પરજુવાનો આખતમાં વડીલો તરફથી અમારા પર જખરજરતી ન ચાય એટલા માટે એમને પણ સન્મતિ આપ.' ઈશ્વર ચારી પ્રાર્થના કાને ધરે એટલા માટે અને ધ્વજચર્ચની શક્તિ કેળવવા માટે આપણી છોકરીઓ જાનજાતનાં પ્રતો લે એ સમજાય એવી વાત છે.

[અનુસંધ - ૧૫ ૪૦૧]

મિત્રો કેમ વધારાય ?

[ગતાંકથી ચાલુ]

જો આપણે મિત્રો વધારવા હોય તો બીજાનાં સારાં તરતો પર ખ્યાન રાખીએ અને એમનાં દુર્ગુણો અને એમની ખોડો તરફ ઝોણું ખ્યાન આપીએ. કોન્ફ્યુશિયસના શબ્દોમાં કહીએ તો, “તમારા પાડોશીના ઊપરા પરના બરફની ટીકા કરતાં પહેલાં તમારા ઘરનું આંગણું ચોખ્ખું કરો.” બાઈબલમાં કહ્યું છે તેમ “બીજા માણસની આંખ-માંનું કણું ભેતાં પહેલાં તમારી આંખમાંના કુંગર (કુંગર જેવડી ખોડ) જુઓ.” સ્ટીવન્સન કહે છે, “આપણા સૌથી શ્રેષ્ઠ સન્મનોમાં એટલું દુર્જન્ય છે અને ખરાબમાં ખરાબ દુર્જનોમાં એટલું સૌજન્ય છે કે આપણે એક બીજાની ટીકા કરવાને લાયક નથી.”

બને ત્યાં સુધી કોઈની ટીકા ન જ કરવી. ટીકા અને નિંદા બને તેટલી ઓછી અને ન છૂટકે જ કરવી. આ સુવર્ણચત્ર છે, અને છતાં ધણી વાર ભૂલાઈ જાય છે. કોઈ વિવાદીય પરીક્ષામાં સારે નંબરે પાસ થાય ત્યારે કેટલીક વાર એની આસપાસના ઇર્ષાખોર લોકો કહે છે, “એમાં શી નવાઈ ! એણે માસ્તર રાખ્યા હતા.” કોઈ ખાદી પહેરતું હોય એનાં વખાણ કરવાને બદલે, કેટલાક કહે છે, “ખાદી પહેરે છે પણ એમને વિદ્યાવતી ચોકોલેટ ખાવામાં વાધો નથી.” કોઈ ધણી બહાર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતું હોય ત્યારે એની સેવાની કદર કરવાને બદલે કેટલાક લોકો ટીકા કરે છે, “એ તો દૂધીયણીનાં દાળતું શાક છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ હોય જ.” સારું કામ કરતું જેટલું અથડું છે તેટલું જ સહેલું કામ સારા કામની ટીકા કરવાનું છે. એક લેખકે લખ્યું છે કે ધણીખરા ધંધામાં પ્રવીણ યનાં માણસને વખત લાગે છે પણ ટીકાકાર યવામાં જરા પણ અનુભવની જરૂર નથી. સુર્ય જેવા બન્ય પ્રકાશ આપના ગોળા પર પણ ડાઘાઓ હોય છે, રમ્ય ચાંદની આપના ચંદ્રમાં પર ડાઘાઓ હોય છે, અને ગુફાજ

જેવા સુગંધી પુષ્પની આસપાસ કાંટાઓ હોય છે, તેમ મનુષ્યના સારામાં સારા-કામમાં ખોડ કાઢવી એ અધરી વાત નથી. પણ સારા કામમાં ખોડ કાઢનારા લોકો તો ઘઉં ન ભેતાં એમાંના કાંકરા જ ભેતાના જેવા છે જેમ માખીઓ ગંદી વસ્તુઓ પર જ જમીને ભેસે છે તેમ કેટલાકને બીજાનું ખરાબ હોય તે જ ભેતું ગમે છે.

એક વખત એક ચિત્રકાર પ્રદર્શનમાં એક કુતરાનું ચિત્ર મૂક્યું અને નીચે લખ્યું કે ભે કાઢને એમાં કોઈ રચણે બૂલ લાગે તો તે ઠેકાણે તેણે પેન્સિલનો નાનો દોડા કરવો. પ્રદર્શન જેવા આવનારમાંથી કોઈને એનો પૂંછડીનો ભાગ સારો ન લાગ્યો એટલે એણે ત્યાં પેન્સિલનો છેકા મૂક્યો, બીજાએ નાક પાસે કર્યો, ત્રીજાએ ગરદન પાસે કર્યો; એમ અનેક માણસોએ અનેક છેકા કર્યા. આખરે જ્યારે ચિત્રકાર પોતાનું ચિત્ર ભેતા આગ્યો ત્યારે તે છેકાઓથી ભરપૂર હતું !

આપણે ધણીવાર આગકા પર ટીકાઓ કરીને એમને આપણાથી અડાં કરી મૂકીએ છીએ. એક નાની છોકરી એના ઘરમાં બહુ દહીલી અને આળસુ ગણાતી હતી, પણ એ એની ફાઈને લાં રહેવા જતી ત્યારે બહુ ડાહી થઈ જતી. આનાં ધણું કારણો દરે, પણ એમાંનું એક એ પણ હોય કે ઘેર એના પર ખૂબ ટીકાઓ થવાથી એને સારા યવાનું મન જ ન થતું હોય.

ટીકા કરતાથી પુષ્કળ ઘનુઓ થાય છે. અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ લિન્કન નાનો દનો ત્યારે એને બીજાની ટીકા કરવાની ખૂબ રેવ હતી. કેટલીક વાર ખૂબ ટીકાઓથી ભરચક એવી ચિઠ્ઠીઓ એ એની રીને રસ્તા પર ફેંકતો કે જેની સામે ટીકા કરી હોય તેના હાથમાં તે આખા વિના રહે જ નહિ. એથી એને ધણીની સાથે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું. ૧૮૪૨ની સાલમાં એણે એક નવામો કાગળ લખીને રાજકારણમાં

લાગ લેનાર એક અભિમાની અને ઉદ્ધત માણસની મજકરી કરી. પેલા માણસે એ કાગળ લખનાર કોણ છે તે શોધી કાઢ્યું અને લિન્કનને પોતાની સાથે દંડપટ્ટ કરવાનું કહ્યું. છેલ્લી ક્ષણે એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. પણ તે દિવસથી લિન્કનને નિશ્ચય કરી લીધો કે કોઈની ટીકા કરવી નહિ.

• જો કોઈ વાર ટીકા કરવાની જરૂર જ પડે તો તે અને તેટલી મીઠાશથી કરવી. ખાંડના પડવાળા કિવનાઈનની ટીકડી આપણે સહેલાઈથી લઈ સડીએ છીએ તે જ પ્રમાણે વખાણની સાથે ટીકા હોય તો ટીકાની કડવાશ ઓછી થાય છે.

અમેરિકાના એક વખતના પ્રેસિડન્ટ કુક્લિજને એની સ્ત્રી-સેક્રેટરીના કામની થોડી ટીકા કરવી હતી, પણ તે કરતા પહેલાં એણે એનો પોલાક વખાણ્યો. સેક્રેટરી શરમાઈ ગઈ. એટલે કુલિજે કહ્યું, “એ તો મેં તમને સારું લગાડવા કહ્યું; હવે વિરામચ્છી મૂકવામાં વધારે ખ્યાન રાખજો.”

ટીકા કેવી મીઠાશથી થઈ શકે છે તેનો સુંદર દાખલો અમેરિકાના એક વખતના પ્રખ્યાત પ્રેસિડન્ટ લિન્કનના એક કાગળ પરથી મળી આવે છે. લિન્કનના કાગળોમાનો એ બીજો નંબર પ્રખ્યાત છે અને ૧૯૨૬ ની સાલમાં તે કાગળ ૧૨,૦૦૦ ડોલરે (આશરે ૩૬૦૦૦ રૂપિયે) જાહેર લીલામયી વેચાયો હતો.

આ કાગળ ૧૮૬૩ માં લખાયેલ હતો અને તે વખતે અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ ચાલતો હતો. હજાર નામના સેનાપતિ પરનો કપકાનો આ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો:-

“મેં તમને સેનાપતિ બનાવ્યા છે કારણ કે તમારામાં કેટલાક ઉમદા યુદ્ધો છે, પણ મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે તમારામાં એવું કેટલુંક છે કે જોનાથી. મને જોઈએ તેવો સતોષ થયો નથી.

“તમે શરૂનીર અને હોશિયાર લડવા છો એમ હું માનું છું અને એ મને ગમે છે.

હું એમ પણ માનું છું કે તમે રાજકારણ અને લગાઈને જીતાં રાખો છો અને એ તમે બરોબર કરો છો. તમારામાં આત્મવિશ્વાસ છે, જે કિમતી અને જોના વિના ન ચલાવી શકાય એવો શુભ છે.

“તમે મહત્વાકાંક્ષા ધરાવો છો અને એ શુભથી સામાન્ય રીતે દાનિ કરતાં લાભ વધારે થાય છે. પણ, હું માનું છું કે જનરલ બર્ન્સીઈકના લશ્કરના ઉપરીપણા દરમિયાન તમે તમારી મહત્વાકાંક્ષાને વરા થયા અને તમે દેશને તેમજ તે સ્વમૂલદારને ભારે અન્યાય કર્યો. x x x

“મને ધારતી લાગે છે કે એ સેનાપતિની ટીકા કરવાને તમે લશ્કરને ઉશ્કેર્યું” અને તેમ કરવાથી તમે જે બળને મતિમાં ચૂક્યું તે બળ તમારી વિરુદ્ધ કામ કરશે.

“ન્યાં લશ્કરમાં આવી લાગણી. ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તમે તો શું પણ ખુદ નેપોલિયન પણ આવા લશ્કરની મદદથી જીત મેળવી શકે નહિ. માટે હવેથી આવું અવિચારીપણું ન થાય તે માટે સાવધ રહેજો, અને ઉત્સાહ અને અવિરત પ્રયત્નથી આગેરૂં કરો, અને આપણે માટે વિજય મેળવો.”

કેટલાક લોકો સીધી ટીકા કરવાને બદલે આડકતરી ટીકા કરે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ પૈસાદાર માણસ અપ્રામાણિક છે એમ રપટ કહેવાને બદલે, એ ભાઈના વાત ચતી હોય તે વખતે કોઈ કહે કે બધા જ પૈસાદાર માણસો અપ્રામાણિક હોય છે તો તેનો અર્થ તેને અપ્રામાણિક કલા જોવો જ થાય. માટે આવા ગર્ભિત આલેખો કરવાથી દૂર રહેવું.

જો તમારે મિત્રો વધારવા હોય તો વધારે પડતા વાદવિવાદ કરવાની ટેવ કોઈ દિવસ પકડશે નહિ. એવા દાખલાઓ મારી જણાવું છે કે વિવાદના જુરમામાં કુતકો એમના પિતાનું અપમાન કરી બેસે છે, અને મિત્રોને ‘તમે મૂર્ખો છો,’ તમે કંઈ સમજતા નથી’ એવાં ઉદ્ધત વાક્યો કહી નાખે

છે. એવા દાખલાઓ પશુ મળી આવે છે કે જેમને પહેલાં બહુ વાદવિવાદ કરવાની ટેવ હતી, તેમણે તે ટેવ મૂકી દીધા પછી વધારે સુખ અને શાંતિ સંપાદન કર્યાં છે.

વાદવિવાદ ન જ કરવા એમ હું કહેતો નથી. કેટલીક વાર તેના જુસ્સામાં આપણે આપણી વક્તૃત્વકળા ખીલવી શકીએ છીએ અને આપણા વિચારો ધણી અસરકારક રીતે જાણીની શકીએ છીએ. વળી સામા માણસની પાસેથી પશુ આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. વારં વારે જાયતે તત્ત્વવોધ. ।

વાદવિવાદના ગેરલાભ ન થવા દેવા હોય અને ઉપર જણાવેલા લાભ મદદ પુરવઠા હોય તો ત્રણ નિયમ માળવા જેવા છે: જરા પશુ ઉશ્કેરાવું નહિ; સંપૂર્ણ વિનય જાળવવો; અને હંમેશાં સામાનુ દર્શિર્બિંદુ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ઉપરના નિયમો પાળવા એટલા અધરા છે— અને, ખાસ કરીને ત્યારે સામે માણસ એ બધા નિયમોનો ઉલ્લંઘન કરતો હોય ત્યારે—કે તે પાળવા લગભગ અશક્ય અને છે. એટલે, ખનતાં મુધી વાદવિવાદ કરવાની સ્થિતિથી દૂર રહેવું.

અને, તમે વિચાર કરશો તો જણાશે કે વાદવિવાદોમાંથી તમને બાગે જ કાર્ષ્ણિક ફાયદો થયો દશે. કાર્ષ્ણિક અભિપ્રાય પ્રમાણે ગાંધીજી મોટા હોય કે ડો. એની બેસન્ટ મોટાં હોય, એમાં કાર્ષ્ણિક પૂંજમાં વધવટ જોઈ જ થવાની છે કે બીજી કાર્ષ્ણિક લાભ-હાનિ પશુ થોડી જ થવાની છે ? એક વખત બે લેખકોમાંથી કયો સારો છે તે વાતની ચર્ચા પર ઊતરી પડતાં બે ઉમરાવોએ દંડપુદ્ધ કર્યું અને તેમાં બંને જન્મમાં થયા. પછી એકે કહ્યું કે જે લેખક માટે એ લઘુ હતા એનો એક પશુ ચખ્દ એણે વાંચ્યો ન હતો, અને પછી બીજા ઉમરાવે પશુ એ જ મતવજની કણુલાત કરી ! આ કિસ્સાથી કદાચ તમને હસવું આવશે; પણ, ત્યારે જ હજાર માર્ગ દૂર આવેલા ઈંગ્લંડમાં રામ્સે એકડોનહેરે મનુ-પક્ષનો દોહ કર્યો કે નહિ એ ઉપર કાર્ષ્ણિક મક્કમ અભિપ્રાય આપે અથવા રસિયાનો સામ્યવાદ હિંદુ-

સ્તાન માટે આવશ્યક છે કે નહિ તે ઉપર હિંમત-ભરી દલીલ કરે ત્યારે તે વિષયો એનું અજ્ઞાન હાસ્યારપદ નથી ?

વાદવિવાદ કરવાથી તમે કાર્ષ્ણિક વિચાર બદલ્યા છે ? અથવા, બીજાના વાદવિવાદથી તમારો કાર્ષ્ણિક વિચાર બદલાયો છે ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ ઘણું ખરું નકારમાં જ આવશે. પશુ બે તમને કાર્ષ્ણિક વિચારો બદલાયાનું યાદ હોય તો તમને જણાશે કે તે વાદવિવાદમાં ઉપર જણાવેલા ત્રણ નિયમોનું પાલન થયું દશે. એ નિયમો એટલા જવદ્દે પળાય છે કે વાદવિવાદથી સામાન્ય રીતે વિચારનો વિનિમય થતો નથી, પણ દરેક પક્ષ પોતાના વિચારમાં વધારે ને વધારે દૃઢ થાય છે.

ભર્તૃહરિનો શ્લોક છે કે જ્ઞાનલવલુર્વિદગ્ધ વ્રજ્યાપિ નર ન રજયતિ । (અર્ધજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલાને બધા પશુ સંતોષ આપી શકતા નથી) અને એ જ કાર્ષ્ણિકમાં આપણે બધા આવીએ છીએ.

ગોલ્ડસ્મિથ એક ગામડાના શિક્ષકની વાદવિવાદની કળાની મજાક કરતાં કહે છે કે એનામાં એટલું ચાતુર્ય હતું કે દલીલમાં હારે છતાં એ દલીલ ચાલુ ને ચાલુ રાખે. આપણને પોતાને પશુ અનુભવ નથી કે આપણે મોટા છીએ એની ખાની થવા છતાં આપણો વાદવિવાદ ચાલુ રાખીએ છીએ ?

આપણા બધામાં હંપદ એટલું બધું હોય છે કે કાર્ષ્ણિક બાબતમાં હારવાનું આપણને ગમતું નથી. એક નાની છોકરી મારી સાથે ફાક્ટ રમે છે ત્યારે કેટલીક વાર ' મને જીતાડો ' એમ કહે છે, અને હું જીતાડવાનું ભૂલી જઈ ' તો યાદ દેવાડે છે. આથી મને હસવું આવે છે. પણ મોટાઓની મનોદશા પશુ કેટલીક વાર એવી જ હોય છે. સમ્રાટ નેપોલિયનની રાણી જેસેફીનને ઉદ્દેશ કરતાં એનો કોન્ટ્રાન્ટ નામનો હજુરી (head-waiter) લખે છે કે ત્યારે એ ગણી સાથે મિલિયર્ડ રમતો ત્યારે એને જણી નોઈને જીતાડો. આથી તે ધણી રાજ થતી.

તમારી દલીલ મને તેટલી સમજ હોય તોપશુ ઉશ્કેરાઈને વાદવિવાદ ન કરવો. કેટલીક વાર તમારી

દલીલ ધણી સમજ હોય અને સામાની દલીલ નિર્બળ હોય તે જ કારણને લીધે સામાને પોતાના બચાવમાં અસમ્યતાનું શસ્ત્ર વાપરતું પડે છે. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ક્ષેત્રમાં ન્યારે કેન્ડિસની વિરુદ્ધ દલીલ જરૂરી નથી ત્યારે તેના વિરોધીઓ આતું જ શસ્ત્ર વાપરે છે.

મઠે પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે: કાં તો સાંઘ માણસને દલીલમાં હરાવીને તમે તમારું 'હુ' પદ સંતોષો અથવા વાદવિવાદ છોડીને અને એને એના વિચારો રાખવા દઈને એનો મિત્રભાવ તમારી તરફ ટકાવો. કહેવાની બાબે જ જરૂર છે કે આપણે વાદવિવાદ છોડવાનો જ રસ્તો પસંદ કરીશું.

ઉપર જણાવેલા બધા શુભોની ચાવી અહિંસા છે. અહિંસાને બહોળામાં બહોળો અર્થ કરવાનો છે. માત્ર બીજાને હાનિ ન કરવી એટલું જ નહિ પણ એના પર પ્રેમ રાખવો અને એના કલ્યાણ પર દષ્ટિ રાખવી.

આવી અહિંસાની શક્તિ કેટલી બધી છે તે વિશે મહાત્મા ગાંધીજીએ ધણી વાર લખ્યું છે. જેમ એ શક્તિનો ઉપયોગ રાજકારણના મહાન ક્ષેત્રમાં થઈ શકે તેમ આપણા નાના મિત્રમંડળમાં પણ થઈ શકે. એ પ્રેમની શક્તિના હાખલાઓ 'સમસે જીંચી પ્રેમસગાઈ' એ બાળનમાં આપેલા છે. કહેવાય છે

કે જૂના વખતના યુદ્ધોમાં એમના અહિંસાના બળથી મહાનમત વાધ અને સિંહને કાબૂમાં રાખી શકતા હતા. આપણું સરકાર્ય છે કે અહિંસાને મહાન પ્રયોગ આજે આપણે આપણા રાજકારણમાં નોંધે રહ્યા છીએ.

અહિંસાની એક ખૂબી છે કે તેનો ઉપયોગ કરવાને કોઈ ખાસ સંસ્થાગતી જરૂર નથી. આજ સરે આપણે એને ફગવી શકીએ છીએ. આપણે બધાં હાનમાં હાનરો રૂપિયા આપી શકીએ એવી સ્થિતિમાં નથી, અથવા તો આપણી સત્તાથી લાખો માણસોનું કલ્યાણ એકદમ કરી શકીએ તેમ નથી; પણ નાની નાની બાબતોમાં જો આપણે પૂરેપૂરી અહિંસા જાળવીશું તો જનસમાજ છે તે કરતાં તેને કંઈક વધારે સુખી બનાવવામાં આપણે થોડી પણ મદદ કરી છે એમ ગણાશે.

આવી અહિંસા પાળનારને જ સાચા મિત્રો મળે છે, અને એ મિત્રો એવા હોય છે કે જેઓ સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં—બધા જ સંસ્થામાં—એની સાથે સરખી પ્રીતિથી વર્તે છે અને એને મદદ કરે છે.

સર્તીશાયદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસ.સી. (લાંડન) બાર-એટ-લો

ઝેન આખ્યાયિકામાંનો એક પ્રશ્ન

૧

મારા મિત્રે ઔદ્ય કારીગરની ખંતના પ્રમાણ ૩૫ એક નાનકડી પીળા પોથો ખોલો. ચીનાઈ લિપિનાં દાલ વપરાતાં બીજાંની વ્યવસ્થા ઘણી સુગમ હશે પણ અસહ્યનાં લાકડાનાં બીજાંની સુંદર છપાઈ આગળ ખરેખર તે જોડાળ જ દેખાય.

“તમારે માટે એક રમૂજ કયા શોધી રાખી છે,” તેણે કહ્યું.

“જાપાની કયા છે ?”

“ના, ચીનાઈ.”

“પુસ્તકનું નામ ?”

“ચીનાઈ લિપિના જાપાની ઉચ્ચાર પ્રમાણે અમે ઝેને ‘મુ-મોન-કવાન’ એટલે ‘અખંડ અંતરાય’ (Gateless Barrier) કહીએ છીએ. ઝેનમાર્ગીઓ અથવા તો ધ્યાનમાર્ગીઓ એ ગ્રંથનો ખાસ અભ્યાસ કરે છે. ધ્યાનગ્રંથોની વિશેષતા—જેની આ કથા એક સાદું દર્શાવે છે—એ છે કે એમાં જરા પણ વિવરણ નથી હોતું. સૂચન માત્ર કરે છે. પ્રશ્નો મૂકે છે; પણ અભ્યાસીએ ઉત્તર વિચારી લેવાના હોય છે. એને સાંપડેલા તત્ત્વને એ લખી શકે નથી. તમે જાણો છો કે વાણીને અશક્ય એવા પ્રદેશોમાં ચિંતનથી પહોંચવાનો પ્રયત્ન એ ધ્યાન. એ ચિંતનને વાણીના ચોક્કામાં જકડે. એટલે ધ્યાનની ગાવના તો નષ્ટ જ થવાની.....લોકો તો આ કથા ખરી હોય એમ જ માને છે, પણ ધ્યાનમાર્ગના એક પ્રશ્નને અર્થે ઝેનો ઉપયોગ થયો છે. એ કથાનાં ત્રણ લુદાં લુદાં ચીનાઈ પાકાન્તર છે કું તમને એ ત્રણેને સાર કહીશ.”

અને એણે નીચે મુજબ એ કથા કહી—

૨

સીંગ નામની છોકરીની આ કથા ચીજ-ટાંગ-૬૬ નામના ઝાનીએ ‘લુઈ-ચે-લો-દૂવાન-કી’ નામના

ગ્રંથમાં આપી છે. એના ઉપર વુ-મુ-કવાને ટીકા લખી છે (જેને જાપાનીઓ ‘મુ-મોન-કવાન’ કહે છે). એ ધ્યાનમાર્ગીઓનો ગ્રંથ છે.

૧૨૧ હાન-વાનમાં રહેતા યાંગ કીઅનને અનુપમ સુંદર મુત્રી હતી. એનું નામ સોંગ કીઅનનો ભત્રીજો વાન ચૂ પણ સુંદર હતો. બન્ને છોકરાંઓ સાથે રમતાં. કીઅને એક દિવસ ખુશમિત્તજમાં એના ભત્રીજાને કહ્યું: “સોંગ સાથે તું પરણશે ?” અને છોકરાં આ શબ્દો શૂદ્ધાં નહિ, અને પોતાને પરણેલાં જ માનવા લાગ્યાં.

વર્ષો વીત્યાં. ધણે ઠેકાણેથી સોંગનાં માર્ગા આવવા માંડ્યાં. હોંસોલા પિતાએ લમ લીધાં. આ જાણી સોંગને બહુ કુખ થયું. વાન ચૂ ધણે બિનખો અને રોષે બરાઈ ગામ છોડી દૂર દેશ વસવા નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે એણે વઢાણ તૈયાર કર્યું અને સાંજે સ્થાસ્તિ પછી મુસાફરી શરૂ કરી. મધરાતે, કોઈ એને પોકારતું હોય એમ લાગ્યું. “વાન ચૂ, જરા તો થોભ. કું આવું છું !” અને એક છોકરીને કિનારા પર વઢાણની સાથે ટોડતી આવનાં જોઈ. સોંગ આમ અચાનક આવી એથી એ ધણે રાજ થયો. સોંગને વઢાણમાં લઈ ચૂ નામના રણિયામણા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યો.

ત્યાં ૭ વર્ષ વીત્યાં. એમને બે છોકરાં થયાં, સોંગને માખાપ રાજ માદ આવતાં અને તેમને મળવાનું એને ધણું મન થતું.

એક દિવસ એણે વાન ચૂને કહ્યું: “પૂર્વ જન્મમાં તમને આપેલું વચન કું તોડી ન શકી અને માખાપને મૂકી તમારી સાથે આવી. એમનું નાણું મારે માથે ધણું છે. પાછાં જઈ એમને મળીએ, જઈ વાન બૂધી જઈ એમની ક્ષમા માગીએ.”

“જરા ખામોશ રાખ,” ચૂએ કહ્યું, “આપણે એમને મળવા જઈશું.”

ફરી પાછું વઢાણુ તૈયાર કરાવ્યું; અને થોડે દિવસે દાનવાન પહોંચ્યાં.

દેશના રિવાજ પ્રમાણે, સૌગને વઢાણુમાં જ રાખી વાન ચૂ કીચન ખાસે ગયો. કીચન તો બગીચાને નેહ ધણો રાજ થયો.

“તને કેટલા દિવસથી મળવાનું મન હતું. શું થયું તું ?”

“બહુ માનપૂર્વક વાન ચૂએ જવાં આપ્યો : ‘હું’ તો તમારી પાસે ક્ષમા માગવા આવ્યો છું. આ માંધાણુ સખ્તે મને યોગ્ય નથી.”

કીચનને કંઈ સમજ પડી તહિ એટલે પૂછ્યું : “ક્ષમા શાની આપવાની ?”

“સૌગને લઈ નાસી ગયો. એટલે તમે ચુરસે થયો એમ જ મેં ધાર્યું—હું એને મારી સાથે ચૂ લઈ ગયો હતો.”

“કોની છોકરી સૌગ ?” કીચને પૂછ્યું.

“તમારી જ પુત્રી—સૌગ.”

“તું કોની વાત કરે છે ?” આશ્ચર્યથી કીચને પૂછ્યું. “આ બધાં વર્ષો તું ગમે ત્યારથી મારી સૌગ પચારીવશ પડી છે !”

“તમારી પુત્રી તો સુખી છે,” વાન ચૂ ધણી અકળાઈ ગયો. “૭ વર્ષથી અમે પરર્યાં છીએ અને તમારી પાસે ક્ષમા માગવા આવ્યાં છીએ. આ મરકરી તમને શોભતી નથી.”

ક્ષણેક તો બંનેએ મૂકાં મૂકાં નેચા કહ્યું.

કીચન વાન ચૂને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો. એક પથારીમાં ખૂચ અશક્ત એની છોકરી પડી હતી. ખરેખર એ સૌગ હતી : સુંદર છતાં શીફી.

“એનાથી બોલાવું નથી,” એ જહે ધીમેથી કહ્યું. “પણ સમજી શકે છે.” સહેજ દૂરીને કીચન સૌગ તરફ વળ્યો : “ચૂ કહે છે તું એની સાથે નાસી ગઈ અને એને પરણી !”

સૌગ ચૂ તરફ ફરી સહેજ દૂરી.

“હવે મારી સાથે નદી પર ચાલો.” આ

ગભરાયેલા અતિથિએ સસરાને સાથે લીધા. “હું સાંભીત—ફરીથી. ભલે મેં આને અડી નેહ છે. તમારી પુત્રી સૌગ આ ઘડીએ પણ વઢાણુમાં જ છે.”

બંને નદીએ ગયા અને સૌગ બંનેને આવકાર આપવા ઊભી હતી. પિતાને નેનાં તેણે ‘માયું’ નમાવ્યું અને ક્ષમા માગી.

કીચને એને કહ્યું :

“તું મારી જ પુત્રી હોય તો મારા આશિષ સદાકાળ તારા પર છે તું મારી સૌગ જેવી જ છે. પણ હું કંઈ સમજી શકતો નથી...”

“ચાલ, અમારી સાથે.”

ત્રણેએ ઘર તરફ જવા માંડ્યું. સામેથી માંદી સૌગને આવતાં નેહ—એણે વર્ષો થયાં પથારી બદાવ પમ મૂક્યો નહોતો. ધણી હર્ષમાં ને ઉત્સાહમાં એ તેમને મળવાને આવતી હતી. બંને સૌગ નજીક આવ્યાં પણ ‘કોઈ’ જાણી શકતું નથી—બંને એક મેકમાં બળી ગયાં અને ત્યાં ફક્ત એક જ સૌગ—ખહેલાં કરતાં અધિકતર સુંદર, કુખ અને શોકથી યુક્ત—હસતી ઊભી હતી.

કીચને વાન ચૂને કહ્યું :

“તું ગયો ત્યારથી સૌગ બોલતી ન હતી અને ઘેનમાં હોય એમ પડી રહેતી. હવે મેં ‘નવયુ’ કે એનો આત્મા દૂર હતો.”

સૌગ ‘બોલી બીડી :

“હું ઘરમાં હતી એમ જાણતી નથી. કુખી ચૂને ગામ છોડી જતાં મેં નેચો. એ રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે હું એની પાછળ દોડી...પણ હું જ જાણતી નથી કે ખરી સૌગ કોણ ? વઢાણુમાં જતી રહી તે હું કે ઘરે રહી તે ?”

૩

“આખો કથા આવી રીતે છે,” માશ મિત્રે કહ્યું. યુ-એન-કલાનમાં આ આખ્યાનની ટીકા છે. ટીકાકાર લખે છે : એન સમ્રાજ્યના પાંચમા મહાપુરુષે એક દિવસ કોઈ આખ્યાનને પૂછ્યું : “ત્યારે સૌગને

આત્મા દૂર ગયો તો ખરી સીંગ કાણ ? ” આ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે આ કથા પુસ્તકમાં જોડી દીધી છે. પણ પ્રશ્નનું રહસ્ય ઉકેલ્યું નથી. આખ્યાનકાર એટલું જ લખે છે ખરી સીંગ કાણ એ બે સમગ્ર શકા તો એક ખોળિયું છોડી બીજામાં જતું એ કાંઈ મુસાફરખાનામાં વાસો કરવા જેવું છે જ્ઞાનને એ પગથિયે તમો ગયા ન હશે તો જોને તમારે અર્થ વગર દુનિયામાં રખડવું પડશે. નહિ તો પચમહા- ભૂતોનો એકાએક નાશ થતાં સાત માથાં અને આઠ પગવાળા કાચખાને ઊઠવાના પાણીમાં નાખતાં જે સ્થિતિ થઈ તેવી સ્થિતિ મશે. તે વખતે એમ નહિ કહેતા કે તમને એ વસ્તુ વિષે કંઈ જાણું જ નહતું ... હવે એ વસ્તુ...

“મારે એ વસ્તુ વિષે સાંજળતું નથી,” હું વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો, “અને સાત માથાં અને આઠ પગવાળા કાચખાનું મારે કામ નથી. મારે તો વસ્ત્રોનું શું થયું તે જાણવું છે.”

“ક્યાં વસ્ત્રો ? ”

“ત્યારે બંને સીંગ મળી ત્યારે એમણે લુદાં લુદાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હશે. એક અપરિણીત છોકરી અને બીજી પરણેલી વધુ—શું વસ્ત્રો પણ એકબેકમાં મળી ગયાં ? એક વસ્ત્ર રેશમનું અને બીજું સુતરનું હોય તો તાણવાણા એક સુતરાઉ અને એક રેશમી ધર્ધ ગયા, અથવા તો એક સીંગનાં વસ્ત્ર પીળાં અને બીજાનાં વાદળી હોય તો . બંને મળીને લીલો રંગ નહિ થયો ? ... કે પછી એક સીંગ પોતાનાં વસ્ત્રો છોડીને જતી રહી, એક શબ્દ છોડીને, માછલી બીજામાં વસે છે તેમ ? ”

“લુદાં લુદાં પાકાન્તરોમાં વસ્ત્રો વિષે ઉલ્લેખ નથી,” એણે જવાબ આપ્યો, “એટલે હું શું કહી શકું ? બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે, તે સીંગના વ્યક્તિત્વ સંબંધી છે અને તે જ મહત્વનો છે.”

“પણ એ વિષે તો કંઈ લખ્યું જ નથી.”

“પ્રશ્ન ઉકેલ્યો નથી એ જ એનો અર્થ.”

“શી રીતે ? ”

“કારણ કે વ્યક્તિ જેવું કશું છે જ નહિ.”

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૪]

એમણે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો નથી એમને હું જરૂર કહું કે આજના જમાનામાં પરણવામાં રસ રહ્યો નથી. આદર્શ ગૃહસ્થજીવનની લાચકાત હું નથી જોતો છોકરાઓમાં કે નથી જોતો છોકરી-ઓમાં. ગૃહસ્થજીવન એટલે આત્મવિલોપન, આપતોગ અને સમાજસેવા. ખૂબ કટ કરી શકે અને સમાજસેવામાં પોતાને મદદગાર થાય એ જ દૃષ્ટિથી પોતાનું જોડીદાર પસંદ કરે એવાં તરણુતરણીઓ આજે છે ક્યાં ? ન રહેવાય ત્યારે પરણવું એ રસ્તો બરાબર છે. અને તે વખતે વિચારપૂર્વક પસંદગી કરવી અને ગૃહસ્થ-ધર્મ શોભાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પણ જો ઉમરે ગૃહસ્થજીવનના ખ્યાલ સરખો મનમાં નથી જોડ્યો, પરણવાની હાજત ઊભી નથી થઈ તેવે વખતે ગૌરીવ્રત વળી શું ?

સાવિત્રીવ્રત વખતનો સંકલ્પ લુદો હોય છે. પરણે તે સ્ત્રીઓ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે કે આજે જો વરી હું એ જ પતિ મને જન્મોજન્મ મળે, જેથી મારા પાતિવ્રત્યને આડે યમરાજ પણ આવી ન શકે. મરણ કરતાં પતિનિશ્ચય શ્રેષ્ઠ નીવડવી જોઈએ.

આપણા આવા વિચારો સાંભળી સમાજ જરૂર આપણને કહેશે કે ‘આદર્શ ગૃહસ્થજીવનની લાચકાત પણ સમાજ ત્યારે ખોઈ બેઠો છે. ત્યારે ગૃહસ્થ જીવન કરતાં હમ્મરણું અધરું ધલ્લચર્ચનું જીવન શક્ય માનો છો અને પસંદ કરો છો ! તમે ગાંડા તો નથી થયા ! ગૃહસ્થજીવનમાં પણ ત્યાં પ્રમાદ થાય છે ત્યાં ધલ્લચર્ચમાં નેરો દંભ જ નહિ રહી જાય ? એના કરતાં ઘણા ધર્મ, છે એ સ્થિતિમાં જ એક ડગલું આગળ વધીને સંતોષ માનો એ શું ખોટું ? ’ એવી ટીકાને શબ્દથી નહિ પણ આપણા જીવનથી જવાબ આપવાની શક્તિ આપણે કેળવવી રહી. એટલા માટે આપણું જીવન શિષ્યિક ન રહે, નિવમ-બદ્ધ રહે, અને શિષ્યિકતાને પોષક એવા કરાને આપણે ઉત્તેજન ન આપીએ એ જરૂરનું નથી ?

૧૯૨૭

કાન્ના સાહેબ ફાલેલકર

રવહુની વાદદાસ્તમાંથી

૧. સ્વયં જન્મ

૧. એક ગામમાં એ બહેનો રહેતી હતી. ગામ લોકો સાથે ખૂબ લડતી-ઝડપતી, ગાળાગાળી પણ કરતી. એમના ત્રાસને લીધે ગામલોકોને નાકે દમ આવી ગયો હતો. બધા બિચારા હેરાન હેરાન થઈ ગયા હતા.

લડકણી બહેનોના રોજના ઝડપથી ત્રાસને એક દિવસ ગામના બધા લોકો ચોરામાં ભેગા થયા અને શાંતિ સાચવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. એમાં એક અનુભવી વૃદ્ધ પણ હતો. એમણે કહ્યું, “મૌન સર્વાર્થ સાધનમ્.” એ અથડા કરનારી ઉધરીઓ ગમે તે કહે કે ગમે તેમ કરે. આપણે તો સાંભળીને ચૂપ રહેવું અથવા તો એમની હામાં હા ભાજવી. એમ થાય તો જ આ બકાથી છુટારો.

આ વાત સર્વાનુમતે કબૂલ થઈ એટલું જ નહિ પરંતુ સૌએ એનું બરાબર પાલન પણ કર્યું. એ કંઈ શહેરના લોકો થોડા જ હતા જે એમ માની ખેસે કે ચોરામાં પસાર થયેલા ઠારાવા તો કેવળ પસાર કરવા પૂરતા જ હોય છે ને અમલમાં મૂકવા માટે નહિ!

૨

ગામલોકોમાં થયેલું આ પરિવર્તન એ બહેનો તરત સમજી ગઈ. પહેલાં તો તેઓ ખૂબ બગરાઈ અને હેરાન થઈ. પછી ધીર ધીર ગઈ, બારણે બારણે ફરી, મઠીએ મઠીએ રખડી, મહોલે મહોલે બિચારીની જેમ બટકતી બટકતી ફરી. જુદી જુદી રીતે અથડા બેસી ફરવા અને ખરાબ ખરાબ વાનું ફેલાવવા લાગી પણ ઉપરે તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે ગામવાળા તો પોતાના નિર્ણયમાં બરાબર અડગ છે, એ ચું કે આ નથી કરતા. આખરે તે ખૂબ નિરાશ થઈ. ખાવા પીવાનું ભાવે નહિ, રાત્રે ઊંઘ પણ આવે નહિ! અથડા ને બકવાટને અત્રાવે એમનું તો માથું જ ફરવા માંડ્યું. બિચારી દિવસે દિવસે દુબળી પડવા લાગી. શરીર સૂકાવા લાગ્યું, બન્નેના ચહેરા ઉપર લાચારી ને ઉદાસીનતાના ચિહ્નો રપટ દેખાવા લાગ્યાં. ગાળો લાંડવા ને અથડા

ફરવા સવારથી સાંજ સુધી એમની જીભ મોસવાતી ને હથેળીઓમાં ચુંટ આવતી. એમને એવી બીક લાગવા માંડી કે ને આમ ને આમ વધુ ચાલશે તો કદાચ પોતે એક દાંડો માંડી થઈ જશે!

૩

વર્ષમાં એકવાર એ ગામમાં મેળો ભગતો. એમાં લોકો દૂર દૂરથી આવતા. આ વર્ષે પણ મેળો ભરાયો. મેળામાં નવા આવેલા લોકોને નેઈને નાની બહેનને એક યુક્તિ સૂઝી. મનમાં ને મનમાં જ ખૂબ ખુશી થતા લાગી કે બસ, આજે તો અથડાનો સરસ મોડો હાથ લાગ્યો છે! રસ્તા ઉપર એણે પોતાની આદર પાથરી દીધી અને એક હાંસીમાંથી જાત એના ઉપર ફેડવા માંડી. એક અનુભવી માણસ એ રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો, એણે પેલી ઉઠારીને પૂછ્યું, “બહેન, આ તું શું કરે છે?”

જરા ગંભીર થઈ ને એ બોલી, “જાશ બીની થઈ ગઈ છે. હવાઈગઈ હશે એટલે એને તડકામાં સૂકવવા માટે પાથરું છું.” પેલા અનુભવી માણસે હસતાં હસતાં કહ્યું, “આ તો નવી નવાઈની વાત! જાશ ને તે વળી કયાં તડકામાં સૂકવાય છે! અરેરે, શીદને આમ જાશ બગાડી રહો છે?”

બસ, એ વડકણીને લડવાની તક મળી ગઈ. જૂખી વાંધજીની જેમ ઉજાળો મારી મળવા લાગી, “એટલે! એમાં તારું શું બગડે છે? નાં અહોથી, તારું મોડું બાળ! તારા બાપની જાશ હશે! જા, જા, હવે અહોથી! તારું કાણું મોડું લઈને ચાલે જા! મારે મન ફાવશે તેમ કરીશ! આઓ છે મોટા...!”

વડકણી જેટલો ભાષાબંધાર મારી પાસે તો નથી કે નેથી એનો ખરા રંગ જમાવી શકું! એની વાંધારા એટલી તો વેગથી ચાલી કે મેળામાં આવેલા અર્ધા માણસોની કંઠ તો ત્યાં જ જમા થઈ ગઈ.

એટલામાં એને થયું કે આવી સરસ તક છે. એટલી એટલી એની મજા કેમ લેવાય! મોટી બહેનને બોલાવી લઉં. એ પણ મારા જેટલી જ જૂખી થઈ હશે. નેરથી પોકારી બોડી, “જીજી, એ જીજી, અરે એ જીજી.

દોડ, બહાદી દોડ, ઝંપડો જડ્યો છે! અરે, આવ રે આવ, કેટલે દિવસે આવો મોકો આવ્યો છે! જલદી આવી જા! ”

આ સાંભળીને મેળામાં આવેલા લોકો તો ગભરાઈ જ ગયા. નાની છોકરીના ‘બામ્મ ગોળાઓનો’ એમને સારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. હવે એની

જ મોટી બહેન આવવાની! કાણ બળે શું શું થશે! લોકો ડરી ગયા!

જેતજેતામાં લોકો આમ તેમ વિખેરાઈ ગયા. ખૂબ દિગ્ભ્રમ એકઠી કરીને એક ઠું જ એ બહેનોની મુખમુદ્રા જોવા જીભો રહ્યો.

અરેરે, જે એ વખતે મારી પાસે કેમેરા હોત તો! ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૦

૨. પ્રેમ ત્યાં પંથ

અમેરિકામાં કેટલીએ જમીન નકામી એમને એમ અણખેડેલી પડેલી છે. કામ કરનારા મજૂરોની ત્યાં ભારે અછત છે, આ કારણે જ ત્યાંના ગોરા લોકો યુદ્ધિકાના હાસીઓને પકડી પકડીને લઈ ગયા અને એમને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા. હાસી ગુલામોની સદ્દર્થી ગોરાઓએ પડતર જમીનમાં ખેતી શરૂ કરી. ગુલામોની તનનોડ મહેનત-મજૂરીને કારણે અમેરિકાની જમીન થોડા જ સમયમાં ધનધાન્યથી ભરપૂર થઈ ગઈ.

પરંતુ ગુલામોની સ્થિતિ તો રોજ ને રોજ બગડતી જ ચાલી. ગુલામી પ્રયાને ધરમૂળથી દૂર કરવા માટે એક જાગૃત્વ આંદોલન કરવું પડ્યું અને ભારે યુદ્ધને અંતે હાસી ગુલામો સ્વતંત્ર થયા.

હાસીઓ આઝાદ તો થયા પરંતુ ગોરાઓ તો એમના પ્રત્યે એવો ને એવો જ તુચ્છકારભર્યો વ્યવહાર કરતા, જેવો આપણા દેશમાં હજી ગઈ કાલ સુધી સવર્ણો હરિજનો પ્રત્યે કરતા હતા. આટલી જાગૃત્વ આધુનિક સભ્યતાવાળા, સાધનસંપન્ન અને શિક્ષિત અમેરિકામાં પણ હાસીઓની સામાજિક સમરવાનો હજી પણ ઉકેલ નથી આવ્યો.

એમના ઇતિહાસની એક નાનકડી વાર્તા વાચકો પાસે રજૂ કરું છું.

એક દિવસે એક હાસીને જલદી જલદી રેશને પહેંચી ગાડીમાં જવું હતું. એક થોડાગાડીવાળાને પામે બોલાવી એણે કહ્યું, “ મને તરત જ રેશને પહેંચાડ — ગાડીમાં મારે જવું છે. ” જ માથોય તે બાકું આપોય, પછી છું મને જલદી રેશને પહેંચાડ. ”

ગાડીવાળો ગોરા હતો. એણે કહ્યું, “ અરે ભાઈ, રેશને લઈ જવામાં મારે કશો વાધો નથી; મારે તો મારા લાગા સાથે કામ છે! પછી ઠું તમને મારી ગાડીમાં કઈ રીતે બેમાડું? જે આ અમારા ગોરા લોકો દેખી જા કે ઠું એક હાસીને મારી ગાડીમાં લઈ જઈ છું, તો આજથી જ બધા મારા બહિષ્કાર કરે અને મારો તો રોટયો જ ટળી જાય! અને આ બીજા ગાડીવાળાઓ પણ મને તરત જ નાતજવાર મૂકી દે! હું બંધી મુરકેલીઓનો સામનો કરવા-તૈયાર છું, પણ સામાજિક બહિષ્કાર સહન કરવાની આપણી તૈયારી નથી! માફ કરજો; ઠું તમને ગાડીમાં નહિ બેસાડી શકું. ”

પણ પેલા હાસીને તો કાઈ પણ રીતે મુકરર સમયે ગાડી ઉપર પહોંચવું જ હતું. બીજી ગાડી મેળવવાનું કઠિન હતું અને બોગજને જે મળી જતો તેવો એનો ચલાવવાવાળો તો ગોરા જ હોત. ત્યારે હવે કરવું શું?

જેઓ દયામોહા હોય છે, જેમને હમેશાં સામાજિક મુરકેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે, તેમની જીવનશક્તિ કાંઈક વધુ વિકસેલી હોય છે. મુરકેલીઓના અનેક પ્રસંગોનો સામનો કરતાં કરતાં એમનામાં કાંઈ ને કાંઈ સહ-સમજ આવી જ જાય છે.

હાસીએ અત્યંત નમ્રતાથી એને કહ્યું, “ ચિતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી; તમે કરશો નહિ. તમે ગાડીની બંદર બેસી જાવ અને ઠું ગાડી જરાજર હાંપી લઈશ; તમને ઠું તમારું ભાડું પછી પૂરું ચૂકવીશ. મારી આટલી વાત માનો. મારું પછી કામ થશે ને તમને કશું નેપમ નહિ રહે. ”

જાન્યે દસી પડ્યા! જાન્યેનાં કામ પતાં!

માર્ચ, ૧૯૪૦.

‘ તવ કો ચોલી ’ માથી.

શુન:શેપની કથા

શુન:શેપ નામ તમને કાંઈક અપરિચિત લાગશે; અને લાગે તો નવાઈ પણ નથી. કારણ કે તે નામ આર્થ લોકોના જૂનામાં જૂનાં અથ ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. એટલે તે ઝાઝામાં ઝાણું ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું તો છે જ. ઋગ્વેદમાં જુદા જુદા ઋષિઓએ પરમાત્મા-પરમેશ્વરની જુદે જુદે નામે જુદે જુદે રવરૂપે કહેલી રત્નતિઓના સંગ્રહ છે. તેમાંની એકમાં શુન:શેપ ઋષિ વરુણદેવની રત્નતિ કરતાં કરતાં કહે છે:

‘હે વરુણદેવ! મારી વિનંતિ સાંભળો; અને કૃપા કરો. દુઃખમાં ફસાયેલો હું રક્ષણ મેળવવા માટે તમને સંબોધું છું.

‘હે જુદિમાન! તમે રવર્ગ તથા પૃથ્વીમાં વ્યાપેલા છો; મારા કૃત્યાણુને અર્થે હું જે કંઈ કરું છું તે તમે સાંભળો.

‘મારા સૌથી ઉપરના પાશ છોડી નાખો, વચલા છોડી નાખો, અને છેક નીચેના છોડી નાખો, જેથી કરીને હું જીવી શકું.’

એ રત્નતિ વાંચતાં જ તરત પ્રશ્ન થાય છે કે, શુન:શેપને કેણે ઉપરના, વચલા અને નીચેના પાશો વડે બાંધ્યા હતા, તથા તેમનો જીવ શી રીતે જોખ-મમાં આવી પડ્યો હતો; જેથી તેમને આ રીતે વરુણ-દેવની રત્નતિ કરવી પડી. એ સપ્તમી કથા ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ નામના ગ્રંથમાં આપેલી છે. વેદોનાં જુદાં જુદાં સૂત્રોનો ઉપયોગ યજુર્વિધિમાં ક્યારે કેવી રીતે કરવો એ બતાવવા દરેક વેદ ઉપર જુદા જુદા ‘બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથો છે એ ગ્રંથો વેદો પછીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્થ ગ્રંથો કહી શકાય. તે કથા આ પ્રમાણે છે:

‘વેદસના પુત્ર ધૃત્વાકૃતશી રાજા દરિશંદ્રને સો ક્રોડો હતા, પરંતુ પુત્ર નહોતો. તેણે નારદને પૂછ્યું, ‘જેઓ સમજી છે, તેમજ જેઓ અણસમજી છે, તે

બધા પુત્રની ઇચ્છા કરે છે, તેનું શું કારણ? પુત્રથી શો લાભ થાય છે!’

નારદે તેનો વિસ્તારથી જવાબ આપ્યો: ‘પિતા પોતે કરવા માંડેલાં કે કરવા ધારેલાં કૃત્યોની જવાબ-દારી પુત્રને સોંપી શકે છે; અને એ રીતે મર્ણ બાદ પણ જીવતો રહી શકે છે. તેથી બધા પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે. વળી વિવિધ પદાર્થો વડે જે સુખ મળી શકે છે, તે સૌથી વધારે સુખ પુત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પણ લોકો પુત્રને ઇચ્છે છે. જેમ અન્ન પ્રાણુધારક હોવાથી પ્રાણરૂપ છે; વસ્ત્ર ટાઢ-તડાંમાંથી રક્ષણ કરતું હોવાથી શરણરૂપ છે; સુવર્ણ રૂપરત્ન કરતું હોવાથી રૂપસમાન છે; પશુ વગેરે ધનસંપત્તિ વિવાહ યદમાં કારણરૂપ હોવાથી વિવાહરૂપ છે; પત્ની સર્વ કાર્યોમાં મદદગાર થતી હોવાથી સખારૂપ છે; તથા પરણ્યાવતા પહેલાં અને પરણ્યાબા પછી પણ પુત્રી પિતાને ચિંતાનું કારણ રહેતી હોવાથી સંકટ-રૂપ છે; તેમ પુત્ર ઉત્તમ ગતિ સાધવામાં સહાયરૂપ હોવાથી પરલોકના દીવારૂપ છે.

‘માટે હે રાજા! તું વરુણ પાસે જા. અને તેમને કહે કે, મને પુત્ર થશે, તો તેને વધેરીને તમારું યજ્ઞન કરીશ.’

તે પ્રમાણે રાજા વરુણ પાસે ગયો, અને તેમને કહ્યું કે, ‘મને પુત્ર ચાઓ; તેના વડે હું તમારું યજ્ઞન કરીશ.’

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી.

થોડા વખત બાદ રાજાને રાહિત નામે પુત્ર થયો. એટલે વરુણે આવી રાજાને કહ્યું કે, ‘તને પુત્ર થયો; તેના વડે મારું યજ્ઞન કર.’

રાજાએ કહ્યું: ‘પશુ ન્યારે દશ દિવસથી મોટું થાય, ત્યારે તે હોમના લાયક બને છે; માટે દશ દિવસ થોભી જાઓ.’

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી. દશ દિવસ પૂરા

થયા એટલે વરુણ આવી હાજર થયા. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, 'પશુને ન્યારે દાંત આવે, ત્યારે તે હોમવા લાયક બને છે. માટે આને દાંત આવી જવા દો.'

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી. રોહિતને દાંત થયા એટલે વરુણ પાછા આવીને હાજર થયા. રાજાએ કહ્યું કે, 'દ્વિધા દાંત પડી જાય, ત્યારે પશુ હોમવા લાયક બને છે. માટે આના દ્વિધા દાંત પડી જવા દો.'

વરુણે તે વાત પણ કબૂલ રાખી. પછી રોહિતના દ્વિધા દાંત પડી ગયા ત્યારે વરુણ આવીને રાજા પાસે હાજર થયા. રાજાએ કહ્યું કે, 'દ્વિધા દાંત પડી જઈને નવા દાંત આવે ત્યારે પશુ હોમવા લાયક બન્યું કહેવાય. માટે તમે ત્યાં સુધી થોભી જાઓ.'

વરુણે તે કબૂલ રાખ્યું. પછી રોહિતને ન્યારે નવા દાંત ફૂટયા ત્યારે વરુણ આવીને હાજર થયા. રાજાએ કહ્યું કે, 'ક્ષત્રિય ન્યારે કવચ ધારણ કરવા થોચ થાય, ત્યારે પુષ્ત થયો કહેવાય, અને હોમવા લાયક બન્યો ગણાય. માટે તમે ત્યાં સુધી થોભી જાઓ.'

વરુણે તે વાત પણ કબૂલ રાખી. પછી રોહિત ન્યારે બખ્તર ધારણ કરવા થોચ થયો, ત્યારે વરુણ આવીને હાજર થયા. એટલે રાજાએ રોહિતને બોલાવીને કહ્યું કે, 'બાપુ, તને આમણે મને આપ્યો છે, માટે તે વખતે કરેલી શરત પ્રમાણે હું તને વધેરીને તેમનું પૂજન કરીશ.'

રોહિત 'ના' 'ના' કહેતો, મનુષ્યબાણ લઈ વનમાં ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં એક વર્ષ સુધી બટકયો.

વરુણે હવે હરિશ્ચંદ્ર રાજાને પકડ્યો, અને તેના પેટમાં જગોદર રોગ ઉત્પન્ન કર્યો. રોહિતે તે વાત સાંભળી, એટલે તે ગામ તરફ પાછો આવવા નીકળ્યો. પરંતુ ઇંદ્ર માણસનું રૂપ લઈને તેની સામે આવ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો : 'હે રોહિત ! અમે સાંભળ્યું છે કે, જે માણસના પગ મુસાફરી કરીને યાકાત નથી, તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી. સારો માણસ પગ ધરમાં બેસી રહે તો પાપી યઈ જાય છે; ઇંદ્ર પણ મુસાફરી કરનારો જ મિત્ર થાય છે, માટે તું મુસાફરી કર ! મુસાફરી કર !'

તે સાંભળી રોહિતે વિચાર્યું કે, આ બ્રાહ્મણ જેવો સત્પુરુષ મને મુસાફરી કરવાનું કહે છે. માટે હું હજી એક વર્ષ પર્યટન કરું. આમ તેણે બીજું વર્ષ પણ અરણ્યમાં પર્યટન કરવામાં ગાળી નાખ્યું. પછી વર્ષ પૂરું થતાં તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ત્યારે ઇંદ્ર ફરી મનુષ્યરૂપે ધારણ કરીને આવ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો :

'પર્યટન કરતા માણસની જંધાઓ ફૂલ બેઠેલી શાખાઓ જેવી છે; તેનું શરીર વધે છે, અને આરોગ્યરૂપ કૃત્યુક્ત થાય છે. માર્ગમાં થતા શ્રમથી તેનાં સર્વ પાપ ક્ષમાર્જીત થાય છે, માટે તું મુસાફરી કર ! મુસાફરી કર !'

બ્રાહ્મણનું આવું વચન સાંભળી રોહિત વીજ્યું વર્ષ પણ કર્યા કર્યો; પછી વર્ષને અંતે તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે ઇંદ્ર ફરી મનુષ્યરૂપે આવીને તેને કહ્યું :

'બેસી રહેનારનું બાજુ પણ બેઠેલું રહે છે; બિડા રહેનારનું બિડુ રહે છે; સૂઈ રહેનારનું સૂઈ રહે છે, અને ચાલનારનું ચાલતું રહે છે.'

એ સાંભળી રોહિતે ચોથું વર્ષ પણ મુસાફરીમાં ગાળ્યું. વર્ષને અંતે તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ત્યારે ઇંદ્ર આ વખતે પણ મનુષ્યરૂપે ધારણ કરીને તેને કહ્યું :

'સૂઈ રહેનારો માણસ કળિયુગ જેવો છે; જાગનારો દ્વાપર જેવો છે; બિડો થનારો ત્રેતા જેવો છે; અને ચાલનારો સતયુગ જેવો છે.'

બ્રાહ્મણની આવી સલાહ સાંભળી રોહિતે પાંચમું વર્ષ પણ મુસાફરી કર્યા કરી. સાર બાદ તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ઇંદ્ર આ વખતે પણ પુરુષરૂપે આવીને તેને કહ્યું :

'ચાલનારો મધુ મેળવે છે; ચાલનારો મીઠાં કૃત્ય પામે છે; આજસ કર્યા વિના વિચર્યા કરનાર સૂઈનો પ્રતાપ તો જો !'

આ સાંભળી રોહિતે છઠું વર્ષ પણ પર્યટન

કર્તા કહ્યું. તે દરમિયાન રસ્તામાં તેણે મુખવસનો પુત્ર અછગર્ત જૂએ મરતો જોયો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. રોહિતે તેને કહ્યું, 'હું તને સો ગાયો આપું, તું મને આ ત્રણમાંથી એક પુત્ર આપ; જેથી મારે જલ્દે તેને વધેરવા આપીને હું મારી જાત છોડાવું.'

અછગર્તે મોટા પુત્રને પંકડી રાખીને કહ્યું કે, આ મોટા પુત્ર મને વહાલો છે, તેના સિવાયનો ગમે તે લે. ત્યારે અછગર્તની ઓએ સૌથી નાનાને પંકડી રાખીને કહ્યું કે, આ નાનો મને વહાલો છે. પછી વચલા શુન:શેષને આપવાનું બંનેએ કબૂલ કર્યું. રોહિત અછગર્તને સો ગાયો આપીને શુન:શેષને સાથે લઈ ગામમાં આવ્યો. તેણે પિતા પાસે આપીને કહ્યું કે, મારા જલ્દલામાં હોમવા માટે હું આને લાગ્યો છું. દરિશંદ્ર શુન:શેષને લઈને વરુણ પાસે ગયો; વરુણરાગએ રોહિતના જલ્દલામાં શુન:શેષને રવીકરવાનું કબૂલ રાખ્યું; અને કહ્યું, 'ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ વધારે સારો.'

પછી દરિશંદ્રે શુન:શેષનું બલિદાન આપવા માટે યજ્ઞ આરંભ્યો. વિશ્વામિત્ર તે યજ્ઞના હોતા હતા. પછી બ્યારે શુન:શેષને વધેરવા માટે યાંભલે બાંધવાનો વખત થયો, ત્યારે કોઈ તેમ કરવા તૈયાર ન થયું. તે વખતે શુન:શેષના બાપ અછગર્તે કહ્યું, 'મને જો બીજી સો ગાયો આપો, તો હું તેને યાંભલે બાંધી આપું.'

તેઓએ તેને બીજી સો ગાયો આપી; એટલે તેણે શુન:શેષને યાંભલે બાંધ્યો. પછી બ્યારે તેને વધેરવાનો વખત થયો, ત્યારે કોઈ તેને કાપવા તૈયાર ન થયું. તે વખતે પણ શુન:શેષના બાપ અછગર્તે કહ્યું કે, 'મને જો વધુ સો ગાયો આપો, તો હું તેને વધેરું.'

તેઓએ તેને વધુ સો ગાયો આપી. એટલે તે તલ્લીન લઈ શુન:શેષને વધેરવા માટે નજીક આવ્યો. તે વખતે શુન:શેષે ત્રિચર્યું કે, 'આ જરૂર મને પણ ની પેટે કાપી નાંખશે. તેથી છુટકારા માટે લાવ હું દેવોની પ્રાર્થના કરું.' પ્રથમ તેણે પ્રંજપતિની પ્રાર્થના કરી; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'અગ્નિ દેવોની વધારેમાં

વધારે નજીક છે, માટે તેની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે અગ્નિની સ્તુતિ કરી; ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું, 'સવિનાદેવ જન્મેલામાત્રનો ધર્મીર છે; માટે તેની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે સવિતાની સ્તુતિ કરી. ત્યારે તેણે કહ્યું, 'તું વરુણ રાગને અર્પિત થયો છું. માટે તેમની સ્તુતિ કર.'

શુન:શેષે વરુણની સ્તુતિ કરી. ત્યારે વરુણે કહ્યું, 'અગ્નિ દેવોનું મુખ છે, તથા હિતમ મિત્ર છે; માટે તેની સ્તુતિ કર, પછી અમે તને છોડીશું.' શુન:શેષે અગ્નિની સ્તુતિ કરી; ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'રિશ્તેદેવોની સ્તુતિ કર, પછી અમે તને છોડીશું.' શુન:શેષે નાના મોટા સૌની સ્તુતિ કરી; ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'ઇદ દેવતાઓમાં વધારેમાં વધારે તેજસ્વી છે, બળશાળ છે, શક્તિરાળો છે, સત્તવાળો છે, તથા પાર લઈ જનાર છે. માટે તેની સ્તુતિ કર, પછી અમે તને છોડીશું.' શુન:શેષે તેમ કહ્યું; ત્યારે ઇદે કહ્યું, 'અધિનીકુમારોની સ્તુતિ કર; પછી અમે તને છોડીશું.' શુન:શેષે તેમ કહ્યું; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'ઉવાદેવીની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે ઉવાદેવીની સ્તુતિ કરવા માંડી. તે સ્તુતિની એક એક ઋચાએ તેનો એક એક પાશ છૂટવા લાગ્યો, તથા દરિશંદ્રનું પેટ પણ ખંટવા લાગ્યું; ઉલ્લી ઋચા બોલનાં તેના તમામ પાશ છૂટી ગયા, અને દરિશંદ્ર રાગ સદંતર રોગમુક્ત થઈ ગયો.

પછી યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજેએ શુન:શેષને કહ્યું કે, તું જ હવે આજના વિધિની સમાપ્તિક્રિયા કર. એટલે શુન:શેષે પોતાને નંદા જ સૂત્રેજ્ઞા મત્રો અને વિધિ વડે તે ક્રિયા પૂરી કરાવી. ત્યારબાદ તે વિશ્વામિત્રના બોળામાં જઈને બેઠો.

એટલે અછગર્ત કહેવા લાગ્યો, 'હે વિશ્વામિત્ર, મને મારો દીકરો પાછો આપો.' વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'દેવોએ એ દીકરો મને આપ્યો છે, માટે તને નહીં આપું.'

પછી અછગર્તે શુન:શેષને કહ્યું, 'હે પુત્ર, તું પાછો આવ; હું તથા તારી માતા તને બોલાવીએ છીએ; તું મારો પુત્ર છે, તથા કવિ તરિકે, પ્રસિદ્ધ છે; તારા બાપદાદાના તંતુથી છૂટો ન પડ.'.

તોરે શુનઃશેષે કહ્યું, 'શુદ્ધો પશુ ન કરે તેવું કામ કરવા તું તૈવાર થયો, અને મને મારવા તત્તવાર ઘર્ષને ધાઈ આપ્યો; તે બધાએ જોયું' છે. મારા કરતાં તે 'ત્રણસો-આસો વધારે ગુણી.'

તે આંભળી અજબત' ગળગળો થઈને બોલ્યો, 'બાપુ! મેં જે પાપ કયું તેનો મને સંતાપ થાય છે; તેનો હું સદંતર ત્યાગ કરુ છું; આ ત્રણસો ગાયો હું તને આપી દઉં છું.'

શુનઃશેષે કહ્યું, 'જે એક વાર પાપ કરે, તે બીજી વાર પશુ કરે; તું તારા શુદ્ધ જેવા આચારો છોડી શકવાનો નથી; ને જે કયું છે, તે ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી.'

તેના 'ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી' એ શબ્દો વિશ્વામિત્રે ઉપાડી લીધા. તેમણે કહ્યું, સુવંસનો પુત્ર ભયંકર છે, તે સરખ વડે તને કાપવા તૈવાર નયો; તેનો પુત્ર ન થઈશ, મારો પુત્ર થા.'

શુનઃશેષે કહ્યું કે, 'હું અગિરાના કુળમાં જન્મેલો તમારો પુત્ર કેવી રીતે ઘર્ષિત તે તમે મને કહો.'

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'તું મારા બધા પુત્રોમાં મોટો પુત્ર ગણાઈશ; તારી પ્રજા પશુ મોટી ગણાશે. દેવોએ આપેલો મારો બધો વારસો હું તને આપુ છું, એ પ્રમાણે તું મારો પુત્ર થઈશ.'

શુનઃશેષે કહ્યું કે, 'તમે તમારા પુત્રોની સાથે એ પ્રમાણે કહો, જેથી તેઓ તે વસ્તુ કબ્જા રાખે, અને અમારા વચ્ચે મેળ તેમજ સુખશાંતિ રચવાય.'

વિશ્વામિત્રે પોતાના પુત્રોને બોલાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે, 'તમે કાઈ આના કરતાં મોટા નહીં.'

વિશ્વામિત્રને સો પુત્ર હતા. પચાસ મધુચંદા કરતાં મોટા હતા અને પચાસ નાના હતા. તેમાં જે મધુચંદા કરતાં મોટા હતા તેમને આ વાત ગમી નહી. તેથી વિશ્વામિત્રે તેમને શાપ આપ્યો, અને તેઓ સરહદ બહારના બાગોમાં રહેનારા થયા.

પરંતુ મધુચંદાએ અને તેનાથી નાનાઓએ કહ્યું કે, 'અમારા પિતા જે વાત સ્વીકારે છે, તે અમારે પશુ મંજૂર છે; દેવરાત શુનઃશેષ બસે અમારો અગ્રેઅર થાય; અમે તેને અનુસરીશું.'

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'હે પુત્રો! તમે પશુઓવાળા, અને વીરપુત્રોવાળા થશો; કારણ કે પિતાની ઇચ્છાનું પાલન કરીને તમે મને વીર પુત્રવાળો કર્યો છે. તમે દેવરાતને અગ્રેઅર તરીકે સ્વીકારવાને કારણે પૂન્ય થશો. એ તમને સત્ય બચાવશે; તમે તેને અનુસરો. તે તમને માટું બધું વિદ્યાધન આપશે.'

ગોપાસદાસ પરેલ

વરસાદના દિવસ આવી ગયા! હવે આકાશના દેવો વાદળોની ચાદર ઓઢીને ચાતુર્માસમાં મોટે ભાગે સવાનું જ કામ કરશે. જેમ આપણે કોઈ કોઈ વખત રાતે ઊંઘમાંથી જાગીને તારાઓને જોઈએ છીએ, (જે ખુશામાં સૂતા હોઈએ તો) તેમ એ આકાશના દેવો પણ કોઈ કોઈ વખત રાતે પોતાની ચાદર ખસેડીને આપણે કેમ છીએ તે જોઈ લે છે. પરંતુ કોઈ પણ પંચાંગ અથવા વામુશાહી કહી નથી શકતા કે આવું દેવદર્શન આ દિવસોમાં કઈ રાત્રિએ અને ક્યારે થઈ શકે છે.

‘દેવોનું કાન્ય’ ચાર માસ માટે બધે યઈ ગયું તેથી કુદરતનું કવિત્વ એમણું જ બધું યઈ ગયું છે! વાદળોને જ લઈએ. મેઘવિદ્યા કંઈ થોડા મદત્તવની નથી. એમાં જાણવાની વસ્તુઓ પણ બહુ છે અને કલ્પના-વિહાર માટે પણ પૂરતો અવકાશ છે. આ દિવસોમાં સવારસાંજનાં વાદળો દેવો આનંદપુર્ણ હોય છે! પ્રકૃતિના દરબારનો વેળાવ્યક્ત કરવાનું કામ તો એમનું જ છે. ઉષા અને સંધ્યા બંને પોતાના આનંદમાં ગસ્ત રહે છે અને રાજ રાજ નવો નવો વિલાસ બતાવે છે. જે ચિત્રકાર છે એમણે આ રંગોની પ્રતિકૃતિ બનાવી સધરવી જોઈએ; જે કવિ છે એમણે વાદળોના વિલાસ પર કવિતાઓ લખીને આપણા શબ્દવિલાસ એમનાથી ઓછો નથી એ સિદ્ધ કરવું જોઈએ; અને જેઓ કેવળ સ્વાનંદમગ્ન મૂકે રસિક છે તેમણે સવાર અને સાંજ આ દેવીઓનું દર્શન કરીને પોતાના હૃદયને આનંદોન્મોગ્ન આપી પરિપુષ્ટ કરવું જોઈએ. મેઘોને જોઈને હૃદયનુબંધો ઉપાસક એકલો મોર જ શા માટે મસ્ત બને? હરેક મનુષ્યનો અધિકાર છે કે તે વિના મૂંઝે મળનાર આ દેવી આનંદસુધા સવારસાંજ પ્રાર્થનાની સાથે હજીવ કરે.

વરસાદના દિવસ આપી ગયા છે! ત્યાં ત્યાં વરસાદ પડે છે ત્યાં ત્યાં માખાપોએ પોતાનાં બાળકોને લઈ જઈને જમીન કયાં કેટલી જાઓ છે, પાણી કયાંથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી

કેવી વહી નબ છે અને પાણી ઉગ્મનીયતો બેઠે ફર કરવાને કેવો પ્રયત્ન કરે છે-એ બધું એમને બતાવવું જોઈએ. આ એકમાં કેવળ બચપણનો જ આનંદ છે એમ નથી. જો છોકરાં બચપણમાં જ પાણીના વહેણનું અધ્યયન કરશે તો હિંદુસ્તાનને માટે અત્યંત આવશ્યક એવી એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનો એટલે કે ભગીરથવિદ્યા-નદી નહેરોને કાળમાં લાવવાની વિદ્યા-નો તેઓ પ્રારંભ કરશે. હિંદુસ્તાન દેશ જેટલો દેવમાતૃક છે તેટલો જ નદીમાતૃકરૂં પણ છે. પર્વ-પવિદ્યા (મોટિઓરોલોજી) અને ભગીરથવિદ્યા બંને આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાઓ છે. ન્યારે સાચી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપંઠિની; સ્થાપના થશે ત્યારે મોટા-મોટા વરુણાચાર્ય અને ભગીરથાચાર્ય આપણા દેશમાં નિર્માણ થશે અને બીજા દેશોના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને અદ્યતી ભગીરથવિદ્યા Science of river training અને પર્વ-પવિદ્યા શીખી જશે.

વરસાદના દિવસો આવી ગયા! વનસ્પતિશ્રુતિની અને ક્રોટશ્રુતિની સમૃદ્ધિ આ વખતે જ નોંધી જોઈએ. વનસ્પતિવિદ્યા અને ક્રોટવિદ્યા જો વધારવી હોય તો દેશના નવવૃક્ષોમાં બચપણથી જ આ વડો પ્રત્યે પ્રેમ પેદા કરવો જોઈએ. લાલ મુખમુલ ઓઢેલા ઈન્દ્રગોપથી માંડીને ‘જાદુઈ ટોચ’ સાથે રાખનાર આગિયા સુધીના બધા ક્રોટોનો આકાર, રંગ, એમનો સ્વભાવ, એમનો આહાર, એમનું કાર્ય-આ બધાંનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિઓનું તો પૂછવું જ મુંઝે! શારદા અને અન્નપૂર્ણા, શાકંકરી અને જગદાત્રી બધી દેવીઓનું સ્મરણ કરીને વનસ્પતિ વિદ્યાનો આ દિવસોમાં પ્રારંભ કરવો જોઈએ.*

લુલુવાઈ, ૧૯૩૬

વાકાસાહેવ કાલેલકાર

૧. દેવમાતૃકદેશ:-કેવળ આકાશમાંથી વરસાદ પાણી પર આધાર રાખનાર દેશ.

૨. નદીમાતૃકદેશ:-બિની માટે નદી નહેરો પર આધાર રાખનાર દેશ.

* હિંદી ‘સર્વોદય’માંથી. અનુવાદક: શ્રી સમચંદ્ર પંડ્યા

સાધુચરિત ચમનભાઈ

[શ્રી. ચમનદાસ માધવવાક વૈષ્ણવ, વઢવાણ શહેરના રહીશ હતા. પૂ. મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોનું ચુસ્તપણે પાલન કરનારામાંના એકો એક હતા. કુશળ અને ચારિત્રવાન શિક્ષક તેમજ બેંકા વિચારક હતા. ૧૯૨૧ની સાલમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અનેક રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાઈ હતી. વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાના શ્રી. ચમનભાઈ આચાર્ય હતા. ૩૦-૩૨ની લગ્નમાં તેઓ બે વાર બેલયાત્રા કરી આવ્યા હતા. ધરોડાની બેલમાં તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. કુદરતી ઉપચારના હિમાયતી હોઈ તેમણે પંચગનીમાં અને વઢવાણમાં લાંબા વખત મુખી કળાહાર અને માટી તથા પાણીના કુદરતી ઉપચારોથી શરીર ટકાવી રાખ્યું હતું. અત્યંત રરીબાઈથી પોતાના માતાપિતા ગ્રામે તેઓ રહેતા હતા. આખરે એક માસ પહેલાં તેમણે વઢવાણમાં દેહ છોડ્યો. પૂ. મહાત્માજીએ તેમના અવસાનની નોંધ લેતાં શ્રી. ચમનભાઈને 'સાચા વૈષ્ણવ' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. શ્રી. કિશોરલાલ મરાઠવાળા તથા સરદાર વલ્લભભાઈથી માંડીને અહના સૈનિક મુખેદા અનેક સદગત ચમનભાઈને અનુલિંગો અર્પી હતા. અહીં તેમના છવનનાં કેટલાંક સંસ્મરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વિચારપૂર્વક વાંચનાર કિશોરોને તેમાંથી ધારૂં મળી શકશે એવી આશા છે. —તંત્રી]

૧૯૨૧ ની સાલમાં અસહકાર પૂર નેસમાં ચાલતો હતો, હારે વઢવાણ શહેર કાઠિયાવાડની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું મથક હતું. શ્રી. કુલચંદભાઈએ સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય શાળામાં લગભગ ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. સત્તર અઢાર કાર્યકર્તાઓ હતા. શ્રી. ચમનભાઈ શાળાના આચાર્ય હતા.

દર મહિને પૂર્ણિમાની ચાંદનીમાં કૌમુદી ઉત્સવ ઉજવવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. શરદ પૂર્ણિમાએ વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવોતો. એ ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા એ પ્રરોગા ઉભરાતાં હતાં. એવા એક વાર્ષિક ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. કાર્યકર્તાઓ આમંત્રિત સદ્ગૃહસ્થોનો સત્કાર કરવામાં રોકાયા હતા. વિદ્યાર્થીઓ નિમ્ન-નંદમાં મસ્ત હતા. સમય થતાં શ્રી કુલચંદભાઈએ પૂછ્યું: 'ચમનભાઈ ક્યાં ? જલદી બોલાવી લાવો.'

દર કાર્યાલયના ઓરડામાં ફાનસને અજવાળે ચમનભાઈ વાર્ષિક હેવાસો સંધિતા, હતા. વિદ્યાર્થીઓ આવીને કહ્યું: 'ચાલો ચમનભાઈ, સૌ આવી ગયા છે. કુલચંદભાઈ જલદી બોલાવે છે.'

'ત્યાં મારું શું કામ છે ? આ તંવાર છે એટલા રિપોર્ટ લઈ જાઓ.'

આટલું કહીને ચમનભાઈ પાંખા હેવાસ સંધિવાના કામમાં મગ્ન થઈ ગયા.

સૌથી ઉપલી ઓણીનું દિંદી ચમનભાઈ લેતા હતા. અમે સૌ વિદ્યાર્થીઓ દિંદીના સમયની આતુ-રતાથી રાહ નેતા. લાલચંદજીની ધર્મશાળાની લાંબી ઓસરીમાં ગુણપાટના પડદા બાંધીને શાળાના વર્ગો ચાલતા હતા એટલે એક બીજા વર્ગોમાં ખસેલ ન પહોંચે તેનું ધ્યાન ખાસ રાખવું પડતું. છતાં ચમન-ભાઈ પાસે આમહપૂર્વક કાવ્ય ગવરાવ્યા વિના અમે ભાગ્યે જ રહેતા. અને ચમનભાઈ દરેક વિવર મંથિતી-શરણુ ગુપ્તતા 'ભારત ભારતી'માંથી ભાવપૂર્વક મીઠી હલકથી ગાતા:

હમ કૌન યે, ક્યા દો ગયે દે.

ઑર ક્યા હોયે અશી ?

આઓ વિચારે આજ મિલકર

યે સમસ્યાયે' અશી.

આઓ વર્ગ તન્મય બની સાંભળતો. અતીતખંડની મહાનુભવતાનું વર્ણન આવતાં ચમનભાઈ ખોલી બેઠા:

વદ બીજમકા હંદ્રિયદમન,

દનગી ધસતી ધીરતા,

દનગી સરગાઝી ઓર દનગી,

ધીરતા અજીરતા.

... ..

યે એક જનકે અનુકરણે

સજ ગુણગી એકા.

ધોરજથી અનેક પ્રજા પૃથ્વીને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી અર્થ કઠાવતા. રાખદાર સાથે ભાવ અચૂક રીતે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઠંસી જતો હતો.

*

શાળાએ સત્તાર વિદ્યાર્થીઓ રાતે સતી વખતે ચમનભાઈને કહી દે: 'અમને સવારે વહેલા ઉઠાડજો.' ચમનભાઈ હસીને કહેશે: 'સારું.' પ્રાતઃકાળનો ગુલાબી પવન ઊંધને ઊડવા ન દેતો હોય તે વખતે અયાનક ચમનભાઈનો સુમધુર અવાજ કાને પડે:

દાદર ધુનિ ચઢું ચૌ સુઢાવા,
વેઠ પટે ભિમિ બહુ સમુદાયા,
નવપલ્લવ બે વિટવ અનેકા,
સમૃદ્ધ મન બસ હોઈ વિવેકા.

હસિત ભૂમિ વૃષ્ટ સંકુલ, સમુદ્રિ પરૈ નદિ પંથ,
ભિમિ પાખડ વિવાહ તે, હ્રમ ભમે સદૃશય.

અમે પૂરા ભયત ન થઈએ ત્યાં સુધી રામાયણનાં દૃશ્ય ચોપાઈએ તથા બજનો આતા અગીયામાં ફર્યા કરે.

ગોડા ઊડીને સામી ફરિયાદ કરતાં અમે કહીએ: 'ચમનભાઈ, તમારાં બજન સાંભળવા સારુ અમે તમને છતાં પડમા રહીએ છીએ.'

'તો કાલથી મારું મળું અતરકાથી જરા બહુ' કરારીય' કહી હસીને નહાવા ધોવા ચાલ્યા બધ.

*

એકવાર વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં ચમનભાઈએ ગંભીર નિર્ણય જાહેર કર્યો: 'તમે સૌએ દરાવ કર્યો છે કે આપણે એક માસમાં ખાદીની ટોપી ને પહેરણું પહેરવાં; સવા મહિને થયો છતાં હજી પણ મીલનાં પહેરણું પહેરે છે. હું વિદ્યાર્થીમંડળનો પ્રમુખ છું. આપણે જ આપણા દરાવ ન પાળીએ એ કેમ ચામે? નર્મસુધી દરાવ સુખ્ય સૌ ખાદીની ટોપી ને પહેરણું નહિ પહેરે ત્યાંસુધી એક ટંક ભમવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.' એ નિર્ણયની ગંભીર અમર યર્ષ. કેટલાક મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ એકટંક ભમવા લાગ્યા. અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે ચમનભાઈએ

બેએક માસ એકટાણા કરેલાં. અને પણા વિદ્યાર્થીઓ ખાદીનાં પહેરણું ટોપી પહેરતા થયેલા.

*

હમેશાં અમારાં સત્તા પછી સુએ અને કોણ પહેલાં ઊઠે, એથી અમે પૂછીએ કે 'ચમનભાઈ, તમે જીથો છો કે આખી રાત નગ્યા જ કરો છો?'

'ઊંધ આવે ત્યારે સર્પ જડે' છું ને મધુ ત્યારે જીડીને કામ કરવા માંડું છું. પાછલી રાતે જાગી જઈને પછી સુવું સાડું નહિ. કેટલીક વાર આજસુ ધઈને પડવા રહેવાય ને ટોપિયાર ખરાબ સ્વપ્ના આવે. એટલા મોટે આપુછએ ચાર વાગે પ્રાર્થનાનો સમય રાખ્યો છે. સારામાં સારો વખત ચારથી છતાં છે. બપોરે સુવું એ સારું નથી, છતાં બે થઈ ચાડે પડએ થવું પડે તો દરકત નહિ, પણ સવારે ચારથી છ વચ્ચે તો ન જ સુવું જોઈએ. લાખ્યો રૂપિયા દેતાં ન જડે એવું કિંમતી ને કાપખી મુખ એ સમયનો સદુપયોગ કરનારને થયે છે.'

પંચગનીમાં માંદગીને ધિજાને હતા છતાં પાછલી રાતે ભાગ્યે જ ઊંધતા. કેાઈવાર પૂછીએ: 'ચમનભાઈ તથિયત હીક નથી ને આટલા વહેલા શાં માટે ઊઠો છો?' તો કહેશે: 'પંખીઓનાં ગીત સાંભળવાની મન ઊધવા કરતાં વધારે આરામ અને આનંદ આપે છે. અને જીડીને ફરવા તો જવાનું નથી એટલે પડશે પડશે સાંભળવા કરું છું.'

*

એક વખત અમે બે-ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ દિમન કરીને પૂછ્યું: 'ચમનભાઈ, તમે ઘેર જઈને તરત પાછા આવો છો તે તમારાં પત્ની તમને રોકતાં નથી?' ચમનભાઈનાં હોઠ મરકયા અને દાઢમની કળી જેવા દાંત સહેજ ખંઠાર આવ્યા. સ્વાભાવિક અવાજથી જવાબ નીકળ્યો: 'હું પરવશો નથી.'

'કેમ પરવશો નથી?'

'મન ન થયું મરે.'

'શોધી મન ન થયું?'

'દેશની સેવા કરવામાં વધારે આનંદ માન્યો તેથી.'

‘હેને કોઈ દિ મન નહિ યાય ?’

‘એ તો ભગવાનને ખતર.’

પાંચ સાત વર્ષે બાદ એ જ મુશ્ક વધારે ગંભીર-તાથી પૂછ્યો : ‘તમને લગ્નસુખ માણુવાની ઈચ્છા જ નથી થઈ ?’

• ‘સ્વળ વિપવભોગ ખાતર પરણવાની ઈચ્છા નથી થઈ. આદર્શ દંપતીજીવન દ્વારા સેવા કરવા યોગ્ય પત્ની મળે તો પરણવાનો વિચાર હતો. આજે તો એ પણુ નથી.’

પંતપમાં શાળા માટે ફાળો કરવા ચમનભાઈ ગયેલા. પાછા ફરતાં આઝા ફક્ત બાર આના જેટલુ દૂર હતું. પણુ ત્યાં ન જતાં સીધા વડવાણ પાછા આવ્યા. અમે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું : ‘તાજમદાલ એટલો નજીક હતો અને તમે જોવા ન ગયા ?’

‘હું કયાં તાજમદાલ જોવા ગયો હતો ? ફાળો કરવા ગયો હતો. મદાત્માજી પાસેથી એ જ શીખવાનું છે : જે વખતે જે કામ કરીએ તેમાં જ ખ્યાન પરાવડું. મનને આડે રસ્તે જવા ન દેવું.’

એકવાર ૩૦ની લડત વખતે વીરમગામના સોતાપુર ગામે શ્રી. નાનાભાઈ અને ચમનભાઈ નાકરની લડત માટે સમજાવવા આવેલા. મધરાતે ધાવણીમાં આવી દાળીઆ ગોળનું વાણુ કરતા શ્રી નાનાભાઈ એ પોતાના વિશાળ અનુભવની અનેક વાતો કહી તેમાં કહ્યું : ‘કાકાસાહેબે, સ્વામી આનંદ અને મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે એકવાર દિમાલવમાં આણું વરસ ફરવું.’

‘તમે આવો તો આપણે જઈએ, ચમનભાઈ.’

‘આપણે દિમાલવ જઈને શું કરીએ ?’

‘ત્યારે લડત પછી અહીં શું કરવાનું છે ?’

‘સેવા.’

લોકકલ્યાણ અર્થે જીવન માળવાના આનંદ આગળ ચમનભાઈને અન્ય સાર્વિક સુખો પણુ તુરંત હાલતાં હતાં.

વડવાણની રાષ્ટ્રીયશાળા પૂર બહારમાં ખીલી રહી હતી. તે જ વખતે હરિજન વિદ્યાધીએને દાખલ કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને શાળા તૂટી. અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક શિક્ષકો અત્યંત દનાસ થયા. શાળાનાં મકાનો માટે ચાલોસ દળર રૂપિયા અને વિશાળ જમીન મળ્યાં હતાં. ચમનભાઈએ ભોગાવા તીરે પોતાને માટે એક કોટડી બનાવી હતી. એ ઓરડીના પગથાર આગળ એકલા હુવાલ પહેરીને ચમનભાઈ સાંજે બેઠેલા. એયાર મોટા વિદ્યાર્થીઓએ જઈને વાત શરૂ કરી. ખૂબ ઉભરો કાઢ્યો. ચમનભાઈ શાંત ચિત્તે સાંભળતા હતા. છેવટે કહ્યું.

‘ચમનભાઈ, તમે તદ્દન નિષ્કુર છો. હરિજનોનાં છોકરાને ભણાવવાં હોય તો અમે વાસમાં ભણાવવા જશું, પણ શાળા યા માટે તોડી નાંખો છો ? તમને મનમાં કંઈ દુઃખ નથી થતું ?’

‘મને તો આનંદ યાય છે,’ ચમનભાઈએ ગંભીર બની કહ્યું. ‘અનંતકાળના ગર્ભમાં મોટી મોટી સરથાઓ અને સામ્રાજ્યો ક્યાંઈ ચાલ્યાં ગયાં છે. પણ નબળાને મદદ કરવાનો સમજાનો ધર્મ, અજ્ઞાતીને જ્ઞાન આપવાની ભણેજ્ઞાની ફરજ, એ સિદ્ધાંત અફર ટકી રહ્યો છે. આપણી શાળા એ સિદ્ધાંત ખાતર તૂટી છે તેથી અમર બની ગઈ છે.’

ચમનભાઈના આ શબ્દો હૃદય મોંસરા બિતરી જતા હતા. એમની નિર્મળ આંખમાં ચમકતું દિવ્ય તેજ અમારી દૃષ્ટિને આંજી નાંખતું હતું. કેટલી યે વાર સુધી સૌ ચૂપ બની બેસી રહ્યા. પછી બોલિને ચાલતા થયા.

શાળાની જમીન પર ખાલમંદિરનું મોટું મકાન ચણાયું. તેમાં કેટલાક વર્ષે ખાલમંદિર ચાલ્યું. ધીમે ધીમે એમાં સંખ્યા ઘટતી ગઈ. શિક્ષકમાં ફક્ત એકલા ચમનભાઈ રહ્યા. એકવાર બહારગામથી બપોરની ગાડીમાં આવીને સીધો ખાલમંદિર ગયો તો ચમનભાઈ સાતઆઠ બાળકો વચ્ચે બેઠા હતા અને ખાતા હતા :

‘એડી વાઘણુ રે, તારા વાડામાં ચીતડાં વાગ્યા,
વાઘા મા બાપ વાઘ્યાં.....’

ગીત પૂરું થયે જિયું જોયું. અતિ આનંદ કે આશ્ચર્ય પામ્યા વિના કહે : 'કાં ક્યારે આગ્યા ?'

'આવ્યો આવું છું.'

'ભૂખ્યા હશે. જમવું છે ને ?'

'જમવું તો છે પણ મને આજે ધણે વધે અહીં આવી આ બધું જોતાં દુઃખ થાય છે. તમને આ પાંચ સાત છોકરાં લઈને જોસી રહેતાં કંટાળો નથી આવતો ? કયાં એક વખતની આપણી જાહેર જલાલી ને કયાં આજની આ દોન દયા ?'

'અમનભાઈએ જાંભીર વિચારસાગરમાંથી રત્ન કાઢી આગળ ધસ્યું : 'કેટલા વિદ્યાર્થીઓને આપણે સુધાર્યાં તે જોવાનું નથી. આપણા સમયનો કેટલો લોકહિતાયે સદુપયોગ કર્યો તે જોવાનું છે. એમ તો મહાત્મજીએ કેટલાકને સુધારી દીધા હશે ? ધણાને સુધારવાનો લોક રાખશે એ અહંકાર છે. પોતાના સમયની મિનિટે મિનિટનો સદુપયોગ કરવામાં જ પોતાનું ને જગતનું કલ્યાણ રહેલું છે.'

બાળકોને નારતા પછી રજા આપી અને તેમની કાટડીએ ગયા. એનો એ જ ભોગાવેલો. એની એ કાટડી. અંદર શીકમાં એક મટકો હતો. અંદર ખજુર ટોપરાં વગેરે રાખ્યું હતું. એક બાળ પાણીની મટકી હતી. મટકી પર પાણી પીવા નાળાએરની કાચકી લાંકી હતી. એક બાળ પહેરણ ને ધોતિયું સુકાતાં હતાં. આટલી જ એમની ઘરવખરી હતી. ખજુર ટોપરાનો નારતો આપ્યો. પાણી ભરી આપ્યું. પછી પાસે બેઠા.

માના હેતથી મનને દાંત કહ્યું.

વીરમગામ ડાવણીમાં લગભગ ચડીસો સંનિધિ હતા. કેટલાક તો જોડતા પંખી પાકે તેવા હતા. જોરડી બનતર અને પગરડામાં એમ બે ડાવણીઓ હતી. મોટી ડાવણીમાં આગલી રાતે તોફાન થવાના ખતર મજતાં અમનભાઈ ત્યાં સુતા જવા તૈયાર થયા. મેં કહ્યું : 'અમનભાઈ, તમે રહેવા છો. તમને નહિ ગંઠે.'

'જોઈએ તો ખરા,' કહીને પોતાનો કાચકો લઈને આવ્યા. ચૂરી બાંધ્યું પહેરતા ને કાચકા પર સૂઈ રહેતા. અંદર કલાક કામ કરીને રાતે મોટી ડાવણીએ આવ્યા.

બીજે દિવસે સવારે આનીને અનુભવનું વર્ણન હસતાં હસતાં કરવા લાગ્યા :

'હું' ગયો તે પહેલાં ધીરામસ્તી ચાલતો હતો. મને જોઈને રાંત પડી ગયા. પ્રાર્થના કરીને સૂતા. અર્ધ કલાક પાછું તોફાન બેપડ્યું. એક જગ્યા સંપત્તી થા શરૂ કર્યા....'

'તોપ તમે કંઈ બોલ્યા નહિ ?'

'મારે શું કામ બોલવું જોઈએ?...એમાં એક સંપત્ત મને વાગ્યો. બસ, બલાસ ! બધી મસ્તી બંધ પડી ગઈ ને સૌ શાંતિથી સૂઈ ગયા !'

વીરમગામથી માંડ્ય પુલ્લેક ગાઉ દૂર થાપ. તાલુકા સમિતિના મુખ્ય કાર્યકર્તા તરીકે ડાવણ આપવા અમનભાઈને માંડ્યથી નિમંત્રણ આપ્યું.

સવારમાં નવ વાગે મોટર રેન્ડ પર માંડ્યના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ રાહ જોઈને બેઠા. મોટરનો સમય થવા આવ્યો હતો. સાડ ઉપર નજર ફેંકતા સૌ બેઠા હતા. ત્યાં ટ્રેક પંચિયું, પહેરણ ને માથે ટોપી, નીકલનાં ચશ્મા, પાતળા સોટી જેવા પણ છુટણ સુધી ધૂળે ભરાયા છે-અમનભાઈ ઉભાવળે આવ્યા આવના હતા. સામે જઈને મહાજને નમસ્કાર કર્યા. દાર પહેરાયા.

'કેમ પગે ચાલતા આવ્યા ?' એક જણે પૂછ્યું.

'મનમાં થયું કે નકામા પૈસા રા માટે ખરચવા ! ચાર વાગે પહેલો બીને ચાલી નીકળ્યો. હજી મોટરને તો વાર છે ને ?'

માંડ્યના કાપડીઆઓએ અમનભાઈનો જોશ માથે ચડાવી પરદેહી માલને સીધ કરાવ્યાં.

જિલ્લાવાદ એ એકવાર અમનભાઈને કહ્યું : 'તમારામાં આટલું જ્ઞાન બેસેલું છે જતાં ફક્ત...

મૂર્તિને માસિકમા કેમ કર્ત લખના નથી બ્રહ્મ
ગણેસ થશે ।’

અમનભાઈએ તુરત જવાન વાળ્યો ‘લખ્યો
શો દિ’ વળે ? કાર્ષક કરી બતાવીએ પછી લખવું
કામનું ।’

ફરી એકવાર કોઈ ચિત્રે કહ્યું ‘અમનભાઈ,
તમે આટલા સુદર વિચાર કરો છો તો કાર્ષક લખતા
હો તો કેવું ?’

અમનભાઈએ ધીરથી કહ્યું ‘એમા એકેય
વિચાર નવો નથી મહાત્માજીએ દરેક આખત ઉપર
પ્રકાશ પાડેલો છે એ પોતે જ્યાં સુધી વિચારો રજુ
કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી આપણે શા માટે ડહાપણ
ડોળવું ? શકરાચાર્યના જમાનામા આજના જેટલા
પ્રચારના સાધન ન હતા છતાં તેમનો મત દિંદને
આરે ખૂણે પ્રસરી ગયો હતો, અને આજે આટલા
સાધનો છતાં મહાત્માજીની વાત લોકોને મળે જીતવતી
નથી એમા મને તો એ જ મુખ્ય કારણ
લાગે છે કે સૌને પોતાનું ડહાપણ કવવાનું મન થઈ
આવે છે. નિસ્વાર્થપણે, સર્વસ્વ હોમીને, બાપુના
સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરનાર ગણ્યાગાંડ્યા જ છે સ્વામિ
નારાયણ પંથના સાધુઓ શરૂઆતમા એવા જ ત્યાગી
અને લોક-આણુ અર્થે છવનારા હતા ।’

ગચિન મહાત્મા ટોચેટોડે ‘એ તમને નહિ સમ
જાય’ નામના કેટલાક બાવસવાદો-રચ્યા છે અમન
ભાઈને એ સવાદો ખૂબ ગમી ગયા હતા ગામડીયા
ભાઈ બેનોને સમજવું પડે તેવી રીતે એમા સુધારા
વધારા કરી વીરમગામ તાલુકાના ગામડામા એ ભજ
વના. અમનભાઈ ભગવાડનો પાઠ લેતા જગન સુતાગની
જોડે જીજ્ઞાસો ને જીએ ભગવાડ દાઝવે ધનો તારે
જોનાગતા આશ્ચર્યનો પાટ ન રહેનો અમનભાઈ
અદરથી નવા નવા તુક્કા ઉતારવના—

‘તે હે સગ કામ ! આ પશોનમ પદનો જે
દડ જોડ જોડા સે તે એને દીઠ પગ હજો ?’

ગજીર અનડા, મૂગા વાગના અમનભાઈને
ગામડીઆ વેશમા જોનાગને નવાઈ ઊપજતી

ગમે તે દામ હાથમા લે તેમા કુશળના મેગરી
લેતા ના । મદિગી મોગરણસ હાડવા ફાઈવરનું ખર્ચ
ન કરવું પડે માટે પોતે મોટા અનાવના પણ શીખેવા

‘હું ની માલમાં પહેલે જ કપાટે અમનભાઈને
પકડ્યા કેસ ચવાન્યા બાદ ન્યાયાધીશી પૂછ્યું

‘તમારે કાર્ષ કહેવું છે ?’

‘મને ‘સી’ કવાસ આપજો’

સાળરમનીથી રૂંદરી ચરોડા ભઈ ગયા ગવણીમા
એ વરસ સુધી ગતદિવસ જોવા વિના કામ કરેનું
ચોમાસામા પણ કાચગાભર ચૂનેતા, નળમહાની
ભવકર ગરીમી જોઈને માન છ શ ભાખરી જ ખાતા
અમ ધરીગ તદ્દન સુઈ ગયું હતું ચરોડા જતા જ
લોડી પડવા લાગ્યું ને કાપના ચિન્હ જણાવા જોન
સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તપાસ વખતે અમનભાઈને પૂછ્યું ‘કેમ
તમારું નામ વૈષ્ણુ ?’

‘હા, હા’

‘તમારે દંધ જોઈએ છે ?’

મારે જોઈનું નથી’

પૂ ગાંધીજીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ખાસ બનામણ
કરેલી એટલે એમણે પૂછ્યું તો અમનભાઈએ ઉપનો
જવાબ દીધો ફરી પૂછ્યું

‘કેમ નથી જોઈનું ?’

‘કેટી તરીકે મારા શરીરે ક્યા જોગમની જરૂર
છે તે આપને નક્કી કરવાનું છે, મારે નહિ’ આના
જવાબની સુપરિન્ટેન્ડન્ટે આવા નહિ રાખેની પાછળથી
અમનભાઈને દંધ અને ઘડીની રાઈટથી આપતા

જોનમાથી કૂટ્યા પછી તજિપત સુધારવા અમન
ભાઈ પચાની રતા હતા શરૂઆતમા ઝેડગની દવા
વગેરે લેતા, દંધ માખણ વગેરે ખૂબ ખાતા, પ ।
છતાં તાવ બીનયો નહિ એટલે નીચેનો જોગમ અને
ક્યા ઠોડી લેતા મગા શામળાજી કચ્છાગાં, દૂધ
ઉપર ગૂંચા લાવના પાણી અને માટીના પ્રોગ

શરૂ કર્યાં. એ મદિનામાં તાર હતી ગયો. આંખનાં ચરમા પથ્થુ દૂર કર્યાં. મુંઝવળના મોઢા ડોક્ટરે 'એક્સર' ફોટો લઈ કહેલું કે 'ચાર માસમાં મરી જશે' એને જાહેર અધમણ વાજન વધ્યું અને રાત્રી રાણુ જેવા ચઇ ગયા. કોઈ ઓળખી પથ્થુ ન સોકે કે આ ચમનભાઈ હશે !

પંચગનીમાં હવાફેર માટે આવેલા એમ. બી. બી. એસ. ના એક વિદ્યાર્થીએ ચમનભાઈને પૂછ્યું : 'આવને વળે' હું ડોક્ટર થવાનો. ડોક્ટરી ધંધા વિશે આપનો શો મન છે ?'

'એ ધંધાને લગતગ વેરવાના ધંધા જેટલો ખરાબ હું માનું છું. માણસ છતાં વગેરે ઇંદિયોના ભોગ ભોગની માદો પડે, એને દવા પાઈ તરત સાજો કરવો, અને ફરી ભોગ તરફ ધક્કેલો, એ આજના ડોક્ટરોનું મુખ્ય કામ' છે. એને બદલે કુદરતી ઉપચારથી માણસ સાજો થાય તો એની રહેણીકરણીમાં, એને ખાનપાનમાં ધણો ફરક પડી જાય. વૃત્તિઓ પથ્થુ શાંત થાય.'

'તો પછી ડોક્ટરોએ શું કરવું ?'

'સમાજનું આરોગ્ય જળવાય અને વધે તેની રચના પાછળ છવન અર્જવું. જોરાક, આખોહવા, રહેણીકરણીમાં સમાજને નીરાળી બનાવવાનું ધ્યેય શરીરશાસ્ત્રીઓ રાખે તો વહેલા સફળ થાય અને આત્મસતોષ અનુભવે.'

હાથમાં લોટા, ખભે ધાબળો અને ચેલીમાં કપડાં, રેશનથી પૂછતા પૂછતા દોઢ માર્ગસ દૂર હાયા આશ્રમમાં ચમનભાઈ આવી પહોંચ્યા.

'કેમ કાંઈ કામગીર ન લાખ્યો ?'

'પૂછતાં પૂછતાં લોકોએ જવામ. નકામા ત્રણ પૈસા કોણ ખરચે ?'

શ્રી. પાકકજીના ઘરમાં એક ખૂણમાં પોતાનો ઉનારો રાખ્યો. કૃષ્ણાદાર ઉપર રહેતા હતા. કેરી પપૈયા વગેરેની સીઝન હતી. બજારમાંથી પેલી જારીને લઈ આવ્યા. નાલી ધોઈને ચમનભાઈ બેઠા. તેમની આગળ બધું મૂક્યું.

ધડીક તો જોઈ રહ્યા. હાકુસ કેરી, રાણુ, અને કરમદાં, કેળાં, પપૈયાં, કાયાં સાક ખાતા તેથી થોડી દૂધો આણેલી. સુકા મેવો પલાળીને ખાતા તેથી દાઢા, ચાણુ, અછર, વગેરે આણેલું. પહેલાં તો કચું બોળ્યા નહિ. પછી કહે : 'અહીંની મારકીટ સરસ હતો. અમારે ત્યાં તો કંઈ ન મળે. આ શું અમરોટ ભર્યો છે ? અનકોટ તો દેવને ધરાય અને દેવ. વાસનાના ભૂખ્યા હોય માટે બધું એમને એમ લઈ જાયો.'

'આપને જોઈએ તે રાખોને ?'

'કચું નહિ જોઈએ. ગમે તે એક ચીજ લઈશ.'

'ત્યારે કેરી રાખો.'

'શા બાવની છે ?'

'ખારે ચાને પાંચશેર.'

'એ નહિ જોઈએ. પાંચ આને પાંચ શેર થાય ત્યારે પાંચ પૈસાની સવાશેર લાવજો. એક દિવસ કરમદાં ને રાણુ બન્ને ચર્ચને અર્ધો શેર, એક દિવસ છ કેળાં, એક દિવસ સવાશેર. કેરી, આમ ફરતું ફરતું લાવજો. અને આ મેવો તો પાછો જ લઈ જાયો. કાળી દાઢા લઈ આવજો. તે પલાળીને ખાશું. સુરણ લાવજો તે બાણીને ખાશું. મેથીની બાજ આવતી હોય તો એ અધીક પછી મને આપી જજો. કાચી ખાવા થશે.'

'પથ્થુ આજે તો લ્યો. લાગ્યા એનું શું કરવું ?'

'છોકરાંઓને વહેલી આપો. રાજ જરી. આપણે તો ખૂબ આધેડું છે. એમણે તો જોયું પથ્થુ નહિ હોય' બસ એક પપૈયું, દૂધી, કાળી દાઢા અને મેથીની બાજની એક પછી સિવાય કશું ન રાખ્યું. કેરી પાંચ પૈસે સવાશેર મળે ત્યારે જ લીધી. કેટલોક સમય સુરણ શેકીને ખાતા. પોતાનું વાસણ અને જ સાફ કરતા. કપડાં પથ્થુ શરીર ચાદ્યું ત્યાં સુધી હાથ જ ધાતા.

વઢાણુ રાષ્ટ્રીય શાળાની વીસ વર્ષની આજીવન સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા ચમનભાઈએ લીધી હતી. સાંજ થયાં તેવા જ પાછા કામે લાગ્યા. પથ્થુ જૂના રોગે ફરી ઉથલો માર્યો. મિત્રોએ કહ્યું : 'ચમનભાઈ, પંચમતી જાયો. ત્યાં તમે દુરત સારા થઈ જશો.'

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૬]

જા. દુ. ના. પ્રયોગો

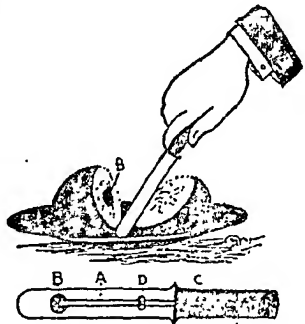
નારંગીઓમાં નિશાની કરેલા સિક્કા !

[આપણે થોડા મદિના અગ્રજી શ્રી પી. સી. સરકારના 'તદન સામાન્ય બુદ્ધિ-common sense-થી ભરેલા છતાં અત્યંત રસિક ને આતુર' પૂર્ણ જાણના પ્રયોગોના એટા જોઈ ગયા. હવે આ લેખમાં એમાં એમના ખીમ એકલે ભેટા ખતાવે છે, જે આપણે જાણી જઈએ હાથે ત્યારે તેા એમ જ લાગે કે 'મોઢો ! આમાં તે શું કરવાનું છે ? આ તો નાના છાકરાય કરે !' પણ જાણુવડની કસમત એ છે કે નાનાં છાકરાં ચ કરે અને છતાં ભારે અચળો પમાડે એવી યુક્તિઓ-tricks-ચોપી કાઢવી.—લેખક]

આ લેખમાં ખતાવેલ પ્રયોગને નારંગી કે સફરજનમાંથી ચીરીને સિક્કા કાઢી ખતાવવાનો પ્રયોગ કહે છે. જાણુવડ છસાત નારંગી ટેમલ ઉપર મૂકે છે. પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી કોઈ પણ ગુદરચોને નારંગીઓ શખ્યા કર્યા વિનાની અકબંધ છે કે નહિ એની ખાતરી કરી જવાનું કહે છે. પ્રેક્ષકો બધી નારંગીને ચારેકાર ફેરવી કરીને તપાસી લીધા પછી અનુભવસિદ્ધ ખાતરીનું પ્રમાણપત્ર આપે છે કે નારંગીઓ અકબંધ છે. જે જાણુવડને પ્રેક્ષકોને ખૂબ આશ્ચર્યમગ્ન કરવા હોય તે ફળખજાર પાસે જ હોય તો પ્રેક્ષકમાંથી કોઈને ફળવાળાને ત્યાંથી તાણ જ નારંગી ખરીદી લાવવાનું આમંત્રણ આપે છે. હોસે હોસે પ્રેક્ષકો એ સ્વીકારી લે છે. પણ એ વખતે એમને ખ્યાલ હોતો નથી કે આમ કરીને તો જાણુવડ એમના માનસને વધારે સિક્તથી રમાડી રહ્યો હોય છે.

એ તે રીતે પણ ટેમલ ઉપર અધધાક કઝન નારંગી મૂક્યા પછી પ્રેક્ષકમૂક તરફ જોઈને જાણુવડ કહે છે: "આ નારંગીઓ જાણુવડની નારંગીઓ છે. એમાંથી ફાપાનાળું, મોનાનાળું જે કંદો તે નીકળવાનું છે." પછી પ્રેક્ષકોને કહે છે: "હવે તમારામાંથી કોઈ પણ થોડા સિક્કા આપો. આપણે એને નિશાની કરીએ ને એને આ નારંગીઓમાં ઘુસાડી દઈએ." કોઈ ફાપાનાળું કે મોનાનાળું આપે છે. એના ઉપર જાણુવડ ચિન્હ કરે છે. તારીખ મારે છે. પછી કોઈ કસમતથી એ સિક્કાને અદશ્ય કરી નાખે છે. પછી પ્રેક્ષકની આશ્ચર્યચક્રી અનિમેષ આંખો સામે એક કરી લઈને જાણુવડ નારંગીઓને વચ્ચેથી

કાપતો જાય છે. અને કેવું આશ્ચર્ય ! નિશાની કરેલા સિક્કાઓ (ચિત્રમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે) નારંગીનાં ફાપામાં ચોટલા જણાય છે ! નારંગીના રસથી હરીનાં પાનાની બંને બાજુઓ બીની ધર્મ ગઈ હોય છે ! માણસના બેભને પડીખર ફૂલ કરી દે એવી આ કસમત માત્રમ પડે છે.

ગય એનો ભેદ સાંવ સારો છે. જાણુવડ તો સરકારના પોતાના જ સંજોમાં આપણે જે ભેદ જોઈએ.

"લેખમાં આપેલ ચિત્ર અગત્યર ખ્યાનથી જોઈ શ્યો. મોટે ભાગે તો એ ચિત્ર ઉપરથી જ કસમતની હાંસિયારીની મંથ આવી જાય એવું છે. ચિત્રમાં

અંગ્રેજ મળાસર A, એ એક ચપડી પાતળી લાંબી, ને સિક્કા Bને મળજૂત પકડી દયાવી રાખે છે, પકડ્યાપ—spring-catch—છે, ને સિક્કા B ને મળજૂત પકડી દયાવી રાખે છે. ત્યારે છરીનું પાનું નારંગીના ફાડ્યામાં અડધું પસાર થઈ રહ્યું હોય છે ત્યારે છરીના હાથમાં ઉપરછડેલી નળરે (અને નળાણ ટકા પ્રેક્ષક ઉપરછડેલી નળરવાળા હોય છે.) માલમ ન પડે એવી રીતે યોસેલી પકડ્યાપ કે ને જાદુગરે હાથે પકડેલી મૂઠીમાં પકડી હોય છે એને C આગળ દયાવે. એટલે પકડ્યાપ જોયકારો ને અંદર ભરાવેલ સિક્કાને નારંગીમાં છેડી દેશે. પછી છરીનું પાનું નારંગીના ફાડ્યાની બહાર આવી જશે. ફાડ્યા જાદુગર પહેાળાં કરી બનાવતાં તો અંદર સિક્કો માલમ પડે છે. એમાં ચતુરાર્થ માત્ર એટલી જ વાપરવાની હોય છે કે છરીનું પાનું ટેવલ ઉપર એવી રીતે મૂકવું જોઈએ અથવા તો હાથમાં એવી રીતે ગઠવું જોઈએ કે ને જાણુએ પાના સાથે પાતળી ચાંપવડી લાગેલી હોય છે ને જેને છેવાડે સિક્કો ભરાવવાનો કે ભરાવેલો હોય છે તે પ્રેક્ષકો ન જોઈ શકે એમ પાછલી જાણુએ રાખવું જોઈએ. બસ, આ જ એવો જાદુ !

“આ પ્રયોગનું” વર્ણન કરતાં મને મારી વિદ્યાથી અવરચાના મુખી દિવસોના પ્રસંગો યાદ આવે છે. કલકત્તામાં જ્યાં હું તે વખતે રહેતો હતો ત્યાંથી નજીક જ મલિકેટસ્લા અને કોર્નલિસસ સ્ટ્રીટના ચક્રામાં ઘણા ફળ વેચનારા ફેરિયાઓ નારંગી કે સફરજન વેચતા જિભા રોડેતા. હું કાંઈ ફેરિયા પાસે જતો ને ડઝન, અર્ધોડઝન નારંગીનો ભાવ નક્કી કરી ખરીદતો ને પછી ગમત કરવા એ ફેરિયાને કહેતો કે તો આ નારંગી મને વેચીને ધણી ખોટ આપી છે. કારણકે એ દરેક નારંગીમાં પાવલી છુપાવેલી છે ! પેલો માનતો નહિ એટલે હું મારી છરી વડે એકાદો નારંગી ચીરી બતાવતો. પેલો નારંગીના ફાડ્યામાં માલમ નપતી પાવલી જોઈ આશો બની જતો ! પછી પેલો તો જાણે ગરસો મળ્યો હોય એમ નારંગી વેચવાની માંડી વાળીને એની છરી લઈને

બાકી રહેલી નારંગી કાપવા માંડી પડતો ! એકમાર્થી નહિ નીકળે તો ખીજી, એમ એ તો એક પછી એક નારંગી ફાડે જ નવ્ય ! એવામાં વળી કોઈ બીજો ફળવાળો ફેરિયા આવી ચડે મેં મને ‘જાદુગર’ને ઓળખી કહે ત્યારે પેલો નારંગી ફાડતો અટકે. હું જાદુના પ્રયોગોના ધધાર્યાં ખેલો માટે બર્મા ગયો હતો ત્યારે બર્માઈ ફળવાળાઓને ત્યાંનાં શહેરોમાં આવી ગમત કરીને ખૂબ બનાવતો.”

ચમત્કાર પોલ

☆

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૪]

ચમત્કારીએ જવાબ વાલ્યો : ‘જ્યાં આપણે જન્મ્યા ત્યાં જ માંદગીમાંથી સાજા થવું જોઈએ. એમ વારંવાર હવા ખાવાને સ્થળે જઈને રહેવું આપણા જીવને કેમ યોગ્ય ? અને એવું જીવું શા કામનું ? સૌનું માન રાખવા એક વાર જઈ આવ્યા હવે ભગવાને ધાર્યું હશે તેમ ચશે.’ ફરી લોહી પડવા લાગ્યું, પધારીવલ થયા. મરણપધારીએથી એક મિત્રને ચિંતામુક્ત કરવા પત્રમાં લખેલું : ‘આશુધ્ય અનંત છે. જીવંતિ ઓળિયું જીવને નવું આવશે એમાં રાજ ચવાનું હોય કે શોક કરવાનો ? ડાહ્યા પુરુષો દેહની ચિંતા કરતા નથી. આત્મા અમર છે.’

છેલ્લા કેટલાય વખતથી ચમત્કારી ચિદેહીની પેઠે જીવતા હતા. રાત્રી સામે આખર સુધી ધીરજપૂર્વક ઝૂંઝ્યા અને મોત આવ્યું ત્યારે ચોગીની ચાંતિથી હસને મુખે દેહ છોડી ચાલ્યા ગયા.

સૌરાષ્ટ્ર સંતોની ભૂમિ ગણાય છે. ચમત્કારી એવા એક વિરલ સંત હતા.

રામનારાયણ નાગ પાંડે

☆

શનિમાહાત્મ્ય ને રામનું ચિત્ર

મારા ભક્તિભાવને પેલક વાતાવરણ મને પૂનામાં ભળી ગયું હતું. અમારી હેલીમાં પારિ-
ગતકનું ઝાડ હતું. તેનાં ફૂલો હું એકઠાં કરતા.
કોઈક વખતે મામા એ ફૂલ વેચાતાં લાવતા. હું ઘેર
દત્તની પૂજા કરતો. દર શુક્રવારે મામાને ત્યાં ભજન
થતાં, ત્યારે એમના મિત્રો એકઠા થતા. મામાને ત્યાં
દત્તની ગંભીર મૂર્તિ હતી તેવી ગંભીર મૂર્તિ મેં બીજે
ક્યાંય પણ જોઈ નથી. મામા એકતારાનો અવાજ પણ મીઠો
વગાડતા. એમના એકતારાનો અવાજ પણ મીઠો
હતો. મામાને દત્તનાં કેટલાંયે પદ મોંએ હતાં. દત્તનું
પારણું, દત્તની સ્વારી, દત્તની આરતી વગેરે એમણે
લખી રાખેલાં હતાં. મામા તનમય થઈ પદ વગાડતા
ને શ્રોતાઓ પણ તનમય થઈ જતા.

પૂન્યા મુરલીધરનાં દેવળમાં સવારની આરતી શરૂ
થઈ હતી અમારી હેલીમાંથી કેટલીયે સ્ત્રીઓ ત્યાં
જતી હતી. તેમની સાથે હું પણ સ્નાન કરીને જતો.
સવારનો વખત હતો. આકાશમાં તારાઓ ટમક ટમક
થતા હતા. એ વેળાએ નાનકડો ધૂમકેતુ દેખાતો
હતો. આજે વરસે ધૂમકેતુ ખૂબ જ મોટો હતો.
લગભગ અર્ધા આકાશે ધૂમકેતુની પૂછડી પહોંચતી.
તે વખતે સાતમા એડવર્ડ મરણ પામ્યા હતા.
પરંતુ ફરીથી નાનકડો ધૂમકેતુ દિગ્વિગત થવા
લાગ્યો. અમે કહેતા, “હવે કયો રાગ મરશે? આ
તારો નાનો છે તેથી નાનો રાગ મરશે.” સવારની
પ્રશાન્ત વેળાએ તે નાનો ધૂમકેતુ ખૂબ સુંદર
જણાતો હતો.

પૂન્યા મુરલીધરના મંદિરમાં સવારની આરતી
બહુ જ સરસ થતી. આરતી ઉતારનાર પૂજારી એનું
કાર્ય વેડની પેઠે નહિ, પણ ખરા દિલથી કરતો.
મંદિરમાં દીવાઓ પ્રગટાવવામાં આવતી. ઘણાં ખરા

મંદિરોમાં રંગેળીના ગાલીયાનો મોટો ઉત્સવ હોજમાં
ફૂલો ગોઠવી-ગાલીયા રચી, ઉજવતો. પૂનાનાં
ગાલીયાનો મોટો ઉત્સવ થાય છે. આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રી-
પુરુષો એ ગાલીયા જોવા બેસે છે.

દિવાળીના અરસામાં ઓંકારેશ્વર પાસે ખૂબ મગ્ન
પડતી. દેવદિવાળીને દિવસે ઓંકારેશ્વરના આખા
મંદિર પર સેંકડો દોવા પ્રગટાતા. નદીની પેલી પાર
આ પાર રહી લોકો દારૂખાનુ ઉડાડતા. પેલી તરફના
લોકો આ બાજુ હવાઈ બાજુ ઉડાડતા અને આ તરફના
લોકો પેલી બાજુ હવાઈ બાજુ ઉડાડતા. એ બાજુ
સૂઝક કરી જાયે આકાશમાં જતાં ને હીરામાણુક
ઉછાળતાં હવામાં વિહીન થતાં.

કારતકી એકાદશીને દિવસે તુળસીજાગમાં ગરદી
રહેતી. તુળસીજાગ એટલે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી વસ્તુઓ
પૂરું પાડનાર સ્થાન. રામનાં દર્શન માટે નહિ,
પરંતુ સંસારોપયોગી વસ્તુઓ ખરીદવા ઘણાં ખરી
ગરદી રહેતો. રામનાં દર્શન થાય ને કામનું કામ થાય એક
પંથ ને દો કાળ. તુળસીજાગમાં સંસાર ને પરમાર્થ
બંનેનો યોગ થયો છે. સંસારોપયોગી વસ્તુઓના
સમુદ્ર વચ્ચે રામ બેઠો છે. આસપાસ અનંત સંસારો
રેતા ફેલાયો ને વચ્ચે આ જગદ્દેવરામ મેઘસ્વામ
રામ. તુળસીજાગમાંની રામની મૂર્તિ પેશવાને પણ ખૂબ
ગમી ગઈ હતી એમ એક ઠેકાણે લખ્યું છે. તુળસી
જાગમાં મહાન રામચાલી, મુસદ્દી નાના ફણવીસ
જોવાં નરરત્નો કથાકીર્તન શ્રવણ કરવા આવતા.
નાના ફણવીસ આવે એટલે સર્વ જ્ઞાન્તિ ફેલાઈ
જાય એમ લોકો કહે છે. વ્યવસ્થિતપણે, ચિસ્ત,
ટાપટોપ, ચોક્કસ અંદાજ વગેરે માટે નાના ફણવીસ
આખા દિવસ પ્રખ્યાત હતા.

હું તુળસીજાગમાં રામનાં દર્શન માટે કાઢક

કોષક વખતે જતો. કોષક વખતે શાક ખાઈટમાં જઈ
તો રસ્તામાં રામની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા વિના થઈ
ખડું રહેતો નહિ. તુળમીમાગની મૂર્તિ ખરે જ નયન-
મનોહર છે. તે મૂર્તિ તરફ ગમે તેટલું જોવા કરે
છતાં જે તમિ થતી નથી. એ વ્યાનસૌંદર્ય પીધા જ
કરીએ એમ થાય છે. કારતકી એકાદશીએ એ મંદિરમાં
ખૂણ ગરદી હતી. હું એકરોજ જ ત્યાં ગયો. નિશાળમાં
રખાઓ હોવાથી લાઈ કોક્ષમાં ગયો હતો. હું ત્યાં
ગયો ન હતો. મામા મારી પાસે અજ્ઞાસ કરાવી લેવા
માગતા હતા. મામાએ મને બે આંના આપ્યા હતા.
આ બે આનાનું શું કરવું એ જ સમજાવું ન હતું
એ બે આનાને રમાડતો રમાડતો હું રામના દર્શન
જાપડ્યો. મને પોતાને તે દિવસે બે આના મળ્યા
હતા. હું એ બે આનાનો તે દિવસે રાજ હતો. પૂરા
આઠ પૈસા, બરે ચોવીસ પાઈઓ, મને મારા સુખ
માટે તે દિવસે ખરચવાની પરવાનગી મળી હતી !

“આ જ છે, પેલું જ છે,” એવું નિયંત્રણ
કરનાર મારી સાથે કોઈ નોંધું. હું સરમુખત્યાર
હતો. આ બે આનાનું અંદાજપત્રક હું બનાવતો
હતો. વિચાર કરતો કરતો હું મંદિરના દરવાજામાં
પેકો. લોકોની અપાર ઠક જામી હતી. દર્શન થવાં
મુશ્કેલ હતાં. નાનાં છોકરાંને ત્યાં લાવ કોણ પૂછવાનું
હતું ? હિંદમાં સર્વ સ્થળે બાળકોની પાવજદી થતી
હોય છે. પછી મંદિરમાં પણ એમ જ થાય તો નવાઈ
શી ? હું મરદીમાં ધૂસ્યો. હું જે ધક્કામૂકી, દંડાદંડી
કરવા લાગ્યો. આખરે મને રામનાં દર્શન થયાં. એક
ધણ વાર જ. ત્યાં બીજી ધણ જિજ્ઞાસુ રહેવાનો અવકાશ
જ નોંતો. પાછળ ખેંચતાણુ ને ધક્કામુકી સાક્ષતી હતી.

દર્શન કર્યા પછી હું કુકાનો તરફ ગયો. બે
આનાનું શું લેવું તે કંઈ સમજાય જ નહિ. એક પૈસા
રામને પારે મૂક્યો. ત્રણેલા પૈસાનું શું કરવું ? એકાદ
સાડું પુસ્તક મળી જાય તો ઠીક એ આશાએ હું
જોવા લાગ્યો. પરંતુ યુગસીમામાં કેવાં પુસ્તકો મળે ?
ત્યાં તો રામરક્ષા, વ્યંકટેય સ્તોત્ર, શનિમાહાત્મ્ય,
હરિપાકંડા અમંગ અને એવાં જ બીજાં પુસ્તકો !
મારી પાસે પૈસા હતા તેટલામાં આવી શકે અને

મેં ન વાંચેલું એવું ત્યાં શનિમાહાત્મ્ય હતું. શનિ.
માહાત્મ્ય વાંચવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. દોઢ આનામાં
શનિમાહાત્મ્ય ને એક પૈસામાં રામનું ચિત્ર એમ બે
વસ્તુઓ મેં ખરીદી.

કોક્ષમાં મેં અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચ્યાં
હતાં. રામવિજય, હરિવિજય, પાંડવપ્રતાપ, રામાય-
મેધ, ભૈમિની અશ્વમેધ, કાશીખંડ, મન્યંદ્રમેધ,
ગણેશપુરાણ, કથાસારામૃત, શિવલીલામૃત-આ
મોટા ગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. શનિમાહાત્મ્ય મેં
કદિ જે વાંચ્યું નહતું, તેથી મેં તે લઈ લીધું. રસ્તે
વાંચતો વાંચતો હું જતો હતો. ઘેર આવી આખું જે
પુસ્તક હું વાંચી ગયો. એની અંદરની વાર્તાઓ મને
ગમી. મારી પાસે શનિમાહાત્મ્ય છે એમ જાણતાં જ
અમારા મહોદલામાંની ઔચાએ મને દર શનિવારે
વાંચવા આમ્રહ કહેો ને મેં તે માટે અનુમતિ આપી.

આ શનિમાહાત્મ્યો કુળાંજ ને સત્વહીન ધર્મ
રાષ્ટ્રમાંથી બને તેટલો જલદી જવો જોઈએ. જ
શનિમાહાત્મ્ય મેં નાનપણમાં વેચાતું લીધું હતું તે
શનિમાહાત્મ્ય સમાજમાંથી ક્યારે દૂર થાય એમ
મને આજે થપા કરે છે. મારા મિત્રો આગળ મેં
અનેક વેળા એ વિષે કહ્યું છે. પણ શનિમાહાત્મ્ય
નષ્ટ થાય એ અગાઉ લોકો સમજે એવો જીવનધર્મ
નાની નાની પ્રતિકાઓ દ્વારા ધરોધર પહોંચી જવો
જોઈએ. ગીતા જેવા ઉત્તમ, સરતા ધર્મગ્રંથો ધરો-
ધર ફરી વળવા જોઈએ. ગીતા એ જ ઔપુરુષોનો
એક જ ને મુખ્ય ધર્મગ્રંથ થાય એ આવશ્યક છે.
ગીતાનો જો સર્વત્ર પ્રચાર થાય તો આપોઆપ
શનિમાહાત્મ્ય ને યુરુચરિત્રો બધ પડશે. કર્તવ્યનો
દિવ્યપંથ દર્શાવતી ગીતા મુખમાં શોભે, હૃદયમાં શોભે,
હાથમાં શોભે. પવિત્રતા, પ્રેમ, ઉત્સાહ ને કર્તવ્ય-
પરાયણતાથી જ સમાજને ખડું સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત રશે,
ને તે ગીતાના ઉપદેશ દ્વારા સાધ્ય થશે. ગીતા
એટલે આજસનો, મોહનો, વિકાસનો યત્ન. ગીતા
એટલે નિરાશનો, સ્વાર્થનો, દંભધત્સરનો યત્ન. ગીતા
કહે છે : કર્મ કરો, કર્મ યાનપૂર્વક કરો; હૃદયની
લાગણીઓ રેડીને કર્તવ્ય બજાવો. કર્મ દરવામાં

એટલો બધા તદ્દલીન થઈ ગયો કે તેના પરિણા-
મનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ન મળે. છાંડને
પ્રાણી પાવામાં આનંદ મેળવે. તેને સડો ન લાગે
તે જોતા રહે. બકરીઓને પાસે આવવા ન દે.
ખાતર નાખે. એ છોદનું સંવર્ધન કરવામાં અદર્શ
વર્ષો ને વર્ષો સુધી મહેનત કર્યા કરે તો તેના વૃક્ષે
ફળનાં ઝુમખાં એક કાળે જરૂર આવશે જ.

તે દિવસે શનિમાહાત્મ્ય વાંચ્યા પછી મેં તેને
પૂછું “ચાલી મુઠ્ઠી દીધું-પણ રામનું ચિત્ર ખૂબ
વખત સુધી જોવા કર્યું. પરંતુ અમારા મહોલમાં
એકાદશીનો પવિત્ર દિવસ ઊજવવા માટે મધ્ય કંઈક
જુદું જ કરી રહ્યાં હતાં. અમારા મહોલમાં શાંભવી
તૈયાર થતી હતી. તેને આપણે સાદા શબ્દોમાં ભાંગ
કહીએ છીએ. શિવરાત્રીને દિવસે તો એનું ખૂબ જ
મહત્વ ઈશ્વરસ્મરણ કરવા છતાં એ આ સંસારનું
વિસ્મરણ ન થાય, ઈશ્વરનું સૌન્દર્ય જોવા પછી પણ
આપણે પાગલ ન થઈએ તો ભાંગ પીને સંસારનું
વિસ્મરણ કરવા લોકો પ્રયત્ન કરે છે.

મને રાત્રે આઠનવ વાગે શાંભવી પીવા બોલા-
વવામાં આવ્યો. ધરના માલિકને ત્યાં ભાંગ બનાવી
હતી. શાંભવી એટલે શું તે હું જાણતો નહોતો.
મેં પૂછ્યું, “આ શું છે?” એક જણે કહ્યું, “સ્વામ,
જોઈ શું રહ્યો છે? પી જા. બેતણ પ્યાલા ભરી
પી જાશો તો અગ્નિ એકદમ બોલતાં આવડશે.
ઉપરાઉપરી વાક્યો બોલવા માંડીશ.” મને વહેમ
પડ્યો. મેં તે પીવાની આનાકાતી કરી. બીજો એક
જણ બોલી બેઠ્યો, “સ્વામ, તું તારે ચાત્રો જા. તું
ન પીએ એ જ સાચું છે.” “અરે, લેવા દે થોડાક
પ્રસાદ. જરાકમાં શું થવાનું છે?” એમ બીજાઓ

કહેતા. અને છેવટે એક જણે તો પ્યાલો મારે મોઝિ
અડાડ્યો. “થોડી ચાખ તો ખરો. સ્વામ, બધા એ
અનુભવે લેવા જોઈએ. તારા દરિયો કોકણમાં કાણ
પીવાવવાનું હતું! લે, થોડી મન કરી લે.”

મેં બીતાં બીતાં પ્યાલો ખાલી કર્યો. પીણું ઠંડું
હતું. એમાં બરફ નાખવામાં આવ્યો હતો. એલચીની
સુવાસ હતી. સ્વાદ પણ ઠીક હતો. પરંતુ હું ત્યાં વધારે
વખત રોકાયો નહિ. હું ત્યાંથી જતા રહ્યો જેમણે
બરપૂર પ્રાશન કર્યું હતું, તેઓ દેહબાન બહી ગયા.
તેમને કપડાંનું પણ જ્ઞાન નહતું. બીજે દિવસે ત્રીજે
પહેરે એમને જ્ઞાન આવ્યું. આ સમાચાર જાણ્યા
ત્યારે મને લાગ્યું કે હું નાસી આવ્યો તે ઠીક જ
થયું. મેં ફરીથી કદિ ભાંગ પીધી નથી. પરંતુ
ઉત્તર દિશામાં તેને આતિથ્યદર્શક પેવ માનવામાં
આવે છે. હું એક વખત છંદોર તરફના એક ગામડામાં
ગયો હતો. બપોરનો વખત હતો. ભાંગ તૈયાર થતી હતી.
મારે પણ બે ચમચા પીવી પડી. ભાંગને તે લોકો
ઠંડક કહે છે. ઉનાળામાં તે પીણું માફક, પ્રમાણમાં
લેવામાં આવે તો ફાયદો કરે એમ બધા કહેવા લાગ્યા.
મેં કહ્યું, “બસની માણસ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સમર્થન
કરી શકે છે.”

તે કારતકી એકાદશી ગઈ. રામનું ચિત્ર મારી
સ્મૃતિ સામે હતું. તેને હું કેટલું સંભાળી રાખતો !
મેં તેને કેટલેકલું પૂજ્યુ હતું ! એ બધું મેં મને યાદ
છે. જેમાં રામ હોય તે જ પાસે ગયો. બાકીનું બધું
વર્થ છે.

(આલુ)

અનુ૦ : મૂળશંકર પાઠ્યા

સામાન્ય જ્ઞાન.

પ્રશ્નોત્તરી

પ્રશ્ન

૧. પ્રકાશનો રંગ કાળો હોઈ શકે કે ?
૨. આ અક્ષાંડનો કોઈ છેડો છે કે ?
૩. ડાઈનેમો એટલે શું ?
૪. દૂરબિન અને બાઈનોક્યુલર વચ્ચે શો ભેદ ?
૫. ઊકળતા પાણીથી દાઝીએ અને વરાળથી દાઝીએ એ બેમાં વધુ તુકસાનકારક કયું ?
૬. ઓછામાં ઓછું ટેમ્પરેચર કેટલું ?
૭. થર્મોસ શીશીની કેવી રચના હોય છે ?
૮. તાંબુ, સોનું અને રૂપું એને પારામાં નાંખીએ તો શું પરિણામ આવે ?
૯. પાંપ હોવા છતાં નહિ ઊડનારાં પંખી કયાં ?
૧૦. ફૂલ નહિ આવે તેવી કેટલીક વનસ્પતિનાં નામ આપો.

ઉત્તર

૧. કાળો પ્રકાશ હોઈ શકે નહિ. જ્યાં પ્રકાશનો અભાવ હોય ત્યાં અંધકાર માણુમ પડે છે અને તેથી તેમાં રહેલી બધી વસ્તુ કાળી દેખાય છે. કાળી વસ્તુ બધા પ્રકાશનું શોષણ કરે છે એટલે પ્રકાશમાં પણ તે કાળી જ દેખાય છે.
૨. આપણું અક્ષાંક, જેમાં તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે રહેલાં છે તે અનંત છે એમ મનાવું નથી, પરંતુ એને પણ મર્યાદા છે. આમ છતાં, અક્ષાંડને છેડો નથી. જેમ પૃથ્વીની સપાટી મર્યાદિત છે, પરંતુ તેને કોઈ આદિ કે અંત નથી તેમ અક્ષાંકમાં પણ ગમે તે દિશામાં જઈએ તો, જ્યાંથી નીકળ્યા હો ત્યાં જ પાછું ફરીથી આવી જવાય તેમ છે.
૩. ડાઈનેમો એટલે મોટા પાયા ઉપર વિદ્યુત પેદા કરવાનું સાધન. ડાઈનેમોના સિદ્ધાંતની શોધ

મહાન વૈજ્ઞાનિક ફેરડેએ કરી હતી. એક મોટા લોહ-ચુંબકના ધ્રુવોની વચ્ચે એક તારના ચૂંછળાને કાપથી ફેરવવામાં આવે તો તેમાં ઉપપાદિત (induced) વિદ્યુતપ્રવાહ પેદા થાય છે. આ પ્રવાહ ઉચ્ચટમ્બલ (alternating) હોય છે.

૪. દૂરબિન અને બાઈનોક્યુલરની રચનાનો મૂળ સિદ્ધાંત એક જ છે બાઈનોક્યુલર એટલે ટુંકાવેલું દૂરબિન. દૂરબિનમાં બે કાચ હોય છે. તેમના અંતર ટુંકાવવા બે રિપાર્શ્ કાચમાંથી વચ્ચેના રિફ્રેક્ટિવ વારંવાર પરાવર્તન કરવામાં આવે છે. આથી નાની નળીમાં બે કાચો પાસે પાસે રહી શકે છે. દૂરબિનની નળી બધી લાંબી હોવાથી સાથે લઈ જવાની અગવડતા હોય છે.

૫. વરાળમાં ગ્રમ ઉષ્મ્યતા (latent heat) હોય છે જે ઊકળતા પાણીમાં હોતી નથી. આથી ઊકળતા પાણી કરતાં વરાળથી દાઝીએ તો આપણા હાથને વધુ ઉષ્મ્યતા મળે છે અને આપણને વધુ તુકસાન થાય છે.

૬. જો આપણે કોઈ પદાર્થનું ટેમ્પરેચર ઘટાડતા જઈએ તો છેવટે એવું એક ટેમ્પરેચર આવે છે જેનાથી ઓછું ટેમ્પરેચર હોતું નથી. આ ટેમ્પરેચર કેવળશૂન્ય (absolute zero) ટેમ્પરેચર કહેવામાં આવે છે. થર્મોમિટર ઉપર શૂન્ય કિમી સેન્ટિગ્રેડનો આંક હોય તેનાથી ૨૭૩ કિમી નેટલું ટેમ્પરેચર તીવ્રે લઈ જઈએ તો તે ટેમ્પરેચર ઓછામાં ઓછું ટેમ્પરેચર છે એમ માનવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકો જુદાં જુદાં સાધનો અને કુશિલિયા વડે આ ટેમ્પરેચરની પાસેનું ટેમ્પરેચર મેળવી શક્યા છે.

૭. થર્મોસ શીશીની અંદર જેમાં પદાર્થ રાખીએ છીએ તે કાચની શીશીને બેવડી બાંધુ હોય છે.

એ બેવડી બાજુ હવાચુસ્ત હોય છે અને તેમાંથી બને તેટલી હવા કાઢી સર્પ અંદર શૂન્યાવકાશ (vacuum) બનાવવામાં આવે છે. વળી એ કાચની શીશીને બંને બાજુ ઢોળ આપી પોલિશ કરેલી હોય છે. સાથે અંદરની ગરમી અંદર રહે છે અને બહારની ગરમી બહાર રહે છે. (આ શીશીમાં ઉષ્ણતા વહન, નયન, ગમન વગેરે પ્રકારોદ્ધારા ઉષ્ણતાનું નિર્ગમન થતું નથી અને શીશીમાં ગરમ વસ્તુ ગરમ રહે છે અને ઠંડી વસ્તુ ઠંડી રહે છે.)

૮. ઘણીખરી ધાતુને પારામાં નાંખીએ એટલે પારાનું પદ તેના ઉપર ચઢી જાય છે. ખાસ કરી સોનું, રૂપ, પારાની સાથે ઝટ મળી જાય છે અને

એક જાતનો એ ધાતુઓનો પારાની સાથે ભેળ બને છે. આ ભેળને એમેલગમ (amalgam) કહેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જો આપણી આંગળી ઉપર વીંટી સખત ચર્મ ગર્ભ હોય તો તેને ઉતારવા માટે સારો ઉપાય પારાનો છે. વીંટી ઉપર એક જગાએ પારો ધરમા કરવો. પછીથી વીંટીને હથોડી વડે ધા કરવો એટલે તરત તે ટૂટી જાય.

૯. શહામૃગ, મરમાં, કુકડાં, વગેરે.

૧૦. હંસરાજ, બીલાડીનો ટોપ, લીલ, ફૂગ વગેરે.

ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક
એમ. એસસી., પીએચ. ડી.

ચોમાસે

(અજનીવિત)

શીઆળે થીઝેલાં ઝરણાં

જિનાળે સીઝેલાં ઝરણાં

ચોમાસે ઝડીએ ઝીકાતાં

ફરી બેઠતાં ધારો.

+

શીઆળે થીઝયાં ઉર-ઝરણાં

જિનાળે સીજ્યાં ઉર-ઝરણાં

ચોમાસે ચેતન સીંચતાં

કલ ગાને ગારો.

“હીઝ માર્ટર્સ” વોર્ધસ”

“હીઝ માર્ટર્સ” વોર્ધસ”ની પ્રામોદાનની રેકર્ડ ઉપર વાળના બૂંગળા પાસે એકચિત્તે સંભળવા બેઠેલા કૂતરાનું ચિત્ર તમે જોયું જ હશે. તમારા મનમાં કદિ એવો વિચાર આવ્યો છે ખરો કે આ પ્રામોદાનની પેટી ઉપર કૂતરાનું ચિત્ર શા માટે મૂક્યું હશે? એને અને કૂતરાના ચિત્રને શા સંબંધ? પણ એ ચિત્ર અર્થવિહીન નથી. એક કૂતરાનું પોતાના માલિક પ્રત્યેના પ્રેમને તાદરસ કરતું એ અર્થપ્રધાન ચિત્ર છે.

કાન્સમાં એક ચિત્રકાર થઈ ગયો. તેણે એક કૂતરો પાળેલો. નોરા એનું નામ રાખેલું. ચિત્રકાર મૃત્યુ પામ્યો. તેની માલિકલક્ત અને કૂતરો તેના બાઈ પાસે ગયાં. નોરા માલિકના વિશગથી ખાવ નહીં, પીએ નહીં, બાવરો બાવરો કર્યા કરે, અને ઉદાસીન થઈ પડી રહે.

એ ચિત્રકારના ગીતની રેકર્ડ ઉતારાવેલી હતી. એક દિવસ બાઈ તે વગડવા લાગ્યો. નોરા માલિકને કંઈ અચાનક સંભળી ગઈ છેલો થઈ ગયો. વાળના બૂંગળા પાસે જઈ માલિકને અવાજ તે લક્ષપૂર્વક સંભળવા લાગ્યો. તે દર્શાવિત થઈ ગયો. નોરાના વર્તનથી બાઈની લાગણીઓ સ્પષ્ટ થઈ. તેના સવેદનશીલ હૃદયમાં કલાનો આવિર્ભાવ થયો. તે પણ એક સારો ચિત્રકાર હતો. તેણે વાળના બૂંગળા પાસે ખાનસથ બેઠેલા નોરાનું ચિત્ર આંક્યું. ‘હીઝ માર્ટર્સ’ વોર્ધસ’ એનું ચિત્રનું નામાધિધાન કર્યું. પછી તો નોરા માલિકની રેકર્ડ સાંભળ્યા વિના ખાતો જ નહીં.

ચિત્રકારે આ ચિત્ર ઈંગ્લિશ રેકર્ડીંગ કંપનીને વેચ્યું. કંપનીએ એ ચિત્રને પોતાનું ટ્રેડમાર્ક બનાવ્યું.

આથી જ પ્રામોદાનના મગ્નીન પર કુતરાનું ચિત્ર તમે જોયો છો.

નિદ્રા વિષે વિજ્ઞાન

મૃત્યુની નાની આગ્રહિ જોતી નિદ્રા વિના માણસ કેરો બહાવરો બની જાય છે! પણ સતત ચાનિદાની ફરિયાદ કરનારને વિતાન ખોટો ટેરવે છે. આ ફરિયાદ સાચી નથી પણ મનની જમણા છે. રાતના સમયે મગ્નની જાંતિઓ અને વિચારોના ગૂંચલાથી માનવીને આખી રાત જાંધ ના આવી એનું લાગ્યા કરે છે. આ યંત્રયુગ છે; અને આ જમાનામાં કોઈ પણ વિષયનું યંત્ર ના હોય એનું ન બને. બેંકમાં હિમાય ગણવાનું યંત્ર હોય છે, અને માણસની સત્યતા—અસત્યતા પુરવાર કરવાનું પણ યંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે માનવીની જાંધનું માપ કાઢવા માટે પણ એક યંત્ર શોધાયું છે. એ યંત્રનું નામ ‘રલમ્બરો મીટર’ છે. આ યંત્રથી અનિદાની ફરિયાદ કરનારાઓ ‘જ્યુક્ટી’ જાંધ કાઢે છે એમ પુરવાર થયું છે. જાંધતાના કલાક પરથી જાંધનું માપ ના કદાચ પણ તેના પ્રકાર ઉપરથી સારીનરસી જાંધ જાણી શકાય. કલાકોના કલાકોની તક્રા કરતાં દસ મિનિટની ઘસવસાટ જાંધ સારી ગણાય. એડિસન પ્રયોગશાળામાં જ દસ મિનિટમાં જાંધી લેતા. નેપોલિયન, કુમા વગેરે મહાપુરુષો થોડા સમયની જ જાંધ લેતા એમ ઈતિહાસ કહે છે. અને આજે મહાત્માજી પણ ક્યાં લાંબો સમય સુધી નિદ્રા લે છે? એાહોઆ મુનિવર્સિટીના ડૉ. હેરી એમ. જોનસને નિદ્રાનું ગૃહ રહસ્ય પામવા વૈજ્ઞાનિક અખતરાઓ કર્યા છે. ૭ વર્ષ સુધી-૧૯૦ માણસો પર

નિદ્રા વિષે નિરોક્ષણ-પરીક્ષણ કર્યું અને યંત્રવતી પ્રયોગો કર્યાં. એમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે સાધારણ રીતે માણસ ઊંઘમાં એક સ્થિતિમાં નથી પડી રહેતો. તે લાંબોટૂંકા, આડાઅડળો વગેરે અંગ-પ્રત્યંગોનું હલનચલન આઠ કલાકમાં પાંચેસ વખત કરે છે. મગદાની પેઠે ઊંઘમાં પડ્યા રહેવું એવી કહેલી અસત્યતાથી બરપૂર છે.

માનસશાસ્ત્રીઓ નિદ્રાધીન માનવીની સુવાની રીત ઉપરથી તેના ચારિત્ર્ય વિષે અનુમાનો ખાંધે છે. દૂરિયુવાળી સુનાર ઉત્સાહવિહીન અને નિરાશાથી બરપૂર હોયો નોંધ્યે; ચત્તો અને લાંબો થઈ સુનાર સ્થિરવૃત્તિ ધરાવનાર હોયો નોંધ્યે; હાથ બહાર રાખીને ચારસો ઓઢનાર ઉદાર અને વિશ્વસનીય હોઈ શકે; અને ત્રાંસો અને આડવડો સુનાર માનવી એકલસંગી હોવા પૂરેપૂરા સભવ રહે છે. તે સુમાની પણ હોય.

ચિંતા, ભય, શોક, દોષ, પ્રેમમાં નિષ્ફળતા અને અકર્ષાતીઆવેશ નિદ્રાના વિરોધીઓ છે. હવા, હલકું પણ ફંફાણું એટલું, પ્રકૃત્ય ચિત્ત-અને સૂતાં પહેલાં દૂધને પાલો ગાઠ નિદ્રા આણુનારાં છે. બપોરે ખાધા પછી પાએક કલાકની વામડુમ્મી રાતના પ્રસારત નિદ્રા પ્રેરનાર છે એમ વિજ્ઞાત્રી સાખીત થયું છે.

*

હસ્તાક્ષરો અને આશિર્વાદન

જેમ માનવીની મુખાદૃશિ ઉપર તેના યુગુદાયો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ તેના હસ્તાક્ષરો ઉપરથી તેનાં સ્વભાવ, ગુણ અને વ્યક્તિત્વનું આલેખન થઈ શકે છે. મોટા માણસોની સહીમાં તેમના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવ સ્પષ્ટતાથી પ્રતીત થાય છે. અક્ષરોના વિધ-વિધ આકારો જ્ઞેવામાં આવે છે. મોતીના દાણા જેવા છૂટા અક્ષરો પ્રથમસનીય તો છે જ, પણ એકલા સફાર્ધદાર અક્ષરો શોભા વિનાના હાજે છે. મરોહદાર અને સફાર્ધદાર લેખનની સુંદરતા ઊડીને આંખે વળગે તેવી હોય છે. હસ્તાક્ષર નિષ્ક્રિયનોએ જનહેર કર્યું છે, કે સ્પષ્ટ અને મુરેખ લખનાર પોતાનું ચોખ્ખું માનસ પ્રદર્શિત કરે છે. ગરબડ મોટાળીઆ અક્ષરો લખનાર સંદેહવામીઓ અને અસ્થિર વિચારસરણી

વાળો હોય છે. પણ નોંધવા પાત્ર ખીના તો એ છે કે મહાન પુરોહિતા હસ્તાક્ષરો ખૂબ જ ખરાબ હોય છે. મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના ખરાબ અક્ષરોની ફરિયાદ કર્યાં નથી કરતા હોતા!

હસ્તાક્ષરો પારખવા માટે એક યંત્ર શોધવામાં આવ્યું છે. યંત્રનું નામ 'મોડોફાઈન' રાખવામાં આવ્યું છે. એનાં શોધક મિસિસ ક્લેરા રોમન નામનાં હસ્તાક્ષર પારખવામાં પારંગત વિદુષી છે. લખનારની કલમ વિજ્ઞાત્રીક પ્રવાહદારા યંત્ર સાથે જોડાયેલી હોય છે; અને લખતી વખતે લેખકની માનસિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ, આધાત પ્રત્યાધાતો, ઝડપ અને લેખનમાં શક્તિનો અપ વગેરેની નોંધ યંત્ર પર થાય છે.

*

કાપડકામાં નવીનતા અને અમળયમીઓ

જૂના જમાનામાં માનવીઓ અંગ ટાંકવા વસ્ત્ર પરિધાન કરતા એ બાબત આપણને અસંસ્કૃત લાગે છે. પણ છેલ્લા દોઢ દાયકામાં જન્મતબરના સંસ્કૃત માનવીઓ કુમાસત્થુ અને ભાતીક લાકડાનું કાપડ પહેરે છે એ ખીના તો હવે સર્વવિદીન છે. લાકડાના કાપડને 'આર્ટિફિશિયલ સિલ્ક' અથવા 'રેઝોન' કહેવામાં આવે છે. રેઝોનના બનાવટની શોધ ઓગ-સ્ટ્રીસની સદીમાં થયેલી. મીજી સોષોમાં જેમ અસ્પર્શ્યો અનેરો ભાગ ભજવ્યો છે તેમ આ શોધ પણ અસ્પર્શ્ય જ હાય લાગી છે. ફેન્ય શોધક શાંતિતના હાથ ઉપર ફોટોગ્રાફી કરતાં કાલોડીઅન ટોળાનું અને આમાંથી રેઝોનની શોધનાં બીજાં રોપાવાં પછી તો આ શોધ ઉપર અનેક અખતરા અને મુધારાવધાર થયા. લાકડાના માવાને કારખન બાવસંક્રાંતિની અસરથી પ્રવાદી બનાવવામાં આવે છે. પછી આના ઉપર રાસાયણિક ક્રિયાઓ થાય છે અને અંતે તેમાંથી તાર ખેંચવામાં આવે છે. આ તારના વણાએલા કાપડનું નામ 'રેઝોન' આપવામાં આવ્યું છે. ત્રણ મહાયુદ્ધ વખતે જર્મનીમાં કાપડ બનાવવાનો કાચો માલ ખૂટી પડ્યો તેથી લાં 'રેઝોન'ના ઉત્પાદનનું

કાપી ખૂબ ધમધોકાર ચાલ્યું. સફાતમાં તો આ કાપડ ધણું કડક અને બરડ હતું. જર્મન પ્રગ્ન તે પહેરતા તારી ગઈ પણ પાછળથી એમાં અનેક સુધારા થયા અને છેવટે કુમાસદાર અને સુંદર કાપડની બનાવટ પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકવામાં આવી. કેનેડાના 'રુપુસ' નામના જંગલમાં ભિગતા મલબેરી, ઓક, વાંસ અને અન્ય વૃક્ષોના વપરાશ 'રેઝોન'ની બનાવટમાં થાય છે. નોંધવાપાત્ર બીના તો એ છે કે રેઝોન લાકડાના માવામાંથી બને છે; અને કાગળ અને સળગી બેઠે તેવા 'ગનકોટન' નામના પદાર્થ પણ તેમાંથી બને છે! એક વસ્તુમાંથી બે બનાવટો : એક માનવઉપકારક અને બીજી માનવસંહારક! લાકડામાંથી કાપડની બનાવટ શોધી રસાયણશાસ્ત્રીઓ નિશ્ચિત એસી ના રહ્યા. પણ તેમની શોધખોળોના પ્રતાપે દૂધ, સોયાબીન, ઘાસ અને કાચમાંથી પણ કાપડની બનાવટ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

ઈટાલીમાં રાષ્ટ્રના ઉપયોગ કરતાં પણ વધુ દૂધની ભિખ હતી. વૈજ્ઞાનિકો આ રાષ્ટ્રસંપત્તિને નાહક વેડફી દે એ તો બને જ નહોતો! એક ઈટાલિયન વૈજ્ઞાનિકે દૂધના કેલીનમાંથી 'લેનિટાલ'ની બનાવટ શોધી. લેનિટાલ એટલે બનાવટી બિન. આ બિન ખરા બિનના કાપડને પણ ટકકર મારે તેવું હોય છે. એક જાતના ઘાસમાંથી બિન બનાવવાનો ઉદ્યોગ જર્મનીમાં ચાલી રહ્યો છે. વળી જાપાનમાં સોયા-

બીન નામના કડોળમાંથી બિનનું કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલી રહ્યો છે. રસાયણશાસ્ત્રીઓએ બનાવેલી ત્રણ બનાવટું છે. આમાંથી તાર કાઢી કાપડ વણવામાં આવે છે. આ કાપડના 'બેર્બીક મુટ' બનાવવામાં આવે છે

કાચમાંથી પણ કાપડ બને છે આ જાણી તમે જરૂર આશ્ચર્યચકિત તો થશો જ. કાચના સુકમતમ (માથાના વાળ કરતાં ૧/૨૦ પાતળા) તારો બેંચવામાં આવે છે. આને 'ફાઈબર ગ્લાસ' કહે છે. કાચનું કાપડ સુતરાઉ કાપડ કરતાં વધુ કુમાસદાર, અગ્નિબેધ, જલબેધ અને વળી કચ્ચલીઓ ન પડે તેવું હોય છે. આથી સંસ્કૃત પ્રગ્ન તો આને વખાણી વખાણીને વાપરે છે.

કપાસનું ઉત્પાદન માનવીની સત્તાની બહારની વાત છે. પણ રેઝોનની બનાવટથી માનવીના વચ્ચે પરિધાનનો પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલાઈ ગયો છે. રેઝોનની બનાવટ સસ્તી છે, એના ઉત્પાદન ઉપર માનવીની સત્તા ચાલી શકે તેમ છે. પણ પ્રશ્ન થાય કે જગતનું લાકડું ખૂટી જશે તો? રેઝોનની બનાવટ બંધ નહીં થાય? ના. રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કૃત્રિમ લાકડું બનાવ્યું છે. આ લાકડું 'હલકું', પાણીથી કહોનાય નહિ તેવું, અને ટકાઉ હોય છે.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

કરનાર

૧૫૧

૨૫ ૧૨

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

ઓગસ્ટ : ૧૯૪૦

છાકરાઓ નતે નેટલું કરી શકે તેટલું
તેમને કરી લેવા દો-જરૂર પોતે ધન્યકર્તા
દો. પોતાના પાણીના ફૂલ નતે બરવા
દો. કપડાં નતે ધોવા દો, ચોરડીઓમા
સાંધ્યું રાખવાનું, પોતાના જુદાં અને
કપડાં ખરેખરી મેલ ખ ખેરવાનું, ટેબલ
ગોળવવાનું વગેરે કામ નતે કરવા દો. હું
ખાતરીથી કહું છું, કે આ વાતો નજીવી
ભરે સાચી દોષ, પણ તમારા છાકરાઓનાં
સુખને મટિ દેવ, અથવા કલિદાસ વગેરેના
જ્ઞાન કરતા એ સેકો ગળી વધારે
કપડાંની રૂ

મહાત્મા દોસ્તોર

કિશોર

વર્ષ ૫

ઓગસ્ટ : ૧૯૪૦

અંક ૧૨

અનુક્રમણિકા

૧	અપો જરથુષ્ટ્ર	મુખચિત્ર	
૨	કૂચ ગીત (કાવ્ય)	ત્રિભુવન વ્યાસ	૪૨૫
૩	કિશોરોતે	'અલગારી'	૪૨૬
૪	અપો જરથુષ્ટ્ર અને જરથોસ્તીઓ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૨૭
૫	સલાહ (કાવ્ય)	'નોતમ'	૪૨૯
૬	રણડુની યાદદાસ્તમાંથી		૪૩૦
૭	મોતમાંથી નીકળતું પાળો	કાકરાદેવ કલેલકર	૪૩૨
૮	એસેફ વિસ્તર	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક	૪૩૩
૯	વિદ્યાસ વા વિશ્વવ (કાવ્ય)	'ગુફ'	૪૩૬
૧૦	નોકરી (વાર્તા)	રતિલાલ સાંકળચંદ નાયક	૪૩૭
૧૧	હોન્ડનો રક્ષક વોર હેલેન્સ	કાન્તિલાલ દલાલ	૪૩૯
૧૨	નાપાસોની સખા	મૂળશંકર પાખ્યા	૪૪૧
૧૩	કથિકા	'નોતમ'	૪૪૩
૧૪	કાલિદાસનો વિવાહ	જશભાઈ પટેલ	૪૪૪
૧૫	ખોજા અને કુદાકી	કાકરાદેવ કલેલકર	૪૪૯
૧૬	સ્વામ (ચાલુ વાર્તા)	અનુ: મૂળશંકર પાખ્યા	૪૫૦
૧૭	ભારતના પ્રસિદ્ધ નગરોની વસ્તી		૪૫૨
૧૮	લોકમાન્યની જીવનકોરમ	શિવાભાઈ કા. પટેલ	૪૫૩
૧૯	કાવ્યપરિદોશન	નગીનદાસ પારેખ	૪૫૫
૨૦	ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર	ગોપાલદાસ પટેલ	૪૫૮
૨૧	સામાન્ય જ્ઞાન (પ્રશ્નોત્તરી)	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક	૪૬૦
૨૨	શ્રદ્ધા (કથિકા)	તનમુખ ભટ્ટ	૪૬૧
૨૩	સારોદ્યાર		૪૬૨

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રતિદાસના પ્રસંગો, વિજ્ઞાનની વાર્તા, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાર્તા, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, ગ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા શોખ લેખોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે કાચળી-એક જ પાણી લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો સાચે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે (અગર, ચિત્રો ક્યા પુસ્તકમાં મળવા સભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હોય તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખકે દરેક પત્રવ્યવહાર સચે તેમજ લેખ સાથે પેતાનું પૂરપૂરું સિનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દૂકમાં અને બને તેટલો મૂલ્યસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાંનો હોય એ જણાવવા શોખ છે.

પ્રસિદ્ધ કવ્યેશ લેખના પાંચ આઉટ પ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે તાંની : 'કિશોર' ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ પ્રધર્મ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ

સુબંકના એજન્ટ : મેસર્સ સી. જમનાદાસની કું. : પ્રિન્સેસ રોડ, સુબંક

સવાળમ : હિંદમાં શ્રી. ૪-૦-૦૦ ખર્ચા તથા પત્રદાતા શ્રી. ૬-૦-૦૦ અથવા સિલિંગ ૧૦ ફુટક ૦-૬-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ 'મિત્રી' : ૧૨ જ, ભારતીનવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ : ધી નવપ્રભાત પ્રિં. પ્રેસ, ધીમંટા રોડ, અમદાવાદ : તા. ૨૦-૮-૪૦

અર્ચક નરસિંહ

કચ્છી

કૃત્ય ગીત

ભારતના ભડવીર કુમારો કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
એક અવાજે એક જ તાલે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ધ્રુવ

નિર્ભય મનથી મહામ પગલે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
ઊંચું મસ્તક રાખી સઘળે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

સ્વદેશનાં સૌ સંકટ હરવા કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
જન્મભૂમિની સેવા કરવા કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

સિંહુ સમા શરવીર ધર્મને કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સ્વતંત્રતાના સૈનિક ધર્મને કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

હુર્ગુલુ સઘળા દર ક્રાંતી કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સત્ય અહિંસાને અપનાવી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

દીન જનોનાં દગદર દગવા, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સંપ કરી સૌ સાથે મળવા, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

સ્વમાનની ધરો ખસી ખુમારી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
વતન તણું ગૌરવ વિસ્તારી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

જગતને શિર નમાવી કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
ભારતનો જયકાર ગાતવી કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત

કિશોરોને

(૧૭)

દેવતા,

આપણું આ શરીર જેવું અદ્ભુત છે. પ્રાચીન કાળના કવિઓએ જેવી રીતે આ વિશ્વની અદ્ભુતતાનાં ગાન ગાયાં છે, તેવી જ રીતે શરીરની ગદનતાનાં ગાન ગણ્ય ગાયાં છે.

અત્યારના વિજ્ઞાનના જમાનામાં, ન્યારે મોટા મોટા શરીરવિજ્ઞાન ગ્રંથનારાઓ શરીરના અત્યંત બાજોની નવી નવી શોધો કરે છે, ત્યારે પણ તેમને લાગ્યા જ કરે છે કે હજુ અગવડો ભાગ ધણી મોટો છે. આપણા સંત પુરો જણાવે છે કે જે આ ધ્વજાંડમાં છે, તે આ પિંડમાં પણ છે. આપણે પિંડ, એટલે આ દેહ, જણીએ કે આખા ધ્વજાંડની નાનકડી આશ્વિતિ ન હોય !

આણું અનેક પ્રકારની વિવિધતાથી ભરેલું આ શરીર જેવી રીતે જન્મ્યું, તેનું આદિ સ્વરૂપ જેવું હતું, એ બધું જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે એક બાજુથી અચ્છે થાય છે, બીજી બાજુથી આત્મ-અર્થન થાય છે.

એક નજીબા સદૃશ બીજામાંથી જેવી રીતે મોઢું ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે આ શરીર પણ કોઈ શુભ બીજામાંથી આવું ચેતનવંતું ધરાય છે. માતાના ગર્ભમાં પળે પળે, રિવસે રિવસે તેના વિભાસ કેવી રીતે થતા જાય છે અને પરિણામે નવ માસને અંતે એક સુંદર સુકોમલ ચામડીથી મહેલો દેક, અસહ્ય વેદના પછી, આ જગતમાં કેવી રીતે આવતરે છે, એ વિશે સમઘરયાનમાં જોયા છતાં આપણી કુદરતજીવિત વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસુ થતી જાય છે.

વનસ્પતિની જનની આ યજ્ઞાધી પૃથ્વી છે; માનવ જીવનની જનની ચિન્મયો માતા છે. ધરણીના ગર્ભમાં રહેલા બીજને માટી હાંકે આપે છે, જળ પ્રાણ સીંચે છે, પ્રકાશ જીવિત કરે છે, વાયુ જીવંત કરે છે અને આકાશ પ્રગટ કરીને તેને વિશ્વાભિમુખી કરે છે. જે પાંચ તત્ત્વોમાંથી વનસ્પતિના બીજનું ધડતર થયું છે, તે જ પાંચ તત્ત્વોમાંથી આપણું પણ ધડતર થયું છે. તેથી જ આપણે આ દેહને પચ્ચમહાભૂતથી ધારણેથી કહીએ છીએ. એ પચ્ચમહાભૂત એટલે પેલાં ઉપર જણાવેલાં પાંચ તત્ત્વો—આદિ તત્ત્વો.

માથાથી માંડીને પગ સુધી આ દેહનું દરેક અંગ ખૂબ ધારીકું અને કળામય હોય છે. ચામડીના આચ્છાદનથી તે સંવાળું અને મોઢક લાગે છે.

આપણે જ્યારે ધર ચણવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તેનું ખોખું તૈયાર કરીએ છીએ. એ ખોખું જેવું સખરડખર લાગે છે ! પણ જેમ જેમ છંદ, ચૂનો, પહાસતર, રંગરોમાન વગેરેથી તે પૂરું થતું જાય છે, તેમ તેમ તે શોભા આપતું જાય છે.

એવી જ રીતે માત્ર હાડકાના માળખામાંથી આ દેહને બધો બધો કરી દેવામાં આવ્યો છે. સ્નાયુ, લોહી, નાડીઓ, આંતરડાં વગેરે સુકોમલ સદૃશ તત્ત્વોથી શરીરને મઢી દેવામાં આવ્યું છે.

અને એ બધાંયથી આશ્ચર્યકારક રચના તે આપણા મગજની છે. આખા જગનની સંસ્કૃતિઓને ધડનાર અને ઉઘાપનાર, એ મગજ છે. જેવી રીતે ધરનીકંપને જાણનાર યંત્ર કોઈપણ ટેકાણે અત્યંત નજીબા આંચકા થતાં તેને મહણ કરી લે છે, તેવી રીતે આપણા શરીરને કોઈપણ ટેકાણે કોઈપણ ઈર્ષ થતાં તેને સંકેશો ભેતભેતમાં મનમાં પહોંચી જાય છે. આને આપણે 'જાણવું' કહીએ છીએ.

આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ચામડી એ શરીરનાં ખૂબ અગત્યનાં અંગો છે; કારણ કે તે દારા ભેડું. સંભળવું, સંધવું, ચાખવું અને સ્પર્શવું, —એ બધી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે. એ અંગો ખૂબ સદૃશ, સુકોમલ અને ધણી અગત્યનાં હોવાથી તેમની રચના પણ ગૂંચવણ ભરેલી છે. બહારથી સંરક્ષણ કરવાને શરીરના ધડનારાએ ખૂબ કાળજી લીધી છે. આટલી ગૂંચવણ ભરેલી છતાં તે રચના કેટલી સરળ, ધારીલી અને કળામય છે !

એ દરેકની રચનાનો અભ્યાસ પણ એટલો જ ઝીણવટથી થઈ શકે છે.

ત્યારે હવે તમને સમજાવું હશે કે શરીર જેવું અગત્યનું સાધન છે. તેના અભ્યાસ પાછળ આટલાં વર્ષો ગયાં છે, છતાં અજાણ્યો ભાગ જણાયેલો વગર કરતાં ધણી જ મોટો છે. ખરેખર, આ જન-તમાં આપણે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તેના કરતાં અનેકગણું જાણતા નથી. યાનના રસ્તાનો અંત જ નથી.

—લિન્ન તમોરો 'અસગારી'

અપો જરથુષ્ટ્ર અને જરથોસ્તીઓ

રસીઓને સૌ કોઈ ઓળખે છે. તેઓ અને મુ'બઈમાં મોટે ભાગે વસે છે અને તેમણે પોતાની ભાષા તરીકે સ્વીકારી છે. તેઓ અહીંના નથી તે તેમના નામ તમે જોઈ શકશો. પારસી શબ્દ સંસ્કૃત 'પરથી' બન્યો છે. હાલમાં જેને આપણે કહીએ છીએ તેને સંસ્કૃતમાં 'પારસ' દેશ મુલકના વતની તે પારસી. તેઓ તે દેશને માયામાં 'ફારસ' કે 'ફાર્સ' કહે છે. અને 'પારસ' શબ્દ તેનું રૂપાંતર છે. ઈસ્વી સનના સૈકામાં મુસલમાન ધર્મ ત્યાં ફેલાવા લાગ્યો, પોતાના ધર્મની રક્ષા ખાતર તેમણે પોતાનું નામ ઈરાન છોડ્યું, અને ત્યાંથી હિજરત કરીને દેશમાં ગુજરાતના સંગજી બંદરે તેઓ બેઠા; ૧૨થી તેઓ હિંદને પોતાનો દેશ કરીને રહ્યા છે. રસીઓને 'જરથોસ્તી' બાઈઓ 'પણ કહેવામાં, એ કદાચ તમે ન જાણતા હો. આપણે ઉપર, 'પારસી' નામ તેમના મૂળ-વતન પારસ દેશ પડ્યું છે; આ 'જરથોસ્તી' નામ તેમના આદિ પાપક, જરથુષ્ટ્ર પરથી છે. તે નામ તેમનો જાય છે. તેમના ધર્મને સામાન્ય રીતે પારસી કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તેના કરતાં ચોક્કસ જાપરવો હોય તો આપણે તેને જરથોસ્તી ધર્મ જોઈએ. જેમ ખ્રિસ્ત ઉપરથી તેમનો અનુવાપી કહેવાય છે, તેમ જરથોસ્ત અથવા જરથુષ્ટ્ર તેમનો અનુવાપી 'જરથોસ્તી' કહેવાય છે. તે શબ્દાર્થ 'ધરડા કે પોળા રંગના ઉપર બેઠેલા માલિક' એવો ખતાવવામાં આવે છે. જીવન તથા આદર્શની પવિત્રતાને લીધે તેમને રીતે 'અપો' એટલે પવિત્ર જરથુષ્ટ્ર

વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૬૬૦ થી ૫૪૩ સુધીનો એમનો જીવનકાળ હતો, એમ એક વિદ્વાન કહે છે. અને તેમનું જન્મસ્થાન તે વિદ્વાન પશ્ચિમ ઈરાનમાં ઉરમિયાહ નામના સરોવર પાસે રય નામના એક ગામમાં બતાવે છે. તેમના પિતાનું નામ પૌરુષરપ અને માતાનું નામ ફૂરો હતું. તેમનું કુલ કે ગોત્ર સ્પીતમ કહેવાતું હતું. તેથી કેટલીક વાર તેમને પ્રાચીન ઈરાનમાં જરથુષ્ટ્ર સ્પીતમ કે માત્ર સ્પીતમ એવું પણ કહેવામાં આવતું.

બાળક જરથુષ્ટ્રને સાતમું વર્ષ એસતાં, તેમના પિતાએ એક ડાહ્યા અને વિદ્વાન ગુરુની પાસે એમને બહુતા મૂક્યા. એમની મૂળ પ્રતિભાને લઈને તે આ ગુરુની કેળવણીને ઉત્તમ રીતે અપનાવી શક્યા. પંદર વર્ષના તે યથા ત્યારે તેમણે કર્તી ધારણ કરી. કર્તી પહેરવાથી પવિત્ર ધાર્મિક જીવનમાં પ્રવેશકર્મો-એમ મનાતું હતું. જેમ બાઇબલમાં જોનાઈ પહેરવાનો રિવાજ છે, જોનાઈ પહેરનાર નવો જન્મ પામ્યો એમ ગણાય છે, તેમ જ આ કર્તી પહેરવાનો ચાલ પ્રાચીન ઈરાની આર્યોમાં પણ હતો, અને એ ધર્મજીવનમાં પ્રવેશ કર્યાનું ચિહ્ન મનાતું તમને ખબર છે કે, આજ પણ પારસીઓ એક ધર્મચિહ્ન તરીકે કર્તી પહેરે છે.

૧૫ વર્ષની યુવાન ઉંમરે જરથુષ્ટ્ર કેવા સમ-જણા અને વિચારવંત ગણ્યા હતા તે એક પ્રસંગ પરથી સરસ સમજાય છે. પારસી ધર્મગ્રંથોમાં આ પ્રસંગ મળે છે. જરથુષ્ટ્ર ૧૫ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના પિતાએ પોતાની મિલકત પોતાના દીકરાઓને વહેંચી આપી. જરથુષ્ટ્રે બાપીની પૂજામાંથી બાત કદોરો જ લીધો. કદોરાની પેડે કર્તી કમરે બધાય છે. એટલે એમણે માત્ર કદોરો લઈને એમ સૂચ્યું કે, પોતે ધર્મને નામે કર્તી ખાંધી હવે જે કમર કસી છે, તેટલો વારસો તેમને ઓછો નથી. આવી ધર્મજાગૃતિવાળા તે હતા.

જરથુષ્ટ્ર ઈરાનના વતની હતા. તેમનો ચારે અને કર્યા થયો હતો તે ખાખતમાં

૧૫ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરના સમયનો એક બીજો

પ્રસંગ પશુ બાંધવા મળે છે. એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો હતો, તેથી ઘેર તથા ગરીબ લોકો બૂખે મરતા હતાં. તે વખતે પોતાની પાસેથી ધાસ આપી તથા અનાજ મેળવવા મહેનત કરી તેમણે પોતે લોકોને રાહત આપી અને ખીજાને તેમ કરવાને પ્રેર્યાં. એક ખીજાને પ્રસંગ એના કરતાં વધારે કરણ છે. એક વાર રસ્તે જતાં એમણે એક ફૂતરીને બૂખે ટળવળની જોઈ તેને માટે ખાવાનું લેવા તે દોડ્યા. પશુ તે પાછા આવ્યા ત્યાર સુધીમાં એ બિચારીએ ખાણું છોડ્યા હતા. સ્વશાવે આવ્યા દયાળુ અને પરાપકારી તે હતા.

પરંતુ, તેમના હૃદયની બીડી બૂખ તો ખીજ હતી. તેમને જગત અને જીવનનું ખરું રહસ્ય શું હતું તે બાંધુનું હતું. એને સારું એકાંતમાં ધ્યાન અને ચિંતન કરવું જોઈએ. તે કરવાને માટે જરૂર પડે એક પહાડ પર એકાંતવાસ કર્યો. લગભગ દરેક વર્ષ એમાં ગાળ્યાં. આમ ત્રીસ વરસના તે થયા ત્યારે તેમને જ્ઞાન થયું. પારસી ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, એકાંતવાસને અતિ જરૂર પડેને અદ્વૈતમંદ કે ઈશ્વરનાં દર્શન થયાં અને પ્રભુએ શ્રીમુખે તેમને સત્યધર્મનો બોધ કર્યો. આમ જ્ઞાન મેળવવાને એકાંતમાંથી તે પાછા આવ્યા.

હવે તેમણે પોતાને મળેલા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. તેને સારું તે આખા ઈરાન દેશમાં બધે ફરવા લાગ્યા. લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી તે આમ ફર્યા, પણ કોઈએ એમને સાંભળ્યા નહિ. આવી અકળતાની નિરાશામાં પશુ જરૂર પડે પાછા ન પડ્યા. આ વસમાં વર્ષોમાં, એમના હૃદય પર અસરો પશુ ચડી આવતા. દુનિયાના રાજની લાલચ આપી તેઓ એમને મળેલા સત્યથી ડગાવવા મથતા. પણ એ બધી લાલચોને તેમણે સત્ય આગળ ઘુસી ગણી કાઢી; અને અદ્વૈતમંદ એમને દર્શન દર્શને જે સદેશ આપ્યો એ જ ખરો છે, એમ વિચારી પોતે પવિત્ર જમ અડગ રહ્યા, અને એનો જ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

... દેસે વરસે પડેલા શિષ્ય મળ્યા તે એમના એક પિત્રાઈ હતો. ત્યાર પછી બે વર્ષ, એટલે કે અષ્ટો જરૂર પડેનાં ૪૨માં વર્ષ, બંધનનો શાહ ગુસ્તાસ

જરૂર પડેનાં થયો. તેની સાથે રાજકુટુંબનાં માણસો અને દરગાહીઓ પણ જરૂર પડેનાં બનવા લાગ્યાં. આથી ઈરાનમાં નવો ધર્મ કપાટાથી ફેલાવા લાગ્યો. એમ ૧૫-૧૭ વર્ષ બાંધ્યા બાદ, તુરાનના શાહ અર્ધરૂપનો વિરોધ મળ્યો. તેણે ગુસ્તાસને કહેણ મોકલ્યું કે, 'નવો ધર્મ તું છોડ, નહિ તો તારા દેશ ઉપર હુમલો કરીશ.' ગુસ્તાસ એમ એણે જ ધર્મ છોડે એટલે અર્ધરૂપ તેના મુલક પર ચડી આવ્યો. જરૂર પડેનાં માટે હવે ધર્મમુદ લડવા કાળ આવ્યો. ગુસ્તાસનો દીકરો અરપદિવાર એક જગ્યાએ થોડો હતો. એણે અર્ધરૂપને હરાવીને નસાડી મૂક્યો. વીસેક વર્ષ બાદ ફરી પાછો અર્ધરૂપ ચડી આવ્યો. આ વેળાએ લડતું લડતું તેણે લડકરબંધ ચહેરે સુધી આવી પહોંચ્યું અને શહેરમાં દાખલ થયું. ઈરાનનો રાષ્ટ્રકવિ ફિરોઝી કહે છે કે, તે વખતે ૮૦ જેટલા મોખેલા સાથે અષ્ટો જરૂર પડે બંધનના પ્રખ્યાત આતલજહેરામમાં પૂજામાં કરતા હતા. તુરાનીઓ ત્યાં પહોંચ્યા; મોખેલાને ઠાર કરી એમના જ લોહીથી એમના પવિત્ર અગ્નિને ઠાર્યો. અને કારમામાં કારમું, કામ તો એ કર્યું કે એક તુરાનીએ અષ્ટો જરૂર પડેનાં પશુ ખૂન કર્યું.

આમ ઈરાનના એ પેગંબર ૭૭ વર્ષની વૃદ્ધ વયે, ધર્મને ખાતર શહીદી મેળવી, મરણ પામ્યા.

એમને ઉપદેશ આજ સુધી આપણા દેશમાં પારસીઓ પાળે છે. જગતમાં એક પરમ શક્તિ અદ્વૈતમંદ કે ઈશ્વર છે. એ સૌને પેદા કરે છે, પાળે છે, અને સંહારે છે. જગતમાં જે કળિયુગની કે સેતાનની પાપી શક્તિ જણાય છે તેને 'પારસી ધર્મ'માં અધિમાન કહે છે. પવિત્ર, મહેનતુ અને નીતિમય જીવન ગાળી અધિમાનને હરાવવો જોઈએ, અને અદ્વૈતમંદનું શરણું લેવું જોઈએ. અષ્ટો જરૂર પડેનાં આ દેશ ઉપદેશ છે.

કેટલાક લોકો એમ સમજતા લાગે છે કે, જરૂર પડેનાં આતલ-પરતલ એટલે કે અગ્નિપૂજક છે. તેઓ પોતાની અગિયારીમાં અગ્નિની પૂજા કરે છે એ સાચું; પરંતુ તેઓ અગ્નિને જ પૂજનારા છે એમ નથી. એમ તો તેઓ પૃથ્વી, જળ, વગેરે બધાં પંચ-

જૂનોને નમન કરે છે. એમને મન 'આ બધાં ઈશ્વર કે અદ્વૈતમૂલ્યુ ચિહ્ન છે; પણ એ ઈશ્વર નથી. આ વિષે એક મજેદાર વાર્તા છે.

ઈંગ્લેન્ડના એક ગામમાં એક જરથોસ્તી હોઝગને એક મુસવમાને આતથ-પરસ્ત હતો. આ હોઝગને તેથી 'ગદુ બોટુ' ઘાગ્યું. એને એ 'વર્જન' એક ગાળ સમાન ઘાગ્યું. તેણે કહ્યું, 'તું ભેરૂં છે. કવિ ફિરદોસીએ શું કહ્યું છે તે તને ખબર છે ?' અને પામે એક જુદા માણસ બેઠો હતો તેની સાક્ષી પૂછી

એ હોઝગે કહે, 'ફિરદોસીએ એવું નથી કહ્યું કે જરથોસ્તીએ અગ્નિપૂજક નથી, પણ એક ખુદા અદ્વૈતમૂલ્યુ પૂજનારા છે !'

ડોસાએ કહ્યું, 'હા, ખરી વાત છે. ફિરદોસીએ એમ જ કહ્યું છે.'

જાણવા જેવી મમત એ છે કે, સાક્ષી દેનારા ડોસા પોતે ફિરદોસી જ હતો, એ પેલા આળસને ખબર નહોતી !

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

સલાટ

મહા કલાકાર સલાટ જેમ
નિઘ્નમની સર્વ કલા સીંચીને
કંઠારવા મૂર્તિ અમૂર્તની મધે.

હું. એ જાની જીવનશિલ્પી એમ
રહું મથી અંતરની કલા વડે
પાપાણુમાંથી પ્રતિમા ધરી જવા !

• નોતમ •

રવહુની યાદદાસ્તમાંથી

૩. કેયો મહેમાન !

[' કોર દુખ ' એ નામથી આ વાર્તા શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે શુભરાત્રીને એક વખતે આંખી છે. એને પ્રસિદ્ધ થયે ઘણા વરસો થયાં. શ્રી. રખડૂએ કાકાસાહેબની એ વાર્તા શુભરાત્રીમાં વારી છે કે બીજે ક્યાંય સમજી છે એ સમજતું નથી. સૌથી પરથી લાગે છે કે શ્રી. રખડૂએ કાકાસાહેબની વાર્તા લઈને એમાં સંદેહસભર ફેરફાર કરીને દિવસમાં આંખી દીધી છે. મૂળ શુભરાત્રી અને, આ હિન્દી પરથી કરેલું શુભરાત્રી એ બંને પાઠનરો સરખાવવા જવાં છે. રખડૂએ જો મૂળ ઉપર સુધારો કર્યો હોય તો એને ધન્યવાદ આપીએ અને જો બગાડયું હોય તો એને 'સ્મૃતિવર્ધક ગોળી' એા લેવાની સલામતી કરીએ. —તંત્રી]

કોઈ એક શહેરમાં એક કુળવાન કુટુંબ રહેતું હતું. કુટુંબમાં ચાર ભાઈઓ હતા. એમની માલ-મિલકત, ધનદોલત બધું સાવ ચાલી ગયું હતું. ચારે ભાઈઓ ઉમરે નાના પણ સરકારી અને મહેનતુ હતા. આમ છતાં આપદાદાના વખતની કુટુંબની લાગતપાઈ અને આગરને કારણે એ ક્યાંય નોકરી કે કામધંધો કરતા ન હતા. ધરમાં રોજ ને રોજ ગરીબી વધતી જતી હતી. ધરનાં ધરણીમાં પડેલાં છાનાં છાનાં, અને તેથી, સસ્તામાં ને સસ્તામાં એમણે વેચી દીધાં. આખરે એક દિવસ એવો આવ્યો કે વેચવા માટે ધરમાં કશું જ ન રહ્યું. ખાવાનાં પણ સાંસી પડવા લાગ્યા. હવે શું કરવું ?

એમના ધર પાસેના બગીચામાં સરગવાનું એક ઝાડ હતું. મોસમ હોવાથી શીંગોના ફાલ બરાબર આવ્યો હતો. લાંબી લાંબી ને લીલીજમ શીંગો લટકી રહી હતી. સાંજ પડે અને બધું સુમસામ થઈ જાય ત્યારે એક ભાઈ એ ઝાડ ઉપર ચડી જતો અને શીંગો તોડી નીચે નાખતો. રાત પડતા આવતી એટલે એક શાક વેચનાર વાધરણુ આવીને એ ખરીદી જતી. એમાંથી જો શોડાધણુ પૈસા આવતા એના ઉપર જ એ કુટુંબ ગુમારે કરતું.

દીવાળી પછી થોડા દિવસમાં એમનો એક સગો એમને ઘેર આવ્યો. આ લોકાની આવી બેઠક ગરીબીનો એને ખ્યાલ જ નહોતો. મોજન તૈયાર થઈ ગયું એટલે મોટા ભાઈ બહાનું કાઢીને કહે : મારે તો આજે સોમવાર છે એટલે હું નહિ ખાઉં. બીજા કહે : મને પેટમાં દુખે છે; દાંતરે ખાવાની ના કહી છે.

ત્રીજા ભાઈએ કહ્યું : આપણે તો આજે રાત્રે મિત્રને યાં મિજનાનીમાં જવાનું છે. એ પણ ખાવા ન બેઠો. સૌથી નાનો મહેમાન સાથે ખાવા બેઠો. બે ઘાળીએ પીરસાઈ ખાવાનું રૂર થયું. ફરી આ તો મહેમાનને ખૂબ આમદ કરતી પણ પેલા છોકરાને પૂછતી પણ નહિ; મારે તો પણ પીરસવામાં જરા કંજુસાઈ કરતી. અને છોકરા ય પૂરો પડેલોતો હતો. ત્રીજા પીરસાય તે પહેલાં જ કહી દેતો કે 'ના, મારે નહિ જોઈએ.'

એ વખતે ખાધું ને મહેમાનને સડેને સંમત થઈ ગયું કે આ લોકો ગરીબીનો ભોગ બનેલા છે. જીખમરોને કારણે ધરની હાલત ખરાબ છે, ખાવા પીવાનું પણ મળતું નથી, છતાં એમને જાણે એની કશી ચિંતા હોય એમ લાગતું નથી ! તેણે તો ગમે તેમ કરીને સાંજે તો ખાઈ લીધું ને છામમાં જઈ સૂઈ ગયો; ઉઘ તો થી રીતે આવે ? પણ ઊંઘવાને ટોંગ તો કર્યો જ. લગભગ દસ વાગ્યા પછી પેલી વાધરણુ આવી. મોટો ભાઈ ધીમે ધીમે ખૂબ સાવચેતીથી ખિલાડી પગે સરગવા પાસે જઈ ઉપર ચડ્યો અને એણે ઠીક પ્રમાણમાં શીંગો નીચે પાડી. વાધરણુ તો બચતી જ હતી કે આને ગરજ છે એટલે જ પૈસા આપીય તે લઈ લેશે; વધારે રસક કરશે જ નહિ.

મોટાભાઈએ શીંગો લઈ વાધરણુ પાસે રોકી મૂકી. એણે આજે પૈસા એકા ધવાં અને મોલી, "ખૂબ લોકો તો હવે આ સરગવો ખાતા જ નથી ! મને ય કશું મળતું નથી ! હવે તો, ભાઈ, પહેલાં નટકી કિંમત નહિ મળે !" ને વેચવી હોય તો

આટલે પૈસે આપ, નહિ તો આ રૂઢીતારી શીંગો ને
‘હું તો આ ચાલી.’” મોટાભાઈએ તો તરત જ મોઢા
ઉપર હાથ દબાવ્યો ને કહ્યું, “ભાઈ, તારે જે
આપનું હોય તે આપ, પણ આમ રાડો ન પાડ !
છગમાં મહેમાન સૂતા છે તે જાગી જશે !” વાઘરણે
એનો પણ જરાખજ લાભ ઉઠાવ્યો ને વળી આપતી હતી
તેથી થે ઓછા પૈસા આપ્યા. મોટાભાઈને તો લાચાર
થઈને વાઘરણે આપ્યા એટલા જ પૈસા લઈ
લેવા પાંચા.

• થોડી વારમાં ‘બધું’ શાંત પડ્યું. વાઘરણ એને
રસ્તે પડી. ખાટલામાં સૂતેલાં સૌનાં નસકારાં, બોલવા
લાગ્યાં. પણ મહેમાન તો જાગતો જ હતો. તે દૂર દેશ
તો હતો જ. એણે વિચાર્યું, “કેટલું પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબ
છે ! ખોટી અને કહેવાતી આચરના માર્યા આ જીવાન
છાકરાએને ખાવાપીવાના પણ સાંસા પડે છે અને
એક સરગવાને ભરોસે જીવન વિતાવવું પડે છે !”
એ છાનોમાનો ગાંઝો, અને છાનના ખૂંચામાં એક
ફૂંડાડી પડી હતી તે ઉપાડી લીધી.

જરા પાંચકો રાખ્યા વિના એ સરગવાના ઝાડ
પાસે પહોંચ્યો અને એક જ ઝાટકે ઝાડને ધરતી
ઉપર ઢાળી દીધું. ‘હવે આ ધરમાં રહેવું ઠીક નથી,’
એમ વિચારી પરાદિયું થતાં પહેલાં અધારામાં જ
એણે એ ગામ છોડી દીધું.

સવાર થઈ. મોટાભાઈએ ગડતવિંત જોયું કે
મહેમાન પજાવન કરી ગયા છે ને બગીચામાં સરગવો
જાગીન ઉપર ઢળી પડ્યો છે. સારા ધરની જીવનદોરી
સમા કોઈ જુદા પુરુષના મરવાથી જેમ કુટુંબમાં
શોક છવાઈ જાય તેમ આખા કુટુંબમાં શોકની
લાગણી છવાઈ ગઈ. ડાસીમા કહેવા લાગ્યાં, “આ
નુખ્ખોદિયો ક્યાંથી આવ્યો હતો ? સંગો નહિ,
મહેમાન નહિ, પણ એ તો પૂર્વજન્મનો વેરી
નીકર્યો ! અમારી ગરીબી ને ખરાબ સ્થિતિથી જો
દુઃખ થતું હતું તો આદેસ મણુ અનાજ મોકલી
દેવું હતું ને ! સારા કુટુંબની એકમાત્ર જીવનદોરી
સંગો સરગવો એણે શીદને કાપી નાખ્યો ? હે નસીબ !
હે ભગવાન, હવે શું થશે ?”

મોટાભાઈએ માને કહ્યું, “આપણું ચાલ્યું ત્યાં
લગી આપણે તો બાપદાદાની આજ્ઞા સાચવવા પ્રયત્ન
કર્યો. ન તો કોઈની નોકરી કરી કે ન તો કોઈની
આગળ હાથ લંબાવ્યો ! પણ હવે દહાડા કાઢવા
મુશ્કેલ છે. ક્યાંક ને ક્યાંક તો કામ શોધવું જ પડશે.”

• ગામમાં ચારે ભાઈઓની આખર સારા
પ્રમાણમાં હતી કૌટુંબિક કુશિનતા અને પ્રમાણિકતા
માટે તેઓ ઠીક ઠીક પંકથેલા હતા. ત્યાં જતા
ત્યાં લોકો એમની સાથે સારા વર્તવ કરતા. એક મોટા
ધનવાન અને કદર કરી જાણનાર શેડિયાએ મોટા
ભાઈને પોતાને ત્યાં આજરનેર નોકરીમાં ગમી લીધી.
બીજા ભાઈએ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક કામે લાગી ગયા.

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. ચારે ભાઈઓની
સ્થિતિ સારી થઈ. ધરનો વ્યવહાર પણ સારી રીતે
ચાલવા લાગ્યો. વીરૂધની પણ હવે અજીત નહોતી રહી.

ફરી દોવાળીના દિવસે આવ્યા. પેલો પહેલાં
આવેલો તે જ મહેમાન એમને ત્યાં ફરી આગી ચડ્યો.
એણે કબૂલ કર્યું કે આગણમાં જે ઝાડ હતું તે
એણે જ કાપીને પાડી નાંખ્યું હતું, પણ એ કઠોર
કાર્ય કરવા પાછળ એના દિલમાં તો શુભ દાનત જ
હતી; કાંઈ ખરાબ ઉદ્દેશથી એ નહોતું કર્યું હવે તો
ધરનાં માણસો પણ એ વાત જરાજર સમજી ગયાં
હતાં ચારે ભાઈઓએ ખૂબ જ હેતથી એ શુભ-
ચિંતક મહેમાનનો આદરસત્કાર કર્યો અને વિદાય
કરતી વખતે કહ્યું, “તે દિવસે તમે અમારું સરગવાનું
ઝાડ નહોતું કાપ્યું, પરંતુ જાણે કે અમારી આજસ
અને ફૂટલા નસીબને જ કાપીને ફેંકી દીધાં હતાં,
તમે અમારા ઉપર દયા પાછળે પાંચદસ મણુ
અનાજ અમારે ઘેર મોકલી આપ્યું હોત તો અમે
વધારે ને વધારે પતન પામતા જાત; જરૂરે દિવસે
તદ્દન ડરોષક બની જાત. અમારા બાગનું એ ઝાડ
પાડી નાંખીને તમે તો ધીર પતનને માર્ગે વળેલા
અમારા નસીબને જ જીત્યું આણ્યું. દુનિયામાં જો
દોસ્તો મળે તો આવા જ કઠોર કૃપા કરી જાણનાર
સગાઓ મળે !” *

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

મીંતમાંથી નીકળતું પાણી

હરદ્વાર તરફ ફરતો હતો. સાધુના પહેર-
વેશમાં દિમાકપત્રી પગથાત્રા કરવાની પૂન
મને લાગેલી હતી. સોપનો ઉપયોગ થયો હોય તેવું
કપડું પછુ હું પહેરતો ન હતો. ફક્ત એક ધોતિયું
અને એકવાની ચાદર એ બે જ હું વાપરતો હતો.
દાદી અને માથાના વાળ વધારેલા હતા. મારી શિક્ષક,
સાચેસાચ, એક જંગલવાસી આરણ્યક જેવી
જ હતી. વીસ માઈલનો પ્રવાસ પૂરા કરીને એક
ધર્મશાળામાં હું આરામ કરી રહ્યો હતો.

ત્યાં કલકત્તાના એક સન્ન્યસ આવી પહોંચ્યા.
કોઈ કચેરીમાં વજીલાત કરતા હશે. તેમને તરસ
લાગી હતી. મારી પાસે તેમણે પાણી માગ્યું. તે
વખતે મારી પાસે પાણી ક્યાંથી ? તરત જીડીને તેમને
મોટે પાણી લાવવાની મારામાં ન તો હતી શક્તિ કે
અદા. મેં તેમને કહ્યું, “અહીં આ દેરકું
પડ્યું છે અને પેલો ધડો. સામે જ ફૂલો દેખાય છે
તેમાંથી પાણી ખેંચીને પી લેશો. અને પછી ધડો
તથા દેરકું અને પાછાં પહોંચ્યાં કરશો. જેમની
પાસેથી તે વસ્તુઓ હું લાગ્યાં છે તેમને પાછી
પહોંચ્યાવાનું મારે માથે છે.” વજીલ મહાશય
પોતાની બંગાળી દિંદીમાં મને સમજાવવા લાગ્યા,
“અમને ફૂલામાંથી પાણી ખેંચવાનું ફાવતું નથી.
અને તો કલકત્તામાં રહીએ છીએ. અમારે ત્યાં
જીંતમાં નળ હોય છે. ચક્રી ફેરવી એટલે પત્તું. જોઈએ
તેટલું પાણી મળી જાય.” વજીલ મહારાયે માનેહું
કે હું પહાડી જંગલોમાંથી આવેલો હોઈશ. મેં કહી
નળ નોવા નહિ હોય. એટલે જીંતમાંથી પાણી કેવી
રીતે આપે છે તે રીતની દૂધીફૂંસપામાં લખાવવા
સાથે મને સમજાવવા લાગ્યા.

મને કોઈક મળક કરવાનું મન થયું. મેં તેમને
પૂછ્યું, “યું, જીંતની નીચે ફૂલો હોય છે ?”

“અરે નહિ, જીંતની નીચે ફૂલો કેવી રીતે હોઈ
શકે ? તે પાણી તો ખૂબ દૂરથી નળ મારફતે આવતું
હોય છે અને એ મળ જીંતમાં ચણવવામાં આવે છે.”

મેં ફરીથી પૂછ્યું, “તો જીંત બીની થરોથી
ઠીલી પડીને પડી નથી જતી ?”

વજીલસાહેબને મારા અજાનથી નવાઈ લાગી
અને શહેરીજીવન એટલે શું તે મને સમજાવવા
લાગ્યા : મોટાં મોટાં મકાનો હોય છે, એક ઉપર એક
માળ હોય છે, પાણી ઉપર ચડે છે. નાદવાની
ઓરડીમાં ઉપરે ફુવારો હોય છે જેમાંથી વસ્ત્રની
માફક ધારાઓ પડતી હોય છે. મેં મારા ચહેરા
ઉપર એટલું બધું આશ્ચર્ય દેખાડ્યું કે તે ખૂબ
રસથી સુપરેલી દુનિયામાં કેવી કેવી સગવડો હોય છે
તે મને સમજાવવા લાગ્યા. ન તો તેમને દિંદી આવડતું
હતું, ન તો મને. તેમની ભાષામાં વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજી
શબ્દો આવતા હતા અને મને અંગ્રેજી નથી આવડતું
એમ સમજીને તે તે શબ્દોના દિંદી-બંગાળી અર્થ
કરતા જતા. તેમની ઠીક ઠીક વાતો મેં સાંભળી. છેવટે
વજીલસાહેબને વિચાર થયો કે આ ગામડાનો મમાર
ક્યાંનો છે એટલું તો જાણી લઈએ. મેં પૂરેપૂરી શક્તિ
અને ગંભીરતાથી અંગ્રેજીમાં જવાબ આપ્યો, “માઈ
કમ ફ્રોમ ધ સિટી ઓફ ગોમ્મે.”

વજીલસાહેબની શિક્ષક જેવા જેવી ચર્ચ મઈ !
મેં ઝટ જીડીને હાથમાં ધડો-દેરકું લીધાં, અને
પાણી ખેંચી લાવીને તેમને પિવડાવ્યું.

પંજી અમારી વચ્ચે જે વાતો ચર્ચાતે જુદા જ
પ્રકારની હતી. *

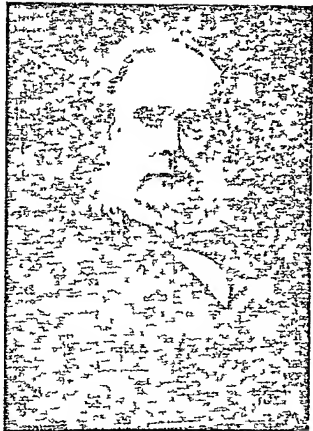
નવંબર ૧૯૬૦

ફાકાલાહેવ ફાલેસ્કર

* * * સવ લી ચોલી માંથી.

જોસેફ લિસ્ટર

‘ઓપરેશન’ (વાદકાપ) શબ્દ સાબળતા હજી પણ આપણને ધણો ભય લાગે છે. શરીરની અંદરના અંગને કાઢી સરો લાગે છે, હાડકું ભાગ્યું હોય, શરીરમાં કોઈ વસ્તુ કે ગોળી પેસી ગઈ હોય, અથવા મોટો વા પડ્યો હોય તો ઓપરેશન (વાદકાપ) કરવું જ પડે એ ધણું સભવિત છે. વળી દર્દી અને ઈલાજો જોવા હોય છે કે તે ઓપરેશન વિના નર્મ ન પડે. આજના ડાક્ટરો જે કુશળતાથી ઓપરેશન કરે છે તેની વાત સાબળી. અગ્ર અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે ઓપરેશન એ ભયકર વસ્તુ નથી. આજે તો ઓપરેશનના સો દરદીમાંથી નાણું જરૂર સાગ થાય છે. આટલી ખાતરી હોવા છતાં પણ આપણે ઓપરેશનથી ડરીએ છીએ.

ત્યારે આજથી સો વર્ષ ઉપરની પરિસ્થિતિ નો ખ્યાલ કરો. તે કાળમાં કોઈ માણસના શયને સ્થાનમાં લઈ જવું અને એક જીવતા માણસને ઓપરેશન માટે લઈ જવો એ તદ્દન સરખું ગણાતું. તે વખતે ઓપરેશન એટલે માણસને જ્યદી મારી નાખવાની એક ક્રિયા, એમ જ ગણાતું. આપરેશન માટેનો તે વખતનો ભય આટલો બધો હોવાનું કાણુ એ હતું કે ઓપરેશન કરાવેલા દરદીમાંથી લાગ્યે જ ૪૦ થી ૫૦ ટકા માણસો સાગ થઈ ધરે આવતા. તે કાળમાં પણ ઓપરેશન કરવાની ક્રિયા જાણકાર ડાક્ટરો હતા. તે અગ્રસાગ માણસને હવાઓ આપી બેઠાન બનાવી વાદકાપ કરવામાં આવતું હતું. આમ છતાં ઓપરેશનની સફળતા બહુ ઓછી જ રહેતી અને લોકોનો ભય જના પણ ઓછો નહોતો થયો. તે સમયે લોકોમાં ઓપરેશન માટે કેટલો ભય હતો તે ત્રીસેના દશાતથી જણાયો.

જોસેફ લિસ્ટર

એક સાધાણ ગરીબ અંગ્રેજની છોકરીને સાધાણ દર નીચું હતું અને તે કેમે કરી નરમ પડ્યું નહતું. એ સનાહકારે તેને ધ્રુ કે છોકરીને ઓપરેશન કરાવી આ દરદ દૂર કેમ નથી કરાવતા? બાપે જનાય આખો, ‘ઓપરેશન તો કરાવું જાતું એ છોકરીનો સ્થાનખર્ચ’ કાણુ આપશે?’ આ દ્રમ પણ સચોટ ઉત્તાગથી ખાતરી થાય છે કે તે સમયે લોકોમાં એવી માન્યતાએ લીધા મૂળ નાખ્યા હતા કે ઓપરેશન એટલે મૃત્યુ. આપરેશનના આટલા ધાને લીધે લોકો ધરો ભાગે ઓપરેશન કરાવતા નહિ અને જ્યારે દરદમાં ખૂબ મોટાવાણુ લાગ્યું પડે અને દરદી સારો થવાની મુદ્દન આયા ન રહે ત્યારે જ તેને ઓપરેશન માટે લઈ જવામાં

આવતો. આ કારણથી હારિપટલમાં પણ સરેલા દરદાવાળા દરદીના આપરેશનથી વાતાવરણ પણ બહુ ખરાબ થઈ જતું.

તે વખતના ડાક્ટરો પણ એમ માનતા હતા કે કેટલાક અકસ્માતો અને દરદો માટે આપરેશન કરવું તદ્દન નકારાત્મક હતું. ડાક્ટર ભાંગીને આમરીની બહાર નીકળે એટલે તેનું આપરેશન કરવું તદ્દન અર્થ વગરનું લેખાતું. ધણે ભાગે આપરેશન પછી પણ એ દરદીને સડો લાગુ પડવાનો અને તે મરી જવાનો જ એમ સામાન્ય માન્યતા હતી. લડાઈમાં માથાના અને પેટના ધાના દરદીઓના આપરેશનનું પરિણામ મન્યુમાં આવતું. પેટમાં પડેલા ભાગ ધાને અતારી લડાઈની હારિપટલના દારોગા એમ કહેતા કે, “ જો અહીં તેમને ઈજા થઈ હોય તો, તેને માથામાં મારો. એ તો મરવાના જ.”

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તમને આશ્ચર્ય થશે કે જો આપરેશનનો આટલો ધાક હતો અને તે આટલાં બધાં નિષ્ફળ નીવડતાં તો તે ધાક આજે શાથી નીકળી ગયો છે? આજે આપરેશન ફોન્ટેનલેન્ડ કેમ થાય છે? આવી રીતે આપરેશનને સહીસલામત બનાવવામાં કયા મહાન પુરુષે ફાળો આપ્યો? મનુના પેગમ તરીકે અને અતિભયંકર આપતિ તરીકે લેખાતાં આપરેશનમાં જે પુરુષે આજની સહીસલામતી અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી તે ખરેખર માનવજાતનો મહાન ઉદ્ધારક હતો એ વિષે ગિલકુલ શંકા નથી. એ ઉદ્ધારક કોણ હતા? બીજો કોઈ નહિ પરંતુ જોસેફ લિસ્ટર. જોસેફ લિસ્ટર આધુનિક વાદકાપની ક્રિયા (સર્જરી) નો ખરે જ ઉદ્ધારક લેખાય છે.

જોસેફ લિસ્ટર ૧૮૨૧ની એપ્રિલની ૫મી તારીખે ઈંગ્લેન્ડમાં ઈસેક્સમાં જન્મ્યો હતો. લિસ્ટરનો પિતા દારૂનો ધધો કરતો એટલે ધણું પૈસાદાર હતો. અને તેથી લિસ્ટરને સુવાન વયમાં બહુતર, નિર્વોદ વગેરે બાબતોમાં પૈસાની તગી ભોગવવી પડી ન હતી. ૧૮૪૪માં સત્તર વર્ષની વયે તે રફ્ફનો અભ્યાસ પૂરો કરી કોલેજમાં દાખલ થયો. લંડન યુનિવર્સિટી માંથી તેણે બી. એ. (B. A.) ની અને ડાક્ટરની

એમ. બી. (M. B.) ડીગ્રીઓ લીધી. ત્યાર બાદ ડાક્ટરની ઉપેક્ષી પરીક્ષાની એફ. આર. સી. એસ. (F. R. C. S.)ની ડીગ્રી પણ મેળવી. એના અભ્યાસ દરમિયાન જેટલા મેડીસી (ચાર), ઈનામે અને રફોલરિયો (ચિઘ્વૃત્તિ) હતી તે બધી એણે જ મેળવી હતી. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે એ પ્રખ્યાત ડાક્ટર સીમના હાથ નીચે કામ કરવા એડિનબર્ગ ગયો. ત્યાં અનુભવ મેળવ્યો અને સીમની હોકરી બેડે જ લામ કર્યો. ૩૩ વર્ષની ઉંમરે એને ગ્લાસગો યુનિવર્સિટીમાં સર્જરીના (વાદકાપના) ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવ્યો. ૪૨ વર્ષે એ એડિનબર્ગમાં સર્જરીના પ્રોફેસર તરીકે આવ્યો. ત્યારપછી આઠ વર્ષે એ લંડનમાં કિંગ્સ કોલેજ હારિપટલમાં નિમાયો અને ૬૬ વર્ષની ઉંમર સુધી ત્યાં કામ કર્યું. ૧૮૯૫ થી ૧૯૦૦ સુધી ઈન્સેન્ટ્રી જગવિખ્યાત રોયલ સોસાયટી (મંડળી) ના પ્રમુખ તરીકે નિમાયો હતો. ૧૮૮૩માં એને સરકારે બેરોનેટ બનાવ્યો હતો. ૧૮૯૭માં એક સર્જન તરીકે પહેલવહેલો જ ઉમરાવ નિમાયો. છેલ્લાં સાતઆઠ વર્ષે એની તખ્તપત ધણી લયડી ગઈ હતી. ૧૯૧૨ની ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ એણે દેહ છોડ્યો. એક મહાન પુરુષના જીવનકાવ્યનો આખ થોડાં જ વર્ષે ઉપર અંત આવ્યો. ઈન્સેન્ટ્રીના પ્રખ્યાત કબરસ્તાન વેસ્ટમિન્સ્ટર એબેમાં મહાન વૈદ્યાનિકની બાજુમાં એનું એક પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે.

ત્યારે લિસ્ટરે એવી કમી મહાન શોધથી પોતાનું નામ અમર કર્યું! એક રીતે જોતાં એની શોધ નજીવી લેખાય. પરંતુ તેવી નજીવી શોધમાંથી પણ જે અગ્રાધ ફાયદો થયો છે તેથી જ લિસ્ટરનું નામ વૈદ્યના ધધામાં અને વિજ્ઞાનમાં અમર રહેવાનું. લિસ્ટરના સમય પડેલાં ધણાએક વૈદ્યાનિકો એમ કહેતાં હતાં કે હવેમાં અસંખ્ય જીવના સુક્રમ પોરા (બેક્ટેરિયા) ચારે બાજુ ઊડના રહે છે. એ જંતુ ચરીરમાં પોઈ ઠેકાણે કપાવાથી અથવા બીજી રીતે પા પડ્યો હોય ત્યાં મર કરે છે અને ઝડપથી તેમની સંખ્યા વધી જાય છે. જે થોડા વૈદ્યાનિકો આવી જાતો કરતા તેને ધણા

લોહી હસી કાઢતા અને આંખે નહિ દેખાય તેવા જંતુઓ હવામાં હોય અને તે વળી માણસોના મન લે તેવા ભયંકર હોય, એ વાત ડોક્ટરો અને બીજા વિરોધી વૈજ્ઞાનિકો માનતા ન હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ હવામાંનાં જંતુઓની વાત કરનારાઓને લોહી પણ હસી કાઢતા. આવી રીતે હવાના જંતુની વાત કરનારામાંનો એક વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પાસ્ટર પણ હતો. પાસ્ટરનો પણ અનેક ડોક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકો શરૂઆતમાં ઉપહાસ કરતા. પરંતુ લિસ્ટર એક વિચારવાન માણસ હતો. એણે ઘણાં વર્ષોથી જેનું હલ્તું કે આપ-રેશનના અને હાડકાં ભાંગવાના દરદી ધણે ભાગે સારા થતા ન હતા. આમ છતાં જેનું હાડકું ભાંગીને ચામડીની બહાર નીકળી આવતું ન હતું તેને કંઈ થતું ન હતું, માત્ર જેનું હાડકું ભાંગીને ચામડીની બહાર આવી જતું તેનું દરદ ચોંંચી બની જતું.

આ ઉપરથી લિસ્ટરને લાગ્યું કે હવાના જંતુની વાતમાં જરૂર કંઈક સત્ય હોવું જોઈએ ખરું. એણે જોયું કે જે ધા હવામાં ખુલ્લો થયેલો હોય તેને ચેપ લાગે છે. જે ચામડીથી ઢંકાયેલો છે તેને ચેપ નથી લાગતો. આ ઉપરથી એણે પ્રયોગો કરવા માંડ્યા અને તે ઉપરથી તેને માલૂમ પડ્યું કે તાજા ધા ઉપર જંતુનાશક કાર્બોલિક એસિડ, વેસેલીન વગેરે દવા લગાડી તેના ઉપર ચોખ્ખુ રૂ મૂકી, હવા ન પેસે તેવો પાટો બાંધવામાં આવે તો તેથી ધાની અંદર ચેપ લાગતું પડતો નથી. લિસ્ટરના આ પ્રયોગો ધીમે ધીમે બધા ડોક્ટરોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અકસ્માતથી થયેલી ઈજામાં, અને એપરેશનના પામાં લિસ્ટરની રીત વાપરવાથી ચેપ લાગતો ન હતો આ રીતે લિસ્ટરે એક સાદા ઉપાય વડે હવામાં રહેલા માણસના અનેક સૂક્ષ્મ શત્રુઓના કાર્યને નિષ્ફળ બનાવી દીધું.

આ રીતે સફળતા મળવાથી હવાના જંતુને ચેપ બીજા ન્યાં ન્યાં લાગે ત્યાં ત્યાં તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. રોગના સૂક્ષ્મ જંતુની સામે પાસ્ટરે જે હાડકા પાડી તેને લિસ્ટર મોટા ટેકા આપનાર બન્યો. દવા લેવાનાં વાસણો, દવા બરવાની શીશીઓ,

દવા લેનાર અને આપનારની સ્વચ્છતા, વાઢકાપ કરતી વખતે ઓળંગરોની સ્વચ્છતા વગેરે અત્યંત બાજોમાં લિસ્ટરે જંતુવિમુક્ત બનાવવાની ક્રિયા, જેને અંગ્રેજીમાં સ્ટરીલાઇઝેશન (Sterilisation) કહેવામાં આવે છે તેના ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ખાસ કરીને વાઢકાપની ક્રિયામાં ઓળંગરોની અસ્વચ્છતા વડે જ એક રોગોના રોગ બીજાને લાગે છે, તેમજ બીજા હવામાં રહેલા બેક્ટેરિયા (સૂક્ષ્મ જંતુ) વડે સારા થાય તેવા કેસો બગાડે છે. એમ પાસ્ટર પોકારી પોકારીને કહેતો હતો. પ્રજનનક્રિયાના વાઢકાપમાં અનેક માતાઓ અને તુરતનાં જન્મેલાં બાળકો આ જ કારણને લીધે મૃત્યુ પામતાં. પાસ્ટરની આ વાત લિસ્ટરે ઉપાડી લીધી. વાઢકાપની દરેક ક્રિયા કરે તે પહેલાં ઓળંગરો, વાસણો વગેરેને ઊકળતાં પાણીમાં 'સ્ટરીલાઇઝ' ('જંતુવિમુક્ત') કરી વાપરવાની પદ્ધતિની ભલામણ કરી. અનેક પ્રયોગોના પરિણામ ઉપરથી લિસ્ટર જગતને બતાવી શક્યો કે વાઢકાપની ક્રિયામાં સેંકડે ૫૦ થી ૬૦ ટકા મૃત્યુ થતાં તે નવી પદ્ધતિથી ઘટી ૫ થી ૧૦ ટકા પર આવી ગયાં. ધીમે ધીમે લિસ્ટરની કાર્તિ ચોખેર ફેલાવા લાગી અને યુરોપમાં 'લિસ્ટરિઝમ' અથવા લિસ્ટરની પદ્ધતિની પ્રશંસા થવા લાગી અને તેના અનુયાયીઓ નીકળવા લાગ્યા. જે ડોક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકો લિસ્ટરને તેમજ પાસ્ટરને હસી કાઢતા હતા તેમને લિસ્ટરની પદ્ધતિની ખાતરી થઈ. અનેક કાળની અધશ્રદ્ધાને અને અજ્ઞાનતાને જગતે ત્યાગ કર્યો.

લિસ્ટરે પોતાના પ્રયોગો વડે પાસ્ટરના સિદ્ધાંતોને પણ પૂર્તિ આપી. ત્યારે પાસ્ટરે પોતાનો ધેટાને રસી આપી ઉગારવાનો જગવિખ્યાત પ્રયોગ કર્યો ત્યારે લિસ્ટર તેના મદાન અનુમોદક હતા. લિસ્ટરના અનુમોદનથી પાસ્ટરના અનેક સિદ્ધાંતોને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારે કૌંસે પાસ્ટરનું સમસ્ત પ્રજા તરફથી વલ્લભ સન્માન કર્યું. ત્યારે લિસ્ટરે ત્યાં જાતે હાજર થયો હતો અને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી અને ડોક્ટરો તરફથી એણે તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. આમ પાસ્ટરના જીવન-કાર્યમાં આડકનરી રીતે લિસ્ટરે પણ મદાન ફાળો આપ્યો છે.

કિરટરે લાઠકાપના (સમજીના) વિદ્યાનમાં એક નવીન યુગ શરૂ કર્યો. કિરટરની પદ્ધતિથી માણસ જાતને માટે ઓપરેશન એક બહુ સામાન્ય વાત થઈ પડી. આને કેર્પાથલ્ય ઓપરેશનના દરદી બહાનના જાતુના ચેપ વડે મરી જતા નથી. દરદીની બેકાગી જીંદગી લાગેલો ચેપ અથવા તેની નબળાઈથી મૃત્યુ થાય એ બંનવા જોગ છે. કિરટરના સમય પહેલાં સર્જનો (લાઠકાપ કરનાર ડાક્ટરો) મોતના દ્વેષ

ગણાતા હતા તે આને કુઝી દૂર કરનાર ફિરતા જવા લાગે છે. આમ કિરટર ડાક્ટરોની કીર્તિ ખૂબ વધારી મૂકવામાં કારણભૂત થયો છે. વિદ્યાનના ઇતિહાસમાં અને આસ કરીને ડાક્ટરી વિદ્યાનમાં કિરટર એક યુગપુરુષ છે.

મૂળસત કોથેન }
અમદાવાદ }

ડૉ. ધર્માવંત ગુ નાયક
એમ. એસ સી; પીએમ. ડી.

વિકાસ વા વિપ્લવ

(પૃથ્વી)

વહે મૃદુ અવાજથી જરણુ તે રહને તો ગમે,
ધરી અવનવાં રૂપો વિકસતું જતું તે ગમે;
રહને કદી નહિં ગમે જળ હમેશ રોકયું રહે,
ભલે મનુજ પ્રાણી તો અણુગમે નહિં એ કરે.

અને મધી રહે પીવા હરણ ધારી એવાં જળ,
જરૂર અકાગ્યકું જળ મધે જવા આગળ;
વિશેષ અકાગ્ય તો જરૂર તે કહે વિપ્લવ,
અને મનુજ શક્તિથી નવ રહેય રોકયું લવ.

હુમાં શરીર બાપકું વિકસતું રહે જ્યાં સુધી,
રહે વસી જવાતમાં શરીર તે મહીં ત્યાં સુધી,
ન તો સીસ જ પારશે, અનલ નહીં પેદા ધશે,
વિજ્ઞાન તન બાળીને, નવીન દેહ એ ધારશે.

વિકાસ-અવકાશ જે જીવન રાજ્ય કે ધર્મમાં,
મદા નવ મળે તદા જરૂરી વિપ્લવો તેહમાં.

‘શુક’

નોકરી

નાનકડા ગામની નાની ફળીમાં બે વ્યક્તિઓ બેઠી છે. બારબોસીનાં ફૂલ એમનાં સામે જોઈ રહ્યાં છે. પંખી ચણ ચણતાં ચણતાં આ બંનેની વાતો સુંભળી રહ્યાં છે. રમણલાલના વૃદ્ધ પિતાએ હોકા હેઠે મૂક્યો અને માથું ખસુનાં ખસુનાં બોલ્યા, 'બેટા રમણ, હવે તો ક્યાંક ધધે વળગે તો સારું. ને ને ભા, તારા ભણતરના ખરચમાં તો માથે પાંચ-સેનું દેવું ચડ્યું છે. મુળુભા પંસાની ઉતાવળ કરે છે અને કહે છે કે હવે તો હું બહુ નહિ રહું. મોટે પૈસા બરી દો. નહિ તો ફરિયાદો કરીશ તો તમારું ખાતું દેખાશે.'

'બાપુ! હું પણ ધરની રિયતિ ક્યાં નથી બણતો? મેં બેતણુ જગાએ નોકરી માટે લખ્યું પણ હતું. પરંતુ ક્યાંય જગા ખાલી નથી. છેવટનો દાવ અજમાવવા રાજ્યના કેળવણીખાતામાં એક અરજી તો કરી છે. ને ક્યાંય જગા ખાલી હોય અને નોકરી મળે તો...'

'બેટા, મને ધણું મેં થાય છે કે મારો રમણ ભણીને મોટો બાલેરેટર થયો હોત તો સારું. પણ શું કરું? હવે મારા તો ભાગ્યા મારાથી મહેનત મળૂરી પણ થતી નથી. વળી ધરમાં એવી મૂડી પણ નથી કે ભણાવું. હમણાં ને ધરમાં બીજું કોઈ રજનાર હોત તો તો તને ખૂબ ભણાવત. હશે, જેટલી કરમમાં વઘા હતી એટલી બણે, હવે પરભુની ઇચ્છા.'

એટલામાં 'રમણભાઈ, તમારી ટપાલ' એમ કડી ટપાલીએ એક કાગળ નાખ્યો.

રમણભાઈએ કાગળ ઉપર રાજ્યના કેળવણી ખાતાની છાપ જોઈ અને તે મનમાં હરખાયો. ઉતાવળે ઉતાવળે કાગળ વાંચી ગયો. મોં ઉપર હાસ્ય અને શોકની લાગણીઓ મિશ્ર થઈ ગઈ.

'બેટ એ કોનો કાગળ છે?' વૃદ્ધ પિતા બોલ્યા.

'બાપુ, મેં નોકરી માટે લખ્યું હતું તેનો જવાબ છે.'

'હે! તો એમાં શું લખે છે?'

'લલિતપુરમાં જગા ખાલી છે.'

'બેટા, તને નોકરી મળશે?'

'હા બાપુ, પણ પગાર પંદર રૂપિયા મળશે. ૧

વૃદ્ધ નારાજ થઈ ગયા. 'પંદર જ રૂપિયા?

તાગ અંગરેજ ભણતરની કંઈ જ કિંમત નહિ?'

'હશે, બાપુ, ધીરજ રાખો. એમ કરતાં કરતાં આગળ વધારો. પગથિયે પગથિયે જ ઉપર ચઢાય.'

'હશે ભાઈ તને મને તે ખરું.'

૨

રમણભાઈ વિદ્યાર્થી મંડળને શિક્ષણરૂઢ બન્યા. કોલેજમાં ગ્રામજીવનનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં પ્રત્યક્ષ થવાનો વખત આવ્યો. શરૂઆતમાં તેમને ગ્રામવાસ કપરો પણ લાગ્યો. ખૂદ ઉપર ધૂળની પોલિશ થઈ જવા લાગી. સાંજે ફરવા માટે 'ગાર્ડન'ની વ્યવસ્થા ન મળી. નારતા માટે હોટલ તો આ નાનકડા ગામમાં હોય જ ક્યાંથી? લાયસેરી વિના એમને એન ન પડ્યું. પણ રમણભાઈ ન કર્યા એમને તો લલિતપુરને આદર્શ બનાવવું હતું.

કુમતા બૂટની જગાએ દેશી જોડાને રાખી લીધા. 'ગાર્ડન'ને બદલે દૂર દૂર ખેતરોમાં સ્પર્શિસંદર્શ નિહાળવા જવાનું રાખ્યું. આ ને પૂરીને બદલે તાજ મુગધીલાર છાશ અને બાજરીના મીઠા રોટલાથી ચલાવ્યું. પાસેના ચહેરોમાંથી ચોક્કસ સામાયિક મંજાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરી દીધો. સાંજે ગામના ચોરે બેસીને તેમણે દેશપરદેશ વિશે લોકોને માહિતી આપવા માડી. સાચોસાચ વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ પણ હાથ ધરી. ગામના ખડનકા યુવકોને તૈયાર કરી ગામની બહારવટિયાઓની બીક ટાળી. ધીમે ધીમે તેમણે લલિતપુરને નાનકડું ચહેરો બનાવી દીધું— હા, પણ કહેવાનાં ચહેરાની બરબોલી નિરાશુ.

૩

નિશાળથી છૂટીને રમણલાલ ધર તરફ વળી રહ્યાં છે. લલિતપુરમાં તેમણે એક મકાન બાડે રાખ્યું છે. તેમના વૃદ્ધ પિતા પ્રણના મહેમાન થયા હોવાથી તેમનાં શ્રીમતી પશુ નાના કીર્તિને સાથે લઈ અહીં આવી ગયાં છે. સંસારની ચિંતાઓની જવાબદારી રમણલાલ ઉપર લદાઈ છે.

તેઓ ઘેર પહોંચ્યા તો ઓસરીમાં દસખાર પડેલીઓ ટાણું વળાંને બેઠા છે. સંપૂર્ણ શાંતિ છે. નાની ખાટલીમાં તેમનો કીર્તિ સૂતો છે. પાસે જ તેમનાં શ્રીમતી કીર્તિને પવન નાખે છે.

રમણલાલે જાણ્યું કે નાનો કીર્તિ ખૂબ મોઢો થઈ ગયો છે. ગામડામાં ડોક્ટર તો ક્યાંથી મળે ? પશુ રમણલાલે પેતાના ઘરમાં જ નાનકડું દવાખાનું રચાવ્યું હતું. તેમણે તાવની દવા કાઢીને કીર્તિને પાઈ દીધી.

દવાની કંઈ અસર ન જણાઈ.

તેમણે કીર્તિને પાસેના શહેરમાં કોઈ ડોક્ટર પાસે લઈ જવા વિચાર કર્યો. બીજો દિવસે તેમણે સાળાના કચ્છમૂર્તિ હેમાસ્તર પાસે બે દિવસની રજાની માગણી કરી. બંદૂકની ગોળી સનનન કરતી છૂટે તેવો જવાબ મળ્યો : 'રજા નહિ મળે. ડેપુટી સાહેબ શાળા તપાસવા આવે છે.'

'પશુ સાહેબ, આ મારા પુત્રની જિંદગીને સત્તા છે.'

'એમ ! ત્યારે તો આપણું ખરાબ દેખાય તેમ મારે કરવું એમને ? જાવ, રજા નહિ મળે.'

પાપાણની પ્રતિમા ન પોમળી. એને રમણલાલની સેવાઓની કદર નહોતી.

રમણલાલ વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. પુરસી ઉપર પશુ તેમનાથો બેઠા રહેવાય તેમ નહોતું. આથી એક ખાટલી ઉપર તે સૂઈ ગયા.

તે જ વખતે ડેપુટી સાહેબ આવી ચઢ્યા. તેમણે શાળા તપાસવા આવવાનો કોઈ સમય પશુ આપ્યો ન હતો ને એચિંતા આવી પહોંચ્યા.

હેમાસ્તર સાહેબ આ પીતા હતા તેમને બહાર બપોર રાખવા લોકો રહેલા છોકરાએ ખબર આપી કે કોઈ સાહેબ આવે છે. હેમાસ્તરે રક્ષાથી ખાસો સંતાડી દીધો. પછી બંને સાહેબો નીકળ્યા વગેરે તપાસવા.

ડેપુટીએ રમણલાલને શાંતિથી ઊંધતા જોયા અને તેમને દંડોળી જમાડ્યા. 'કેમ માસ્તર, કેળવણી ખાતાની સેવા તો કીક બનતો છો.'

રમણલાલને શો ઉત્તર આપવો તે ન સમજાવી નિરુત્તર રહ્યા.

'કેમ બોલતા નથી ?' ડેપુટીએ પોતાની હેટ ઉતારીને પ્રશ્ન કર્યો.

'સાહેબ, આજે મને ખૂબ તાવ ચઢ્યો છે. એટલે જરા આરામ લેવા હું સૂઈ રહ્યો હતો.' તેમને હાંફ ચડી.

'તાવ ચઢ્યો હતો ! તો પછી રજા કેમ ન લીધી ? આ તે કંઈ નોકરી કરવાની રીત છે ! જાવ, અપારે જ શાળા છોડી ચાલ્યા જાવ તમારા જેવા શિક્ષકોની અમારે જરૂર નથી' કહીને ડેપુટીએ કામગિરિ લખી નાખ્યું.

'પશુ સાહેબ, મેં રજાની માગણી...' રમણલાલ વધુ ન બોલી શક્યા.

'હું કરું જ સાંભળવા નથી માગતો. અહીંથી ચાલ્યા જાવ.'

અચાનક, તે જ સમયે, હાંફતો હાંફતો એક ગામડિયો અંદર પ્રવેશ્યો. તેણે રમણલાલ સામે જોયું અને કહ્યું, 'માસ્તર, તમારો કીર્તિ મરી ગયો !'

રમણલાલની આંખે અધારા આવ્યાં. તેઓ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા.

'કેવો ટોંગી !' નો ઉદ્ગાર કાઢીને ડેપુટી પોતાની 'ડેપુટી' ઉપર વળગી ગયા.

• પાસે જ ટેવલ ઉપર આ બધાંનું સાક્ષી કામગિરિ પડ્યું હતું.

રતિલાલ રામકૃષ્ણદે નાથદ

હોલેન્ડનો રક્ષક વીર હેન્સ

હોલેન્ડનો એ રહેવાસી. હોલેન્ડના ઇતિહાસમાં હમણાં જ એક ગદ્યનો ખનાવ બની ગયો. જર્મનીની લોખંડી એડી નીચે તેની ચત્રવતી ચમદાઈ ગર્ભ, છુદાઈ ગર્ભ. આ નાના સાગરકિનારે વસેલા દેશનું આમજીવન અનેરું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પવનચક્કી ફરતી હોય. અને વિશેષમાં આ દેશ દરિયાકિનારે આવેલો હોવાથી અને તેના થોડો ભાગ દરિયાની સપાટી નીચે હોવાથી, ગુણુ માટે બાધેલી ભવ્ય, પાળોની હાર નગરે પડે છે.

આ સાંતિપ્રિય દેશમાં હેન્સ નામનો એક અતિશાંત છેડરો રહેતો હતો. ને એક ગરીબ માતાપિતાનો આર વર્ષનો દીકરો હતો. લાંબાપહોળા ઝબ્બા જેવાં પાટલનું, તેનું જ બહુ ખમીસ અને પગ ઉપર કાળા જાડા મોઝાં ખૂંટમાં તેનું શરીર ઠીંગણું લાગતું.

નિશાળમાં જવાનો તેનો માર્ગ તે મોટી દીવાલો (dykes) પાસેથી હતો. રાજ તે નિશાળે જાય અને સંધ્યા સમયે ઘેર આવે. અભ્યાસમાં તે બહુ હોશિયાર ન હતો. ઘેર તે માતાપિતાને મદદ કરતો, ફૂવામાંથી પાણી ભરી લાવતો અને કૂતરાને રમાડતો અને રનાન કરાવતો.

એક દિવસ શિક્ષકે અભ્યાસમાં તે બહુ પાછળ હોવાથી તેને નિશાળમાં રોકી રાખ્યો. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ગયા પછી તેને ઓડવામાં આવ્યો. તે ઘેરે જતો હતો. ધીમે ધીમે દરિયાનાં બહળનાં મોજાંના સફેદ ફીણ તરફ જોતો જોતો, ગૃહ તરફ પાછાં ફરતાં પક્ષીનાં ગાન સાંભળતો સાંભળતો, રસ્તામાં મનોહર ગી પતંગિયાને જોતો જોતો, તે ઘેરે ચાલ્યો જતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં સંધ્યા નમી અને સૂર્યા આધમ્મે. સૂર્યના આખા પ્રકાશમાં હેન્સની દૃષ્ટિ એક વસ્તુ પર પડી અને તેને જોઈ તે વિચારમગ્ન થઈ બેઠો. તેણે 'કાર્પકસ'ની છેક નીચે એક કાણું પડેલું જોયું. નીચે નમી તેણે એ કાણુંમાંથી સાગરનો ધૂબાટ અને મોજાંનાં રાણુ બહાર આવતાં જોયાં.

તેનું યુગ ચંભીર થયું. તેને તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે કણી વખત જ્યારે સાગર તોફાને ચડ્યો હોય, પહાક જેવાં મોજાં બહળતાં હોય, ત્યારે કેટલીક વખત આ કાર્પકસમાં નાનાં કાણાં પડતાં. આ કાણાંમાં મોજાં અડળતાં અને એ કાણાં એટલી હદ સુધી મોટાં થતાં કે પાણીનાં મોજાં દોવાલો તોડી આસપાસનાં પ્રદેશમાં ફરી વળતાં. ગામડાંમાં પાણી ભરાઈ જતાં. ખેતરોમાંનાં અમૂલ્ય પાકનો નાશ થતો, અને ગાય, બકરાં, ઘેટાં અને માણસો તણાઈ જતાં. હેન્સે સાંભળ્યું હતું કે એક સમયે પાણીએ આખા ગામનો નાશ કર્યો હતો. સર્વ મકાનો તૂટી ગયાં હતાં અને માણસો તણાઈ ગયાં હતાં. ફક્ત એક જ ઘર સહીસત્તામત રહ્યું હતું. તેમાં રહેલાં મનુષ્યોનાં હૃદયગમ કરણુભય આક્રંદ સાંભળી ગામડાના કેટલાક યુવાનોએ હોડી લઈ તેમને બચાવ્યાં હતાં. આખા દેશમાં વિષાદ પથરાઈ ગયો હતો.

હેન્સ તે કાર્પકસની નીચે પડેલાં કાણાં આગળ બેઠો. "ને હું આ પાણીને અંદર આવતું અટકાવું નહિ, તો જરૂર ગામડામાં પૂર આવે અને બેહદ નુકસાન થાય." આમ વિચારી હેન્સે પોતાના હાથને કાણાં પર દબાવી પાણીને અંદર આવતું અટકાવ્યું.

તેણે ધાર્યું કે કાર્પ માનવી આ માર્ગે જતું દેખાશે તો તેને બોલાવી તેની સહાયથી પાણી અટકાવી રાકાશે. પણ સૂર્ય ક્ષિતિજ પરથી દૂર થયાને ઘણો સમય થઈ ગયો, આકાશમાં તારાઓ દેખાવા લાગ્યા, પણ કાર્પ માનવી તે રસ્તે આવ્યું જ નહિ.

હુધાતુર અને શ્રમિત છતાં વીર ધૈર્યવાન હેન્સે પોતાના આ મહાકાર્યમાં જરા પણ પાછી પાની ફરી નહિ. તેણે સદાય માટે મોટી ખૂંટો પાડી પણ કાર્પએ તેનો ઉત્તર ન આપ્યો. ફક્ત ગળનમાં તારાઓ તેના આ ઉદાર કાર્યને જોઈ રમત કરતા માલમ પડ્યા. દૂર ટાવરમાં ધડિયાળમાં દધના ટકોરા પડ્યા અને હવે હેન્સે સહાયની આશા છોડી દીધી. એકલો

૩

નિશાળથી છુટીને રમણલાલ ઘર તરફ વળી રહ્યાં છે. લલિતપુરમાં તેમણે એક મકાન ભાડે રાખ્યું છે. તેમના વૃદ્ધ પિતા પ્રભુના મહેમાન થયા હોવાથી તેમનાં શ્રીમતી પથ્ય નાના કીર્તિને સાથે લઈ અહીં આવી ગયાં છે. સંસારની ચિંતાઓની જવાબદારી રમણલાલ ઉપર લદાઈ છે.

તેઓ ઘેર પહોંચ્યા તો આસરીમાં દસમાર પડેરાઓ ટાળું વળાને બેઠા છે. સંપૂર્ણ શાંતિ છે. નાની ખાટલીમાં તેમનો કીર્તિ સ્તોત્ર છે. પાસે જ તેમનાં શ્રીમતી કીર્તિને પવન નાખે છે.

રમણલાલે જાણ્યું કે નાનો કીર્તિ ખૂબ મદદ થઈ ગયો છે. ગામડામાં ડોક્ટર તો ક્યાંથી મળે ? પણ રમણલાલે પોતાના ઘરમાં જ નાનકડું દવાખાતું રચાવ્યું હતું. તેમણે તાવની દવા કાઢીને કીર્તિને પાઈ દીધી.

દવાની કંઈ અસર ન જણાઈ.

તેમણે કીર્તિને પાસેના શહેરમાં ડાઈ ડોક્ટર પાસે લઈ જવા વિચાર કર્યો. બીજે દિવસે તેમણે શાળાના કરણમૂર્તિ હેડમાસ્ટર પાસે બે દિવસની રજાની માગણી કરી. બંદકની ગોળી સનન કરતી છૂટે તેવો જવાબ મળ્યો : 'રજા નહિ મળે. કેપુટી સાહેબ શાળા તપાસવા આવે છે.'

'પણ સાહેબ, આ મારા પુત્રની જિંદગીને સલામ છે.'

'એમ ? ત્યારે તો આપણું ખરાબ દેખાય તેમ મારે કરવું એમને ? જાવ, રજા નહિ મળે.'

પાપાણુની પ્રતિમા ન પોગળી. એને રમણલાલની સેવાઓની કદર નહોતી.

રમણલાલ વર્ષમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. યુરસી ઉપર પણ તેમનાયો બેઠા રહેવાય તેમ નહોતું. આથી એક ખાટલી ઉપર તે સૂઈ ગયા.

તે જ વખતે કેપુટી સાહેબ આવી ચઢ્યા. તેમણે શાળા તપાસવા આવવાનો ડાઈ સમય પણ આપ્યો ન હતો ને આચરિતા આવી પહોંચ્યા.

હેડમાસ્ટર સાહેબ આ પીતા હતા તેમને બહાર ખજાર રાખવા લેવા રહેલા છોકરાએ ખજાર આપી કે ડાઈ સાહેબ આવે છે. હેડમાસ્ટરે રક્ષાથી પાલો સંતાડી દીધાં. પછી બને સાહેબો નીકળ્યા વગેરે તપાસવા.

કેપુટીએ રમણલાલને શાંતિથી ઉપવાસ બેસાડ્યો અને તેમને દોઢાળી ભગાડ્યા. 'કેમ માસ્ટર, કેવળ પૂરી ખાતાની સેવા તો કીક બાજબે છે.'

રમણલાલને શેા ઉત્તર આપતા તે ન સહવાથી નિરુત્તર રહ્યા.

'કેમ બેઠાતા નથી ?' કેપુટીએ પોતાની હંટ ઉતારીને પ્રશ્ન કર્યો.

'સાહેબ, આજે મને ખૂબ તાવ ચઢ્યો છે. એટલે જરા આરામ લેવા હું ચૂકી રહ્યો હતો.' તેમને હાંફ ચડી.

'તાવ ચઢ્યો હતો ? તો પછી રજા કેમ ન લીધી ? આ તે કંઈ નોકરી કરવાની રીત છે ? જાવ, અત્યારે જ શાળા છોડી ચાલ્યા જાવ. તમારા જેવા શિક્ષકોની અમારે જરૂર નથી' કહીને કેપુટીએ કાગળિયું લખી નાખ્યું.

'પણ સાહેબ, મેં રજાની માગણી...' રમણલાલ વધુ ન બોલી શક્યા.

'હું કશું જ સાંભળવા નથી માગતો. અહીંથી ચાલ્યા જાવ.'

અચાનક, તે જ સમયે, હાંફતો હાંફતો એક ગામડિયો અંદર પ્રવેશ્યો. તેણે રમણલાલ સામે જોયું અને કહ્યું, 'માસ્ટર, તમારો કાગળ મરી ગયો.'

રમણલાલની વ્યભે અધારા આવ્યાં. તેઓ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા.

'કેવો ઢેંગી !' નો ઉદ્ગાર કાઢીને કેપુટી પોતાની 'કેપુટી' ઉપર વળગી ગયા.

પાસે જ ટેબલ ઉપર આ બધાંનું સફાઈ કાગળિયું પડ્યું હતું.

મતિલાલ રાંકણચંદ નાથક

હોલેન્ડનો રક્ષક વીર હેન્સ

હોલેન્ડનો એ રહેવાસી. હોલેન્ડના ઇતિહાસમાં હમ્બુર્ગ એક મહત્વનો બનાવ બની ગયો. જર્મનીની લોખંડી એડી નીચે તેની સ્વતંત્રતા ચળાઈ ગઈ, છૂંદાઈ ગઈ. આ નાના સાગરકિનારે વસેલા દેશનું આમજીવન અનેરું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પવનચક્કી ફરતી હોય. અને વિશેષમાં આ દેશ દરિયાકિનારે આવેલો હોવાથી અને તેના થોડો ભાગ દરિયાની સપાટી નીચે હોવાથી, રક્ષણ માટે બાધેલી ભવ્ય પાળોની દાર નગર પડે છે.

આ શાંતિપ્રિય દેશમાં હેન્સ નામનો એક અનિશ્ચિત છોકરો રહેતો હતો. ને એક ગરીબ માતાપિતાનો બાર વર્ષનો દીકરો હતો. લાંબાપહેળા ઝખ્ખા જેવાં પાંદળનું, તેનું જ જડું ખમીસ અને પગ ઉપર કાળા જાડા મોટાં જૂટમાં તેનું શરીર ઠીંગણું લાગતું.

નિશાળમાં જવાનો તેનો માર્ગ તે મોટી દીવાલો (dykes) પાસેથી હતો. રાજ તે નિશાળે જાય અને સંધ્યા સમયે ઘેર આવે. અભ્યાસમાં તે ખૂબ હોશિયાર ન હતો. ઘેર તે માતાપિતાને મદદ કરતો, ફૂતમાંથી પાણી ભરી લાવતો અને ફૂતનાં રમાડનો અને રનાન કરાવતો.

એક દિવસ શિક્ષકે અભ્યાસમાં તે ખૂબ પાછળ હોવાથી તેને નિશાળમાં રોકી રાખ્યો. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ગયા પછી તેને છોડવામાં આવ્યો. તે ઘેરે જતો હતો. ધીમે ધીમે દરિયાનાં બીજીનાં મોજાંના સફેદ ફોણ તરફ જતો જતો, ગૂઢ તરફ પાછાં ફરતાં પક્ષીનાં ગાન સાંભળતો સાંભળતો, રસ્તામાં મનોહરરંગી પતંગિયાં જતો જતો, તે ઘેરે ચાલ્યો ગતો હતો. ચોલતાં ચાલતાં સંધ્યા નમી અને સૂર્ય આશરે સૂર્યના આજ પ્રકાશમાં દેનસદી દૃષ્ટિ એક વસ્તુ પર પડી અને તેને જોઈ તે વિચારમગ્ન થઈ બોલ્યો. તેણે 'ઝાઈક્સ'ની છોક નીચે એક કાણું પડેલું ભોંયું. નીચે નમી તેણે એ કાણુંમાંથી સાગરનો ધૂંધવાટ અને મોજાંનાં ફોણ બહાર આવતાં જોયાં.

તેનું મુખ મંભીર થયું તેને તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે ધણી વખત જ્યારે સાગર તોફાને ચડ્યો હોય, પહાડ જેવાં મોજાં બીજીનાં હોય, ત્યારે કેટલીક વખત આ ઝાઈક્સમાં નાનાં કાણાં પડતાં. આ કાણાંમાં મોજાં અફળાતાં અને એ કાણાં એટલી હદ સુધી મોટાં થતાં કે પાણીનાં મોજાં દોવાલો તોડી આસપાસનાં પ્રદેશમાં ફરી વળતાં. ગામડાંમાં પાણી ભરાઈ જતાં. ખેતરોમાંનાં અમૃત્ય પાકનો નાશ થતો, અને ગાય, બકરાં, ઘેટાં અને માણસો તણાઈ જતાં. હેન્સે સાંભળ્યું હતું કે એક સમયે પાણીએ આખા ગામનો નાશ કર્યો હતો. સર્વ મકાનો તૂટી ગયાં હતાં અને માણસો તણાઈ ગયાં હતાં. ફક્ત એક જ ઘર સહીસલામત રહ્યું હતું. તેમાં રહેલાં મનુષ્યોનાં હૃદયગમ કરવામાથ આક્રંદ સાંભળી મામડાના કેટલાક યુવાનોએ હોડી લઈ તેમને બચાવ્યાં હતાં. આખા દેશમાં વિષાદ પથરાઈ ગયો હતો.

હેન્સ તે ઝાઈક્સની નીચે પડેલાં કાણાં આગળ બેઠો. "જે હું આ પાણીને અંદર આવતું અટકાવું નહિ, તો જરૂર ગામડામાં પૂર આવે અને બેહદ નુકસાન થાય." આમ વિચારી હેન્સે પોતાના હાથને કાણાં પર દબાવી પાણીને અંદર આવતું અટકાવ્યું.

તેણે ધાર્યું કે કોઈ માનવી આ માર્ગે જતું દેખાશે તો તેને બોલાવી તેની સહાયથી પાણી અટકાવી શકશે. પણ સૂર્ય કિતિજ પરથી દૂર થવાને ઘણો સમય થઈ ગયો, આકાશમાં તારાઓ દેખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ માનવી તે રસ્તે આગ્યું જ નહિ.

હુત્તાતુર અને શ્રમિત છતાં વીર ધૈર્યવાન હેન્સે પોતાના આ મહાકાર્યમાં જરા પણ પાછી પાની ફરી નહિ. તેણે સહાય માટે મોટેથી બૂમો પાડી પણ કોઈએ તેને ઉત્તર ન આપ્યો. ફક્ત ગળનમાં તાગનાં એ તેના આ ઉદાર કાર્યને જોઈ રમિત કરતાં માલમ પડ્યા. દૂર દાવરમાં ઘડિયાળમાં દસના ટકારા પડ્યા અને હવે હેન્સે સહાયની આશા છાડી દીધી. એકલો

એ વીર આ અનેરા કાર્યમાં હીન ચર્ચાતાં મુખમુદાએ દેશની ફરજ બળવતો રહ્યો. તેના પિતા તેની શોધમાં નીકળ્યા: "હેન્સ! એ હેન્સ! એ બેટા હેન્સ! ક્યાં ગયો!" એમ ગોટેથી ખૂંચો પાડતા રસો કાપના હતા. ઉત્તર દેતાં હોય તેમ બે પક્ષી-એ બિડ્યા અને ફૂફડાટ કરી ઝાડમાં ભરાઈ ગયાં. તેના પિતા ખૂબ ફર્યા પછી ક્યાંય હેન્સ ન મળતાં ઘેર પાછા ફર્યા.

અહીં બાર વર્ષનો કુષાપીડિત હેન્સ કાર્ય-પૂર્ણતા માટે સર્વશક્તિ ખર્ચો રહ્યો હતો. તેને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો કે એક નાનું કાણું જો ખ્યાન આપવામાં ન આવે તો કેટલું નુકસાન કરે! ગામનાં ગામોનો વિનાશ! તેને વિચાર આવ્યો કે ગામનાં મનુષ્યો, પશુઓ બેનરો, ધરો એ સર્વ કરતાં તેનો એકનો આત્મા કાંઈ વધારે હામતી ન હતો. તે કોમળ બાળકને જોઈ આવવા લાગી, પણ હાથ ત્યાં નહીં રાખવાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખથી તેની જીવ જીડી ગઈ. પરંતુ તેનું હૃદય પ્રજ્વલિત હતું. તેમાં અચૂનમ અગ્નિનિશ્વસ થઈ અને ધૂન દતાં આકાશના તારાઓએ તેના હૃદયમાં હિંમતના સાથિયા પૂર્ણ ધીરગંભીર સાગરના ધૂનવાટે તેના હૃદયમાં પ્રેરણાના ફૂવારા ઉડાડ્યા.

પરંતુ બાર વર્ષના કોમળ બાળક માટે તે કંડા પ્રદેશમાં આવી અસાધારણ રિચતિમાં રાત્રી પસાર કરવી એ સહેલી વાત ન હતી. એકને એક રચ્યો હાથ મૂકી રાખવાથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખનો તો સૌને ખ્યાલ હોય. તે દુઃખથી તેનો હાથ ઠડીમાં કડક ચર્મ ગયો. હલનચલન ફિઝર-ચર્મ શુક્ર ધોરે ધોરે ઠડીમાં તેનું સંરીર પણ કડક ચર્મ બધા લાગ્યું. અગેઅગ દુઃખના લાગ્યાં રાત્રીની એક એક પળ લાંબી લાગવા માંડી. રાત્રી ગંભીર ચર્મ અટકારવ કરવા લાગી. પણ.....હેન્સના હૃદયમાં કૃતકૃત્ય હોવાનો દદ નિશ્ચ હતો તેને કાણુ ડગાવી શકે?

આમ ધીરે ધીરે, અતિધીરે, કલાકો વીતવા

લાગ્યા અને અતિલાંબી વિદરાળ રાત્રી પસાર થવા લાગી. પ્રજાતનાં આજાં ફિરજોમાં દુરદુરથી ધાઈ આવતું લાગ્યું. બે મનુષ્યો પાળ (ડાઈકસ)ની ઉપરથી પસાર થયા. તેમની નજર હેન્સ પર પડી. તેમણે હેન્સને જાણી લીધો. હેન્સ તો નિઃશ્વન પડ્યો હતો, તેનામાંથી હલનચલનની શક્તિ અદૃશ્ય ચર્મ ચર્મ હતી. ન્યારે તે બે મનુષ્યોને સમજાયું કે આ નાના પણ હિંમતવાન હોકરાએ ડાઈકસનાં એક કાણું માર્ગે આવતા પાણીને રોકવા આખી ગત બળપૂર્ણ ક્યું હતું અને પાણીને અટકાવી રાખ્યું હતું ત્યારે તેમનાં નિત્રોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુબિન્દુઓ ટપકી પડ્યાં! તેમણે ઠંડીમાં રિયર ચર્મ ગયેલાં હેન્સને વદાલથી ચૂમ્યો તરત જ પાસેની સરકારી ઓફિસમાં આ ખબર પહોંચાડી. સરકારી ખાણુસો આવી પહોંચ્યા. અને તરત જ ડાઈકસના કાણાને પુરાવી દેવામાં આવ્યું.

આમ એક નાના બાળકની નિઃસ્વાર્થપરાયણતાને લીધે દેશ ભવિષ્યની ચક્ર આકૃતમાંથી બચ્યો. હેન્સના સમાચારથી દેશ મુગ્ધ થયો. અને આસ-પાસનાં ગામોમાં સમુદ્રપ્રાર્થના ચર્મ. હેન્સે કોઈ અપૂર્વ સાહસ ક્યું નહોતું, પણ સત્વનિશ્ચયી માન-વતાનું એક સાદું પણ મહત્ત્વાર્થ ક્યું હતું. તેનામાં બહુપ્રેમની લાગણી જીવન્ત હતી એ તેના કાર્ષ પરથી જણાઈ આવે છે. ત્યાં પાંચમો દશ મિનિટ હાથ રિયર રાખવાથી હાથ ચાકી નળ, ત્યાં હેન્સે મનનું સમતોલપણ રાખી ભવિષ્યની ચિંતા કર્યા વિના, આખી રાત્રી ઠંડીમાં એકલા બેસી રહી, હાથ રિયર રાખી પાણીને આપ્યું! તેનો દેશ જરૂર તેને દાંડેલને માટે યાદ કરશે.

માનવજાતિ માટે કેટલો પ્રેમ? પોતાના દેશ પર આવનારી આપત્તિ માટે કેટલી લાગણી? અને તે અટકાવવા માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાની તમન્ના! આજ સાચો માનવતા અને આજ સાચી વિદ્યા.

મુંબઈ, ધોરણ ૭ મું

અનિલસાવ દલાલ

નાપાસોની સભા

શ્રી. પોસ:—અત્યાર સુધીમાં નાપાસ થયેલાં ને હવે પછી નાપાસ થનારાં લાઈએ, ને બહેનો, આજે આપણે “પરીક્ષામાં પાસ થવાના રામચાણ ઉઠાજ” નું સંશોધન કરવા અને એકત્ર થયાં છીએ. નાપાસોની સંખ્યા, વધતી જતી વસ્તીની પેટે, પ્રતિવર્ષ વધતી જાય છે. “આ યુગ કર્તવ્યનો છે.” “હિંમતે મરદા, તો મરે ખુદા.” આજની સભાને માટે યોગ્ય પ્રમુખ મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ. શ્રીયુન શંભુપ્રસાદ શતમૂર્ખે નાપાસ થવામા આજ સુધીનો રેકૉર્ડ તોડ્યો છે. પહેલા ધોરણમાં એક વખત, બીજામાં બે વખત, ત્રીજામાં ત્રણ વખત એમ કરતાં કરતાં સાતમા ધોરણમાં સાત વખત નાપાસ થઈ—અને તે પણ બધા જ વિષયોમાં નાપાસ થઈ, આ બહુમાન એમણે મેળવ્યું છે. આજ સુધીમાં કોઈથી પણ ન થઈ શકે તેવું દુર્લભ કાર્ય એમણે કરી બતાવ્યું છે. ઉપરાંત, પાસ ન થવાય ત્યાં સુધી પરીક્ષાનો કેડા છોડવો નહિ એવી એમણે લીખ્મ-પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આવા, સર્વ રીતે લાયક ગૃહસ્થ શ્રી. શતમૂર્ખને આજની સભાનું પ્રમુખરચાન સીધરવાની હું આપ સૌનાં વતી વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. ઠાસ:—પ્રમુખરચાન માટે શ્રી. પોલે મૂકેલી દરખાસ્તને હું ટેકા આપું છું.

(પ્રમુખશ્રી પોતાનું સ્થાન લે છે.)

પ્રમુખ:—મિત્રો, આજે તમે બધાએ મને જે માન આપ્યું છે, તે માન ખરી રીતે મને નથી આપ્યું. પરંતુ આ વિષય પર અધિકારપૂર્વક ને અનુભવ-પૂર્વક બોલવાની મને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરારી આપનાર વિદ્વાન પરીક્ષકોને આપ્યું છે. સભાનો વધુ સમય હાલ ન લેતાં આપણે આજની સભાનું કામ શરૂ કરીયું. પ્રથમ હું શ્રીયુન ભૂલકણશાંકરને ઇતિહાસ વિષેનો દરાવ આપની આગળ મૂકવાની વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. ભૂલકણશાંકર:—મહેરબાન પ્રમુખમાહેજ, બાઈઓ ને બહેનો, પોતાની જ બંદનાથી કરાવનાર

ઇતિહાસ જેવો બીજો એક પણ વિષય આ દુનિયા-બરમાં નથી જૂતની પેટે તે આપણી પાછળ લાગે છે. નામૂવલી ને સાલવારીના ચક્રવામાં અભિમન્યુ કરતાં પણ વધારે જૂડી અમારી દશા થઈ છે. ગોખી ગોખીને ગળું સુમાઈ જાય છે, છતાં જે અમે કારા ધાખકાર જેવા રહ્યા. એકનું નામ બીજાને, ને બીજાનું નામ ત્રીજાને. જન્મની સાલ મૃત્યુ માટે, અને લગાઈનું વર્ષ સુરેહને માટે શાહજીને બદલે-શાહજીનાં ને શાહુને ઠેકાણે શાહિસ્તખાન. આ અચણુ દર યાય એ ખાતર હું નીચેનો દરાવ મૂકું છું:

“હવે પછી બધી લગાઈઓ દસ દસ વર્ષને અંતે થવી જોઈએ. એટલે અમારી નવ દશાશ મહેનત બચી જાય. અત્યાર સુધીમાં થયેલાં યુદ્ધો ઇતિહાસમાંથી કાઢી નાખવાં. એમાં બચેલી શક્તિનો ઉપયોગ આરામ માટે અથવા તો હવે પછીના અબાસમાં પડનાર તકલીફ અર્થે થશે. ઐતિહાસિક સ્ત્રીપુરુષોએ સૈકાની શરૂઆતમાં અથવા અંતમાં જન્મવાની કે મરવાની પ્રથા પાડવી. એટલે તેઓને પણ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવા મળશે. અને પરીક્ષામાં જે અમારું મોત યાય છે, તેમાંથી છટી શકીયુ. ૧૮૦૦ની સાલમાં પોતાનું જીવન પૂરું કરી સંજીવિના સાગરસમા નાના ફંડણીસે જે ડહાપણ બતાવ્યું છે, તેનું બધાએ અનુકરણ કરવું જોઈએ. કદાચ કોઈ સૈકાની અધવચે મરી જાય તો તે સૈકાની આખરે જાહેર કરવું જોઈએ. ઇતિહાસ સંશોધકો આ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું સંશોધન કરશે, તો બાવિ પ્રજાને કંઈક વધુ લાભ થશે.” (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—પ્રથમ બધા દરાવો મૂકવામાં આવશે, ત્યારપછી તેમના પર મત લેવામાં આવશે. હવે શ્રી ભુદ્ધિશ્યન્ ગણિન વિષેનો દરાવ રજૂ કરશે.

શ્રી. ભુદ્ધિશ્યન્:—મિત્રો, ગણિને પ્લેજ કરતાં જે વધુ બલિદાન લીધાં છે. સેકંડે ૬૦ વિવાર્થાઓને આ શનિ મહારાજની સાડી સાતી નડે છે, મોટા

માટા લોકો પણ આ ગણિતના પંતમથી છૂટયા નથી. ગણિતરોમાં એક મોઢું રતી ન્ય ઝેટલે માર્કમાં પણ મોઢું જ. આ ગણિતે તો તોળાદ પેાકરાવી-દાખલા તો ભુંઝા. એક ઘડિયાળ આગળ જાય છે, તો બીજું ઘડિયાળ પાછળ રતી જાય છે. અરે બરાબર ચાલતું ન હોય તો ઠીક કરાવી લો, અથવા કંઠો દો ને નવું લાવો. પણ અમને નાદકનો ત્રાસ શા માટે આપો છો ? કાળ, કામ ને વેગની પણ એ જ પંચાત. જ આખો ને જ જતો રહ્યો; ક આવે ને જ નાસી જાય કાઢી મૂકેને એવા અનિયમિત લોકોને. એવા માણસો રાખ્યા હોય તો કામ પુરું થયારે થાય ? કહી પુરું થાય જ નહિ. કામ પુરું થાય ત્યાં સુધી ક્યાં જઈશ નદિ એવી લેવી શરત કરી લેવી. અથવા તો ખીજાં માણસો રાખી લેવાં. જામ કંઈ ઉજ્જવ શકે ગયું છે ? ઉપગત નિશાળમાં એમ શીખવવામાં આવે છે કે “ બેની વાતોમાં ગ્રીનએ ક્રૂર વિચાર ન આપવો,” અને છતાં પાછું ગણિતમાં પુછવામાં આવે છે કે આને નફો કેટલો થયો ને પેટાને નુકસાન કેટલું થયું ? મગનતી મૂળ આવક કેટલી ને જગનને દેવું કેટલું ? અરે ! જઈને એમના ચોપડા તપાસો અમને નાદકનો શા માટે ત્રાસ ? દમણાં દમણાં ગણિતને અભ્યાસક્રમ ઝોઝો કરવામાં આવ્યો છે પણ એ તો કાકા પગવા ને ફાઈ ગંડ્યાના ભેવું છે. એક બાજુ ઘટે એટલે બીજી બાજુ વધે ગણિતમાં બધા ચે સરખા. એમાં સારાખોડાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી તેથી હું એવો હરાવ મૂકું છું કે પરીક્ષા-માંથી આ વિષયને એકદમ કાઢી નાખવો. શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં આવેલો સુધારો કરવામાં આવશે નો સરે વિદ્યાર્થીઓ દુવા રેશે

• કુમારી કંઠઃ—હું આ હરાવને બહેનો તરફથી રજા આપું છું. ગણિતે અમારી—ઝેકરીઓની ખૂબ જ દુર્દશા કરી છે. બીજા વિષયો જવા દો, પણ ગણિતે અમારી કતલ ચંદાવી છે. ઝેકરીઓની નાજુક પ્રકૃતિ ને કીવા મગજને ગણિતની કઠોર તપશ્ચર્યા જગ ચે અનકૂળ નથી. એ સિવાય અમને ભાવિ જીવનમાં ગણિતનો ખિસ્કુલ ઉપયોગ નથી. સંખ્યાઓ ભાગવા

કરતાં શાક સમારવાં અમને વધારે ફાયદાકારક છે.

પ્રમુખ:—શ્રી દેહને જુગોળ વિષયક હરાવ રજૂ કરવાની વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. દોહા:—ભાઈઓ ને બહેનો, ઇતિહાસ જુગોળ એટલે ચોરનો ભાઈ ઘડીચોર. અમને ત્રાસ આપવામાં આ બે વિષયોએ દરોકાઈ જ ચલાવી છે. જુગોળમાં ખૂબ જ નવીનતા લાવવામાં આવી છે, એમ લોકો કહે છે. પણ અમારો વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ તદ્દન જુરો જ છે. આખોદવા, વરસાદ વગેરે ઉધિરાધીન વસ્તુઓ જવા દઈએ, તોપણ પાક, માલની આખાત નિકાસ, સોકવરતી, રથળનાં નામ વગેરે જાખતો મનુષ્યાધીન વસ્તુઓ છે. તેમાં કયા સુધારા રચ્ય છે ? જુગોળ સહેલી કરવાની દૃષ્ટિએ મારો હરાવ એમ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પેદરમાં લાખે એ જ પાક ને પ્રદેશમાં થાય છે એમ સમજ લેવું. અમુક પાક અમુક ઠેકાણે જ થાય એવું લક્ષ્યવચન શોધું જ છે ? આજના યાંત્રિક સુધારાના જમાનામાં મનુષ્ય ધારે તે કરી શકે એમ છે. લાત મારે ત્યાં પાણી નીકળે એવો આજનો શુભ છે. અથવાત નિકાસની રકમો યાદ રાખવાનો ત્રાસ ન પડે માટે પરદેશી માલ પર પૂર્ણ બહિષ્કાર જાહેર કરો ને સ્વદેશી માલ બહાર જવા ન દેવો. એટલે દેશસેવા વ ધરો ને આપણું ચે કામ થશે. વળી વધારે વસ્તી હોય ત્યાંથી, ઝોઝી વસ્તીવાળાં રથળામાં માણસો મોકલવાં ને દરેક ઠેકાણે વસ્તીનું પ્રમાણ સરખું કરવું, જેથી લોકો ચે સુખી ધરો ને અમારી મહેનત બચશે. મારા મન મુજબ, મેં રજૂ કરેલી ચોળના માટે કેળવણી ખાતાએ એક કમિટી નીમવી જોઈએ.

કુમારી મહાસુદમી:—હું આ હરાવને અનુમોદન આપું છું જુગોળની અપ્રકૃતિઓ ને આંકડા માર્ક રાખનાં અમને—ઝેકરીઓનાં મગજને ખૂબ ત્રાસ થાય છે. શ્રી દોહા સચેત્રી ચોળના અમલમાં મૂકવાથી અમને ફાયદો જ થશે. કયું કામ ક્યાં છે એ શીખવા કરતાં ધરમાં કંઈ વસ્તુ ક્યાં છે, એવું જાન અમને અધિક ઉપયોગી છે.

પ્રમુખ:—હવે શ્રી. મંદુદિ વાચન વિષે કરાવ મૂકે.

શ્રી. મંદુદિ:—મિત્રો, વાચનનો વિષય એટલો બધો ત્રાસદાયક નથી, પરંતુ એમાં જે યોગ્ય સુધારા કરવા જોઈએ. બાળમોઢ સિપિ શીખવાની અમારે કંઈ, પણ જરૂર નથી. વાચનમાં જોડાશરોના ખૂણા-ખાંચા ન જોઈએ. અમે અટકી જઈએ છીએ, મોં ઢુખવા આવે છે. વળી વાચનમાં અંપ વિરામ, અર્ધ વિરામ, પૂર્ણ વિરામ હોવાથી અમારા માર્ગમાં નકામી અડચણો ઊભી થાય છે. અમે યાત્રીએ ત્યાં અટકીએ. બીજે ક્યાંય ચોબીયું નહિ. તેમ જ અનુનાસિકનો ખોટો મિત્રસ અમે નિભાવી લઈશું નહિ નાકમાં બોલવાથી ભાષાનું સૌદર્ય ઓતું થાય છે, એવો અમારો મોક્ષ અભિપ્રાય છે. ભાષાશુદ્ધિ હવે છોડી લોકોએ ભાષાની પાછળ લાગેલી આ પનોતીનો તાજડોતો ધલાજ કરવો.

પ્રમુખશ્રી:—ભાઈઓ ને બહેનો, વખત વધતે ચર્ચ થયો છે. મહત્વના બધા જે કરાવે આપણી આગળ મૂકવામાં આવ્યા છે. મારે આ વિષે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. કાર્ય કરવું જોઈએ. આપણે લોકમત નગૃત કરવો જોઈએ આપણા તરફથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી અધિકારી પાસે સિદ્ધમંડળ મોકલવું જોઈએ; અને ત્યારે જ આ બધા મુચવેલા સુધારા અમલમાં આણી થકીયું.

બુદ્ધિશૂન્ય:—એ સિદ્ધમંડળની આવેવાની આપના જેવા અનુમતીએ જ લેવી જોઈએ. (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—ખરી રીતે તો અભ્યાસક્રમ એકદમ બદલી નાખવો જોઈએ હાલનો અભ્યાસક્રમ પરોક્ષકોની દૃષ્ટિએ રચાયો છે, વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ નહિ. હાલના સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં બહુમતિથી બધો વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ એમણે જાને કરાવવો જોઈએ. તેમનો કોઈ ભાવ પણ પૂછવું નથી. આ હવે હવે અનાય છે. (શેમ, શેમ) એ સિવાય નાપાસ યનારાંઓની સંખ્યા પાસ યનારાંઓ કરતાં વધારે છે, છતાં જે એમનો એક પણ પ્રતિનિધિ પરીક્ષકમંડળમાં ન હોય એ ખુદી દાદગીરી છે. તેથી નાપાસ યનારાંઓના પ્રમાણમાં નાપાસ પરીક્ષકોને નીમરા. આ યોગના અમલમાં મૂકતા કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓને ફરજ પાડતી. હું બધા જે કરાવે ઉપર એકદમ મત લઉં છું. બીનવિરોધે આ કરાવે આપ મંજૂર કરશે એવી હું આશા રાખું છું. (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—આ કરાવની એક એક નકલ શાળા-ઓના ઉપરી અધિકારીઓ તરફ ને કેળવણી ખાતાના અમલદારો તરફ મોકલી આપવામાં આવશે.

ચુચિત]

મૂળશંકર પાંધ્યા

કલ્પિકા

સરાણે જ્ઞાનની પ્રજ્ઞા મારી આ હું ચડાવીને
પહેલદાર હીરાશી તેજસ્વી કરવા મથું.

‘નીતમ’

કાલિદાસનો વિવાહ

[એક દંતકથા]

બંગાળમાં કાલિદાસના વિવાહ સંબંધો ને દંતકથા પ્રચલિત છે તે નીચે સંક્ષેપમાં આપું છું, અને પછી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આ સંબંધમાં ને દંતકથા પ્રચલિત છે તે વાર્તારૂપે આપીશ.

ગૌડ દેશના રાજા માણિક્યવરને રત્નાવતી નામની એક રૂપવંતી અને વિકૃષ્ટી કન્યા હતી. વાદ-વિવાદમાં તેને ને દરારે તેની સાથે વિવાદ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મોટા મોટા પડિતો તેની સાથે વાદવિવાદ કરવા આવ્યા પણ બધા જ હારી ગયા. એટલે આ હારેલા પડિતોને થયેલા અપમાનથી ગુરસે અઘ્યો અને તેમણે ક્રોધમાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ અપમાનનો અઘ્યો કાઈ મૂર્ખાંશિરામજીને એની સાથે પરજીવની વાળીશું.

પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા તેઓ એવા માણસની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતા ફરતાં એક રથાને જોયું કે એક માણસ પોતે ને ડાળ ઉપર બેઠો છે તે જ ડાળ કાપે છે. પડિતોને આ જ માણસ આદર્શ મૂર્ખાં લાગ્યો અને તેને પોતાની સાથે લીધો. રાજકન્યાની સાથે વાદવિવાદમાં કંઈક યુક્તિથી તે રાજકન્યાને હરાવી. એટલે આ માણસ સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ જ માણસ એ ભવિષ્યનો કવિકુલગુરુ મહાભતિ કાલિદાસ.

પહેલે જ દિવસે રાજકન્યાએ જાણ્યું કે તેનો પતિ કેટલો મૂર્ખ છે. આથી ક્રોધમાં આવી જઈને તેણે તેનું અપમાન કર્યું. આમ અપમાનિત થયેલા કાલિદાસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. વનમાં માપાવેશ-ધારિણી દેવી સરસ્વતીનાં દર્શન પામ્યા અને તેની કૃપાથી તેને અસાધારણ કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

૧

બહુ પ્રાચીન કાળમાં બંગાળામાં સત્યવાન

નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એકની એક કુંવરી હતી જેનું નામ ચંપકકલિકા હતું. કુંવરી બહુ જ સુંદર હતી. તેના શરીરનો રંગ ચંપાની કળીના જેવો હતો. તેથી જ તેનું નામ ચંપકકલિકા રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેનાં માંબાપ તેને કાંઈક વખતે ચંપા અને લાડમાં 'ચંપા' કહીને બોલાવતાં.

ચંપાના જન્મ પહેલાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર પ્રધાન-મંત્રીને એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ ચૂડામણિ હતું. પ્રધાનમંત્રીની દાસી ચૂડામણિને લઈને રાજ-મહેલમાં ઘણીવાર જતી, ગયી તેને બેળામાં લઈને રમાડતી અને દરરખત સારું સારું ખાવાનું આપતી

ધીમે ધીમે ચંપા મોટી થઈ. ત્યારે ચૂડામણિ રાજમહેલમાં જતો અને ચંપાને રમાડતો ને રમતો. ચંપા પોતાની કાલી કાલી વાણીમાં તેને 'ચૂસો દાદા' મોટાભાઈ કહીને બોલાવતી.

હવે ચંપા નિશાળે જવા જેટલી મોટી થઈ. રાજાએ તેને ભણવા માટે નિશાળમાં મૂકી. ચંપાની શુદ્ધિ અને રમણશક્તિ જોઈને શુરુ તો અચાંજ જ થઈ ગયા. અને ખીચા વિદ્યાર્થીઓ પણ કહેતા લાગ્યા કે કેમ ના હોય! ગમે તેમ તો પણ રાજની કન્યા છેને?

ચૂડામણિ આ જ નિશાળમાં ભણતો હતો. 'પણ યંત્રણ લખવામાં તેનું મન હતું નહિ. ચંપા નિશાળમાં દાખલ થઈ તેના કેટલાંક વર્ષો પહેલાં તેણે નિશાળમાં જવાનું 'ચાકું' કર્યું હતું પણ બેત્રણ વર્ષમાં તો ચંપાએ તેને પકડી પાડ્યો અને એનાથી આગળ પણ થઈ ગઈ.

આથી ચૂડામણિ મનમાં ને મનમાં ખિન્ન થવા લાગ્યો. પણ નાનપણમાં ને એના પ્રત્યે, આદર

અથવા સ્નેહ હતો તેમાં ન્યૂનતા ન આવી ચપા કોઈક કોઈક વખત ખચકાતી કે આ ચૂડાદાદા બિનકુપ 'દ' છે અને કોઈક વખત ખીજવતી અને તેમાંથી આનંદ પણ મેળવતી

ચૂડામણિ રગે શ્યામ હતો વળી તેની જીભ તોતડાતી હતી શરૂઆતમાં તો તેની ખાસ ખચકાતી ન હતી પણ જેમ જેમ તે મોટા થતો ગયો તેમ તેમ તેની જીભ વધારે ને વધારે તોતડાવા લાગી આને લીધે પણ ચપા તેને ખીજવતી

૨

રાજકન્યાની ઉંમર ૯ થી ૧૦ વર્ષની હતી અને ચૂડામણિની ૧૪ વર્ષની એક દિવસ નિરાશ છૂટકા પછી રાગના યાગમાં ચપા અને ચૂડામણિ ગમતા હતા રાજકન્યાની દાસી કંઈક કંઈક ગર્વ હતી તે વખતે ચૂડામણિએ પૂછ્યું, “ચપા, તું મારી સાથે વિવાહ કરીશ?”

વાત સાંભળતા જ રાજકન્યાનું લોહી ગરમ થઈ ગયું તે ગુસ્સે થઈને બોલી, “તું કંઈ ચૂડામણિ?” આ વખતથી તેણે ચૂડાદાદા કહેવાનું બંધ કર્યું

ચૂડામણિ બુદ્ધિમાં ટોક હતો તેણે રાજકન્યાએ શું કંઈ તે સાંભળ્યું નહિ તેને યાગ્ય કે રાજકન્યાએ પોતાનું કહેવું પૂરેપૂરું સાંભળ્યું નથી એટલે તેણે ફરીથી પુનરુક્તિ કરી કંઈ, “ચપા સાબળ, ત્યારે તારી ધરજા મારી સાથે પગલુવાની થાય ત્યારે માનુ એક કામ કરીશ?”

ચપા પોતાના કોષનું એક પણ ચિદ્દ પ્રગટ કર્યા વિના બોલી, “તું કામ?”

“તું ત્યારે મોની થઈશ ત્યારે તારા પિતા વિવાહ કરવા બધે તપાસ કરશે અને તારો પુત્રિ મોખી લાવશે તે વખતે તું તેમને કહીશ? અથવા, કદાચ પિતાને કહેતા સગમ આવે તો માતાને કહીશ કે મારો સગમ ખીજા કોઈની સાથે કરશે નહિ હું ચૂડાદા સાથે વિવાહ કરીશ તું તારી માતાને આમ કહીશ તો જરૂર મને વિશ્વાસ છે કે તારો

વિવાહ મારી સાથે જ કરશે તો શું ખૂબ મન નહિ પડે? શું કહે છે?”

ચપા દરે કોષને સલામી શકી નહિ તે બોલી, “ચૂડામણિ, તારી મદત્તાપક્ષા કંઈ થોડી નથી”

ચૂડામણિ એ વખતે તો આ સલામી આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ પછી તેની સામે તારી ગદીને બે તો, “એમાં મદત્તાપક્ષા શી છે?”

ચપાએ કંઈ ‘તાગ પિતા ગાગ પિતાના નોનર છે તું મારી જોડે વિવાહ કરવા ધમ્મ છે એમ? વામન થઈને ચદ્ર પકડવાની હોસ ગમે છે? હું ગમતી પુત્રી છું મારો વિવાહ કોઈ મદાવિદ્વાન તથા રૂપરાન ગમ્મકામ સ્થાયે થશે તારી સાથે મારો વિવાહ? બોલતા સગમ પણ નહીં આવતી!”

આ વાત સાંભળીને ચૂડામણિ મનમાં અમસમી બેઠ્યો મો થો, “જોહ! તું ગજપુત્રની સાથે વિ-વિ-વિવાહ કરીશ? બોલ કોની સાથે? કોણુ એવો માયાનો ફરેલ છે?”

ચપા બોલી, “એ તો જેની સાથે નસીમ હશે તેની સાથે પગ તારે મોટે આ વચગ નહિ મોભે જે ચાકર છે તે તો ચાકર જ રહે એમાં ગમનું અને ચાકરનું નેવ છે આમ બોલના બોલના તેના સુખ ઉપર લોહી ધમી આ શું

ચૂડામણિ મોઢ્યો, ‘માગ જેવો નુપન તાગ નમીતમાં બોલે નથી કોઈએ કુટ વિદ્યા તાગમાં ભરી દીધી છે, જે તને આન બોલાવે છે તારા પિતાનું ગભર તો માગ પિતાથી જ આવે છે ના? પણ તું યાદ રાખ કે તારે મોટે હું એક મંજુસ શોધી લાવવાનો છું અને તેને તારી સાથે પગપાત્રીય ત્યારે તને ખચકાત પડશે ને એવું ના કું તે મા તું નામનું—ક-મણિ નહિ અને આમ ના થય તો તું મારા મન આ છૂત્રી વડે કાઢીને તગ ઝોડામાં લટકાવજો”

ચપાએ અનુનંદ કરી સજાનું નહિ તે તે ધીમેથી ત્યથી જીને ચાલી ગઈ

૩

વર્ષ પછી વર્ષ વીતવા લાગ્યાં. ચંપા મોટી થઈ, અને બહુી ગણીને ખૂબ હોશિયાર થઈ. હજુ પણ શાઓ વંચવામાં જ તે વખત દાઢી.

ચૂડામણિએ તો બહુવાનું કપારનું જે છોડી દીધું હતું. પાસા ખેડવામાં તથા ગર્ખા માનવામાં તે વખત કાઢતો. ચંપા તો પેલો અઢો જુલો ગઈ હતી. પણ ચૂડામણિના મનમાંથી હજુ તે દિવસે કહેલી વાત જૂલાતી નહોતી.

રાજ સત્તવાને એક દિવસ પ્રધાનમંત્રીને બોલાવ્યા અને તેમણે જાને જ કન્યાને માટે યોગ્ય વર શોધવા જતું એવો હુકમ કર્યો.

મંત્રીએ ધૈર આવીને આ વાત પુત્રને કરી. અને કહ્યું, “પહેલાનો નિયમ એવો હતો કે રાજની કુંવરી માટે દેશેદેશમાં બાટ મોકલવામાં આવતા. પણ રાજએ તો બાટને બદલે મને જ જવાનો હુકમ કર્યો છે. મારું આ જીવું શરીર અને વળી કેટલા બધા દેશ ફરવાના ? એટલો બધો શ્રમ મારું શરીર વેડી શકશે નહિ. રાજનો કેવો પ્રકાપ ?” આમ બોલીને તેનું કરચલીવાળું મુખ વધારે કાતર બન્યું.

ચૂડામણિ બોલ્યો, “કંઈ નહિ, પિતાજી. તમે ધરડા ધયા છે. એટલે તમને દેશવિદેશમાં ફરવાનું ફારશ નહિ. તમે અહીં જ રહો. હું પોતે જ જઈશ અને રાજ-કન્યાને માટે સારો વર બોળી લાવીશ.”

મંત્રીએ કહ્યું, “સારું, ત્યારે આ બાબત વિશે હું રાજને પૂછી જોઈશ.”

રાજ સત્તવાને બ્યારે એ વાત સાંભળી કે પ્રધાનમંત્રીને બદલે ચૂડામણિ વરને શોધવા માટે જવાનો છે ત્યારે તે ખૂબ રાજ થયો અને રાજપુત્રીથી રજા આપી. કારણ એ હતું કે મંત્રી જ્ય તો રાજનો કારભાર કોણ સંભાળે ? વળી ચૂડામણિ તો ચંપાનો નાનપણનો સાથી અને એના બાઈ જેવો એટલે તે જરૂર તેની બહેન માટે સારો વર બોળી લાવશે.

ચૂડામણિ રાજગાથી વર બોળવા નીકળી

પડ્યો. તે દેશ દેશાન્તર કર્યો. તેની ઇચ્છા કોઈ બાદશાં મૂર્ખ બોળવાનો હતી. તેણે ખૂબ શોધ કરી પણ પોતે ધારેલો એવો બાદશાં મૂર્ખ તેને મળ્યો નહિ. છેવટે એક દિવસ જંગલમાંથી તેને જોતો હતો ત્યાં તેણે ગળામાં યોગ્યરીત ધારણ કરેલા, સુંદર સજ્જિત દેહવાળા, યુવકને ઝાડ ઉપર બેસીને પોતે બેઠો હતો તે જ ડાળ-કાપતો જોયો. આ જોઈને ચૂડામણિ ખૂબ રાજ થયો. આ જ એને માટે યોગ્ય છે. રાજકન્યાને માટે એણે અનેક મૂર્ખાઓ જોયા હતા પણ આના જેવો મૂર્ખ તો એકે જ નહોતો મળ્યો. આ જ બાદશાં મૂર્ખ ગણી શકાય.

યુવકને સંબોધન કરીને તે બોલ્યો, “એ બાઈ, આમ નીચે આવ. એક વાત કહું.”

યુવક નીચે જીરડીને ચૂડામણિની સામે જઈને બોલ્યો, “ચૂડામણિ બોલ્યો, “ઝડપી ડાળ શા માટે કાપે છે ?” યુવક બોલ્યો, “મારે જોઈએ છે તે માટે. ચૂડાએ પૂછ્યું, “તારું નામ ?”

“કાલિદાસ.”

“મોતે ? ગળા પરની જોતોઈ પરથી તો બાદશાં લાગે છે.”

“હા.”

ચૂડામણિએ પૂછ્યું, “તું કરે છે ? કંઈ ભણ્યો છે ખરો ?”

“પાઠશાળામાં એક વખત ભણવા ગયો હતો પણ ગુરુ બહુ મારે છે એટલે હવે જતો નથી.”

આ સિવાય ચૂડામણિએ કુકુંળ સંબંધી, ધર સંબંધી ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેણે પોતાનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યો : કંઈ કામ કરતો નથી. લોકોના ટોર ચારીને નિર્વીહ કરે છે. તેથી વિવાહ થયો નથી. ચૂડામણિએ વિચાર્યું કે આનો ચહેરો એટલો તેજસ્વી છે કે હું તેને રાજપુત બનાવું તો કોઈને પણ શંકા આવે એમ નથી. યુવક બોલ્યો, “અટલી વાત બાળવા જ મને નીચે ઉતાર્યો કે કંઈ કામ હતું ?”

ચૂડામણિ બોલ્યો, “કામ છે. વિવાહ કરવો છે.”

યુવક : “કાની સાથે ?”

યુગ્મભણિ : “અમારા રાજની કન્યા સાથે.”

યુવક : “રાજની કન્યા ? શું મળશે ?”

યુગ્મ : “ધન સંપત્તિ જેટલી નેહરૂં એ નેટલી.”

યુવક થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી બોલ્યો, “તે હશે, પણ કન્યા કેવી ? સુંદર છે ?”

યુગ્મ : “પરમ સુંદરી. રંગ તો ચંપાનો કળીના જેવો, મુખ ચંદ્ર જેવું. આતું હોય તો વિરાહ કરીશને ?”

યુવક ઉદ્દામથી બોલ્યો, “જરૂર.” યુગ્મભણિ યુવકને લઈને પાછો ફર્યો.

રાજબાની સમીપ નદીતીરે પહોંચ્યા. કાલિદાસને નદીમાં સ્નાન કરાવ્યું અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ કરાવ્યો. પછી કહ્યું, “તું અહીં સામે મંદિરમાં બેસજે. શહેરમાં જઈને હું લશ્કર તથા હાથી-ઘોડા લઈ આવું. પણ એક વાત યાદ રાખજે કે તું કોઈની સાથે પણ વાત કરીશ નહિ. પણ ગંભીર મિત્રજાતી બેસજે. કેમ સમજ્યો ને ?”

“હા” કહીને કાલિદાસ ત્યાંથી બીડી મંદિરને આટલે જઈ બેઠો.

યુગ્મભણિએ શહેરમાં જઈ રાજને ખબર આપી કે હું એક યુવરાજને પક્ષદ કરીને સાથે લાવ્યો છું. અમુક જગ્યાએ બેઠા છે. તો તેને લાવવા હાથી ઘોડા તથા લશ્કર મોકલી આપો.

આ સાંભળી રાજ આનંદિત થયો. હાથી ઘોડા તથા લશ્કર મોકલ્યું. લોકોએ જ્યારે એને જોયો ત્યારે તેઓ રાજને લાગવશાળી માનવા લાગ્યા.

ચાર દિવસ લગ્નોત્સવ ચાલ્યો. ચંપકકલિકાએ પહેલેથી દાંડી મોકલી વર જોયો હતો. દાંડીના કહે-બોધી તે બહુ રાજ થઈ. પાંચમે દિવસે બધી વિધિ પૂરી થઈ. સાંજ પડતાં તે રાત્રખંડમાં આવ્યો. કોઈ દિવસ આતું સુંદર મિઠાનું લાખુ ન હતું એટલે ને તો તરત જ ધસધસાટ લીધી ગયો.

ટેટલીક વાર પછી રાજકન્યા આવી. પતિને જોયો નેહરૂં તે આશ્ચર્ય પામી. જગડવાના હેતુથી થોડોક

અવાજ કર્યો પણ તેથી તેની નિદ્રા બીડી નહિ બીજી ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બગ્યો નહિ.

છેવટે તે નિરાશ થઈ અને વિચાર કરવા લાગી : સાથે જ શું આ માપવના રાજકુમાર હશે ? નેના ગાળ-જન્માન્માં ય આતું સુંદર મિઠાનું નહિ લાખુ હોય એમ લાગે છે. મનમાં ને મનમાં તેના પ્રત્યે અણગમો પેદા થયો. છેવટે હાથથી ધક્કો મારીને તેને ઉડાડ્યો.

કાલિદાસ સફળો બેઠો થઈ ગયો. સામે રાજકુમારનું દુઃસ્વપ્ન નેહરૂં બોલ્યો, “આ આપનું મિઠાનું લાગે છે ! માફ કરજો. નોકરાએ મને અહીં સવાનું કહ્યું હતું એટલે અહીં સૂતો હતો. બાકી તો હું આ ચાલ્યો.”

રાજકન્યાને ક્રોધ એટલો ચડ્યો હતો કે તે બોલી શકી નહિ. કંઈ હાથની ઈશારતથી તેને જતો રોક્યો.

રાજકન્યાનો મહેલ હતો. કોઈ આજે એમાં હતું નહિ. રાજકન્યાને પતિની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર થયો. તેણે તેને મહેલમાં ફેરવ્યો. ચોપડીઓ તથા સુંદર ચિત્રો બતાવ્યાં. આ તો બાધા જેવો દિક્ષુદ થઈ ને જોતો હતો. છેવટે એક ચિત્ર આવ્યું. ચિત્રમાં કૃષ્ણ બિલા બિલા વાંસળી વગાડે છે અને મોટી સુંદર ગાયો આજુબાજુ ચરે છે. આ નેહરૂં ને તે અચાનક બોલી બીડ્યો કે આવી સુંદર ગાયો હોય તો કેવી મજા પડે ?

આ ઉપરથી કન્યાએ જાણ્યું કે એનો પતિ કાળ છે. તેણે ધીરે ધીરે બધી વાત તેની પાસે કહાવી, પેટે બધું જ-યુગ્મભણિ સાથેના મેળાપ, તે કેવી રીતે અહીં લાવ્યો, શું સમજાવ્યું-વગેરે કહી દીધું.

રાજકન્યાને લાગ્યું કે આની સાથે જિંદગી ગાળવા કરતાં તો વિધવા રહેવું સારું. આ વિચાર આવતાં જ તે એકદમ બીભી થઈ ગઈ અને સામી ખાંટીએ ટાંગેલી તલવાર કાઢી તેને મારવા આવી. આ નેહરૂં કાલિદાસ બે ક્ષણમાં પાછળ દડી ગયો. અને બોલ્યો, “મને શા માટે મારે છે ?” રાજકન્યા નિષ્વાસ નાખતી બોલી, “તારા હાથમાંથી મુકિત મેળવવ. માટે.”

કાલિદાસ બોલ્યો, “વાહ, તારી પણ્ય બુદ્ધિ અજબ છે. હું મરોશ તો તું વિધવા થઈશ !”

રાજકન્યા બોલી, “તેના વધો નહિ.”

કાલિદાસ બોલ્યો, “પણ મારે કંઈ અપરાધ ?”

રાજકન્યા : “તું મૂર્ખ છે.”

કાલિદાસ : હું મૂર્ખ છું એટલે તારે ચોગ્ય નથી. તો હું અહીંથી જતો રહું છું.”

રાજકુમારીએ તરવાર ફેંકી દાધો અને તેને ચાલ્યા જવાનો ઈશારો કર્યો. કાલિદાસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેણે વિચાર્યું : “આ મોડું દને લોકોને કેવી રીતે જતાવીશ ? આના કરતાં તો વાધ સિંદને હાથે મરતું વધારે સારું. પોતાની જ પત્ની અને મૂર્ખ કહીને ; મારવા જાય તેના જીવનને ધિક્કાર છે. જીવવા કરતાં મરતું બહેનર છે.”

તેણે ગાઢ અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ વાધ બાધ કંઈ મળ્યો નહિ. થોડા દિવસ ત્યાં જ રિતાઆ. એટલામાં એક દિવસે કાલીચંદ નામના એક વિદ્વાન યોગી પુરસ્થનો બેસ થયો. તેણે યોગીની ખૂબ સેવા શુભા કરી યોગી પ્રસન્ન થયા. કાલિદાસે પોતાનો ઇતિહાસ અથથી ઇતિ મુધી તેને કહી સંભળાવ્યો. અને છેવટે બોલ્યો, “બગવન ! આ મહામૂર્ખ ઉપર કંઈક કૃપા કરો.”

યોગીપુરુષ પ્થાનરથ થયા અને ભરિબની બંધી દડોડન જળ્યો દાધો. પછી સમાધિમાંથી સ્વરથ થઈને બોલ્યા, “વરસ, તું તો તારી જિંદગીનો અંત લાવવા અહીં આવ્યો છે. તને વાધ શું કરવાનો છે ? તું જૂંથીનો અદ્વિતીય મહાકવિ થઈશ. આ નશ્વર જીવન પછી યજ્ઞશરીરે તું અમર થઈશ. વનનો વાધ તો શું પણ કાષ્ઠપી મહાવાધ પણ્ય તને ખાઈ સકવોનો નથી. આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તું મારી પાસે આવ. હું તને વિમંત્ર આપું છું તેનો એક-ચિત્તે જપ કર. તારા ઉપર ઈશ્વરકૃપા જીવરશે.”

કાલિદાસ ઉપર કલા પ્રભાણે કરવા લાગ્યો. ખીજ જાણુ પેલા યોગીની કીર્તિ કેડ સહેરમાં પહોંચી. લોકો તેનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. એક વખત કાલી-ચંદ્ર કંઈક ખીજે ગયા હતા. કાલિદાસ એકલો હતો.

આજે એનો મંત્ર પૂરો થયો હતો. તેજ દિવસે રાજકન્યા યોગીનાં દર્શન આપી. ત્યાં પેલા યુવકનાં દર્શન થયાં. તેના અગ્રપ્રત્યંગમાંથી કવિત્વપ્રભા નીકળતી લાગતી હતી પણ તે પોતાનો પતિ છે એટલું તે પારખી શકી નહિ.

દિવસો ઉનાળાના હતા. આથી રાજકન્યા સરોવર ઉપર શીતાળ વાયુસેવનને માટે ગઈ. અરુણ્ય કમળો ખોલ્યાં હતાં : કાઈ કળી હતી, કાઈ ખોલેલું, તે કાઈ અર્ધ ખોલેલું. પવન હતો નહિ છતાં તે ફરકે ધોરે ધીરે ડાલતું હતું. આ જોઈને રાજકન્યાને વિરમ થયો. અને તેણે સખીએને પૂછ્યું :

કર્મિલસ્ય ગમો નાસ્તિ દ્વિપરો નૈવ દ્વયતે ।

જલમયે સ્થિત પદમ્ વપિત કેન હેતુના ॥

અર્થાત, પવન નથી, પંખો કેખાતું નથી; તો પછી પાણીમાંનું કમળ કેપે છે શાથી ?

સખીએ એક ખીજ સામું નોત્રા લાગી, પણ કાઈ રાજકન્યાના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકી નહિ.

કાલિદાસ સામે બેઠો હતો. રાજકન્યાનો શ્લોક તેના કાન ઉપર અથડાયો. તેની સખીએ ઉપર ન આપી શકી એટલે તે સ્વપ્ન બોલ્યો :

પાવકોચ્છિષ્ટ વર્ણાય ગર્વયાં વંધનં જ્ઞનં ।

મોક્ષં ન લભતે કાન્તે કપિનં તેન હેતુના ॥

હે કાન્તા, અગિનું ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત કાળો રંગ જેનો છે, તે શમર રાત્રે કમળમાં બેઠો હતો તે અંદરને અંદર જ બંધ થઈ ગયો છે. તે બહાર નીકળવા મથે છે પણ બહાર નીકળી શકતો નથી તેથી કમળ કેપે છે.

આ ઉપર સાંભળીને રાજકન્યા આશ્ચર્ય પામી કે આ માણસ મને ‘કાન્તા’ કહીને કેમ સંબોધે છે ? અને શ્લોક રચનારનું પાંડિત્ય જોઈને તે મુગ્ધ થઈ. કેટલીક વાર સુધી તેની સામે બેઠાજર પ્થાનથી જોવા કર્યું તો ખજર પડી કે આ તો તેનો સ્વામી છે !

રાજકન્યાએ જઈને સ્વામીના સરજીમાં માથું મૂક્યું અને બોલી, “સ્વામીનાથ, માફ કરજો. આપને હું ઓળખી ન શકી.” કાલિદાસે જવાબ આપ્યો, “રાજકુમારી, તે મારે કંઈ યતો કર્યો નથી

ઉપકારે જ કર્યો છે. જે તે દિવસે તેં મારું અપમાન ન કર્યું હોત તો હું પહેલાંના જેવો જ મૂર્ખ રહ્યો હોત. તારા અપમાનથી હું વનમાં ચાલ્યો અને મને મહાધોળીનો સાક્ષાત્કાર થયો તથા તેની કૃપાથી હું આ કવિત્વશક્તિ પામ્યો છું. એટલે મારી કવિત્વશક્તિની સિદ્ધિનું મૂળમૂત કારણ તો તું જ છે. એટલે તારું નામ હું યાવતજીવન કૃતચંતા-પૂર્વક સંભાળીશ. ”

રાજકન્યાએ રવામોને ફરી શહેરમાં લઈ જવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સંભત થયો નહિ. પણ તેણે કહ્યું, “ તારાથી તો મને જ્ઞાન મળ્યું છે એટલે તું તો મારે શુરુથાને છે. હવે જવ. તારી સાથે

પતિપત્ની સંબંધ સંભવિત નથી. ” છેવટે કુશકી થઈને કન્યા ઘર તરફ વળી.

ફેટલાક દિવસ પછી કાલિદાસ શુરુદેવને પ્રણામ કરી વિદાય લઈને અનેક દેશોમાં ફરતા ફરતા ધારાનગરી પહોંચ્યા. તેમની કવિત્વખ્યાતિ આ પહેલાં દેશદેશમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. ધારાધિપતિ ભોજરાજે ખૂબ સન્માનપૂર્વક તેને પોતાનો રાજકવિ બનાવીને ત્યાં રાખ્યો. *

જરાસાઈ પરેસ :

* પ્રસાતકમાર મુખોપાધ્યાયના મૂળ જાણી હપરથી. જૂનાગઢ વિનય મંદિર હસ્તાલિખિત માસિક ‘સોપાન’માંથી.

પૌઆ અને કુશકી

એ માણસ હતા. એકની પાસે પૌઆ હતા અને બીજા પાસે કુશકી. કુશકીવાળાએ પૌઆવાળાને કહ્યું, ‘જુઓ, તમારી પાસે જે પૌઆ છે તે બહુ યોગ્ય છે. એથી તમારું પેટ નહિ ભરાય. મારી પાસે જુઓ, ફેટલી કુશકી છે? આપણે બંનેને ભોગાં કરીએ અને એ ભેળ અર્ધો અર્ધો વહેંચી લઈએ. મારી કુશકી તમારા પૌઆ કરતાં ફેટલી બધી વધારે છે તો પણ હું અર્ધોઅર્ધ કરવાને રાજી છું. કાકા ભરીને ખાઈશું. પૌઆવાળો લોકમાં ફસાઈ ગયો. વિચાર કર્યો કે આટલી કુશકી પૌઆમાં બેગી ધરાયેલી કાર એકદમ વધી જશે અને પછી મૂકી ભરીભરીને ખાઈશું.

વાન પૂરી કરવાની જરૂર નથી. છેવટે શું થયું તે વાચક પોતે સમજી લેશે.

અર્ધો ભાગ થયા પછી એક જણે હાથમાં ભેળ લઈને ફૂકીફૂકીને ખાવાનું શરૂ કર્યું. કુશકી ભરી ગઈ અને યોગ્ય પૌઆ પેટમાં ગયા. બીજાએ મૂકીએ મૂકીએ ભેળ ભોંમાં નાખીને ચાવવાનું શરૂ કર્યું. મોં ભરીને ખાવાનો આનંદ તો એને મળી ગયો, પણ બિચારો કુશકી ચાવતો જાય અને યૂ યૂ કરીને યૂંકતો જાય. યૂંકતાં યૂંકતાં કુશકીની સાથે પૌઆ

પણ યૂંકાઈ ગયા અને જે પેટમાં ગયા તેનો પણ પૂરો આનંદ તો ન જ મળ્યો.

સંખ્યા અથવા માત્રા વધારવાના લોકમંત્રી ન્યારે આપણે સાધનશુદ્ધિની ખાખતમાં બેપરવા રહીએ છીએ ત્યારે એવું જ થાય છે. આંદોલન રાષ્ટ્રનાપી બનાવવા માટે આપણે સારા, નરસા અને મધ્યમ, બધા પ્રકારના લોકોને એકઠા કરીએ છીએ અને રાષ્ટ્રનાપી આંદોલન કરીએ છીએ. રાજસી પ્રવૃત્તિની માત્રા તો વધારીએ છીએ પણ ન્યારે ફળ ફેટકું મળ્યું તે છેવટે ભેંઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે જે સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ કર્યાતથી જ રાખ્યો હોત તો જેટલો લાભ થયો હોત એટલો પણ આ વિચારણ આંદોલનથી થયો નથી; અને જે આંતરિક નુકસાન થયું છે તેનો તો દિસાબજ જ કાણ કરી શકે છે ?

કમંનો સિદ્ધાંત અટક છે. જેટલું નાખીશું એટલું જ મળશે. અનાચારની સાથે જેટલું સમાધાન કરીશું એટલું જ કડતું ફળ ભોગવવું પડશે. પૌઆ અને કુશકી ભેળવવામાં કંઈ જ લાભ નથી. *
જુલાઈ, ૧૯૩૬.

વાકા ફાલેલકર

* દિવિ ‘તવોદવ’માંથી. અનુવાદક : શ્રી. રામચંદ્ર પંડ્યા

શ્યામ

[પ્રા. સાને શુરુ]

૧૪

મને થયેલી ખસ

પુનામાં હું મામાને લાં દતો ત્યારે કદી યે મહિ પડ્યો ન હતો. પરંતુ એક વખત મને ખસ થઈ આવી. શરૂઆતમાં જ કાઠ પથ બાબતને આગળ વધતી અટકાવી દેવી નોંધ્યો. કેટલીક બાબતો સંબંધે ચોખ્ખ સમયે કડક પગલાં લેવા આવશ્યક છે. ચોખ્ખ વખતે પ્રતિબંધક ઉપાયો લેવામાં ન આવે તો પાછળથી તે બાબતને અટકાવી શકાતી નથી. વ્યસન ને રોગ વિષે સદા એ જ અનુભવ થયા કરે છે.

મને પ્રથમ એક ગૂમફુ થયું. એકમર્થી બે થયાં. અર્થગીઓ વચ્ચેના ખાડામાં શરૂઆતમાં ફેરફારો થઈ હતી. પરંતુ એ નાની ફેરફારો ફરી વટાણા જેવાં ગૂમફાં થયાં. હું તે ફેરફાર નાખતો, પણ પાછા ફરીથી એ વધારે જ મોટાં થતાં. બંને હાથ ધીમે ધીમે ઉભરાઈ ગયા. હું પરવશ બની થયો. હું વાસણ પણ ઊંચકી શકતો ન હતો; હાથે જમી શકતો પણ કપડાં ધોઈ શકું એમ ન હતું. હું સાણ વડે નાહતો ત્યારે હાથ બરાબર ધોતો, છતાં યે ખસ મટવાનાં ચિહ્નો જણાતાં નહતાં.

મહોદલાનાં છોકરાં અને તિરરકારનાં ને બધાં કહેતાં, “એને રમવા બોલાવશે નહિ. આપણને ખસ થશે.” હું હિંચકા પર બેસું તો બધાં બોલી ઉઠતાં, “ભડી જ અહીંથી. અમે એના પર બેસીએ છીએ. તારો ખસ અમને ચડે ને.” મામીએ એમની રમાને પથ તોડવાની મને મના કરી હતી. રમા રડવા માંડે કે હું તેને તોડવા જતો; ત્યારે મામી બોલી ઉઠતાં, “અડશે નહિ એને.” એમના બોલવામાં તિરરકાર બંધો હતો. કાર્મક કહેતું, “આપણું પચતું નહિ હોય.” કાર્મક કહેતું, “કામડા રનાન

કરતો હતો.” છેવટે મને પોતાને મારા પ્રત્યે તિરરકાર આવવા લાગ્યો; હાથ કાપી નાખ્યા હોય તો કેવું સારું એમ થતું.

મારી માસી હિંગણેની કાકરસી દોલેજામાં બસતી હતી. એને કેટલીક રજાઓ પડી હતી. તેથી તે ચાર દિવસ રહેવા પૂને આવી હતી. માસી પૂને આવતી ત્યારે મારાં કપડાં બરાબર ધોઈ દેવાનું કાર્મ સૌથી પ્રથમ કરતી. કાતર લઈ તે મારા નખ ઉતારતી. આ વખતે તે આવી ત્યારે એને બાણેજ ખસથી ખદમદી રહી હતો. માસી આવી ને હું રડી પડ્યો. “માસી, મને ખસ થઈ છે તે મટશે કે?” એ દીન બની માસીને પૂછ્યું. માસીએ મારા હાથ એવા તેણે મને કહ્યું, “જરૂર મડી જશે.”

ઘરમાં લીંબુ વગેરે છે-કે નહિ, તેની માસીએ તપાસ કરી. ઘરમાં લીંબુ હતાં. માસીએ મને બોલાવ્યો. તેણે કહ્યું, “શ્યામ, ચાલ, તારા હાથે હું ધોઈ નાખું.” માસીએ લીંબુ ને મીઠું, લીંધાં, ચૂના પરથી ગરમ પાણી લીધું. અમે બંને નળ પર ગયાં. માસીએ મારા હાથ નેરથી પકડ્યા. લીંબુનો રસ ને મીઠું એણે ખૂબ ધસ્યાં. મને દાઢમાં આગ થતી હતી. હું રોતો હતો. માસીએ મારા પ્રત્યે ખોટી દયા બતાવી નહિ. એણે મારા હાથ બરાબર પકડી નાખ્યા હતા. માસીને મારા પર પ્રેમ હતો. મારી ખમ માટે એ કઠોર બની હતી. હું ફરીથી હસતો થઈ જઈ એ ખાતર તે મને રડાવતી હતી. મને રડતો સાંભળી, મારી ફજેતી કેવી થાય છે એ જોવા, કેટલાક છોકરાં નળ પાસે એકઠા થઈ ગયા. “અવશ્યણાં હાતી, આહે અવધિયા ફજતી.” કુર્મણી માણસ જગતમાં ફજેત જ થવાનો. જે સ્વચ્છ રહે નહિ, કસરત કરે નહિ, તેને ખસ થવાની : જાતજાતનાં રોગ થવાનાં, તેનું ત્યાં ત્યાં અપમાન થવાયું.

માસીએ મારા હાથ ધોઈ નાખ્યા એક રૂપૈયા
રૂપાઈ વડે તેણે બગાવર કાગ કાગ હાથ તતડે નહિ
તે માટે કષ્ટમિશ્રિત તેવ તેણે માગ હાથે ચોપડા
એ પ્રમાણે મારી ખુસ પર માસીએ હ નો જાગે
ગાખો' રોજ સવાર સાજ એ વખત માસી માગ
હાથ ધોતી મારી ખસ એકદમ સુખવા માડી લીધુ
ને મોડા આગળ ઊભા ગઢેવાનું મિચારી ખસડું
ગળું થુ માસીએ મને ઊસ વધારે પીવાની સનાહ
આપી

મેં એક દિવસ માસીને પૂછ્યું, “માસી, ખસ
કેમ થતી હશે?” માસીએ કહ્યું, “પેગમા ઉખ્યતા
વધે એટલે ખસ થાય તું ઊંચ પીતો રહે તો ઓછી
થઈ જશે.” મેં કહ્યું “ઊંચ પીએ એને ખસ ન
થાય?” માસીએ કહ્યું “થાય છે કોઈકે કોઈકને”

“એને પેટની અદગની ઉખ્યતા માગ હાથમાંથી
જ કેમ ફૂટી નીકળી? મને પગે ખસ કેમ ન થઈ?”
“કોઈકને પગે પશુ થાય છે કેટલાકને તો
આખે શરીરે ખસ થાય છે.”

‘માસી, મારા હાથ જ ફુટ હોવા જોઈએ, ને
તેથી જ મને ખસ થઈ હશે. હું રમાને ચૂલી ખણ્યો
હું દેવની પૂજના પૈસા લઈ મુળઈ નાસી ગયો હતો,
મેં મોર્કેટમાં આ જ હાથે જામડા ચોર્ચા હતા
માગ હાથ જ ફુટ છે. ખરી વાન ને?”

‘એને ને ખસને શો સબધ? હાથ ચોરી
કરે તો મનને ખૂટુ લાગે. આપણે સ્વચ્છતા રાખતા
નથી તેથી ખસ થાય છે. અશ્રેષ્ઠતા એક કહેવત
છે કે સ્વચ્છતા એટલે દેવતા એ સ્વચ્છતાના દેવતા-
ની જે પૂજા કરતો નથી, તેને ખસ થાય છે—રોગ
થાય છે આપણે ત્યાં એ દેવને લોકો ઓછું મદત
આપે છે કેટલાકો આદર બગાવે ધોતા નથી
ગાદીએને તકામા સુખવા કોઈ નાખતું નથી,
ઓશીય તે મેલને બાડા, ઓડતાની ગળિઓ તો
વાસ માગતી હોય, પણ કોઈ એ તરફ ધ્યાન આપતું
નથી સ્વચ્છતાના દેવની પૂજા આપણે ત્યાં જેમ જેમ
વધારે પ્રચલિત થશે તેમ તેમ આપણા દેશમાંથી
શા ઓછા થશે.”

માસી કહે છે તે ગામર વધાર્થ છે! સાર્વજનિક
સ્વચ્છતા આપણે શીખવાની છે ગામડામાં અમે તેનું
પાણી આપણે પીએ છીએ તેથી ટાંકીઓ તાવ ઈન્-
દુએન્ગ, ખરજવા થાય છે આ સ્વચ્છતાના દેવતાની
ઉપાસના આપણે સર્વેએ શીખવાની છે આપણા લોકો
પોતાના રોગ છુપાવે છે ઉપગત એ રોગી લોકો
બીજાઓથી દૂર નેહના નથી નિંદાપૂર્વક એમનામાં
બળે છે એમ થવાથી રોગનો ફેલાવો થાય છે.
પરમેશ્વરની અનેક સ્વરૂપે આપણે પૂજા કરીએ છીએ
ગળનન એટલે વિદ્યોનો દેવ હનુમાન એટલે શક્તિ-
નો દેવ ગમચડ એટલે મત્સ્યનો દેવ. પરંતુ સ્વચ્છ
તાના દેવતા મંદિર હજી બનાવ્યા નથી તેની બધે જરૂર
છે તે મંદિર હાગ સ્વચ્છતાની મહત્તા લોકોને સમ-
જાવી જોઈએ તે મંદિરમાં સ્વચ્છતા વિશે પ્રવચનો ને
કીર્તનો થવા જોઈએ ઉલોગમંદિર! સ્વચ્છતામંદિર!
આ નવા દેવોના નવા મંદિરો નવશાસ્ત્રમાં ઉઠાડવા
પડશે. મારી ખસ પર અતર્કાલ ઉપચારો શરૂ થયા.
ગમે માસી માગ હાથ પર કપડા વિદાળી દેતી તે
વખતે મને ખૂબ લાગી આવતું નખ વડે ખણી
ન સકાય એ પશુ એમ કવવાનો હેતુ હતો
નખમાં ખૂબ ઝેર હોય છે માસી મને ખબર
સમજાવતી નખમાં મેન એકરો થાય છે જમતી
વખતે અનાજ એમાં ભાઈ ગઢે છે તેનું ત્યાં ઝેર
બને છે એ જ ઝેર પાણુ પેટમાં જાય ને! માસી
મને સ્વચ્છતા ને આરોગના પાક શીખવતી

મને ખસ મલી ગઈ ત્યાર પછી ફગીથી મને
કોઈ જ ખસ થઈ નથી શરીરની સ્વચ્છતા સાથી
વધારે મહત્તરની બગાવ છે શરીર સ્વચ્છ ગમતું
એ વૈયકિનિક કર્તવ્ય છે તેમ સામાજિક કર્તવ્ય પણ
છે આપણુ શરીર ગદુ ગળી આપણે આપણા
આત્માનું અપમાન કરીએ છીએ આપણે મદા ગદી
કોમો બીએ છીએ આપણે રોગી થઈ સમાજનું
પણ આરોગ્ય બગાડીએ છીએ વર્ષમાં એકાદ
વિદ્યાર્થીને ખસ થઈ હોય છે તો વર્ષના બીજા
વિદ્યાર્થીએને પણ થાય છે નેતમાં ખસથી સપાડાયેલા
ફેફાડે બધાઓથી જુગ રાખે છે ખસને રોગ ખૂબ
સ્પર્શજન્ય છે

લોકમાન્યની જીવનસૌરભ

૧૦ વ્યાયામપ્રેમ

(૧) તેઓ ન્યાં સુધી ૧૫ વરસના હતા ત્યાં સુધી તો હાથપગ દોરડી અને પેટ માગરડી જેવું તેમનું શરીર હતું. પણ પછી તેમણે એક વરસ કોલેજનો અભ્યાસ અંધ રાખીને ખૂબ વ્યાયામ કર્યો, તેથી તેમનું શરીર સુધર્યું. અને પોતાના અનુભવથી તેઓ કહેતા કે કસરતથી માત્ર ૨૦ વરસ વધુ છે. અને માણસની તબિયત જન્મ વખતે જમે તેવી હોય તો પણ ૧૫ થી ૨૦ વરસની ઉંમર દરમ્યાન જો વ્યવસ્થિત વ્યાયામ કરે તો ખરેખર તેના શરીરમાં ક્રાંતિ થાય છે.

(૨) એક દિવસ પોતાના મિત્રના દીકરાને મફલર પીંટીને આવેશે જોઈ લોકમાન્યે ચિડાઈને કહ્યું, “આ શાં નખરાં! શરીરમાં ખડતલ યાં કળવું જોઈએ. હું ત્યારે નાતો હતો ત્યારે ગરમીમાં ગરમ કપડાં અને ઠંડીમાં ઉધાડે ડિલે ખેસીને ખડતલતા કળવતો હતો.

(૩) તેમને સોપારી ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. સોપારી સિવાય ચાલે જ નહિ. એક વખત તેઓ બહારગામ ગયા હતા. પોતાની પાસે સોપારી કે સૂડી કંઈ જ નહોતું દોડ રોડને ઊતર્યા, ત્યાં સોપારી જોઈતી હતી. તે વખતે મિત્રના ખિરસામાંથી સોપારી તો નીકળી, પણ સૂડી નહિ. એટલે કાપે શેનાયા? એટલે તેમણે તો સોપારી લઈને આખી ને આખી સોપી મેંડામાં જ મૂકી દીધી. તરત જ ઢુકકા કરી નાખ્યા અને કહ્યું, “જોઈ મારી સૂડી! કેવી સરસ છે!”

(૪) એક વખત ભાણુ પછી આણુ પછી વિદ્યાભાઈના યુવકોને કહે, “મેં કહ્યું તે કરવા માટે કેટલા તૈયાર છે?” બધા બોલી ઊઠ્યા, “અમે બધા...” ત્યારે તેમણે કહ્યું, “અમે બધા” એમ કહેતાં તો હા, પણ તમારોમાં કોઈનું મારા જેવું શરીર

છે? હું ત્યારે ધરડો થયો છું છતાં તમારામાંના જમે તે બે આવે તો પણ હું ફેંકી દઈશ.”

(૫) તેમને તરવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. અને તેઓ કહેતા કે તરવું એ રાષ્ટ્રીય કલા છે. તે દરેકને આવડવી જ જોઈએ. જો મારા હાથમાં સત્તા આવડે તો કેળવણીમાં તરવાનો વિષય હું ફરજિયાત કરવાનો છું.

સાદાઈ

(૬) ૧૯૧૪માં લોકમાન્ય માંડલેથી પૂના આવ્યા. તે વખતે તેમની તબિયત બહુ જ લયડી ગયેલી હતી. તેથી અવારનવાર તાવ પણ આવ્યા કરતો હવો. તે વખતે તેમના મિત્રોએ ઠંડીથી પીડા ન થાય એટલા માટે મોખાં પહેરવાની સલાહ કરી. ત્યારે તેઓ એકદમ તફુફીને બોલ્યા, “આ શરીર આ જ હવામાં જન્મેલું અને વિકસેલું છે. તેથી તેનામાં અહીની ઠંડી અને ગરમી સહન કરવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ. એવી મદદ લઈને જીવવું તેના કરતાં મરવું શું ખોટું?”

(૭) ૧૮૯૯ માં ત્યારે તેઓ લખનૌ કોંગ્રેસમાં ગયા ત્યારે સવારમાં નાહીને પોને જ પોતાનાં કપડાં ઘોઈ નાખતા. તેમાં તેમને કંઈ પણ નાનમ લાગતી નહોતી.

(૮) ‘કસરી’ અને ‘મરાઠા’ કાદવાની જ્યારે શરૂઆત કરી ત્યારે તેમની પાસે નોકરો બહુ જ ઓછા હતા. તેથી લેા. ટિળક અને તેમના કેટલાક સહકારીઓ સરનામાં વગેરે પોતે જ લખી નાખતા, છપાવતા નહિ. એટલું જ નહિ પણ પૂતામાં અંકો વહેંચવાનું કામ પણ તેઓ જને જ પરાંદિયે કરી લેતા હતા.

(૯) એકવાર લોકમાન્ય ટિળક કંઈક કામસર બેરિસ્ટર જયકરને મળવા તેમને મેર ગયા. તે વખતે બેરિસ્ટર જયકર હાઈકોર્ટમાં ગયા હતા. તેથી તેમને બે અડી કલાક બેસી રહેવું પડ્યું હતું. જયકર ત્યારે

ધેર આખ્યા ત્યારે તેઓ ખેસ વીંટીને આરામખુરશી બનાવીને પડેશાસનમાં બેઠા હતા! જ્યારે પરાવાલાને પૂછ્યું કે, લોકમાન્ય આખ્યા તેની ખજર કેમ ના આપી? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, કે મને શી ખજર કે આ મોટા માણસ છે? મને લાગેલું કે એ ગામડાનો કોઈક અરીસા હશે. જાણેને બેસી રહેતો.

(૧૦) ૧૮૬૧ માં એક વખત તેઓ પોતાના કોઈ અનુયાયીને ઘેર જતા હતા. તેઓ 'ખારશી' રેશને જતા હતા. અનુયાયીએ તેમને પ્રત્યક્ષ કોઈ દિવસ જોયેલા નહિ તેથી તે તો એમ જ માનતો કે લોકમાન્ય જેના વિદ્વાન આગેવાન, હુદ્દ શુદ્ધમાં જ ફરતા હશે. એટલે તેણે તો એક અપ-ટુ-ડેટ જેન્ટલમેનનું લોકમાન્ય ધારીને સ્વાગત કર્યું અને ચાનો કપ આમળા ધર્યો. જેન્ટલમેને તો સ્વાગત અને ચા બંનેનો સાહાર સ્વીકાર કર્યો. બીજી બાજુ લોકમાન્ય ગાડી દરીને પોતાના અનુયાયીને ઘેર ગયા અને જ્યારે પેલો માણસ (અનુયાયી) ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને લોકમાન્યને જોઈને સખેદ આશ્ચર્ય થયું.

(૧૧) એક વખત તેઓ કાઠદાપુર તરફ પ્રવાસે જાયેલા. ત્યાં નાહવા ગયા ત્યારે જેને ત્યાં ઉતરેલા તેણે સ્વદેશી સાણુ ધર્યો અને કહેવા લાગ્યો, કે તમારે માટે આ સ્વદેશી સાણુ ખાસ લઈ આવ્યો છે. ત્યારે લોકમાન્યે હસીને કહ્યું, "ભાઈ, મારે સાણુ શું કરવો છે? આ ગંધાં નખરા સાહેબ લોકાનાં. આપણું નહિ. સાહેબ લોકો આઠ આઠ દિવસે એક વખત નાહવાવાળા. એટલે એકોડો થયેલો મેલ કાઢવા માટે સાણુની જરૂર પડે અને તો દરરોજ નાહવાવાળા અને કપડાં ધોવાવાળા. મારે સાણુ નથી જોઈતો, મૂકા બાજુ ઉપર."

ઉદ્યોગપ્રિયતા

(૧૨) એકવાર તેમના મિત્ર તેમને કહેવા લાગ્યા, "બજવંતરાય, તમે હમણાં બહુ લેખપત્ર લાગો છો. તમારે આરામની જરૂર છે. માટે કામ ઓછું કરો, નહિ તો માંદ પડશો."

લોકમાન્યે હસીને કહ્યું, "હું હજુ પંચ ૧૮-૧૮ કલાક કામ કરું છું. માંદ પડવા જેટલી મને કુરસદ નથી."

ચિરાલ કેસ વખતે તેમની ઉંમર ૬૦ કરતાં વધારે હતી. છતાં સારે પણ તેઓ ૧૧-૧૧, ૧૨-૧૨ કલાક કામ કરતા હતા. આ જોઈ તેમના મિત્રોને નવાઈ લાગી. તેમણે જ્યારે તેમને આ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું અત્યારે ધરડા થયો છું; નહિ તો એકવાર રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક વખતે એક જ ખુરશી ઉપર બેસીને સતત ૩૬ કલાક એ કામ કર્યું છે!

(૧૩) ૧૮૮૬માં પ્લેગ વખતે લોકમાન્યે લોકાની ઘણી સેવા કરી. અને સરકારે લીધેલાં અયોગ્ય પગલાં ઉપર સખત ટીકા કરી. તેથી ચિડાઈને સરકારે તેમના ઉપર રાજકોહનો આરોપ મૂક્યો. તે ગંભીર પ્રશ્નને તેમના મિત્રોએ માફી માગવાની સલાહ આપી ત્યારે લોકમાન્યે તેમને કહ્યું હતું કે દરેક ધર્મા સાથે તે ધર્માનું જોખમ રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રકાર રહ્યા એટલે જેલનું જોખમ ખોડવું જ નોંધ્યું. આપણે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોલીએ અને શુનો ન કર્યા છતાં બીકના માર્યા માફી માગીએ એ પ્રજાને દગો દીધા બરાબર છે. અને માફી માગ્યા પછી પૂનામાં રહેવું તે માંડેલાં સડવા જેટલું જ મારે માટે તો વસતું છે. એટલે એ મારાથી નહિ થાય.

(૧૪) ૧૯૦૮ માં શિક્ષા કરીને તરત જ તેમને સ્પેશિયલ ગાડીમાં અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા. રસ્તામાં એક રેશને એક યુરોપિયન પોલિસ સાહેબે તેમને રોકેલા અને પાણીની પ્યાલો આપ્યાં. તેમણે કોઈ પણ જાતની આનાકાની સિવાય તે સ્વીકારી લીધાં. અને ખાવા લાગ્યા ત્યારે સાહેબે કહ્યું, "મિ. ટિળક, તમારા જેવા શુદ્ધિમાન માણસોને પણ્ય ચારી સ્થિતિમાં પડી રહીને રોકેલા ઉપર નિર્વાહ કરવો પડ્યો ખરો ને?" ત્યારે લોકમાન્યે કહ્યું, "અરે, ક્યાં રોકેલા પણ જેમને બે વખત પેટ ભરીને ખાવા નથી મળતો એવા મારા કરોડો બાંધેલા આગ્રે આ પ્રદેશમાં ભૂખે મરે છે. તો મને આ રોકેલાનો ફડકો પણ મળે છે તે વધારે નથી શું?" આ સમજી સાંભળતાં જ સાહેબ ઝંખવાણા પડી ગયા.

શિવાભાઈ કા. પટેલ

ગાંધીજીનાં ચિંતન

૭

દૈયાસનાં

નિર્જન વનવગડે અહીં વાદળી ! જળ શા દોળવા અમથા ?
રણે રંગદેળવાં અમથા ?
એવાં હૈયાં સૂનાં સમીપ વિતક શા યોવવા અમથા ?
હૃદય શીદ ખોલવા અમથા ?
ચાર્તક જળવણુ ટળવળે, મેધ ચડયો ધનધાર;
ગર્જન કિતુ જૂઠડા; જગ એવું ય નહાર
લીછરા સરવરને શીદ મહિન જળે યોગળવા અમથા ?
જવાહીર ઝમીળવા અમથા ?
એવાં હૈયાં સૂનાં સમીપ વિતક શા યોવવા અમથા ?
હૃદય શીદ ખોલવાં અમથા ?
સુગન્ધ મિઠા દિગ્ગજા, રસમાં કડવા હેર;
મુખમિઠાના મોઢ શા, જો નહિ મનના મેળ ?
ગરબુ જગવગડે વણુ પાત્ર પ્રણય શો દોળવો અમથો ?
હરે હર નેડવા અમથા ?
ઉત્તર મરુમિમાં રસિક હૃદય શા ખોલવા અમથા ?
જ્યન શીદ રોળવા અમથા ?
મોહભીના સંસારમાં જૂઠા મૃગજળધાર;
મોખી સફેદ રનેહની, આપો ઉગની વાર;
વિજન કે નાડીને એકાંત પ્રેમો ! શા ફેલવા અમથા ?
કહો કયાં મળજો વાહો કાન્ત ? સ્વર્ણના રનેહની કયા ?
અવરની મારે છે શી તથા ?

—નિર્જન૦

શ્રી. કે. ડ. શેઠ

કરતાં ખેતરમાં વરસે તો કેવું સારું ? પથ્રુ આ તો એક સામાન્ય વસ્તુની વાત થઈ. પૈશા જો કોઈ નકામા વાપરી નાખતું હોય છે, તો પથ્રુ આપણને ખૂબ લાગી આવે છે અને આપણે મનમાં મનમાં રાપે પથ્રુ લારાઈએ છીએ. પથ્રુ પૈસા કરતાં યે મોંઘી વસ્તુ હોય છે અને માણસના અંતરનો રતેહ એક એવી વસ્તુ છે. એને વેડફાઈ જતો નેહન સૌને દુઃખ થાય છે. અહીં આ કાવ્યમાં કવિએ રતેહના વેડફાઈ જવાથી યતા એ દુઃખને જ વ્યક્ત કર્યું છે.

નિર્જન વનવગડામાં જ્યાં એનો કોઈ દરોહ ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી ત્યાં, હે વાદળી, તું શું કામ પાણી રેડ રેડ કરે છે ? એ વગડો તો હૃદયસ્થ નથી, એ તારા અંતરની વ્યથા સમજવાનો નથી, શું કામ તું તારું અંતર એની આગળ કાલવે છે ? અહીં કવિએ દૈયાસનાં માણસો આગળ-જમનામાં સમભાવનો અભાવ છે એવાં જડ હૃદયનાં માણસો આગળ અંતર ખોલવામાં રહેલી નિષ્ફળતા અને તેમાથી પરિણમતી કરુણતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

બીજી કડીમાં આગળ વધીને કવિ એવા માણસોનું વર્ણન કરે છે, જેઓ પોતે પોતાનો વેલવ જળ-તની નજરે ચડે એવું કરે છે, પથ્રુ એમની મદદની નજર છે, એવાં માણસોને મદદ કરવા નેટલી જેમને લાગણી નથી. આને માટે એમણે મેઘનું દર્દાંત આપ્યું છે. પૂણું ઘટાટોપ સાથે મેઘ ચડી આગ્રો હોય છે, દડાડા અને લમડાથી તે પોતાના વેલવની જાહેરાત કરતો હોય છે, જ્યાં વરસે તો નથી હોતો. એના જળ વિના તરરયો આનંદ ટળવળતો હોય છે, તો યે તેની તૃષા ઊપાવવા બે છુદ પથ્રુ પાડવા નેટલી તેને લાગણી નથી હોતી. એનાં ગર્જન જૂઠાં

કોઈ પથ્રુ વસ્તુને વેડફાઈ જતી નેહ એ છીએ તો આપણને એક પ્રમારનું દુઃખ થાય છે, —અરે, યોમાસામાં વરષાદને પથ્રુ ખેતર ખદાર પડે તો નેહને કોઈક વાર, આપણને એમ થઈ જાય છે કે આ અહીં શા મારે નકામો પડે તો હશે ? એના

હોય છે. એનું હૃદય નહોત હોય છે. જગત પણ એનું છે. તો પછી એવા, હૃદયની જાડી લાગણી નિનાના માણસોમાં બળવાનો શો અર્થ ? છીછરા સરોવરમાં જીતરતાં જ પાણી ડહોળાઈને મહિન યઈ જાય છે અને નાદનારતા શરીરનો મેલ ધોવાને બદલે બિલટો વધારાનો મેલ ચડાવી આપે છે; તેમ એવાં છીછરાં માણસો પણ કોઈનાં મનોદુઃખ મટાડવાને બદલે પોતાના છીછરા-પણાને લીધે જ દુઃખમાં બિલટો વધારે કરી આપે છે. તો પછી એવાં દેવાસનાં માણસો આગળ શા માટે પોતાનાં દુઃખ કહેવાં જ ?

જુઓને, આ લીમડાની સુગંધ કેવી મીઠી આવે છે ! પણ એનો રસ આપ્યો હોય તો કડવો જેર. જેમાં મન સાથે આપણા મનનો જેળ મળતો નથી એવા મોઢે મીઠી મીઠી વાનો કરનારાં માણસોનો મોઢ શા માટે રાખવો ? અહીં કવિએ લીમડાની મીઠી સુગંધને સ્વાર્થી માણસોની મીઠી વાતો સાથે સરખાવી છે, અને લીમડાના રસની કડવાશને એવાં માણસોનાં મનની કડવાશ-અમેળ સાથે સરખાવી છે.

કવિ આ દાખલો આપીને કહે છે કે જગતનાં માણસો આવાં ગરજુ-સ્વાર્થી છે, સાચો રનેહ એમનામાં હોતો નથી, તો પછી આપણે આપણે રનેહ એમના ઉપર શા માટે ઢોળવો ? ને હોળીએ તો તે વગડામાં વરસાદ વરસાયા બરાબર જ થાય. એવાં સ્વાર્થી માણસો સાથે આપણા અંતર શા માટે જોડાં ? અને પરિણામે જીવન શા માટે રાણી નાખવા ?

આ રીતે કવિ કહે છે કે સંસારમાં રનેહ છે જ નહિ, પણ બધે મોઢ જ છે. જેમ ધરતીમાં રહેલા ભેજમાંથી બહારી વરાળને લીધે ઝાંઝવાં પેદા થાય છે, અને તે પ્રવાસીએને લોભાવેને બદલાવી માટે છે, તેમ આ ગોઠથી બીના સંસારમાંથી પણ ઝંઝતી વરાળને લીધે ઝાંઝવાં દેખાય છે, અને બીનજનુભવી સુગંધ હૃદયે એને જ રનેહનાં સરોવર કદપો તેના તરફ લોભાઈને દોડે છે અને પરિણામે અચકાઈ અચકાઈને મરે છે. રનેહ તો અહીં ખૂબ મોઢો છે, આપણા હૃદયને મોગ્ય હૃદય મળવું, આપણું હૃદય ન્યાં વિસામો પામે એવો બીજા હૃદયથી ઘાટ મળવો કપરો તો છે, તો

પછી કોઈ જનહીન વાડીના એકાંતમાં, ન્યાં કોઈ એવી સુગંધની કદર કરનાર નથી એવા સ્થાનમાં ફૂલોએ શા માટે પોતાની સુગંધ બ્યર્થ ફેલાવવી ? આવાં કદરહીન આગળ પોતાનું અંતર ખોલવું એ તો હાથે કરીને દિલનું દર્દ વહેરી લેવા બરાબર છે. છિંચે કહે છે કે જેના ઉપર હું મારો રનેહ વરસાવો શકું એવો પ્રિયજન મને કયાં મળશે ? એવા સ્વજનના રનેહની વાત હું કયાં સાંભળવા પામીશ ? મારે તો એ જ નેત્રએ છે, બીર્મની મને કશી તમા નથી.

*

કાવ્યમાં મોંના મીઠા પણ અંતરના મેલા માણસોને માટે લીમડાનું દર્પાંત આપ્યું છે, પણ એ દર્પાંત બરાબર નથી લાગતું. લીમડાનું દર્પાંત એથી બિલકી જ રીતે અપાય છે. લીમડા સ્વાદમાં કડવો છે, પણ પરિણામે નરવો છે, ચાંતિકર છે, રાશ્ન છે અને મીઠી સુગંધ વાળો છે. કેટલાક માણસો જીમના કડવા હોય પણ સાચા હિતરતી હોય તેની સાથે એની સરખામણી કરવામાં આવે છે. અને ઉપર જતાવ્યા તે લીમડાના યુલો નોનાં તમને પણ એ સરખામણી વધારે સાચી લાગશે. કવિઓની એ જ સરખામણીનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે:

“ કડવા હોયે લીમડા મીઠી હોયે જાંવ
ખોલકણા હોય બંધના તોય પોતાની બાંધ. ”

એ.લકણીનો અર્થ કડવાખોલ જ છે. અને. બાંધ એટલે સહાય, ખરે વંખતે મદદ કરનાર હિતરતી એનો અર્થ છે. અને આ વિચાર કરતાં આ કાવ્યના લેખકે લીમડાને ફર્જનનું ઉપમાન બનાવ્યું છે, તે ટુચ્છ નથી.

ઉપમાનની બીજા પ્રકારની અને વધારે સૂક્ષ્મ પણ ઉપરના દર્પાંત કરતાં પણ રસને વધારે વિશ્લેષ કરી એક બીજી જૂઠા આ કાવ્યમાં થયેલી છે. કુપાત આગળ લાગણી પ્રદર્શિત ન કરવી એમ કહેવાને માટે શરૂઆતમાં લેખક કહે છે કે હું વાદળો, નિર્જન વનવગડામાં તારાં જળને ટોળી નાખીશ મા.

અને એ પછી તરત જ એથી 'ઊઘટા જ અર્થમાં મેથનું દર્શન મૂક્યું છે. આતકને મેથ સિવાય બીજી જળ ખપતું નથી. મેથ ધનધોર ચડે છે, ગર્જન કરે છે, પણ વરસતો નથી. એક જ કાચમાં એક જ ઉપમાન પાસેથી આવા બે વિરોધી ધર્મેનું કામ ન લઈ શકાય. કાવ્યમાં સદ્ગુણને એકત્વ રહેલું હોવું જોઈએ. અને તે એકત્વ અહીં બેદાય છે—ખંડિત થાય છે.

આખું કાવ્ય જોતાં જણાશે કે છેલ્લી પંક્તિમાં કાવ્યનો વિચાર અને લાગણી બંને પલટો ખાય છે. કાવ્યમાં પલટો આવી શકે. સોનેટ નામના કાવ્ય-બંધમાં પલટો આવે એ જ એની ખૂબી છે. પણ એ પલટો પણ આખા કાવ્યની સાથે એકત્વ પામેલો હોવો જોઈએ. અહીં એમ થતું નથી. કાવ્યનું નામ 'દૈયામુર્તિ' છે. એનો અર્થ એવો છે કે હૃદયસ્થ નાણુસો આગળ આપણે આપણી લાગણી પ્રદર્શિત ન કરવી, એ લાગણીનો મિથ્યા વ્યય છે. અને એ વાત પૂરેપૂરી કહી રહેવાઈ ત્યાં કાવ્યનો સ્વાભાવિક અંત આવે છે. એમ કહી રહ્યા પછી—

“કહો ક્યાં મળશે વ્હાલો કાંત સ્વપ્નના રનેહનીય ક્યા ?
અવરની મારે છે શી તથા ?”

એમ કહેવાનું રહેતું નથી. વળી આ છેલ્લી પંક્તિ કોણ બોલે છે, એ પણ એક પ્રશ્ન છે. આ પંક્તિ સુધીની આગળની પંક્તિઓ કવિની શિખામણ તરીકે લઈ શકાય. ગમે ત્યાં લાગણી બતાવનારાં મોર્ખાં હૃદયોને કવિ સમજાવે છે કે અપાત્રમાં લાગણી ટોળવી નહિ. તે પછી છેલ્લી લીટી કવિ કહે છે ? કવિ જે ભાવબીનાં મુગ્ધ હૃદયોને શિખા-મણુ આપે છે તે પોતાના વહાલા કાન્તના ખચર એમની પાસેથી તો ન જ મેળવી શકે. અને બીજાને કેપડેશથી સ્વસ્થ કરવા ઈચ્છે તો કવિ પોતાના કાન્તને મળવા માટે વિદ્વલ યર્થ જાય તો એમાં રસઅંકુશ

રહેતું નથી. પણ આપણે એમ માની જીએ કે એ છેલ્લી પંક્તિ કવિની ઉક્તિ નથી, પણ કવિએ અહીં સુધી આપેલા ઉપદેશ સાંભળનાર ભાવબીના હૃદયની ઉક્તિ છે. અને એમ ગણીએ તો પણ એ ત્યાં ઉચિત નથી. કવિને એટલું જ કહેવું છે કે અપાત્ર આમળ લાગણી વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. પણ એનો અર્થ એવો નથી જ થવો કે એવી શિખા-મણુ આપનાર કવિ પેલા ભાવબીના હૃદય માટે સાચો વહાલો કાન્ત શોધી આપી શકે. અપાત્રે રનેહ કરવા જતાં નિરાશ થયેલ મનને સાન્તવન આપી શકાય, પણ એને એનું યોગ્ય ઝેઠી કાઈ શોધી આપી ન શકે. અને 'અવરની મારે છે શી તથા ?' એ તો આખા કાવ્યની પડછે અત્યંત લામવની ઉક્તિ છે. કાઈ રનેહોત્સુક હૃદય રનેહ કરવા જતાં નિરાશ થયું છે તેને કવિ સાન્તવન આપે છે કે એમ અપાત્રે રનેહ ન કરવો. અને એના જવાબમાં રનેહોત્સુક એમ કહે કે તમે તમારે મને એક કાન્ત આપો ને, પછી કાઈ અપાત્રમાં દુ રસ નહિ ઢોળું—મને બીજા કાઈની તથા નહિં રહે,—એ અત્યંત લામવની ઉક્તિ છે. અત્યાર સુધીના કાવ્યમાં આપેલા સાન્તવન—ગંભીરતા, સૌમ્યતા—ની આખી ઉક્તિને જાણે અત્યંત તોછડી રીતે સમજ્યા વગર ઉઠાડી દેતી હોય એવી એ ઉક્તિ છે.

કાવ્યની દરેક કડી જુદી જુદી જોતાં આપણને સુંદર લાગે, જેની ટીકા કરી તે આ છેલ્લી પંક્તિ પણ એકલી સુંદર લાગે અને છતાં આખા કાવ્યમાંથી એક સમગ્ર રસિક અર્થ નીકળી શકતો નથી. એવી રીતે આ કાવ્યમાં કાવ્યનું જે ખડું પ્રયોગન—સમગ્રમાંથી એક અર્થ નીકળવો તે—અહીં અસિદ્ધ રહે છે.

નગીનદાસ પાદેખ

ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર

હિંદુ ધર્મમાં ભગવાનના રામ, કૃષ્ણ વગેરે ચોવીસ અવતારોની માન્યતા છે. તેવી રીતે જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકરોની માન્યતા છે. 'તીર્થ' એટલે નદી કે તળાવમાં ઊતરવા માટે કરેલો ઓવારો; અને 'કર' એટલે કરનાર. નદી કે તળાવમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકાય તે માટે જેમ ઓવારોની જરૂર પડે છે, તેમ સાચો ધર્મ શો છે તેની સમજ મળે તે માટે અનુભવી પુરુષોના ઉપદેશની જરૂર પડે છે. તેથી સાચા ધર્મની સમજ આપનાર મહાપુરુષોને 'તીર્થંકર' કહેવામાં આવે છે. જૈન ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર તેઓ ચોવીસ તીર્થંકર ઘડી ગયા છે, એમ માનવામાં આવે છે. તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને તો હિંદુ ધર્મમાં પણ ચોવીસ અવતારોમાંના એક અવતાર માનવામાં આવે છે.

મહાવીરને ચોવીસ તીર્થંકરોમાંના છેલ્લા એટલે કે ચોવીસમા તીર્થંકર માનવામાં આવે છે. શુદ્ધ ધર્મના સ્થાપનાર ગૌતમ શુદ્ધ જે અરસામાં ઘડી ગયા, તે અરસામાં જ મહાવીર પણ ઘડી ગયા. તેમના મૃત્યુથી ગણવામાં આવતા વીર સંવત્સર આજે ૨૪૬૭ મું વર્ષ ચાલતું ગણાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે, ધર્મગુરુ તો બ્રાહ્મણ જ હોય. પરંતુ ગૌતમશુદ્ધ તેમજ મહાવીર બંને ઇશ્વાકુવંશી ક્ષત્રિયો હતા, તથા રાજપુત્રો હતા. ગૌતમશુદ્ધ નેપાળની તળેટીમાં રહેતા શાક્ય નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા; અને મહાવીર પટલાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તર આવેલા વૈશાલિ નગરની પાસેના પરામાં રહેતા ચાત્ર નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા. મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું, અને તેમની માતાનું નામ ત્રિશલા હતું તે ત્રિશલા દ્વારા મહાવીરને વૈશાલિ તેમજ મગધ એ બે રાજકુટુંબો જોડે સમાર્પિતો સંબંધ હતો; કારણકે વૈશાલિનો રાજા ચેટક ત્રિશલાનો ભાઈ થાય, અને મગધનો રાજા બિંબિસાર ચેટકનો જમાઈ થાય.

મહાવીરનું નાનપણનું નામ વર્ધમાન હતું. નાનપણથી જ તે 'પરાક્રમપ્રિય તથા સિદ્ધિપ્રિય' હતા. એક વાર છોકરાઓ સાથે ગામ બહાર રમતાં તેમણે ઝાડ નીચે પડેલા એક ભયંકર સર્પને ફાંચે ઉઠાવીને ફેંકી દીધો હતો. જેવા રમવામાં તેવા જ ભણવામાં પણ તે અગ્રેસર હતા. તેમની આવડત જોઈ તેમના ગુરુને પણ હાર માનવી પડી હતી.

પોતાની માતા પ્રત્યે તેમને છેક નાનપણથી અતિ ઉત્કટ ભક્તિ હતી. પોતાની માતાને જરા પણ દુઃખ થાય તે મહાવીર જોઈ શકતા નહોં. માતાના આમહને કારણે પોતાને ન ગમતું કંઈ કરતું પડે તો પણ તે કરતા. જેમકે, નાનપણથી જ તેમને પરણવાનું મન ન હતું. પરણીને ઘરસંસારમાં બંધાઈ રહેવા કરતાં સાધુ-સંન્યાસી ઘર બારે તપ કરવાનું તેમને ધાર્યું મન હતું. પરંતુ માતાના આમ્રદયી તથા માતાનું દિલ ન દુખાય તે માટે તેમણે યશોદા નામની એક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

મહાવીર ૨૮ વર્ષના થયા ત્યારે તેમનાં માત-પિતા મરણ પામ્યાં. એટલે મહાવીરના મોટાભાઈ નંદિ ધન રાજગાદીએ આવ્યા. મહાવીરે હવે માતાની આડ ન રહેવાથી સંન્યાસી થવાનો વિચાર કર્યો; 'પરંતુ મોટાભાઈએ થોડો વખત થોભી જવાનો તેમને આમ્રદ કર્યો. મહાવીરે મોટા ભાઈની આજ્ઞા સ્વીકારી તો ખરી; પરંતુ પોતાનું જીવન છેક જ બદલી નાખ્યું, અને ખાનપાન વગેરેના કઠોર નિયમો પાળવાનું શરૂ કરી દીધું.

તે રીતે જોએક વર્ષ વીત્યા બાદ તે પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ, સાથે એક વસ્ત્ર માત્ર રાખી તપ કરવા ચાલતા થયા. હવે તેમને મરુજ મુજબ તપ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. તે સારુ તે બીજા કોઈ ગુરુના શિષ્ય પણ ન થયા; અને એકલા જ ત્રિચરવા લાગ્યા. તેમના સમૂવાના સાધુઓમાંના પછાપરા થોડુંકણુ શારીરિક તપ કરીને લોકોમાં નામના મળ્યા બાદ, શિષ્યસમુદાય એકઠો કરી

પ્રમાદમા પડી જતા પરતુ મહાવીરે તો તીવ્ર ઉત્સાહ અને દૃઢ પ્રવૃત્તિથી એવું તો દારુણ તપ આદ્યું કે, તેમનું નામ 'મહા વીર' પડ્યું.

મહાવીરની એની માન્યતા હતી કે, આપણે આત્મા રક્ષાથી શુદ્ધ છે ત્યાં અનંત શક્તિઓ વાળી છે, પરતુ જીવંતી વાસનાઓ તથા તેમનાથી પ્રેરણા સારાંભોટા કર્મો દ્વારા તે મક્કિન તથા દીન બની ગયેા છે તેથી પાપકર્મો કરતા અટકી, ખૂબ તપ કરવામા આવે, તો તેના તાપથી અદર મેલના બ્રુધાચેલા પડ ખરી પડે અને આત્મા પાછો શુદ્ધ તથા સર્વશક્તિમાન થાય.

તેમણે તપના બે વિભાગ પાડ્યા હતા ઉપવાસ કરવા, ટાઢ ટાકેા સહન કરવા, એક જ મિથિતિમા લાગેા વખત ખેસી રહેવું અથવા જીભા રહેવું-વગેરે તપો 'બ્રહ્મ' અથવા બહારનાં તપો ગણાય તેવા બહારના તપોથી શરીર કસાય, મનના રસ સુકાય, અને એ રીતે બીજા એટલે 'આત્મિક' અથવા અદરના તપમા મદદ મળે અદરનું તપ એટલે બ્યાન મનને જીલ્લ જીલ્લ પહોંચે તરફ દોડતું રોકી, એક જગાએ સ્થિર કરી રાખવાથી ચિત્તાની શુદ્ધિ થાય છે, તથા તેનામા વિચિત્ર શક્તિ પ્રગટ થાય છે એવું માનવામા આવે છે.

આ બંને પ્રકારના તપ સાધના દરમિયાન બીજા અણુનાં અથવા કુટ લોકો કે પ્રાણીઓ તરફથી જે કાંઈ કષ્ટ દેવામા આવે તેને શાંતિથી સહન ખ્યાં કરવાતો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો બીજાઓ આપણને કુખ દેતેતું કારણ આપણા જ પૂર્વકર્મો હોય, તેજજ તેમણે આપેના કુખ સહન કરવા એ એક પ્રકારે તપ જ કહ્યું કહેવાય આ કારણથી કોઈ ગમે તેવું કુખ દે, તો પણ મહાવીર તેના જરા પણ વિરોધ કરતા નહીં ઉપરાત સ્વભાવથી તે એવા દયાળુ હતા કે, જેતાને ચતું કુખ નિવારવા તે બીજા કેઈ પ્રાણીને કુખ દઈ શકે તેમ નહોતું ડાસ-મજૂર કડે, કે વકરેલા ફૂતરા બચકા ભરી માસના લોચા તોડી ખાય, તો પણ તેમને તે વાગતા નહીં, અને એ બધું કુખ પોતાના જ કર્મોના કળાપ છે, અથવા તપા રૂપ છે એવું માની સહન કરી લેતા પોતે બ્રહ્મા

માગવા જતા ત્યારે પણ બીજા માચકો, તથા કાચકા-ફૂતરાઓ વગેરેને અન મળવામા અચ્ચત્તન આવે તેને તે ખાસ ખ્યાલ રાખતા બ્રહ્મા આપનારને પણ નું મોજન બનાવવાની મુશ્કેલી જીભી થવાની હોય તો તે ત્યાથી ખસી જતા બધાએ ખાઈ રહ્યા બાદ વચ્ચુ-ધટ્યુ જ માગી લાવીને તે ખાતા સાધુ થતી વખતે જે એ વસ્ત્ર તેમણે રાખ્યું હતું તે નીકળી ગયા બાદ તેમણે બીજું વસ્ત્ર પણ માગીને પહેર્યું નહોતું કોઈ કોઈ વાર તે જગનમા બ્યાનમા બેઠા હોય કે જીભા હોય ત્યારે કોઈ તેમને કંઈ પૂછે કે માર્ક કહે તો તે સાંભળી શમ્તા નહીં, આથી જેવા લોભ ચિંતાને તેમને તરેહવાર પીડાઓ કરતા.

એક વખત તે એક ઝાડ તળે બ્યાનમા બેઠા હતા તેવામા એક ભરવાડ બળદો ચરાવતો ત્યા આવ્યો તેને કંઈક કામ યાદ આવવાથી તે પાસે બેઠેના મહાવીરને બળદો સોંપી ગામમા પાછો ગયો પરતુ મહાવીરે તો કશું સાંભળેલું જ નહીં, તેથી બળદો ચરતા ચરતા દૂર ચાયા ગયા ચોડીવાર ભરવાડ પાછો આવીને જીએ છે, તો બળદ ન મળે તેણે મહાવીરને પૂછ્યું, તો તેમણે બ્યાનમા હોવાથી કહ્યો જવાબ ન આપ્યો આથી ભરવાડ ખૂબ ગુસ્સે ચડ્યો, અને તેણે મહાવીરને 'દોગી' બોલું બહેરાપણુ મતાવે છે' એમ કહી, તેમને સાચેસાચ બહેરા કરવા તેમના બંને કાનમા અણીદાર શ્લેા મોઝી દીધી મહાવીરે ન તો તેને કંઈ કશું કે ન પોતાના કાનનો કંઈ ઉપાય કર્યો કેટલાય વખત યાદ કેઈ વેલે તેમના કાનમાથી તે શ્લેા બેચી કાઢી પણ તે વખતે તો તે શ્લેા ખાસ સાથે એવી ચોટી માર્ક હતી કે મહાવીર જેવા ધૈર્યવાન ધુરુવથી પણ ભયકર ચીસ પાડી દેવાઈ જે પ્રદેશના લોકો બહુ ઝૂગ હોય તથા સાધુ-સન્યાસીને ખાસ કનડગત કરતા હોય તે પ્રદેશમા પોતાના નિશ્ચયની કસોતી કરવા સારું તે ખાસ જતા, અને ત્યાના લોકોએ આપેલા પાગવાગ કટ્ટો સહન કરતા.

આમ માગ વર્ના મોઝ તપને અતે વંચાખ સુ દશમને દિવમે મનુષ્યક નામે ગામની પાસેના [અનુસંધાન ૫૮ ૪૬૧

સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રશ્ન

૩૧. પૃથ્વી ઉપર છૂટી પડતી વસ્તુઓમાં ભારે વસ્તુ વધુ ઝડપથી પડે છે કે ?
૩૨. પ્રવાહીમાં ડૂબેલી વસ્તુ હલકી સાથી લાગે છે ?
૨૩. પૃથ્વી વિપુલવૃત્ત ઉપર ઉપસેલી છે અને ધ્રુવની દિશામાં ચપટી છે એનું કારણ શું ?
૩૪. શિયાળામાં ઊન અથવા રૂના કરતાં પથ્થર વધુ ઠંડો લાગે છે તેનું કારણ શું ?
૩૫. મેષધનુષ સવારે અથવા સાંજે જ નેલા મળે છે. કારણ શું ?
૩૬. લોખંડ ઉપર કાટ રાથી બાંધે છે ?
૩૭. ગ્રહકને બાળતાં પેદા થતા વાયુમાં હાઈડ્રોજન રંગીન ફૂલ રાખો તો શું પરિણામ આવશે ?
૩૮. વનસ્પતિને પ્રકાશ બિલકુલ ન મળે તો તે ઊગી શકે કે ?
૩૯. કમળ દિવસે ખીલે છે અને રાતે બંધ થાય છે તેનું કારણ શું ?
૪૦. તીક અવાજ કેવી રીતે કરી શકે છે ?

ઉત્તર

૩૧. અસત્તા જમાનામાં એવી માન્યતા હતી કે ભારે વસ્તુ વધુ ઝડપથી પડે છે, પરંતુ ગેલીલિયોએ પિઝાના નમતા મિનારા ઉપરથી એક તાદન હલકું અને ખીણું બારે વગ્ન પડવા દઈને પ્રયોગથી બતાવ્યું હતું કે દરેક છૂટા પડતો પદાર્થ એક સરખી ઝડપથી પડે છે. હવાના અવરોધથી એ ઝડપમાં થોડો ફેરફાર થાય ખરો.
૩૨. પ્રવાહીની અંદર ડૂબેલો દરેક સપાટી ઉપર દબાણ થાય છે. જે વસ્તુ પ્રવાહીમાં ડૂબે તેની સપાટી ઉપર થયું ચારે બાજુ દબાણ થાય છે, પરંતુ ઉપલી સપાટી કરતાં નીચલી સપાટી

ઉપર વધુ દબાણ લાગે છે, એ દબાણ સામાન્ય હોય છે. નીચલી સપાટીનું દબાણ વસ્તુને ઊંચે મોકલવા યત્ન કરે છે. આથી વસ્તુ પ્રવાહીમાં ડૂબેલી હોય ત્યારે હલકી લાગે છે.

૩૩. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ચક્રગતિથી ફરે છે. જે પદાર્થ વર્તુલમાં ફરે તે હંમેશાં તે વર્તુલના કેન્દ્રથી દૂર જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દાખલા તરીકે, ગોડાલમાં ફરતો પથ્થર. આ જ સિદ્ધાંતને આધારે પૃથ્વીની સપાટીમાં રહેતું દ્રવ્ય મધ્યથી દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. વિપુલવૃત્ત આગળની સપાટી સૌથી વધુ ચક્રગતિથી ફરે છે, એટલે ત્યાંનું દ્રવ્ય સૌથી વધુ દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી વિપુલવૃત્તની સપાટી યુવ આગળની સપાટી કરતાં ઉપસેલી છે.

૩૪. ઊન અને રૂ પ્રમાણમાં મંદ ઉષ્ણતાવાદક છે. એ બન્ને કરતાં પથ્થર જલદ ઉષ્ણતાવાદક છે. આથી આપણી આમીની ગરમી પથ્થરમાં જલદી પસાર થઈ જાય છે અને તેથી આપણે હાથ ઠંડો બને છે. ઊન અથવા રૂમાં થઈને આમ જલદી ગરમી જતી રહેતી નથી આ કારણથી પથ્થર અને ઊન સરખાં ટેમ્પરેચર હોવા છતાં પણ પથ્થર વધુ ઠંડો લાગે છે.

૩૫. સૂર્યનાં કિરણો વાદગના પાણીના ઝિંકુમાં દાખલ થઈ વક્રીભૂત થાય છે અને જે દિશામાં દાખલ થાય તે જ દિશામાં પાછાં નીકળે છે ત્યારે મેષધનુષ નેલાનું મળે છે. આથી આપણે હંમેશાં સૂર્ય તરફ પીક કરીને ઊભા હોઈએ ત્યારે જ મેષધનુષ નેલાનું મળે છે. આ દિશ્યતિમાં ઊભા રહેતું સવારે અથવા સાંજે જ બની શકે છે.

૩૬. લોખંડ દબામાંના ઓક્સિજન વાયુ સાથે સંયોજિત થાય છે અને તેમાંથી લોખંડનો

આફ્રિકામાં એટલે કે આફ્રિકાના સાથે સંબોધિત થયેલો લોખંડનો ક્ષાર પેદા થાય છે. આ ક્ષાર તે કાંટા, એક લોખંડના કુકડાનું વજન કરીએ અને તે થોડો કટાપ પછી વજન કરીએ તો તેનું વજન વધેલું માલૂમ પડશે કારણકે તેમાં હવામાંથી આફ્રિકાના દાખલ થયેલો છે.

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૫૯]

એક વનમાં મહાવીરને જ્ઞાન ઊપજ્યું, અને તેમના ચિત્તને આંતિ થઈ.

ત્યાર પછીનું જીવન તેમણે અહિંસા, સંયમ અને તપનો ઉપદેશ આપનામાં જ ગાળ્યું. કેટલાય ધ્યાનશીલ, રાજાઓ, રાજપુત્રો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે તેમના શિષ્ય થયા. અને તેમણે જતાવેલે માર્ગે સાધુ-સંન્યાસી થઈ તપ કરવા લાગ્યા. જેમનાથી સાધુ-સંન્યાસી ધર્મ આકર્ષા તપ ન થઈ શક્યાં, તેવા ગૃહસ્થોએ તેમણે જતાવેલા ધર્મને સહેજ હળવી રીતે પાળવાનું નક્કી કરી, તેમનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું. તેવા ગૃહસ્થો શ્રાવકો કહેવાયા.

મહાવીરે પોતાનાં ઘરીર-મન ઉપર સંપૂર્ણ જોર વિશ્વ મેળવ્યો હોવાથી તે 'જિન' પણ કહેવાયા. તે ઉપરથી તેમના શિષ્યો આજ પણ જૈન કહેવાય છે. આજે પણ જૈનો અહિંસા અને તપ એ જ વસ્તુ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. જો કે ધીમે ધીમે તે વસ્તુ નામની તથા ઉપરજીવી બનતી ગય છે. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મમાં એ જ વસ્તુ ન હોય તો તેને ધર્મ જ ન કહેવાય, એવી એ અગત્યની વસ્તુઓ છે.

ગોપાલદાસ પટેલ

અર્ધા

[અનુક્રુપ]

૪૦. તીખા પાછલા પગ ઉપર કરવતના જેવા દાંતા હોય છે. એ દાંતાની સાથે એની પાંખ ધસે છે એટલે અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બુદ્ધિના ક્ષેત્ર કેશ ન્યાં

સીમાદા અટકી ગયા;

તે પછીના પ્રદેશોને

સન્તો શ્રદ્ધા કહી ગયા.

તનમુખ ભટ્ટ

ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક

અમ. એસ.સી., પો.એમ. ડી

અમદાવાદ

સારોહાર

સૌથી સારી શાળા

“એવું ધણીવાર માલમ પડી આવ્યું છે કે સાધારણ રીતે ગામડાંમાં ઉછરેલા છોકરાઓ શહેરના છોકરાઓ કરતાં નિઃશીમા વધારે યશસ્વી નીવડે છે. શું એવું કારણ એ નથી કે તેઓ વધારે સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરે છે? ન્યારે છોકરાઓ ખૂંદે, ‘હું આ ઝાડ ઉપર ચડું!’ અથવા ‘નદીમાં હોડી સલાતું!’ ત્યારે આપણે તેને જેવો જવાબ આપીએ તેના ઉપર પહેલ કરવાની શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય અવધાન છે. બધી રીતે હાન્ય રહેનાર ટ્યુટર અને શિક્ષિકા ધણીપર સર્ગશક્તિનું હનન કરે છે, ન્યારે શહેરની ગલીઓમાં પસંદગીને નહિ જેવો જ અવકાશ મળે છે. બાળકને માટે સૌથી સારું વાતાવરણ, અને તેથી સૌથી સારી શાળા એ છે, કે જ્યાં તેની પ્રજ્ઞતિએ માટે પસંદગીનું સૌથી વિશાળ ક્ષેત્ર મળી શકે અને જ્યાં જનતાં સુધી પસંદગીના કામમાં તેને સ્વતંત્રતા હોય.”

ટોલેરેન્સ

આપણે આહાર

શરીરનો ધસારો પૂરવા અને શરીરવર્ધન આણુ રાખવા અને તેનું નિયમન કરવા ખોરાકના નીચેના પ્રકારની જરૂર રહે છે:

- 1 પ્રોટીન (નત્રીલ)
- 2 કાર્બોહાઈડ્રેટ (મંડ દ્રવ્યો)
- 3 ફેટ (ચર્બી)
- 4 ખનીજ ક્ષારો-કેલ્શિયમ, સલ્ફર, ફોસ્ફોરસ, સોડિયમ, પોટેશિયમ, મેગ્નેશિયમ, આયોડીન, લોહ, ત્રાણુ, મેગ્નેશિયમ વગેરે.

૫ પ્રજીવનકો: અ, બ, ક, ડ, ઈ, ઉ.

૬ આંતરડાને કસરત આપનારા વધારાના ખોરાકનાં તત્ત્વો.

સંવર્ધક દ્રવ્યો

નત્રીલમાં પ્રાણીજ અને વનસ્પતિજ એમ બે જાતના નત્રીલ છે. પ્રાણીજ નત્રીલ શરીરમાં જલદીથી શોષાઈ જાય છે અને તેથી વનસ્પતિજ શરીરમાં ફેલાઈ જાય છે. આપણા કોળામાં માંસાહાર કરતાં ધણી જ વધારે પ્રમાણમાં નત્રીલ હોય છે. પણ તે શરીરની અંદર શોષાતું નથી, અને એમને એમ બહાર નીકળી જાય છે. ફોસ્ફોરસ કોળાને ખૂબ ચાતીને ઉપયોગ કરવામાં આવે અને શરીરની મહેનત સારા પ્રમાણમાં લેવાય તો તે શરીરમાં શોષાય છે. એ ઉપરાંત અખરોટ, નારિયેળ, બદામ, મગફળી, સોયાબીનસ વગેરે કાર્યક્ષાંવાળાં ફળોમાં ધણી ખૂબ પ્રમાણમાં નત્રીલ હોય છે; પણ તેને માટે લીવર-કાળજી બહુ જ મજબૂત જોઈએ, નહિ તો માથું દુઃખતું, પરમા વાણ થયો, વગેરે ફરિયાદો રહે છે. સામાન્ય મહેનત કરનારને ૧ થી ૫ તોલા કાર્યક્ષાંવાળાં ફળો પલાળી, તેને વાટી, તેનું ખૂબ પાતળું દ્રવ બનાવી, લેવાં જોઈએ. ઈંદાં એ શરીરમાં તરત શોષાઈ શકે એવો પદાર્થ છે અને તે જોને વાધો ન હોય તેમણે છૂટથી લેવાં જોઈએ. સૂકાં મેવો, લીંદાં, હાથજાડાં ચોખા તેમજ બાજરીમાં ધણી ઠીકઠીક પ્રમાણમાં નત્રીલ છે, પણ તે મિલમાં દળાય તો તેના મહત્તરનો બાજ નકામો ચાલી જાય છે, અને ફક્ત રેંદાઈ તેમાં રહે છે. એટલે હાથજાડાં અનાજ વાપરવાની સલાહ છે.

શક્તિપ્રદ દ્રવ્યો—(Energy-producing foods)

આમાં મેદ દ્રવ્યો—Fats—નો સમાવેશ થાય છે.

એનો ફાલ્ગુ ભાગના જુદા જુદા પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે:

ખૂંક દ્રવ્યો	ખાંડનાં દ્રવ્યો	પ્રાણીજ મેદ
ચોખા	ખાંડ	દૂધ
ખાજરી	ગોળ	ઝાચ, માખણ,
		ધી, મલાઈ
ધઉં	શેરડી	ઈંડાં
વટાણા	મધ	
ખટાટા	ખજૂર	વનસ્પતિજ મેદ
કેળાં	અધી જાતનાં	અદામનું તેલ
	ફળો	
અધી જાતનાં કંદ		મીઠું તેલ
મૂળ		
દાળ અને ચણા		કોપરેલ
કાચલાંવાળાં ફળો		મગફળીનું તેલ
		વગેરે

આમાં ખાંડનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ; અથવા બહુ જ થોડો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેમાં સ્વાદ સિવાય કશું જ હોતું નથી અને પચવામાં બારે હોય છે, તેથી લીવર બગડી જાય છે. બાકીની અધી ચોખેનો ઉપયોગ યોગ્ય પ્રમાણમાં કરવો.

નિયામક દ્રવ્યો (Regulating foods)

તેમાં નીચેના ખોરાકો સમાવી શકાય: (૧) ખનીજ ક્ષારો, (૨) પ્રજનનકો, (૩) આંતરક્રિયા કષ્ટત આપનારા ખોરાકનાં વધારાનાં તત્ત્વો. શરીરનું સંવર્ધન અને શક્તિપ્રદાયક દ્રવ્યો મેળવ્યાં છતાં તેને નિયમન કરનાર પદાર્થો ન હોય તો શરીરમાં વિકૃતિ થવાનો સંભવ છે. આ શોષ તે આધુનિક શોષ છે અને તે શોષથી આપણા શરીરની ધણીખરી ટૂંટીઓ દબે, દૂર કરી શકાય છે. જ્ઞાન તથા તત્ત્વનો ખોરાક નીચે પ્રમાણે છે:

ખનીજ ક્ષારોથી અંદરનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરનાર મંથીઓને પોષણ મળે છે. અને તેથી ધણી રોગો થતા અટકાવી શકાય છે અને શરીરને તંદુરસ્ત રાખી શકાય છે.

સોડિયમ ક્લોરાઇડ અને ક્લોરાઇન—ફળાં, ખજૂર, અનનસ, કાળી, ટોમેટાં, તાંદુલજો, અને બાજીપાલા વગેરે.

સલેડ ફોસ્ફોરસ—દૂધ, ઝાચ, ઈંડાં, અધી જાતની દાળ, ધઉં, વટાણા, દૂધી, ફલાવર વગેરે.

આયોડીન—કોડલીવર આઇલ, લીલી શાકભાજી, ફળો.

લોહ—કોડલીવર આઇલ, ઈંડાં, ગોળ, દાળ, ફળો અને શાક.

કૃત્રિમ—ચૂનો, દૂધ, ઝાચ, ચીઝ, ઈંડાંની પીળો પદાર્થ. દૂધ એ સારામાં સારો ખોરાક છે.

પ્રજનનકોથી લોહીવિકાર અને ગાનતંત્રુઓના વિકાર અટકાવી શકાય છે. તેમાં જ પ્રકારના પ્રજનનકો છે. બ, વ, ક, ડ, ઇ અને ઝ.

પ્રજનનકો

બ	વ	ક	ડ
દૂધ, દહીં	ચોખાની	બાજી	સુઈનો તડકો
માખણ	લાલ ઝાલ		
	ધઉંનું જૂસ	ટોમેટાં	દૂધ
		લીંબુ	ધી
કોડલીવર	કાલી	સંતા	કોડલીવર
આઇલ			
ગાજર	બાજી	મોસંબી	ટોમેટાં
શકરિયાં	ગાજર	જામફળ	
ટોમેટાં	ટોમેટાં	દૂધ	
ખાજરી			સફરજન
તામ્બાકુ			દાઝમ

પ્રજનનક દ અને ઝ કોળના ફળામાં હોય છે.

આંતરક્રિયા મળ દૂર કરવામાં મદદ કરનાર પદાર્થ સેલ્યુલોસ (કાપાલીની દ્રવ્ય) જેવાં કાળીજ, ખીવા-

વૉર્ષા ફળ-અંજર, જમફળ, ઘઉંની ચુલી, ફળોની ઘાલ, પાણી વગેરે

કાચા કકણ પદાર્થો:—કોની, કાકડી, સફરચંદ વગેરેથી દાંત મર્મજન થાય છે અને જડખાને કસ-રત મળે છે. અને ગાંઠોના સાવ સારો થાય છે.

અર્ધા ફળોની છાલ કે મલ ખાઈ શકાતાં નથી. તે માટે સામાન્ય રીતે નીચેના નિયમો પાળવા બેઠાં:

(૧) જે ગિયાંની અંદર બીજો છે તે બી ખાવાં નહિ. તે બીની અંદરનો ગર ને સ્વાદે મીઠો હોય તો લઈ શકાય. જેમકે તરબૂચ, કેળું, ટી વગેરે બીનો ગર લઈ શકાય; રાખણ, ચીકું, કે ખારેકની બીનો ગર લઈ શકાય નહિ.

(૨) જે બીની અંદર બીનો ગર નથી હોતો અને જે બી ફળથી જુદું પાકતું મુરકેલ છે અને સ્વાદે મધુર છે તે બી ફળની સાથે જ ખાઈ જવાં. જેમકે અંજર, દ્રાક્ષ, જમફળ, વગેરેનાં બી. પણ પર્ણાનાં બી ન ખાઈ શકાય.

(૩) જે ફળની છાલ ફળના જેવા જ રંગની, સ્વાદમાં પણ તેવી જ અને ફળથી જુદી ન પાડી શકાય તેવી હોય તેવાં ફળની છાલ ખાઈ શકાય-જેમકે ચીકું, સફરચંદ, દ્રાક્ષ, બટાટા, પીચ, લીલા જરદાળુ વગેરે. પણ તરબૂચ, ટી, પર્ણવા, કેળાં વગેરેની છાલ ન ખાઈ શકાય.

આ અર્ધાં તરવોનું સંયોજન કરી બે સમયપત્રકો બનાવ્યાં છે-પહેલું, છદ્ધિનો શ્રમ લેનાર માટે છે; ન્યારે બીજું શરીરશ્રમથી કામ લેનાર માટે છે.

સમય પત્રક ૧

સવારે નારતામાં દૂધ, ઈંડાં, ૧ થી ૫ તોલા બદામનું દૂધ, અને સાથે ટોપર કે પલાલેલી ચણની દાળ લેવી. જેઓ કસરત ન કરતા હોય તેમણે ટોપર અને દાળ ન લેવાં. પલાલેલી દાળને ખદલે કુંદી રહેલ કઠોળ, પચે તે પ્રમાણમાં લેવાનું બેઠાં. જેમને દૂધ માફક ન આવતું હોય તેમણે રાત્રે પલાલેલા અંજરને પાણીમાં મસળી, લીંબુનો રસ મેળગી સરખત લેવું અથવા મધ લીંબુ પાણીનું સરખત લેવું. ચા, કોફી, કોકો વગેરે ન લેવાં. દૂધમાં ખાંડનો ઉપયોગ ન કરવો. તેને ખદલે ગોળ કે મધ

વાપરવું. દૂધમાં ગોળ ન વાપરી શકાય એ કેવળ વહેમ છે.

બપોરના મેળનમાં ઘઉંની રાટલી (પૂરી ન ખાવી બેઠાં), જાખરી કે ચુલી લેવાં મનિષીઓએ વખત લાપશી; અડવાડિયામાં બે ૫-૬ પાનરીનો રાટલો, બાજરીના રાટલામાં ચણાનો, મગફળીરે, અ-દનો લોટ મેળગી શકાય. તેમાં તલ પણ બેઠાં શકાય, સાથે કચુંબર અને કરિયાણાનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો. શાક કે કચુંબર લીંબું નીચોવીને લેવું. જમ્યા બાદ એકાદ કેળું, નારંગી, ચીકું, કે એવું કોઈક મધુર ફળ લેવું

સાંજના જમણમાં અડવાડિયે બે વાર એકાદ દૂધ અને કેળાં લેવાં. બાકીના દિવસે બાજરીનો રાટલો, ખાંચડી કે એવા પદાર્થો લેવા. દરેક કઠોળમાં લીંબુવાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો. રાત્રે સૂતા પહેલાં ઘી સાથે અથવા અંજર સાથે દૂધ લેવું.

સ્વાદેર માટે ફળમાં કુંડાડેલા મલ, ઘીર, પ્લાઉન પાઉ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

સમય પત્રક ૨

સવારે નારતો-અંજરના પાણી અને લીંબુનું સરખત અને પલાલેલા કઠોળ કે ચણા ખૂબ ચારીને ખાવા.

બપોરનું જમણ બાજરીનો અને ચણાનો લોટ મેળવીને તેનો રાટલો લેવો. કચુંબરમાં દાંલ અને લસણનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો. ગાજર મૂળા વગેરે કદ મૂળોનું કચુંબર પણ મોસમ પ્રમાણે બનાવી શકાય. મોસાસામાં ખાઈ શકાય એવી ઘણી લાજ જે પોષિક અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે તેમનો ઉપયોગ રોટા પ્રમાણમાં કરવો. અડવાડિયામાં એક વખત ઘઉંની લાખરી ખાવી ચિકડાં, એર, કાકડી ને આમથી ચોખ પ્રમાણમાં લેવાં.

રાતનું જમણ ઉપર પ્રમાણે લેવું. અડવાડિયામાં બે વખત મગની કે અડદની ખાંચડી લેવી. ખૂબ પ્રમાણમાં મીઠું લેવું. ચા ખીડી છાડી દેવાં. પાન અડવાડિયામાં બે જ વાર લેવાં. અડવાડિયામાં એક વાર ઉપવાસ કરવો. મોસમ વખતે લીંબુનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

એલિસબ્રિજ આરોગ્ય સમિતિ
પત્રિકા નં. ૩ માંથી

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો, મુબઈ ઇસ્તાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી અન્યમાળા

ટોલ્સ્ટોય અન્યાવલિ

વીર વલ્લભચાઈ	૦-૨-૬
સરસ્વતી વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનાં મુદ્દા	૦-૪-૦
અંતરિક્ષયાસ ગ્રંથ	૦-૩-૦
કોન્ટ	૦-૬-૦
નૃસિંહકારી લક્ષ્મી	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બંગાળની બીજી બાલુ (નવી)	
કે ઇટાલીના મુક્તિયુદ્ધ	૦-૬-૦
વીનની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દામોદરેય અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિંમત	૦-૨-૬
આધીકૃત આલ્પમ	૦-૮-૦
બોરસદની વીરાગનાઓ	૦-૨-૦
હુટાગુ હિંદ	૦-૩-૦
ગુફાકું કમળ	૦-૩-૦
રૂપિયાનું આડ	૦-૫-૦
કાન્તિને માર્ગ	૦-૫-૦
* લેકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની હરીકાઈ	૦-૮-૦
* મારી કદાણી	૦-૮-૦
* ચખૂતરો	૦-૧૦-૦
કાયા ભગતની કડવી વાણી	
અને ગરીબોના ગીતો	૦-૮-૦
અન્નિસ બિસ્માઈ	૦-૮-૦
કળાનુષ	૦-૩-૦
વટેલા તાર	૦-૮-૦
તારવ્યમા પ્રવેશતી કન્યાને	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામાં ડોક્ટર	૦-૮-૦
ગ્રીન જ્ઞાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
* બોસ્ચોવિચ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ્મી કે પ્રપચ ?	૦-૮-૦
* દેવદાસ	૦-૮-૦
સામ્યવાદ અને સુવૌદ્ય	૦-૬-૦
રાહીદનો સહેરા	૦-૧૨-૦
જાગવા	૦-૩-૦
અગપણો આદાર	૦-૬-૦
સ્ટી-પુરેષ-મર્ચાંદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ બાબુ	૦-૮-૦
* શ્રીમદ્ રાજ્ય દ્ર જીવનકળા	૧-૪-૦

* ગ્રેમનો દલ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
* સ્ટી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
* કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
* નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
* નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
* નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
* દરિદ્રપરિવર્તન	૧-૪-૦
* કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લક્ષ્મી	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

* ધરે-બાહિરે	૨-૦-૦
* ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાણી	૨-૮-૦

બુલુદ અન્યાવલિ

એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
* માતા આસોપાવચ	૧-૮-૦
* દ્વિરેકની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
* ગીતામન્યન	૧-૪-૦
* સત્યમય જીવન	૦-૧૦-૦
લક્ષ્મીપ્રચ	૩-૮-૦
શેષના કાળો	૨-૦-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

* દ્વિરેકની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
ચુબન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મંથિમહોત્સવાક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુલુદ અને મહાવીર (,,)	૦-૬-૦
* ધરગથુ વેદક	૨-૦-૦
* દિનચર્ચા	૧-૮-૦
* સાબરમતી	૧-૪-૦
* રશિયાનું ઘરતર	૨-૦-૦
ભૂખરાનો ઉપાય	૨-૦-૦
રાહીદનો સહેરા (પાછો)	૧-૦-૦
શ્રીમદ રાજ્ય દ્ર જીવનકળા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૨-૮-૦
ચ પારવ્યમા ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કદાણી	૦-૧૨-૦
અનતા	૦-૮-૦

સવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અન્યમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય અન્યાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર અન્યાવલિ	૬-૦-૦
બુલુદ અન્યાવલિ	છૂટક
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ	

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓ, તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

કિશોર યુગર્થ ઈલાકાના કુળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.
કિશોર વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સી તરફથી મંજૂર થયું છે.
કિશોર મહાદેવ રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

કિશોર

જીવનના એક જ માં
જીવનમાં તરની દૃષ્ટિએ
અનુપમ માસિક છે.

કિશોર

વિદ્યાર્થીજીવન દરમિયાન
રાજામાં શીખવાતા
વિષયો વિશે રસમય
શૈલીમાં માહિતી આપી
શિક્ષકની ગરજ સારે છે.

કિશોર

આજુ બાજુની બહેનોને
લુકા લુકા વિષયો વિશે
સામાન્ય જ્ઞાન આપે છે.

કિશોર

પ્રીત શિક્ષક પ્રચારકાઈ
અને ઉપયોગી માસિક છે.

: લેવાજમ :

ફિલ્મો રૂ. ૪ બર્મા તથા પરીશના રૂ. ૧

જીવનચરિત્રો, ઇતિહાસની પ્રસંગો, સાહસકથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો,
વિજ્ઞાનની વાતો, ભદ્રના પ્રયોગો, પ્રાણીજીવનની વાતો, વ્યાયામ
અને રમતગમતની માહિતી, બહાપુરુષોનો જીવનના પ્રસંગો વગેરે આપે છે.
પાંચમું વર્ષ ચાલે છે : આજે જ ગ્રાહક બનો